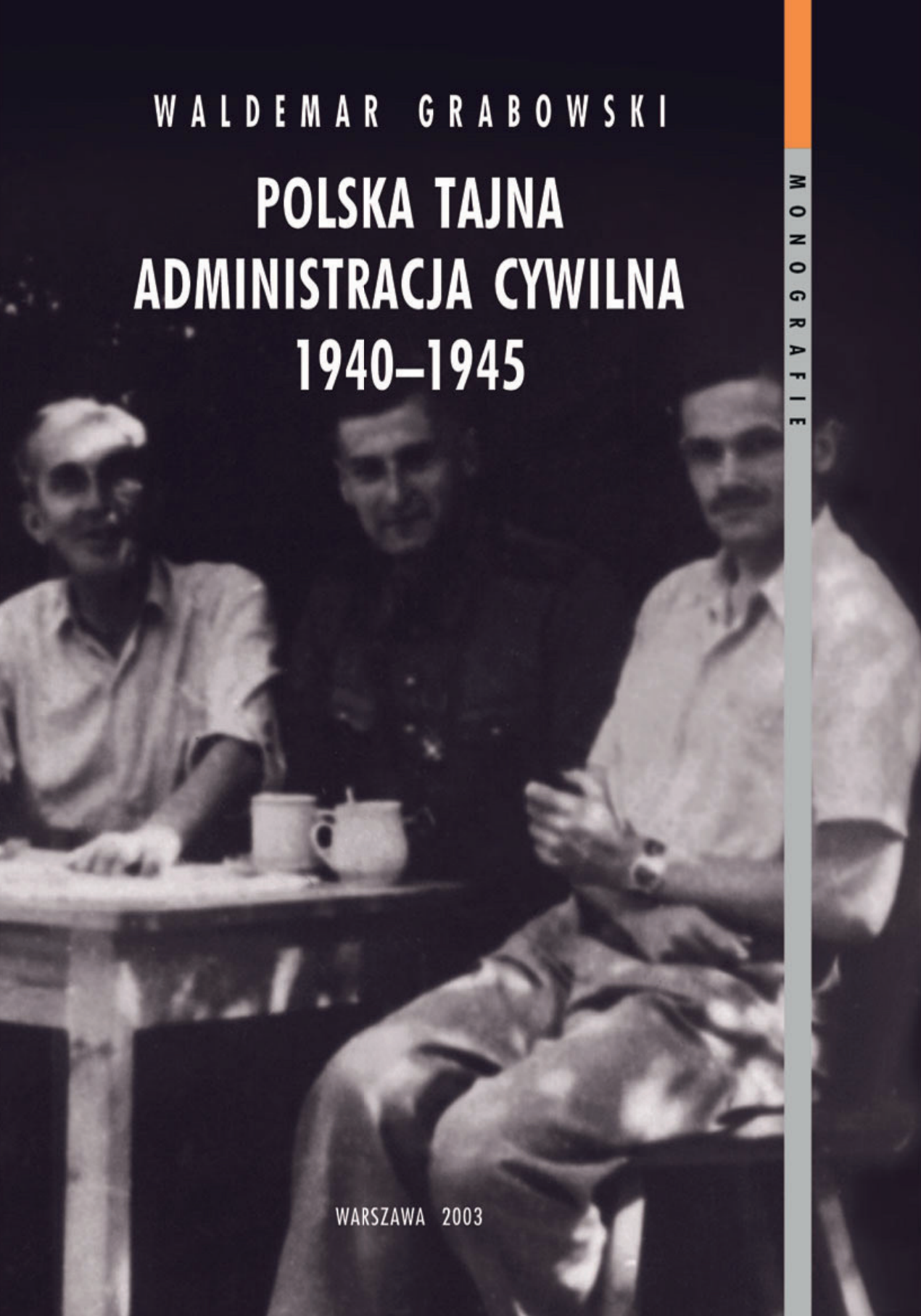

WALDEMAR GRABOWSKI

POLSKA TAJNA ADMINISTRACJA CYWILNA 1940–1945

MONOGRAFIE

WARSZAWA 2003

POLSKA TAJNA ADMINISTRACJA CYWILNA 1940–1945

TOM 7

MONOGRAFIE

Rodzicom

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

WALDEMAR GRABOWSKI

POLSKA TAJNA ADMINISTRACJA CYWILNA 1940–1945

WARSZAWA 2003

Opracowanie graficzne
Krzysztof Findziński

Redakcja
Anna Mirecka

Redakcja techniczna
Andrzej Broniak

Korekta
Anna Kaniewska

Indeks osób
Waldemar Grabowski

Zdjęcia i schematy
Waldemar Grabowski

Zdjęcie na okładce ze zbiorów Andrzeja Leśniewskiego:
Chyliczki, 1945 r., pracownicy Sekcji Spraw Zagranicznych,
od lewej: Władysław Minkiewicz, Bronisław Zieliński, Zdzisław Klimpel,
Roman Knoll, Tadeusz Chromecki, Andrzej Leśniewski

Wkładka ilustracyjna
Wojciech Czaplicki

Skład i łamanie
Jolanta Krajewska

Druk i oprawa
Łódzka Drukarnia Dziełowa SA

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

Seria „Monografie”: tom 7

ISBN 83–89078–23–6 [druk]
ISBN 978-83-8376-409-2 [pdf]

SPIS TREŚCI

Wstęp 7
1. Kształtowanie się cywilnego kierownictwa konspiracji 18
Konspiracja w okupowanym kraju a koncepcje rządu na emigracji w okresie wrzesień 1939 – czerwiec 1940 r. 18
Działalność tymczasowego delegata rządu w okresie czerwiec–grudzień 1940 r. 40
2. Łączność rządu Rzeczypospolitej na emigracji z przedstawicielstwem w kraju 51
Placówki łączności politycznej z krajem 55
Kurierzy i emisariusze 83
Łączność radiowa 98
3. Delegatura w strukturze Polskiego Państwa Podziemnego 106
Działalność trzech Delegatur Rządu 106
1. Delegatura Rządu na ziemie włączone do III Rzeszy 106
2. Delegatura Rządu na ziemie włączone do ZSRR 108
3. Delegatura Rządu na Generalne Gubernatorstwo 110
Współpraca delegata rządu z Komendą Główną ZWZ/AK 114
1. Formy współdziałania 114
2. Szefostwo Biur Wojskowych 117
3. Kierownictwo Walki Podziemnej 130
Współpraca delegata rządu z przedstawicielstwem partii politycznych (PKP, KRP, RJN) do wybuchu powstania warszawskiego 132
Rada Narodowościowa 146
Rada Pomocy Żydom 150
Komórka „Zachód” 152
Pomoc Delegatury Rządu dla Kościoła katolickiego 160
Instytut Europy Środkowej 164
4. Biuro Delegata Rządu na Kraj 166
Prezydium 168
1. Sekcja Prezydialna 168
2. Sekcja Finansowo-Budżetowa 171
3. Sekcja Kontroli 178
4. Dział (Departament) Likwidacji Skutków Wojny 179
Komórki organizacyjne stopnia centralnego delegatury prowadzące „działalność bieżącą” 183
1. Departament Spraw Wewnętrznych 183
2. Departament Informacji i Dokumentacji 215
3. Departament Oświaty i Kultury 236
4. Departament Pracy i Opieki Społecznej 242
5. Kierownictwo Walki Cywilnej/ Kierownictwo Oporu Społecznego 246
Komórki pionu gospodarczego Delegatury Rządu 252
1. Departament Rolnictwa 252
2. Departament Skarbu 255
3. Departament Przemysłu i Handlu 259

4. Departament Poczt i Telegrafów ... 264
5. Departament Komunikacji ... 265
6. Departament Robót Publicznych i Odbudowy ... 268
7. Komitet Ekonomiczny ... 274
8. Krajowa Rada Odbudowy ... 274
Pozostałe komórki szczebla centralnego Delegatury Rządu ... 275
1. Departament Sprawiedliwości (i Legislacji) ... 275
2. Sekcja (Departament) Spraw Zagranicznych ... 279
3. Biuro Narodowościowe ... 282
4. Komitet Koordynacji Ustawodawczej ... 282
5. Centralna Komisja Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce ... 283
6. Komitet Administracyjny ... 284
7. Komitet Polityczny ... 284
8. Komórka pomocy dla jeńców angielskich ... 284
9. Departament Obrony Narodowej ... 285
5. Terenowe organa administracji konspiracyjnej na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej pod okupacją niemiecką ... 287
Okręgowe delegatury rządu na ziemiach włączonych do III Rzeszy ... 289
1. Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów ... 289
2. Okręgowa Delegatura Rządu Łódź ... 292
3. Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze ... 300
4. Okręgowa Delegatura Rządu Poznań ... 314
5. Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk ... 320
Okręgowe delegatury rządu w Generalnym Gubernatorstwie ... 326
1. Okręgowa Delegatura Rządu Kielce ... 327
2. Okręgowa Delegatura Rządu Kraków ... 337
3. Okręgowa Delegatura Rządu Lublin ... 372
4. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto ... 385
5. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo ... 401
6. Terenowe organa administracji konspiracyjnej na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej ... 412
Okręgowa Delegatura Rządu Białystok ... 412
Okręgowa Delegatura Rządu Lwów ... 424
Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek ... 457
Okręgowa Delegatura Rządu Polesie ... 461
Okręgowa Delegatura Rządu Wilno ... 464
Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń ... 473
7. Delegatura Rządu w okresie „Burzy" i w powstaniu warszawskim ... 482
Delegatura Rządu podczas „Burzy" ... 482
Delegatura Rządu w powstaniu warszawskim ... 487
8. Delegatura Rządu po upadku powstania warszawskiego ... 504
Działalność Delegatury Rządu od października 1944 r. do marca 1945 r. ... 504
Działalność Delegatury Rządu od marca do lipca 1945 r. ... 515
Próby wznowienia działalności Delegatury Rządu w latach 1945–1947 ... 523
Zakończenie ... 532
Schematy organizacyjne Delegatury Rządu ... 539
Wykaz skrótów ... 549
Wykaz kryptonimów ... 555
Spis tabel i schematów ... 562
Bibliografia ... 563
Indeks osób ... 603

WSTĘP

Minęło już ponad sześćdziesiąt lat od wybuchu II wojny światowej oraz od podpisania przez prezydenta RP dekretu o tymczasowej organizacji władz na ziemiach Rzeczypospolitej. W wyniku przegranej kampanii polskiej 1939 r. ziemie te zostały podzielone między III Rzeszą a ZSRR na mocy zawartego przez te państwa traktatu o granicach i przyjaźni.

Przedwrześniowy rząd RP został internowany w Rumunii. Jednakże już w końcu września 1939 r. powstał w Paryżu nowy rząd kierowany przez gen. dyw. Władysława Sikorskiego. Walka wojska polskiego u boku aliantów trwała nadal. W okupowanym kraju powstawały samorzutnie oraz na bazie „dywersji pozafrontowej" organizacje konspiracyjne. Celem ich działań było nie tylko przetrwanie biologiczne narodu. Realizowano także w szerokim zakresie tajne nauczanie. Również twórcy kultury nie przerwali swojej działalności, odbywały się konspiracyjne przedstawienia teatralne i koncerty muzyczne. Szeroko rozwinęła się prasa konspiracyjna różnych organizacji i indywidualnych osób. Jeszcze zanim umilkły wystrzały pierwszej kampanii tej wojny, rozpoczęto szacowanie strat i opracowywanie planów odbudowy zniszczonego kraju.

Literatura powojenna dotycząca okresu okupacji liczy już tysiące tomów. Opisano w nich działania poszczególnych konspiracyjnych organizacji wojskowych i politycznych[1] oraz organizacji jawnych, terror okupantów i eksploatację gospodarczą kraju. Wydano również wiele prac ukazujących działalność SZP-ZWZ-AK[2], Komendy Głównej[3], jej poszczególnych komórek organizacyjnych[4] i różnego rodzaju służb czy formacji. Dysponujemy dziś monografiami lub obszernymi publikacjami dotyczącymi większości obszarów i okręgów AK: warszawskiego[5], białostockiego[6], kieleckiego[7], krakowskiego[8],

---

[1] P. Matusak, *Stan badań nad polskim ruchem oporu okresu II wojny światowej* [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 320–334.

[2] *Armia Krajowa. Dramatyczny epilog*, red. K. Komorowski, Warszawa 1994; *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. *idem*, Warszawa 1996; *Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, red. *idem*, Warszawa 1999.

[3] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990; *idem*, *Biuro generała Sosnkowskiego. Komenda Główna Związku Walki Zbrojnej we Francji listopad 1939–czerwiec 1940*, Warszawa 1996.

[4] G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987.

[5] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe*, Lublin 1992.

[6] Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK*, t. 1–3, Białystok 1993–1994, 2001; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944 – VIII 1945*, Warszawa 1997.

[7] W. Borzobohaty, *„Jodła". Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988.

[8] S. Dąbrowa-Kostka, *W okupowanym Krakowie 6 IX 1939–18 I 1945*, Warszawa 1972; *Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach*, oprac. A. Zagórski, t. 1, *Dział łączności konspiracyjnej zewnętrznej (1943–1945). Zbiory Adama Potyry*, t. 2, cz. 1–2, *Dział łączności operacyjnej. Łączność radiowa 1943–1945*, Kraków 1998–1999; S. Piwowarski, *Okręg Krakowski Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej (wybrane zagadnienia organizacyjne, personalne i bojowe)*, Kraków 1994.

lubelskiego[9], lwowskiego[10], łódzkiego[11], nowogródzkiego[12], poleskiego[13], pomorskiego[14], śląskiego[15], wielkopolskiego[16], wileńskiego[17], wołyńskiego[18]. Własne opracowania posiada już znaczna część obwodów AK i pokaźna liczba placówek. Znajdujemy tam coraz więcej informacji na temat Administracji Zastępczej[19].

Niezwykle istotną lukę w dotychczasowej literaturze wypełnia praca M. Neya-Krwawicza o planach powstania powszechnego[20]. Liczne monografie dotyczą konspiracyjnej Warszawy[21] i powstania warszawskiego[22]. Nową jakość w publikacjach na temat powstania stanowi *Wielka ilustrowana encyklopedia powstania warszawskiego*. Do tej pory opublikowano trzy tomy[23].

O organie cywilnym Polskiego Państwa Podziemnego – Delegaturze Rządu RP na Kraj – wiemy coraz więcej dzięki publikacjom: Eugeniusza Duraczyńskiego[24], Andrzeja

---

[9] I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*, cz. 1–2, Lublin 1971; A.G. Kister, *Meldunki sytuacyjne Komendy Okręgu Lublin AK*, maj–lipiec 1944, Lublin 1998; *idem*, *Komenda Okręgu Lublin Armii Krajowej w 1944 roku*, Warszawa 2000.

[10] J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989; *idem*, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 1991; *idem*, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993; *idem*, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994; *idem*, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996; S. Pempel, *Pod znakiem lwa i syreny*, Warszawa 1989; *idem*, *ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945*, Warszawa 1990.

[11] Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*, Warszawa 1969; E. Wawrzyniak, *Na rubieży Okręgu AK Łódź. Zarys dziejów Inspektoratu Rejonowego i Podokręgu AK Piotrków Trybunalski*, Warszawa 1988; *Okręg Łódzki Armii Krajowej*, red. M. Budziarek, Łódź 1988.

[12] J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródczyzna w walce 1940–1945*, Londyn 1976; *Ze wspomnień żołnierzy AK Okręgu Nowogródek*, Warszawa 1988; K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej. „Nów" – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997.

[13] C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939–1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991.

[14] *Okręg Pomorze Armii Krajowej w dokumentach*, oprac. B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, J. Sziling, Toruń 1991; K. Komorowski, *Konspiracja pomorska 1939–1947. Leksykon*, Gdańsk 1993; *Materiały do dziejów Pomorskiego Okręgu ZWZ-AK*, oprac. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2000.

[15] Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*; *idem*, *W Armii Krajowej na Śląsku*, Katowice 1986; *idem*, *Śląsk jako teren partyzancki Armii Krajowej*, Warszawa 1986; J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Warszawa 1985.

[16] E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej 1939–1945*, red. M. Woźniak, Poznań 1998.

[17] R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988; Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz, *Armia Krajowa na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa 1997; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.

[18] M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986; J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.

[19] Dla przykładu wymieńmy pracę K. Zwierzchowskiego, *Skierniewice w czasie II wojny światowej. Historia Ruchu Oporu we wspomnieniach i dokumentach*, Skierniewice 1999.

[20] M. Ney-Krwawicz, *Powstanie powszechne w koncepcjach i pracach sztabu Naczelnego Wodza i Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1999.

[21] A. Sanojca, *Zarys struktury organizacyjnej Okręgu Warszawa ZWZ-AK wrzesień 1939–lipiec 1944 (wybrane zagadnienia)* [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, z. 3, Warszawa 1973, s. 113–163; T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.

[22] *Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, t. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, oprac. M.M. Drozdowski, M. Maniakówna, T. Strzembosz, t. 2: *Archiwalia*, oprac. M. Getter, A. Janowski, t. 3: *Prasa, druki ulotne i inne publikacje powstańcze*, oprac. W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, Warszawa 1974.

[23] *Wielka ilustrowana encyklopedia powstania warszawskiego*, t. 3: *Kronika*, cz. 1: *1 VIII–2 IX 1944*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2000, t. 3, cz. 2: *3 IX–5 X 1944*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001, t. 4, red. J. Kreusch, A.K. Kunert, Z. Walkowski, B. Warycha, Warszawa 1997, t. 5, red. P. Rozwadowski, Warszawa 2002.

[24] E. Duraczyński, *Stosunki w kierownictwie podziemia londyńskiego 1939–1943*, Warszawa 1966; *idem*, *Wojna i okupacja. Wrzesień 1939–kwiecień 1943*, Warszawa 1974; *idem*, *Kontrowersje i konflikty, 1939–1941*, Warszawa 1979; *idem*, *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943–lipiec 1944*, Warszawa 1986; *idem*, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993.

Friszke[25], Józefa Garlińskiego[26], Grzegorza Górskiego[27], Waldemara Grabowskiego[28], Zbigniewa Jerzego Hirsza[29], Andrzeja Krzysztofa Kunerta[30], Jerzego Paśnika[31], Stanisława Salmonowicza[32], Tomasza Strzembosza[33].

Pierwsze obszerniejsze wiadomości na jej temat przyniosły, wydane na emigracji, prace czołowych działaczy delegatury: Stanisława Kauzika[34], Stefana Korbońskiego[35] i Jerzego Michalewskiego[36], bardzo cenne, nie dające jednak pełnego obrazu jej funkcjonowania. Istotne uzupełnienia zawierają publikacje: Adama Bienia[37], Kazimierza Bagińskiego[38], Kazimierza Pużaka[39] i Zygmunta Zaremby[40].

Niezwykle ważne okazały się londyńskie wydania źródeł, zwłaszcza: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*[41] oraz wcześniejsza *Armia Krajowa*[42] Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Obie fundamentalne prace przytaczają dokumenty niezwykle istotne dla naszego tematu. Dalszym niejako ciągiem są publikacje Dariusza Baliszewskiego i Andrzeja Krzysztofa Kunerta[43]. Od kilkunastu lat publikowane są dokumenty rządu RP w Londynie[44]. Przykładem są materiały ze zbioru Stanisława Kota przechowywanego w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego[45] czy archiwum Adama Bienia[46]. Wydawane są też dokumenty konspiratorów niższych szczebli

---

[25] A. Friszke, *O kształt niepodległej*, Warszawa 1989.
[26] J. Garliński, *Polska w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1982; *idem*, *Politycy i żołnierze*, Warszawa 1991.
[27] G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995; *idem*, *Polskie Państwo Podziemne 1939–1945*, Toruń 1998.
[28] W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995.
[29] Z.J. Hirsz, *Państwo polskie po układzie Ribbentrop–Mołotow (1939–1945)*, Białystok 1991.
[30] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik po Polsce podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1996.
[31] J. Paśnik, *Prawny status Delegata Rządu na Kraj, 1940–1945*, Warszawa 1991.
[32] S. Salmonowicz, M. Ney-Krwawicz, G. Górski, *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa 1999; S. Salmonowicz, *Węzłowe problemy Polskiego Państwa Podziemnego lat 1939–1945*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2001, z. 2.
[33] T. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 2000.
[34] S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959.
[35] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975; *idem*, *W imieniu Kremla*, Paryż 1956; *idem*, *W imieniu Rzeczypospolitej*, Paryż 1954; *idem*, *W imieniu Polski Walczącej*, Londyn 1963.
[36] J. Michalewski, *Relacja*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 26, s. 57–115.
[37] A. Bień, *Bóg wyżej – dom dalej 1939–1949*, Warszawa 1991.
[38] K. Bagiński, *„Proces szesnastu" w Moskwie (wspomnienia osobiste)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1963, z. 4, s. 74–122.
[39] K. Pużak, *Wspomnienia 1939–1945*, *ibidem*, 1977, z. 41, s. 3–196.
[40] Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, Kraków 1991.
[41] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1–6, Londyn 1970–1989.
[42] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
[43] *Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945*, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 1: *1939–1942*, Warszawa 1999, t. 2, *1943–1944*, Warszawa 1999, t. 3: *1944–1945*, Warszawa 2000.
[44] *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Zgórniak, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, t. 1, *październik 1939–czerwiec 1940*, Kraków 1994, t. 2: *czerwiec 1940–czerwiec 1941*, Kraków 1995, t. 3: *czerwiec–grudzień 1941*, Kraków 1996, t. 4: *grudzień 1941–sierpień 1942*, Kraków 1998, t. 5: *wrzesień 1942–lipiec 1943*, Kraków 2001; *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939–1945*, red. A.K. Kunert, Warszawa 1995.
[45] *W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939–1943)*, oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989; *Z ziemi sowieckiej – z domu niewoli. Relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1995; *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939–1 XI 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999.
[46] *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

– powiatów[47], partii politycznych[48], a także wspomnienia działaczy partyjnych[49]. W coraz większym zakresie ukazują się drukiem dokumenty z archiwów byłego Związku Sowieckiego[50]. Należy także zauważyć cenne publikacje dokumentów z zasobów Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956[51].

Wiele wydawnictw ukazuje wycinki działalności Delegatury Rządu. Najpełniej opisano funkcjonowanie Departamentu Oświaty i Kultury. Prace Czesława Wycecha[52], Stanisława Lorentza[53], Bronisława Gralaka[54], Józefa Krasuskiego[55], Mariana Walczaka[56], Józefa Zaremby[57], Piotra Matusaka[58] i innych[59] zdają się wyczerpywać temat, choć niewątpliwie nie wszystko zostało powiedziane (brakuje informacji o funkcjonowaniu Wydziału Wyznań w ramach tego departamentu).

Większej liczby publikacji doczekał się Departament Informacji i Prasy, a to głównie za sprawą wspomnień jego pracowników: Zbyszka Bednorza[60], Henryka Korotyńskiego[61], Kazimierza Koźniewskiego[62], Jerzego Lerskiego[63], Włodzimierza Wnuka[64], Stanisława Ziemby[65], Edmunda Jana Osmańczyka[66] oraz, w pewnym zakresie, prac Macieja Józefa Kwiatkowskiego[67] i Ryszarda Bzinkowskiego[68]. Ogólne omówienie tego departamentu

---

[47] *Archiwum Jawora. Dokumenty Obwodu Armii Krajowej Tarnobrzeg*, oprac. T. Zych, Tarnobrzeg 1994. Zbiór zawiera także część materiałów dotyczących PKB w powiecie Tarnobrzeg.

[48] *„My tu żyjemy jak w obozie warownym". Listy PPS-WRN Warszawa–Londyn 1940–1945*, red. O. Zaremba-Blatonowa, L. Ciołkoszowa, W. Czapska-Jordan, Londyn 1992.

[49] *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939–1945. Księga wspomnień*, t. 1–2, aneks, red. E. Hałoń, Warszawa 1994–1995.

[50] *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych" Józefa W. Stalina*, red. A. Fitowa, Kraków 1998; *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998; *Polskie podziemie 1939–1941*, t. 1: *Lwów–Kołomyja–Stryj–Złoczów*, red. Z. Gajowniczek, P. Kułakowski, M. Kupiecka, J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 1998; *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, oprac. Z. Gajowniczek, M. Majewski, W. Makarow, N. Pieriemyszlennikowa, J. Pogonij, M. Słoń-Nowaczek, J. Tucholski, W. Winogradow, t. 1–2, Warszawa–Moskwa 2001.

[51] „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956", red. D. Baliszewski, A. Chmielarz, J. Kreusch, A.K. Kunert, Warszawa 1993–1995, nr 1–3.

[52] C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944*, Warszawa 1964; *idem*, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 1, s. 5–103.

[53] S. Lorentz, *W muzeum i gdzie indziej* [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, Warszawa 1970; R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.

[54] B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.

[55] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.

[56] M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1978; *idem*, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego 1939–1945*, Wrocław 1987.

[57] J. Zaremba, *Było i tak. Wspomnienia*, Wrocław 1976.

[58] P. Matusak, *Edukacja i kultura Polski podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997.

[59] *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1962–1992.

[60] Z. Bednorz, *Lata krecie i orłowe*, Warszawa 1987.

[61] H. Korotyński, *Trzy czwarte prawdy. Wspomnienia*, Warszawa 1987.

[62] K. Koźniewski, *Zamknięte koła. Wspomnienia z lat 1929–1945*, t. 1–2, Kraków 1984–1985.

[63] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, Londyn 1984.

[64] W. Wnuk, *Byłem z wami*, Warszawa 1985.

[65] S. Ziemba, *Czasy przełomu. Wspomnienia dziennikarza z lat 1944–1946*, Kraków 1975.

[66] E.J. Osmańczyk, *Trzeba to powiedzieć. Dziennik z powstania 1944*, Warszawa 1994.

[67] M.J. Kwiatkowski, *Polskie Radio w konspiracji 1939–1944*, Warszawa 1989; *idem*, *„Tu mówi powstańcza Warszawa"... Dni Powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994.

[68] R. Bzinkowski, *Słowo walczącej Warszawy. Prasa Powstania Warszawskiego 1 sierpnia–5 października 1944 roku*, Warszawa 2002.

znajdujemy w *Prasie polskiej w latach 1939–1945*[69] i *Polskiej konspiracyjnej prasie informacyjno-politycznej 1939–1945*[70]. Więcej szczegółów na jego temat przynoszą materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez IPN w 2002 r.[71]

Kierownictwo Walki Cywilnej (od 1943 r. Kierownictwo Oporu Społecznego w ramach Kierownictwa Walki Podziemnej) to domena jego szefa – Stefana Korbońskiego, który opisał organizację i działalność KWC[72]. Informacje uzupełniające, które dotyczą sądownictwa cywilnego, przynoszą prace Leszka Gondka[73], Tadeusza Seweryna[74] i Stanisława Salmonowicza[75]. Problem walki cywilnej ukazany jest również w publikacjach poświęconych ruchowi ludowemu[76].

Funkcjonowanie Departamentu Spraw Wewnętrznych szerzej omówiono jak na razie tylko w wybranych dziedzinach i jednostronnie, skupiając uwagę przeważnie na antykomunistycznej działalności kontrwywiadu delegatury[77], choć Wydział Bezpieczeństwa zajmował się również innymi środowiskami, stanowiącymi (lub mogącymi stanowić) zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa polskiego[78].

Dopiero niedawno ukazały się prace Adama Hempla[79] i Janusza Marszalca[80] przynoszące istotne wiadomości na temat Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa, aczkolwiek temat nadal czeka na kompleksowe opracowanie.

Działalność Biura Zachodniego (Biura Ziem Nowych) omawiają częściowo publikacje Leopolda Glucka[81] i Grzegorza Górskiego[82] oraz wymienione wcześniej – Zbyszka Bednorza i Edwarda Serwańskiego.

Funkcjonowanie Rady Pomocy Żydom („Żegota") ukazują prace Władysława Bartoszewskiego, Teresy Prekerowej[83], Marka Arczyńskiego i Wiesława Balceraka[84],

---

[69] J. Jarowiecki, J. Myśliński, A. Notkowski, *Prasa polska w latach 1939–1945*, Warszawa 1980.

[70] S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.

[71] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, red. W. Grabowski, Warszawa 2003.

[72] Zob. przyp. 35.

[73] L. Gondek, *Polska karząca 1939–1945. Polski podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.

[74] T. Seweryn, *Polskie sądownictwo podziemne*, „Przegląd Lekarski" 1966, nr 1.

[75] S. Salmonowicz, *Walka cywilna w latach 1939–1945. Pojęcie – struktury – rodzaje*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1993, z. 1/2, s. 353–363.

[76] J. Gmitruk, *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, Warszawa 1985; *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975.

[77] M. Turlejska, *O wojnie i podziemiu*, Warszawa 1959.

[78] W. Grabowski, *Wywiad i kontrwywiad Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Wkład wywiadu polskiego w zwycięstwo aliantów w drugiej wojnie światowej. Materiały z konferencji naukowej w Krakowie w dniach 22–24 października 2002 roku* (praca w druku).

[79] A. Hempel, *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.

[80] J. Marszalec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999; *idem*, *Ochrona porządku publicznego przez agendy Delegatury Rządu RP na Kraj w okresie okupacji i powstania warszawskiego* [w:] *Terenowe struktury Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1939–1945. Materiały XI sesji naukowej w Toruniu w dniu 17 listopada 2001 roku*, red. G. Górski, Toruń 2002, s. 299–315.

[81] L. Gluck, *Od Ziem Postulowanych do Ziem Odzyskanych,* Warszawa 1971.

[82] G. Górski, *Komisariat Generalny Ziem Nowych w planach Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Czasy Nowożytne" 2000, t. 9 (10), s. 211–232.

[83] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.

[84] M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Żegota". Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983.

Kazimierza Iranka-Osmeckiego[85]. Stosunkowo niedawno wydano dwa zbiory dokumentów dotyczących stosunków polsko-żydowskich w latach II wojny światowej, przedstawiające także działalność „Żegoty"[86].

Cenne okazały się również publikacje Wieńczysława Wagnera[87], Władysława Minkiewicza[88] i Andrzeja Leśniewskiego[89] na temat Sekcji Spraw Zagranicznych, prawie zupełnie pomijanej we wcześniejszej literaturze przedmiotu.

Jedyna praca o Departamencie Rolnictwa jego kierownika Zygmunta Załęskiego nie jest opracowaniem, a tylko zbiorem dokumentów, jakie zachowały się w jego domowym archiwum[90]. Pewne wiadomości na temat tego departamentu przynosi publikacja Czesława Madajczyka[91].

W niewielkim zakresie została omówiona działalność Departamentu Robót Publicznych i Odbudowy[92] oraz Departamentu Przemysłu i Handlu.

O Departamencie Pracy i Opieki Społecznej pisał prof. Wacław Szubert[93].

W ostatnim czasie ukazało się kilka prac przedstawiających okręgowe delegatury rządu: ciechanowską[94], kielecką[95], krakowską[96], lwowską[97], łódzką[98], pomorską[99], warszawską[100],

---

[85] K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.

[86] *Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001; *„Żegota" Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

[87] W. Wagner, *Sprawy zagraniczne w Delegaturze Rządu (1943–1944)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1985, z. 73.

[88] W. Minkiewicz, *Wspomnienia 1939–1945*, *ibidem*, 1987, z. 80; *idem*, *Mokotów, Wronki, Rawicz. Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa 1988.

[89] A. Leśniewski, *Departament Spraw Zagranicznych – kryptonim „Moc", 630/Z – Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 624–635.

[90] Z. Załęski, *Nowy wspólny dom. Wybór pism i przemówień*, Warszawa 1985.

[91] C. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce w latach 1939–1944. Programy – taktyka*, Warszawa 1961.

[92] „Materiały i dokumenty do dziejów nauki polskiej w czasie II wojny światowej" 1988, z. 3; A. Szczawiński, *Działalność konspiracyjna Stowarzyszenia Inżynierów Wodnych Rzeczypospolitej Polskiej w okresie okupacji niemieckiej*, „Gospodarka Wodna" 1984, nr 1, s. 29–30; W. Grabowski, *Plany gospodarki wodnej w świetle dokumentów Delegatury Rządu na Kraj w latach II wojny światowej*, *ibidem*, 1990, nr 10, s. 222–224.

[93] W. Szubert, *Notatka o Instytucie Spraw Społecznych*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce" 1986, z. 4, s. 157–168; *idem*, *Wspomnienia o Departamencie Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu (1941–1944)*, „Przegląd Historyczny" 1989, z. 1, s. 133–153; *idem*, *Departament Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu (1941–1945). Organizacja i działalność*, „Kultura i Społeczeństwo" 1990, nr 2, s. 139–156; *idem*, *Rady zakładowe w świetle aktu prawnego z dnia 1 sierpnia 1944 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1991, z. 1/2, s. 89–113.

[94] W. Brenda, *Delegatura Rządu na Kraj na północnym Mazowszu* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 167–180.

[95] W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu w Kielcach* (praca w druku).

[96] *Idem*, *Okręgowa Delegatura Rządu RP w Krakowie (kryptonimy „Kopiec", „Sól", „Wisła")*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa" 1990, z. 17; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, Rzeszów 1996.

[97] W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu na ziemiach południowo-wschodnich II RP (krypt. „Lwy", „Orły", „Puchacze", „Wino")* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 181–237.

[98] J. Jędrzejewski, *Łódzka Okręgowa Delegatura Rządu RP w latach 1939–1945*, „Rocznik Łódzki" 1995, t. 42, s. 191–208.

[99] G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu RP – „Piaski", „Mewy", „Zatoka". Zarys struktury organizacyjnej i funkcjonowania w latach 1941–1945*, „Zapiski Historyczne" 1990, z. 2/3, s. 41–53; A. Gąsiorowski, *Okręgowa Delegatura Rządu RP na Pomorzu w latach 1940–1945. Źródła, stan badań i postulaty badawcze* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 67–127; B. Chrzanowski, *Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego na Pomorzu w latach 1939–1945* [w:] *ibidem*, s. 129–156.

[100] G. Górski, *Działalność Okręgowych Delegatur Rządu RP w Warszawie i województwie warszawskim w latach 1941–1944*, „Roczniki Nauk Prawnych" 1996, t. 6, s. 109–118.

wileńską[101], wołyńską[102]. Trudno jednak uznać, że ich działalność została wyczerpująco opisana. Brakuje zwłaszcza opracowań dotyczących Lubelszczyzny i omawiających funkcjonowanie struktur powiatowych.

Łączność między rządem RP we Francji, następnie w Anglii, a krajem kompleksowo przedstawiono dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w.[103] Wybrane problemy omówili: Stefan Korboński, Tadeusz Chciuk[104], Tadeusz Dubicki[105], Magdalena Hułas[106], Kazimierz Koźniewski, Jerzy Lerski, Stanisław Łucki[107], Jerzy Kurcyusz[108], Franciszek Moskal[109], Jędrzej Tucholski[110], Wojciech Frazik[111].

Uzupełniające informacje przyniósł *Polski słownik biograficzny*[112] oraz coraz liczniej publikowane słowniki biograficzne: najważniejszych osób II Rzeczypospolitej[113], kobiet[114], konspiracji warszawskiej[115], pomorskiej[116], małopolskiej[117], lwowskiej[118], działaczy ludowych[119], robotniczych[120], katolickich[121], archiwistów[122], biologów[123], lekarzy[124], prawni-

---

[101] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 2001; P. Niwiński, *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 279–297.

[102] G. Ostasz, *Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu 1942–1944. Organizacja i struktura*, „Kwartalnik Historyczny" 1993, nr 1; W. Grabowski, *O ODR Wołyń raz jeszcze*, *ibidem*, 1993, nr 3, s. 172–174.

[103] Referat wygłoszony przez W. Grabowskiego 24 V 1996 r. na posiedzeniu Komisji Historycznej Oddziału PAN w Krakowie, „Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych", t. 40/1, Kraków 1996, s. 10–12; W. Grabowski, *Łączność rządu RP na emigracji ze swoim przedstawicielstwem w okupowanym kraju*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1997, nr 2, s. 61–73.

[104] M. Celt [T. Chciuk], *Koncert. Opowiadanie cichociemnego*, Monachium 1987; *idem*, *Biali kurierzy*, wyd. 2, Monachium 1989; *idem*, *Raport z podziemia 1942*, Monachium 1990.

[105] T. Dubicki, S.J. Rostworowski, *Sanatorzy kontra Sikorszczycy czyli walka o władzę na uchodźstwie w Rumunii 1939–1940*, Warszawa 1993; T. Dubicki, *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1: *1939–1940*, Warszawa 2002.

[106] M. Hułas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa 1996.

[107] S. Łucki, *Od Kut do Paryża. Wspomnienia*, Paryż 1996.

[108] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty. Wspomnienia z tajnej służby w dyplomacji*, Katowice 1995.

[109] F. Moskal, *Z pasją naprzód*, Warszawa 2002.

[110] J. Tucholski, *Spadochroniarze*, Warszawa 1991.

[111] W. Frazik, *Z dziejów łączności cywilnej Kraj–emigracja w latach 1944/1945–1948/1949*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1998, nr 11, s. 5–47.

[112] PSB, t. 5–41, Wrocław–Warszawa–Kraków 1947–2002.

[113] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, oprac. J.M. Majchrowski, G. Mazur, K. Stepan, Warszawa 1994.

[114] *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.

[115] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–3, Warszawa 1987–1991.

[116] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Zawacka, H. Maciejewska-Marcinkowska, E. Skerska, cz. 1–5, Toruń 1994–2001.

[117] *Małopolski słownik biograficzny uczestników działań niepodległościowych 1939–1956*, red. T. Gąsiorowski i inni, t. 1–8, Kraków 1997–2002.

[118] G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.

[119] *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego. Makieta*, Warszawa 1989. Cennym uzupełnieniem jest *Księga poległych i pomordowanych żołnierzy Batalionów Chłopskich 1940–1945*, Warszawa 1995. Warto też zwrócić uwagę na *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich IV Okręg Lublin*, oprac. M. Wojtas, Lublin 1998.

[120] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 1–3, Warszawa 1978–1992.

[121] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1: *A–J*, Warszawa 1991; t. 2: *K–P*, Lublin 1994.

[122] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1: *1918–1984*, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988.

[123] *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987.

[124] J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1–2, Warszawa 1997–1999.

ków, inżynierów i techników[125], a także regionalne słowniki biograficzne, m.in. Pomorza Nadwiślańskiego[126], Warmii, Mazur i Powiśla[127], Górnego Śląska[128], Lublina[129]. Należy jednak podkreślić, że znaczna część osób zaangażowanych w cywilnych strukturach Polskiego Państwa Podziemnego nadal czeka na swoje biografie[130]. Badania regionalne owocują licznymi publikacjami dotyczącymi historii poszczególnych miejscowości, w których znaleźć można dane na temat konspiracji nie tylko wojskowej, ale też cywilnej.

Prezentowana praca powstała w swej zasadniczej części na podstawie materiałów archiwalnych i wspomnień pracowników delegatury przechowywanych w archiwach krajowych oraz w Londynie. Najpoważniejszy zespół materiałów Delegatury Rządu znajduje się obecnie w Archiwum Akt Nowych[131]. Są to (w większości szczęśliwie zachowane) tzw. poczty do i od rządu RP, dające obraz współpracy władz w Londynie z zespołami fachowców działającymi w kraju, oraz akta poszczególnych departamentów Biura Delegata Rządu. Należy zauważyć, że stopień kompletności tych materiałów jest bardzo różny i nie zawsze pozwala na ustalenie chociażby schematu organizacyjnego danej komórki (dotyczy to np. Departamentów: Spraw Wewnętrznych, Skarbu, Rolnictwa). W archiwum tym znajdują się także wykorzystane przez autora zespoły akt: Armii Krajowej, Rady Jedności Narodowej, Krajowej Rady Ministrów, Stronnictwa Narodowego, Polskiej Partii Socjalistycznej.

Drugim miejscem, gdzie znajduje się najwięcej materiałów archiwalnych do prezentowanego tematu, są dwa ośrodki londyńskie: Studium Polski Podziemnej (SPP) oraz Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego (IPiMS). W pierwszym przechowywane jest ogromne archiwum AK oraz Wydziału Krajowego MSW (materiały te stanowią uzupełnienie archiwów krajowych)[132], a w Instytucie Sikorskiego – akta Prezydium Rady Ministrów i Komitetu dla Spraw Kraju (obszernie wykorzystywane w opracowaniach Eugeniusza Duraczyńskiego).

Z pozostałych archiwów krajowych wykorzystano w niniejszej dysertacji materiały przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 (APP), Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN), Instytucie Zachodnim w Poznaniu (IZ), Wojskowym Instytucie Historycznym (WIH), Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BZNO). W IH PAN skorzystano z relacji Jerzego Michalewskiego, Stefana Pawłowskiego, Bogdana Domosławskiego, w Instytucie Zachodnim – głównie z relacji dotyczących działalności delega-

---

[125] *Słownik polskich pionierów techniki*, red. B. Orłowski, Katowice 1986; *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, red. A. Jakubowska, Warszawa 1989.

[126] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: *A–F*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992.

[127] T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX w. (do 1945 roku)*, Warszawa 1983.

[128] B. Snoch, *Górnośląski leksykon biograficzny*, Katowice 1997.

[129] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, red. T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik, t. 1, Lublin 1993.

[130] M. Ney-Krwawicz, *Kadry kierownicze Polskiego Państwa Podziemnego – stan badań i postulaty badawcze. Wstępny rekonesans* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 41–52.

[131] A.G. Dąbrowski, *Akta Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj w zasobie Archiwum Akt Nowych*, „Archiwista Polski" 2000, nr 3, s. 15–21; *idem*, *Źródła do dziejów organizacji i działalności Armii Krajowej oraz Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 23–40; autor pominął niezwykle istotne dla opracowania dziejów Delegatury Rządu zespoły archiwalne: Rady Jedności Narodowej – 199 oraz Krajowej Rady Ministrów – 429.

[132] A. Suchcitz, *Informator Studium Polski Podziemnej 1947–1997*, Londyn 1997.

tury na ziemiach zachodnich oraz Okręgowej Delegatury w Poznaniu. Natomiast w BZNO ze wspomnień oraz papierów: Adama Bienia, Marii Ponikowskiej, Zenona Skierskiego, Franciszka Cikowskiego, Wincentego Bryi, Władysława Świrskiego[133], Józefa Opackiego, Stefana Szwedowskiego.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie struktury organizacyjnej Delegatury Rządu RP na Kraj na wszystkich jej szczeblach organizacyjnych, od centrali w Warszawie do powiatów, a w niektórych wypadkach – gdy starczyło materiału – do gmin włącznie, oraz zakresu prac prowadzonych przez jej poszczególne komórki. Ważnym zadaniem, jakiemu starano się sprostać, było ustalenie danych personalnych możliwie największej liczby pracowników tajnej administracji cywilnej, stąd znaczna liczba pseudonimów, a także – zwłaszcza na niższych szczeblach organizacyjnych – zaznaczenie N.N. w przypadkach potwierdzonych wiadomości o obsadzeniu danego stanowiska, ale bez znajomości choćby pseudonimu.

Konstrukcja pracy ma charakter problemowo-chronologiczny. Zasadniczy wpływ na wybór takiej koncepcji miała złożoność omawianych zagadnień (zwłaszcza zmiany zachodzące w strukturze tajnej administracji, jak również duża liczba powiązań organizacyjnych z innymi segmentami Polskiego Państwa Podziemnego) i trudności w ich przedstawieniu wyłącznie w ciągu chronologicznym.

Opisywane wydarzenia rozgrywały się zasadniczo na ziemiach II Rzeczypospolitej, natomiast w kilku fragmentach praca obejmuje tereny całej Europy. Wymagały tego zmiany w ciągu wojny siedzib rządu RP, ale także funkcjonowanie w różnych stolicach europejskich polskich placówek łączności politycznej. Konieczność przekraczania granic II RP na zachód w pewnym stopniu wymuszały prace tajnej administracji nad przygotowaniem przejęcia przez państwo polskie ziem postulowanych.

W rozdziale I opisano proces tworzenia delegatury. Koncepcje krajowe, odmienne od stanowiska rządu RP, nie znalazły uznania i w efekcie powstało Polskie Państwo Podziemne (PPP), składające się z trzech elementów: Związku Walki Zbrojnej, Delegatury Rządu i Politycznego Komitetu Porozumiewawczego.

Rozdział II omawia łączność między rządem RP we Francji, następnie w Anglii, a jego przedstawicielstwem w okupowanym kraju, działalność placówek łączności politycznej MSW rozmieszczonych w różnych miejscach Europy i Bliskiego Wschodu, a także łączność radiową i kurierską.

W rozdziale III przedstawiono kilkumiesięczny okres funkcjonowania trzech delegatur rządu, współpracę delegata i delegatury z innymi strukturami konspiracyjnymi: Armią Krajową i Politycznym Komitetem Porozumiewawczym oraz z Kościołem katolickim.

Rozdział IV prezentuje Biuro Delegata Rządu w Warszawie, jego organizację, prace poszczególnych departamentów i sekcji oraz ich obsadę personalną.

W rozdziale V omówiono okręgowe delegatury rządu (ODR) na ziemiach zachodnich oraz na terenie Generalnego Gubernatorstwa, z wyjątkiem ODR Lwów, zakres funkcjonowania biura okręgowego delegata i stopień zorganizowania poszczególnych powiatowych delegatur rządu.

---

[133] Ł. Częścik, *Władysław Świrski i jego zbiór oryginalnych materiałów okupacyjnych z obszaru 3 AK Lwów 1942–1944*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" 1991, z. 1, s. 249–254.

Rozdział VI przynosi omówienie okręgowych delegatur rządu na kresach wschodnich, które w latach 1939–1941 znajdowały się pod okupacją sowiecką, oraz ODR Lwów.

W rozdziale VII przedstawiono funkcjonowanie Delegatury Rządu w okresie realizacji planu „Burza" i powstania warszawskiego.

W VIII rozdziale ukazano końcowy okres działalności delegatury, od upadku powstania do jej rozwiązania 1 lipca 1945 r., także próby wznowienia jej działalności podejmowane od końca 1945 r. przez emisariuszy z Londynu oraz zakres represji nowej „ludowej" władzy wobec pracowników delegatury po wojnie.

W zakończeniu podjęto próbę ustalenia faktycznej liczby pracowników tajnej administracji polskiej podlegającej pełnomocnikowi rządu na kraj. Należy podkreślić, że jest to pierwsza tego typu próba. Dotychczas podawano liczbę pracowników szefostwa biur wojskowych ZWZ-AK, szacowaną na 15 tys. osób. W odniesieniu do Delegatury Rządu jeszcze niedawno liczb takich albo nie podawano, albo zdecydowanie je zaniżano[134].

Autor jest świadomy, że tok narracji w wielu miejscach jest rwany z powodu nadmiaru informacji faktograficznych. Jednakże jego zamiarem było uchronienie od zapomnienia setek nazwisk pracowników tajnej administracji.

Publikacja ta nie mogłaby powstać bez udziału pracowników delegatury, którzy byli uprzejmi podzielić się z autorem swoimi wiadomościami. Pomocy w tym zakresie udzielili: Barbara Bałuk, ks. Andrzej Bardecki, Anna Brzozowska, Stanisław Bury, Tadeusz Chciuk, Janina Czaplińska, Zbigniew Czeczot-Gawrak, Stanisław Czuruk, Leon Dziedzic, Bronisława Grzelak, Maria Herdegen-Jakubowska, Jerzy Horski, Lucyna Kaczkowska, Edward Kaleta, Jan Karski, Jan Kępiński, Krystyna Kierska-Rucińska, Władysław Kosturek, Marian Kotowski, Kazimierz Koźniewski, Stanisław Laskowski, Stefania Lasowy, Andrzej Leśniewski, Teresa Michalska, Władysław Minkiewicz, Wanda Modlibowska, Wanda Muszyńska-Witkowska, Tadeusz Myśliński, Hanna Pachnowska-Wałkówska, Franciszek Pająk, Henryk Piotrkowski, Jadwiga Podleska, Zdzisław Pyzik, Maria Raczyńska, Amelia Rosnowska, Lech Rościszewski, Irena Stelmach-Krejbich, Franciszek Stemler, Wacław Szubert, Jerzy Tomaszewski, Tadeusz Trzciński, Felicja Uchman, Jan Uchman, Maria Wierzbicka, Jan Zaborowski, Stefan Zawadzki, Jan Żelazny i Barbara Żurowska. W wyniku osobistych spotkań i korespondencji autora z wymienionymi osobami powstała znaczna liczba źródeł wtórnych, tzw. wywołanych. Odpowiedzi pracowników delegatury na konkretne pytania stały się – jak to bywa w takiej sytuacji – bodźcem do stawiania kolejnych, a w konsekwencji – szukania nieznanych osób, wydarzeń i spraw. Dużą pomoc okazali także członkowie rodzin zmarłych już niestety pracowników delegatury, żołnierze AK, pracownicy MSW, m.in.: Aleksander Babadżan, Maria Biała-Żwinis, Marek Gadomski, Henryk Gallas, Maria Grzędzielska, Tadeusz Heinrich, Maria Kaczorowska-Herman, Irena Kaczyńska, Zofia Kapitaniak, Zbigniew Klarner, Janina Kosiek,

---

[134] K. Bayer, *Zakres udziału Polaków w walce o niepodległość na obszarze państwa polskiego w latach 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1996, nr 1, s. 17. Tutaj podano liczebność delegatury w latach 1941–1942, oszacowaną na tysiąc osób, nie podano natomiast żadnych danych dla następnych lat. Należy też zauważyć, iż przedstawiona w zakończeniu niniejszej pracy liczba pracowników tajnej administracji tylko w niewielkim stopniu może zwiększyć ogólną liczbę Polaków zaangażowanych w działalność konspiracyjną ocenianą na 1 mln 185 tys. osób, co stanowiło 24 proc. dorosłej populacji, przeważająca bowiem ich część należała jednocześnie do innych organizacji konspiracyjnych: ZWZ-AK, stronnictw politycznych, i jest ujęta w podsumowaniu.

Wanda Krzyżewska-Lemoch, Kazimierz Kunicki, Jerzy Kurcyusz, Stanisław Łucki, Lesław Łukomski, Stanisław Markowski, Edward Jan Opiela, Adam Palmrich, Józefa Pawlak, Mieczysław Roś, Helena Rygałło, Antoni Sanojca, Władysław Siemaszko, Hanna Szczepanowska, Włodzimierz Sznarbachowski, Józef Turowski, Krystyna Witebska-Rachtanowa, Teresa Wójcicka, Zbigniew Zabokrzecki, Mirosław Zawodny, oraz historycy: Stanisław Dąbrowa-Kostka, Andrzej Krzysztof Kunert, Jędrzej Tucholski. Wszystkim tym osobom składam serdeczne podziękowania.

Specjalne podziękowania składam profesorowi doktorowi habilitowanemu Włodzimierzowi Kozłowskiemu za opiekę merytoryczną. Jednocześnie wyrazy podziękowania kieruję do kolegów z seminarium doktoranckiego, prowadzonego w Katedrze Historii Polski Współczesnej Uniwersytetu Łódzkiego. Ich celne uwagi wpłynęły na poprawienie przejrzystości niektórych fragmentów niniejszej pracy.

1

KSZTAŁTOWANIE SIĘ CYWILNEGO KIEROWNICTWA KONSPIRACJI

Konspiracja w okupowanym kraju a koncepcje rządu na emigracji w okresie wrzesień 1939 r. – czerwiec 1940 r.

W ramach przygotowań do wojny został opracowany dekret prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej „o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi, o organizacji naczelnych władz wojskowych i o komisarzach cywilnych od chwili mianowania Naczelnego Wodza", który miał być ogłoszony z chwilą wybuchu wojny[1]. Jego tekst opublikowano 1 września 1939 r.[2] w Dzienniku Ustaw RP.

Zgodnie z dekretem 2 września powołano głównego komisarza cywilnego. Został nim dotychczasowy wojewoda poleski płk Wacław Kostek-Biernacki[3]. W sprawach łączących się bezpośrednio z działaniami zbrojnymi oraz mających związek z obronnością państwa przysługiwały mu uprawnienia naczelnych władz administracji rządowej (z wyjątkiem: wojska, wymiaru sprawiedliwości, kolejnictwa oraz poczt i telegrafów). W drugiej grupie spraw mieściło się: zwalczanie akcji antypaństwowej, utrzymanie porządku i bezpieczeństwa publicznego, ochrona obiektów przemysłowych i użyteczności publicznej, zapewnienie świadczeń osobistych i rzeczowych oraz odpowiednich warunków zdrowotnych ludzi. Tu komisarz działał w myśl wytycznych i instrukcji naczelnego wodza, a jego biuro wchodziło w skład Kwatery Głównej.

Również na szczeblu dowództw armii powołani zostali komisarze cywilni, m.in.: mjr rez. Stefan Starzyński (Armia „Warszawa"), mjr dypl. rez. Kazimierz Jurgielewicz (Armia „Lublin"), dr Maciej Łach (Armia „Kraków"), Jan Mieszkowski (Armia „Małopolska")[4]. Do ich zadań należało przedstawianie dowódcom związków operacyjnych spraw administracyjnych na podlegającym im obszarze operacyjnym. Komisarze działali w myśl wskazówek głównego komisarza cywilnego[5].

---

[1] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, s. 345; A. Bernaś-Kostynowicz, *Społeczeństwo polskie w wojnie obronnej 1939. Współdziałanie ludności cywilnej z wojskiem w okresie zagrożenia i działań wojennych*, Warszawa 1988, s. 43–45.

[2] Dziennik Ustaw RP nr 86, poz. 543, 1 IX 1939; tekst przedrukowany w: *Polskie Siły Zbrojne...*, t. 1, cz. 1, s. 345–349; *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, oprac. M. Cieplewicz, red. E.J. Kozłowski, Warszawa 1968, s. 402–406; *Rzeczpospolita...*, s. 1249–1251.

[3] F. Sławoj-Składkowski, *Prace i czynności rządu polskiego we wrześniu 1939 r.*, „Kultura" (Paryż) 1948, nr 5, s. 87; *Kto był kim...*, s. 169–170. Naczelny wódz marszałek Edward Śmigły-Rydz zamierzał mianować Kostka-Biernackiego jedynie p.o. głównym komisarzem cywilnym, dopiero po interwencji premiera zmienił zdanie – T . Malinowski, *Kampania wrześniowa i nasze przygotowanie do wojny. Dziennik z września–listopada 1939 roku* [w:] *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989, s. 107.

[4] F. Sławoj-Składkowski, *Prace...*, s. 87, 104; L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1986, s. 295, 311; W. Steblik, *Armia „Kraków" 1939*, Warszawa 1989, s. 674.

[5] *Polskie Siły Zbrojne...*, t. 1, cz. 1, s. 349.

Wacław Kostek-Biernacki wycofywał się wraz z Kwaterą Główną Naczelnego Wodza. W Brześciu nad Bugiem 8 września do jego biura przydzielono płk. dypl. Bolesława Świdzińskiego[6], który wzmocnił szczupły personel biura (sekretarz i dwóch szefów wydziałów). We współpracy z administracją rządową Kostek-Biernacki starał się utrzymać porządek na kurczącym się terenie Polski nieokupowanej[7]. 9 września naczelny wódz wydał rozkaz o uporządkowaniu tyłów. Jako główne zadania wyznaczył opanowanie bezładnej ewakuacji ludności cywilnej, reorganizację Policji Państwowej i zwalczanie akcji dywersyjnych. W następstwie tego rozkazu gen. dyw. Felicjan Sławoj-Składkowski[8] – minister spraw wewnętrznych, gen. dyw. Tadeusz Kasprzycki – minister spraw wojskowych, oraz W. Kostek-Biernacki podpisali rozporządzenie o militaryzacji Policji Państwowej[9]. Na południowo-wschodnich kresach (Brzeżany, Złoczów) zajmowała się ona także, obok oddziałów wojskowych, zwalczaniem antypaństwowych wystąpień OUN[10]. 10–13 września naczelny wódz wydał rozkazy o obronie „przedmościa rumuńskiego"[11]. Przed głównym komisarzem cywilnym stało zadanie zapewnienia bezpieczeństwa zaplecza walczącego wojska na terenie województw lwowskiego i stanisławowskiego. Agresja ZSRR 17 września przekreśliła te koncepcje. W zmienionej sytuacji zapadły decyzje o przejściu władz państwowych oraz wojska do Rumunii i na Węgry[12]. Główny komisarz cywilny przekroczył 18 września 1939 r. pod Kutami granicę państwa wraz z Kwaterą Główną Naczelnego Wodza, udając się do Rumunii, gdzie został internowany. Prezydent RP Władysław Raczkiewicz podpisał 30 września dymisję „Ministra Głównego Komisarza Cywilnego"[13].

Przed opuszczeniem kraju naczelny wódz wydał rozkaz o utworzeniu, na bazie dywersji pozafrontowej, organizacji konspiracyjnej na wzór Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). We Włodzimierzu Wołyńskim były wojewoda wołyński Henryk Józewski uzyskał zgodę na organizowanie partyzantki na terenach Wołynia i Polesia[14].

---

[6] Bolesław Świdziński (1885–1972), od 1933 r. w MSW, w latach 1935–1938 poseł do Sejmu, po wojnie na emigracji w Londynie – *Kto był kim...*, s. 175.

[7] W. Kozyra, *Działalność wojewody lubelskiego Jerzego Albina de Tramecourta w okresie: wrzesień 1937–październik 1939* [w:] *Polski wrzesień 1939 r. – wojna na dwa fronty. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej*, red. H. Stańczyk, Piotrków Trybunalski 2000, s. 300.

[8] Szerzej na temat działalności Sławoja Składkowskiego: A. Adamczyk, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001.

[9] *Polskie Siły Zbrojne...*, t. 1, cz. 3: *Przebieg działań od 9 do 14 września*, Londyn 1959, s. 568–569, 657–658; J. Rawicz, *Diabeł przegrany*, Warszawa 1976, s. 276–297; A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*, Warszawa 1996, s. 335–336.

[10] *Wrzesień 1939 w relacjach...*, s. 116, 609; A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 76–78; W. Rezmer, *Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku* [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, oprac. R. Niedzielko, t. 4, Warszawa 1999, s. 31; W. Włodarkiewicz, *Ludność kresów południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej – postawa we wrześniu 1939 roku* [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. 1: *Od zaborów do okupacji (1895–1945)*, red. A. Kołodziejczyk, W. Paruch, Warszawa 2002, s. 335–337.

[11] W. Włodarkiewicz, *Przedmoście rumuńskie 1939*, Warszawa 2001, s. 51–60.

[12] J. Beck, *Ostatni raport*, Warszawa 1987, s. 197–201; W.K. Cygan, *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990, s. 19–30; J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990, s. 76–110; T. Dubicki, *Internowanie naczelnych władz cywilnych i wojskowych w Rumunii (1939–1944)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1998, t. 21, s. 51–69. W Wojsku Polskim było wówczas jeszcze około 650 tys. żołnierzy, w tym ponad 200 tys. walczyło na wschód od Wisły, a około 240 tys. znajdowało się za Bugiem w ośrodkach zapasowych, transportach i rejonach uzupełnienia – T. Panecki, *Wysiłek zbrojny Polski w II wojnie światowej*, „WPH" 1995, nr 1/2, s. 12.

[13] Monitor Polski, nr 218–219, Paryż, 2 X 1939 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.

[14] H. Józewski, *Zamiast pamiętnika*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1982, z. 59, s. 118; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 91–93; J. Kęsik, *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995, s. 156–158.

Były komendant POW na wschodzie próbował powołać podległą sobie partyzantkę spośród pracowników służby leśnej i marynarzy Flotylli Pińskiej, z miejscem postoju sztabu w Stolinie, jednakże po 17 września doszedł do wniosku, iż nie ma możliwości kontynuowania dotychczasowej działalności. Na przełomie 1939 i 1940 r. Józewski był przez kilka miesięcy komendantem Okręgu Warszawskiego (województwo) Związku Walki Zbrojnej (ZWZ).

Polecenie naczelnego wodza nakazujące tworzenie organizacji konspiracyjnej pomiędzy Wisłą i Sanem otrzymał 14 września 1939 r. w Uściługu mjr dypl. Adam Remigiusz Grocholski („Brochwicz")[15]. Utworzona na Lubelszczyźnie organizacja konspiracyjna weszła w czerwcu 1940 r. w skład ZWZ. Sam ppłk Grocholski był od września 1941 r. do marca 1943 r. najpierw szefem sztabu i zastępcą komendanta, a następnie komendantem „Wachlarza"[16]. Mniej więcej w tym samym czasie (12–13 września) polecenie organizowania konspiracji otrzymał wojewoda nowogródzki Adam Korwin-Sokołowski[17]. Rozkaz tworzenia organizacji wojskowo-dywersyjnych otrzymali bezpośrednio przed ewakuacją sztabu naczelnego wodza do Rumunii kolejni oficerowie: mjr Feliks Józef Ankerstein, mjr Jan Mazurkiewicz oraz kpt. Kamil Munkiewicz. Każdy z nich dowodził grupą od 5 do 14 wytypowanych ludzi. Po krótkim czasie grupa Mazurkiewicza wycofała się na Węgry, a Ankersteina – do Rumunii[18].

Sieć dywersji pozafrontowej była organizowana od lat dwudziestych przez Oddział II Sztabu Generalnego WP z zadaniem prowadzenia w czasie wojny akcji dywersyjnych na terytorium wroga lub zajętym częściowo terytorium Rzeczypospolitej[19]. Sieć ta składała się z niezależnych grup, ściśle zakonspirowanych, rozmieszczonych na terenach przygranicznych. Wiosną 1939 r. rozbudowano ją i przystąpiono do organizowania rejonów dywersyjnych, m.in. na Podhalu i w Zagłębiu Dąbrowskim. W lipcu zaczęto zaopatrywać poszczególne grupy dywersyjne w broń i materiały wybuchowe. Latem 1935 r. utworzono w Warszawie ośrodek koordynacyjny nazywany Komitetem Siedmiu (K. 7), w którego skład wchodzili oficerowie Oddziału II oraz pracownicy MSZ: mjr Feliks Józef Ankerstein – kierownik sekcji technicznej, mjr Edmund Charaszkiewicz – zastępca do spraw technicznych, Wiktor Tomir-Drymmer[20] – przewodniczący, Tadeusz Kawalec – zastępca kierownika sekcji politycznej, Alfred Kowalski – kierownik sekcji politycznej, kpt. Wojciech Lipiński – zastępca kierownika sekcji technicznej, dr Władysław Józef Zaleski – zastępca do spraw politycznych. Później w skład K. 7 wszedł ppłk dypl. Ludwik Zych, szef sztabu Komendy Głównej Straży Granicznej[21].

---

[15] *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000, s. 24, 175. Istnieją rozbieżności w sprawie daty otrzymania przez Grocholskiego wspomnianego rozkazu (mandatu). Podpułkownik Charaszkiewicz, który go wręczał, datuje to wydarzenie 14 IX 1939 r., natomiast autorzy opracowania lokują je 12 lub 13 września.

[16] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 434.

[17] A.L. Korwin-Sokołowski, *Fragmenty wspomnień 1910–1945*, Paryż 1985, s. 151. Siatkę dywersyjną organizował starosta słonimski Mirosław Olszewski.

[18] *Zbiór dokumentów...*, s. 135.

[19] J.A. Radomski, M. Starczewski, *Geneza konspiracji wojskowej na wypadek okupacji kraju* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 66.

[20] Wiktor Tomir Drymmer (1896–1975), od 1929 r. w MSZ, od 1933 r. szef K. 7 – *Historia dyplomacji polskiej*, t. 5, *1939–1945*, red. W. Michowicz, Warszawa 1999, s. 798.

[21] *Zbiór dokumentów...*, s. 19–20.

Szefem organizacji dywersyjnej na Mazowszu został ppłk Witalis Jakub Chmura ze Straży Granicznej. Przyjęto do niej pracowników służby wywiadowczej Straży Granicznej oraz członków partii politycznych (SN, SL, PPS). Po przeszkoleniu na specjalnych kursach członkowie sieci zostali zorganizowani w patrole dywersyjne, liczące od trzech do dziesięciu osób, których celem miały być „tory kolejowe i mosty, wieże ciśnień, elektrownie i transformatory, parowozy, samochody, czołgi i samoloty na lotniskach oraz m[iejsca] p[ostoju] dowództw nieprzyjacielskich”[22]. Od początku wojny część tych grup rozpoczęła akcje sabotażowo-dywersyjne i partyzanckie. Po zakończeniu działań zbrojnych przez regularne oddziały Wojska Polskiego oraz przejściu tych oddziałów do Rumunii i na Węgry członkowie dywersji pozafrontowej przystąpili do tworzenia organizacji konspiracyjnych[23].

Z wcześniej wymienionych komisarzy cywilnych najdłużej (do 28 września 1939 r.) działał powołany 8 września[24] komisarz cywilny Dowództwa Obrony Warszawy mjr rez. Stefan Starzyński[25]. W skład jego biura wchodzili: mjr rez. Stanisław Więckowski – łącznik do różnych instytucji, Stefania Chmielińska-Witkowska i Marek Świątkowski – sekretarze, płk rez. dr Leon Nowodworski[26] – zagadnienia prawnicze, Aleksander Ivánka, dyrektor wydziału finansowego Zarządu Miasta (ZM) – finanse, Juliusz Kaden-Bandrowski i Michał Skoczyński – prasa i cenzura, Jan Czerniakowski i Zofia Szulcowa[27] – sprawy ogólne, Henryk Pawłowicz[28] – szef służby administracyjnej, Antoni Olszewski, dyrektor wydziału technicznego ZM – szef służby technicznej, Konrad Orzechowski, dyrektor wydziału szpitalnictwa ZM – szef służby sanitarnej, Julian Kulski[29], wiceprezydent m. Warszawy – komendant Obrony Przeciwlotniczej (OPL) miasta, płk dypl. Marian Czerniewski, dyrektor wydziału kwaterunkowego ZM, oraz ppłk Adam Wincenty Englert, dyrektor Archiwum Miejskiego – zastępcy, mjr rez. Janusz Regulski – komendant główny Straży

---

[22] R. Juszkiewicz, *Wrzesień 1939 r. na Mazowszu północnym*, Ciechanów 1987, s. 116–117.

[23] Jerzy Adam Radomski i Mieczysław Starczewski (*Geneza konspiracji...*, s. 99–100) wymieniają: mjr rez. Kazimierz Kierzkowski – OOB, mjr Bolesław Studziński – KOP, mjr Jan Mazurkiewicz – Tajna Organizacja Wojskowa, ppor. rez. Józef Korol – Polska Organizacja Partyzancka, Marian Winiewicz – POW, mjr Jan Włodarkiewicz – TAP, por. Józef Brückner-Rylski – Organizacja Wojskowa „Wilki”.

[24] 5 września opuścił stolicę komisarz rządu na miasto stołeczne Warszawę Włodzimierz Jaroszewicz – T. Tomaszewski, *Byłem szefem Sztabu Obrony Warszawy w 1939 roku* [w:] *Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1984, s. 32. Już 6–7 września Starzyński apelował do pracowników publicznych o pełnienie nadal obowiązków oraz o powołanie Straży Obywatelskiej – *Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r. Dokumenty, materiały prasowe, wspomnienia i relacje*, oprac. L. Dobroszycki, M. Drozdowski, M. Getter, A. Słomczyński, Warszawa 1965, s. 21–26; J. Kulski, *Zarząd Miejski Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1964, s. 18.

[25] 16 września Stefan Starzyński został podporządkowany dowódcy Armii „Warszawa”, gen. dyw. Juliuszowi Rómmlowi – *Prawdziwa historia...*, s. 79.

[26] Leon Nowodworski razem z płk. Witoldem Szulborskim opracował zasady działania sądu polowego, a zarządzenie o postępowaniu doraźnym w tym sądzie ukazało się w „Kurierze Warszawskim” 11 września – M. Porwit, *Obrona Warszawy wrzesień 1939 r. Wspomnienia i fakty*, Warszawa 1979, s. 110.

[27] Adwokat Zofia Szulc (Lipińska) brała udział w pracach Patronatu Opieki nad Więźniami, została aresztowana przez Niemców i wywieziona z Pawiaka do obozu Ravensbrück 31 V 1942 r., i tam zamordowana 5 I 1945 r. – W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970, s. 170, 172.

[28] Henryk Pawłowicz (1903–1962), dyrektor Zarządu Miasta Warszawy, od października 1939 r. członek KG organizacji konspiracyjnej Warszawianka, zastępca burmistrza Warszawy, aresztowany 24 XI 1943 r., więzień Pawiaka, Montelupich i obozu koncentracyjnego Gross-Rosen – S. Konarski, *Pawłowicz Henryk* [w:] *PSB*, t. 25, s. 482–483.

[29] J. Kulski, *Z minionych lat życia 1892–1945*, Warszawa 1982, s. 225–248.

Obywatelskiej[30], dr Jan Gebethner[31] i Bronisław Barylski – zastępcy, płk Stanisław Gieysztor[32] – komendant Straży Ogniowej[33], Mieczysław Dębski – komendant główny Ochotniczych Batalionów Pracy[34], Klemens Frelek – zastępca, Artur Śliwiński[35] – przewodniczący Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej (SKSS)[36] i Witold Staniszkis[37] – wiceprzewodniczący, Wacław Lachert – prezes Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK)[38], Stefan Dziewulski[39] – wiceprezes[40].

---

[30] Straż Obywatelską powołano 6 września dla zapewnienia porządku i bezpieczeństwa w mieście – M. Porwit, *Warszawa jako baza operacyjna (10–21 września)* [w:] *Obrona Warszawy 1939...*, s. 258. Na mocy rozporządzenia wyjątkowego ministra spraw wewnętrznych z 1 IX 1939 r. o pomocniczej służbie bezpieczeństwa, opublikowanego w Dzienniku Ustaw, zarządy miast i gmin wiejskich organizowały straże miejskie, gminne i gromadzkie. Do służby w nich byli zobowiązani mężczyźni pomiędzy 17. a 60. rokiem życia. Zadaniem straży było „współdziałanie z Policją Państwową w zakresie ochrony obiektów i urządzeń ważnych dla Państwa" – DzU RP nr 88, poz. 560, Warszawa, 2 IX 1939, s. 1267–1268 [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.; J. Regulski, *Wrzesień* [w:] *Milion walecznych*, oprac. L. Moczulski, L. Wysznacki, Warszawa 1971, s. 40–44. Komendant główny SO, wspólnie z Romanem Tomczakiem, Wacławem Langem i Pawłem Gliwą, opracował jej plan działania, regulamin i organizację.

[31] Jan Gebethner (1894–1981), prezes Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek, od października 1939 r. do lutego 1940 r. więziony na Pawiaku, w konspiracji współpracował z Departamentem Informacji i Prasy Delegatury Rządu – *Kto był kim...*, s. 282–283.

[32] Stanisław Gieysztor (1891–1940), żołnierz Legionów Polskich, następnie w Wojsku Polskim. Od 1932 r. w Straży Ogniowej, od 1936 r. komendant Warszawskiej Straży Ogniowej, od grudnia 1939 r. II komendant Strażackiego Ruchu Oporu „Skała". Aresztowany w 1940 r., 15 sierpnia osadzony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, gdzie został zamordowany – *Księga pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944*, t. 1, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2000, s. 136.

[33] Na temat udziału Straży Ogniowej w obronie Warszawy – A. Jaworski, J.E. Wilczur, *Strażacka wierność. Z dziejów strażackiego antyhitlerowskiego ruchu oporu w okupowanej Warszawie w latach 1939–1945*, Warszawa 1986, s. 13–67.

[34] Stefan Starzyński 11 września ogłosił zaciąg ochotniczy mężczyzn w wieku 17–55 lat do Batalionów Pracy – W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Kraków 1984, s. 40. „Już od 10 września czynne były kompanie robotnicze w akcji ratunkowej. [...] Ratowały zagrożone domy, naprawiały uszkodzone tory tramwajowe, stawiały barykady i wykonywały zadania kompanii saperskich w pierwszej linii" – M. Porwit, *Obrona Warszawy...*, s. 175–176; „Bataliony pracy, sformowane przez prezydenta miasta, Starzyńskiego, zajęte są stale wraz z naszymi saperami po nocach na przedpolach pozycji, zaciągając druty kolczaste, zakładając pola minowe, kopiąc pułapki dla czołgów. I co noc ponoszą straty" – S. Rostworowski, *Łuna od Warszawy*, Warszawa 1989, s. 27. Na konferencji w Dowództwie Obrony Warszawy 12 września podjęto decyzję o utworzeniu Robotniczej Brygady Obrony Warszawy. Organizatorami byli kpt. Rudolf Rode i kpt. Marian Kenig. Dowódcą 23 września mianowano płk. dypl. Władysława Kalińskiego – T. Tomaszewski, *Byłem szefem Sztabu...*, s. 88–89; M. Kenig, *Ochotnicza Robotnicza Brygada Obrony Warszawy* [w:] *PPS. Wspomnienia z lat 1918–1939*, t. 1, Warszawa 1987, s. 411–450; J. Mulak, *Polska lewica socjalistyczna 1939–1944*, Warszawa 1990, s. 30–31; Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, s. 84–85.

[35] Artur Śliwiński (1877–1953), dyrektor Polskiego Banku Komunalnego, w latach 1935–1938 senator RP, od 10 IX 1939 r. do 1941 r. prezes SKSS – *Kto był kim...*, s. 71–72.

[36] SKSS powstał 5 września, jednakże jego prezes Kazimierz Tyszka opuścił Warszawę wraz z ewakuującymi się władzami. 10 września dokonano wyboru nowego Prezydium SKSS: prezesem został Artur Śliwiński, Jan Strzelecki, prof. Witold Staniszkis, dr Witold Chodźko, ks. Władysław Lewandowicz, prof. Jan Łazowski (od 14 września) – wiceprezesami, Henryk Drozdowski – sekretarzem, doc. Wacław Fabierkiewicz – skarbnikiem. Do Komitetu Wykonawczego SKSS, poza wymienionymi, weszli także: Jan Starczewski jako delegat komisarza cywilnego oraz Adam Łada-Bieńkowski. Prezesem Wojewódzkiego Komitetu Samopomocy Społecznej był Stefan Pachnowski – B. Kroll, *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939–1945. Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej i warszawskie agendy Rady Głównej Opiekuńczej*, Warszawa 1977, s. 36–38. Jan Łazowski został aresztowany 20 V 1940 r., osadzony w obozie koncentracyjnym Auschwitz, gdzie zmarł 24 VIII 1941 r. – A.K. Kunert, *Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1941. Kalendarium*, Warszawa 2002, s. 295–296.

[37] Teofil Witold Staniszkis (1880–1941), poseł na Sejm od 1919 r., wiceprezes ZG SN. Aresztowany i 24 VII 1941 r. osadzony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, gdzie zginął 22 XI 1941 r. – *Kto był kim...*, s. 435; *Księga pamięci...*, t. 1, s. 385.

[38] Na temat działalności PCK – S. Uhma, R. Bliźniewski, *Polski Czerwony Krzyż 1919–1959*, Warszawa 1959, s. 33–39; A. Pankowicz, *Polski Czerwony Krzyż w Generalnej Guberni 1939–1945*, Kraków 1985.

[39] Stefan Dziewulski (1876–1941), prawnik, ekonomista, od 1927 r. prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej, członek ZG PCK, zmarł 10 III 1941 r. – *Dziewulski Stefan* [w:] *PSB*, t. 6, s. 176–177.

[40] L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, Warszawa 1985, s. 290–291.

15 września ukazał się pierwszy numer „Dziennika Urzędowego Komisarza Cywilnego przy Dowództwie Obrony Warszawy”[41]. W tym samym czasie Starzyński powołał Edmunda Rudnickiego na stanowisko dyrektora Polskiego Radia[42], a od 17 do 24 września sporządzał *Raporty sytuacyjne*[43].

16 września Starzyński wyznaczył swoich delegatów dla poszczególnych dzielnic. Zostali nimi: Stefan Zbrożyna – Warszawa-Północ, Marceli Porowski[44] – Warszawa-Południe, Marian Borzęcki[45] – Warszawa-Śródmieście, Jan Delingowski – Warszawa-Praga[46]. Działał również Komisariat Cywilny Obrony Pragi w składzie: Bronisław Chajęcki[47] (mianowany 11 września) – komisarz cywilny, rtm. Jan Leopold Kronenberg – łącznik wojskowy, Henryk Stypułkowski – szef wydziału ogólnego, Mieczysław Matuszewski – szef wydziału aprowizacyjnego, Aleksander Władysław Zawadzki, wicedyrektor wydziału finansowego ZM – szef wydziału finansowego, Zdzisław Groblewski – szef wydziału opieki społecznej, Władysław Janiszewski – szef wydziału technicznego, dr Juliusz Majkowski – szef wydziału sanitarnego[48], Wacław Kowalski – szef ewakuacji ludności, mjr policji Franciszek Erhardt[49], Stanisław Święcicki – szef bezpieczeństwa, Antoni Szyller – komendant Straży Obywatelskiej, Jan Delingowski, dyrektor wydziału ewidencji ludności ZM – starosta Pragi[50].

Warszawa stała się także miejscem spotkań politycznych działaczy opozycyjnych. W pierwszych dniach września (2–4) gen. dyw. Władysław Sikorski, przedstawiciele SP: Karol Popiel[51], płk dypl. dr Izydor Modelski[52], mjr Julian Malinowski, Władysław Tempka[53]

---

[41] *Cywilna obrona...*, s. 71–73; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 46.

[42] M.J. Kwiatkowski, *Wrzesień 1939 w warszawskiej rozgłośni Polskiego Radia*, Warszawa 1984, s. 189.

[43] Sześć raportów (nr 1–4 – 17–20 IX, nr 5–6 – 23–24 IX) opublikował M.J. Kwiatkowski, *Wrzesień 1939...*, s. 212–213, 223–224, 229–231, 239–241, 277–279, a fragmenty W. Lipiński, *Dziennik. Wrześniowa obrona Warszawy 1939 r.*, Warszawa 1989, s. 233–242 (raport sytuacyjny nr 4 z 21 września). Raport sytuacyjny nr 1 opublikowano także w: *Cywilna obrona...*, s. 81–82.

[44] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 131–132.

[45] Marian Borzęcki (1889–1942), od lipca 1919 r. do października 1921 r. zastępca komendanta głównego PP, od grudnia 1922 r. do czerwca 1923 r. dyrektor Departamentu Bezpieczeństwa w MSW, od czerwca 1923 r. do listopada 1926 r. komendant główny PP, od 1937 r. członek SP; w konspiracji w BP, aresztowany w marcu 1940 r., zginął w obozie koncentracyjnym w Mauthausen – *Kto był kim...*, s. 149.

[46] *Cywilna obrona...*, s. 76–77; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 48.

[47] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 52–53.

[48] J. Majkowski, *W sanitarnej służbie Warszawy pod okupacją* [w:] *Okupacja i medycyna*, t. IV, Warszawa 1979, s. 333–335.

[49] Major Erhardt od grudnia 1940 r. do aresztowania przez Niemców w 1944 r. kierował policją granatową w Krakowie – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 71.

[50] L. Głowacki, *Obrona Warszawy...*, s. 312.

[51] Karol Popiel (1887–1977), prezes SP, od października 1939 r. podsekretarz stanu w Ministerstwie Opieki Społecznej, od 19 IV 1940 r. członek KSK, od października 1941 r. do stycznia 1942 r. kierownik Ministerstwa Sprawiedliwości, od września 1941 r. minister bez teki, następnie minister odbudowy administracji publicznej. W 1945 r. wrócił do Polski, próbował przeprowadzić legalizację SP. W 1947 r. wyjechał z Polski, kierował SP na emigracji – *Kto był kim...*, s. 400.

[52] Izydor Modelski (1889–1962), płk dypl., od 1928 r. w stanie spoczynku, od października 1939 r. I pomocnik ministra spraw wojskowych, od listopada 1939 r. do lipca 1940 r. – II zastępca, od maja 1940 r. gen. bryg., od lipca 1940 r. do grudnia 1944 r. II wiceminister obrony narodowej – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 134.

[53] Władysław Tempka (1889–1942), prezes śląskiej organizacji SP, od lutego 1940 r. prezes ZG SP; aresztowany w kwietniu 1940 r., zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu – *Kto był kim...*, s. 455; T. Gąsiorowski, *Tempka Władysław Błażej* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, Kraków 1997, s. 144–145.

oraz Maciej Rataj[54] i Aleksander Ładoś[55] z SL prowadzili rozmowy, w których ocenili sytuację polityczną i wojskową, zastanawiali się także nad utworzeniem rządu. Padały propozycje objęcia funkcji premiera przez Rataja lub Sikorskiego. Jednakże ostatecznie zdecydowano o czekaniu na dalszy rozwój wypadków i przeniesieniu się polityków opozycyjnych do Lwowa[56].

17 września w Warszawie podjęto próbę sformowania nowego rządu z gen. dyw. Juliuszem Rómmlem[57] na czele. W tym samym dniu gen. Rómmel wystosował depeszę do naczelnego wodza: „Sytuacja może wymagać dla mnie pełnomocnictw politycznych, proszę (o dyrektywy)"[58]. W wyniku rozmów poniechano pomysłu powołania rządu, utworzono natomiast Komitet Obywatelski „celem reprezentowania interesów społecznych i gospodarczych ludności stolicy". Komunikat o powstaniu komitetu wydał 20 września dowódca armii. W jego skład weszli: Marian Borzęcki, ks. Zygmunt Choromański, Józef Evert, Jan Gebethner, Julian Kulski, Zdzisław Lubomirski, prof. Bolesław Miklaszewski, Mieczysław Niedziałkowski, Jan Pohoski, prof. Wacław Paszkowski, Maciej Rataj, dr Józef Rożniecki, Artur Śliwiński, prof. Witold Staniszkis, Zygmunt Zaremba. W późniejszych dniach uzupełnili go: Czesław Klarner[59], Leon Nowodworski, Janusz Regulski, Antoni Snopczyński i Andrzej Wierzbicki[60].

Wśród kadry oficerskiej i kierownictwa cywilnej obrony Warszawy – wobec nieuchronnej kapitulacji[61] – kształtowała się koncepcja powołania organizacji konspiracyjnej. Już 7 września wysunął taką ideę Stefan Starzyński. Podobne plany miał gen. bryg. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, który 21 września przedarł się, po bitwie nad Bzurą, do stolicy[62]. W wyniku rozmów, 25 września w podziemiach gmachu PKO powstał zawiązek komendy konspiracji w składzie: gen. Karaszewicz-Tokarzewski („Torwid", „Doktor") – komendant, chor. Ryszard Jamontt-Krzywicki („Szymon")[63] – adiutant, kpt. Emil Kumor („Krzyś") – referent organizacyjno-werbunkowy, Janina Karasiówna („Bronka")[64] – sekretarka, Halina Krzyżanowska („Suzuki") – skarbnik, Władysława Macieszyna („Sława") – łączniczka ze stronnictwami politycznymi, kpt. Edward Fröhlich („Wesołowski") – ochrona[65]. 26 września przyleciał samolotem PZL-46 „Sum" do Warszawy wysłannik naczelnego wodza mjr dypl. Edmund Galinat,

---

[54] Maciej Rataj (1884–1940), od 1922 r. do 1927 r. marszałek Sejmu, w latach 1935–1939 prezes SL, więziony przez Niemców od 28 IX 1939 r. do 14 II 1940 r., ponownie aresztowany w marcu 1940 r., rozstrzelany w Palmirach 21 VI 1940 r. – *Kto był kim...*, s. 16–17.

[55] Aleksander Wacław Ładoś (1891–1963), do 1931 r. pracownik MSZ, następnie publicysta polityczny, od maja 1940 r. chargé d'affaires w Szwajcarii – *Kto był kim...*, s. 103.

[56] K. Popiel, *Generał Sikorski w mojej pamięci*, Warszawa 1983, s. 75–76; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław 1988, s. 193; K. Turowski, *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, t. 2, Warszawa 1989, s. 416–417.

[57] Juliusz Rómmel (1881–1967), do 7 września dowódca Armii „Łódź", od 8 września dowódca grupy armii „Warszawa" Po kapitulacji Warszawy w niewoli niemieckiej – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 59.

[58] J. Rómmel, *Za honor i ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii „Łódź" i „Warszawa"*, Warszawa 1958, s. 299.

[59] Z. Klarner, *Czesław Klarner*, Warszawa 1990.

[60] M. Porwit, *Obrona Warszawy...*, s. 129; *Obrona Warszawy 1939...*, s. 101, 216, 281, 321; W. Lipiński, *Dziennik...*, s. 106–108; *Prawdziwa historia...*, s. 80.

[61] Generał dyw. Tadeusz Kutrzeba podpisał akt kapitulacji 28 września – T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 1978, s. 15.

[62] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A. Faza inicjatyw początkowych konspiracji (wrzesień–październik–listopad 1939 r.)*, Warszawa 1961, s. 9, mps, kopia w zbiorach autora; G. Górski, *Początki Polskiego Państwa Podziemnego*, „Niepodległość i Pamięć" 1999, nr 2, s. 131.

[63] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, Warszawa 1987, s. 100–101.

[64] *Ibidem*, s. 81–82.

[65] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A...*, s. 19; J. Ślaski, *Polska Walcząca*, Warszawa 1990, s. 144; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 23. Sporna jest data objęcia referatu organizacyjnego (Oddziału I Ogólno-Organizacyjnego) przez mjr. inż. Antoniego Sanojcę („Knapik"), różne źródła podają daty od końca września do 15 X 1939 r.

członek kierownictwa dywersji pozafrontowej[66], mianowany 17 września przez marszałka Śmigłego-Rydza[67] komendantem mającej powstać organizacji konspiracyjnej Związek Walki Zbrojnej o Niepodległość[68]. Generał Rómmel, który podjął decyzję o pójściu do niewoli, przekazał Galinata[69] do dyspozycji gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego.

Organizatorzy Służby Zwycięstwu Polski (SZP) wychodzili z założenia, że administracja konspiracji krajowej winna być sformowana zgodnie z przepisami i tradycjami państwowymi Polski[70]. Twierdzili, że włączenie sektora cywilnego konspiracji do walki spowoduje konieczność zaangażowania całego życia narodowego. Sektor ten powinien obejmować zawiązki administracji państwowej, samorządowej, szkolnej, gospodarczej i politycznej. Za podstawę organizacji przyjęto, wciąż obowiązujący, dekret prezydenta RP z 1 września 1939 r. Dlatego też twórcy SZP planowali powołanie komisarzy cywilnych. Wytyczne organizacyjne SZP zostały zaakceptowane 25 września 1939 r.[71]

Pozostający komisarzem cywilnym do czasu mianowania następcy[72] Stefan Starzyński oraz Mieczysław Niedziałkowski przyjęli na siebie obowiązek zorganizowania propaństwowego społeczno-politycznego zaplecza działalności konspiracyjnej dowódcy SZP, gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego. Wkrótce, bo już 10 października, utworzono Główną Radę Polityczną SZP (Rada Główna Obrony Narodowej), do której weszli przedstawiciele partii politycznych: PPS – Niedziałkowski (potem Kazimierz Pużak), SL – Rataj (potem Stefan Korboński), SN – Nowodworski (potem Staniszkis, następnie Aleksander Dębski), SD – Mieczysław Michałowicz[73]. Rada ustaliła, iż „będzie tymczasową reprezentacją polityczną kraju, do czasu uregulowania tej sprawy przez Rząd RP"[74].

---

[66] M. Starczewski, *Tajna Organizacja Konspiracyjna*, „WPH" 1987, nr 3, s. 164–171; J.A. Radomski, M. Starczewski, *Geneza konspiracji...*, s. 100. O tym, że planowano tworzenie konspiracji opartej na siatkach dywersji pozafrontowej, świadczy działalność twórców OOB, „Grunwaldu", Jana Mazurkiewicza, a także fakt, iż w grudniu 1939 r. w Kownie Wacław Zagórski otrzymał polecenie zgłoszenia się do Edmunda Galinata – W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971, s. 61.

[67] R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.

[68] J. Rómmel, *Za honor...*, s. 358–359; *Prawdziwa historia...*, s. 92–93. Wcześniej we Włodzimierzu Wołyńskim wojewoda wołyński Henryk Józewski zgłosił gotowość formowania organizacji konspiracyjnej – Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A...*, s. 8–9; J.A. Radomski, M. Starczewski, *Geneza konspiracji...*, s. 100.

[69] Major Galinat został na krótko zastępcą dowódcy SZP, ale już ok. 5 października zastąpił go na tym stanowisku płk dypl. Stefan Rowecki. Galinat 22 września wyruszył z Warszawy do Paryża – G. Mazur, *Rozwój organizacyjny Armii Krajowej. Komenda Główna* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 103–104.

70 Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A...*, s. 14.

[71] *Ibidem*, s. 18: „Przedstawione wyżej poglądy zostały zaakceptowane w dniu 25 września w dyskusji z prez. Stefanem Starzyńskim, Mieczysławem Niedziałkowskim i Wacławem Lipińskim – i stały się podstawą wyjściową do dalszych prac na rzecz konspiracji. Gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski został przez nich upoważniony do wstępnych czynności w roli »Komendanta Głównego Konspiracji«. Ustalono tekst symbolicznego, pisemnego aktu przekazania dowództwa z rąk mającego odejść do niewoli gen. Rómmla, d[owód]cy Armii Warszawa, do rąk pozostającego z własnej woli w podziemiu swego zastępcy w D[owódz]twie Armii i w Obywatelskim Komitecie Obr[ony] Stolicy gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego".

[72] *Ibidem*, s. 22.

[73] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 102; A. Friszke, *Rada Obrony Narodowej*, „Więź" 1983, nr 6, s. 106; *idem*, *O kształt...*, s. 392–393; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 565–566. Kazimierz Pużak (*Wspomnienia 1939–1945*, Gdańsk 1989, s. 20–21) wymieniał następujących członków RON: gen. Karaszewicz-Tokarzewski, płk Rowecki, Niedziałkowski, Zaremba, Rataj, Pużak, Tomasz Arciszewski, Korboński. Pierwsze posiedzenie Rady odbyło się w mieszkaniu Leona Nowodworskiego przy Nowym Świecie – A. Sowa, *Kronika 1939 roku*, Warszawa 2000, b.p., zapisy dotyczące 10 X 1939 r.

[74] L. Sułkowski-Muzyczka, *Państwo podziemne*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1997, z. 2, s. 10.

W statucie SZP określono funkcje Rady Głównej Obrony Narodowej i komisarza cywilnego. Rada Główna miała sprawować kierownictwo polityczne nad działalnością SZP. Zgodnie z jej uchwałami przy dowództwach wojewódzkich miały działać Rady Obrony Narodowej (RON)[75], zaś komisarz cywilny był drugim zastępcą dowódcy głównego SZP i jednocześnie szefem Oddziału II, a podlegały mu referaty: studium okupacji niemieckiej, rosyjskiej, zagranicy, propagandy, zbiórki środków pieniężnych i kontroli wydatków oraz sekretariat Rady Głównej[76].

Komisarzem cywilnym, po aresztowaniu Starzyńskiego (27 października 1939 r.), został Niedziałkowski („Mek")[77] – aresztowany 22 grudnia 1939 r., jego zastępcą zaś – Nowodworski[78]. Równolegle z pracami w centrali rozwijała się działalność organizacyjna SZP w terenie. Powstawały dowództwa wojewódzkie, a przy nich powołano komisarzy cywilnych, którzy stali na czele lokalnych komitetów porozumiewawczych stronnictw politycznych. Zostali nimi: w Lublinie Stefan Lelek-Sowa („Sawicki", „Stefan") od 14 października 1939 r., w Krakowie Tadeusz Orzelski („Tadeusz") od 18 października, w Kielcach Stefan Artwiński („Stary") od października[79]. W czasie pobytu gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego w Krakowie (16–19 października) uzgodniono połączenie wysiłków organizacyjnych SZP i Organizacji Orła Białego (OOB)[80]. Równocześnie „Torwid" mianował, poza komisarzem cywilnym, „kilku członków Krakowskiej Okręgowej Rady Politycznej"[81]: Orzelskiego, Józefa Cyrankiewicza („Adam")[82] z PPS, Kazimierza Kierzkowskiego („Prezes")[83] i Ludwika Muzyczkę („Jacek", „Sułkowski")[84] z OOB[85]. Na przełomie października i listopada powstała RON w Lublinie, na której czele stanął przewodniczący Zarządu Okręgu OOB Lelek-Sowa, a skarbnikiem został Jan Skibiński[86].

---

[75] Statut SZP [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1: *Wrzesień 1939–czerwiec 1941*, s. 31–32.

[76] *Ibidem*, s. 33.

[77] Ludwik Muzyczka (L. Sułkowski-Muzyczka, *Państwo podziemne*, s. 9) twierdził, że 9 października gen. „Torwid" powołał Niedziałkowskiego na stanowisko komisarza cywilnego.

[78] E. Duraczyński, *Wojna i okupacja...*, s. 166. Według Andrzeja Friszke (*O kształt...*, s. 393) Leon Nowodworski – po aresztowaniu Niedziałkowskiego – objął stanowisko komisarza cywilnego. W połowie listopada na stanowisko zastępcy głównego komisarza cywilnego został powołany ppor. rez. Ludwik Muzyczka („Ludwik"), współorganizator i główny szef Walki Cywilnej Organizacji Orła Białego, jednakże nie przyjął nominacji – K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987, s. 141.

[79] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A...*, s. 42, 58, 71; K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 102, 104; I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 1: *Zarys monograficzny*, s. 19.

[80] W Organizacji Orła Białego w Krakowie utworzono Główne Szefostwo Walki Cywilnej i Spraw Społeczno-Politycznych w składzie: Muzyczka („Ludwik") – szef, Marian Głut („Roch") – I zastępca, Stefan Bock („Kozioł") – II zastępca i szef sztabu, S. Gąsiorowski („N") – referat organizacji i dyscypliny, Władysław Kabaciński („Poraj") – referat informacji politycznej, Janina Oszast („Janka") – referat propagandy i referat opieki społecznej, Ludwik Rubel („Garda") – referat finansowo-gospodarczy, Stanisław Ratomski („Stanisław") – referat spraw narodowościowych – K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 82.

[81] *Ibidem*, s. 105.

[82] Józef Cyrankiewicz został aresztowany w Krakowie 19 IV 1941 r.

[83] A. Kuler, *Kierzkowski Kazimierz* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 59–62.

[84] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 133–135; A. Kuler, *Muzyczka Ludwik* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 94–96.

[85] A. Fitowa, *Bataliony Chłopskie w Małopolsce 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 26; K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 140.

[86] I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 1, s. 19; K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 71, 104.

W listopadzie 1939 r. przebywał w Krakowie i Warszawie emisariusz z Francji rtm. Jerzy Feliks Szymański. Przeprowadził rozmowy z przedstawicielami różnych partii politycznych, m.in. z: Niedziałkowskim, Norbertem Barlickim, Pużakiem z PPS, Wincentym Witosem, Stanisławem Mierzwą[87] i Ratajem z SL, Franciszkiem Kwiecińskim[88] z SP, Aleksandrem Dębskim, Stanisławem Jasiukowiczem[89], Witoldem Staniszkisem, Romanem Rybarskim, Stanisławem Rymarem z SN oraz Ryszardem Świętochowskim. Po wypełnieniu misji w początkach grudnia wrócił do Paryża[90].

Odmienna była sytuacja na terenach wschodnich Rzeczypospolitej. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami Lwów był miejscem spotkania polityków opozycyjnych. W rozmowach od 9 do 12 września brali udział: Karol Popiel, gen. broni Józef Haller[91], gen. bryg. dr Marian Kukiel[92], gen. Sikorski, Zygmunt Nowakowski[93], prof. Stanisław Kot[94], gen. broni Lucjan Żeligowski[95], płk Kazimierz Stefczyk. Zrodziła się wówczas myśl powołania Komitetu Ocalenia Publicznego w składzie: gen. Sikorski, gen. Kazimierz Sosnkowski[96] i gen. Haller. W wyniku sprzeciwu kandydatów pomysł nie został zrealizowany i Sikorski opuścił Lwów, udając się na poszukiwania naczelnego wodza. Wyjechała również większość polityków prowadzących rozmowy[97]. Część z nich wzięła udział w obronie miasta. Kukiel był od 14 września szefem działu propagandy w Dowództwie Obrony Lwowa, gen. bryg. Władysława Langnera[98]. Utworzono także Straż Obywatelską, którą dowodził gen. dyw. Władysław Jędrzejewski[99], a zastępcą komendanta SO w dzielnicy V-Centrum był por. rez. dr Władysław Zych[100].

---

[87] A. Kuler, *Mierzwa Stanisław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 88–91.

[88] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 112–113.

[89] *Ibidem*, t. 3, s. 89–91.

[90] J. Wolny, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie Narodu i Kościoła polskiego podczas II wojny światowej* [w:] *Księga Sapieżyńska*, t. 2, Kraków 1986, s. 327.

[91] Józef Haller (1873–1960), od 1926 r. w stanie spoczynku; od 4 X 1939 r. przewodniczący Komisji dla Rejestracji Faktów i Zbierania Dokumentów Dotyczących Ostatnich Zdarzeń w Polsce (Komisji Rejestracyjnej) w Paryżu – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 24; M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 152–154.

[92] Marian Kukiel (1885–1973), od 1930 r. w stanie spoczynku; od października 1939 r. do lipca 1940 r. wiceminister spraw wojskowych, od lipca 1940 r. do września 1942 r. dowódca I Korpusu PSZ w Szkocji, od września 1942 r. do lutego 1949 r. minister obrony narodowej w Londynie – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 44.

[93] Zygmunt Nowakowski-Tempka (1891–1963), literat; we wrześniu 1939 r., wraz z prof. S. Kotem, kierował we Lwowie Komitetem Krakowskim. W październiku 1939 r. przeszedł na Węgry. Na emigracji był członkiem Rady Narodowej w Paryżu i w Londynie – *Dziennik Adama Bochnaka z czasu 1.IX.1939–30.XII.1939*, oprac. W. Grabowski, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" (Kraków) 1998, nr 3, s. 110.

[94] Szerzej na temat działalności S. Kota: T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.

[95] Lucjan Żeligowski (1865–1947), od 1927 r. w stanie spoczynku, w latach 1935–1939 poseł na Sejm; na emigracji członek Rady Narodowej RP i kanclerz Kapituły Orderu Virtuti Militari – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 27; *Kto był kim...*, s. 147.

[96] J. Kirszak, *Sosnkowski Kazimierz* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 5, Kraków 1999, s. 112–118.

[97] O. Terlecki, *Generał Sikorski*, t. 1, Kraków 1981, s. 128–135; K. Popiel, *Generał Sikorski...*, s. 76–79; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski...*, s. 194–196; K. Turowski, *Historia ruchu...*, t. 2, s. 417–418; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, t. 1, Gdańsk 1989, s. 79–80. Generał Józef Haller opuścił Lwów 11 września i razem z Karolem Popielem udał się do Rumunii – S. Aksamitek, *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989, s. 193–194.

[98] J. Wojtycza, *Langner Władysław Aleksander* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 6, Kraków 2000, s. 75–77.

[99] *Nie publikowany fragment dziennika generała Langnera*, „WPH" 1996, nr 3, s. 188; T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 40.

[100] J. Węgierski, *Lwów...*, s. 19.

Po poddaniu Lwowa Armii Czerwonej (22 września 1939 r.)[101] rozpoczął się proces tworzenia ośrodka kierowniczego konspiracji. W październiku na czele Polskiej Organizacji Walki o Wolność (POWW) stanęli gen. dyw. Marian Żegota-Januszajtis („Karpiński")[102], gen. bryg. Mieczysław Boruta-Spiechowicz („Kopa")[103] i ppłk rez. Antoni Jakubski[104]. Powołano również Tymczasowe Przedstawicielstwo Rządu Polskiego, w którego skład weszli: kpt. rez. Adam Świeżawski z SN, Jakubski, por. Adam Wierciński i Stanisław Wierzyński[105]. W związku z wyznaczonymi na 26 października wyborami do Zgromadzenia Ludowego (Narodowego) Zachodniej Ukrainy Tymczasowe Przedstawicielstwo wydało ulotkę wzywającą do ich bojkotu[106]. Władze sowieckie przesunęły termin wyborów na 22 października, natomiast 26 października miały się rozpocząć obrady Zgromadzenia[107]. Tego dnia aresztowano gen. Żegotę-Januszajtisa[108], a gen. Boruta-Spiechowicz zdecydował się na wyjazd do Francji, aby przeprowadzić rozmowy z gen. Sikorskim. Jednakże 14 listopada, przy przekraczaniu granicy rumuńskiej, również i on został aresztowany[109].

W październiku 1939 r. u dr. Stanisława Olszewskiego odbyło się spotkanie działaczy politycznych, w którym udział wzięli: prof. Eugeniusz Romer[110], prof. Ryszard Ganszyniec[111],

---

[101] W. Włodarkiewicz, *Niemiecko-sowiecka rywalizacja o Lwów we wrześniu 1939 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" (Warszawa) 1999, nr 14, s. 179–195.

[102] Marian Żegota-Januszajtis (1889–1973), od 1929 r. w stanie spoczynku, aresztowany 26 X 1939 r., od 1941 r. w Wielkiej Brytanii w dyspozycji naczelnego wodza – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 40; M. Żegota-Januszajtis, *Życie moje tak burzliwe. Wspomnienia i dokumenty*, Warszawa 1993.

[103] Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985), dowódca 22 DPG, od 1 do 21 IX 1939 r. dowódca Grupy Operacyjnej „Bielsko" Armii „Kraków", aresztowany 14 XI 1939 r., od września 1941 r. do marca 1942 r. dowódca 5 DP w ZSRR, od marca 1942 r. do lutego 1943 r. dowódca ewakuowanych wojsk w Iranie, od lutego 1943 r. do lipca 1945 r. dowódca I Korpusu PSZ w Wielkiej Brytanii – T. Kryska-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie...*, s. 78; A. Zagórski, *Boruta-Spiechowicz Mieczysław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 1, Kraków 1997, s. 36–38.

[104] Antoni Jakubski (1885–1962), ppłk rez. piechoty, biolog, podróżnik, w 1910 r. jako pierwszy Polak wszedł na Kilimandżaro, prof. Uniwersytetu Poznańskiego, w listopadzie 1939 r. wyjechał z Lwowa z zamiarem przejścia na niemiecką stronę okupacji, aresztowany przez Niemców w Czechosłowacji, następnie do 1945 r. więzień obozów koncentracyjnych: Oświęcim, Mauthausen. Po wojnie pracował w British Museum w Londynie – *Słownik biologów polskich*, s. 222; G. Mazur, *Antoni Władysław Jakubski (1885–1962)*, „Studia Rzeszowskie" 1998, s. 186–189; *Polskie podziemie na terenach...*, t. 1–2.

[105] Syn Marii Ludwiki Wierzyńskiej (1886–1940), kierowniczki łączności POWW, aresztowanej 26 X 1939 r., rozstrzelanej 11 VII 1940 r. – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 785. W łączności POWW pracowały Maria Błażewska i Maria Kosińska, obie aresztowane jesienią 1939 r. przez NKWD.

[106] J. Węgierski, *Lwów...*, s. 30. Drukowaniem ulotek zajmował się Stanisław Wierzyński – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 779.

[107] J. Żołyński, *Zgromadzenia Narodowe Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi a przyłączenie wschodnich województw II Rzeczypospolitej do ZSRR w 1939 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" Prawo CCXV, Wrocław 1992, s. 183–184; E. Czop, *Zgromadzenie Narodowe Zachodniej Ukrainy – uprawomocnienie aneksji Małopolski Wschodniej i Wołynia* [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, red. A. Sudoł, Bydgoszcz 1998, s. 288–289.

[108] Protokół przesłuchania gen. Żegoty-Januszajtisa z 8–16 XII 1939 r. – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 735–787.

[109] W. Piechowska, *Początki ZWZ-AK we Lwowie*, „Więź" 1988, nr 6, s. 111–123; A. Friszke, *O kształt...*, s. 415; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 23–25. Protokół przesłuchania gen. Boruty-Spiechowicza z 14 V 1940 r. – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 925–955.

[110] Eugeniusz Romer (1871–1954), prof. UJK; w konspiracji zaangażowany w prace Delegatury Rządu RP na Kraj – *Dziennik Adama Bochnaka...*, s. 111.

[111] Ryszard Ganszyniec (1888–1958), prof. UJK; aresztowany 4 I 1945 r., zwolniony z więzienia 24 V 1945 r. – S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001, s. 228–229.

Antoni Stankiewicz, Adam Kuryłowicz[112], Jan Szczyrek[113], Samuel Herschtahl[114], Stanisław Tabisz[115] i Artur Kopacz. Zebrani nie zdecydowali się jednak wówczas na utworzenie organizacji konspiracyjnej. W końcu października powstała organizacja społeczno-wojskowa pod nazwą Rewolucyjny Związek Niepodległości i Wolności (RZNiW), utworzona przez: Romualda Tyczyńskiego[116] – Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej (CZMW) „Siew", Jerzego Matusa[117] – SL, Erazma Kuleszę[118], inż. Bolesława Zubrzyckiego – SD, Wiesława Proczke – Syndykaliści, dr. Bolesława Steina i Michała Langa. W ramach RZNiW funkcjonowały dwa Komitety Krajowe (Wydziały) – jeden dla okupacji sowieckiej, drugi – niemieckiej. Każdy z nich miał utworzyć następujące działy: robotniczy, wiejski, inteligencki, informacyjno-polityczny, organizacyjny, wojskowy, propagandowy.

Komitet Krajowy dla okupacji sowieckiej, mający objąć cały jej teren i miasto Wilno, tworzyli Szczyrek – PPS, Franciszek Wilk („Bartosz") – SL, Olszewski – SD, Adam Heyda, Lang – Związek Związków Zawodowych (ZZZ) oraz Herschtahl – PPS, Edward Suchorek – „Siew", Leszek Czarnik[119] – ZHP[120]. Zgodnie z założeniami organizacyjnymi powstało

---

[112] Adam Kuryłowicz (1890–1966), członek PPS, poseł na Sejm; pod okupacją niemiecką związany z grupą Norberta Barlickiego, aresztowany w 1941 r., 24 VII 1941 r. osadzony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu – *My tu żyjemy...*, s. 521; *Księga pamięci...*, t. 1, s. 381.

[113] Jan Szczyrek (1882–1947), członek PPS; aresztowany 1 III 1940 r., po amnestii w 1941 r. wyjechał z ZSRR, w latach 1942–1945 członek Rady Narodowej RP – *Polskie podziemie 1939–1941*, t. 1, s. 761–763; *My tu żyjemy...*, s. 537.

[114] Samuel Herschtahl (1879–1943), adwokat, członek PPS; w 1937 r. współzałożyciel Klubu Demokratycznego we Lwowie, w okresie okupacji przebywał w Warszawie, używał tam nazwiska Nowakowski; aresztowany w 1943 r., zginął w obozie koncentracyjnym – A.K. Kunert, *Herschtahl Samuel* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, Warszawa 1987, s. 511.

[115] Stanisław Tabisz (1888–1948), członek SL, dr praw; w 1940 r. w Wydziale Cywilnym Polityczno-Społecznym Komendy Obszaru Nr 3 ZWZ-1, w 1941 r. komendant SOP w KG ZWZ, od września 1942 r. Główny Inspektor Straży Samorządowych, od grudnia 1943 r. Komendant (Inspektor) Główny Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa Delegatury Rządu RP na Kraj, walczył w powstaniu warszawskim; od 1945 r. członek PSL, aresztowany w 1947 r., zmarł w więzieniu – A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 152–153; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 403; S. Tabisz, *Sprawozdanie w sprawie tworzenia Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowych (P.K.B. i S.S.)*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 93–95; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 69, 343; *Polskie podziemie na terenach...*, s. 1327, 1345.

[116] Romuald Tyczyński (1906–1945), wiceprezes CZMW „Siew"; w konspiracji współorganizator RZNiW, przewodniczący CK ChOW „Racławice"; aresztowany 5 VI 1940 r.; więzień obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu i Neuegamme, zginął na statku Cap Arkona – A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 181–182; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 413. We Lwowie Tyczyński rozmawiał także z prof. Franciszkiem Bujakiem – S. Pietras, *POZ Polska Organizacja Zbrojna Siew-Racławice-POZ-AK,* Warszawa 1996, s. 303.

[117] Jerzy Matus (1910–1972), wiceprezes Zarządu ZMW w Krakowie; w konspiracji członek Komendy Okręgu BCh w Krakowie i Okręgowego Kierownictwa Ruchu Ludowego – *Słownik biograficzny działaczy...*, s. 262.

[118] H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 35: „Do Zarządu Głównego [SD] w drugiej połowie 1940 r. został dokooptowany, po jego powrocie ze Lwowa, Erazm Kulesza".

[119] Leszek Czarnik (1905–1940), dr medycyny, harcmistrz, aresztowany 1/2 II 1940 r. przez NKWD, rozstrzelany 1 IX 1940 r. – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 1, s. 271; *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, red. J. Jabrzemski, t. 3: *Lista poległych i zmarłych*, Warszawa 1988, s. 31; O.S. Czarnik, *Leszek Czarnik – jeden z „Argonautów" (Z dziejów konspiracji na ziemiach wschodnich 1939–1941)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2002, z. 141, s. 177–192.

[120] IPiMS, PRM-11/15, S. Olszewski, *Krótki rys historyczny i stan organizacji krajowych w zaborze rosyjskim*; SPP, B.I. 3333/1, M. Lang, *Sprawozdanie Rewolucyjnego Związku Niepodległości i Wolności na terenie okupacji rosyjskiej (obejmuje okres od początku października 1939 r. do 18 lutego 1940)*, Kujbyszew, 17 IV 1942 r.; SPP, B.I. 3333/3, F. Wilk, *Sprawozdanie z działalności konspiracyjnej Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej i prac organizacyjnych Stronnictwa Ludowego na terenie Małopolski Wschodniej za okres od września 1939 r. do 1 marca 1940 r.*, Kujbyszew, 3 IV 1942 r.; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939–1945. Organizacja i polityka*, Londyn 1975, s. 20–23; A. Friszke, *O kształt...*, s. 418–419; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 71–73; J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 17–18.

kilka referatów: ogranizacyjny – kierowany przez Langa; propagandowy – przez Szczyrka; wiejski – przez Wilka; robotniczy – przez Szczyrka i Langa; inteligencji – przez Kopacza i Czarnika; pracowników umysłowych i wolnych związków zawodowych – przez Herschtahla; skarbowy – przez Heydę. Poza działalnością we Lwowie RZNiW tworzył struktury terytorialne, kierując do poszczególnych ośrodków na ziemiach wschodnich swoich przedstawicieli. Zakładano powoływanie komitetów okręgowych w miastach wojewódzkich oraz komitetów obwodowych w miastach powiatowych. Komitety miały liczyć od trzech do pięciu osób. Do Łucka wysłano Bronisława Pruszyńskiego[121], do Białegostoku Jana Malawskiego[122] – SL, do Wilna zaś dwóch łączników celem nawiązania kontaktu z Leonidem Abolnikiem (sekretarz okręgowy ZZZ), natomiast do Zagłębia Borysławskiego wyjechała Maria Fiderer – Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej (ZNMS). Powstał także Komitet Krajowy dla okupacji niemieckiej[123]. W celu nawiązania kontaktu z rządem gen. Sikorskiego wysłano emisariuszy: Bolesława Zubrzyckiego oraz Stanisława Olszewskiego (12 grudnia 1939 r.). Aresztowania przeprowadzone przez NKWD w początkach 1940 r. spowodowały rozbicie organizacji.

Odmienna była sytuacja na Wileńszczyźnie, przyłączonej do państwa litewskiego na mocy układu rosyjsko-litewskiego z 10 października 1939 r. W Kownie do października działało poselstwo RP pod kierownictwem Franciszka Charwata, a attaché wojskowym był płk dypl. Leon Mitkiewicz-Żółtek[124]. Od jesieni 1939 r. do 10 lipca 1940 r. działał w Wilnie oficjalnie Komitet Polski. Jego prezesem był Bronisław Krzyżanowski[125], a w skład komitetu wchodzili: Aleksander Zwierzyński i Piotr Kownacki – SN, prof. Witold Staniewicz, dr Jerzy Dobrzański – PPS, Tadeusz Kiersnowski[126], prof. Stefan Ehrenkreutz[127] – PPS, prof. Konrad Górski, prof. Ludwik Chmaj[128] – SL, Zygmunt Jundziłł[129],

---

[121] Jak do tej pory nie udało się odnaleźć śladów działalności Bronisława Pruszyńskiego na Wołyniu. Są natomiast informacje na temat kontaktów Lwowa z zawiązkami konspiracji na Wołyniu – J. Tucholski, *Polskie podziemie antysowieckie w województwie wołyńskim w latach 1939–1941 w świetle materiałów NKWD* [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 679–688.

[122] Brat Heweliusza Malawskiego („Michał"), jednego z organizatorów powstania czortkowskiego w styczniu 1940 r. – Informacje Jędrzeja Tucholskiego dla autora; P. Młotecki, *Powstanie w Czortkowie*, „Karta" 1991, nr 5, s. 28–42.

[123] Wśród organizatorów Komitetu Krajowego dla okupacji niemieckiej, a właściwie organizacji Rewolucyjny Związek Wolności, Halina Brzósko wymieniła: Romualda Tyczyńskiego, Halinę Brzósko, Wincentego Wąsika, Wandę Podgórską, Zygmunta Dymka, Mariana Wojciechowskiego, Stefana Skoczylasa, Władysława Szczerbę, Ludwika Libersbacha, Romana Jałochę-Olbrychskiego, Jana Kowalskiego – S. Pietras, *POZ...*, s. 10–11; *Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej w okresie II Rzeczpospolitej i II wojny światowej*, red. J. Pietrusza, Kraków 1998, s. 79.

[124] *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r.*, Londyn 1954, s. 58; E. Pankiewicz, *Pułkownik Leon Mitkiewicz-Żółtek. Działalność wojskowa i dyplomatyczna*, Białystok 1999, s. 172–175.

[125] Bronisław Krzyżanowski (1876–1943), adwokat, w latach 1922–1927 senator RP, dziekan Izby Adwokackiej w Wilnie – *Kto był kim...*, s. 525; *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 1293.

[126] Adwokat Tadeusz Kiersnowski został aresztowany 12 VII 1940 r. w Wilnie – T. Kiersnowski, *Moje spostrzeżenia o Rosji Sowieckiej (1940–1942)*, Warszawa 1997, s. 5.

[127] Stefan Ehrenkreutz (1880–1945), prof. USB w Wilnie, członek PPS, członek Okręgowego PKP. Aresztowany 28 VIII 1944 r., zmarł w szpitalu więziennym w Wilnie 21 VII 1945 r. – S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki...*, s. 225–227.

[128] Ludwik Chmaj (1888–1959), prof. USB, członek SL, następnie w Okręgowej Delegaturze Rządu w Wilnie; aresztowany w końcu sierpnia 1944 r., zesłany do obozu koło Karagandy; do Polski wrócił w 1955 r. – *ibidem*, s. 222–224.

[129] Zygmunt Jundziłł (1880–1953), prawnik, w latach 1930–1935 senator RP z ramienia BBWR; od 1944 r. na emigracji – *Kto był kim...*, s. 518; *Polskie podziemie na terenach...*, s. 1293.

Leon Kulikowski, Antoni Kokociński, Jan Żejmo[130]. Komitet Polski utrzymywał kontakt z mężem zaufania rządu prof. Adamem Żółtowskim[131] i jego zastępcą Michałem Tyszkiewiczem[132]. W grudniu 1939 r. powstała w Wilnie Rada Wojewódzka Obrony Narodowej. Tworzyli ją: ppłk Nikodem Sulik („Ładyna"), ks. Kazimierz Kucharski („Szczepan"), ppłk Adam Obtułowicz („Leon") – sanacja, Bronisław Świątnicki („Ojciec"), szef Komisariatu Rządu (KR)[133], kpt. Aleksander Wasilewski („Wład") i por. Julian Pietraszewski („Julian") z KR, dr Jerzy Dobrzański („Maciej"), Witold Świerzewski („Bartek") i Piotr Kownacki – SN, mjr Władysław Kamiński („Śliwa") – sanacja, kpt. Karol Zieliński („Brzoza"). Łącznikiem pomiędzy Dowództwem SZP a poszczególnymi organizacjami został Aleksander Krzyżanowski[134].

Zarówno w łonie konspiracji skupionej wokół gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego, jak i w innych ośrodkach konspiracyjnych w okupowanym kraju sprecyzowano plan powołania jednej organizacji wojskowo-politycznej i przystąpiono do stopniowej jego realizacji. Koncepcja ta nie została jednakże zaakceptowana przez powstały 30 września 1939 r. w Paryżu rząd gen. Sikorskiego. W zaprzysiężonej 1 października Radzie Ministrów[135] cywilne sprawy kraju spoczywały początkowo w rękach Aleksandra Ładosia z SL i Mariana Seydy z SN – od 16 października obaj w randze ministrów bez teki[136]. Na posiedzeniu Rady Ministrów 8 listopada 1939 r. gen. broni Kazimierz Sosnkowski przedstawił tezy dotyczące organizacji łączności z krajem oraz projekt powołania komitetu ministrów[137], zgodnie z którym całość pracy na terenie kraju powinna być rozłożona na dwa działy – ogólny (cywilny) i wojskowy. Działem ogólnym miał kierować Komitet Ministrów, a do jego zadań gen. Sosnkowski zaliczył: czynności opiekuńcze, informację i propagandę, łączność polityczną z krajem[138].

---

[130] J.J. Terej, *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszymi Narodowej Demokracji*, Warszawa 1979, s. 179; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 53–55; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939–15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars" 1995, t. 3, s. 59.

[131] Adam Żółtowski (1881–1958), prof. UAM w Poznaniu, od 1939 r. do kwietnia 1940 r. reprezentant Polski w Komitecie Hoovera na Litwie, mąż zaufania rządu RP na Litwie, dyrektor Ośrodka Polskiego w Londynie – *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 284; *ibidem*, t. 6, s. 78, 82; L. Tomaszewski, *Kronika...*, s. 34–35; *Protokoły...*, t. 1, s. 209, 210, 271, t. 2, s. 120, 142, 185, 260, t. 3, s. 227; H. Batowski, *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939–1941*, Kraków 1991, s. 95; E. Kołodziej, *Rola polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w latach 1939–1945* [w:] *Władze RP...*, s. 778; J. Wołkonowski, *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939–lipiec 1940)* [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś zachodnia i Litwa wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 341; M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 193.

[132] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 284; E. Raczyński, *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Londyn 1974, s. 146; A. Friszke, *O kształt...*, s. 421; J. Nowak [Z. Jeziorański], *Polska z oddali. Wspomnienia*, t. 2: *1956–1976*, Kraków 1992, s. 214; K. Tarka, *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990, s. 54.

[133] Na temat Komisariatu Rządu zob. P. Niwiński, *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939–1941. Próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2002, nr 1, s. 77–78.

[134] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 83–85; N. Sulik, *Okruchy wspomnień*, Białystok 1993, s. 52–59, 83–85.

[135] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 53; *Protokoły...*, t. 1, s. 1–2.

[136] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 68–69: „3 października w skład rządu wszedł Aleksander Ładoś, w jego też rękach skupiły się początkowo cywilne sprawy krajowe. Na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 17 października [...] ustalono, że prace w zakresie łączności z krajem na odcinku politycznym kontynuować będzie Ładoś oraz Marian Seyda i że »praca ta, po organizacji wojska na terenie Zachodu, jest najważniejszym zadaniem rządu«"; Z.J. Hirsz, *Instytucje polityczno-prawne okupowanego państwa polskiego w latach 1939–1945*, Białystok 1980, s. 90–91.

[137] *Protokoły...*, t. 1, s. 65.

[138] *Ibidem*, s. 71–72.

W skład powołanego 13 listopada Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju weszli: gen. Sosnkowski jako przewodniczący oraz Aleksander Ładoś, Marian Seyda, Jan Stańczyk z PPS – od 16 października minister opieki społecznej, i gen. Marian Kukiel[139]. Na inauguracyjnym posiedzeniu, 15 listopada, komitet uchwalił dyrektywy dla kraju dotyczące stosunku społeczeństwa do okupantów, które nakazywały ich bojkot polityczny i towarzyski[140]. Na tym samym posiedzeniu komitet uchwalił tekst *Instrukcji nr 1* dla mężów zaufania[141], których sieć planowano powołać w okupowanym kraju[142]. Plany te zostały zrealizowane tylko częściowo. W początkach stycznia 1940 r. komitet obradował nad *Instrukcją nr 2* dla mężów zaufania. Na tym samym posiedzeniu omawiano list gen. Sikorskiego nakazujący prof. Kotowi opracowanie projektu stworzenia w kraju sieci „komisarzy politycznych". Kandydaci na komisarzy mieli zostać wyłonieni przez środowiska społeczne w kraju, a następnie mianowani przez rząd RP w Angers[143].

Na odcinku wojskowym 13 listopada 1939 r. utworzono ZWZ, a jego komendantem głównym mianowano gen. Sosnkowskiego („Godziemba")[144]. Już 4 grudnia 1939 r. podpisał on *Instrukcję* [nr 1] *dla Ob. Rakonia*[145], która przekreśliła plany twórców SZP. W myśl tej instrukcji organizację wojskową podzielono na sześć obszarów podlegających Komendzie Głównej ZWZ we Francji. Pułkownika Stefana Roweckiego („Rakoń")[146] mianowano komendantem Obszaru nr 1 z siedzibą w Warszawie, natomiast dotychczasowego dowódcę głównego SZP gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego („Stolarski") wyznaczono na komendanta Obszaru nr 3 z siedzibą we Lwowie. Instrukcję przywiózł do Warszawy na początku stycznia 1940 r. kpt. Jerzy Michalewski („Dokładny")[147].

Zarówno Karaszewicz-Tokarzewski, jak Rowecki próbowali wpłynąć na rząd, by uporządkował konspirację wojskową i cywilną zgodnie z wcześniejszymi koncepcjami krajowymi. Pierwszy z nich w *Meldunku nr 5* z 9 stycznia 1940 r. pisał: „Proponuję [...] Z[astęp]ca K[omendan]ta Gł[ównego] z pomocnikiem i jego sztabem w Warszawie dla całości – przy nim Ekspozytura Rządu w składzie rozszerzonym w stosunku do obecnego (z przedstawicielem Akcji Katolickiej) z ministrem spraw wewnętrznych[148] jako komisarzem cywilnym na czele. [...] Z[astęp]ca wyznaczyłby kandydatów na komendantów okręgów,

---

[139] Decyzje gen. W. Sikorskiego dotyczące kierownictwa politycznego i wojskowego dla spraw kraju z 13 XI 1939 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 4–5; *Prawdziwa historia...*, s. 164; Z.J. Hirsz, *Instytucje...*, s. 90–91.

[140] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 6: „Komitet ustala następujące zasadnicze dyrektywy, dotyczące stosunku społeczeństwa do okupantów: a) bojkot polityczny i towarzyski, b) nie jest sprzeczne z interesem polskim obejmowanie stanowisk w administracji komunalnej, w samorządach wszelkiego rodzaju, w administracji przemysłowej, handlowej, rolnej, leśnej, kolejowej, pocztowej, sanitarnej, o ile objęcie stanowiska nie jest uzależnione od dopełnienia warunków o charakterze zobowiązań politycznych, c) w wypadku bezwzględnej konieczności dopuszczalne jest współdziałanie Polaków, względnie organizacji społecznych polskich, z władzami okupacyjnymi w zakresie akcji charytatywnej, opieki sanitarnej i materialnej, mającej na celu ulżenie cierpiącej ludności".

[141] *Ibidem*, t. 6, s. 1–4.

[142] Rozkaz gen. Władysława Sikorskiego z 28 XI 1939 r. [w:] *ibidem*, t. 1, s. 8–9.

[143] Protokół z posiedzenia Komitetu dla Spraw Kraju z 9 I 1940 r. [w:] *ibidem*, t. 6, s. 28.

[144] M. Ney-Krwawicz, *Biuro...*, s. 11.

[145] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 10–21; *Prawdziwa historia...*, t. 1, s. 185. Pierwotnie instrukcja była przeznaczona dla ppłk. Włodzimierza Brayczewskiego („Pejcz").

[146] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 134–135.

[147] *Ibidem*, t. 2, s. 127–129.

[148] 30 IX 1939 r. prezydent RP zdymisjonował dotychczasowego ministra spraw wewnętrznych Felicjana Sławoja-Składkowskiego – Monitor Polski, nr 218–219, Paryż, 2 X 1939 r. Obowiązki ministra spraw wewnętrznych do 10 X 1940 r. pełnił premier gen. W. Sikorski – *Władze RP...*, s. 927, 964–965.

a mianowałby ich Komendant Główny, który też (lub Szef Rządu) zatwierdzałby propozycję składu Ekspozytury Rządu"[149]. W liście z 1 stycznia 1940 r. Michał Karaszewicz-Tokarzewski pisał do Kaziemierza Sosnkowskiego: „Doprowadźcie, gorąco proszę, do skonstruowania przy nim [Dowódcy ZWZ w Kraju] Ekspozytury Rządu w formie np. jak w statucie dotychczasowym SZP, z Komisarzem Cywilnym ZWZ na czele, który moim zdaniem powinien być członkiem Rządu (np. minister spraw wewnętrznych), co wychowawczo i praktycznie dla dobra całej naszej przyszłości mogłoby mieć zasadnicze znaczenie"[150].

Generał Sosnkowski odpowiedział na te sugestie w dwóch pismach: z 2 i 16 lutego 1940 r. W pierwszym stwierdził: „Organizacja polityczna Kraju będzie miała na celu w ostatecznej fazie powołanie do życia Ekspozytury Rządu. Rozważanie sprawy: Ekspozytura Rządu przy Komendzie Wojskowej, czy też odwrotnie, Komenda Wojskowa przy Ekspozyturze Rządu, uważam za przedwczesne"[151]. W drugim informował: „Tak więc pośrednio dowiedziałem się, że wydane są dyspozycje wyłonienia Delegatury Rządu i sformułowana została zasada współpracy tej Delegatury z władzami ZWZ na szczeblach wyższych na podstawie równorzędności. Ponieważ organizowanie idzie na razie okupacjami, więc Rząd będzie miał swój odpowiednik w osobie centralnego delegata na okupację, zaś Komenda Główna ZWZ w osobie Komendanta okupacji. Idea Rady Obrony Narodowej, o ile mi wiadomo, też w zasadzie została zaakceptowana. Komendanci okupacji są już wyznaczeni. Delegaci rządu mają być mianowani w myśl propozycji, jakie wysuną stronnictwa we wzajemnym porozumieniu"[152].

Dlatego 16 stycznia 1940 r. gen. Sosnkowski dokonał zmiany w organizacji ZWZ, ustanawiając komendę okupacji niemieckiej z siedzibą w Warszawie i płk. Roweckim jako komendantem oraz komendę okupacji sowieckiej z siedzibą we Lwowie i gen. Karaszewiczem-Tokarzewskim jako komendantem[153]. Należy tutaj zaznaczyć, że komenda okupacji sowieckiej praktycznie nigdy nie powstała. Generał Karaszewicz-Tokarzewski został aresztowany w nocy z 6 na 7 marca 1940 r. pod Jarosławiem po przejściu Sanu[154]. Komendy Obszarów nr 2 (Białystok) i nr 3 (Lwów) przejściowo podporządkowano komendantowi okupacji niemieckiej 5 maja 1940 r. Mianowany następnie komendantem okupacji sowieckiej płk dypl. Leopold Okulicki („Mrówka")[155], wysłany w październiku do Lwowa, został aresztowany w nocy z 21 na 22 stycznia 1941 r.[156]

Na przełomie 1939 i 1940 r. nastąpiły zmiany w organizacji rządu polskiego we Francji. Wiązały się one z wejściem 7 grudnia w jego skład, w randze ministra, prof. Stanisława Kota[157] (przybyłego z Lwowa przez Bukareszt i Budapeszt[158]) i z reorganizacją Komitetu

---

[149] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 47–48.
[150] *Ibidem*, s. 91.
[151] *Ibidem*, s. 126.
[152] *Ibidem*, s. 135–136.
[153] *Instrukcja nr 2 dla Ob. Rakonia* [w:] *ibidem*, s. 72–80.
[154] J. Węgierski, *Lwów...*, s. 54–56.
[155] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 138–141.
[156] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 234–235, 327, 490; J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru i Okręgu Armii Krajowej 1941–1944*, Kraków 1997, s. 11–14; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 140–141. Zeznania Okulickiego zob. *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 1173–1215.
[157] Monitor Polski, nr 289–292, Angers, 30 XII 1939 r., s. 1 [w:] *Rzeczpospolita..*, b.p.
[158] We Lwowie prof. Kot był do 4 X 1939 r. wiceprezesem Krakowskiego Komitetu Samopomocy Uchodźców – *Dziennik Adama Bochnaka...*, s. 116–117, 121. W Bukareszcie i Budapeszcie nawiązywał kontakty z działaczami partii opozycyjnych – *Działalność władz okupacyjnych...*, s. XXII–XXIII.

Ministrów dla Spraw Kraju. W styczniu 1940 r. w skład Komitetu dla Spraw Kraju (KSK) weszli dwaj wiceprzewodniczący Rady Narodowej: Tadeusz Bielecki z SN i Stanisław Mikołajczyk z SL oraz minister Stanisław Kot; zastąpili oni Mariana Seydę i Aleksandra Ładosia[159]. Od 4 kwietnia w pracach KSK brał udział Karol Popiel, podsekretarz stanu w Ministerstwie Opieki Społecznej[160]. 2 lutego KSK został poinformowany, że minister Kot otrzymał zadanie zmontowania organizacji politycznej w kraju oraz aparatu łączności politycznej z krajem[161]. Na posiedzeniu Rady Ministrów 13 lutego 1940 r. Stanisław Kot zapowiedział przedstawienie projektu „o oddzieleniu spraw politycznych od wojskowych"[162].

Na następnym posiedzeniu KSK, 28 lutego, uzgodniono zadania Wydziału Politycznego Prezydium Rady Ministrów[163]: organizacja łączności politycznej z krajem, stworzenie sieci delegatów rządu, informacja i propaganda dla kraju, przesyłanie pieniędzy na działalność konspiracyjną i opiekę społeczną (na ten cel przeznaczono fundusz specjalny[164]). Wydziałem kierowali kolejno Władysław Banaczyk i Paweł Siudak („Espe"), obaj zaprzysiężeni 27 kwietnia 1940 r. w Angers do pracy na rzecz okupowanego kraju[165]. Ustalono również zadania dla delegatów rządu: współpraca z organizacjami politycznymi i z ZWZ, wykonywanie wszelkich zleceń rządu, kierowanie wszystkimi podległymi mu instytucjami i stała łączność z nim, przekazywanie informacji w relacji kraj–rząd–kraj, organizowanie ochrony przed grabieżą gospodarczą i kulturalną, nadzorowanie akcji społecznej i charytatywnej, gromadzenie materiałów dotyczących polityki okupanta, wydawanie dyrektyw w sprawie właściwej postawy Polaków pod okupacją[166]. Według przedstawionych przez Kota *Zasad organizacji pracy w Kraju* miano powołać delegatów rządu w Białymstoku, Grodnie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Warszawie oraz po jednym na każde województwo[167]. W kolejnej wersji przewidywano ustanowienie dwóch głównych delegatów na okupacje oraz sześciu delegatów okręgowych i jedenastu delegatów obwodowych. Ostatecznie, według Grzegorza Górskiego, na przełomie kwietnia i maja przyjęto projekt podziału na trzy główne delegatury[168]. Adam Ciołkosz stwierdził natomiast, że KSK 28 maja 1940 r. uchwalił zasady organizacji pracy politycznej w kraju, przewidując mianowanie

---

[159] Aleksander Ładoś (1891–1963), od 3 X 1939 r. do 9 III 1940 r. minister bez teki, od 25 IV 1940 r. chargé d'affaires Poselstwa RP w Bernie – Z.J. Hirsz, *Instytucje...*, s. 84.

[160] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 80.

[161] *Ibidem*, s. 81.

[162] *Protokoły...*, t. 1, s. 210.

[163] Po utworzeniu MSW, w sierpniu 1940 r., wydział ten wszedł w jego skład jako Biuro dla Spraw Krajowych. Statut ministerstwa uchwalono 26 i 28 sierpnia, natomiast minister Kot otrzymał nominację dopiero 9 X 1940 r. – *Protokoły...*, t. 2, s. 59, 63, 107; T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot...*, s. 179.

[164] O preferencjach w organizowaniu konspiracji świadczy pismo Henryka Strasburgera, ministra skarbu, do Władysława Sikorskiego z 3 II 1940 r., dotyczące rozdziału pieniędzy na akcję w kraju, z którego wynika, że 65 proc. funduszów pozostawało w dyspozycji gen. Kazimierza Sosnkowskiego, 35 proc. zaś w rękach Stanisława Kota – IPiMS, PRM-15, k. 10.

[165] *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. 3, *Polski ruch oporu 1939–1945*, red. B. Kobuszewski, P. Matusak, T. Rawski, Warszawa 1988, s. 65; A. Friszke, *Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w kraju* [w:] *Władze RP...*, s. 564; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 405–406.

[166] Ustalenia dotyczące delegatów rządu rząd RP uchwalił 1 III 1940 r. – E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 88–89, 146; *Protokoły...*, t. 1, s. 220; T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot...*, s. 138.

[167] G. Górski, *Podstawy funkcjonowania aparatu terenowego Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 54–55. Natomiast Tadeusz P. Rutkowski (*Stanisław Kot...*, s. 134–135) stwierdził, że już projekt przedstawiony 28 lutego przez Kota przewidywał powołanie trzech głównych delegatów rządu.

[168] G. Górski, *Podstawy funkcjonowania...*, s. 55.

przez rząd RP trzech delegatów rządu: na ziemie wcielone do III Rzeszy, na Generalne Gubernatorstwo i na ziemie włączone do ZSRR. Uchwała KSK miała być zatwierdzona przez rząd 11 czerwca 1940 r.[169] Wydaje się, iż zaszła tu pomyłka, gdyż nie było posiedzenia rządu 11 czerwca. Natomiast Rada Ministrów na posiedzeniu 8 czerwca przyjęła uchwały KSK z 16 maja 1940 r.[170] Być może wówczas zapadła ostateczna decyzja o podziale kraju na trzy delegatury.

W tym samym czasie (styczeń–luty 1940 r.) w Warszawie toczyły się rozmowy mające na celu utworzenie Rady Obrony Narodowej. Brali w nich udział przedstawiciele „Koła" (PPS-WRN), „Trójkąta" (SL), „Kwadratu" (SN) oraz Komendy Obszaru nr 1 ZWZ. 26 lutego przedstawiciele stronnictw politycznych odstąpili od idei powołania Rady Obrony Narodowej i utworzyli Polityczny Komitet Porozumiewawczy (PKP)[171]. Obecni na zebraniu: Kazimierz Pużak („Bazyli"), Józef Grudziński („Walenty")[172], Aleksander Dębski („Stachurski"), płk Stefan Rowecki („Inżynier") i gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski („Doktor") wybrali mjr. rez. Tadeusza Kruka-Strzeleckiego („Dyrektor")[173] na stanowisko sekretarza PKP, uzgodnili oddanie do dyspozycji porozumienia „tej części oddziału polityczno-propagandowego sztabu Zetu [ZWZ], jaka dla prac Komitetu okaże się niezbędna"[174]. Przewodniczyć PKP mieli jego poszczególni członkowie na zasadzie rotacji, jako pierwszy – Kazimierz Pużak[175].

W marcu 1940 r. przedstawiciele stronnictw uznali utworzenie delegatur rządu za niecelowe[176]. W tym samym miesiącu Stefan Rowecki w dwóch meldunkach przesłał do gen. Sosnkowskiego swoje uwagi na temat delegatur i RON[177]. Był przeciwny usytuowaniu delegatur w Generalnym Gubernatorstwie (delegat na okupację, na Kraków, na Warszawę, na lewy i prawy brzeg Wisły) z uwagi na trudności współpracy z siecią terenową ZWZ. Opowiadał się za powołaniem delegatów rządu na poszczególne województwa (okręgi ZWZ), za najważniejsze uważał jednak ustanowienie delegata rządu na cały kraj. W meldunku nr 13 z 30 marca 1940 r. wnioskował o powołanie komisarza cywilnego przy Komendzie ZWZ na okupację niemiecką i proponował na to stanowisko Leona Nowodworskiego lub Stefana Korbońskiego. Przedstawił również projekt zakresu jego zadań: „odciążyć dowódcę wojskowego od szeregu spraw i kontaktów o charakterze polityczno-społeczno-gospodarczym, występować imieniem Komendanta ZWZ wobec społeczeństwa i jego zorgani-

---

[169] A. Ciołkosz, *Kartki z przeszłości*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1980, z. 51, s. 17.

[170] *Protokoły...*, t. 1, s. 317; *Polskie Siły Zbrojne...*, t. 3, s. 53.

[171] W protokole z zebrania zapisano: „Na okres zaistniałego prowizorium reprezentowane stronnictwa przyjmują na siebie rolę Polit[ycznego] Komitetu Porozumiewawczego przy Zecie [ZWZ], mającego za zadanie zharmonizowanie przygotowań wojska i społeczeństwa do zbrojnego wystąpienia i osiągnięcia pełnego zwycięstwa nad okupantami" – *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 166.

[172] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 77–78.

[173] Tadeusz Kruk-Strzelecki od 27 IX 1939 r. był szefem Oddziału Polityczno-Propagandowego Dowództwa Głównego SZP, do października 1940 r. stał na czele BIP Komendy Obszaru nr 1 (następnie Komendy Okupacji Niemieckiej, później Komendy Głównej ZWZ) – G. Mazur, *Biuro Informacji...*

[174] *Ibidem*, s. 38.

[175] M. Tokarzewski-Karaszewicz, *Początki Służby Zwycięstwu Polski i Związku Walki Zbrojnej* [w:] *Stefan Rowecki w relacjach*, red. T. Szarota, Warszawa 1988, s. 140.

[176] Meldunek Nr 9 zawierający protokół posiedzeń Politycznego Komitetu Porozumiewawczego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 167.

[177] Meldunek nr 10, w sprawie utworzenia delegatur oraz RON; Meldunek nr 13, w sprawie komisarza cywilnego [w:] *ibidem*, s. 169–173, 183–185.

zowanych reprezentacji w celu zapewnienia stałego dopływu ludzi w szeregi ZWZ (służba czynna, rezerwa i pospolite ruszenie ZWZ), jest organem pracy Komendanta ZWZ we wszystkich sprawach związanych z potrzebami ZWZ w myśl dyrektyw Szefa Rządu i K[omendan]ta Gł[ównego] ZWZ, ma za zadanie w zastępowaniu Komendanta ZWZ współdziałać przy rozszerzeniu platformy PKP i przeorganizowanie go w RON"[178].

W marcu 1940 r. płk Rowecki przedstawił PKP propozycję powołania szefa koordynacji „do współpracy ze stronnictwami w dziedzinie polityki państwowej, a poza tym jako organu Komendanta Głównego ZWZ dla współpracy ze stronnictwami przy koniecznym już tworzeniu administracji zastępczej". Potrzeba tworzenia administracji zastępczej wynikała z zaawansowanych prac nad „koncepcją wojenno-powstańczą kraju". Szefem koordynacji został ppor. rez. Ludwik Muzyczka („Benedykt")[179], który przystąpił do prac wstępnych i odszukania odpowiednich specjalistów[180].

W kwietniu 1940 r. gen. Sosnkowski nakłaniał Roweckiego do nawiązania współpracy z Ryszardem Świętochowskim „cieszącym się zaufaniem rządu"[181]. Świętochowski („Kalinowski"), działacz Stronnictwa Ludowego, prowadził długie rozmowy z Sikorskim jeszcze we wrześniu 1939 r. w Osmolicach[182]. W połowie października powrócił do Warszawy i rozpoczął działalność konspiracyjną. W krótkim czasie skupił grupę polityków, która przyjęła nazwę Biuro Polityczne (BP). Należeli doń: Marian Borzęcki – SN, Tadeusz Szpotański – PPS, Tadeusz Sławiński („Jan Bezłaski", „Zawisza")[183] – wicedyrektor Centralnego Związku Przemysłu Polskiego, Kazimierz Drewnowski – prof. Politechniki Warszawskiej, Marian Kozielewski[184] – komendant Policji Państwowej m. Warszawy, Tadeusz Okulicz. Współpracowali ze Świętochowskim: Romuald Tyczyński, Witold Orzechowski, Aleksander Olchowicz, Stefan Witkowski. Politycy z tej grupy znaleźli się wśród rozmówców emisariusza rządu Jerzego Feliksa Szymańskiego („Konarski"), który w listopadzie 1939 r. sondował z polecenia gen. Sikorskiego czołowych polityków w kraju

---

[178] Meldunek nr 13, w sprawie komisarza cywilnego [w:] *ibidem*, s. 184–185.

[179] Ludwik Muzyczka, współzałożyciel OOB i główny szef Walki Cywilnej OOB, od marca 1940 r. szef Koordynacji, od marca 1941 r. szef Biur Wojskowych w KG ZWZ/AK – K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 188; S. Salmonowicz, *Ludwik Muzyczka 1900–1977. Polityk i żołnierz. Przyczynek do dziejów Armii Krajowej*, Warszawa 1992.

[180] „Funkcja i kandydatura została zaakceptowana jednogłośnie uchwałą PKP z dnia 26.III.1940 r. (zebranie PKP w lokalu »Mama« przy ul. Marszałkowskiej 4)" – Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część C. Faza organizacyjna Związku Walki Zbrojnej (styczeń 1940 r. – sierpień 1941 r.)*, Warszawa 1972, mps, kopia w zbiorach autora, s. 77–78. Sam Muzyczka twierdził, iż miało to miejsce w kwietniu 1940 r. – L. Muzyczka, *Podstawy organizacyjne centralnego ośrodka produkcji wojennej w sztabie Komendy Głównej ZWZ/AK w okresie okupacji*, Kraków 1974, cyt. za: S. Salmonowicz, *Ludwik Muzyczka...*, s. 74–75.

[181] Pismo gen. Kazimierza Sosnkowskiego z 5 IV 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 191.

[182] W Osmolicach, w majątku Adama Kułakowskiego, gen. Sikorski 7–10 X 1939 r. rozmawiał z Ryszardem Świętochowskim, płk. Izydorem Modelskim, mjr. Julianem Malinowskim, płk. Kazimierzem Stefczykiem, Witoldem Orzechowskim, Jerzym Dunin-Borkowskim, Zofią Leśniowską (córka Sikorskiego).Wówczas to miała zapaść decyzja Sikorskiego o utworzeniu organizacji wojskowej (OW) oraz organizacji politycznej CKON – O. Terlecki, *Generał Sikorski*, t. 1, s. 127–128; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski...*, s. 194; K. Turowski, *Historia ruchu ...*, s. 419–420; M. Kukiel, *Generał Sikorski*, Londyn 1981, s. 87–88.

[183] Tadeusz Sławiński (1901–1972), w 1940 r. wykładowca w Miejskiej Szkole Handlowej (konspiracyjnej SGH), jeden z kierowników BP i CKON, w 1941 r. przekazał delegatowi rządu część funduszy, jakimi dysponowało BP, od października 1945 r. pracował w Polskim Monopolu Zapałczanym w Krakowie – Z. Landau, *Sławiński Tadeusz Maria* [w:] *PSB*, t. 38, s. 616–618.

[184] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 98–101.

na temat ich dalszych zamierzeń oraz stosunku do rządu w Paryżu[185]. W kręgu konspiratorów Konsolidacji Obrońców Niepodległości (organizacja Witolda Orzechowskiego „gen. Longinusa") powstała koncepcja utworzenia „Aparatu Administracyjnego jako ekspozytury Rządu Polskiego we Francji"[186]. Zgodnie z tym projektem miała powstać Tymczasowa Rada Stanu, „która winna być zaaprobowana przez Szefa Rządu Polskiego we Francji lub przez Niego wyznaczona". Rada miała także powoływać Radę Wojenną i dowódcę Sił Zbrojnych, a do spraw cywilnych – Obywatelskie Rady Gospodarcze: wojewódzkie, powiatowe i gminne oraz naczelnika Kadry Bezpieczeństwa Kraju.

W ciągu siedmiu miesięcy (listopad 1939 r.–maj 1940 r.) kierowany przez Świętochowskiego ośrodek otrzymał ponad 15 mln zł dotacji. Pieniądze te wydatkowano na propagandę, opiekę społeczną, finansowanie stronnictw politycznych (m.in. SN, SP, grupa Norberta Barlickiego), jednakże dokładne rozliczenie nie jest możliwe, ponieważ Świętochowski nie prowadził księgowości. „Kalinowski" przestrzegał – w korespondencji z Kotem i Sikorskim – przed SZP i jej przywódcami. Starał się wpłynąć na rząd, aby jego grupie powierzyć kierownictwo konspiracji. W tym celu powołał Centralny Komitet Organizacji Niepodległościowych (CKON), w którym znalazły się: „Racławice", Organizacja Wojskowa Orzechowskiego, Związek Czynu Zbrojnego, część SP, grupa Barlickiego, część ONR, Związek Oficerów Rezerwy. W lutym 1940 r. Świętochowski wystąpił z ankietą w sprawie wyboru delegatów rządu. Organizacje skupione w CKON popierały jego kandydaturę na delegata rządu, jednakże postulowały zorganizowanie porozumienia wszystkich znaczących stronnictw w kraju. Również Sikorski i Kot widzieli go w tej roli po uzyskaniu poparcia stronnictw politycznych. Wobec swej dotychczasowej działalności, a zwłaszcza zwalczania PKP, Świętochowski nie mógł liczyć na takie poparcie[187].

Kiedy w maju 1940 r. przybył do Warszawy emisariusz rządu Jan Karski (Kozielewski), który przywiózł uchwalone 16 i 17 kwietnia przez KSK zasady współpracy delegata rządu ze stronnictwami politycznymi[188] i ZWZ[189], stronnictwa skupione w PKP sprzeciwiły się nawiązaniu kontaktu ze Świętochowskim[190]. Zresztą nie było go już w Warszawie, gdyż 23 kwietnia wyjechał z myślą przedostania się do Francji. Podróż zakończyła się jednak aresztowaniem na Słowacji i śmiercią w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

---

[185] Sprawozdanie emisariusza J. Szymańskiego z pobytu w Warszawie [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 31–34.

[186] WIH, III/109/17, Projekt ustanowienia tymczasowego Aparatu Administracyjnego jako ekspozytury Rządu Polskiego we Francji.

[187] T. Tarnogrodzki, R. Tryc, *Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939–1945. Krótki informator encyklopedyczny, Część I*, „WPH" 1966, nr 4, s. 250–252; E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 115–129; R. Buczek, *Tragedia Ryszarda Świętochowskiego*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 25, s. 150–169; Andrzej K. Kunert (*Ilustrowany przewodnik...*, s. 465) w składzie CKON wymienia: Chłopską Organizację Wolności „Racławice", Gwardię Obrony Narodowej, Komendę Zbrojnego Wyzwolenia, Muszkieterów, Organizację Wojskową–Kadrę Bezpieczeństwa, Organizację Wojskową „Wilki", SP, Tajną Armię Polską, Związek Czynu Zbrojnego.

[188] Uchwała Komitetu dla Spraw Kraju z dnia 17 kwietnia 1940 r., zawierająca zasady współpracy delegatów rządu ze stronnictwami politycznymi w Kraju [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 221–222.

[189] Uchwała Komitetu dla Spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r., zawierająca zasady współpracy delegata rządu z ZWZ [w:] *ibidem*, s. 219–220. Obie uchwały, aczkolwiek z pewnymi zastrzeżeniami, zostały zatwierdzone przez rząd RP 26 IV i 8 V 1940 r. – *Protokoły...*, t. 1, s. 281, 292.

[190] W relacji Jana Karskiego jest mowa o spotkaniu z PKP w końcu maja przy ul. Skorupki – E.T. Wood, S.M. Jankowski, *Karski. Opowieść o emisariuszu*, Kraków–Oświęcim 1996, s. 88–89; K. Pużak, *Wspomnienia...*, s. 24.

Ośrodek stworzony przez Świętochowskiego funkcjonował nadal i w czerwcu uzyskał wytyczne od kierownika placówki politycznej w Budapeszcie. Józef Fietz-Fietowicz nakazywał „prace Biura Politycznego utrzymać na poziomie Delegatury Rządu" oraz polecił wprowadzenie do BP Franciszka Kwiecińskiego („Karwat"), działacza SP, oraz Norberta Barlickiego z PPS[191]. Instrukcja była sprzeczna z zamiarami rządu, który myślał o dołączeniu CKON do PKP, i spowodowała ostrą reakcję Kota (26 lipca 1940 r.), nakazującą jej odwołanie. Działalność biura załamała się w drugiej połowie 1940 r. Najpierw ustał dopływ funduszy, następnie – w lipcu – SP weszło w skład PKP, od 1 listopada wycofał się z pracy Kazimierz Drewnowski. Nie bez znaczenia było aresztowanie Barlickiego (21 kwietnia), Borzęckiego (2 maja) i Szpotańskiego (19 grudnia 1941 r.)[192]. We wrześniu tymczasowy delegat rządu Jan Skorobohaty-Jakubowski[193] informował o przekazywaniu mu pieniędzy przez Biuro Polityczne oraz o likwidowaniu działalności biura[194]. Informacja była przedwczesna, członkowie BP prowadzili działalność jeszcze ponad rok. W depeszy z 30 października 1941 r. delegat rządu RP informował Stanisława Mikołajczyka: „Z Biura Polit[ycznego] żadnej gotówki nie otrzymuję i sądzę, że nie otrzymam"[195]. Jednakże w końcu 1941 r. (listopad lub grudzień) Delegatura otrzymała z biura 661 470 zł, 440 złotych dolarów, 11 dolarów, 45 złotych rubli, 60 funtów angielskich[196]. A jeszcze w październiku 1942 r. przedstawiciele BP informowali delegata, iż nie mogą przedstawić dokładnego rozliczenia finansowego swojej działalności[197].

Akcja Ryszarda Świętochowskiego i Biura Politycznego nie była jedyną, która zagrażała formującej się dopiero Delegaturze Rządu. Przedwojenni działacze Obozu Narodowo-Radykalnego (ONR-ABC) na początku 1940 r. zorganizowali Komisariat Cywilny, który w 1942 r. przekształcono w Służbę Cywilną Narodu (SCN). Kierownikiem był Kazimierz Gluziński („Franciszek Górnicki"), zastępcą – Stanisław Froelich. SCN składała się z dziewiętnastu wydziałów i pięciu komitetów, skupionych w czterech grupach. Grupa Gospodarcza obejmowała wydziały: finansowy (Jerzy Iłłakowicz), przemysłowy, handlowy, rolny, statystyczny, Biuro Planowania i Komitet Ekonomiczny. Grupa Wychowania Narodowego (kierownik prof. dr Ludwik Jaxa-Bykowski) skupiała wydziały: wyznań religijnych, oświaty, kultury i Komitet Wychowania Narodowego. Grupa Techniczna – wydziały: robót publicznych, komunikacji, telekomunikacji i Komitet Techniczny. Grupa Prawno-Administracyjna (kierownik Stanisław Kasznica, zastępca Henryk Paprocki) to wydziały:

---

[191] J. Gmitruk, *Raport emisariusza Rządu RP płk. Jana Skorobohatego-Jakubowskiego „Kaczmarka" dla ministra Stanisława Kota w Angers z 10 I 1941 r.*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1999, nr 14, s. 167.

[192] SPP, MSW, t. 74, Depesze C. Ratajskiego z 13 i 24 III 1941 r., k. 26, 14; T. Strzembosz, *Odbijanie więźniów w Warszawie 1939–1944*, Warszawa 1972, s. 81–85. Tadeusz Szpotański zbiegł z Pawiaka 3 III 1942 r. razem z mjr. Stanisławem Dobrskim z AK i Henrykiem Boruckim, komendantem KOP.

[193] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 143–144.

[194] Depesza J. Skorobohatego-Jakubowskiego z 24 IX 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 296. Interesującą informację przynosi pismo członków BP do delegata rządu z października 1942 r., w którym czytamy m.in., że w lipcu 1940 r. tymczasowy delegat rządu przewodniczył posiedzeniom BP i wysunął koncepcję przekształcenia biura w organ Delegatury Rządu. Z pomysłu tego miał się szybko wycofać – AAN, 202/I-54, k. 54–60. Według Waldemara Bujaka posiedzenie odbyło się w czerwcu 1940 r. oraz zostało powtórzone w październiku – W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy 1937, 1946, 1950*, Warszawa 1988, s. 55.

[195] SPP, MSW, t. 74, Depesza C. Ratajskiego do S. Mikołajczyka z 30 X 1941 r., k. 82.

[196] AAN, 202/XVII-2, k. 1.

[197] *Ibidem*, 202/I-54, k. 54–60.

prawny, szefostwa administracji (podlegały mu delegatury terenowe: kielecka, lubelska, lwowska i krakowska), zachodni (podlegały mu delegatury: śląska i pomorska), wschodni, Komitet Administracyjny i Komitet Ustawodawczy. Trzy wydziały podlegały bezpośrednio kierownikowi SCN: organizacyjny, zdrowia i społeczny[198]. Na niższych szczeblach organizacyjnych powoływano komisarzy cywilnych okręgu oraz komisarzy cywilnych powiatu. Aparat wykonawczy komisarza cywilnego w okręgu miał składać się z Działu Ogólno-Organizacyjnego oraz Wydziałów: Administracyjnego, Gospodarki Narodowej, Technicznego. Wydział Administracyjny obejmował referaty: 1) administracji ogólnej, 2) bezpieczeństwa, 3) sprawiedliwości, 4) oświaty i wyznań. Wydział Gospodarki Narodowej tworzyły referaty: 1) wyżywienia i zaopatrzenia, 2) rolnictwa, lasów, reform i dóbr państwa, 3) przemysłu, handlu i rzemiosła, 4) finansów narodowych: skarbu, kredytu i oszczędności. Natomiast w skład Wydziału Technicznego wchodziły referaty: 1) komunikacji, 2) poczt, telegrafów i telefonów, 3) odbudowy i urządzeń, 4) oddziały i drużyny pracy[199].

W marcu 1940 r. Komisariat Cywilny zadeklarował Tadeuszowi Sławińskiemu poparcie dla rządu gen. Sikorskiego, co wobec przynależności tego pierwszego do Biura Politycznego musiało wzbudzić obawy stronnictw skupionych w PKP. Po mianowaniu delegata rządu kierownik przyszłej SCN odbył rozmowę z Cyrylem Ratajskim[200] i oddał mu do dyspozycji swój aparat. Jednakże, jak pisał Gluziński – „z oferty tej nie skorzystano"[201]. Po powstaniu 8 maja 1943 r. Tymczasowej Narodowej Rady Politycznej (TNRP) kierownikiem Wydziału Służby Cywilnej został Tadeusz Salski („Tadeusz"), a po jego wyjeździe jesienią 1943 r. do Londynu – Stanisław Kasznica („Służa", „Stanisław", „Stanisław Wąsacz")[202].

Dotychczas brak całościowego opracowania działalności SCN. Jej pracownikami mieli być m.in. dr Stefan Golachowski, dr Zbigniew Makarczyk, inż. Stefan Seidel, dr Alfred Jesionowski, Leszek Prorok[203]. W okręgu krakowskim na czele SCN stał Juliusz Sas-Wisłocki („Kulczyński", „Wiktor"), jego zastępcą był Roman Blum, a poszczególnymi wydziałami kierowali: Jasiewicz – administracyjnym, Władysław Babel de Froncberg

---

[198] *Narodowe Siły Zbrojne – dokumenty, struktura, personalia*, oprac. L. Żebrowski, t. 1, Warszawa 1994, s. 257–290; J. Paśnik, *Status prawny Delegata...*, s. 129–131.

[199] APP, t. KWC – instrukcje ogólne, sprawozdania, Instrukcja informacyjna, dotycząca struktury władz cywilnych SCN, jako aparatu państwowego.

[200] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 157–159; K. Komorowski, *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 264.

[201] K. Gluziński, *Służba Cywilna Narodu*, „Zeszyty do Historii Narodowych Sił Zbrojnych" (Chicago) 1969, z. 4, s. 113–154; W.M. Marcinkowski, List do redakcji, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1971, z. 19, s. 234; B. Chrzanowski, *Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939–1947. Nieznane karty pomorskiej konspiracji*, Toruń 1997, s. 79–80. Warto zauważyć, że jesienią 1940 r. doszło do porozumienia na szczeblu lokalnym między Związkiem Jaszczurczym a Okręgową Delegaturą Rządu Pomorze w sprawie wspólnego organizowania Milicji Pomorskiej – B. Chrzanowski, *Działalność Związku Jaszczurczego – Narodowych Sił Zbrojnych na Pomorzu Gdańskim w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945. W 50 rocznicę powstania Służby Zwycięstwu Polski,* red. J. Sziling, Toruń 1990, s. 250. Również w niedatowanym rozkazie Głównego Inspektora PKB i SS (czerwiec lub lipiec 1944 r.) jest mowa o współpracy PKB i SS z SN przy tworzeniu organów bezpieczeństwa – AAN, 202/II-38, Rozkaz Nr 5/Org. Głównego Inspektora PKB i SS „Skiby", k. 53.

[202] K. Komorowski, *Polityka i walka...*, s. 276; L. Żebrowski, *Rozwój organizacyjny i działalność Narodowych Sił Zbrojnych* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały z sesji naukowej poświęconej historii Narodowych Sił Zbrojnych. Warszawa 25 października 1992 roku*, red. P. Szucki, Warszawa 1994, s. 10.

[203] L. Prorok, *Smutne pół rycerzy żywych. Wspomnienia*, Paryż 1988, s. 28–29.

– prawnym, Jerzy Wojdowski – rolnym, Stefan Przeginalski – wschodnim, Włodzimierz Wnuk – rejonem południowym, Mieczysław Sysło („Ludwik") – sekcją młodzieżową[204].

W okręgu lubelskim na czele SCN stał inż. Sławomir Luberadzki, z zastępcą Bożysławem Mioduszewskim. Członkami byli: Władysław Byszewski, Mieczysław Kiełczewski, Witold Kołodziejski, Roman Leśnikowski, Kazimierz Kłos, Zygmunt Śliwiński, Tadeusz Wawrzoń. W Chełmie powiatową SCN kierował N.N. („Stanek")[205].

Działalność tymczasowego delegata rządu w okresie czerwiec–grudzień 1940 r.

W czerwcu 1940 r. znalazł się w Warszawie emisariusz rządu płk Jan Skorobohaty-Jakubowski („Vogel")[206], zaprzysiężony do „pracy krajowej" w pierwszej grupie 27 kwietnia. Przybył jako „tymczasowy Delegat Rządu dla wykonania określonych zadań na obszarze całego kraju". Przysługiwało mu m.in. prawo zaprzysięgania pracowników i wysłanników powołanych do wykonania zleconych zadań. Instrukcja z końca maja (wyruszył z Francji 25 maja) nakładała na „Vogla" rozległe obowiązki: „wykonywanie zleceń premiera działającego przez ministra Kota, utrzymywanie stałej łączności z rządem celem zapewnienia ciągłego przepływu informacji w relacji rząd–kraj–rząd, nawiązanie współpracy z PKP celem wykonania uchwały KSK co do objęcia porozumieniem wszystkich czterech stronnictw (a zatem wprowadzenia SP do PKP) i przyspieszenia sfinalizowania prac na rzecz tworzenia porozumień wojewódzkich oraz koordynacja innych przejawów życia społecznego w kraju dla wspólnego wysiłku z akcją rządową"[207].

W drodze do kraju Skorobohaty-Jakubowski uczestniczył w konferencji w Belgradzie (29 maja–2 czerwca), na której zostało przedstawione stanowisko gen. Roweckiego w sprawie delegata rządu: „Komisarz Cywilny, który by w sprawach wojskowych podlegał bezwzględnie Komendantowi Wojskowemu, z chwilą nadejścia momentu wybuchu powstania zbrojnego musi zostać podporządkowany Komendantowi Wojskowemu w zupełności"[208].

W chwili gdy „Vogel" przybył do Warszawy, sytuacja uległa zasadniczej zmianie w stosunku do czasu, kiedy wyruszył z Francji. Po klęsce wojsk francuskich w wojnie z Niemcami i związanej z tym ewakuacji rządu polskiego do Londynu gen. Sosnkowski wysłał 18 czerwca 1940 r. z Libourne depeszę do gen. Roweckiego, w której informował go: „Jesteście mianowani pełnomocnym zastępcą Komendanta Głównego ZWZ na cały

---

[204] T. Biedroń, *Okręg Krakowski Związku Jaszczurczego i Narodowych Sił Zbrojnych 1939–1945* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały...*, s. 118.

[205] M. Zaborski, *Okręg Lubelski Narodowych Sił Zbrojnych 1942–1944* [w:] *ibidem*, s. 216.

[206] Wyjaśnienia wymaga data jego przybycia do kraju i data przybycia do Warszawy. Oczywistą pomyłką jest twierdzenie Stefana Korbońskiego (*Polskie Państwo Podziemne...*, s. 40), jakoby zjawił się on w kraju w maju 1940 r., skoro uczestniczył w konferencji w Belgradzie (29 maja–2 czerwca). Natomiast zarówno *Armia Krajowa w dokumentach...* (t. 1, s. 559), jak i Helena Latkowska-Rudzińska (*Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944. Odcinek „Południe"*, Lublin 1985, s. 160) podają mylnie, że przybył do Warszawy 10 czerwca, podczas gdy jest to data jego przybycia do kraju (*Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 405; E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 185; J. Gmitruk, *Raport emisariusza...*, s. 161). Po trzydniowych rozmowach w Krakowie „Vogel" przybył do Warszawy 16 czerwca (E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 179; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 114).

[207] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 180.

[208] Fragmenty protokołu konferencji w Belgradzie [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 253; WIH, III/21/16, Konferencja belgradzka.

Kraj z prawem samodzielnej decyzji w wypadku utraty łączności z Rządem. W sprawach zasadniczych należy działać w porozumieniu z PKP"[209].

Pod wpływem sytuacji na froncie zachodnim 28 czerwca odbyło się spotkanie „Vogla" z przedstawicielami stronnictw PKP. Tymczasowy delegat przedstawił zebranym swoje zadania i po dyskusji postanowiono „podjąć wykonywanie Delegatury Rządu RP, z tym że nastąpi rozszerzenie delegatury w myśl zlecenia Rządu RP" oraz ustalono, że delegatura działać będzie na całym terenie Rzeczypospolitej[210]. Pułkownik Skorobohaty-Jakubowski („Vogel", „Kaczmarek") stanął na czele tzw. Zbiorowej Delegatury, utworzonej 3 lipca 1940 r., a jej członkami byli: gen. Rowecki, Pużak, Korboński, Dębski, Tadeusz Kruk-Strzelecki, Franciszek Kwieciński (z nowo wprowadzonego pod koniec lipca SP); sekretariat prowadził Jerzy Michalewski („Heller")[211]. O powstaniu Zbiorowej Delegatury powiadomił rząd zarówno Rowecki, jak i Skorobohaty-Jakubowski. Z uwagi na brak bezpośredniej łączności z Londynem depesza w tej samej sprawie została wysłana z Budapesztu 17 lipca 1940 r.[212]

25 lipca delegatura wydała wytyczne dla społeczeństwa *Nakazy chwili*. W ich punkcie 5 pt. *Praca niepodległościowa* czytamy: „Stały bierny opór, jaki społeczeństwo polskie stosować winno w stosunku do władz i zarządzeń okupantów, nie może wyczerpywać naszej pracy wewnętrznej. Winna być prowadzona intensywna akcja niepodległościowa na wszystkich odcinkach życia. W akcji tej pierwsze miejsce należy przeznaczyć przeciwdziałaniu wpływom germanizacyjnym i rusyfikacyjnym. Należy zawsze utrzymywać czystą bezwzględną linię niepodległościową Wielkiej Polski jako silnego państwa, dzielącego zdziczałych Niemców od barbarzyńskiego Wschodu, i zapewniającego równowagę w tej części Europy oraz będącego oparciem dla innych słabszych narodów, chcących utrzymać jednak swój byt niezależny", natomiast w punkcie 6 pt. *Granica konieczności życiowych* zalecano: „Konieczności życiowe nie mogą osłabić zasadniczego stanowiska, tj. oporu. W stosunkach z władzami okupacyjnymi społeczeństwo polskie winno zachować jak najdalej idącą rezerwę. Wysługiwanie się okupantom i zbędna gorliwość przy pełnieniu funkcji urzędniczych jest niedopuszczalna i będzie traktowana jako zdrada narodu Polskiego"[213].

---

[209] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 259.

[210] Protokół nr 1 z dnia 28 VI 1940 r. posiedzenia Głównego Komitetu Politycznego [w:] *ibidem*, s. 260. Przed utworzeniem Zbiorowej Delegatury na stanowisko delegata zaproponowano Stefana Korbońskiego, ale wobec nieuzgodnienia tej kandydatury ze wszystkimi stronnictwami rząd jej nie zatwierdził – List SL z 19 I 1941 r. [w:] J.R. Szaflik, *Konspiracyjny ruch ludowy 1939–1942 (W świetle sprawozdań CKRL i listów do ludowców na emigracji)*, „Studia z dziejów ruchu ludowego", Warszawa 1971, s. 233.

[211] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część C...*, s. 83; J. Gmitruk, *Raport emisariusza...*, s. 165–166: Jan Skorobohaty-Jakubowski nie wymieniał w składzie delegatury ani Kruka-Strzeleckiego, ani Michalewskiego. Natomiast Wiktor Strzelecki (*Raport kuriera W. Strzeleckiego na temat życia politycznego i tworzenia się zrębów konspiracji wojskowej przekazany przez placówkę kurierską w Budapeszcie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie* [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 140–141) umieścił jej powstanie pod datą 6 czerwca (*sic*!), a skład przedstawił następująco: Korboński i jego zastępca Józef Niećko z SL, Pużak i zastępca Zygmunt Zaremba z PPS, Aleksander Dębski i jego zastępca Marian Januszajtis (*sic*!) z SN, Franciszek Kwieciński z SP.

[212] SPP, t. 4.1.1.1., Depesza L.dz. 94/A z 17 VII 1940 r.; Depesza gen. S. Roweckiego z 17 VII 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 270–271; AAN, 203/I-20, Depesza gen. S. Roweckiego nr 34 z 14 VII 1940 r. o powołaniu „zbiorowej delegatury rządu", k. 7. W depeszy nr 49 gen. Roweckiego do bazy w Budapeszcie z 6 VIII 1940 r. czytamy: „Dlaczego nie meldujecie, czy centrala pokwitowała depesze o delegaturze rządu" – *ibidem*, k. 10.

[213] *Nakazy chwili* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 271–273; *Prawdziwa historia...*, s. 261–262.

W tym czasie w kraju doszło do nowej próby sił. 26 lipca ukazał się w Warszawie dawny Monitor i Dziennik Ustaw, który przyniósł informację o powstaniu tajnego rządu w kraju. Wywołało to zaniepokojenie Roweckiego i „Kaczmarka", donoszących natychmiast o tym fakcie rządowi w Londynie. Jednakże depesze z Budapesztu doszły do rządu dopiero 11 i 12 sierpnia[214]. „Kaczmarek" domagał się zatwierdzenia Zbiorowej Delegatury, natomiast kierownik placówki w Budapeszcie Józef Fietz-Fietowicz „wytypował 5 osób w kraju jako Delegaturę Rządu"[215] oraz nadesłał do Warszawy deklarację polityków znajdujących się na Węgrzech, uznającą CKON za jedyny ośrodek porozumienia politycznego[216].

W celu opracowania projektu tworzenia administracji konspiracyjnej powołano specjalną komisję, w której skład weszli: „Kaczmarek", Ludwik Muzyczka i Stanisław Kauzik[217]. Ostateczna forma projektu opracowana we wrześniu 1940 r. zakładała utworzenie na szczeblu centrali Urzędu Delegatury, który miały tworzyć departamenty: spraw wewnętrznych, sprawiedliwości, pracy, zdrowia, skarbu, przemysłu-rzemiosła i handlu, nauki i oświaty, rolnictwa i wyżywienia, komunikacji, telekomunikacji. Na szczeblu okręgów miano powołać wydziały i dyrekcje analogicznie do departamentów centrali, a delegatury powiatowe miały się składać z referatów odpowiadających dyrekcjom i wydziałom okręgowym. Na wszystkich szczeblach administracji miały być tworzone komórki wojskowe, reprezentujące powstańcze i mobilizacyjne potrzeby ZWZ. Proponowano, aby na szefów departamentów delegat powołał fachowców z praktyką administracyjną, natomiast obsada stanowisk delegatów okręgowych i powiatowych miała być uzgodniona ze stronnictwami PKP[218].

Tymczasowemu delegatowi rządu został podporządkowany szef koordynacji z aparatem wykonawczym. Utworzone wiosną 1940 r. Biuro Koordynacji początkowo składało się z szefa – Ludwik Muzyczka („Benedykt"), zastępcy – Stefan Miłkowski („Jeż"), sekretariatu – kierowniczka Halina Batog („Halina"). Po przyjęciu przez PKP projektu organizacji administracji nastąpił dalszy jego rozwój. Zastępcami szefa, obok Miłkowskiego, zostali: inż. Ryszard Gokieli („Ryszard") i Hipolit Niepokulczycki („Paweł"). Utworzono Komisję Studiów Ogólnych (społecznych, ustrojowych) z kierownikiem prof. Jabłońskim. Biurem Spraw Wewnętrznych, które zajmowało się sprawami administracyjnymi, ustrojowymi, prawnymi, sprawiedliwości, skarbowymi, zdrowia i opieki społecznej, kierował Miłkowski. Szefem Biura Ekonomicznego, prowadzącego prace w dziedzinie przemysłu,

---

[214] SPP, t. 4.1.1.1., Depesze z Budapesztu z 10 i 12 VIII 1940 r.; Depesza gen. Stefana Roweckiego z 10 VIII 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 274–275; AAN, 203/I-20, Depesza nr 53 gen. Stefana Roweckiego z 8 III 1940 r., k. 11; *ibidem*, Depesza z 21 VIII 1940 r. z uchwałą Zbiorowej Delegatury Rządu, k.16. Generał Stefan Rowecki stwierdzał, iż „w sprawie wydawania »Monitora« i »Dziennika Ustaw« bitych dawnymi czcionkami [...] podejrzenia prowadzą do konserwy i Ronikiera" – mowa o Adamie Ronikierze, prezesie RGO. Na temat jego działalności zob. A. Ronikier, *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.

[215] W jej skład mieli wejść członkowie Biura Politycznego oraz Franciszek Kwieciński. W depeszy z 31 VIII 1940 r. Skorobohaty-Jakubowski stwierdzał: „1) W lipcu nadeszła do kraju depesza wydana jakoby przez przedstawicieli 4 stronnictw [...]. 2) Następnie Fietowicz bez porozumienia ze mną wytypował 5 osób w kraju jako Delegaturę Rządu, choć już istniała faktyczna Delegatura zorganizowana z PKP. Kandydaci Fietowicza nie przyjęli mandatów, co pozwoliło szybciej zlikwidować ten nonsens polityczny [...]" – AAN, 203/I-20, Depesza nr 87 z 31 VIII 1940 r. do gen. Władysława Sikorskiego i prof. Stanisława Kota, k. 22.

[216] SPP, t. 4.1.1.1., Depesza „Kaczmarka" z 7 IX 1940 r.; Depesza Jana Skorobohatego-Jakubowskiego z 7 IX 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 293–294; J. Gmitruk, *Raport emisariusza...*, s. 167.

[217] S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, s. 29.

[218] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część C...*, s. 212–214.

rolnictwa, komunikacji, telekomunikacji, służby technicznej, produkcji konspiracyjnej, był inż. Ryszard Gokieli. W styczniu 1941 r. utworzono Biuro Studiów dla przyszłych Ziem Odzyskanych (Gdańsk, Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie, Śląsk Opolski), którym kierowali prof. Srokowski, a następnie Hipolit Niepokulczycki[219].

Wobec sprzeciwu rządu[220], Tymczasowa Zbiorowa Delegatura rozwiązała się 13 września 1940 r. na posiedzeniu, w którym brali udział: Skorobohaty-Jakubowski („Kaczmarek"), Pużak („Bazyli"), Dębski („Stachurski"), Korboński („Nowak"), Kwieciński („Karwat"), gen. Rowecki („Rakoń"), mjr Kruk-Strzelecki („Dyrektor")[221]. Wystąpienie SN z Delegatury stało się kolejnym poważnym problemem tymczasowego delegata. O zaistniałej sytuacji gen. Rowecki informował Sosnkowskiego w depeszy z 16 września, w której meldował: „1) Wiadomości z zewnątrz o przesileniu w rządzie wywołały w kraju zaniepokojenie; 2) Stronnictwo »Kwadrat« (SN) uchwaliło odżegnać się od poczynań nie zatwierdzonej Delegatury; 3) Depesza Rządu nie zatwierdzająca Delegatury przyszła, gdy Kwadrat zrobił wyłom i Delegatura faktycznie przestała istnieć; 4) Kaczmarek przejął od b[yłej] Delegatury rozpoczęte prace polityczne, społeczne i organizacyjne"[222].

Po rozwiązaniu Zbiorowej Delegatury jej agendy przejął Skorobohaty-Jakubowski („Kaczmarek"), a stronnictwa powróciły do formuły PKP. W okresie wrzesień–grudzień 1940 r. tymczasowemu delegatowi podlegali: Ludwik Muzyczka („Benedykt") jako szef koordynacji, Jerzy Michalewski („Dokładny") jako łącznik z KG ZWZ (określany również jako sekretarz generalny Delegatury), Stanisław Kauzik oraz powołani w czerwcu dyrektorzy departamentów: Rolnictwa – Edward Baird, Pracy i Opieki Społecznej – Jan Stanisław Jankowski[223], Przemysłu i Handlu – Bolesław Rutkowski, Komunikacji – Jan Dybowski[224]. Do tego aparatu wykonawczego należałoby zaliczyć również Komisję Rewindykacyjną i Odszkodowań, kierowaną przez Antoniego Olszewskiego, choć jej formalne włączenie do delegatury nastąpiło w połowie 1941 r.[225] Komisja opracowywała referaty na temat strat wojennych. Pierwszy wysłała do rządu RP w Paryżu w marcu 1940 r.[226], a kolejne w listopadzie[227]. Tymczasowy delegat w celu nawiązania łączności z rządem próbował uruchomić radiostację, o czym zawiadamiał ministra Kota w depeszy z 3 grudnia 1940 r.[228]

---

[219] *Ibidem*, s. 34–35.

[220] Instrukcja nr 6 dla gen. Stefana Roweckiego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 309; *List Kierownictwa Centralnego WRN do Stanisława Loewensteina z 5 stycznia 1941 r.* [w:] *My tu żyjemy...*, s. 23.

[221] Protokół ostatniego posiedzenia ZDR [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 84–87; E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 194–203. W depeszy z 24 IX 1940 r. „Kaczmarek" pisał: „1) Członkowie Delegatury zaniechali dalszych prac wobec ustąpienia z Delegatury stronnictwa Kwadrat oraz niezatwierdzenia Delegatury przez Rząd. 2) Uznają mój mandat jako tymczasowego Delegata Rządu, współpracują ze mną oraz przekazali mi dotychczasowe osiągnięcia byłej Delegatury. 3) Wobec upadku koncepcji Delegatury wznawia bez entuzjazmu swą działalność dawne PKP rozszerzone na cztery stronnictwa: Koło, Kwadrat, Trójkąt i Romb. Mają przedstawić kandydatów na głównego i okręgowych delegatów Rządu" – *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 296. AAN, 203/I-20, Odpis depeszy Jana Skorobohatego-Jakubowskiego do gen. Władysława Sikorskiego i prof. Stanisława Kota z 26 IX 1940 r., wysłanej 29 IX 1940 r., k. 29.

[222] *Ibidem*, Depesza gen. Stefana Roweckiego nr 105 z 16 IX 1940 r., k. 26.

[223] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 88–90.

[224] G. Górski, *Powstanie Administracji Zmilitaryzowanej ZWZ-AK pod nazwą „Teczka"*, „Studia Historyczne" 1988, nr 3, s. 450.

[225] Z rozliczenia finansowego DR za 1941 r. (AAN, 202/XVII-2, k. 8) wynika, że Komisja Odszkodowań weszła w skład aparatu Delegatury w marcu 1941 r.

[226] *Ibidem*, 202/I-29, k. 9.

[227] SPP, MSW, t. 67A, k. 11; AAN, 203/I-20, Depesza Cyryla Ratajskiego nr 36a z 21 III 1941 r., k. 118.

[228] AAN, 203/I-20, s. 58. Za podstawę szyfrowania służyła książka Agaty Christie *A.B.C. Murders*.

W tym czasie także rozwijało działalność Biuro Pracy Społecznej. Na jego czele stanęli wybitni działacze gospodarczy i społeczni: Stanisław Leśniowski – prezes, Stanisław Gieysztor i Stanisław Miklaszewski – wiceprezesi, Jerzy Gościcki, Kauzik, Tadeusz Kobylański, Rutkowski, Józef Stemler – dyrektor biura. Główna siedziba BPS mieściła się w gmachu KKO przy ul. Zgoda 7. Biuro to, finansowane w dużej mierze przez delegaturę, już w niedługiej przyszłości opracowywało zagadnienia gospodarcze na potrzeby kierownictwa krajowej konspiracji. Pracownicy biura sprawowali następnie wysokie funkcje m.in. w delegaturze. Kierujący komisją gospodarczo-przemysłową BPS Rutkowski był dyrektorem Departamentu Przemysłu i Handlu Delegatury. W komisji rolnej ważną rolę odgrywał Leonard Witold Maringe, dyrektor, a następnie zastępca dyrektora Departamentu Rolnictwa. W BPS, oprócz wymienionych, funkcjonowały komisje: samorządowa i kultury. Tajna działalność BPS trwała do 1945 r.[229]

W listopadzie 1940 r. zastępcą Skorobohatego-Jakubowskiego został Cyryl Ratajski[230], który jako prezes Zarządu Wojewódzkiego SP odegrał ważną rolę w Poznaniu we wrześniu 1939 r. Od 5 września sprawował funkcję prezydenta miasta i przystąpił do organizowania władz miejskich. Zatwierdził Jana Skotarka na stanowisko komendanta Straży Obywatelskiej, Jana Jankowskiego mianował komendantem Straży Pożarnej. 7 września powołany został Wojewódzki Obywatelski Komitet Społeczny pod przewodnictwem ks. prałata Pawła Steinmetza. Zorganizowano także nowy zarząd PCK, którym kierował Józef Winiewicz. Cyryl Ratajski sprawował urząd prezydenta miasta do 14 września[231], następnie wyjechał do Puszczykowa. Od 11 do 17 kwietnia 1940 r. był więziony w Forcie VII w Poznaniu. W maju 1940 r. został osadzony w obozie w Poznaniu i następnie wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa. Przebywał w Krukowie koło Sandomierza, jesienią przeniósł się do Warszawy[232].

Stronnictwa PKP zobowiązały się uzgodnić do listopada 1940 r. kandydatury na stanowisko głównego delegata i delegatów okręgowych[233]. Przez całą jesień trwały w Warszawie rozmowy, w których wysuwano różne propozycje. W tym czasie miał do Warszawy przybyć kurier Stanisław Starczewski („Watys"). Zamiast niego zjawiła się Luciana Frassati-Gawrońska, żona Jana Gawrońskiego, posła RP w Wiedniu, która spotkała się we Włoszech ze Starczewskim... i przejęła jego misję[234], natomiast Starczewski pozostał w Rzymie, Frassati zaś odbyła w Krakowie i Warszawie rozmowy m.in. z Władysławem Szaferem, Rudolfem Jędrzejewskim, Feliksem Młynarskim, Stanisławem Mierzwą, Romanem Knollem, Alfredem Wysockim, Marią Tarnowską, Januszem Radziwiłłem, Franciszkiem

---

[229] AIPN, 00231/99, t. 2, Opracowanie MBP „Biuro Pracy Społecznej" sporządzone na podstawie zeznań Stanisława Miklaszewskiego, k. 159–164.

[230] SPP, MSW, t. 74, Depesza PKP nr 5a odebrana w Londynie 24 XI 1940 r., k. 4; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 191–192; Depesza PKP z 15 XI 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 332.

[231] C. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu 10 września 1939–23 lutego 1945*, Poznań 1989, s. 18–19.

[232] Z. Szymankiewicz, *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985, s. 186–267; *Kto był kim...*, s. 155; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 157–158.

[233] Depesza PKP z 27 X 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 1, s. 305; AAN, 203/I-20, odpis depeszy nr 159 z 23 X 1940 r., k. 40, w której PKP informuje: „Polityczny Komitet Porozumiewawczy zobowiązuje się wskazać kandydatów najpóźniej 3 listopada. Do czasu nowej nominacji funkcję delegata pełni Fogel".

[234] Sprawa misji Starczewskiego do kraju nie jest całkiem jasna – *Sprawozdanie kuriera politycznego Stanisława Starczewskiego „Watysa" z pobytu w kraju na temat działalności partii politycznych oraz terroru niemieckiego* [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 188–193.

Kwiecińskim, Aleksandrem Dębskim, Mieczysławem Trajdosem, Romanem Rybarskim, Stanisławem Osieckim i Stefanem Korbońskim[235].

Politycy w rozmowach proponowali jako kandydatów na głównego delegata: Mariana Rapackiego, prezesa „Społem", Jana Stanisława Jankowskiego z SP, Jana Piekałkiewicza[236] z SL, a na zastępców: Antoniego Pajdaka[237] z PPS, Cyryla Ratajskiego z SP, Stanisława Jasiukowicza z SN[238]. Stronnictwo Narodowe wysunęło w listopadzie kandydaturę byłego ministra rolnictwa Jerzego Gościckiego lub byłego dyrektora Banku Polskiego Władysława Mieczkowskiego[239]. Pozostałe stronnictwa uzgodniły ostatecznie kandydatury: na głównego delegata – Piekałkiewicza z SL, na zastępców – Pajdaka z PPS i Ratajskiego z SP.

Jednakże premier Sikorski mianował głównym delegatem rządu na GG Ratajskiego, o czym minister Kot zawiadomił Skorobohatego-Jakubowskiego w depeszy z 3 grudnia 1940 r.[240] Realizując koncepcję trzech Delegatur Głównych, rząd – równocześnie z nominacją Ratajskiego – mianował Adolfa Bnińskiego („Białoń") delegatem rządu na ziemie wcielone do III Rzeszy[241]. Wiadomość ta wywołała w kraju konsternację i oburzenie, gdyż uznano, że Londyn nie liczy się ze stanowiskiem czynników krajowych. Efektem było burzliwe posiedzenie PKP 14 grudnia, na które przybył Ratajski[242].

W tym samym czasie trwały rozmowy w poszczególnych województwach (okręgach ZWZ) mające na celu wyłonienie lokalnych Politycznych Komitetów Porozumiewawczych. W początkach 1940 r. powstał Krakowski Komitet Międzypartyjny (KKM), w którego skład weszli: Zygmunt Lasocki („Dziadek")[243], Stanisław Mierzwa („Kraczka", „Słomka") – SL, Zygmunt Żuławski („Morel", „Krak")[244], Józef Cyrankiewicz („Adam", „Kaczkowski", „Kaczorowski") – PPS, Stanisław Rymar („Tomasz Gierłat"), Tadeusz Surzycki[245] – SN, Władysław Tempka i Stanisław Sopicki („Karol Leskowiec")

---

[235] L. Frassati, *Moje przeznaczenie wiodło przez Warszawę* [w:] *Ramię w ramię. Wspomnienia cudzoziemców uczestniczących w polskim ruchu oporu w latach 1939–1945*, red. S. Okęcki, Warszawa 1980, s. 274–279. We wspomnieniach Frassati pisała, że miała do przekazania trzy kandydatury: Jerzego Gościckiego, Władysława Mieczkowskiego i Cyryla Ratajskiego oraz informację o rezygnacji prof. Stanisława Pigonia. Dziwi to stwierdzenie w zestawieniu z depeszą PKP z 2 XI 1940 r.: „Watys nie dojechał. Zapytujemy, czy pani Gawrońska działa na zlecenie rządu czy Watysa. Ze względu na ostrożność podamy kandydatury bezpośrednio po wyjeździe Gawrońskiej" – AAN, 203/I-20, k. 40.

[236] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 148–150.

[237] *Ibidem*, t. 3, s. 124–127.

[238] J. Michalewski, *Relacja*, s. 73.

[239] SPP, t. 4.1.1.1., Depesza PKP z 12 XI 1940 r.; J. J. Terej, *Rzeczywistość i polityka...*, s. 132–133.

[240] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 368–369. Data dzienna mianowania Ratajskiego nie jest do końca wyjaśniona. Zarówno cytowana depesza, jak i opracowanie E. Duraczyńskiego (*Kontrowersje...*, s. 270) wymieniają datę 3 grudnia. Tymczasem w zbiorach SPP zachował się dokument (SPP, MSW, t. 10, Pismo Stanisława Kota do płk. Smoleńskiego z 2 XII 1940 r., k. 1), z którego jasno wynika, że nominacja musiała być podpisana przez premiera Sikorskiego najpóźniej 2 grudnia, bo właśnie tego dnia minister Kot przekazał odpowiednią depeszę do wysłania do kraju. Kunert przyjmuje za pewnik fakt mianowania delegata 2 grudnia, choć powołuje się także na treść pisma Kota do szefa Oddziału VI, polecającego przesłać do kraju depeszę o nominacji, a nie na akt nominacji – A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 69–70; *idem*, *Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1940. Kalendarium*, Warszawa 1997, s. 355, il. 143–144.

[241] Nominacja „Białonia" z 3 XII 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 113; E. Makowski, *Adolf Bniński (1884–1942)* [w:] *Wojewoda Adolf hr. Bniński 1884–1942*, red. S. Dworacki, Poznań 1997, s. 41.

[242] J. Michalewski, *Relacja*, s. 72–74; E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 273–274.

[243] A. Kuler, *Lasocki Zygmunt Bronisław Feliks* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 3, Kraków 1998, s. 100–102.

[244] A. Kuler, *Żuławski Zygmunt* [w:] *ibidem*, t. 1, s. 155–156.

[245] A. Zagórski, *Surzycki Tadeusz* [w:] *ibidem*, t. 3, s. 173–175.

– SP[246]. Komitet utrzymywał kontakt z rządem, płk./gen. bryg. Tadeuszem Komorowskim („Korczak")[247] – komendantem Obszaru nr 4 ZWZ. Utworzył także komisję do spraw wojskowych, do której weszli: Cyrankiewicz – PPS, Józef Marcinkowski – SL, płk Włodzimierz Bukowski – SP. W maju przedstawiciele stronnictw skupionych w KKM uzgodnili kandydatury na stanowiska delegata okręgowego i jego zastępców. Delegatem miał zostać prof. Stanisław Pigoń, a jego zastępcami ks. Ferdynand Machay i dr Józef Woźniakowski. Jednakże w wyniku dekonspiracji prof. Pigoń zrezygnował z kandydowania. Również osoby wysuwane na funkcje zastępców nie objęły stanowisk.

Niezwykle skomplikowana sytuacja wytworzyła się na ziemiach południowo-wschodnich. Przed wyjazdem z Lwowa gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz przekazał tymczasowe kierownictwo POWW płk. Jerzemu Dobrowolskiemu[248]. 19 grudnia 1939 r. przybył do Lwowa kurier z Paryża, Tadeusz Strowski („Turzyma")[249]. Nieco wcześniej (4 grudnia) gen. Sosnkowski mianował gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego komendantem okupacji sowieckiej. Tymczasem 22 grudnia pojawił się we Lwowie wysłany z Warszawy mjr dypl. Alfons Aleksander Klotz („Niewiarowski")[250].

Major Zygmunt Dobrowolski („Feliks", „Zygmunt")[251] – po porozumieniu z nim – wysunął na komendanta ZWZ-2 ppłk. dypl. Jana Sokołowskiego („Trzaska")[252], byłego

---

[246] *Ruch ludowy w Małopolsce i na Śląsku 1939–1945. Ludzie, myśl programowa, prasa konspiracyjna*, oprac. J. Marcinkowski, A. Fitowa, Warszawa 1987, s. 18–20; W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu RP w Krakowie...*, s. 41–42; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, s. 55–61. Po aresztowaniu Władysława Tempki i wyjeździe Stanisława Sopickiego Stronnictwo Pracy w KKM reprezentował Stefan Brzeziński (maj–październik 1940 r.) – IZ, III-60, S. Brzeziński, *Przyczynki do dziejów konspiracji polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939–1945*, mps.

[247] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 90–93; A. Kuler, *Komorowski Tadeusz Marian* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 3, s. 71–73.

[248] Jerzy Dobrowolski (1879–1941), od 1929 r. w stanie spoczynku, we wrześniu 1939 r. brał udział w obronie Lwowa; od października w POWW, od listopada komendant; aresztowany w grudniu 1939 r. we Lwowie, rozstrzelany w czerwcu 1941 r. – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 54–55; *Polskie podziemie na terenach...*, t. 1, s. 401–405.

[249] Tadeusz Strowski, aresztowany 22 I 1940 r. podczas przejścia granicy sowiecko-rumuńskiej – *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 891–921; A.K. Kunert, *Powołanie Komendy Obszaru Nr 3 ZWZ we Lwowie i Komendy Okupacji Sowieckiej ZWZ w świetle dokumentacji Komendy Głównej ZWZ w Paryżu* [w:] *Europa...*, s. 664; G. Mazur, *Z początków Związku Walki Zbrojnej we Lwowie. Misja „majora" Strowskiego*, „Studia Historyczne" 2001, z. 1, s. 75–95.

[250] Alfons Aleksander Klotz (Kloc) (1898–1976), we wrześniu 1939 r. delegat kolei w sztabie Armii „Poznań" (do 29 września), następnie w konspiracji SZP-ZWZ, w listopadzie wysłany do Lwowa, pełnił tam funkcję komendanta okręgu, szefa sztabu obszaru; w latach 1941–1944 szef Odcinka III sieci wywiadu Oddziału II KG ZWZ-AK, od przełomu 1944 i 1945 r. w ludowym WP; w 1946 r. wyjechał do Wielkiej Brytanii – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 91–94; G. Mazur, *Walka NKWD ze Związkiem Walki Zbrojnej na Kresach Południowo-Wschodnich w świetle dokumentów z polskich archiwów w Londynie* [w:] *Europa...*, s. 669; A. Klotz, *Zapiski konspiratora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001, s. 19, 47–48, 53.

[251] Zygmunt Dobrowolski (1899–1975), we wrześniu 1939 r. dowódca 11. dywizjonu artylerii ciężkiej, w październiku w konspiracji POWW we Lwowie; od przełomu marca i kwietnia 1940 r. komendant ZWZ-2, aresztowany 29 X 1940 r.; od 1941 r. w 5 DP Armii Polskiej w ZSRR, następnie w II Korpusie Polskim – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 57–58; *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 1245–1259.

[252] Jan Sokołowski (1895–1986), we wrześniu 1939 r. szef sztabu 35 DP, od 9 września walczył w obronie Lwowa, następnie dowódca SZP we Lwowie, do marca 1940 r. komendant Okręgu ZWZ-2; dowódca organizacji konspiracyjnej „Wierni Polsce"; od 1942 r. w zarządzie KON; aresztowany przez UB w Krakowie na przełomie lipca i sierpnia 1945 r., skazany na 6 lat więzienia, zwolniony w październiku 1946 r. – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 183–184.

szefa sztabu rezerwowej 35 DP[253], natomiast Tadeusz Strowski przekazał posiadane instrukcje płk. Władysławowi Żebrowskiemu („Dębiński", „Żuk")[254], który stanął na czele tzw. ZWZ-1. Przy ZWZ-2 Zygmunta Dobrowolskiego w styczniu 1940 r. powstała Rada Narodowa, w której skład wchodzili: dr Aleksander Domaszewicz[255] – OZN, prof. Franciszek Kmietowicz, Jan Koj, dr Antoni Konopacki („Walewski") – SN, ks. Tadeusz Walczak, Adam Lenkiewicz, Władysława Piechowska („Włada"), inż. Antoni Hollender, dr Stanisław Wasylewski[256]. Przy organizacji Żebrowskiego powstał Komitet Społeczno-Polityczny, którego członkami byli: prof. Leon Halban, ks. ppłk Józef Panaś („Sękacz")[257], ks. Włodzimierz Cieński, inż. Zygmunt Łuczkiewicz („Koral")[258] – SN, inż. Władysław Ostrowski („Buczacki"), dr Stanisław Tabisz („Podzamecki") i Jan Szczyrek[259]. Po aresztowaniach w marcu 1940 r. (m.in. ks. Panasia) Władysław Żebrowski opuścił Lwów i został aresztowany przy przekraczaniu granicy rumuńskiej. Kierownictwo objął płk Władysław Kotarski („Druh"), ale w krótkim czasie i on został aresztowany (20 kwietnia 1940 r.). Na czele ZWZ-1 stanął mjr/ppłk Emil Macieliński („Kornel", „Sas").

W maju przybył z Paryża do Lwowa płk dypl. Stanisław Pstrokoński („Łoziński") z zadaniem przekazania dyrektyw dla p.o. komendanta Obszaru nr 3 płk. Żebrowskiego, doprowadzenia we współpracy z nim do uporządkowania organizacji na terenie obszaru oraz zorganizowania ZWZ w Obszarze nr 2 (Białystok)[260]. 15 maja 1940 r. gen. Sosnkowski mianował ppłk. Macielińskiego p.o. komendantem Obszaru Lwowskiego, jednocześnie nakazując mjr. Dobrowolskiemu podporządkowanie się mu[261].

Na konferencji w Belgradzie (kryptonim „Sława"), 29 maja–2 czerwca, z ramienia Komendy Obszaru występował por. Roman Tatarski („Luda"). Przedstawił on stan organizacyjny oraz trudności, jakie napotyka działalność konspiracyjna na terenach wschodnich[262]. 27 sierpnia 1940 r. odbyła się konferencja w Czerniowcach (kryptonim „Cezar"). Brali w niej udział: por. Roman Tatarski z bazy wojskowej w Bukareszcie

---

[253] A. Lenkiewicz, *Zapomniany pułkownik*, Wrocław 1992, s. 72–73.

[254] Władysław Żebrowski (1883–1940), we wrześniu 1939 r. spiker w rozgłośni radiowej we Lwowie, od października w POWW; od końca grudnia p.o. komendant Obszaru ZWZ-1; w kwietniu 1940 r. wyjechał z Lwowa, zginął 25 kwietnia podczas próby przejścia granicy – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 235–236.

[255] Aleksander Domaszewicz (1887–1948), dr hab. UJK, od stycznia 1940 r. do aresztowania z 7 na 8 III 1940 r. prezes Rady Narodowej przy ZWZ-2; w lipcu 1940 r. zwolniony z więzienia – S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki...*, s. 81.

[256] *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 1105–1123.

[257] S. Jakubowska, R. Jakubowski, *Panaś Józef* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 6, s. 105–107.

[258] Zygmunt Łuczkiewicz (1902–1941), asystent Politechniki Lwowskiej; reprezentant SN w Wydziale Społeczno-Politycznym; aresztowany 2 IV 1940 r., stracony 24 II 1941 r. we Lwowie – S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki...*, s. 130–131.

[259] W. Piechowska, *Początki ZWZ-AK...*, s. 118–119; Fragment protokołu konferencji w Belgradzie [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 253; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 70, 343; E. Kotarska, *Proces czternastu*, Warszawa 1998, s. 127–130. Michał Lang (*Sprawozdanie...*) pisze o konferencji odbytej w początkach stycznia 1940 r., na której politycy uzgodnili następujący skład Rady Narodowej: Jan Szczyrek – przewodniczący; Stanisław Tabisz – SL, ks. Włodzimierz Cieński, Zygmunt Łuczkiewicz – SN, Leszek Czarnik i Michał Lang.

[260] Pełnomocnictwa i instrukcja dla ppłk. Stanisława Pstrokońskiego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 158–159; A. Grzywacz, G. Mazur, *Tragiczne losy ppłk. dypl. Stanisława Pstrokońskiego. Z dziejów ZWZ we Lwowie*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2000, z. 133, s. 17–57.

[261] Pismo Kazimierza Sosnkowskiego do mjr. Dobrowolskiego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 238–239.

[262] J. Węgierski, *Lwów...*, s. 86–87.

(kryptonim „Bolek"), a z Lwowa adiutant ppłk. Macielińskiego – por. Stanisław Niemczycki („Leszek")[263]. Macielińskiemu przekazano wówczas polecenie zorganizowania Porozumienia Stronnictw Politycznych (PSP)[264]. Już wcześniej, bo w lipcu 1940 r., „Kornel" zwrócił się w tej sprawie do Władysława Zycha („Szary")[265], ten jednak wtedy odmówił i dopiero po kilkakrotnych spotkaniach, we wrześniu zdecydował się na objęcie funkcji delegata rządu.

Swoje zadania Zych widział następująco: 1. Nawiązanie bezpośredniej łączności z organizacjami i grupami pewnymi, a pośrednie (tj. przez wyszukanie lub wysunięcie swoich ludzi) z organizacjami opanowanymi przez elementy niepewne lub podejrzane o współpracę z NKWD; 2. Tendencyjne (korzystne dla Polaków) informowanie NKWD o nastrojach i życzeniach Polaków przy równoczesnym wydobywaniu od NKWD, milicji, prokuratury itp. wiadomości o ich zamiarach w stosunku do Polaków jako całości i poszczególnych jednostek (śledzenie, rewizje, aresztowania itp.); 3. Zorganizowanie pomocy jeńcom, wywiezionym, aresztowanym względnie chorym, rannym, ich rodzinom; 4. Informowanie rządu polskiego o nastrojach wśród społeczeństwa pod okupacją sowiecką, stosunkach politycznych, gospodarczych itp., panujących na terenie okupacji, wzajemnych stosunkach różnych narodowości itp.; 5. Odbieranie instrukcji od rządu, rozpowszechnianie ich za pośrednictwem organizacji i grup we Lwowie i na prowincji; 6. Przygotowanie Polaków do ewentualnych zmian politycznych (wojna sowiecko-niemiecka, rozpad Niemiec) celem opanowania histerii i depresji oraz skierowanie myśli na zagadnienia związane z organizacją i odbudową Polski; 7. Przygotowanie szkieletu aparatu administracyjnego, gospodarczego, szkolnictwa itp. Najbliższymi współpracownikami Zycha w organizowaniu delegatury i PKP byli: Zygmunt Piątkiewicz („Krótki"), Jerzy Neugebauer („Buk", „Sęk")[266], Władysław Grzędzielski („Bożyk"), dr Adam Gruca („Adam"), dr Janina Kohn-Kultys („Błyskawica"), a jako łącznicy pracowali Jan Lutze-Birk („Janek") i Jerzy Mędrzecki („Jurek")[267]. W celu zrealizowania postulatu powołania porozumienia stronnictw „Szary" nawiązał kontakt z SN (Kazimierz Kobylański, Janusz Wyrzykowski), SL („Bartosz") i SD (Stanisław Kulczyński).

Na Wileńszczyźnie – po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej 15 czerwca 1940 r. oraz samorozwiązaniu się Komitetu Polskiego – we wrześniu 1940 r. zawiązał się PKP w Wilnie. W jego skład weszli: płk Nikodem Sulik („Jodko") – przewodniczący, mjr Aleksander Krzyżanowski („Wesołowski"), ks. Romuald Świrkowski, Witold Świeżewski – SN, Władysław Kamiński, Adam Galiński, dr Jerzy Dobrzański – PPS, prof. Ludwik Chmaj – SL. Członkowie Okręgowej Rady Politycznej (PKP) opracowywali ulotki

---

[263] Depesza płk. dypl. Stanisława Rostworowskiego z 13 VIII 1940 r., sprawy organizacyjne w obrębie okupacji sowieckiej [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 76; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 156–171.

[264] We Lwowie miało powstać Centralne Porozumienie Stronnictw dla okupacji sowieckiej, zob. radiogramy w tej sprawie Stanisława Rostworowskiego („Rączy"), komendanta bazy łączności w Bukareszcie do Lwowa – BZNO, 16603/I, Materiały Władysława Zycha; W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu na ziemiach południowo-wschodnich...*, s. 189.

[265] Władysław Zych (1899–1981), doc. UJK; w obronie Lwowa w Straży Obywatelskiej, następnie w ZWZ-1. Doktor Zych („Falko"), wówczas por. (kpt.), stał na czele okręgu Lwów-Wschód ZWZ – J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgu Lwów* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, s. 273.

[266] G. Mazur, *Neugebauer Jerzy* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 101–103.

[267] BZNO, 16603/I, Raport Zycha *VII/VIII.41*; J. Węgierski, *Lwów...*, s. 200–202.

i odezwy do społeczeństwa[268]. Po aresztowaniu przez NKWD Michała Tyszkiewicza rada powierzyła pełnienie obowiązków delegata rządu mjr. Krzyżanowskiemu[269].

Na ziemiach włączonych do III Rzeszy szeroką działalność rozwinęła organizacja konspiracyjna „Ojczyzna", założona już w końcu września 1939 r. w Poznaniu przez Kiryła Sosnowskiego, Witolda Grotta i ks. Józefa Prądzyńskiego. Jednym z jej najważniejszych zadań było nawiązanie łączności z rządem celem informowania go o sytuacji na ziemiach zachodnich. W listopadzie 1939 r. wysłano do Paryża kurierkę Hankę Świeżawską. Na początku 1940 r. (w styczniu lub lutym) ks. Prądzyńskiego wyznaczono na męża zaufania rządu; otrzymał on polecenie zorganizowania Porozumienia Stronnictw Politycznych i wyłonienia kandydatów na delegata rządu. W skład zorganizowanego wiosną 1940 r. porozumienia weszli: Stefan Piotrowski – SN, Adam Poszwiński – SP, Jan Wojkiewicz – SL[270], nie było natomiast przedstawiciela PPS[271]. W rozmowach wysuwano dwie kandydatury na delegata – Adolfa Bnińskiego i Cyryla Ratajskiego. Wobec wysiedlenia Ratajskiego do GG stronnictwa zgodziły się powierzyć tę funkcję Bnińskiemu[272]. Rząd zatwierdził jego kandydaturę w grudniu 1940 r.

Tymczasem prace w Poznaniu rozwijały się. Zastępcami delegata zostali Stefan Piotrowski i ks. Prądzyński. W lipcu 1940 r. utworzono Biuro Delegata, którego kierownikiem został Edward Piszcz („Hubert"). Wyznaczono również kierowników poszczególnych wydziałów: Kiryła Sosnowskiego („Sęp") – łączności z zagranicą, Stanisława Smoczkiewicza („Mańkowski", „Walerian") – organizacyjnego, Witolda Ewerta-Krzemieniewskiego – finansowego, Tadeusza Strojnego – technicznego, Antoniego Horsta – opieki społecznej, Bożenę Osmólską – oświaty[273]. W październiku utworzono wydział gospodarki, którego kierownikiem był Adam Poszwiński, a zastępcą Juliusz Kolipiński. W dalszej kolejności zamierzano powołać wydziały: administracji, informacji i propagandy, rolnictwa[274]. Gotowość do obsadzenia tych komórek organizacyjnych zgłosiło SL.

---

[268] L. Kliszewicz, *Baza w Sztokholmie*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1981, z. 58, s. 57, 64, 76; Raport ppłk. Nikodema Sulika i senatora Władysława Kamińskiego o sytuacji ZWZ na Wileńszczyźnie do kwietnia 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 40; L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 54; J. Dobrzański, *Fragmenty wspomnień z konspiracji wileńskiej* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 1, s. 237.

[269] W.K. Roman, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002, s. 58.

[270] Upoważnienie do reprezentowania SL przez Jana Wojkiewicza przywiozła kurierka Helena Zandecka.

[271] S. Zbierski, *Nad Wartą ludowa straż. Z konspiracyjnej działalności wielkopolskich ludowców w latach 1939–1945*, Warszawa 1966; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*; L. Gluck, E. Serwański, *Nad dziejami konspiracyjnej organizacji „Ojczyzna"*, „Kwartalnik Historyczny" 1980, nr 1, s. 261–267; J.J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna" w latach 1939–1945*, „Więź" 1985, nr 10–12; J. Korczak, *Konspiratorzy*, Poznań 1990; H. Szklarek-Trzecielski, *W Wojsku Ochotniczym Ziem Zachodnich* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej 1939–1945. Wybór wspomnień*, oprac. Z. Szymankiewicz, Poznań 1993; E. Serwański, *Z dziejów wielkopolskiej konspiracji 1939–1945*, Poznań 1999; H. Sosnowska, *Gościńce i rozstajne drogi. Opowieść rodzinna*, Poznań 2002, s. 67–75.

[272] Data wyłonienia kandydata, równoznaczna z datą faktycznego objęcia przez niego funkcji, jest sporna. Według samego Adolfa Bnińskiego (zob. E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 136) i Jana J. Nikischa (*Organizacja...*, s. 189) miało to miejsce w maju, według innych autorów zaś w lipcu 1940 r. – C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 209.

[273] IZ, II-356, K. Sosnowski, *Pierwsze lata konspiracji w Wielkopolsce 1939–1940*, mps, s. 3; J.J. Nikisch, *Organizacja...*, s. 189.

[274] W ślad za Janem J. Nikischem używam nazwy „wydziały", choć na tym szczeblu organizacji powinny być tworzone departamenty i dyrekcje. Taka właśnie nazwa stosowana jest w odniesieniu do Departamentu (a nie Wydziału) Oświaty – zob. AAN, 202/I-52, k. 37–50.

Na Pomorzu działała aktywnie organizacja wojskowo-cywilna „Grunwald", wywodząca się ze struktur dywersji pozafrontowej[275]. Jej Wydziałem Administracyjnym kierował Wacław Ciesielski („Roman") z SN, jego zastępcą był Antoni Antczak[276] z SP. Wydział prowadził akcję informacyjno-propagandową, organizował pomoc zagrożonym, rejestrował zbrodnie okupanta oraz przygotowywał administrację na okres powojenny. Pod koniec 1939 r. wokół „Grunwaldu" powstało, dzięki konferencji w Toruniu z mjr. Juliuszem Cyrklewiczem, porozumienie partii politycznych (SN, SP, PPS, sanacja). Zapadła wówczas decyzja o przekształceniu siatki dywersyjno-wywiadowczej w organizację konspiracyjną. W tym też czasie nawiązano współpracę z SZP/ZWZ. W kwietniu 1940 r. „Gruwald" praktycznie zaprzestał samodzielnej działalności. Większość członków weszła w skład ZWZ. Komendant Okręgu ZWZ mjr Józef Ratajczak („Englert") powołał Wacława Ciesielskiego na stanowisko szefa Wydziału Organizacyjnego KO ZWZ[277]. 18 listopada 1940 r. Ciesielski został aresztowany, natomiast Antoni Antczak wyjechał do Warszawy[278].

Pomimo trwających aresztowań dość szybko następowała rozbudowa struktur terytorialnych. Warto zauważyć, że już w styczniu 1940 r. istniały, przynajmniej na niektórych obszarach, powiatowe Rady Polityczne. Takim przykładem dysponujemy z powiatu Janów Lubelski, gdzie już w tym czasie członkiem powiatowej Rady Politycznej był Julian Pyza[279]. Także w powiecie hrubieszowskim powstała „trójka polityczna". W jej skład wchodzili: Lucjan Świdziński, powiatowy prezes SL, Wilhelm Greger, emerytowany inspektor szkolny związany z OZN, Włodzimierz Zawadzki, notariusz o poglądach narodowych[280]. Niestety, brak danych na ten temat w innych częściach kraju. Warto jednak zauważyć, iż bardzo często w 1940 r. funkcje kierownicze w dowództwach obwodowych SZP/ZWZ zajmowali nie oficerowie, a lokalni działacze partyjni. Siłą rzeczy powodowało to współdziałanie wojskowej organizacji konspiracyjnej z organizacjami politycznymi.

---

[275] We wrześniu 1939 r. członkowie „Grunwaldu" w okolicach Chojnic, Tczewa i Gdańska wysadzili kilka pociągów oraz rozrzucali na drogach kolce do przebijania opon samochodów – H. Piskunowicz, *Pierwsze próby prowadzenia walk nieregularnych przez pododdziały polskie na terytorium RP* [w:] *Polski wrzesień...*, s. 36–37.

[276] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 27–28.

[277] W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 280–281, 293–294; G. Górski, *Powstanie Okręgowej Delegatury Rządu RP na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne" 1998, z. 3/4, s. 73–89.

[278] K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1972; G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 41–42; K. Komorowski, *Konspiracja pomorska...*, s. 42–43, 62–63, 131.

[279] I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 2: *Dokumenty*, s. 13.

[280] BZNO, 16214/II, Skład powiatowej trójki politycznej SZP, k. 125.

2

ŁĄCZNOŚĆ RZĄDU RZECZYPOSPOLITEJ NA EMIGRACJI Z PRZEDSTAWICIELSTWEM W KRAJU

Rząd gen. Władysława Sikorskiego, utworzony przez partie polityczne opozycyjne w stosunku do przedwojennych władz państwowych, stanął przed rozlicznymi problemami. Organizacja struktur rządowych[1], przejmowanie i zabezpieczanie majątku narodowego, tworzenie nowej armii[2] oraz wiążąca się z tym tajna ewakuacja żołnierzy z obozów internowania, opieka nad uchodźcami[3] – to tylko niektóre z nich. Oprócz tego bardzo ważnym zadaniem było zapewnienie stałego i sprawnego dopływu bieżących informacji z okupowanego kraju.

W ciągu kilku pierwszych miesięcy funkcjonowania rządu wiadomości z kraju docierały do Paryża za pośrednictwem polskich placówek dyplomatycznych w Budapeszcie, Bukareszcie, Rzymie, Kownie i Rydze[4]. Wśród uchodźców znajdowali się wysłannicy powstających w kraju licznych organizacji konspiracyjnych. Ze względu na znaczenie wśród nich Służby Zwycięstwu Polski należy zwrócić uwagę na jej emisariuszy. Jako pierwszy został wysłany do Paryża przez Kowno w połowie listopada 1939 r. ppłk dypl. Tadeusz Rudnicki[5], następnie przez Rzym wyruszyła 8 grudnia Nina Grudzińska („Stefanowa"), 14 grudnia przez Węgry – Wacław Płoński („Kutko", „Rzymianin")[6], a 30 grudnia 1939 r. z Wilna – kurier tamtejszego dowództwa SZP kpt. dypl. Aleksander Blum[7]. Już około połowy października raport gen. Karaszewicza-Tokarzewskiego[8] wysłano za pośrednictwem węgierskiego attaché

---

[1] T. Wyrwa, *Odbudowa władz Rzeczypospolitej w Paryżu i w Angers wrzesień 1939–czerwiec 1940* [w:] *Władze RP...*, s. 1–83.

[2] B. Wroński, *Wysiłek mobilizacyjno-organizacyjny Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w drugiej wojnie światowej* [w:] *Wysiłek zbrojny w II wojnie światowej*, red. S. Biegański, A. Szkuta, Londyn 1988, s. 79–89; Z. Wawer, *Formowanie sił zbrojnych poza granicami Kraju* [w:] *Władze RP...*, s. 455–524.

[3] Minister opieki społecznej Jan Stańczyk od marca 1940 r. powoływał swoich przedstawicieli do opieki nad uchodźcami w krajach, gdzie były duże ich skupiska. Utworzono następujące Delegatury MPiOS: Budapeszt – Józef Zarański, od kwietnia 1940 r. Tadeusz Kunicki; w Bukareszcie – Mirosław Arciszewski, J. Wojnarowski; we Francji – Stanisław Jurkiewicz; w Lizbonie – Stanisław Schimitzek; w Algierze – Juliusz Friedrich; w kwietniu 1941 r. w Jerozolimie – dr Tadeusz Lubaczewski; w kwietniu 1942 r. w Teheranie – Wiktor Styburski, następnie Franciszek Haluch – *Protokoły...*, t. 1, s. 34; M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 172–176; S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946*, Warszawa 1970.

[4] Zob. *W kraju i na emigracji...*; L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990; A.L. Korwin-Sokołowski, *Fragmenty wspomnień 1910–1945*; *Z ziemi sowieckiej – z domu niewoli...*

[5] Meldunek ppłk. Tadeusza Rudnickiego o organizacji Służba Zwycięstwu Polski 19 XII 1939 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 15–17.

[6] H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 16–17; E. Zawacka, *Polska–Francja 1939–1940. Z Polski nad Sekwanę*, „Kierunki" 1986, nr 47.

[7] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 86.

[8] M. Karaszewicz-Tokarzewski, *U podstaw tworzenia Armii Krajowej*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1981, z. 56; H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 17.

wojskowego Beli Lengyela. Ustne meldunki o powstaniu SZP złożyli także Edmund Galinat i płk Stanisław Sosabowski („Hełm")[9]. W Budapeszcie na przełomie października i listopada 1939 r. powstała Baza SZP, a jej organizatorką była kpt. Maria Gleb-Koszańska[10].

Również inne organizacje konspiracyjne wysyłały do Francji emisariuszy celem nawiązania kontaktu z rządem bądź z przebywającymi tam członkami swych organizacji politycznych. Już 26 września 1939 r. wyjechał do Budapesztu emisariusz Organizacji Orła Białego kpt. rez. inż. Stefan Bock („Kozioł")[11]. Po przeprowadzeniu rozmów z posłem Leonem Orłowskim[12] i attaché wojskowym ppłk. dypl. Janem Pindelą-Emisarskim[13] powrócił do Krakowa 9 października[14]. Podobnie postępowali przedstawiciele partii politycznych. Już 8 grudnia Adam Ciołkosz z PPS przekroczył granicę państwa pod Śniatynem[15] i następnie znalazł się w Bukareszcie, skąd przesłał raport do Paryża[16]. W końcu grudnia wyruszył na Węgry wysłannik ONR Tadeusz Gluziński – zmarł w Budapeszcie, w drodze towarzyszył mu Jerzy Kurcyusz[17]. W styczniu 1940 r. udał się do Paryża Jan Karski (Kozielewski) wysłany tam przez CKON i Mariana Kozielewskiego[18], komendanta policji w Warszawie[19], a na Węgry przedstawiciele SL: Józef Fietz, Władysław Banaczyk, Wiktor Kulerski i Paweł Siudak[20]. W lutym 1940 r. wyruszyli przez Węgry przedstawiciele PLAN Kazimierz Koźniewski i Jan Sterling[21], z Warszawy zaś Hanna Zajączkowska[22], wysłanniczka „Ojczyzny", która dotarła do Francji 7 marca 1940 r. Po niej kurierką „Ojczyzny", a także Delegatury Rządu na ziemie zachodnie, była Halina Cimino[23].

---

[9] S. Sosabowski, *Droga wiodła ugorem. Wspomnienia*, Kraków 1990, s. 88–113; E. Zawacka, *Polska–Francja...*, „Kierunki" 1986, nr 47; H. Korczyk, *Sosabowski Stanisław Franciszek* [w:] *PSB*, t. 40, s. 516.

[10] A. Przewoźnik, *Początki polskiej konspiracji na Węgrzech. Działalność mjr. Jana Mazurkiewicza na Węgrzech wrzesień 1939–czerwiec 1940 r.*, „WPH" 1992, nr 3, s. 153–154.

[11] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 44.

[12] Leon Orłowski (1891–1976), od 4 VI 1936 r. do 21 XII 1940 r. poseł RP w Budapeszcie, następnie w Grecji i USA – L. Orłowski, *Wspomnienia posła RP w Budapeszcie* [w:] *Wspomnienia polskich uchodźców na Węgrzech w latach 1939–1945*, red. J. Stolarski, Warszawa 1999, s. 83–96.

[13] J. Emisarski, *Wspomnienia attaché wojskowego w Budapeszcie ze służby w latach 1939–1940*, „Niepodległość", t. 21, Nowy Jork–Londyn 1988, s. 212–218; *idem*, *Wspomnienia wojskowego dyplomaty (attaché wojskowego Poselstwa Polskiego na Węgrzech)* [w:] *Wspomnienia polskich...*, s. 96–103.

[14] K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 68, 89–92; H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 102.

[15] A. Ciołkosz, *Kartki z przeszłości*, s. 12–13.

[16] *Idem*, *Raport z okupowanej Polski*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1991, z. 97, s. 101–153.

[17] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 14–15; A. Przewoźnik, *Wojenne losy adwokata Jerzego Kurcyusza*, „Palestra" 1997, nr 3/4, s. 134–139; R. Terlecki, *Jerzy Kurcyusz (1907–1988)*, „Studia Rzeszowskie" 1998, t. 5, s. 200.

[18] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 98–101.

[19] E.T. Wood, S.M. Jankowski, *Karski...*, s. 55–59; J. Karski, *Tajne państwo. Opowieść o polskim podziemiu*, Warszawa 2000, s. 310.

[20] A. Fitowa, *Stanisław Mierzwa „Słomka" na tle swoich czasów*, Wierzchosławice 1994, s. 24.

[21] J. Drewnowski, K. Koźniewski, *Pierwsza bitwa z Gestapo. Wspomnienie o Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej (PLAN)*, Warszawa 1969, s. 224.

[22] Anna Szczepanowska-Zajączkowska (1910–1973), nauczycielka, w marcu 1940 r. dotarła do ministra Mariana Seydy, w latach 1940–1945 pracowała w Ministerstwie Informacji w Londynie – J.J. Nikisch, *Szczepanowska-Zajączkowska Anna Beata* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 546.

[23] A. Pietrowicz, *Służba kobiet w organizacji „Ojczyzna"* [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej. Materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, red. E. Zawacka, cz. 2, *Referaty i komunikaty*, Toruń 1998, s. 202 – tu też mowa o pierwszej kurierce „Ojczyzny", niewymienionej z nazwiska, która dotarła do Paryża 5 XII 1939 r. Chodzi tu zapewne o Annę Świeżawską („Hanka"), która wyjechała z Poznania 11 XI 1939 r. – J.J. Nikisch, *Świeżawska Anna Maria* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 562–563; H. Sosnowska, *Gościńce...*, s. 67–68 – tu mowa także o kolejnej kurierce „Ojczyzny" Jadwidze Rozmiarek, wysłanej w początkach 1940 r. Zginęła w niewyjaśnionych okolicznościach w Tatrach.

Z Lwowa docierali różni wysłannicy, m.in. prof. Stanisława Kota. 4 października (przez Bukareszt i Budapeszt) wyruszył wiceprezes Krakowskiego Komitetu Samopomocy Uchodźców[24]. RZNiW wysłał dwóch przedstawicieli: adwokata Stanisława Olszewskiego i inż. Bolesława Zubrzyckiego[25].

Powołanie 13 listopada 1939 r. gen. Sosnkowskiego („Godziemba") na funkcję komendanta głównego Związku Walki Zbrojnej oraz powierzenie mu przewodnictwa Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju[26] otworzyło drogę do organizowania dróg łączności wojskowej. W Komendzie Głównej funkcjonowały referaty okupacji niemieckiej i sowieckiej. Ich kierownicy: ppłk dypl. Józef Matecki („Alek", „Ostry") oraz ppłk dypl. Franciszek Demel („Heczka"), następnie mjr dypl. Włodzimierz Mizgier-Chojnacki („Prus"), w zakresie swoich obowiązków mieli m.in.: „przygotowanie odprawy kurierów i emisariuszy idących do Kraju, przyjmowanie kurierów i emisariuszy z Kraju"[27].

Podpułkownik dypl. Wincenty Sobociński („Kruk", „Witold Skowroński"), kierownik referatu kwatermistrzowskiego, sprawował nadzór nad bazami i trasami przerzutowymi. Stanisław Kot i czynniki polityczne usiłowali zapewnić sobie dostęp do informacji przekazywanych z kraju przez umieszczenie przy Komendzie Głównej ZWZ dwóch pracowników: Józefa Gójskiego z SL, który wcześniej działał w Rumunii[28], oraz Aleksandra Demidowicza-Demideckiego z SN[29].

Warto wspomnieć, że już 28 listopada 1939 r. premier wystosował pismo do dowódcy lotnictwa gen. dyw. pilota Józefa Zająca, w którym rozkazywał zorganizowanie stałej komunikacji lotniczej z okupowanym krajem[30]. W marcu 1940 r. ppłk pilot Stanisław Skarżyński w piśmie do gen. Kazimierza Sosnkowskiego postulował powołanie przy jednym z polskich dywizjonów bombowych w Anglii klucza dalekiego rozpoznania, składającego się z trzech samolotów angielskich, z uwagi na niewystarczające parametry techniczne samolotów Lockheed 14 będących w posiadaniu Polaków[31].

Jednocześnie przystąpiono do montowania sieci baz ZWZ. W pierwszym okresie (grudzień 1939 r.) utworzono bazy: nr 1 w Budapeszcie („W", „Romek")[32] – płk dypl. Alfred Krajewski („Polesiński"), nr 2 w Bukareszcie („R", „Bolek") – płk dypl. Stanisław

---

[24] *Dziennik Adama Bochnaka...*, s. 116–117, 121; T. Dubicki, S.J. Rostworowski, *Sanatorzy kontra...*; T. Dubicki, *Łączność kurierska między Bukaresztem a Lwowem w latach 1939–1940* [w:] *Z dziejów Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy Głównej ZWZ-AK „Zagroda". Materiały z VIII sesji popularnonaukowej połączonej z VI Zjazdem Kurierów i Emisariuszy w dniu 14 listopada 1998 r.*, red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 1999, s. 31.

[25] M. Lang, *Sprawozdanie...*, s. 5.

[26] Decyzje gen. Sikorskiego dotyczące kierownictwa politycznego i wojskowego dla spraw kraju [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 4–5.

[27] M. Ney-Krwawicz, *Biuro...*, s. 14–15. Odmiennie przedstawia organizację KG ZWZ w okresie październik–grudzień 1939 płk dypl. Józef Matecki, według którego „w zakres pracy Działu Organizacyjnego wchodziły: a) organizacja obszaru krajowego, b) organizacja Baz i c) odprawa kurierów".

[28] T. Dubicki, S.J. Rostworowski, *Sanatorzy kontra...*, s. 40–41, 100.

[29] M. Ney-Krwawicz, *Biuro...*, s. 72–73.

[30] Rozkaz zorganizowania komunikacji lotniczej z krajem [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 9–10. W lutym 1940 r. kpt. dypl. Maciej Kalenkiewicz i kpt. dypl. Jan Górski zgłosili się do udziału w akcji desantowej do kraju – M. Ney-Krwawicz, *Biuro...*, s. 74.

[31] Pismo ppłk. pil. Stanisława Skarżyńskiego z 11 III 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 39–41.

[32] Instrukcja dla komendanta bazy w Budapeszcie [w:] *ibidem*, s. 9–15; A. Przewoźnik, *Baza Łącznikowo-Wywiadowcza nr 1 w Budapeszcie kryptonim „Liszt" 1940–1944*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1996, z. 1, s. 7–14; L. Kliszewicz, *Baza w Budapeszcie*, Warszawa–Londyn 1998, s. 11–20.

Rostworowski („Prawdzic")[33]. 25 stycznia 1940 r. uruchomiono w Paryżu radiostację „Regina" do kontaktu z bazami, obsługiwali ją: Czesław Kuraś, Michał Kasia, Jan Pilarski i Józef Prandl („Jawor").

Pierwszą depeszę z Budapesztu odebrano 19 lutego, 8 marca odebrano depeszę z bazy w Budapeszcie, a 5 kwietnia otrzymano w Paryżu pierwsze depesze z Warszawy przekazane za pośrednictwem bazy w Budapeszcie[34]. 18 kwietnia uruchomiono nową radiostację „Angers", przydzieloną do Prezydium Rady Ministrów, pod kierownictwem plut. Antoniego Brękiewicza. Radiotelegrafistami byli: Michał Kasia, Jan Pilarski i Józef Prandl. 27–30 kwietnia uzyskano bezpośrednią łączność z Warszawą i Lwowem[35].

W listopadzie 1939 r. zjawił się w Warszawie pierwszy emisariusz z Paryża rtm. Jerzy Feliks Szymański („Doktor Borkowski", „Konarski")[36]. 24 grudnia zostali wysłani do Warszawy: kpt. Jerzy Michalewski („Dokładny")[37] i Władysław Gieysztor („Hoffman")[38], z 29 na 30 grudnia rtm. Szymański[39]. Jednocześnie kierowano kurierów do Lwowa: 28 listopada Tadeusza Strowskiego („Turzyma"), 8 grudnia por. Kazimierza Lisiewicza („Gliński"), 27 grudnia Wandę Dynowską („Roszanówna")[40], 30 grudnia Józefa Żymierskiego („Piotr") i Stanisława Żymierskiego („Paweł")[41]. Także po ewakuacji rządu RP do Londynu w 1940 r. wysyłano kurierów wojskowych. Dla przykładu wymieńmy płk. dypl. Emila Fieldorfa („Maj", „Nil"), który wyruszył w lipcu[42], i ppłk. dypl. Kazimierza Iranka-Osmeckiego („Antoni") – we wrześniu.

Utrzymanie łączności kurierskiej ZWZ z Lwowem było niezwykle trudne. Wystarczy wspomnieć, że z wymienionych tu kurierów Tadeusz Strowski dotarł do Lwowa 19 grudnia i w drodze powrotnej został aresztowany 22 stycznia 1940 r.[43], natomiast Józef i Stanisław Żymierscy zostali aresztowani podczas przechodzenia granicy 12 stycznia 1940 r.[44]

---

[33] Instrukcja osobista i tajna dla Komendanta Bazy nr 2 oraz Instrukcja dla Komendanta Bazy nr 1 [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 6–15; T. Dubicki, *Baza wojskowej łączności z krajem w Bukareszcie w latach 1939–1945*, „Kultura Oświata Nauka" 1989, nr 7/8, s. 105–106; L. Kliszewicz, *Baza w Bukareszcie*, Warszawa–Londyn 1999, s. 6–9; T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 139.

[34] E. Duraczyński, *Polski rząd na emigracji i jego krajowa delegatura* [w:] *Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945*, red. W. Góra, Warszawa 1984, s. 310; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 168.

[35] S. Popkiewicz, *Szczegóły łączności radiowej między Londynem a Warszawą*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1968, z. 13, s. 215–216; Z.S. Siemaszko, *Pipsztoki*, *ibidem*, 1991, z. 98, s. 39–40; M. Ney-Krwawicz, *Biuro...*, s. 50–51.

[36] Sprawozdanie emisariusza Jerzego Szymańskiego z pobytu w Warszawie [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 31–34.

[37] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 127–129.

[38] Sprawozdanie emisariusza Władysława Gieysztora z pobytu w Warszawie [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 34–37.

[39] H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 26.

[40] Dotarła tylko do Bukaresztu, gdzie 29 VI 1940 r. wystąpiła z ZWZ – T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 278.

[41] E. Zawacka, *Polska–Francja 1939–1940. Kurierzy z Paryża*, „Kierunki" 1986, nr 49; G. Mazur, *Między Stambułem a Lwowem. Z dziejów bazy łączności „Bey" w Stambule 1940–1941*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1999, z. 127, s. 27–28.

[42] Do Warszawy przybył we wrześniu – AAN, 203/I-20, Depesza „Kaliny" nr 97 z 11 IX 1940 r., k. 24.

[43] *Polskie podziemie na terenach...*, t. 2, s. 893.

[44] *Ibidem*, t. 2, s. 829, 851. Dodajmy, iż Stanisław Żymierski już przed wojną był współpracownikiem wywiadu sowieckiego – G. Mazur, *Między Stambułem...*, s. 28.

Placówki łączności politycznej z krajem

W styczniu 1940 r. Sosnkowski przekazał ministrowi Marianowi Seydzie fundusze na podróże emisariuszy do kraju: 3 tys. franków szwajcarskich w dolarach, 2 tys. franków szwajcarskich w lirach oraz pięćset lirów. Ponadto rozstrzygnięto podział 8 mln zł przeznaczonych na pracę polityczną w kraju[45]. 2 lutego, na kolejnym posiedzeniu KSK, jego członkowie zostali powiadomieni o zadaniach ministra Kota, któremu polecono zmontowanie organizacji politycznej w kraju oraz aparatu łączności politycznej z krajem[46]. 28 lutego uzgodnili zadania Wydziału Politycznego Prezydium Rady Ministrów, m.in.: organizacja łączności politycznej z krajem oraz przesyłanie pieniędzy na działalność konspiracyjną i opiekę społeczną. Realizując uchwały lutowe KSK, rząd przystąpił do organizowania łączności cywilnej (politycznej) z krajem. W tym celu w kwietniu 1940 r. powołano Dział Krajowy Prezydium Rady Ministrów z Władysławem Banaczykiem z SL na czele, a 27 kwietnia 1940 r. zaprzysiężono pierwszych piętnastu pracowników skierowanych do tej służby: Józefa Słysia, Jana Skorobohatego-Jakubowskiego, Tadeusza Trawińskiego, Jana Hulewicza[47], Władysława Banaczyka[48], Władysława Kańskiego[49], Edmunda Fietowicza (nazwisko paszportowe Józefa Fietza), Wandę Modlibowską, Mateusza Siwka, Jana Tabaczyńskiego[50], Pawła Siudaka[51], Jerzego Kurcyusza, Stanisława Olszewskiego,

---

[45] Protokół z posiedzenia Komitetu dla Spraw Kraju z 9 I 1940 r. w Angers [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 27.

[46] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 81.

[47] Jan Hulewicz (1907–1980), od lipca 1940 r. do 1943 r. kierownik Działu Kulturalno-Oświatowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, kierownik Funduszu Kultury Narodowej, członek polsko-czechosłowackiego Komitetu Współpracy Kulturalnej – M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 157; *Protokoły...*, t. 4, s. 341.

[48] Władysław Banaczyk „Orkan" (1902–1980), do 1939 r. członek Rady Naczelnej SL, w latach 1940–1945 członek Komitetu Zagranicznego SL, od kwietnia 1940 r. kierownik Działu Krajowego Prezydium Rady Ministrów, członek Rady Narodowej I i II kadencji, członek polsko-czechosłowackiego Komitetu Polityczno-Prawnego, od 14 VII 1943 r. do 24 XI 1944 r. minister spraw wewnętrznych. W lipcu 1945 r. wrócił do Polski, w latach 1945–1949 członek PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 28–29; M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 155; *Protokoły...*, t. 3, s. 186.

[49] Władysław Kański (1906–1983), referendarz Prokuratorii Generalnej RP (1929–1939), wicekonsul RP w Bukareszcie i Jerozolimie (1940–1942), konsul RP w Brazzaville (1943–1945), kierownik działu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Londynie (1945–1946), po wojnie był m.in. prezesem prezydium Polskiej Macierzy Szkolnej w Londynie – Biblioteka Polska w Paryżu, 1258, S. Lam, *Materiały do „Słownika Biograficznego Polaków w Świecie"*, k. 20; *Rocznik Polonii 1958–59*, Londyn, b.r.w., s. 206.

[50] Jan Tabaczyński (1903–1961), do 1939 r. redaktor „Polonii" w Katowicach, od 12 VII do 15 VIII 1940 r. redaktor „Dziennika Polskiego" w Londynie, od 1 IX 1941 r. do listopada 1942 r. radca ambasady RP w Kujbyszewie, sekretarz Komitetu dla Spraw Kraju, dyrektor Centrum Informacji Polskiej w Jerozolimie, po wojnie współpracownik Radia Wolna Europa – Biblioteka Polska w Paryżu, 1265, S. Lam, *Materiały...*, k. 1–2; *Protokoły...*, t. 2, s. 109; t. 3, s. 127; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 405; M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 142.

[51] Paweł Siudak (1905–1972), członek SL, od lutego 1940 r. bliski współpracownik Stanisława Kota, następnie zastępca kierownika Wydziału Społecznego (Spraw Krajowych) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a od jesieni 1940 r. kierownik tegoż wydziału; funkcję tę pełnił do grudnia 1944 r. – A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak (1905–1972)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30, s. 292–311. Sporna jest data objęcia kierownictwa Wydziału Społecznego przez Siudaka, Magdalena Hułas bowiem pisze (*Goście czy intruzi?...*, s. 155), iż objął on kierownictwo po wejściu Władysława Banaczyka do Rady Narodowej. W biogramie Banaczyka w *Słowniku biograficznym działaczy ruchu ludowego* (s. 28–29) widnieje zapis: „IV 1940–II 42 kierował Wydziałem Społecznym Prezydium Rady Ministrów. 1942–43 był wiceprezesem Rady Narodowej drugiej kadencji". I to jest prawda, ale prawdą jest i to, że został dokooptowany do Rady Narodowej pierwszej kadencji – B. Wanke, *Władze legalne R.P. na uchodźstwie (1940–1970)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1979, z. 47, s. 97. Na pewno brał udział w posiedzeniu Rady Narodowej 15 VII 1941 r. – M. Hułas, *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940–lipiec 1943* [w:] *Władze RP...*, s. 179.

Stefana Pronaszkę, Franciszka Moskala[52]. Obok emisariuszy znaleźli się w tym gronie kierownicy placówek politycznych podlegających MSW, a instalowanych w różnych krajach Europy, z zadaniem utrzymywania łączności kurierskiej i radiowej pomiędzy krajem a rządem. W latach 1940–1941 utworzono kilkanaście takich placówek, które zatrudniały około pięćdziesięciu osób. Natomiast Wydział Społeczny, którym od jesieni 1940 r. kierował Paweł Siudak, liczył od dwudziestu do pięćdziesięciu osób[53]. Tekst przysięgi brzmiał następująco: „Przysięgam Bogu Wszechmogącemu, w Trójcy Świętej Jedynemu, że w całej mej działalności przyczyniać się będę ze wszystkich sił, aż do ofiary życia, do odzyskania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej. Wszelkim rozkazom Rządu Polskiego będę bezwzględnie posłuszny, a tajemnicy niezłomnie dochowam, cokolwiek by mnie spotkać miało. Jako delegat (emisariusz, kurier) Rządu Polskiego do Kraju (lub na placówkę zagraniczną) wykonam gorliwie i sumiennie zlecone mi zadania i powierzone misje. Za sprawę Ojczyzny mej walczyć będę do ostatniego tchu i w ogóle tak postępować, abym mógł żyć i umierać jak prawy Polak. Tak mi dopomóż Bóg i Święta Jego Męko". Odbierający przysięgę odpowiadał: „Przyjmuję Cię w szeregi pracowników i bojowników o wolność Ojczyzny, o Jej wielkość i dobro. Twym obowiązkiem będzie praca sumienna i karna z zachowaniem bezwzględnej tajności. Zwycięstwo będzie Twoją nagrodą. Zdrada karana jest śmiercią"[54].

W pierwszym okresie (do czasu uruchomienia łączności za pośrednictwem skoczków spadochronowych – „cichociemnych") właśnie przez te placówki kierowane były instrukcje oraz fundusze na pracę konspiracyjną w kraju. W 1941 r. z Londynu wysłano 3 poczty do delegata, 123 poczty do placówek, otrzymano zaś 194 przesyłki. W 1942 r. wysłano 145 przesyłek, a otrzymano 130. We wrześniu 1941 r. w kierowanej przez Józefa Kisielewskiego[55] komórce, która opracowywała wiadomości nadsyłane z kraju, zatrudnionych było pięć osób[56]. Funkcjonowała ona w ramach Wydziału Społecznego MSW, który, oprócz działu redagującego materiały krajowe, obejmował także działy pomocy dla kraju i łączności z krajem. W tym ostatnim znajdował się ośrodek łączności radiowej, pracownia fotograficzna, grupa kurierów i emisariuszy oraz sieć placówek łączności politycznej. Dział pomocy dla kraju prowadził wysyłkę pieniędzy, paczek żywnościowych i odzieżowych[57]. W 1942 r. planowano wydać na cele realizowane przez Wydział Społeczny MSW

---

[52] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 405–406. Z listy emisariuszy i kurierów przesłanej autorowi ze Studium Polski Podziemnej w lipcu 1992 r.wynika, że wydarzenie to miało miejsce 27, a nie 7 kwietnia (zob. także data na dokumencie zaprzysiężenia Jerzego Kurcyusza – J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 26 i dokumencie zaprzysiężenia Pawła Siudaka – A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak...*, s. 309), w wykazie tym brak Franciszka Moskala, wymienianego przez Kurcyusza jako 15. zaprzysiężonego – W. Grabowski, *Łączność Rządu RP...*, s. 62. Według Andrzeja K. Kunerta (*Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1940*, s. 157, 179) akt zaprzysiężenia miał miejsce 7 kwietnia, natomiast 27 kwietnia ustalono tekst przysięgi składanej przez urzędników państwowych. Zaprzysiężenie Moskala nie mogło nastąpić przed 18 IV 1940 r. – F. Moskal, *Z pasją naprzód*, Warszawa 2002, s. 45.

[53] E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie...*, s. 100.

[54] J. Kurcyusz, *Głos w dyskusji na Zjeździe Żołnierzy Emisariuszy i Kurierów Wojskowych Wydziału Łączności z Zagranicą Komendy Głównej SZP-ZWZ-AK*, „Kultura Oświata Nauka" 1989, nr 7/8, s. 153.

[55] Józef Kisielewski (1905–1966), autor książki *Ziemia gromadzi prochy* wydanej w Poznaniu w 1939 r., skrócone wydanie ukazało się w 1943 r. nakładem Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu – Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 186.

[56] A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak...*, s. 299.

[57] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, k. 13, Wydział Społeczny MSW.

456 390 funtów, z czego 31 970 przeznaczano na funkcjonowanie placówek, a 18 420 na szkolenie i działalność 24 kurierów[58]. Natomiast w roku następnym (1943) budżet wydziału opiewał na 1,5 mln funtów, w tym 38 800 na działalność placówek, a 17 600 dla kurierów[59].

Początkowo powstały cztery placówki: w Budapeszcie („W", „Bolesław")[60], w Bukareszcie („R", „Bogumił 1"), w Belgradzie („J", „Bogumił 2") oraz w Rzymie („Roman")[61]. Tę ostatnią, którą od kwietnia do czerwca 1940 r. kierował Jerzy Kurcyusz, po przystąpieniu Włoch do wojny z Francją (10 czerwca) przeniesiono do Aten, a ostatecznie we wrześniu 1940 r. do Stambułu („T", „Stefan"), gdzie funkcjonowała do końca wojny. 1 maja 1940 r. Kurcyusz („Nowina") otrzymał stanowisko wicekonsula w Konsulacie Generalnym RP w Rzymie. Jeszcze we Francji prof. Kot poznał go z Lucianą Frassati-Gawrońską, która przewoziła do okupowanej Polski fundusze wysyłane zarówno przez placówkę Kurcyusza, jak i bazę wojskową. Oczywiście Kurcyusz nawiązał ścisłą współpracę z ambasadorem RP przy Kwirynale Bolesławem Wieniawą-Długoszowskim[62], korzystał z radiostacji ambasady do utrzymania łączności z Paryżem, posługując się szyfrem przywiezionym przez Wiktora Kulerskiego. Zaprzysiężony równocześnie z Kurcyuszem Stefan Pronaszko miał być kierownikiem punktu przerzutowego w Turynie (fabryka Fiata)[63]. W końcu maja Kurcyusz przebywał w Angers, gdzie Kot, Sosnkowski i gen. bryg. Gustaw Paszkiewicz („Radwan"), zastępca komendanta głównego ZWZ, uzgodnili jego pozostanie w Rzymie po opuszczeniu Włoch przez polski personel dyplomatyczny. Miał otrzymać z bazy ZWZ (zaprzysiężono go do ZWZ) radiostację i sprawować opiekę nad budynkami polskich placówek. Jednakże plany te uległy zmianie i 11 czerwca przez Ambasadę RP przy Watykanie przekazano informację, że Kurcyusza mianowano sekretarzem poselstwa w Atenach. Następnego dnia opuścił Rzym, udając się przez Belgrad do Aten, a na przełomie sierpnia i września 1940 r. został przeniesiony na stanowisko wicekonsula do Stambułu[64].

---

[58] *Ibidem*, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na 1942 r., k. 8–9.

[59] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na 1943 r., k. 4.

[60] A. Pepłoński, *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1995, s. 291.

[61] Chociaż Andrzej Pepłoński twierdzi (*ibidem*, s. 291–292), iż w końcu 1940 r. istniało już 16 placówek, to wydaje się, że chodzi raczej o koniec 1941 r.

[62] Bolesław Ignacy Wieniawa-Długoszowski (1881–1942), generał, adiutant Józefa Piłsudskiego, w latach 1938–1940 poseł RP w Rzymie – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 798. Szerzej na temat jego działalności zob. J.M. Majchrowski, *Ulubieniec Cezara Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław 1990.

[63] Major Stefan Oskar Pronaszko z 22. pułku ułanów został stracony w niewoli niemieckiej w 1941 r. Nie wiadomo, czy chodzi o tę samą osobę, czy raczej o Stefana Pronaszkę (1904–1986), przed wojną asystenta dyrektora Fiata na Polskę, który po kampanii polskiej 1939 r. przedarł się przez Kowno i Szwecję do Anglii; dzięki pomocy Włochów z Fiata wydostał z okupowanego kraju żonę i córkę; przebywał we Francji, Palestynie i Egipcie; od 1944 r. pracował w Kanadzie – E. Mieszkowski, *Stefan Pronaszko. Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza. Stołeczna", 6 XII 2002, s. 18.

[64] Jerzy Kurcyusz (*Na przedpolu Jałty...*, s. 16, 31–39) nie podaje bliższych danych na temat działalności placówki w Atenach. Ryszard Terlecki w biogramie Kurcyusza stwierdza: „Ponieważ kontakt z Polską przez Ateny okazał się zbyt trudny, już latem 1940 roku otrzymał polecenie wyjazdu do Stambułu". W marcu 1941 r. powstała, choć na krótko, placówka łączności wojskowej w Atenach – L. Kliszewicz, *„Grzegorz" placówka łączności wojskowej w Grecji*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1983, z. 65, s. 83–94; *idem*, *Bazy w Belgradzie i Atenach*, Warszawa–Londyn 2002, s. 86–97. Dodajmy, iż znacznie później, 17 X 1944 r., przybył do Aten kpt. Edward Sojka (zaprzysiężony w Londynie 11 II 1941 r.) jako szef polskich oficerów łącznikowych. Przebywał w Atenach do grudnia, zajmując się m.in. montowaniem szlaku kurierskiego do Bukaresztu, którym wyruszyli Eryk Morgała i Gerard Szala – J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 161.

Największe znaczenie miała placówka polityczna w Budapeszcie. Na jej kierownika 8 maja 1940 r. wyznaczono Józefa Fietza („Educhowski", „Kordian", „Piast")[65]. Jednocześnie zaprzysiężono i wysłano na Węgry Józefa Słysia („Sieniawski"), przedstawiciela SP. 17 maja zostały sporządzone szczegółowe instrukcje dla placówki: „a) zbieranie informacji z Kraju o stosunkach politycznych, kulturalnych, gospodarczych i przekazywanie ich Rządowi, b) przesyłanie wiadomości i materiałów od Rządu do Kraju, c) zabiegi o wydobywanie osób cywilnych, których wyjazd powinien być ułatwiony przez Organy Rządowe, w myśl wskazówek Rządu, d) skierowanie do Francji osób, których przyjazd szybki jest pożądany dla spraw łączności"[66]. Po przybyciu do Budapesztu w nocy 29 maja[67] zgłosili się do konsula generalnego RP Józefa Zarańskiego („Kubicki")[68] oraz posła RP Leona Orłowskiego („Spychaj"). Fietowicz przeprowadził także rozmowy z ppłk. dypl. Janem Pindelą-Emisarskim („Krukoń") oraz z płk. dypl. Alfredem Krajewskim („Organista"), podczas których ustalono zasady rozdziału pracy wojskowej od politycznej w łączności z krajem. Przebywający w Budapeszcie politycy nawiązywali na własną rękę, niezależnie od wojska, łączność z przebywającymi pod okupacją towarzyszami partyjnymi. Działalność taką prowadzili PPS, SN oraz wysłannicy CKON i Ryszarda Świętochowskiego – Wacław Felczak („Lech") i Paweł Janczukowicz („Jaworski", „Piotr Zaleski")[69].

W Budapeszcie istniał również ośrodek Komendy Obrońców Polski. Jego kierownikiem był ppłk inż. Franciszek Janczewski („Prawdzic"), a współpracowali z nim: ppłk Zygmunt Semerga, dr Rudolf Arend i Kostecki („Hańcza"). Szefami wydziałów byli: mjr Tymiński („Kordelas") – organizacyjnego, mjr Kuryłowicz („Juhas") – operacyjnego, kpt. Jerzy Urbanowicz („Jerzy") – propagandowego, rtm. inż. Zenon Rosnowski („Ogończyk") – łączności, mjr Władysław Kowalski („Roch") – łączności z instytucjami uchodź-

---

[65] W. Banaczyk, T. Nowak, *Fietz Edmund* [w:] *PSB*, t. 6, s. 439.

[66] M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 224; T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot...*, s. 143.

[67] *Sprawozdanie Edmunda Fietza-Fietowicza, kierownika polskiej placówki kurierskiej w Budapeszcie, na temat organizacji i działalności instytucji polskich na Węgrzech, Budapeszt, 10 czerwca 1940 r.* [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 77.

[68] Józef Zarański (1903–1972), przed wojną konsul generalny RP w Wiedniu, od 20 IX 1939 r. delegat rządu RP do spraw uchodźców polskich na Węgrzech, 1 I 1940 r.–25 I 1941 r. konsul generalny RP w Budapeszcie, 1 IX 1941 r. – 1 IV 1943 r. sekretarz ministra spraw zagranicznych w Londynie, 1 IV 1943 r.–10 I 1944 r. I sekretarz ambasady RP w Londynie, 10 I–1 XII 1944 r. szef sekretariatu prezesa Rady Ministrów, 1 XI 1944 r.–5 VII 1945 r. II radca ambasady RP w Londynie – *Polska służba...*, s. 134.

[69] Wacław Felczak został w kwietniu 1940 r. skierowany do Budapesztu przez Ryszarda Świętochowskiego w celu zorganizowania komórki przerzutowej. Łącznością z Warszawą kierował w pierwszym okresie Edward Balicki („Edward") ze „Znaku", a pierwszym kurierem był Jan Freisler („Sądecki"). Następnie do Felczaka dołączył Paweł Janczukowicz i razem organizowali łączność w kierunku kraju. W czerwcu były już zorganizowane dwie drogi: jedna przez Koszyce i Piwniczną, druga przez Sátoraljaúhely i Piwniczną lub Szczawnicę. Kurierami na trasie Budapeszt–Nowy Sącz byli: Freisler, Leopold Kwiatkowski i Franciszek Krzyżak; natomiast łączność między Nowym Sączem a Warszawą utrzymywali Konstanty Gucwa i Jerzy Pracki – *Historia placówki „W" i przerzutów poczty krajowej (raport Wacława Felczaka „Lecha" z kwietnia 1945 r.)*, oprac. W. Frazik, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1996, nr 8, s. 154–155. Do Biura Politycznego zwracał się w lipcu 1940 r. o przekazanie poczty do Budapesztu tymczasowy delegat rządu Jan Skorobohaty-Jakubowski. Stwierdził on, że „stacja kurierów B. Pol. jest w ręku CKON i Muszkieterów" – J. Gmitruk, *Raport emisariusza...*, s. 171. Z drogi tej korzystali także współpracujący z CKON „Muszkieterzy". Pierwszym kurierem był Sandor Benis, następnie pocztę „Muszkieterów" dostarczali do Budapesztu Włodzimierz Ledóchowski („Jan Grodzicki"), Krystyna Skarbek-Giżycka („Mucha"), Wacław Felczak, Stanisław Frączysty, Włodzimierz Szyc („Biegacz", „Włodek") – K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone*, Warszawa 1994, s. 72–73; W. Ledóchowski, *Pamiętnik pozostawiony w Ankarze*, Warszawa 1990, s. 67–166; L. Gondek, *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987, s. 162–172.

czymi (był pracownikiem Komitetu Obywatelskiego). Przerzutami do Jugosławii kierował ppor. Walerian Długosiewicz, innymi sprawami zajmowali się kpt. Romuald Dowbór, sierż. pchor. Stanisław Skibiński i sierż. Stanisław Makowski[70]. Węgierska komórka KOP współpracowała z analogiczną w Rumunii. W jej pracach brali udział: kpt. Stefan Zambelli („Zawisza"), płk rez. Kazimierz Zawadzki, ppłk Janusz Lechowski („Szaniawa"), kpt. Roman Tarło („Grafińczyk"), por. Zygmunt Mielczarek, por. Stanisław Szarłata, por. Krasiński („Czarny"), Eugeniusz Zieliński („Skarbowiec"), Józef Piotrowski, Wojciechowski[71].

Fietowicz w *Sprawozdaniu* z 10 czerwca 1940 r. stwierdził, iż w placówce będącej „w trakcie organizacji" pracują: „p. Barański, dr B. (dr Stanisław Bardzik „Lubelski" – przedstawiciel SN), dr L. (dr Stanisław Loewenstein[72] „Opoka", „Zb. Przełęcki" – przedstawiciel PPS), p. Kornacki, p. Felczak". Pomagać im miał Stanisław Młodożeniec. Kontakt z Paryżem utrzymywano przy pomocy kuriera Franciszka Gąsienicy[73] – zaprzysiężonego w Angers 1 czerwca 1940 r. Pocztę do okupowanego kraju przenosili: Wanda Modlibowska („Marta"), Jan Freisler („Ksawery", „Sądecki")[74], Klemens Konstanty Gucwa („Góral"), Franciszek Krzyżak, Leopold Kwiatkowski („Poldek"), Jerzy Pracki („Jurek").

W październiku 1940 r. gen. Stefan Rowecki pisał do bazy wojskowej „Romek" w Budapeszcie: „1 – Dochodzą mnie wiadomości o istniejących niesnaskach między Bazą a Placówką polityczną w Romku. Fietowicz rozgłasza, że jakoby zaprzysięgacie senatorów na jakieś »sanacyjne« przysięgi, co to znaczy? Zorientujcie mnie odwrotnie na temat Waszej współpracy z kierownikiem Placówki politycznej. 2 – Podaję Wam do wiadomości, że na podstawie decyzji z konferencji czerwcowej w Sławie (Belgrad) jedynym gospodarzem pogranicza – przejść – jest z jednej strony komenda ZWZ, z drugiej strony Baza. Placówka polityczna względnie delegat rządu korzysta z przejść przez nas organizowanych. Przysyłając nam swoich kurierów do odprawienia, w myśl tejże konferencji nie macie ani Wy, ani Placówka polityczna prawa do korzystania »z uprzejmej pomocy« innych organizacji przy przerzucaniu poczty lub pieniędzy, a specjalnie z organizacji tego typu jak Muszkieterzy, których kierownika polecił gen. Paszkiewicz oddać pod sąd kapturowy za nielojalną pracę wobec zarządzeń Strażnicy i Godziemby. Muszkieterzy pod względem wojskowym mnie podlegają i wykluczam ich działalność na odcinku łączności zagranicznej lub TAP i ZOR-u podejrzanych o pobieranie pieniędzy z pogranicza. Baza korzysta tylko z własnych kurierów, za których uczciwość i pewność odpowiada, względnie z moich. To samo dotyczy placówki politycznej, która korzysta ze swoich własnych kurierów, za których odpowiada. 3 – Wyjaśnijcie odwrotnie sprawę defraudacji około 12 tysięcy dolarów. Przewodnik Jaś i kurier Piekarski-Pracki podobno zostali odprawieni przez Bazę i nieśli pieniądze, z których połowę zdefraudowali, a połowę oddali Balickiemu z dawnego CKON-ZOR-u. Jaś sfingował śmierć i prawdopodobnie

---

[70] Z. Antoniewicz, *Rozbitkowie na Węgrzech. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 1987; B. Gojawiczyńska, *Kilka uwag do artykułu Jana Mulaka, Komenda Obrońców Polski (KOP) na wzór POW, opublikowanego w „Dziejach Najnowszych" (1988, nr 1)*, „Dzieje Najnowsze" 1989, nr 3, s. 165–167; J. Mulak, *Polska lewica...*, s. 73.

[71] T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 47.

[72] Stanisław Loewenstein (1890–1944), historyk, członek PPS, od 20 IX 1939 r. na Węgrzech, aresztowany po wkroczeniu Niemców do Budapesztu 15 III 1944 r., osadzony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, gdzie został zamordowany – J. Hulewicz, *Loewenstein (Opoka-Loewenstein) Stanisław* [w:] *PSB*, t. 17, s. 524–525.

[73] *Sprawozdanie Edmunda Fietza-Fietowicza...* [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 84–85.

[74] W. Frazik, *Freisler Jan Franciszek*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1997, nr 10, s. 259–265.

udał się do Sławy. Kurier Piekarski opowiedział w Romku zmyśloną historię o śmierci Jasia i nadal pełni funkcję kuriera. Wyjaśnijcie w związku z tym, kto odprawił Jasia i Piekarskiego, ile pieniędzy, dla kogo i z czyjego konta otrzymali, czyim kurierem jest Piekarski i kto za niego odpowiada. Szczegółowe dane dochodzenia polecam przysłać jak najszybciej, gdyż zamierzam wszystkich winnych powyższej defraudacji oddać pod sąd kapturowy, do wyjaśnienia sprawy polecam Piekarskiego wstrzymać i do kraju nie posyłać"[75].

Pracownikami placówki politycznej byli także dr Zbigniew Kościuszko[76], inż. Józef Mijal („Kołodziej", „Jazowski"), prof. Stefan Filipkiewicz. Łączność z krajem organizowali Paweł Janczukowicz i Wacław Felczak, a od 1 stycznia 1944 r. Mieczysław Dąbrowski. Zespół kurierów liczył kilkanaście osób, m.in.: Jan Freisler („Czarny Jaś"), Leopold Kwiatkowski („Poldek"), Józef Krzeptowski („Józek"), Roman Stramka („Romek"), Stanisław Frączysty („Staszek"), Jadwiga Tadrowska-Krzycka („Wisia"), Franciszek Krzyżak, Jerzy Pracki („Jurek"), Rudolf Lenc („Rudek"), Wojciech Cacha, Jan Żółciński, Klemens Konstanty Gucwa, Zbigniew Lonse, Wanda Modlibowska, Antoni Molek, Anna Przemyska, Konstanty Regamey („Drogowski")[77], Eugenia Romanow, Jan Szyszka. Józef Mijal odpowiadał za łączność z rządem. Placówka dysponowała też obsługą radiostacji, komórką szyfrów oraz pracownią fotograficzną.

Pierwszy okres działalności placówki trwał do września 1941 r. W wyniku śledztwa prowadzonego przez policję węgierską – po aresztowaniu w Budapeszcie (18 sierpnia) kuriera rządu Kazimierza Koźniewskiego, nazwisko paszportowe Henryk Weber – we wrześniu zostali zatrzymani Fietowicz i Felczak. Podczas ich nieobecności placówką kierowali Bardzik i Słyś. Na 1942 r. preliminowano wydatki w wysokości 9 tys. funtów[78], taką też kwotę przewidywano na rok następny[79]. W 1942 r. na 15 sprawozdań delegata rządu w Warszawie dziewięć przekazywano do Londynu za pośrednictwem Budapesztu, natomiast w 1943 r. aż 16 z 18 sprawozdań.

Po wyjściu z więzienia w maju 1942 r. Fietowicz zreorganizował placówkę. W jej skład weszli teraz: Loewenstein, dr Edward Brochocki, prof. Kazimierz Gurgul, płk Stefan Hajdukiewicz, Józef Wagner, Irena Łukomska, dr Zbigniew Załęski, Józef Mijal (komórka szyfrów), dr Zbigniew Kościuszko (łączność z Londynem), Maria Hulewicz („Maria") – sekretarka. W kwietniu 1943 r. Fietowicz udał się do Londynu. Jego wyjazd wiązał się z rozmowami polsko-węgierskimi, które dotyczyły również problemu wyjścia Węgier z wojny. Zabrał ze sobą także pocztę od delegata rządu, którą – według relacji Felczaka – składał od lata 1942 r., zamiast dzięki istniejącym możliwościom[80] wysłać ją wcześniej do Londynu.

W czasie nieobecności Fietowicza Felczak wyjechał do Warszawy, gdzie przeprowadził rozmowy z delegatem rządu – Janem Stanisławem Jankowskim[81]. W ich wyniku 6 maja

---

[75] AAN, 203/I-26, Pismo „Kaliny" do Bazy „Romek" nr 35 z 31 X 1940 r., k. 22–23.

[76] Zbigniew Kościuszko (1906–1945), od 1934 r. korespondent PAT w Budapeszcie, w latach 1941–1944 redaktor „Wieści Polskich", w 1945 r. powrócił do kraju, zmarł 23 października w Krakowie – A. Przyboś, *Kościuszko Zbigniew Józef* [w:] *PSB*, t. 14, s. 440.

[77] Po wojnie profesor slawistyki i orientalistyki na uniwersytecie w Lozannie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 141.

[78] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy na rok 1942, k. 8.

[79] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[80] AAN, 202/I-52, Pismo „Lecha" do Delegata Rządu z 19 IV 1943 r., k. 26.

[81] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 88–90.

1943 r. delegat powierzył mu „zorganizowanie drogi dla przerzutów do Stambułu oraz zorganizowanie drogi dla wysyłania poczty do Centrali [Londynu – przyp. W.G.], do czasu unormowania stosunków w Placówce w Budapeszcie". Natomiast Kościuszkę („Józef Ubocz") prosił o „przekazanie do Centrali wysłanej [...] poczty, [...] jak również o odbieranie poczty z centrali do mnie i przekazywanie jej przez Lecha do Kraju"[82]. Jednocześnie Jankowski w depeszy do Stanisława Mikołajczyka („Stem") z 7 maja 1943 r. prosił o natychmiastowe zwolnienie Fietowicza i na jego miejsce proponował Bardzika. Postulował również przekazanie placówki Delegaturze Rządu na Kraj i powiadamiał o zorganizowaniu tymczasowej drogi łączności[83]. Jednakże postulaty te nie zostały spełnione. Depeszę odczytano w Londynie 21 i 24 maja (dwie części), gdy Fietowicz był już z powrotem w Budapeszcie, i to nie tylko jako kierownik placówki, ale także jako delegat rządu na Węgry.

W czerwcu 1943 r. Rowecki informował komendanta bazy wojskowej „Liszt" w Budapeszcie ppłk. dypl. Franciszka Matuszczaka („Dod"): „Wojkowski vel Lech organizuje trasy do Centrali na zlecenie głównej delegatury rządu w kraju i istotnie zajmuje się przerzutem 2 skoczków do Stambułu. Z Wojkowskim pracuje Czesław, który przejął od Gryfa trasę na Jugosławię i Stambuł"[84].

Stosunki Fietowicza z delegatem rządu na kraj dalekie były od poprawności. Do starych zatargów (z 1940 i 1941 r., jeszcze z Cyrylem Ratajskim) doszły nowe. W drugiej połowie 1943 r. czekali w Budapeszcie na wysłanie do Londynu przedstawiciele konspiracji krajowej – pracownik delegatury Stanisław Ołtarzewski („Olszański"), przedstawiciel SN Mieczysław Jakubowski („Starowski") oraz przedstawiciel SL Wojciech Droździk („Nowosielecki")[85]. Delegat rządu zawiadamiając o tym 5 września Mikołajczyka, obarczał Fietowicza odpowiedzialnością za taki stan rzeczy[86]. Wyprawa przedstawicieli krajowej konspiracji zakończyła się niepowodzeniem. Tylko Droździk dotarł do Londynu, pozostali wrócili do kraju. Pomimo to władze w Londynie naciskały na delegata, aby wysłał kolejnych polityków na zachód, ale tylko przez „Kordiana"[87]. Jednakże brak wiadomości o wysłaniu przez Budapeszt kolejnych polityków. Wspomniany wyżej Ołtarzewski („Stanisławski") odleciał, razem z Zygmuntem Berezowskim[88], samolotem do Londynu w nocy z 15 na 16 kwietnia 1944 r. w ramach operacji „Most I"[89]. Także kolejni wysłannicy podziemia krajowego: Jan Domański („Bartnicki") z SL i Tomasz Arciszewski z PPS, korzystali z drogi lotniczej[90].

---

[82] AAN, 202/I-52, Pisma „Klonowskiego" do „Lecha" i „Józefa Ubocza" z 6 V 1943 r., k. 73.

[83] SPP, MSW, t. 78, Depesza „Sobola" nr 84 z 7 V 1943 r., k. 108.

[84] AAN, 203/I-26, Pismo „Kaliny" do bazy „Liszt" nr 99 z 30 VI 1943 r., k. 128.

[85] Wojciech Droździk (1894–1980), działacz ludowy z powiatu śremskiego, po wojnie w latach 1945–1947 członek SL i PSL, w latach 1945–1946 członek KRN, aresztowany przez UB 22 III 1946 r., zwolniony – *Opozycja parlametarna w Krajowej Radzie Narodowej i Sejmie Ustawodawczym 1945–1947*, oprac. R. Turkowski, Warszawa 1997, s. 306.

[86] SPP, MSW, t. 78, Depesza „Sobola" nr 148 z 3 IX 1943 r., k. 186; *ibidem*, Depesza „Sobola" nr 162 z 5 IX 1943 r., k. 211; AAN, 202/I-3, Depesza „Orkana" nr 181 z 25 VIII 1943 r., k. 54.

[87] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" nr 258 z 4 XII 1943 r., k. 78; *ibidem*, 202/I-4, Depesza „Orkana" nr 3 z 17 I 1944 r., odebrana 21 stycznia przez radiostację nr 58, k. 2.

[88] Zygmunt Berezowski (1891–1979), członek kierownictwa SN i RJN, od listopada 1944 r. minister spraw wewnętrznych – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 793; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 453.

[89] K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Kraków 1994, s. 205. Razem z nimi poleciał m.in. gen. bryg. Stanisław Tatar („Turski"), zastępca szefa sztabu KG AK.

[90] Jan Domański odleciał w ramach operacji „Most II" w nocy z 29 na 30 V 1944 r., a Tomasz Arciszewski razem z Józefem Retingerem i Tadeuszem Chciukiem w nocy z 25 na 26 VII 1944 r. w ramach operacji „Most III" – *ibidem*, s. 206, 212.

Kres działalności Fietowicza położyli Niemcy, wkraczając w marcu 1944 r. do Budapesztu. Aresztowania rozbiły wówczas cały aparat placówki. Jeszcze w kwietniu Paweł Siudak pisał: „od czasu wkroczenia wojsk niemieckich na terytorium Węgier łączność utrzymywana poprzednio przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – została zerwana. Fragmentaryczne informacje uzyskuje Ministerstwo Spraw Wewnętrznych bądź od Węgrów, bądź od osób przejeżdżających tranzytem przez Węgry”[91].

W kwietniu delegat rządu na kraj powierzył Bohdanowi Stypińskiemu („Ostrowski”) kierownictwo placówki „do czasu uregulowania tej sprawy przez Rząd”[92]. Zadanie to otrzymał kurier Tadeusz Chciuk („Celt”, „Sulima”)[93], zrzucony do kraju w nocy z 3 na 4 kwietnia 1944 r., który po przeprowadzeniu rozmów w Warszawie miał udać się na Węgry[94]. Brano również pod uwagę skierowanie do Budapesztu radiotelegrafisty – Jana Ciasia („Kula”)[95]. Jednakże ani Chciuk, ani Ciaś na Węgry nie dotarli. Wcześniej, w marcu, próbowano usprawnić łączność placówki przy pomocy bazy wojskowej w Budapeszcie. „Lawina” polecał bazie: „Przydzielcie Kordianowi kilku radiotelegrafistów pod dowództwem oficera dla obsłużenia radiostacji zainstalowanej przez Węgrów. Obsługa nadal ma zachować charakter żołnierzy służby czynnej podległych służbowo Wam a odkomenderowanych terminowo do dyspozycji przedstawiciela MSW dla wykonania ściśle określonej kurierskiej funkcji”[96]. W tym samym piśmie przekazano treść depeszy ministra Władysława Banaczyka do Fietowicza ustalającej zasady współpracy placówki MSW z bazą wojskową: „I. Placówka MSW w Budapeszcie zobowiązana jest na żądanie placówek Oddziału II i Oddziału VI (Sztabu) Naczelnego Wodza do przyjmowania dla tych oddziałów poczty i przekazywania na prawach równych z własną pocztą bez kontroli zawartości do wskazanych adresatów skierowanych na Londyn. II. Baza ekspozytury Oddziału II i VI sztabu Naczelnego Wodza w poczcie własnej przekazuje wyłącznie własny materiał służbowy z bezwzględnym wyłączeniem poczty prywatnej i politycznej. III. Wszelka inna poczta jest przekazywana w poczcie MSW. IV. Podpisani podległym sobie placówkom: MSW – Oddz. VI i II Szt[abu] Naczelnego Wodza polecają wzajemną pomoc i lojalną współpracę w wykonywaniu powierzonych im zadań”[97].

Współpracownikami Stypińskiego byli: Kazimierz Tychota („Bednarski”) z SN, Felczak, Edward Janus (Andrzej Stawar), inż. Sowański – jako łącznik z bazą wojskową[98]. Po aresztowaniu Stypińskiego (w lipcu 1944 r.) placówką kierował Bardzik. W jej skład wszedł Ludwik Angerer z SN[99], który był po Bardziku, od jesieni do grudnia 1944 r., ostatnim w czasie wojny kierownikiem placówki w Budapeszcie. W lipcu 1944 r. z kraju do Budapesztu wysłano kuriera Adama Ślepiaka („Żar”). Zastępował on Freislera („Ksawery”)

---

[91] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Pismo Pawła Siudaka do Ministra Skarbu z 19 IV 1944 r., k. 22.
[92] SPP, MSW, t. 16, Depesza „Sobola” nr 31 z 15 IV 1944 r.
[93] Tadeusz Chciuk (1916–2001), członek SL; po wojnie redaktor Radia Wolna Europa; autor publikacji (pod pseudonimem Marek Celt): *Biali kurierzy*, *Raport z podziemia 1942*.
[94] SPP, MSW, t. 3, List odprawowy Tadeusza Chciuka, k. 1–2.
[95] *Ibidem*, t. 1A, List odprawowy Jana Ciasia z 4 XII 1943 r., k. 42.
[96] AAN, 203/I-26, Pismo „Lawiny” do bazy „Liszt” nr 128 z dnia 6 III 1944 r., k. 211.
[97] *Ibidem*, k. 212.
[98] A. Przewoźnik, *Baza łącznikowo-wywiadowcza nr 1 w Budapeszcie*, Kraków 1988, s. 43, mps pracy magisterskiej.
[99] Po wojnie mieszkał w Londynie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 282.

i wiózł 5 tys. dolarów dla „Delegata Politycznego na Węgry”[100]. W sierpniu 1945 r. kontaktował się z Angererem w Krakowie kurier z Budapesztu Jan Łożański[101].

Placówka w Budapeszcie działała w 1945 r. jeszcze po zakończeniu wojny. W grudniu Edward Sojka powierzył kierownictwo placówki MSW Zygmuntowi Rosińskiemu („Arpad”), byłemu pracownikowi bazy wojskowej. Działał on na Węgrzech do lata 1946 r., a następnie wyjechał do Niemiec[102].

W czerwcu 1944 r. Felczak („Słowacki”) zorganizował filię placówki „W” w Bratysławie („S”), finansowaną przez Delegaturę Rządu na Kraj. Łączność pomiędzy Bratysławą a Bernem zorganizował i obsługiwał do 17 września 1944 r. inż. Jan Klinovsky, natomiast w kierunku kraju działał Wojciech Cacha. Po śmierci Klinovsky’ego Felczak udał się do kraju i walczył w 1. pułku strzelców podhalańskich AK. Od listopada 1944 r. do stycznia 1945 r. ponownie przebywał w Bratysławie, gdzie wypełniał zadania zlecone przez delegata rządu[103].

Równie duże znaczenie jak budapeszteńska miała placówka polityczna w Stambule („T”, „Stefan”). Od momentu powstania we wrześniu 1940 r. kierował nią Kurcyusz („Nowina”). Organizowała łączność kurierską z krajem na dwóch trasach: do Warszawy przez Budapeszt i do Lwowa przez Bukareszt oraz łączność radiową ze Lwowem. W liczącej dziewięć osób[104] placówce oprócz kierownika pracowali: Paweł Zaleski (zaprzysiężony w Angers 1 czerwca 1941 r.) z SL, Adam Macieliński[105] z SN, Józef Olszewski z PPS, Danuta Bieniawska („Danusia”) – sekretarka, Wincenty Krajewski[106] – komórka szyfrów, Witold Rodys, Lucyna Rossi. Współpracowali z nią: Zygmunt Blenau, szef delegatury Komisji do Badania Przyczyn Klęski Wrześniowej, oraz Karol Aleksandrowicz – obaj przybyli z Rumunii. Od stycznia 1941 r., tj. od rozwiązania placówki w Bukareszcie, Kurcyusz organizował drogi łączności do Budapesztu. W maju 1941 r. przybył do Stambułu w drodze do kraju kurier rządowy Kazimierz Koźniewski (Henryk Weber). Przywiózł pocztę zawierającą m.in. instrukcje i szyfry oraz radiostację i pieniądze. Dalsza podróż z uwagi na brak zorganizowanych dróg przez Bałkany uległa zwłoce. Ze Stambułu Koźniewski wyjechał dopiero 11 sierpnia 1941 r.

---

[100] WIH, III/34/7, Pismo z 4 VII 1944 r.; J. Zubek, *Ze wspomnień kuriera*, Kraków 1988, s. 44.

[101] J. Łożański, *W więzieniach PRL. Powojenne wspomnienia kuriera z Sanoka*, Brzozów–Rzeszów 1991, s. 18. Łożański został później aresztowany i wyrokiem WSR w Warszawie 20 III 1948 r. skazany na 15 lat więzienia. Dzięki amnestii karę zmniejszono do 8 lat; 3 VII 1956 r. został zwolniony z dalszego jej odbywania – *Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984*, Lublin 1994, s. 173.

[102] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 29.

[103] J. Bieniek, *Kontury kurierskiego frontu. „Odcinek Południe”*, mps, kopia w zbiorach autora, s. 231–252; *Historia placówki...*, s. 159–160; W. Felczak, *Przerwana rapsodia węgierska* [w:] *Wspomnienia polskich...*, s. 511–515; AAN, 202/III-2, t. 1, List „Lecha Słowackiego” do Stanisława Kauzika z Krakowa z 7 XI 1944 r., k. 268 – tu mowa o wcześniejszym spędzeniu pięciu tygodni u „naszych chłopców” na Podhalu.

[104] M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 225.

[105] Adam Macieliński (1908–1961), adwokat, członek Rady Naczelnej SN, radny miasta Lwowa, w listopadzie 1939 r. przedostał się do Rumunii, a następnie do Paryża, w czasie pobytu w Stambule zachorował na gruźlicę, wyjechał do Palestyny, gdzie przebywał do 1947 r., kierując oddziałem SN – A. Szklarska-Lohmannowa, *Macieliński Adam Maria* [w:] *PSB*, t. 19, s. 74–75.

[106] Wincenty Krajewski – radca w centrali MSZ w Warszawie, przydzielony do ambasady RP w Bukareszcie (1 IX 1939 r.–3 XI 1940 r.), członek Zarządu Komitetu Pomocy Polakom w Turcji w Stambule (10 XI 1940 r.–23 VIII 1945 r.); równocześnie przydzielony do placówki MSW przy ambasadzie RP w Stambule (1 VIII 1941 r.–23 VIII 1945 r.). Likwidacja placówki MSW w Stambule (24 VIII 1945 r.–31 V 1946 r.) – *Polska służba...*, s. 110.

W 1942 r. przewidywano wydatki placówki stambulskiej na poziomie 7200 funtów[107], natomiast na 1943 r. preliminowano łącznie z przydzielonymi placówkami: „Bogumił I", „Bogumił II" i „Sonia" – 11 600 funtów[108]. Od końca 1942 r. placówka objęła także zadania Akcji Kontynentalnej. Utworzono poszczególne sekcje: rumuńską, jugosłowiańską, bułgarską i referat turecki. Sekcją rumuńską kierował Stefan Werner („Ster"), a bułgarską – Apolinary Kiełczyński („Niko"). Działalnością w ramach Akcji Słowiańskiej kierowali Stanisław Matula i inż. Edmund Romer[109]. W 1943 r. placówkę w drodze do Londynu odwiedził Fietowicz[110]. W lutym 1944 r. kierownictwo nad nią objął Jan Rudowski, a w miejsce odwołanego do Londynu Pawła Zaleskiego wszedł Tadeusz Cieplak („Nowak")[111]. W 1945 r. obok Rudowskiego w placówce pracowali Wincenty Krajewski, Ludwika Biesiadowska, Irena Jankiewicz, Stanisław Ryży, subagenci: Emil Ryży, Pulares, Czerny, Pawłowski, Andranachi[112], Pepe i radiotelegrafista Drążkowski[113].

Sytuacja w Rumunii po 18 września 1939 r. była bardzo skomplikowana. Znalazły się tutaj naczelne władze Rzeczpospolitej: prezydent, premier (z gabinetem) oraz naczelny wódz. Sojuszniczy rząd rumuński nie zezwolił na swobodny przejazd władz polskich przez swoje terytorium i zdecydował się na ich internowanie. Jednocześnie w Rumunii znalazły się polskie jednostki wojskowe oraz uchodźcy cywilni. Funkcjonowała także ambasada RP z Rogerem Raczyńskim na czele[114] oraz konsulaty w Bukareszcie, Cluj, Czerniowcach[115] i Kiszyniowie. W końcu września powstał w Bukareszcie Centralny Komitet Pomocy dla Uchodźców Polskich w Rumunii, którego działalnością kierował Jan Kowalewski. Do jego władz należeli m.in. Kajetan Morawski, Władysław Korsak, Józef Sanojca. Działalność Komitetu spotkała się z zastrzeżeniami różnych działaczy politycznych, ale także płk. dypl. Stanisława Rostworowskiego („Prawdzic", „Rączy"), komendanta Bazy nr 2 ZWZ[116]. O działalności przedstawicieli przedwojennych władz w Rumunii informował Sikorskiego przejeżdżający tamtędy w drodze z Lwowa do Paryża prof. Kot[117]. W Bukareszcie pozosta-

---

[107] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.
[108] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.
[109] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 335.
[110] *Ibidem*, s. 378–380.
[111] „W latach 1942–1945 działałem jako pracownik placówki łączności z krajem, najpierw w naszym konsulacie w Stambule, a później poselstwie w Lizbonie. Mikołajczyk był moim zwierzchnikiem jako minister spraw wewnętrznych. Na przełomie października i listopada 1944 r. byłem w Londynie..." – J.K. Zawodny, *Mówią sekretarze Stanisława Mikołajczyka – Tadeusz Cieplak, Adam Gniazdowski, Paweł Zaleski*, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1999, t. 50, s. 91.
[112] Może chodzi o Kocia Andronakisa, tłumacza konsulatu RP w Stambule – J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 263.
[113] SPP, MSW, t. 29, Wykaz obsady personalnej placówek MSW, poz. 50.
[114] Roger Raczyński (1889–1945), od 15 V 1938 r. do 5 XI 1940 r. ambasador RP w Bukareszcie, od 1 II 1942 r. poseł RP przy rządzie greckim w Londynie, następnie w Kairze, 15 III–5 VII 1945 r. poseł RP w Atenach – *Polska służba...*, s. 54; *Kto był kim...*, s. 110.
[115] Zob. m.in. Raport konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Czerniowcach na temat położenia mieszkańców okupowanej Warszawy z 13 XII 1939 r. [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 16–18.
[116] Szerzej: T. Dubicki, *Baza wojskowej łączności z krajem...*, s. 105–116; S. Rostworowski, *Łuna od Warszawy*, s. 334.
[117] List Stanisława Kota do gen. Władysława Sikorskiego [w:] B. Tendyra, *Archiwum prof. Stanisława Kota*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1986, z. 75, s. 143–145. „Prof. Kot przebywał w tym czasie w Rumunii, gdzie montował sieć łączności z krajem, i przybył do Francji dopiero na początku grudnia 1939 r." – R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 43. „22.X. [...] W Bukareszcie jest Kot i Kukiel, mówiąc o Lwowie, mają pretensje do Langnera, że nie zgodził się na powołanie do życia Komitetu Obrony Narodowej, że zbyt długo ociągał się z kapitulacją" – Z. Wenda, *Z marszałkiem Śmigłym. Wspomnienia*, cz. 2, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 99, s. 170.

li jadący z nim Jan Tabaczyński i dr Karol Aleksandrowicz. W wyniku nieprzychylnej oceny ppłk Kowalewski został w końcu grudnia 1939 r. odwołany do Paryża.

W styczniu 1940 r. powstał Obywatelski Komitet Pomocy i Opieki nad Uchodźcami w Rumunii. Na jego czele stali: Michał Florków – przewodniczący, dr Bronisław Kuśnierz (Tadeusz Jankowski) – zastępca oraz prof. Adam Vetulani, Józef Sanojca, Antoni Matuszewski, Stanisław Szewczyk i inż. Adam Rosne[118]. Komitet w uszczuplonym składzie przetrwał do września 1940 r. Jednocześnie rozpoczynali pracę w Rumunii wysłannicy poszczególnych ministrów z rządu RP w Paryżu. Minister pracy i opieki społecznej Jan Stańczyk wysłał J. Wojnarowskiego, natomiast Aleksander Ładoś, zajmujący się z ramienia rządu organizowaniem m.in. dróg łączności do kraju, zaangażował Jana Tabaczyńskiego[119] i dr. Bohdana Łączkowskiego. W styczniu 1940 r. wysłano Zygmunta Szadkowskiego z zadaniem montowania drogi do kraju i przekazywania funduszy przez Bukareszt. Na zlecenie Zygmunta Gralińskiego[120] działał już wcześniej w Bukareszcie Antoni Koreywo. Profesor Kot swoim przedstawicielem uczynił Michała Jerzego Górszczyka („Poleszczuk"). Wszystkie wymienione osoby przesyłały do Paryża raporty o sytuacji panującej w Rumunii. W tym czasie ekspozytura Oddziału II działająca w Bukareszcie miała m.in. obowiązek „emisariuszy i kurierów [...] przybywających od organizacji politycznych przez II zastępcę komendanta Bazy (attaché wojskowego) [kierować] do właściwych komórek politycznych"[121].

Od 1 czerwca 1940 r. rozpoczęła pracę placówka łączności politycznej w Bukareszcie („R", „Bogumił 1", „Kask"), kierowana przez wicekonsula Władysława Kańskiego z SN. Działali w niej Paweł Zaleski z SL i Stanisław Olszewski z PPS (SD)[122]. Współpraca wymienionej trójki od samego początku nie układała się najlepiej. W lipcu skierowany został do Bukaresztu kolejny przedstawiciel PPS – Zygmunt Dreszer, jednak nie mógł wiele zdziałać, podobnie jak Jan Tabaczyński z SL. W sierpniu Olszewski wyjechał do Stambułu.

Kański rozwinął szeroką działalność, utrzymywał kontakt z Lwowem i placówką w Budapeszcie oraz z Adamem Macielińskim (z SN) w Stambule. W sierpniu na konferencji w Czerniowcach por. Roman Tatarski („Luda") z bazy wojskowej przekazał za pośrednictwem Stanisława Niemczyckiego („Leszek") polecenie zorganizowania Delegatury Rządu oraz PKP we Lwowie. Kontakt radiowy z Lwowem utrzymywano od lipca 1940 r. za pomocą radiostacji[123]. W budowaniu dróg kurierskich do kraju Kański korzystał z ekspozytur placówki w Cluj[124] i Czerniowcach (po czerwcu 1940 r.

---

[118] T. Dubicki, S.J. Rostworowski, *Sanatorzy kontra...*, s. 56–61.

[119] Jan Tabaczyński brał udział m.in. w przerzuceniu do kraju emisariusza Tadeusza Strowskiego w grudniu 1939 r. przez Czerniowce – *Polskie podziemie na terenach...*, s. 903, 905; T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej ZWZ-AK w latach 1939–1945. Studia i materiały*, Częstochowa 2000, s. 22 – tu informacja o organizowaniu przez Tabaczyńskiego własnej siatki przerzutowej na Bukowinie.

[120] Zygmunt Graliński (1897–1940), adwokat, prezes SL w Lublinie, w latach 1939–1940 podsekretarz stanu w MSZ, zginął na Atlantyku w storpedowanym statku, w drodze do Ottawy – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 130; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 801.

[121] T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 32.

[122] *Idem*, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 223–224.

[123] SPP, O. VI, L.dz. 171/tjn/A, z 3 VIII 1940 r.; IPiMS, PRM 25/25, Depesza W. Kańskiego z 19 VII 1940 r.; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 73 – tu mowa o łączności radiowej z Lwowem od października 1940 r.; T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 248 – tutaj informacja o obustronnej łączności od 7 III 1940 r.

[124] Agentem konsularnym w Cluj do czerwca 1940 r. był Tadeusz Stapiński, a następnie Franciszek Latosiński – *Polska służba...*, s. 64.

w Suczawie)[125], a przy wysyłaniu kurierów – z pomocy bazy wojskowej, z której kierownikiem, Stanisławem Rostworowskim, utrzymywał ścisły związek. W czerwcu 1940 r. w obawie przed utratą kontaktu z władzami polskimi we Francji Rostworowski przedstawił ambasadorowi Rogerowi Raczyńskiemu projekt zorganizowania przy ambasadzie Rady, w której skład mieli wejść: Mirosław Arciszewski – delegat rządu ds. uchodźców, Alfred Poniński – ds. polityki zagranicznej, Rostworowski – referent do spraw krajowych i specjalnych, ppłk dypl. Tadeusz Zakrzewski – przedstawiciel Ministerstwa Spraw Wojskowych i naczelnego wodza, Kański – referent łączności z rządem i krajem[126].

Do kraju skierowano Michała Jerzego Górszczyka z zadaniem montowania placówek pośredniczących w przerzucie poczty. Przejście granicy organizowała ekspozytura placówki w Suczawie, w której pracował Józef Kisielewski[127]. Jednakże zaraz po przekroczeniu granicy Górszczyk został aresztowany[128]. W lipcu dotarł do Lwowa kurier z Bukaresztu, który szukał kontaktu z Alojzym Stamperem („Stanisławski") z SN[129]. 17 sierpnia przekroczyli granicę kolejni kurierzy – „Boża Wola" i „Halin". 22 lub 23 sierpnia placówka polityczna wysłała do Lwowa por. Jerzego Klimkowskiego. Spowodowało to konflikt z bazą wojskową, gdyż władze wojskowe zakazały mu udania się do kraju, zalecając wyjazd do Brygady Strzelców Karpackich do Palestyny. Klimkowski mimo to postanowił wyjechać do Lwowa. Przybył tam 2 września i już po czterech dniach został aresztowany przez NKWD. W zeznaniach składanych po aresztowaniu ujawnił, że w Bukareszcie otrzymał od Kańskiego adres Władysławy Piechowskiej we Lwowie oraz dwieście dolarów dla SN[130]. W raporcie Rostworowskiego z 19 października jest informacja, że baza ZWZ od lipca wyszkoliła trzech emisariuszy dla placówki politycznej[131].

W październiku 1940 r. minister Kot nakazywał utrzymanie placówki w Bukareszcie[132]. W tym samym miesiącu minister skarbu zlecił przekazanie Kańskiemu kwoty 13 tys. dolarów[133]. Jednakże postępująca faszyzacja Rumunii doprowadziła do napaści Żelaznej Gwardii na lokal Komitetu Pomocy Uchodźcom Polskim w Bukareszcie (20 października), zajęcia biura radcy handlowego i finansowego ambasady RP oraz siedziby Ekspozytury Oddziału II i aresztowania około trzydziestu osób (22 października)[134]. W wyniku tych wydarzeń zlikwidowano polskie placówki dyplomatyczne (4 listopada)[135].

---

[125] Konsulem RP w Czerniowcach był Tadeusz Buynowski, a w konsulacie pracowali Zbigniew Jakubski i Jan Fryling – *ibidem*, s. 64.
[126] S. Rostworowski, *Łuna...*, s. 211–212.
[127] M.J. Górszczyk, *Szkice emigracyjne Rumunia Iran Palestyna Egipt*, Warszawa 1948, s. 29.
[128] Ośrodek KARTA, Indeks represjonowanych, Wykaz spraw prowadzonych przez organa NKWD Zachodniej Ukrainy i Białorusi, t. 406, s. 63 – tu tylko informacja o aresztowaniu w 1940 r. w województwie stanisławowskim; T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 225.
[129] J. Węgierski, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939–1946*, Kraków 1994, s. 23–24.
[130] *Polskie podziemie na terenach...*, s. 1263–1277. Dwieście dolarów przeznaczonych dla SN Jerzy Klimkowski przekazał sekretarce Rady Narodowej Władysławie Piechowskiej – *ibidem*, s. 1121.
[131] L. Kliszewicz, *Baza w Bukareszcie*, s. 64.
[132] IPiMS, A. 26-I/7b, Depesza Stanisława Kota do Władysława Kańskiego z 13 X 1940 r.
[133] *Ibidem*, Depesza ministra skarbu do Ambasady RP w Bukareszcie z 8 X 1940 r.
[134] *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 43.
[135] H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 219–221.

Placówka łączności politycznej istniała do listopada 1940 r., kiedy Kańskiego przeniesiono do Jerozolimy[136]. 5 stycznia 1941 r. minister Kot nakazał jej rozwiązanie, a wszystkie kontakty na tym terenie miały być przekazane kierownikowi placówki w Stambule – Jerzemu Kurcyuszowi[137].

Po likwidacji polskich placówek dyplomatycznych opiekę nad przebywającymi w Rumunii Polakami przejęło poselstwo Chile. Utworzono przy nim Biuro Polskie, w którym zostali zatrudnieni: Władysław Wolski[138], Jerzy Giedroyc[139] i kpt./mjr Bolesław Ziemiański (Zygmunt Mościbrodzki)[140]. Jednakże w grudniu 1940 r. pracował już tylko dr Zygmunt Blenau. Pozostałe osoby zwolniono. Interesy polskie próbowało reprezentować poselstwo angielskie, lecz w lutym 1941 r. zostało zlikwidowane. W tym samym miesiącu Giedroyc opuścił Rumunię i udał się do Stambułu[141]. Pułkownik Rostworowski przed opuszczeniem Bukaresztu zorganizował nową placówkę („Bolek II")[142].

W maju 1941 r. w Stambule przystąpiono do budowy nowej placówki politycznej w Bukareszcie („Bogumił 1"). Do zadania tego skierowano Władysława Wolskiego („Rafał"), który miał przekazać Tadeuszowi Wróblowi („Tadek") instrukcje oraz szyfr[143]. Na 1942 r. preliminowano na wydatki dla placówki kwotę 1600 funtów[144]. Placówka Wróbla działała w ramach Akcji Kontynentalnej. Drugą placówką nastawioną na łączność z krajem kierował Adam Chmurski. Utrzymywała drogę kurierską do kraju przez Czerniowce, gdzie działał ks. Władysław Kumorowicz, oraz przez Storożyniec, gdzie przebywał ks. Ignacy Kukla[145], a także kontakt z ambasadą USA, Jamesem Brownem z YMCA oraz nuncjaturą apostolską, dzięki której udało się dostarczyć do Bukaresztu radiostację.

Działalność polskich placówek nie uszła uwagi Niemców. 16 czerwca 1943 r. zostali aresztowani Adam Chmurski i jego ojciec oraz Sowiński, 17 czerwca – Władysław Wolski, a 26 czerwca – ks. Kumorowicz[146]. Gestapo domagało się wydania Wolskiego i Kumorowicza, chciano ich przewieźć do Lwowa, jednakże Rumuni nie zgodzili się na to. Tymczasem Wolski został dość szybko, bo już 8 listopada, przeniesiony do szpitala

---

[136] J. Bieniek, *Kontury...*, s. 221.

[137] IPiMS, A. 26-I/7b, L. 163.

[138] T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 64 – tu informacja, że Władysław Wolski był „eksponentem polskiego MSZ"; *idem*, *Raport Władysława Wolskiego z Rumunii*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2003, z. 143, s. 118–149.

[139] Na temat działalności Jerzego Giedroycia w Bukareszcie – A.S. Kowalczyk, *Jerzy Giedroyc w Bukareszcie (1939–1940)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2001, z. 136, s. 3–41.

[140] T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 105–132.

[141] A.S. Kowalczyk, *Jerzy Giedroyc...*, s. 38–41.

[142] L. Kliszewicz, *Baza w Bukareszcie*, s. 71; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 43. Poselstwo Chile opiekowało się także gmachem ambasady RP, jednakże po wyjeździe z Bukaresztu na początku 1941 r. chilijskiego chargé d'affaires budynek zajęli Niemcy – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 221–222. Po wyjeździe z Bukaresztu Jerzego Giedroycia jego miejsce zajął Zygmunt Blenau. W 1942 r. dla opieki nad uchodźcami powstał, we współpracy z YMCA, Komitet Pomocy Uchodźcom Polskim. Jego kierownik, Kazimierz Świderski, utrzymywał kontakt z placówką polityczną – J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 338. Wyjazd Giedroycia spowodowany był działalnością „dyplomaty chilijskiego" Samsona Mikicińskiego – T. Dubicki, *Likwidacja polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Rumunii – 4 listopada 1940 r.*, „Teki Historyczne" (Londyn) 1993, t. 20, s. 348.

[143] IPiMS, A. 9 VI, Depesza Jerzego Kurcyusza z 6 V 1941 r.

[144] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[145] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 71.

[146] L. Kliszewicz, *Baza w Bukareszcie*, s. 95; T. Dubicki, *Baza wojskowej łączności z krajem...*, s. 114–115.

w Bukareszcie, w którym przebywał do 24 lipca 1944 r. Chmurski natomiast był więziony do 24 sierpnia 1944 r., ks. Marceli Zawadowski zaś został osadzony w klasztorze Jezuitów koło Targu-Jiu, gdzie zmarł. Po zajęciu Rumunii przez Armię Czerwoną NKWD rozpoczęło aresztowania. W marcu 1945 r. aresztowano około 40 Polaków, wśród nich także Tadeusza Wróbla[147]. Jeszcze w styczniu 1945 r. baza łączności wojskowej („Remus") nawiązała kontakt z ks. Władysławem Kumorowiczem[148].

Placówką w Belgradzie („J", „Bogumił 2") kierował Tadeusz Trawiński („Bayrowicz", „Kowal"). Przybył tam 24 stycznia 1941 r. Od lipca 1940 r. w stolicy Jugosławii funkcjonowała baza łączności wojskowej („Sława") oraz ekspozytura „J" Oddziału II[149]. Istniało także poselstwo RP (do 6 kwietnia 1941 r.), a posłem nadzwyczajnym był Kazimierz Roman Dębicki[150]. Zaraz po przybyciu Trawiński nawiązał kontakt z posłem Dębickim, mjr. Wiktorem Zahorskim (Wiktor Lubicz, „Tramp", „Zadora") i kpt. Władysławem Guttrym („Grot", „Jan Kwaśniewski") z bazy wojskowej oraz z działaczem ruchu panslawistycznego dr. Włodzimierzem Stępniewskim. Łączność radiową utrzymywał dzięki radiostacji poselstwa, a do przesłania poczty do rządu RP w Londynie korzystał z pomocy kuriera ambasady brytyjskiej. W lutym i marcu był w Belgradzie kurier „Teodor Martyniuk", wracający po wypełnieniu misji w kraju. W marcu 1941 r. przyjechał z pieniędzmi oraz nowym szyfrem Kurcyusz. W tym samym miesiącu Trawiński pojechał do Budapesztu, gdzie rozmawiał z Fietowiczem.

Pierwszy okres działalności placówki zakończyła depesza z 28 marca 1941 r. wysłana do placówki w Stambule. Po likwidacji i ewakuacji poselstwa oraz po zajęciu Jugosławii przez Niemców (18 kwietnia 1941 r.[151]) „Kowal" stracił możliwość kontaktu radiowego i był zmuszony opuścić Belgrad. Dezorganizacji uległa także działalność bazy wojskowej[152]. Trawiński razem z Iwanem Roburką z grupy słowiańskiej przenieśli się do Rysani, a następnie powrócili do Belgradu. Szukając kontaktu z Budapesztem lub Stambułem, wpadli w sieci zastawione przez Niemców. 4 października „Kowal" został aresztowany przez gestapo[153]. Po ciężkim śledztwie i uzyskaniu wymuszonych zeznań Niemcy zwolnili go z więzienia, musiał jednak pod ich kontrolą utrzymywać kontakt z placówkami. W listopadzie z jego radiostacji zamierzał korzystać kpt. Guttry („Grot") z placówki wojskowej[154]. W lutym 1942 r. „Kowal" pojechał do Budapesztu, gdzie przekazał ostrzeżenie „Zaleskiemu". Ze Stambułem, powiadomionym o jego sytuacji, utrzymywał łączność radiową. Aby usprawnić działalność placówki, ze Stambułu przyjechała Danuta Bieniawska („Anna"). Udało jej się – mimo kontaktu z Trawińskim – wyjechać z powrotem. Również „Kowalowi" udało się w sierpniu 1942 r. w towarzystwie gestapowców Balli (Rudolf Schemmel), Ericha Golli i Kritza wyjechać

---

[147] L. Kliszewicz, *Baza w Bukareszcie*, s. 103–112.
[148] T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 72.
[149] L. Kliszewicz, *Placówka łączności w Jugosławii w czasie ostatniej wojny*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1983, z. 63, s. 87–89.
[150] Kazimierz Roman Dębicki (1886–1980), w latach 1935–1941 poseł RP w Belgradzie, następnie przy rządzie jugosłowiańskim w Londynie, od 1942 r. poseł RP w Hawanie – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 797.
[151] J. Kozeński, *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979, s. 145–146.
[152] L. Kliszewicz, *Placówka...*, s. 91–92.
[153] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 271.
[154] L. Kliszewicz, *Bazy w Belgradzie i Atenach*, s. 12.

do Stambułu. Tam przy pomocy Kurcjusza uciekł swoim opiekunom i wyjechał do Bejrutu, a następnie do Londynu[155]. Na rok 1942 preliminowano na wydatki kwotę 1200 funtów[156].

W marcu 1941 r. przystąpiono do organizowania placówki w Sztokholmie („Adam"). Minister spraw wewnętrznych Kot prosił wówczas szefa wojskowej bazy łączności ppłk. dypl. Tadeusza Rudnickiego („Chan", „Teodor", „Vinci", „Wierzba") o pomoc w wyszukaniu odpowiednich ludzi. Myśl o utworzeniu placówki była oczywiście wcześniejsza, ale Mieczysław Thugutt („Adam"), typowany na jej kierownika, był w listopadzie 1940 r. chory[157]. Znajomość Rudnickiego z Thuguttem datowała się od wspólnego lotu samolotem z Rygi w lecie 1940 r.[158] Od czerwca 1940 r. do 18 marca 1941 r. w Sztokholmie przebywał wysłannik socjalistycznej organizacji konspiracyjnej „Wolność" z Wilna Władysław Malinowski („Roman")[159]. Budował on łączność partyjną między okupowanym krajem a Ciołkoszem we Francji. Pomagali mu: żona Halina Malinowska (szyfrowała listy), Maurycy Karniol („Maurycy")[160], również członek organizacji „Wolność", i Jan (?) Masiak[161]. „Wolność" w grudniu 1940 r. zorganizowała drogę dla przekazywania, poza listami, także większych przesyłek przez Berlin. Brali w tym udział: Zbigniew Mitzner („Rafał"), Andrzej Więckowski („Żaba") i Anna Przysiecka („Tessa"), a kurierem był Kubicki („Kuba") – reichsdeutsch. W Berlinie Kubicki kontaktował się w poselstwie Mandżukuo z kpt. Alfonsem Jerzym Jakubiańcem („Kuba", „Kuncewicz"), komendantem placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza. Jakubianiec nawiązał współpracę z Japończykami: mjr. Mizuno Shinzo i ppłk. Chiume Sugiharą w Kownie w 1939 i 1940 r. Po zajęciu Kowna przez Armię Czerwoną w czerwcu 1940 r. został zatrudniony w ataszacie wojskowym Japonii w Berlinie. Kontakt między Berlinem a Sztokholmem utrzymywał inny oficer polskiego wywiadu mjr dypl. Michał Rybikowski (Adam Mickiewicz, „Adam Michałowski", „Peter Iwanow", „Andrzej Paszkowski"), „obywatel cesarstwa Mandżukuo". W Sztokholmie jego kontakty prowadziły do ppłk. dypl. Feliksa Brzeskwińskiego („Bok", „Duk", „Habdank"), attaché wojskowego w poselstwie RP, mjr. dypl. Jerzego Różyckiego („Mazepa"), kierownika ekspozytury Oddziału II, rtm. Wacława Gilewicza („Walter", „Gürtler"), organizatora i pierwszego kierownika ekspozytury „P" oraz Gustawa Potworowskiego („Gustaw")[162], posła RP.

---

[155] E. Odorkiewicz, *Kryptonim „Dorsze"*, Katowice 1971, s. 160–164; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 222–307.
[156] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.
[157] L. Kliszewicz, *Baza w Sztokholmie*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1981, z. 58, s. 81, 111–112.
[158] A.N. Uggla, *Polacy w Szwecji w latach II wojny światowej*, Gdańsk 1996, s. 32.
[159] Władysław Malinowski (1909–1975), działacz PPS, w czasie wojny przebywał we Lwowie i Wilnie, następnie w Sztokholmie. Od kwietnia 1941 r. w USA – *„My tu żyjemy...*, s. 524.
[160] L. Dubacki, *Karniol Maurycy* [w:] *PSB*, t. 12, s. 72–73; E. Maniusiak, *Karniol Maurycy* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, s. 104–105.
[161] W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, s. 67–68, 73–75, 117. W styczniu 1940 r. wyjechali z Wilna: Adam Ciołkosz do Francji, Maurycy Karniol do Sztokholmu, w lutym opuścił kraj Wiesław Arlet („Bronisławski"). Jan Masiak był emigrantem polskim od lat osiadłym w Szwecji, w 1943 r. został kierownikiem Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej – A.N. Uggla, *Polacy...*, s. 89–90.
[162] Gustaw Potworowski (1889–1952), w latach 1936–1942 poseł RP w Sztokholmie, w latach 1944–1945 – w Lizbonie; zob A. Szklarska-Lohmannowa, *Potworowski Gustaw Adolf* [w:] *PSB*, t. 28, s. 265–266; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 815.

Kapitan Jakubianiec rozwinął szeroką działalność, m.in. zorganizował placówkę wywiadowczą w Warszawie („Zygmunt") pod kierunkiem mjr. Zygmunta Reliszki[163], nawiązał kontakt z ZWZ oraz PPS. Materiały otrzymywane od wymienionych organizacji przekazywał do Sztokholmu, a w stronę odwrotną pocztę i pieniądze. W nocy z 6 na 7 lipca 1941 r. został aresztowany przez hitlerowski kontrwywiad[164] razem z Sabiną Łapińską, od której imienia socjaliści z „Wolności" nazywali tę drogę przekazywania poczty „drogą Sabiny". Aresztowany został również Kubicki, choć data w jego przypadku nie jest pewna – w depeszy „Kaliny" z 29 marca 1941 r. jest mowa o zatrzymaniu kuriera ze środowiska PPS po oddaniu „Kuncewiczowi" meldunku wywiadowczego nr 49 ZWZ[165].

Komendant bazy „Anna" ppłk dypl. Tadeusz Rudnicki współpracował z Władysławem Malinowskim, o czym powiadomił Londyn 5 listopada 1940 r. Po jego wyjeździe ze Sztokholmu w marcu 1941 r. łączność socjalistów przejął ponownie Maurycy Karniol. 25 lipca 1941 r. Stanisław Kot powiadomił delegata rządu w kraju o zorganizowaniu w Sztokholmie placówki o kryptonimie „Adam"[166]. Jej kierownika Mieczysława Thugutta szkolili prof. Olgierd Górka i Wiktor Strzelecki, którzy przyjechali w tym celu do Sztokholmu[167]. Oprócz kierownika tworzyli ją: adwokat Bernard Gurewicz, Stanisław Kocan („Ludwik") i sekretarka[168]. Na 1942 r. wydatki placówki zaplanowano w kwocie 1270 funtów[169], natomiast na 1943 r. przewidywano wzrost wydatków do kwoty 1800 funtów[170]. W początkach 1945 r. w skład placówki mieli wchodzić: Stanisław Kocan, Norbert Żaba[171], Anna Sztark i Wanda Piasecka[172].

---

[163] Zygmunt Reliszko (1899–1956), mjr/ppłk, w 1939 r. zastępca dowódcy batalionu fortecznego „Mikołów"; od jesieni 1941 r. zastępca dowódcy, następnie dowódca Odcinka IV „Wachlarza"; w „Wachlarzu" do jesieni 1942 r., następnie dowódca Brygady Dyspozycyjno-Zmotoryzowanej „Koło" (Grupa „Koło") KG NSZ; po powstaniu warszawskim komendant Okręgu Częstochowskiego NZW; późną wiosną 1946 r. wyjechał na Zachód jako wysłannik Prezydium SN – W. Steblik, *Armia „Kraków" 1939*, s. 697; C. Chlebowski, *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941–marzec 1943*, Warszawa 1985, s. 159–199; L. Kulińska, *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa–Kraków 1999, s. 83, 85, 220.

[164] Na temat działalności Alfonsa Jakubiańca zob. L. Gondek, *Na tropach...*; J. Pollack, *Wywiad, sabotaż, dywersja. Polski ruch oporu w Berlinie 1939–1945*, Warszawa 1991; E. Pałasz-Rutkowska, A.T. Romer, *Współpraca polsko-japońska w czasie II wojny światowej*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1994, z. 110, s. 3–43; A. Pepłoński, *Wywiad Polskich...*

[165] AAN, 203/I-20, k. 146; Wacław Zagórski (*Wolność w niewoli...*, s. 230) twierdził, że jeszcze w listopadzie 1941 r. Zbigniew Mitzner „zatrzymał w swojej dyspozycji parę łączniczek i szyfrantek oraz kontakt z »Kubą«". Warto zauważyć, że 8 VI 1942 r. z Pawiaka do Zakładu Medycyny Sądowej w Warszawie przy ul. Oczki zostały przewiezione zwłoki Stanisława Kubickiego. 13 czerwca zostały wysłane do Berlina przez jego żonę – AAN, 202/II-62, Zwłoki dostarczone do Zakładu Medycyny Sądowej w okresie od 20 XI 1939 r. do 27 VII 1942 r., k. 8.

[166] SPP, MSW, t. 10, Depesza Stanisława Kota do „Wartskiego" nr 15 z 25 VII 1941 r., k. 26. W protokole z posiedzenia Rady Ministrów 19 VI 1941 r. widnieje zapis: „Wdowie po ś[więtej] p[amięci] [Stanisławie] Thugutcie rząd zapewni odpowiednie utrzymanie w Sztokholmie, a syna jego właściwie zatrudni" – *Protokoły...*, t. 2, s. 382.

[167] J. Lewandowski, *Węzeł stockholmski. Szwedzkie koneksje polskiego podziemia IX 1939–VII 1942*, Uppsala 1999, s. 81.

[168] *Ibidem*, s. 82.

[169] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 9.

[170] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[171] Norbert Żaba (1907–1994), w latach 1938–1939 korespondent PAT w Berlinie, potem 1939–1940 korespondent PAT i attaché prasowy w Kopenhadze, 1940–1941 attaché prasowy w Helsinkach. W latach 1941–1945 attaché prasowy Poselstwa RP w Sztokholmie oraz delegat Ministerstwa Informacji, Spraw Wewnętrznych i Prac Kongresowych. Po wojnie prezes Zjednoczenia Polskiego w Szwecji – Biblioteka Polska w Paryżu, 1267, S. Lam, *Materiały...*, k. 154; N. Żaba, *Finowie i Polacy w 1944 roku*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1993, z. 106, s. 210–222; *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 148.

[172] SPP, MSW, t. 29, Wykaz obsady placówek MSW, k. 50.

Do łączności z krajem wykorzystywano także Szwedów: Carla Wilhelma Herslowa („Leopold", „Sul") – konsula honorowego w Warszawie, Haralda Axella („Fabian", „Munthe", „Samuel"), Svena Norrmana („Hjalmar", „Szirer", „Nikt") i Gäste Gustafssona („Lejkin", „Gol") z firmy ASEA, Sigfrida Haegberga („Gunnar")[173], dyrektora firmy „Ericsson", Reinholda Grönberga („Ingemar"), Einara Gorge, Tore Widena i Stige Lagerberga z Monopolu Zapałczanego. Za ich pośrednictwem przesyłano do Warszawy pieniądze oraz pocztę zarówno Delegatury Rządu, jak i KG ZWZ. W październiku 1940 r. Stefan Rowecki zawiadomił „Godziembę" o możliwości przekazywania pieniędzy do Warszawy przez Szwedów. O całej akcji nie miał być powiadamiany poseł RP w Sztokholmie, a Szwedom wmawiano, iż chodzi o akcję charytatywną[174]. Po niepowodzeniach w odbiorze pieniędzy w poselstwie szwedzkim zorganizowano punkt kontaktowy w firmie ASEA[175].

Przesyłki były przekazywane na ręce m.in. Heleny Rudzińskiej („Helena"), Haliny Wiślińskiej („Wilczewska"), Jędrzeja Cierniaka („Wieśniak")[176], Aleksandra Brzuski („Drzazga") – dyrektora warszawskiego przedstawicielstwa ASEA[177]. Z ramienia delegatury pieniądze odbierały Stefania Janczewska i Janina Krauze[178]. W 1941 r. pocztę do rządu przekazano przez Sztokholm 30 października[179], a w 1942 r. delegat rządu przekazał cztery poczty za pośrednictwem Szwedów. Pocztę z 4 lutego i ostatnią z 16 (21) maja przewoził „Hjalmar"[180], a z 16 kwietnia „Leopold"[181]. Według niepełnych danych za pośrednictwem Carla Herslowa przekazano delegatowi siedemset dolarów w listopadzie 1941 r.[182], a za pośrednictwem Svena Norrmana 5 tys. dolarów w styczniu 1942 r.[183], 40 tys. dolarów w kwietniu, a od dyrektora Brzuski 4 tys. dolarów także w kwietniu[184]. Wykorzystywanie Szwedów („Ceków") zarówno przez AK, jak i delegaturę do przesyłania poczty i funduszy organizacyjnych spowodowało zainteresowanie Niemców. Warto odnotować, że w prasie angielskiej ukazała się notatka informująca o dostarczaniu za pośrednictwem Szwedów wiadomości z okupowanej Polski[185]. Inne dane mówią o dekonspiracji całej akcji wiążącej się z przekazaniem części otrzymywanych pieniędzy na pomoc dla Żydów

---

[173] Według Józefa Lewandowskiego (*Węzeł stockholmski...*, s. 95) chodzi tu o Sigge Häggberga.

[174] AAN, 202/I-20, Meldunek „Kaliny" nr 129 z 8 X 1940 r., k. 32; J. Łopuszański, H. Matuszewicz, *Baza „Anna" w Sztokholmie w latach 1940–1945* [w:] *Z dziejów Wydziału...*, s. 72.

[175] AAN, 202/I-20, Pismo „Kaliny" nr 31 do „Bacy" z 5 II 1941 r., k. 110; *ibidem*, Pismo „Kaliny" nr 98 z 16 IV 1941 r., k. 160; *ibidem*, Pismo „Kaliny" nr 112 do „Godziemby" z 9 VI 1941 r., k. 170–171.

[176] AAN, 203/I-20, Pismo „Kaliny" nr 21 z 25 VI 1940 r., k. 3; *ibidem*, Pismo „Rakonia" nr 64 z 19 VIII 1940 r., k. 14. Jędrzej Cierniak został aresztowany 22 IV 1941 r. i następnie zamordowany przez Niemców – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 73; AAN, 202/I-20, Pismo „Kaliny" nr 112 z 9 VI 1941 r., k. 170.

[177] L. Kliszewicz, *Baza w Sztokholmie*, s. 81, 112, 113; J. Pollack, *Wywiad, sabotaż...*, s. 108–116.

[178] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 56 z 10 VII 1942 r., k. 24. J. Lewandowski, *Swedish Contribution to the Polish Resistance Movement during World War Two (1939–1942)*, Uppsala 1979, s. 60.

[179] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 113a z 28 X 1941 r., k. 103. Potwierdzeniem tego faktu jest depesza ze Sztokholmu odebrana w Londynie 1 XII 1941 r. – SPP, MSW, t. 74, Depesza ze Sztokholmu z 28 XI 1941 r., L.dz.K. 3427/41, k. 82.

[180] AAN, 202/I-1, Spis archiwum Delegatury Rządu, k. 67; SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 19 z 7 II 1942 r., k. 134; *ibidem*, Depesza „Wernica" nr 95 z 13 VII 1942 r., k. 205.

[181] *Ibidem*, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 61 z 16 IV 1942 r., k. 171. Według wspomnień Thugutta z 1972 r. wszystkie materiały zostały wywiezione z Polski przez Svena Norrmana – J. Lewandowski, *Węzeł stockholmski...*, s. 73.

[182] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 6 z 6 I 1942 r., k. 121.

[183] *Ibidem*, Depesza „Wrzosa" nr 37a z 6 III 1942 r., k. 147.

[184] *Ibidem*, Depesza „Wrzosa" nr 69a z 16 V 1942 r., k. 180.

[185] *Ibidem*, Depesza „Wrzosa" nr 19 z 7 II 1942 r., k. 134.

w getcie[186]. W lipcu 1942 r. rozpoczęły się aresztowania. Jako pierwszy na lotnisku Tempelhof w Berlinie został zatrzymany dyrektor firmy „Ericsson" Nils Berglind („Albin", „Rudolf")[187], w tym samym miesiącu spotkało to 7 Szwedów i związanych z nimi 47 Polaków w Berlinie i w Warszawie[188], we wrześniu w Sztokholmie aresztowano m.in. delegata PCK Przemysława Kowalewskiego, Thugutta i Karniola.

Próbowano zmontować drogę kurierską przez Berlin i Kopenhagę. Plan przejścia granicy niemiecko-duńskiej znalazł się w poczcie przywiezionej przez kuriera Kazimierza Smolaka („Nurek"), zrzuconego do kraju w nocy z 16 na 17 września 1943 r.[189] O tym, że droga ta była używana, świadczy notatka z 24 kwietnia 1944 r. Janiny Karasiówny adresowana do Biura Prezydialnego Delegatury[190]. Być może wiązała się z tym działalność Lucjana Masłochy („Mały") w Kopenhadze[191]. Podporucznik Masłocha z 66. pp został wzięty do niewoli niemieckiej 20 września 1939 r. Przebywał kolejno w Stalagu XI A Altengrabow oraz oflagach: XI A Osterode, X A Itzehoe, X C Lubeck[192]. Z tego ostatniego zbiegł w lipcu 1943 r. Przedostał się do Danii, gdzie nawiązał kontakt z Polakami działającymi w ramach funkcjonującej od 1941 r. Akcji Kontynentalnej („Felicja"), utrzymującymi łączność z Thuguttem („Erik Larsen") w Sztokholmie. Pierwszym ich szefem był Adam Ryszard Sokólski („Claus Jensen"), kierownik szkoły w Nakskov, a do władz organizacji należał były pracownik poselstwa RP w Kopenhadze Bolesław Rediger („Harald"), który zmarł 6 listopada 1941 r. Jedna z placówek duńskiej „Felicji" mieściła się w Haderslev[193] na Półwyspie Jutlandzkim. Działali tutaj Stanisław Rybiecki[194], Józef i Stefan Wojtczakowie oraz Genowefa Słobodziuk. W pobliżu tej miejscowości kończył się wspomniany plan przejścia granicy niemiecko-duńskiej. Z Haderslev osoby zbiegłe z niewoli niemieckiej bądź wysłanników z kraju przekazywano do Kopenhagi, gdzie opiekował się nimi Stanisław Henschel („Jens Holm")[195]. Następnym punktem było Malmö, gdzie działała Romana Heinze („Sabina").

---

[186] AAN, 202/II-68, Raport Komórki Bezpieczeństwa Delegatury „Sprawa szwedzka" ze stycznia 1943 r., k. 26.

[187] SPP, MSW, t. 74, Dopisek Pawła Siudaka na depeszy „Wernica" nr 95 z 13 VII 1942 r., k. 205, w której delegat rządu prosił „o podanie przyczyny zerwania drogi na Stockholm i czy będzie i jak ją wznowić".

[188] AAN, 202/II-21, Raport bieżący „Stożka" nr 144 z 6 IV 1943 r., k. 17; *ibidem*, Raport bieżący „Stożka" nr 155 z 8 V 1943 r., k. 59.

[189] SPP, MSW, t. 2A, Szczegóły przejścia granicy T., k. 35.

[190] AAN, 202/I-53, Pismo „H.K." do „Grabowieckiego" z 23 IV 1944 r., k. 67; zob. również L. Kliszewicz, *Baza w Sztokholmie*, s. 152.

[191] M. Juchniewicz, *Gdzie był wróg, tam walczyli Polacy*, Warszawa 1986, s. 98–104; T. Panecki, *Polonia zachodnioeuropejska w planach Rządu RP na emigracji (1940–1944). Akcja Kontynentalna*, Warszawa 1986, s. 93; zob. też E.S. Kruszewski, *„Felicja" – skandynawski fragment Akcji Kontynentalnej* [w:] *Nowoczesna historia Polski*, Londyn 1987, s. 195–224; W.S. Wojciechowski, *Z dziejów polskiego ruchu oporu w Danii. Organizacja polska „Felicja"*, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1989, t. 22, s. 66–90.

[192] Pismo Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu nr 8552-1/M/92 do autora z 10 II 1992 r. W piśmie podana jest błędna data urodzenia Lucjana Masłochy – 15 VI 1915 r. Faktycznie urodził się 15 VII 1913 r. w Bobrownikach w powiecie łowickim – Odpis skrócony aktu urodzenia wydany przez Urząd Stanu Cywilnego w Łowiczu 11 III 1992 r., w zbiorach autora; CAW, ap. 7710, akta osobowe Lucjana Masłochy. W 1934 r. ukończył dwa kursy Państwowej Szkoły Morskiej w Gdyni, oficer marynarki handlowej, w latach 1930–1939 pływał na „Darze Pomorza" – Pismo Pracowni Historii Wyższej Szkoły Morskiej w Gdynii do autora z 27 IV 1992 r.

[193] W miejscowości tej w okresie międzywojennym funkcjonował oddział Związku Robotników Polskich w Danii – M.A. Kowalski, *Polacy w Danii*, „Etnografia Polska" 1970, z. 1, s. 71.

[194] *Felicja – polski wywiad w Danii 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1999, nr 3, s. 69.

[195] Po wojnie prezes oddziału Związku Wolnych Polaków w Danii – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 50.

W marcu nastąpiły aresztowania Polaków oraz współpracujących z nimi Duńczyków, m.in. w Haderslev Niemcy aresztowali sześcioro Polaków, w tym także Genowefę Słobodziuk, Stanisława Rybieckiego, Józefa Wojtczaka i jego brata Stefana. Po aresztowanym również w marcu Stanisławie Henschlu kierownictwo duńskiej „Felicji" objął Lucjan Masłocha, który w listopadzie 1943 r. wrócił do Danii po przeszkoleniu w Sztokholmie. Jego działalność trwała do 2 stycznia 1945 r., kiedy to zginął w walce z Niemcami podczas próby aresztowania razem z żoną Lone Mogensen, działaczką duńskiej organizacji konspiracyjnej.

Wcześniej wspomniano o krótkotrwałej działalności placówki w Rzymie („Roman") kierowanej przez Jerzego Kurcyusza. Jeszcze w 1940 r. została odtworzona przez kuriera rządowego Stanisława Starczewskiego („Watys") z ONR. Późniejszy kierownik placówki rzymskiej MSW został wywieziony z okupowanej Polski w końcu grudnia 1939 r. przez Lucianę Frassati-Gawrońską. Razem z nim wyjechali m.in. żona Sikorskiego Helena, jego córka Zofia Leśniowska, Włodzimierz Sznarbachowski i Antoni Gawroński[196]. Następnie Starczewski otrzymał polecenie udania się do kraju. Jednakże po dotarciu wiadomości o poszukiwaniu go przez Niemców pozostał we Włoszech, a jego misję, jak już wiemy, przejęła Luciana Frassati. Od listopada 1940 r. Starczewski organizował placówkę w Rzymie, z którego po przystąpieniu Włoch do wojny (maj 1940 r.) musiał wyjechać Jerzy Kurcyusz. Pozostała ambasada RP przy Watykanie, z Kazimierzem Papée[197] na czele. Musiała jednak opuścić terytorium państwa włoskiego i 18 czerwca 1940 r. przenieść się do Watykanu[198]. W placówce łączności od stycznia 1941 r. pracowali m.in. Sznarbachowski i Witold Wehr[199], którzy zajmowali się szyfrowaniem i odczytywaniem korespondencji. Na 1942 r. przewidywano jej wydatki w wysokości 1800 funtów[200], natomiast na 1943 r. preliminowano wydatki w wysokości 2 tys. funtów[201]. Do września 1943 r. (okupacja Rzymu przez wojska niemieckie) poczta oraz finanse przekazywane były do kraju dwiema drogami. Pierwsza prowadziła przez ambasadę RP przy Watykanie (Papée) i dalej przez Szwajcarię do Polski. Druga, dzięki współpracy z gen. Mario Roattą, byłym szefem sztabu, przez Jugosławię[202]. Punkt pośredni w łączności z krajem znajdował się w Perugii, gdzie przebywało dwóch inżynierów z Polskiego Radia[203]. Po wprowadzeniu okupacji Rzymu przez Niemców bezpośrednie kontakty z Papée stały się zbyt niebezpieczne.

---

[196] W. Sznarbachowski, *300 lat wspomnień*, Londyn 1997, s. 196–197; L. Frassati-Gawrońska, *Przeznaczenie nie omija Warszawy*, Warszawa 2003, s. 114–122.

[197] Kazimierz Papée (1889–1979), w latach 1936–1939 poseł RP w Pradze, następnie w latach 1939–1945 ambasador w Watykanie, funkcję tę pełnił do 1972 r. mimo cofnięcia przez aliantów uznania rządowi polskiemu w Londynie w 1945 r. – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 813–814.

[198] J. Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie (Wybór dokumentów)*, Warszawa 1998, s. 11.

[199] Po wojnie mieszkał w Rzymie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 387.

[200] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[201] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[202] Wywiad Włodzimierza Sznarbachowskiego *Między polityką a poezją*, „Słowo" (Berlin Zachodni) 1990, nr 8; korespondencja autora ze Sznarbachowskim z 1990 r. Marek J. Chodakiewicz (*Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – zagłada – komunizm*, Warszawa 2000, s. 363) twierdzi, że za kurierów służyli oficerowie włoscy, a przekazywanie „poczty" odbywało się w sztabie armii włoskiej we Lwowie. Kontakt z oficerami włoskimi we Lwowie utrzymywała m.in. Kazimiera Kevesz, współpracująca z BIP Okręgu Lwowskiego AK – G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy (BIP) Obszaru Lwowskiego ZWZ-AK 1941–1944. Zarys organizacji i działalności*, „Prace z nauk politycznych", z. 29, Kraków 1987, s. 66.

[203] W. Sznarbachowski, *300 lat...*, s. 246–247. Droga ta funkcjonowała do 8 IX 1943 r. Jeden z inżynierów nazywał się Bazan.

Pośrednikiem między placówką a ambasadą został arcybiskup Edward O'Rourke[204], przedwojenny ordynariusz Wolnego Miasta Gdańska[205]. Po wyzwoleniu Rzymu przez aliantów ponownie rozpoczęła pracę ambasada RP przy Kwirynale. Chargé d'affaires został Stanisław Janikowski[206], uczestnik polskiej konspiracji w okupowanym Rzymie. W ambasadzie znaleźli się ponadto Maciej Loret, dotychczasowy przedstawiciel Ministerstwa Opieki Społecznej, oraz Adam Macieliński[207]. W rzymskiej placówce MSW w 1945 r. pracowali: Starczewski, Dominik Maciejko[208], Wiktor Stasiak (zaprzysiężony „do pracy krajowej" w Londynie 5 października 1943 r.), Michał Pawlikowski[209], Izabella Rzewuska, Aleksander Babadżan[210] i Edward Rowalia. W czerwcu 1945 r. do Rzymu przybył – wysłany przez Korbońskiego i Miklaszewskiego – były kierownik Komórki Bezpieczeństwa Delegatury Rządu Tadeusz Myśliński. Przekazał on Janikowskiemu i Starczewskiemu wiadomości o sytuacji w Polsce i o szczegółach aresztowań przywódców Polski Podziemnej w Pruszkowie. W sierpniu Myśliński pojechał znowu do kraju, by jeszcze raz w listopadzie 1945 r. powrócić do Rzymu[211].

W końcu 1940 r. Władysław Kański został przeniesiony z Bukaresztu do Jerozolimy, gdzie kierował placówką MSW („Janusz") do października 1942 r.[212], kiedy to został mianowany konsulem w Brazzaville. Na 1942 r. wydatki placówki ustalono na 2 tys. funtów[213], natomiast na 1943 r. przewidziano 4 tys. funtów[214]. Kierownictwo placówki po Kańskim objął Czesław Andrzejewski z SL[215]. W 1945 r. pracowali w niej: Tomasz Malicki, Alfred Rzeźniczek, Jan Grzybowski, Józef Alles (referent do spraw żydowskich), Janicka (subagent), Dzieduszycka (subagent), Józefa Kramarska, Wiktor Drozdowski[216].

Po klęsce Francji pozostała tam spora liczba polskiej ludności cywilnej. Do kierowania jej działalnością we wrześniu 1940 r. wyznaczono Stanisława Zabiełłę[217]. W porozumieniu z rządem

---

[204] Edward O'Rourke (1876–1943), biskup gdański, w 1938 r. zmuszony przez Niemców do rezygnacji z urzędu, przebywał w Poznaniu; po wybuchu wojny wyjechał do Rzymu – P. Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 155–156.

[205] W. Sznarbachowski, *300 lat...*, s. 245–246.

[206] Stanisław Janikowski (1891–1965), w latach 1927–1940 radca ambasady w Watykanie, w latach 1944–1945 chargé d'affaires w Rzymie, po wojnie prezes Związku Polaków we Włoszech – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 261; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 802-803.

[207] *Polska służba...*, s. 69.

[208] Po wojnie prezes Związku Inwalidów Wojennych PSZ w Londynie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 261.

[209] Michał Pawlikowski, ur. w 1887 r., po wybuchu wojny 1939–1940 był w Rzymie prezesem prymasowskiego Komitetu Pomocy Uchodźcom na Węgrzech i w Rumunii, następnie wykładał w Liceum Polskim tamże i w oddziałach 2. Korpusu Polskiego. Od 1946 r. w Londynie, kierował m.in. Instytutem Kultury Polskiej – Biblioteka Polska w Paryżu, 1262, S. Lam, *Materiały...*, k. 94–95.

[210] Według Aleksandra Babadżana (list do autora z 3 II 1992 r.) kontakt z okupowanym krajem utrzymywano z pomocą Polek zamężnych z Włochami, które miały możliwości wyjazdu do Polski.

[211] T. Myśliński, *Curriculum vitae*, Warszawa 1990, mps w zbiorach autora, s. 10. Myśliński nie wspomina niestety o zadaniach przekazanych mu w Rzymie przed wyjazdem do Polski w sierpniu 1945 r.

[212] *Protokoły...*, t. 5, s. 38–39.

[213] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[214] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[215] AIPN, 0330/280, t. 3, Zeznania Jana Lebedowicza z 18 I 1949 r., k. 37; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 450; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 165.

[216] SPP, MSW, t. 29, Wykaz obsady personalnej placówek MSW, poz. 50.

[217] Stanisław Zabiełło (1902–1970), dyplomata i historyk. Wniosek ministra Augusta Zaleskiego o mianowanie go delegatem rządu nie uzyskał akceptacji – *Protokoły...*, t. 2, s. 11, 120–123. Zob. S. Zabiełło, *Na posterunku we Francji*, Warszawa 1967.

Vichy[218] utworzono Biura Polskie, a w dyrekcji, obok Zabiełły, pracowali Kazimierz Sośnicki[219] i Wiesław Dąbrowski[220]. Placówka nosiła kryptonim „Wojciech"[221], a jej budżet na 1942 r. ustalono na 2 tys. funtów[222], natomiast na 1943 r. planowano wydatki na poziomie 1 tysiąca funtów[223]. Radiotelegrafistą był Eugeniusz Mieszkowski, aresztowany jesienią 1942 r.[224] We wrześniu 1942 r. Rada Ministrów postanowiła powołać na „poufnego delegata Rządu we Francji" Stanisława Jurkiewicza, któremu miały podlegać wszystkie polskie placówki cywilne. Decyzja ta wprowadzała sporo niejasności w funkcjonowaniu organizacji polskich we Francji. W wyniku uzgodnień między resortami na posiedzeniu Rady Ministrów 3 listopada 1942 r. zdecydowano pozostawić Zabiełłę na stanowisku delegata rządu, Jurkiewicz pozostał delegatem ministra pracy i opieki społecznej, a dr Zygmunt Lubicz Zaleski kierował szkolnictwem oraz Funduszem Kultury Narodowej[225]. Po aresztowaniu Zabiełły przez Niemców 10 grudnia 1942 r. delegatem rządu do 10 października 1943 r. był prof. Tytus Komarnicki, zastępca sekretarza generalnego Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji[226], a po nim Aleksander Kawałkowski[227]. Po ewakuacji rządu do Wielkiej Brytanii w 1940 r., we Francji pozostał wiceprzewodniczący Rady Narodowej Tadeusz Bielecki. Zorganizował on „kierowniczy ośrodek SN we Francji", w którego skład weszli: Józef Baraniecki, Bohdan Gajewicz[228], Tadeusz Korycki[229], Witold Nowosad, Kazimierz Rychlewski i Wojciech Wasiutyński. Ośrodek ten utrzymywał kontakt z „placówką SN" w Budapeszcie (Kazimierz Tychota, Stanisław Bardzik) oraz z Władysławem Kańskim, a za ich pośrednictwem – z okupowanym krajem[230].

Zarówno wojsko, jak i cywile dążyli do utworzenia placówki łączności we Francji. W 1942 r. zorganizowano przy udziale Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza placówkę

---

[218] Do 23 IX 1940 r. chargé d'affaires RP w Vichy był Feliks Frankowski – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji hitlerowskiej przeciw Polsce 1939–1945*, Kraków–Wrocław 1984, s. 156; T. Wyrwa, *Stosunki rządu generała Sikorskiego z rządem Petaina*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 101, s. 32–55.

[219] Kazimierz Sośnicki (1908–1944), od 1937 r. attaché ambasady RP w Paryżu – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 819.

[220] Wiesław Dąbrowski, ur. w 1894 r., w latach 1939–1940 sekretarz ambasady RP w Paryżu, w latach 1943–1944 delegat MSZ i zastępca delegata rządu na Francję, w latach 1944–1945 radca ambasady w Paryżu – *ibidem*, s. 797.

[221] A. Pepłoński, *Wywiad Polskich...*, s. 291.

[222] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[223] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[224] S. Łucki, *Od Kut do Paryża...*, s. 57. Radiostacja, którą obsługiwał, miała pracować dla delegata rządu i sieci wywiadu F2.

[225] Zygmunt Lubicz Zaleski (1882–1967), wykładowca języka polskiego w Sorbonie, od 1920 r. kierownik sekcji polskiej w L'Institut d'Etudes Slaves, w latach 1940–1943 dyrektor polskiego gimnazjum i liceum w Villard-de-Lans – T. Łepkowski, *Wolna szkoła polska w okupowanej Francji. Historia Gimnazjum i Liceum im. Cypriana Norwida w Villard-de-Lans 1940*–1946, Warszawa 1990, s. 274; *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939*–1980, red. B. Klimaszewski, Warszawa 1993, s. 358; *Protokoły...*, t. 5, s. 54–55.

[226] Tytus Komarnicki (1896–1967), w latach 1934–1938 delegat polski przy Lidze Narodów, w latach 1938–1940 poseł w Bernie, w latach 1944–1945 poseł przy rządzie holenderskim w Londynie – T. Panecki, *Polonia zachodnioeuropejska...*, s. 74–84; *Protokoły...*, t. 5, s. 58; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 805.

[227] Aleksander Kawałkowski (1899–1965), w latach 1936–1940 konsul RP w Lille i radca ambasady w Paryżu, w latach 1944–1945 radca ambasady w Paryżu – *Polska służba...*, s. 50; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 804.

[228] Bohdan Gajewicz (1901–1969), członek Rady Naczelnej SN, podporucznik rezerwy, w styczniu 1940 r. uciekł z obozu w Rumunii, przez Bukareszt, Belgrad, Ateny dotarł do Marsylii. Od kwietnia 1940 r. dowódca plutonu w 1. Dywizji Grenadierów. Od 1942 r. do lipca 1945 r. w PCK we Francji, gdzie był m.in. kierownikiem referatu inwalidzkiego. Od lipca 1941 r. był członkiem tajnego komitetu wykonawczego SN, a od marca 1945 r. wiceprezesem wydziału wykonawczego SN we Francji – Biblioteka Polska w Paryżu, 1256, S. Lam, *Materiały...*, k. 3–7.

[229] Po wojnie wiceprezes Stowarzyszenia Prawników Polskich w Zjednoczonym Królestwie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 192.

[230] J.J. Terej, *Rzeczywistość i polityka...*, s. 192–193.

„Emy" w rejonie Lyonu i Nicei, której kierownikiem był por. dypl. Stanisław Sokołowski („Skarbek", „Ziomek"), a pracownikiem m.in. Andrzej Antoni Jan Kopyto (André Renon, „Andrzej", „Jowisz", „Jupiter")[231]. Porucznik Sokołowski był dwa lub trzy razy w Paryżu, gdzie kontaktował się z inż. Bolesławem Zieleniewskim („Henryk") z ekspozytury „Zagrody". Zabierał stamtąd pocztę z kraju, którą przekazywał następnie do placówki „Kara" w Barcelonie[232]. Z pomocy Sokołowskiego korzystał w drodze do Londynu kurier Tadeusz Chciuk[233]. W grudniu 1942 r. „Skarbek" został aresztowany. W okresie jego nieobecności pracami „Emy" kierował Wojciech Górski („Biały"). Sokołowski uciekł z więzienia we wrześniu 1943 r. i powrócił do kierowania placówką, jednocześnie po scaleniu stanął na czele bazy „Janka" w Paryżu. Jednakże 8 marca 1944 r. został ponownie aresztowany, a kierowanie „Janką" przejął Kopyto. Placówka ta służyła zarówno łączności wojskowej, jak i politycznej między okupowanym krajem a bazą wojskową w Bernie („Wera", „Panorama") i placówką polityczną „Bronisław" tamże. Od strony Szwajcarii kontakt z „Janką" utrzymywali plut. Stanisław Opiela („Granica", „Zemsta") oraz Maria Marcjan („Magda") w Belfort[234]. Z drogi tej korzystali m.in. Stanisław Zaborowski („Grzegorz") jesienią 1943 r. i Alfons Zając („Szprot") w czerwcu lub lipcu 1944 r.[235] Placówka istniała do marca 1944 r. Warto zauważyć, że Zaborowski był kurierem do Delegatury Rządu, który – według dotychczasowych informacji – po wypełnieniu misji i krótkiej pracy w Delegaturze Rządu miał być oddany do komórki łączności zagranicznej KG AK. Wydaje się, że przy pomocy „Zagrody" dokonywał przejść dla Delegatury Rządu. Zając („Fonsio") jest wymieniany jako jeden z emisariuszy komórki „Zachód" (PZZ w konspiracji), którego zadaniem było utrzymywanie kontaktu ze skupiskami polskich robotników w III Rzeszy.

Pracownikami paryskiej placówki MSW powołanej w marcu 1945 r. byli: Józef Baraniecki[236], Bohdan Gajewicz, Franciszek Przyłuski, Stanisław Łucki („Dan") – od 6 maja[237], Tadeusz Heinrich[238], Tadeusz Bieliński (radiotelegrafista, zaprzysiężony „do pracy krajo-

---

[231] T. Panecki, *Polonia...*, s. 151. Wydaje się, że T. Panecki popełnił tu błąd, pisząc, jakoby Kopyto był z MSW. Także informacja o tym, że w placówce pracował por. Biliński („Pan Wincenty"), jest o tyle mylna, że to Stanisław Sokołowski używał nazwiska Zdzisław Biliński. Juliusz Walewski („Krzysztof") uzupełnił informację, iż Kopyto miał na imię Andrzej (*Głos w dyskusji*, „Kultura Oświata Nauka" 1989, nr 7/8, s. 89. W 1998 r. Juliusz Walewski (*Placówka „Janka" w Paryżu i jej kurierzy* [w:] *Z dziejów Wydziału...*, s. 54) ustalił, iż Józef Kopyto używał pseudonimów „Andrzej" i „Jupiter". Placówka miała działać do marca 1944 r., kiedy to została zdekonspirowana – J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 142–144.

[232] Być może chodzi o ppłk. dyplomowanego Stanisława Kara („Stanisław Salamander"), w latach 1941–1942 kierownika wojskowej placówki łączności w Lizbonie – T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 167.

[233] M. Celt [T. Chciuk], *Raport...*, s. 320–341. W drodze do Londynu Tadeusz Chciuk korzystał w przejściu do Hiszpanii z pomocy pracownika „Emy" w Grenoble Krzysztofa Tutaja.

[234] Oboje wymienieni jako pracownicy wojskowej bazy łączności w Bernie („Wera", „Panorama") – T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej...*, s. 166.

[235] A. Smulikowski, *Baza „Wera"*, „Kultura Oświata Nauka" 1989, nr 7/8, s. 77–78.

[236] Józef Baraniecki został zaprzysiężony „do pracy krajowej" w Londynie 15 III 1945 r. Po wojnie mieszkał w Londynie, gdzie był m.in. wiceprezesem oddziału Stowarzyszenia Polskich Kombatantów oraz członkiem Komisji Skarbu Narodowego – SPP, MSW, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r.; *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 180, 222.

[237] S. Łucki, *Od Kut...*, s. 57. Formalnie był sekretarzem Delegatury MSW w Paryżu od 1 maja – Zaświadczenie ministra Zygmunta Berezowskiego z 18 VIII 1948 r., kopia w zbiorach autora.

[238] Tadeusz Heinrich w latach 1939–1940 pracował w placówce MSZ w Rzymie, od 1940 do 1944 r. we Francji w sieci F2 wywiadu, w latach 1945–1948 pracownik ekspozytury MSW w Paryżu – List Tadeusza Heinricha do autora z 1 V 1996 r.

wej" w Londynie 21 maja 1942 r.)[239] i Walerian Maciejewski. Odgrywała ona rolę nadrzędną wobec placówek powoływanych w Belgii, Holandii, Niemczech oraz istniejącej już w Szwajcarii. W czerwcu 1945 r. kierownikiem placówki w Niemczech został mianowany Tadeusz Rzewuski. Przez kilka miesięcy w 1945 r. w Niemczech pracował w strukturach MSW działacz SN Wojciech Wasiutyński[240]. Na przełomie 1945 i 1946 r. delegatem głównym rządu we Frankfurcie nad Menem został płk Jan Kaczmarek[241], a przedstawicielem MSW był Kazimierz Tychota. Temu ostatniemu podlegali delegaci MSW w poszczególnych strefach okupacyjnych Niemiec: Wacław Całus – brytyjskiej, Jerzy Patkowski – amerykańskiej i Tadeusz Zgaiński[242] – francuskiej. Drogi łączności do kraju budował z polecenia Baranieckiego Stanisław Komendowski („Nowak"). Udało się zorganizować trzy punkty wyjściowe, którymi kierowali: Józef Gawrych w Regensburgu, ks. Stanisław Bojan w Straubingu, Paweł Uchwat w Linzu. W Niemczech działał także Edward Sojka i współpracujący z nim Jerzy Ruebenbauer („Mariusz"). W początkach 1946 r. Sojka zaangażował na kierownika placówki MSW w Pradze prof. Marian Szyjkowskiego („Hope"). Placówka ta miała utrzymywać kontakt z analogiczną w Budapeszcie. W tym czasie Komendowski zorganizował dwa punkty oparcia: w Pradze („Gama") i w Czeskich Budziejowicach („Zych") – inż. Zygmunt Czerniowski. Rozbudował też punkt w Linzu („Szaława"), którego kierownikiem został Stefan Świrski, a pracowali w nim Uchwat i Marian Bohat[243].

W początkach 1946 r. kierownikiem placówki MSW w Rotterdamie został Franciszek Rozwadowski[244]. Pracował do kwietnia 1947 r., a radiostacja placówki miała kryptonim „Roman"[245].

Placówka paryska w 1947 r. została przekształcona w Delegaturę Łączności Rządu z Krajem podlegającą nadal MSW w Londynie. W skład Kolegium Delegatury wchodzili: delegat mianowany przez premiera, jego trzech zastępców oraz delegat ministra obrony narodowej[246].

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych miało ponadto swoje placówki w: Bernie, Brukseli, Kairze, Kujbyszewie, Lizbonie, Madrycie, Nowym Jorku, Sofii, Teheranie. W Lizbonie posłem RP do 31 sierpnia 1943 r. był Karol Dubicz-Penther[247], a od września 1943 do czerwca 1944 r. chargé

---

[239] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 408.

[240] W listopadzie 1946 r. wszedł do Rady Politycznej Polaków w Niemczech. Razem z nim pracowali: Jan Barański, Witold Borysiewicz, Kazimierz Burmajster, Jerzy Czarkowski, Tadeusz Kobylański, Witold Olszewski, ks. Józef Warszawski, Tadeusz Todtleben, Kazimierz Tychota, Wacław Całus, Antoni Malatyński – J. Rydel, *„Polska okupacja" w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000, s. 185.

[241] Szef oficerów łącznikowych przy SHAEF – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 627.

[242] Po wojnie był adwokatem w Monachium i delegatem Towarzystwa Pomocy Polakom na Niemcy – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 115, 395.

[243] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 26–30.

[244] Najprawdopodobniej chodzi o ur. w 1910 r. inżyniera rolnictwa, oficera PSZ na Zachodzie. Jego brat Wincenty („Pascal") był jednym z kierowników sieci wywiadu polskiego we Francji – J. Zdrada, *Rozwadowski (Jordan Rozwadowski) Jan Emanuel* [w:] *PSB*, t. 32, s. 412; J. Zamojski, *Rozwadowski (Jordan-Rozwadowski) Wincenty* [w:] *ibidem*, s. 422–424. Wincenty Rozwadowski na przełomie 1946 i 1947 r. wyjechał „wraz z kilkoma członkami rodziny" do RPA. Szerzej na temat wywiadu polskiego we Francji zob. S. Żochowski, *Wywiad polski we Francji 1940–1945. Niektóre sprawy polsko-brytyjskie*, Londyn 1990.

[245] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 8, 13.

[246] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 10, Regulamin Delegatury Łączności Rządu z Krajem.

[247] Karol Dubicz-Penther (1892–1944), w latach 1937–1943 poseł RP w Lizbonie – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 798.

d'affaires – Józef Potocki[248]. Placówką MSW („Leon I") kierował od przełomu października i listopada 1940 r. działacz Związku Polaków w Niemczech Stefan Murek („Rogoziński")[249], a od drugiej połowy 1943 r. Tadeusz Cieplak („Nowak")[250]. Na 1942 r. preliminowano wydatki placówki na kwotę 1200 funtów[251], natomiast na 1943 r. zaplanowano wspólny budżet dla placówek „Leon" i „Marceli" w wysokości 2600 funtów[252]. Placówka współpracowała z przedstawicielem ministra pracy i opieki społecznej w wysyłaniu paczek żywnościowych i odzieżowych do okupowanego kraju, do 1 stycznia 1945 r. ze Stanisławem Schimitzkiem[253], a następnie jego zastępcą (od lutego 1941 r.) Karolem Maxaminem[254].

Posłem RP w Teheranie (również w Iraku i Afganistanie) do 30 czerwca 1942 r. był Jan Karszo-Siedlewski[255], następnie Karol Bader[256]. Na 1942 r. przewidywano 600 funtów na działalność placówki MSW w Teheranie („Teresa")[257], taką też kwotę – na rok następny[258]. Zorganizowana przez Michała Jerzego Górszczyka z SL w marcu 1943 r.[259] dwuosobowa placówka funkcjonowała do grudnia 1944 r., kiedy to Górszczyk podał się do dymisji[260]. Prowadziła działalność w ustawicznym konflikcie z delegatem Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Franciszkiem Haluchem z PPS[261] oraz placówką terenową P-5 ekspozytury „T" Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza[262]. W początkach 1945 r. pracownikami placówki MSW byli Franciszek Juraszek i Witold Matkowski.

W Kairze chargé d'affaires RP (od 1941 r. posłem) był Tadeusz Zażuliński[263]. W poselstwie RP pracował Zbigniew Maliszewski („Zbigniew"), który utrzymywał łączność

---

[248] Józef Alfred Potocki (1895–1968), w latach 1934–1939 wicedyrektor Departamentu Politycznego MSZ, w latach 1943–1944 chargé d'affaires w Lizbonie, a w latach 1944–1945 na identycznym stanowisku w Madrycie – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 159; A. Szklarska-Lohmannowa, *Potocki Józef Alfred* [w:] *PSB*, t. 28, s. 81–82; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 814.

[249] Zaprzysiężony „do pracy krajowej" w Londynie 1 VI 1942 r.

[250] S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 289, 522, 593.

[251] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[252] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[253] Stanisław Schimitzek (1895–1975), w latach 1933–1939 dyrektor Departamentu Administracyjnego MSZ, w latach 1940–1944 delegat rządu do spraw opieki społecznej w Lizbonie, w 1946 r. wrócił do kraju – A. Essen, *Schimitzek Stanisław* [w:] *PSB*, t. 35, s. 490–492; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 818.

[254] Karol Maxamin (1889–1964), urzędnik kolejowy, członek PPS, po kampanii polskiej 1939 r. przedostał się do Francji, a w grudniu 1940 r. wyjechał do Portugalii i przebywał tam do 1948 r. – L. Dubacki, *Maxamin Karol* [w:] *PSB*, t. 20, s. 268.

[255] Jan Karszo-Siedlewski (1891–1955), w latach 1938–1942 poseł RP w Teheranie, w latach 1942–1943 konsul w Bejrucie, a następnie w latach 1943–1945 zastępca sekretarza generalnego MSZ – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 818.

[256] Karol Bader (1887–1957), w 1926 r. poseł RP w Ankarze, w latach 1926–1931 w Wiedniu, następnie w latach 1942–1945 w Teheranie – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 157; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 792.

[257] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 9.

[258] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[259] Przed przybyciem do Iranu Michał Jerzy Górszczyk pracował w Archangielsku w delegaturze ambasady RP w Kujbyszewie – J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 403.

[260] M.J. Górszczyk, *Szkice emigracyjne...*, s. 50–98.

[261] Po wojnie prezes Towarzystwa Polskiego w Londynie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 192.

[262] M.J. Górszczyk, *Szkice emigracyjne...*, s. 50–98; A. Pepłoński, *Wywiad Polskich...*, s. 152–155. Górszczyk pisze o opanowaniu Delegatury MPiOS przez członków PPS: Franciszek Haluch – delegat, Artur Szewczyk – sekretarz, później zastępca delegata, Antoni Pająk – zastępca delegata, Otton Pehr – przewodniczący Komisji Rewizyjnej, Bogusław Kon – zastępca przewodniczącego.

[263] Tadeusz Zażuliński (1897–1995), w 1939 r. chargé d'affaires w Kairze, w latach 1944–1945 poseł RP – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 156; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 825.

z Jerzym Kurcyuszem. Na 1942 r. wydatki placówki „Karol" planowano w wysokości 600 funtów[264], identycznie miały kształtować się wydatki w roku następnym[265]. W Kairze często przebywał Izmael Bey Pietrusin-Pietruszewski[266], zaprzysiężony w Londynie 8 grudnia 1941 r. Miał być łącznikiem z Tatarami i innymi narodami mahometańskimi[267].W maju 1943 r. gen. Józef Haller został mianowany delegatem rządu na Środkowym Wschodzie z siedzibą w Kairze. Generał Haller nie objął stanowiska, a po jego rezygnacji funkcję tę od 5 czerwca pełnił ambasador Tadeusz Romer[268]. Zgodnie z uchwałą rady ministrów delegat sprawował nadzór nad wszystkimi polskimi placówkami rządowymi w Egipcie, Iranie, Iraku, Syrii, Palestynie, Indiach i Afryce Wschodniej[269]. W późniejszym okresie (1944–1945) w kairskiej placówce MSW pracowali Tadeusz Szumański[270] i Fabiola Krańska.

W latach wojny w Kairze rezydowały rządy okupowanej Grecji i Jugosławii. Przedstawicielami władz RP przy rządzie Grecji byli: Roger Raczyński i Paweł Czerwiński[271], przy rządzie Jugosławii – Mieczysław Marchlewski, Janusz Kruszyński i ppłk Tadeusz Wasilewski[272].

W Bernie posłem RP do maja 1940 r. był Tytus Komarnicki, następnie chargé d'affaires do 1945 r. – Aleksander Ładoś[273]. Polska placówka „Bronisław" prowadziła ożywioną działalność w neutralnej Szwajcarii. Oprócz opieki, jaką starano się otaczać internowanych żołnierzy polskich i uchodźców z okupowanego kraju, prowadzono także rozmowy z politykami innych przedstawicielstw dyplomatycznych. Już w 1941 r. nawiązano kontakt z emigracyjnymi politykami litewskimi, którzy zgłosili propozycję rozmów z rządem polskim i postulowali współpracę niepodległej Litwy z Polską na zasadzie „regionalnej federacji"[274]. Na 1942 r. wydatki placówki planowano na 700 funtów[275], w 1943 r. – na 1000 funtów[276]. Szyfrowaniem depesz nadawanych z poselstwa zajmowali się Stanisław Nahlik oraz Zofia Starczyńska-Zimowska[277]. Poselstwo współpracowało z organizacją Aide Suisse aux Prisonniers de Guerre Polonais, której zadaniem było wysyłanie paczek żywnościowych i odzieżowych do jeńców w oflagach. Adresy uzyskiwano od Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. W Genewie, siedzibie MCK, przedstawicielami Polski

---

[264] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.
[265] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.
[266] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 385 – tu jako Petrusin.
[267] *Ibidem*, s. 407. Może chodzi tu o „Izmael Beka" Józefa Pietrucin-Pietruszewskiego, współpracownika Oddziału II w okresie międzywojennym – J. Kochanowski, *Afera „Izmael-Bek"*, „Karta" 1998, nr 25, s. 104–109; A. Pepłoński, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999, s. 143.
[268] S. Aksamitek, *Generał Józef Haller...*, s. 210; M. Paszkiewicz, *Romer Tadeusz Ludwik Wiktor* [w:] *PSB*, t. 31, s. 657–658. Jednakże po śmierci Sikorskiego Romer został wezwany do Londynu i 14 VII 1943 r. objął stanowisko ministra spraw zagranicznych.
[269] *Protokoły...*, t. 5, s. 450–457.
[270] W cytowanym wykazie obsady personalnej placówek MSW (SPP, MSW, t. 29, poz. 50) widnieje nazwisko Tadeusz Szymański. Skorygowano je na podstawie pisma placówki MSW w Kairze z 6 XI 1944 r. podpisanego przez Tadeusza Szumańskiego – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 177, k. 1.
[271] *Polska służba...*, s. 54.
[272] *Ibidem*, s. 57.
[273] H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 444; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 159.
[274] W. Rojek, *Kwestia Wileńszczyzny w pracach rządu RP na uchodźstwie od października 1939 do lipca 1941 roku* [w:] *Europa...*, s. 77.
[275] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.
[276] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.
[277] S.E. Nahlik, *Przesiane przez pamięć*, t. 2, Kraków 2002, s. 294–295.

byli Jan Modzelewski i Stanisław Radziwiłł[278]. W 1945 r. w placówce MSW pracowali Michał Musioł i Jerzy Stempowski[279]. W maju 1945 r. Musioła mianowano zastępcą delegata MSW w Szwajcarii; wówczas podlegał Józefowi Baranieckiemu. Radiostacja placówki otrzymała w tym czasie kryptonim „Gustaw"[280].

W USA ambasadorem RP do grudnia 1940 r. był Jerzy Potocki, a od marca 1941 do 1945 r. – Jan Ciechanowski[281]. Powstanie placówki MSW („Urszula") w 1941 r. było związane z Akcją Kontynentalną. Pracami kierowali Jan Drohojowski[282], od grudnia 1939 r. I sekretarz ambasady RP w Waszyngtonie, oraz Tomasz Kuśniarz (Kuźnierz)[283], od sierpnia 1941 r. zastępca radcy finansowego ambasady. Na kontynencie południowoamerykańskim MSW posiadało placówkę w Buenos Aires. Pracowali w niej Edward Paciorkowski i Zbigniew Golendzinowski. W 1942 r. doszło do reorganizacji działań Akcji Kontynentalnej na terenie USA. Zainteresowanie placówki MSW miało się ograniczyć do obserwacji stosunków wewnętrznych Polonii w USA i Kanadzie oraz wywiadu politycznego, natomiast kierownictwo nad Akcją Kontynentalną miało objąć wojsko. Budżet placówki na 1942 r. określono na kwotę 600 funtów[284], na 1943 r. preliminowano kwotę 1500 funtów[285]. Działalnością placówki MSW miał kierować Tomasz Kuśniarz, a kierownictwo wojskowe sprawował ppłk dypl. Janusz Iliński. W maju 1942 r. gen. Sikorski wydał rozkaz o zakończeniu Akcji Kontynentalnej w Ameryce Północnej i Południowej[286]. W 1945 r. w placówce MSW prawdopodobnie pracowali: Adam Niebieszczański z SN[287], Daniel Freilich z PPS, Stefan Rogoziński[288], Wojciech Sokalski z SL i Jan Karski[289].

---

[278] Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976), od 1 II 1940 r. attaché delegacji polskiej przy Lidze Narodów oraz delegat PCK przy MCK. 17 IV 1943 r. zwrócił się do MCK o zbadanie zbrodni katyńskiej – M. Paszkiewicz, *Radziwiłł Stanisław Albrecht* [w:] *PSB*, t. 30, s. 372–373; S.E. Nahlik, *Przesiane...*, t. 2, s. 314–317.

[279] Jerzy Stempowski (1894–1969), eseista, przed wojną m.in. korespondent PAT, w 1940 r. dotarł z Węgier do Berna, po wojnie pozostał w Szwajcarii, od 1946 r. współpracował z paryską „Kulturą", gdzie drukował pod pseudonimem Paweł Hostowiec – *Mały słownik...*, s. 301–302. Jego raport o Ukrainie, skierowany 29 X 1940 r. z Berna do prof. Kota, został opublikowany: J. Stempowski, *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*, oprac. A.S. Kowalczyk, Warszawa 1993, s. 257–295.

[280] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 8, 13.

[281] H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 159. W okresie grudzień 1940–luty 1941 r. chargé d'affaires był Michał Kwapiszewski.

[282] Jan Drohojowski (1901–1980), od 1939 r. I sekretarz ambasady RP w Waszyngtonie, w styczniu 1942 r. przeniesiony do Hawany na stanowisko ministra pełnomocnego i kierownika poselstwa RP – J. Drohojowski, *Wspomnienia dyplomatyczne*, Warszawa 1959, s. 138–169; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 798.

[283] *Protokoły...*, t. 4, s. 202.

[284] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 9.

[285] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[286] A. Pepłoński, *Wywiad Polskich...*, s. 175–177 (tu: Kuźniarz); *Protokoły...*, t. 3, s. 211. Dodać należy, że od 1 X 1942 r. do 1 II 1945 r. II radcą ambasady RP w Waszyngtonie był Wiesław Arlet, zaprzysiężony przez MSW w Londynie 11 II 1941 r. – *Polska służba...*, s. 65.

[287] Adam Niebieszczański (1911–1981), przed wojną członek Rady Naczelnej SN; w 1940 r. pracownik Ministerstwa Informacji w Paryżu; w latach 1940–1945 służył w Samodzielnej Brygadzie Spadochronowej; od maja 1945 r. wicekonsul RP w Nowym Jorku i kierownik placówki MSW; w lipcu 1945 r. zrezygnował z pracy w dyplomacji; po wojnie był m.in. członkiem zarządu Związku Polskich Spadochroniarzy w Ameryce oraz wiceprezesem Fundacji im. J. Paderewskiego w Nowym Jorku – Biblioteka Polska w Paryżu, 1261, S. Lam, *Materiały...*, k. 38; *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 124, 130; S. Łukasiewicz, *Dzieje Związku Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2003, z. 143, s. 61.

[288] Po wojnie mieszkał w Niemczech – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 364.

[289] Podaję za cytowanym dokumentem z SPP MSW, t. 29, poz. 50 – aczkolwiek Jan Karski w liście do autora z 16 I 1992 r. zaprzecza, aby był pracownikiem takiej placówki, natomiast do 5 VII 1945 r. był urzędnikiem ambasady RP.

W Brukseli posłem RP do 1 listopada 1939 r. był Michał Mościcki[290], a następnie chargé d'affaires – Leon Litwiński[291]. Po agresji Niemiec na Belgię 10 maja 1940 r. personel poselstwa wyjechał do Francji[292]. Od listopada 1940 r. powstawały polskie komórki konspiracyjne w ramach organizacji belgijskich. W sierpniu 1942 r. powstały placówki POWN w Mons, Charleroi i Liège. Na czele obszaru „Pomorze" POWN, obejmującego Belgię i Holandię, stał Edward Pomorski („Bolesław"). Na przełomie sierpnia i września 1944 r. większość terytorium Belgii została wyzwolona przez wojska anglosaskie. Do Brukseli wróciła polska służba dyplomatyczna. Posłem RP został Stefan Glaser[293], dotychczasowy (od 14 sierpnia 1941 r.) poseł przy rządzie belgijskim na emigracji w Londynie. W początkach 1945 r. w placówce MSW mieli pracować Adam Gawlikowski i Zbigniew Sługocki[294]. Faktycznie dopiero 15 maja jej kierownikiem został mianowany por. Gawlikowski, były żołnierz 1. Dywizji Grenadierów z 1940 r., następnie internowany w Szwajcarii. Placówka dysponowała radiostacją o kryptonimie „Walery"[295].

W Bułgarii posłem RP był Adam Tarnowski[296]. W październiku 1939 r. nakłonił do współpracy z polskimi władzami byłego radcę ambasady bułgarskiej w Warszawie Kruma Tsokoffa, którego w listopadzie 1939 r. skierowano na podobne stanowisko do Berlina. Korzystając z podróży służbowych, Tsokoff dokonywał przerzutu poczty oraz funduszy między polskimi placówkami w Sofii i Budapeszcie a Warszawą. Do pracy wciągnął Dymitra Ikonomoffa, byłego pracownika bułgarskiej misji handlowej w Polsce. Obaj wymienieni zorganizowali polsko-bułgarską organizację Grupa B w Warszawie. Poza przekazywaniem poczty grupa zajmowała się także – we współpracy z KOP (inż. Brzozowski) – przerzucaniem ludzi. W czerwcu–lipcu 1940 r., kiedy aresztowano m.in. Tsokoffa i Ikonomoffa, została rozbita przez Niemców. Równocześnie z Grupą B powstała grupa przerzutowa w Sofii, zorganizowana przez Zdzisława i Stefanię Zembrzuskich[297].

2 marca 1941 r. nastąpiło zerwanie stosunków dyplomatycznych[298]. W Sofii w konsulacie Argentyny pracował Karol Iwanicki, znajomy Jerzego Kurcyusza. On to pomagał m.in. kurierowi Kazimierzowi Koźniewskiemu w drodze do okupowanego kraju[299]. Jednakże w wyniku aresztowania Karol Iwanicki, który pracował w konsulacie Argentyny w Sofii, został zmuszony do opuszczenia Bułgarii w sierpniu 1941 r.[300] Kierownik placówki w Stambule utrzymywał w Sofii kontakt z dr. Włodzimierzem Stępniewskim, który

---

[290] Michał Mościcki (1894–1961), w latach 1933–1936 poseł RP w Tokio, w latach 1937–1939 w Brukseli – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 811.

[291] Leon Litwiński, ur. w 1887 r., ekonomista i dyplomata, w latach 1939–1940 chargé d'affaires w Brukseli – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 442; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 155; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 808.

[292] H. Batowski, *Walka dyplomacji...*, s. 80–81.

[293] Stefan Glaser (1895–1984), prawnik i dyplomata, w latach 1941–1944 poseł RP przy rządzie belgijskim w Londynie, od 1944 r. poseł w Belgii i Luksemburgu – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 800.

[294] Po wojnie był członkiem zarządu Związku Inwalidów Wojennych PSZ w Londynie – *Rocznik Polonii 1958–59*, s. 216.

[295] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 8, 13.

[296] Adam Tarnowski (1892–1956), w latach 1930–1941 poseł RP w Sofii, w latach 1941–1944 – przy rządzie czechosłowackim w Londynie, w latach 1944–1945 minister spraw zagranicznych – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 822.

[297] K. Tsokoff, *Moja droga do Polski i walka u boku polskich przyjaciół* [w:] *Ramię w ramię...*, s. 168–206; J. Pollack, *Wywiad, sabotaż...*, s. 106–108.

[298] H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 442, 451; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 155.

[299] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 65.

[300] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 60.

przybył do Sofii z Belgradu. W lipcu 1941 r. po porozumieniu się z Londynem próbowano zainstalować w Sofii placówkę („Sonia"), na której czele miał stanąć Stępniewski, jednakże opuścił Bułgarię. Na wydatki placówki w 1942 r. przewidywano kwotę 1000 funtów[301]. Następnie zorganizowano placówkę w ramach Akcji Kontynentalnej. Na jej czele stał Zbigniew Kowalewski („Witold", „Zbyszek"). Kontakt z nim utrzymywał Jerzy Kurcyusz za pośrednictwem Lucy Rossi. Placówka działała do połowy 1943 r., kiedy Kowalewski został aresztowany.

W Madrycie posłem RP do 1 czerwca 1944 r. był Marian Szumlakowski[302]. Kierownikiem placówki politycznej („Marceli") został dr Jan Kaczmarek, działacz polonijny w Niemczech, zaprzysiężony w Londynie 1 września 1941 r.[303] Placówkę „Marceli" planowano zlikwidować w 1942 r.[304], mimo że preliminowano na jej działalność kwotę 600 funtów[305].

Polskim chargé d'affaires przy rządzie ZSRR od sierpnia 1941 r. był Józef H. Retinger, a ambasadorem od września 1941 do września 1942 r. – Stanisław Kot[306]. W placówce dyplomatycznej w Kujbyszewie pracowali: Jan Tabaczyński, radca ambasady RP w Kujbyszewie, zaprzysiężony w Angers 7 (27) kwietnia 1940 r., któremu podlegały „sprawy ogólne", Wiesław Arlet zaprzysiężony 11 lutego 1941 r. w Londynie, I sekretarz ambasady RP w Kujbyszewie od 1 września 1941 do 14 września 1942 r. – podlegały mu „sprawy polityczne"[307], Paweł Zaleski, zaprzysiężony w Angers 1 czerwca 1940 r., był attaché ambasady RP od 1 września 1941 do 26 kwietnia 1943 r.[308] Pracował tutaj także Franciszek Moskal, dawny emisariusz polityczny do kraju. Pełnił on funkcję attaché ambasady i utrzymywał kontakt radiowy m.in. z placówką w Stambule[309]. Zadania kuriera wypełniał emerytowany mjr Kram. Na 1942 r. wydatki placówki MSW zaplanowano na 600 funtów[310], identyczną kwotę umieszczono w preliminarzu na rok następny[311].

Dzięki funkcjonowaniu sieci placówek łączności politycznej była możliwa ożywiona, jak na warunki wojenne, wymiana poczty między rządem a okupowanym krajem. Z Londynu w 1941 r. pocztę wysłano do placówek 123 razy, 3 razy bezpośrednio do delegata w kraju[312], a otrzymano 194 razy. Natomiast do 16 maja 1942 r. wysłano pocztę

---

[301] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[302] Marian Szumlakowski (1893–1961), w latach 1933–1935 poseł RP w Lizbonie, w latach 1935–1944 w Madrycie – H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 443; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 157; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 821.

[303] SPP, MSW, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r.; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 223, 407.

[304] A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak...*, s. 298.

[305] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 8.

[306] H. Batowski, *Polska dyplomacja...*, s. 444; *idem*, *Walka dyplomacji...*, s. 160.

[307] SPP, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r.; *Polska służba...*, s. 74; S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1956, s. 27.

[308] *Polska służba...*, s. 74. Jerzy Kurcyusz (*Na przedpolu Jałty...*, s. 406, 418) twierdził, że Paweł Zaleski pracował w Stambule do sierpnia 1942 r.

[309] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 120 i n.; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 49; F. Moskal, *Z pasją...*, s. 104–143.

[310] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na rok 1942, k. 9.

[311] *Ibidem*, t. 195, Preliminarz budżetowy na rok 1943, k. 3.

[312] W 1941 r. do delegata rządu wysłano pięciu kurierów: Czesława Raczkowskiego („Włodek") – zrzucony 15/16 lutego, Napoleona Segiedę („Wera") – zrzucony 7/8 listopada, Wiktora J. Strzeleckiego („Michał Buka") – zrzucony 27/28 grudnia, Tadeusza Chciuka („Celt") – zrzucony 27/28 grudnia i Andrzeja Świątkowskiego („Amurat") – zrzucony 27/28 grudnia.

145 razy, do delegata 2 razy[313], otrzymano 130 przesyłek[314]. Oprócz przekazywania poczty placówki utrzymywały łączność radiową z Londynem i w mniejszym zakresie między sobą.

Na zakończenie trzeba wspomnieć o sieci placówek montowanych dla Akcji Kontynentalnej. Pod koniec 1940 r. rząd RP postanowił rozpocząć organizowanie do walki skupisk Polaków znajdujących się w różnych krajach Europy. 19 listopada „Prezes Rady Ministrów referuje sprawę projektowanej współpracy polsko-brytyjskiej w dziedzinie szerzenia w poszczególnych krajach kontynentu, w szczególności we Włoszech, na Węgrzech, w Jugosławii i we Francji, nastrojów proalianckich za pośrednictwem zaufanych emisariuszy". Do przeprowadzenia tego planu powołano komitet w składzie: Stanisław Kot – minister spraw wewnętrznych, gen. Kazimierz Sosnkowski, August Zaleski – minister spraw zagranicznych, Stanisław Stroński – minister informacji i dokumentacji, oraz ppłk dypl. Stanisław Gano – zastępca szefa Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza[315].

11 stycznia 1941 r. zaprzysiężono w Londynie kierownika Akcji Kontynentalnej Jana Libracha („Arwa")[316], a razem z nim szyfrantki z Działu Społecznego MSW: Ewę Fryz, Martę Jaworską[317], Marię S. Dorosiewicz, Alinę Rachwałową[318], Irenę Borkowską, Zofię Mostowiakową, Helenę Sadłowską[319]. Utworzono Biuro Centralne w ramach MSW, na którego czele stał Librach. Pomagali mu w pracy: Wiktor Skiwski („Walery"), Czesław Bitner („Kijakowski", „Mikołaj") – zaprzysiężony 21 lutego 1941 r., Feliks Gadomski – zaprzysiężony 10 września 1941 r. Do końca 1942 r. na Akcję Kontynentalną wydano 100 tys. funtów angielskich, z czego 85 324 funty na działalność poza granicami Wielkiej Brytanii, a na „szyfry, sprzęt radiowy i podróże" – ponad 3 tys. funtów[320].

Kurierzy i emisariusze

Kurierzy do delegatury byli przerzucani dwiema drogami: lądową (przez Stambuł i Budapeszt) oraz powietrzną. Drogą lądową dotarli do Warszawy m.in.: Wanda Modlibowska („Marta"), Franciszek Moskal („Teodor Martyniuk", „Wojtek")[321] i Kazimierz Koźniewski („Weber")[322]. Jako pierwsza wyruszyła Modlibowska, która już 22 maja 1940 r. znalazła się w Warszawie, przywożąc szyfr do korespondencji dla delegata.

---

[313] Do 16 V 1942 r. do kraju zostali zrzuceni następujący kurierzy cywilni: Benedykt Moszyński („Andrzej") – 6/7 stycznia, Leszek Janicki („Maciej") – 27/28 marca, Stanisław Zaborowski („Walek") – 30/31 marca, Jerzy Mara-Mëyer („Filip") – 30/31 marca.

[314] M. Hułas, *Goście czy intruzi?...*, s. 225.

[315] *Protokoły...*, t. 2, s. 183–184.

[316] Jan Librach (1904–1973), w latach 1935–1939 I sekretarz ambasady RP w Paryżu, w latach 1944–1945 kierownik wydziału w MSZ w Londynie – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 808.

[317] Była później sekretarką ministra spraw wewnętrznych Władysława Banaczyka – F. Moskal, *Z pasją...*, s. 147.

[318] Zaprzysiężona 11 I 1941 r., była kierowniczką Biura Szyfrów MSW – *ibidem*, s. 149.

[319] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 406.

[320] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Wykonanie budżetu Akcji Kontynentalnej za czas od 1 VII 1941 r. do 31 XII 1942 r., k. 21.

[321] K. Iranek-Osmecki, *Emisariusz Antoni*, Paryż 1985, s. 82; *idem*, *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK 1940–1944*, Warszawa 1998, s. 105.

[322] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 7–142.

Następnie trzykrotnie wyprawiała się jako jego kurierka do Budapesztu. Ostatnią podróż odbyła w maju 1941 r. Od lata 1941 r. pracowała w Biurze Prezydialnym Delegatury[323].

Moskal wyruszył z Londynu 8 grudnia 1940 r.[324], z Budapesztu razem z przewodnikiem Janem Freislerem 7 stycznia 1941 r., a trzy dni później był już w Warszawie. Po przeprowadzeniu rozmów z działaczami politycznymi, w połowie marca udał się w trwającą ponad miesiąc drogę powrotną przez Budapeszt, Belgrad, Stambuł, Bejrut, Jerozolimę, Kair, Akrę, Lagos i Lizbonę. Zaraz po przyjeździe do Londynu złożył obszerne sprawozdanie Stanisławowi Mikołajczykowi[325].

Kurier rządowy Koźniewski dotarł przez Budapeszt do Warszawy 22 czerwca 1943 r.[326] i następnie został pracownikiem Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu. Jednakże jego wyprawa rozpoczęła się już 17 marca 1941 r. Po dotarciu do Budapesztu 18 sierpnia został aresztowany. W wyniku śledztwa władze węgierskie zatrzymały kilka osób z kierownictwa budapeszteńskiej placówki łączności politycznej. Dzięki życzliwemu stosunkowi Węgrów do Polaków po kilku miesiącach zwolniono ich z więzienia. Sam Koźniewski odzyskał wolność 9 grudnia 1942 r. Po odpoczynku w czerwcu 1943 r. wyruszył do kraju.

Następnym emisariuszem był wspomniany wcześniej Jan Karski. Po wypełnieniu w Paryżu misji zleconej mu przez CKON w końcu kwietnia 1940 r. został wysłany do Warszawy, tym razem jako kurier rządowy[327]. Po miesięczym tam pobycie wyruszył w drogę powrotną. Miał do przekazania rządowi informację o uzgodnionej przez polityków (poza narodowcami) kandydaturze Stefana Korbońskiego na stanowisko delegata rządu[328]. W drodze do Budapesztu został aresztowany. Osadzony w więzieniu w Preszowie, dokonał nieudanej próby samobójstwa. Odratowanego kuriera Niemcy przewieźli do szpitala w Nowym Sączu, skąd, dzięki pomocy członków konspiracji, udało mu się uciec. Po kilkumiesięcznej kwarantannie rozpoczął pracę w BIP ZWZ-AK, najpierw w Krakowie, a następnie w Warszawie. We wrześniu 1942 r. został wysłany przez delegata rządu do Londynu, dokąd dotarł w listopadzie. Jego droga wiodła przez Niemcy, Francję i Portugalię[329]. Poza dostarczeniem rządowi materiałów informacyjnych jego zadaniem było zorganizowanie szlaku przerzutowego dla kurierów cywilnych w kierunku zachodnim.

Przedstawiciele polskiego rządu stale poszukiwali osób, które mogłyby przekazywać fundusze i korespondencję do okupowanego kraju. Jedną z takich osób był Samson (Salomon) Mikiciński, konsul Chile, postać kontrowersyjna i wzbudzająca w późniejszym okresie zastrzeżenia, zwłaszcza polskiego kontrwywiadu. Zarzucano mu kontakty z Niem-

---

[323] Informacje Wandy Modlibowskiej dla autora z października 1987 r.; H. Matuszewicz, J. Łopuszański, *Wanda Modlibowska (1909–2001) ps. „Marta", „Maria", „Maria Szara", „Halszka"* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 318–319.

[324] We wrześniu Franciszek Moskal leciał już z Londynu do Gibraltaru, ale samolot został zawrócony – F. Moskal, *Z pasją...*, s. 78.

[325] Sprawozdanie Franciszka Martyniuka (Moskala) o sytuacji w kraju w I kwartale 1941 r. [w:] *Ibidem*, s. 287–310.

[326] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 145.

[327] E.T. Wood, S.M. Jankowski, *Karski...*, s. 85.

[328] *Ibidem*, s. 91.

[329] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 80 z 19 IX 1942 r., odebrana 24 września, k. 31; *ibidem*, Depesza „Stema" nr 100 z 23 XI 1943 r., odebrana 5 marca przez radiostację nr 50, k. 36, *ibidem*, Depesza „Stema" nr 114 z 1 XII 1942 r., odebrana 10 grudnia, k. 40; *ibidem*, Depesza Jana Karskiego nr 119 z 4 XII 1942 r., odebrana 14 grudnia, k. 42; J. Karski, *Tajne państwo...*, s. 311–312; E. Zawacka, *Odnaleziony raport Zo, emisariuszki Armii Krajowej* [w:] *Z dziejów Wydziału...*, s. 12.

cami, niemniej w związku z dużymi trudnościami w utrzymywaniu łączności z krajem gen. Sosnkowski zdecydował się w listopadzie 1939 r. na korzystanie z jego usług. Zabrał do Warszawy 1,5 mln zł dla ZWZ[330]. Niedługo po powrocie z tej wyprawy, w styczniu 1940 r. wyjechał do Bukaresztu, gdzie pobrał z polskiej ambasady 6 mln zł. Następnie udał się przez Berlin do Warszawy i tu rozdysponował przywiezione pieniądze. Na działalność ZWZ otrzymał 2 mln 700 tys. zł[331]. Część pieniędzy przeznaczono na dotacje dla organizacji politycznych i społecznych oraz na akcję charytatywną[332]. Kolejny raz udał się do Polski w lutym 1940 r.[333] Przebywał w Warszawie i Krakowie. Tutaj rozmawiał m.in. ze Stanisławem Mierzwą z SL[334]. Po powrocie z wyprawy został odznaczony Orderem Odrodzenia Polski. Właśnie wtedy, w związku z jawnymi kontaktami Mikicińskiego z Niemcami, polski kontrwywiad zaczął wnikliwie badać jego osobę. Pomimo tego zarówno władze cywilne, jak i wojskowe powierzyły mu kolejną misję. Tym razem zawiózł ogromną kwotę około 50 mln zł. Były to pieniądze rządowe, ale także prywatne przekazywane przez Polaków rodzinom w kraju. Następnie Mikiciński („Lis") przebywał w Bukareszcie, Stambule i Palestynie. Uprowadzony ze Stambułu 16 I 1941 r. przez polski kontrwywiad we współpracy z Brytyjczykami, został oskarżony o współpracę z Abwehrą i zlikwidowany 28 marca 1941 r.[335]

Drogą powietrzną przerzucono do kraju 29 kurierów i emisariuszy. Przewozili oni pocztę dla delegata i stronnictw politycznych oraz fundusze na działalność konspiracyjną. Zrzucano ich w ekipach razem z „cichociemnymi" kierowanymi do Armii Krajowej. Przygotowaniem placówek odbiorczych w kraju zajmował się Dział Zrzutów Powietrznych (krypt. „Syrena"), a od 1942 r. Wydział Zrzutów V-S (krypt. „Import", „M II Grad") Komendy Głównej AK[336]. W ramach wydziału funkcjonowali oficerowie łącznikowi do ugrupowań konspiracyjnych, jednym z nich był ppor. Leon Lutyk („Jakub")[337]. Tucholski twierdził, że Lutyk był oficerem łącznikowym do SL[338]. Należy też zauważyć, że pod pseudonimem „Bereda" był zastępcą naczelnika Wydziału Bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu. Także w tym departamencie istniała komórka o kryptonimie „Bociany"[339]. W opiece nad kurierami brały również udział łączniczki Biura Prezydialnego Delegatury. Bronisława Podlewska-Grzelak („Ewa") wymienia jako podopiecznych kurierów: Stanisława Niedbałę („Bask"), Tadeusza Chciuka („Celt") i Jerzego Lerskiego („Jur")[340].

---

[330] R. Buczek, *Człowiek do złotych interesów*, Warszawa 1991, s. 22.
[331] Meldunek „Rakonia" w sprawie pieniędzy [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 94–95.
[332] R. Buczek, *Człowiek...*, s. 36.
[333] Meldunek nr 6 „Rakonia" z 28 II 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 139.
[334] A. Fitowa, *Stanisław Mierzwa...*, s. 24.
[335] R. Buczek, *Człowiek...*, s. 171; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 43–50, 337–338; O. Terlecki, *Szkice i polemiki*, Kraków 1987, s. 243–288; T. Dubicki, *Konspiracja polska...*, t. 1, s. 234–236.
[336] H. Szołdrska, *Lotnictwo Podziemia czyli dzieje Wydziału Lotniczego KG AK*, Warszawa 1986; J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1988, s. 111–128; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 127, 173–176.
[337] Leon Lutyk (1902–1971), inżynier, członek ZMW RP „Wici", PAML i SL, w konspiracji żołnierz BCh, od 1943 r. zastępca naczelnika Wydziału Bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu, od 1945 r. w PSL, od 1947 r. w PSL Lewica, a następnie w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu* ludowego, s. 236.
[338] J. Tucholski, *Cichociemni*, s. 115.
[339] W. Grabowski, *Łączność Rządu RP...*, s. 67. Interesujące, że taki sam kryptonim nosiło w 1940 r. Szefostwo Lotnictwa KG ZWZ – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 126.
[340] List Bronisławy Grzelak do autora z 3 III 1995 r.

Pierwszym z „kociaków”[341] był Czesław Raczkowski („Włodek Olczyk”). Zaprzysiężony do pracy krajowej 11 lutego 1941 r., zrzucony w nocy z 15 na 16 lutego koło Cieszyna w pierwszym locie „cichociemnych”, przy przekraczaniu granicy GG został aresztowany. Wykupiony z więzienia w Wadowicach, 9 czerwca 1941 r. zameldował się u delegata, który otrzymał z przewożonej przez niego poczty: 34 900 marek i 100 „czerwońców” oraz część instrukcji radiowej, a także uchwałę o współpracy delegata z PKP. Puszka, w której była przewożona poczta, otwierana pod nieobecność „Włodka”, uległa częściowo zniszczeniu[342]. Po wypełnieniu misji Raczkowskiego wysłano z powrotem do Londynu. W grudniu wyjechał z Warszawy i utknął w Budapeszcie, gdzie w czerwcu 1942 r. został aresztowany. Przebywał w kilku więzieniach (m.in. w Warszawie na Pawiaku), a następnie w obozie Gross-Rosen[343].

Napoleon Segieda („Wera”), zaprzysiężony 1 września 1941 r., został zrzucony w nocy z 7 na 8 listopada 1941 r. na placówkę „Ugór” pod Łyszkowicami. Dostarczył delegatowi rządu 12 tys. dolarów papierowych oraz 170 tys. marek niemieckich[344]. W lecie 1942 r. wysłany do Londynu przez Niemcy i Szwajcarię, zaginął w drodze[345].

Kolejny „kociak”, Wiktor Jan Strzelecki („Karol”, „Michał Buka”), działacz PPS z Pruszkowa, pracownik Związku Zawodowego Robotników Rolnych, był doświadczonym kurierem. Już w listopadzie 1939 r. wyruszył z Warszawy do Paryża, dokąd dotarł w lutym 1940 r. W maju skierowano go do kraju. Przebywał w Warszawie i Krakowie, gdzie m.in. przekazał Zygmuntowi Żuławskiemu 400 tys. zł. Po kilku tygodniach udał się w drogę powrotną[346]. Jeszcze raz, w sierpniu, odbył podróż do Warszawy. Kontaktował się ze środowiskiem „Barykady Wolności”, a także Zygmuntem Zarembą i tymczasowym delegatem rządu. Zaprzysiężony w Londynie 11 stycznia 1941 r. do pracy na rzecz kraju, został zrzucony w nocy z 27 na 28 grudnia koło wsi Aleksandrów w Kraju Warty. W pierwszych dniach stycznia 1942 r. przekazał delegatowi rządu przywiezioną pocztę oraz 145 tys. marek i 19 tys. dolarów. Działał następnie w środowisku socjalistów w Warszawie, a także kontaktował się ze Szwedami zaangażowanymi w przerzucanie funduszy i poczty pomiędzy Sztokholmem a krajem. W maju 1942 r. sporządził raport zatytułowany *Sytuacja ogólna za czas od września 1939 r. do 10 maja 1942 r.*[347] Aresztowany w sierpniu 1942 r., zaginął (prawdopodobnie zamordowany w Berlinie)[348].

---

[341] Tak, od nazwiska prof. Stanisława Kota, nazywano kurierów i emisariuszy rządowych.

[342] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego” nr 38a z 24 III 1941 r., k. 14; *ibidem*, Depesza „Wartskiego” nr 52a z 22 VI 1941 r., k. 33.

[343] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*; J. Tucholski, *„Politycy” na spadochronach*, „Kierunki” 1987, nr 19; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 111–113.

[344] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa” nr 6 z 6 I 1942 r., k. 121.

[345] *Ibidem*, Depesza „Wrzosa” nr 22 z 10 II 1942 r., k. 137; M. Celt [T. Chciuk], *Raport...*, s. 161–162; J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 113; K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie...*, s. 350; J. Karski, *Tajne państwo...*, s. 312. Kazimierz Przybysz (*Ludowcy na ziemiach włączonych do Rzeszy 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 193) twierdził, że Napoleon Segieda szedł drogą przez Czechy, Wiedeń i w styczniu 1943 r. dotarł do Aleksandra Ładosia w Szwajcarii.

[346] J. Mulak, *Polska lewica...*, s. 53–54, 158–159; *Pismo Kierownictwa Centralnego WRN do Stanisława Loewensteina z 5 I 1941 r.* [w:] *„My tu żyjemy...*, s. 20, 26, 537; *List „Trójkąta” do Londynu z 28 IV 1942 r.* [w:] J.R. Szaflik, *Konspiracyjny ruch ludowy...*, s. 274.

[347] SPP, MSW, t. 74, Depesza z Warszawy nr 69 odebrana w Londynie 19 VI 1942 r., k. 179; *ibidem*, t. 15, poz. 43, Raport „Michała”.

[348] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema” nr 28 z 2 IV 1942 r., odebrana 30 IV 1942 r., k. 9; *ibidem*, 202/II-19, Raport Komórki Bezpieczeństwa Delegatury nr 98 z 5 XII 1942 r. zatytułowany „Sprawa Mackiewiczowej”, k. 166; M. Celt [T. Chciuk], *Koncert...*; J. Tucholski, *„Politycy”...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 349.

Tadeusz Chciuk („Celt", „Sulima"), zaprzysiężony 12 listopada 1941 r., został zrzucony razem z Wiktorem Strzeleckim w nocy z 27 na 28 grudnia. Po pięciu dniach zameldował się u delegata. Przywiózł 95 tys. marek i 24 700 dolarów. Po wypełnieniu misji wysłany do Londynu, w czerwcu 1942 r. dotarł do Budapesztu, ale dopiero w czerwcu 1943 r. znalazł się w Londynie[349]. Zrzucony razem z nim i Strzeleckim Andrzej Świątkowski („Amurat"), zaprzysiężony 21 lutego 1941 r., zginął po skoku w walce z celnikami niemieckimi w Brzozowie Starym[350].

Benedykt Moszyński („Andrzej"), zaprzysiężony 12 listopada 1941 r., został zrzucony w nocy z 6 na 7 stycznia 1942 r. na placówkę „Kocioł" koło Mińska Mazowieckiego. Przywiózł 120 tys. marek i 16 500 dolarów. Zaginął we wrześniu 1943 r. w drodze powrotnej do Londynu przez Budapeszt[351].

Leszek Janicki („Maciej"), zaprzysiężony 3 marca 1942 r.[352] i zrzucony w nocy z 27 na 28 marca na placówkę „Trawa" koło Częstochowy, w kwietniu 1942 r. był już w Warszawie[353]. Przywiózł 105 tys. dolarów, 300 dolarów w złocie, 25 funtów w złocie i 95 tys. marek. Miał być oddany do dyspozycji Okręgowej Delegatury Rządu Kraków. Skierowany następnie do Kierownictwa Walki Cywilnej[354], gdzie używał pseudonimu „Jan". Po powstaniu warszawskim, od października 1944 r. działał w wywiadzie Okręgowej Delegatury Rządu w Krakowie[355].

Stanisław Zaborowski („Grzegorz", „Walek"), zaprzysiężony 12 listopada 1941 r. i zrzucony w nocy z 30 na 31 marca 1942 r. koło Tłuszcza, przywiózł 82 500 dolarów, 600 dolarów i 50 funtów w złocie i 160 tys. marek. Miał zainstalować „szybką telegrafię", przeszkolić personel do jej obsługi oraz ustalić adresy kontaktowe dla kurierów i emisariuszy[356]. Niestety,

---

[349] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 28 z 2 IV 1942 r., k. 9; M. Celt [T. Chciuk], *Koncert...*; *idem*, *Raport...*; J. Tucholski, *„Politycy"...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 113–114.

[350] *Drogi cichociemnych*, Londyn 1961, s. 57; J. Tucholski, *Cichociemni*, s. 131–133, 424; M. Celt [T. Chciuk], *Koncert...*; *idem*, *Raport...*; J. Garliński, *Politycy i żołnierze*, s. 325.

[351] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 10 z 8 I 1942 r., k. 124; *ibidem*, Depesza z Warszawy nr 69 odebrana w Londynie 19 VI 1942 r., k. 179; AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 28 z 2 IV 1942 r., k. 9; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wiktora" nr 113 z 29 VI 1943 r. nadana przez radiostację nr 46; J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 124; J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 348; K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie...*, s. 35–36.

[352] Podawana przez Jerzego Kurcyusza data zaprzysiężenia Leszka Janickiego 21 II 1942 r. („Kultura Oświata Nauka" 1989, nr 7/8, s. 155) nie odpowiada prawdzie, na akcie pod tą datą brak podpisu Janickiego. Podpis znajduje się natomiast pod datą 3 III 1942 r. – SPP, MSW, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r. Warto zauważyć, że lista osób zaprzysiężonych do pracy „na kraj" opublikowana w książce Jerzego Kurcyusza (*Na przedpolu Jałty...*, s. 405–409) zawiera błędy nawet w stosunku do wcześniejszej publikacji tegoż autora z 1989 r. Dla przykładu: wymieniony na s. 408 Józef Gojski to Józef Gójski, pseudonim „Borowik", a nie „Borowiak". W obu listach opublikowanych przez Kurcyusza brak Franciszka Klimy, nie wspomniano także, iż pod datą zaprzysiężenia 28 V 1942 r. w pozycjach 6 i 7 znajdują się dwa nieczytelne podpisy, jeden atramentem zielonym, drugi – niebieskim.

[353] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 55 z 8 IV 1942 r., k. 165; AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 27 z 28 III 1942 r., k. 8; *ibidem*, Depesza z Londynu nr 36 z 1 V 1942 r., odebrana 3 V 1942 r., k. 12.

[354] AAN, 202/I-2, Depesza z Londynu nr 36 z 1 V 1942 r., odebrana 3 V 1942 r., k. 12; *ibidem*, 202/I-11, „Leszek", k. 101; J. Tucholski, *„Politycy"...*; K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie...*, s. 352.

[355] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 301.

[356] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 55 z 8 IV 1942 r., k. 165; AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 22 z 27 II 1942 r., k. 7; *ibidem*, Depesza z Londynu nr 36 z 1 V 1942 r., k. 12; *ibidem*, 202/I-11, Zadania „Walka", k. 92. Planowano zorganizowanie sieci łączności radiowej przy użyciu „szybkiej telegrafii" nie tylko z Warszawą, ale także z Poznaniem, Krakowem, Lwowem, Lublinem i Wilnem. Na temat szybkiej telegrafii zob. A. Czerwiński, H.M. Królikowski, *Sekrety szybkiej telegrafii – „Telma"*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 2, s. 140–147; R. Matuszewski, *Urządzenie do szybkiej telegrafii w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, *ibidem*, 2001, nr 4, s. 143–146; W. Grabowski, *Szybkiej telegrafii ciąg dalszy*, *ibidem*, 2002, nr 3, s. 153–156.

nie zrzucono z nim sprzętu radiowego. Po krótkim okresie działalności w delegaturze (prawdopodobnie do sierpnia 1942 r.)[357] skierowano go do komórki łączności zagranicznej KG AK. Aresztowany 6 marca 1944 r. w Warszawie, w kwietniu został rozstrzelany[358].

Następny „kociak" to Jerzy Mara-Mëyer[359] („Filip", „Vis"), zaprzysiężony 12 listopada 1941 r. i zrzucony w nocy z 30 na 31 marca 1942 r. na placówkę „Kopyto" koło Końskich pod nazwiskiem Eugeniusz Zakrzewski[360]. Przywiózł 22 tys. dolarów i 75 tys. marek. Miał być oddany do dyspozycji SL. Przydzielony do BCh i skierowany przez KG BCh jako dowódca oddziału specjalnego na Lubelszczyznę, już 20 czerwca 1942 r. dowodził akcją na posterunek policji granatowej we wsi Nielisz[361]. Zginął 27 maja 1943 r. w Warszawie[362].

Po marcowych zrzutach nastąpiła dłuższa przerwa w lotach do Polski, spowodowana skróceniem się nocy. Wznowione we wrześniu 1942 r. operacje lotnicze trwały do marca 1943 r. i nosiły kryptonim „Intonacja". Pierwszym kurierem do delegatury w tym okresie był Adam Cużytek („Roman", „Wicek"), zaprzysiężony najprawdopodobniej 28 maja 1942 r.[363] i zrzucony w nocy z 3 na 4 września 1942 r. na placówkę „Ugór" koło Łowicza. Przewoził pas z pieniędzmi oraz „gwóźdź" z monetami w złocie, ponadto zabrał pocztę do „Trójkąta". Również przydzielony do BCh, pełnił funkcję Komendanta Okręgu IX BCh. Zmarł 22 kwietnia 1943 r. we Lwowie[364].

Razem z Cużytkiem został zrzucony Stanisław Stach („Marian"), zaprzysiężony 28 maja 1942 r.[365] Przewoził pas z pieniędzmi, pocztę dla delegata i dla „Trójkąta". Także przydzielony do BCh, aresztowany 27 maja 1943 r. w Warszawie, zaginął[366].

Jan Cegłowski („Konik", „Maciej"), zaprzysiężony 28 maja 1942 r.[367] i zrzucony w nocy z 1 na 2 października 1942 r. na placówkę „Bór" koło Garwolina, przewoził pieniądze i sprzęt radiowy. Przydzielony został do komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego, następnie przeszedł do Departamentu Informacji i Prasy[368]. W powstaniu warszawskim walczył w batalionie AK „Łukasiński" na Starym Mieście[369].

---

[357] Według Jędrzeja Tucholskiego – w Departamencie Spraw Wewnętrznych, a według Jana Uchmana – w komórce łączności radiowej Biura Prezydialnego. AAN, 202/I-2, Depesza nr 36 z 1 V 1942 r., odebrana 3 maja, k. 12. W dokumentach finansowych Delegatury jest mowa o konieczności zwrotu przez „Grzegorza" kwoty 5 tys. zł wypłaconych mu za wrzesień i październik 1942 r. – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za okres marzec–kwiecień 1943 r., k. 54–55.

[358] H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 133; J. Tucholski, *„Politycy"...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 350 – tu „zamordowany 9–10 III 1944 r. w Warszawie".

[359] Na liście zaprzysiężenia figuruje Jerzy Mara-Mayer.

[360] J. Jokiel, *Wróciłem „najkrótszą drogą"*, Warszawa 1990, s. 180.

[361] J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987, s. 318–322.

[362] AAN, 202/I-2, Depesza z Londynu nr 36 z 1 V 1942 r., odebrana 3 maja, k. 12; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wiktora" nr 113 z 29 VI 1943 r.; J. Tucholski, *Dywersanci i radiotelegrafiści*, „Kierunki" 1987, nr 20; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 348.

[363] Podawana dotychczas data zaprzysiężenia 3 III 1942 r. jest błędna. Na akcie zaprzysiężenia z 28 V 1942 r. są dwa nieczytelne podpisy, jeden z nich jest niewątpliwie podpisem Adama Cużytka.

[364] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 79 z 18 IX 1942 r., k. 30; *ibidem*, 202/I-11, Zadania „Romana", k. 142, Wykaz rzeczy zabranych przez „Romana", k. 144; J. Tucholski, *Dywersanci...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 346; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 43.

[365] Podawana dotychczas data zaprzysiężenia 3 III 1942 r. jest błędna. Podpis „Stach St." figuruje pod datą 28 V 1942 r.

[366] AAN, 202/I-11, Zadania „Mariana", k. 143; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wiktora" nr 113 z 29 VI 1943 r. – tu informacja o tym, iż „Marian" był w dyspozycji KWC; J. Tucholski, *Dywersanci...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 349.

[367] Podawana dotychczas data zaprzysiężenia 3 III 1942 r. jest błędna. Podpis „J. Cegłowski" figuruje pod datą 28 V 1942 r.

[368] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 79 z 18 IX 1942 r., k. 30; J. Tucholski, *Dywersanci...*

[369] B. Ziółkowski, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński"*, Warszawa 1998, s. 88.

Wiktor Czyżewski („Cap"), zaprzysiężony najprawdopodobniej 28 maja 1942 r.[370], zrzucony w nocy z 25 na 26 stycznia 1943 r. na placówkę „Chmiel" koło Białobrzegów, przewoził pas nr 16A zawierający 80 tys. dolarów i 400 dolarów w złocie. Zginął 27 maja 1943 r. w Warszawie[371].

Stanisław Łuczkiewicz („Sęp"), zaprzysiężony 28 maja 1942 r.[372] i zrzucony w nocy z 25 na 26 stycznia 1943 r. na placówkę „Krzak", przewoził pas nr 20, zawierający 35 tys. marek, 55 tys. dolarów, 45 funtów w złocie i 480 dolarów w złocie, pas nr 24 z 27 400 dolarami, 45 funtami w złocie oraz dwie paczki nr 19 zawierające „szybką telegrafię". Zaginął we wrześniu 1943 r. w drodze powrotnej do Londynu[373].

Tadeusz Samotus („Lis 2", „Parasol"), zaprzysiężony 21 lutego 1942 r., został zrzucony w nocy z 16 na 17 lutego 1943 r. na placówkę „Sum" koło Koniecpola. Przewoził pas nr 28/13, a w nim 93 tys. dolarów, 45 funtów w złocie i 480 dolarów w złocie, w pasie nr 23/10 – 47 tys. dolarów papierowych. Przydzielony do komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Delegatury Rządu[374].

Jerzy Lerski („Jur"), zaprzysiężony 28 maja 1942 r.[375], został zrzucony w nocy z 19 na 20 lutego 1943 r. na placówkę „Pies" koło wsi Radzice. Jego zadania zostały sprecyzowane następująco: „Jur zabiera pas nr 30/13 oraz pocztę w błonach i klisze fotograficzne, celem doręczenia delegatowi. Jest wysłannikiem Rządu i przedstawicieli Stronnictw. Ma polecenia od gen. Sikorskiego do przekazania delegatowi, komendantowi PKP[376], dyrektorowi Departamentu Spraw Wewnętrznych, Propagandy i Prasy, dyrektorowi Biura Prezydium, Biura Prac Społecznych przy Delegacie i Towarzystwu Patriotycznemu – i ewentualnie dla tych, z którymi kontakty służbowe wyznaczą czynniki oficjalne. Od ministra Mikołajczyka do delegata, PKP i »Trójkąta«. Od innych członków KSK ścisłe polecenia do ich przedstawicieli PKP. Przedstawiciel »Koła« skierował swoje uwagi do obu grup »Koła«. Po zdaniu swej misji zatrudnienie w pracach Delegatury pozostawia się do decyzji Delegata Rządu"[377].

---

[370] W obu listach kurierów opublikowanych przez Jerzego Kurcyusza brak Wiktora Czyżewskiego. Na akcie zaprzysiężenia pod datą 28 V 1942 r. znajdują się dwa nieczytelne podpisy, jeden z nich niewątpliwie złożył Czyżewski.

[371] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" odebrana 30 I 1943 r. przez radiostację „Trójkąta", k. 6; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wiktora" nr 113 z 29 VI 1943 r.; J. Tucholski, *Dywersanci...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 346.

[372] Dotychczas podawana data zaprzysiężenia 3 III 1942 r. jest błędna. Podpis „Łuczkiewicz Stanisław" figuruje pod datą 28 V 1942 r.

[373] AAN, 202/I-2, Depesza „Stema" nr 106 z 23 XI 1942 r., odebrana 10 III 1943 r. przez radiostację nr 50, k. 36; *ibidem*, Depesza „Stema" nr 107 z 23 XI 1942 r., odebrana 10 grudnia, k. 37; *ibidem*, 202/I-3, Depesza „Stema" odebrana 30 I 1943 r. przez radiostację „Trójkąta", k. 6; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wiktora" nr 113 z 29 VI 1943 r. nadana przez radiostację nr 46; J. Tucholski, *Dywersanci...*; J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 124; D. Mostwin, *Tajemnica zwyciężonych*, Londyn 1992, s. 401; J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 348.

[374] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" nr 29 z 18 II 1943 r., k. 11; *ibidem*, 202/I-15, Depesza „Sobola" nr 65 z 27 III 1943 r., k. 15; J. Tucholski, *Dywersanci...*

[375] Dotychczas podawana data zaprzysiężenia 3 III 1942 r. jest błędna. Podpis „Lerski Jerzy" figuruje pod datą 28 V 1942 r. Ciekawe, że sam Lerski umieszcza akt zaprzysiężenia w listopadzie (grudniu?) 1942 r. – J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 64.

[376] Jerzy Lerski rozwiązał ten skrót jako Polityczny Komitet Porozumiewawczy, ale w tym miejscu chodziło raczej o PZP (Polski Związek Powstańczy), jeden z kryptonimów Armii Krajowej. Błąd tkwi albo w dokumencie w SPP, albo powstał przy przepisywaniu. Ciekawe, że kiedy w 1992 r. zwróciłem się do SPP z prośbą o odszukanie „listów odprawowych" kurierów i emisariuszy, poza 11, które przywiozłem z pobytu w SPP w 1985 r., otrzymałem odpowiedź, że innych „listów odprawowych" nie odnaleziono – List z SPP z 9 VII 1992 r. Wspomniane wyżej 11 „listów odprawowych" znajduje się w dalszej części pracy.

[377] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 74–75.

Faktycznie Lerski przewoził pas nr 30/13, zawierający 90 tys. dolarów, 45 funtów w złocie oraz 320 dolarów w złocie, oraz pas nr 32/13 z 25 tys. dolarów[378]. Mianowany 19 lutego porucznikiem[379], został przydzielony do Departamentu Informacji i Prasy. W styczniu 1944 r. wysłany z powrotem do Londynu[380].

Roman Litwin („Sowa"), zaprzysiężony 28 maja 1942 r., został zrzucony w nocy z 16 na 17 marca 1943 r. na placówkę „Żaba" koło Łowicza. Przewoził pas DR 39/14 z 314 tys. dolarów, 105 funtami w złocie oraz pas nr 40/14 z 28 700 dolarami i 90 funtami w złocie. Mianowany podporucznikiem czasu wojny 16 marca. Jednym z zadań „Sowy" była organizacja „skrzynek pocztowych" na Pomorzu. Realizował je przy pomocy Wiesława Jaroszewskiego („Ignacy", „Władysław Janicki"), członka „Ojczyzny", z którym mieszkał przy ul. Leszno w Warszawie. W kwietniu Jaroszewski odbył podróż na trasie Toruń–Bydgoszcz–Brodnica–Grudziądz–Gdańsk–Wejherowo. Obaj zostali aresztowani w Warszawie 13 lub 14 września 1943 r. i zamordowani[381].

Aleksander Olędzki („Rab"), ur. w 1917 r. w Radomiu, zaprzysiężony najprawdopodobniej 28 maja 1942 r., został zrzucony w nocy z 24 na 25 marca 1943 r. na placówkę „Smok" koło Siedlec. Przewoził pas nr DR 37/14, a w nim 221 tys. dolarów, pas nr DR 38/14 – 21 tys. dolarów oraz paczki DR 33, 34, 35, 36 ze sprzętem radiowym. Przydzielony do oddziału ochrony delegata rządu[382]. Od stycznia 1944 r. w oddziale BCh na Lubelszczyźnie, latem wstąpił do Milicji Obywatelskiej, gdzie pracował do kwietnia 1945 r. Następnie przyłączył się do oddziału NSZ kpr. pchor. Zbigniewa Kryńskiego („Rekin") działającego w powiecie bielskim. Został w nim dowódcą III plutonu pod pseudonimem „Tatar". W końcu lipca 1945 r. rozwiązał oddział. Aresztowany 2 października 1946 r. w powiecie słupskim, wyrokiem Wojskowego Sądu Rejonowego w Białymstoku został skazany na 6 lat więzienia. Zwolniony 6 września 1952 r.[383]

Po zrzucie Olędzkiego nastąpiła ponowna przerwa w lotach ze skoczkami spadochronowymi. We wrześniu wznowiono wyprawy lotnicze, nadając nowemu okresowi kryptonim „Riposta". Pierwszym „kociakiem" w jej ramach był Kazimierz Smolak („Nurek"), zaprzysiężony 3 września 1943 r.[384], zrzucony do kraju w nocy z 16 na 17 września 1943 r.

---

[378] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" nr 29 z 18 II 1943 r., odebrana 22 lutego przez radiostację nr 50, k. 11; *ibidem*, Depesza „Stema" nr 36 z 24 II 1943 r., odebrana 25 lutego przez radiostację „Trójkąta", k. 12; *ibidem*, 202/I-15, Depesza „Sobola" nr 65 z 27 III 1943 r., k. 15.

[379] Sam Lerski datuje mianowanie na 16 II 1943 r., ale w przypadku kurierów i emisariuszy praktyka była taka, że następowało ono „w momencie postawienia stopy na ziemi". 16 lutego Lerski leciał do Polski, ale samolot musiał zawrócić, stąd nominacja dopiero 19 II 1943 r.

[380] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" nr 29 z 18 II 1943 r., k. 11; *ibidem*, Depesza „Espe" nr 90 z 11 V 1943 r., k. 28; J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*.

[381] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" odebrana 23 III 1943 r. przez radiostację nr 50, k. 14; *ibidem*, Depesza „Espe" nr 90 z 11 V 1943 r., k. 28; J. Tucholski, *„Politycy"...*; *idem*, *Spadochroniarze*, s. 348; Z. Jaroszewski, *Jaroszewski Wiesław Ignacy Faustyn* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, cz. 2, red. E. Zawacka, Toruń 1996, s. 80–81; *Sprawozdanie emisariusza Wiesława Jaroszewskiego z pobytu na Pomorzu Gdańskim pierwsza połowa kwietnia 1943 r.* [w:] *Materiały do dziejów Pomorskiego Okręgu ZWZ-AK*, oprac. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2000, s. 173–196.

[382] AAN, 202/I-3, Depesza „Stema" odebrana 23 III 1943 r. przez radiostację nr 50, k. 14; *ibidem*, Depesza „Espe" nr 90 z 11 V 1943 r., k. 28; Informacje Jerzego Kurcyusza dla autora z 15 IX 1988 r.; J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 118; D. Mostwin, *Tajemnica zwyciężonych*, s. 408.

[383] *Białostocczyzna 1944–1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, oprac. J. Kułak, Warszawa 1998, s. 150.

[384] Na błędną informację Jerzego Kurcyusza o zaprzysiężeniu Kazimierza Smolaka 5 X 1943 r. zwracałem już uwagę przed kilku laty – W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 53. Podpis „Kazimierz Smolak" figuruje pod datą 3 IX 1943 r.

na placówkę „Obraz" koło Tłuszcza, pod nazwiskiem paszportowym Kazimierz Smolara. Jego zadania były następujące: „Kurier Nurek zabiera celem doręczenia pas znakowany DR 53/16, zawierający 193 000 dol. amer. i 120 funtów angielskich w złocie, z pocztą w kliszach, pocztą tajną w błonach oraz matrycami z fotografiami dla prasy. Kurier Nurek jest wyszkolonym radiotelegrafistą, przeszkolony w dywersji, oraz zna się na szybkiej radiotelegrafii. Przeznaczony jest do Delegatury, do pracy na klucz, względnie do pomocy przy szybkiej telegrafii. Zaopatrzony jest na 6-miesięczny pobyt i nie ma wracać do Centrali. Jest to człowiek zaufany i zdyscyplinowany. Można z całą otwartością powierzyć mu zadanie w dziedzinie łączności, ewentualnie w dziedzinie dywersji"[385]. Po skoku zniszczył część poczty. Mianowany podporucznikiem czasu wojny i wysłany na Kielecczyznę z zadaniem uruchomienia radiostacji, zginął 15 czerwca 1944 r. w Kielcach podczas akcji likwidacji Franza Witka[386].

Franciszek Młynarz („Biegacz"), zaprzysiężony 5 października 1943 r. w Londynie, został zrzucony w nocy z 18 na 19 października 1943 r. na placówkę „Obrus" koło Łowicza. Nosił nazwisko paszportowe Franciszek Kokorzycki, a jego zadania zostały określone następująco: „Biegacz zabiera pas znakowany DR 59/17, zawierający $ am. 172 000, pocztę na filmach, $ am. 2000 na jednorazową zapomogę dla wszystkich radiotelegrafistów, szyfrantów i kurierów z Centrali, według uznania delegata, celem doręczenia delegatowi rządu – oraz swoje pieniądze prywatne w kieszeni znakowanej »X«. Biegacz przeszkolony jest w dywersji, jest radiotelegrafistą i wyszkolony do pracy w szybkiej telegrafii oraz do ogólnego nadzoru nad tą pracą. Ma przekazać Delegatowi Rządu szyfr »B« oraz wyjaśnić, że podejrzenia co do dekonspiracji naszego szyfru są uważane za zwykłą nagonkę. Przeszedł teoretyczny i praktyczny kurs propagandy, ma polecenie pomóc Nowakowi[387] w zainstalowaniu stacji i w nawiązaniu łączności. Może scharakteryzować ogólnie wewnętrzne stosunki na emigracji. Zasługuje na zupełne zaufanie, jest bardzo sumienny w wykonywaniu zadań. Biegacz jest oficerem. Zaopatrzony jest na 6 miesięcy i nie ma polecenia powrotu. Ewentualny powrót na wniosek delegata"[388]. Młynarza mianowano 18 października 1943 r. podporucznikiem rezerwy. Został przydzielony do komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Delegatury. 25 maja 1944 r. Stefan Pawłowski („Romecki")[389], dyrektor Biura Prezydialnego, przekazał mu słowa uznania za pracę na szybkiej telegrafii (krypt. „Ster")[390]. „Biegacz" został aresztowany w czasie pracy 14 czerwca 1944 r. w Warszawie i zaginął[391].

---

[385] SPP, MSW, t. 2A, List odprawowy K. Smolaka, k. 38.

[386] AAN, 202/I-3, Depesza „Orkana" nr 227 z 15 X 1943 r., k. 68; *ibidem*, Depesza „Espe" nr 241 z 28 X 1943 r., k. 70; *ibidem*, 202/I-53, Opis śmierci „Nurka", k. 57; *ibidem*, Zaświadczenie „Romeckiego" z 9 VI 1944 r., k. 70; A. Massalski, S. Meducki, *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 1986, s. 330–331; M. Michalczyk, *Diabeł „piątej kolumny"*, Warszawa 1986, s. 207–220; W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 214–215; W. Liebert, *Ewidencja W-16*, Warszawa 1992, s. 190–205; J. Radzymińska, *Zawsze niepodlegli*, Wrocław 1991, s. 63–66; D. Mostwin, *Tajemnica zwyciężonych*, s. 450–451.

[387] „Nowak" – Stefan Korboński, szef Kierownictwa Walki Cywilnej.

[388] SPP, MSW, t. 2B, List odprawowy Franciszka Młynarza, k. 39.

[389] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 129–132.

[390] AAN, 202/I-53, Pismo „Romeckiego" do „Biegacza" z 25 V 1944 r., k. 4.

[391] *Ibidem*, 202/I-4, Depesza „Stema" nr 6 z 19 I 1944 r., k. 40; Informacje Jana Uchmana dla autora; J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 120, 348.

Wspomniany już Tadeusz Chciuk, zrzucony po raz drugi w nocy z 3 na 4 kwietnia 1944 r. na placówkę „Zegar" na wschód od Warszawy, nosił wówczas nazwisko paszportowe Marek Jurkiewicz, a jego zadania określono następująco: „Celt zabiera 2 pasy znakowane: 1) DR 105/20, zawierający $ am. 54 000,- 2) DR 106/20, zawierający $ am. 90 000,- Razem więc: $ am. 144 000,- w opakowaniu oraz w pasie DR 105/20, swoje pieniądze w kieszeni znaczonej X w oddzielnych opakowaniach. Zabiera również pocztę w błonach w puszce specjalnie zapakowanej przez Sztab Naczelnego Wodza. Otwarcie puszki winno nastąpić w obecności Celta przez specjalistę z Esów [AK]. Poczta w błonach i filmach zawiera 1223 klatki. Celt jest specjalnym wysłannikiem politycznym Premiera i Rządu do Delegata Rządu i Rady Jedności Narodowej dla zapoznania ich szczegółowo z sytuacją polityczną, przebiegiem rozmów polsko-brytyjskich i polsko-amerykańskich na temat stosunków polsko-sowieckich – uzyskania naświetlenia sytuacji w kraju i jego opinii, w szczególności odnośnie tych zagadnień. Przekaże naświetlenie stanowiska Rządu, Pana Prezydenta i Prezesów stronnictw – Stronnictwom Politycznym. Ma polecenie jak najwcześniejszego powrotu do Centrali możliwie przez Budapeszt, gdzie jego zadaniem jest uregulowanie stosunków. Celt jest również oficjalnym wysłannikiem Komitetu Naczelnego Związku Harcerstwa Polskiego w Wielkiej Brytanii do wszystkich organizacji harcerskich w Kraju. Z technicznych spraw ma polecenie dokładnego przedstawienia pracy Anusi i usprawnienia sieci jej korespondentów[392]. Musi bezwzględnie wprowadzić zmianę szyfrów, które zabiera ze sobą. Zreferuje pracę szybkiej telegrafii i zapozna się z jej trudnościami w łączności Kraju z Centralą. Zreferuje możliwość drogi przez Północ. Celt przybywa do Was po raz drugi. Z pierwszego zadania wywiązał się doskonale, pokonując liczne trudności. Odznaczony został orderem Virtuti Militari. Zasługuje na pełne zaufanie i Rząd przykłada dużą wagę do jego zadania oraz powrotu. Proszę Pana Wicepremiera o polecenie udzielenia mu pomocy w wykonaniu jego zadań. Celt zaopatrzony jest na sześć miesięcy"[393]. W związku z poleceniem organizowania „drogi przez Północ" Chciuk otrzymał adresy w Szwecji, Bydgoszczy i Gdyni. Przekazał je w Warszawie Konstantemu Regamey („Drogowski")[394]. Po wykonaniu zleconych zadań odleciał do Londynu samolotem w operacji „Most III", w nocy z 25 na 26 lipca 1944 r.[395] Po wojnie przyjechał do Polski w grudniu 1945 r., przez kilka miesięcy był więziony, we wrześniu 1948 r. wyjechał potajemnie z kraju. Działał następnie w PSL we Francji oraz w Radiu Wolna Europa, gdzie pracował jako Michał Lasota. Zmarł 10 kwietnia 2001 r. w Monachium[396].

Józef Retinger to szczególna postać w galerii „kociaków". Specjalny wysłannik „Salamander", został zrzucony razem z Chciukiem w nocy z 3 na 4 kwietnia 1944 r. Po przeprowadzeniu rozmów w Warszawie odleciał do Londynu w nocy z 25 na 26 lipca 1944 r.[397]

---

[392] „Anusia" – kryptonim radiostacji nadającej z Anglii, a pozorującej pracę w okupowanym kraju; zob. rozdział 4.
[393] SPP, MSW, t. 3, List odprawowy „Celta" z 18 II 1944 r., k. 1.
[394] Listy Tadeusza Chciuka-Celta do autora z 12 II i 18 X 1991 r.
[395] Fragmenty jego sprawozdania opublikował E. Duraczyński, *Między Londynem...*, s. 355–414.
[396] S. Górak, J. Górak, S. Moroń, *By czas nie zatarł i niepamięć Tadeusz Chciuk 1916–2001*, „Kresowe Stanice" 2002, nr 4, s. 83–84.
[397] AAN, 202/I-4, Depesza „Stema" nr 6 z 19 I 1944 r., k. 4; *ibidem*, Depesza „Stema" nr 82 z 5 IV 1944 r.; *ibidem*, Depesza „Stema" nr 83 z 5 IV 1944 r., obie odebrane 10 kwietnia przez radiostację nr 58, k. 80; S. Musiałek-Łowicki, *Akcja „II Most" – lądowanie alianckiego samolotu pod Tarnowem 29 maja 1944 r. (relacja dowódcy akcji)*, „Studia Historyczne" 1978, nr 3, s. 477–498; J. Tucholski, *Dywersanci*; O. Terlecki, *Kuzynek diabła*, Kraków 1988, s. 116–145; G. Mazur, K. Ostrowski, *Przyczynek do pobytu Józefa Retingera w Polsce*, „Studia Historyczne" 1989, z. 4, s. 621–628.

Wiktor Karamać („Kabel"), zaprzysiężony w Londynie 20 stycznia 1943 r.[398], został zrzucony w nocy z 8 na 9 kwietnia 1944 r. na placówkę „Jodła" koło Dobieszyna. Używał nazwiska paszportowego Wiktor Kasperczak, a jego zadania określono następująco: „Kabel zabiera pas znakowany DR 74/18, zawierający dol. amer. 180 000, oraz 45 £ ang. w złocie, pocztę w błonach, zapakowaną w puszkę dostarczoną przez wojsko. Puszka ta będzie oddana na punkcie, a następnie otwarta w jego lub przedstawiciela Delegatury obecności. Swoje prywatne pieniądze zabiera w kieszeni znakowanej »X« w oddzielnej kopercie, oraz swoje złoto – zaszyte w płótno. Kabel przeszkolony jest w dywersji oraz przygotowany politycznie do zreferowania sytuacji politycznej na terenie Londynu i wiernie przekazanej Pełnomocnikowi, członkom PKP oraz poszczególnym działaczom żydowskim, do których dostał polecenie od tutejszych ich przedstawicieli. Odbył rozmowy z kierownikami tutejszych stronnictw politycznych i ma ustne od nich polecenia do przekazania. Odbył również rozmowy z członkami Gabinetu oraz z Panem Prezydentem [Władysławem Raczkiewiczem], które wiernie odtworzy, celem zorientowania w pracach poszczególnych resortów. Zasługuje na pełne zaufanie, jest porucznikiem, przydzielony do Delegatury, zaopatrzony na sześć miesięcy od stycznia 1944 r. Powrót może nastąpić w porozumieniu z Delegatem"[399]. Po wypełnieniu misji Karamać brał udział w powstaniu warszawskim, pod nazwiskiem Łukasz Witkowski, w składzie komórki „RA" (Polskie Radio) Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu[400] i był ciężko ranny. Po wojnie pracował w Ministerstwie Rolnictwa. Aresztowany 3 lipca 1950 r. i oskarżony o współpracę z wywiadem USA, został skazany na 10 lat więzienia. Zwolniony 10 października 1955 r.[401]

Henryk Waniek („Pływak"), zaprzysiężony 6 października 1943 r., został zrzucony na placówkę „Imbryk" 15 km na północny zachód od Tłuszcza w nocy z 9 na 10 kwietnia 1944 r. Nosił nazwisko paszportowe Henryk Małyk. Jego zadania określono następująco: „Pływak zabiera pas znakowany: DR 58/17, zawierający 252 000 dolarów i cztery puszki metalowe z pocztą w kliszach (prasa, raporty) celem doręczenia Delegatowi Rządu, oraz swoje pieniądze prywatne w kieszeni znaczonej X. Pływak przeszkolony jest w dywersji i przygotowany politycznie do pracy na Śląsku Cieszyńskim. Jego zadaniem [jest] poinformować Delegata o stosunkach Rządu Polskiego z Rządem Czeskim oraz pracować na terenie Śląska w myśl dyrektyw otrzymanych od Rządu i uzupełnionych przez odnośną komórkę przy Delegaturze. Ma polecenie zainstalowania na Śląsku radiostacji, która by pracowała bezpośrednio z Centralą, względnie *via* Delegatura[402]. Pływak ma badać nastroje ludności śląskiej i pogranicznej i jej stosunek do federacji. Potrzebne są i konieczne wiadomości polityczne, gospodarcze, o stosunku Niemców do Czechów i na odwrót, niepodległościowe i z życia codziennego, ze Śląska oraz pogranicza czesko-polskiego i słowacko-polskiego. Chcemy wykazać przez radiową propagandę Nowaka[403], że istnieją tam

---

[398] Podawana przez Jerzego Kurcyusza data zaprzysiężenia 5 X 1943 r. jest błędna. Podpis „Wiktor Karamać" figuruje pod datą 20 I 1943 r.

[399] SPP, MSW, t. 1A, List odprawowy W. Karamacia z 4 XII 1943 r., k. 41.

[400] List Wandy Muszyńskiej-Witkowskiej do autora z 18 X 1996 r.

[401] *Informator o osobach skazanych...*, s. 133; List Wandy Witkowskiej do autora z 10 XII 1996 r.

[402] Być może dla niego był przeznaczony sprzęt łączności zrzucony 14 IV 1944 r. na placówkę „Kura" – AP Kraków, Akta 1. Pułku Strzelców Podhalańskich AK, t. 3, Wykaz sprzętu łączności odebranego do 24 IV 1944 r., k. 58.

[403] Mowa o działalności Stefana Korbońskiego i radiostacji „Świt".

polskie organizacje niepodległościowe i mają styczność codzienną z Rządem, oraz że przygotowują teren do walki z wrogiem i administrację zastępczą. Pomoc techniczną i dostarczenie sprzętu do łączności Śląska z nami należy Pływakowi okazać oraz umożliwić mu materialnie organizację tej łączności. Pływak zaopatrzony jest na sześć miesięcy i nie ma polecenia powrotu. Ewentualny powrót na wniosek Delegata"[404].

Jan Ciaś („Kula"), zaprzysiężony 5 października 1943 r., został zrzucony w nocy z 12 na 13 kwietnia 1944 r. pod nazwiskiem paszportowym Jan Kawka. Jego zadania określono następująco: „Kula zabiera pas znakowany DR 73/18, zawierający dolarów 178 tys. oraz funtów złotych 60, następnie pocztę we filmach oraz swoje pieniądze prywatne w kieszeni znakowanej »X« zaszyte w płótno w kopercie. Kula przeszkolony jest w dywersji, jest radiotelegrafistą i przydzielony do Delegatury. Jeśli zajdzie potrzeba, będzie musiał być przerzucony do Kordiana[405]. Zasługuje na zupełne zaufanie. Kula jest oficerem czasu wojny. Zaopatrzony na sześć miesięcy, tj. od lutego – i nie ma polecenia powrotu"[406]. Przydzielony do komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Delegatury, mieszkał u rodziny Zaleskich w Warszawie przy ul. Zwycięzców. Po śmierci Smolaka pracował na Kielecczyźnie we wsi Światełko od czerwca do grudnia 1944 r. W styczniu 1945 r. udał się do Londynu, dokąd dotarł 26 kwietnia 1945 r.[407]

Stanisław Niedbał („Bask"), zaprzysiężony 5 października 1943 r., został zrzucony w nocy z 10 na 11 maja 1944 r. Nosił nazwisko paszportowe Stanisław Mostwin, a jego zadania określono następująco: „»Bask« zabiera pas żółty znaczony DR 145/21, zawierający kwotę $ am. 200 000. W kieszeni pasa oznaczonej literą »X« znajdują się: 1) poczta dla DR w puszce metalowej okrągłej, znaczonej DR 146/21, 2) prywatna poczta kuriera Baska w puszce metalowej okrągłej, oznaczona »kuriera B. prywatne«. Poczta ta zawiera materiały z resortów, z którymi zapoznał się Bask osobiście, 3) pakiet mały oznaczony DR 145/21/1 (książeczka 1), 4) prywatne pieniądze kuriera w odrębnych pakietach w jednej kopercie, 5) pieniądze dla Trójkąta [SL] w paczce oznaczonej Nr 148/21 dla Trójkąta. Bask zabiera również pocztę w błonach poza pasem. Poczta razem w filmach i błonach zawiera klatek 1299. Bask zapoznał się szczegółowo z pracami Ministerstwa Prac Kongresowych, Ministerstwa Oświaty, Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, a nadto z zagadnieniami Radia Polskiego. W szczególności Bask zreferuje cele wojny w zakresie politycznym i gospodarczym w ujęciu Ministerstwa Prac Kongresowych, wytyczne polskiej

---

[404] SPP, MSW, t. 2B, List odprawowy Henryka Wańka, k. 41.

[405] „Kordian" – Edmund Fietowicz, kierownik placówki politycznej w Budapeszcie.

[406] SPP, MSW, t. 1A, List odprawowy Jana Ciasia z 4 XII 1943 r., k. 42.

[407] J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 121. Depesza z Londynu (AAN, 202/I-4, k. 408) podpisana przez Zygmunta Berezowskiego, ministra spraw wewnętrznych, została nadana 26 kwietnia, natomiast odebrano ją 28 kwietnia o godz. 10 przez radiostację delegatury nr 58. Józefa Radzymińska (*Zawsze niepodlegli*, s. 71, 99–102) przytacza wspomnienia Jana Ciasia. Mowa w nich jest m.in. o jego aresztowaniu 20 X 1944 r. Po wstępnym przesłuchaniu „Kula" zbiegł. To samo wydarzenie opisuje Danuta Mostwin (*Tajemnica zwyciężonych*, s. 450–451), umiejscawiając je w lipcu. Dalszy ciąg wspomnień Ciasia, cytowanych przez Radzymińską, przynosi wiadomości o jego późniejszych losach: w grudniu 1944 r. ponownie uruchomił radiostację, w święta Bożego Narodzenia nadał dwie ostatnie depesze. Około 20 I 1945 r. udał się do Kielc, następnie pojechał do Lublina, gdzie podał się za jeńca angielskiego i w lutym wyjechał transportem z innymi jeńcami angielskimi do Odessy. Stamtąd statkiem popłynął do Anglii, w Liverpoolu znalazł się około 20 kwietnia. W cytowanych wspomnieniach nie ma mowy o wysłaniu „Kuli" do Londynu z pocztą delegatury. Również depesza Zygmunta Berezowskiego świadczy raczej o tym, że „Kula" wyruszył do Londynu bez porozumienia z delegaturą.

polityki finansowej na okres powojenny z uwzględnieniem roli przyszłej Banku Polskiego, zagadnienia związane z obecną działalnością emigracji niemieckiej w świecie, zagadnienia repatriacji Polaków po ustaniu działań wojennych i obecne położenie emigracji na Bliskim Wschodzie i Afryce, organizacje i prace UNRRA, problemy związane z planowaną organizacją administracji publicznej w Polsce. W zakresie Ministerstwa Oświaty Bask zorientowany jest dokładnie w całokształcie zagadnień. Bask przekaże krótkie naświetlenie stanowiska Rządu, które otrzymał od Pana Premiera [Stanisława Mikołajczyka]. Ponadto obeznany jest z możliwościami drogi na szlaku północnym. Jest porucznikiem rezerwy, odznaczony Krzyżem Walecznych za walki o Tobruk, oraz jednym z tych, którzy brali udział w Kraju w pierwszych miesiącach walki partyzanckiej roku 1939/40. Zasługuje na pełne zaufanie i wierzę, że zadania, jakie otrzymał, spełni ku Waszemu zadowoleniu. Może być dobrze użyty jako technik propagandy, obeznany jest nadto z mikrofotografią. Zaopatrzony jest finansowo na okres 6-ciu miesięcy. Winien wrócić – ostateczna decyzja zależy od Was"[408]. Po dotarciu do Warszawy Stanisław Niedbał odbył w maju i czerwcu 1944 r. szereg konferencji z pracownikami delegatury, dwukrotnie rozmawiał także z delegatem rządu, któremu przekazał ustalenia poczynione w Londynie w rozmowach z ambasadą radziecką. Mieszkał na ul. Francuskiej 12 u Danuty Żuławskiej. Wybuch powstania warszawskiego zastał go na Pradze. W 1945 r. wyjechał na Zachód[409].

Franciszek Klima („Dysk", „Oszczep"), zaprzysiężony 5 października 1943 r., został zrzucony w nocy z 19 na 20 maja 1944 r. na placówkę „Jaśmin" koło Puław pod nazwiskiem paszportowym Franciszek Belch, a jego zadania określono następująco: „»Dysk« zabiera pas znakowany DR 89/19[410], zawierający dol. am. 162 000 w opakowaniu. Swoje prywatne pieniądze zabiera w kieszeni znakowanej »X« w oddzielnej kopercie oraz w metalowej puszce. Dysk przeszkolony jest w dywersji. Jego zadania to praca na terenie Śląska Górnego łącznie z Opolem, gdzie ma stosunki przedwojenne i tam winien być użyty do prac politycznych. Naświetlenie otrzymał od Pana Ministra Spraw Wewnętrznych. Jego zadaniem jest zorganizowanie kilku korespondentów, którzy by dostarczali wiadomości do punktu »Pływaka« [Henryk Waniek] dla celów propagandowych Rządu. Dalszym zadaniem jest dokończenie rozpoczętej przez »Sowę« [Roman Litwin] organizacji skrzynek pocztowych na Północy oraz naświetlenie dróg przez Rzeszę do punktów, z których w szybkim czasie będzie można zabierać wysłanników. »Dysk« zna dobrze język niemiecki, zasługuje na pełne zaufanie, jest podporucznikiem czasu wojny, przydzielony do Delegatury, zaopatrzony na sześć miesięcy, przewidziany do powrotu w towarzystwie wysłannika desygnowanego przez Delegaturę względnie Porozumienie Stronnictw"[411]. W organizowaniu skrzynek na Wybrzeżu mieli pomagać „Dyskowi" mieszkańcy Gdyni: Helena Guluk, Trawczyńska, Bereźnicka, Pelagia Kramp[412] i Teofil

[408] SPP, MSW, t. 6, List odprawowy Stanisława Niedbała z 7 IV 1944 r., k. 76.
[409] Z.S. Siemaszko, *Misja kuriera politycznego Mostwina*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 24, s. 212–222.
[410] 18 V 1944 r. Paweł Siudak zawiadamiał, iż „Dysk" przybędzie z innym pasem – AAN, 202/I-4, Depesza „Espe" nr 106 z 15 V 1944 r., k. 99.
[411] SPP, MSW, t. 3, List odprawowy Franciszka Klimy, k. 2; AAN, 202/I-4, Depesza „Espe" nr 106 z 15 V 1944 r., k. 99.
[412] Z Pelagią Kramp nawiązał kontakt w kwietniu 1944 r. wysłannik bazy „Anna" w Sztokholmie Leon Łaniecki, jednakże już 24 V 1944 r. został aresztowany.

Reszczyński[413]. Z uwagi na zrzucenie w maju, najprawdopodobniej nie zdążył wykonać wszystkich swych zadań w terenie. Brał udział w powstaniu warszawskim[414]. 4 czerwca 1945 r. wyjechał z Polski do Londynu[415].

Jan Nodzyński („Łuk"), zaprzysiężony w Londynie 20 marca 1944 r., został zrzucony w nocy z 24 na 25 maja 1944 r. na placówkę „Koliber" koło Bochni. Nosił nazwisko paszportowe Jan Duda, a jego zadania określono następująco: „Łuk zabiera ze sobą pas oznakowany: DR 128/21, zawierający 210 000 dol. am. w opakowaniu, oraz w kieszeni oznaczonej X w oddzielnych opakowaniach swoje pieniądze. Łuk w ciągu dłuższego okresu czasu zapoznał się w Ministerstwie Przemysłu, Handlu i Żeglugi z całokształtem zagadnień rolniczych, z pracami Ministerstwa z tej dziedziny i przygotowywanymi projektami. Zadaniem jego jest poinformowanie odpowiedniego departamentu Delegata Rządu w Kraju o stanie tych zagadnień w Ministerstwie Przemysłu, Handlu i Żeglugi i przedstawienie projektów, jakie Min. Przem., Handlu i Żeglugi wysuwa. Łuk przewidziany jest na powrót do Londynu celem zorientowania Min. Przem., Handlu i Żeglugi o stanie zagadnień rolniczych w Polsce. Z uwagi na to należałoby mu umożliwić zapoznanie się z projektami i postulatami Kraju w sprawach rolniczych. Ponadto Łuk został poinformowany w sprawach dotyczących kwestii ukraińskiej na emigracji. Łuk przedstawi Delegatowi Rządu możliwości przerzucenia ludzi i poczty szlakiem nr 2. Szczegóły odnoszące się do tego szlaku znajdują się nadto w szyfrze. Łuk zaopatrzony jest na okres 6 miesięcy"[416]. Wypełniwszy misję, Nodzyński walczył w powstaniu warszawskim, w Zgrupowaniu „Golski" w Śródmieściu Południowym[417]. Po wojnie przedostał się z obozu jenieckiego na zachód i był szykowany do wyprawy do Polski w roli kuriera MSW[418].

W ramach kolejnego sezonu operacji lotniczych, który rozpoczął się w końcu września i otrzymał kryptonim „Odwet", dokonano zrzutu tylko dwóch wysłanników do delegatury. Pierwszym był Jan Błaszczyk („Kret"), zaprzysiężony 6 października 1944 r., zrzucony w nocy z 18 na 19 listopada 1944 r. na placówkę „Solnica" koło Grodziska Mazowieckiego pod nazwiskiem paszportowym Jan Borecki. Jego zadania określono następująco: „Kret zabiera dwa pasy oznakowane: 1) DR 147/21 zawierające dol. am. 258 000, 2) DR 219/24 zawierające dol. am. 56 645. Razem więc: dol. am. 314 645 celem doręczenia Delegatowi Rządu przez Delegata Okręgowego w Krakowie. Delegata Okręgu w Krakowie upoważnia się do dysponowania całą powyższą kwotą na potrzeby organizacyjne w razie niemożności skontaktowania się z przedstawicielem Wicepremiera Rządu w Kraju. Kret zabiera pocztę dla Delegata Rządu w błonach (pióro). Kret jest wyszkolonym radiotelegrafistą i ma za zadanie uruchomienie stacji dla Delegata Okręgowego w Krakowie oraz dla Trójkąta [SL] krakowskiego. Przeznaczony jest do pracy w Delegaturze Okręgowej, gdyby zaś tam nie był koniecznym – proszę o oddanie go Trójkątowi krakowskiemu. Kret przewidziany jest tylko do pracy technicznej w zakresie łączności radiowej. Zabiera ze so-

---

[413] SPP, MSW, t. 1B, Adresy dla kuriera „Dysk", k. 41; B. Chrzanowski, *Organizacja i funkcjonowanie systemu łączności pocztowo-kurierskiej i wywiadowczej na odcinku Wybrzeże Gdańskie–Szwecja* [w:] *Z dziejów Wydziału...*, s. 101.
[414] J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 121.
[415] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 21–22.
[416] SPP, MSW, t. 6, List odprawowy Jana Nodzyńskiego z 15 III 1944 r., k. 78.
[417] J. Tucholski, *Spadochroniarze*, s. 121–122.
[418] W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 19–20.

bą potrzebne kody. Wraz z Kretem zostaną zrzucone dwie radiostacje AR II – jedna dla Delegata Okręgowego w Krakowie, druga dla Trójkąta krakowskiego. Kret jest zaopatrzony finansowo na okres 6 miesięcy. Jego powrót do Londynu nie jest przewidywany. Jest on podporucznikiem czasu wojny i zasługuje na zaufanie"[419]. Po skoku został przydzielony do komórki łączności radiowej delegatury. Jeszcze na przełomie czerwca i lipca 1945 r. występował w składzie obsługi radiostacji nr 58[420].

Razem z Janem Błaszczykiem został zrzucony Józef Gójski („Borowik"), zaprzysiężony 6 października 1944 r. Nosił nazwisko paszportowe Józef Szymoński, a jego zadania określono następująco: „Borowik zabiera dwa pasy oznakowane: 1) DR 144/21a zawierające dol. am. 200 000, 2) DR 220/24 zawierające dol. am. 76 580. Razem więc: dol. am. 276 580 celem doręczenia Delegatowi Rządu przez Delegata Okręgowego w Krakowie. Delegata Okręgu krakowskiego upoważnia się do dysponowania całą powyższą kwotą na potrzeby organizacyjne w razie niemożności skontaktowania się z przedstawicielem Wicepremiera Rządu w Kraju. Borowik zabiera pocztę dla Delegata Rządu w filmach (pakiet), a nadto pocztę dla Delegata Okręgu w Krakowie (zapalniczka) i dla Trójkąta (pióro). Borowik zabiera elementy dla szyfru dla Delegata Okręgowego w Krakowie. Borowik jest emisariuszem Rządu i jego zadaniem jest poinformować – w miarę możności skontaktowania się – Wicepremiera Rządu, Przewodniczącego Rady Jedności Narodowej, Przedstawicieli Stronnictw i Delegata Okręgowego o sytuacji na terenie Londynu, która została mu przedstawiona przez Premiera Rządu oraz przez Ministrów. Winien on zebrać naświetlenia o przebiegu powstania w Warszawie i o sytuacji politycznej w Kraju, celem przedstawienia ich Rządowi w Londynie. Borowik ma za zadanie doręczyć pasy, względnie zawiadomić Delegata Okręgowego o ich przywiezieniu, oraz poinformować o poleceniu doręczenia przez Esów [AK] kwoty 600 000 dolarów, która została im oddana do przerzucenia i doręczenia Delegatowi Rządu. Borowik winien doręczyć Delegatowi Okręgu szyfry i dopomóc w ich użyciu. Borowik przedstawi również potrzebę nadsyłania konkretnych wiadomości drogą radiową. Borowik jest podporucznikiem czasu wojny i zasługuje na zupełne zaufanie. Zaopatrzony jest finansowo na okres 6 miesięcy i ma polecenie powrotu po wykonaniu swego zadania. Proszę o dopomożenie mu w wykonaniu zadania i w powrocie do Londynu"[421].

Dwaj ostatni kurierzy zostali zrzuceni w okolicach Grodziska Mazowieckiego, na placówkę „Solnica"[422]. Razem z nimi dotarły paczki oznaczone od DR 257/24 do DR 287/24, m.in. ze sprzętem radiowym i fotograficznym. Zawartość niektórych znamy: DR 269/24 to poczta dla delegata i książka szyfrowa, DR 270/24 – prasa dla „Koła" (PPS-WRN), DR 271/24A i DR 271/24B – prasa dla delegata; w jednej z paczek była poczta DR XXIV[423]. Poczta do okręgowego delegata rządu w Krakowie zawierała: kod techniczny

---

[419] SPP, MSW, t. 9, List odprawowy Jana Błaszczyka, k. 39.

[420] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy na miesiąc lipiec 1945 r. Natomiast Zbigniew S. Siemaszko (*Działalność generała Tatara 1943–1949*, Londyn 1999, s. 128, 131) twierdził, że Jan Błaszczyk zaginął bez wieści w listopadzie 1944 r.

[421] SPP, MSW, t. 9, List odprawowy Józefa Gójskiego, k. 38.

[422] J. Tucholski, *Cichociemni*, s. 180–181; K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie...*, s. 457.

[423] SPP, MSW, t. 16, Notatka dla ministra, Londyn, 10 I 1945 r., k. 23a.

Kc 15, elementy ruchu do nawiązania łączności z radiostacją „58 Las”[424], elementy ruchu dla Okręgowej Delegatury Rządu, uchwałę Rady Ministrów z 29 sierpnia 1944 r., pismo do Okręgowej Delegatury Rządu, zadania kurierów „Borowika” i „Kreta”, spis zawartości paczek[425]. Kurierzy dostarczyli pocztę i prasę, natomiast delegat nie otrzymał sprzętu radiowego i fotograficznego[426]. Po skoku Błaszczyk został przydzielony do komórki łączności radiowej, Gójski zaś w grudniu 1944 r. przewoził Wincentego Witosa na teren powiatu piotrkowskiego[427]. Tadeusz Seweryn z krakowskiej Okręgowej Delegatury Rządu, który oczekiwał na obu kurierów, twierdził, że nie zgłosili się do niego[428].

W pierwszych tygodniach 1945 r. mieli zostać przerzuceni do Polski drogą lotniczą dwaj kolejni kurierzy: inż. Zygmunt Kunczyński („Rak”) i Wiktor Stasiak („Lin”). Obaj zostali zaprzysiężeni „do pracy krajowej” w Londynie 5 października 1943 r. Operacja nie doszła do skutku z powodu zaprzestania lotów do Polski[429].

Łączność radiowa

Nawiązanie łączności radiowej między rządem a delegatem było niezwykle ważne z uwagi na szybkość przekazywania informacji. Początkowo zarówno Jan Skorobohaty-Jakubowski, jak i Cyryl Ratajski korzystali z radiostacji ZWZ[430], jednakże na przełomie 1940 i 1941 r. minister Kot wysunął pod adresem ZWZ zarzuty o zniekształcanie depesz adresowanych do delegata[431]. Powyższy konflikt wzmógł dążenia do uruchomienia własnej stacji radiowej delegatury. W styczniu 1941 r. przebywało w Warszawie dwóch emisariuszy: wojskowy – ppłk Kazimierz Iranek-Osmecki („Antoni”)[432] oraz cywilny – Franciszek Moskal („Teodor Martyniuk”). Działalność Moskala w Warszawie nie jest w pełni zrozumiała. Otóż przekazał on Stefanowi Korbońskiemu szyfr do korespondencji[433], natomiast odmówił tego Ratajskiemu[434], który w takiej sytuacji przesłał swój szyfr do Londynu za pośrednictwem „Antoniego”. Iranek-Osmecki znalazł się

---

[424] Radiostacja „58 Las” była radiostacją delegatury, znajdowała się wówczas w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego, radiotelegrafistą był Stanisław Oster („Grzegorz”), a jej osłonę stanowił oddział BCh pod dowództwem Mikołaja Stolarskiego („Mietek”) – J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony...*, s. 161.

[425] AAN, 202/I-53, Spis poczty XXIV do ODR Kraków, k. 7.

[426] SPP, MSW, t. 16, Notatka dla ministra, Londyn, 10 I 1945 r., k. 23b.

[427] A. Wojtas, *Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej*, cz. 2, Warszawa 1988, s. 209; J. Krzemiński, B. Olak, *Przed odlotem Witosa do Londynu*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 7, s. 1, 3.

[428] T. Seweryn, *„Wisła” na falach eteru*, „Przegląd Lekarski” 1965, nr 1, s. 159.

[429] SPP, MSW, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r.; W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 6.

[430] Sam Jan Skorobohaty-Jakubowski pisał o tym (J. Gmitruk, *Raport emisariusza...*, s. 171), że korzystał z radiostacji ZWZ oraz że uruchomił własną radiostację?! Natomiast gen. Stefan Rowecki w depeszy z 25 III 1941 r. (AAN, 203/I-20, k. 151) informował Londyn: „Uruchomiliśmy dla Delegata Rządu stację specjalną”.

[431] Sprawę tę wyjaśniał m.in. tymczasowy delegat rządu Jan Skorobohaty-Jakubowski, który stwierdził bezpodstawność takich zarzutów – *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 411. W *Raporcie emisariusza...* (s. 171) Skorobohaty-Jakubowski pisał o uruchomieniu własnej radiostacji, do której nie posiadał klucza. Prosił Fietowicza o dostarczenie go przez Modlibowską, jednakże nie otrzymał potrzebnych danych.

[432] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 69–71.

[433] S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 65.

[434] SPP, MSW, t. 74, Pismo płk. dypl. Józefa Smoleńskiego do ministra spraw wewnętrznych z 13 III 1941 r., k. 18.

w Londynie w kwietniu, a w czerwcu Paweł Siudak („Espe") prosił delegata o nadawanie depesz szyfrem Wandy Modlibowskiej, stwierdzając, że szyfr przywieziony przez „Antoniego" należy uzupełnić[435].

Tymczasem Korboński, który organizował łączność dla SL[436], po otrzymaniu szyfru od Moskala przekazał za jego pośrednictwem elementy ruchu i wyznaczył termin nawiązania łączności na 1 kwietnia 1941 r. Radiostację dla niego budował Józef Stankiewicz („Ziutek"), a w organizacji łączności pomagały: Zofia Korbońska, Celina Broniewska-Holm i Aniela Jachnik. Ponieważ pierwsze próby nawiązania łączności nie przyniosły pozytywnych rezultatów, Korboński zwrócił się o pomoc do mjr. Konrada Bogackiego („Zaremba") z łączności ZWZ[437], który przydzielił mu radiotelegrafistę N.N. („Wiesław"). Drugim radiotelegrafistą był Jan Kępiński („Janek"). Łączność z Londynem uzyskał Korboński po raz pierwszy 2 sierpnia 1941 r. przy użyciu szyfru „303". Kępiński, pracujący jednocześnie pod pseudonimem „Kadłubek" w łączności KG ZWZ, współpracował z Korbońskim do maja 1942 r. W tym okresie depesze były nadawane z jego mieszkań: w Warszawie przy ul. Górnośląskiej 16 m. 46 oraz w Podkowie Leśnej przy ul. Orlej 10[438]. Poza depeszami nadano w tym okresie audycje słowne, na które składały się przemówienia Korbońskiego do ochotników do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie[439].

9 czerwca 1941 r. zgłosił się do Cyryla Ratajskiego kurier rządowy Czesław Raczkowski („Włodek"). Jednym z jego zadań było zorganizowanie łączności radiowej delegatury. Raczkowski spotkał się również z Korbońskim i pod wpływem wiadomości o działaniu jego zespołu przekazał szyfr. Tym sposobem Korboński otrzymał szyfr przeznaczony dla delegata[440]. Na kierownika komórki łączności delegatury z rządem Raczkowski wskazał Jana Uchmana, przebywającego w tym czasie na terenach wschodnich. Uchman, wezwany, przybył do Warszawy jesienią i w listopadzie 1941 r. został zaprzysiężony na pracownika delegatury, przybierając pseudonim „Kowal". Kierował pracą komórki do upadku powstania warszawskiego.

Największą trudność sprawiało zdobycie radiostacji i dobrych radiotelegrafistów. O pomoc w tych sprawach „Kowal" zwrócił się do ppłk. Kazimierza Pluty-Czachowskiego („Kuczaba") z KG ZWZ i za jego pośrednictwem wiosną 1942 r. uzyskał od Konrada Bogackiego radiostację. Wraz z nią został skierowany do delegatury radiotelegrafista Kazimierz Rudnicki („Mieczysław Jaworski"). Radiostacja okazała się jednak niesprawna. Łączność z Londynem komórka „Kowali" nawiązała dopiero jesienią

---

[435] *Ibidem*, Pismo Pawła Siudaka do Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza z 6 VI 1941 r., zawierające treść depeszy Stanisława Kota do „Wartskiego" nr 26a, k. 24.

[436] *Ibidem*, Pismo „Grabowskiego" z 28 IV 1942 r., k. 52.

[437] Kapitan/major Konrad Bogacki („Zaremba") był kierownikiem działu operacyjnego w Wydziale Łączności Operacyjnej V-O KG ZWZ – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 167–168; K. Malinowski, *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983, s. 25. W rozliczeniu finansowym Delegatury Rządu za 1941 r. (AAN, 202/XVII-2, k. 1) widnieje pozycja: „Zaremba 227.60 złote". Faktycznie chodzi o 22 760 złotych.

[438] J. Kępiński, *Relacja z mojej pracy konspiracyjnej*, Poznań 1989, mps, kopia w zbiorach autora, s. 3–4; List Jana Kępińskiego do autora z 3 III 1990 r.

[439] J. Kępiński, *Relacja...*, s. 3–4; „Biuletyn Informacyjny", 22 I 1942 r., nr 3 (107); „Ku Zwycięstwu", 30 I 1942 r., nr 3 (8).

[440] SPP, MSW, t. 74, Pismo płk. dypl. Józefa Smoleńskiego do ministra spraw wewnętrznych z 13 III 1941 r., k. 18; *ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 52a z 22 VI 1941 r., k. 33; S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 74.

1942 r.[441] Do tego czasu depesze od i do delegata były przekazywane za pośrednictwem radiostacji ZWZ-AK i częściowo radiostacji Korbońskiego[442]. Od marca 1942 r. własną radiostacją, w Mill Hill poza Londynem, dysponował Wydział Społeczny MSW. W 1941 r. wysłano 883 depesze radiowe, przyjęto zaś 1945. Do 16 maja 1942 r. wysłano 428 depesz, otrzymano 748[443]. Budżet ośrodka łączności MSW na 1942 r. opiewał na 6 tys. funtów, z czego tysiąc funtów przeznaczano na zakup dwudziestu radiostacji typu HK, a 1800 funtów na wyprodukowanie dziesięciu sztuk urządzeń do szybkiej telegrafii[444]. Natomiast na 1943 r. przewidywano wydatki w wysokości 10 450 funtów, z czego 3900 funtów przeznaczano na rozbudowę sieci łączności (radiostacje placówek i w kraju), a 3950 funtów na szybką (mechaniczną) telegrafię[445].

Skład personalny komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Delegatury Rządu ulegał zmianom. Z zachowanych dokumentów wynika, że w początkach 1943 r. personel „Kowali" liczył dziewięć osób: kierownik, konstruktor, dwóch telegrafistów, dwie łączniczki i trzech strażników[446]. Radiotelegrafistami, poza Rudnickim, byli: N.N. („Henryk"), Benedykt Moszyński („Andrzej"), Stanisław Zaborowski („Grzegorz"), Tadeusz Samotus („Lis 2", „Parasol"), Jan Cegłowski („Konik"), Kazimierz Smolak („Nurek"), Franciszek Młynarz („Biegacz")[447], Jan Ciaś („Kula"). Łączniczkami były: Marianna Szretter-Czetwertyńska („Maria Bura", „Marysia"), Felicja Stankiewicz-Uchman („Hanka"), Alicja Mackiewicz („Alina", „Klara"), N.N. („Rena"), N.N. („Jolanta"); pracował także łącznik Mieczysław Ciecek („Mieczysław", „Dąbrowski"). Komórka dysponowała kilkoma lokalami dla radiostacji w Warszawie: przy ul. Stalowej – gospodarz Arkadiusz Grzechnik („Smutny"), przy ul. Leszno – gospodarz Franciszek Grzegorzek („Bolesław"), przy ul. Okrąg – gospodarz Władysław Rutkiewicz („Władziu"), przy ul. Kruczej i ul. Ogrodowej – Amelia Rosnowska („Ama"), przy ul. Goplańskiej – gospodarze Jadwiga i Feliks Oberda, przy ul. Solec – gospodyni Rudnicka („Mama"), przy ul. Serockiej 16 i ul. Kawczej 5 – gospodarz Roman Poleszczuk. Punkty kontaktowe mieściły się w sklepie na rogu ul. Waliców i Krochmal-

---

[441] Drugą radiostację, tym razem sprawną, miał przekazać „Kowalowi" kpt. Aleksander Jedliński („Franek") z AK – Informacje Jana Uchmana dla autora z 1988 r. Porucznik Aleksander Jedliński był wówczas szefem łączności Komendy Okręgu Kieleckiego AK, w końcu 1942 r. przeniesiony do Warszawy – K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 79; W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 78.

[442] „Do obowiązków Dowództwa Wojsk Łączności AK należał również nadzór techniczny i pomoc techniczna dla komórek radiotelegraficznych Delegatury Rządu oraz stronnictw politycznych (PPS i SL). Należy zaznaczyć, że Delegatura Rządu do połowy 1943 r. korzystała z radiostacji SL – sieć Stefana Korbońskiego (zorganizowana w sierpniu 1941 r.), technicznie podporządkowana Dowództwu Wojsk Łączności AK, które m.in. przydzielało sprzęt lub jego części, ustalało długości fal itd. Następnie – w myśl życzenia Delegata Rządu »Sobola« (Jana Stanisława Jankowskiego) i szefa jego gabinetu »Grabowieckiego« (Stefana Pawłowskiego) – zorganizowaniem dla Delegatury stałej łączności z Londynem zajął się Oddział V Komendy Głównej AK. Początkowo depesze Delegatury Rządu, przez nią zaszyfrowane (szyfr nr 303), nadawano w ramach normalnej korespondencji AK. Sprawa ta ostatecznie została uregulowana w ten sposób, że dla Delegatury Rządu przeznaczono dla nadawania radiogramów bazy łączności Komendy Głównej AK w rejonach Częstochowy, Puław i Skierniewic (sieć »Z«). Opieka nad kadrą oraz sprzętem tej sieci należała do kompetencji dowódcy kompanii radiotelegraficznej »Omnibus«" – K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 56. W całej książce Malinowskiego brak „Kowala" i radiotelegrafistów przysłanych z Londynu do delegatury.

[443] A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak...*, s. 299.

[444] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 194, Budżet ośrodka łączności MSW na 1942 r., k. 5.

[445] *Ibidem*, t. 195, Budżet ośrodka łączności MSW na 1943 r., k. 1.

[446] AAN, 202/XVII-2, k. 43–44.

[447] *Ibidem*, 202/I-53, k. 4.

nej, w dawnej piekarni przy ul. Śliskiej oraz w sklepie „Społem" na rogu ul. Toruńskiej i Modlińskiej. Strażnikami byli m.in. N.N. („Stefan") i N.N. („Zygmunt"), obaj w czasie powstania warszawskiego walczyli u kpt. Cypriana Odorkiewicza („Krybar")[448].

Skład personalny komórki ulegał zmianom. 7 czerwca 1942 r. aresztowano Alicję Mackiewicz[449]. W drugiej połowie tegoż roku Stanisław Zaborowski został przeniesiony do komórki łączności zagranicznej KG AK, a Jan Cegłowski przeszedł do Departamentu Informacji i Prasy. W tym czasie odeszła z komórki łączniczka Marianna Szretter-Czetwertyńska. W lipcu 1943 r. Władysław Rutkiewicz został aresztowany i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie zginął[450]. Tragiczny był czerwiec 1944 r.: 14 czerwca w czasie pracy „szybkiej telegrafii" w lokalu przy ul. Serockiej 16 wpadli radiotelegrafiści Franciszek Młynarz i N.N. („Henryk"), razem z nimi zostali aresztowani gospodarze lokalu – Roman Poleszczuk i jego żona[451]. 15 czerwca zginął w Kielcach, podczas akcji likwidacyjnej agenta gestapo Franza Witka, Kazimierz Smolak. Na jego miejsce został skierowany Jan Ciaś, który pracował do grudnia 1944 r.

Wiosną 1944 r. delegatura dysponowała trzema radiostacjami w Warszawie oraz po jednej w Częstochowie[452], Puławach i w Kieleckiem (osłonę stanowił oddział „Perkun"[453], a radiotelegrafistami byli wspomniani Smolak i Ciaś). Nosiły one numery: 43[454], 46, 50[455], 58, 74. Do łączności używano następujących kodów technicznych: B3, C4, D1, F1, F2, H1, H3, H6, CH[456]. Do szyfrowania służyły dostarczane m.in. przez kurierów książki Juliana Tuwima[457], Agaty Christie[458], *Anioł stróż* i inne.

Warunki pracy radiotelegrafistów obrazuje depesza ze stycznia 1944 r.: „Uwagi co do pracy stacji 46 (klucz) i stacji 74 (Ster)[459] za okres do 151.44. W okresie tym gonia

---

[448] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 121–124.

[449] AAN, 202/II-19, Raport Komórki Bezpieczeństwa nr 98 z 5 XII 1942 r., k. 166; R. Domańska, *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 231; *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji*, Warszawa 1988, s. 254. Według Jana Uchmana „Klara" została aresztowana bez radiostacji, ukrytej w piwnicy domu przy ul. Podskarbińskiej 5. Radiostację tę przekazał Uchmanowi Wiktor Strzelecki („Michał Buka"). Według dokumentu z AAN kilka razy nawiązywano łączność z mieszkania Alicji Mackiewiczowej przy ul. Podskarbińskiej 5 m. 19.

[450] List Amelii Rosnowskiej do autora z 5 IV 1990 r.

[451] Informacje Jana Uchmana dla autora. Nieco inaczej przedstawia to wydarzenie Kazimierz Malinowski (*Żołnierze łączności...*, s. 91–92). Twierdzi on, że były to próby łączności „szybkiej telegrafii" kierowane przez mjr. inż. Tadeusza Garlińskiego („Spitfire"), członka komisji naukowo-technicznej przy szefie łączności KG ZWZ. Aresztowani zostali: Roman Poleszczuk („Szymański"), jego żona oraz dwóch podoficerów radiotelegrafistów „Wrona" i „Wróbel".

[452] Sprawa radiostacji delegatury w Częstochowie nie jest jasna. Kierownik łączności radiowej delegatury Jan Uchman w 1988 r. twierdził (Informacja Jana Uchmana dla autora), że w 1944 r. nastąpiło przekazanie „zespołu bez radiostacji" przez por. „Adlera" albo kpt. „Aleksandra" oraz ppor. „Sosnę" z AK. Porucznik „Adler" to mgr inż. Jan Czesław Brodziak, który w 1943 r. kierował w Częstochowie zespołem budującym radiostację foniczną dla BIP KG AK. Być może wchodzący w skład tego zespołu Antoni Zębik („Biały") i Bolesław Drożdż zostali przekazani do delegatury – K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 156. Według Uchmana radiostacja w Częstochowie nie została uruchomiona.

[453] AAN, 202/I-53, k. 120; J. Radzymińska, *Zawsze niepodlegli*, s. 61–72.

[454] Według Stefana Korbońskiego (*W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 239) na radiostacji tej pracował Roman Dukaczewski („Rafał").

[455] Według Stefana Korbońskiego (*ibidem*, s. 239) na radiostacji tej pracował Stanisław Oster („Gienio").

[456] AAN, 202/I-3, Depesza „Espe" nr 60 z 10 IV 1943 r., k. 20; *ibidem*, Wykaz radiostacji z 29 IX 1943 r., k. 84.

[457] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Trójkąta" z 15 VI 1941 r., k. 25.

[458] *Ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 49a z 27 VI 1941 r., k. 30.

[459] „Ster" – kryptonim szybkiej telegrafii.

nieprzyjaciela została znacznie ulepszona. W jednym wypadku zjawiła się już w pierwszym kwadransie pracy. N[ieprzyjacie]l zmienił też taktykę (aparaty ukryte pod ubraniem, przebieranie się goniarzy), co zmusza nas do jeszcze częstszej zmiany lokali. Dlatego pracujemy w nieodpowiednich lokalach o złej słyszalności. W ubiegłym okresie słyszalność była bardzo zła. Łączność mogła być utrzymana tylko dzięki bardzo pilnej pracy stacji lond[yńskiej], która wołała nas regularnie, choć niekiedy nie słyszała nas wiele dni z rzędu. [...] Stacja nasza pracuje w trzech niezależnych grupach, dwu nadawczo-odbiorczych i jednej nasłuchowej (szyfr). Druga grupa nad[awczo-]odb[iorcza] przy ograniczeniu pracy do jednej godz[iny] dziennie obejmie następujące zadania: 1) telegramy techniczne, 2) krótkie telegramy najpilniejsze, 3) kwitowanie i poprawianie telegramów odebranych przez grupę nasłuchową, 4) uzupełnienie telegramów nadawanych na »Ster«. Grupa nasłuchowa pracować może codziennie od godz[iny] 20.00 zasadniczo dwie godziny, ale możecie zażądać dłuższej pracy. Dajcie tylko dziesięć minut przerwy (as 10) dla wypoczynku. Kwitować będziemy w czasie do czterech dni po odbiorze. Grupa wyposażona jest w najlepszy odbiornik i obsługiwana przez wprawnego telegrafistę. Dlatego prosimy nadawać telegramy nawet wtedy, kiedy inne grupy nie mogą pracować. Telegrafia szybka rozpoczęła pracę po przerwie spowodowanej brakiem prądu w większości dzielnic Warszawy. Wskutek specjalnych wymagań »Ster« nie można było znaleźć lokalu. Pracę rozpoczęto na nowym zestawie (żółtym)”[460].

Jak już wcześniej podano, Korboński przez swoją radiostację nawiązał po raz pierwszy kontakt z Londynem 2 sierpnia 1941 r. W pierwszym okresie w komórce łączności pracowali: Jan Stankiewicz („Ziutek”) – zginął 9 maja 1943 r.[461], radiotelegrafiści: Jan Kępiński („Janek”) i Stefan Markiewicz („Stanisław”). Szyfrowaniem depesz zajmowała się Zofia Korbońska, a łączniczkami były: Aniela Jachnik („Niusia”), Celina Broniewska-Holm („Cesia”) i Helena Guc („Helena”). W późniejszym okresie doszli: inż. Ryszard Pojawski („Ryszard”), konstruktor radiostacji – zginął 17 września 1944 r., radiotelegrafiści: mat Władysław Fox („Alfred”)[462], Władysław Różalski („Władek”) – aresztowany 10 listopada 1943 r., Mirosław Kulejowski („Arciszewski”, „Mirek”)[463] – aresztowany 11 listopada 1943 r., Jan Zwitek („Jan”). Funkcje obserwatorów w czasie pracy radiostacji pełnili: Korbońska, Irena Fox („Emilka”), Inka Mielżyńska („Irena”) oraz Roman Dukaczewski („Rafał”)[464]. Jak wynika z zachowanego dokumentu, w pierwszej połowie 1943 r. w dziale technicznym Kierownictwa Walki Cywilnej (krypt. „Czyn”) zatrudnionych było osiem osób: kierownik, konstruktor, dwóch telegrafistów, trzech łączników (łączniczki) i pomocnik konstruktora. Ponadto trzy łączniczki pracowały honorowo[465].

---

[460] AAN, 202/I-36, k. 4.

[461] W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 258.

[462] Mat Władysław Fox („Czarnecki”, „Murzyn”) był do grudnia 1942 r. kierownikiem radiostacji Odcinka III „Wachlarza” w Brześciu – C. Chlebowski, *Wachlarz...*, s. 90, 110. Występuje na liście straconych w obozie Stutthof 26 VII 1944 r. – M.E. Jezierska, *Straceni w obozie Stutthof*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 1987, nr 7, s. 172.

[463] Według Stefana Korbońskiego (*W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 238) obsługiwał radiostację nr 71.

[464] Skład komórki przedstawiony według Stefana Korbońskiego (*ibidem*, *passim*). Natomiast Kazimierz Malinowski (*Żołnierze łączności...*, s. 89) twierdzi, że była to sieć łączności SL („St-53”), którą w latach 1941–1944 obsługiwało dwadzieścia osób, w tym dziewięciu radiotelegrafistów, m.in. Władysław Fox i Władysław Rożkowski.

[465] AAN, 202/XVIII-3, k. 1–5.

Radiostacja Korbońskiego – poza przekazywaniem bieżących depesz – dostarczała aktualnych wiadomości stacji radiowej „Świt", w łączności z krajem noszącej kryptonim „Anusia", która rozpoczęła działalność jesienią 1942 r. i funkcjonowała do 27 listopada 1944 r. Nadawała z Anglii, pozorując pracę w okupowanym kraju[466]. Podlegała w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Pawłowi Siudakowi oraz jego zastępcy Thuguttowi. W rozgłośni znajdującej się w Bletchley pracowali: Janusz Laskowski, Stanisław Młodożeniec, Czesław Straszewicz, Stefan Świetlik, Tadeusz Kochanowicz, Walentyna Pacewicz i Tadeusz Chciuk[467]. W kraju prawda o pracy „Świtu" była otoczona ścisłą tajemnicą, znali ją jedynie: delegat rządu, dowódca AK, Stefan i Zofia Korbońscy, Józef Stankiewicz i Jan Uchman[468]. Poza informacjami zebranymi przez KWC, przekazywano także wiadomości dostarczone przez BIP KG AK. Dostarczał je Zofii Korbońskiej specjalny łącznik Eugeniusz Szrojt („Dominik"), skierowany do tego zadania przez ppłk. Tadeusza Wardejna-Zagórskiego („Gromski")[469].

Po powstaniu warszawskim kierownictwo łączności radiowej całej delegatury znalazło się w rękach Korbońskiego. Jeszcze na przełomie czerwca i lipca 1945 r. delegatura dysponowała trzema radiostacjami. Kierownikiem radiostacji nr 58 był Roman Trechciński („inż. Roman"), telegrafistami: Jan Zwitek („Jan"), N.N. („Jerzy"), N.N. („Kij"), Jan Błaszczyk („Kret"). Pracowało też pięć obserwatorek (w tym „Wanda", „Barbara" i „Stefania") oraz „Wacek", „Piotr" i „Janka". Nową radiostację nr 50 obsługiwali Stanisław Oster („Grzegorz") i Antoni Ignerowicz („Tadeusz Meteorolog")[470]. Kierownikiem radiostacji nr 43 był Roman Dukaczewski („Roman"), a w skład obsługi wchodzili ponadto: Julian Dułyk („Michał")[471] – telegrafista i dwie obserwatorki – w tym Zofia Dukaczewska („Kazia", „Kizia"). W służbie łączności zatrudnieni byli również: Hanna Jakimowicz („Halina"), N.N. („Andrzej") i Nina Wichrowska („Janina")[472].

W ramach przygotowań do „Burzy" Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury organizował sieć radiostacji obejmującą poszczególne delegatury okręgowe. Miała ona zapewnić łączność między nimi a delegatem rządu na kraj w przypadku odcięcia dróg

---

[466] „W kwietniu 1943 r. rozgłośnia »Świt« wyemitowała przykładowo 51 audycji, poruszających m.in. takie zagadnienia jak: polityka sowiecka, lotnictwo, organizacja powojennej Europy, walka cywilna i czynna, przemówienia gen. W. Sikorskiego" – A. Kołodziejczyk, *Paweł Siudak...*, s. 299.

[467] T. Kochanowicz, *Na wojennej emigracji. Wspomnienia z lat 1942–1944*, Warszawa 1975, s. 58, 59, 125, 136–137, 152.

[468] Sprawa ścisłej tajemnicy, jaką miała być otoczona radiostacja „Świt", budzi pewne wątpliwości. W spisach poczt do Londynu z 1943 r. figurują wyraźnie informacje przeznaczone dla „Świtu", a więc krąg osób poinformowanych o jej faktycznej roli musiał być większy niż podany wyżej. Należy tu wliczyć choćby sporządzających spisy materiałów do wysyłki.

[469] K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 89–90.

[470] „Tomasz Meteorolog", „Grzegorz Kopernik" i „Roman Monter" zostali odznaczeni Krzyżami Walecznych po raz pierwszy, a „Roman Blondyn" Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami po raz pierwszy – WIH, III/21/11, Rozkaz personalny nr 5 Delegata Sił Zbrojnych na Kraj z 20 VI 1945 r.

[471] Julian Dułyk, ur. w 1902 r., do 1942 r. mieszkał w Kołomyi, następnie w Warszawie przy ul. Freta 25/4, aresztowany 20 IV 1950 r., skazany na 12 lat więzienia – AIPN, 0192/730, t. 2, Karta ewidencyjna więźnia, Wronki, 2 X 1952 r., k. 162.

[472] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy na miesiąc lipiec 1945 r. Dokument ten wymienia tylko pseudonimy. Nazwiska uzupełniono na podstawie opracowania MBP *Grupa radiotelegrafistów i grupa łączności przy KWC*, z 15 IX 1950 r. – AIPN, 00231/99, t. 2, k. 45–46. Wymienieni są tu także: Stefan Korboński (Babiński, „Zieliński", „Nowakowski"), „Urbański" jako jego zastępca, Andrzej Więckowski („Żaba") jako sekretarz, radiotelegrafiści Tadeusz Garliński („Stanisław"), Zygmunt Krajewski („Matros"), aresztowany w 1945 r., i Marian Markiewicz („Marek"), Zofia Korbońska („Zofia") i Halina Stankiewicz („Alina") – łączniczki i szyfrantki, Maria Justynówna – łączniczka, Wacław Zwitek („Koszykowski") – łącznik.

komunikacji przy pomocy kurierów, a także możliwość łączności bezpośrednio z Londynem na wypadek jej braku z delegatem w Warszawie. W ramach tej sieci rozmieszczono 22 stacje radiowe w następujących Okręgowych Delegaturach Rządu: Lwów – 5[473], Kraków – 3, Kielce – 3, Lublin – 3[474], Wilno – 3, Białystok – 2, Polesie – 1, Nowogródek – 1, Wołyń – 1[475]. Poza radiostacjami dostarczono kody, instrukcje i szyfry. Dla Wilna, Polesia i Nowogródka szyfr został opracowany przez „Pim" (Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego Delegatury Rządu). Obsługę radiostacji we Lwowie i Lublinie przeszkoliła szyfrantka komórki centralnej N.N. („Danuta"). Poza „Danutą" w komórce centralnej sieci pracowali: N.N. („Mestek") – kierownik komórki, aresztowany 24 lutego 1944 r. po powrocie z wyjazdu służbowego do Lwowa, N.N. („Justyn") jego następca, radiotelegrafiści: N.N. („Kalina") i N.N. („Ryszard") oraz łącznik N.N. („Jan"). Według sprawozdania „komórki patefonowej" najlepiej przebiegały przygotowania do uruchomienia łączności w Krakowie i Lublinie. Radiostacja Okręgowej Delegatury Rządu w Krakowie nawiązała łączność z Londynem w końcu 1944 r.[476] Działalność krakowskiej radiostacji zakończyło oddanie 28 września 1945 r. władzom bezpieczeństwa dwóch radiostacji przez Stanisława Jędo („Konrad")[477].

Na przełomie sierpnia i września 1944 r. łączność radiową Okręgowej Delegatury Rządu Nowogródek nawiązał Marian Jankowski („Haydank"), ale nastąpiło to najprawdopodobniej za pośrednictwem radiostacji nr 72 Komendy Okręgu AK[478]. Wcześniej, bo w lipcu, były okręgowy delegat Jan Trzeciak („Aleksander")[479] dołączył, wraz z radiostacją, w Powiłańcach do VII batalionu 77. pp AK[480].

Brak dokumentacji z innych okręgów uniemożliwia odtworzenie rzeczywistego stanu gotowości do pracy omawianej sieci. Wydaje się jednak, że poza Krakowem także inne ośrodki nawiązały taką łączność. W powojennych zeznaniach Józef Przybyszewski, okręgowy delegat w Białymstoku, przyznał, że otrzymał dwie radiostacje. Z Warszawy

---

[473] W marcu 1944 r. do Lwowa została dostarczona jedna radiostacja przeznaczona dla Wydziału Informacji i Prasy Okręgowej Delegatury Rządu, kierownikiem stacji miał być N.N. („Wiktor") – AAN, 202/II-71, Pismo Bolesława Stachonia z 2 IV 1944 r., k. 120; Maria Jakubowska-Herdegen (*Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki"*, „Materiały Historyczne" 1991, nr 1, s. 112) wspomina o oddaniu zimą 1944/1945 dwóch radiostacji. Być może chodzi tu o ppor. inż. Juliana Wiktora („Adam"), komendanta parku łączności Komendy Okręgu AK – J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 308–310; W. Chwastowska-Bystram, *W czepku urodzona (Lwów 1939–1945)*, „Niepodległość i Pamięć" 1999, nr 1 (14), s. 159–160.

[474] W ODR Lublin w listopadzie 1943 r. zamierzano przeszkolić dwóch radiotelegrafistów – AAN, 202/III-34, k. 103.

[475] *Ibidem*, 202/II-14, Sprawozdania z działalności komórki patefonowej przy „510/W", k. 35, 37–38; W. Grabowski, *Radiostacje Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Radioelektronik" 1994, nr 8, s. 35–36.

[476] T. Seweryn, *„Wisła" na falach eteru*, s. 152–159; AAN, 203/XI-43, Depesza Władysława Banaczyka do ODR Kraków z 18 X 1944 r., k. 48 – według tej depeszy łączność nawiązano 13 października; Depesza ODR Kraków z 13 IX 1944 r., nadana 14 IX 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 424; AAN, 202/XXII-4, k. 14 – według tego źródła łączność nawiązano dopiero 5 I 1945 r.

[477] M. Jędo, F. Rusek, *Piaski Wielkie 1939–1945*, Kraków 1995, s. 66.

[478] Z.S. Siemaszko, *Wileńsko-nowogródzkie telegramy. Lato 1944*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1985, z. 73, s. 127.

[479] W końcu maja 1944 r. Jan Trzeciak zrezygnował z funkcji okręgowego delegata, jego następcą został Marian Jankowski – K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 94–95. Według wspomnień żołnierzy AK (*Ze wspomnień żołnierzy AK...*, s. 185) Trzeciak był od 17 czerwca do połowy lipca dowódcą kompanii w 77. pp AK. Kazimierz Krajewski (*Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 526) wymienia tylko dowódcę 4. kompanii VII batalionu 77. pp AK – N.N. („Aleksander").

[480] J. Kostrowicki, *Dziennik VII batalionu 77 pp AK z operacji wileńskiej lipiec 1944 roku*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1989, z. 89, s. 155. Z przytoczonej notatki nie wynika jasno, czy radiostacja była sprawna i czy została uruchomiona.

przewoził je Konrad Niklewicz („Radzik"). Jedna została ulokowana w powiecie Wysokie Mazowieckie, druga w Dojlidach pod Białymstokiem i ta została zniszczona w czasie walk frontowych. Z zeznań tych wynika również, że była jeszcze jedna radiostacja, ale Przybyszewski nie potrafił (albo nie chciał) nic na jej temat powiedzieć, zasłaniając się ówczesnym brakiem kontaktu z Niklewiczem[481].

Jeszcze jedną drogą, którą depesze Delegatury Rządu docierały niekiedy do Londynu (oraz odwrotnie), była radiostacja SL. Od stycznia 1942 r., kiedy to Stefan Korboński został zaangażowany w działalność KWC, kierownictwo SL przystąpiło do organizowania własnej łączności radiowej. Bezpośrednie zwierzchnictwo nad tą działalnością sprawowała Maria Szczawińska („Maria Czarna"), pełniąca w CKRL funkcję kierowniczki sekretariatu[482]. Radiostacja SL (sieć „ST-53") była obsługiwana przez byłego radiotelegrafistę Marynarki Wojennej RP Stefana Wańkowskiego („Marek")[483]. Stronnictwo Ludowe było zaopatrywane w radiostacje także z Londynu[484]. Pomimo aresztowania obsługi radiostacji w Warszawie 27 listopada 1943 r.[485], ludowcy nie utracili kontaktu z Londynem. Już 30 listopada komendant główny BCh Franciszek Kamiński („Zenon") zwrócił się do Narcyza Wiatra („Zawojna") w Krakowie z sugestią odwołania do Warszawy Wincentego Nodzykowskiego („Olsza")[486]. W kwietniu 1944 r. „Trójkąt" otrzymał z poczty delegata nr XX 6 sztuk kwarców do swojej radiostacji[487]. W trakcie powstania warszawskiego w budynku przy ul. Hożej 62 pracowała ich radiostacja nr 52, obsługiwana przez „Zbyszka" i „Marka"[488]. Natomiast Nodzykowski wyszedł z Warszawy 25 sierpnia w grupie ludowców kierowanej przez Kazimierza Banacha, byłego okręgowego delegata na Wołyniu[489].

---

[481] AIPN, 0192/730, t. 2, Protokół przesłuchania Józefa Przybyszewskiego z 23 I 1950 r., k. 130.

[482] *List „Trójkąta" do Londynu z 28 IV 1942 r.* [w:] J.R. Szaflik, *Konspiracyjny ruch ludowy...*, s. 276.

[483] Stefan Wańkowski (1905–1943), radiotelegrafista na okrętach Marynarki Wojennej RP, w 1939 r. brał udział w obronie Helu, później w niewoli, w grudniu 1939 r. zwolniony, następnie nawiązał kontakt z KG BCh i został kierownikiem radiostacji SL nr 82, aresztowany podczas pracy na radiostacji 27 XI 1943 r. przy ul. Promenada w Warszawie, zmarł 3 grudnia w trakcie śledztwa na Pawiaku – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 418.

[484] *Pismo Władysława Banaczyka do Delegata Rządu z września 1943 r.* [w:] A. Fitowa, *Ludowcy na emigracji i instrukcje kierowanego przez nich MSW dla Delegata Rządu na Kraj w czasie II wojny światowej: materiały źródłowe*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1997, nr 11, s. 196.

[485] Inną datę aresztowania – 30 X 1943 r. – podaje Władysław Bartoszewski (*Warszawski pierścień...*, s. 348). Oprócz Stefana Wańkowskiego mieli zostać aresztowani wówczas Franciszek Gadzała („Flis"), Maria Zalewska i Zofia Krukowska-Wacławik.

[486] Wincenty Nodzykowski (1910–1964), przed wojną członek zarządu mazowieckiego ZMW, w konspiracji w ZWZ, a następnie w BCh, w latach 1941–1943 komendant obwodu Pułtusk, od 1943 r. oficer łączności w KG BCh, przejściowo skierowany do Krakowa w celu zorganizowania łączności radiowej, następnie ponownie w Warszawie: po wojnie w PSL i ZMP – *Ruch oporu na wsi małopolskiej w dokumentach konspiracyjnych ruchu ludowego (1940–1944)*, oprac. J. Buszko, A. Fitowa, J. Nowak, Wrocław 1973, s. 137–138; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 288.

[487] AAN, 202/I-53, Kwarce doręczone „Trójkątowi" pokwitowane przez „Marię Cz." 16 IV 1944 r., k. 10.

[488] K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 268. Wymieniony w tym samym miejscu przez Malinowskiego Jan Zwitek, mający obsługiwać radiostacje nr 54 i 56, był pracownikiem komórki łączności KWC/KOS i podlegał Stefanowi Korbońskiemu. Nie jest jasne, czy czasem nie chodzi tu o aresztowanego wcześniej Stefana Wańkowskiego („Marka").

[489] K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały*, Warszawa 1984, s. 217–220; A. Wojtas, *Działalność polityczna ludowców...*, cz. 2, s. 192.

3

DELEGATURA W STRUKTURZE POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

Działalność trzech Delegatur Rządu

1. Delegatura Rządu na ziemie włączone do III Rzeszy

Po zorganizowaniu w drugiej połowie 1940 r. Biura Delegata przystąpiono do tworzenia struktur terenowych. Ziemie włączone do III Rzeszy podzielono na pięć okręgów: południowa Wielkopolska – kierownik Stefan Rowiński („Eryk"); północna Wielkopolska – Jan Czapiewski („Konrad"), Łódź – Witold Kotowski („Henryk"), Pomorze i Śląsk. Ostatnie dwa okręgi czasowo pozostawały nieobsadzone, z uwagi na trudności w utrzymaniu stałej łączności[1]. Po ich pokonaniu, w wyniku działalności pracowników Biura Delegata (m.in. Edwarda Piszcza), na delegatów okręgowych powołano: Antoniego Antczaka („Ida")[2] – Pomorze, Ignacego Sikorę („Teodor") – Śląsk, Kazimierza Iłowieckiego („Rura")[3] – okręg ciechanowski. Delegatem okręgowym na Wielkopolskę był główny delegat na ziemie włączone do Rzeszy. Nominacje te nastąpiły przed wrześniem 1941 r.[4]

W styczniu 1941 r. delegatura poniosła pierwsze straty. W związku z aresztowaniami w SN został uwięziony Stefan Piotrowski, natomiast Witolda Grotta wysiedlono do Generalnego Gubernatorstwa[5]. Po Piotrowskim na zastępcę delegata wybrano Jana Wojkiewicza („Jacek Pogoda")[6]. Grott w Warszawie organizował biuro łącznikowe dla ośrodka poznańskiego. 5 czerwca 1941 r. Adolf Bniński pisał do gen. Władysława Sikorskiego: „oświadczam, że stoję całkowicie na gruncie nadesłanej mi nominacji z dnia 6 grudnia 1940 i wszelką zmianę w tym względzie uważałbym za szkodliwą dla narodu oraz prowadzonej przez niego wojny. [...] Wskazując na powyższe motywy, uważam decyzję Naczelnego Wodza oraz Rządu o podporządkowaniu ziem włączonych do Rzeszy delegatowi w Poznaniu za słuszną i nie wymagającą jakichkolwiek zmian"[7].

Od maja 1941 r. Cyryl Ratajski[8] przekazywał pieniądze na „Kartofle" (Poznań), a od czerwca pieniądze zaczął otrzymywać Stanisław Tabaczyński („Ryszard"), kierownik Biura

---

[1] J.J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna"...*, s. 189.
[2] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 27–28.
[3] W. Brenda, *Aby pamięć o nich nie zaginęła. Biografie sierpeckie XX w.*, Sierpc 1997, s. 36–40.
[4] SPP, MSW, t. 74, Pismo delegatury poznańskiej do Londynu, przekazane z Rzymu 1 IX 1941 r., k. 80.
[5] K. Sosnowski, *Pierwsze lata...*, s. 6; A. Basak, *Sprawa Wolniewicza i towarzyszy przed Trybunałem Ludowym Rzeszy*, „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi", t. 4, Wrocław 1979, s. 147–171.
[6] S. Brzeziński, *Przyczynki do dziejów konspiracji...*, s. 3.
[7] Pismo Adolfa Bnińskiego z 5 VI 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 191–192.
[8] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 157–159.

Zachodniego w Departamencie Spraw Wewnętrznych[9]. W sprawozdaniu z 30 czerwca 1941 r. Ratajski informował Londyn: „Przy delegacie warszawskim urzęduje stały przedstawiciel delegata poznańskiego. Dla uzgodnienia wspólnej akcji przybył do Warszawy kierownik b[yłej] del[egatury] poznańskiej Piszcz"[10].

Kolejne aresztowania (ks. Józefa Prądzyńskiego 3 maja i Adolfa Bnińskiego 26 lipca 1941 r.[11]), aczkolwiek nie spowodowane pracą w delegaturze, zachwiały pozycją ośrodka poznańskiego w konspiracji krajowej. Zastępujący Delegata Wojkiewicz i kierownik biura Piszcz utrzymywali jeszcze łączność z rządem (przez Rzym) i starali się zapewnić odrębność delegatury poznańskiej. 6 sierpnia Porozumienie Stronnictw Politycznych stwierdzało: „instytucja odrębnego delegata dla ziem wcielonych musi być nadal bezwzględnie utrzymana". Równocześnie PSP rozważało kandydatury na stanowisko delegata, biorąc pod uwagę: Bogdana (?) Hutten-Czapskiego, Władysława Krzyżankiewicza i Leona Mikołajczaka[12]. Na posiedzeniu 26 sierpnia odrzucono kandydatury Czapskiego i Adama Poszwińskiego, natomiast uzgodniono dokonanie wyboru spomiędzy: Władysława Krzyżankiewicza, Leona Mikołajczaka i płk. Antoniego (?) Chocieszyńskiego[13]. Ostatecznie zdecydowano się na Mikołajczaka, a na zastępców wybrano Wojkiewicza i Krzyżankiewicza.

Tymczasem aresztowania w Poznaniu zataczały coraz szersze kręgi. 9 września 1941 r. aresztowano trzech pracowników delegatury: Piszcza, Poszwińskiego i Wojkiewicza. W następnych dniach ten sam los spotkał Czesława Kiełczewskiego, Witolda Ewerta-Krzemieniewskiego i T. Strojnego. W miejsce aresztowanych na zastępcę delegata wybrano Tadeusza Nowaka, a na kierownika Biura – Stanisława Smoczkiewicza. W październiku Smoczkiewicz wyjechał do Warszawy, gdzie dowiedział się o opracowaniu przez delegaturę warszawską projektu dekretu o tymczasowej organizacji władz administracyjnych w okupowanym kraju, według którego miał być tylko jeden delegat na obszar całego kraju. Nie znamy wszystkich rezultatów rozmów Smoczkiewicza z Ratajskim.

W związku z opracowaniem tego projektu Ratajski w depeszy do rządu z 7 października 1941 r. przedstawił swoje uwagi na temat delegatury poznańskiej: „Zdaniem moim działalność poznańskiego delegata na terenach przyłączonych administracyjnie do Rzeszy Niemieckiej, a więc nie tylko Żywca, Zagłębia Dąbrowskiego, Włocławka, Kutna, Łodzi, Ciechanowa, Modlina, ale także Łomży, Białegostoku i Białowieży, jest w obecnych warunkach iluzoryczna"[14].

W listopadzie 1941 r. Smoczkiewicz uzgodnił ze Stanisławem Tabaczyńskim („Ryszard"): „1. Przeniesienie części agend Delegatury do Warszawy z powodu niemożliwości pełnej pracy na terenie Z[iem] Z[achodnich], gdzie warunki się z dnia na dzień pogarszają.

---

[9] AAN, 202/ XVII-2, k. 8.

[10] *W kraju i na emigracji...*, s. 252.

[11] Osadzony w Forcie VII w Poznaniu, rozstrzelany 8 VII 1942 r. w okolicach Stęszewa – A.K. Kunert, *Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1941*, s. 256. Inną datę aresztowania, 28 sierpnia, podaje w jego biogramie Marian Woźniak – *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 100–102.

[12] Z. Mikołajczak, *Leon Mikołajczak*, „Gazeta Wyborcza", 11 IV 2001.

[13] SPP, MSW, t. 74, Pismo delegatury poznańskiej do Londynu, przekazane z Rzymu 1 IX 1941 r., k. 80.

[14] *Ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 98a z 7 X 1941 r., k. 88.

2. Zacieśnienie współpracy z Delegaturą w Warszawie. 3. Decentralizację pracy w okręgach, nie w tym stopniu jednak, by uniemożliwiała kierownictwo. Na tych zasadach prowadzi się dalszą pracę na Z[iemiach] Z[achodnich] z wyraźnymi postępami i w atmosferze dobrej współpracy z Delegatem Rządu na resztę Ziem Polski"[15]. Następnie Smoczkiewicz wrócił do Poznania, gdzie dowiedział się o aresztowaniu w październiku Krzyżankiewicza. W tym samym miesiącu udali się do Warszawy Stefan Brzeziński (SP) i Tadeusz Nowak (SL). W trakcie rozmów z Ratajskim musiały zapaść pewne ustalenia, o których ten ostatni depeszował do Londynu 9 grudnia: „Za zgodą pozostałych na wolności 2 członków Poznańskiego Komitetu Politycznego Trójkąta i Rombu objąłem władzę na ziemiach zachodnich". Z dalszej części depeszy dowiadujemy się o powierzeniu Mikołajczakowi funkcji p.o. delegata w Poznaniu do czasu ostatecznej decyzji rządu[16].

12 i 13 grudnia 1941 r. aresztowano w Poznaniu Stanisława Smoczkiewicza, Aleksandra Grotta (ojciec Witolda) oraz dwie kurierki: Halinę Jagielską-Cimino („Siostra Zosi", „Róża")[17] i Zofię Prądzyńską („Jadwiga")[18], a 21 grudnia w więzieniu znalazł się delegat – Leon Mikołajczak. Pracę delegatury poznańskiej starali się jeszcze kontynuować kierownik biura Juliusz Kolipiński i działacze SL, którzy zaproponowali na stanowisko delegata Marcina Poprawę. W lutym 1942 r. wyjechał do Warszawy z tą propozycją Tadeusz Nowak. Od Ratajskiego dowiedział się, że delegata w Poznaniu ma wskazać Polityczny Komitet Porozumiewawczy w Warszawie. W marcu Ratajski informował rząd, że w Warszawie funkcjonuje biuro łącznikowe[19] dla pięciu delegatur okręgowych na ziemiach zachodnich (Poznań, Katowice, Toruń, Ciechanów i Łódź)[20].

W Poznaniu jeszcze do wiosny 1942 r. działał Juliusz Kolipiński, ale wobec załamania się aresztowanej Haliny Jagielskiej-Cimino i związanego z tym zagrożenia 5 kwietnia wyjechał do Warszawy. Tak więc kwiecień 1942 r. należy uznać za koniec istnienia Delegatury Rządu na ziemie wcielone do III Rzeszy.

2. Delegatura Rządu na ziemie włączone do ZSRR

W styczniu 1941 r. Władysław Zych („Szary"), p.o. delegat na ziemie wcielone do ZSRR, wysłał raport do Warszawy. Przedstawiał w nim sytuację panującą na ziemiach wschodnich: „W styczniu nastąpiło aresztowanie przez NKWD [Mieczysława] Weissa i [Kazimierza] Kobylańskiego[21] w związku z wydaniem przez SN, bez porozumienia się ze mną, styczniowego egzemplarza »Walka«. U Weissa znaleziono listę. Nastąpiły aresztowania studentów i członków SN. W myśl instrukcji centrali SN w Warszawie ma zamiar robić dalsze głupstwa, które niewątpliwie skończą się nowymi aresztowaniami. Mój kontakt

---

[15] Pismo Stanisława Tabaczyńskiego z 8 XI 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 210–212.

[16] Depesza Cyryla Ratajskiego z 9 XII 1941 r. [w:] *ibidem*, t. 2, s. 162. Jednocześnie Ratajski prosił o podjęcie decyzji, czy odrębność delegatury poznańskiej będzie utrzymana, czy nie.

[17] M. Woźniak, *Cimino Halina* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 123 – zwolniona po kilku dniach, jej zachowanie wzbudziło obawy członków „Ojczyzny", w wyniku czego zerwano z nią kontakt.

[18] A. Pietrowicz, *Prądzyńska Zofia* [w:] *ibidem*, s. 466 – aresztowana 13 XII 1941 r., następnie więziona w Forcie VII i obozie koncentracyjnym Ravensbrück.

[19] Mowa o Biurze Zachodnim w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury.

[20] AAN, 202/I-30, k. 147.

[21] Mieczysława Weissa aresztowano 25 stycznia, a Kazimierza Kobylańskiego 31 I 1941 r. – J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 26–27.

ze SN czasowo zerwany. Łączność i współpraca ze SL i SD dobra. Brak dobrej łączności z Warszawą i zupełny brak pieniędzy”[22]. Aresztowania zataczały coraz szersze kręgi: 4 lutego aresztowano Kobylańskiego, Janusza Wyrzykowskiego, Ryszarda Moczulskiego, Tomasza Fredrę, Alberta Kropiwnickiego oraz Zygmunta Piątkiewicza, który z polecenia Zycha utrzymywał kontakt z SN[23]. Ich proces (12–13 czerwca) zakończył się dziewięcioma wyrokami śmierci (m.in. Weiss i Kobylański), a Piątkiewicza skazano na 10 lat więzienia[24].

Na depeszę z placówki w Stambule, w której zwracano się o podanie danych personalnych potrzebnych do nominacji, „Szary” odpowiedział, że nie zrobi tego z uwagi na bezpieczeństwo. Być może to spowodowało wyznaczenie go tylko na p.o. delegata do spraw opieki społecznej[25]. Jednakże polskie władze z Londynu kierowały fundusze nie tylko do niego, ale również do prof. Franciszka Bujaka i inż. Władysława Ostrowskiego[26].

W sierpniu 1941 r. dotarła do Londynu depesza z Lwowa (przez Stambuł) podpisana przez Emila Macielińskiego, w której donosił on o rezygnacji „Szarego” ze stanowiska delegata i wnosił o zatwierdzenie na jego miejsce Edmunda Bulandy („Krakowiak”)[27]. Sprawa rezygnacji „Szarego” z funkcji delegata nie jest jasna. On sam w liście do Macielińskiego z 14 sierpnia pisał: „Listem Obyw[atela] jestem prawdziwie zaskoczony, gdyż nikogo nie upoważniłem do składania w Wasze ręce rezygnacji z funkcji dotychczas pełnionej, a p. B[ulanda] osobiście mi oświadczył, że nie uczynił tego ani w swoim, ani też moim imieniu. [...] W takiej sytuacji nie pozostaje mi nic innego, jak tylko oddać sprawę do rozstrzygnięcia Del[egatowi] Gł[ównemu] w W[arszawie] i K[omendantowi] G[łównemu] w Warszawie, z którymi od miesiąca jestem w kontakcie”, natomiast w depeszy do placówki łączności w Stambule z 25 sierpnia 1941 r. informował: „Zawiadamiam, że nie składałem rezygnacji z p.o. del[egata] rządu. »Sas« [Emil Macieliński] zrobił to na własną rękę”[28]. W ramach swojej działalności Zych przesyłał rządowi wiadomości i raporty dotyczące sytuacji nie tylko w Małopolsce Wschodniej, ale również odnoszące się do Białegostoku i Wilna[29]. Dysponował radiostacją i własnym szyfrem[30]. W początkach sierpnia 1941 r. tak informował placówkę łączności MSW w Stambule: „Nasz stan organiz[acyjny]: we Lwowie pełny komitet specjalistów wszystkich działów admin[istracji], łączność r[a]d[io]n[adawcza], przem[ysłu,] handlu, sądown[ictwa], kolej[nictwa], szkoln[ictwa] i tel[ekomunikacji]”[31].

---

[22] SPP, MSW, t. 74, Pismo gen. Kazimierza Sosnkowskiego do ministra spraw wewnętrznych z 15 III 1941 r., k. 6.

[23] M. Jakubowska-Herdegen, *Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki”*, s. 94–95.

[24] BZNO, 16603/I, Notatki Władysława Zycha z sierpnia 1941 r.; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 28–31. Zygmunt Piątkiewicz zginął podczas likwidacji więzień lwowskich po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. Ogółem zostało wówczas zamordowanych co najmniej 4000 osób – A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, s. 653. Szacuje się, że w całej akcji ewakuacji więzień w czerwcu–lipcu 1941 r. zginęło co najmniej 9500 osób – S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2000, s. 13.

[25] SPP, MSW, t. 10, Depesza Stanisława Kota nr 31 z 30 VIII 1941 r., k. 35.

[26] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 79–80.

[27] *Ibidem*, k. 41; SPP, MSW, t. 74, Depesza „Sasa” ze Stambułu z 9 VIII 1941 r., k. 61; Informacje Jerzego Kurcyusza dla autora; J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 89.

[28] BZNO, 16603/I, Papiery Władysława Zycha.

[29] Raport Władysława Zycha o sytuacji na Wileńszczyźnie z 8 V 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 184.

[30] W. Ossowska, *Przeżyłam... Lwów–Warszawa 1939–1946*, Warszawa 1990, s. 47.

[31] BZNO, 16603/I, Papiery Władysława Świrskiego, Depesza Władysława Zycha z 9 VIII 1941 r.

Oddanie sporu pomiędzy Zychem a Macielińskim do rozstrzygnięcia delegatowi głównemu w Warszawie przekreśliło odrębność delegatury na ziemie wschodnie; wybuch wojny niemiecko-sowieckiej (22 czerwca 1941 r.) i zajęcie terenów wschodnich Rzeczypospolitej przez wojska niemieckie zniósł potrzebę jej dalszego utrzymywania. Już w lipcu Ratajski zapytywał w Londynie, czy byli mianowani delegaci „na Lwów, Wilno"[32]. Uzyskał odpowiedź, iż „dotąd nie było Delegata [we Lwowie]. Był tylko upoważniony tymczasowo do spraw opiekuńczych Zych-Szary [...]. Na Lwów przewidywaliśmy inż. Władysława Ostr[owskiego], byłego posła. Czy macie już kontakt i jakie byłyby Wasze propozycje"[33]. Już 20 sierpnia 1941 r. Ratajski zaproponował na stanowisko okręgowego delegata w Wilnie Aleksandra Zwierzyńskiego, a Józefa Charniewicza na zastępcę[34]. Nominację zatwierdził 27 sierpnia 1941 r. minister spraw wewnętrznych Stanisław Kot[35]. Od września 1941 r. struktury podziemnej administracji w Wilnie były finansowane przez Warszawę[36]. W marcu 1942 r. Cyryl Ratajski informował Londyn: „Administracja tymczasowa obejmuje [...] 3 [delegatury okręgowe] na Ziemiach Wschodnich (Wilno, Białystok i Brześć n. Bugiem), z biurem łącznikowym[37] w Warszawie"[38].

W depeszach do Londynu z 20 i 30 września 1941 r. Ratajski zaproponował na stanowisko okręgowego delegata we Lwowie prof. Franciszka Bujaka, a inż. Stefana Langera na zastępcę[39]. Minister spraw wewnętrznych Stanisław Mikołajczyk podpisał tę nominację 17 listopada 1941 r.[40] Pierwsze pieniądze z Warszawy do Lwowa zostały przekazane w październiku 1941 r.[41] Tereny południowo-wschodnie II Rzeczypospolitej zostały włączone przez Niemców jako dystrykt Galicja do Generalnego Gubernatorstwa. Stąd też przez pewien czas kontakt z Okręgową Delegaturą Rządu Lwów utrzymywano bezpośrednio z Wydziału Ogólnego Departamentu Spraw Wewnętrznych, później (1943 r.) – także za pośrednictwem Biura Wschodniego.

3. Delegatura Rządu na Generalne Gubernatorstwo

Nowo mianowany delegat rządu Cyryl Ratajski przedstawił sytuację w depeszy z 8 stycznia[42] oraz w sprawozdaniu za okres do 10 stycznia 1941 r.: „Objąłem z dniem 14 grudnia urzędowanie jako Główny Delegat Rządu Rz.P. na Generalne Gubernatorstwo z siedzibą w Warszawie, ślubując stosować się do wszystkich instrukcji i zleceń Rządu Polskiego, czasowo przebywającego w Londynie. Przejmuję wszystkie agendy od tymczasowego delegata rządu p. Vogla, a także sprawy Biura Politycznego z rąk ich dotych-

---

[32] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 24 VII 1941 r., k. 52.
[33] *Ibidem*, t. 10, Depesza Stanisława Kota z 13 VIII 1941 r., k. 35.
[34] *Ibidem*, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 20 VIII 1941 r., k. 68.
[35] *Ibidem*, t. 15, Raport „Michała" za okres od września 1939 do 10 V 1942 r., k. 43; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 113.
[36] AAN, 202/XVII-2, k. 8.
[37] Mowa o Biurze Wschodnim w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury.
[38] AAN, 202/I-30, Pismo Cyryla Ratajskiego z 12 III 1942 r., k. 147.
[39] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 82a z 20 VIII 1941 r., k. 68; *ibidem*, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 97 z 30 IX 1941 r., k. 87. W depeszy z 20 VIII 1941 r. figuruje prof. Stanisław Bujak.
[40] *Ibidem*, t. 15, Akt nominacji, k. 75a; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 112.
[41] AAN, 202/XVII-2, k. 8.
[42] Depesza „Wartskiego" do Stanisława Kota nr 14a z 8 I 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 383–384.

czasowych dysponentów. Poleciłem PKP przedstawienie mi do 1 II 1941 kandydatów na zastępców Głównego Delegata z podaniem kolejności ich urzędowania, a tymczasem zaproponowałem p. Voglowi pełnienie funkcji zastępcy Głównego Delegata aż do nominacji zastępców przez Rząd Polski. P. Vogel urząd ten przyjął i wykonuje. Sprawa przedstawienia kandydatów na delegatów okręgowych jest w toku przygotowania"[43]. Przekazał też uwagi stronnictw wobec koncepcji rządowych: PPS-WRN, SL i SP sprzeciwiały się podziałowi kraju na trzy delegatury, uważając, że nie uwzględnia on konieczności istnienia centralnego ośrodka dyspozycyjnego oraz trudności w utrzymaniu łączności pomiędzy rządem a krajem. Tylko SN uważało ten podział za słuszny. Socjaliści i ludowcy proponowali powołanie delegata na cały kraj i wysuwali na to stanowisko Jana Piekałkiewicza[44], a na jego zastępcę Józefa Cyrankiewicza. Premier Władysław Sikorski po zapoznaniu się ze stanowiskiem partii politycznych nakazał kategorycznie Ratajskiemu wykonywanie czynności przysługujących delegatowi. Aby nieco złagodzić konflikt, udzielił mu zezwolenia, by w razie konieczności działał na terenie całego kraju[45].

Najważniejszym zadaniem Ratajskiego było tworzenie aparatu delegatury. Po przejęciu agend podlegających Janowi Skorobohatemu-Jakubowskiemu[46], na początku 1941 r. aparat ten przedstawiał się następująco: Skorobohaty-Jakubowski – zastępca delegata[47], Jerzy Michalewski[48] – sekretarz generalny, Leopold Rutkowski – dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych, Jan Stanisław Jankowski[49] – dyrektor Departamentu Pracy i Opieki Społecznej, Leon Nowodworski – dyrektor Departamentu Sprawiedliwości, Roman Rybarski – dyrektor Departamentu Skarbu, Antoni Olszewski – kierownik Działu Likwidacji Skutków Wojny, Bolesław Rutkowski – dyrektor Departamentu Przemysłu i Handlu.

30 października przesłano do Londynu schemat organizacyjny Biura Delegata, według którego aparat centralny składać się miał z prezydium i jedenastu departamentów[50].

Kandydatury na delegatów okręgowych, z uwagi na opozycję socjalistów i ludowców, nie mogły być uzgodnione. W czerwcu 1941 r. SL zmieniło stosunek do delegata[51], co umożliwiło uzgodnienie kilku kandydatów. Od jesieni 1941 r. rozpoczął się proces uruchamiania delegatur okręgowych. W marcu 1942 r. było ich już czternaście[52].

W lipcu 1941 r. Cyryl Ratajski zwrócił się do rządu o mianowanie prof. Piekałkiewicza („Wiktor", „Wernic") z SL zastępcą delegata[53]. Nominacja została podpisana w następnym miesiącu[54]. Najprawdopodobniej również w drugiej połowie 1941 r. doszło do

---

[43] Sprawozdanie delegata rządu za okres do 10 I 1941 r. [w:] *ibidem*, s. 384–387.
[44] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 148–150.
[45] Depesza Władysława Sikorskiego z 14 I 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 402–403.
[46] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 143–14.
[47] Mianowany 10 II 1941 r. łącznikiem między Stefanem Roweckim a Cyrylem Ratajskim, pełnił nadal funkcję zastępcy delegata.
[48] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 127–129.
[49] *Ibidem*, t. 1, s. 88–90.
[50] SPP, t. 4.1.1.1, Schemat organizacyjny Delegatury; MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 116a z 10 I 1942 r., k. 107.
[51] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 353–357.
[52] AAN, 202/I-30, k. 147.
[53] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 11 VII 1941 r., k. 45. Ten sam wniosek został ponowiony w depeszy z 7 IX 1941 r. – *ibidem*, k. 77.
[54] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 51; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 109.

zmiany na stanowisku sekretarza generalnego delegatury. Miejsce Michalewskiego, który pozostał skarbnikiem delegatury, zajął działacz SL Jan Domański[55].

W październiku 1941 r. za pośrednictwem placówek łączności politycznej w Budapeszcie i Sztokholmie został przesłany do Londynu „projekt Dekretu Prezydenta RP o ustroju władzy polskiej w kraju na czas przejściowy, aż do przejęcia przez Rząd Polski normalnego urzędowania"[56]. Jednocześnie Ratajski zgłosił gotowość ustąpienia z funkcji głównego delegata na Generalne Gubernatorstwo i Kresy Wschodnie, motywując to chęcią dania rządowi swobody w wyborze ministra-delegata i dekonspiracją swojej osoby[57].

W grudniu 1941 r. Ratajski przedstawił projekt granic powojennej Europy[58]. Przyszłą granicę Polski na wschodzie widział zgodnie z ustaleniami traktatu ryskiego. Granicę zachodnią proponował w dwóch wariantach: w maksymalnym miała biec od wyspy Rugii Odrą i Szprewą w okolice Ostrzyc i tam dochodzić do granicy czeskiej, w minimalnym miała biec rzeką Grabowa (dopływ Wieprzy) na zachód od Wałcza i Krzyża, dalej wzdłuż granicy polsko-niemieckiej (włączając do Polski powiaty: babimojski, wschowski, milicki, sycowski i namysłowski) do Paczkowa i granicy czeskiej. Przy ustalaniu granicy z Czechosłowacją Ratajski nie przewidywał trudności, z uwagi na planowaną unię polsko-czeską. Za niezwykle ważne uważał włączenie do Polski „Prus Książęcych" (Prus Wschodnich). Choroba Ratajskiego spowodowała czasowe zastępowanie go przez Jana Piekałkiewicza od 13 lipca do 6 sierpnia 1942 r.[59]

30 lipca 1942 r. Rada Ministrów zaaprobowała, a 1 września prezydent RP podpisał dekret o tymczasowej organizacji władz na ziemiach Rzeczypospolitej[60]. Jednocześnie Władysław Sikorski 5 sierpnia 1942 r. udzielił dymisji Cyrylowi Ratajskiemu, odznaczając go Orderem Wojennym Virtuti Militari V klasy[61].

Delegatem rządu na teren Rzeczypospolitej został mianowany tego samego dnia prof. Jan Piekałkiewicz („Wernic", „Juliański", „Wrocławski"), ale ze względu na trudności w rozszyfrowaniu depeszy objął urząd dopiero 17 września 1942 r.[62] Jego tymczasowym zastępcą od września był Stanisław Roman Dangel („Salisch")[63], który 17 września objął po Michalewskim funkcję kierownika Sekcji Finansowo-Budżetowej, a już 26 października został zamordowany przez gestapo.

Nowy delegat za główne zadanie uznał reorganizację aparatu delegatury. W październiku opracował jej statut, przyjęty przez PKP 15 listopada. Przewidywał on m.in. utworzenie Departamentu Wojskowego[64], na którego dyrektora proponowano tytularnego gen.

---

[55] R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 213.

[56] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 98a z 7 X 1941 r., k. 88; *ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 113a z 28 X 1941 r., k. 103.

[57] *Ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 98b z 7 X 1941 r., k. 89.

[58] AAN, 202/III-212, k. 92–95.

[59] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wernica" nr 102 z 13 VII 1942 r., k. 208; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 149.

[60] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 302–306.

[61] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 158; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 114.

[62] AAN, 202/I-52, k. 2; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 149, 158; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 115.

[63] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 45.

[64] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wernica" nr 137 z 27 X 1942 r., k. 228; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Wernica" z 17 XI 1942 r.; E. Duraczyński, *Niektóre kierunki działalności delegata rządu Jana Piekałkiewicza*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1963, nr 5, s. 223. Statut delegatury został wysłany „pocztą" do Londynu w celu zatwierdzenia przez rząd RP. Wiadomości o zatwierdzeniu statutu brak.

dyw. inż. Jana Wroczyńskiego. Wobec opozycji gen. Stefana Roweckiego[65] wniosek upadł. W celu obsadzenia delegatur okręgowych Piekałkiewicz domagał się od rządu przekazania mu prawa mianowania delegatów[66].

W lutym i marcu 1943 r. doszło do kontaktu delegatury z Polską Partią Robotniczą. Rozmowy, toczone już po aresztowaniu Piekałkiewicza, nie doprowadziły do porozumienia[67]. Reprezentanci delegatury i AK przedstawili PPR „zasady konsolidacji: 1) uznają zwierzchnictwo jedynie legalnych i najwyższych władz państwowych, które chwilowo przebywają poza granicami Państwa; 2) uznają zwierzchnictwo Czynników Miarodajnych w Kraju, powołanych przez Rząd Polski; 3) deklarują całkowitą niezależność swą od pozapolskich ośrodków dyspozycyjnych; 4) oświadczają gotowość do bezkompromisowej walki z każdym, ktokolwiek by nim był, najeźdźcą na ziemie Rzeczypospolitej; 4) uznają nienaruszalność granic Państwa Polskiego z 1939 r., które zmienić w mocy jest tylko suwerenna wola Narodu i Obywateli Rzeczypospolitej Polskiej"[68]. Ponieważ te zasady nie zostały przyjęte przez PPR jako podstawa negocjacji, dalsze rozmowy uznano za niecelowe.

Piekałkiewicz został aresztowany 19 lutego 1943 r. Okoliczności do dziś nie zostały w pełni wyjaśnione[69]. W wyniku bestialskiego śledztwa w siedzibie gestapo zmarł 19 lub 21 czerwca 1943 r. na Pawiaku.

Jego następcą został Jan Stanisław Jankowski („Jan", „Sobolewski", „Sobol", „Klonowski"), który pełnił od grudnia 1942 r. funkcję zastępcy delegata. Nominację Jankowskiego zatwierdzono 21 kwietnia 1943 r.[70] Jednocześnie zostali mianowani trzej jego zastępcy: Adam Bień („Rybicki") z SL, Antoni Pajdak („Okrzejski")[71] z PPS-WRN oraz Stanisław Jasiukowicz („Kucieński")[72] z SN. I w takiej kolejności, zgodnie z decyzją rządu, mieli pełnić tę funkcję. Zastępcy delegata od lipca 1943 r. otrzymywali pobory w wysokości 3 tys. zł miesięcznie[73].

W maju 1943 r. doszło do podziału obowiązków między zastępców delegata[74]. On sam zatrzymał nadzór nad Biurem Prezydialnym, Departamentami: Spraw Wewnętrznych, Informacji i Prasy, oraz kontakty z KG AK. Pierwszy zastępca Adam Bień otrzymał nadzór nad Departamentami: Sprawiedliwości, Oświaty i Kultury, Rolnictwa (do 1944 r.);

---

[65] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 134–135.

[66] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wernica" nr 159 z 25 XI 1942 r., k. 244.

[67] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 414, Pismo do PPR z kwietnia 1943 r., k. 1–2; *ibidem*, Ogólne sprawozdanie z rozmów z PPR, k. 3–5; C. Madajczyk, *Ważna decyzja. Przyczynek do rozmów między PPR a Delegaturą w 1943 r.*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej", t. 4, Warszawa 1960, s. 5–22; *Rozmowy PPR z Delegaturą Rządu w 1943 r.*, oprac. A. Przygoński, „Archiwum Ruchu Robotniczego", t. 9, Warszawa 1984, s. 5–24.

[68] Pismo Stefana Pawłowskiego i Eugeniusza Czarnowskiego do PPR z 28 IV 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 311–313.

[69] AAN, 202/II-19, Relacja przypadkowego świadka aresztowania „Profesora", k. 163; J. Wilamowski, *Tajemnicza sprawa*, „Przegląd Tygodniowy" 1986, nr 4; A.K. Kunert i J. Wilamowski, *Tajemnicza sprawa* (polemika), *ibidem*, nr 9; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 270–271.

[70] SPP, MSW, t. 78, k. 74; Depesza Stanisława Mikołajczyka z 21 IV 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 500.

[71] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 124–127.

[72] *Ibidem*, s. 89–91.

[73] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za okres lipiec–sierpień 1943 r., k. 58–60.

[74] A. Bień, *Bóg jest wyżej, dom jest dalej*, Warszawa 1986, s. 68.

Komitetem Koordynacji Ustawodawczej, objął również (w zastępstwie delegata) przewodnictwo Rady Narodowościowej. Antoni Pajdak nadzorował Departamenty: Pracy i Opieki Społecznej, Komunikacji, Poczt i Telegrafów, a Stanisławowi Jasiukowiczowi podlegały Departamenty: Rolnictwa (do 1944 r.), Likwidacji Skutków Wojny, Przemysłu i Handlu, Skarbu. Działania zastępców określał *Regulamin zakresu działalności Zastępców DR*[75].

22 maja 1943 r. Jankowski został mianowany zastępcą prezesa Rady Ministrów w kraju[76]. Decyzja ta została przekazana do kraju w depeszy nr 15 Mikołajczyka z 23 stycznia 1944 r.[77]

26 kwietnia 1944 r. prezydent podpisał dekret o tymczasowej organizacji władz na terytorium Rzeczypospolitej[78]. Zgodnie z nim obok delegata-wicepremiera mianowano trzech ministrów dla spraw kraju. Nominacje ministrów przekazano do kraju 26 lipca 1944 r. z datą 12 marca[79]. Jankowski (3 maja?) powołał Krajową Radę Ministrów. Trzema ministrami zostali dotychczasowi zastępcy delegata. Odpowiednie oświadczenie delegata rządu z 3 maja zostało ogłoszone w Dzienniku Ustaw RP, część III, rozkolportowanym – z datą 20 lipca – już w czasie powstania warszawskiego[80].

Współpraca delegata rządu z Komendą Główną ZWZ/AK

1. Formy współdziałania

Stosunki delegata z ZWZ nie były najlepsze. Sprawami spornymi były jego uprawnienia (udzielanie wskazówek politycznych i kontrola finansowa ZWZ), uregulowane uchwałą KSK z 16 kwietnia 1940 r. W listopadzie 1940 r. premier Sikorski określił jeszcze raz wytyczne do działań ZWZ: „ZWZ jako związkowi wojskowemu nie wolno prowadzić żadnej działalności politycznej. Zakresem swej pracy ZWZ obejmuje dziedzinę ściśle wojskową, jak organizowanie kadr, przygotowanie planu operacyjnego, wywiad wojskowy, dywersję i właściwą akcję zbrojną. Sprawy kraju natury politycznej, gospodarczej, społecznej itp. należą wyłącznie do delegatów rządu głównego i okręgowych. Stosunki ze społeczeństwem w sprawach niewojskowych – poza własnym ścisłym zakresem wyżej zakreślonego działania – należy załatwiać przez głównego i okręgowych delegatów rządu. Całość działalności organizacji wojskowej podlega nadzorowi i kontroli głównego delegata rządu”[81].

W lutym 1941 r. Stanisław Kot informował Cyryla Ratajskiego o podjęciu kroków zmierzających do wysłania na ręce delegata pieniędzy przeznaczonych dla ZWZ[82]. Zamiar

---

[75] AAN, 202/I-1, k. 34. Czas powstania regulaminu nie jest znany, jednak na egzemplarzu archiwalnym znajduje się dopisek: „styczeń 1944”.
[76] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 89.
[77] AAN, 202/I-4, Depesza nadana w pięciu częściach, odebrana 5–18 lutego przez radiostację nr 58, k. 12.
[78] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 417–422.
[79] *Ibidem*, s. 573–574.
[80] Dziennik Ustaw RP, część III, nr 1, poz. 2, Warszawa 20 VII 1944 [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.
[81] Pismo gen. Władysława Sikorskiego do gen. Kazimierza Sosnkowskiego z 4 XI 1940 r. [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 155–156.
[82] E. Duraczyński, *Kontrowersje...*, s. 282–283.

ten nigdy nie został zrealizowany, aczkolwiek w późniejszym okresie (od 1942 r.) delegat rządu miał swojego przedstawiciela w komisji kontrolującej finanse AK[83]. Do tej idei powrócono jeszcze raz w czerwcu 1945 r. Planowano wówczas przeprowadzenie kontroli finansów kontynuatorek AK: organizacji „Nie" i Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj, przez Sekcję Kontroli Delegatury[84]. Ostatecznie wycofano się z tego pomysłu, a kontrolę miała przeprowadzić specjalna komisja.

W marcu 1941 r. gen. Sikorski w depeszy do gen. Stefana Roweckiego w związku z zabójstwem Igo Syma określał zakres akcji czynnej i nakazywał ścisłą współpracę z delegatem rządu: „2) Przypominam, że: a) organizacja wojskowa prowadzi akcję terrorystyczną z własnej inicjatywy tylko w ramach obrony własnej, b) wyroki śmierci wydane przez sądy kapturowe Związku podlegają zatwierdzeniu przez Delegata Rządu, c) wykonanie wyroków śmierci, wydanych przez inne sądy na osoby nienależące do organizacji wojskowej, może być powierzone Związkowi jedynie przez Delegata Rządu, d) ogólna akcja terrorystyczna, wykraczająca poza ramy koniecznej ochrony Związku, może być nakazana tylko przez Delegata Rządu i ma być prowadzona ściśle w myśl jego wskazówek. 3) Delegat Rządu i Komendant organizacji wojskowej w kraju uzgadniają celowość akcji terrorystycznej, przy czym obowiązani są zawsze rozważyć, czy nie lepiej poniechać tego rodzaju aktów terroru, jak zabójstwo Igo Syma, ze względu na ofiary, jakie za sobą pociągają. Akcji terrorystycznej »dzikiej« należy przeciwdziałać"[85].

W maju 1941 r. doszło do nowego konfliktu z ZWZ na tle opublikowanego w „Insurekcji" – pomimo zastrzeżeń delegata – artykułu poświęconego Józefowi Piłsudskiemu. Delegat rządu w końcu kwietnia pisał do gen. Roweckiego: „Jako delegat rządu uprawniony regulaminowo do udzielania Panu Komendantowi wskazówek politycznych, proszę Pana ponownie[86] i usilnie o zaniechanie w pismach wojskowych jakichkolwiek bądź uwag z racji dnia 12 maja. Przedstawicielstwo polityczne kraju reprezentowane w PKP będzie z pewnością uważało zamierzony artykuł za złamanie zasady *Treuga Dei*, a mam także przekonanie, że Rząd Jedności Narodowej w Londynie stanie na tym samym stanowisku"[87].

Wcześniej, w marcu 1941 r., Ludwik Muzyczka[88] ustąpił ze stanowiska szefa koordynacji. Było to skutkiem konfliktu pomiędzy ZWZ a PKP na tle opracowanego przez ZWZ projektu tworzenia sieci administracji, według którego obsadę centrali i administrację okręgową mieli tworzyć fachowcy, co spotkało się ze sprzeciwem stronnictw politycznych. Nastąpiło wówczas rozdzielenie prac prowadzonych przez delegaturę oraz przez KG ZWZ. Administracja Zmilitaryzowana ZWZ była tworzona według rozkazu gen. Roweckiego

---

[83] WIH, III/27/4, Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej za 1943 r., k. 8–10. Marek Ney-Krwawicz (*Komenda Główna...*, s. 209) twierdzi, że był nim dr Mikołaj Dolanowski (Jan Karwowski); zob. *Relacja dr. Mikołaja Dolanowskiego o dziejach konspiracji piłsudczykowskiej 1939–1945*, oprac. A.K. Kunert, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1990, t. 23, s. 126. W skład komisji rewizyjnej wchodzili ponadto: Tadeusz Sułowski, Wilhelm Remer, Kazimierz Drewnowski (do października 1942 r.) – *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 183.

[84] AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 5 VI 1945 r., k. 132.

[85] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Godziemby" z 21 III 1941 r., k. 16.

[86] Wcześniej, 25 IV 1941 r., Cyryl Ratajski pisał do gen. Stefana Roweckiego, że jest stanowczo przeciwny publikowaniu artykułu w związku z rocznicą 12 maja – *W kraju i na emigracji...*, s. 273.

[87] Pismo Cyryla Ratajskiego z 30 IV 1941 r. [w:] *ibidem*, s. 274; T. Szarota, *Stefan Rowecki „Grot"*, Warszawa 1985, s. 114–120.

[88] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 133–135.

z grudnia 1940 r. W sporach na temat administracji ZWZ wskazywał on na obowiązujący dekret z 1 września 1939 r. o komisarzach cywilnych[89].

W maju 1941 r. Rowecki przedstawił Ratajskiemu postulaty ZWZ do Administracji Zastępczej wynikające z opracowanej koncepcji powstania powszechnego[90]. Opierały się one na ustaleniach zaakceptowanych we wrześniu 1940 r. przez PKP i zatwierdzonych przez tymczasowego delegata rządu[91]. Postulaty te znalazły także swój wyraz w instrukcjach dla komórek terenowych (wydziały i oddziały na szczeblu okręgu) Administracji Zmilitaryzowanej[92].

Dla zapewnienia bezpieczeństwa zaplecza powstania powszechnego w końcu 1940 r. przystąpiono do organizowania wojskowej służby pomocniczej „o charakterze bezpieczeństwa"[93]. W styczniu 1941 r. komendant główny ZWZ podjął decyzję o utworzeniu Straży Ochronnej. W miastach miały ją tworzyć PPS i SN, natomiast na terenach wiejskich – SL. Na szefa SOP przewidywano Leona Lutyka z SL, jednakże zrezygnował on z tej funkcji. Jego następcą został także ludowiec, Stanisław Tabisz[94]. Również on po kilku miesiącach zrezygnował. Powodem było dążenie ZWZ do wymuszenia na władzach SL rezygnacji z tworzenia partyjnej siły zbrojnej – Straży Chłopskiej[95]. Od tego czasu SOP była montowana samodzielnie przez ZWZ. Jej zadaniem była ochrona obiektów wojskowych i użyteczności publicznej oraz ważnych obiektów przemysłowych, ochrona linii kolejowych i telekomunikacyjnych, zwalczanie akcji antypaństwowej. Głównymi inspektorami SOP (od 1943 r. WSOP) byli kolejno: od lipca 1941 r. ppłk Władysław Galica („Bródka", „Poręba")[96], od czerwca 1943 r. płk Józef Koczwara („Zbigniew")[97]. W instrukcji szczegółowej dla WSOP, uzgodnionej z delegatem, przewidywane było: „a) Współdziałanie z oddziałami bojowymi PZP [AK] przy opanowywaniu obiektów ważnych w celu przejęcia ich ochrony. b) Zwalczanie nieprzyjacielskich spadochroniarzy. c) Obrona przeciwlotnicza bierna, obrona przeciwgazowa i przeciwpożarowa. Chronienie obiektów wojskowych. d) Dozór jeńców wojennych. e) Zwalczanie akcji masowego gwałtu, dywersji i sabotażu. f) Zapewnienie porządku i bezpieczeństwa publicznego na obszarze objętym powstaniem, gdy władze bezpieczeństwa publicznego zapewnić własnymi siłami nie mogą"[98].

---

[89] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 21 VII 1941 r., k. 49.

[90] Plan powstania powszechnego (Raport Operacyjny 54) został wysłany do Londynu 5 II 1941 r. – M. Ney-Krwawicz, *Powstanie powszechne...*, s. 56.

[91] *Postulaty Administracji Zmilitaryzowanej Związku Walki Zbrojnej (ZWZ) – Armii Krajowej (AK) pod adresem Administracji Zastępczej*, oprac. G. Górski, „Czasy Nowożytne" 1998, t. 4, s. 225–256.

[92] BZNO, 16597/II, Papiery Władysława Świrskiego, Instrukcje dla Wydziału Wojskowego oraz poszczególnych jego Oddziałów; AAN, 202/XIII-1, Instrukcja ogólna dla WW w Okręgach, k. 1–3; *ibidem*, Instrukcja dla Oddziału Komunikacji, k. 4–7; *ibidem*, Instrukcja ogólna dla RW w Obwodach, k. 8–15; *ibidem*, Wytyczne pracy WW i RW, k. 16–17; G. Górski, *Administracja...*, s. 281–309.

[93] J. Niećko, *O wewnętrzne życie wsi. Wybór pism z lat 1912–1948*, oprac. Z. Hemmerling, Warszawa 1985, s. 349.

[94] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 152–153.

[95] Według Roweckiego do marca 1941 r. Straż Chłopska była organizowana przez SL w ścisłym uzgodnieniu z ZWZ. Miała to być swego rodzaju „straż bezpieczeństwa" przeznaczona do ochrony dróg, mostów, zwalczania dywersantów i spadochroniarzy. Od marca 1941 r. SL rozluźniło kontakty z ZWZ i tworzyło samodzielnie Straż Chłopską jako pewnego typu „milicję ludową" – AAN, 202/I-20, Meldunek Roweckiego z 20 VII 1941 r., k. 194.

[96] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 69.

[97] *Ibidem*, t. 1, s. 69, 152; *ibidem*, t. 2, s. 90. Na temat SOP: *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 95–96, 280–285, 431–433; Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A...*, s. 134–135; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 126–132.

[98] Meldunek organizacyjny nr 190 za czas od 1 IX 1942 r. do 1 III 1943 r. gen. Stefana Roweckiego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 432.

Koniec 1941 r. przyniósł kolejny zatarg z ZWZ. Wiązał się on z osobą łącznika między delegatem a komendantem. W miejsce dotychczasowego (Jan Skorobohaty-Jakubowski) wysunięto bowiem kandydaturę gen. Wroczyńskiego, jednak Rowecki sprzeciwił się tej propozycji[99] i Skorobohaty-Jakubowski pełnił funkcję do jesieni 1942 r.

W grudniu 1942 r., wobec projektów utworzenia w ramach delegatury Departamentu Wojskowego i sprzeciwu gen. Roweckiego, została powołana Delegatura Ministerstwa Obrony Narodowej z gen. Roweckim jako delegatem[100]. Podlegały jej następujące departamenty i służby: biuro szefa, intendentury, uzbrojenia, służby zdrowia, taborów i koni, budownictwa, służby jenieckiej i Wojskowy Instytut Geograficzny[101].

Generał Rowecki po aresztowaniu Jana Piekałkiewicza odegrał istotną rolę w mianowaniu nowego delegata rządu. 8 marca 1943 r. premier zwrócił się do niego z prośbą o wskazanie trzech kandydatów na tę funkcję[102]. Miesiąc później do Londynu została wysłana depesza z jednym kandydatem – Jankowskim, dotychczasowym dyrektorem Departamentu Opieki Społecznej i zastępcą delegata rządu[103].

2. Szefostwo Biur Wojskowych

Już wcześniej informowano o początkach tworzenia Administracji Zmilitaryzowanej przez ZWZ (późniejsze Szefostwo Biur Wojskowych – kryptonimy: „Zeszyt", „Teczka", „Głóg", „Róża"). Wobec objęcia 17 grudnia 1940 r. urzędu delegata rządu przez Cyryla Ratajskiego komendant główny ZWZ powołał do życia komórki wojskowe dla współpracy z Administracją Zastępczą[104]. Na szczeblu centralnym, w Warszawie, ustanowione zostały Biura Wojskowe (BW) „przy tworzących się departamentach": Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Pracy i Zdrowia, Skarbu, Przemysłu i Handlu, Rolnictwa, Komunikacji, Telekomunikacji[105]. W okręgach powstawały Wydziały Wojskowe (WW) mające ściśle współpracować z delegatami okręgowymi. Przy wydziałach i dyrekcjach biur okręgowych delegatów rządu miały być tworzone Referaty Wojskowe (RW). Przewidywano ich powołanie przy wydziałach: Spraw Wewnętrznych, Bezpieczeństwa, Sprawiedliwości, Pracy i Zdrowia, Skarbu, Przemysłu i Handlu, Rolnictwa, Wyżywienia oraz Okręgowych Dyrekcjach: Kolei i Poczt. Na szczeblu powiatów przewidywano powołanie w następnej kolejności Referatów Wojskowych, które miałyby ściśle współpracować z powiatowym delegatem i poszczególnymi referentami jego urzędu. Wymieniono następujące: mobilizacyjny, bezpieczeństwa, administracji, pracy, zdrowia, skarbu, przemysłu, rzemiosła i handlu, rolnictwa, wyżywienia, telekomunikacji. Na szefów biur i wydziałów oraz kierowników

---

[99] SPP, t. 4.1.1.1, Depesza Stefana Roweckiego z 25 XI 1941 r.

[100] E. Duraczyński, *Niektóre...*, s. 225; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 135; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 227. Natomiast w lutym 1943 r. gen. Stefan Rowecki zamierzał powierzyć Tadeuszowi Komorowskiemu „wszystkie elementy związane z utworzeniem w przyszłości Departamentu Obrony Narodowej" – H. Piskunowicz, J. Stępień, *Generała „Grota" Kroniki ciąg dalszy*, „Przegląd Historyczny" 1990, z. 3/4, s. 652.

[101] AAN, 202/XIII-1, Etaty Tymczasowe Szefostwa Administracji Delegatury MON, k. 23–33. Według Eugeniusza Duraczyńskiego (*Rząd polski na uchodźstwie...*, s. 205) wiosną 1943 r. utworzono w KG AK zawiązek Departamentu Obrony Narodowej.

[102] Depesza Władysława Sikorskiego z 8 III 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 474.

[103] Depesza Stefana Roweckiego z 3 IV 1943 r. [w:] *ibidem*, s. 487.

[104] SPP, MSW, t. 15, Raport „Michała" za okres wrzesień 1939 r.–10 V 1942 r., k. 43.

[105] SPP, t. 3.2.2, Załącznik 3 do meldunku 46.

RW mieli być powoływani oficerowie będący fachowcami w danej dziedzinie. Przez złożenie przysięgi mieli się stawać żołnierzami ZWZ. Szefowie BW i WW mieli być mianowani przez gen. Roweckiego w porozumieniu z szefem koordynacji Administracji Zmilitaryzowanej Ludwikiem Muzyczką.

W załączniku nr 7 do planu powstania powszechnego gen. Rowecki pisał: „Aparat administracyjny. [...] Działania wojenne zniszczyły polską administrację i stała się ona nieczynna, skutkiem czego z mocy samego prawa władze wojskowe mogłyby objąć funkcję władz cywilnych. Oczywiste, że administracja wojskowa tak pomyślana mogłaby składać się tylko z fachowców cywilnych, podległych rozkazom władz wojskowych, a to z braku fachowców wojskowych w odnośnych dziedzinach.

Administracja tak pomyślana mogłaby zostać zorganizowana bądź to jako komisariaty cywilne, bądź też jako etapy, które obejmując zagadnienia wyżej omawiane, rozwiązałyby je zgodnie z potrzebami powstania i wojny, zastępując administrację, kwatermistrzostwo i służby.

Działalność tych komisariatów, wzgl[ędnie] etapów, byłaby ograniczona wyłącznie do terenu wojennego (teren operacyjny i etapowy), czyli że w miarę uwalniania Kraju od n[ie]p[rzyjacie]la, administrację Kraju przejmowałby aparat mianowany przez rząd RP, ze starostami i wojewodami na czele.

Studium tak ujęte budziło od razu pewne zastrzeżenia. [...]

Dlatego SSS [ZWZ] wspólnie z PKP i przy udziale już znajdującego się w Kraju Tymczasowego Delegata Rządu przepracował problem, który ujęto w formę administracji zastępczej, realizowanej najpierw przez Tymcz[asowego] Del[egata] Rz[ądu], obecnie przez Gł[ównego] Del[egata] Rządu dla GG.

Koncepcja ta została swego czasu jednogłośnie przez PKP przyjęta i zaakceptowana. Opierała się na następujących przesłankach: 1) Rząd Polski nie rozwiązał stosunku służbowego dotychczasowej administracji do państwa polskiego, wobec czego formalnie obowiązuje pracownika państwowego stosunek służbowy z września 1939 r., przysięga służbowa i obowiązek wykonywania wszelkich nakazów Rządu Polskiego lub prawnej władzy Krajowej przez Rząd ustanowionej; 2) Dotychczasowa administracja państwowa i samorządowa została przez okupanta zniszczona i zdezorganizowana; 3) Stosunek społeczeństwa do części administracji państwowej i samorządowej sprzed wojny jest negatywny, dotykają ją bowiem oskarżenia o spowodowanie klęski, wobec czego tylko wybrane jednostki mogą być brane pod uwagę; 4) Nową adm[inistrację] państw[ową] i samorz[ądową] może powołać do życia Rząd Polski po uzyskaniu władzy suwerennej w Kraju; 5) Do czasu powołania nowej administracji do życia w okresie konspiracyjnym działa admin[istracja] zastępcza, o szczupłych kadrach mobilizacyjnych; powołana do życia spośród najlepszych jednostek pod względem moralnym, ideowym, fachowym i przydatności do pracy konspiracyjnej; 6) Administracja zastępcza ma obowiązek przygotowania terminowego i w pierwszej kolejności tych dziedzin życia, które są związane z przeprowadzeniem walki, a których przygotowania władze wojskowe od adm[inistracji] zast[ępczej] zażądają; 7) Adm[inistracja] zast[ępcza] podporządkowana została Gł[ównemu] Del[egatowi] Rz[ądu] i podzielona na: a) powiatową, b) okręgową (wojewódzką), c) centralną (przy Gł[ównym] Del[egacie] Rz[ądu]).

Delegaci okręgowi (wojewódzcy) i delegaci powiatowi mają powołać sobie odnośne konspiracyjne komórki adm[inistracji] zast[ępczej] dla ścisłej współpracy [z] SSS. W adm[inistracji] zast[ępczej] utworzone zostały przy odpowiednich instancjach referaty, wydziały i biura wojskowe, których działalność zbliżona jest do ich odpowiedników sprzed września 1939 r."[106]

Na szczeblu centrali w Warszawie utworzono Biura Wojskowe: Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Pracy i Zdrowia, Skarbu, Przemysłu i Handlu, Rolnictwa, Aprowizacji, Komunikacji oraz Telekomunikacji. Na szczeblu okręgów tworzono Wydziały Wojskowe (WW) analogiczne jak BW, a dla współpracy z delegatami powiatowymi – Referaty Wojskowe (RW). W instrukcji dla tych komórek organizacyjnych zawarto charakterystyczną uwagę: „Gdy odpowiednie władze A[dministracji] Z[astępczej] w terenie nie są czynne, obowiązkiem WW (RW lub Oddziału) jest dokonanie prac przewidzianych w postulatach[107]. W takim wypadku WW prowadzą całokształt danych spraw samodzielnie. Z chwilą uruchomienia odnośnych władz AZ – WW przekazuje im prace przygotowawcze, a w dalszym ciągu reprezentuje wobec nich interesy wojska w ramach określonych niniejszą instrukcją"[108].

Wobec trudności we współpracy z delegatem rządu i stronnictwami skupionymi w PKP, szef koordynacji Administracji Zmilitaryzowanej Ludwik Muzyczka w marcu 1941 r. złożył rezygnację. Ponieważ próby załagodzenia konfliktów nie dały rezultatów, został mianowany szefem Biur Wojskowych w KG ZWZ-AK. Jego zastępcami byli: Stefan Miłkowski („Jeż", „Tom"), inż. Ryszard Gokieli („Ryszard"), Hipolit Niepokulczycki („Paweł") i od 17 września 1942 r. Jerzy Michalewski. W sekretariacie pracowała Zofia Świtalska („Leon", „Zo"), a łączność wewnętrzną zapewniała Janina Lechner („Kamila")[109]. Najprawdopodobniej tutaj były łączniczkami Lidia Strzelecka („Elza")[110], ppor. Janina Agata Kamińska („Agata", „Magdalena")[111], ppor. N.N. („Ola"), Halina Batog („Halina")[112].

Najważniejszą funkcję pełniło Biuro Wojskowe Spraw Wewnętrznych, kierowane przez Jerzego Strowskiego („Wiktor"), do którego zadań należało tworzenie aparatu terenowego (WW i RW). W 1943 r. było już zorganizowanych trzynaście wydziałów na terenie państwa w granicach sprzed września 1939 r. oraz trzy ekspozytury. W celu prowadzenia działań z zakresu wywiadu politycznego w okręgach tworzono Brygady Wywiadowcze, które miały być następnie przekazane delegatowi rządu[113]. O organizacji samego Biura Wojskowego Spraw Wewnętrznych wiemy niewiele. W obrębie jego zainteresowań były organizacja

---

[106] Plan powstania powszechnego, Raport Operacyjny nr 54 – opracowany w KG ZWZ na przełomie 1940/1941 r. i przesłany w lutym 1941 r. do Londynu [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 170–171.

[107] Mowa o postulatach ZWZ wobec Administracji Zastępczej przekazanych delegatowi w maju 1943 r. Warto zauważyć, że już rok wcześniej Mikołajczyk pisał do delegata o możliwości przekazywania przez KG AK wniosków w sprawach wojskowych, a nie postulatów wiążących – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 145, Pismo „Stema" do delegata rządu z 22 VI 1942 r.

[108] AAN, 202/XIII-1, Instrukcja ogólna dla Wydziałów Wojskowych w Okręgach, k. 1–3; G. Górski, *Administracja...*, s. 283 – tu ostatnie słowo: funkcją.

[109] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 228–229.

[110] J. Smoczyński, *Operacja skrytki*, Warszawa 1988, s. 85.

[111] *Żołnierze Komendy Głównej Armii Krajowej wspominają...*, oprac. K. Wyczańska, Warszawa 1994, s. 390.

[112] WIH, III/27/6, Wykaz personelu „Rudy" i „Bursztynu" z 20 XII 1944 r. – tu „Ola" i „Halina" wymienione jako pracownice sekretariatu „Benedykta".

[113] BZNO, 16603/I, Instrukcja dla Brygad Wywiadowczych; G. Górski, *Administracja...*, s. 285–291.

tajnej administracji, przygotowanie przejęcia obiektów zajmowanych przez administrację okupacyjną i mienia wojskowego pozostawionego przez okupanta, sprawy bezpieczeństwa. Naczelnikiem Wydziału Bezpieczeństwa miał być Józef Wiliński („Zaręba")[114]. Na przełomie 1942 i 1943 r. utworzono w nim komórkę samorządową w Warszawie[115].

Wydziały Wojskowe istniały w następujących okręgach AK: Warszawa-miasto – Stanisław Kowalewski, Warszawa-województwo – por. Włodzimierz Otocki („Jacek", „Julian", „Piotr", „Mikłaszewicz", „Zenon")[116], Kraków – ppłk Alojzy Kaczmarczyk („Wacław"), aresztowany 25 III 1944 r.[117], następnie ppor. Stefan Kwiatkowski („Gryf", „Szafraniec")[118], Kielce – N.N. („Buk"), Lublin, Lwów – mjr Jerzy Neugebauer („Ostoja", „Roman"), Łódź – Edward Piotrowski („Burza"), Brześć, Wilno – Antoni Kokociński („Julian"), Nowogródek, Białystok – kpt. Henryk Jastrzębski („Gryf"), Poznań – Feliks Kasprzak („Brulion", „Maciej")[119], Śląsk – mjr rez. Cezary Uthke („Tadeusz"). Ekspozyturą WW w Stanisławowie kierował Leon Kochański („Hugo")[120], a w Tarnopolu – dr Kazimierz Świrski („Tytus"). Zorganizowano ponadto trzy WW dla „Ziem Postulowanych" – Prusy Wschodnie[121], Gdańsk[122], Śląsk Opolski, oraz jedną ekspozyturę – Zaolzie (Śląsk Cieszyński)[123]. W 1942 r. Biuro Studiów dla Ziem Nowych zostało przeorganizowane w Wojskową Administrację Ziem Nowych. W 1943 r. powołano WW dla Dolnego Śląska i Pomorza Zachodniego[124]. Wydział ten miał kryptonim „Ruda"-„Bursztyn". W grudniu 1944 r. jego skład osobowy przedstawiał się następująco: kpt. rez. „Cieślar" – szef „Rudy", por. rez. „Finil" (?) – szef „Bursztynu",

---

[114] AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 79.

[115] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 440.

[116] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 10.

[117] A. Kuler, *Kaczmarczyk Alojzy* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 1, s. 92–94. Stracony 13 XI 1947 r. na mocy wyroku WSR w Krakowie.

[118] Zmarł w pierwszych dniach sierpnia 1945 r. w Krasnowodzku – B. Thugutt, *Śmierć i pogrzeb delegata Rządu Polskiego na Kraj w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945 r. magistra praw Stefana Kwiatkowskiego ur. 1909 r. pseudonim z Armii Krajowej „Gryf", II ps. „Szafraniec"*, Kraków 16 VIII 1958 r., mps, kopia w zbiorach autora.

[119] J. Pietrzak, M. Woźniak, *Kasprzak Feliks* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 250–251.

[120] List Janiny Reich do autora z 6 II 2001 r.

[121] Leopold Gluck (*Od Ziem Postulowanych...*, s. 50–59) podał kryptonim ekspozytury dla Prus Wschodnich – „Piaski", a wśród pracowników wymienił zastępcę szefa dr. Eugeniusza Ugniewskiego oraz Tadeusza Kołodzieja, Jana Hłaskę i siebie.

[122] Ludwik Hermel (*W sprawie „Gospodarki morskiej w kraju w latach 1940–1944"*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1969, nr 3, s. 173–176) podaje następujące kryptonimy: „Wydmy" – WW Prusy Wschodnie, „Piaski" – WW Gdańsk, „Kopalnia" – WW Dolny Śląsk. Pisze również, że w styczniu 1944 r. powstał Obszar „Żuławy", obejmujący teren Wolnego Miasta Gdańska, którego szefem został on sam – por. Ludwik Hermel („Boruń"). Natomiast Marek Ney-Krwawicz (*Komenda Główna...*, s. 414–424) wymienia kryptonimy: „Bursztyn", „Piaski", „Wydmy" i wszystkie je określa jako „zawiązki administracji dla Prus Wschodnich w Szefostwie Biur Wojskowych". Brak w tym wykazie kryptonimów: „Kopalnia" i „Ruda". Brak też kryptonimu „Jeziora" (poprzednio „Wydmy"?), a musiał to być kryptonim któregoś z WW dla ziem nowych, bo rtm. „Kmitowski" był tam szefem WKSB oraz kierownikiem wydziału bezpieczeństwa – AAN, 203/II-1, Wnioski na odznaczenie Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami KG AK „Róża" z 22 IX 1944 r., k. 34. „Jeziora" to najprawdopodobniej poprzedni kryptonim „Wydm", gdyż co najmniej dwie osoby: „Waręga" (dr Eugeniusz Ugniewski) i „Szary" występują w kierownictwie zarówno „Jezior", jak i „Wydm" – WIH, III/27/6, Wykaz personelu „Wydm" z 30 XII 1944 r. Inne jeszcze przydziały kryptonimów podaje Grzegorz Górski (*Prusy Wschodnie w planach Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945)*, „Zapiski Historyczne" 2000, z. 1, s. 95): Prusy Wschodnie – „Piaski", „Jeziora"; Wolne Miasto Gdańsk – „Żuławy"; Śląsk Opolski – „Ruda"; Pomorze Zachodnie – „Wydmy". Brak w tym wykazie kryptonimu „Bursztyn".

[123] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 199.

[124] G. Górski, *Dolny Śląsk w planach Komendy Głównej ZWZ/AK*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka" 1989, nr 2, s. 269; M. Dymarski, *Ziemie postulowane (ziemie nowe) w prognozach i działaniach polskiego ruchu oporu 1939–1945*, Wrocław 1997, s. 46.

ppor. rez. „Kordian" – kierownik oświaty „Bursztynu" i „Rudy", kpt. Policji Państwowej „Wiesław" – szef Wojskowego Korpusu Służby Bezpieczeństwa (WKSB) „Bursztynu", oficer rez. „Karol" – sekretariat i archiwum, „Helena" i „Renata" – łączniczki[125]. Szefem WKSB regencji szczecińskiej miał być Józef Skrzypiński („Strzęp")[126]. Najprawdopodobniej w tym samym miesiącu „Ruda" (Śląsk) została przejęta przez Biuro Ziem Nowych. Liczyła wówczas 12 osób, a składała się ze: „zmontowanego urzędu gubernatorstwa (z niewielkimi brakami na skutek wypadków warszawskich) oraz częściowo skompletowanej administracji I instancji i służby bezpieczeństwa"[127].

Ekspozyturą WW dla Prus Wschodnich („Jeziora") kierował prof. Stanisław Srokowski[128], a następnie Hipolit Niepokulczycki. Jego zastępcami byli: „Władkowski"[129], dr Eugeniusz Ugniewski („Waręga"), „Szary"[130]. Poszczególnymi wydziałami kierowali: „Kownacki"[131] – organizacyjnym, „Kowalska"[132] – społecznym (opieki społecznej?), „Marycki" („Morycki")[133] – oświaty, por. rez. Bogumił Chwist („Bończewski")[134] – bezpieczeństwa. W Oddziale Przemysłu i Handlu WW dla Prus Wschodnich, kierowanym przez Tadeusza Kołodzieja, działał Alfred Józef Wellenger („Mazur"), przygotowujący siatkę administracji gospodarczej. Sam zajmował się sprawami aptekarstwa i handlu drogeryjnego[135]. Kierownikami poszczególnych regencji Prus Wschodnich mieli być m.in. „Janusz"[136] i „Kwiatkowski"[137]. Komendantem WKSB był rtm. „Kmitowski"[138]. W komórce WW dla Prus Wschodnich pracowali Józef Wojno Szczepanowski[139] i Teodor Paweł Hermańczyk[140], który miał być mianowany kierownikiem administracji w Kwidzynie. Zebrania odbywały się w Warszawie na kolonii Staszica i w mieszkaniu Hermańczyka przy ul. Asfaltowej[141]. Według materiałów MBP szefem rolnictwa w regencji kwidzyńskiej, ale z ramienia delegatury a nie „Teczki", był Wacław Hulewicz

---

[125] WIH, III/27/6, Wykaz personelu „Rudy" i „Bursztynu" z 20 XII 1944 r. Zastępcą szefa „Rudy" miał być Adolf Gozdawa-Reutt – Z. Kobylańska, *Konfederacja Narodu w Warszawie*, Warszawa 1999, s. 5–6.

[126] A. Romanowski, *Podhale w walce*, Warszawa 1994, s. 17.

[127] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie BZN z marca 1945 r., k. 472; Sprawozdanie z kontroli „750" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 351–352.

[128] Stanisław Józef Srokowski (1872–1950), w latach 1923–1924 wojewoda wołyński, w 1926 r. dyrektor Instytutu Bałtyckiego, od 1935 r. dr hab. geografii, członek PAU, po wojnie od 1946 r. prezes Instytutu Bałtyckiego, prof. UW – A.A. Zięba, *Srokowski Stanisław Józef* [w:] *PSB*, t. 41, s. 238–244.

[129] Urodzony w 1900 r., w konspiracji od 1940 r.

[130] Urodzony w 1905 r., w konspiracji od 1941 r.

[131] Urodzony w 1909 r., w konspiracji od 1942 r.

[132] Urodzona w 1910 r., w konspiracji od 1941 r.

[133] Urodzony w 1895 r., w konspiracji od 1941 r.

[134] Urodzony w 1904 r., w konspiracji od 1941 r.; G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 343.

[135] T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla...*, s. 325; List Alfreda Józefa Wellengera do autora z 21 XI 1990 r.

[136] Urodzony w 1909 r., w konspiracji od 1941 r.

[137] Urodzony w 1878 r., w konspiracji od 1941 r.

[138] Urodzony w 1891 r., w konspiracji od 1942 r.

[139] Urodzony 13 X 1894 r. w Warszawie, był m.in. naczelnikiem wydziału wojskowego Komisariatu Rządu miasta Warszawy, po powstaniu warszawskim został wywieziony do Oranienburga. Według powojennych materiałów MBP szef regencji (wicewojewoda) kwidzyńskiej na województwo gdańskie z ramienia delegatury – AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Szczepanowskiego (bez imienia), k. 484.

[140] Urodzony 15 VIII 1906 r. w Pelplinie.

[141] Informacje Hanny Szczepanowskiej z 1997 r. dla autora. Archiwum zawierające opracowania na temat Kwidzyna ukryto na kolonii Staszica, jednakże zostało wykradzione.

(„Nowina")[142]. Według innych informacji szefem WKSB regencji gąbińskiej był por. Bolesław Bukowiński („Sław")[143].

Ekspozyturą „Wydmy" kierował w grudniu 1944 r. Niepokulczycki, a jego zastępcą był Ugniewski. Poszczególnymi wydziałami kierowali: N.N. („Szary") – społecznym, N.N. („Pańczerski") – bezpieczeństwa, N.N. („Sobota") – opieki społecznej, N.N. („Lenczłoski") i por. rez. N.N. („Prus") – rolnym, N.N. („Żbik") i N.N. („Grzymała") – prasy. Na czele biura personalnego stał N.N. („Dobrowolski"), a łączniczką była N.N. („Stasia"). W wydziale rolnym pracowali ponadto: Feliks Soboczyński („Turski"), zarządzający lasami państwowymi[144], oraz N.N. („Krzak") – referent rolnictwa[145]. Dodajmy, że według sprawozdania BZN „Wydmy" to kryptonim komórki do spraw Prus Wschodnich. Po upadku powstania warszawskiego kilka osób z „Wydm" współpracowało z BZN[146].

Według powojennych materiałów MBP kierownikiem komórki przygotowującej administrację dla Prus Wschodnich był Hipolit Niepokulczycki, a jego zastępcą do spraw gospodarczych – dr Eugeniusz Ugniewski. Ustalono kierowników poszczególnych wydziałów: Zygmunt Gottowt – rolnego, inż. Feliks Soboczyński, były inspektor Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu – leśnictwa, Tadeusz Kołodziej – przemysłu i handlu, Sawicki – skarbowego, Ugniewski – finansowego. Nieco więcej uwagi poświęcono wydziałowi przemysłu i handlu. Zastępcą naczelnika miał być Leopold Gluck i on też kierował działem handlu. Jan Hłasko – działem prawnym, a Zdzisław Szettle – rzemiosła. W dziale przemysłu kierownikami poszczególnych grup mieli być: inż. Eugeniusz Krzemieniewski[147] – przemysłu budowlanego, Walerian Majchrzycki – spożywczego, Antoni Eke-Dunikowski – papierniczego, inż. Narbutt – metalowego, Jastrzębski – chemicznego, Stanisław Potoczny – drzewnego, Franciszek Nowakowski – włókienniczego[148].

W celu przygotowania zajęcia Prus Wschodnich AK organizowała specjalną Grupę Operacyjną. Na jej czele od lipca 1943 r. do sierpnia 1944 r. stał gen. bryg. Kazimierz Sawicki („Opór", „Prut"), wcześniej komendant Obszaru Lwowskiego[149]. W skład kierownictwa grupy mieli wejść ponadto: ppłk dypl. Ryszard Zyms – szef sztabu, Bogusław Chwist – sprawy administracyjne, ppłk dypl. Jan Lamers („Florian")[150], ks. Jan Zieja („Ossowski") – duszpasterstwo[151].

---

[142] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 156.

[143] A. Romanowski, *Podhale w walce*, s. 17.

[144] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Feliksa Soboczyńskiego, k. 450. Był jednocześnie członkiem tajnej Rady Głównej Leśnictwa kierowanej przez Teofila Lorkiewicza („Sosnowski"). Po wojnie był dyrektorem Lasów Państwowych w Olsztynie. Aresztowany w 1949 r. „przy przekraczaniu granicy" – AIPN, 00231/157, t. 1, Doniesienie agenta „Linke" z 4 IX 1950 r., k. 356; *Leśnictwo polskie w okresie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1967, s. 141.

[145] WIH, III/27/6, Wykaz personelu „Wydm" z 30 XII 1944 r.

[146] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie BZN z marca 1945 r., k. 472.

[147] Przed wojną mieszkał w Warszawie przy ul. Willowej 3 i był biegłym sądowym w zakresie spraw mieszkaniowych – *Kalendarz informator sądowy na 1938 rok*, Warszawa b.d.w., s. 450.

[148] AIPN, 00231/157, t. 1, Przygotowania do administracyjnego objęcia Prus Wschodnich, k. 15–16; *ibidem*, Schemat organizacyjny fragmentu komórki delegatury do spraw Prus Wschodnich, k. 17.

[149] APP, teczka osobowa Kazimierza Sawickiego. W jego biogramie (G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 172) wymienione są kryptonimy „Piaski" i „Wydmy". Natomiast we wspomnieniach Józefa Szostaka (*Moja służba niepodległej. Wspomnienia 1939–1955*, Warszawa 1989, s. 38) widnieje kryptonim „Bursztyn".

[150] Od jesieni 1941 r. był szefem Wydziału Mobilizacji i OSZ w Oddziale I KG ZWZ-AK, w powstaniu warszawskim był szefem sztabu Grupy „Północ", następnie w niewoli niemieckiej – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 446.

[151] H. Brzozowska, *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, Kraków 1993, s. 62–63.

Aby zapewnić bezpieczeństwo na terenach postulowanych, w 1942 r. powołano WKSB podlegający Ludwikowi Muzyczce[152]. Planowano utworzenie trzech dywizji, które miały działać na następujących terenach: I – Śląsk Dolny i Opolski, II – Prusy Wschodnie i Gdańsk, III – Pomorze i „Przyodrze"[153]. Do tej formacji przyjęto część Organizacji Wojskowej Korpus Bezpieczeństwa[154]. Komendantem WKSB był mjr/płk Jerzy Lgocki („Jastrząb") – aresztowany w styczniu 1944 r. Po nim funkcję objął Roman Kabulski („Wiktor")[155], a następnie Jasiński (Zieliński, „Tadeusz")[156]. Natomiast KB dowodził płk Andrzej Petrykowski („Tarnawa")[157], a szefem sztabu był płk inż. Leon Bąkowski („Rawicz")[158]. W marcu 1944 r. do WKSB został skierowany ppłk Kazimierz Gąsiorowski („Edyta", „Michał", „Ślepowron"), który działał jako oficer do zleceń Komendy Głównej WKSB[159]. W lipcu 1944 r. płk Petrykowski znalazł się w Lublinie. Według najprawdopodobniej jego sprawozdania KB składał się z pięciu obszarów (okręgów), którymi dowodzili: gen. bryg. Kazimierz Marszyński („Karol", „Strzemię")[160] – Małopolska Wschodnia, mjr „Leon" – krakowski, kpt. Edward Biernacki („Wilk") – warszawski, kpt. Józef Płoński („Burza", „Grom") – lubelski, kpt. „Mot" – zachodni[161]. 14 sierpnia 1944 r. Petrykowski wydał rozkaz o podporządkowaniu KB dowództwu LWP[162]. W czasie powstania warszawskiego oddziałami KB dowodził płk Leon Korzewnikjanc („Doliwa", „Leon")[163]. W grudniu 1944 r. obsada personalna szefostwa WKSB przedstawiała się następująco: mjr rez. „prof. Zięba" – zastępca szefa, podinspektor PP „Tepski" – szef szkolenia, podinspektor PP „Rudzki"[164] – zastępca szefa szkolenia, kpt. PP

---

[152] Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część D. Sformułowanie wojenno-powstańczej koncepcji kraju (wrzesień 1940 – lipiec 1941)*, Warszawa 1973, mps, kopia w zbiorach autora, s. 135–136; WIH, III/117/1, Sprawozdanie byłego komendanta głównego WKSB i KB z działalności 1939–1944.

[153] G. Górski, *Administracja...*, s. 81 – tu także informacja o tworzeniu w późniejszym okresie kolejnych dwóch dywizji WKSB.

[154] S. Salmonowicz, *Problemy porządku publicznego w Powstaniu Warszawskim*, „Czasy Nowożytne" 1999, t. 7, s. 149.

[155] Pułkownik Roman Kabulski był od maja 1942 r. komendantem Organizacji Wojskowej – Kadra Bezpieczeństwa, został aresztowany 15 XI 1943 r. w Warszawie i rozstrzelany 3 I 1944 r. – A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 495.

[156] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 43. Według Andrzeja K. Kunerta (*Ilustrowany przewodnik...*, s. 520) Jerzy Lgocki (a nie Ligocki), komendant wchodzącego w skład KB Strażackiego Ruchu Oporu „Skała", został aresztowany w styczniu 1944 r. i zamordowany najprawdopodobniej w czasie ewakuacji obozu koncentracyjnego Stutthof. Zob. też biogram w: A. Jaworski, J.E. Wilczur, *Strażacka wierność...*, s. 21. W „Skale" działał ppor. pożarnictwa Jerzy Jasiński – *ibidem*, s. 22. Natomiast szefem sztabu „Skały" był kpt. pożarnictwa Leon Korzewnikjanc („Doliwa"). Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (AIPN, 0330/8, t. 3, k. 314) na czele WKSB stał były nadkomisarz policji Jan Kotlarewicz, po 1930 r. urzędnik Monopolu Solnego. W sztabie WKSB miał pracować podkomisarz policji Piotr Umiński („Mazur"), utrzymujący kontakty z Głównym Inspektoratem PKB. Jego podwładnym był policjant ppor. Edward Jan Opiela („Orlot", „Przyjaciel") – Informacje Edwarda J. Opieli dla autora z 1989 r.

[157] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 146–147.

[158] F. Majorkiewicz, *Lata chmurne, lata dumne*, Warszawa 1983, s. 202; J. Lissowski, *Batalion „Sokół" w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2000, s. 13.

[159] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 76.

[160] Tak w cytowanej relacji. Chodzi o mjr. rez. Kazimierza Marszyńskiego („Strzemię"), w 1944 r. kwatermistrza Komendy Obszaru AK Lwów – J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 236; T. Bednarczyk, *Rys historyczny Organizacji Wojskowej – Kadry Bezpieczeństwa – Armii Krajowej OW-KB-AK – sikorszczycy w ruchu oporu. Wrzesień 1939 r. – do stycznia 1945 r.*, Warszawa 1997, s. 56.

[161] WIH, III/117/1, Sprawozdanie z działalności WKSB i KB 1939–1944.

[162] Aresztowany 6 III 1945 r., był więziony do 1947 r. – A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 549.

[163] AAN, 202/XX-6, Pismo płk. „Leona" do delegata rejonowego z 28 IX 1944 r., k. 187. W sztabie KB pracował ppłk „Wrzos", przejściowo zatrudniony w delegaturze rządu.

[164] „Rudzki" był zastępcą komendanta PKB na województwo warszawskie, a niedługo przed powstaniem warszawskim przeszedł do WKSB – AIPN, 0397/134, Zeznania „Jerzego" z 14 IX 1950 r., k. 85; *ibidem*, Zeznania W.F. z 7 XI 1949 r., k. 90.

„Sopocki" i ppor. rez. „Saski" – inspektorzy; pchor. „Jeski" – oficer łączności[165]. Kapelanem WKSB miał być ks. Franciszek Borowiec[166].

Biuro Wojskowe Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia (krypt. „Dom", „Szpital") składało się z wydziałów: pracy, opieki społecznej, zdrowia. Szefem biura był Jan Starczewski[167], a po jego aresztowaniu (18 lutego 1943 r.) – N.N. („Wierzbicki"). W poszczególnych okręgach AK oddziałami kierowali: „Kochański" – Warszawa[168], mjr Andrzej Kosiński („Rawicz") – Białystok[169], „Zygmunt" – Lwów[170], Stanisław Otfinowski („Otto") – Kraków.

Biuro Wojskowe Przemysłu i Handlu (krypt. „Hurtownia", „Kielnia", „Magazyn", „Składnica") składało się z wydziałów: przemysłu ogólnego i rzemiosła („Magazyn I"), przemysłu wojennego („Tokarnia", „Magazyn II") oraz handlu („Magazyn III"). Pierwszym szefem biura był mianowany jeszcze w 1940 r. Bolesław Rutkowski („Borucki"). Po jego przejściu w 1941 r. do Delegatury Rządu[171] kierownictwo objął prof. Stefan Bryła („Władysław Zakrzewski"), a jego zastępcą był inż. Ryszard Gokieli („Ryszard"). Wydziałem przemysłu ogólnego i rzemiosła kierował od 1942 r. N.N. („Karol"), a pracowały tu ponadto Stanisława Paleolog („Monika") – komendantka Żeńskich Straży Bezpieczeństwa, N.N. („Marta") – kierowniczka łączności i archiwum.

Wydziałem przemysłu wojennego kierował inż. Janusz Tymowski („Ernest", „Jaworski"), jego zastępcami byli: por. inż. Bronisław Budkiewicz (Andrzej Koperowski, „Witkiewicz") – aresztowany w 1944 r. w Krakowie[172], i inż. „Maciej Brański". Wydział składał się z następujących działów: broni – inż. Jan Śliwiński („Apolinary"?), rozstrzelany wiosną 1944 r., inż. Witold Sznuk („Jerzy"); amunicji – Ptaszyński, „Białecki"; lotniczego – inż. Włodzimierz Łoziński („Mikołaj"), aresztowany wiosną 1944 r. w Milanówku, inż. Michał Skarbiński („Marian"); chemicznego; motoryzacyjnego – inż. Zygmunt Okołów-Podhorski („Konstanty")[173], N.N. („Kamieniecki"); łączności – inż. Butkiewicz, N.N. („Mały"); obrabiarek – N.N. („Leliwa"), N.N. („Łukasz"); optycznego – por. Smoliński; materiałów wybuchowych – N.N. („Urbanowicz")[174]. Wydział przemysłu ogólnego i rzemiosła miał

---

[165] WIH, III/27/6, Wykaz WKSB z 30 XII 1944 r.

[166] H. Brzozowska, *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, s. 67.

[167] Do aresztowania w 1943 r. był jednocześnie dyrektorem Wydziału Opieki i Zdrowia w Zarządzie Miasta Warszawy – J. Kulski, *Zarząd Miejski Warszawy 1939–1944*, s. 159.

[168] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 7.

[169] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu ZWZ-AK Białystok 1939–1944. Odtwarzanie Sił Zbrojnych w Kraju*, Warszawa 1972, mps, kopia w zbiorach autora, s. 109.

[170] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 397 – zastępcą „Zygmunta" był prof. Eugeniusz Artwiński („Zbigniew").

[171] AIPN, 00231/189, t. 2, cz. V, Protokół przesłuchania Ludwika Muzyczki z 10 XI 1953 r., k. 17.

[172] Bronisław Budkiewicz (1902–1944), założyciel i do 1944 r. dyrektor Spółdzielni Grupa Techniczna, w kampanii polskiej 1939 r. dowódca batalionu marszowego 7. pp, współorganizator Związku Oficerów Rezerwy, 25 III 1944 r. oddelegowany do Krakowa, aresztowany przez gestapo, zginął w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen – L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie...*, s. 182; E. Tomkowiak, *Budkiewicz Bronisław* [w:] *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. 2: *1914–1921*, cz. 1, red. B. Polak, Koszalin 1991, s. 22.

[173] J. Kubiatowski, *Okołów-Podhorski Zygmunt* [w:] *PSB*, t. 23, s. 690–692.

[174] Notatka na temat przemysłu wojennego ze zbiorów płk. Antoniego Sanojcy, odpis w zbiorach autora; WIH, III/27/6, Wykaz personelu „Kielni", k. 209; P. Matusak, *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta*, Warszawa 1983, s. 365–366. Ciekawe rozważania na temat Instytutu Techniki Uzbrojenia, najprawdopodobniej z 1943 r., pochodzące z materiałów Janusza Groszkowskiego zostały opublikowane w: „Materiały i dokumenty do dziejów nauki polskiej w czasie II wojny światowej" 1987, nr 3, s. 199–209. Warto też zauważyć, że Eugeniusz Smoliński („Kazimierz Staniszewski") był referentem materiałów wybuchowych w oddziale produkcji konspiracyjnej KG AK – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią". Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. Mazowsze*, Warszawa 2003, s. 160.

m.in. działy: włókienniczy – N.N. („Ostoja"); metalowy – N.N. („Joga"); metali kolorowych – N.N. („Grah"); budowlany – N.N. („Arsen")[175]. Dysponujemy szerszymi danymi o obsadzie personalnej działu (od jesieni 1943 r. wydziału) przemysłu lotniczego („L"). W jego kierownictwie pracowały cztery osoby, ale znamy jedynie wyżej wymienionych inżynierów Łozińskiego i Skarbińskiego. W wydziale funkcjonowały działy: szkolny, inwestycyjny (z grupą przemysłu płatowców, grupą przemysłu silników i grupą przemysłu pomocniczego) oraz naukowy – Instytut Techniczny Lotnictwa (kryptonim „Dural"). Grupą przemysłu płatowców, która liczyła 25 osób zaprzysiężonych i 26 współpracowników, kierowali: Skarbiński i inż. Antoni Kocjan („Antoni Jankowski", „Korona", „Michał")[176]. Współpracował z nimi inż. Kazimierz Dzwonkowski. Grupie podlegali pracownicy z zakładów: PZL WP1 Paluch (7 osób zaprzysiężonych i 20 współpracowników), PZL WP2 Mielec (8 zaprzysiężonych, w tym Tadeusz Wondołowski „Piotr" i N.N. „Kłosik"), Wytwórnia Śmigieł Lotniczych w Warszawie (2 zaprzysiężonych i 6 współpracowników), Beruwerke (Ava) w Warszawie (2 zaprzysiężonych), Bielany S.A. w Warszawie (2 zaprzysiężonych), Bosch Okęcie w Warszawie (2 zaprzysiężonych), Transavia Wilanów (1 współpracownik). Grupą przemysłu silników kierował „Mikołaj", a podlegali mu pracownicy następujących zakładów: PZL WS1 Okęcie (4 zaprzysiężonych, w tym inż. W. Strzeszewski, i 6 współpracowników), PZL WS2 Rzeszów (5 zaprzysiężonych, w tym „Leopold" i „Kazimierz", oraz 6 współpracowników). W grupie przemysłu pomocniczego doradcą był inż. Kazimierz Głębicki, jednocześnie pracownik sieci wywiadowczej „Lombard"[177]. Dział naukowy („Dural") liczył 10 osób zaprzysiężonych i 25 współpracowników. Kierował nim inż. Romuald Romicki („Jarzymski"), a pracowali m.in. inżynierowie: Stanisław Madeyski, Stefan Waciórski („Funio", „Stefan"), Jan Staszek, Zbigniew Brzoska i Kazimierz Szałwiński. W dziale szkolnym był jeden pracownik zaprzysiężony. Do wydziału zaliczała się także grupa mechaników lotniczych licząca 45 zaprzysiężonych i 252 współpracowników. Kierowali nimi „Kora" i „Bóbr"[178].

W październiku 1943 r. miało dojść do połączenia Biura Wojskowego Przemysłu z Departamentem Przemysłu i Handlu Delegatury[179]. Sprawa nie jest wyjaśniona, płatny

---

[175] Piotr Matusak (*Ruch oporu...*, s. 78) wymienia te działy mylnie jako referaty Departamentu Przemysłu i Handlu Delegatury Rządu.

[176] Inżynier Antoni Kocjan był szczególnie zaangażowany w badanie broni V. Aresztowany 1 VI 1944 r., zginął 13 sierpnia. Jego działalność na tym polu szeroko opisał Michał Wojewódzki, *Akcja V-1, V-2*, Warszawa 1984. Zob. też *Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941–1944. Faksymile*, oprac. A. Glass, Warszawa 2000, s. XX–XXVII.

[177] M. Wojewódzki, *Akcja V-1, V-2*, s. 19; A. Glass, S. Kordaczuk, D. Stępniewska, *Wywiad Armii Krajowej w walce z V-1 i V-2*, Warszawa 2000, s. 46.

[178] A. Glass, *Wydział Przemysłu Lotniczego w Pionie Przemysłu Wojennego (1940–1944)*, „Technika Lotnicza i Astronautyczna" 1986, nr 9/10, s. 22–23.

[179] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 231. Sprawa połączenia nie jest całkowicie jasna. W aparacie delegatury dalej występował Departament Przemysłu i Handlu. 24 V 1944 r. delegat rządu powiadomił RJN o mianowaniu nowego zastępcy dyrektora Departamentu Przemysłu – AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 24 V 1944 r., k. 64. A po powstaniu warszawskim to departament przejął część pracowników BW, a nie odwrotnie. Zob. też G. Górski, *Administracja...*, s. 170. Chodziło tu raczej o połączenie komórek wojskowych zajmujących się przemysłem „cywilnym" i „wojskowym". Potwierdzeniem tego jest wykaz wypłat dla personelu BW Przemysłu z 10 XI 1944 r. (WIH, III/27/6, k. 131). Figurują tam „Rok" – szef wydziału napraw i „Sosna" – zastępca szefa, którzy poprzednio pracowali w wydziale broni szybkich („31"). Także w notatce płk. Sanojcy jest mowa o reorganizacji BW w grudniu 1943 r. po śmierci szefa Przemysłu Cywilnego BW „Władysława Zakrzewskiego" – odpis notatki w zbiorach autora.

personel departamentu przez cały 1943 r. liczył 2–3 osoby, natomiast gwałtownie zmniejszyła się liczba pracowników honorowych – w październiku było ich aż 201, a od 1 stycznia 1944 r. wykazywany jest tylko jeden[180]. Kierownikiem biura został wówczas inż. Tymowski, a zastępcami: por. inż. Ignacy Kazimierz Brach („Brzeski")[181], Butkiewicz, N.N. („Trusowicz"). W sekretariacie generalnym biura pracowali: ppor. Alfred Jaroszewicz („Karol Turczyński") – kierownik i N.N. („Hanka") – sekretarka. W lutym 1944 r. w biurze pracowało 20 osób, m.in. Lucjan Buchwald, Zygmunt Antoni Konarzewski, Barbara Piotrowska („Pająk"), Janina Tyszyńska („Żaba"), Maria Wasiutyńska-Frankowska („Ewa")[182], Antoni Bonert, Bolesław Kwiatkowski, Henryk Trebert[183]. W 1943 r. opracowano 10-letni plan rozwoju przemysłu wojennego w Polsce. Po powstaniu warszawskim, w końcu listopada 1944 r., personel biura przekazano do Departamentu Przemysłu i Handlu Delegatury Rządu[184]. W poszczególnych okręgach AK szefami oddziałów przemysłu i handlu byli: por. Leon Dulas („Noc") – Białystok[185], inż. Raciecki („Hari", „Han") – Warszawa[186], „Sosna" – Kraków, „Przemysław" – Lwów[187]. Na Śląsku pewne prace z zakresu biura prowadził mieszkający w Krakowie inż. Aleksander Anasiewicz[188].

Biuro Wojskowe Rolnictwa (krypt. „Ogród") zostało w 1942 r. połączone z BW Aprowizacji (Wyżywienia)[189]. Na czele biura stał N.N. („Skiba")[190]. Pracowała w nim m.in. ppor. Józefa Pawlak („Kazia")[191], a według powojennych materiałów MBP referentem był Włodzimierz Dzięciołowski[192]. W poszczególnych okręgach AK oddziałami rolnictwa kierowali: Władysław Świrski („Ryszard") – Lwów[193], „Smith" – Warszawa[194], Eugeniusz Ralski („Korsak"), a po scaleniu „Teczki" z AZ kpt. Józef Ostafin („Chudy", „Miłosz")[195]

---

[180] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 217, 220.

[181] *Ibidem*, 00231/189, t. 2, k. 62, Protokół przesłuchania Ignacego K. Bracha z 11 VI 1953 r. Po powstaniu warszawskim wywieziony do obozu koncentracyjnego Buchenwald, do kraju wrócił 30 V 1945 r.

[182] *Żołnierze Komendy Głównej...*, s. 383, 391, 400, 408.

[183] AIPN, 0397/13, t. 9, Wykaz członków KG AK opracowany przez MSW w marcu 1969 r.

[184] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 386.

[185] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109.

[186] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 9; J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 69. Najprawdopodobniej chodzi o inż. Zygmunta Racięckiego (1896–1973), pracownika PZUW – L. Hayto, *Racięcki Zygmunt* [w:] *PSB*, t. 29, s. 602–603.

[187] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 398.

[188] AIPN, 00231/189, t. 2, cz. 2, Opracowanie MBP „Raport dotyczący działalności reakcyjnych organizacji w przemyśle śląskim w czasie okupacji" z 17 VIII 1954 r., k. 4.

[189] Szefem tego Biura miał być Edward Baird – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 229. Został skazany 30 XI 1950 r. przez WSR w Warszawie na 15 lat więzienia – AIPN, 00231/189, t. 2, cz. 3, Pismo Departamentu Więziennictwa MBP z 6 IV 1952 r., k. 4.

[190] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 440; AIPN, 00231/99, t. 4, k. 9, Arkusz ewidencyjny Edwarda Bairda.

[191] Informacje Józefy Pawlak dla autora z października 1989 r. i 15 I 1990 r. Od marca 1941 r. była łączniczką w BW Aprowizacji, a następnie – po połączeniu BW Aprowizacji z BW Rolnictwa – w tym ostatnim. Inne osoby wymienione: Halina Batog („Halina") – ul. Słupecka, Olga Brzozowska („Olga") – ul. Elektoralna, Janina Patoczek („Nina") – ul. Koszykowa; główny punkt rozdzielczy – Alicja Patoczek.

[192] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Departament Skarbu Delegatury Rządu na Kraj" z 27 XI 1950 r., k. 133.

[193] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 162; J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 398.

[194] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 7.

[195] Józef Ostafin (1894–1947) był od czerwca 1944 r. zastępcą komendanta okręgu Kraków organizacji „Nie", a następnie doradcą II Zarządu Głównego WiN. Wspólnie z Ludwikiem Muzyczką przygotował projekt deklaracji *O wolność obywatela i niezawisłość państwa*. Aresztowany 19 IX 1946 r., stracony na mocy wyroku WSR 13 XI 1947 r. w Krakowie – A. Kuler, *Ostafin Józef* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 3, s. 121–126.

– Kraków. W Białymstoku działem lasów, wchodzącym w skład Oddziału Rolnictwa, kierował ppor. czasu wojny Kazimierz Jakubowski („Sosna")[196].

Biuro Wojskowe Komunikacji (krypt. „Waliza", „Zajazd") składało się z wydziałów: ogólnego, komunikacji kolejowej i komunikacji drogowo-wodnej. Szefem biura był płk Otto Grosser[197], aresztowany w 1942 r.; następnie p.o. szefem – najprawdopodobniej Karol Jurasz („Bogusław"). Zastępcą szefa i szefem komunikacji kolejowej KG AK był mjr Zdzisław Ciechoński („Waldemar")[198], jego zastępcą z kolei miał być Włodzimierz Filipkowski. Kierownikami poszczególnych służb byli: Jan Radłowski – służby elektrotechnicznej, „Zbigniew" – służby łączności, Jan Werner („Wacław") – służby ruchu, Wacław Młodecki („Michał") – służby mechanicznej, Stefan Higersberger („Florian") – służby drogowo-kołowej, „Janek" – służby transportu, Aleksander Bader – służby warsztatowej, Michalik – służby handlowej, Henryk Bezeg („Gil")[199] – służby zasobów. Inspektorem technicznym był „Dominik", a inspektorami terenowymi: Rajmund Pomianowski do 1943 r., a następnie Wacław Koronacki. W biurze pracowały Wanda Krzyżewska-Lemoch („Wandzia")[200] oraz Irena Bieńkowska („Maria")[201]. W 1943 r. planowano połączenie BW z Departamentem Komunikacji Delegatury Rządu, którego szef miał podlegać wyłącznie Komendantowi Sił Zbrojnych w Kraju[202]. Szefami poszczególnych Oddziałów Kolei w Wydziałach Wojskowych byli: Marian Widawski („Andrzej"?)[203] – Warszawa (jego zastępcą był Józef Zieliński „Ziuk"?), inż. Jan Tatarowski („Rafał")[204] – Radom, inż. Stanisław Chludziński – Lublin, inż. Czesław Bittenek[205] – Kraków, Flach[206] – Lwów[207],

---

[196] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109.

[197] W połowie lat trzydziestych Otto Grosser był dyrektorem DOKP w Katowicach – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, Warszawa b.d.w., s. 202.

[198] W. Grabowski, *„Teczka" nadal nieznana. Kilku uwag na marginesie pracy Janusza Gozdawy-Gołębiowskiego*, „Kwartalnik Historyczny" 1994, nr 3, s. 135.

[199] Podpułkownik Henryk Bezeg (1895–1979) w 1939 r. pełnił obowiązki dyrektora Centralnego Zaopatrzenia Materiałowego Polskich Kolei Państwowych, a od końca 1939 r. do 1944 r. był szefem Służby Intendentury DG SZP-KG AK – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 427.

[200] Informacje Wandy Krzyżewskiej-Lemoch dla autora z 1989 r.

[201] Zmarła 30 X 1977 r. – „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 454.

[202] AAN, 202/X-2, k. 1. Organizacja konspiracyjnych służb komunikacji wymaga dalszych badań. Według dokumentów przechowywanych w WIH (III/103/8), pochodzących z listopada 1941 r., podczas konspiracji funkcjonowały w tym zakresie: Departament Komunikacji w AZ i Szef Komunikacji Wojskowej w ZWZ. Brak wzmianki o BW Komunikacji.

[203] Według wykazu pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK (WIH, III/28/2, k. 3) szefem Oddziału Komunikacyjnego od listopada 1942 r. był „Andrzej". Według tego samego dokumentu komendantem Okręgu I Kolejowego był od marca 1941 r. Stanisław Gabała („Kruk"), natomiast rejonem 3 (Częstochowa) kierował od grudnia 1942 r. Michał Sowiński („Groźny"). Marian Widawski w połowie lat trzydziestych był wicedyrektorem kolei w Warszawie – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 204; E. Suda, *Plutony bojowe PPS* [w:] *Żołnierze żelaznych szlaków. Wspomnienia polskich kolejarzy 1939–1945*, oprac. J. Gmitruk, K. Komorowski, P. Matusak, Warszawa 1988, s. 416–417.

[204] W Okręgu Radomsko-Kieleckim AK szefem Oddziału Komunikacji był Poniatowski („Rafał"), a jego zastępcą N.N. („Korczak") – AAN, 202/XXI-1, Sprawozdanie WW za I kwartał 1943 r., k. 12. W monografii Wojciecha Borzobohatego (*„Jodła"...*, s. 95) figurują obaj w składzie Oddziału IV (kwatermistrzostwo) Komendy Okręgu AK.

[205] Zgodnie z wykazem personalnym „Przedstawicielstwa" w Okręgu Kraków z 19 XII 1944 r., będącego w posiadaniu Stanisława Dąbrowy-Kostki (kopia w zbiorach autora), szefem Oddziału Komunikacji był mjr „Skałka".

[206] Tak według cytowanego opracowania. Natomiast Jerzy Węgierski twierdził (*Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 397), że szefem Oddziału Komunikacji we Lwowie był Stanisław Bojarski („Kacper"), a jego zastępcą „Zdzisław". Warto zauważyć, że najprawdopodobniej w 1942 r. zbiegł do Warszawy kierownik Oddziału Komunikacji z Lwowa.

[207] AIPN, MBP, t. 1219, Analiza konspiracyjnej działalności z okresu okupacji w resorcie komunikacyjnym, k. 12–21; K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 171.

mjr Mieczysław Artychowski („Sum") – Białystok[208]. Struktury Biura Wojskowego Komunikacji sięgały także na ziemie włączone do III Rzeszy. W 1943 r. podczas przekraczania granicy GG w okręgu Ciechanów został aresztowany kurier „Zajazdu"[209].

Biuro Wojskowe Telekomunikacji (krypt. „Skrzynka", „Kurier", „Gazeta") składało się z wydziałów: ogólnego, telekomunikacyjnego oraz poczty polowej. Jego pracami kierował por. czasu wojny Józef Możejko („Cukrowski", „Duk")[210], zastępcą szefa był kpt./mjr Władysław Brejdygant („Bałdoń")[211]. Kierownik biura oficjalnie był nauczycielem eksploatacji urządzeń teletechnicznych w Państwowym Liceum Telekomunikacyjnym w Warszawie. W tej samej szkole zajęcia w pracowni technicznej prowadził mjr rez. Józef Srebrzyński („Józef"), zastępca dowódcy Wojsk Łączności w Oddziale V KG AK[212]. W poszczególnych okręgach AK szefami Oddziałów Poczt i Telegrafów byli: ppor. czasu wojny Jan Łoziński („Dobry") – Białystok[213], Morawski („Sęk") – Radom[214], Ambroży Kowalenko („Teofil") – Lwów[215], „Zygmunt" – Warszawa.

O obsadzie Biura Wojskowego Skarbu wiemy niewiele, referentem monopoli był w nim N.N. („Gruby"). Według powojennych materiałów MBP szefem biura miał być Stanisław Riedel („Mieszkowski"), a w 1943 r. całe biuro miało przejść do Departamentu Skarbu Delegatury[216]. Ta ostatnia informacja jest chyba mało precyzyjna, gdyż personel płatny departamentu w początkach 1943 r. wynosił cztery osoby, a w grudniu tego roku było ich sześć, natomiast honorowo pracowało dalszych siedem osób[217]. W poszczególnych okręgach AK szefami Oddziałów Skarbu byli: „Fabian", a następnie „Ferdynand" – Lwów[218], Józef Greger („Hulecki") – Kraków, „Chińczyk" – Warszawa[219].

Jeszcze mniej możemy powiedzieć o Biurze Wojskowym Sprawiedliwości[220]. Spowodowane to jest, jak się wydaje, funkcjonowaniem w KG ZWZ-AK Szefostwa Służby Sprawiedliwości. Szefem służby był płk Konrad Józef Zieliński („Karola"), a zastępcami kpt./mjr Lucjan Milewski („Baczyński") i płk Witold Stefan Szulborski („Mora")[221]. Na przełomie 1942 i 1943 r. uzgadniano z Departamentem Sprawiedliwości Delegatury Rządu zastąpienie

---

[208] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109. Inżynier Mieczysław Artychowski był w połowie lat trzydziestych kierownikiem Oddziału Drogowego w Wydziale Komunikacyjno-Budowlanym Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 71.

[209] A. Męclewski, *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974, s. 356–357.

[210] J. Kubiatowski, *Możejko Józef* [w:] *PSB*, t. 22, s. 177–178.

[211] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 233.

[212] W. Nowicki, *Państwowe Liceum Telekomunikacyjne w Warszawie w latach okupacji 1939–1944*, „Wiadomości Telekomunikacyjne" 1983, nr 4, s. 17.

[213] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109.

[214] W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 82. Zastępcą Morawskiego był Hipolit Cieśliński („Czeski").

[215] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 397.

[216] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Departament Skarbu Delegatury Rządu na Kraj" z 27 XI 1950 r., k. 132.

[217] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 209, 220. Być może przynajmniej część personelu BW Skarbu przeszła do delegatury 1 I 1944 r., gdyż wówczas poza sześcioma płatnymi pracownikami w departamencie było już trzynastu pracowników honorowych – *ibidem*, k. 217.

[218] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego...*, s. 398.

[219] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 8.

[220] Według powojennych ustaleń MBP szefem biura miał być wiceprokurator Stefan Grzebalski („Gniewisz"), a jego współpracownikiem Dudkiewicz („Sreniawa") – AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 79.

[221] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 81–82.

w okresie powstania sądownictwa powszechnego przez polowe[222]. W poszczególnych okręgach AK Oddziałami Sądowo-Prokuratorskimi kierowali: „Lange" – Warszawa, „Drabczyński" – Kraków, Kazimierz Kozłowski („Rafał") – Łódź, kpt. „Sylwester" – Lwów.

W 1942 r. utworzono Szefostwo Służby Technicznej (krypt. „Ciągnik", „Traktor"). Szefem służby był prof. Stefan Bryła, a po jego aresztowaniu inż. Jerzy Nechay („Łanowski")[223]. Według powojennych materiałów MBP zastępcami szefa mieli być: Jan Zawistowski („Pobóg") i Kazimierz Tołłoczko („Przyłubski"), a sekretarzem Kafarski („Wroński"). Radę szefostwa stanowili: Tadeusz Kluz, Przemysław Szczekowski („Lucjan"), Adamczyk, Bronisław Szybalski i Mieczysław Krajewski. W biurze organizacyjno-administracyjnym pracowali: Zawistowski, Antoni Kobyliński („Prawdzic") i N.N. („Maria") – kierowniczka łączniczek. Jako referenci byli zatrudnieni inżynierowie: Gniewiński („Kmita"), Bronisław Kunke („Kamiński"), Marian Cudny, Janisław Haciewicz, Wolniewicz, Walczak, Aleksander Witkowski, Cezary Lubiński[224], Franciszek Roth, Feliks Esse („Nysa")[225]. W pracowni konstrukcyjno-kreślarskiej, kierowanej przez Wieńczysława Poniża[226], pracowali nieznani z nazwiska studenci Politechniki Warszawskiej. Łączniczką prof. Bryły była Maria Wasiutyńska-Frankowska („Ewa")[227]. Tu najprawdopodobniej działał inż. Jan Eugeniusz Zaus wysiedlony z Poznania, w Warszawie pracował w gazowni miejskiej i był szefem Służby Technicznej w okręgu poznańskim (krypt. „Cukrownie")[228]. Innym pracownikiem służby był por. Jerzy Kędzierski („Kalinowski")[229]. Od września 1942 r. do lipca 1943 r. szefem Służby Technicznej w Obszarze Warszawskim był inż. Dębowski („Żmija")[230]. W okręgu białostockim taką funkcję pełnił zapewne kpt. Mikołaj Pierewoz („Prom")[231]. W okręgu krakowskim Służbą Techniczną (krypt. „Kościoły") kierował inż. Władysław Łabuć, w okręgu śląskim (krypt. „Kominy") – inż. Henryk Riess, we Lwowie – inż. Marian Barnadzki, a w Wilnie (krypt. „Lasy-Bory") – inż. Maksymowicz. W okręgu kieleckim szefem służby był inż. Staniszewski, a podlegali mu: Janusz Zawidzki, Stanisław Holc, Chruściel, Batz i Wiktor Rudnicki. Organizacja sięgała po Gdańsk, gdzie jej szefem miał być inż. Józef Czyż[232].

---

[222] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 440.

[223] W. Bielicki, *Nechay Jerzy* [w:] *PSB*, t. 22, s. 652–653.

[224] Cezary Lubiński (1880–1963) od 1938 r. pracował w Towarzystwie Przemysłu Metalowego „K. Rudzki i Ska" w Warszawie, od maja 1945 r. organizował Państwowe Przedsiębiorstwo Budowy Mostów i Konstrukcji Stalowych „Mostostal" – W. Kraśnicki, *Lubiński Cezary* [w:] *PSB*, t. 17, s. 614.

[225] Feliks Teodor Esse (1906–1979), inżynier chemik, przed wojną starszy asystent w Drogowym Instytucie Badawczym Politechniki Warszawskiej, w czasie okupacji wykładowca w Państwowej Szkole Technicznej, przygotowywał również plany powojennego wykorzystania złóż surowców mineralnych w rejonie Kłodzka, po powstaniu warszawskim osadzony w stalagu XI-A Altengrabow, w latach 1946–1949 pracował w Ministerstwie Odbudowy – *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, s. 40–41; *Wielka ilustrowana encyklopedia powstania warszawskiego*, t. 4, s. 484.

[226] Wieńczysław Poniż (1900–1967), z pochodzenia Słoweniec, inżynier dróg i mostów, kierownik biura konstrukcyjnego Ministerstwa Poczt i Telegrafów, w okresie okupacji wykładowca na kursach rysunku technicznego kierowanych przez Zenona Jagodzińskiego, opracował wówczas normy dla konstrukcji stalowych, w 1945 r. uczestniczył w uruchomieniu działalności Politechniki Warszawskiej – J. Piłatowicz, *Poniż Wieńczysław* [w:] *PSB*, t. 27, s. 549–550.

[227] *Żołnierze Komendy Głównej...*, s. 29–31.

[228] *Słownik biograficzny techników polskich*, s. 171–172.

[229] J. Smoczyński, *Operacja skrytki*, s. 86–87.

[230] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 11; AIPN, 00231/99, t. 3, Niedatowane pismo ppłk. B. Galczewskiego, dyrektora Departamentu IV MBP, k. 51.

[231] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109 – tu jako szef wydziału budownictwa.

[232] AIPN, 00231/99, t. 3, Wykaz byłych członków „Ciągnika" i Departamentu Odbudowy Delegatury z 19 V 1954 r., k. 87–91.

Zadaniem służby było wykonywanie robót drogowych, mostowych, fortyfikacyjnych, lotniskowych, budowlanych, instalacyjnych i wodnych.

W sierpniu 1943 r. dowódca AK ustalił w porozumieniu z delegatem rządu zasady scalenia Administracji Zmilitaryzowanej („Teczka") z Administracją Zastępczą[233]. W pierwszym etapie dotyczyło też pięciu Biur: Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, Rolnictwa i Aprowizacji (Wyżywienia) oraz terenowych Wydziałów i Referatów Wojskowych. W drugim etapie, na odrębnych zasadach, miało nastąpić połączenie resortów przemysłu, komunikacji i telekomunikacji[234]. Proces nie został zakończony przed wybuchem powstania warszawskiego. Po scaleniu części oddziałów dotychczasowe Wydziały Wojskowe zostały przekształcone w Przedstawicielstwa, grupujące niescalone z Administracją Zastępczą oddziały w okręgach.

W Administracji Zmilitaryzowanej pracowało w sumie około 15 tys. osób[235] i przekazanie części z nich do Administracji Zastępczej znacznie wzmocniło aparat delegatury. Nie wszędzie jednak przestrzegano ustalonych zasad scalenia, które mówiły, że szefowie WW mają objąć stanowiska zastępców delegata lub kierowników biur. Tak było m.in. w okręgach krakowskim i lwowskim, gdzie działacze polityczni nie chcieli zaangażować szefów WW.

3. Kierownictwo Walki Podziemnej (krypt. „Czyn", „720")

W styczniu 1943 r. w „Biuletynie Informacyjnym" i „Rzeczpospolitej Polskiej" pojawiła się nazwa Kierownictwo Walki Konspiracyjnej. Miało to być – zgodnie z meldunkiem gen. Roweckiego – dowództwo walki z okupantem w ramach Komendy Sił Zbrojnych w Kraju[236]. Wydaje się jednak, iż nie utworzono żadnego nowego wydziału w KG AK. Chodziło raczej o podkreślenie własnego autorstwa przeprowadzanych akcji, zwłaszcza Kierownictwa Dywersji (Kedyw), oraz ściślejszej współpracy komórek organizacyjnych AK prowadzących czynną walkę z okupantem (Kedyw, Oddział II, BIP).

W połowie 1943 r. doszło do scalenia Kierownictwa Walki Cywilnej Delegatury Rządu z Kierownictwem Walki Konspiracyjnej AK. Delegat rządu Jan Stanisław Jankowski zawiadomił 18 czerwca delegatów okręgowych, że „całością walki z okupantem w okresie konspiracji począwszy od 15 VII 1943 r. kieruje K[omendan]t Sił Zbrojnych w Kraju na podstawie: 1. Zarządzeń Rządu, 2. Rozkazów Naczelnego Wodza, 3. Dyrektyw Pełnomocnika Rządu na Kraj i dezyderatów Krajowej Reprezentacji Politycznej w zakresie oporu społeczeństwa wobec okupanta. W celu realizacji powyższego zostaje powołane przez Pełnomocnika Rządu w Kraju i Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju jednolite Kierownictwo Walki Podziemnej będące w rękach K[omendan]ta Sił Zbrojnych w Kraju"[237]. Odezwa z informacją o powstaniu KWP została opublikowana w „Rzeczpospolitej Polskiej" z 7 lipca 1943 r., a więc już po aresztowaniu gen. Roweckiego (30 czerwca).

---

[233] AAN, 202/II-1, k. 11–12.
[234] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 200.
[235] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 361.
[236] M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 222–223.
[237] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza „Sobola" nr 127 z 12 VII 1943 r.; AAN, 202/I-52, k. 82; T. Żenczykowski, *Generał Grot u kresu walki*, Londyn 1983, s. 167.

Do sztabu KWP weszli: gen. Tadeusz Komorowski („Bór")[238] – dowódca AK, płk/gen. bryg. Tadeusz Pełczyński („Grzegorz")[239] – szef sztabu KG AK, płk August Emil Fieldorf („Nil")[240] – szef Kedywu KG AK, następnie ppłk Jan Mazurkiewicz („Radosław") – od 1 lutego 1944 r.[241], płk Jan Rzepecki[242] – szef BIP KG AK, Bernard Zakrzewski („Oskar")[243] – szef Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Oddziału II KG AK, oraz Stefan Korboński – wraz z całym dotychczasowym aparatem KWC jako Kierownik Oporu Społecznego[244].

Jeszcze w lipcu został opracowany dokument *Organizacja Kierownictwa Walki Podziemnej*: „1. Na mocy porozumienia z Pełnomocnikiem Rządu na Kraj obejmuję z dniem 15 VII kierownictwo całości walki z okupantem. W zakresie oporu społecznego będzie ją prowadził zgodnie z dyrektywami Pełnomocnika Rządu i dezyderatami Kraj[owej] Reprezentacji Politycznej. 2. Z dniem 15 lipca dotychczasowe Kierownictwo Walki Konspiracyjnej i Kierownictwo Walki Cywilnej zostają zastąpione przez Kierownictwo Walki Podziemnej (KWP), które zapewnić ma jednolite i sprawne prowadzenie akcji: dywersji (KW), »N«, propagandy i oporu społeczeństwa. Czynnik cywilny będzie reprezentowany w moim sztabie przez przydzielonego mi przez Pełnomocnika Rządu jego »przedstawiciela dla spraw oporu wobec okupanta«. Ten przedstawiciel będzie regulował działalność współpracujących w tej dziedzinie ugrupowań politycznych i organizacji społecznych i zawodowych oraz współdziałanie organów Pełnomocnika Rządu. Jako organ inicjatywy, opiniodawczy i wykonawczy działa przy nim »Centralny Komitet Oporu Społecznego«, złożony z przedstawicieli stronnictw stanowiących Kraj[ową] Reprez[entację] Pol[ityczną] oraz z przedstawicieli SOS[245]. 3. Analogicznie Komendanci Okręgów obejmują na swym terenie całkowite i wyłączne Kierownictwo Walki Podziemnej (»Okręg[owe] KWP«) i sprawują je według moich rozkazów. W sprawach lokalnych, w zakresie oporu społecznego, Komendanci Okręg[ów] stosują się do dyrektyw Okr[ęgowych] Delegatów Rządu. 4. Komendant Okręgu zwrócił się do Okr[ęgowego] Del[egata] Rz[ądu] o przydzielenie mu swego przedstawiciela dla spraw oporu wobec okupanta. Wejdzie on w skład sztabu Okręgu. Zadania tego przedstawiciela są analogiczne jak przedstawiciela w sztabie KG. 5. Przedstawiciele dla spraw oporu wobec okupanta są zależni personalnie i służbowo nadal od właściwych delegatów rządu, natomiast pod

---

[238] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 90–93.

[239] Szerzej na temat działalności Tadeusza Pełczyńskiego – W. Baliński, *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pełczyński. Zarys biografii*, Kraków 1994.

[240] Szerzej na temat działalności Augusta Emila Fieldorfa – M. Fieldorf, L. Zachuta, *Generał „Nil" August Emil Fieldorf. Fakty, dokumenty, relacje*, Warszawa 1993.

[241] S. Mazurkiewicz, *Jan Mazurkiewicz „Radosław" „Sęp" „Zagłoba"*, Warszawa 1994, s. 195.

[242] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 137–139. Szerzej na temat działalności Jana Rzepeckiego – G. Mazur, *Biuro Informacji...*; J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1983.

[243] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 164–166. Szerzej na temat działalności Bernarda Zakrzewskiego – H. Zakrzewska, *Niepodległość będzie twoją nagrodą*, t. 1–2, Warszawa 1994.

[244] S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 245–251.

[245] Społeczna Organizacja Samoobrony powstała w grudniu 1942 r. (zatwierdzenie statutu 4 grudnia), skupiała organizacje polityczne i społeczne, których przedstawiciele nie wchodzili w skład PKP: ChOW „Racławice", FOP, KZW, Pobudka, PZW, SD, Unia, ZOR – WIH, III/100/18, Tymczasowy statut organizacyjny Społecznej Organizacji Samoobrony (SOS); A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 580. Organizacja była częściowo finansowana przez delegaturę. Tylko w okresie maj–czerwiec 1943 r. pobrała z jej kasy 150 tys. zł – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za okres maj–czerwiec 1943 r., k. 56–57.

względem prowadzenia i wykonania akcji podlegają bezpośrednim rozkazom K[omendan]ta Gł[ównego] wzgl[ędnie] K[omendan]tom Okr[ęgów]. 6. Dla zapewnienia sprawności akcji ustalam, że siecią organizacji społeczno-politycznych, reprezentowanych w »Centr[alnym] Komitecie Oporu Społ[ecznego]«, będą rozprowadzane wyłącznie ogólne decyzje działania. Wyznaczenie rodzaju, zakresu i terminu rozpoczęcia akcji oraz szczegóły techniczne jej przeprowadzenia na terenie Okręgów – należy do K[omendan]tów Okr[ęgów]. W tym celu przedstawiciele Okr[ęgowego] Del[egata] Rz[ądu] w Sztabie Okręgu muszą mieć dobrze rozbudowaną łączność z poszczególnymi organizacjami. 7. Konspiracyjny wymiar sprawiedliwości zostaje uregulowany następująco: a) Wojskowe Sądy Specjalne rozpatrują sprawy podpadające pod ich ustalone już kompetencje i według przepisanego trybu, a mianowicie: 1) wykroczenia godzące w bezpieczeństwo Sił Zbrojnych w Kraju, 2) wykroczenia popełnione przez żołnierzy Sił Zbrojnych w Kraju. b) Pozostałe sprawy sądowe rozpatrują Cywilne Sądy Specjalne, powołane przez Okr[ęgowych] Del[egatów] Rz[ądu] i im podlegające; przedstawicielowi O[kręgowego] D[elegata] R[ządu] przy K[omendan]cie przysługuje prawo kierowania spraw do tych sądów; wykonanie wyroków tych sądów jest obowiązkiem cywilnych organów wykonawczych. K[omendan]ci Okręgów zwracają się do O[kręgowych] D[elegatów] R[ządu] o utworzenie Cywilnych Sądów Specjalnych oraz przyjdą im z pomocą w utworzeniu organów potrzebnych do wykonania wyroków. Na prośbę O[kręgowego] D[elegata] R[ządu] mogą pomóc wyjątkowo w wykonywaniu wyroków, do czasu utworzenia cywilnych organów egzekucyjnych. c) Sprawy o wykroczenia mniejszej wagi przeciw zasadom oporu wobec okupanta rozpatrują »Komisje Sądzące Walki Podziemnej«, pracą których kieruje przedstawiciel Okr[ęgowego] D[elegata] R[ządu] w sztabie okręgu. »Komisje Sądzące WP« powstają w siedzibach Komendy Okr[ęgu] i w ważniejszych ośrodkach miejskich, wyznaczonych w porozumieniu K[omendan]ta Okr[ęgu] z Okr[ęgowym] D[elegatem] R[ządu]. Przypominam, że zgładzenie obywatela Rzeczypospolitej może nastąpić tylko na mocy legalnego wyroku sądowego. Wyjątkowe wypadki koniecznej akcji prewencyjnej przewidziane zostaną w instrukcji specjalnej. 8. Ustalam następujące rodzaje publikacji: I. Komunikaty KWP – zarówno bojowe, jak i z przebiegu akcji oporu społecznego. II. Obwieszczenia – a) o wyrokach śmierci Sądów Specjalnych Cywilnych i Wojskowych, b) o wyrokach Komisji Sądzących WP. III. Zarządzenia akcji z zakresu oporu społecznego. IV. Odezwy KWP do społeczeństwa”[246].

Współpraca delegata rządu z przedstawicielstwem partii politycznych (PKP, KRP, RJN) do wybuchu powstania warszawskiego

Na pierwszym spotkaniu Cyryla Ratajskiego z Politycznym Komitetem Porozumiewawczym 14 grudnia 1940 r. doszło do burzliwych obrad. Głównym zarzutem zgłaszanym przez stronnictwa było mianowanie dwóch głównych delegatów (Ratajskiego i Bnińskiego) z jednej opcji politycznej. Oprócz tego protestowano przeciwko podziałowi kraju na

[246] AAN, 203/XI-33, Organizacja Kierownictwa Walki Podziemnej, k. 52; I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 2, s. 515–517.

trzy delegatury. Swój sprzeciw zgłosili socjaliści i ludowcy, natomiast przedstawiciele SP i SN zaaprobowali nominacje rządu[247].

W marcu 1941 r. nastąpiła zmiana reprezentanta SL w PKP – Stefana Korbońskiego („Nowak") zastąpił Józef Grudziński („Deczyński")[248]. W tym samym miesiącu Cyryl Ratajski informował Londyn: „Taktyka stronnictw – Koła i Trójkąta – jest niezmienna, a mianowicie stronnictwa te współpracują ze mną w sprawach walki z okupantem, natomiast odmawiają współpracy w dziedzinie przygotowania administracji i wysuwania swoich kandydatów na mężów zaufania dla poszczególnych dziedzin życia bieżącego – oraz na okręgowych delegatów. Kandydatów tych wyszukuję sam i w najbliższym czasie zaproponuję rządowi ich zatwierdzenie. Zaznaczam, że mam duże trudności z wyszukaniem kandydatów na prowincji, gdzie terror działa głównie wśród inteligencji i działaczy społecznych – wybierając do więzienia najcenniejszych ludzi. Kwadrat i ONR ustosunkowały się do moich prac pozytywnie – natomiast do chwili obecnej nie podporządkował wojsku swojej młodzieży i nie zrezygnował ze stworzenia własnych bojówek. Czynię starania, ażeby Kwadrat i ONR i wojsko zbliżyć do siebie. Inne grupy polityczne i społeczne współpracują ze mną i wojskiem"[249].

Na kolejnym posiedzeniu PKP w kwietniu 1941 r. PPS-WRN domagał się opracowania programu działania i od tego uzależniał pozostawanie w porozumieniu. W zebraniu uczestniczyli: Ratajski, Grudziński, Mieczysław Trajdos z SN, Franciszek Kwieciński[250] z SP, Kazimierz Pużak – PPS-WRN, Jan Skorobohaty-Jakubowski („Fogel") – przedstawiciel ZWZ, Jerzy Michalewski („Piotrowski") – sekretarz[251].

Na posiedzenie PKP 14 maja 1941 r. obok przedstawicieli stronnictw przybyli: delegat rządu, gen. Rowecki oraz szef propagandy ZWZ. Obrady zdominowała sprawa publikacji na temat rocznicy 12 maja. Po burzliwej dyskusji przedstawiciele stronnictw uchwalili, przy sprzeciwie „Koła", wniosek o szkodliwości publikowania, w ówczesnej sytuacji kraju, treści drażliwych dla znacznej części społeczeństwa. Za takie uznali pisanie o Józefie Piłsudskim. Ponadto w trakcie obrad gen. Rowecki przedstawił swój pogląd na dalsze swoje uczestnictwo w posiedzeniach PKP. W związku z brakiem współpracy ze SN nie widział możliwości szczerego i szczegółowego wypowiadania się na temat działalności ZWZ[252].

Od maja 1941 r. stronnictwa polityczne otrzymywały dotacje z budżetu Delegatury Rządu. W maju dotacje otrzymały: „Kwadrat" (SN), „Romb" (SP), „Trójkąt" (SL). Dotacja dla „Koła" pojawiła się w listopadzie 1941 r.[253], przy czym nie jest jasne, czy chodzi tu o PPS-WRN, czy raczej o Polskich Socjalistów nazywanych „drugim Kołem"[254].

---

[247] Według Kazimierza Pużaka (*Wspomnienia...*, Gdańsk 1989, s. 27) wspólne wystąpienie PPS i SL zostało uzgodnione na zebraniu przedstawicieli obu partii. W zebraniu tym brali udział: Zygmunt Zaremba, Kazimierz Pużak, Bolesław Dratwa oraz Stanisław Osiecki, Józef Grudziński i Stefan Korboński.

[248] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 80.

[249] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 13 III 1941 r., k. 26.

[250] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 112–113.

[251] K. Pużak, *Wspomnienia...*, Gdańsk 1989, s. 27.

[252] Protokół z zebrania PKP 14 V 1941 r. [w:] *W kraju i na emigracji...*, s. 274–276.

[253] AAN, 202/XVII-2, k. 8.

[254] Według Kazimierza Pużaka (*Wspomnienia...*, Gdańsk 1989, s. 33) dotacje dla partii politycznych w wysokości 20 tys. zł miesięcznie pojawiły się dopiero w jesieni 1941 r., już po wejściu PS do PKP.

22 maja 1941 r. został aresztowany Mieczysław Trajdos („Marek"), przedstawiciel SN w PKP. Jego miejsce zajął Stefan Sacha („Marek", „Stefan")[255].

4 lipca 1941 r. PKP uchwaliło oświadczenie: „1. Rosja winna natychmiast uznać niepodległość i suwerenność Państwa Polskiego, 2. przywrócić działalność przedstawicielstwa dyplomatycznego i konsularnego Polski na terenie Związku Sowieckiego, 3. zwolnić jeńców polskich oraz więźniów z aresztów, obozów i wygnania, 4. udzielić pomocy ludności gwałtem wysiedlonej z naszego kraju i dać całkowite odszkodowanie za wyrządzone krzywdy materialne"[256].

Na posiedzeniu PKP 9 lipca 1941 r. przedstawiciel „Trójkąta", przy poparciu przedstawiciela „Rombu", zgłosił kandydaturę Jana Piekałkiewicza na zastępcę delegata. Przedstawiciel „Kwadratu" podtrzymywał kandydatury zgłoszone w listopadzie 1940 r., przedstawiciel „Koła" zaś proponował Piekałkiewicza na głównego delegata rządu, a Józefa Cyrankiewicza na jego zastępcę[257]. W tym samym miesiącu przedstawiciele SL, SN i SP uzgodnili kandydatów na okręgowych delegatów i ich zastępców. Lublin: Władysław Cholewa – delegat, inż. Stefan Lachert[258] – zastępca, Kielce: Stefan Klimecki – delegat, Warszawa okręg: Józef Kwasiborski[259] – delegat, Aleksander Bogusławski – zastępca[260].

W początkach sierpnia 1941 r. PKP uzgodnił nowego kandydata na okręgowego delegata w Krakowie. Wobec nieprzyjęcia nominacji przez prof. Stanisława Pigonia, przedstawiciele trzech stronnictw (PPS nie zajęła stanowiska) zgłosili Jana Jakóbca na okręgowego delegata i prof. Mieczysława Gałeckiego[261] na jego zastępcę[262].

18 sierpnia 1941 r. delegat rządu przekazał do Londynu deklarację PKP w sprawie układu polsko-rosyjskiego[263]: „Układ z Sowietami jako wstęp do ostatecznego uregulowania stosunków między Polską i Rosją PKP ocenia jako akt pozytywny z zastrzeżeniem co do punktu dotyczącego granic wschodnich i północnych"[264].

10 września 1941 r. ustąpił z PKP przedstawiciel PPS-WRN – Kazimierz Pużak[265]. Władze „Koła" tak pisały w oświadczeniu wydanym w tej sprawie: „Niestety, mimo naszego wysiłku, nie zdołaliśmy przekonać rządu ani też współdziałających w PKP stronnictw o potrzebie wspólnoty zadań i konieczności sprowadzenia roli delegata do właściwej miary – łącznika między reprezentacją krajową a rządem. Przeciwnie, mianowanie wbrew wspólnym propozycjom Trójkąta i Koła delegata, związanego całą swą przeszłością polityczną ze stronnictwami prawicy, odsunęło nasze słuszne postulaty na plan dalszy i pozwoliło na przeprowadzenie szkodliwej gry intryg politycznych i obsadzenie różnych

---

[255] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 82.
[256] Depesza Cyryla Ratajskiego z 5 VII 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 14.
[257] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 11 VII 1941 r., k. 45; *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 18–19.
[258] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 25 I 1942 r., k. 112 – w depeszy tej wyjaśniono, że chodzi o Zygmunta Lacherta.
[259] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 109–112.
[260] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 VII 1941 r., k. 53; *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 196.
[261] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 7 IX 1941 r., k. 77 – wyjaśniono w niej, że chodzi o Mieczysława Małeckiego, podano również kandydata na zastępcę okręgowego delegata w Kielcach – Stanisława Podrygałłę.
[262] *Ibidem*, Depesza Cyryla Ratajskiego z 8 VIII 1941 r., k. 59.
[263] Tekst układu między Polską a ZSRR zob. *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 26–28.
[264] Depesza Cyryla Ratajskiego z 18 VIII 1941 r. [w:] *ibidem*, s. 42–43.
[265] Depesza Cyryla Ratajskiego z 7 IX 1941 r. [w:] *ibidem*, s. 55–56; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 97.

stanowisk przez elementy obce ruchom masowym robotników i chłopów. Zewnętrzne wystąpienia delegata w prasie przybrały również tony, z którymi opinia demokratyczna, w szczególności robotnicza, pogodzić się nie jest w stanie"[266].

28 października 1941 r. do PKP wszedł przedstawiciel Polskich Socjalistów – Adam Próchnik („Artur")[267]. Partia ta już we wrześniu zgłosiła gotowość udziału w pracach PKP[268].

W listopadzie 1941 r. PKP oświadczył: „4 główne stronnictwa współpracujące w PKP uważają utrzymanie jednolitego frontu za rzecz konieczną nie tylko w kraju, ale i na emigracji, co powinno znaleźć zewnętrzny wyraz w składzie i działalności rządu. Ustąpienie Godziemby w tak ciężkim momencie wywołało w kraju uczucie przykre, tym bardziej że zostało ono skwapliwie wykorzystane przez propagandę niemiecką. [...] PKP z zadowoleniem przyjął oświadczenie Naczelnego Wodza zapowiadające ostateczne uporządkowanie współpracy oddziałów Armii Polskiej w kraju z Delegaturą i PKP"[269].

19 stycznia 1942 r. aresztowano przedstawiciela SP w PKP Franciszka Kwiecińskiego[270].

Na posiedzeniu PKP 29 marca 1942 r. pojawił się przedstawiciel „Rombu" – Zygmunt Felczak („Jasiński")[271]. Uczestniczący w posiedzeniu delegat rządu przedstawił sprawozdanie z sytuacji w kraju, omówił organizację aparatu administracyjnego delegatury, złożył sprawozdanie finansowe za 1941 r. oraz zaznajomił zebranych z korespondencją z Londynem i Lwowem.

W posiedzeniu 12 kwietnia 1942 r. brali udział wszyscy członkowie PKP, delegat rządu i sekretarz delegatury oraz dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych Leopold Rutkowski („Zawada")[272]. Omawiano sprawę tworzenia przez AK Służby Ochrony Powstania. Przedstawiciele SL, PPS i SP zgłosili zastrzeżenia w stosunku do kierownika Sekcji Finansowo-Budżetowej, Jerzego Michalewskiego. Natomiast Rutkowski omówił prace prowadzone przez Departament Spraw Wewnętrznych. Przedstawiciel SN wycofał zgłoszone wcześniej kandydatury na okręgowego delegata w Kielcach oraz na zastępców okręgowego delegata w Lublinie, Lwowie i Krakowie.

Na następnym posiedzeniu 19 kwietnia 1942 r. zabrakło delegata rządu[273]. Dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych zdał relację ze swojej rozmowy z dowódcą AK w sprawie SOP. Zebrani postanowili wysłać do rządu RP depeszę, w której domagali się ścisłego określenia kompetencji delegatury i AK. Przedstawiciel SL wystąpił z wnioskiem o powołanie „komisji opiniodawczo-kontrolującej" w sprawie rozdziału zasiłków dla wysiedlonych z terenów włączonych do Rzeszy.

Ratajski i Rutkowski brali udział w kolejnym posiedzeniu 10 maja 1942 r.[274], w trakcie którego przedstawiono regulamin sądów specjalnych opracowany przez

---

[266] Oświadczenie PPS-WRN z 10 IX 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 197–198.
[267] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 104.
[268] Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 IX 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 92.
[269] Depesza PKP z 17 i 24 XI 1941 r. [w:] *ibidem*, s. 146.
[270] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 112.
[271] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 29 III 1942 r., k. 1; M. Piotrowski, *Służba idei czy serwilizm? Zygmunt Felczak i Feliks Widy-Wirski w najnowszych dziejach Polski*, Lublin 1994, s. 154–155; A.K. Kunert, *Felczak Zygmunt* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 128–129.
[272] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 12 IV 1942 r., k. 2.
[273] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 19 IV 1942 r., k. 3.
[274] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 10 V 1942 r., k. 4.

Departament Sprawiedliwości. Na wniosek przedstawiciela SL postanowiono utworzyć w Departamencie Spraw Wewnętrznych komórkę „dla zbierania i rejestrowania liczbowego wszystkich strat w ludziach oraz form gwałtów i terroru, stosowanych przez okupantów". W dalszej części zebrania powołano Kazimierza Łaszkiewicza na stanowisko okręgowego delegata w Białymstoku, a Kazimierza Banacha na okręgowego delegata w Łucku.

13 maja 1942 r. została wysłana do Londynu depesza z uchwałą PKP, informująca, że AK rozszerza swoją działalność na „dziedziny życia wychodzące poza granicę spraw wojskowych, co wytwarza niebezpieczny dziś i na przyszłość dualizm w pracach rządowych w kraju, wywołuje dezorientację w społeczeństwie i zaniepokojenie sfer politycznych, PKP zwraca się z apelem do rządu, aby określił ściśle kompetencje Delegatury i SSS oraz ustalił podstawy prawne i zakres działania Delegatury"[275].

Następne posiedzenie pod przewodnictwem zastępcy delegata rządu Piekałkiewicza („Juliański") odbyło się 14 czerwca 1942 r. Omawiano m.in. sprawę następcy Adama Próchnika[276].

W kolejnym posiedzeniu PKP 28 czerwca 1942 r. brał udział nowy przedstawiciel PS („drugiego Koła") Wincenty Markowski („Lwowski") oraz dyrektor Departamentu Pracy i Opieki Społecznej Jankowski („Wisła")[277]. Omawiano akcję charytatywną prowadzoną przez ten departament oraz problemy organizacji pracy w okresie powojennym.

Na posiedzeniu 5 lipca 1942 r.[278] kontynuowano dyskusję nad pracami Departamentu Pracy i Opieki Społecznej, m.in. rozważano zagadnienia ubezpieczeń społecznych w okresie powojennym.

W posiedzeniu PKP 19 lipca 1942 r. brał udział dyrektor Departamentu Przemysłu i Handlu Bolesław Rutkowski („Boruta")[279]. Przedmiotem obrad było jego sprawozdanie z prac departamentu oraz zagadnienia organizacji samorządu gospodarczego w okresie powojennym.

2 sierpnia 1942 r. dyrektor Departamentu Rolnictwa Zygmunt Załęski („Gnatowski") zreferował PKP prace prowadzone w jego komórce organizacyjnej[280].

Sprawy gospodarki finansowej przedstawił 23 sierpnia 1942 r. dyrektor Departamentu Skarbu Czesław Klarner („Orzeł")[281]. W posiedzeniu nie brał udziału N.N. („Litewski").

W posiedzeniu 27 września 1942 r. nie brał udziału Stefan Sacha („Kołodziej")[282]. Nowy delegat rządu Jan Piekałkiewicz przedstawił zgromadzonym list z Londynu z nominacją oraz sprawozdanie sytuacyjne. Następnie uchwalono wniosek „Deczyńskiego" zobowiązujący delegatów okręgowych do przebywania na terenie własnych okręgów. Zebrani wyrazili opinię, że delegat powinien przeciwdziałać uczestnictwu policji granatowej w przymusowym werbunku ludności na roboty do Rzeszy oraz akcji zbierania przez władze niemieckie deklaracji lojalności. W związku z trudnymi warunkami bytowymi i wzrostem

---

[275] Depesza Cyryla Ratajskiego z 15 V 1942 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 232–233.
[276] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 14 VI 1942 r., k. 5.
[277] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 28 VI 1942 r., k. 6.
[278] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 5 VII 1942 r., k. 7.
[279] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 19 VII 1942 r., k. 8.
[280] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 2 VIII 1942 r., k. 9.
[281] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 23 VIII 1942 r., k. 10.
[282] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 27 IX 1942 r., k. 11.

kosztów utrzymania uchwalono zwiększenie dotacji dla organizacji społecznych, partii politycznych oraz aparatu delegatury.

18 października 1942 r. na posiedzeniu zabrakło Józefa Grudzińskiego („Deczyński"), natomiast był nowy przedstawiciel „Rombu", Józef Kwasiborski, oraz dyrektor Departamentu Sprawiedliwości Feliks Zadrowski („Skup")[283]. Zasadniczym tematem obrad był referat Zadrowskiego na temat projektowanego dekretu o organizacji władz wykonawczych.

Na posiedzeniu 25 października 1942 r. PKP wyraził pośmiertnie uznanie „prof. Górskiemu"[284] za jego pracowitość i ofiarność w pełnieniu obowiązków. W trakcie zebrania doszło do zmiany przedstawiciela SP – Zygmunta Felczaka („Bydgoski") zastąpił Józef Kwasiborski („Dębicki")[285]. Następnie podjęto problem reprezentacji ruchu socjalistycznego w PKP. Postanowiono zwrócić się o opinię do Rady Naczelnej PPS. Dyrektor Departamentu Sprawiedliwości referował poprawki do dekretu o organizacji władz wykonawczych. Zebrani zwrócili się o opracowanie zasad dekretu przez delegaturę.

Na posiedzeniu 15 listopada 1942 r. przyjęto statut Delegatury Rządu i PKP[286]. Delegat zwrócił się do przedstawicieli stronnictw o zaproponowanie dwóch kandydatów na zastępców delegata oraz na kierownika Sekcji Kontroli.

W posiedzeniu 29 listopada 1942 r. brali udział: skarbnik „Andrzejewski"[287] i szef KWC Stefan Korboński („Zieliński")[288]. Przedstawiciele stronnictw uchwalili wówczas projekt budżetu delegatury na 1943 r.[289], a Korboński przedstawił organizację walki cywilnej i zakres prowadzonej działalności. Grudziński zwrócił uwagę na braki w sprawozdaniach informacyjnych Departamentu Informacji przekazywanych do Londynu. Zebrani postanowili, że będą przekazywali do departamentu „wszystkie wiadomości informacyjne otrzymane z terenu".

Na posiedzeniu 13 grudnia 1942 r. kierownik Sekcji Kontroli Stanisław Peszyński („Szumowski") przedstawił „regulamin budżetowania i kontroli finansowej"[290]. Przeprowadzono dyskusję na temat zasad powołania Rady Jedności Narodowej. Następnie Bogdan Domosławski („Brzozowski"), dyrektor Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, zaprezentował referat na temat przyszłej granicy zachodniej. Zebrani powołali komisję (Grudziński i Sacha) do opracowania memoriału na temat celów wojny.

Przedstawienie działalności PKP przez następnych dziesięć miesięcy jest znacznie utrudnione z uwagi na brak protokołów z tego okresu. Wiąże się to zapewne z aresztowaniami, w tym m.in. delegata rządu Jana Piekałkiewicza (19 lutego 1943 r.).

Na posiedzeniu PKP 14 lutego 1943 r., głosami delegata oraz przedstawicieli „Trójkąta" i „Koła", przyjęto, przy sprzeciwie delegatów „Kwadratu" i „Rombu", następującą uchwałę: „PKP uważa za konieczne rozwinięcie żądania ważnych deklaracji rządu

---

[283] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 18 X 1942 r., k. 12.
[284] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 25 X 1942 r., k. 13.
[285] M. Piotrowski, *Służba idei...*, s. 161–162.
[286] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 15 XI 1942 r., k. 14.
[287] Najprawdopodobniej chodzi tu o Witolda Grotta, który był zastępcą kierownika Sekcji Finansowo-Budżetowej. Po aresztowaniu 26 października Stanisława Romana Dangla, kierownika sekcji, pełnił najprawdopodobniej przejściowo taką funkcję. Następnie kierownikiem sekcji został Wincenty Bryja, prezes Związku Pracy Ludowej „Orka". Data tej nominacji nie jest znana.
[288] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 29 XI 1942 r., k. 15.
[289] SPP, MSW, t. 74, Depesza Jana Piekałkiewicza z 30 XI 1942 r., k. 241.
[290] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 13 XII 1942 r., k. 16.

w stosunku do ludności ukraińskiej i białoruskiej w odezwach wydać się mających przez rząd i Radę Narodową w Londynie oraz pełnomocnika rządu w Kraju. W odezwach tych należy wskazać prawa, jakie służyć będą mniejszościom w państwie polskim. Wezwać ludność ukraińską, białoruską oraz polską na ziemiach wschodnich do zgodnej współpracy nad ułożeniem pokojowych warunków współżycia, a w odezwie pełnomocnika rządu należy ponadto zamieścić ostrzeżenie przed aktami gwałtu, które będą ścigane z surowością praw"[291].

Kolejnym problemem, przed którym stanął Piekałkiewicz, było żądanie wprowadzenia do PKP w miejsce Polskich Socjalistów – PPS-WRN, choć ustąpiła ona w lipcu 1941 r. z PKP. Delegat opierał się temu żądaniu, również PKP nie wyrażał na to zgody. Stanowisko PKP przekazano do Londynu depeszą z 1 lutego 1943 r.: „PKP stwierdza, że decyzja, jakie ugrupowania mają być reprezentowane w PKP, należy wyłącznie do niego. PKP nie godzi się, żeby KSK przesądzał sprawę członkostwa w PKP, jak również nie uzna decyzji delegata w tej sprawie"[292].

Do zmiany przedstawiciela ruchu socjalistycznego w PKP doszło 14 marca 1943 r. Wincentego Markowskiego („Paweł") z PS zastąpił Kazimierz Pużak („Bazyli") z PPS-WRN[293]. W posiedzeniu brał udział emisariusz Jerzy Lerski („Jur"), który referował sprawy zlecone mu do przekazania w Londynie[294]. Podjęto uchwałę: „PKP solidaryzuje się w całej pełni ze stanowiskiem rządu w sprawie granic wschodnich Rzeczypospolitej, wyrażonym w uchwale Rady Ministrów z dnia 25 II br., oraz odpowiedzią rządu z dnia 5 III br. [...] Cały Naród Polski stoi niezłomnie i jednomyślnie na stanowisku nienaruszalności granic wschodnich Polski sprzed września 1939 roku"[295].

Na posiedzeniu 4 kwietnia 1943 r. Krajowa Reprezentacja Polityczna (do 21 marca 1943 r. PKP) uzgodniła kandydaturę Jana Stanisława Jankowskiego („Sobol") na stanowisko delegata rządu oraz Antoniego Pajdaka („Okrzejski") z PPS-WRN, Stanisława Jasiukowicza („Kucieński") z SN i Adama Bienia („Rybicki") z SL na jego zastępców[296]. O nominacji premier zawiadomił Warszawę w depeszy z 21 kwietnia 1943 r. Ustalono też kolejność zastępców: Bień, Pajdak, Jasiukowicz[297].

W maju 1943 r. Józefa Kwasiborskiego jako przedstawiciela SP w KRP zastąpił Franciszek Urbański, natomiast aresztowanego 15 maja Stefana Sachę z SN – Władysław Jaworski („Jacek", „Olza", „Wit"). 9 maja KRP wydała *Oświadczenie* popierające stanowisko rządu RP w sprawie „zatargu z Sowietami".

30 czerwca 1943 r. Krajowa Reprezentacja Polityczna uchwaliła stanowisko w sprawie granic Polski[298].

---

[291] Depesza Jana Piekałkiewicza z 18 II 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 302.
[292] SPP, MSW, t. 78, k. 38.
[293] Depesza Stefana Roweckiego z 27 III 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 486; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 188. Natomiast Polscy Socjaliści 11 IV 1943 r. utworzyli Robotniczą Partię Polskich Socjalistów. Przewodniczącym KC został Piotr Gajewski, a sekretarzem Teofil Głowacki – W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, s. 387.
[294] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 103–104.
[295] Depesza Jana Stanisława Jankowskiego z 18 III 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 483–484.
[296] SPP, MSW, t. 78, Depesza PKP z 6 IV 1943 r., k. 74; *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 489; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 117.
[297] Depesza „Stema" nr 85 z 21 IV 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 500.
[298] AAN, 199/1, k. 22.

W związku z reorganizacją naczelnych władz państwowych po śmierci (4 lipca 1943 r.) gen. Władysława Sikorskiego, KRP przystąpiła w lipcu do opracowania projektu dekretu o tymczasowej organizacji władz na ziemiach Rzeczypospolitej. W założeniach do projektu przewidywano powołanie w kraju wicepremiera rządu[299].

Na posiedzeniu KRP 7 lipca 1943 r. przedstawiciele stronnictw określili zasady, jakimi należało się kierować przy tworzeniu nowego rządu: „1) przestrzeganie przez prezydenta tzw. umowy paryskiej; 2) utrzymanie koalicji rządowej złożonej z czterech stronnictw i podstaw programowych rządu wyłożonych w jego deklaracjach z grudnia 1939 i lutego 1942 r.[300]; 3) utrzymanie »linii politycznej Sikorskiego«; 4) rozdzielenie stanowiska premiera od funkcji naczelnego wodza"[301]. Swoje stanowisko w sprawie organizacji rządu KRP podtrzymała na posiedzeniu 13 lipca 1943 r. 21 lipca KRP wysłała depeszę do premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla w odpowiedzi na jego orędzie z 14 lipca, wygłoszone po tragicznej śmierci gen. Sikorskiego[302].

Kolejne posiedzenie 30 lipca przyniosło uchwalenie *Odezwy do narodu ukraińskiego*. Wzywano w niej do zaprzestania masowych mordów na ludności polskiej na kresach wschodnich oraz zerwania współpracy z Niemcami. Zapowiadano także, że Polacy nie zrezygnują z ziem wschodnich, natomiast zapewniano o poszanowaniu równości praw i swobód obywatelskich dla Ukraińców[303].

15 sierpnia 1943 r. KRP uchwaliła *Deklarację Porozumienia Politycznego Czterech Stronnictw*[304]. Przedstawiciele stronnictw zdecydowali, że wobec zbliżającego się przełomowego momentu usunięcia okupanta niemieckiego będą ze sobą współpracowali przynajmniej do wyborów do sejmu. Zapowiedzieli wyłonienie Rady Jedności Narodowej oraz wzmożenie współpracy z tajną administracją i AK.

O posiedzeniu z 5 października nie wiemy praktycznie nic. Natomiast 14 października 1943 r. był obecny gen. Tadeusz Komorowski. Przedstawił obszerny referat na temat planowanego powstania powszechnego. Obok zagadnień militarnych dowódca AK zasygnalizował problemy, które rozwiązać powinny władze cywilne: „1. Świadczenia na rzecz państwa w ogóle, a wojska w szczególności, 2. Zabezpieczenie majątków i przedsiębiorstw, zarządzanych obecnie przez władze okupacyjne, 3. Sposób i granice zaspokojenia dążeń rewindykacyjnych wysiedlonych i wywłaszczonych, 4. Gospodarka kontyngentowa i zaspokajanie potrzeb ludności, 5. Finansowanie wysiłku zbrojnego, 6. Polityka cen i płac, 7. Granice przywrócenia praw obywatelskich, w szczególności w dziedzinie prawa zrzeszania się, co łączy się ściśle ze sprawami bezpieczeństwa, 8. Zastosowanie przez wszystkie władze jednolitej polityki w stosunku do każdej z grup narodowościowych"[305].

Na posiedzeniu 26 października 1943 r., w obecności wszystkich członków Krajowej Reprezentacji Politycznej, delegata rządu i sekretarza, zajmowano się omówieniem aktualnej

---

[299] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 42–43.
[300] Deklaracja programowa rządu z 24 II 1942 r. [w:] *ibidem*, t. 6, s. 221–223.
[301] E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie*…, s. 246.
[302] *Prawdziwa historia...*, t. 2, s. 1231–1232.
[303] Odezwa do narodu ukraińskiego [w:] *ibidem*, s. 1243–1244.
[304] AAN, 199/1, Deklaracja Porozumienia Politycznego Czterech Stronnictw stanowiących Krajową Reprezentację Polityczną, k. 26–26a; *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 55–57.
[305] Meldunek Tadeusza Komorowskiego nr 221 z 14 X 1943 r. [w:] *ibidem*, s. 157–179.

sytuacji w kraju. Postanowiono, iż delegat wyda odezwę do społeczeństwa. Następnie omawiano problem utworzenia Komitetu do Walki z Komuną. W dyskusji zabierali głos: delegat, Pużak, Grudziński, „Bolesław" z SN i „Dąb-Dąbkowski". Projektowano powołanie komitetów (centralnego i okręgowych) jako komórek „o charakterze czysto społecznym". W dalszej części obrad omawiano aktualną sytuację w Londynie i funkcjonowanie placówki politycznej w Budapeszcie – zebrani zgodnie stwierdzili, że powinni mieć wpływ na jej działalność[306]. Przyjęto także regulamin Komisji Opiniodawczych przy departamentach[307].

W efekcie dalszych rozmów utworzono Społeczny Komitet Antykomunistyczny. W jego skład weszli przedstawiciele różnych organizacji konspiracyjnych oraz agend AK i delegatury. Na czele stanął Franciszek Białas z PPS-WRN, jego zastępcami zostali Franciszek Urbański („Kurzawa") z SP i Stefan Korboński z SL, a ponadto w komitecie zasiadali: Józef Brenstjern ze Społecznej Organizacji Samoobrony, Adam Fichna z Konwentu Organizacji Niepodległościowych, Henryk Glass[308], Stanisław Kauzik – dyrektor Departamentu Informacji i Prasy Delegatury, Zbigniew Kunicki – zastępca dyrektora tego departamentu, Stanisław Leśniewski, Tadeusz Miklaszewski („Nilski"), Marian Rapacki – dyrektor „Społem", Leopold Rutkowski („Zawadzki"), Tadeusz Żenczykowski („Kowalik", „Krawczyk", Tadeusz Pietrzak)[309]. Komitet koordynował działalność propagandową. Wydawał odezwy i ulotki do społeczeństwa: *Do Narodu Polskiego* i *Rodacy* (w styczniu 1944 r.), *Dwa totalizmy – dwaj wrogowie* (autorstwa Alfreda Krygiera z PPS-WRN), *Do kołchozów zapędzić się nie damy*, oraz publikacje broszurowe demaskujące politykę komunistyczną wobec Polski: *Dokumenty mówią* (autorstwa Tadeusza Żenczykowskiego), *Czerwona Targowica* (Adama Radziejowskiego, wydana przez KON). Wydział „R" BIP KG AK wydawał pisma: „Agencja R", redagowana przez Wacława Kozłowskiego („Kaniewski"), „Wolność Robotnicza", redagowana od listopada 1943 r. przez Józefa Sosnowskiego, „Głos Ludu", także od listopada 1943 r. redagowany przez działacza „Racławic". W styczniu 1944 r. w Departamencie Informacji i Prasy planowano wydawanie biuletynów: 1) „RAK" – poufnej informacji przeznaczonej dla kierownictwa politycznego[310], 2) „Polska Informacja Antykomunistyczna" – przeznaczonego do szerokiego rozpowszechniania wśród działaczy politycznych i społecznych, 3) „Serwis Prasowy" – dla redakcji pism konspiracyjnych[311]. Proces tworzenia podobnych komitetów w województwach przebiegał opornie. W lutym 1944 r. tylko w Warszawie istniał już okręgowy SKA[312].

Także w styczniu 1944 r. dwadzieścia cztery organizacje konspiracyjne wydały odezwę *Do Narodu Polskiego!* określającą jednoznacznie PPR jako obcą agenturę komunistyczną godzącą w najżywotniejsze interesy Polski. Za jedyne organa zdolne wydawać rozkazy organizacje te uznawały rząd RP w Londynie, pełnomocnika (delegata) rządu na kraj i komendanta AK.

---

[306] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia KRP 26 X 1943 r., k. 33–34.
[307] *Ibidem*, Regulamin dla Komisji Opiniodawczych, k. 36.
[308] Działacz SN, kierownik „Bloku".
[309] W. Bartoszewski, *Na drodze do niepodległości*, Paryż 1987, s. 335–336; G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 142; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 580.
[310] Marek Ney-Krwawicz przypisuje wydawanie „Raku" podwydziałowi „Antyk" w BIP KG AK – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 197.
[311] AAN, 202/II-25, Pismo „K. Bończy" z 26 I 1944 r., k. 14.
[312] SPP, MSW, t. 15, Sprawozdanie ze zjazdu KOS w lutym 1944 r., poz. 160; E. Duraczyński, *Między Londynem...*, s. 290.

Na kolejnym posiedzeniu KRP 7 listopada 1943 r. dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych przedstawił stanowisko tego departamentu w sprawie projektu „Zasad tymczasowego Zarządu Krajem w okresie po ustaniu okupacji". Następnie Władysław Czajkowski („Polański") zaprezentował zakres i program działania Biura Ziem Zachodnich. Odczytano również raport Tadeusza Myślińskiego („Albert"), byłego kierownika Komórki Bezpieczeństwa, złożony po uwolnieniu z gestapo[313].

Na posiedzeniu 16 listopada 1943 r.[314] delegat rządu omówił aktualną sytuację w związku ze zbliżaniem się Armii Czerwonej do granic Polski oraz odczytał projekt odezwy do ludności ziem wschodnich. Po ożywionej dyskusji postanowiono wprowadzić poprawki do tekstu odezwy, a także do instrukcji dla władz podziemnych na wschodzie. Następnie omawiano sytuację w Londynie, problemy funkcjonowania naczelnych władz: naczelnego wodza i zastępcy prezydenta RP. Podjęto także decyzję o rozszerzeniu Rady Jedności Narodowej oraz o utworzeniu Komisji Głównej RJN.

Kolejne posiedzenie 1 grudnia 1943 r.[315] poświęcone było m.in. dalszej dyskusji o naczelnych władzach państwa. Następnie omówiono projekt organizacji władz krajowych, w tym problem rozszerzenia RJN. W zakresie regulowania pracy konspiracyjnej w kraju delegat przedstawił zamierzenia organizacyjne Rady Narodowościowej. „Deczyński" zwrócił się o opracowanie regulaminu dla zastępców delegata oraz o rewizję obsady personalnej departamentów.

W posiedzeniu 9 grudnia 1943 r. nie brał udziału Pużak[316]. Kontynuując dyskusję o organizacji RJN, postanowiono powiększyć jej skład do 15–18 osób. Ustalono, że Komisja Główna będzie się składała z 5–6 osób i automatycznie mieli do niej wchodzić: delegat, jego dwóch zastępców i sekretarz.

Poprawki do dekretu prezydenta z 1 września 1942 r. zostały uchwalone na posiedzeniu 20 grudnia 1943 r.[317] Zgodnie z nimi delegatem rządu miał być mianowany przez prezydenta wicepremier. Równocześnie miano powołać trzech jego zastępców, których zakres działania określałby odrębnym rozporządzeniem delegat. W depeszy nr 210 do premiera Krajowa Reprezentacja Polityczna tak uzasadniała proponowane rozwiązania: „Tego wymaga nad wyraz trudne położenie kraju, na które składa się z jednej strony niepoczytalna działalność grup spod znaku ONR-u i sanacji, z drugiej zaś strony rosnąca w związku z kryzysem sprawy polskiej na gruncie międzynarodowym i zbliżającym się frontem sowieckim dywersja komunistyczna. Wreszcie wzmagające się oznaki demoralizacji wojennej wymagają odpowiednich zarządzeń władzy umocnionej autorytetem rządu suwerennego Rzeczypospolitej. Tylko rychłe rozstrzygnięcie problemu władzy zastępczej rządu na kraj położy kres niebezpieczeństwu anarchii, a w okresie przełomu i współzawodnictwa wielu rządów, a wśród nich najgroźniejszego rządu agentów sowieckich".

Na posiedzeniu 8 stycznia 1944 r. doszło do powstania RJN[318]. Jednocześnie postanowiono wystąpić do duchowieństwa o delegowanie jednej osoby, do SOS o delegowanie

---

[313] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia KRP 7 XI 1943 r., k. 37.
[314] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia KRP 16 XI 1943 r., k. 38.
[315] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia KRP 1 XII 1943 r., k. 40–41.
[316] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia KRP 9 XII 1943 r., k. 44.
[317] AAN, 202/I-35, Depesza „Sobola" do „Stema" z 20 XII 1943 r. zawierająca poprawki do dekretu, k. 291–293; *ibidem*, 199/1, k. 46.
[318] *Ibidem*, 199/2, Protokół z posiedzenia KRP 8 I 1944 r., k. 1–2.

dwóch–trzech osób oraz zaproponować udział w RJN „lewicy patriotycznej". Przewidywano także wprowadzenie do RJN przedstawiciela mniejszości narodowych. W dalszej części omawiano m.in. sprawy organizacyjne delegatury. Stanowisko okręgowego delegata w Białymstoku zdecydowano się oddać przedstawicielowi „Koła". Wskazano na wakujące stanowiska delegatów okręgowych w Tarnopolu, Stanisławowie i Nowogródku. 9 stycznia 1944 r. Jankowski w depeszy do Mikołajczyka zawiadomił o powstaniu RJN[319].

Rada Jedności Narodowej składała się z przedstawicieli: PPS-WRN – Kazimierz Pużak, Tomasz Arciszewski, Zygmunt Zaremba; SL – Kazimierz Bagiński[320], Józef Grudziński, Józef Niećko; SN – Władysław Jaworski, Zygmunt Berezowski, Józef Milik; SP – Jerzy Braun[321], Piotr Nowakowski, Franciszek Urbański. Przedstawicielem duchowieństwa był ks. Tadeusz Jachimowski („Budwicz")[322]. W RJN znalazł się także przedstawiciel spółdzielczości.

Pracami bieżącymi kierowała Komisja Główna, działająca w składzie: Pużak („Seret") – przewodniczący, Grudziński („Makarewicz", „Kwiatkowski"), Jaworski („Olza") i Urbański („Rzewuski"). Sekretarzem RJN był Bolesław Biega („Pisarski").

Na posiedzeniu RJN 22 stycznia 1944 r. omawiano sprawę funkcjonowania RJN, kandydatury na jej członków i zastępców członków[323].

Następne posiedzenie odbyło się 29 stycznia 1944 r.[324] bez udziału Pużaka. Delegat omówił przebieg rozmów z różnymi organizacjami politycznymi oraz odczytano projekt regulaminu RJN. Po krótkiej dyskusji postanowiono sprawę odłożyć do następnego posiedzenia. Następnie omawiano projekt powołania w kraju Komisji Rządzącej. Po ożywionej dyskusji postanowiono decyzję w tej sprawie odłożyć. Delegat przedstawił kandydata na stanowisko okręgowego delegata w Nowogródku.

Kolejne posiedzenie w pełnym składzie odbyło się 15 lutego 1944 r.[325] Na wstępie odczytano depesze do i z Londynu. Delegat rządu omówił aktualną sytuację na Wołyniu i we Lwowie. Następnie zaproponował podział miejsc w RJN: „12 osób – Czwórka, 1 duchow[ieństwo], 1 obóz sanacyjny, 1 – Racławice. Uzupełnienie RJN do 18 osób może nastąpić po skonsolidowaniu się lewicy, ewentualnie prawicy". Po ożywionej dyskusji, w której np. „Deczyński" proponował wprowadzenie do RJN przedstawicieli ugrupowań zawodowych, nauczycieli, życia gospodarczego i nauki, postanowiono dyskusję kontynuować na następnym zebraniu.

RJN ukonstytuowała się w marcu 1944 r. 12 marca uchwalono *Regulamin pracy Rady Jedności Narodowej*[326]. 15 marca Rada ogłosiła deklarację *O co walczy Naród Polski*[327]. Na tym samym posiedzeniu postanowiono wyłonić Komisję Główną działającą na pra-

---

[319] SPP, MSW, t. 16, Depesza Jana Stanisława Jankowskiego z 9 I 1944 r., k. 3.
[320] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 34–35.
[321] *Ibidem*, s. 48–49.
[322] *Ibidem*, s. 86–87; F. Stopniak, *Jachimowski Tadeusz Julian* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 181.
[323] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia RJN 22 I 1944 r., k. 16.
[324] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia KRP 29 I 1944 r., k. 21.
[325] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia KRP 15 II 1944 r., k. 23.
[326] *Ibidem*, k. 25–29. Prawie identyczny tekst znajduje się w AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 4, k. 1–5, opublikowany [w:] W. Grabowski, *Rada Jedności Narodowej – parlament Polskiego Państwa Podziemnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2002, nr 2, s. 88–93.
[327] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 361–369.

wach całej Rady. Ustalono warunki, pod jakimi do RJN miały być przyjmowane kolejne organizacje konspiracyjne: 1) uznanie zasady walki o wolność, niepodległość i całość Rzeczypospolitej, 2) uznanie za obowiązującą deklaracji programowej rządu z 24 lutego 1942 r., 3) stanowisko lojalne wobec władz cywilnych i wojskowych w Londynie i ich przedstawicielstw w kraju[328].

W posiedzeniu prezydium RJN 15 kwietnia 1944 r. brali udział: Jaworski, Pużak, Grudziński i Urbański[329]. Przewodniczący zaproponował utworzenie w RJN, obok Komisji Głównej, także komisji problemowych: gospodarki narodowej, samorządów, oświaty i kultury. Do sprawy postanowiono wrócić na następnym posiedzeniu, po zapoznaniu się z opinią nieobecnego delegata rządu. Następnie kontynuowano dyskusję nad rozszerzeniem składu RJN.

Kolejnemu posiedzeniu Komisji Głównej (prezydium) RJN 4 maja 1944 r. przewodniczył Grudziński[330]. Omawiano sprawę polsko-sowieckiego porozumienia wojskowego na Wołyniu oraz sytuację na terenach wschodnich. W sprawie rozszerzenia RJN delegowano: Grudzińskiego do rozmów z ONR i Centralizacją, a Pużaka do rozmów z SOS. Uchwalono także powołanie komisji RJN zaproponowanych na poprzednim posiedzeniu. Przeprowadzono dyskusję nad złożonym przez „Społem" projektem samorządu spółdzielczego. Uchwalono również budżet RJN.

Posiedzeniu Komisji Głównej RJN 16 maja 1944 r. przewodniczył Jaworski[331]. W posiedzeniu brał udział komendant AK, który zreferował sytuację panującą na ziemiach wschodnich.

Na posiedzeniu Komisji Głównej RJN 24 maja 1944 r. funkcję przewodniczącego sprawował Pużak[332]. Delegat rządu zawiadomił o mianowaniu nowego zastępcy dyrektora Departamentu Przemysłu i Handlu oraz zastępcy dyrektora Departamentu Rolnictwa. Urbański zwrócił się o przyspieszenie uruchomienia Komisji Opiniodawczych przy tych departamentach, gdzie jeszcze nie działają. Grudziński wnioskował o rozszerzenie zakresu działania komisji przy Departamencie Spraw Wewnętrznych poza sprawy samorządu, którymi się dotąd zajmowała. Następnie omawiano stosunki z Rosją i rozmowy polsko-ukraińskie.

W kolejnym posiedzeniu Komisji Głównej RJN 31 maja 1944 r. pod przewodnictwem Pużaka brali udział: Jaworski, Grudziński, Urbański, pełnomocnik (delegat) rządu Jankowski oraz – jako referent – Adam Bień („Bronowski")[333]. Kontynuowano dyskusję o stosunkach polsko-ukraińskich. W sprawie zastępców prezydenta RP i prośby z Londynu o przysłanie Wincentego Witosa i Tomasza Arciszewskiego postanowiono zasięgnąć opinii stronnictw. Następnie Pużak złożył sprawozdanie z rozmów z SOS. Organizacja ta zwróciła się o przyznanie jej trzech miejsc w RJN. Grudziński poinformował o rozmowach z Centralnym Komitetem Ludowym. Organizacja ta uzależniła swoje przystąpienie do RJN od usunięcia SN lub równoczesnego przyjęcia PPR. Dalszą dyskusję nad uzupełnieniem składu RJN postanowiono odłożyć do kolejnego posiedzenia. Następnie uzgodniono

---

[328] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 5, Komunikat Prezydium RJN o posiedzeniu RJN z 15 III 1944 r., k. 1–5.
[329] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Prezydium RJN 15 IV 1944 r., k. 56–57.
[330] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 4 V 1944 r., k. 58–60 – wyraz „prezydium" przekreślono.
[331] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 16 V 1944 r., k. 61–63a.
[332] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 24 V 1944 r., k. 64–69.
[333] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 31 V 1944 r., k. 81–83a.

przewodnictwo komisji RJN: Komisja gospodarki narodowej – przewodniczący z „Trójkąta", zastępca z „Koła"; Komisja samorządów – przewodniczący z „Rombu", zastępca z „Kwadratu"; Komisja oświaty i kultury – przewodniczący z „Kwadratu", zastępca z „Rombu". Najprawdopodobniej w późniejszym okresie utworzono także Komisję propagandy, której przewodniczył Tadeusz Szturm de Sztrem z PPS-WRN, a członkami zostali Adam Szczypiorski, Kazimierz Bagiński („Florek") z SL i N.N. z SN[334].

Posiedzeniu Komisji Głównej 7 czerwca 1944 r.[335] przewodniczył Pużak. Uchwalono, po ożywionej dyskusji, przyznanie SOS trzech mandatów w RJN i postanowiono zwrócić się do tej organizacji o przedstawienie kandydatur. Następnie przyjęto zgłoszenie ks. Bogusławskiego do Komisji oświaty i kultury. W dalszej części obrad Jaworski zgłosił ustąpienie z RJN Zygmunta Berezowskiego („Oleśnicki") i wejście na jego miejsce Mieczysława Jakubowskiego („Ozima") jako członka i Józefa Hajdukiewicza („Ostachowski") jako zastępcy członka[336]. Najprawdopodobniej na tym posiedzeniu Pużak odmówił przyjęcia funkcji następcy prezydenta. Swoją odmowę motywował koniecznością pozostania w kraju w chwili przełomowej oraz brakiem znajomości stosunków panujących w Londynie[337].

Następne posiedzenie Komisji Głównej RJN odbyło się 16 czerwca 1944 r.[338] pod przewodnictwem Pużaka. W trakcie zebrania omawiano zasady ordynacji wyborczej opracowane przez Departament Spraw Wewnętrznych.

Posiedzeniu Komisji Głównej RJN 21 czerwca 1944 r.[339] przewodniczył również Pużak. Omawiano uzupełnienie składu RJN przez przedstawicieli SOS. Z uwagi na tarcia wewnętrzne organizacje skupione w SOS nie były w stanie uzgodnić wspólnych kandydatów. Sprawę postanowiono odłożyć do następnego posiedzenia. Dyskusję nad rekonstrukcją naczelnych władz państwowych w Londynie również postanowiono kontynuować na następnym posiedzeniu.

Kolejne posiedzenie Komisji Głównej RJN odbyło się 5 lipca 1944 r.[340] pod przewodnictwem Pużaka. Na kandydatów na zastępcę prezydenta RP postanowiono wysunąć „Szymona" i „Bolesława". Rozmowy z CKL w sprawie uzupełniania składu RJN zdecydowano się przekazać delegatowi rządu. Zebranie plenum RJN wyznaczono na 16 lipca 1944 r. Następnie omawiano zagadnienie ujawnienia się delegatury wobec Armii Czerwonej na terenach wschodnich. Delegat, podsumowując dyskusję, stwierdzał: „Przez ujawnienie administracji rozumiem objęcie władzy w całym tego słowa znaczeniu. [...] Ujawnienie się musi nastąpić oczywiście wraz z wojskiem. Nikt nie myśli o konspirowaniu wojska. Co do RJN musi się ona ujawnić, ale nie wiem, czy w całości, czy tylko jako Komisja Główna". Na następne posiedzenie postanowiono zaprosić komendanta głównego AK.

---

[334] A. Leinwand, *Tadeusz Szturm de Sztrem*, Warszawa 1987, s. 142.

[335] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 7 VI 1944 r., k. 84–86.

[336] Informacja Andrzeja K. Kunerta (*Ilustrowany przewodnik...*, s. 487, 491), jakoby Mieczysław Jakubowski wszedł do RJN po śmierci Józefa Milika, nie odpowiada prawdzie. To Jakubowski wszedł do RJN po wyjeździe Zygmunta Berezowskiego do Anglii, a po śmierci Milika do RJN wszedł dotychczasowy zastępca członka Józef Hajdukiewicz.

[337] Depesza delegata rządu z 14 VI 1944 r., nadana 19 czerwca [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 483–484; Pismo Kazimierza Pużaka z 20 VI 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 485–486.

[338] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 16 VI 1944 r., k. 87–89.

[339] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 21 VI 1944 r., k. 92–93.

[340] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 5 VII 1944 r., k. 94–96.

Posiedzeniu Komisji Głównej RJN 11 lipca 1944 r.[341] przewodniczył Pużak. Sprawa ujawnienia aparatu państwowego była omawiana na posiedzeniu tajnym, z udziałem szefa sztabu i drugiego zastępcy delegata. Następnie przedstawiono nazwiska nowych członków RJN: Eugeniusz Czarnowski („Czernik")[342] – Stronnictwo Demokratyczne, Jan Jacek Nikisch („Sielecki") – „Ojczyzna", Józef Krasowski („Bohusz")[343] – „Racławice". Sprawę zastępców członków postanowiono czasowo odłożyć. Z uwagi na wiadomość o planowanym wzmożeniu akcji policji niemieckiej w Warszawie postanowiono odłożyć planowane zebranie plenum RJN.

Następne posiedzenie Komisji Głównej RJN odbyło się 15 lipca 1944 r.[344] Na tym posiedzeniu uzgodniono trzy kandydatury na zastępcę prezydenta. „Trójkąt" wysunął Wincentego Witosa, „Koło" – Tomasza Arciszewskiego, a „Kwadrat" adwokata Bolesława Bielawskiego, byłego senatora[345]. Zaprzysiężono nowych członków rady, zgodnie ze zgłoszeniem na poprzednim posiedzeniu. Delegat poinformował o przebiegu rozmów z CKL. Problem był istotny, gdyż CKL nie chciał zrezygnować z udziału PPR w RJN. Organizacja miała przeprowadzić jeszcze wewnętrzne konsultacje i dać ostateczną odpowiedź[346].

Posiedzeniu Komisji Głównej RJN 19 lipca 1944 r.[347] przewodniczył Grudziński. Na początku zebrania zaprzysiężono Jakubowskiego z SN. „Makarewicz" poinformował, że z uwagi na stan zdrowia Witos nie może wyjechać do Londynu. Następnie omawiano aktualną sytuację w kraju oraz funkcjonowanie w przyszłości. Zdecydowano się poprzeć starania SN o wejście do rządu w Londynie oraz wywrzeć nacisk na Londyn w sprawie wydania dekretu o Radzie Rzeczypospolitej. Wyobrażano ją sobie jako organ parlamentarny, działający przejściowo – do zebrania Sejmu i Senatu. W skład rady mieli wejść: wszyscy członkowie RJN i Rady Narodowej w Londynie, pięćdziesięciu członków wybranych przez RJN, dwudziestu mianowanych przez prezydenta RP spośród czterdziestu kandydatów wysuniętych przez Radę Ministrów[348].

Ostatnie posiedzenie Komisji Głównej RJN przed wybuchem powstania warszawskiego odbyło się 26 lipca 1944 r. W tym dniu premier wysłał do Warszawy depeszę zawiadamiającą o mianowaniu trzech ministrów (nominacje nosiły datę 12 marca). Zostali nimi: Adam Bień („Rybicki", „Walkowicz") z SL i Antoni Pajdak („Okrzejski", „Traugutt") z PPS-WRN, natomiast trzeci minister miał być wyłoniony przez SN i otrzymał pseudonim

---

[341] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 11 VII 1944 r., k. 97.

[342] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 56–58; A.K. Kunert, G. Mazur, *Eugeiusz Czarnowski (1904–1947)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego" 1986, z. 3, s. 103–118.

[343] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 97–98.

[344] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 15 VII 1944 r., k. 98–99.

[345] SPP, MSW, t. 16, Depesza Jana Stanisława Jankowskiego z 15 VII 1944 r., k. 112; Depesza Jana Stanisława Jankowskiego nadana 20 VII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 566; A. Urban, *Emigracyjny dramat*, Warszawa 1998, s. 29.

[346] Jednocześnie CKL prowadził rozmowy z KRN i ustalono już termin spotkania, na którym miało dojść do połączenia obu organizacji. Wybuch powstania warszawskiego przeszkodził czasowo w realizacji tych zamierzeń. W trakcie powstania 21 sierpnia CKL podporządkował się PKWN, a 25 września przystąpił wspólnie z KRN do Powstańczego Porozumienia Demokratycznego – S. Ciesielski, *Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa 1986, s. 177; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 464.

[347] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 19 VII 1944 r., k. 100–102.

[348] *Ibidem*, 199/3, Projekt dekretu o Radzie Rzeczypospolitej, k. 27–28; J. Paśnik, *Status prawny Delegata...*, s. 67–68.

„Opolski”[349]. Tuż przed powstaniem, 31 lipca, delegat zawiadomił Londyn o uzgodnieniu z SN ich kandydata na stanowisko ministra. Został nim trzeci zastępca delegata – Stanisław Jasiukowicz („Kucieński”, „Opolski”)[350].

Rada Narodowościowa (krypt. „Zgoda”, „740”)[351]

Rada Narodowościowa powstała we wrześniu 1943 r.[352] pod przewodnictwem zastępcy delegata rządu – Adama Bienia („Bronowski”). W jej skład wchodzili: Jerzy Braun z SP, Stanisław Piotrowski („Tadeusz Baryka Gadomski”)[353] z SL, Stanisław Zieliński z SN, płk dypl. Jan Rzepecki – szef BIP KG AK, Nikisch („Sielecki”) z „Ojczyzny”[354]. Posiedzenia rady odbyły się: 12 i 19 października, 13 grudnia 1943 r., 4 i 27 stycznia, 10 i 24 lutego, 9 marca, 11 i 25 maja, 9, 13 (?) i 29 czerwca oraz 20 lipca 1944 r.

Zadaniem rady było wypracowanie stosunku do mniejszości narodowych. Podejmowane w tym zakresie uchwały przedkładano delegatowi rządu oraz KRP/RJN. Rada, wspólnie z Departamentem Informacji i Prasy, prowadziła także działalność wydawniczą w zakresie spraw narodowościowych[355].

W końcu 1943 r. utworzono Biuro Narodowościowe, na którego czele stał Władysław Tomkiewicz („Krzysztof”), a jego zastępcą był N.N. („Glański”)[356]. Miało ono przejąć z pozostałych komórek delegatury i AK archiwa oraz biblioteki poświęcone sprawom narodowościowym i stać się ośrodkiem dyspozycyjnym w zakresie rozwiązywania problemów narodowościowych oraz ustalania linii polityki narodowościowej. Przejmowanie materiałów z innych komórek nie przebiegało najprawdopodobniej zbyt sprawnie. Wszak dopiero 30 czerwca 1944 r. zostało zlikwidowane Biuro Wschodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych, które posiadało spore archiwum dotyczące „spraw wschodnich”.

Podczas okupacji co najmniej od 1941 r. prowadzono rozmowy z Ukraińcami (Zygmunt Załęski z ramienia delegatury), Białorusinami – jesienią 1942 r. (Władysław

---

[349] Depesza „Stema” z 26 VII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 573–574.

[350] SPP, MSW, t. 16, Depesza Jana Stanisława Jankowskiego z 31 VII 1944 r., k. 125.

[351] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Tokarskiego” z „Granicy” do „Krzysztofa” ze „Zgody”, k. 21.

[352] Pierwsze posiedzenie odbyło się 10 IX 1943 r. – Pismo Leopolda Rutkowskiego do Adama Bienia z 11 IX 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 199. Natomiast Grzegorz Górski (*Rada Narodowościowa przy Delegacie Rządu RP na Kraj (październik 1943 – lipiec 1944*), „Roczniki Nauk Prawnych” 1997, t. 7, s. 156) przesuwa to wydarzenie na moment uchwalenia *Regulaminu organizacji pracy* 4 X 1943 r. Warto zauważyć, że wspomniany regulamin, opracowany przez Radę Narodowościową, został zatwierdzony przez delegata rządu najwcześniej 1 grudnia. Jeszcze na odbywającym się w tym dniu posiedzeniu KRP Jan Stanisław Jankowski informował, iż rada opracowała i przedłożyła do zatwierdzenia regulamin. Nie ma żadnych informacji o zatwierdzeniu regulaminu przed 1 XII 1943 r. – AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia KRP 1 XII 1943 r., k. 40–41.

[353] Tak w wielu dokumentach konspiracyjnych i literaturze przedmiotu, aczkolwiek w piśmie z 27 X 1942 r. „Wrocławski” informował Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju, iż referentem spraw narodowościowych przy delegacie został „Henryk Baryka-Gadomski” – AAN, 202/I-54, k. 61.

[354] J. Braun, *„Unia”*, „Więź” 1985, nr 7/9, s. 199; AAN, 202/I-53, k. 3; *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Rawickiego” z „6007” do „Glańskiego” z „740”, k. 6.

[355] AAN, 202/XVI-3, Regulamin organizacji pracy Rady Narodowościowej, k. 1; *Archiwum Adama Bienia...*, s. XXIII; W. Grabowski, *Materiały do stosunków polsko-ukraińskich w „Archiwum Adama Bienia” (Komunikat)* [w:] *Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś*, red. B. Grott, Kraków 2002, s. 184.

[356] AAN, 202/XVI-1, Pismo „Krzysztofa” do „Tokarskiego” z 13 VI 1944 r., k. 5.

Tomkiewicz) i Litwinami. W trakcie rozmów z Ukraińcami w lutym 1943 r. został aresztowany Mieczysław Rettinger, natomiast 10 lipca na Wołyniu w trakcie rozmów zostali zamordowani przez Ukraińców Zygmunt Rumel („Krzysztof Poręba"), Krzysztof Markiewicz („Czart") i Tadeusz Rakowski[357].

12 października 1943 r. rada podjęła uchwałę: „Rada Narodowościowa stwierdza, że przynależność Ziem Wschodnich do Państwa Polskiego zagrożona jest przez postępującą stale nową okupację sowiecką i że polskości tych ziem grozi niebezpieczeństwo wyniszczenia nie tylko przez okupantów, lecz także i przez skrajne elementy mniejszościowe, mające pole do działania w warunkach stworzonych przez okupację. W takiej sytuacji polska racja stanu wymaga ujawnienia na tym terenie zdecydowanej siły polskiej"[358].

Na posiedzeniu 19 października 1943 r. i na następnym rada przeprowadziła dyskusję nad tezami Bienia na temat stosunku do Rosji i tworzenia państwa ukraińskiego[359]. Jej efektem była uchwała z 15 listopada 1943 r.: „1. Na stosunkach polsko-ukraińskich, polsko-białoruskich i polsko-litewskich ciąży w sposób rozstrzygający układ stosunków polsko-rosyjskich. 2. Stosunek Rosji do Polski jest trwale wrogi i nie widać, by ulegał zmianie. Obecnie Rosja zgłasza pretensje nie tylko do mieszanych narodowościowo ziem Rzeczypospolitej, ale i do etnograficznie polskich (woj. białostockie), stanowi więc wspólne niebezpieczeństwo dla Polaków, Ukraińców i Litwinów. 3. Najbliższym celem działalności Pełnomocnika Rządu w dziedzinie polityki narodowościowej powinno być ułatwienie rządowi utrzymania przy Polsce jej ziem wschodnich i związanie z Polską Litwy. W związku z tym: a) powinny być w kraju poprowadzone pertraktacje polsko-ukraińskie i polsko-litewskie, b) celem tych rozmów musi być uzyskanie oświadczeń zorganizowanych sił politycznych tych narodów, że: – Litwini pragną swój los związać z Polską, a nie z Rosją, – Ukraińcy mieszkający na terenie Rzeczypospolitej chcą pozostać obywatelami polskimi"[360].

Zebranie 13 grudnia 1943 r. zostało poświęcone sprawom organizacyjnym oraz referatowi Piotrowskiego na temat stosunków polsko-ukraińskich. Przewodniczący Bień powiadomił o ostatecznym ustaleniu *Regulaminu Rady*[361]. Wprowadzono do rady stałego przedstawiciela Departamentu Spraw Wewnętrznych i Departamentu Informacji i Prasy – został nim najprawdopodobniej Aleksander Zwierzyński[362], zrezygnowano natomiast z pracy przedstawiciela „kół regionalnych"[363]. Po przedstawieniu referatu Piotrowski

---

[357] C. Partacz, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej* [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 6, Warszawa 2000, s. 38–39.

[358] AAN, 202/XVI-1, Uchwała Rady Narodowościowej z 12 X 1943 r., k. 1.

[359] *Ibidem*, 202/XVI-3, Notatka o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 19 X 1943 r., k. 42.

[360] *Ibidem*, 202/XVI-1, Uchwała Rady Narodowościowej z 15 XI 1943 r., k. 2.

[361] Na posiedzeniu KRP 1 XII 1943 r. delegat rządu poinformował o opracowaniu regulaminu działania Rady Narodowościowej oraz o planowanych rozmowach w sprawie utworzenia Biura Narodowościowego – *ibidem*, 199/1, Protokół z posiedzenia KRP 1 XII 1943 r., k. 40.

[362] W dokumentach pojawiają się dwa pseudonimy: „Rawicki" i „Tokarski". Dotychczas (G. Górski, *Administracja...*; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*) uważano, że chodzi o dwie osoby: Aleksandra Zwierzyńskiego i Piotra Jarockiego. Po objęciu przez Zwierzyńskiego w grudniu 1943 r. funkcji przewodniczącego SN jego obowiązki w radzie pełnił zapewne Jarocki. Natomiast Ryszard Torzecki (*Polacy i Ukraińcy...*, s. 199) twierdził, iż przedstawicielem tym był adwokat Stanisław Zieliński i przypisał mu – aczkolwiek z pewnym wahaniem – pseudonim „Wojnicki".

[363] Najprawdopodobniej chodziło o przedstawiciela kół regionalnych (białostockiego, lwowskiego, nowogródzkiego, poleskiego, wileńskiego i wołyńskiego) skupiających osoby z danych terenów; koła te współpracowały z Biurem Wschodnim Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu – AAN, 202/II-71, Pismo „Granicy", k. 8; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 62.

zaproponował wniosek o zapewnienie ludności ukraińskiej pełnego i swobodnego rozwoju narodowego, kulturalnego i gospodarczego. Jednym z załączników do referatu było sprawozdanie okręgowego delegata rządu na Wołyniu Kazimierza Banacha („Linowski") z 7 października 1943 r.[364] ujawniające szczegóły organizacji Okręgowej Delegatury Rządu na Wołyniu, co wzbudziło zastrzeżenia przedstawiciela Departamentu Spraw Wewnętrznych[365].

Na zebraniu 4 stycznia 1944 r. członkowie „Zgody" dowiedzieli się, że komendant Obszaru AK Lwów zaproponował przekazanie władzom cywilnym prowadzenia dalszych rozmów z Ukraińcami. Natomiast Piotrowski podał wiadomość, że „zastępca Bandery" poszukuje z nim kontaktu. W dalszej części dyskutowano nad referatem Piotrowskiego. Przedstawiciel wojska „Prezes" (Jan Rzepecki) wnosił o połączenie ustępstw wobec Ukraińców ze złożeniem przez nich deklaracji lojalności wobec państwa polskiego[366].

OUN-B 21 stycznia 1944 r. wystosowała do delegata rządu pismo z propozycją rozmów[367]. Zostały one podjęte, choć OUN nie zamierzała rezygnować z walki o niepodległość.

Tymczasem dyskusje o stosunkach polsko-ukraińskich toczone na posiedzeniach rady doprowadziły do przyjęcia uchwały z 27 stycznia 1944 r., w której popierano utworzenie niepodległego państwa ukraińskiego „w dorzeczu Dniepru", podkreślając jednocześnie, że bez województw południowo-wschodnich „nie ma silnego państwa polskiego", a państwo polskie winno zapewnić pełny i swobodny rozwój obywatelom narodowości ukraińskiej[368].

Na zebraniu rady 24 lutego 1944 r. zabrakło przedstawiciela SN. Kierownik biura Władysław Tomkiewicz złożył sprawozdanie sytuacyjne. Omówiono deklarację białoruską, uznając ją za niezadowalającą z uwagi na daleko posunięte postulaty terytorialne. Wskazywano na konieczność wysłania do Wilna przedstawiciela delegata rządu, gdyż Litwini domagali się rozmów z władzami centralnymi. W zakresie stosunków polsko-ukraińskich omówiono rozmowy z Werchowną Radą, od której Polacy domagali się deklaracji anty-sowieckiej oraz podjęcia akcji przeciwko mordom na ludności polskiej. Piotrowski referował swoją rozmowę w Krakowie z „Nowczyńskim", który wypowiedział się za deklaracją antysowiecką oraz przeciwko wstąpieniu Ukraińców do RJN[369].

Na zebraniu 9 marca 1944 r. kierownik biura złożył sprawozdanie sytuacyjne. Przedstawiciel SP zreferował głosy opinii światowej o sytuacji Polski i Rosji[370].

W trakcie posiedzenia 11 maja 1944 r., na które nie przybył przedstawiciel SP, natomiast pojawił się Leopold Rutkowski, podjęto dwie uchwały: w sprawie programu polskiej polityki wschodniej oraz w sprawie obrony ludności polskiej ziem

---

[364] Tekst sprawozdania opublikowany w: *Archiwum Adama Bienia...*, s. 338–345.
[365] AAN, 202/XVI-3, Notatka z przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 13 XII 1943 r. sporządzona przez „Tokarskiego", k. 3–4.
[366] *Ibidem*, 202/III-2, t. 1, Pismo „Tokarskiego" z 7 I 1944 r. do „Dołęgi" o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 4 I 1944 r., k. 213.
[367] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 221.
[368] AAN, 202/XVI-1, Uchwała Rady Narodowościowej z 27 I 1944 r. w sprawie ukraińskiej, k. 3.
[369] *Ibidem*, 202/XVI-3, Notatka „Tokarskiego" z 25 II 1944 r. o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 24 II 1944 r., k. 7.
[370] *Ibidem*, Notatka o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 9 III 1944 r., k. 8.

wschodnich[371]. W dyskusji głos zabierali m.in.: Zygmunt Załęski („Gnatowski"), Rutkowski, Rzepecki i „Czerwiński" z SN[372]. Zapewne na tym posiedzeniu Załęski złożył sprawozdanie z przeprowadzonej 8 marca rozmowy z Ukraińcami. Brali w niej udział, obok „Gnatowskiego", przedstawiciele Komendy Obszaru AK Lwów: mjr dypl. Henryk Pohoski („Walery") – szef Oddziału II[373], Stanisław Bezdek („Władysław") – szef referatu ukraińskiego, Marian Chirowski („Zmora") oraz Ukraińcy z OUN-B: Iwan Hrynioch, Wiktor Andrijewśkyj, Mychajło Stepaniak. Do porozumienia nie doszło z uwagi na zbyt duże rozbieżności zdań. Strona polska akcentowała konieczność zachowania przedwojennych granic oraz wzbraniała się przed wystąpieniem zbrojnym przeciwko Armii Czerwonej.

Na kolejnym posiedzeniu rady 25 maja 1944 r. zabrakło przedstawiciela PPS-WRN. Wypełnił je referat Bienia poświęcony zagadnieniom wschodnich oraz dyskusja nad nim. Główną tezą wystąpienia była konieczność rozwiązania problemu wschodniego przez konspirację w kraju oraz twarde stanowisko wobec Rosji[374].

Na zebraniu 9 czerwca 1944 r. kierownik biura złożył sprawozdanie sytuacyjne. Ocenił liczbę ofiar mordów na ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej na 30 tys. osób. Uchwalono podjęcie akcji propagandowej w stosunku do Litwinów. „Ostrzeżenie do narodu litewskiego" miało być ogłoszone przez radiostację „Świt". Proponowano, aby podobną akcję propagandową w stosunku do Ukraińców przeprowadził rząd drogą radiową i przy użyciu ulotek zrzucanych z samolotów. Piotrowski wystąpił w stosunku do Biura Wschodniego z zarzutami, jakoby przeciwstawiało się rozmowom z OUN[375].

Na posiedzeniu rady 20 lipca 1944 r. uznano po dyskusji zasadność kontynuowania przez nią pracy w aktualnej sytuacji, zaniechano natomiast dyskusji na temat stosunku do Litwy i „prowincji litewskiej"[376].

W lipcu 1944 r. zjawił się w Warszawie przedstawiciel Białoruskiego Narodowego Zjednoczenia Demokratycznego – N.N. („Bzura")[377]. W deklaracji podkreślano związki Białorusi z Rzeczpospolitą i przeciwstawiano się dążeniom Rosji do zajęcia ziem białoruskich. Nie znamy szczegółów rozmów prowadzonych z przedstawicielem Białorusinów przez „Zgodę". Zapewne wybuch powstania warszawskiego przeszkodził tym rozmowom.

---

[371] *Ibidem*, Uchwała Rady Narodowościowej z 11 V 1944 r., k. 14.

[372] *Ibidem*, Notatka „Rawickiego" z 11 V 1944 r. o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 11 V 1944 r., k. 13.

[373] Henryk Pohoski (1909–1987) w kampanii polskiej 1939 r. oficer operacyjny Armii „Modlin", zbiegł z niewoli niemieckiej, od października 1939 r. w SZP-ZWZ-AK, od września 1941 r. we Lwowie, aresztowany w nocy z 2 na 3 VIII 1944 r. przez sowieckie władze bezpieczeństwa, zbiegł 12 września – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 150–151.

[374] AAN, 202/XVI-3, Notatka „Rawickiego" z 25 V 1944 r. o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 25 V 1944 r., k. 9.

[375] *Ibidem*, Notatka „Rawickiego" o przebiegu posiedzenia Rady Narodowościowej 9 VI 1944 r., k. 16; AAN, 202/XVI-1, Uchwała Rady Narodowościowej z 9 VI 1944 r., k. 4; *ibidem*, Pismo „Tokarskiego" z 26 VI 1944 r. do przewodniczącego Rady Narodowościowej, k. 7.

[376] AAN, 202/XVI-3, Sprawozdanie „Rawickiego" z posiedzenia Rady Narodowościowej 20 VII 1944 r., k. 17.

[377] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Bzury" do Pełnomocnika Rządu RP w Kraju z 20 VI 1944 r., k. 131; *ibidem*, Deklaracja Białoruskiego Narodowego Demokratycznego Zjednoczenia, k. 133–133a; AAN, 202/XVI-3, Pismo „Tokarskiego" do „Zgody" z 1 VIII 1944 r., k. 43.

Rada Pomocy Żydom („Żegota")

Tragiczny los ludności żydowskiej w okresie okupacji spowodował powstanie organizacji zajmujących się pomocą. Już w 1940 r. w BIP KG ZWZ powołano referat mniejszości narodowych. Wiosną 1942 r. do Londynu przekazano obszerne opracowanie delegatury pt. *Terror najeźdźców na ziemiach polskich*. Duże fragmenty tego dokumentu poświęcono mordowaniu Żydów: „Prześladowanie Żydów przez okupanta niemieckiego omawiamy osobno z uwagi na to, że chodzi tu o odrębny naród, a także dlatego, że postępowanie Niemców z Żydami ma wybitnie eksterminacyjny charakter, służyć zatem może przykładem dla całego świata, do czego w takich przypadkach zdolni są Niemcy. Dotychczasowy przebieg prześladowania Żydów przez Niemców na ziemiach polskich podzielić można na 3 okresy. [...] Okres 3. (od dnia 1 VII 1941 r.) Okres ten stoi pod znakiem mordów masowych. Widocznie wymieranie Żydów w przyspieszonym tempie w gettach nie zadowala niecierpliwych Niemców, skoro na Ziemiach Wschodnich zastosowano bardziej radykalne metody: mordy na niewidzianą skalę, dokonywane na Żydach bądź przez samych Niemców, bądź z udziałem Ukraińców, czy też rękami Litwinów. Tu dopiero Niemcy pokazali w całej pełni, do czego są zdolni. [...] Liczba Żydów, wymordowanych przez Niemców lub ich pachołków na Ziemiach Wschodnich, zbliża się, jak wynika z przytoczonych wyżej cyfr i faktów, do 200 000"[378].

W porozumieniu z delegaturą 27 września 1942 r. powstał Tymczasowy Komitet Pomocy Żydom (im. Konrada Żegoty) z udziałem kilku organizacji konspiracyjnych: Frontu Odrodzenia Polski, SD i PPS-WRN. W jego skład weszli: Zofia Kossak („Ciotka", „Weronika"), Wanda Krahelska-Filipowicz („Alina Zabielska"), Anna Lasocka („Anulka"), Witold Bieńkowski, Władysław Bartoszewski, Ignacy Barski, Janina Raabe-Wąsowiczowa („Ewa") i Czesława Wojeńska. Współpracowali z nimi m.in. Stefan Szwedowski i Zofia Demciuch ze Związku Syndykalistów Polskich[379]. Dalsze prace organizacyjne oraz postępujący terror okupanta w stosunku do Żydów doprowadziły do powstania 4 grudnia 1942 r. Rady Pomocy Żydom przy pełnomocniku rządu[380]. W jej skład weszli: Julian Grobelny („Trojan")[381] z PPS-WRN – przewodniczący, a po jego aresztowaniu 1 marca 1944 r. Roman Jabłonowski („Jurkiewicz") – przewodniczący od maja do lipca 1944 r., dr Leon Feiner („Berezowski", „Mikołaj") z „Bundu" – wiceprzewodniczący, a od listopada 1944 r. przewodniczący, Tadeusz Rek („Różycki", „Sławiński") z SL – wiceprzewodniczący, Ferdynand Arczyński („Jan", „Łukowski", „Marek")[382] z SD/SPD – skarbnik, Witold Bieńkowski („Jan")[383], Ignacy Barski („Józef"), Władysław Bartoszewski („Ludwik") z FOP, Adolf Berman („Borowski")[384]

---

[378] *Ibidem*, 202/I-45, t. 4, k. 944–952; W. Grabowski, *Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego o sytuacji na Białostocczyźnie po 22 czerwca 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego*, red. P. Machcewicz, K. Persak, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002, s. 152.

[379] Z. Kossak, *W Polsce Podziemnej. Wybrane pisma dotyczące lat 1939–1944*, oprac. S. Jończyk, M. Pałaszewska, Warszawa 1999, s. 38.

[380] Depesza Jana Piekałkiewicza z 8 II 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 414.

[381] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 74–75.

[382] *Ibidem*, s. 30–32.

[383] *Ibidem*, t. 3, s. 40–44.

[384] *Ibidem*, t. 2, s. 31–32. Od marca 1944 r. w składzie powołanej przez PPR Krajowej Rady Narodowej. Następnie w 1945 r. wiceprzewodniczący Centralnego Komitetu Żydów w Polsce.

z Żydowskiego Komitetu Narodowego – sekretarz do lipca 1944 r., Szymon Gottesman („Józef Bogucki")[385] z ŻKN – sekretarz od listopada 1944 r., Piotr Gajewski („Piotr") z RPPS – od końca 1943 r. Biurem Rady kierowała Zofia Rudnicka („Alicja") przy pomocy Janiny Wąsowicz („Ewa")[386], Celiny Tyszko („Celinka") i Władysławy Paszkiewicz – wszystkie z SD/SPD. Poszczególnymi referatami kierowali: Emilia Hiżowa („Barbara")[387] z SD/SPD – mieszkaniowym, Aleksandra Dargielowa i Irena Sendlerowa („Jolanta") z RPPS – dziecięcym, Stefan Sendłak („Stefan") z PPS-WRN – terenowym, Ludwik Rostkowski – lekarskim. W pracach rady brała udział również Maria Kann („Halina", „Kamila")[388].

W lutym 1943 r. w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu utworzono referat żydowski. Jego kierownikiem był Witold Bieńkowski („Jan", „Kalski", „Wencki"). W skład referatu wchodzili ponadto: Bartoszewski („Ludwik", „Teofil") – zastępca kierownika, Bogna Domańska („Bronisława") – sekretarka, łączniczki: Wanda Muszyńska („Wanda") i Pelagia Piotrkiewicz („Łucja"). Przez pewien czas w referacie pracował dr Alfred Borenstein[389].

Kierownik referatu Bieńkowski został stałym reprezentantem delegatury w Radzie Pomocy Żydom „Żegota". Zakres czynności referatu tak ujmuje Teresa Prekerowa: „Pośredniczył on w przekazywaniu Radzie funduszy, organizował spotkania jej przedstawicieli z Pełnomocnikiem Rządu, przekazywał postulaty i zażalenia Rady do odpowiednich komórek DR i zabiegał o najszybsze i pozytywne ustosunkowanie się do nich, pośredniczył między Radą a podziemiem wojskowym (np. w sprawie szantaży), przekazywał pisma Rady do Londynu itp. Analogiczną pomoc świadczył przedstawicielom podziemia żydowskiego, zapewniając im ponadto łączność z organizacjami żydowskimi za granicą i w razie potrzeby z organizacjami polskimi w kraju.

Referat prowadził również akcje podejmowane z inicjatywy własnej. Opracowywał i wysyłał do ministerstw rządu emigracyjnego w Londynie raporty o sytuacji Żydów polskich i ich potrzebach [...]. W referacie wydawano ponadto poufny biuletyn informacyjny przeznaczony dla różnych agend podziemia, wykorzystujący doniesienia wywiadu polskiego i żydowskiego, a dotyczący spraw zagrożenia, oporu zbrojnego i likwidacji ludności żydowskiej, zbierano materiały do walki z szantażem i przestępczością, wykorzystywano informacje wywiadu z Gestapo i Kripo (np. dotyczące śledztw) dla przekazywania ostrzeżeń osobom zagrożonym, zarówno ukrywającym się, jak i udzielającym pomocy itd."[390] Wiosną 1943 r. w opracowaniu pt. *Sprawozdanie o sytuacji na ziemiach polskich* na temat losu ludności żydowskiej pisano: „Na ogół biorąc, postępowanie jest mniej więcej jednakowe: w miasteczkach i małych miastach Żydzi mordowani są na miejscu przez Niemców i pomocnicze oddziały Litwinów, Łotyszy, Ukraińców. Przy życiu pozostawia się jedynie mniejszy lub większy odsetek, w ogóle jednak niewielki, młodych ludzi zdolnych do pracy. [...] Ilość zmarłych w gettach wzgl[ędnie] wymordowanych do dnia

---

[385] *„Żegota"...*, s. 131.
[386] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza nr 247 z 29 XII 1943 r.; W. Bartoszewski, *Na drodze do niepodległości*, s. 426.
[387] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 82–83.
[388] Zob. M. Kann, *Granice świata*, Warszawa 2000.
[389] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada...*, s. 64.
[390] *Ibidem*, s. 64–65.

28 II 1943 r. Żydów, obywateli polskich, dosięga 3 milionów. Prócz nich wymordowano już setki Żydów przywiezionych z Rzeszy oraz innych państw europejskich okupowanych przez Niemców"[391].

Od maja 1943 r. do lutego 1944 r. Delegatura Rządu przekazała Radzie Pomocy Żydom kwotę 6250 tys. zł[392]. Ponadto w 1943 r. przekazano 23 tys. dolarów przesłanych z Londynu przez organizacje żydowskie[393].

Na posiedzeniu RJN 19 lipca 1944 r. delegat rządu przedstawił zastrzeżenia przedstawiciela Rady Żydowskiej: „1) że w rocznicę likwidacji getta nie było na ten temat wzmianki w »Rzeczypospolitej«, 2) że w wydanej przez Dep[artament] Roln[ictwa] broszurze »Wspólny dom« są akcenty antyżydowskie i 3) że poglądy antyżydowskie znalazły się w piśmie kierownika dep[artamentu] dypl[omatycznego][394] do ministra Romera". Po ożywionej dyskusji, w której brali udział: delegat Jankowski, Pużak, Grudziński, Urbański i Jaworski, uzgodniono: „1) że akcja komitetu żydowskiego powinna być ograniczona do ściśle charytatywnej, a po ustaniu okupacji niemieckiej powinna znaleźć się w ramach ogólnego Komitetu Opiekuńczego; 2) że należy jeszcze raz zwrócić się do Londynu o wyjaśnienia w sprawach żydowskich za granicą"[395].

Działalność rady trwała co najmniej do stycznia 1945 r. W drugiej połowie listopada Leonowi Feinerowi („Lasocki", „Mikołaj") wypłacono kwotę 22 100 dolarów dla „Żegoty". Jeszcze 18 grudnia otrzymał on z funduszy delegatury 14 700 dolarów. Tym razem podpisał pokwitowanie jako „Berezowski"[396].

Komórka „Zachód" (Polski Związek Zachodni w konspiracji – krypt. „Kopalnia", „Studnia", „Z")

W 1940 r. w ramach Oddziału I KG ZWZ utworzono Wydział Obozów Jenieckich (krypt. „Iko") z zadaniem utrzymywania łączności z obozami jenieckimi dla oficerów („kurniki") i dla żołnierzy („gołębniki") oraz z ośrodkami robotników polskich („mrowiska") w Rzeszy. Kierownikiem wydziału była Halina Nieniewska („Irena Konarska")[397]. Wiosną 1942 r. „Iko" miała 87 korespondentów w 60 skupiskach Polaków w III Rzeszy. Po aresztowaniu Nieniewskiej 28 kwietnia 1942 r. kierowniczką komórki została Felicja Ilkowska („Nela")[398]. Dalsza działalność odbywała się we współpracy z komórką Delegatury Rządu.

W styczniu 1942 r. u delegata rządu zameldował się kurier z Londynu Wiktor Strzelecki („Karol") z poleceniem zorganizowania w ramach delegatury specjalnego departamentu, którego zadaniem miało być przejęcie od ZWZ opieki nad skupiskami Polaków

---

[391] AAN, 202/II-29, k. 4–5a.
[392] *Ibidem*, 202/I-36, Pismo „Wiktora" do „Orkana" z 22 II 1944 r., k. 1.
[393] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza nr 247 z 29 XII 1943 r.
[394] Chodzi o Sekcję/Departament Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu.
[395] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 19 VII 1944 r., k. 100–100a.
[396] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pokwitowania wypłat z 15 i 18 listopada oraz 18 XII 1944 r.
[397] A. Sanojca, *Łączność konspiracyjna Armii Krajowej z obozami jenieckimi*, „Dzieje Najnowsze" 1970, nr 1, s. 195–206; *idem*, *Akcja Iko*, „Odra" 1970, nr 9, s. 3–7; S. Konarski, *Nieniewska Halina* [w:] *PSB*, t. 23, s. 40–41.
[398] *Sprawozdanie półroczne z działalności „Rupieciarni" za okres od 1 III 1942 r. do 31 VIII 1942 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 9–12. Według Mirosława Zawodnego (list do autora z 28 VII 1997 r.) po Halinie Nieniewskiej kierowniczką komórki została Stefania Mieczyńska („Anka", „Jacek", „Basia Węglińska").

w Rzeszy. Na dyrektora wysunięto Stefana Szwedowskiego. W trakcie rozmów w marcu 1942 r., w których brali udział: Strzelecki, Leopold Rutkowski, Ratajski i Szwedowski, ustalono, że: „1. Instytucja mająca na celu organizację Polaków w Niemczech powstanie nie w charakterze agendy delegatury, ale jako organizacja społeczna. 2. Członkowie tej instytucji nie będą składali przysięgi, obowiązującej pracowników delegatury, ale w[edłu]g własnej roty[399]. 3. Organizacja będzie nosiła charakter ogólnonarodowy i będzie dostępna dla wszystkich kierunków politycznych stojących na gruncie niepodległości, wolności, całości i demokracji Rzplitej oraz powiększenia jej granic na zachodzie. Wszystkie kierunki będą w tej pracy równoprawne niezależnie od opozycyjnego i nieopozycyjnego stosunku do rządu londyńskiego. 4. Przewodniczący będzie porozumiewał się bezpośrednio z delegatem rządu, a w dniu codziennym z dyrektorem departamentu spraw wewnętrznych (L. Rutkowski – »Trojanowski«). 5. Przewodniczący nie będzie pobierał wynagrodzenia, podobnie jak i pracownicy należący do Związku Syndykalistów Polskich, z niektórymi wyjątkami. Inni działacze będą płatni nie z reguły, tylko w warunkach koniecznej potrzeby"[400].

12 marca 1942 r. Cyryl Ratajski informował rząd w Londynie: „Biuro dla rodaków przebywających w Niemczech tworzy się w Warszawie z udziałem odnośnych organizacji społecznych"[401]. Ponieważ większość członków komórki wywodziła się z przedwojennego Polskiego Związku Zachodniego, w 1943 r. uznano ją za Polski Związek Zachodni w konspiracji, choć oczywiście ze względów konspiracyjnych postanowiono tej nazwy nie ujawniać.

Pierwsze zebranie tymczasowego prezydium „Zachodu" oraz przyjęcie statutu odbyło się 28 kwietnia 1942 r. w Warszawie[402]. Kierownictwo PZZ w konspiracji stanowili: Stefan Szwedowski („Błażej", „Sosiński", „Stolarski")[403], Wiktor Ambroziewicz („Laskowski", „Nurski"), Stanisław Michałowski („Pączek"), Antoni Marylski („Antek", „Ostoja") i Marian Wojnowski („Karol", „Synak"), a po jego aresztowaniu Eugeniusz Pośląda („Skoczek", „Rodecki"). Lokal prezydium mieścił się na placu Mirowskim 7/23. Tu również działał sekretariat, którym kierowała Zofia Demciuch („Grudniowa", „Stanisława"), księgowość zaś prowadziła Stefania Kragen („Kotarbińska"). W tym też lokalu mieściła się kasa i archiwum.

---

[399] Rota przysięgi brzmiała następująco: „Przysięgam na honor i miłość Ojczyzny, że wchodząc do organizacji »Zachód«, dołożę wszelkich sił, starań i zdolności dla odzyskania Niepodległości i Wolności Polski i pomnożenia Rzplitej na Zachodzie. Przysięgam, że towarzyszów walki i pracy nie opuszczę w potrzebie, a tajemnic organizacyjnych nie wydam, cokolwiek mnie spotkać by miało". W końcu 1943 r. na życzenie katolików wprowadzono dla wierzących ustęp dodatkowy – „Tak mi dopomóż Bóg i Najświętsza Męka Jego" – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, *Sprawozdanie organizacji „Zachód", później od 1943 r. „Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji"*, mps, s. 2.

[400] *Tymczasowa relacja o działalności „Polskiego Związku Zachodniego" 1942–1945 opracowana zespołowo przez członków organizacji pod kierownictwem Stefana Szwedowskiego*, mps, kopia w zbiorach autora, s. 2–3. Zob. też M. Musielak, *Polski Związek Zachodni w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Dzieje Najnowsze" 1979, nr 1, s. 71; Z. Czeczot-Gawrak, *Polski Związek Zachodni w konspiracji 1942–1945* [w:] *ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, Warszawa 1996, s. 507. Po pewnym czasie dwoje pracowników przeszło na etat w delegaturze. Jeszcze w okresie maj–czerwiec 1945 r. pensje z kasy delegatury pobierali: zastępca kierownika „Skoczek" i sekretarka „Stanisława" – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet na kwiecień 1945 r.; *ibidem*, Preliminarz na maj 1945 r., Budżet na czerwiec 1945 r.

[401] AAN, 202/I-30, Pismo Cyryla Ratajskiego z 12 III 1942 r., k. 147.

[402] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 3.

[403] Antoni Sanojca (*Akcja Iko*, s. 5) podawał inne pseudonimy Stefana Szwedowskiego: „Benedyktyński", „Likier".

Wydziałem Organizacyjnym (krypt. „Garaż") utworzonym w kwietniu 1942 r. kierował Marian Wojnowski, a po jego aresztowaniu i śmierci[404] – Eugeniusz Poślada. W 1943 r. doszło do połączenia Wydziału Organizacyjnego z Legalizacyjnym i Ogólnym – tworzyły tzw. „Ogniwo A". Sekretariatem wydziału kierowała Gabriela Walczak („Krystyna") mająca do dyspozycji łączniczkę N.N. („Janina"). W styczniu 1944 r. w kierownictwie wydziału utworzono referat bezpieczeństwa wewnętrznego. Dział Werbunkowy składał się z dwóch referatów: werbunkowym kierował N.N. („Rybak"), a legalizacji lekarskiej – N.N. („dr Kuba"). Dział ten miał za zadanie badanie przydatności do pracy w Rzeszy kandydatów na emisariuszy, którzy po wstępnym badaniu byli przekazywani do działu organizacji terenowej.

Działem Legalizacji (krypt. „Adwokat") kierował Poślada, a od jesieni 1943 r. Ryszard Seydel („Szpringer"). Jego obsadę stanowili pracownicy Biura Legalizacyjnego ZSP. Referatem studiów (krypt. „Żłobek") kierowali Poślada („Korsak") i Seydel. Jego zadaniem było wyszukiwanie wzorów dokumentów oraz podpisów. Laboratorium (krypt. „Przedszkole") kierował inż. Janusz Pszczółkowski („Janusz"), a pracowali tu: inż. Alfred Wojtczak („Alfred"), N.N. („Roman"), N.N. („Molenda") i N.N. („Karol")[405]. Zadaniem laboratorium była produkcja druków, stempli i blankietów. Referatem dokumentacyjnym (krypt. „Piekarnia") kierował inż. Janusz Świtkowski („Ksawery"), a pracownikami byli: Antoni Słowikowski („Antoniewicz"), Tadeusz Bartel („Rota"), Czesław Brewiński („Czesław"), Jerzy Kurowski („Kazubek"), Lena Quandt-Świtkowska („Genowefa"), N.N. („Piotr"), N.N. („Wiktor") i N.N. („Zabawa")[406]. Ogółem wytworzono 389 różnego rodzajów dokumentów (dowody osobiste, kenkarty, karty pracy)[407].

Działem Organizacji Wewnętrznej kierował szef Wydziału Organizacyjnego. Pomagali mu w pracy: Demciuch, N.N. („Halina"), Michałowski i Szwedowski. Zadaniem działu była współpraca z Wydziałem Planowania w sprawach ekspozytur, kwatermistrzostwo (lokale), skrzynki i skrytki (wykonywał je Edward Bolimowski), organizacja poczty międzywydziałowej i zewnętrznej. Kierownikiem Działu Organizacji Terenowej był Wojnowski, a następnie Poślada. Od 1943 r. zastępcą kierownika działu był Zygmunt Gotard („Arski"). Dział składał się z dwóch referatów: terenowego i korespondencyjnego. Pracownikami referatu terenowego byli wychowawcy: Studziński („Prus"), N.N. („Gniewosz")[408], N.N. („Filipczak"), N.N. („Ogrodziński"). Zadaniem referatu było ocena kandydatów na emisariuszy, zapewnienie wyszkolenia przez Wydział Szkoleniowy, przygotowanie wyjazdu do Niemiec, udzielanie ostatecznych instrukcji oraz zapewnienie opieki rodzinie wyjeżdżającego. W typowaniu kandydatów i ich szkoleniu współpracowano z AK.

---

[404] Rozstrzelany 1 XII 1943 r. – R. Domańska, *Pawiak – więzienie gestapo...*, s. 381.

[405] Laboratorium dokumentów było wspólną placówką prowadzoną przez ZSP i komórkę legalizacyjną (krypt. „Fala") delegatury. W okresie wrzesień–październik 1943 r. koszty działalności wyniosły 3500 zł, z czego delegatura pokryła 2450 zł. Od listopada do grudnia 1943 r. koszty wyniosły 19 778 zł, z czego delegatura zapłaciła 70 proc. – czyli 13 845 zł – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli za listopad–grudzień 1943 r., k. 82–83.

[406] *Tymczasowa relacja...*, s. 26–28; S. Lewandowska, *Kryptonim „Legalizacja". 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 272–276 (tu pewne różnice w stosunku do *Tymczasowej relacji...*, np. Jerzy Kurowski z pseudonimem „Zabawa").

[407] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", s. 11.

[408] Pseudonimu „Gniewosz" używał Edward Zürn, wizytator Kwatery Głównej („Pasieka") Szarych Szeregów na ziemie zachodnie – J. Jabrzemski, *Szare Szeregi w akcji „N"* [w:] *Akcja N. Wspomnienia 1941–1944*, red. H. Auderska, Z. Ziółek, Warszawa 1972, s. 576–577, 582–583. Zob. też Z. Zürn-Zahorski, *Pseudonim „Jacek"*, Bydgoszcz b.d.w. W innym dokumencie „Gniewosz" jest określany jako kierownik ekspozytury poznańskiej, miał zginąć w powstaniu warszawskim – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18.

Pierwszym pełnomocnikiem był wysłany w końcu kwietnia 1942 r. do Stuttgartu Suski[409]. W sumie do III Rzeszy wysłano 37 pełnomocników, którzy już w Niemczech mianowali jeszcze 8 pełnomocników[410]. W wyniku ich działalności zorganizowano 36 ośrodków.

Tabela nr 1. Rozmieszczenie ośrodków zorganizowanych przez „Zachód"

Ośrodek	Liczba pełnomocników	Miejsce pochodzenia
Abschwangen	1	z kraju
Berlin	1	z kraju
Biemental	1	miejscowy
Bonn	1	miejscowy
Braunau	1	z kraju
Dortmund	1	z kraju
Drezno	1	z kraju
Elbląg	1	z kraju
Erfurt	1	z kraju
Furthoff	1	z kraju
Fürstenwalde	1	z kraju
Graz	1	z kraju
Hanower	1	z kraju
Hansdorf* k. Żagania	1	miejscowy
Kassel	2	z kraju i miejscowy
Kolonia	2	z kraju
Królewiec	2	z kraju
Kreuss	1	z kraju
Lipsk	2	z kraju
Lubeka	1	z kraju
Magdeburg	1	z kraju1
Mannheim	1	z kraju
Monachium	1	miejscowy
Norymberga	1	z kraju
Olsztyn	2	z kraju i miejscowy
Passewalk	1	z kraju
Paulsdorf	1	z kraju
Plöchingen	1	z kraju
Stendal	1	z kraju
Schwerin	1	z kraju
St. Merin	2	z kraju i miejscowy
Stuttgart	1	miejscowy
Szczecin	2	z kraju
Tylża	1	z kraju
Warburg	1	z kraju
Wrocław	2	z kraju

Źródło: *Tymczasowa relacja...*, s. 31–32; M. Musielak, *Polski Związek Zachodni...*, s. 82.

* Obecnie Jankowa Żagańska.

[409] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 3.

[410] Według sprawozdania „Zachodu" (*ibidem*, k. 10) wysłano 36 osób, a one mianowały 8 osób w miejscach swego pobytu. Cztery spośród nich powróciły, osiemnaście zostało aresztowanych. Wrócili pełnomocnicy z Erfurtu, Monachium, Olsztyna i Stuttgartu.

Pełnomocnikami byli m.in. Zofia Szymankiewicz – Olsztyn[411], Leonard i Ryszard Kędzierscy[412] – Kolonia, Natalia Tułasiewicz – Hanower[413], Ryszard Kamiński (Jan Wiśniewski, „Bokser", „Krystyn") – Żagań[414], Lucyna i Henryk Westwalewiczowie (Zygmunt i Janina Kalinowscy) – Lubeka[415], Karol Poprzęcki – Edelbach w Austrii, Zenon Gwizdek („Kowal") – Dössel, ks. Józef Nowak (Józef Szczepiński, „Zapolski") – Warburg, ks. Andrzej Bardecki (Stanisław Owczarski) – Dortmund[416], ks. Florian Kaszubowski („Kowalski") – współtwórca duszpasterstwa w obozach przejściowych dla Polaków wywożonych na roboty do III Rzeszy, aresztowany w końcu 1943 r. w Krakowie, więziony następnie w obozach koncentracyjnych Gross-Rosen i Dora[417]. Do Kassel wyjechał w sierpniu 1942 r. Harcerz Orli Roman Jarnicki (Tadeusz Harc). W wyniku wsypy został aresztowany 29 kwietnia 1944 r., następnie osadzony w obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie[418].

Oprócz pełnomocników do III Rzeszy wysłano sześciu emisariuszy. Byli wśród nich: Franciszek Pakulski („Kil")[419], N.N. („Andrzej") – aresztowany[420], N.N. („Ceramik"), Irena Sokołowska („Irena")[421], N.N. („Henryk"), N.N. („Pomorzak")[422], N.N. („Zofia") – wysłana 31 lipca 1944 r. do Wiednia jako specjalna delegatka na Austrię[423], Alfons Zając („Fonsio")[424]. W 1944 r. do Wrocławia wyjechał Juliusz Zagórski

---

[411] Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, R-125, Z. Szymankiewicz, *Wspomnienia z lat 1913–1945*, rkps; *Materiały pamiętnikarskie w zbiorach Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego*, oprac. Z. Fras, Olsztyn 1986, s. 40.

[412] Według sprawozdania „Zachodu" drugi z braci Kędzierskich miał na imię Stanisław. Prawidłowe imię Ryszard według listu Mirosława Zawodnego do autora z 2 VII 1997 r.

[413] W. Kruczek, *Anna Natalia Tułasiewicz (9 IV 1906–31 III 1945)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1990, t. 41, s. 103–110.

[414] R. Kamiński, *Konspiracyjna misja religijna*, „Na przedpolu Warszawy. Zeszyty Historyczne Okręgu Warszawa Powiat Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 1995, z. 8, s. 46–48; A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 143–166.

[415] S. Michałowski, *Misja majora „Tropa"*, „Odra" 1976, nr 3, s. 111–112; *Raport i dokumenty ppor. Kalinowskiego* [w:] W. Lemiesz, *Ocalić od zapomnienia. Listy i dokumenty Polaków wywiezionych do Rzeszy*, Warszawa 1981, s. 123–129.

[416] A. Bardecki, *Zawsze jest inaczej*, Kraków 1995, s. 30–39; Informacje ks. Andrzeja Bardeckiego dla autora z 13 IX 1997 r.

[417] B. Kołodziej, *Dzieje Towarzystwa Chrystusowego dla wychodźców w latach 1939–1948*, Poznań 1983, s. 80–81.

[418] *Szare Szeregi...*, t. 2: *Materiały, relacje*, s. 352–353.

[419] Według innych danych był kandydatem na emisariusza; zgładzony przez „Studnię" w porozumieniu z delegatem rządu w związku z załamaniem się przy śledztwie – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18.

[420] Aresztowanie „Andrzeja" pociągnęło za sobą aresztowanie sześciu pełnomocników – *Sprawozdanie organizacji „Zachód"*, s. 30, mps, kopia w zbiorach autora. Według Mirosława Zawodnego (list do autora z 2 VII 1997 r.) „Andrzej" nazywał się Edmund Bronisław Uliński (Konrad Baumgart). Zob. M. Zawodny, *Z Warszawy do Kolonii... kurierskim szlakiem*, „Za Wolność i Lud", 15 VII 1989. Według innych materiałów wsypa „Andrzeja" spowodowała aresztowanie aż dwunastu pełnomocników: dwóch we Wrocławiu, dwóch w Szczecinie, dwóch w Kolonii oraz po jednym w Hanowerze, Dortmundzie, Bonn, Mannheim, Berlinie i Warburgu – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 19.

[421] Zmarła śmiercią naturalną w 1944 r. – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18.

[422] Być może chodzi tu o Franciszka Leonarda Baumgarta („Pomorzak"), emisariusza komórki „Iko" AK. We wrześniu 1943 r. zbiegł z obozu Dössel VI i następnie jako emisariusz „Iko" wyjeżdżał do III Rzeszy – A. Lubiński, *Baumgart Franciszek Leonard* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 2, s. 30–32.

[423] Wcześniej jeździła jako emisariuszka do Niemiec, gdzie m.in. dotarła w Berlinie do Franciszka Lemańczyka, byłego dyrektora Banku Słowiańskiego – *Tymczasowa relacja...*, s. 37.

[424] Pojechał do Szwajcarii celem sprowadzenia stamtąd 25 ludzi gotowych do pracy na terenie III Rzeszy – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 11.

(„Hubertowicz")[425] z zadaniem mianowania nowego pełnomocnika po aresztowaniu poprzedniego.

Referatem korespondencyjnym kierowała Teresa Potocka („Teresa"), mająca do pomocy N.N. („Anna"). Referat miał za zadanie szyfrowanie i odczytywanie korespondencji z pełnomocnikami.

Wydziałem Ogólnym (krypt. „Architekt") kierował Stanisław Michałowski. W sekretariacie wydziału pracowała Barbara Oretti („Halina"), mająca do pomocy maszynistkę N.N. („Janina"). Dział ogólny składał się z trzech referatów. Referatem planowania i koncepcji kierował sam Michałowski, mający do pomocy N.N. („Wiśniewski") i N.N. („Kowalski"). W referacie informacji pracowali Zbigniew Gawrak („Czeczot", „Wroński") oraz Wacław Cieśliczek („Śniatecki"). Referat sporządzał opracowania pt. „Sprawozdania informacyjne"[426] oraz „Sprawy polskie w zwierciadle prasy niemieckiej"[427]. Referat prasy i propagandy składał się z trzech samodzielnych części. Redakcją „Głosu Ojczyzny" kierował Stanisław Poznański („Wójcicki"), a propagandą specjalną – ks. Jan Zieja („Kmiecik") i dr Hamer[428]. Zajmowali się oni przygotowaniem i kolportowaniem ulotek i odezw. Redakcję wydawnictw prowadzili Bolesław Srocki[429], prof. Leon Suchowiak i Stefan Szwedowski. Redakcja wydała w 1943 r. podręcznik dla pełnomocników i emisariuszy *Polska i Niemcy wczoraj, dziś, jutro*, pióra Bolesława Srockiego[430].

Dział Ekspozytur w GG dysponował dwiema ekspozyturami: w Krakowie i Lublinie. Kierownikiem ekspozytury krakowskiej był N.N. („Nowak") mający do pomocy informatorów: N.N. („Bartłomiej") i N.N. („Sowa") oraz N.N. („Czerski") zajmującego się sprawami organizacyjnymi. Ekspozyturą lubelską kierował Marian Zawidzki („Dąbrowski")[431]. Funkcjonował także Dział Ekspozytur na ziemiach przyłączonych do Rzeszy (krypt. „Karolewo"). Wobec bezskutecznych prób utworzenia ekspozytur na ziemiach zachodnich, zorganizowano trzy komitety w GG. Członkami Komitetu Poznańskiego („Karolewo II") organizującego się w Warszawie byli: N.N. („Zbigniew") i N.N. („Harcerz"), którzy doprowadzili do powstania ośrodków w Poznaniu, Gnieźnie, Ostrowie Wielkopolskim i Nowym Tomyślu. Działający również w Warszawie Komitet Pomorski („Karolewo I") tworzyli: N.N. („Aptekarz I"), N.N. („Aptekarz II"), N.N. („Skarbowiec"), N.N. („Profesor"), N.N. („Nauczyciel"), a jego lokalne komórki istniały w Toruniu,

---

[425] Informacje Juliusza Zagórskiego dla autora z 3 VII 1988 r. Na temat konspiracji we Wrocławiu – A. Konieczny, *Polska grupa konspiracyjna „Olimp" w wojennym Wrocławiu*, Wrocław 1989.

[426] W AAN (202/V-2, s. 19–28) zachowały się trzy „Sprawozdania informacyjne": nr 9 z 3 IX 1943 r. (brak jednej strony), nr 22 z 22 XII 1943 r. (sygnowane „Cz."), nr 23 z 3 I 1944 r.; Z. Czeczot-Gawrak, *Ze wspomnień dyplomatycznych, żołnierskich i innych*, Warszawa 1999, s. 34.

[427] Informacja taka zawarta jest w sprawozdaniach i opracowaniach „Zachodu". Natomiast Zbigniew Czeczot-Gawrak kategorycznie twierdzi, iż wzmiankowane sprawozdania pisał sam – List Z. Czeczota-Gawraka do autora z 19 II 1996 r.

[428] Dr Hamer był referentem radiowym i nie pobierał wynagrodzenia, został aresztowany podczas łapanki na ulicy i rozstrzelany w 1943 r. – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18.

[429] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 158–161.

[430] W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970, s. 215.

[431] Jednocześnie por. Marian Zawidzki („Witkowski", „Witold") był od 1943 r. do kwietnia 1944 r. komendantem WSOP garnizonu m. Lublina, od maja 1944 r. w strukturach BIP KO Lublin AK, aresztowany 19 XI 1944 r., skazany na karę śmierci, wyrok wykonano – A.G. Kister, *Komenda Okręgu Lublin Armii Krajowej w 1944 roku*, Warszawa 2000, s. 86–87, 157, 168.

Bydgoszczy i Świeciu. W Krakowie znajdował się w stadium organizacyjnym komitet śląski („Karolewo III"), w którym działali: N.N. („Polaczek") i N.N. („Czerski").

Powołano również Radę Naczelną Polskiego Związku Północnego (Prusy Wschodnie), której zadaniem było przygotowanie przejęcia Prus Wschodnich. Do rady weszli: Szwedowski, Michałowski, Wacław Podwiński, Romocki[432], Rutkowski i Srocki. W lipcu 1944 r. dokooptowano Tadeusza Bołowskiego, Bernarda Chrzanowskiego, Tadeusza Michejdę, Stanisława Podwińskiego[433] oraz działaczkę mazurską Emilię Sukertową-Biedrawinę.

Wydziałem Szkoleniowym (krypt. „Ochronka") kierował Ambroziewicz, mający do pomocy sekretarkę Janinę Zajchowską („Parkańska")[434] oraz wychowawcę N.N. („Wolski"). Zadaniem wydziału było przygotowanie pełnomocników do pracy wśród rodaków w Rzeszy. Wykładowcami na kursach przygotowawczych byli: Ambroziewicz, Wojnowski, Gotard, Marian Kotowski, Podwiński, Janina Komornicka („Kosmowska")[435], Srocki, Suchowiak, Bergeszelowa i Potocka.

Wydziałem Duszpasterskim (krypt. „Kaplica") kierował Antoni Marylski („Antek", „Ostoja"), któremu w pracy pomagała sekretarka Zofia Morawska („Zula"). Pracowali tu ponadto: N.N. („Ojciec"), N.N. („Rektor"), N.N. („Witold") – łącznik z Krakowem, N.N. („Dziekan Antoni"). Kierownik wydziału prowadził werbunek emisariuszy zwłaszcza wśród księży, w tej sprawie utrzymywał kontakt z abp. Adamem Sapiehą i ks. Stefanem Wyszyńskim[436].

Wydziałem Opieki Społecznej (krypt. „Szpital") kierował Jerzy Szyndler („Michał"), mający do pomocy sekretarkę Janinę Paszkowską („Agnieszka"). Do maja 1942 r. wydział składał się z czterech działów. Dział łączności z zagranicą prowadzili: Szyndler, Paszkowska, Maria Poznańska[437] i Janina Zakrzewska, a jego zadaniem było utrzymywanie łączności z pełnomocnikami w Rzeszy. Działem kolportażu kierował Stanisław Kwaskowski („Stachowiak") przy pomocy Poznańskiej („Maria"). Zadaniem tego działu było wysyłanie konspiracyjnej prasy i wydawnictw książkowych. Dział opieki wewnętrznej, kierowany przez Zakrzewską przy pomocy Paszkowskiej, składał się z trzech referatów. Jednym z nich

---

[432] Zbigniew Czeczot-Gawrak (*Polski Związek Zachodni...*, s. 517) przyjmuje za pewnik, że chodzi tu o Stefana Pawłowskiego („Romecki"). Natomiast w *Tymczasowej relacji...* (s. 22) wyraźnie widnieje zapis przy Romockim „Szare Szeregi". Chodzi tu najprawdopodobniej o Andrzeja Romockiego („Morro").

[433] Stanisław Władysław Podwiński (1898–1964), prawnik, pracownik Zarządu Miasta Warszawy, od marca 1942 r. członek Rady Naczelnej PZZ, od 16 XI 1943 r. do 1 IV 1944 r. więziony na Pawiaku, po powstaniu warszawskim wspólnie ze Stanisławem Lorentzem ratował mienie kulturalne z opuszczonej stolicy, po wojnie pracował w centrali „Społem" i Centralnym Związku Spółdzielczym – W. Szyszkowski, *Podwiński Stanisław Władysław* [w:] *PSB*, t. 27, s. 192–193; BZNO, 15956/II/2, Z. Dłużewska-Kańska, T. Piskorski, S. Szwedowski, *Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej „Zet" i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa („Przyszłość" – „Zet"), Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich (O.M.N.S.S.), Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych (O.M.N.S.W.), grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne ekspozytury zewnętrzne, w okresie 1886–1966 r.*, mps, k. 256–258.

[434] Aresztowana 18 VII 1944 r., wywieziona 30 lipca do obozu w Ravensbrück – L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1985, s. 502; W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 419.

[435] Janina Komornicka (1881–1947), pedagog, przed wojną pracowała w Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego, w konspiracji wchodziła w skład Rady Naczelnej i Rady Programowej ZSP, po wojnie pracowała w Państwowym Liceum Handlowym w Warszawie – Z. Dłużewska-Kańska, T. Piskorski, S. Szwedowski, *Niepełny wykaz członków...*, k. 42–43; Z. Dłużewska-Kańska, *Komornicka Janina Honorata Placyda* [w:] *PSB*, t. 13, s. 398–399.

[436] J. Moskwa, *Antoni Marylski i Laski*, Kraków 1985, s. 173–181.

[437] Maria Poznańska mieszkała przy ul. Noakowskiego. Aresztowana w grudniu 1943 r., w kwietniu 1944 r. wywieziona do obozu w Ravensbrück – B. Podhorecka, *Mój udział w akcji „N"* [w:] *Akcja N...*, s. 643; A. Czuperska-Śliwicka, *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1968, s. 384.

był referat opieki nad rodzinami pełnomocników oraz aresztowanych pracowników PZZ. Referatem pomocy lekarskiej kierowała dr Michałowska („Antonina"), przewodnicząca Bratniej Pomocy Lekarskiej ZSP. Trzeci referat, prowadzony przez Paszkowską, utrzymywał kontakt z Bratnią Pomocą Więzienną ZSP i tą drogą pomagał aresztowanym członkom PZZ i pełnomocnikom. Działem opieki terenowej kierował Stanisław Kwaskowski, a jego zadaniem było zaopatrywanie pełnomocników przed wyjazdem do Rzeszy i pomaganie im w pracy wysyłaniem paczek żywnościowych i odzieżowych. Jako siła pomocnicza w Wydziale Opieki Społecznej pracowali: dr Zdzisław Dudek i jego siostra, oboje aresztowani w 1943 r. podczas odbierania korespondencji z Niemiec[438]. Ogółem wypłacano zasiłki rodzinom siedemnastu pełnomocników. Jeszcze w maju–czerwcu 1945 r. wypłacano zapomogi dla rodzin sześciu pełnomocników, w tym „Goszczyńskich", „Zygmunta", „Glińskich", „Dagmary" i „Zawiszanki"[439]. Zapomogi otrzymywały także rodziny „Synaka" i hm. Mieczysława Łętowskiego (Jan Marciniak, „Nałęcz")[440]. W końcu 1943 r. Wydział Opieki Społecznej został połączony z Wydziałem Opieki Terenowej (krypt. „Sanatorium"), którego kierownikiem był N.N. („Jan"), po powstaniu warszawskim wywieziony do oflagu. Sekretariatem kierowała N.N. („Karłowska"), natomiast poszczególnymi referatami: N.N. („Czesławiak") – aprowizacyjnym i odzieżowym, N.N. („Maria") i N.N. („Grażyna") – opieki nad rodzinami pełnomocników. W wydziale były zatrudnione jeszcze „trzy siły pomocnicze"[441].

Samodzielny referat małego sabotażu (krypt. „X"), kierowany przez Mariana Kotowskiego („Marcin"), przygotowywał pełnomocników do wykonywania na terenie Rzeszy zadań dywersyjnych. Działalność ta była prowadzona zasadniczo przez AK. Po powstaniu „Zachodu" uzgodniono z wojskiem podział prowadzonych prac. Według tych ustaleń AK zajmowała się utrzymywaniem kontaktów z oflagami i stalagami, prowadziła akcję „N" oraz działalność „wielkiego sabotażu". Natomiast „Zachód" miał odpowiadać za „mały sabotaż". Jednakże ze względu na niedostateczne środki techniczne, które miała dostarczyć organizacja wojskowa, akcja ta była prowadzona „ułomnie"[442]. Dopiero w grudniu 1944 r. Michalewski zwrócił się do „Zachodu" o uruchomienie laboratorium. Z uwagi na ofensywę styczniową Armii Czerwonej produkcji środków sabotażowych nie rozpoczęto.

Przy PZZ w konspiracji działał Światowy Związek Polaków z Zagranicy (krypt. „Robur"). Jego przewodniczącym był Stefan Szwedowski, sekretarzem Ryszard Koprowski[443], a członkami: Wiktor Ambroziewicz, Adam Paprocki[444], Studziński, Fichrowski,

---

[438] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 19.

[439] *Ibidem*, t. 352, Pismo „Stanisławy" z 2 VI 1945 r.

[440] *Ibidem*, t. 352, Budżet na kwiecień 1945 r. „Nałęcz" został aresztowany w początkach 1943 r. w Piotrkowie Trybunalskim, gdzie wyjechał z zamiarem werbowania pełnomocników dla „Studni" wśród harcerzy – *ibidem*, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18. Według innych danych hm. Mieczysław Łętowski (1902–1951) był wizytatorem Kwatery Głównej Szarych Szeregów (krypt. „Pasieka"), po aresztowaniu osadzony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, następnie w Mauthausen, po wojnie komendant chorągwi łódzkiej i członek Rady Naczelnej ZHP – *Szare Szeregi...*, t. 1: *Materiały, relacje*, s. 501; S. Broniewski, Z. Dłużewska-Kańska, *Łętowski Mieczysław* [w:] *PSB*, t. 18, s. 364.

[441] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 16.

[442] *Ibidem*, k. 3–4.

[443] Ryszard Koprowski, aresztowany w Warszawie, rozstrzelany w czerwcu 1944 r. – T.W. Nowacki, *Szkic do dziejów ZET-u* [w:] *ZET w walce...*, s. 265; L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, s. 402 – tu informacja o rozstrzelaniu w marcu 1944 r.

[444] Adam Paprocki, aresztowany w 1942 r., wywieziony do obozu koncentracyjnego Mauthausen, tam zamordowany – T.W. Nowacki, *Szkic...*, s. 267.

Wojnacki, Gustaw Wolff. Do zadań związku należały: opieka nad jego stypendystami przybyłymi przed wojną na studia do Polski, opieka nad Domem Polaka za Granicą – wybudowanym przy ul. Rybaki, przygotowanie planu pracy na okres powojenny. Nie znamy pełnej struktury „Roburu". Najprawdopodobniej działały w nim sekcje krajowe, według krajów, z których przybyli stypendyści. Istniała np. sekcja czeska[445].

1 sierpnia 1944 r. „Zachód" liczył ogółem 125 pracowników, w tym 44 pełnomocników, 5 emisariuszy, 16 pracowników ekspozytur w GG oraz w Toruniu, Poznaniu i na Śląsku, 8 wykładowców, 5 kapelanów w dulagach, 47 pracowników centrali w Warszawie. Z tej liczby 13 osób pobierało pełne uposażenie, 11 było płatnych tylko częściowo, a 2 osoby pobierały wynagrodzenie ryczałtowe[446]. Po powstaniu warszawskim personel, zwłaszcza płatny, uległ znacznej redukcji. Od 1 lutego 1945 r. na etacie pozostawali: sekretarka centrali, kierownik wydziału ogólnego, sekretarka tegoż wydziału, kierownik wydziału organizacyjnego i opieki społecznej, kierownik wydziału szkolnego oraz kierownicy ekspozytur w Krakowie i Częstochowie[447]. Miesiąc później już tylko trzy osoby pobierały uposażenie: sekretarka centrali, kierownik wydziału organizacyjnego, kierownik wydziału ogólnego[448].

Jeszcze w listopadzie 1944 r. „Zachód" występował do delegata rządu o zorganizowanie aparatu ułatwiającego powrót Polaków z Niemiec. Postulowano utworzenie specjalnego „komisariatu" oraz dwóch placówek działających w ramach Rady Głównej Opiekuńczej. Jedna z nich miała powstać w Krakowie, natomiast druga – zmieniając miejsce pobytu – w Częstochowie, Koluszkach i Skierniewicach[449]. Niemal jednocześnie wystąpiono z postulatem powołania „specjalnego aparatu społecznego"[450] pracującego nad zagospodarowaniem ziem zachodnich. Widziano możliwość powołania go jeszcze w konspiracji, w ramach „Zachodu". Po ustaniu okupacji miałby się przekształcić w Instytut Spraw Zachodnich[451].

Pomoc Delegatury Rządu dla Kościoła katolickiego

Kościół rzymskokatolicki odgrywał ważną rolę od początku tworzenia konspiracji. Przedstawiciele hierarchii włączali się bezpośrednio do prac organizacyjnych, zajmowali niekiedy znaczące stanowiska w podziemiu, służyli również pomocą w sprawach legalizacyjnych (metryki).

---

[445] AAN, 202/II-22, k. 214–214a.

[446] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 416, Sprawozdanie organizacji „Zachód", k. 18. W zestawieniu ujęto także osoby aresztowane, zmarłe i poległe. Ogółem straty personalne komórki wynosiły do tego czasu 21 osób. Tak więc faktycznie 1 VIII 1944 r. pracownikami „Zachodu" były 104 osoby.

[447] Z Częstochowy został wysłany jeden pełnomocnik do Braunau, natomiast z Krakowa wysłano około 3 tys. paczek do pełnomocników i innych Polaków w Rzeszy. Na paczki te wydano 300 tys. zł – *ibidem*, k. 11.

[448] *Ibidem*, k. 19. Redukcja została przeprowadzona w związku z decyzją delegata rządu o ograniczeniu personelu oraz z sytuacją militarną, która spowodowała czasowe zawieszenie działalności „Zachodu".

[449] *Ibidem*, Opieka nad powracającymi.

[450] *Ibidem*, Długofalowy program pracy „Studni".

[451] *Ibidem*, Zasady organizacyjne do projektu prac długofalowych. W ramach instytutu miało działać Biuro Studiów oraz referaty: koncepcyjny, samorządowo-społeczny, szkoleniowy.

Prymas Polski August Hlond opuścił kraj 14 września 1939 r. i udał się do Rzymu. Następnie osiadł w Lourdes we Francji[452]. Prymas utrzymywał kontakt z rządem RP w Londynie za pośrednictwem radiostacji wywiadu mieszczącej się w Tuluzie. Łączność pomiędzy Lourdes a Tuluzą zapewniał m.in. Andrzej Kuśniewicz[453].

W okupowanym kraju ważną rolę odgrywał metropolita krakowski abp. Adam Sapieha. Prowadzili z nim rozmowy kolejni emisariusze i wysłannicy władz polskich we Francji. Już w grudniu 1940 r. doszło do spotkania delegata rządu Cyryla Ratajskiego z Sapiehą[454]. W okresie późniejszym metropolita utrzymywał kontakt z kolejnymi delegatami oraz przedstawicielami partii politycznych.

Kościół współpracował z konspiracją na wielu polach. Jednym z nich była walka cywilna. W Kierownictwie Walki Cywilnej utworzono Komisję Duchownych, dzięki której instrukcje KWC docierały do kapłanów i społeczeństwa w całym kraju[455]. Opracowano również *Instrukcję ramową dla duchowieństwa*, stanowiącą katalog zadań dla kapłanów w Polsce: „1) Duchowieństwu nie wolno stać na uboczu i być tylko biernym widzem tego, co się dzieje. Powinno brać czynny i żywy udział tak, aby kiedyś mogło powiedzieć: »et ego magna pars fui...«. 2) Kapłani polscy powinni właśnie teraz pamiętać o słowach Chrystusa Pana »vos estis lux mundi, vos estis sol terrae« (żyć święcie) – wysoko dzierżyć sztandar kościoła i Ojczyzny – być przykładem dla ludu, stać się jego duchowymi wodzami. W stosunku do wroga: *estate prudentes sicut serpentes et simplices sicut columbes* (słowa Chrystusa Pana), postępować z godnością, odwagą, lecz i roztropnością. 3) Budzić i podtrzymywać ducha w narodzie – nadzieję, wiarę, pewność zmartwychwstania Ojczyzny. 4) Bronić przed załamaniem się ducha w narodzie, wskazując na przykłady z naszej historii i poruszając często zagadnienie cierpienia. 5) Rozwijać czynną miłość Ojczyzny i bliźniego, śpieszyć z pomocą materialną i moralną rodakom, nie szczędząc grosza prywatnego, ograniczając *iura stolae* do minimum, a sprzedając nawet złote naczynia kościelne, aby wiernych ratować przed głodową śmiercią (zgodę biskupa na sprzedaż złotych naczyń kościelnych łatwo otrzymać). 6) Informować ludzi rzeczowo o bieżących sprawach naszej Ojczyzny, kościoła w Polsce, prześladowaniach, okrucieństwach wroga. 7) Zbierać w powyższych sprawach informacje, sprawdzać je, notować i przekazywać upoważnionym, być okiem, uchem, a często i językiem naszych władz państwowych. 8) Pouczać, przestrzegać, gromić wady narodowe, piętnować zbrodnie: denuncjacje, konszachty z wrogiem, szerzenie defetyzmu, wyrzekanie się narodowości. 9) Zwalczać wrogą propagandę i przeciwdziałać jej. 10) Powagą swoją osobistą i kościoła popierać nasz rząd w Anglii, godzić waśnie partyjne, nie jątrzyć jeszcze nie zabliźnionych ran [...] 11) Modlić [się] i polecać modlić się za Ojczyznę. 12) Chronić zabytki sztuki i pamiątki narodowe"[456].

Instrukcja ta powstała przy współpracy tzw. Rady Kapłańskiej przy delegacie rządu. Tworzyli ją: ks. Franciszek Pauliński – przewodniczący do śmierci 23 maja 1943 r.[457],

---

[452] P. Nitecki, *Hlond August* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 174.

[453] A. Kuśniewicz, *Gawędy* [w:] *Przed Wrześniem i po Wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej*, red. Z. Czeczot-Gawrak, A. Leśniewski, A. Kamieniecki, K. Krzyżanowska, S. Nawrocki, W. Wagner, Warszawa 1998, s. 123.

[454] *Księga Sapieżyńska*, t. 2, s. 366.

[455] S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 148–149.

[456] *Instrukcje Walki Cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 107.

[457] *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 666.

o. Edmund Elter, ks. płk dr Tadeusz Jachimowski („Budwicz") – od lutego 1942 r. do sierpnia 1944 r. naczelny kapelan AK, ks. dr płk Roman Mieliński („Kazimierz") – dziekan Obszaru Zachodniego AK, ks. płk Jerzy Sienkiewicz („Juraha") oraz dokooptowani później ks. Józef Baron i ks. Antoni Hlond („Chlondowski"). Jezuita Edmund Elter utrzymywał kontakt z konspiracyjną „Organizacją Kleru" skupiającą około pięciuset duchownych diecezjalnych i zakonnych[458].

W lipcu przedstawiciel Kościoła katolickiego tak przedstawiał sytuację: „Pracujemy w łączności z Delegaturą. Jest specjalna komórka pod auspicjami Krakowa: pośredniczy w sprawach cywilnych X. Loga, a in cura mil. Nakasz[459]. Od trzech miesięcy dostajemy dotację"[460].

Z uwagi na trudną sytuację bytową i prześladowania przez okupantów, władze Polskiego Państwa Podziemnego udzielały Kościołowi pomocy finansowej. Ze strony kościelnej kontakt z delegaturą utrzymywał w tym zakresie „X. Loga". W kwietniu 1943 r. uzgodniono zakres pomocy finansowej dla Kościoła rzymskokatolickiego:

„Na potrzeby Kościoła potrzebna jest miesięcznie kwota 150 000

1) 130 księży wydalonych z diecezji wcielonych do Reichu – jeden à 300 wynosi	39 000
2) 90 kleryków, którzy zdołali zbiec z seminariów włączonych do Rzeszy, a kształcących się w seminariach tak zw[anej] G[eneralnej] Guberni – jeden à 200 wynosi	18 000
3) Sem[inarium] Duch[owne] Częst[ochowa]	15 000
4) Dwóch biskupów po 20 000 wynosi	40 000
5) Jeden biskup à 38 000 wynosi	38 000
	150 000"[461].

Pomoc ta ulegała zmianom, jeżeli chodzi o jej zakres i wysokość poszczególnych pozycji.

[458] J. Humeński, *Duszpasterstwo wojskowe polskiego podziemia w latach 1939–1945* [w:] *Udział kapelanów wojskowych w drugiej wojnie światowej*, red. J. Humeński, Warszawa 1984, s. 238–239; *Księga Sapieżyńska*, t. 2, s. 324–325.

[459] Nakasz – Naczelny Kapelan Sił Zbrojnych w Kraju – zob. M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 82–84.

[460] AAN, 202/I-34, Depesza „Tadeusza" do ks. Zygmunta Kaczyńskiego, ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego, z 20 VII 1943 r., k. 134.

[461] *Ibidem*, 202/XVII-3, Pismo w sprawie potrzeb finansowych Kościoła z kwietnia 1943 r., k. 24.

Tabela nr 2. Pomoc finansowa Delegatury Rządu dla Kościoła w trzech kwartałach 1943 r.

	Kwiecień	Maj– –Czerwiec	Lipiec– –Sierpień	Październik	Listopad	Grudzień
Arcybiskup krakowski[462]	35 000	50 000	30 000	25 000	25 000	25 000
Biskup warszawski[463]	20 000	40 000	30 000	25 000	25 000	25 000
Biskup piński[464]	20 000	10 000				
Arcybiskup lwowski[465]	7 000	50 000	30 000	20 000		
Biskup łucki[466]	3 000	10 000	30 000			
Biskup lubelski[467]			30 000			
Biskup wileński[468]		20 000	30 000		30 000	
Biskup przemyski[469]						10 000
Razem biskupi	**85 000**	**180 000**	**180 000**	**70 000**	**80 000**	**60 000**
Seminarium w Częstochowie	20 000	10 000	20 000			
Seminarium w Kielcach			20 000			15 000
Seminarium w Sandomierzu		20 000			15 000	
Klerycy świeccy		51 000			30 000	
Klerycy zakonni		11 000	20 000		15 000	15 000
Pomoc dla kleryków						15 000
Razem klerycy		**72 000**	**80 000**	**60 000**	**45 000**	**60 000**
Księża w obozach		10 000	20 000	30 000	30 000	30 000
Księża wysiedleni	22 000	25 000	20 000	15 000	15 000	20 000
Księża chorzy	8 000	13 000	10 000	5 000	10 000	10 000
Razem księża		**48 000**	**50 000**	**50 000**	**55 000**	**60 000**
Ogółem	**150 000**	**300 000**	**300 000**	**180 000**	**180 000**	**180 000**

Źródło: AAN, 202/XVII-3, Okresowe rozliczenia z dotacji delegatury dla Kościoła, k. 25–29; *ibidem*, 202/XVII-2, Rozliczenie legacji za grudzień 1943 r. z 10 I 1944 r., k. 88.

[462] Arcybiskupem krakowskim od 1925 r. do 1951 r. był Adam Stefan Sapieha – P. Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 184.
[463] Biskupem warszawskim od 1942 r. był Antoni Władysław Szlagowski – *ibidem*, s. 202.
[464] Biskup piński Kazimierz Bukraba w latach 1942–1944 przebywał w Warszawie – *ibidem*, s. 35–36.
[465] Arcybiskupem lwowskim był Bolesław Twardowski – *ibidem*, s. 212.
[466] Biskupem łuckim był Adolf Szelążek – *ibidem*, s. 200.
[467] Biskup lubelski Marian Leon Fulman i biskup pomocniczy Władysław Goral zostali aresztowani przez Niemców i osadzeni w obozach koncentracyjnych – *ibidem*, s. 61, 69–70.
[468] Arcybiskup wileński Romuald Jałbrzykowski był w latach 1942–1944 więziony przez Niemców. Biskupem pomocniczym był Mieczysław Reinys – *ibidem*, s. 87, 178.
[469] Biskupem przemyskim był Franciszek Barda – *ibidem*, s. 25.

Tabela nr 3. Pomoc finansowa Delegatury Rządu dla Kościoła w pierwszym półroczu 1944 r.

	Styczeń	Luty	Marzec	Kwiecień	Maj	Czerwiec
Biskup krakowski	30 000	25 000	25 000	25 000	25 000	25 000
Biskup warszawski	30 000	25 000	25 000	25 000	30 000	25 000
Biskup przemyski	10 000					
Biskup wileński			20 000			
Biskup lubelski				15 000	20 000	20 000
Razem biskupi	**70 000**	**50 000**	**70 000**	**65 000**	**75 000**	**70 000**
Seminarium w Sandomierzu	15 000	15 000	15 000	15 000	15 000	10 000
Seminarium w Kielcach	15 000	15 000	15 000	15 000	15 000	10 000
Klerycy zakonni	15 000	15 000	15 000	15 000	15 000	15 000
Pomoc dla biednych kleryków		15 000	10 000	10 000	15 000	
Razem seminaria i klerycy	**45 000**	**60 000**	**55 000**	**55 000**	**45 000**	**50 000**
Księża w obozach	30 000	30 000	30 000	30 000	30 000	30 000
Księża wysiedleni	20 000	20 000	20 000	20 000	20 000	20 000
Księża chorzy	10 000	10 000	5 000	10 000	10 000	10 000
Profesorowie	5 000	10 000				
Razem księża	**65 000**	**70 000**	**55 000**	**60 000**	**60 000**	**60 000**
Ogółem	**180 000**	**180 000**	**180 000**	**180 000**	**180 000**	**180 000**

Źródło: AAN, 202/XVII-3, Okresowe rozliczenia z dotacji delegatury dla Kościoła, k. 30–34; *ibidem*, 202/XVII-2, Rozliczenie legacji za czerwiec 1944 r., k. 90.

Instytut Europy Środkowej

Instytut został utworzony w końcu 1943 r. przez działaczy „Unii" pod kierunkiem Jerzego Brauna. Składał się z wydziałów: politycznego, gospodarczego, czesko-polskiego, zachodniosłowiańskiego i wschodniego[470]. W jego pracach brali udział wybitni profesorowie: Stanisław Leszczycki[471] – geograf, Kazimierz Piwarski[472], Henryk Batowski[473]

[470] J. Braun, K. Popiel, K. Sieniewicz, *Człowiek ze spiżu*, Londyn 1981, s. 89–91, 153–154; C. Żerosławski, *Katolicka myśl o Ojczyźnie. Ideowopolityczne koncepcje klerykalnego podziemia 1939–1944*, Warszawa 1987, s. 60.
[471] Stanisław Marian Leszczycki (1907–1996), profesor UJ i UW, członek PAN.
[472] Kazimierz Piwarski (1903–1968), profesor UJ i UAM, członek PAU i PAN.
[473] Henryk Batowski (1907–1999), profesor UJ, więzień Sachsenhausen i Dachau, czynny w tajnym nauczaniu, członek PAU.

i Jan Dąbrowski[474] – historycy, Kazimierz Nitsch[475] – językoznawca, Tadeusz Lehr-Spławiński[476] i Kazimierz Kumaniecki – filolodzy, Władysław Szafer[477] – botanik, a także antropolog Karol Stojanowski[478]. Kierownikiem wydziału zachodniosłowiańskiego został Bohdan Gębarski. Wydział współpracował z BIP KG AK w zakresie akcji „N". Wydano m.in. ulotkę *Wir sind Slaven*[479]. Wydział interesował się sprawami Serbów Łużyckich. Zagadnieniem tym zajmowano się już znacznie wcześniej, przed powstaniem IES. W 1941 r. memoriał dla rządu RP w tej sprawie przygotował Tadeusz Powidzki, prezes Towarzystwa Przyjaciół Serbołużyczan w Poznaniu, wraz z Amelią Chmielewską, sekretarką Związku Przyjaciół Narodu Łużyckiego w Warszawie[480]. Następnie we wrześniu 1942 r. powstał Serbołużycki Komitet Narodowy w Polsce. Jego sekretarzem był Roman Borysz. W skład komitetu wchodzili także Polacy: N.N. („Antoni"), N.N. („Ryszard") i Bohdan Gębarski („Belina")[481]. W pierwszym numerze konspiracyjnego pisma „Sprawy Łużyckie", wydanym z datą 1 listopada 1942 r., został opublikowany memoriał komitetu z 20 października. Autorzy upoważnili w nim rząd RP do przemawiania w jego imieniu na arenie międzynarodowej[482].

Zadaniem instytutu było opracowywanie zagadnień dotyczących sytuacji w krajach europejskich położonych pomiędzy morzami Bałtyckim, Czarnym i Adriatykiem. Opracowania przekazywano do Londynu. W poczcie przewiezionej przez Tadeusza Chciuka („Celt") znajdowały się m.in. opracowania IES: „Sprawozdanie z działalności", „Spis prac", „Memoriał w sprawie granic zachodnich i Ziem Zachodnich"[483].

Działalność instytutu była finansowana przez Delegaturę Rządu. Jeszcze w listopadzie 1944 r. przekazano na jego pracę 150 tys. zł[484]. W styczniu–lutym 1945 r. na prace IES wypłacono z funduszy Departamentu Informacji i Prasy 5 tys. zł i 200 dolarów, a w marcu–kwietniu dalszych 50 tys. zł[485].

---

[474] Jan Dąbrowski (1890–1965), profesor UJ, członek PAU i PAN.
[475] Kazimierz Nitsch (1874–1958), profesor UJ i UJK, prezes PAU i wiceprezes PAN.
[476] Tadeusz Lehr-Spławiński (1881–1965), rektor UJ, członek PAU i PAN.
[477] Władysław Szafer (1886–1970), profesor UJ, rektor konspiracyjnego UJ, członek PAU i wiceprezes PAN.
[478] Karol Stojanowski (1895–1947), członek naczelnych władz SN, wykładowca TUZZ, profesor uniwersytetów w Poznaniu i Wrocławiu – Z. Kaczmarek, *Stojanowski Karol* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 529–530.
[479] J. Braun, *„Unia"*.
[480] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 51a z 23 VI 1941 r., k. 32. Tadeusz Powidzki we wrześniu 1939 r., do wkroczenia Niemców do Poznania, redagował „Kurier Poznański" i „Dziennik Poznański" – A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 234.
[481] B. Gębarski, *„Akcja bez Nazwy"* [w:] *Wojna i konspiracja. Wspomnienia dziennikarzy polskich*, red. E. Rudziński, Warszawa 1987, s. 183–184. W okresie powstania warszawskiego pracował w redakcjach „Żołnierza Starego Miasta" i „Głosu Starego Miasta", zmarł 20 III 1978 r. – „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 486.
[482] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 154–155.
[483] SPP, MSW, t. 67a, Spis materiałów „Celta", k. 95.
[484] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pokwitowanie z 10 XI 1944 r.
[485] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „600/PP" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 40, 43.

4

BIURO DELEGATA RZĄDU NA KRAJ

Po objęciu 14 grudnia 1940 r. funkcji głównego delegata na Generalne Gubernatorstwo Cyryl Ratajski[1] rozpoczął przejmowanie istniejącego już „aparatu administracyjnego". Proces przejmowania i uruchamiania nowych departamentów możemy do pewnego stopnia obserwować na podstawie dokumentów finansowych delegatury[2]. Od stycznia 1941 r. w wydatkach występuje „Wójt" – może tu chodzić o samego delegata. W maju pojawia się „Mielecki" – Tadeusz Dziekan, dyrektor Departamentu Poczt i Telegrafów. W czerwcu – „Bartłomiej", w lipcu – „Turkowski", w sierpniu – „Kierzkowski"[3] i „Buras"[4] – wszyscy do tej pory nierozpoznani. We wrześniu widnieje „Zawadzki" – Leopold Rutkowski, dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych, i nierozpoznany „Bogumił". W listopadzie jest „Boruta" – zapewne Bolesław Rutkowski[5], dyrektor Departamentu Przemysłu i Handlu. Jednocześnie z innych dokumentów finansowych[6] wiemy, że od 1 marca rozliczał się „Wisłocki" – Jan Stanisław Jankowski[7], dyrektor Departamentu Pracy i Opieki Społecznej, także od marca „Dąbrowski"[8], od maja „Brzozowski" – Antoni Olszewski, dyrektor Działu/Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, od 1 lipca „Dołęga" – Stanisław Kauzik, dyrektor Departamentu Informacji i Prasy, za 1941 r., ale bez podania miesiąca, rozliczał się „Sadowski" – Czesław Wycech, dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury[9].

---

[1] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 157–159.

[2] AAN, 202/XVII-2, Zestawienie wydatków za 1941 r., k. 8.

[3] Najprawdopodobniej dyrektor Departamentu Komunikacji („590/K") – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352. W niektórych dokumentach pseudonim ten jest zapisany jako „Kieszkowski".

[4] Jest to najprawdopodobniej pseudonim pierwszego dyrektora Departamentu Rolnictwa – Leonarda Witolda Maringe. Figuruje jeszcze w rozliczeniach za marzec 1942 r. W następnym okresie pojawia się w to miejsce pseudonim „Gnatowski" używany przez Zygmunta Załęskiego, drugiego dyrektora tegoż departamentu – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie finansowe za marzec 1942 r., k. 15; *ibidem*, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r., k. 19–20.

[5] Według wspomnień córki Bolesława Rutkowskiego (Z.M. Rutkowska, *Bolesław Tadeusz Bończa Rutkowski. Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza", wydanie stołeczne, 27 II 1997, s. 11) został mianowany dyrektorem departamentu w lipcu 1941 r.

[6] AAN, 202/XVII-2, Protokół zdawczo-odbiorczy sekcji finansowo-budżetowej, k. 25–26.

[7] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 88–90. Według Wacława Szuberta (*Wspomnienia o Departamencie Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu 1941–1944)*, „Przegląd Historyczny" 1989, z. 1, s. 138) Jan Stanisław Jankowski został mianowany dyrektorem departamentu wiosną 1941 r.

[8] Być może chodzi o Władysława Barańskiego („Dąbrowski") z tajnej Dyrekcji Lasów Państwowych działającej w ramach Departamentu Rolnictwa. W materiałach delegatury znajdowało się sprawozdanie „resortu leśnego" od 1 X do 31 XII 1941 r. – AAN, 202/I-1, Spis archiwum Delegatury, k. 63a. Może też chodzić tu o osobę kierującą szkolnictwem wyższym. W rozliczeniach wydatków delegatury na wiosnę 1942 r. figurują: „Sadowski" z dopiskiem „uczniowie" oraz „Dąbrowski" z dopiskiem „studenci" – *ibidem*, 202/XVII-2, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r., k. 19–20.

[9] Nieznajomość pseudonimów, jakimi posługiwali się pracownicy delegatury – zwłaszcza w pierwszym okresie działalności – uniemożliwia dokładne prześledzenie procesu formowania się administracyjnego aparatu urzędniczego. Wśród kilku nierozpoznanych pseudonimów muszą się kryć przynajmniej niektórzy z pozostałych dyrektorów departamentów: Roman Rybarski, Leon Nowodworski, Leonard Witold Maringe, Jerzy Michalewski.

Proces powstawania zaplecza administracyjnego delegata przebiegał z trudnościami, wynikającymi także z tego, że rząd RP dość długo nie widział takiej potrzeby i przewidywał tworzenie Biura Delegata dopiero po ustąpieniu okupacji. W wyniku zdecydowanej postawy polityków skupionych w PKP pogląd ten uległ zmianie. W dekrecie z 1 września 1942 r. przewidywano faktyczne objęcie władzy przez delegata i tworzenie administracji na ziemiach „zwalnianych od okupacji"[10]. 15 listopada 1942 r. PKP uchwalił „statut dla pracy rady [PKP] i zarządu [delegatury], który obowiązywałby na okres do wejścia w życie dekretu"[11].

Organem pracy delegata – zgodnie z dekretem prezydenta – było Biuro Delegata, składające się z departamentów i sekcji. Zadania departamentów zostały określone następująco: „1) zbieranie materiałów potrzebnych Delegatowi Rządu dla wykonania jego zadań, opracowanie ich oraz przygotowanie projektów jego zarządzeń i decyzji, 2) ewidencja i przygotowanie personelu dla objęcia urzędów i wykonywania funkcji publicznych w miarę uwalniania i po uwolnieniu Państwa od okupacji oraz powoływanie funkcjonariuszy tymczasowej administracji państwowej w granicach i według zasad ustalonych przez Delegata Rządu, 3) kierowanie tymczasową administracją państwową i nadzór nad nią według zasad ustalonych przez Delegata Rządu, 4) opracowanie i przygotowanie projektów aktów ustawodawczych, rozporządzeń i zarządzeń, których wydanie będzie konieczne w czasie przejściowym po ustaniu okupacji, i uporządkowanie stanu prawnego"[12].

Poza tymi ogólnymi zadaniami dla departamentów delegat w 1943 r. przesłał do poszczególnych komórek wytyczne do skupienia działalności na okresie przełomu: „Wszystkie organa administracji państwowej – zarówno rządowe, jak i samorządowe, powinny zawczasu przygotować się do spełnienia zadań, które wyłonią się przed nimi w chwili przełomowej. W tym celu należy: 1) Prace, dokonywane w tej dziedzinie w departamentach, wysunąć na plan pierwszy przed opracowaniem projektów, które będą mogły być realizowane w okresie późniejszym. 2) W odprawach instrukcyjnych, które kierownicy departamentów odbywają z delegatami okręgowymi, kłaść nacisk na omówienie zadań okresu przejściowego, które nieodzownie wymagać będą rozstrzygnięcia w dziedzinie: obsłużenia potrzeb wojska, zapewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego, zabezpieczenia mienia – zarówno publicznego, jak i prywatnego, utrzymywania w ruchu instytucji użyteczności publicznej, zapewnienia aprowizacji, opieki społecznej, zatrudnienia, uruchomienia życia gospodarczego itd. 3) Przystąpić niezwłocznie do opracowania instrukcji służbowej dla władz administracji I i II instancji w zakresie działania poszczególnych departamentów na okres przejściowy. Opracowane projekty przesłać do dnia 1 VII r[oku] b[ieżącego] do Departamentu Spraw Wewnętrznych, którego zadaniem będzie zestawienie na ich podstawie jednolitej *Instrukcji służbowej dla władz administracji I i II instancji*"[13].

W końcu 1943 r. przy poszczególnych departamentach powołano komisje opiniodawcze, w których skład wchodzili przedstawiciele stronnictw politycznych. Zakres działania tych komisji ustalał regulamin z 3 listopada 1943 r., w którym stwierdzano: „Powołanie komisji

---

[10] Dekret prezydenta RP z 1 IX 1942 r. o tymczasowej organizacji władz na ziemiach Rzeczypospolitej [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 302–306.

[11] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 15 XI 1942 r., k. 14.

[12] *Ibidem*, 202/I-1, Statut Biura Delegata Rządu, k. 20; G. Górski, *Administracja...*, s. 317.

[13] AAN, 202/I-52, Pismo „Klonowskiego" do kierowników departamentów z 7 V 1943 r., k. 74.

opiniodawczych ma na celu zapoznanie stronnictw z pracami departamentów w okresie przygotowywania tych prac. Zadaniem komisji jest wyrażenie swych opinii: odnośnie [do] projektów, które przedstawi dyrektor departamentu; odnośnie [do] projektów, dekretów i zarządzeń opracowanych przez departament"[14].

Prezydium

W opracowanym w październiku 1941 r. schemacie organizacyjnym delegatury „prezydium" miało składać się z następujących komórek organizacyjnych (wydziałów?): ogólnego – sekretariatu, finansowo-gospodarczego, osobowego, likwidacji [skutków] wojny. Zapewne w podobnej postaci funkcjonowało „prezydium" w okresie kierowania delegaturą przez Ratajskiego. Po przejęciu funkcji delegata (17 września 1942 r.) przez Jana Piekałkiewicza[15] nastąpiła reorganizacja bezpośredniego zaplecza. Od 1943 r. do „prezydium" zaliczano: Sekcję Prezydialną (Biuro Prezydialne), Sekcję Finansowo-Budżetową, Sekcję Kontroli, Sekcję Ekonomiczną[16].

1. Sekcja Prezydialna (krypt.: „Ul", „Wieża", „500/P")[17]

Po przybyciu do kraju w czerwcu 1940 r. tymczasowego delegata rządu Jana Skorobohatego-Jakubowskiego[18] łącznikiem pomiędzy nim a komendantem głównym ZWZ był Jerzy Michalewski („Barkowski", „Jerzy", „Piotrowski", „Heller")[19]. Jak podaje w swojej relacji, 1 września 1940 r. został sekretarzem generalnym delegatury (później szefem Biura Prezydialnego) i funkcję tę miał pełnić do 1 września 1942 r.[20] Informacja ta jest nieprawdziwa, gdyż najprawdopodobniej już rok wcześniej – jesienią 1941 r. – na jego miejsce przyszedł Jan Domański („Roman", „Wilczyński")[21].

---

[14] *Ibidem*, 202/I-1, Regulamin dla komisji opiniodawczych, k. 33; G. Górski, *Administracja...*, s. 324. Regulamin 26 X 1943 r. został przyjęty przez KRP – *ibidem*, 199/1, Protokół z posiedzenia KRP 26 X 1943 r., k. 33–34.

[15] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 148–150.

[16] AAN, 202/XVII-2, Załącznik nr 3 do preliminarza budżetowego na 1943 r., k. 47.

[17] Nazwa Biuro Prezydialne utrwaliła się w dotychczasowej literaturze i figuruje na niektórych dokumentach. Należy jednak zaznaczyć, że w schemacie delegatury przesłanym 30 X 1941 r. do Londynu figuruje nazwa prezydium i taka była umieszczana również w projektach budżetów delegatury (SPP, t. 4.1.1.1.; *ibidem*, MSW, t. 74, Depesza nr 160 z 30 XI 1942 r. z projektem budżetu na 1943 r., k. 241; *ibidem*, t. 78, Depesza nr 179 z 5 X 1943 r. z budżetem na 1944 r. uchwalonym przez KRP, k. 237), natomiast w innych dokumentach wewnętrznych i depeszach widnieje nazwa: Sekcja Prezydialna (AAN, 202/I-1, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; SPP, MSW, t. 78, k. 49; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.). Tę ostatnią nazwę umieścił także Stefan Pawłowski w opracowanym przez siebie schemacie organizacyjnych delegatury (kopia w zbiorach autora).

[18] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 143–144; *idem*, *Skorobohaty-Jakubowski Jan* [w:] *PSB*, t. 38, s. 265–267.

[19] *Idem*, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 127–129.

[20] J. Michalewski, *Relacja*, s. 77.

[21] Pracownicy Sekcji Prezydialnej: Wanda Modlibowska i Jan Uchman twierdzili, że ich szefem od początku był Jan Domański, a nie Jerzy Michalewski – kopia oświadczenia w zbiorach autora. Michalewski pozostawał do 17 IX 1942 r. kierownikiem sekcji finansowo-budżetowej. Od listopada 1942 r. był zastępcą szefa Biur Wojskowych KG AK i łącznikiem dowódcy AK do delegata. Od 31 sierpnia do 7 XII 1944 r. był szefem Biura Finansów i Kontroli KG AK. Od listopada 1944 r. był dyrektorem Departamentu Obrony Narodowej w delegaturze – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 449.

W maju 1942 r. zastępcą Domańskiego został Stefan Pawłowski („Romecki", „Grabowiecki")[22], który po jego ustąpieniu (listopad 1942 r.)[23] objął kierownictwo sekcji i sprawował tę funkcję do upadku powstania warszawskiego[24].

W początkach 1943 r. na etacie „Ula" było 16 osób: Stefan Pawłowski – kierownik, Jan Domański – kierownik urlopowany, Wanda Modlibowska[25] – sekretarka, Stanisław Piotrowski („Henryk Baryka-Gadomski") – referent spraw narodowościowych[26], Roman Knoll – referent zagraniczny[27], kierownik łączności, kierownik szyfrów, cztery łączniczki, trzy maszynistki, kurier i jego zastępca (od 15 stycznia 1943 r.)[28]. W maju–czerwcu 1943 r. zostali przyjęci kierownik ochrony i fotograf[29]. W lipcu–sierpniu dołączyli dwaj strażnicy i dwie łączniczki[30]. Na przełomie listopada i grudnia 1943 r. przybył prezes Komitetu do Walki z Komuną[31].

Sekretariatem kierowała początkowo Karolina Krassowska („Józefa", „Józefa Wysoka"), aresztowana 12 września 1941 r. w lokalu delegatury w Al. Ujazdowskich[32]. Następnie, już za czasów Domańskiego, kierownictwo sekretariatu objęła dotychczasowa kurierka do Budapesztu i szyfrantka Wanda Modlibowska („Maria Szara", „Halszka"), a jej mieszkanie przy ul. Lwowskiej 10 stanowiło lokal kontaktowy. Lokale kontaktowe ulegały zmianom, w pewnym okresie znajdowały się w Al. Jerozolimskich i przy ul. Kruczej, a skrzynka alarmowa przy ul. Wilczej[33].

W sekretariacie pracowała maszynistka Julia Ryszkiewicz („Julia"). Archiwum sekretariatu znajdowało się w szpitalu przy ul. Koszykowej (Klonowej) oraz w lokalu przy ul. Brzozowej („u p. Brzozy"[34]). Materiały do wysyłki do Londynu fotografował Stanisław

---

[22] Notatki Stefana Pawłowskiego, kopia w zbiorach autora; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 129.

[23] AAN, 202/I-52, Pismo „Romana" do „Wrocławskiego" z 15 XI 1942 r., k. 6. Data objęcia kierownictwa Sekcji Prezydialnej przez Stefana Pawłowskiego nie jest ustalona. Prawdopodobnie od listopada 1942 r. zastępował czasowo Jana Domańskiego ze względu na jego chorobę. Kierownictwo na stałe przejął 31 XII 1942 r., natomiast Biuro Delegata Rządu – dopiero 3 II 1943 r. – *ibidem*, 202/I-1, Protokół przekazania Biura Delegata Rządu, k. 98. Chociaż sam Pawłowski twierdził, że objął kierownictwo biura w październiku 1942 r. – *Życiorys Stefana Pawłowskiego* (kopia w zbiorach autora).

[24] Oświadczenie Jana Uchmana w zbiorach Andrzeja K. Kunerta (kopia w zbiorach autora).

[25] H. Matuszewicz, J. Łopuszański, *Wanda Modlibowska...*, s. 317–322.

[26] AAN, 202/I-54, Pismo „Wrocławskiego" z 27 X 1942 r., k. 61. Referat został zlikwidowany w połowie 1943 r., kiedy zdymisjonowano Stanisława Piotrowskiego. Następnie utworzono Radę Narodowościową, na której czele stał zastępca delegata Adam Bień („Bronowski"). Powodem dymisji Piotrowskiego miał być artykuł *O kwestii ukraińskiej*, pióra Stanisława Herbsta – zob. E. Muszalski, *Piotrowski Stanisław* [w:] *PSB*, t. 26, s. 509, zaś według Adama Bienia (*Bóg wyżej...*, s. 73) nazwanie grekokatolickich Rusinów Ukraińcami.

[27] Referent spraw mniejszości narodowych i referent zagraniczny odeszli z Sekcji Prezydialnej w czerwcu 1943 r. – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za lipiec–sierpień 1943 r., k. 58–60.

[28] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za styczeń–luty 1943 r., k. 43–44.

[29] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za maj–czerwiec 1943 r., k. 56–57.

[30] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za lipiec–sierpień 1943 r., k. 58–60.

[31] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za listopad–grudzień 1943 r., k. 72–73.

[32] J. Michalewski, *Relacja*, s. 98–99; *Słownik uczestniczek...*, s. 215; H. Brzozowska, *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, s. 90–91; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 98–99 – osadzona na Pawiaku, zmarła 13 września po przesłuchaniu w siedzibie gestapo w al. Szucha. Pośmiertnie odznaczona Orderem Wojennym Virtuti Militari V klasy. Aresztowanie Karoliny Krassowskiej spowodowało zmianę miejsca zamieszkania Cyryla Ratajskiego. Za pośrednictwem Stanisława Miklaszewskiego zamieszkał pod nazwiskiem Celestyn Radwański przy ul. Filtrowej 7 – A. Reiterowa, *„Pan Profesor". Wspomnienia z lat 1941–1942 o Cyrylu Ratajskim (fragment pamiętnika)*, „Więź" 1965, nr 2, s. 82–94.

[33] AAN, 202/I-52, Pismo „Romeckiego" z 1 VIII 1943 r., k. 169.

[34] *Ibidem*, 202/I-1, Protokół przekazania Biura Delegata Rządu, k. 98.

Jaślan (asystent prof. Witolda Broniewskiego na Politechnice Warszawskiej), a w przygotowaniu klisz do wysyłki w lokalu przy ul. Mochnackiego brały udział łączniczki sekcji.

Kierownikiem łączności wewnętrznej była Irmina Molska-Schillak („Irma", „Władysława")[35]. Zespół łączniczek, których liczba ulegała zmianie[36], stanowiły: Janina Czaplińska („Aleksandra", „Ola"), Bronisława Grzelak („Ewa"), Halina Kożuchowska („Halina", „Zofia")[37], Stefania Lasowy („Franciszka"), Barbara Malinowska („Magda"), Maria Modlibowska („Stanisława", „Stacha"), Anna Ostrochulska („Jadwiga").

Komórką szyfrów kierowała początkowo Wanda Modlibowska. Przeszkoliła ona w zakresie szyfrowania korespondencji łączniczki, m.in. Kożuchowską, Molską i Jadwigę Rużyłło-Pawłowską („Krystyna")[38], która w 1942 r. przejęła kierownictwo komórki. W 1943 r. drugą szyfrantką była N.N. („Danuta")[39].

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na zagadnienie szyfrów stosowanych przez Delegaturę Rządu. Sprawa ta – jak do tej pory – nie została opracowana. Szyfry były stosowane powszechnie w korespondencji pomiędzy komórkami organizacyjnymi. Danymi, które szczególnie chroniono, były adresy punktów kontaktowych oraz dane personalne. W celu ukrycia adresów stosowano np. dość prosty zabieg. Numer domu mnożono razy trzy, dopisując z przodu jedną, dowolną cyfrę, następnie łamano ją przez właściwy numer mieszkania. Natomiast do nazwy właściwej ulicy dodawano drugą ulicę, pisząc: „na rogu". Otrzymywano dzięki temu zapis: „spotkanie na rogu Hożej i Kruczej 915/10", co oznaczało – spotkanie na ul. Hożej 5 m. 10[40]. Innym sposobem ukrycia miejsca spotkania było podwojenie numeru domu, do tego dodanie cyfry 7 oraz numeru mieszkania. Dla przykładu: ul. Hoża 2 m. 8 należało zapisać: 478, teraz całość pomnożyć przez 2, co dawało 956. Całość łamano przez pozorowany numer mieszkania i otrzymywaliśmy zapis: „ul. Hoża/Krucza 956/10"[41]. Jeszcze innym sposobem zaszyfrowania numeru domu było dodawanie do prawdziwego numeru roku ważnego wydarzenia historycznego, np. uchwalenia Konstytucji 3 maja – 1791.

Do przekazania dłuższych informacji stosowano „szyfr książkowy", oparty na dowolnej książce będącej w posiadaniu zarówno nadawcy, jak i odbiorcy listu. Poszczególne litery oznaczano ułamkiem, np. 5/2 – gdzie „5" oznaczało linijkę tekstu na określonej stronie, a „2" pozycję litery w danej linijce. Pewną odmianą tego szyfru było posługiwanie się tylko pierwszymi literami w wierszu. Wówczas „5" oznaczało numer strony, a „2" kolejny wiersz, licząc od góry strony[42].

Stosowano także znacznie prostszy, możliwy do odtworzenia w każdej chwili szyfr oparty na słowie-„haśle" i „przerywanym ciągu alfabetycznym". Ustalano co jakiś czas słowo-„hasło", np. rebus. Pierwszej literze „r" przypisywano cyfrę 1. Następnie szukano w „haśle"

---

[35] Zmarła 24 XI 1978 r. w Bydgoszczy – „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 499–500.

[36] W końcu 1943 r. na etacie „Ula" było sześć łączniczek – AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za listopad–grudzień 1943 r., k. 72–73.

[37] W październiku 1942 r. gestapo poszukiwało Haliny Kożuchowskiej „jako sekretarki C. Ratajskiego" – *ibidem*, 202/I-52, Pismo „Paszteciarni" do „Henryka Kuleszy" z 26 II 1943 r., k. 11.

[38] Jadwiga Rużyłło-Stasiakowa, polonistka, od 1952 r. pracowała w Instytucie Badań Literackich PAN, odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, zmarła 27 XI 1989 r. w wieku 81 lat – „Więź" 1990, nr 2/3, s. 191 (nota biograficzna).

[39] Dwie szyfrantki figurują na etacie „Ula" w końcu 1943 r.

[40] AAN, 202/I-52, Pismo „Grabowieckiego" z 3 IV 1943 r., k. 157.

[41] *Ibidem*, Szyfr adresowy opracowany przez Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego, k. 187.

[42] *Ibidem*, 202/III-34, Pismo „Tokarskiego" z 27 XI 1943 r., k. 127.

najbliższej w alfabecie litery po „r", taką literą jest „s", i jej przypisywano cyfrę 2. Później od początku alfabetu nadawano literom kolejne cyfry, aż do litery znajdującej się w „haśle". A więc „a" = 3, „b" = 4. Teraz wracano do poprzedniego ciągu i nadawano „t" = 5, „u" = 6. Po czym ponownie wracano do ciągu z początku alfabetu: „c" = 7, „d" = 8, „e" = 9. Znowu przerywano ciąg i nadawano: „w" = 10, „y" = 11, „z" = 12, „ż" = 13. Po wyczerpaniu alfabetu „w dół" uzupełniano ciąg brakujących liter: „e" do „r", a więc: „f" = 14, „g" = 15, „h" = 16 ... do „o" = 24, „p" = 25[43]. Przy przećwiczeniu kilku wersji tego szyfru można było dość szybko odtworzyć kod szyfru, bez potrzeby posiadania konkretnej książki czy tabeli.

Oczywiście o wiele bardziej skomplikowane były szyfry używane do korespondencji radiowej. Jednym z zachowanych jest kod techniczny „H-6", spisany na wielu stronach[44]. Jego używanie wymagało sporo czasu na zaszyfrowanie i odczytanie wiadomości. Do lepszego zabezpieczenia szczególnie ważnych danych, np. osobowych, stosowano dodatkowo dość prosty zabieg, mianowicie w tekście depeszy nazwiska oznaczano tylko cyframi, natomiast dane osobowe przekazywano w depeszy następnej.

W Biurze Prezydialnym znajdowała się także komórka łączności radiowej pod kierownictwem Jana Uchmana („Kowal")[45]. Po powstaniu warszawskim, wobec wywiezienia Uchmana do Niemiec, kierownictwo nad łącznością radiową przejął Stefan Korboński, ówczesny kierownik Departamentu Spraw Wewnętrznych delegatury. Po objęciu przez Korbońskiego funkcji delegata rządu (kwiecień 1945 r.) doszło do połączenia komórek łączności radiowej dawnego KWC i Departamentu Spraw Wewnętrznych.

2. Sekcja Finansowo-Budżetowa (krypt.: „Bak", „Źródło", „700")[46]

Sekcja powstała w połowie 1941 r. Jej kierownikiem do 5 października 1942 r. był Jerzy Michalewski („Barkowski"), zastępcą Witold Grott (Roman Górka, „Gardański"), kasjerem N.N. – aresztowany w grudniu 1941 r., następnie Janina Fafiusowa-Twarowska („Janina")[47]. Osoba Michalewskiego budziła zastrzeżenia polityków zasiadających w PKP. Znalazło to wyraz w ich wypowiedziach na posiedzeniu PKP 12 kwietnia 1942 r.[48] Kierownictwo sekcji 5 października 1942 r. przejął Stanisław Roman Dangel („Junosza", „Salisch")[49], aresztowany 26 października 1942 r. Po nim funkcję tę pełnił zapewne dotychczasowy zastępca Witold Grott – aresztowany 22 lipca 1943 r., a od 1943 r. do 1945 r. Wincenty Bryja („Górski", „Halski")[50], pracownikami zaś nadal byli m.in. Fafiusowa-

---

[43] BZNO, 16596/II, Pismo „Serafickiego" do ODR Lwów z 21 IX 1943 r.

[44] AAN, 202/III-66, Kod techniczny H.6, k. 89–112.

[45] Szerzej na temat komórki „Kowala" zob. rozdział 2.

[46] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[47] Według powojennych materiałów MBP – Bolesława Twarowska, aresztowana w 1947 r. – AIPN, 0397/839, Opracowanie „Delegatura Rządu w okresie okupacji i po wyzwoleniu" z 2 IX 1950 r., k. 2.

[48] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 12 IV 1942 r., k. 2. Warto podkreślić, że politycy zgłaszali zastrzeżenia do osoby pełniącej funkcję „dyrektora finansowego", a nie sekretarza generalnego, co pośrednio potwierdza fakt, iż już wówczas Jerzy Michalewski nie był kierownikiem (sekretarzem generalnym) Sekcji Prezydialnej Delegatury.

[49] *Ibidem*, 202/XVII-2, Protokół zdawczo-odbiorczy z 5 X 1942 r., k. 25–26.

[50] Informacje z zapisków Stefana Pawłowskiego (kopia w zbiorach autora); Informacje Wandy Modlibowskiej i Franciszka Stemlera dla autora; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe...*, s. 213; K. Popiel, *Na mogiłach przyjaciół*, Londyn 1966, s. 146, 178; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 39 (tu w życiorysie Wincentego Bryi inna data objęcia funkcji – październik 1942 r.).

-Twarowska („Janina"), Bogumił Orzechowski – aresztowany jesienią 1943 r.[51], Tadeusz Jankowski (czasowy zastępca Bryi w czasie powstania warszawskiego)[52]. Sekcja lokowała otrzymywane pieniądze w tzw. kasach. Znamy tylko ich kryptonimy: „Szpital", „Plac" – ul. Królewska 9, „Pracownia", „Bank", „Dyrekcja"-„Klotzek", „Gospoda", „Fabryka", „Oficyna", „Sęk", „Marszałek"-„Buczkowski", „Victoria" – ul. Sienna u Józefa Kossobudzkiego, „Dworzec" – ul. Widok 24 u pani Skoczyńskiej, opiekunką była pani Świdzińska, „Kolonia I", „Kolonia II", „Skład" – właściciel „Janek", „Stanisława" – ul. Kredytowa 8, „Krucza" – ul. Krucza 5 (lub 4)[53]. Waluty obce zapisywano oznaczeniami umownymi: I – dolary złote, Ia – funty złote, II – dolary papierowe, III – ruble złote, IV – marki niemieckie, V – funty papierowe, VII – złote Banku Polskiego[54].

Zadaniem sekcji było finansowanie działalności delegatury i organizacji z nią współpracujących (partii politycznych, hierarchii kościelnej, Rady Pomocy Żydom, Patronatu itd.). Z najwcześniejszego sprawozdania finansowego delegata, jakim dysponujemy, z marca 1941 r.[55], możemy dowiedzieć się, jak dzielono wydatki: oświata – 107 tys. zł, opieka nad więźniami dla Patronatu – 20 tys. zł, delegatura w Poznaniu – 60 tys. zł i 20 tys. marek, propaganda – 30 tys. zł, subwencje prasowe dla innych organizacji – 20 tys. zł, aparat delegatury – 30 tys. zł, inne subwencje – 20 tys. zł miesięcznie. W październiku 1941 r. delegat informował rząd, że dotychczas wydatki miesięczne wynosiły po 300 tys. zł, a po zajęciu terenów wschodnich przez wojska niemieckie (i rozbudowie na tych terenach aparatu delegatury) wzrosną do około 500 tys. zł miesięcznie[56].

W grudniu 1941 r. wydatki miesięczne wynosiły ogółem 445 tys. zł i 21 tys. marek, a podzielone były następująco: ziemie zachodnie – 21 tys. zł i 21 tys. marek, ODR Kraków – 5 tys. zł, ODR Lublin – 5 tys. zł, ODR Warszawa – 5 tys. zł, ODR Wilno – 20 tys. zł, ODR Wołyń – 10 tys. zł, administracja centrali – 28 tys. zł[57].

Pieniądze do kraju wędrowały za pośrednictwem kurierów. Nie dysponujemy pełnymi informacjami dotyczącymi początkowego okresu. Z posiadanych danych wynika, że w 1941 r. delegat otrzymał z placówki w Budapeszcie 9 tys. dolarów[58], w lutym 1942 r. z Budapesztu 2 tys. dolarów i z placówki w Rzymie do marca 3400 dolarów i 30 tys. zł[59]. Nie wiemy, ile dokładnie pieniędzy dotarło do Warszawy za pośrednictwem Szwedów: Carla Herslowa („Sul"), Högglewa, Brandina Axela, Svena Norrmana („Hjalmar", „Szirer")[60]. Od 1942 r. pieniądze przewozili prawie wyłącznie kurierzy-cichociemni.

---

[51] AAN, 202/II-17, Raport komórki więziennej „Stożka" z 25 XI 1943 r., k. 24. Tak w dokumencie delegatury, najprawdopodobniej chodzi o bankowca Bolesława Oczechowskiego, dyrektora w Banku Polskim, zamieszkałego w Warszawie przy ul. Klonowej 5. Od grudnia 1939 r. był zaangażowany, wspólnie z Bryją, w tworzenie przez ludowców sekcji pomocy dla inteligencji – BZNO, 15347/II, W. Bryja, *O jedność wsi*, t. 2, s. 68.

[52] AAN, 202/XX-6, Pismo „Halskiego" do „Kuleszy" z 13 VIII 1944 r., k. 3.

[53] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 225.

[54] AAN, 202/XVII-2, Rozliczenia finansowe 1 I–31 XII 1942 r., k. 49.

[55] SPP, MSW, t. 74, poz. 26, Depesza „Wartskiego" z 13 III 1941 r.

[56] *Ibidem*, poz. 82, Depesza „Wartskiego" z 30 X 1941 r.

[57] *Ibidem*, poz. 141, Depesza „Wrzosa" nr 26 z 16 II 1942 r.

[58] *Ibidem*, t. 74, poz. 70, Depesza „Wartskiego" nr 85a z 21 VIII 1941 r.; *ibidem*, poz. 121, Depesza „Wrzosa" nr 6 z 6 I 1942 r.

[59] *Ibidem*, poz. 147, Depesza „Wrzosa" nr 37a z 6 III 1942 r.; *ibidem*, poz. 179, Depesza „Wrzosa" nr 69 z 16 V 1942 r.

[60] Do przerzucania pieniędzy do kraju wykorzystywano Szwedów, pracowników szwedzkich przedsiębiorstw w Polsce. Akcja ta zakończyła się dużą wsypą w 1942 r.

Tabela nr 4. Wpływy do kasy Delegatury Rządu w 1941 r.

	Złote (młynarki)	Dolary złote	Dolary papierowe	Ruble złote	Marki niemieckie	Funty papierowe	Czerwońce	Złote Banku Polskiego
Saldo 1 I 1941 r.	4 557							
Centrala: Parasole[61]			12 000		204 990		1 000	
H.[62]			700					
Boli			12 840					
Różni	32 706							
Placówka Polit.			32 040					
Biuro Polit.	661 470	440	1 100	45		60		
Włochy			3 000		18 000			
Pożyczki	6 007	280			60 000			
Ofiary	218 682							
Z wymiany walut	2 167 673				119 560			
Z wymiany zł Banku Polskiego								261 000
Ogółem	**3 685 788**	**720**	**48 910**	**45**	**402 550**	**60**	**1 000**	**261 000**

Źródło: AAN, 202/XVII-2, Przychód 1941 r., k. 1.

Od września 1943 r. do listopada 1944 r. drogą powietrzną przerzucono 2 284 225 dolarów i 225 złotych funtów. Według innych danych od 15 lutego 1941 r. do 26 grudnia 1944 r. drogą lotniczą przekazano dla Delegatury Rządu: 8 593 788 dolarów, 1644 funty złote, 15 911 900 marek niemieckich, 400 tys. fałszywych zł (tzw. młynarek)[63]. Dla orientacji warto zaznaczyć, że w kwietniu 1944 r. na czarnym rynku dolar papierowy kosztował 160 zł, a dolar złoty – 860 zł[64].

[61] „Parasole" – kryptonim kurierów i emisariuszy przerzucanych do kraju drogą powietrzną. W 1941 r. tą drogą zostali przerzuceni: Czesław Raczkowski („Włodek") zrzucony w nocy z 15 na 16 lutego oraz Napoleon Segieda („Wera") zrzucony w nocy z 7 na 8 listopada. Segieda przekazał delegatowi 12 tys. dolarów papierowych i 170 tys. marek niemieckich. Od Raczkowskiego delegat otrzymał 34 900 marek niemieckich i 100 „czerwońców". Pozostałą kwotę delegat otrzymał za pośrednictwem kurierów „cichociemnych" ZWZ. Trzeci kurier do delegatury, Wiktor Jan Strzelecki („Michał Buka"), został co prawda zrzucony w nocy z 27 na 28 grudnia, ale przywiezioną pocztę oraz pieniądze przekazał dopiero w pierwszych dniach stycznia 1942 r. Stąd przewożone przez niego fundusze nie mogły znaleźć się w tym zestawieniu.

[62] „H." – Carl Herslow przekazał delegaturze 700 dolarów w listopadzie 1941 r. – SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wrzosa" nr 6 z 6 I 1942 r., k. 121.

[63] J. Tucholski, *W sprawie Oddziału Łącznikowego Komendanta Głównego AK przy Naczelnym Wodzu na emigracji (VI Oddział sztabu Naczelnego Wodza)*, „WPH" 1983, nr 4, s. 212.

[64] S. Wachowiak, *Czasy które przeżyłem*, Warszawa 1991, s. 237.

Tabela nr 5. Wydatki Delegatury Rządu w 1941 r.

	Złote (młynarki)	Dolary złote	Dolary papierowe	Ruble złote	Marki niemieckie	Funty papierowe	Czerwońce	Złote Banku Polskiego
Administracja	98 500							
Towary[65]	197 200		300		241 665			50 000
Oświata I	574 020	300						
Oświata II	770 900							
Jezierski[66]	292 050							
Opieka	351 000							
Jawor[67]	97 500							
Brzozowski[68]	81 000							
WC[69]	20 700							
Ugrupowania	333 000							
Personalne	69 453							
Zaremba[70]	22 760							
Dotacje i zapomogi	111 482				5 800			
SSS[71] spłata długu	59 790				60 000		1 000	
Placówka Polit.[72]	17 000		50					
Wymiana walut	404 640		32 750		75 150			
Różne	28 072		250	20	2 200			
Straty[73]	63 846	140	5 500					71 000
Wydano w 1941 r.	3 592 913	440	38 850	20	384 815		1 000	121 000
Stan kasy 31 XII 1941 r.	92 875	280	10 060	25	17 735	60		140 000

Źródło: AAN, 202/XVII-2, Rozchód 1941 r., k. 1.

---

[65] Towary – tak określano okręgowe delegatury rządu.

[66] „Jezierski" – Stanisław Kauzik, dyrektor Departamentu Informacji i Prasy.

[67] „Jawor" – Jan Dybowski, dyrektor Departamentu Komunikacji.

[68] „Brzozowski" – Antoni Olszewski, kierownik Działu/Departamentu Likwidacji Skutków Wojny.

[69] WC – Walka Cywilna kierowana przez Stefana Korbońskiego.

[70] „Zaremba" – kpt. Konrad Bogacki z łączności ZWZ, zapewne chodzi o koszty nadawania depesz delegata rządu za pośrednictwem radiostacji ZWZ.

[71] SSS – kryptonim ZWZ.

[72] Placówka łączności politycznej w Budapeszcie.

[73] Straty w dużej mierze wyniknęły z aresztowania 2 XII 1941 r. N.N., kasjera delegatury, w mieszkaniu przy ul. Szpitalnej. Po sprawdzeniu ksiąg finansowych stwierdzono brak: 140 dolarów złotych, 5 tys. dolarów papierowych, 1 „czerwońca", 71 tys. zł Banku Polskiego i 90 „VIII" (nierozpoznana waluta). Znaleziono także kwotę 26 534 zł, „której książki kasowe i zapiski nie wykazywały", kwotę tę zapisano jako „tymczasową nadwyżkę" – AAN, 202/XVII-2, Protokół z 28 XII 1941 r., k. 9.

Tabela nr 6. Budżet Delegatury Rządu na 1943 i 1944 r., uchwalony przez PKP/RJN (w dolarach):

	1943	%	1944	%
Prezydium	973 500	17,01	1 032 500	8,31
Walka Cywilna	43 300	0,76	72 000	0,58
Opieka Społeczna	2 000 000	34,94	4 672 600	37,62
Oświata	901 900	15,76	1 999 200	16,09
Sprawy Wewnętrzne	480 000	8,38	1 602 300	12,90
Departament Wojskowy	96 000	1,68		
Sprawiedliwość	12 000	0,21	24 000	0,19
Sprawy Zagraniczne			24 000	0,19
Informacja	175 700	3,07	360 000	2,90
Przemysł i Handel	166 000	2,90	14 400	0,12
Rolnictwo	172 000	3,00	14 400	0,12
Skarb	9 600	0,18	24 000	0,19
Kolej	12 800	0,22	18 000	0,14
Poczta	6 700	0,12	4 800	0,04
Odbudowa	50 500	0,88	34 800	0,28
Likwidacja	24 000	0,42	24 600	0,20
Rezerwa (straty)	600 000	10,48	2 500 000	20,13
Razem	**5 724 000**	**100,00**	**12 000 000**	**100,00**

Źródło: SPP, MSW, t. 74, poz. 241, Depesza nr 160 z 30 XI 1942 r.; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 195, Preliminarz budżetowy Wydziału Społecznego MSW na 1943 r., k. 4; SPP, MSW, t. 78, poz. 237, Depesza „Sobola" nr 179 z 5 X 1943 r. – błąd w podliczeniach, winno być: 12 421 600.

Dolary sprzedawali na czarnym rynku specjalni agenci. W przededniu wybuchu powstania warszawskiego czynnych było sześciu agentów: „H. 1", „H. 2", „J. 1", „J. 2", „G. 2", „G. 3"[74]. Referentem walutowym w sekcji był Tadeusz Głowacki („Kaczorowski"), najprawdopodobniej po powstaniu warszawskim wywieziony do Niemiec[75].

Preliminarze budżetowe wszystkich komórek organizacyjnych delegatury składane do Sekcji Finansowo-Budżetowej obejmowały okres dwumiesięczny i podzielone były na: wydatki personalne – stałe wynagrodzenia miesięczne, inne (dodatki, prace zlecone, honoraria, diety); wydatki rzeczowe – lokale, opał, światło, poczta, papier, maszyny, urządzenia; subwencje i zasiłki – dla osób fizycznych (np. rodzin aresztowanych pracowników delegatury), instytucji społecznych, organizacji politycznych. Na podstawie budżetu poszczegól-

[74] AIPN, 00231/157, t. 1, k. 230, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r.

[75] *Ibidem*, t. 1, k. 283, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 31 VII 1945 r.; AIPN, 00231/99, t. 4, k. 125, Arkusz ewidencyjny – tu informacja o pełnieniu funkcji referenta w Sekcji Kontroli, jednakże w przywołanym powyżej protokole „710" jest wyraźnie mowa o referencie walutowym Sekcji Finansowo-Budżetowej.

nych komórek sekcja sporządzała ogólne zestawienie kasowe i doręczała je delegatowi rządu do akceptacji. Następnie budżet podlegał uchwale PKP/KRP/RJN i był przekazywany do Londynu.

Uposażenia miesięczne wynosiły przykładowo: delegat okręgowy – 1 tys. zł, kierownik działu – 800 zł, referent – 600 zł, samodzielny pracownik biurowy – 500 zł, maszynistka, goniec – 400 zł. Dodatki rodzinne dla pracowników delegatury mających jedną osobę na utrzymaniu – 200 zł, więcej niż jedną – 300 zł, dodatek dla ukrywających się – 200 zł. Diety – 60 zł dziennie[76]. Stawki te, w wyniku postępującej drożyzny, ulegały zwiększeniu. Od 1 maja 1943 r. pracowników delegatury zaszeregowano do pięciu grup uposażeń. Do pierwszej grupy zaliczono dyrektorów departamentów i kierowników sekcji, do drugiej: zastępców dyrektorów departamentów i kierowników sekcji, delegatów okręgowych, kierowników wydziałów w centrali, kierowników drukarń i stacji radiowych. Trzecią grupę stanowili: zastępcy delegatów okręgowych, delegaci powiatowi, referenci w centrali, sekretarze biur w centrali, drukarze i radiotelegrafiści, kierownicy wydziałów w okręgach. Do czwartej grupy zaliczono referentów w okręgach i kierowników działów. Do piątej grupy należeli: pracownicy biurowi, łącznicy, maszynistki, strażnicy. Maksymalne stawki w poszczególnych grupach wynosiły: I – 2 tys. zł, II – 1700 zł, III – 1500 zł, IV – 1300 zł, V – 900–1200 zł. Ponadto wypłacano dodatki rodzinne, specjalne, świąteczne, diety oraz pokrywano wydatki na pomoc lekarską[77].

Delegat był upoważniony do zaciągania pożyczek na rachunek Skarbu Państwa do wysokości 3 mln zł[78].

W okresie powstania warszawskiego, w związku z chorobą Wincentego Bryi, kierownictwo sekcji objął Tadeusz Jankowski. Po jego śmierci, od drugiej dekady września, jej pracami kierował Jerzy Horski („Jurkowski") z Sekcji Kontroli. Oprócz tymczasowego kierownika w sekcji pracowali wówczas: „Majewski" – referent finansowy Rejonowej Delegatury Rządu Warszawa-Południe, „inż. Suzin" i „Alina"[79]. W końcu sierpnia sekcja dysponowała następującymi skrytkami z pieniędzmi: Buczkowski, ul. Marszałkowska 73/9 – 660 tys. dolarów; Chudyńska, ul. Kredytowa 10/6 – 2 mln zł; Bank Związku Spółek – 5,5 mln zł; Justyn Strumiłło, posesja Blikle – 1 mln zł, 680 dolarów złotych; Myszkiewicz, ul. Szpitalna 8/1 – 1 mln zł; Maria Czachowska, ul. Żurawia 11/7 – 4 tys. dolarów; Klotzek, ul. Mokotowska 5 – 117 tys. dolarów; Kossobudzki, ul. Sienna 43a – 530 tys. dolarów; Janina Sikorska, ul. Sękocińska 7 – 161 tys. dolarów; Knorr, ul. Krucza 5 – 600 tys. zł[80]. Z tych pieniędzy wypłacano pobory pracownikom delegatury, dotacje dla partii politycznych oraz udzielano zapomóg. Część pieniędzy została przekazana na dofinansowanie działalności PCK i RGO. Przed wyjściem z Warszawy powołano komisję w składzie: Feliks Zadrowski

---

[76] BZNO, 16601/II, Okólnik nr 4.

[77] AAN, 202/XVII-1, Okólnik nr 15 z 15 IV 1943 r., k. 12–14 – prezentowane normy płac obowiązywały w Warszawie, Krakowie, Lwowie oraz na terenach wschodnich. Na pozostałych były niższe o 20 proc.

[78] SPP, MSW, t. 74, poz. 119, Depesza „Wrzosa" nr 4 z 2 I 1942 r.

[79] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Sprawozdanie z czynności „700" na terenie „Murów" we wrześniu–październiku 1944 r.; *ibidem*, MBP, XI/211, Protokół Stefana Buczkowskiego z 20 III 1945 r.

[80] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Stan skrytek na dzień 28 VIII 1944 r.

(„Skupiewski"), Wacław Schayer („Wiktor") i Bogdan Domosławski („Bogdan"), która sprawdziła prawidłowość gospodarki pieniężnej. Część kwoty pozostającej do dyspozycji została wpłacona do kasy RGO, a resztę przewiozła do Milanówka Janina Twarowska[81].

Następnie funkcję kierownika objął ponownie Wincenty Bryja. Sekcja prowadziła pracę do samego końca działalności delegatury, a jej kierownik wszedł w skład komisji likwidacyjnej Tajnej Administracji Cywilnej. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie sekcji pozostawali: kierownik, zastępca, kierownik biura, skarbnik i buchalter[82]. Wiosną 1945 r. przystąpiono do zasadniczej redukcji aparatu urzędniczego delegatury. Wypłata odpraw dla pracowników przeciągnęła się jednak aż do lipca.

Tabela nr 7. Budżet Delegatury Rządu w lipcu 1945 r.

Komórka	Wydatki osobowe		Wydatki rzeczowe		Zasiłki i subwencje			Razem	Oddziały	Ogółem
	Ia	Ib	IIa	IIb	IIIa	IIIb	IIIc			
500/P	341 750	99 000	125 000				13 000 000	13 565 750		**13 565 750**
510/W										**1 874 500, 352 500 – 510/W i 510/W „T"**
520/S	53 250							53 250		**53 250**
530/OP	70 000							70 000		**70 000**
570/T	21 250							21 250		**21 250**
590/K	43 800							43 800		**43 800**
600/PP	481 000	205 000	150 000	50 000	40 000	100 000		1 026 000	80 000	**1 106 000**
610/OD	43 000							43 000		**43 000**
620/OK.	597 000							597 000		**97 000**
640/ON	24 000							24 000		**24 000**
700	58 750	6 500	55 000	45 000	195 000			360 250		**360 250**
710	118 700	10 000	65 000					193 700		**193 700**
740										
750								21 500[83]		**18 305 000**

Źródło: AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet za lipiec 1945 r.

Po decyzjach RJN z 1 lipca 1945 r. o całkowitej likwidacji delegatury wypłacano odprawy pracownikom nielicznych jeszcze funkcjonujących komórek organizacyjnych. Ich wypłacaniem zajmował się nadal Bryja („Halski").

[81] *Ibidem*, Sprawozdanie z czynności „700" na terenie „Murów" we wrześniu–październiku 1944 r.
[82] *Ibidem*, Preliminarz budżetowy na czerwiec 1945 r.
[83] Kwota 21 500 dotyczy zapewne obu komórek: „740" i „750".

Na prace likwidacyjne aparatu delegatury w sierpniu 1945 r. przeznaczono kwotę 193 700 zł.

Tabela nr 8. Budżet likwidacyjny Delegatury Rządu z lipca 1945 r.

Komórka	Fundusz odprawowy	Dodatek specjalny	Zaległe emerytury	Subwencje
500/P	1 266 750	350 000		10 000 000
510/W	5 276 000[84]	1 000 000		
530/OP „Orka”				210 000
600/PP	2 270 600	500 000		3 209 400
700	176 250	120 000	885 500	
710	390 000	250 000		
Razem	**9 379 600**	**2 220 000**	**885 500**	**13 419 400**

Źródło: AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet likwidacyjny.

3. Sekcja Kontroli (krypt.: „Izba” – od 17 kwietnia 1943 r., „Nik”, „710”)[85]

1 grudnia 1942 r. został mianowany kierownik sekcji[86] Stanisław Peszyński („Krechowiecki”, „Szumowski”)[87], który sprawował tę funkcję do wybuchu powstania warszawskiego. W grudniu 1944 r. kierownictwo „Niku” objął Wiktor Wacław Januszewski („Kochanowski”). Oprócz kierownika w sekcji pracowali[88]: Zbigniew Heidrich („Osiński”)[89] i Adam Kowalski („Lewandowski”) – zastępcy kierownika, Bogdan Beuth („Miączyn”) – przed wojną naczelnik wydziału w Najwyższej Izbie Kontroli, Jerzy Horski (Jerzy Kowal, „Drucki”, „Rudzki”, „Jurkowski”) – od kwietnia 1943 r., Lubomir Plebański („Chełmoński”) i Władysław Ćwikiel („Zaremba”) – referenci, Grzybowska[90] – sekretarka i Zofia Rajkowska[91] – łączniczka[92]. Jako łączniczki miały pracować także:

---

[84] Z sumy tej 4622 tys. stanowiły budżet właściwy departamentu, natomiast 654 tys. stanowiły wydatki „Techn.” – zapewne koszty funkcjonowania łączności radiowej.

[85] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; *ibidem*, Pismo „Romeckiego” z 11 X 1943 r., k. 70.

[86] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z działalności „Izby” od 1 XII 1942 r. do 31 VIII 1943 r., k. 61.

[87] W latach 1943–1944 naczelny radca prawny Zarządu Miasta Warszawy.

[88] 1 I 1943 r. „Nik” liczył 4 pracowników, a w końcu roku było ich już 9 – AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku” za 1943 r., k. 216.

[89] Zbigniew Heidrich (1899–1983), dr ekonomii, w latach 1934–1940 dyrektor Spółki Akcyjnej „Norblin, Buch i Werner”, harcmistrz, naczelnik Kwatery Głównej ZHP – „Rocznik Warszawski” 1988, s. 292 (nota biograficzna).

[90] Według powojennych materiałów MBP sekretarką sekcji była Wanda Grabowska („Kotwica”, „Kotwicz”) – APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Schemat Biura Kontroli Delegatury Rządu Londyńskiego.

[91] Według powojennych materiałów MBP łączniczką sekcji była Zofia Domańska („Urszula”) – *ibidem*; AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Zofii Domańskiej, k. 82.

[92] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z działalności „Izby” od 1 XII 1942 r. do 31 VIII 1943 r., k. 61–64; Listy Jerzego Horskiego do autora z 24 IV i 14 V 1996 r. oraz stycznia 1997 r. W okresie powstania jeden z pracowników sekcji posługiwał się nazwiskiem Leon Turowski (AAN, 202/XX-6, k. 19). Jerzy Horski nie pamięta niestety, którego z kolegów dotyczy to nazwisko.

Lucyna Słubicka („Maria") i Irena Karls („Wanda"), natomiast po powstaniu warszawskim maszynistką w sekcji miała być Stefania Rudnicka[93]. Lokalem kontaktowym było mieszkanie Peszyńskiego przy ul. Marszałkowskiej 15, a jedna ze skrytek mieściła się przy ul. Chmielnej 20.

Sekcja dokonywała co dwa miesiące kontroli finansowej poszczególnych komórek delegatury. Kontrole te miały na celu stwierdzenie „czy czynności gospodarcze i finansowe poszczególnych komórek i ogniw są legalne, celowe i oszczędne. Przez legalność rozumieć należy zgodność z zatwierdzonym budżetem, przez celowość – wybór właściwego sposobu wydatkowania we właściwym czasie dla uzyskania zamierzonego celu, wreszcie przez oszczędność – zawiadywanie środkami finansowymi ze starannością dobrego gospodarza"[94]. Kontrolowane komórki były zobowiązane przedłożyć członkom sekcji wszystkie dowody i udzielać wszelkich wyjaśnień. Pracownicy sekcji nie mieli prawa wydawania bezpośrednich poleceń i zarządzeń kontrolowanym komórkom, a tylko przedstawiali uwagi przełożonym tych komórek. W razie nieuwzględnienia zaleceń pracowników sekcji jej kierownik miał prawo interwencji u delegata.

Kierownik sekcji składał sprawozdanie ze swojej działalności delegatowi rządu, a ten po upływie każdego okresu budżetowego (dwa miesiące) przedstawiał ogólne „zamknięcie rachunkowe" za ten okres Radzie Jedności Narodowej. Z jej ramienia prawo kontrolowania finansów delegatury i jej poszczególnych komórek miała komisja kontrolująca złożona z dwóch osób, które nie mogły być pracownikami delegatury.

Po powstaniu i odszukaniu rozproszonych pracowników, w sekcji, funkcjonującej w Podkowie Leśnej i Milanówku, działali: Heidrich – tymczasowy kierownik, Kowalski – zastępca, Plebański, Horski, Grzybowska. W grudniu 1944 r. szefem sekcji został Wiktor Wacław Januszewski („Stefan Kochanowski"), a trzecim zastępcą „Baryła"[95]. 17 kwietnia 1945 r. Korboński, p.o. delegat rządu, nakazał przeprowadzenie końcowej kontroli likwidowanych komórek organizacyjnych[96]. Jeszcze w czerwcu 1945 r. powróciła do pracy sekretarka „Kotwicz", wywieziona po powstaniu do Niemiec[97]. Komórka funkcjonowała do sierpnia 1945 r.

4. Dział (Departament) Likwidacji Skutków Wojny (krypt.: „Finis", „Stop", „580/L")[98]

W listopadzie 1939 r. rozpoczęła działalność Komisja Rewindykacyjna i Odszkodowań, kierowana przez Antoniego Olszewskiego. Efektem jej pracy był referat na temat

---

[93] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Schemat Biura Kontroli Delegatury Rządu Londyńskiego; AIPN, 00231/99, t. 2, Wykaz członków Biura Kontroli Delegatury Rządu opracowany przez MBP, k. 35.

[94] BZNO, 16601/II, Papiery Władysława Świrskiego, Regulamin w sprawie kontroli i prowadzenia rachunkowości, k. 1–4.

[95] Protokół posiedzenia Komisji Głównej RJN z 15 i 16 XII 1944 r., „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 32. Nie wiemy, kogo dotyczy pseudonim „Baryła". Materiały „Niku" zawierają informację, że w marcu 1945 r. na posiedzeniu kierownictwa tej komórki był spodziewany N.N. („Brodniewicz"), który nie przybył i więcej się o nim nie wspomina – AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 24 III 1945 r., k. 124. Taki też pseudonim figuruje w kartotece pracowników delegatury sporządzonej przez MBP – *ibidem*, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 37.

[96] AAN, 202/XVII-1, Okólnik nr 29 w sprawie przeprowadzenia końcowej kontroli, k. 33.

[97] AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia Kolegium „710" z 11 VI 1945 r., k. 133.

[98] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

strat wojennych, wysłany do rządu w marcu 1940 r.[99] Następne sprawozdanie wysłano w listopadzie 1940 r.[100] W połowie 1941 r. komisja została włączona do aparatu Delegatury Rządu jako Dział Likwidacji Wojny[101].

Współpracownikami Olszewskiego byli m.in.: Bogdan Domosławski, Wiktor Leśniewski, Stanisław Lorentz[102], Wacław Borowy, Czesław Klarner[103] i Jan Zaborowski. Rejestracją strat w dziedzinie kultury zajmowali się: Lorentz, Władysław Tomkiewicz, Michał Walicki, M. Friedlówna, Jan Morawiński i Zygmunt Miechowski – muzea; Józef Grycz – biblioteki; Witold Suchodolski[104] – archiwa; Stanisława Sawicka[105] – zabytki; Władysław Zawistowski[106] i Bohdan Korzeniewski – teatry i muzyka[107]. Zebrania wieloosobowych zespołów odbywały się w mieszkaniu Olszewskiego przy al. Szucha 8 m. 12[108]. Dział Likwidacji Wojny funkcjonował do grudnia 1942 r., kiedy został utworzony Departament Likwidacji Skutków Wojny. 12 grudnia 1942 r. delegat rządu polecił jego dyrektorowi opracowanie zakresu kompetencji tej komórki organizacyjnej w porozumieniu z dyrektorami departamentów: Skarbu, Rolnictwa, Przemysłu i Handlu, Komunikacji[109].

Dyrektorami departamentu byli kolejno: Olszewski („Brzozowski"), od grudnia 1942 r. Domosławski („Nałęcz"), po upadku powstania warszawskiego Władysław Leśniewski („W. Żuliński"?)[110]. Zastępcami dyrektora byli: Leśniewski, od 1943 r. Witold Lis-Olszewski[111], zaś pracownikami: Janina Antoniewicz („Janina"?), Zofia Zaremba („Zetka"?) – sekretarka, Ludwik Landau[112], Henryk Kołodziejski[113] i Jan (?) Derengowski[114]. Miał tutaj pracować także inż. Bronisław Butkiewicz, aresztowany w 1943 r.[115]

W 1943 r. departament składał się z wydziałów: zagranicznego, prawnego, strat kulturalnych, odszkodowań w naturze, ziem zachodnich[116]. Prowadzono w nim prace nad

---

[99] AAN, 202/I-29, Memoriał poświęcony wnioskom dla przyszłego traktatu pokojowego, k. 9; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 96.

[100] SPP, MSW, t. 67A, Spis przysłanych materiałów, Londyn, 4 XI 1941 r., k. 11.

[101] AAN, 202/VII-2, k. 55; SPP, t. 4.1.1.1., Schemat delegatury z 30 X 1941 r.; J.Z., *Prace podziemne w czasie wojny. Nauka i szkolnictwo wyższe*, „Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój", t. 25, Warszawa 1947, s. 197–200.

[104] Przed wojną dyrektor Wydziału Archiwów Państwowych w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski PKO na rok szkolny 1938–39*, b.m.w., b.d.w., s. 18.

[105] Stanisława Maria Sawicka (1895–1982), historyk sztuki, kierownik Gabinetu Rycin Biblioteki UW, aresztowana 13 IV 1944 r. w Warszawie, więziona w obozie koncentracyjnym Ravensbrück, w październiku 1945 r. wróciła na przedwojenne stanowisko w Bibliotece UW – T. Sulerzyska, *Sawicka Stanisława Maria* [w:] *PSB*, t. 35, s. 300–302.

[106] Przed wojną dyrektor Wydziału Sztuki w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.

[107] P. Matusak, *Walka polskiego ruchu oporu w obronie dóbr kultury narodowej 1939–1945*, „WPH" 1978, nr 3, s. 281.

[108] B. Pasierb, *Polskie prace przygotowawcze do Traktatu Pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy*, Wrocław 1996, s. 166.

[109] AAN, 202/I-52, Pismo „Wrocławskiego" do kierowników departamentów z 12 XII 1942 r., k. 7.

[110] J. Jankowski, *Leśniewski Władysław* [w:] *PSB*, t. 17, s. 180.

[111] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 107–109.

[112] Zamieszkały w Warszawie przy ul. Koszykowej 51 m. 42 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 223. Autor znanej *Kroniki lat wojny i okupacji*, t. 1–3, Warszawa 1962–1963.

[113] T. Głowacki, *Kołodziejski Henryk* [w:] *PSB*, t. 13, s. 258–259.

[114] IH PAN, A. 67/59, B. Domosławski, *Przeżycia cywila w powstaniu warszawskim (Fragmenty wspomnień)*, mps; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 108. Jan Derengowski, statystyk, mieszkał przed wojną w Warszawie przy ul. Słowackiego 6 m. 21 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 222.

[115] Z. Dłużewska-Kańska, T. Piskorski, S. Szwedowski, *Niepełny wykaz członków...*, k. 59.

[116] *Sprawozdanie Departamentu Likwidacji*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 45–58.

obliczeniem strat spowodowanych przez wojnę i okupację, prace monograficzne, obrazujące działalność władz okupacyjnych, i publicystyczne, przedstawiające możliwości propagandy w okresie poprzedzającym zawarcie traktatu pokojowego, przygotowywano postulaty traktatowe oraz likwidacji majątku niemieckiego[117]. Zespół pod kierunkiem Borowego („Zalesiński")[118] opracował maszynopis książki *The Nazi Kultur in Poland*, który przesłano do Londynu. Powstały wydawnictwa: *Propaganda niemiecka o Polsce a rzeczywistość*, *Pierwsze dwa lata rządów okupantów w Polsce*, prace o życiu gospodarczym[119]. Szeroko rozwinięte były prace zmierzające do likwidacji niemczyzny i mienia niemieckiego. Opracowano w tym zakresie następujące projekty aktów prawnych odnoszących się do terytorium państwa polskiego: dekret o szczególnych przypadkach utraty i pozbawienia obywatelstwa polskiego, dekret o publicznym zabezpieczeniu mienia, ustawę o likwidacji własności prywatnej niemieckiej, ustawę o uchyleniu skutków wywłaszczeń i ograniczeń majątkowych dokonanych przez władze okupacyjne, statut Ministerstwa Likwidacji, dekret o przymusowej gospodarce lokalami w osiedlach miejskich, zarządzenie o zasadach regulacji umów i wierzytelności prywatnoprawnych polsko-niemieckich.

Dla terytorium III Rzeszy, mającego przypaść Polsce po wojnie, opracowano zarządzenia: o nabyciu przez osoby, zamieszkałe na tym terenie, obywatelstwa polskiego; o publicznym zabezpieczeniu mienia; o likwidacji własności prywatnej osób, które obywatelstwa polskiego nie nabędą; o powołaniu dla tego terytorium władzy do przeprowadzenia zabezpieczenia mienia i likwidacji; o przymusowej gospodarce lokalami; regulujące sprawę wierzytelności i umów prywatnoprawnych polsko-niemieckich; o przejęciu przez państwo polskie na terytoriach cedowanych niemieckiego majątku państwowego. Przygotowano również projekty aktów o charakterze specjalnym: ustawy o rejestracji strat wojennych i okupacyjnych, tak majątkowych, jak osobowych; ustawy: o wynagrodzeniu strat na życiu i zdrowiu, poniesionych przez osoby cywilne podczas wojny i okupacji oraz o odszkodowaniu za straty majątkowe; zarządzenia w sprawie: sprzedaży zlikwidowanego majątku poniemieckiego, przeznaczenia wpływów z tego majątku oraz z uzyskanych od Niemiec odszkodowań oraz upoważnień do upłynnienia tego majątku[120].

Departament przygotował także opracowania potrzebne rządowi RP na przyszłą konferencję pokojową: „Odra–Nissa – najlepsza granica[121]; Życie gospodarcze wschodnich terenów Rzeszy (Struktura i znaczenie handlu na wschodnich terenach Rzeszy); Życie

---

[117] AAN, 202/I-36, Sprawozdanie z działalności Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, k. 117.
[102] S. Lorentz, *W muzeum...*, s. 22–26.
[103] Zamieszkały w Warszawie przy ul. Francuskiej 37 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 223.
[118] B. Domosławski, *Przeżycia cywila...*, s. 5.
[119] AAN, 202/XII-2, Uzupełnienie do memoriału z 25 VII 1941 r., k. 57a. Przygotowana wówczas praca o gospodarce niemieckiej w Polsce została wydana po wojnie: W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946. W zbiorach AAN (202/I-50, k. 1–283) znajduje się praca Franciszka Kozłowskiego *Niemiecki eksperyment gospodarczy w Polsce 1939–1943*.
[120] SPP, MSW, t. 67A, Spis przysłanych materiałów, Londyn, 27 IV 1944 r., k. 76.
[121] Praca napisana przez Marię Kiełczewską i Andrzeja Grodka została wydana 25 V 1945 r. już przez jawnie działający Instytut Zachodni – J.J. Nikisch, *Korzenie polskiej myśli zachodniej Instytutu Zachodniego*, „Przegląd Zachodni" 1994, nr 3, s. 113.

gospodarcze wschodnich terenów Rzeszy (Bilans handlowy wschodnich terenów Rzeszy); Ludność wschodnich terenów Rzeszy w ujęciu etnograficzno-historycznym (Prusy Wschodnie, Pogranicze Wielkopolsko-Pomorskie, Śląsk, Regencja Koszalińska, Łużyce, Ziemia Malborska); Pojemność ludnościowa Rzeszy a możliwości przesiedlenia do niej ludności z ziem cedowanych; komplet map etnograficznych i historycznych; Walka Rosji z polskością przed Wielką Wojną [broszura autora ukrytego pod pseudonimem Jan Sariusz]; Zagadnienia środkowoeuropejskie (963–1942); Obecny stan narodowościowy na wschodnich terenach Rzeszy i struktura zawodowo-społeczna Polaków i Niemców; Zagadnienie Europy Środkowej i kwestia pokoju; Charakterystyka plebiscytu śląskiego; O granicy i jej przeprowadzeniu; Charakterystyka plebiscytu warmińsko-mazurskiego; Dzieje osadnictwa w Prusach Wschodnich od czasu Wielkiej Wojny; Życie gospodarcze wschodnich terenów Rzeszy (Materiały dotyczące struktury i znaczenia przemysłu i rzemiosła na wschodnich terenach Rzeszy i na obszarze W[olnego] M[iasta] Gdańska); Życie gospodarcze wschodnich terenów Rzeszy Niemieckiej; Obraz demograficzny i gospodarczy wschodnich terenów Rzeszy Niemieckiej i W[olnego] M[iasta] Gdańska; Emigracja polska w Europie ze szczególnym uwzględnieniem Rzeszy; Atlas statystyczno-historyczny; Uwagi Departamentu Likwidacji w sprawie linii granicznej polsko-niemieckiej projektowanej przez polityczną Reprezentację Krajową oraz innych mogących wchodzić w rachubę linii granicznych; Polskie terytorialne cele wojny z punktu widzenia obronności państwa; Księstwo Cieszyńskie; Wstępna notatka dotycząca zawieszenia broni”[122]. W przesłanych do Londynu w listopadzie 1941 r. uwagach do traktatu pokojowego przyjęto włączenie do Polski Śląska Opolskiego, Prus Wschodnich, Gdańska oraz wyprostowanie linii granicznej biegnącej od Kołobrzegu na południe[123].

Stan prac departamentu przedstawiał Domosławski w swoich wspomnieniach: „W przededniu powstania, w związku z coraz bliższym końcem wojny, mieliśmy już podstawowe prace departamentu w zasadzie ukończone. Zasadnicze koncepcje były już przemyślane i gotowe. Londyn był zaopatrzony w ważniejsze materiały, które mogły mu być potrzebne w rozmowach bieżących i przyszłych. Bardziej szczegółowe materiały, stopniowo ulepszane i uzupełniane, czekały w kraju w formie, w której w razie potrzeby mogły być od razu wyzyskane. Dla kraju zasadnicze sprawy organizacyjne przeprowadzono lub przemyślano. Odgórne zręby aparatu wykonawczego były gotowe, szczegółowe przepisy normatywne i organizacyjne w zasadzie przygotowane. Departament, wraz z resortowym aparatem terenowym na szczeblu województwa, był gotów do kompletowania sił wykonawczych, co było na razie przedwczesne i niewskazane, i do podjęcia jawnej pracy w chwili, gdy się tylko stworzy możliwość”[124].

Wielu pracowników i współpracowników departamentu znamy, niestety, tylko z inicjałów: „J.R.” – profesor ekonomista, „p. J.” – znawca spraw robotniczych, „p. Z.R.”

---

[122] SPP, MSW, t. 6, k. 64; *ibidem*, t. 67A, Spis przysłanych materiałów, Londyn, 27 IV 1944 r., k. 76; *ibidem*, Spis przysłanych materiałów, Londyn, 4 VIII 1944 r., k. 103.

[123] SPP, MSW, t. 4.1.1.1.

[124] B. Domosławski, *Przeżycia cywila...*, s. 13–14. Rozporządzenie KRM o utworzeniu wojewódzkich biur likwidacyjnych zostało opublikowane w czasie powstania warszawskiego – Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 12, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.

– referent odszkodowań w naturze, inż. „J.K.”[125] – autor prac o przemyśle drzewnym, sędzia „T.S.”[126] – autor projektów ustaw i dekretów, inż. „S.”[127] – specjalista w zakresie przemysłu poligraficznego, dr inż. „Z.” – specjalista od spraw wodnych, inż. „K.” – referent szkolnictwa, dr „G.” i dr „L.” – profesorowie medycyny, inż. „M.” – specjalista od przemysłu optycznego, „p. J.Ch.” [Jan Chowańczuk][128] – przemysłowiec z działu futrzarskiego, inż. „I.B.” – z przemysłu hutniczego, „p. B.”[129] – referent strat przemysłowych, „p. S.” – referent strat kultury[130], „p. S.R.” – statystyk i referent ziem nowych, inż. „N.” – referent przemysłu górniczego, „p. H.”[131] – referent spraw wysiedleniowych i sportu, „p. J.B.” – referent całości strat, inż. „B.” – referent przemysłu naftowego[132].

Departament kontynuował działalność po upadku powstania warszawskiego. W okresie marzec–kwiecień 1945 r. jego obsada personalna przedstawiała się następująco: kierownik, „Żuliński” – p.o. kierownik, „Szary” i „Trzaska” – pracownicy referatu prawnego, „Straszewicz” – referent strat, „Aleksander” – referent odszkodowań, „Lemiesz” – referent statystyki i prac kongresowych, „Zetka” – sekretarka, „Janina” – maszynistka i łączniczka, „Kurcewicz” – sekretarz oddziału krakowskiego, „Wodziński”[133].

Komórki organizacyjne szczebla centralnego delegatury prowadzące „działalność bieżącą”

1. Departament Spraw Wewnętrznych (krypt.: „Ład”, od 3 kwietnia 1943 r. „Sieć”, od lutego 1944 r. „Rój”, od kwietnia 1944 r. „510/W”)[134]

Departament powstał w lutym 1941 r., a jego dyrektorami byli kolejno: Leopold Rutkowski („Muszyński”, „Trojanowski”, „Zawadzki”), Kazimierz Bagiński („Dąbrowski”)[135] – od lipca do września 1944 r., Stefan Korboński („Nowak”, „Zieliński”) – od września 1944 r. do czerwca 1945 r. Funkcję zastępcy dyrektora pełnili: Januszewski

---

[125] Być może chodzi tu o inż. leśnika Józefa Kostyrko, który pod pseudonimem „Styr” działał w AK, a także „w cywilnym ruchu oporu leśników”. Po powstaniu warszawskim był więziony w obozach jenieckich w Sandbostel i Lubece – *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, s. 75.

[126] Najprawdopodobniej chodzi tu o Tadeusza Semadeniego, który zginął w powstaniu warszawskim.

[127] Według powojennych zeznań Władysława Leśniewskiego sprawy maszyn drukarskich opracowywał Świętochłowski – AIPN, 00231/99, t. 2, Opracowanie MBP „Departament Strat i Odszkodowań Wojennych Delegatury Rządu Londyńskiego na Kraj” z 1 XII 1950 r., k. 152.

[128] *Ibidem*, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Jana Chowańczuka, k. 55.

[129] Według Władysława Leśniewskiego straty w przemyśle opracowywał Bernardzkiewicz, pracownik „Lewiatana” – *ibidem*, 00231/189, t. 2, cz. II, Protokół przesłuchania Władysława Leśniewskiego z 15 IV 1950 r., k. 7.

[130] Najprawdopodobniej chodzi tu o Stanisławę Sawicką, aresztowaną 13 IV 1944 r.

[131] Antoni Heinrich (1903–1944), działacz AZS, w czasie okupacji współpracował z Delegaturą Rządu. Aresztowany 1 VIII 1944 r. w Warszawie, więziony w obozie w Pruszkowie. Zamordowany przez Niemców – R. Wryk, *Straty osobowe Akademickiego Związku Sportowego w latach II wojny światowej 1939–1945*, Poznań 1991, s. 46–47.

[132] *Sprawozdanie Departamentu Likwidacji*, s. 56–57.

[133] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Rozliczenie finansowe „580/L” za marzec–kwiecień 1945 r.

[134] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; *ibidem*, Pismo „Romeckiego” z 11 X 1943 r., k. 162; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego” z 3 IV 1943 r.

[135] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 34–35.

(„Kochanowski") – od 1942 r. i Jerzy Strowski („Wiktor")[136]. Łącznikiem „Teczki" do departamentu był N.N. („Bożym")[137]. Łączniczką dyrektora departamentu była Narcyza Beigert („Cyza"), która oddała do jego dyspozycji swój dom przy ul. Czerniakowskiej 145, a następnie mieszkanie przy ul. 6 Sierpnia 30[138].

Departament miał za zadanie zorganizowanie tajnej administracji państwowej na obszarze całego kraju w granicach sprzed 1 września 1939 r. i następnie kierowanie nią. Struktura departamentu ulegała w ciągu lat zmianom i jej odtworzenie jest możliwe tylko częściowo. W końcu 1943 r. było 131 pracowników departamentu, a na jego działalność w całym roku wydano 6 699 861 zł. Dodatkowo na 15 delegatur okręgowych wydano 17 931 372 zł[139].

1.1. Wydział Ogólny

Kierownikiem wydziału był Franciszek Stemler („Franciszek", „Seraficki", „A. Syski")[140]. Zadaniem wydziału było utrzymywanie łączności między delegaturami terenowymi (okręgowymi) oraz kierowanie ich pracą. Obsadę personalną, poza kierownikiem, stanowili: Zuzanna Zawadzka („Irena") – łączniczka, a od lata 1942 r. kierowniczka kancelarii departamentu[141], Anna Brzozowska („Ada"), Stefania Pachnowska („Renata") – łączniczka, Tadeusz Pachnowski („Aplikant", „Zych") – kierownik łączności, Janina Zabirzewska – łączniczka od lata 1942 r., a od wiosny 1943 r. referent finansowy, Aleksandra Śmigielska („Oleńka") – łączniczka, aresztowana w styczniu 1943 r.[142], Feliks Zawadzki („Feliks", „Felix"), Wojciech Brzozowski („Wojtek") – od maja 1942 r. Łączniczką Departamentu Spraw Wewnętrznych był także Maria Aniela Załęska („Alina", „Anita", „Dorota") – aresztowana 13 stycznia 1944 r., rozstrzelana 18 maja 1944 r.[143] W wydziale mieli pracować

---

[136] J. Michalewski, *Relacja*, s. 94.

[137] WIH, III/27/6, Wykaz pracowników „Teczki" z 30 XII 1944 r., k. 213. Według Kazimierza Malinowskiego (*Żołnierze łączności...*, s. 48) „szefem zawiązku łączności" w Ministerstwie (Departamencie?) Spraw Wewnętrznych był mjr/ppłk Stanisław Marcin Noworolski (Franciszek Sielecki, „Zwora"). Sprawa wymaga dalszych badań, gdyż w tym samym opracowaniu (s. 197) Kazimierz Malinowski podaje, że w czasie powstania warszawskiego mjr Noworolski był inspektorem radiokomunikacji w Departamencie Poczt i Telegrafów delegatury. W życiorysie mjr. „Zwory", opracowanym przez rodzinę (kopia w zbiorach autora), widnieje informacja, że z początkiem 1944 r. został mianowany szefem Biura Wojskowego Poczt i Telegrafów.

[138] E.M. Ceysinger, *Narcyza Ceysinger z d. Beigert. Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza" (wydanie stołeczne), 24–25 V 2003, s. 10; Oświadczenie Bolesława Marczaka („Gołębiowski") z 12 II 1973 r. i Oświadczenie Franciszka Stemlera z 14 II 1973 r. – w zbiorach Elżbiety Marii Ceysinger.

[139] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 211.

[140] Zamieszkały w Warszawie przy ul. Koszykowej 11 m. 19 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 226.

[141] Zuzanna Zawadzka została aresztowana w sierpniu 1942 r. podczas przekraczania granicy w drodze do Białegostoku. Na Pawiaku przebywała od 1 IX 1942 r. do 2 I 1943 r., następnie przekazana do więzienia na ul. Daniłowiczowską, po dwóch miesiącach zwolniona. Po kilkutygodniowej kwarantannie wróciła do pracy w delegaturze – Z. Zawadzka, *Kurierka* [w:] *Pawiak był etapem. Wspomnienia z lat 1939–1944*, oprac. R. Domańska, Warszawa 1987, s. 248–251.

[142] AAN, 202/II-17, k. 34; *Słownik uczestniczek...*, s. 397; F. Stemler, *Wspomnienia z lat 1939–1945*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne" 1995, nr 13, s. 7 – razem z Aleksandrą Śmigielską aresztowano trzy łączniczki i dwóch „skrzynkarzy". Wszyscy zginęli. Śmigielska została stracona 5 II 1944 r. – W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 363. „Oleńka" mieszkała przy ul. Śniegockiej.

[143] W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 29–30, 404; R. Domańska, *Pawiak – kaźń i heroizm*, Warszawa 1988, s. 332–337 – być może wymieniane w grypsach Załęskiej: Laura Chobrzyńska, Maria Świeżyńska („Magda") i Danuta Zwolińska („Bogna", „Bożena"), także były łączniczkami departamentu. W innym dokumencie (AAN, 202/II-4, Pismo „Stencla" z 31 XII 1943 r., k. 8) wymienione są jeszcze inne pseudonimy, najprawdopodobniej łączniczek departamentu: „Brygida" i „Hanka".

także: Jan Ptaszyński, Jan Jaroń, Bronisław Oziemkowski, Józef Kaczyński[144]. Ogółem w maju–czerwcu 1944 r. na etacie wydziału były 22 osoby. W wyniku wywiezienia znacznej liczby pracowników, w tym kierownika, po powstaniu warszawskim do Niemiec wydział praktycznie przestał istnieć. Jego obowiązki przejął zastępca dyrektora departamentu[145].

Lokale kierownika mieściły się przy ul. Rozbrat (654 – zaszyfrowany numer domu), Miodowej (226 – zaszyfrowany numer domu)[146] oraz Sandomierskiej 23[147]. Kierownik wydziału zapewniał delegaturze liczne lokale kontaktowe w administrowanych przez siebie domach, położonych przy ul.: Koszykowej 11, Puławskiej 140, Nowy Świat 7, Kieleckiej 16[148]. Natomiast Pachnowski pracował w RGO przy Nowym Świecie. Jeszcze inny punkt kontaktowy mieścił się przy ul. Marszałkowskiej 80[149].

W wydziale funkcjonowała komórka łączności (krypt.: „Ekspres", od 23 lutego 1944 r. „Spójnia") kierowana przez Pachnowskiego, w której – oprócz łączniczek – od 1943 r. organizowano komórkę łączności radiowej z okręgami. Kierownikiem łączności radiowej był N.N. („Mestek") – aresztowany 24 lutego 1944 r. po powrocie z Lwowa[150], następnie N.N. („Justyn"). Radiotelegrafistami byli: N.N. („Kalina") i N.N. („Ryszard"), a łącznikiem N.N. („Jan"). Zadaniem komórki było zorganizowanie łączności pomiędzy Warszawą a okręgowymi delegaturami rządu. W tym celu w 1943 r. zakupiono 22 radiostacje produkcji konspiracyjnej, które rozdzielono w sposób następujący: ODR Lwów – 5 sztuk, ODR Kraków – 3, ODR Kielce – 3, ODR Lublin – 3, ODR Wilno – 1, ODR Polesie – 1, ODR Nowogródek – 1[151], ODR Wołyń – 1. Cztery aparaty pozostawiono do dyspozycji komórki centralnej[152]. W połowie 1944 r. wysłano następne radiostacje: do ODR Wilno – 2 sztuki, ODR Białystok – 2[153].

Poza radiostacjami dostarczono kody, instrukcje i szyfry. Dla Wilna, Polesia i Nowogródka szyfr opracował Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego („Pim") delegatury. Obsługę radiostacji we Lwowie i Lublinie przeszkoliła szyfrantka komórki centralnej N.N. („Danuta"). 26 lipca 1944 r. przy ul. Smolnej w Warszawie odbyło się zebranie, w którym wzięli udział: kierownik sieci łączności, szef techniczny łączności, dowódca ochrony, szef szyfrantów, kierownicy radiostacji z Lwowa i Wilna oraz Zdzisław Kurzawiński („Poraj") z Krakowa[154]. Najlepiej zorganizowane były komórki łączności przy

---

[144] Akt oskarżenia przeciwko Franciszkowi Stemlerowi z 4 VIII 1951 r., w zbiorach Franciszka Stemlera (odpis w zbiorach autora). W tym dokumencie strukturę wydziału przedstawiono następująco: referat łączności i szybkich kontaktów, referat wyszukiwania lokali i montowania skrzynek pocztowych, referat budżetowy.

[145] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r.

[146] AAN, 202/II-71, Pismo „Aplikanta" do „Tokarskiego", k. 34.

[147] Informacje Franciszka Stemlera dla autora z grudnia 1996 r. i stycznia 1997 r.

[148] Oświadczenie Wojciecha Brzozowskiego z 6 XII 1971 r., w zbiorach Anny Brzozowskiej (kopia w zbiorach autora).

[149] J. Smoczyński, *Operacja skrytki*, s. 25–27 – skrytkę w mieszkaniu Stefanii Pachnowskiej przy ul. Puławskiej wykonał artysta plastyk „Alfred".

[150] AAN, 202/II-72, Pismo „A. Syskiego" do „Tokarskiego", k. 34; *ibidem*, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Elżbiety" z 1 III 1944 r., k. 102.

[151] Data otrzymania radiostacji przez ODR Nowogródek nie jest znana. Jeszcze w połowie maja 1944 r. nie było jej na terenie okręgu – *ibidem*, 202/II-72, Pismo Biura Wschodniego do „Aleksandra" z 16 V 1944 r., k. 35.

[152] *Ibidem*, 202/II-14, Raport ze stanu organizacyjnego łączności patefonowej przy „510/W" z 24 IV 1944 r., k. 35.

[153] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności komórki patefonowej przy „510/W" za okres od 24 IV do 5 VII 1944 r., k. 37–38.

[154] Z. Kurzawiński, *Wspomnienia. Kraków i Ziemia Krakowska w walce z okupantem niemieckim w latach 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne. Kraków i Ziemia Krakowska 1939–1945" 1989, z. 4, s. 19.

ODR w Krakowie i Lublinie. Radiostacja ODR Kraków nawiązała łączność radiową z Londynem w 1944 r.[155]

1.2. Biuro Wschodnie (krypt.: od października 1942 r. „Granica", od 23 lutego 1944 r. „Stanica", od marca 1944 r. „WL", od kwietnia 1944 r. „Tama")[156]

Biuro zostało utworzone jesienią 1941 r.[157] lub w lutym 1942 r.[158] W każdym razie Ratajski w sprawozdaniu z 12 marca 1942 r. informował rząd: „Administracja tymczasowa obejmuje [...] 3 [delegatury okręgowe] na Ziemiach Wschodnich (Wilno, Białystok i Brześć n. Bugiem), z biurem łącznikowym w Warszawie"[159].

Kierownikiem biura był Aleksander Zwierzyński („Aleksander", „Tokarski"), a jego zastępcą Piotr Jarocki („Rawicki", „Wojnicki")[160]. Poza nimi obsadę personalną stanowili: Zygmunt Domański (?) („Zaladzki")[161] – kierownik referatu ziem północno-wschodnich[162], N.N. („Kosecki") – kierownik referatu ziem południowo-wschodnich, N.N. („Zasulski") – referent, N.N. („Małgorzata") – kierowniczka kancelarii, N.N. („Ela") – referent finansowy, N.N. („Kołyszko"), N.N. („Rzecki"), N.N. („Lubański"), N.N. („Marski") – referent do spraw Polesia[163].

Zakres prac biura określono następująco: „a. współdziałanie z organami rządowymi na Z[iemiach] W[schodnich] w granicach określonych przez Dyr[ektora] Dep[artamentu], b. przedstawianie Dyr. Dep. wniosków w sprawie koordynacji działalności D[elegatur] O[kręgowych] na ZW, c. zwracanie uwagi na wszelkie przejawy życia na ZW i dawanie odpowiednich informacji władzom oraz opracowywanie wspólnie z Sekcją Wschodnią Anteny [Departament Informacji i Prasy] sprawozdań sytuacyjnych, d. przedstawianie uwag i wniosków w sprawie urbanizacji ZW, e. przedkładanie wniosków i uwag w sprawie gospodarczego i kulturalnego rozwoju ZW, f. przedstawianie uwag i wniosków, mających na celu utrzymanie i wzmocnienie elementu polskiego na ZW, g. udzielanie pomocy wszelkiej inicjatywie mogącej wzmocnić żywioł polski na ZW, h. opiniowanie zarządzeń natury ogólnej dotyczących ZW, i. opracowanie uwag na temat potrzeb ZW bezpośrednio po wojnie w zakresie życia społecznego i gospodarczego"[164].

---

[155] T. Seweryn, *„Wisła" na falach eteru*, s. 152–159; AAN, 202/XXII-4, k. 14.

[156] AAN, 202/II-71, Rozliczenie miesięczne „Granicy" z 28 X 1942 r., k. 7; *ibidem*, Pismo „Tokarskiego", k. 105; *ibidem*, Pismo „Rawickiego" z „Tamy" do „Rudawskiego" z „Orłów", k. 121; AAN, 202/II-72, Pismo „A. Syskiego" do „Tokarskiego", k. 34.

[157] *Ibidem*, 202/II-49, Sprawozdanie z działalności Biura Wschodniego, k. 17.

[158] *Ibidem*, k. 22.

[159] AAN, 202/I-30, Pismo „Wrzosa" z 12 III 1942 r., k. 147.

[160] Posługiwanie się pseudonimami „Tokarski" i „Rawicki" przez Aleksandra Zwierzyńskiego i Piotra Jarockiego nie jest pewne. Piotr Jarocki był dyrektorem PKO i mieszkał przy ul. Marszałkowskiej – BZNO, 16741/II, Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie (1914–1944). Wspomnienia*, mps, s. 182.

[161] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 323. W innym dokumencie (AAN, 202/III-34, Pismo „Tokarskiego" do „Trojanowskiego" z 29 I 1944 r., k. 189) jest mowa o kierowniku referatu ziem północno-wschodnich „Andrzejewskim" zmarłym 18 I 1944 r. Pracował od 1 IX 1942 r.

[162] Referat powstał w styczniu 1943 r. – AAN, 202/II-69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" od 1 X 1942 do 31 X 1943 r., k. 7.

[163] Obsada personalna Biura Wschodniego ulegała zmianie. W październiku 1943 r. pracowali: kierownik, jego zastępca, dwóch kierowników referatów oraz dwie maszynistki-łączniczki. Jedna z nich była zatrudniona od sierpnia 1943 r. – *ibidem*.

[164] AAN, 202/II-49, Notatka w sprawie zakresu działania Biura Wschodniego, k. 239.

W ramach swoich zadań biuro utrzymywało kontakt z okręgowymi delegaturami rządu na ziemiach wschodnich. W marcu 1942 r. były to ODR: białostocka, poleska i wileńska, w późniejszym czasie doszły: lwowska, nowogródzka i wołyńska. Przekazywano do okręgów fundusze na działalność oraz instrukcje, odwrotnie zbierano materiały informacyjne o sytuacji panującej na tamtych terenach. Równocześnie współpracowano z kołami regionalnymi grupującymi ludzi z terenów wschodnich, którzy przebywali w Warszawie. Istniały koła: białostockie, lwowskie – kierownik N.N. („Bartosz")[165], nowogródzkie, poleskie, wileńskie, wołyńskie[166]. Ich przedstawiciele wchodzili w skład Rady Społecznej, działającej przy Biurze Wschodnim[167]. Przez krótki czas reprezentant rady zasiadał w Radzie Narodowościowej. Zadaniem Rady Społecznej było: „a. dążenie do wyeliminowania walk na terenie wśród społeczeństwa polskiego i skoncentrowanie wysiłków w sprawach najważniejszych z punktu widzenia polskiej racji stanu, b. staranie się wszelkimi środkami o ratowanie elementu polskiego, c. [...] studiów i podejmowanie starań w kierunku opanowania przez element polski miast, które na skutek wyeliminowania żydów [*sic*!] staną się najłatwiejszym i naturalnym terenem ekspansji żywiołu polskiego, d. opracowanie wniosków w kierunku wzmocnienia elementu polskiego na wsi, e. ustalenie dróg, jakimi można będzie w inny sposób wzmocnić element [polski] na Z[iemiach] W[schodnich]"[168].

W celu przygotowania programu rozwoju ziem wschodnich utworzono komitety resortowe (referaty fachowe), m.in. dla spraw finansowych, miejskich[169], opieki społecznej, prawnych, przemysłu, handlu i rzemiosła, rolnych, wyznaniowych[170]. Oprócz tego istniały komitety do spraw białoruskich, litewskich i ukraińskich, z zadaniem opracowania zasad polityki narodowościowej.

Biuro Wschodnie wydawało w 1942 r. „Biuletyn Wschodni". W 1943 r. w gronie współpracowników biura podjęto inicjatywę wydawania „Głosu polsko-ukraińskiego"[171], jednakże po ukazaniu się jednego numeru tego miesięcznika w styczniu 1944 r.[172] akcja została przerwana[173]. Od lipca 1942 r. biuro sporządzało tygodniowe raporty sytuacyjne z ziem wschodnich. Współpracowało ściśle z redakcją „Naszych Ziem Wschodnich", dodatku do „Rzeczpospolitej Polskiej", naczelnego organu prasowego delegatury. Jesienią 1943 r. zastępca kierownika biura Piotr Jarocki przystąpił do organizowania Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy.

30 czerwca 1944 r. Biuro Wschodnie miało zostać zlikwidowane[174], jednakże nie wiemy, czy tak się stało faktycznie. Przeczy temu zachowany w archiwum preliminarz budżetowy na lipiec i sierpień 1944 r.[175] Natomiast według materiałów „Niku" w lipcu 1944 r. „Tama" została włączona do Biura Narodowościowego[176].

---

[165] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Bartosza", k. 19.
[166] *Ibidem*, Pismo „Granicy", k. 8.
[167] AAN, 202/II-69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" od 1 X 1942 r. do 31 X 1943 r., k. 2. Jej przewodniczącym był najprawdopodobniej N.N. („Lubański") – *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Tokarskiego" do „Lubańskiego", k. 22.
[168] *Ibidem*, 202/II-49, k. 23.
[169] *Ibidem*, 202/I-52, Pismo „Lubańskiego" i „Wojnickiego" do „Klonowskiego" z 14 IX 1943 r., k. 130.
[170] *Ibidem*, 202/II-49, k. 23; *ibidem*, 202/II-69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" od 1 X 1942 r. do 31 X 1943 r., k. 2.
[171] *Ibidem*, 202/II-69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" od 1 X 1942 r. do 31 X 1943 r., k. 5.
[172] J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984, s. 58.
[173] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Rudawskiego" z 3 III 1944 r., k. 103.
[174] *Ibidem*, 202/II-49, Sprawozdanie z działalności Biura Wschodniego, k. 16–17.
[175] *Ibidem*, 202/II-5, Preliminarz budżetowy „Tamy" na lipiec–sierpień 1944 r., k. 6.
[176] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 77.

Biuro Wschodnie współpracowało z Komitetem Ziem Wschodnich, utworzonym w 1943 r. przez SN[177]. Kierownictwo komitetu tworzyli: Zygmunt Domański, Jerzy Rübenbauer[178], Zbigniew Nowosad[179], Jan Kornecki, Kazimierz Próchnik[180], Józef Zieliński, Stanisław Zieliński, ks. Bolesław Grudzieński, ks. Władysław Matus. W ramach KZW utworzono komitety: Ziem Południowo-Wschodnich (Józef Zieliński), Wołyński (Stanisław Nowotyński), Poleski i Ziem Północno-Wschodnich[181]. W ośrodku krakowskim, kierowanym przez Józefa Zielińskiego pracowali: ks. Matus, ks. Grudzieński i Jadwiga Nowak-Przygodzka[182].

Nieco inaczej przedstawia się organizacja komitetu w materiałach zgromadzonych po wojnie przez MBP. Dotyczą one jednak głównie jego działalności od października 1945 r. do listopada 1946 r. Komitet Główny mieli tworzyć: Stanisław Zieliński – przewodniczący, Władysław Tarnawski[183] – zastępca, Zbigniew Nowosad („Bielski", „Pękala") – sekretarz, ks. Grudzieński – skarbnik. Miał trzy sekcje: spraw organizacyjnych, studiów i propagandy, informacji terenowej i dokumentacji. Zgodnie ze statutem planowano powołanie następujących komitetów ziemskich: Ziem Południowo-wschodnich (Ziemia Czerwieńska, Wołyń) z siedzibą w Lwowie, Ziem Środkowowschodnich (Polesie, Nowogródczyzna od Niemna na południe) – w Brześciu nad Bugiem, Ziem Północno-Wschodnich (Nowogródczyzna, Wileńszczyzna) – w Wilnie[184].

1.3. Biuro Zachodnie – Biuro Ziem Zachodnich – Biuro Ziem Nowych (krypt.: „Odra", od 23 lutego 1944 r. „Warta", od kwietnia 1944 r. „Rugia", potem „750")[185]

Biuro zaczął organizować jeszcze w 1940 r. Witold Grott („Adam"). Początkowo było to biuro łącznikowe dla delegatury na ziemie wcielone do III Rzeszy, a po likwidacji odrębności delegatury poznańskiej służyło utrzymywaniu łączności z delegaturami terenowymi. W marcu 1942 r. Ratajski informował rząd o istnieniu „5 [Delegatur Okręgowych] na Ziemiach Zachodnich (Poznań, Katowice, Toruń, Ciechanów i Łódź), obejmujących około 9 milionów Polaków oraz 1,5 miliona Niemców, z biurem łącznikowym w Warszawie"[186].

---

[177] Według innych informacji komitet miał powstać w marcu 1944 r. – AAN, 206/1, Rozkaz nr 2 ZG SN z marca 1944 r., k. 23–24, gdzie widnieje zapis: „powołanie do życia obok Komisji Ziem Zachodnich – Komitetu Ziem Wschodnich dla koordynacji prac Obozu na tych ziemiach".

[178] Jerzy Rubenbauer, ur. w 1906 r., członek ZO SN i NOW we Lwowie, żołnierz AK, od stycznia 1944 r. w KG NOW, uczestnik powstania warszawskiego, następnie w obozach jenieckich w Niemczech. Na przełomie 1945 i 1946 r. był w Polsce, po czym wyjechał do Niemiec, gdzie w latach 1946–1947 przebywał w sztabie 1. Dywizji Pancernej, redagował tygodnik „Defilada", działał również w placówce łączności z krajem. Pozostał na emigracji we Francji i Kanadzie – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 160–161.

[179] Zbigniew Nowosad (1907–1964), członek ZO SN i KO NOW we Lwowie, aresztowany 24 V 1946 r. w Krakowie, skazany na karę śmierci. Wyrok zamieniono na 15 lat więzienia. Zwolniony w czerwcu 1955 r., mieszkał we Wrocławiu – *ibidem*, s. 136–138.

[180] Kazimierz Próchnik (1883–1968), członek ZO SN w Warszawie, brał udział w pracach komisji opiniodawczej przy Departamencie Oświaty i Kultury Delegatury Rządu. Po powstaniu warszawskim w Krakowie, aresztowany 31 V 1946 r., więziony do 2 I 1954 r. – A. Szklarska-Lohmannowa, *Próchnik Kazimierz* [w:] *PSB*, t. 28, s. 556–557.

[181] J.J. Terej, *Rzeczywistość i polityka...*, s. 375–376; L. Kulińska, *Narodowcy...*, s. 71–72.

[182] AIPN, 0397/229, Zeznania Józefa Zielińskiego, k. 110.

[183] Zmarł 5 IV 1951 r. w więzieniu mokotowskim w Warszawie – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 255.

[184] AIPN, 0397/229, Schemat organizacyjny KZW, k. 51; *ibidem*, Statut KZW, k. 54; *ibidem*, Protokół przesłuchania Tadeusza Macińskiego z 8 IV 1947 r., k. 119–121.

[185] AAN, 202/II-71, Rozliczenie finansowe „Granicy" z 28 X 1942 r., k. 7; *ibidem*, Pismo „Tokarskiego", k. 105; *ibidem*, Pismo „Rawickiego" z „Tamy" do „Rudawskiego" z „Orłów" z 17 IV 1944 r., k. 121; AAN, 202/II-72, Pismo „A. Syskiego" do „Tokarskiego", k. 34; BZNO, 16601/II, Papiery Władysława Świrskiego.

[186] AAN, 202/I-30, Pismo „Wrzosa" z 12 III 1942 r., k. 147.

Kierownikiem BZ był Stanisław Tabaczyński („Ryszard")[187], a od 1942 r. – Władysław Czajkowski („Polański"). Obsadę biura stanowili m.in.: Leopold Gluck, Józef Guranowski, Tadeusz Kołodziej, Wiktor Leśniewski – studia nad osadnictwem rolnym, Zbigniew Miłobędzki[188] – studia nad zagospodarowaniem Ziem Postulowanych, Roman Stefański („Henryk", „Roch"), Edward Quirini („inż. Kulesza")[189] – zastępca kierownika od 1943 r., dr Wacław Brzeziński – studia nad organizacją Ziem Postulowanych, dr Michał Pollak[190] – studia nad organizacją oświaty, dr Andrzej Grodek – studia nad osadnictwem miejskim[191], prof. Zygmunt Wojciechowski – dział historyczno-geograficzny, dr Mirosław Orłowski – polityka finansowa, Aleksander Giżycki – koordynowanie prac BZ, Danielewicz – płatnik, dr Rajmund Buławski[192] – statystyka Ziem Postulowanych, Kazimierz Rohlof („Żmudziński")[193], Józef Kokot („Włast")[194]. Biuro liczyło sześciu pracowników etatowych oraz około 150 współpracowników. Lokal kontaktowy mieścił się w gmachu Komunalnej Kasy Oszczędności przy ul. Traugutta 5 róg ul. Czackiego, gdzie pracował Władysław Czajkowski, oraz w mieszkaniu Quiriniego przy ul. Mokotowskiej 51/53. Archiwum było przechowywane w dwóch miejscach: w Bibliotece Wydziału Teologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Bibliotece Szkoły Głównej Handlowej[195].

Specjalne miejsce zajmowali emisariusze Biura Zachodniego, którzy objeżdżali polskie placówki na ziemiach zachodnich. Stefan Brzeziński („Wojciech Kamiński")[196] odbył dwa takie objazdy – w kwietniu 1942 r. jego trasa wiodła przez Katowice, Wrocław, Brzeg i Poznań, a wiosną 1943 r. przeprowadził inspekcję w Piotrkowie Trybunalskim, Łodzi, Bydgoszczy, Toruniu i Poznaniu. Jesienią 1943 r. zakończył pracę w Biurze Zachodnim[197]. Drugi z emisariuszy, Edward Serwański (Karol Szymański, „Mietek"), w okresie maj–czerwiec 1943 r. wyjechał do Wielkopolski. W lipcu 1943 r. zakończył pracę jako emisariusz[198].

---

[187] Aresztowany 15 V 1943 r., rozstrzelany 29 maja – J.J. Nikisch, *Tabaczyński Stanisław (1901–1943)* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 565–566.

[188] W 1945 r., zaraz po wojnie, opublikował w Poznaniu pracę *Ziemia Lubuska* – J. Dylik, *Geografia ziem odzyskanych w zarysie*, Warszawa 1946, s. 250.

[189] Adwokat Edward Quirini mieszkał przed wojną w Warszawie przy ul. Wiejskiej 11 – *Kalendarz informator sądowy na 1939 rok*, Warszawa 1939, s. 406.

[190] Przed wojną dyrektor Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.

[191] W spuściźnie Andrzeja Grodka (A PAN Warszawa, III-81) znajdują się następujące opracowania z lat okupacji: *„Żywioł obcy w przemyśle, górnictwie, finansach i handlu Polski"*, *„Zarys stanu gospodarczego Prus Wschodnich"*, *„Najbogatsi Żydzi w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Ziem Zachodnich"*, *„Odra–Nysa najlepsza granica Polski"*, *„Zagadnienie kolonizacji miejskiej na Ziemiach Odzyskanych"* (I wersja z okresu wojny), *„Uwagi do polityki produkcji i osadnictwa rolnego na ziemiach nowych", „Pomorze Zachodnie a Polska"*, *„Projekt programu wyższych studiów ekonomicznych"* opracowany przez A. Grodka oraz list i program studiów geografii ekonomicznej opracowany przez prof. J. Lotha, *„Program Liceów Administracyjnych i Szkół Handlowych"*.

[192] Przed wojną mieszkał w Katowicach przy ul. Żwirki i Wigury 15 m. 24. W 1945 r., zaraz po wojnie, opublikował w Krakowie pracę *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych* – „Przegląd Statystyczny" 1939, t. 2, nr 2, s. 221; J. Dylik, *Geografia...*, s. 249.

[193] WIH, III/100/3, Zeznania Edwarda Quiriniego z 23 II 1951 r., k. 66–68, 71.

[194] R. Buchała, J. Gilas, M. Lis, *Józef Kokot*, Opole 1987, s. 10.

[195] L. Gluck, *Od Ziem Postulowanych...*, s. 47.

[196] T. Kotłowski, *Brzeziński Stefan* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 61.

[197] S. Brzeziński, *Przyczynki do dziejów konspiracji...*

[198] IZ, III-358, E. Serwański, *Wspomnienia z pracy konspiracyjnej w Wielkopolsce i Generalnej Guberni w latach 1939–1945*, mps.

Przy Biurze Zachodnim, jako organ doradczy, istniała Rada Obywatelska Ziem Zachodnich, później nazywana Radą Społeczną. Na jej czele stali: ks. bp Stanisław Adamski[199] i Leopold Szefer[200]. Z ramienia „Ojczyzny" do Rady wchodził Witold Pomykaj („Leszek"), a z ramienia Szarych Szeregów – adwokat Roman Łyczywek („Gród", „Saski", „Mateusz")[201]. Od czerwca 1944 r. miał do niej należeć także ks. Karol Milik (Stanisław Borgieł, „Józef")[202]. Rada Społeczna działała także po powstaniu warszawskim. Jeszcze w styczniu 1945 r. jej przedstawiciel wpłacił do kasy delegatury pieniądze pochodzące z wymiany walut[203].

Zadaniem biura było organizowanie dla ziem zachodnich przyszłej administracji, sieci informacyjnej, opieki społecznej, szkolnictwa, łączności. Terytorialny zakres jego działania obejmował, oprócz ziem wchodzących w skład państwa polskiego w 1939 r., również Ziemie Postulowane – mające przypaść Polsce po zakończeniu wojny. W drugiej połowie 1943 r. prowadzono rozmowy na temat organizacji administracji na tym obszarze z przedstawicielami Wojskowej Administracji Ziem Nowych[204]. Zarówno AK, jak i delegatura przygotowywały personel dla tej administracji. W projektach BZ z października 1943 r. postulowano ustanowienie po wojnie okręgów administracyjnych: I – Gdańsk (tereny Wolnego Miasta Gdańska); II – Pomorze Wschodnie (Prusy Wschodnie), z siedzibą w Królewcu; III – Mazury, z siedzibą w Olsztynie; IV – Pomorze Zachodnie, z siedzibą w Koszalinie, V – Środkowej Odry, z siedzibą w Zielonej Górze, VI – Dolny Śląsk, z siedzibą we Wrocławiu[205]. Według tych planów cywilną administracją na Ziemiach Postulowanych powinien kierować Komisariat Generalny Ziem Nowych, składający się z dziesięciu departamentów: Ogólnoorganizacyjnego; Administracyjno-Politycznego; Polityki Ludnościowej i Osadnictwa; Oświaty i Kultury; Finansowego; Przemysłu, Handlu i Rzemiosła; Rolnictwa, Lasów i Wyżywienia; Komunikacji; Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia; Publicznego Zabezpieczenia Mienia[206].

Uściślenia wymaga zmiana nazwy biura. Zarówno Serwański, jak i Gluck twierdzili, że w maju 1944 r. zmieniono ją na Biuro Ziem Zachodnich. Jednakże już 7 listopada 1943 r., podczas posiedzenia KRP, Czajkowskiego („Polański") określano jako przedstawiciela Biura Ziem Zachodnich[207]. W czerwcu 1944 r. „Rugia" została zlikwidowana, a powstało samodzielne Biuro Ziem Nowych, na prawach departamentu[208]. W Archiwum

---

[199] F. Stopniak, *Adamski Stanisław* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 3.

[200] Leopold Wiktor Szefer, ur. w 1881 r., inżynier górnictwa i hutnictwa, prezes Stowarzyszenia Inżynierów Górnictwa i Hutnictwa, radca Izby Przemysłowo-Handlowej, przed wojną zamieszkały w Katowicach – *Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 718.

[201] J. Rutkowska, *Udział adwokatów w powstaniu warszawskim*, „Palestra" 1983, nr 8, s. 56; J.J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna"...*, s. 201.

[202] J. Pietrzak, *Ks. Karol Milik (1892–1976). Odnowiciel Towarzystwa Czytelni Ludowych*, „Życie i Myśl" 1987, nr 9/10, s. 137–138.

[203] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pokwitowanie z 15 I 1945 r., podpisane tylko częściowo czytelnie „Stan...".

[204] G. Górski, *Ziemie zachodnie i północne w planach KG ZWZ-AK i Delegatury Rządu na Kraj. Dzieje Biura Zachodniego i Wojskowej Administracji Ziem Nowych w latach 1940–1944*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka" 1989, nr 3, s. 396–405. O konieczności likwidacji komórki AK zajmującej się ziemiami nowymi i połączeniu prac w jednym ośrodku była mowa jeszcze w listopadzie 1944 r. na posiedzeniu RJN – *Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN z dn. 7 XI 1944 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 13.

[205] G. Górski, *Komisariat Generalny...*, s. 216–217; B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Wydział Marynarki Wojennej „Alfa" Komendy Głównej Armii Krajowej*, Toruń 2001, s. 207.

[206] G. Górski, *Komisariat Generalny...*, s. 232.

[207] AAN, 199/1, Protokół posiedzenia KRP z 7 XI 1943 r., k. 37.

[208] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 77.

Akt Nowych znajduje się preliminarz budżetowy komórki „BZN 750" na okres wrzesień–październik 1944 r. Według niego komórka składała się z: dyrektora, dwóch zastępców, czternastu kierowników działów, 24 referentów, pięciu maszynistek-łączniczek[209]. Wymienione są również pseudonimy niektórych pracowników komórki: „Polański", „Kulesza", „Duchnowski", „Tomecki", „Kamieniecki", „Turzański", „Kadurski", „Piotrowski", „Turski", „Bastion", „Rola", „Gutkowski", „Otton", „Ada"[210]. Z tych pseudonimów możemy rozszyfrować tylko kilka: „Polański" to Czajkowski, „Kulesza" – Quirini, „Duchnowski" – Leśniewski, a „Turski" to najprawdopodobniej Feliks Soboczyński. Nazwę komórki należy odczytać – Biuro Ziem Nowych (krypt. „750"). Taką też nazwę umieścił w swojej relacji Jerzy Michalewski[211]. Do wybuchu powstania warszawskiego zdołano zaangażować tylko około dwudziestu pracowników. Z tego trzech zaginęło bez wieści w trakcie powstania, a jeden zginął, natomiast dwie osoby zostały wywiezione do obozów. Po powstaniu pracowały tu dwadzieścia dwie osoby, a od marca 1945 r. dziewiętnaście: dyrektor, zastępca, czternastu kierowników działów, dwóch referentów i jedna maszynistka. W tym czasie jeden referent został osadzony w obozie pracy[212].

W trakcie powstania warszawskiego KRM postanowiła wystąpić do komendanta AK o mianowanie komisarzem cywilnym przy BZN Jerzego Strowskiego („Wiktor"), zastępcy dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych[213]. Miał on pełnić te obowiązki równocześnie z wykonywanymi do tej pory. Po powstaniu do BZN miały zostać przekazane cztery zespoły WAZN, ale stało się tak tylko w przypadku zespołu do spraw Śląska („Ruda"), liczącego dwunastu pracowników. Niektórzy z pracowników „Wydm" (Prusy Wschodnie) współpracowali natomiast z BZN. Pozostałe dwa zespoły, w tym Gdańsk, nie zostały włączone do delegatury.

Warto w tym miejscu wspomnieć o Instytucie Zachodnim, powstałym ze Studium Zachodniego, a w dokumentach delegatury występującym jako Instytut Beskidzki[214]. Zgodnie z tymi dokumentami działał co najmniej od początku 1943 r. i składał się z kierownictwa (w Warszawie) oraz sekcji krakowskiej. Studium powstało z inicjatywy „Ojczyzny" 22 czerwca 1941 r. w mieszkaniu dr Marii Kiełczewskiej[215]. W zebraniu założycielskim brali udział: Wojciechowski, Kiełczewska, Kirył Sosnowski[216], Leon Całka („Feliks Morski")[217], Karol Pospieszalski („Erazm"), Edward Piszcz. Następnie dochodzili inni współpracownicy, a „przyczółkiem krakowskim" kierował Rajmund Buławski[218].

Dodajmy, że w 1945 r. znaczna część pracowników biura weszła w skład Ministerstwa Ziem Odzyskanych, ale jeszcze na czerwiec–lipiec planowano wydatki tej komórki

---

[209] AAN, 202/XX-7, Preliminarz budżetowy BZN na wrzesień i październik 1944 r., k. 1.
[210] *Ibidem*, Wydatki personalne „750" na okres wrzesień–październik 1944 r., k. 3.
[211] J. Michalewski, *Relacja*, s. 78, 96.
[212] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie BZN z marca 1945 r., k. 472–473.
[213] AAN, 429/1, Protokół posiedzenia KRM 1 IX 1944 r., k. 1.
[214] *Ibidem*, 202/V-4, Działalność instytutów w zakresie nauk społecznych, k. 18–22.
[215] A. Pietrowicz, *Kiełczewska Maria (1906–1980)* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej*..., s. 258.
[216] Kirył Władysław Sosnowski (1910–1966), prawnik, współorganizator „Ojczyzny". W końcu stycznia 1941 r. wysiedlony z Poznania do GG, pracownik Departamentu Informacji i Prasy delegatury, aresztowany 13 IV 1944 r., więziony w obozie koncentracyjnym Stutthof – Z. Kaczmarek, *Sosnowski Kirył Władysław* [w:] *PSB*, t. 40, s. 583–585 – tu nieprawdziwa informacja o pełnieniu przez Sosnowskiego od 1943 r. funkcji dyrektora Departamentu Informacji i Prasy.
[217] E. Balawejder, *Całka Leon Florian* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu*..., s. 69.
[218] M. Dymarski, *Ziemie postulowane*..., s. 63–66.

z funduszy delegatury w wysokości 2720 zł[219]. Od grudnia 1945 r. do września 1947 r. Czajkowski był podsekretarzem stanu w ministerstwie, a Leopold Gluck pełnił tę samą funkcję od maja 1948 r. do lutego 1949 r.[220]

1.4. Wydział Bezpieczeństwa (krypt. „Oko")

W końcu lutego 1941 r. do lokalu, w którym urzędował Ratajski, wtargnęło trzech mężczyzn, podobno „gestapowców". Zabrali z lokalu część pieniędzy, nikogo nie aresztując[221]. O najście byli podejrzewani „Muszkieterzy". Wywołało ono duże zaniepokojenie zarówno w Warszawie, jak i w Londynie. Minister spraw wewnętrznych Stanisław Mikołajczyk sugerował zorganizowanie przez ZWZ ochrony dla delegata. Brak jednak jak do tej pory danych, że w owym czasie tego typu ochronę zorganizowano.

Kiedy w kwietniu lub maju 1942 r. powołano Wydział Bezpieczeństwa DSW, jego naczelnikiem mianowano Tadeusza Miklaszewskiego („Małynicz", „Nilski", „Stencel"), a zastępcą Leona Lutyka („Bereda")[222]. Do najbliższych współpracowników Miklaszewskiego należeli Seweryn Eustachiewicz („Sewer")[223] i Stanisław Wąsowicz („Dedal", „Maćko") – sekretarz wydziału[224]. W pierwszym etapie działalności w wydziale utworzono komórkę legalizacyjną, zalążek sieci informacyjnej oraz współpracowano z Komendą PKB nad tworzeniem organów bezpieczeństwa[225].

W czerwcu 1942 r. adwokat Tadeusz Myśliński otrzymał polecenie zorganizowania „placówki, której zadaniem było zapewnienie aparatowi delegatury i jej zapleczu politycznemu bezpieczeństwa w najszerszym tego słowa znaczeniu"[226]. Rozpracowanie niemieckiego aparatu bezpieczeństwa Myśliński zlecił swojemu zastępcy Stanisławowi Cybulskiemu[227]. We wrześniu naczelnik Wydziału Bezpieczeństwa polecił Myślińskiemu rozbudować działalność o rozpoznanie organizacji polskich i badanie nastrojów społecznych – tym miał się zająć zespół Witolda Rościszewskiego[228], oraz rozpracowanie działalności komunistów – do tego zaangażowano Józefa Mitzenmachera („Berdych")[229].

---

[219] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet „750" na czerwiec i lipiec 1945 r., zestawiony przez „Halskiego" według budżetu za maj 1945 r.

[220] M. Jaworski, *Na piastowskim szlaku. Działalność Ministerstwa Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948*, Warszawa 1973, s. 81–82; T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991, s. 212.

[221] T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 336.

[222] AAN, 202/II-72, Pismo „Nilskiego" do „Tokarskiego", k. 29.

[223] E. Balawejder, *Eustachiewicz Seweryn* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 126.

[224] G. Górski, *Administracja...*, s. 135.

[225] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na 15 II 1944 r., k. 27–30.

[226] T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 5 – rozmowy w tej sprawie z Tadeuszem Myślińskim prowadzili Jan Domański („Roman", „Wilczyński"), kierownik Biura Prezydialnego DR, oraz Tadeusz Miklaszewski.

[227] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 55–56.

[228] *Ibidem*, s. 132–133.

[229] Na temat działalności Józefa Mitzenmachera (Jan Alfred Reguła, „Redyko", „Mietek", „Włodek", „Urbański", Józef Kamiński, Jan Bogusław Kamiński, Bogusław Słoński, Jan Skaliński, Jan Berdych, Jan Roszkowski, „Jar", „Ziemski", „Doktor", „Urban", Robert Granit) zob. M. Malinowski, *Dokumenty prowokacji*, „Rzeczywistość" 1982, nr 1–4, 6; W. Borodziej, *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985, s. 90–92; J. Wilamowski, W. Kopczuk, *Tajemnicze wsypy. Polsko-niemiecka wojna na tajnym froncie*, Warszawa 1990; A. Garlicki, *Dzieje prowokacji*, „Przegląd Historyczny" 1992, z. 3, s. 473–496 – tu nazwisko Mützenmacher; H. Piecuch, *Tajna historia Polski. Od Bieruta do Ochaba. Akcje specjalne*, Warszawa 1996, s. 285–311; J. Wilamowski, *Honor, zdrada, kaźń... Afery Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 263–264.

Trwające już wcześniej prace organizacyjne nad „siecią informacyjną" doprowadziły w październiku 1942 r. do opracowania *Statutu organizacyjnego KB* (Komórki Bezpieczeństwa)[230]. Na jej czele stanął Myśliński („Albert", „Czwartek", „dr S", „dr Stelągowski", „Mecenas", „Niedziela")[231]. Zadaniem KB, działającej na terenie Warszawy i powiatu warszawskiego, było rozpracowywanie aparatu bezpieczeństwa okupanta i jego polityki w stosunku do ludności polskiej oraz rozpoznanie polskich organizacji polityczno-społecznych. KB składała się z dwóch wydziałów: ogólnego (OG) i wywiadu (WW). Kierownikiem wydziału ogólnego, a zarazem zastępcą Myślińskiego, był Cybulski („Prawdzic", „Stanisławski"). Podlegały mu oddziały: informacyjny (OJ), wywiadu więziennego (OW), dochodzeniowo-śledczy (OD) i gospodarczo--budżetowy (OGB).

Oddział informacyjny, czasowo kierowany przez Cybulskiego, gromadził wiadomości pochodzące z aparatu administracyjnego oraz organizacji gospodarczych i społecznych. Miał następujące sekcje: policja – „obsada znana"[232], zarząd miasta – „obsada znana", urzędy pracy – „dotarcie przez policję i jednego z urzędników Arbeitsamtu", urzędy skarbowe – „jeden z urzędników inspektoratu skarbowego", instytucje życia gospodarczego i opieka społeczna – „vacat", żydowska – „dotarcia sporadyczne, głównie przez policję", środowiska mniejszościowe – „obsada znana"[233], komuna – „upatrywana jest osoba wymieniona w rozmowach ustnych, która jest głównym informatorem ONR"[234].

Oddział wywiadu więziennego, czasowo prowadzony również przez Cybulskiego („na jego kierownika był proponowany adwokat O."), składał się z dwóch sekcji: wywiadu ścisłego – „obsada znana" i opieki społecznej – „kandydat w uzgodnieniu z p. Rom[anem]"[235].

Na kierownika oddziału dochodzeniowo-śledczego proponowany był jeden z prokuratorów, on też miał dokonać obsady dwóch sekcji: przesłuchań i inspektoratu, mającego za zadanie prowadzenie oceny pracy organów delegatury pod kątem bezpieczeństwa. Oddziałem gospodarczo-budżetowym kierował czasowo sam Myśliński przy pomocy Rościszewskiego.

Wydziałem wywiadu (WW) kierował Rościszewski („Umiński"). Wydział składał się z oddziałów: śledczo-wywiadowczego (WS) – „kierownik – ukrywający się oficer policji"; wykonawczego (WWK) – Jan Zborowski[236], Edward Huszczo („Mancewicz")[237];

---

[230] AAN, 202/II-67, k. 1–8.

[231] *Ibidem*, 202/II-4, k. 3: „Personalia Niedzieli: Tadeusz Myśliński, adwokat, zam. w Warszawie, ul. Piusa. Pseudonimy: Albert, dr Stelągowski, Niedziela. Nawiązanie kontaktu – za pośrednictwem »Stożka«".

[232] Według powojennego opracowania Tadeusza Myślińskiego (AIPN, 398/5, z. 3, s. 3) miał nim być aspirant policji Targ, który dość szybko wycofał się z pracy w KB.

[233] Informacje odnośnie do środowisk mniejszości narodowych uzyskiwano od adwokata Ignacego Radlickiego i Stanisława Piotrowskiego – T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 9. Adwokat Radlicki mieszkał przy ul. Pierackiego 13 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 406.

[234] Najprawdopodobniej mowa o Ryszardzie Sędku („11 palec"), współpracowniku Witolda Gostomskiego („Hubert"), szefa wywiadu NSZ – T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 7.

[235] Pseudonimu „Roman" używał Jan Domański, ówczesny kierownik Biura Prezydialnego Delegatury.

[236] Tak wynika z cytowanego *Statutu organizacyjnego KB* z 8 X 1942 r., ale zarówno Jan Zborowski, jak i Tadeusz Myśliński twierdzili, że kierował on sekcją informacyjno-śledczą do spraw niemieckich; zob. A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 189; T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 10; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 71–72. Najprawdopodobniej oddziałem wykonawczym kierował sam Witold Rościszewski, a Edward Huszczo był szefem sekcji likwidacyjnej.

[237] Według Tadeusza Myślińskiego (*Curriculum vitae*, s. 10) chodzi tu o Jerzego Czekanowskiego.

inspektoratu (WJ). Oddział śledczo-wywiadowczy miał się składać z pięciu sekcji: dochodzeniowej (dochodzenia terenowe) – „vacat – na razie wykonuje kierownik"; informacyjno-śledczej do spraw niemieckich – „upatrywanie osoby, pierwsze dotarcia do dystryktu i podsłuch na Gestapo", w efekcie kierownictwo sekcji objął Zborowski („Neuman"); do spraw komunistycznych i mniejszościowych – Józef Mitzenmacher („Jar"); ogólnej – „w rozpoznaniu technicznym i personalnym"; do spraw społeczeństwa własnego i polskich organizacji polityczno-społecznych – „czasowo sam kierownik oddziału śledczo-wywiadowczego"[238]. Oprócz podanej obsady, w KB w październiku 1942 r. były zatrudnione dwie łączniczki (po jednej w wydziale)[239] i maszynistka w wydziale ogólnym. Ponadto powstała sekcja likwidacyjna, która według statutu KB miała liczyć sześć osób, a z czasem została rozbudowana do trzech grup pięcioosobowych, dysponowała samochodem oraz mundurami policji niemieckiej.

W listopadzie 1942 r. powołano jednoosobowy referat organizacyjny, podlegający bezpośrednio naczelnikowi wydziału, z zadaniem ustalenia struktury i zakresu działania służby bezpieczeństwa (Państwowej Służby Specjalnej – wg Mitzenmachera). W tym samym miesiącu Myśliński opracował projekt budżetu KB na 1943 r.[240] Dowiadujemy się z niego o planowanej rozbudowie aparatu wykonawczego, która zmierzała głównie do rozszerzenia terenu działania. Grupa warszawsko-terenowa, „wyłoniona z cywilnego członu policji", miała objąć wywiad na kolejach, w przemyśle, w hotelach (Europejskim i Bristolu). Oprócz tego personel techniczny miał być powiększony do dwóch sekretarzy, dwóch łączniczek i dwóch maszynistek[241]. Przygotowywano również powołanie analogicznych komórek KB w Krakowie, Lublinie i na terenie województwa warszawskiego[242]. Jednocześnie wprowadzono do budżetu KB stałą subwencję dla ONR – za dostarczane materiały o ruchu komunistycznym.

Do wiosny 1943 r. w KB (od marca 1943 r. krypt. „Stożek") pracowali ponadto: Jerzy Krassowski („Maj", „Roze")[243] – szef Inspektoratu Bezpieczeństwa Wewnętrznego; Stanisław Salecki[244], oficer policji granatowej – szef agendy dochodzeniowej; Zyg-

---

[238] W końcu października szefem sekcji do spraw społeczeństwa własnego został N.N. („Naczelnik") – przed wojną naczelnik Urzędu Śledczego PP w jednym z województw, zwolniony 14 XII 1942 r. Natomiast według powojennego opracowania Tadeusza Myślińskiego (AIPN, 398/5, z. 3, s. 4) współpracownikiem Rościszewskiego do spraw społeczeństwa własnego przez pewien czas był dr Zański.

[239] Jedną z łączniczek była Halina Górecka – informacje Tadeusza Myślińskiego dla autora; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 335.

[240] AAN, 202/II-67, k. 33–35.

[241] Według powojennego opracowania Tadeusza Myślińskiego (AIPN, 398/5, z. 3, s. 74) pracownikami mieli być Halina Górecka, Aleksander Koc, Henryk Szklennik, Stanisław Ossowski ze „Znaku", „Nina" – maszynistka, Marian Stempczyński, Gosik – maszynistka.

[242] AAN, 202/II-68, k. 34.

[243] Według Grzegorza Górskiego (*Administracja...*, s. 135), opierającego się na powojennych materiałach procesowych, był to Jerzy Krassowski („Maj"), natomiast co najmniej od maja 1943 r. funkcję tę pełnił Stanisław Dryjski – W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 77. W powojennym opracowaniu Tadeusza Myślińskiego (AIPN, 398/5, z. 3, s. 36) widnieje informacja o Krasowskim, byłym asesorze prokuratury w Wilnie, który został kierownikiem inspektoratu. Następnie jego miejsce zajął Stanisław Dryjski, a Krasowski został zastępcą kierownika. Zginął podczas powstania warszawskiego na Nowym Świecie.

[244] Brat znanego śpiewaka operowego Mieczysława – J. Kański, *Salecki Mieczysław* [w:] *PSB*, t. 34, s. 359; AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 58; *ibidem*, 0397/839, Opracowanie „Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury" z 15 IX 1950 r., k. 3.

munt Zienc („Walter", „Zenon")[245] – szef Inspektoratu Terytorialnego; Eugeniusz Gitterman (Gustaw Jurkowski, „Eugeniusz") – szef KB na Warszawę i województwo; Wacław Iwaszkiewicz („Wacław") – zastępca Gittermana; Bolesław Kontrym („Biały", „Bielski", „Cichocki", „Żmudzin")[246] – po aresztowaniu Rościszewskiego (6 kwietnia 1943) – szef agendy dochodzeniowej i agendy likwidacyjnej[247] (Salecki został jego zastępcą); Seweryn Eustachiewicz – od przełomu kwietnia i maja 1943 – opracowywał reorganizację „Stożka"; Hejnosz (Chejnosz?) z SL[248] – opracowywał zadania „Stożka" na okres powojenny; Henryk Szklennik („Witold") – sprawy organizacyjne i łączności. Współpracował ze „Stożkiem" Andrzej Więckowski („Żaba")[249].

Od października 1942 r. na czele komórki więziennej (KW) stał Witold Bieńkowski („Jan", „Kalski", „Wencki")[250]. Jej zadaniem było „utrzymywanie stałego kontaktu z polskimi więźniami politycznymi, znajdującymi się w więzieniach, aresztach śledczych i obozach". Oprócz kierownika w komórce pracowali: Władysław Bartoszewski („Ludwik") i Bogna Domańska („Bronisława"), łączniczki: Pelagia Piotrkiewicz („Łucja") i Wanda Muszyńska („Wanda"). Utrzymywano kontakt z więzieniem policji bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) Pawiak przy ul. Dzielnej, a od połowy 1943 r. także z innymi więzieniami i obozami[251] (w Warszawie przy ul. Mokotowskiej i Daniłowiczowskiej). W Warszawie odbywało się to za pośrednictwem pracowników straży więziennej: Ludwiki Uzar-Krysiakowej („Lusia", „Myszka"), Janiny Szubielskiej („Mateczka"), Anny Kraski, Jadwigi Sadzińskiej, Jana Wacka („Jan")[252] oraz Wandy Wilczańskiej. Komórka sporządzała raporty przedstawiające stan więzień oraz obozów hitlerowskich, przekazywała także grypsy i ostrzeżenia przed aresztowaniami[253].

W zakresie opieki nad więźniami nawiązano współpracę z Międzyorganizacyjnym Porozumieniem Pomocy Więźniom. Jego prezesem była działaczka Konfederacji Narodu Helena Jamonttówna („Bogucka", „Warzycka")[254], a w skład prezydium wchodzili: Halina Dąbrowska („Wanda Leśniewska") – zastępca, Danuta Miszczuk, N.N. („Wisia") – sekretarka, N.N.

---

[245] Zmarł 1 VIII 1977 r. – „Rocznik Warszawski" 1984, s. 479.

[246] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 93–95.

[247] Po aresztowanym 3 III 1943 r. „Mancewiczu" szefem oddziału wykonawczego miał zostać „Michalski".

[248] Tak według Tadeusza Myślińskiego, ale zwróćmy uwagę na to, że 16 VII 1943 r. razem ze Stanisławem Romanem Danglem został rozstrzelany „Franciszek Hejnosz (ur. 1900), działacz społeczny, radca Ministerstwa Spraw Wewnętrznych" – W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 272.

[249] T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 10–11.

[250] W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 23–25; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 42.

[251] W. Bartoszewski, *Raport Komórki Więziennej Delegatury Rządu z 1944 r. o Pawiaku, Oświęcimiu, Majdanku i Ravensbrück*, „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945" 1968, t. 12, s. 157.

[252] S.M. Jankowski, *Śladami powstańczych legitymacji* [w:] *Kim byłeś? Gdzie jesteś? Losy powstańców warszawskich w dokumentach*, Kraków 2001, s. 53–54.

[253] Raporty Komórki Więziennej były po wojnie wielokrotnie wykorzystywane w pracach historycznych: W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*; B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Stutthof w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum" 1984, z. 5, s. 177–185; *Obóz koncentracyjny Oświęcim w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, oprac. K. Marczewska, W. Ważniewski, „Zeszyty Oświęcimskie" 1968, nr specjalny (I); J. Marszałek, *Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, „Biuletyn GKBZpNP IPN" 1993, t. 35, s. 36–52; I. Caban, Z. Mańkowski, *Informacje o obozie w aktach Delegatury RP na Kraj*, „Zeszyty Majdanka" 1967, t. 2; K. Marczewska, W. Ważniewski, *Treblinka w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Biuletyn GKBZHwP" 1968, t. 19, s. 129–164.

[254] Helena Jamontt (1914–1944), prawniczka, zginęła 21 VIII 1944 r. w czasie powstania warszawskiego – Z. Dłużewska-Kańska, *Jamonttówna Helena* [w:] *PSB*, t. 10, s. 404.

(„Andrzej") – skarbnik, N.N. („Elżbieta") i N.N. („Magdalena")[255]. Porozumienie za pomocą paczek prowadziło akcję dożywiania oraz zaopatrywania w leki więźniów obozów koncentracyjnych i obozów pracy. Finansowane było przez Delegaturę Rządu[256]. Przystąpiły do niego liczne organizacje konspiracyjne, poza AK i delegaturą m.in. NSZ, „Unia", PPS-WRN, Korpus Bezpieczeństwa, „Pobudka", OPW[257]. Wysyłano paczki do obozów w Oświęcimiu, Majdanku, Ravensbrück, Drutte, Hamburgu, Gross-Rosen, Woldenbergu, Stammlager Osckatz, Jaworznie, Dachau, Mohlenburgu, Aussenlager Station George, Weimarze, Oranienburgu, Kilonii, Fursternbergu, Neuengamme i Dyhernfurth. Oprócz indywidualnych wysyłano paczki do tzw. centralek, które rozdzielały otrzymane wyżywienie i inne potrzebne rzeczy wewnątrz obozów. Zorganizowano co najmniej dziesięć centralek: trzy w Oświęcimiu, dwie w Ravensbrück, dwie w Hamburgu, dwie w Gross-Rosen i jedną w Drutte. Porozumienie, poza centralą w Warszawie, posiadało swoje komórki w Krakowie, Lublinie, Kielcach, Częstochowie i Radomiu. Tylko w maju–czerwcu 1944 r. delegatura przekazała porozumieniu 799 200 zł, a 13–15 lipca kolejne 1 500 tys. zł[258].

Kierownik KB, utrzymujący bezpośredni kontakt z kierownikami wydziałów Cybulskim i Rościszewskim, sporządzał obszerne raporty okresowe obrazujące ówczesną sytuację w Warszawie (od 1943 r. znajdowało się w nich coraz więcej informacji spoza stolicy). Sporządzano oprócz tego raporty tygodniowe i specjalne. Raport okresowy nr 2 obejmował wydarzenia od 15 lipca do 15 listopada 1942 r. Składał się z kilku części: Zarząd Miejski – 2 strony, urzędy pracy – 5, policja granatowa – 2, likwidacja dzielnicy żydowskiej w Warszawie – 5, ogólny stan bezpieczeństwa – 6, wewnętrzna sytuacja w więzieniach warszawskich – 3, polskie życie polityczne – 4, próba syntezy – 3. Z ostatniej części przytoczmy fragment:

„Stan zagrożenia D[elegatury] R[ządu]. W świetle tych zasadniczych spostrzeżeń wszystkie instytucje działające w podziemiach należy uznać w zasadzie za poważnie zagrożone. W odniesieniu do samej DR dodatkowo trzeba brać pod uwagę te momenty i wnioski zaradcze, które uwypuklono w opracowaniu o terrorze. Poza tym dalsze zagrożenie płynie z szerokiego zdekonspirowania osoby D[elegata] R[ządu] i jego pracowników, które sączy się ze zbrodniczego plotkarstwa na naszym Olimpie politycznym. Trzeba zważyć, że wiadomości tego typu mogą każdej chwili wyjść poza obrąb polityków, a stamtąd przy wzmocnieniu kadry inwigilatorów łatwo trafią do przeciwnika. Znane są wypadki, że wiadomości z różnych tajnych raportów przenikają z DR do tzw. Grupy [Stanisława] Tołwińskiego[259], Szklane Domy, skąd płyną dalej. Ukrócenia i śledztwo w tym zakresie jest palącą potrzebą. Jeśli pohamowanie plotkarstwa jest niemożliwe, choć wydaje się, że wydanie odpowiedniego zarządzenia, przewidującego odpowiedzialność karną, jest środkiem do przeprowadzenia i zrealizowania, to należy forsować zasadę, by każda osoba poważniej zaangażowana

---

[255] AAN, 202/II-60, k. 30.

[256] Z. Zbyszewska, *Ministerstwo polskiej biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat" w Warszawie 1909–1944*, Warszawa 1983, s. 257–259.

[257] AAN, 202/II-60, Preliminarz na akcję opieki nad obozami zagranicznymi na lipiec i sierpień 1943 r., k. 76–79; W. Grabowski, *Pomoc materialna Delegatury Rządu RP na Kraj dla więźniów obozów koncentracyjnych oraz obozów pracy. Referat materiałowy*, Kraków 1995, mps w zbiorach Okręgowej KBZHwP w Krakowie, kopia w zbiorach autora, s. 49–52.

[258] AIPN, 00231/157, t. 1, k. 74, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r.

[259] Stanisław Tołwiński, spółdzielca, związany z „Barykadą Wolności" i Robotniczą Partią Polskich Socjalistów. Do grupy należeli m.in. Adam Próchnik i Stanisław Szwalbe – Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa.

w pracy przeszła na życie na lewo i system ten stosowała konsekwentnie bez nawrotów do swego dawnego mieszkania, co jak wiemy z relacji Szpotańskiego i z przykładu Dangla stanowi jeden z powodów niespodziewanych aresztów – G[estap]O wie, że ludzie kryją się, ale nie bez słuszności liczy na ich powrót do domów. Ostrożności tego typu, oraz wszystkie te, które wymieniono w odnośnych opracowaniach, są tym bardziej wskazane, że do porachunku z Polską podziemną staje nie tylko G[estap]O, ale również i komuna, która winiąc faszystów o spowodowanie aresztowań w jej środowiskach, postanowiła rozszyfrować nasz teren i oczyścić go przez poinformowanie Niemców o wynikach swej penetracji. Ponieważ związania DR ze światem politycznym, który może być terenem wstępnych wysiłków komuny, są dość silne, akcja komunistów gotowa również ugodzić w DR. Infiltracja komuny może iść głównie przez PS, którzy mają z nią kontakty i dlatego w pierwszej linii powinno się brać pod uwagę tę dziedzinę związań politycznych. KB ze swej strony dołoży szczególnych starań, by ustalić zakres i rezultaty wysiłków komunistycznych"[260].

Stan bezpieczeństwa aparatu delegatury przedstawiał się zdecydowanie źle. 26 października 1942 r. został aresztowany Stanisław Roman Dangel, kierownik Sekcji Finansowo-Budżetowej DR[261], a 19 lutego 1943 r. delegat rządu Jan Piekałkiewicz[262].

W tym okresie sekcja likwidacyjna wydziału wywiadu, kierowana przez Rościszewskiego, który brał osobiście udział w jej akcjach, przeprowadzała obserwacje miejsc zagrożonych, usuwała archiwa i środki finansowe z mieszkań aresztowanych, m.in. Dangla i Piekałkiewicza, odzyskała zagubione zrzuty, ustaliła miejsce ukrycia radiostacji delegatury skradzionej w Skolimowie, prowadziła ochronę lokali konspiracyjnych, wykonała wyroki śmierci na Izydorze Ossowskim (14 stycznia 1943 r.)[263] i Romanie Leonie Święcickim (15 lutego 1943 r.)[264]. W wykonaniu tego ostatniego wyroku brał udział Rościszewski, który kilka dni wcześniej (10 lutego) dokonał tego na Jerzym Mostowiczu, agencie gestapo działającym w kierownictwie Społecznej Organizacji Samoobrony, przywódcy Organizacji Zjednoczenia Słowian Polskiego Ruchu Zjednoczenia Słowian, 18 stycznia zaś uczestniczył w przygotowaniach do odbicia więzionych w Pińsku żołnierzy

---

[260] AAN, 202/II-35, k. 21–23.

[261] Stanisław Roman Dangel „Salisch" (1891–1942), od końca 1939 r. szef wywiadu TAP, od stycznia 1941 r. członek Prezydium Konfederacji Narodu; od 17 IX 1942 r. kierownik sekcji finansowo-budżetowej DR; zamordowany 26 X 1942 r. w siedzibie gestapo w al. Szucha. Nie był to koniec kłopotów Sekcji Finansowo-Budżetowej – 22 VII 1943 r. został aresztowany Witold Grott, zastępca Stanisława Romana Dangla. Rozstrzelany 1 XII 1943 r.

[262] Jan Piekałkiewicz, „Juliański", „Wernic", „Wiktor", „Wrocławski" (1892–1943), członek SL, od 27 VIII 1941 r. zastępca delegata rządu; 5 VIII 1942 r. mianowany delegatem rządu na kraj, obowiązki pełnił od 17 września, aresztowany 19 II 1943 r., po ciężkim śledztwie zmarł na Pawiaku 19 lub 21 VI 1943 r.

[263] Izydor Ossowski, urzędnik Arbeitsamtu, został zastrzelony 14 I 1943 r. z wyroku Sądu Specjalnego „przez grupę bojową KWC" – T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983, s. 238–239; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 360–361.

[264] Zeznanie Tadeusza Myślińskiego z 12 VII 1958 r., mps (kopia w zbiorach autora), s. 44. Roman Leon Święcicki, oficer policji granatowej, został zastrzelony 15 II 1943 r. „przez wchodzącą w skład egzekutywy KWC grupę bojową z »Pobudki«" – T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 239; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 371; A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 152–153, 163–164. Wobec faktu wejścia do KB Witolda Rościszewskiego i Jana Zborowskiego z „Pobudki" wydaje się bardzo prawdopodobne, że sekcja likwidacyjna KB mogła składać się z członków tej organizacji konspiracyjnej. W wykonaniu wyroku na Święcickiego brał udział sam Rościszewski. Również inne akcje bojowe z jego udziałem zostały zaliczone do akcji przeprowadzonych przez sekcję likwidacyjną KB („Stożka"): akcja na Arbeitsamt 23 I 1943 r., wykonanie wyroku na Jerzym Mostowiczu 10 II 1943 r., wykonanie wyroku na Romanowie (Garwolin?) – zob. APP, teczka osobowa: Rothenburg Rościszewski Witold.

„Wachlarza”[265]. Tragicznie zakończyła się akcja na Arbeitsamt 23 stycznia 1943 r., podczas której poległ jeden z wykonawców ubrany w mundur niemiecki.

Kim był Witold Rothenburg-Rościszewski (Aleksander Sachnowski, Jerzy Karewicz, Karliński, Ostrowski, Trzebiński, Umiński)? Urodził się 15 lipca 1901 r. we wsi Kornie, pow. Rawa Ruska. Jego ojcem był Karol, inżynier rolnik. Uczył się w gimnazjach w Wilnie i Permie. W lipcu 1918 r. wstąpił ochotniczo do 5. Dywizji Strzelców Polskich. W styczniu 1920 r. dostał się do niewoli radzieckiej. Zwolniony w marcu 1921 r., w czerwcu 1922 r. wrócił do kraju. Studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Był działaczem ONR, a następnie ONR-Falangi. W latach 1934 i 1937 więziony w Warszawie. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r. Zbiegł z niewoli. W konspiracji był przywódcą „Pobudki”, utworzonej jesienią 1939 r. W 1940 r. członek władz Konfederacji Narodu, kierował działem informacji i propagandy. W marcu 1941 r., w wyniku rozłamu w KN, przeszedł do Konferencji Okrągłego Stołu (część „Pobudki”, „Znak”, Front Odrodzenia Polski). Wiosną 1942 r. opuścił tę organizację i działał w Komitecie Prac Społeczno-Politycznych „Pobudka”. W listopadzie 1942 r. wziął czynny udział w tworzeniu SOS, był tam szefem wydziału informacyjno-wywiadowczego. Od października 1942 r. w Komórce Bezpieczeństwa Delegatury Rządu[266].

Aktywna działalność KB, a zwłaszcza akcje likwidacyjne, nie uszła uwagi Niemców. Komórka stała się obiektem ataku niemieckiego aparatu policyjnego. Od marca do maja 1943 r. Niemcy aresztowali co najmniej sześciu pracowników KB: 3 marca – Huszczę, 6 kwietnia – Rościszewskiego, 13 maja Myślińskiego, jego zastępcę Cybulskiego oraz Hejnosza i Eustachiewicza. Z wymienionych osób Rościszewski został zamordowany krótko po aresztowaniu, Hejnosz – rozstrzelany 16 lipca 1943 r., Cybulski i Eustachiewicz – wywiezieni do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu[267]. Przy Myślińskim Niemcy znaleźli schemat organizacyjny „Stożka” z pseudonimami jego pracowników, notatki z konferencji i odpraw z kilku poprzednich tygodni, materiały BIP, raport Rościszewskiego, korespondencję z komórkami Departamentu Spraw Wewnętrznych, zapisy księgowe pisma „Dzień Warszawy”[268].

Po majowych aresztowaniach praca „Stożka” została zreorganizowana. Jego kierownikiem został Eugeniusz Gitterman („Ginter”, „Hübner”)[269], zastępcą – Zborowski, a na czele komórki likwidacyjnej stanął Bolesław Kontrym („Żmudzin”).

Przyczyny aresztowań z marca–maja 1943 r. nie zostały dotychczas właściwie wyjaśnione. Należy jednak podkreślić, że 13 maja uniknął aresztowania Ryszard Sędek,

---

[265] W kwietniu 1942 r. komendantem „Wachlarza” został ppłk dypl. Adam Remigiusz Grocholski („Brochwicz”, „Waligóra”). Wciągnął do pracy w „Wachlarzu” Witolda Rościszewskiego, który pełnił funkcję jego sekretarza. W akcji w Pińsku brali udział Marian Przysiecki i Władysław Hackiewicz, później aresztowani w Warszawie. W kościele św. Floriana w Warszawie 7 IV 1943 r. na mszy za Wilhelma Baranowskiego, kierownika magazynów „Wachlarza”, zebrało się ponad 20 członków tej formacji.

[266] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 132–133.

[267] *Księga pamięci...*, t. 2, s. 695, 728, 744 – Seweryn Eustachiewicz, transport z 25 VIII 1943 r. – nr obozowy 138901; Stanisław Cybulski, transport z 5 X 1943 r. – nr obozowy 156089.

[268] AAN, 202/II-19, Zestawienie wiadomości przekazanych przez Tadeusza Myślińskiego po zwolnieniu z więzienia, k. 172–181.

[269] Na etacie „Stożka”-„Wiru” znalazł się w listopadzie 1943 r., wcześniej był na etacie „Twierdzy” – *ibidem*, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Wiru” za listopad–grudzień 1943 r., k. 82.

który nie przybył na umówione spotkanie. Podczas powstania warszawskiego został rozstrzelany jako agent gestapo[270].

Niewątpliwie przyczyniła się do nich niezwykle aktywna działalność Witolda Rościszewskiego. Świadczy o tym pismo Komendanta Policji Bezpieczeństwa w Warszawie:

„Komendant Policji Bezpieczeństwa
i Sł[użby] Bezp[ieczeństwa] na Dystrykt Radom
Wpłynęło dnia: 7.4.43
DR. Warszawa Nr 5802
IV A 11300/43 6.4.43 g. 18[30]
[...]

W dniu dzisiejszym udało się poza tym aresztować od dawna poszukiwanego, czołowego działacza »ZWZ«, adwokata Witolda Rościszewskiego, ur. 15.7.1901 w Uchnowie, pow. Rawa Ruska, rozwiedziony, wyznania ewangelickiego, Polaka, zamieszkałego w Warszawie, ul. Bukowińska 30 m. 13, posługującego się fałszywymi danymi osobistymi jako Aleksander Sachnowski, buchalter i siła biurowa, urodz. 15.7.1898 w Kosowie Poleskim.

W wyniku dochodzeń, prowadzonych na temat Rościszewskiego, było dotąd wiadome, że jest on kierownikiem tak zwanej Egzekutywy »ZWZ«, która m.in. zajmowała się »wykonywaniem wyroków śmierci« na »skazanych« przez »Kierownictwo Walki Podziemnej«. = Rościszewski alias Sachnowski miałby osobiście popełnić wiele takich morderstw. Aresztowany »działacz ZWZ« Hackiewicz alias Zalewski potwierdził ponadto w swoich wyjaśnieniach, że jest on także inicjatorem przeprowadzonego w lutym tegoż roku, lecz nieudanego, zamachu bombowego na Urząd Pracy w Warszawie, przy ul. Kredytowej. Według swoich własnych dotychczasowych wyjaśnień, miałby być Rościszewski adiutantem i sekretarzem kierownika służby wywiadowczej »ZWZ«. Prawdziwy stan rzeczy muszą ujawnić dalsze przesłuchania, o wyniku których będę informował.

Komendant Policji Bezpieczeństwa i Sł[użby] Bezp[ieczeństwa] w Warszawie
IV A 3 C – 273/43 tjn.-
Podp[isał] z up[oważnienia] Stamm radca kryminalny"[271].

Miały też na to wpływ kontakty z „Wachlarzem". Charakterystyczna jest wiadomość zawarta w jeszcze innym dokumencie niemieckim z 21 września 1943 r. Jest w nim mowa o tym, iż Rościszewski „należał do sztabu najbliższych współpracowników hrabiego Grocholskiego i był dowódcą oddziału wykonawczego »Wachlarza«"[272]. Mało tego, w tym samym piśmie jest mowa o aresztowaniu 3 marca 1943 r. w Warszawie Edwarda Huszczy („Moncewicz"/„Mancewicz") „dowódcy oddziału wykonawczego »Wachlarza«". Tak więc wiele wskazuje na to, iż Niemcy trafili do Rościszewskiego, rozpracowując „Wachlarz". On sam potwierdził to w swoim grypsie, pisanym 20 kwietnia 1943 r. z więzienia:

---

[270] T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 12. Był on bratem Juliana Sędka, kierownika wydziału oświatowo-wychowawczego NSZ.
[271] APP, teczka osobowa: W. Rościszewski, tłumaczenie dokumentu niemieckiego.
[272] *Ibidem*, pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i SD na dystrykt Warszawa, IV A 3 c – 61/43g, 21 IX 1943 r.

„Dziękuję Wam przyjaciele, żeście się zajęli moim losem. Szczególnie jestem zobowiązany XIII. Panu, kt[órego] przecież nie znam osobiście. Mnie wydał Hackiewicz, który siedzi ze mną na Szucha. Jeżeli Pan nie zna tej sprawy, to niech się Pan zapyta Samsona. Ja mam pretensje do Marka, że mnie wystawił do wiatru z tym mundurem dla Hackiewicza. Mógł przecież posłać łączniczkę. Mnie aresztowali w domu we wtorek (2 tyg[odnie] temu) rano. Zabrali dowody. Znali od razu moje prawdziwe nazwisko i dlatego to wszystko mnie strasznie złamało, szczególnie Hackiewicz. Przyznałem się. Jak widzę, dobrze zrobiłem, bo Panowie mi tak z wolności radzą. Co do mojej antykomunistycznej działalności, to nie potrzebuję im mówić, bo znają ją aż zanadto dobrze. Został aresztowany w ub. tyg. Marian, dawny członek KZ. Dajcie o tym znać (nazwisko nieczytelne), który może wie, kogo ostrzec. Na zwolnienie nie liczę, chyba działyby się cuda. Sądzę, że mnie rozstrzelają, a jak ześlą do obozu, to będzie b. dobrze".

Kim były osoby wymienione w grypsie? Władysław Hackiewicz (Władysław Zaleski, Emezet, MSZ), członek ONR, walczył w kampanii wrześniowej 1939 r., następnie 26 września 1939 r. przyleciał samolotem do Warszawy razem z mjr. dypl. Edmundem Galinatem. W konspiracji w „Pobudce", a od listopada 1941 r. w „Wachlarzu", uczestnik akcji w Pińsku 11 września 1942 r. Aresztowany 6 marca 1943 r. w Kielcach podczas wyprawy po broń, w której występował mundurze niemieckim, sądząc z grypsu – dostarczonym przez Rościszewskiego. Zamordowany 21 kwietnia 1943 r. w siedzibie gestapo w al. Szucha. Jego szwagrem był Jan Czekanowski z KB DR.

„Samson" i „Marek" – N.N. – według danych niemieckich „zajmowali się odprawianiem agentów służby informacyjnej"[273]. „Marian" – por. Marian Przysiecki, aresztowany 7 kwietnia 1943 r. w kościele św. Floriana. Rozstrzelany 7 maja 1943 r. w ruinach getta.

Pozostaje jeszcze jedna osoba – „XIII Pan, kt[órego] przecież nie znam osobiście". Panem tym był nie kto inny jak Józef Mitzenmacher, jeden z kilku wówczas pracowników Wydziału Wywiadu kierowanego przez Rościszewskiego. Nie jest możliwe, aby obaj panowie się nie znali osobiście. Tymczasem Mitzenmacher zatrudniony w KB w sekcji informacyjno-śledczej do spraw komunistycznych i mniejszościowych, składał meldunki... szefowi specjalnej placówki gestapo w Warszawie. Już w meldunku z 10 lutego 1943 r. przedstawił dokładnie postać Rościszewskiego, jak również Myślińskiego[274]. W 1943 r. ożenił się i zmienił nazwisko na Jan Roszkowski. Według zeznań żony, Jadwigi Roszkowskiej, utrzymywał kontakt z gestapowcem Schnattendorfem i dostarczał paczki uwięzionym, zapewne też Rościszewskiemu. W przewidywaniu spalenia agenta gestapo urządziło 17 listopada 1943 r. jego fikcyjne aresztowanie. Następnie wyjechał do Białegostoku, gdzie pisał artykuły do „Dziennika Białostockiego" jako „Ziemski". W 1944 r. przeniósł się z Białegostoku do Krakowa. Po wejściu Armii Czerwonej wyjechał do Wrocławia, gdzie pracował w PKP, był członkiem PPR. Zmarł 30 grudnia 1947 r.

Po aresztowaniach w marcu–maju 1943 r. aparat wywiadu i kontrwywiadu został zreorganizowany. Na miejsce Rościszewskiego kierownikiem komórki likwidacyjnej został Bolesław Kontrym („Biały", „Bielski", „Cichocki", „Żmudzin").

---

[273] C. Chlebowski, *Wachlarz...*, s. 365.
[274] M. Malinowski, *Dokumenty prowokacji*.

W ramach Wydziału Bezpieczeństwa w październiku 1942 r. powołano jednoosobowy Referat Organizacyjny, z zadaniem ustalenia struktury i zakresu działania służby bezpieczeństwa. W maju 1943 r. utworzono, również jednoosobowy, Referat Inspekcyjny, którego zadaniem było czuwanie nad rozwojem służby bezpieczeństwa w terenie oraz nad wykonywaniem przez nią *Instrukcji bezpieczeństwa na okres przejściowy*, opracowanej w kwietniu 1943 r. W końcu maja, w związku z aresztowaniem referenta inspekcyjnego, oba referaty połączono w Oddział Organizacyjno-Inspekcyjny (krypt. „Insecty", „Insekty"). Obsadę personalną oddziału tworzyli: Konrad Sieniewicz („Kazimierz Świątek", „Wierzejski"), N.N. („Maria"), Wanda Eustachiewicz („Wodzińska")[275], N.N. („Kamińska"), Stanisław Wąsowicz („Dedal", „Maćko")[276]. W czerwcu 1943 r. Referat Organizacyjny opracował instrukcję o ujednoliceniu struktury organizacyjnej urzędów okręgowych i powiatowych delegatur rządu w zakresie służby bezpieczeństwa. Po otrzymaniu uwag od okręgowych Wydziałów Bezpieczeństwa zredagowano ostatecznie *Instrukcję struktury organizacyjnej*[277]. Także latem 1943 r. opracowano instrukcję dla okręgowych władz bezpieczeństwa dotyczącą pracy „Stożka", oznaczając go kryptonimem „Wirówka" (stąd zapewne późniejszy kryptonim „Wir"). Jednocześnie przygotowano akty ustawodawcze przewidziane do wydania w okresie powstania powszechnego.

Referat Inspekcji kontrolował stan organizacji służby bezpieczeństwa w poszczególnych okręgach oraz prowadził rozmowy w sprawach bezpieczeństwa z przebywającymi w Warszawie okręgowymi delegatami lub naczelnikami Wydziałów Bezpieczeństwa.

Po aresztowaniu Myślińskiego komórkę bezpieczeństwa, kierowaną teraz przez Gittermana i Zborowskiego, zreorganizowano w dział polityczno-społeczny („Stożek", „Wir") i opracowano plan jego działalności na sierpień–grudzień 1943 r.[278] Dział składał się w tym czasie z egzekutywy oraz trzech referatów: społeczeństwo własne (organizacje polityczne, zawodowe, gospodarcze, społeczne), okupant, organizacje komunistyczne. W okresie sierpień–grudzień 1943 r. w skład „Stożka" wchodził jeszcze inspektorat (bezpieczeństwa wewnętrznego). Od sierpnia 1943 r. przejął sporządzanie „raportów tygodniowych", które składały się z następujących części: I – sprawy ogólne, II – terror, III – aresztowania-zagrożenia, IV – wiadomości więzienne, V – wiadomości z obozów, VI – z terenu policji, VII – z akcji ujęcia sił roboczych, VIII – z akcji germanizacyjnej, IX – z terenu niemieckiego, X – różne, XI – komuna, XII – z terenu żydowskiego, XIII – stan bezpieczeństwa ogólnego[279]. W końcu 1943 r. w „Stożku" pracowało 17 osób[280].

Najmniej wiemy o referacie politycznym. Z kontroli finansowej „Oka" wynika, że w końcu 1943 r. na etacie był jeden pracownik[281]. W materiałach archiwalnych Delegatury Rządu zachowała się notatka *Ogólne wytyczne prac Referatu Politycznego*[282]. Zgodnie z pochodzącymi najprawdopodobniej z początków 1942 r. wytycznymi zadaniem referatu

---

[275] AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka służbowa z 9 III 1954 r., k. 30.

[276] Miał tu też pracować Stefan Machorowski („Stefan") – WIH, III/102/1, W. Ważny, *Struktura organizacyjna, kompetencje i zadania Delegatury Rządu RP na Kraj*, Warszawa 1960, mps, s. 13. W drugiej połowie 1943 r. na etacie „Insectów" były cztery osoby – AAN, 202/XVII-2, Fragmenty sprawozdania z kontroli „Oka" za wrzesień–grudzień 1943 r., k. 80–81.

[277] AAN, 202/II-2, k. 64; *ibidem*, 202/II-13, k. 165.

[278] *Ibidem*, 202/II-14, k. 1–1a.

[279] *Ibidem*, 202/II-37, Raport tygodniowy „Stożka" z 6 X 1943 r., k. 106–109.

[280] *Ibidem*, 202/XVII-2, Protokół kontroli „Wiru" za listopad–grudzień 1943 r., k. 82.

[281] *Ibidem*, Fragment sprawozdania z kontroli „Oka" za wrzesień–grudzień 1943 r., k. 80–81.

[282] AAN, 202/III-1, Ogólne wytyczne prac Referatu Politycznego, k. 106–109.

miało być prowadzenie wywiadu politycznego w organizacjach konspiracyjnych. Miał być komórką studiów nad polskim życiem konspiracyjnym. Planowano wydawanie dwutygodnika „Biuletyn Polityczny", który miał zawierać dwa działy: kronikę wydarzeń oraz zagadnienia komunistyczne. Zachował się także schemat usytuowania referatu w strukturze delegatury. Widziano go jako komórkę poza Wydziałem Polityki Wewnętrznej (DSW?), ale ściśle z nim współpracującą[283].

Być może z referatem tym jest związana sprawa „Bloku" (w delegaturze kryptonim „Wytwórnia"), kierowanego przez Henryka Glassa. Sprawozdanie z działalności antykomunistycznej tej organizacji zostało skierowane do delegata rządu 1 X 1943 r. Przedstawiono w nim metody pracy i organizację „Bloku", liczącego 102 pracowników. Utworzono oddział ochrony obejmujący trzech oficerów, jednego sierżanta i szesnastu szeregowych. Kierownictwo „Bloku" proponowało, z uwagi na brak własnej drukarni, przejęcie druku materiałów propagandowych Departamentowi Informacji i Prasy[284]. W tym samym miesiącu „Blok" wystąpił do Franciszka Stemlera o przyznanie dotacji finansowej dla dwunastu osób, natomiast do „Stencla" wysłano budżet dodatkowy dotyczący uzbrojenia oddziału ochrony[285]. W maju–czerwcu „Wytwórnia" otrzymała z kasy delegatury subwencję w wysokości 106 tys. zł[286], a w całym 1943 r. – 369 400 zł[287].

Najważniejszym zadaniem było utworzenie zespołu, który we wrześniu 1943 r. został przekazany do Wydziału Bezpieczeństwa ODR Warszawa, tworząc tam tzw. „Stożek" okręgowy, późniejszy „Wir-Mury". W jego skład weszli także ludzie przekazani z Administracji Zmilitaryzowanej („Teczka") AK – Kazimierz Gąsiorowski („Edyta") jako szef oraz brygada wywiadowcza (sześć osób) zajmująca się akcją antykomunistyczną.

Pracę w „Stożku" centrali zorganizowano w trzech referatach: społeczeństwa własnego, niemieckim i antykomunistycznym. Ponadto planowano rozbudowę tego działu w kierunku rozszerzenia zasięgu penetracji oraz udoskonalenie metod obserwacji. Przygotowywano również kadry pracowników do pracy w okresie powstania powszechnego oraz na okres powojenny.

Zgodnie ze „Statutem organizacyjnym Wydziału Bezpieczeństwa", opracowanym przez Referat Organizacyjny w grudniu 1943 r.[288], od 1 stycznia 1944 r. wydział składał się z kierownictwa oraz trzech oddziałów. W kierownictwie pracowali: Tadeusz Miklaszewski – naczelnik, Leon Lutyk („Bereda") i ppłk PP Stanisław Wasilewski („Rogala")[289], Maria Mi-

---

[283] *Ibidem*, 202/III-2, t. 1, Schemat, k. 48. W schemacie tym używane są nazwy: Wydział Prasy i Propagandy oraz Wydział Polityki Wewnętrznej, a także ZWZ. Użycie nazwy ZWZ może świadczyć o sporządzeniu go przed marcem 1942 r., kiedy nastąpiło przemianowanie ZWZ na AK. W warunkach konspiracyjnych stara nazwa mogła jednak być używana, zwłaszcza wśród pracowników delegatury, dłużej. Możemy się domyślać, że albo był to dokument pochodzący z początków działalności Komórki Bezpieczeństwa, pisany przez jej kierownika Tadeusza Myślińskiego, albo też twórcy referatu politycznego mieli działać niezależnie od KB.

[284] AIPN, 0397/251, t. 1, Sprawozdanie orientacyjne „Bloku" na dzień 1 X 1943 r., k. 1–3. Najprawdopodobniej razem ze sprawozdaniem przesłano plan działań na odcinku antykomunistycznym – *ibidem*, Plan „C" z 1943 r., k. 10–13.

[285] *Ibidem*, Pismo „Bloku" do „Serafickiego" z 15 X 1943 r., Pismo „Bloku" do „Stencla" z 17 X 1943 r., k. 10.

[286] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 77.

[287] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 211.

[288] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 158–164.

[289] Stanisław Wasilewski był naczelnikiem urzędu śledczego i oficerem łącznikowym do dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie. 11 VI 1942 r. porzucił służbę w policji granatowej, jego następcą został ppłk Stanisław Chmaj – *ibidem*, 207/40, fragment meldunku NSZ, k. 6; A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 125.

szewska („Maria")[290] – sekretarka oraz dwie łączniczki N.N. („Helenka") i N.N. („Jadwiga"). W czerwcu 1944 r. na etacie było sześć osób[291].

Oddział Organizacyjno-Inspekcyjny (krypt. „Spojówka") miał nadal dwa referaty: organizacyjny i inspekcji. Obsadę stanowili: kierownik, dwóch referentów i trzy siły pomocnicze, ponadto prace zlecone wykonywały dwie osoby[292]. W kierownictwie oddziału pracowali: Stanisław Wąsowicz („Dedal") i Stefan Machorowski („Stefan", „Rawicz")[293]. Zadaniem Referatu Organizacyjnego było: „a) Opracowanie projektów dekretów, instrukcji, okólników, regulaminów, zarządzeń i obwieszczeń w zakresie zagadnień merytorycznych, bezpieczeństwa wewnętrznego kraju w okresie przejściowym i obecnym [konspiracji], w zakresie struktury organizacyjnej centralnych i terenowych władz bezpieczeństwa. b) Uzgadnianie opracowanych projektów z zainteresowanymi departamentami, kierownictwem organów bezpieczeństwa ([P]KB, S[traży] S[amorządowych] i Straży Pomocniczej) oraz z władzami wojskowymi. c) Projektowanie ram prawno-organizacyjnych dla inicjatywy i działalności społecznej w zakresie bezpieczeństwa"[294]. Referat Inspekcji miał za zadanie: „a) Wykonywanie inspekcji i pieczę nad sprawnym organizowaniem i działaniem władz bezpieczeństwa. b) Koordynowanie prac Wydziałów Bezpieczeństwa z pracami innych resortów, władz wojskowych i organizacji społecznych w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego kraju. c) Opiniowanie spraw obsady personalnej Wydziału Bezp[ieczeństwa] Delegatur Okręgowych oraz, w razie potrzeby, wydawanie opinii personalnych na żądanie władzy przełożonej. d) Opracowanie sprawozdań z wykonywanych inspekcji oraz przedkładanie wniosków"[295].

Oddział Bezpieczeństwa (krypt. „Źrenica"), którego kierownikiem był wiceprokurator Sądu Okręgowego w Warszawie Dominik Piotrowski („Czarnecki", „Sas")[296], składał się z czterech referatów. W maju i czerwcu 1944 r. w kierownictwie oddziału oraz w I i II referacie pracowało łącznie siedem osób[297]. Referatem I Bezpieczeństwa i Spraw Organów Bezpieczeństwa kierował od 15 lutego 1944 r. N.N. („Gabryś"), dysponujący trzema „siłami pomocniczymi". Jego zadaniem był: „a) Nadzór nad wykonywaniem przez okręgowe władze bezpieczeństwa zadań wynikających z Instrukcji Bezp[ieczeństwa], o ile nad wykonaniem poszczególnych zadań nie został mocą statutu niniejszego wyraźnie powierzony Referatowi II tegoż Oddziału, bądź któremuś z Referatów Oddziału Polityczno-Społecznego. b) Dopilnowanie, by okręgowe władze bezpieczeństwa opracowały z pomocą przygotowanych

---

[290] „Maria" miała mieszkać przy Al. Jerozolimskich 17 i jej mieszkanie miało być głównym lokalem pracy „Nilskiego" – AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 30.

[291] *Ibidem*, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 71.

[292] W maju i czerwcu 1944 r. pobory wypłacano cztere osobom – *ibidem*.

[293] Według materiałów MBP, poza dwoma wymienionymi, pracowali tu jeszcze: Zienc („Walter"), Eustachiewicz („Wodzińska"), Halina Grodzicka („Halina"), Sieniewicz („Wierzejski") i N.N. („Lalek") – AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 30. Pisownia ostatniego podanego pseudonimu nie jest pewna, być może chodziło o „Lolka" albo „Lelka".

[294] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 158–159.

[295] *Ibidem*, k. 159.

[296] W. Ważny, *Struktura organizacyjna...*, s. 13–14. Sprawozdanie doraźne nr 3 z 28 VII 1944 r. podpisał „F. Dworakowski" – AAN, 202/II-16, k. 71–73.

[297] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r. Według powojennych materiałów MBP pracowali tu: Matylda Czyżowska („Magda") – łączniczka Piotrowskiego, Salecki („Kostka"), N.N. („Lucyna") i N.N. („Kubicki") – *ibidem*, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 30.

przez ten referat instrukcji szczegółowych – plan mobilizacji sił personalnych i rzeczowych organów bezpieczeństwa, potrzebnych do wykonania zadań wskazanych w Instrukcji Bezpieczeństwa. Korekta tych planów z punktu widzenia celowości i realności. c) Koordynowanie metod i tempa organizacji, planów działania i ich wykonywania – wszystkich organów bezpieczeństwa, tj. [P]KB, S[traży] S[amorządowych] i Straży Pomocniczej. Szkolenie centralne kadr instruktorskich przyszłej Policji Politycznej oraz troska nad obsadzeniem potrzebnych placówek tej policji w terenie. d) Współdziałanie z organizacjami społecznymi nad rozwijaniem ich inicjatywy i działalności w zakresie rozwiązywania zagadnień i wykonywania zadań bezpieczeństwa w okresie przejściowym i obecnym"[298].

Referat II Przestępczości i Obozów, kierowany przez Mirosława Nowickiego („Szczupakowski"), miał za zadanie: „a) Prowadzenie centralne akcji rejestracji i dokumentacji zbrodni niemieckich w Polsce. Archiwa i kartoteki centralne. Piecza nad wykonywaniem zadań, z akcji tej wynikających, przez okręgowe władze bezpieczeństwa. b) Opracowanie wytycznych dla walki z bandytyzmem, rozpracowanie ich do terenowych władz bezpieczeństwa, nadzór nad wykonaniem przez nie zadań z zakresu walki z bandytyzmem, wskazanych w Instrukcji Bezpieczeństwa oraz wytycznych (Instrukcjach szczegółowych opracowanych przez ten referat). c) Nadzór nad wykonaniem przez Okr[ęgowe] Władze Bezpieczeństwa zadań wynikających z Instrukcji Bezp[ieczeństwa] w zakresie przygotowania planu rozmieszczenia i organizacji przejściowych obozów zatrzymania. Opracowanie instrukcji szczegółowych w sprawie przejęcia z rąk okupanta i zabezpieczenia stałych obozów odosobnienia, opracowanie regulaminów obozowych i potrzebnych instrukcji szczegółowych. Nadzór nad szkoleniem kadr Straży Obozowych. d) Badanie stanu przestępczości w kraju. Kontakt w tym zakresie z okupacyjnymi władzami sądowymi. e) Opracowanie materiałów obciążających pewne osoby zarzutem działalności przestępczej pospolitej bądź antypolskiej i opracowanie odpowiednich wniosków do Sądów Państwowych Polski Podziemnej"[299].

Referat III Informacji (krypt. „Stożek", od 23 lutego 1944 r. „Wir"), kierowany był przez Gittermana („Ginter"), z zastępcą Zborowskim („Neuman"), który po zwolnieniu „Gintera" kierował jego pracą od wiosny 1944 r. aż do rozwiązania delegatury w lipcu 1945 r. Referat składał się z kilku działów. W ogólnym pracował jeden referent, którego zadaniem było prowadzenie spraw finansowych, lokalowych oraz skrzynek kontaktowych. W referacie były zatrudnione cztery łączniczki, w tym Ewa Stolarska[300], Henryka Skwara („Anna") i N.N. („Jadwiga") oraz dwie osoby do ochrony lokali (strażnicy). W maju i czerwcu 1944 r. na etacie było ogółem szesnaście osób[301]. Z powojennych materiałów MBP wynika, że poza wymienionymi mieli tu pracować: N.N. („Jesmian"), Jan Bach („Milewski"), N.N. („Henio") – osiemnastoletni łącznik Gittermana, Janina Babelska („Marta"), N.N. („Wanda"), N.N. („Adela") i N.N. („Nina")[302]. Dział informacji miał dwóch pracowników, których zadaniem było „prowadzenie centralnego wywiadu politycznego (niewojskowego) w stosunku do okupanta i organizacji wywrotowych

[298] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 159–160.
[299] *Ibidem*, k. 160–161.
[300] T. Żukowska, *Na skraju dwóch światów... Wspomnienia 1939–1953*, red. Z. Kunert, Warszawa 2000, s. 323–324.
[301] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 72.
[302] *Ibidem*, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 30. Jeden z pseudonimów należał niewątpliwie do Ewy Stolarskiej.

(tj. takich, które w ich ideologii i metodach działania dają wyraz nieuznawania, jako zasady naczelnej, niezależności państwowości polskiej, bądź które dążą do obalenia istniejącego ustroju politycznego)"[303]. Dział prowincji zatrudniał jednego referenta, do którego zadań należało „montowanie terenowych komórek informacji przy delegaturach okręgowych, ustalenie dla nich wytycznych pracy, zlecanie im zadań specjalnych, nadzór nad ich działalnością i utrzymywanie z nimi kontaktu"[304]. W dziale sprawozdawczości pracowało dwóch referentów, których zadaniem było „opracowywanie materiałów informacyjnych nadsyłanych przez terenowe komórki informacyjne oraz ich analizowanie dla oceny aktualnej sytuacji kraju pod względem bezpieczeństwa" oraz „prowadzenie centralnej kartoteki działaczy organizacji wywrotowych polskich oraz agentów wywiadu okupanta"[305]. Sporządzali miesięczne sprawozdania sytuacyjne dotyczące całego kraju. Jeden z referentów przydzielony był do „Piasta", gdzie gromadzono cały materiał o ruchu komunistycznym[306]. Zapewne w tym referacie pracował przejęty z „Teczki" N.N. („Radca", „Stefański")[307], biorący 1 listopada 1943 r. udział, obok Gittermana, w spotkaniu w Gospodzie Warszawskiej z Leonem Skosowskim („Lolek"). Ten ostatni był współpracownikiem kontrwywiadu delegatury i dostarczał wiadomości z gestapo. W trakcie wspomnianego spotkania został zlikwidowany przez kontrwywiad AK[308].

Referat IV – Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego (krypt. „Pim", od 5 maja 1944 r. „Ster"). Nie wiemy dokładnie, kiedy powstał[309]. Najprawdopodobniej usamodzielnił się w maju 1943 r. Jego kierownikiem był Stanisław Dryjski („Wtorek", „Struga"). Obsadę stanowiło pięciu referentów, m.in. Krasowski („Maj", „Wardecki")[310], N.N. („Żabski") i trzy „siły pomocnicze"[311]. Zadaniem inspektoratu była: „a) Piecza nad zagwarantowaniem bezpieczeństwa pracy Centralnej D[elegatury] R[ządu], a więc rozpoznawanie stanu bezpieczeństwa użytkowanych przez nią lokali, skrzynek, archiwów, ujawnianie metod inwigilacji stosowanych przez okupacyjne władze bezpieczeństwa, rejestracja aresztowań, rozpracowywanie wpadek w ramach Centralnej D[elegatu]ry R[ządu] i wyciąganie konsekwencji praktycznych, montaż aparatu ostrzegawczego. b) Piecza nad zagwarantowaniem bezpieczeństwa osobistego Centralnej D[elegatu]ry

---

[303] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 161.

[304] *Ibidem*.

[305] *Ibidem*, k. 161–162.

[306] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 76–77. „Piast" – kryptonim nierozszyfrowany. Takiego samego używała co prawda Sekcja Zachodnia Departamentu Informacji, jednakże chodzi tu zapewne o inną komórkę organizacyjną.

[307] Nierozpoznany dotychczas „Stefański" był członkiem „Unii" i oprócz pracy w Wydziale Bezpieczeństwa interesował się działalnością Biura Wschodniego. W listopadzie 1943 r. miał odbyć konferencję z „Tokarskim" przy ul. Noakowskiego – AAN, 202/II-72, Pismo „Kazimierza Świątka" do „Tokarskiego" z 30 X 1943 r., k. 11; *ibidem*, Pismo „Tokarskiego" do „Kazimierza Świątka" z 19 XI 1943 r. Natomiast według opracowania Tadeusza Myślińskiego z 1950 r. (AIPN, 398/5, z. 3, s. 30) może chodzić tu o przedwojennego dziennikarza Kapuścińskiego, który przed przejściem do delegatury pracował pod pseudonimem „Komtur" w kontrwywiadzie AK.

[308] AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r.; A. Rószkiewicz-Litwinowiczowa, *Trudne decyzje. Kontrwywiad Okręgu Warszawa AK 1943–1944. Więzienie 1949–1954*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 1991, s. 160.

[309] Sam Stanisław Dryjski twierdził, że kierownictwo inspektoratu objął w drugiej połowie 1941 r. – APP, teczka osobowa Stanisława Dryjskiego, S. Dryjski, *Mój życiorys*.

[310] AAN, 202/II-19, Pismo „Wardeckiego" ze „Steru" do „Dołęgi" z 9 V 1944 r., k. 157; AIPN, 00231/157, t. 2, Protokół przesłuchania Dominika Piotrowskiego z 23 II 1954 r., k. 16.

[311] W tym N.N. („Halina") i N.N. („Zofia") – AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 31. W maju–czerwcu 1944 r. pensje wypłacano siedmiu pracownikom – *ibidem*, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 72.

R[ządu], a więc zaopatrywanie w potrzebne dokumenty, przepustki, rozwiązywanie trudności mieszkaniowych, meldunkowych oraz wynikających z przymusu pracy. c) Wykonywanie przez będące w dyspozycji zespoły wykonawcze zadań specjalnych, wynikających z potrzeby fizycznego usunięcia warunków uniemożliwiających prace Centralnej D[elegatu]ry R[ządu]"[312].

W referacie legalizacyjnym („Fala") pracował Ryszard Marek („Wrona")[313] z Biura Ewidencji Ludności, a wykonywaniem fałszywych dokumentów zajmowała się pracownia prowadzona wspólnie ze Związkiem Syndykalistów Polskich, finansowana w 70 proc. przez delegaturę[314]. W lutym 1943 r. referat wydał instrukcję odnośnie do dokumentów potrzebnych do zmiany danych personalnych zagrożonych pracowników[315].

W powiązaniu z inspektoratem działali referenci bezpieczeństwa w każdym z departamentów i sekcji zatrudniających powyżej trzech pracowników[316]. Takimi referentami byli m.in. Władysław Minkiewicz w Sekcji Spraw Zagranicznych, Władysław Ćwikiel w Sekcji Kontroli oraz Zbigniew Kunicki w Departamencie Informacji i Prasy. Do zadań referentów bezpieczeństwa należało: „a) Czuwanie nad bezpieczeństwem organów swego departamentu (sekcji) w ścisłej łączności z Inspektoratem Bezpieczeństwa Wewnętrznego i rozprowadzanie wszelkich materiałów instrukcyjnych oraz ostrzeżeniowych i alarmów o grożącym niebezpieczeństwie w obrębie swego departamentu (sekcji). b) Przeprowadzanie z inicjatywy własnej lub na polecenie Inspektoratu Bezpieczeństwa Wewnętrznego inspekcji metod pracy w obrębie swego departamentu (sekcji) w celu ustalenia stopnia zakonspirowania pracy i przestrzegania w praktyce istniejących przepisów. c) Utrzymywanie ścisłej łączności z Inspektoratem Bezpieczeństwa Wewnętrznego we wszystkich sprawach z jego zakresu działania, ułatwianie mu dojść i kontaktów w obrębie swego departamentu (sekcji) oraz informowanie go o wszystkich wypadkach aresztowań, rewizji, zagrożeń, zaginięcia materiałów konspiracyjnych itp. zaistniałych w departamencie (sekcji). d) Wykonywanie czynności zleconych przez Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego w zakresie przeprowadzanych dochodzeń, a w wypadkach niecierpiących zwłoki, zarządzanie tymczasowych środków zabezpieczających i zapobiegawczych"[317].

Od czerwca 1943 r. istniał także (podległy naczelnikowi Wydziału Bezpieczeństwa) oddział dyspozycyjny (krypt. „Podkowa", „Sztafeta"). Jego dowódcą był kpt. Bolesław Kontrym („Cichocki", „Żmudzin"), a zastępcami – ppor. rez. Józef Zatryb („Krzysztof") i ppor. Stefan Rodkiewicz („Bronowski")[318]. Zadaniem około czterdziestoosobowego[319] oddziału była ochrona delegata rządu oraz wykonywanie wyroków na konfidentach.

---

[312] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 162.
[313] Według materiałów MBP pracownik ten używał pseudonimu „Cybulski" – AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 31.
[314] AAN, 202/XVII-2, Protokół kontroli za wrzesień–grudzień 1943 r., k. 83; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 66–67, 69.
[315] AAN, 202/III-34, Instrukcja referatu legalizacji z 24 II 1943 r., k. 26–28.
[316] *Ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15.
[317] *Ibidem*, 202/II-13, k. 13.
[318] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 143–145.
[319] W czerwcu 1944 r. na etacie było 41 osób, w tym czterech aresztowanych. Dodajmy jeszcze, że cały oddział budżetowo był zaliczany do PKB – AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 76.

Do wybuchu powstania warszawskiego oddział wykonał 23 akcje likwidacyjne[320]. W skład oddziału wchodzili m.in.: Stanisław Szponar („Staszek") – wcześniej w „Wachlarzu", ranny, zmarł 23 sierpnia 1944 r., Tadeusz Majewski („Boruta", „Olczak"), Wojciech Szczepański („Marian", „Wojtek") z NSZ, Bogdan Kubasiewicz („Bogdan"), Jan Pach Szczeniowski („Murzyn"), Aleksander Bischoff („Olek"), N.N. („Stefan"), Stefan Geyer („Wiktor") – aresztowany 25 maja 1944 r., Stanisław N.N., ppor. rez. Władysław Sowiński („Sławek", „Sokalski", „Wrona") – dowódca plutonu, sierż. Józef N.N. („Sęp") – szef oddziału, Leonard Jarząbek („Sokół I") – rusznikarz, st. sierż. Józef Kozielewski („Robak"), Władysław Żelechowski („Nebel"), plut. rez. Antoni Staszewski („Orliński", „Orlik")[321], Łucja Moniuszko („Lunia") – pielęgniarka, Halina Bojarska („Halina"), N.N. („Olga"), policjant N.N. – kierowca samochodu, Stefan Wenerowski („Szczerba"), Czesław Dąbrowski („Podstolski"), Mieczysław Podlaski („Mietek Indor") – aresztowany 27 sierpnia 1943 r., N.N. („Bezzębny"), Piotr Olędzki („Olek"), N.N. („Pawełek"), Bronisław Sianoszek („Bronek"), Andrzej Kleniewski („Andy"), Zdzisław Bińkowski („Kmicic"), Jerzy Dunin-Markiewicz („Szary"), Mieczysław Dzięciołowski („Mietek"), Olgierd Frank-Wiszniewski („Olgierd"), Tomasz Granoszewski („Synek"), Tadeusz Klepacki („Tatar"), Kazimierz Kowalczyk („Kazik Oświęcimiak") – zginął 12 sierpnia 1943 r., Józef Kujawski („Borejsza") – ranny, zmarł 28 września 1944 r., Bogdan Mućko („Swoboda"), Władysław Naruszewicz („Lis"), Czesław Nowiński („Dunek", „Sokół II"), Aleksander Potapowicz („Alwicz", „Mały"), Tadeusz Rybiński („Skarpa"), Waldemar Grzegorz Wdowicki („Styk"), Zdzisław Żmijewski („Barycki"), N.N. („Piotr"), N.N. („Zenek I") – zginął, N.N. („Zenek II")[322].

Na początku 1944 r. do oddziału przeniesiono ze „Stożka" dwunastoosobową grupę por. Mariana Petrejko („Kmicic", „Marian", „Mariusz"), którego zastępcą był Jan Lindner („Prawdzic"). Do grupy tej należeli najprawdopodobniej m.in. Tadeusz Dominiak („Czarny"), Wacław Jagiełło („Kalif") i Edmund Nowak („Cygan"). Przed przeniesieniem do „Podkowy" sekcja wykonawcza „Stożka" miała na koncie pięć akcji likwidacyjnych[323].

Na wiosnę 1944 r. w składzie Oddziału Bezpieczeństwa pojawił się referat oznaczony „Źrenica R. V.", którego kierownikiem był Jan Bach („Janicki")[324]. Jego łączniczką była Helena Słupecka („Zofia"?)[325]. W referacie określanym jako antykomunistyczny mieli ponadto pracować Bronisław Jung i Aleksander Platte[326] oraz być może Jan Jałbrzykowski[327]. Mógł to być wymieniony wcześniej referat polityczny.

---

[320] T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 336–339; J. Tucholski, *Śladami kapitana „Żmudzina"*, „Perspektywy" 1984, nr 22, 23.

[321] „Orliński" wraz z czterema członkami oddziału został w czerwcu lub lipcu 1944 r. przekazany do komórki likwidacyjnej „Startu" w Warszawie – AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 432.

[322] *Ibidem*; T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 338; C. Chlebowski, *Reportaż z tamtych lat*, Warszawa 1988; J. Zatryb, *Pamiętnik napisany w niewoli*, oprac. T. Strzembosz, „Rocznik Warszawski" 1992, t. 22, s. 111–164; M. Kledzik, *Zgrupowanie AK majora „Bartkiewicza"*, Warszawa 2002, s. 574–656; J. Wilamowski, *Pętla zdrady. Konspiracja – wróg – polityka. Za kulisami Polski Podziemnej 1939–1944*, Warszawa 2003, s. 88–106.

[323] AAN, 202/II-14, k. 33.

[324] *Ibidem*, 202/II-58, k. 43.

[325] AIPN, 00231/157, t. 2, Protokół przesłuchania Dominika Piotrowskiego z 23 II 1954 r., k. 16.

[326] *Ibidem*, 0397/134, t. 2, Schemat organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 77.

[327] *Ibidem*, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Jana Jałbrzykowskiego, k. 164.

Oddział Polityczno-Społeczny (krypt. „Tęczówka") składał się z kierownictwa i trzech referatów. Kierownikiem był N.N. („Rawicz")[328], a w komórce kierowniczej zatrudniona była jeszcze N.N. („Magdalena") jako siła pomocnicza. Referat polityczno-prasowy, którego kierownikiem był Zbigniew Bieńkowski („Mały Andrzej", „Kazimierz")[329], a obsadę stanowiło trzech referentów i jedna siła pomocnicza[330], miał za zadanie: „a) Obserwację działalności i prasy organizacji politycznych i paramilitarnych polskich. b) Obserwację ruchu zawodowego (tj. działalności zawodowych związków robotniczych, urzędniczych, zawodów wolnych itp.) oraz zakładów pracy. c) Obserwację działalności organizacji społecznych (samopomocowych, kulturalnych, rozrywkowych itp.). d) Obserwację życia gospodarczego i jego struktury pod kątem widzenia bezpieczeństwa społecznego. e) Obserwację związków wyznaniowych społeczeństwa polskiego. f) Opracowanie sprawozdań, dających analizę zdarzeń i pogląd ogólny na sytuację społeczno-polityczną kraju"[331].

Referat narodowościowy, którego kierownikiem był Feliks Świątek („Bonawentura", „Karski")[332] – przedwojenny kierownik referatu w Wydziale Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zatrudniał dwóch referentów[333]. Ich zadaniem było: „a) Badanie przejawów życia politycznego, społecznego, religijnego i gospodarczo-zawodowego: Ukraińców, Białorusinów, Rosjan i Litwinów, Niemców (Volksdeutschów, Baltendeutschów, Wolhyniendeutschów, Rumäniendeutschów itd.) oraz zbieranie materiałów informacyjnych, dotyczących tych mniejszości. b) Prowadzenie centralnej ewidencji organizacji mniejszościowych i ich działaczy. Udzielanie opinii we wszystkich sprawach narodowościowych i wyznaniowych mniejszości. c) Współdziałanie z polskimi organizacjami społeczno-politycznymi w zakresie organizowania samoobrony przed wrogimi akcjami mniejszości narodowych. d) Opracowanie sprawozdań dających analizę zdarzeń na tym odcinku i pogląd na sytuację narodowościowo-polityczną kraju"[334].

Referat organizacji komunistycznych, zatrudniający jednego referenta[335] i jedną siłę pomocniczą, miał za zadanie: „a) Badanie działalności organizacyjnej i propagandowej ruchu komunistycznego w kraju i ugrupowań o tendencjach komunistycznych, obserwację kontaktów z komunistycznym ruchem niemieckim oraz zbieranie materiałów informacyjnych z tego odcinka. b) Prowadzenie centralnej ewidencji organizacji komunistycznych

---

[328] Według powojennych materiałów MBP kierownikiem tego oddziału miał być Feliks Świątek („Bonawentura") – *ibidem*, 0397/839, Opracowanie „Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury" z 15 IX 1950 r. Według innych materiałów MBP pod pseudonimem „Rawicz" występował Stanisław Machorowski, który miał przejść do delegatury z „Teczki", natomiast kierownikiem oddziału miał być „Karski" – *ibidem*, 00231/157, t. 2, Notatka służbowa z 9 III 1954 r., k. 30.

[329] W. Ważny, *Struktura organizacyjna...*, s. 13–14; G. Górski, *Administracja...*, s. 142.

[330] Najprawdopodobniej byli to: N.N. („Zygmunt"), N.N. („Redaktor") i N.N. („Małgorzata") – AIPN, 00231/157, t. 2, Notatka z 9 III 1954 r., k. 32.

[331] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 163.

[332] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Notatka „Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury" z 17 IX 1950 r.; G. Górski, *Administracja...*, s. 142.

[333] Według powojennych materiałów MBP miał tu pracować Karol Piazza („Xawer") – AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 58. Natomiast według zeznań Dominika Piotrowskiego pracownikami referatu byli Ignacy Żyliński („Janina", „Litwin") i Kazimierz Samurewicz – *ibidem*, 00231/157, t. 2, k. 16. Według jeszcze innego dokumentu pracowali tu „Ksawer" i „Litwin" – *ibidem*, Notatka z 9 III 1954 r., k. 32.

[334] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 163–164.

[335] Według Władysława Ważnego (*Struktura organizacyjna...*, s. 13–14) kierownikiem referatu antykomunistycznego był Jan Bach („Janicki").

i ich przybudówek ideowych, społeczno-samopomocowych, kulturalnych i zawodowych. c) Prowadzenie kontrwywiadu antykomunistycznego pod kątem widzenia bezpieczeństwa patriotycznych działaczy polskich. d) Opracowywanie sprawozdań dających analizę zdarzeń na tym odcinku obserwowanych i pogląd ogólny na sytuację. Przedstawianie wniosków. Współpracę z zainteresowanymi komórkami D[elegatury] R[ządu], wojska oraz organizacji polityczno-społecznych"[336].

Najprawdopodobniej to ten referat, po zagarnięciu archiwum Wacława Kupeckiego, został przeniesiony do Oddziału Bezpieczeństwa. Otóż Kupecki („Kulawy", „Kruk") z Wydziału Bezpieczeństwa ODR Warszawa-miasto prowadził archiwum wywiadu antykomunistycznego przy ul. Poznańskiej 37. 17 lutego 1944 r. komuniści (grupa Bogusława Hryniewicza) wspólnie z gestapo zatrzymali w lokalu „Kulawego" siedem osób. Zabrane archiwum trafiło podobno do Wydziału Informacji Armii Ludowej[337]. Dokumenty delegatury wspominają również o drugim podobnym wypadku – najściu na skrzynkę kontaktową przy ul. Żurawiej[338].

Wywiad ODR Warszawa-miasto („Wir-Mury") został zorganizowany w końcu 1942 r. Jego pierwszym kierownikiem był Gitterman („Hübner"), zastępcą Wacław Iwaszkiewicz („Wacław", „Rubicki"). Po aresztowaniu Myślińskiego i przejściu Gittermana do „Stożka" centralnego kierownikiem został Iwaszkiewicz. W drugiej połowie 1943 r., po przejęciu ludzi z „Teczki", szefem był Kazimierz Gąsiorowski („Edyta"), jego zastępcami – Iwaszkiewicz i Stanisław Szopiński („Słomka"). W siatce wywiadowczej pracowali m.in. Michał Golański („Mig") – poczta główna, Tadeusz Welker („War"), Maria Welker („Teresa"), Romana Golańska („Natalia") – łączniczka, Jan Warecki – łączność z Pawiakiem, Władysław Kraft („Ada") – kasyno gry, Stanisław Kowalewski („Barski") – informacje o transporcie kolejowym, Jerzy Czekanowski („Godziemba", „Konstanty", „Wincenty"). W delegaturze działała także brygada wywiadowcza ppłk. rez. Wiktora Boczkowskiego-Boćkowskiego („Korwin")[339].

W początkach czerwca 1944 r. została podjęta decyzja o przejściu dwóch pracowników z Wydziału Bezpieczeństwa („Oko") do analogicznego wydziału w ODR Pomorze. Mieli tam objąć kierownictwo Oddziału Bezpieczeństwa i kierownictwo Oddziału Polityczno-Społecznego[340]. Po powstaniu warszawskim wywiad delegatury funkcjonował aż do jej rozwiązania w lipcu 1945 r. Warto wspomnieć, że nadal niewyjaśniona pozostaje śmierć Eugeniusza Gittermana, zastrzelonego przez nierozpoznanych sprawców 9 maja 1945 r. w centrum Krakowa[341].

---

[336] AAN, 202/II-13, Statut organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 164.

[337] *Ibidem*, 202/II-58, Notatka „Zawiszy" z 13 IV 1944 r., k. 32; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 79–80; B. Chrzanowski, *„Miecz i Pług" (Zjednoczone Organizacje Ruchu „Miecz i Pług") na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, Toruń 1997, s. 83–85; *Tajne oblicze GL-AL i PPR. Dokumenty*, wybór i oprac. M.J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski, t. 2, Warszawa 1997, s. 223–241.

[338] AAN, 202/II-58, Sprawozdanie do 26 V 1944 r., k. 52: „Specjalną uwagę, co jest zrozumiałe, poświęca wywiad komuny odcinkom akcji antykomunistycznej, posuwając się do akcji czynnych, jak wypadek przy ul. Poznańskiej oraz najście na skrzynkę przy ul. Żurawiej".

[339] APP, teczki osobowe Jerzego Czekanowskiego i Wacława Iwaszkiewicza; A. Rószkiewicz-Litwinowiczowa, *Trudne decyzje...*, s. 179. Wacław Iwaszkiewicz zmarł 18 I 1993 r.

[340] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 384, Pismo „Adamskiego" do delegata rządu z 1 VI 1944 r.

[341] APP, Teczka osobowa Eugeniusza Gittermana, List Anastazji Mieszkowskiej z 12 I 1990 r., List Genowefy Łotarewicz z 9 IV 1990 r.

1.5. Główny Inspektorat Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowych (Centralna Służba Bezpieczeństwa, krypt. „Głowin")

W celu zapewnienia bezpieczeństwa zaplecza w planowanym powstaniu powszechnym jesienią 1941 r. przystąpiono do organizowania sił bezpieczeństwa – Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowych[342]. Głównym inspektorem PKB był do listopada 1943 r. ppłk policji Marian Kozielewski („Bartkowski", „Ciszewski", „Leon", „Pilecki")[343], a po jego rezygnacji od grudnia 1943 r. dotychczasowy zastępca Stanisław Tabisz („Pancer", „Piotrowski", „Skiba")[344]. Zastępcami głównego inspektora byli: Kontrym („Cichocki"), w PKB od maja 1943 r., i Konrad Sieniewicz[345]. Szefem sztabu był mjr Bolesław Buyko[346], po jego ustąpieniu Seweryn Eustachiewicz, a następnie od lipca 1943 r. mjr/ppłk Józef Maciejowski („Piecowski")[347]. Sztab składał się z kilku wydziałów, których szefami byli: Maciejowski[348] – I (organizacyjnego), por./kpt. Czesław Witebski[349] – II (gospodarczego)[350], płk Henryk Charlemagne[351] – III (wyszkolenia), mjr Piotr Michalecki – IV (inspekcyjnego), Stanisław Tabisz (od września 1942 r.)[352], a następnie (najprawdopodobniej od grudnia 1943 r.) Bronisław Biały (Kazimierz Staniszkis, „Bronicz", „Miłosz", „Zygmunt", „Zygmuntowicz")[353] – V (Straży Samorządowych). Szefem Służby Śledczej był Kontrym („Żmudzin"), jego zastępcą był Stanisław Warnocki („Wrzesiński"), referentką do spraw kobiecej służby policyjnej była Kwasiborska („Karbosiecka")[354]. Tutaj też mieli pracować: były aspi-

---

[342] W tym miejscu warto wyjaśnić pojawiające się wśród historyków wątpliwości co do nazwy „Straże Samorządowe" czy „Straż Samorządowa". Otóż SS, w odróżnieniu od PKB, nie była formacją jednolitą. Była to organizowana na terenie gminy i podległa wójtowi, w każdej miejscowości odrębna, choć podobna, bo tworzona według jednakowych wzorców, formacja pomocnicza służby bezpieczeństwa, czyli PKB. Było ich wiele, stąd liczba mnoga.

[343] AAN, 202/II-33, k. 112, 114–114a; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 98–101; W. Grabowski, *Policja w planach Delegatury Rządu RP na Kraj*, Kraków 1995, s. 9–10, 41–43.

[344] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 152–153; S. Tabisz, *Sprawozdanie w sprawie tworzenia Korpusu Państwowego Bezpieczeństwa i Straży Samorządowych (P.K.B. i S.S.)*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 94. Jako komendant PKB miał biuro w mieszkaniu obywatela włoskiego inż. Francesco Kopica przy ul. Kredytowej (Hopfenstrasse) 32 – H. Dzendzel, *Powstańczy dziennik ludowy* [w:] *Wojna i konspiracja...*, s. 319–320; *Postscheckteilnehmer im Bezirk des Postsparkassenamts Warschau*, Warszawa 1942, s. 136.

[345] C. Żerosławski, *Katolicka myśl o Ojczyźnie...*, s. 61.

[346] Oficjalnie pracował jako pełnomocnik Komisarycznego Zarządu Zabezpieczonych Nieruchomości przy Weichselstr. 29 – *Postscheckteilnehmer...*, s. 98.

[347] Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (AIPN, 0330/8, t. 3, k. 307) Józef Maciejowski w wyniku ran odniesionych w powstaniu warszawskim zmarł w listopadzie 1944 r. w Krakowie.

[348] Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (*ibidem*) na czele tego wydziału jako p.o. stał były podinspektor policji Henryk Charlemagne, a w początkach 1944 r. do pracy tutaj został zatrudniony były komisarz policji w Wilnie Romański.

[349] Czesław Witebski wrócił do Starachowic z Rumunii w lecie 1941 r. W końcu 1942 r. wyjechał do Warszawy. Oficjalnie pracował w firmie przewozowej przy Nowym Świecie 65, w której byli zatrudnieni prawie sami policjanci. Zginął 5 VIII 1944 r. przy ul. Kredytowej 6 – Informacje Krystyny Witebskiej-Rachtan dla autora z 9 X 1996 r.; AAN, 202/II-33, Pismo „Rysia" z 18 VIII 1944 r., k. 94 – tu jako „Czesław".

[350] W wydziale miał pracować ppor. rez. Jerzy Bazylewski („Skała"), w którego biurze przedsiębiorstwa ekspedycyjnego przy ul. Nowy Świat (róg Wareckiej) miało się mieścić biuro wydziału – AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 307.

[351] Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (*ibidem*) kierownikiem wydziału był Józef Maciejowski.

[352] S. Tabisz, *Sprawozdanie w sprawie...*, s. 93.

[353] M. Biała-Żwinis, *Na tropie Ojca – konspiratora*, „Zeszyty Kombatanckie" 1998, nr 20, s. 66–68.

[354] *Sprawozdanie Stanisława Tabisza*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 99; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 57–58; Z. Uniszewski, *Biografia policyjna i żołnierska niewinnie straconego mjr. Bolesława Kontryma „Żmudzina" (1898–1953)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 3, s. 15–39.

rant policji Abramowski, były wiceprokurator w Białymstoku Wacław Ellert („Kowalski")[355]. Oficerem broni do czerwca 1943 r. był inż. Matuszewski (Matusiewicz) z SP. Łączniczkami Generalnego Inspektoratu PKB były: urzędniczka policji N.N. („Irena"), N.N. („Ola")[356]. Lokale kontaktowe mieściły się przy ul. Lwowskiej 11 m. 3, Nowym Świecie, Pańskiej i Kredytowej 6. Archiwum było przechowywane w mieszkaniu por. policji granatowej Kaczmarczyka przy ul. Marszałkowskiej[357].

Pierwszy projekt organizacji PKB został wysłany do Londynu w październiku 1942 r.[358] Wydane 26 czerwca 1943 r. *Zarządzenie w sprawie utworzenia organów służby bezpieczeństwa w okresie konspiracji* ustalało zasady tworzenia PKB oraz Straży Samorządowych[359]. Według tych wytycznych, w ramach przygotowania się do działalności w okresie powstania powszechnego, przewidywano: „a) dokonanie selekcji oficerów i szeregowych policji państwowej celem zaliczenia ich do korpusu bezpieczeństwa, b) werbowanie funkcjonariuszy do korpusu bezpieczeństwa i do straży samorządowej, c) zorganizowanie kadrowe jednostek korpusu bezpieczeństwa i kompletnie straży samorządowych, d) przeszkolenie teoretyczne, e) zaznajomienie z terenem przyszłej pracy przynajmniej kierowników jednostek, f) zaopatrzenie materiałowe, zwłaszcza w broń".

PKB tworzono jako zawodowy organ bezpieczeństwa władz administracji ogólnej, w miejsce mającej ulec rozwiązaniu Policji Polskiej – tzw. policji granatowej[360]. W terenie tworzono komendy PKB: wojewódzkie, obwodowe (obejmujące kilka powiatów), powiatowe, rejonowe (obejmujące kilka gmin) oraz komisariaty w miastach będących siedzibami miejskich delegatur rządu. Wojewódzka komenda PKB miała się składać z działów: administracyjnego, gospodarczego, inspekcji i wyszkolenia oraz urzędu śledczego, którego zadaniem było prowadzenie dochodzeń i zwalczanie przestępstw kryminalnych. Obsadę komendy wojewódzkiej mieli stanowić: komendant, wojewódzki inspektor straży samorządowej, 8–10 oficerów oraz 25–30 szeregowych i personel kancelaryjny. Komenda miała dysponować również odwodem, liczącym jedną kompanię lub więcej. Powiatową komendę PKB mieli tworzyć: komendant, instruktor Straży Samorządowych, sekretariat (4–6 osób), sekcja śledcza (kierownik, 4–10 szeregowych, 1–4 kobiet) oraz odwód (od drużyny do kompanii).

W uzgodnieniu z KG AK ustalono, że do pracy w PKB mogą być przyjmowani: „a) Wszyscy funkcjonariusze policji państwowej, o ile nie są w konspiracji żołnierzami Sił Zbrojnych w Kraju. b) Zaliczeni do nadkontyngentowych z roczników poborowych 1917 i starszych, o ile nie są w konspiracji żołnierzami Sił Zbrojnych w Kraju. c) Wszyscy z roczników poborowych 1895 i starszych, z wyjątkiem żołnierzy Sił Zbrojnych w Kraju oraz oficerów i podoficerów zawodowych".

---

[355] Abramowski był kierownikiem policji granatowej na Pelcowiźnie, a Wacław Ellert prowadził kancelarię adwokacką w Pruszkowie – AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 308–309.

[356] *Ibidem*, k. 310.

[357] *Ibidem*, k. 311. Najprawdopodobniej chodzi o por. Stanisława Kaczmarka, kierownika XIII komisariatu policji granatowej – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 197.

[358] AAN, 202/I-31, Spis poczty z 24 X 1942 r., k. 64.

[359] BZNO, 16596/II; W. Grabowski, *Policja...*, s. 18–25.

[360] Policja Polska podlegająca Niemcom liczyła 14 297 osób – C.R. Browning, *Zwykli ludzie. 101. Policyjny Batalion Rezerwy i „ostateczne rozwiązanie" w Polsce*, Warszawa 2000, s. 22.

W całym kraju w lutym 1944 r. było zorganizowanych w PKB 463 oficerów i blisko 11 tys. szeregowych[361]. Natomiast niedługo przed powstaniem warszawskim służby bezpieczeństwa delegatury liczyły: około 7 tys. członków PKB i około 40 tys. w Strażach Samorządowych[362]. W celu rozbudowy PKB i SS delegatura nawiązała współpracę zarówno z SL i SN, jak i z PPS-WRN oraz „Unią"/SP. W lecie 1944 r. doszło do porozumienia w tej sprawie z ZG SN. W jego wyniku Tabisz wydał rozkaz o włączeniu w skład służby bezpieczeństwa zarówno pojedynczych członków SN, jak i zwartych oddziałów: drużyn, plutonów, kompanii mających stanowić odwody PKB i SS w poszczególnych województwach i powiatach[363]. O instrumentalnym traktowaniu PKB i SS, przynajmniej przez niektórych polityków, świadczy rozkaz komendanta głównego BCh Franciszka Kamińskiego („Zenon Trawiński") z 10 czerwca 1943 r., skierowany do komendantów okręgów, w którym napisano m.in.: „Z uwagi na konieczność posiadania w swych rękach aparatu bezpieczeństwa państwa, jak największą ilość zorganizowanych członków z oddziałów terytorialnych Chłostry w wieku poborowym przeznaczać do policji państwowej [PKB] i Straży Samorządowej, wyłączonej automatycznie z ogólnej mobilizacji"[364].

Straże Samorządowe tworzono jako zawodową organizację bezpieczeństwa stopnia terytorialnego, przeznaczoną do utrzymywania spokoju i porządku publicznego oraz zapewnienia bezpieczeństwa osób i mienia w gminach wiejskich i miejskich[365]. Każda gmina wiejska miała utworzyć jeden posterunek, a gmina miejska jeden lub więcej posterunków SS. Jako normę przyjęto posterunki 8–10-osobowe[366]. Straże te podlegały przełożonemu gminy, a nadzór nad ich działalnością sprawowali powiatowy delegat rządu i powiatowa komenda PKB.

Straż Obywatelską tworzono jako organizację bezpieczeństwa na okres przejściowy[367], pomocniczą dla PKB. Jej zadaniem miało być pilnowanie ważnych obiektów, mienia publicznego i prywatnego w miejscowościach, w których mieszkali członkowie SO[368]. Tworzyli ją obywatele zgłaszający się ochotniczo oraz powoływani przez przełożonych gmin. Każda gmina wiejska miała utworzyć jeden, a gmina miejska jeden lub więcej posterunków (komisariatów) SO. Nadzór nad działalnością straży sprawowali powiatowy delegat rządu i powiatowa komenda PKB.

Członkowie SS i SO składali następującą przysięgę: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu na powierzonym mi stanowisku pożytek Państwa Polskiego oraz dobro publiczne mieć zawsze przed oczyma, władzy zwierzchniej Państwa Polskiego wierności dochować, obowiązki swoje spełniać gorliwie i sumiennie, rozkazy i polecenia swych władz wykonywać dokładnie, tajemnicy urzędowej dochować, przepisów prawa strzec pilnie, wszystkich obywateli w równym mając zachowaniu. Tak mi Panie Boże dopomóż!"[369].

---

[361] M. Malinowski, *W imię prawdy historycznej*, „Życie Literackie" 1986, nr 10. Według Janusza Gmitruka (*Franciszek Kamiński w 95 rocznicę urodzin*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1997, nr 11, s. 109) 30 VI 1944 r. w PKB było zaangażowanych 10 237 żołnierzy BCh.

[362] S. Tabisz, *Sprawozdanie w sprawie...*, s. 94.

[363] AAN, 202/II-38, Rozkaz tajny nr 5 organizacyjny „Skiby" najprawdopodobniej z lipca 1944 r., k. 53.

[364] K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały*, Warszawa 1984, s. 260–261.

[365] AAN, 202/II-1, k. 1.

[366] BZNO, 16596/II, Zarządzenie w sprawie utworzenia organów służby bezpieczeństwa w okresie okupacji, k. 125–127; W. Grabowski, *Policja...*, s. 19.

[367] AAN, 202/II-1, k. 1.

[368] *Ibidem*, Instrukcja o organizacji Straży Obywatelskiej, k. 4; W. Grabowski, *Policja...*, s. 26.

[369] W. Grabowski, *Policja...*, s. 9.

W związku z rozprzestrzenianiem się fali przestępstw kryminalnych w 1944 r. przystąpiono do formowania z funkcjonariuszy PKB i SS w powiatach placówek ekspozytury śledczej (PES). Podlegały one powiatowym delegatom rządu, a miały się składać z kierownika, 1–2 zastępców, brygady wywiadowczej (od kilku do kilkunastu osób), brygady likwidacyjnej (5–9 osób), sekretarza i personelu pomocniczego[370]. Zadaniem tych komórek było prowadzenie wywiadu i dochodzeń w sprawach kryminalnych, składanie wniosków o ukaranie sprawców tych przestępstw do CSS oraz wykonywanie zasądzonych wyroków. Wytyczne dla PES dopuszczały, w razie złapania sprawców bandytyzmu lub szantażu na gorącym uczynku, ich „tracenie na miejscu". Podobnie miano postępować w przypadkach, gdy istniało przeświadczenie, że zwłoka wywołana przekazaniem sprawy do rozpatrzenia przez CSS może spowodować „uchylenie się sprawcy od odpowiedzialności"[371].

Przez cały czas Główny Inspektorat oraz komendy wojewódzkie i powiatowe PKB organizowały kursy dla kandydatów na oficerów i szeregowych. W początkach lipca 1944 r. egzaminy zdali czterej inspektorzy wojewódzcy Straży Samorządowych: N.N. („Jan")[372], N.N. („Odwaga")[373], N.N. („Kania")[374], N.N. („Wicek")[375]. Jeszcze 17 lipca miał się rozpocząć kurs dla inspektorów SS i oficerów PKB, na który mieli być skierowani kandydaci z okręgowych delegatur: Lwów, Białystok, Radom, Polesie, Łódź[376]. Jednocześnie zarządzono „inspekcję nadzwyczajną" we wszystkich strukturach służb bezpieczeństwa. Jej celem było skontrolowanie stanów osobowych poszczególnych komend oraz stopnia przygotowania PKB i SS do wystąpienia w momencie rozpoczęcia jawnej działalności[377].

W czasie powstania warszawskiego w Dzienniku Ustaw opublikowano akty prawne przygotowane w okresie konspiracji: *Rozporządzenie KRM o rozwiązaniu korpusu Policji Państwowej i obowiązkach jego funkcjonariuszów oraz Rozporządzenie KRM o tymczasowej organizacji służby bezpieczeństwa*[378]. Także w konspiracji przygotowano „Rozkaz mobilizacyjno-organizacyjny" (Rozkaz tajny nr 9) PKB. Zgodnie z nim w województwach należących do Generalnego Gubernatorstwa (Kielce, Kraków, Lublin, Warszawa) miano zmobilizować dziewięć batalionów PKB, każdy z nich miał liczyć pięćset osób. Bataliony te miały być użyte na terenie „województw kresowych wschodnich i zachodnich"[379]. Jak do tej pory brak, poza samą Warszawą[380], wiadomości o utworzeniu batalionów PKB.

---

[370] AAN, 203/VIII-1, Wytyczne w sprawie walki z przestępczością, k. 65a.
[371] *Ibidem*.
[372] Urodzony 9 XII 1907 r. w Łodzi.
[373] Urodzony 21 I 1897 r. w Turkiestanie.
[374] Urodzony 13 VII 1909 r. w Zagórzycach.
[375] Urodzony 8 IV 1910 r. w Łodzi – AAN, 202/II-33, Protokół egzaminu z 6 VII 1944 r., k. 19.
[376] *Ibidem*, Rozkaz tajny nr 6 „Skiby" z 5 VII 1944 r., k. 11.
[377] *Ibidem*, Rozkaz tajny nr 8 „Piotrowskiego" z 9 VII 1944 r., k. 12–14.
[378] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 17 i 18, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.
[379] AAN, 202/II-33, Rozkaz mobilizacyjno-organizacyjny, k. 20–21; W. Grabowski, *Oddziały zbrojne Delegatury Rządu RP na Kraj – stan wiedzy, problemy badawcze* [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*, s. 342–343.
[380] W Warszawie organizowano co najmniej dwa bataliony PKB. W archiwum (AAN, 202/II-40, k. 41–48) zachował się schemat organizacyjny Batalionu Uderzeniowego PKB m.st. Warszawy. Batalion ten miał liczyć 1077 mężczyzn i 99 kobiet – W. Grabowski, *Oddziały zbrojne...*, s. 344; *Batalion uderzeniowy Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa miasta stołecznego Warszawy*, oprac. W. Grabowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2003, nr 2, s. 139–150.

W maju-czerwcu 1944 r. w Głównym Inspektoracie PKB było piętnastu pracowników etatowych i jedenastu opłacanych ryczałtowo[381]. Po upadku powstania warszawskiego inspektorat został rozwiązany, a jego członków zwolniono z przysięgi. W aparacie delegatury pozostał Tabisz i jeszcze do stycznia 1945 r. utrzymywał łączność ze strukturami terenowymi służb bezpieczeństwa. Po zajęciu terytorium Rzeczypospolitej przez Armię Czerwoną służby te zostały rozwiązane, a Tabisza zwolniono z przysięgi[382].

1.6. Wydział Zabezpieczenia Mienia

Nie znamy obsady personalnej wydziału, którego zadaniem było przygotowanie na okres przełomu (powstania powszechnego) zabezpieczenia mienia państwowego – zakładów przemysłowych, banków, szpitali, elektrowni itd. Prace te prowadzono w uzgodnieniu z poszczególnymi departamentami, np. Przemysłu i Handlu, Skarbu, Rolnictwa. Wytyczne opracowane przez wydział rozsyłano do delegatur okręgowych[383]. W czasie powstania warszawskiego zostało opublikowane *Rozporządzenie KRM o publicznym zabezpieczeniu mienia*[384].

1.7. Wydział Samorządu

Kierownikiem wydziału był Bolesław Marczak („Gołębiowski")[385] z SL, a jego zastępcą – także ludowiec Sobolski, mieli tu również pracować Wacław Brzeziński i Marceli Pasowski[386]. Wynikiem prac wydziału było *Rozporządzenie KRM o podjęciu działalności przez organa samorządu terytorialnego*, opublikowane w czasie powstania warszawskiego[387]. Od powstania warszawskiego działalność wydziału uległa ograniczeniu, a na etacie pozostało dwóch pracowników[388]. Po zajęciu ziem Polski przez Armię Czerwoną kierownikiem wydziału miał być Piotr Typiak, a pracownikiem Stanisław Szacherski („Piotr")[389]. Według materiałów „Niku" wydział został zlikwidowany od maja 1945 r.

1.8. Wydział Administracyjny

Kierownikiem wydziału miał być – wspomniany wyżej – Typiak z SL. Wcześniej pracował w ODR Lublin. W powstaniu warszawskim redagował razem z Kazimierzem Banachem, byłym okręgowym delegatem na Wołyniu, pismo SL „Żywią i bronią"[390]. Jego

---

[381] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 76.
[382] S. Tabisz, *Sprawozdanie w sprawie...*, s. 94.
[383] AAN, 202/II-1, k. 20.
[384] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 11, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.
[385] Sprawa kierowania wydziałem nie jest całkiem pewna, w materiałach MBP osobom wymienionym poniżej przypisywano różne funkcje, także w oświadczeniu Bolesława Marczaka z 12 II 1973 r. widnieje nieprecyzyjny zapis: „kier. wydz. samorządu (grupa warszawska) przy Delegaturze Rządu" – Oświadczenie Bolesława Marczaka w zbiorach Elżbiety Marii Ceysinger.
[386] W. Ważny, *Struktura organizacyjna...*, s. 14; AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 60; *ibidem*, 00231/157, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w okresie okupacji i po wyzwoleniu" z 2 IX 1950 r., k. 23. Według jeszcze innych danych MBP Marczak miał być kierownikiem wydziału administracyjnego, a wydziałem samorządu miał kierować Wacław Brzeziński – *ibidem*, Notatka z 23 IV 1952 r., k. 11.
[387] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 1, poz. 5, 20 VII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.
[388] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 71.
[389] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Notatka „Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury" z 17 IX 1950 r., s. 10.
[390] H. Dzendzel, *Powstańczy dziennik...*, s. 326.

zastępcą miał być Mieczysław Oczkowski, także z SL, miał tu również pracować Tadeusz Bigo[391]. Według materiałów „Niku" w maju–czerwcu 1944 r. w wydziale było czterech pracowników etatowych, a po wybuchu powstania wydział „przestał istnieć"[392].

1.9. Wydział Inspekcji (krypt. „Lustrolinia")

O istnieniu takiego wydziału informują materiały „Niku". Miał on zajmować się inspekcjami delegatur okręgowych. Nie znamy jego obsady personalnej, nie wiadomo też, czy nie jest to przypadkiem jakaś pomyłka konspiracyjnej buchalterii. Może chodzi tu o inspektorów z omawianego wyżej Wydziału Bezpieczeństwa. Sekcja Kontroli w swym sprawozdaniu umieściła następujący zapis: „Od powstania [warszawskiego] Lustrolinia jako odrębny wydział została zlikwidowana"[393]. W późniejszym czasie zadania wydziału miał spełniać jeden inspektor centrali departamentu.

1.10. Referat antykomunistyczny (krypt. „Pralnia")

Wiemy o nim niewiele. W 1943 r. na jego działalność wydano 73 tys. zł[394]. Z materiałów „Niku" można wnioskować, że komórka ta funkcjonowała jeszcze w maju–czerwcu 1944 r.[395]

2. Departament Informacji i Dokumentacji (Propagandy i Prasy, Informacji i Prasy; DI, krypt.: „Iskra", „Antena", „600/PP")[396]

Departament powstał formalnie 1 marca 1941 r.[397], ale jego początki sięgały jeszcze okresu formowania w końcu września 1939 r. pierwszych organizacji konspiracyjnych w kraju. W ramach SZP działał komisarz cywilny, którym został Stefan Starzyński. Po jego aresztowaniu 27 października, komisarzem cywilnym został Mieczysław Niedziałkowski z PPS[398]. Komisarz cywilny i członkowie RON mieli wpływ na obsadę personalną powstających struktur konspiracyjnych. Oni też byli inicjatorami powołania Oddziału Politycznego SZP, późniejszego Biura Informacji i Propagandy KG ZWZ[399]. Od kwietnia 1940 r. szefem Wydziału Prasowego BIP był Tadeusz Kobylański („Kolski", „Wiktor"), później zastępca dyrektora departamentu. Jednym z redaktorów „Ajencji Radiowej" (następnie „Ajencji Prasowej") wydawanej przez ZWZ był Zbigniew Kunicki („Brzeski", „Zbigniew")[400].

Jednocześnie powstawało tajne Biuro Pracy Społecznej, współpracujące z Oddziałem Politycznym SZP. Do twórców BPS należeli: Stanisław Kauzik – przyszły dyrektor

---

[391] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Notatka „Departament Spraw Wewnętrznych" z 17 IX 1950 r., s. 4.
[392] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 70.
[393] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 70.
[394] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 211.
[395] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 77.
[396] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.
[397] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności departamentu, k. 1.
[398] Po aresztowaniu 22 XII 1939 r. Mieczysława Niedziałkowskiego komisarzem miał być Maciej Rataj – aresztowany 30 III 1940 r.
[399] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 18.
[400] S. Miedza-Tomaszewski, *Benefis konspiratora*, Warszawa 1962, s. 11–19, 27–30, 36–39; G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 29. Warto wspomnieć, że redakcja tego biuletynu powstała jeszcze w październiku 1939 r. w otoczeniu prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego. Interesująca, choć niezbyt precyzyjna, jest informacja o pełnieniu przez Tadeusza Kobylańskiego funkcji zastępcy dyrektora DI już od końca 1940 r.

departamentu, Bolesław Rutkowski – wicedyrektor Związku Izb Przemysłowo-Handlowych, Stanisław Leśniowski[401] – prezes Związku Urzędników Gospodarczych RP, Stanisław Miklaszewski[402] – zastępca dyrektora Związku Organizacji Rolniczych RP. Biuro miało za zadanie dostarczanie informacji wszystkim głównym ośrodkom konspiracji oraz walkę z propagandą niemiecką[403].

Stanisław Kauzik należał do bliskich współpracowników przybyłego 16 czerwca 1940 r. do Warszawy tymczasowego delegata rządu Jana Skorobohatego-Jakubowskiego. Brał udział, obok Ludwika Muzyczki i tymczasowego delegata, w pracach komisji opracowującej projekt tworzenia tajnej administracji[404]. Po objęciu 14 grudnia 1940 r. urzędu delegata rządu przez Ratajskiego Kauzik wszedł do grona jego najbliższych współpracowników. Początkowo najprawdopodobniej jako współkierownik BPS, które do lutego 1941 r. otrzymywało pieniądze z funduszy delegatury[405]. Najprawdopodobniej od marca 1941 r. Kauzik kierował już zespołem pracowników, którzy utworzyli Departament Informacji i Prasy Delegatury. Z dokumentów finansowych wiemy, że rozliczał się z funduszów delegatury od 1 lipca 1941 r.[406] Jego pseudonim „Jezierski" pojawia się w tych dokumentach dopiero w styczniu 1942 r.[407] Jeszcze w marcu 1942 r. obok pseudonimu „Dołęga" figuruje zapis „Dzienniki itp. 400. + 200. na warsztat"[408]. Podobny zapis widnieje w rozliczeniach za kwiecień i maj – „pisma itp."[409] Wydaje się, że dotychczas podawana data powstania departamentu 1 marca 1941 r. jest nieścisła. Tym bardziej że w tym samym miesiącu Ratajski pisał do Londynu: „Propaganda. Z powodu stanowiska B[iura] P[olitycznego] nie mogłem do tej pory rozpocząć wydawania organu D[elegatury] R[ządu] oraz uruchomić odpowiedniego aparatu informacyjno-propagandowego. Jeżeli stanowisko B[iura] P[olitycznego] będzie w dalszym ciągu negatywne, zmuszony będę do korzystania z innej drukarni"[410]. Trudności zostały pokonane i z datą 15 marca ukazał się pierwszy numer organu delegatury „Rzeczpospolita Polska".

Dyrektorem departamentu przez cały okres jego istnienia (do lipca 1945 r.) był Kauzik („Dołęga", „Jezierski", „Modrzewski"). Funkcję jego zastępcy pełnili: Kobylański („Kolski", „Wiktor") – aresztowany w lutym 1943 r.[411], Kunicki („Bończa", „Leon Brzeski", „Telatycki",

---

[401] Stanisław Leśniowski (1871–1957), agronom, od 1933 r. przewodniczący rady Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, mieszkał przy ul. Kopernika 16 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 421; M. Stolzman, *Leśniowski Stanisław* [w:] *PSB*, t. 17, s. 187–188.

[402] Stanisław Miklaszewski, ur. w 1894 r., prawnik, od 1920 r. dyrektor Biura Pracy Społecznej w Warszawie, mieszkał przy ul. Żulińskiego 11 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 487–488. Jego brat Tadeusz był od 1942 r. naczelnikiem Wydziału Bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu.

[403] S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 59, 158.

[404] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 28. Co ciekawe, Stanisław Kauzik twierdził, że komisja została utworzona w początkach 1940 r. i po klęsce Francji przerwała prace – S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, s. 29.

[405] AAN, 202/XVII-2, Rozliczenie finansowe za 1941 r., k. 8.

[406] *Ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy sekcji finansowo-budżetowej, k. 25–26. Dodajmy jeszcze, że w wysłanym do Londynu 30 X 1941 r. schemacie organizacyjnym Biura Delegata figuruje Departament Propagandy i Prasy – SPP, MSW, t. 74, Depesza Delegata nr 116a z 10 I 1942 r., k. 107; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 39, 41.

[407] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie finansowe z wydatków za styczeń 1942 r., k. 4.

[408] *Ibidem*, Sprawozdanie finansowe za marzec 1942 r., k. 15.

[409] *Ibidem*, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r., k. 19–20.

[410] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" z 13 III 1941 r., k. 26. Urządzenia drukarskie, z których korzystało Biuro Polityczne, nie były jego własnością. Za drukowanie materiałów delegatury właściciele drukarni żądali opłaty w wysokości 30 tys. zł miesięcznie.

[411] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 384.

„Zbyszek")[412], Tadeusz Ocioszyński (Winiewicz)[413], Józef Stemler[414], Zygmunt Wojciechowski („Piotr")[415]. Podczas powstania warszawskiego w skład centrali (kierownictwa) departamentu wchodzili: dyrektor, zastępca dyrektora, dwóch naczelników wydziałów, dwóch referentów, sekretarka, dwie łączniczki, łącznik i goniec[416]. Natomiast 31 grudnia 1943 r. cały departament liczył 183 pracowników. Na jego działalność wydano w tym roku 9 163 435 zł[417].

W grudniu 1942 r. delegat rządu polecił Kauzikowi ustalić projekt zakresu kompetencji departamentu. Opracowanie to miało powstać w porozumieniu z dyrektorami departamentów: Spraw Wewnętrznych, Oświaty i Kultury, Przemysłu i Handlu, Poczty, Komunikacji[418]. O tym, jak trudne było ustalenie zakresu kompetencji poszczególnych departamentów, świadczy spór pomiędzy Kauzikiem a Departamentem Oświaty i Kultury toczony w 1943 r., zakończony w lutym 1944 r. rezygnacją Stanisława Lorentza z funkcji kierownika działu kultury w tym departamencie[419].

Struktura organizacyjna DIiP ulegała zmianom i w pierwszej połowie 1944 r. prezentowała się następująco: sekretariat generalny, sekcja informacyjna-ogólna, sekcja propagandowa (CIN), Sekcja Zachodnia, Sekcja Wschodnia, redakcje pism: „Rzeczypospolita Polska a Europa Środkowa", „Rzeczpospolita Polska" oraz jej dodatki: „Ziemie Zachodnie RP" i „Nasze Ziemie Wschodnie", redakcja wydawnictw: „Dokumenty Chwili"[420] (miesięcznik), „Fałsze propagandy niemieckiej"[421], „Biuletyn Gospodarczy"[422] (dwutygodnik), „Przyszłość gospodarcza" (miesięcznik), „Przebudowa gospodarcza", redakcja wydawnictw książkowych, sekcja sprawozdań dla rządu RP w Londynie, sekcja organizacji administracji, sekcja prac przygotowawczych Polskiego Radia, dwie drukarnie, dwie powielarnie[423], sieć kolportażu[424].

2.1. Sekretariat Generalny (krypt. „6001")

Obejmował: referat prawno-organizacyjny, referat budżetowo-kasowy, sieć łączniczek, maszynistek, sekretarek, pracownię fotograficzną, pracownię skrytek, pracownię radioapara-

---

[412] Obaj przeszli z BIP KG ZWZ i pełnili funkcje zastępców dyrektora departamentu od początku jego istnienia – *ibidem*, s. 40, 49, 384.

[413] Tadeusz Ocioszyński (1893–1969), pracownik MPiH, od marca 1941 r. do lutego 1945 r. pracownik RGO, jednocześnie prowadził tajne nauczanie w SGH, od sierpnia 1945 r. mieszkał w Sopocie – Z. Brocki, *Ocioszyński Tadeusz* [w:] *PSB*, t. 23, s. 515–517. W czasie powstania warszawskiego zastępował przez krótki czas kontuzjowanego dyrektora DI w bieżących pracach – AAN, 429/1, Protokół posiedzenia KRM z 22 IX 1944 r., k. 24.

[414] Józef Stemler (1888–1965), dyrektor Towarzystwa Polska Macierz Szkolna, mieszkał przy Krakowskim Przedmieściu 7 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 698.

[415] S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 60.

[416] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20.

[417] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 212.

[418] AAN, 202/I-52, Pismo „Wrocławskiego" z 12 XII 1942 r., k. 7.

[419] R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, s. 217–219.

[420] „Dokumenty Chwili" ukazywały się od czerwca 1941 r. do lipca 1944 r.

[421] Redaktorem tego wydawnictwa miał być płk dypl. Tadeusz Różycki-Kołodziejczyk – S. Sroka, *Różycki-Kołodziejczyk Tadeusz* [w:] *PSB*, t. 32, s. 548–549.

[422] „Biuletyn Gospodarczy" był wydawany od sierpnia 1942 r. do lipca 1944 r. przez Departament Informacji „dla kierowniczych sfer politycznych i administracyjnych" – SPP, MSW, t. 78, Depesza Delegata nr 144 do „Orkana" z 2 VIII 1943 r., k. 182.

[423] Jedna z powielarni została zdekonspirowana 8 I 1944 r. – AAN, 202/III-34, Pismo „Stefana" do dyrektora DI z 25 I 1944 r., k. 179; *ibidem*, Raport kierownika warsztatu „P" z 15 I 1944 r., k. 180.

[424] *Ibidem*, 202/III-1, Departament Informacji i Prasy w dobie powstania, k. 62.

tów. Skarbnikiem departamentu był Ludwik Wichrowski. Sekretariatem kierowała Janina Wichrowska („Nina"). W początkowym okresie działalności departamentu miała do pomocy dwie łączniczki-maszynistki – Lucynę Kaczkowską („Lucyna")[425] i N.N. („Ludwika"), która następnie objęła kierownictwo maszyn. Kierowniczką łączności została Teresa Werner („Teresa")[426], a po jej aresztowaniu (13 kwietnia 1944 r.) – „Ludwika", kierownictwo maszyn objęła wówczas N.N. („Joanna"). Łączniczkami departamentu były: Zofia Rudowska („Iza") aresztowana w 1943 r.[427], Maria Magdalena Rudowska („Basia")[428], Halina Beisertówna („Kasia"), Halina Prószyńska („Halina")[429], Jadwiga Szymońska („Małgorzata")[430], Teresa Biernacka („Irena")[431], N.N. („Skóra"), N.N. („Klemensa"), N.N. („Klara")[432]. Kierownictwu sekretariatu podlegały również archiwa, gdzie gromadzono napływające materiały. Pracowały tam: Stanisława Sawicka („Stanisława"), N.N. („Barbara"), N.N. („Helena")[433]. W referacie gospodarczym departamentu miał pracować Jerzy Massalski[434]. Wykonywaniem skrytek zajmował się Jerzy Lubicz[435] oraz, częściowo, Włodzimierz Głowacki („Paweł")[436].

2.2. Sekcja Informacyjna-Ogólna (SO)

Sekcja obejmowała: nasłuchy radiowe, przegląd tygodniowy informacji radiowych, przegląd prasy niemieckiej, rosyjskiej, francuskiej i włoskiej oraz prasy tajnej. Kierował nią Kunicki, a pracownikiem był N.N. („Klemens"), do którego należało przesyłanie do poszczególnych komórek delegatury zgromadzonych materiałów według następującego rozdzielnika: „1) Dep[artament] spraw wewn[ętrznych] (Sieć) – sprawy administracyjne, narodowościowe, polityka okupanta, sprawy wyznaniowe, nastroje społeczeństwa i stosunek do okupanta, 2) Dep[artament] rolnictwa (Rola) – dane dotyczące akcji kontyngentowej, ewentualnie obozów pracy dla kontyngentowiczów, 3) Dep[artament] oświaty (Pochodnia) – polityka szkolna okupanta i zarządzenia władz okupacyjnych, dane dotyczące szkolnictwa tajnego oraz życia kulturalnego, stosunek ludności do duchowieństwa i Kościoła, stosunki międzywyznaniowe, 4) Dep[artament] sprawiedl[iwości] (Waga) – zarządzenia specjalne okupanta na poszczególnych terenach, 5) Dep[artament] opieki społecznej (Praca) – eksploatacja pracy, 6) Dep[artament] likwidacji [skutków wojny] (Finis) – wszelkie dane dotyczące zniszczeń wartości kulturalnych i gospodarczych, 7) Kierownictwo Walki

---

[425] Lucyna Kaczkowska w konspiracji należała do „Pobudki", od końca 1940 r. w Departamencie Informacji jako łączniczka i sekretarka – List Lucyny Poray-Biernackiej z domu Kaczkowskiej do autora z 17 X 1995 r.

[426] AAN, 202/II-19, Fragment notatki „Stożka" na temat aresztowań w DI, k. 99; List Kazimierza Koźniewskiego do autora z 15 IV 1997 r.

[427] AAN, 202/II-17, Raport Komórki Więziennej „Stożka" z 25 XI 1943 r., k. 22.

[428] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 96.

[429] List Lucyny Poray-Biernackiej do autora z 20 V 1997 r.

[430] List Barbary Strynkiewicz-Żurowskiej do autora z 20 V 1997 r.

[431] List Teresy Biernackiej-Michalskiej do autora z 16 I 1997 r.

[432] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 8a.

[433] *Ibidem*, k. 8.

[434] AAN, 202/III-66, Wykaz pracowników referatu gospodarczego, k. 132a.

[435] J. Smoczyński, *Operacja skrytki*, s. 88–89 – Jerzy Lubicz miał warsztat introligatorski przy ul. Prokuratorskiej, gdzie wynajmował pokój Stanisław Kauzik. Został zatrudniony przy wykonywaniu skrytek dla departamentu, zrobił skrytkę m.in. w mieszkaniu „Kasi" przy ul. Sadowej oraz jesienią 1943 r. skrytkę przenośną dla kuriera podziemia do Londynu.

[436] T. Trzciński, *Wielka wsypa 13 kwietnia 1944*, Warszawa 1998, s. 6, mps, kopia w zbiorach autora.

Podziemnej (KWP) – wszelkie dane dotyczące personaliów specjalnie gorliwych lub okrutnych przedstawicieli władz okupacyjnych oraz nazwiska tych Polaków, którzy im w tej akcji pomagają (policja, urzędnicy A[rbeits]amtów, skarbowi, sołtysi, wójtowie), 8) Dep[artament] przemysłu i handlu (Huta) [...], 9) Sekcji Zachodniej DI – wszystko, co dotyczy ziem wcielonych do Rzeszy, 10) Sekcji Wschodniej DI – wszystko, co dotyczy ziem wschodnich, a w szczególności sprawy mniejszości narodowych (Ukraińcy, Białorusini, Litwini), 11) Sprawozdania dla Pochodni (p. 3) należy przesyłać w odpisie referentce kulturalnej DI – sygnując na kopercie: p. Stanisława"[437].

2.3. Sekcja Informacyjno-Propagandowa (krypt.: „SIP", „CINO", „6005")

Od 15 sierpnia 1943 r. dotychczasowa Sekcja Informacyjno-Propagandowa, działająca od maja 1943 r. w ramach Sekcji Zachodniej, została podporządkowana bezpośrednio dyrektorowi departamentu. W skład sekcji wchodziły: sekretariat, Centrala Propagandy (CEP) oraz Centrala Informacji (CIN). Zadaniem Centrali Propagandy było: redagowanie agencji informacyjno-problemowej (tygodnik powielany w nakładzie 400 egzemplarzy) „Kraj", wydawanie miesięcznych Biuletynów dla delegatów okręgowych (BDO), opracowanie tajnej instrukcji propagandowej (TIP) dla delegatów okręgowych, przygotowywanie tygodniowych meldunków i artykułów przez referaty specjalne. Od maja 1944 r. działała komórka fotograficzna, która do wybuchu powstania wydała dwa serwisy fotograficzne (około 100 sztuk). Kolejne sporządzane serwisy nie zostały dokończone z uwagi na wybuch powstania. Do zadań Centrali Informacji należało: opracowywanie meldunków tygodniowych o sytuacji w kraju wysyłanych do Londynu, dostarczanie materiałów do części informacyjnej tygodnika „Kraj", zorganizowanie sieci informacyjnej na terenach GG i ziemiach wschodnich, dostarczanie delegaturom okręgowym materiałów propagandowych[438].

W listopadzie 1943 r. SIP przekształcono w Centralę Informacyjno-Propagandową (CINO). Nastąpiła wówczas zmiana nazw komórek organizacyjnych wchodzących w jej skład. Odtąd nosiły one nazwy: Wydział Organizacyjny (ORG), Wydział Propagandowy (WEP) i Wydział Informacyjny (WIN). Funkcję kierownika sekcji, a następnie centrali, pełnił ppor. Kirył Sosnowski („Konrad", „Bronisław Palecki", „Paprocki", „800") – aresztowany 13 kwietnia 1944 r., a po nim ppor. rez. Witold Pomykaj („Leszek Lesiński")[439]. Pracownikami CIN byli: Stanisław Roskosz („Franek"), Jerzy Lerski („Krzysztof"), Alojzy Męclewski („Wiktor"), Zbigniew Sadkowski, Henryk Korotyński – sporządzał przeglądy prasy konspiracyjnej[440], N.N. („Róża", „Różańska"), kpr. pchor. Jan Jacek Nikisch („Sławek Sławkowski"), ppor. rez. Antoni Spandowski („Michał Michalski"), kpr. pchor. N.N. („Henryk Refren"), ppor. rez. N.N. („Mikołaj"), ppor. N.N. („Wipi"), plut. rez. N.N. („Antyk"), kpr. pchor. Jerzy Kozłowski („Jurwiś"), Jan Cegłowski („Maciej"), ppor. rez.

---

[437] AAN, 202/I-1, Zakres prac „Klemensa", k. 4; *ibidem*, Pismo „Leona Brzeskiego" do „Klemensa", k. 6.

[438] APP, t. Raporty sprawozdawczo-sytuacyjne i różne, Zarys działalności CINA, k. 434–438.

[439] W. Wnuk, *Byłem z wami*, s. 204; J.J. Nikisch, *Pomykaj Witold* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 459.

[440] L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, s. 403; H. Korotyński, *Trzy czwarte prawdy...*, s. 40–44. Henryk Korotyński został aresztowany 4 VII 1943 r. po wyjściu z lokalu konspiracyjnego przy ul. Dobrej 13. Razem z nim zatrzymano towarzyszącego mu nowego współpracownika departamentu Eugeniusza Żytomirskiego. Korotyńskiego 25 VIII 1943 r. wywieziono do obozu koncentracyjnego Auschwitz – *Księga pamięci...*, t. 2, s. 689.

N.N. („Jerzy"), N.N. („Fred"), pchor. N.N. („Stanisław")[441]. W 1944 r. komórka liczyła trzydzieści osób: kierownik, zastępca kierownika, sekretarka, referent emocj[onalny?], referent spraw wojskowych, referent gospodarczy, dwie reporterki, archiwistka, dwóch fotoreporterów, trzy maszynistki, sześć łączniczek, referenci: polityki zagranicznej (REPOZET), prasy zagranicznej, ziem wschodnich, spraw sowieckich, spraw społecznych, informacyjny, młodzieżowy (REM) i terenowy oraz pomocnik archiwistki[442].

W lecie 1943 r. utworzono inspektorat terenowy, zajmujący się kontaktami z wydziałami informacji i prasy w poszczególnych delegaturach okręgowych. W inspektoracie pracowali m.in. Kazimierz Koźniewski (Kozłowski, „Weber"), Jerzy Lerski („Krzysztof"), N.N. („Wagner") – korespondent objazdowy dla Małopolski Wschodniej, N.N. („Milik") – korespondent objazdowy dla okręgu białostockiego i poleskiego. Kazimierz Koźniewski jako kurier rządowy dotarł przez Budapeszt do Warszawy 22 czerwca 1943 r.[443] i następnie został pracownikiem departamentu. Podobne były losy Jerzego Lerskiego, z tą różnicą, że zrzucono go na spadochronie do kraju w nocy z 19 na 20 lutego 1943 r. Po kilkumiesięcznej pracy w departamencie w listopadzie przekazał swoje prace Alojzemu Męclewskiemu („Wiktor")[444]. Sam natomiast w styczniu 1944 r. został wysłany do Londynu. Sekretarzem służby informacyjnej departamentu miał być Tadeusz Rajski („Stefek"), który zginął w przeddzień wybuchu powstania warszawskiego[445]. Inspektorem okręgów w czerwcu 1944 r. był N.N. („Teodor")[446].

CIN miał własną Agencję Informacyjną „Kraj", kierowaną przez Kiryła Sosnowskiego i Stanisława Ziembę (Szczerbiński, „Ryszard"). Jej biuletyn ukazujący się od lipca 1943 r. do 1945 r. w nakładzie 400–750 egz. i „przeznaczony dla władz Delegatury oraz prasy krajowej, podziemnej – był pełną rejestracją zdarzeń na terenie Polski"[447]. Dostarczaniem informacji zajmowała się specjalna sieć informacyjna „Membrana", obejmująca teren Generalnego Gubernatorstwa[448]. W komórce tej pracował N.N. („Gabrych")[449]. Sieć opierała się na korespondentach „prowincjonalnych", którzy sporządzali: meldunki tygodniowe (Mt)[450], okresowe (Mo)[451], specjalne (Ms) oraz codzienne (Mc)[452]. W drugiej połowie 1943 r. powstał m.in. zespół „Wiadomości Warszawskich", kierowany przez Helenę Dunin („Halszka", „Wiśniewska", „Zielińska")[453].

---

[441] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Paprockiego" z CIN, k. 71; *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Tokarskiego" do CIN, k. 25; *ibidem*, 202/III-174, Wykaz strat personalnych Departamentu, k. 21; *ibidem*, 202/III-4, Stosunek do służby wojskowej współpracowników CIN, k. 52; J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 113–114.

[442] AAN, 202/III-4, Budżet personalny „6005/XX", k. 24. Budżet ten jest niestety pozbawiony pseudonimów, co uniemożliwia dokładną identyfikację osób tu pracujących.

[443] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 145.

[444] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 124.

[445] E. Serwański, *Wspomnienia...*, s. 22.

[446] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 54.

[447] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 184.

[448] AAN, 202/III-3, Stan organizacyjny „Membrany", k. 59–60.

[449] *Ibidem*, 202/II-49, Pismo „Rawickiego" z „6007" do „Gabrycha" z „Membrany", k. 13.

[450] *Ibidem*, 202/III-1, Instrukcja nr 1 o zbieraniu materiałów informacyjnych do meldunków tygodniowych (Mt), k. 8–9.

[451] *Ibidem*, Instrukcja nr 2 o zbieraniu materiałów informacyjnych do meldunków okresowych (Mo), k. 10–12. Były to meldunki miesięczne.

[452] Meldunki codzienne dotyczyły terenu miasta Warszawy.

[453] T. Trzciński, *CIN – Wiadomości Warszawskie*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1997, nr 2, s. 74. Helena Dunin zmarła 23 XII 1987 r. w Warszawie – „Życie Warszawy", 31 XII 1987/1 I 1988 (nekrolog).

Na miesiąc przed powstaniem warszawskim tak oceniano stan organizacyjny „Membrany": „Sieć informacyjna »Membrany« obejmuje ok. 40 proc. terenu GG. Najlepiej obsłużone są okręgi krakowski i lwowski, ale i one posiadają znaczne luki. Okręgi kielecki, lubelski i częstochowski obsłużone są tylko częściowo. Miasto Warszawa, dla którego zorganizowano specjalną obsługę, nie obejmuje wielu bardziej wnikliwych spraw, wymagających gruntownego rozpracowania i macek szeregu urzędów i instytucji, co istnieje we Lwowie i Krakowie, i ogranicza się do podawania wiadomości bieżących o typie kronikarskim. Dystrykt warszawski zorganizowany jest tylko częściowo i posiada poważne luki. Zupełnie nie jest zorganizowany dystrykt radomski"[454]. Okręg lwowski był obsługiwany przez ODR, w Krakowie pracowało osiem osób (oraz korespondenci w Zakopanem, Nowym Sączu, Sanoku, Krośnie, Dębicy, Mielcu, Bochni, Miechowie i Krzeszowicach). W okręgu lubelskim był korespondent w Lublinie i drugi w „podokręgu podlaskim". Z okręgu kieleckiego dochodziły sporadyczne informacje z Kielc i Częstochowy, w Warszawie była jedna osoba na etacie. Planowano znaczną rozbudowę sieci korespondentów.

Tuż przed powstaniem warszawskim z Wydziału Informacyjnego wyłoniono Polską Agencję Telegraficzną, której kierownikiem został Stanisław Ziemba („Ryszard")[455]. W PAT pracowali ponadto: Alojzy Męclewski („Wiktor") – zastępca kierownika, Marek Reinhold-Wydra („Marek") – sekretarz, dziennikarz, N.N. („Teofil") – reporter, Tadeusz Trzciński („Hieronim") – reporter, Stefan Trzciński („Stefan") – reporter, Teresa Stefańska („Ada") – reporter, N.N. („Zdzisława") – łączniczka, sekretarka, Eugeniusz Kobieracki („Rudolf") – reporter, N.N. („Nika") – łączniczka, Barbara Zawadzka-Strasburger („Basia") – łączniczka, N.N. („Tosia") – maszynistka, Cegłowski („Maciej") – łącznik zewnętrzny, N.N. („Janka") – korektor, N.N. („Luta") – łączniczka, Barbara Kostrzewianka („Genia") – łączniczka, N.N. („Wiesław") – korespondent SI, N.N. („Olgierd") – korespondent SII, Adam Pohl („Kuba") – korespondent SIV, N.N. („Wojtek") – korespondent SVI[456].

W pierwszych dniach powstania pracownicy Wydziału Organizacyjnego i Wydziału Propagandy utworzyli nowy Wydział Propagandy Powszechnej (WPP). Oprócz kierownika Witolda Pomykaja („Leszek") pracowali w nim: referent bezpieczeństwa, maszynistka, archiwistka, dwie reporterki i pięć łączniczek[457]. Jednym z pracowników był Jan Jałbrzykowski[458]. Zadaniem wydziału było redagowanie codziennej agencji prasowej przeznaczonej dla redakcji pism oraz dla Polskiego Radia, redagowanie „Z pierwszej linii frontu" – serwisu reportaży z życia miasta, redagowanie odezw i przemówień, afiszy i haseł

---

[454] AAN, 202/III-3, Sprawozdanie „Membrany" z 4 VII 1944 r., k. 59.

[455] Według Stanisława Ziemby PAT rozpoczął pracę na trzy miesiące przed wybuchem powstania – S. Ziemba, *Czasy przełomu...*, s. 71–72.

[456] AAN, 202/III-4, Budżet personalny PAT, k. 29; *ibidem*, 202/III-66, Wykaz pracowników PAT, k. 133. Skład osobowy i przydział zakresu obowiązków ulegał zmianom, i tak w innym dokumencie widnieją pseudonimy: „Marek" – reporter, „Teofil" – reporter, „Zdzisław" – sekretarz, łączniczki: „Nika", „Basia", „Danuta" – *ibidem*, 202/III-4, Odprawa dla pracowników zredukowanych za październik–grudzień 1944 r., k. 48. W jeszcze innym dokumencie jest mowa o kierowniku i czterech reporterach – *ibidem*, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 2. Kolejny dokument mówi o kierowniku, dziennikarzu i trzech reporterach – *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[457] *Ibidem*, Odprawa dla pracowników zredukowanych za październik–grudzień 1944 r., k. 48.

[458] Według powojennych materiałów MBP w departamencie miały pracować także Felicja Jałbrzykowska („Hela") i Iza Kossowska – AIPN, 0397/134, t. 2, Opracowanie na temat Departamentu Informacji z 1950 r., k. 40.

propagandowych, uruchomienie aparatu fotoreporterskiego (wykonał ponad tysiąc zdjęć)[459], przygotowanie powstańczego numeru agencji „Kraj" (nakład uległ zniszczeniu w zbombardowanej drukarni) i ilustrowanego dodatku do „Rzeczpospolitej Polskiej"[460].

2.4. Wydawnictwa prasowe

Oficjalnym organem Delegatury Rządu była „Rzeczpospolita Polska", wydawana od marca 1941 r. do lipca 1945 r., której redaktorami byli: Kauzik, Franciszek Głowiński („Tadeusz Bronicz", „Czołowski")[461], aresztowany 2 lutego 1944 r., i Teofil Syga („Cedro", „Grudzień")[462]. Do zespołu redakcyjnego należeli ponadto: Kobylański („Owsiński"), Witold Giełżyński („Żarski"), Stefan Krzywoszewski, Marian Grzegorczyk („Jan Marg", „Skierka")[463], Kunicki, Jan Moszyński („Mielnicki")[464]. Od początku 1944 r. w redakcji pracował Koźniewski („Weber"), zastępujący będącego na przymusowym dłuższym urlopie „Stefana Siwego" (N.N.). Dodatkami do „Rzeczpospolitej Polskiej" były „Nasze Ziemie Wschodnie" (luty 1943 – lipiec 1944) i „Ziemie Zachodnie Rzeczpospolitej Polskiej" (listopad 1942 – lipiec 1944)[465]. W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu znajdowali się redaktor oraz dwóch współpracowników[466]. Redagowali wówczas „Rzeczpospolitą Polską" „Marczyk", Syga i „Zdzisław".

W pierwszym numerze „Rzeczpospolitej Polskiej", liczącym 12 stron, wydanym z datą 15 marca 1941 r., zamieszczono artykuły: *Niepodległa Rzeczpospolita Polska istnieje i walczy*, *Wiara w zwycięstwo*, *Treuga Dei w Polsce*, *Cynizm, prowokacja i zbrodnia* oraz stałe rubryki: „Sprawy polskie na obczyźnie", „Kronika zagraniczna", „Na ziemiach Rzeczypospolitej"[467]. Nakład pisma wynosił od 3500 do 16 tys. egzemplarzy. Na jego treść składało się sześć działów: pierwszy przynosił oficjalne dokumenty delegatury rządu i AK; drugi był działem politycznym; trzeci przedstawiał działalność rządu RP i Sił Zbrojnych na Zachodzie; czwarty przekazywał wiadomości polityczne i militarne ze świata; piąty dotyczył ziem znajdujących się poza Generalnym Gubernatorstwem; szósty to przegląd tajnej prasy krajowej[468]. Ogółem wydano 159 numerów pisma, z tego 80 numerów do końca lipca 1944 r., a 64 numery w czasie powstania warszawskiego. W latach 1942–1944 ukazywały się także wydania specjalne i dodatki nadzwyczajne. Ilustrowane

---

[459] Jednym z fotoreporterów był Jerzy Tomaszewski („Jerzy", „Jur"), brat Stanisława („Miedza"), który w czasie powstania warszawskiego pracował w komórce „Franka" mieszczącej się w budynku przy zbiegu ul. Dobrej i Tamka. Tutaj też pracowała Wacława Zacharska – Informacje Jerzego Tomaszewskiego dla autora z 28 I 2003 r.

[460] APP, t. Raporty sprawozdawczo-sytuacyjne i różne, Zarys działalności CINA, k. 437–438.

[461] Franciszek Głowiński (1894–1944), dziennikarz, zginął w obozie Gross-Rosen – W. Giełżyński, *Głowiński Franciszek* [w:] *PSB*, t. 8, s. 130–131.

[462] W.J. Podgórski, *O Teofilu Sydze wspomnienie*, „Stolica", 6 XI 1983.

[463] Marian Grzegorczyk (1887–1945), dziennikarz, od 10 do 25 IX 1939 r. redagował „Wspólną Gazetę" w oblężonej Warszawie, w 1945 r. pracował w „Tygodniku Warszawskim", zmarł 24 XII 1945 r. – *Grzegorczyk Marian* [w:] *PSB*, t. 9, s. 80–81.

[464] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 132–133.

[465] J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna...*, s. 106, 195.

[466] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20. W innym dokumencie poza redaktorem wymienieni są: naczelny publicysta, referent sprawozdawczy, sekretarz redakcji – *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[467] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 2; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 78.

[468] S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 60–61.

numery specjalne poświęcone były emigracji, wojsku, dwa numery – pośmiertnie gen. Władysławowi Sikorskiemu. Dodatki nadzwyczajne zawierały uchwały RJN, tematem jednego była bitwa o Monte Cassino[469]. W czasie powstania warszawskiego „Rzeczpospolita Polska" ukazywała się jako pismo codzienne.

Zaraz po powstaniu departamentu zaczęto wydawać „Agencję Radiową", której nakład osiągnął z czasem 5 tys. egzemplarzy. Przynosiła ona wiadomości zaczerpnięte z serwisów stacji radiowych, których nasłuch prowadził N.N. („Roman"). Nasłuchy wydawano w dwóch wydaniach: porannym i popołudniowym. Ten ostatni przeznaczony był dla kierownictwa życia politycznego w kraju.

Obok oficjalnego organu Delegatury Rządu departament wydawał liczne czasopisma, zarówno swoje, jak i subsydiowane. Takim była np. Agencja Radiowa „Apis" (Agencja Prasowo-Informacyjna „Serwis"), założona prawdopodobnie w styczniu 1942 r. przez Adama Ładę-Bieńkowskiego („Adam"), aresztowanego 18 czerwca 1942 r.[470] W więzieniu znalazł się także ks. Witold Kiedrowski (Kołodko), aresztowany w lokalu „Agencji Radiowej"[471]. Od 1 lipca 1943 r. agencja zmieniła charakter z subsydiowanej na wydawnictwo własne Departamentu Informacji. Jej kierownikiem był Teofil Syga („Grudzień"), a pracowali tu ponadto: Marian Sterczewski („Marian", „Spokojny")[472], Halina Barańska („Halina", „Limba"), pomocnik, maszynistka[473]. „Serwis" podawał pełne stenogramy audycji radiowych oraz przeglądy prasy, a od połowy 1944 r. zamieszczał także wiadomości krajowe opracowywane przez CIN. W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu znajdował się kierownik oraz dwie maszynistki[474].

Drugą subsydiowaną przez delegaturę gazetą było „Z Dnia na Dzień" (tytuł zmieniono następnie na „Dzień Warszawy"). W redakcji pracowali: Andrzej Kobyłecki („Jędrek", „Jakub"), Krystyna Wigura-Kobyłecka, Wiesław Wernic, Aleksander Czyżewski („Makowiecki")[475], Tadeusz Myśliński („Mecenas") – łącznik z Delegaturą. Redakcja utrzymywała także kontakt z Giełżyńskim, zatrudnionym wówczas w RGO przy ul. Nowogrodzkiej w gmachu „Romy". W lecie 1942 r. doszło do zerwania współpracy dotychczasowej redakcji z delegaturą; kolejne numery już „Dnia Warszawy" redagował Syga[476].

Wydawano także liczne biuletyny: „Tygodniowy Biuletyn Radiowy" (1943–1944); „Przegląd Polskiej Prasy Tajnej" (1942–1944), który redagował „Marczyk", „Życie Polityczne Kraju" (1941–1944), redagowany przez N.N. („Ziomek") – tygodniowy przegląd prasy tajnej, zawierający wypowiedzi polityczne organów prasowych głównych

---

[469] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 3–3a.
[470] Rozstrzelany 15 X 1942 r. – W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 204, 210.
[471] L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, s. 396.
[472] Zmarł 16 IX 1987 r. w Warszawie.
[473] AAN, 202/III-34, Budżet miesięczny, k. 152–153. Prace techniczne wykonywali Aleksander Koc („Czarny") i Witold Matuszewski („Słoń"). Lokale redakcji mieściły się kolejno przy ul.: Solnej 6, Dobrowoja 10, Miedzianej 3, Śniadeckich 8 – F. Wojciechowski, *Polska Niepodległa organizacja konspiracyjna*, Warszawa 1997, s. 130. Warto wspomnieć, że zarówno z Adamem Ładą-Bieńkowskim, jak i redakcją „Serwisu" współpracował przez pewien czas Tadeusz Myśliński, późniejszy kierownik Komórki Bezpieczeństwa Delegatury – T. Myśliński, *Curriculum vitae*, s. 3.
[474] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20; *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.
[475] Zmarł w lecie 1942 r.
[476] K. Wigura-Kobyłecka, *Jak redagowaliśmy gazetkę podziemną* [w:] *Wojna i konspiracja...*, s. 274–277.

organizacji konspiracyjnych (dodatkowo sporządzano dla dyrektora Departamentu Informacji i delegata rządu wyciągi wypowiedzi ilustrujące stosunek organizacji konspiracyjnych do rządu RP i delegata[477]); „Biuletyn Gospodarczy" (1942–1944), którego redaktorem był N.N. („Rymsza") z Sekcji Gospodarczej, w redagowaniu tego pisma brał udział Adam Grabowski („Alan")[478]; „Biuletyn Kulturalny" („Przegląd Spraw Kulturalnych"; 1943, miesięcznik), który redagowała prawdopodobnie od połowy 1941 r. do swojego aresztowania 13 kwietnia 1944 r. Stanisława Sawicka, przy współpracy inż. Stanisława G.; „Rosja a Polska" (1944); „Sami o sobie. Przegląd tygodniowy" (1943–1944)[479]; „Głosy polskiej prasy emigracyjnej" (1943–1944)[480]; „Bieżąca Informacja Polityczna" (1944), redagowana przez „Andrzeja" pod kontrolą „L. Brzeskiego", wydawana jedynie w kilku egzemplarzach.

2.5. Sekcja sprawozdań dla rządu RP w Londynie (krypt.: „Lo", „6004")

Zadaniem sekcji było przygotowywanie i wysyłanie materiałów sprawozdawczych dla rządu RP w Londynie. Poczty wysyłano kwartalnie, a od drugiej połowy 1943 r. miesięcznie. Początkowo przygotowania poczty do wysyłki odbywały się pod osobistym nadzorem dyrektora departamentu, w pracach technicznych brali udział „Nina" i „Brzeski". W 1943 r. utworzono specjalny referat, którym kierował „Zdzisław". Sekretarkami sekcji były: N.N. („Barbara"), później Sawicka („Stanisława"), a po jej aresztowaniu N.N. („Agata")[481]. Przed wysyłką materiały były mikrofilmowane w pracowni Schmallfilm przez Andrzeja Honowskiego i Józefa Chrostowskiego, a po ich śmierci (13 stycznia 1943 r.)[482] korzystano z pomocy innych komórek organizacyjnych delegatury. Jedną z nich był sekretariat Biura Prezydialnego, kierowany przez Wandę Modlibowską („Halszka"). Jednocześnie korzystano z pracowni fotograficznej Leszczyńskiego przy ul. Chmielnej 7, gdzie pracował Jerzy Tomaszewski[483]. Po dłuższym czasie przygotowanie materiałów przejął ponownie zespół DI, którym kierowała N.N. („Alina")[484]. W przygotowaniu filmów do ekspedycji brały udział: „Barbara", „Agata", „Teresa" i „Kasia".

Na zawartość poczty składały się materiały sprawozdawcze, wydawnictwa i opracowania specjalne DI, prasa niepodległościowa oraz materiały nadesłane. Do materiałów spra-

---

[477] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 1a.

[478] A. Grabowski, *Kilka wspomnień i refleksji więźnia z lat 1948–1956*, Warszawa 1981, s. 25, mps w zbiorach Mirosława Biełaszko.

[479] AAN, 202/III-86, Numer 8–10 z 31 XII 1943 r., k. 15.

[480] *Ibidem*, 202/III-85, k. 1, 52, 91, 113.

[481] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Agaty" z 29 VII 1944 r., k. 144. W materiałach MBP pojawia się pseudonim maszynistki „Agata" i jest przypisany Zofii Nebelskiej – AIPN, 0192/730, t. 1, Wstępny plan przedsięwzięć do opracowania obiektowego krypt. „Index" – DC-II 205/50 z 1950 r., zatwierdzony przez wicedyrektora Departamentu III MBP płk. Andrzejewskiego, k. 17.

[482] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 7a–8; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 361; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 83, 124.

[483] Jerzy Tomaszewski zajmował się tym do początku 1944 r. Następnie w związku z wpadką kuriera znającego adres lokalu, jego działalność została przeniesiona na ul. Książęcą do mieszkania Teodora Ilkiewicza. Tam prowadzono działalność do wybuchu powstania warszawskiego – Informacje Jerzego Tomaszewskiego dla autora z 28 I 2003 r.; Zaświadczenie Zbigniewa Kunickiego i Stanisława Tomaszewskiego z 15 XII 1959 r. dla Jerzego Tomaszewskiego, kopia w zbiorach autora.

[484] Według Edwarda Serwańskiego pseudonimu „Alina" używała Czesława Trzcińska – AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 12 IV 1948 r., k. 29.

wozdawczych należały: 1) raporty zawierające syntetyczną ocenę ogólnej sytuacji i nastrojów w kraju – sporządzane przez Kauzika lub Głowińskiego, 2) *Pro memoria o sytuacji w kraju* – sporządzane przez N.N., a po jego aresztowaniu przez N.N. („Klemens"), 3) sprawozdania o sytuacji na ziemiach wschodnich – przygotowywane przez Sekcję Wschodnią, 4) sprawozdania o sytuacji na ziemiach zachodnich – przygotowywane przez Sekcję Zachodnią, 5) raporty o sytuacji politycznej w kraju – sporządzane przez Kunickiego, 6) raporty o sytuacji w przemyśle, rolnictwie i bankowości – redagowane przez Sekcję Gospodarczą, 7) raporty o sytuacji w dziedzinie kultury i sztuki – przygotowywane przez Sawicką, 8) raporty o stanowisku mniejszości narodowych – redagowane przez N.N. („Zdzisław"), N.N. („Wagner") i Sekcję Wschodnią, 9) raporty o działalności organizacji komunistycznych – przygotowywane przez N.N. („Zdzisław") i referat „Rak"[485], 10) raporty specjalne. W materiałach sprawozdawczych umieszczano również pisma delegata rządu oraz sprawozdania innych departamentów delegatury.

Wydawnictwa i opracowania specjalne obejmowały wszystkie ukazujące się w okresie sprawozdawczym wydawnictwa periodyczne i specjalne oraz broszury i książki opracowane przez Departament Informacji. Prasa niepodległościowa to z kolei wszystkie wydawnictwa periodyczne głównych partii i ugrupowań konspiracyjnych. W materiałach nadesłanych umieszczano prace różnych organizacji konspiracyjnych, jakie dotarły do delegatury[486].

Co najmniej od marca 1944 r. raporty sytuacyjne *Pro memoria*, z ziem zachodnich, wschodnich, społeczne, kulturalne, gospodarcze i komunistyczne przygotowywały odpowiednie działy Departamentu Informacji. CIN dostarczał: meldunki tygodniowe i depesze, meldunki dla radiostacji „Świt", instrukcje propagandowe, biuletyny dla okręgowych delegatów, wydawnictwo „Kraj", aktualne zdjęcia, przegląd prasy ukraińskiej. Referent N.N. („99") natomiast przygotowywał do wysyłki wydawnictwa Departamentu Informacji (wydane i przygotowane do wydania) i obce. Codzienną prasę „gadzinową" (oficjalną) kwalifikował do wysyłki „Bończa"[487].

Poczta przesyłana była za pośrednictwem kurierów do placówek politycznych w Budapeszcie, Sztokholmie i Bernie, a stamtąd do rządu RP w Londynie. Jak pisał Stefan Korboński: „W sumie sprawozdania złożyły się na sześć tomów, każdy po około tysiąc stronic"[488]. Pierwsze sprawozdanie delegata nr 1/41 zostało wysłane do Londynu 15 lutego 1941 r. Wcześniej, bo już 10 stycznia, do Stanisława Kota dotarło za pośrednictwem Stanisława Starczewskiego („Watys"), kierownika placówki łączności politycznej w Rzymie, opracowanie „Działalność władz okupacyjnych na terytorium RP za okres od 1 IX do 10 XI 1940 roku"[489]. Najprawdopodobniej powstało ono w gronie działaczy Biura Pracy Społecznej[490].

---

[485] Referat opracowywał poufne informacje dla najważniejszych osób w kierownictwie konspiracji – AAN, 202/II-25, Pismo „K. Bończy" do „Milewskiego" z „720" z 26 I 1944 r., k. 14.

[486] *Ibidem*, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 6a–7a.

[487] *Ibidem*, 202/III-1, Podział prac przygotowawczych do ekspedycji „polo" z 27 III 1944 r., k. 59.

[488] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 55.

[489] SPP, MSW, t. 10, Depesza Stanisława Kota nr 25a z 28 IV 1941 r., k. 14.

[490] W kolejnym opracowaniu przekazanym rządowi, a omawiającym okres następny (od 1 XI 1940 r.), wyraźnie wskazane jest autorstwo Biura Pracy Społecznej.

W 1942 r. poczty do rządu RP były wysyłane piętnaście razy, w tym cztery za pośrednictwem Szwedów i placówki łączności politycznej w Sztokholmie, raz przez kuriera AK, aż osiem razy przez placówkę łączności politycznej w Budapeszcie (droga przekazania jednej poczty nie jest ustalona). W roku następnym pocztę wysyłano osiemnaście razy, w tym dwa razy przez AK, raz za pośrednictwem kuriera SL oraz piętnaście razy przez kuriera delegatury i placówkę w Budapeszcie. Objętość tylko jednej poczty z 31 marca 1943 r. liczyła 899 klatek filmu[491]. Natomiast rok później, 29 marca 1944 r., poczta liczyła już 1296 klatek filmu[492].

Pomimo tak obszernego informowania rządu RP o sytuacji w kraju działalność ta bywała poddawana krytyce. W listopadzie 1942 r. na posiedzeniu PKP przedstawiciel SL Józef Grudziński („Deczyński") zwracał uwagę na braki w sprawozdaniach informacyjnych departamentu przekazywanych do Londynu. Członkowie PKP postanowili przekazywać do Departamentu Informacji „wszystkie wiadomości informacyjne otrzymane z terenu"[493].

2.6. Sekcja Zachodnia (krypt.: „Chrobry", „Piast", „6006")[494]

Sekcja powstała 15 sierpnia 1942 r., a jej kierownikami byli: Sosnowski („Konrad", „Szpital"[495]) i od 15 sierpnia 1943 r.[496] Edmund Męclewski („Andrzej", „Andrzejewski", „Maciejewski", „1", „11"[497], „Poradnia"[498]), a sekretarzem Stanisław Roskosz („Franek", „Ośrodek zdrowia"), po jego zaś przejściu do SIP – Antoni Spandowski („Michał"). Sekcja składała się z pięciu wydziałów: organizacyjnego (Org., „100"), służby informacyjnej (Si, „200"), prac propagandowych (Pp, „300"), prac programowych (P, „400"), mobilizacyjno-prawnego (Mob., „500"). W okresie początkowym w sekcji pracowało sześć osób, a w marcu 1943 r. już siedemnastu pracowników etatowych i 27 współpracowników honorowych[499]. W 1944 r. nastąpił dalszy rozrost sekcji, w „budżecie personalnym 6006" znalazło się 28 osób: kierownik, sekretarz, kierownik wydziału organizacyjnego [„Kłos"], sekretarz wydziału organizacyjnego, kierownik maszyn, referent bezpieczeństwa, łącznik i archiwariusz, kierownik redakcji, referent terenu Śląska, trzy maszynistki [„Zofia", „Flora", „Iwonka"], kierownicy: wydziału propagandy, wydziału studiów i wydziału terenowego, sekretarka wydziału terenowego, informator z terenu Śląska, referent terenu Pomorza [„Smętek"], kierownik wydziału prawno-mobilizacyjnego [„Teofil", „Grzymała"], sekretarka tegoż wydziału [„Hania"], referent [„Janicki"], siedem łączniczek [w tym: „Basia", „Miłka"[500], „Staszka", „Irka", „Wanda"][501].

---

[491] AAN, 202/I-33, Spis poczty, k. 1.
[492] *Ibidem*, 202/I-37, Spis poczty nr 4/44, k. 8–10.
[493] *Ibidem*, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 29 XI 1942 r., k. 15.
[494] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 344, Pismo Edmunda Męclewskiego z 20 IV 1944 r., k. 3.
[495] Kryptonim wewnętrzny w Sekcji Zachodniej – AAN, 202/II-13, Instrukcja „B"–„T" dla SZ, k. 89.
[496] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej, k. 1.
[497] Kryptonim liczbowy używany od grudnia 1943 r. – AAN, 202/II-19, Pismo „100" z 11 XII 1943 r., k. 76.
[498] Kryptonim wewnętrzny w Sekcji Zachodniej – *ibidem*, 202/II-13, Instrukcja „B"–„T" dla SZ, k. 89.
[499] M. Dymarski, *Ziemie postulowane...*, s. 60.
[500] Najprawdopodobniej Sławomira Waltratus (1924–1944), należąca do „Ojczyzny", poległa w powstaniu warszawskim – *Słownik uczestniczek...*, s. 415; H. Brzozowska, *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, s. 180.
[501] AAN, 202/III-4, Budżet personalny „6006", k. 23. Cytowany budżet nie zawiera niestety pseudonimów, co uniemożliwia dokładną identyfikację osób pracujących w sekcji. Jedyne dwa pseudonimy podane w tym dokumencie odnoszą się do pracowników aresztowanych: „Wiesław" – referent informacyjny Pomorza, „Szymon" – Alfred Jesionowski. Dane w nawiasach kwadratowych pochodzą ze sprawozdania sekcji – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej. Przez pewien czas łączniczką sekcji miała być Maria Aleksandrowicz („Ewa") z „Ojczyzny" – A. Pietrowicz, *Aleksandrowicz Maria (1905–1994)* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 67.

W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu pozostawał kierownik oraz pięciu współpracowników[502].

Kierownikami wydziału organizacyjnego byli kolejno: Edmund Męclewski, Stefania Cieślińska („Róża", „Urszula", „Fryzjerka")[503], N.N. („Kłos")[504]. Do wydziału należał sekretariat, którego zadaniem było prowadzenie spraw personalnych, finansowych, bezpieczeństwa, korespondencji oraz samopomocy gospodarczej. Sekretarką była Wanda Rafalska („Nata")[505], a maszynistką – Irena Kędzierska („Wanda", „Modniarka")[506]. Archiwum prowadził Stanisław Wąsowicz („Bogusławski", „Boguś", „Witeź"), jednocześnie pracujący jako łącznik[507]. W wydziale pracowały łączniczki: Stanisława Szenic-Wilczyńska („Kasia")[508] i Monika Kicman („Staszka")[509]. Tutaj najprawdopodobniej pracowała Zuzanna Kwiatkowska („Mela", „Wypożyczalnia książek"). Wydziałowi podlegały komórki: fotograficzna, maszyn, graficzna i kartograficzna. Tutaj też funkcjonowała biblioteka z wydawnictwami i wycinkami prasowymi[510].

Zadaniem służby informacyjnej, kierowanej od października lub listopada 1943 r. przez Edwarda Serwańskiego („Jacek", „Mieczysław")[511], było zbieranie materiałów i dokumentów o ziemiach zachodnich i północnych, badanie sytuacji na tych ziemiach, informowanie rządu, delegata rządu i społeczeństwa o tej sytuacji, rozprowadzanie materiałów propagandowych oraz kierowanie terenowym aparatem propagandowym[512]. Sekretarzem wydziału był N.N. („Radek")[513]. Redagowano prace o ziemiach zachodnich: „Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej", „Przegląd Prasy", „Biuletyn Zachodni", broszury i książki, opracowywano też dokumenty. Dla ziem zachodnich wydawano biuletyn dla delegatów terenowych, wysyłano emisariuszy, przygotowywano potrzebne na tamtym terenie dokumenty. Redaktorem „Ziem Zachodnich Rzeczypospolitej" był Aleksander Rogalski („Remigiusz", „Kujawski", „Klinika"), zaś Zbyszko Bednorz redagował pismo „Zachodnia Straż Rzeczypospolitej"[514]. W latach 1943–1944 ukazywał się także

---

[502] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20.

[503] M. Woźniak, *Cieślińska Stefania* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 122–123 – od grudnia 1942 r. w składzie Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy.

[504] AAN, 202/II-72, Pismo „Maciejewskiego" do „Bończy" z 25 III 1944 r., k. 41.

[505] B. Ziółkowski, *Batalion...*, s. 82; AAN, 202/III-66, Wykaz pracowników Sekcji Zachodniej, k. 134. Według tego dokumentu „Nata" była kierownikiem maszyn.

[506] AAN, 202/III-66, Wykaz pracowników Sekcji Zachodniej, k. 134; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 143.

[507] AAN, 202/III-66, Wykaz pracowników Sekcji Zachodniej, k. 134. Według tego dokumentu „Boguś" był łącznikiem-archiwistą. Jako łącznik „Bogusław" utrzymywał on łączność z „Marianem", „Adamskim", „Mazurem", terenami, „Stolarzem", „Parkieciarzem", „Ancią" – Kontakty Orgu, kopia w zbiorach autora.

[508] Utrzymywała kontakt z PZW, Moniką Wierzyńską („Monika"), Alojzym Targiem („Marcin"), „Wybickim", „Kurpikiem", Franciszkiem Myszkowskim („Okulista"), „dr Juchn.", grupą filmową, Sekcją Informacji i Propagandy DI – Kontakty Orgu, kopia w zbiorach autora. Po powstaniu warszawskim kierownik sekcji wystąpił o odznaczenie „Kasi" Krzyżem Walecznych – AAN, 202/III-36, Pismo „Maciejewskiego" z 6 XI 1944 r., k. 9–10.

[509] Utrzymywała kontakty z „Ojczyzną", Biurem Zachodnim DSW, „Józefiakiem", „Owocarnią", „Galanterią", „Zegarmistrzem", „Prasą", „Kinem" – Kontakty Orgu, kopia w zbiorach autora.

[510] AAN, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, k. 116–117.

[511] *Ibidem*, 202/II-72, Pismo „Maciejewskiego" do „Bończy" z 25 III 1944 r., k. 41; AP Warszawa, Sr 848/50, k. 47, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 4 II 1949 r.

[512] AAN, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, k. 117.

[513] Po powstaniu warszawskim kierownik sekcji wystąpił o odznaczenie „Radka" Krzyżem Walecznych – *ibidem*, 202/III-36, Pismo „Maciejewskiego" z 6 XI 1944 r., k. 9–10.

[514] Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 130–136.

dodatek satyryczny do tej gazety „Luźna Kartka". Pracownicy SZ przygotowali również kilka wydawnictw książkowych: *Ziemia gromadzi prochy*, *Śląsk wierny Ojczyźnie*, *Z pierwszej linii frontu*. „Biuletyn Zachodni" („Be-Zet") ukazywał się w okresie 1941–1944, a dodatkiem do niego w latach 1943–1944 były „Ziemie Zachodnie w prasie niemieckiej".

Materiały o sytuacji panującej na ziemiach zachodnich zbierano poprzez aparat terenowy, funkcjonujący na ziemiach zachodnich przy okręgowych delegatach, i specjalnych wysłanników. Zadaniem referentów dla poszczególnych „terenów" było: dbanie o stały dopływ informacji, zaspokajanie potrzeb propagandowych oraz kontrola funkcjonowania aparatu terenowego[515]. W ramach wydziału służby informacyjnej funkcjonowały tereny: I obejmujący Śląsk, II – Wielkopolskę. Kierownikiem terenu I był Bednorz („Józef"). Drugi ośrodek dla Śląska pracował w Krakowie (kryptonim „Klar") pod kierownictwem Alfreda Jesionowskiego („Szymon", „310"), którego sekretarką była Danuta Gruszkowska („Barbara"), a łącznikiem Adam Niezabitowski („Hanyś")[516]. Komórką informacyjną na Śląsku kierował Konstanty Kempa („Tadeusz"), aresztowany 28 lutego 1944 r.[517] W ośrodku pracowali: Łucja Wróbel-Kempa („Basia", „Luca"), Józef Wróbel, Alfreda Dylikówna („Fredka")[518], Mikołaj Kotowicz („Mieczysław"), Jerzy Wiechoczek („Jur"), Seweryn Walkowiak („Jawor"), Anzelm Gorywoda i Franciszek Szymiczek. Terenem II Wielkopolski kierował z Warszawy Adam Pohl („Kuba"). Ponadto istniały grupy (tereny Si i Pp) dla Pomorza, Łodzi i Ciechanowa. Grupą pomorską miał kierować NN („Smętek"), który zmarł w 1946 r.[519]

Wydział prac propagandowych ustalał wytyczne propagandy dla ziem zachodnich i północnych oraz opracowywał materiały propagandowe dla poszczególnych „terenów". Tezy propagandy bieżącej ustalała komórka „Pi". Propaganda była prowadzona poprzez ulotki, odezwy oraz wydawnictwa zarówno przygotowywane dla ziem zachodnich, jak i dla zagranicy i pozostałych części kraju[520].

Prace przygotowawcze („P"), prowadzone w szerokim zakresie, obejmowały organizację i „treść propagandy na okresy przełomu i odbudowy państwa"[521] nie tylko na ziemiach zachodnich, ale na całych Ziemiach Postulowanych. Kierował nimi „Kuba"[522]. Zorganizowano fachowe grupy z zadaniem opracowania programów powojennych: prasy – Jan Kuglin, Władysław Tucholski, Ziemba, książek – Antoni Bocheński („Żupański"), teatru – Tadeusz Kraszewski („Marek", „Stacja sanitarna")[523], kina – Lech Jeszka

---

[515] AAN, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, k. 117.

[516] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej.

[517] AAN, 202/II-19, Pismo „Oracza" z 9 III 1944 r., k. 82; *ibidem*, Pismo „Zygmunta" z 4 V 1944 r., k. 92; A. Targ, *Kempa Konstanty* [w:] *PSB*, t. 12, s. 336; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 86.

[518] Jej siostra Jadwiga („Jadzia") była kurierką delegatury, jeździła na trasie Śląsk–Wiedeń, aresztowana 4 X 1942 r. w Wiedniu, osadzona w KL Auschwitz, rozstrzelana 25 I 1943 r. – J. Ślaski, *Polska walcząca*, t. 3: *Noc*, Warszawa 1986, s. 222; *Słownik uczestniczek...*, s. 92.

[519] AP Warszawa, Sr 948/50, k. 29, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 12 IV 1948 r.

[520] AAN, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, k. 117–118.

[521] *Ibidem*, k. 118. Opracowywano programy propagandy polskiej, repolonizacyjnej i niemieckiej oraz programy propagandy dla poszczególnych „terenów".

[522] Po powstaniu warszawskim kierownik sekcji wystąpił o nadanie mu stopnia podporucznika czasu wojny oraz odznaczenie Krzyżem Walecznych – *ibidem*, 202/III-36, Pismo „Maciejewskiego" z 6 XI 1944 r., k. 9–10.

[523] W wykazie najprawdopodobniej współpracowników Sekcji Zachodniej funkcja „Marka" jest określona jako „referent widowiskowy" – *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Maciejewskiego" do „Bończy" z 25 III 1944 r., k. 41.

(„Decki")[524], radia – Bednorz, Józef Ryszka („Gizd", „Szczepon")[525], aresztowany 14 października 1943 r., szkolnictwa, wychowania religijnego[526]. W początkach 1943 r. Kauzik powołał komisję do opracowania projektów rozwoju przemysłu filmowego w Polsce. W jej skład weszli: Stefan Dękierowski, prezes Polskiego Związku Przemysłowców Filmowych, Stefan Krzywoszewski[527], prezes Związku Polskich Autorów Dramatycznych, i Wojtysiak, naczelnik wydziału filmowego w MSW. Komisja przygotowała propozycje zmian w ustawie filmowej, w których postulowała utworzenie Departamentu Filmowego w Ministerstwie Informacji i powołanie czynnika społecznego w postaci Krajowej Rady Filmowej oraz ustanowienie Biura Filmowego[528].

Wydziałem mobilizacyjno-prawnym (Mob., „500") kierował Jan Zaborowski („Teofil", „Grzymała"), a pracowali w nim: Janusz Barthel de Weydenthal („Janicki") i Anna Szczapańska („Anula", „Hania"). Wydział zajmował się organizacją placówek propagandy na okres walki, przygotowaniem instrukcji i materiałów propagandowych[529] oraz wykonywał prace zlecone, m.in. opracowywał w zakresie prawnym sprawę list narodowości niemieckiej i stosunku po wojnie do osób, które podpisały Volkslistę[530]. Jan Zaborowski przygotował dokument *Polskie prawo kulturalne*.

Pracownikami lub współpracownikami sekcji byli ponadto: Helena Mieczkowska („Hela", „Krawczyni"), Zuzanna Kwiatkowska („Emilka"), Halina Lipska-Kozioł („Ola"), Róża Wróbel („Iza"), Helena Kowalówna-Herman („Maria"), Wanda Lipska („Basia"), Maria Imiela („Marysia"), Czesława Imiela („Sławka"), Franciszek Pilarek („Żółw")[531], Antoni Bocheński („Marian", „Kasa chorych"), Jan Jacek Nikisch („Jacek"), N.N. („Radek")[532] – sekretarz wydziału informacji. Ze względów bezpieczeństwa posługiwano się licznymi kryptonimami. Przykładowo: lokal kontaktowy kierownictwa sekcji określano kryptonimem „Mecenas", skrzynkę dla kontaktów zewnętrznych – „Adwokat", skrzynkę kontaktową „Ojczyzny" – „Spółdzielnia", skrzynkę Biura Zachodniego DSW – „Mydlarnia", skrzynkę Departamentu Informacji, którą obsługiwała Helena Hermanowa („Maria") – „Rzeźnik"[533].

Sekcja działała nadal po powstaniu warszawskim. Jeszcze 1 lutego 1945 r. na etacie byli: „Kierownik, Biuro Studiów (1 osoba), wydział informacyjny (1 osoba), jedna maszynistka, trzy łączniczki, kierownik Studium Etnograficznego, kierownik informacyjny dla Śląska oraz częściowo płatny aparat informacyjny w terenie (5 osób) w stadium ponownej organizacji"[534].

---

[524] Dziennikarz, zamieszkały w Warszawie przy ul. Smulikowskiego 5 m. 11 – *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, red. S. Łoza, Warszawa 1939, s. 123.
[525] Z. Bednorz, *Ryszka Józef* [w:] *PSB*, t. 33, s. 561–562.
[526] AAN, 202/II-13, k. 94; *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Maciejewskiego" do „Bończy" z 25 III 1944 r., k. 41; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 56.
[527] Literat, dziennikarz, zamieszkały w Warszawie przy ul. Smolnej 25 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 389.
[528] AAN, 202/III-2, Sprawy filmowe, k. 225.
[529] *Ibidem*, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, k. 118.
[530] Informacje Jana Zaborowskiego dla autora z 16 VI 1988 r.
[531] AAN, 202/III-207, Pismo „400" do „Żółwia" z 8 XI 1943 r., k. 115.
[532] Zastrzelony w Warszawie w przeddzień powstania – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej, k. 2.
[533] AAN, 202/II-13, Instrukcja „B"–„T" dla SZ, k. 89.
[534] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej.

2.7. Sekcja Wschodnia (krypt. „6007")

Sekcja powstała jesienią 1943 r., jej kierownikiem był Piotr Jarocki („Rawicki"), a łączniczką N.N. („Martyna")[535]. Miał tu też pracować Jan Krzeski „kierownik ref[eratu] S[ekcji] W[schodniej]"[536]. Sekcja sporządzała tygodniowe raporty o sytuacji na ziemiach wschodnich oraz przygotowywała materiały dla „Naszych Ziem Wschodnich". Jeden ze współpracowników sekcji używał dokumentów na nazwisko Marek Nagurski[537]. Być może chodzi tu o „Jakóba", byłego kierownika Wydziału Informacji i Prasy w ODR Wilno. Najprawdopodobniej w lipcu 1944 r. został przyjęty na etat „6007"[538]. W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu pozostawał kierownik oraz jego zastępca i referent budżetowy[539].

2.8. Sekcja Polskiego Radia (krypt. „RA")

Konspiracja radiowców rozpoczęła się zaraz po kapitulacji Warszawy we wrześniu 1939 r. Organizował ją Edmund Rudnicki („Konopka"), od 15 września 1939 r. dyrektor Polskiego Radia. Do grona organizatorów konspiracji należeli: Stanisław Poraj-Koźmiński („Stanisław") – późniejszy kierownik wydziału audycji słownych, Maria Ponikowska („Maria") – sekretariat i referat organizacji, Maria Żebrowska („Mucha")[540] – referentka wydziału audycji słownych. Lokalem organizacyjnym do połowy grudnia 1939 r. było pomieszczenie przy ul. Mazowieckiej 5, pozostawione przez władze okupacyjne w celu przeprowadzenia likwidacji Polskiego Radia. Kontakt z Delegaturą Rządu udało się nawiązać dopiero w lecie 1942 r. Poza wyżej wymienionymi do komórki w okresie konspiracji wchodzili: Ida Łoś („Ida") – maszynistka, Zenon Skierski („Zenon")[541] – referat odczytowy, Wiktor Trościanko („Wiktor") – referat reportażowy, Edmund Osmańczyk (Jan Gor, Jan Krzemiński), Tadeusz Byrski („Tadeusz") – referat literacki, Janusz Urbański, Stanisław Golachowski („Staś") – kierownik wydziału muzycznego, Olgierd Straszyński („Olgierd") – referent muzyki mechanicznej, Stefan Kisielewski („Stefan") – referent audycji muzyczno-słownych. W 1944 r. do sekcji dołączyła kolejna maszynistka N.N. („Janka"). Ogółem do organizacji należało 14 osób. Komórkę „RA" podzielono na sekretariat oraz referaty: organizacyjny, historyczno-polityczny, odczytowy, reportażowy, literacki, muzyczny[542]. Departament Informacji wyznaczył Andrzeja Tretiaka („Profesor T.",

---

[535] AAN, 202/I-52, Pismo do dyrektora DI z 29 VII 1943 r., k. 86; *ibidem*, 202/II-69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" od 1 X 1942 do 31 X 1943 r., k. 7; *ibidem*, 202/II-72, Pismo „Tokarskiego" do „Martyny", k. 45. Być może chodzi tu o Krystynę Czarnocką-Tomaszewską.

[536] *Ibidem*, 202/III-66, Wykaz pracowników centrali DI, k. 136. Według materiałów MBP kierownikiem sekretariatu SW miał być Jan Kosecki, a skrzynkę sekcji miała obsługiwać M. Kowalska – AIPN, 0192/730, t. 1, Schemat DI, k. 48; *ibidem*, Wykaz ważniejszych członków Delegatury, k. 51.

[537] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Wardeckiego" z 27 VII 1944 r., k. 141.

[538] *Ibidem*, 202/III-2, Pismo „Rawickiego" z „6007" do „Dołęgi" z 4 VII 1944 r., k. 263.

[539] *Ibidem*, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20; *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[540] Aresztowana przez Niemców 20 II 1942 r., zwolniona z więzienia 3 VII 1943 r., wróciła do pracy konspiracyjnej – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 2; W. Kurkiewiczowa, *Za murami Monte. Wspomnienia z więzienia kobiecego Montelupich-Helclów 1941–1942*, Kraków 1968, s. 228–232.

[541] Kazimierz Zenon Skierski (1908–1961), pracownik Polskiego Radia, członek organizacji konspiracyjnej Polska Niepodległa, po powstaniu warszawskim od grudnia 1944 r. w Krakowie – R. Skręt, *Skierski Kazimierz Zenon* [w:] *PSB*, t. 38, s. 154–156. Zenon Skierski („Serafin") przed przejściem do delegatury był kierownikiem Wydziału Propagandy i Prasy Polski Niepodległej – F. Wojciechowski, *Polska Niepodległa...*, s. 40.

[542] M.J. Kwiatkowski, *Polskie Radio w konspiracji...*, s. 137–138.

„Trzciński")[543] na jej dyrektora programowego, a po jego aresztowaniu w kwietniu 1944 r. – Kazimierza Kumanieckiego („Kozakiewicz", „Profesor K.")[544]. Lokale organizacyjne komórki warszawskiej mieściły się przy Krakowskim Przedmieściu 7 (w mieszkaniu Marii Ponikowskiej) i przy ul. Marszałkowskiej 120 (w sklepie z materiałami piśmienniczymi). W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu pozostawał kierownik oraz czterech pracowników programowych[545].

Prowadzono prace nad uruchomieniem radia w okresie przejściowym i po wojnie. Dla obu okresów opracowano strukturę organizacyjną Polskiego Radia oraz plan prac i działalności. Dla okresu przejściowego wykonano spis potrzebnego personelu, sprzętu radiowego, biurowego, niezbędnej biblioteki i płytoteki, opracowano instrukcje dla pracowników. Na okres powojenny przygotowano plan rozbudowy sieci stacji nadawczych, zaplecza technicznego, produkcji płyt i popularnych odbiorników radiowych, prowadzono też prace nad programami szkoleń personelu [546].

Od 1 września 1943 r. do budżetu departamentu wstawiono kwoty dla grup radiowców z Krakowa i Katowic. Grupa krakowska, kierowana przez Stanisława Broniewskiego („Stanisław"), liczyła dziesięć osób. Składała się z sekretariatu oraz referatów: audycji słownych, muzycznego i technicznego[547]. Grupa katowicka, kierowana przez Zdzisława Hierowskiego („Zdzisław"), liczyła pięć osób i podzielona była na referaty: odczytowy, literacki, muzyczny i techniczny[548]. Od 1 listopada 1943 r. na etacie „RA" znalazła się grupa lwowska, obejmująca jednego pracownika etatowego (Juliusz Petry, przedwojenny dyrektor PR we Lwowie) oraz „prace zlecone". 13 lipca 1944 r. do Lwowa został wysłany Byrski, kierownik referatu literackiego „RA"[549], ponadto podejmowano próby nawiązania współpracy z pracownikami rozgłośni wileńskiej i poznańskiej. W Wilnie istniała zorganizowana grupa pracowników programowych i technicznych Polskiego Radia. Jednakże wystąpiły różnice poglądów co do wykorzystania sprzętu radiowego pomiędzy nimi a służbami łączności AK, które zamierzały użyć tego sprzętu wyłącznie do działań wojskowych[550].

Prace organizacyjne trwały do wybuchu powstania warszawskiego. Jeszcze 30 lipca 1944 r. „Konopka" wnosił o wyreklamowanie ze służby w AK: fachowego sprawozdawcy radiowego Zbigniewa Laskowskiego („Leszczyński")[551] z działu wozów megafonowych,

---

[543] Andrzej Wojciech Tretiak (1886–1944), kierownik Katedry Anglistyki na UW, aresztowany 13 IV 1944 r., zwolniony 26 lub 28 lipca, zamordowany 3 VIII 1944 r. w Warszawie – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989, s. 145; *Wychowankowie Uniwersytetu Jagiellońskiego – ofiary II wojny światowej (1939–1945). Biogramy*, t. 1, red. J. Pietrusza, A. Wyszyńska, Kraków 1995, s. 189–190.

[544] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 103–105.

[545] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20. W innym dokumencie jest mowa o dyrektorze i pięciu pracownikach programowych – *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[546] BZNO, 14084/II, M. Ponikowska, *Działalność Polskiego Radia w Warszawie w latach 1939–1945*, mps, s. 21–22.

[547] *Ibidem*, s. 25; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 3 – tu wymieniono w składzie grupy krakowskiej: kierownika grupy, referenta audycji muzycznych, referenta audycji słownych, sekretarkę, czterech techników oraz dwóch woźnych. Ponadto utrzymywano kontakt z czterema dalszymi osobami, w tym trzema mechanikami.

[548] M. Ponikowska, *Działalność Polskiego Radia...*, s. 25.

[549] *Ibidem*; M.J. Kwiatkowski, *Polskie Radio w konspiracji...*, s. 208–209; W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu na ziemiach południowo-wschodnich...* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 215.

[550] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 3.

[551] „Leszczyński" był w sierpniu 1944 r. dowódcą patrolu megafonowego nr 4 w Śródmieściu – G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 345.

dziennikarza Stanisława Edwarda Burego („Rus") z KWP i Wydziału Informacji i Prasy okręgu warszawskiego oraz dwóch muzyków przewidzianych do składu orkiestry Polskiego Radia: N.N. („Chudy") i N.N. („Ślizgowiec")[552].

Po powstaniu komórka kontynuowała swoje prace w ograniczonej obsadzie personalnej. W lutym–marcu 1945 r. na etacie pozostawały cztery osoby w Warszawie („Konopka", „Maria", „Mucha", „Zenon"), trzy osoby z grupy krakowskiej („Stanisław", „R.", „C.") oraz dwie osoby z grupy katowickiej („Zdzisław" i „Janek"). Natomiast w kwietniu już tylko dwie osoby: „Konopka" i „Maria", pobierały uposażenie z kasy delegatury[553].

2.9. Redakcja wydawnictw książkowych

Kierownikiem zespołu wydawnictw książkowych był Zygmunt Wojciechowski („Piotr"). Zespół współpracował z Polskim Towarzystwem Wydawców Książek za pośrednictwem łączników: Jana Piątka i Szczepana Jeleńskiego[554]. W okresie konspiracji departament wydał następujące prace: *Dola chłopa w „Kraju Wolności"*, *Działalność kulturalna Polski na Ziemiach Wschodnich. Rys historyczny*, *Dzieje polskiej granicy wschodniej*, [Marcelego Handelsmana] *Między Wschodem i Zachodem*, *Hitler, Mussolini i Nietzsche*, Józefa Kisielewskiego *Ziemia gromadzi prochy*, *Konflikt polsko-rosyjski w świetle dokumentów*, [Stanisława Kozickiego] *Naród i wojsko*, [Jana Moszyńskiego, Zygmunta Wojciechowskiego] *Stosunki polsko-niemieckie i problem Europy Środkowej*, *Od białego do czerwonego imperializmu*, [Zbigniewa Sadkowskiego] *Honor i Ojczyzna*, [Władysława Sikorskiego] *Wytrwania i mocy! Wyjątki z mów, rozkazów i pism*, [Zygmunta Wojciechowskiego] *Polska–Niemcy. Dziesięć wieków zmagań*, *Z pierwszej linii frontu*[555], *Podpalacze świata*, *Jak Hitler wywołał drugą wojnę światową*[556].

Departament wydawał również poezje – w czerwcu 1944 r. odbito na powielaczu 500 egzemplarzy zbiorku wierszy Janiny Kunickiej (żony Zbigniewa) *Z przeżyć wojennych 1939–1944*[557].

2.10. Drukarnia i powielarnie Departamentu Informacji

Kierownikiem drukarń departamentu był Józef Wardas („Masłowski", „Doktor Józek"), a pracownikami: Stefan Zawadzki (Kalinowski, „Stefan")[558], N.N. („Jasiek") –

---

[552] AAN, 202/III-2, Pismo „Konopki" z 30 VII 1944 r., k. 268. Starszy strzelec „Chudy" był żołnierzem plutonu 1656, dowodzonego przez st. sierż. Józefa Rosołka („Maciek"), wchodzącego w skład zgrupowania 1653 (grupa bojowa II) w rejonie V AK Praga centralna – *Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów*, t. 2, cz. 1: *Okres przejściowy 5–7 VIII 1944*, red. P. Matusak, Warszawa 2001, s. 279. Dowódcą 1. dywizjonu artylerii konnej AK (zgrupowanie 1703) był kpt. Wiktor Olszewski („Olcha") – *ibidem*, s. 258.

[553] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 4.

[554] L. Marszałek, *Polskie Towarzystwo Wydawców Książek w latach 1921–1945*, „Rocznik Biblioteki Narodowej" 1983 (1979), t. 15, s. 295; P. Nitecki, *Jeleński Szczepan* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 194. Szerzej zob. S. Malawski, *Księgarskie konspiracje*, Warszawa 1966; S. Pazyra, *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1970; S. Dippel, *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976.

[555] W. Chojnacki, *Bibliografia...*, s. 62, 65–66, 79, 81, 103, 106, 110, 143, 158, 203, 207, 252, 262,

[556] SPP, MSW, t. 31, poz. 3; W. Chojnacki, *Bibliografia...*, s. 173.

[557] W. Bartoszewski, *„Z przeżyć wojennych" zapomniany zeszyt wierszy podziemia*, „Stolica" 1959, nr 10, s. 21.

[558] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 186; W. Wnuk, *Byłem z wami*, s. 210; M. Wojewódzki, *W tajnych drukarniach Warszawy 1939–1944. Wspomnienia*, Warszawa 1978, s. 95; Informacje Stefana Zawadzkiego dla autora z 16 I 2003 r. Zawadzki pracował w departamencie do spalenia powielarni przy ul. Solec 85 w nocy z 7 na 8 stycznia 1944 r.

zecer, N.N. („Antoś") – zecer, N.N. („Stanisław") – metrampaż, N.N. („Ryszard") – maszynista, N.N. („Jasio") – wózkarz, N.N. („Władek II") – maska, N.N. („Karol") – pomocnik maszynisty, N.N. („Władysław") – konstruktor mechanik, N.N. („Korektor") – korektor, N.N. („Wacek") – zecer, N.N. („Bronek") – maszynista, N.N. („Zdzisław") – wózkarz, N.N. („Władek I") – pomocnik maszynisty, N.N. („Roman") – elektryk[559]. Najprawdopodobniej pierwszą drukarnię zdobył Wardas w 1941 r., wykradając niemiecką maszynę drukarską z ul. Bednarskiej. W tej akcji pomagali mu Walter Poźny, Henryk Więckowski („Henryk", „Wrona") i Michał Wojewódzki[560]. Przed powstaniem departament dysponował dwoma drukarniami: „lokal E" i „lokal N", oraz dwiema powielarniami. W początkach stycznia 1944 r. została zdekonspirowana jedna z powielarni przy ul. Solec 85[561]. Jej kierownikiem był Stefan Zawadzki, a pracował tam także Wiesław Tomaszewski. Ponadto korzystano również z pomocy Tajnych Wojskowych Zakładów Wydawniczych BIP KG AK[562].

2.11. Kolportaż

Początkowo kolportażem kierował Zbigniew Kunicki, a od lipca 1942 r. Włodzimierz Strasburger („Sęk", „Szczapa", „Włodek"). Główny punkt kolportażu mieścił się w budynku Stowarzyszenia Inżynierów i Mechaników Polskich z Ameryki, znajdującym się na rogu Al. Jerozolimskich i ul. Chałubińskiego, a od 1944 r. przy Krakowskim Przedmieściu[563]. „Sęk" kierował kolportażem do 1 lutego 1945 r., a pomagali mu w tej pracy: N.N. („Ryś"), N.N. („Jan"), Barbara Strynkiewicz-Żurowska („Romka"), Ewa Gocłowska-Zawadzka („Hanka"), N.N. („Halina")[564] i N.N. („Irena")[565]. W kolportażu działała także Ewa Zielińska[566] oraz przez pewien czas siostry Janina („Agnieszka", „Alicja") i Michalina („Nika", „Maria") Śliwickie[567]. W okresie powstania warszawskiego na etacie departamentu pozostawał kierownik oraz dwóch kolporterów[568]. W końcu 1943 r. sieć kolportażu departamentu rozsyłała w teren 14 200 egzemplarzy „Rzepy". W połowie marca 1944 r. nastąpiła wsypa, która spowodowała dwumiesięczną przerwę w kolportażu. Dopiero w końcu maja udało się rozesłać 11 tys. „Rzeczpospolitej Polskiej"[569].

W kolportażu korzystano z pomocy sieci BIP KG AK oraz innych organizacji konspiracyjnych: SL, SN, SP, PPS-WRN, OPW, PZW, Szarych Szeregów, Konfederacji Zbrojnej, Polski Niepodległej. W drugiej połowie 1943 r. tą drogą była przekazywana prasa do Lwowa, Lublina, Brześcia, Wilna i Krakowa. Planowano także przesyłanie prasy, przy

---

[559] AAN, 202/III-4, Lista pracowników drukarń podziemnych, k. 25. W innym dokumencie jest mowa o kierowniku i siedmiu drukarzach – *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[560] M. Wojewódzki, *W tajnych drukarniach...*, s. 95–97.

[561] AAN, 202/III-34, Pismo „Stefana" do dyrektora Departamentu Informacji z 25 I 1944 r., k. 179; *ibidem*, Raport kierownika warsztatu „P" z 15 I 1944 r., k. 180.

[562] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 166.

[563] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 186–187.

[564] Może chodzić o pseudonim „Halma" – pismo niewyraźne.

[565] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności Departamentu Informacji, k. 9.

[566] List Barbary Strynkiewicz-Żurowskiej do autora z 20 V 1997 r.

[567] H. Brzozowska, *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, s. 11.

[568] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20. W innym dokumencie jest mowa tylko o kierowniku i jego zastępcy – *ibidem*, Wykaz pracowników Departamentu Informacji i Prasy. Preliminarz budżetowy za październik 1944 r., k. 43.

[569] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.

wykorzystaniu dróg łączności PN, do Kielc, Częstochowy i Radomia. Miesięcznie koszty wysyłki obliczano na 35 tys. zł[570].

2.12. Referat „RAK"

Referat powstał zapewne w końcu 1943 r., w okresie powstania warszawskiego liczył czterech pracowników. Jego działalność wiąże się z pracą komisji prasowo-redakcyjnej Społecznego Komitetu Antykomunistycznego. W styczniu 1944 r. w Departamencie Informacji planowano wydawanie biuletynów: 1) „RAK" – poufnej informacji przeznaczonej dla kierownictwa politycznego[571], 2) „Polska Informacja Antykomunistyczna" – przeznaczonego do szerokiego rozpowszechniania wśród działaczy politycznych i społecznych, 3) „Serwis Prasowy" – dla redakcji pism konspiracyjnych[572].

2.13. Prace programowe na okres powojenny

W ramach prac przygotowawczych na okres powstania i powojenny opracowano projekty kilkunastu aktów prawnych: 1) dekretu o kompetencjach Ministerstwa Propagandy (wyłączającego całkowicie prasę, książki, radio, film, reklamę, turystykę i propagandę polityczną, gospodarczą i kulturalną z kompetencji innych ministerstw), 2) dekretu o czasowym wywłaszczeniu lub ograniczeniu praw rzeczowych zakładów i przedsiębiorstw, których działalność leży w interesie państwa, 3) dekretu o ograniczeniu działalności zrzeszeń kulturalnych, oświatowych i zawodowych (wprowadzającego komisaryczne zarządy), 4) dekretu o koncesjonowaniu i zawieszaniu dzienników i czasopism w okresie stanu wojennego, 5) dekretu o uzupełnieniu prawa prasowego (o ograniczeniu kręgu osób upoważnionych do wydawania dzienników i czasopism, o ujawnianiu wydawców i redaktorów, o rejestrze dziennikarzy i publicystów, o odpowiedzialności autorów itp.), 6) dekretu o cenzurze prewencyjnej, 7) dekretu o gospodarce zapasami papieru, 8) dekretu o wykonywaniu zawodu drukarskiego (o koncesjonowaniu i zawieszaniu działalności drukarń), 9) dekretu o koncesjonowaniu wydawnictw książek, księgarń i wypożyczalni książek, 10) dekretu o obowiązku gmin w dziedzinie zakładania bibliotek i wypożyczalni gminnych, 11) dekretu o koncesjonowaniu przedsiębiorstw zajmujących się rozpowszechnianiem druków, 12) dekretu o uzupełnieniu statutu Polskiego Radia, 13) dekretu o koncesjonowaniu przedsiębiorstw produkcji filmów oraz „teatrów świetlnych", 14) dekretu o państwowym monopolu importu filmów zagranicznych[573].

2.14. Inni pracownicy i współpracownicy departamentu

W pracach departamentu brało udział jeszcze wiele osób, które pozostały bezimienne, względnie nie znamy ich konkretnego przydziału służbowego. Jedną z nich była Maria Marcinkowska, córka artysty fotografa Zdzisława Marcinkowskiego. Ich mieszkanie przy ul. Bednarskiej 23 było jednym z punktów kontaktowych Departamentu Informacji[574].

---

[570] *Ibidem*, 202/III-34, Pismo Mieczysława Danielskiego do „Brzeskiego" z 26 IX 1943 r., k. 101. Od 1 V 1943 r. dotacje dla Polski Niepodległej zostały przekazane z Sekcji Prezydialnej do Departamentu Informacji – *ibidem*, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za marzec–kwiecień 1943 r., k. 54–55.

[571] Marek Ney-Krwawicz (*Komenda Główna...*, s. 197) przypisuje błędnie wydawanie „Raku" podwydziałowi „Antyk" w BIP KG AK.

[572] AAN, 202/II-25, Pismo „K. Bończy" z 26 I 1944 r., k. 14.

[573] *Ibidem*, 202/I-1, Zestawienie zagadnień opracowanych przez departamenty Delegatury Rządu, k. 42–43.

[574] W. Wnuk, *Byłem z wami*, s. 218.

Innym pracownikiem był Mieczysław P., aresztowany w 1943 r. w Lublinie i osadzony w obozie na Majdanku. W departamencie pracowali także: Janina Krawczyk („Marta")[575], N.N. („Wilk") – specjalny sprawozdawca[576], prof. Wacław Borowy, który prowadził rejestrację strat w dziedzinie kultury.

W okresie powstania warszawskiego w departamencie pracowało 49 osób, ale tylko z czterech komórek („6005", „6006", PAT, drukarnia) aż 45 osób było odciętych od macierzystych placówek. Możemy zatem przyjąć, że departament w lipcu 1944 r. liczył ponad stu pracowników[577]. Po powstaniu na etacie pozostawało co najmniej 39 osób[578].

2.15. Budżet departamentu

W 1941 r. dyrektor departamentu otrzymał z kasy delegatury 292 050 zł Banku Emisyjnego („młynarek")[579]. W 1943 r. budżet wynosił 175 700 dolarów (piąte miejsce wśród szesnastu departamentów), w 1944 r. – 360 tys. dolarów (piąte miejsce)[580], a w lipcu 1945 r. 11 060 zł (trzecie miejsce). Większe były budżety Biura Prezydialnego i Departamentu Spraw Wewnętrznych[581]. Na odprawy zwalnianych pracowników przeznaczono dodatkowo 22 706 zł. Niestety, w budżecie za ostatni okres działalności Departamentu Informacji podano tylko sumę wypłat uposażeń: 4810 zł, co uniemożliwia ustalenie liczby pracowników.

2.16. Rada Propagandowa

W celu koordynacji akcji propagandowej ZWZ i Delegatury Rządu w 1941 r. powołano Radę Propagandową, w której skład wchodzili przedstawiciele BIP KG ZWZ-AK oraz Departamentu Informacji i Prasy Delegatury: Kauzik, Kobylański („Owsiński"), Kunicki („Brzeski")[582], płk dypl. Jan Rzepecki[583] – szef BIP KG ZWZ-AK, mjr Tadeusz Wardejn-Zagórski[584] – zastępca szefa BIP, Bohdan Sałaciński („Andrzej Pomian") i Wojciech Giełżyński[585]. Rada zbierała się co dwa tygodnie i ustalała wytyczne, instrukcje i sugestie dla prasy i akcji propagandowej (propaganda szeptana, plakaty, napisy na murach)[586].

---

[575] Pracownik RGO, w konspiracji do 1943 r. – informacje Marty Męclewskiej dla autora.
[576] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 6.
[577] Liczba pracowników była zapewne jeszcze wyższa. Według preliminarza budżetowego DI za wrzesień 1944 r. (*ibidem*, 202/III-4, k. 20) PAT liczyła pięciu pracowników, natomiast według budżetu PAT z 26 IX 1944 r. pracowało tutaj aż siedemnaście osób – *ibidem*, k. 29. Podobnie w przypadku Wydziału Propagandy Powszechnej – według budżetu DI było ośmiu pracowników, natomiast według budżetu personalnego wydziału liczył on dwadzieścia osób – *ibidem*, k. 24. Należy pamiętać o przeprowadzonej w okresie powstania redukcji personelu. Tak np. w końcu września zostali zwolnieni z PAT: „Marek", „Teofil", „Zdzisław", „Nika", „Basia" i „Danuta" – *ibidem*, Odprawa dla pracowników zredukowanych, k. 48.
[578] *Ibidem*, Wykaz pracowników DI, k. 43.W wykazie brak pracowników Sekcji Zachodniej i Wydziału Propagandy Powszechnej.
[579] AAN, 202/XVII-2, Rozchód 1941 r., k. 1.
[580] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 118.
[581] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet za lipiec 1945 r. W centrali departamentu wydatki wynosiły 10 260 zł, a w okręgach 800 zł.
[582] Zbigniew Kunicki wszedł do Rady Programowej po aresztowaniu Tadeusza Kobylańskiego.
[583] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 137–139; J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1983.
[584] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 157–158.
[585] S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie państwo podziemne*, s. 71; G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 39–40.
[586] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 5.

2.17. Komisja Opiniodawcza

Przy DIiP istniała również Komisja Opiniodawcza składająca się z przedstawicieli stronnictw wchodzących w skład PKP, a tworzyli ją: Zygmunt Augustyński[587] z SL, Jan Hoppe[588] z SP, Stanisław Kozicki[589] z SN, Zygmunt Zaremba z PPS-WRN[590]. Zadaniem komisji było opiniowanie projektów dekretów i zarządzeń opracowywanych w departamencie[591].

2.18. Wielka wsypa w Departamencie Informacji i Prasy

13 kwietnia 1944 r. w mieszkaniu dr Sawickiej przy ul. Skorupki 14 m. 3 aresztowano kilku pracowników departamentu i kilku członków SN. Wśród zatrzymanych znaleźli się: Sawicka („Stanisława"), Sosnowski (Bronisław Palecki) – wówczas kierownik „CIN", Głowacki („Paweł") – pracownik „CIN", Teresa Werner („Teresa") – kierowniczka łączności departamentu, N.N. („Irena") – łączniczka, prof. Tretiak („Trębiński", „Trzciński") – dyrektor programowy PR[592]. Przyczyny aresztowania nie zostały dotychczas wyjaśnione. Zarówno Sosnowski, jak i Głowacki zostali osadzeni w obozie Stutthof. Kobiety: Sawicką, Werner i „Irenę" wywieziono do obozu Ravensbrück. Jedynie Tretiaka zwolniono z Pawiaka 26 (lub 28) lipca 1944 r. Niestety, już w trakcie powstania, 3 sierpnia Niemcy zamordowali kilkunastu mężczyzn przed „domem profesorskim" przy Nowym Zjeździe 5. Wśród zamordowanych był prof. Tretiak[593]. Zagrożenie wynikające z aresztowania kilku wybitnych pracowników oraz dostania się w ręce Niemców konspiracyjnej poczty spowodowało szeroko przeprowadzone zmiany kryptonimów, pseudonimów i lokali kontaktowych departamentu.

3. Departament Oświaty i Kultury (Oświecenia Publicznego; krypt.: „Pochodnia" – od 3 kwietnia 1943 r., „Tęcza", „620/OK")[594]

Departament powstał formalnie w styczniu 1941 r., jego dyrektorem do marca 1945 r. był Czesław Wycech („Sadowski"), a zastępcami: Antoni Czekalski i Stanisław Tazbir. W początkowym okresie działalności aparat departamentu, poza dyrektorem, tworzyli: dr Teofil Wojeński („Zawadzki") – kierownik tajnego nauczania, Józef Kania i Leszek Klima („Toruński") – referenci organizacyjni, Władysław Gacki – sekretarz, Halina Laskowska, Ewa Szymkiewicz – łączniczki[595].

---

[587] Zygmunt Augustyński (1890–1959), dziennikarz, w latach 1932–1937 kierował agencją informacyjną „Press", w czasie okupacji pracował w RGO, po wojnie był redaktorem „Gazety Ludowej", aresztowany 16 X 1946 r., skazany na 15 lat więzienia, zwolniony w 1955 r. – G. Majchrzak, *Zygmunt Augustyński* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002, s. 15–16.

[588] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 66–67.

[589] J. Zieliński, *Kozicki Stanisław* [w:] *PSB*, t. 14, s. 609–612.

[590] S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 60.

[591] AAN, 202/I-1, Regulamin komisji opiniodawczych, k. 33; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 46. Warto zauważyć, że wspomniany regulamin został opracowany dopiero 3 XI 1943 r.

[592] AAN, 202/III-174, Wykaz strat personelu DI, k. 21–21a; T. Trzciński, *Wielka wsypa 13 kwietnia 1944*.

[593] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 621.

[594] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[595] M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 221.

Proces powstawania departamentu przebiegał dość opornie. Jeszcze w marcu 1941 r. Ratajski informował rząd RP w Londynie, że wobec trudności z doprowadzeniem do porozumienia profesorów szkół wyższych z nauczycielami szkolnictwa średniego i powszechnego zostały powołane dwa ośrodki oświatowe. Ich przedstawiciele prowadzili prace w terenie niezależnie od siebie, porozumiewając się „tylko w sprawach zasadniczych"[596]. Na szkolnictwo wyższe przeznaczano wówczas 45 tys. zł miesięcznie, natomiast na oświatę powszechną i średnią 62 tys. zł. W całym 1941 r. na „Oświatę I" wydano z funduszy delegatury 574 020 zł i 300 dolarów złotych, a na „Oświatę II" – 770 900 zł[597]. Jeszcze w kwietniu 1942 r. osobno otrzymywali fundusze na swoją działalność Wycech, opiekujący się uczniami, oraz „Dąbrowski", kierujący studentami[598].

Należy zauważyć, że nazwa departamentu ulegała zmianom. Początkowo nosił nazwę Oświecenia i Wychowania. Tak określony był w sprawozdaniu departamentu z 1942 r.[599] i w schemacie organizacyjnym delegatury z października 1941 r. Jego struktura organizacyjna także zmieniała się kilkakrotnie, by ostatecznie uformować się w następującej postaci: sekretariat generalny i trzy działy: kształcenia i wychowania, kultury i sztuki, nauki i szkół wyższych. W początkach 1943 r. były zatrudnione 54 osoby, a pod koniec tego roku już 69. W tym też roku na działalność departamentu wydano 6 558 550 zł, a na tajne nauczanie w okręgach jeszcze 11 410 655 zł[600].

3.1. Sekretariat Generalny

Zwiększony zakres obowiązków sprawił, że w styczniu 1942 r. utworzono Sekretariat Generalny, którego kierownikiem został Wacław Schayer („Wiktor"). Sekretariat składał się z czterech wydziałów: organizacyjnego, finansowego, walki cywilnej i sprawozdawczo-prasowego. Kierownikiem wydziału organizacyjnego był Klima[601], mający do pomocy łączniczki: Ewę Szymkiewicz, Wacławę Świderkównę i Stefanię Lasowy („Franciszka")[602]. Funkcję kuriera pełnił Marian Jaworski (Mariański, „Lipa", „Kolejarz")[603]. W wydziale organizacyjnym funkcjonowały trzy sekcje: wschodnia, centralna i zachodnia, której kierownikiem był Oskar Kotula („Śląski"). W wydziale finansowym pracowali: Stefan Pogorzelski[604], Stanisław Tynelski („Górka") i Antoni Konewka[605]. Kierownikiem wydziału

---

[596] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" z 13 III 1941 r., k. 26.

[597] AAN, 202/XVII-2, Rozchód 1941 r., k. 1.

[598] *Ibidem*, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r., k. 19–20.

[599] SPP, MSW, t. 67A, Spis materiałów przesłanych z kraju do Londynu, k. 28.

[600] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 208. Zawarta jest w nim informacja, że departament składał się z dziesięciu wydziałów oraz komórki wyznań i „Biura Zachodniego Oświaty".

[601] Według materiałów MBP kierownikiem referatu organizacyjnego w Sekretariacie Generalnym DOiK był Franciszek Klima, jednocześnie prezes Okręgu Poznańskiego TON – AIPN, 00231/99, t. 1, k. 27. Dodajmy, że według Mariana Walczaka (*Działalność oświatowa...*, s. 214) L.F. Klima występuje w składzie władz TON na Pomorzu.

[602] Data podjęcia pracy w Departamencie Oświaty przez Stefanię Lasowy nie jest pewna. Ona sama twierdziła (List do autora z 4 XI 1987 r.), że rozpoczęła tę pracę w listopadzie 1941 r. Natomiast Bronisława Grzelak (List do autora z 3 III 1995 r.) podała, że w kwietniu 1942 r. została łączniczką Biura Prezydialnego DR w miejsce Stefanii Lasowy, która wówczas przeszła do Departamentu Oświaty.

[603] J. Dąb-Rękawek, *Druh hm. Marian Jaworski*, „Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 2001, nr 5 (133), s. 50. Zmarł 1 II 2001 r.

[604] Kazimierz Stefan Pogorzelski miał być skarbnikiem DOiK, został aresztowany przez Niemców. Kolejnym skarbnikiem departamentu miał być Wiktor Wcinert – AIPN, 00231/99, t. 1, k. 31, 34.

[605] Przed wojną naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.

walki cywilnej był Albin Jakiel[606], w wydziale sprawozdawczo-prasowym pracowali: Jakiel i Tomasz Szczechura. Archiwa departamentu, znajdujące się przy ul. Senatorskiej 26 i Zgoda 15, zostały zniszczone w czasie powstania warszawskiego[607]. W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik, zastępca kierownika, sekretarz generalny, kierownik wydziału spraw organizacyjnych, referent zachodni, kierownik wydziału finansowego i dwie łączniczki[608].

3.2. Dział kształcenia i wychowania

Kierownikiem działu był Władysław Radwan („Raszka"). Dział składał się z kilku wydziałów, których kierownikami byli: Maria Dzierzbicka – przedszkoli, Władysława Hoszowska – szkolnictwa powszechnego, Stanisław Kozicki – szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Maria Grzegorzewska i Konstanty Lech – kształcenia nauczycieli, Jan Firewicz[609] – szkolnictwa zawodowego. W czerwcu 1945 r. odprawy otrzymali: kierownik, referent organizacyjny, trzech referentów szkolnictwa powszechnego, referenci: szkolnictwa średniego, kształcenia nauczycieli i szkolnictwa uzupełniającego[610].

3.3. Dział kultury i sztuki

Kierownikiem był Stanisław Lorentz („Bukowski"), a od 1944 r. Józef Zaremba. W dziale funkcjonowały trzy wydziały, których kierownikami byli: Feliks Popławski i Eustachy Nowicki – oświaty dorosłych, Zaremba – wydawnictw i Lorentz – kultury artystycznej. W wydziale kultury artystycznej istniały „zespoły zawodowe": literatury i teatru, kierowany przez Marię Dąbrowską, Jerzego Andrzejewskiego, Władysława Zawistowskiego i Jarosława Iwaszkiewicza; sztuk plastycznych – przez Lorentza i Jerzego Sienkiewicza; muzyki – przez Edmunda Rudnickiego i Piotra Perkowskiego[611]; bibliotek – przez Józefa Grycza; archiwów – przez Witolda Suchodolskiego i Jana Zachwatowicza; muzeów i zbiorów – przez Lorentza. W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik, zastępca i dwóch referentów[612].

W wyniku starań kierownika wydziału wydawnictw Zaremby w 1944 r. departament zyskał własne wydawnictwo – Towarzystwo Wydawnicze „Załoga"[613], które opublikowało m.in.: Arkadego Fiedlera *Dywizjon 303*, Józefa Kisielewskiego *Ziemia gromadzi prochy* (wersja skrócona); [Władysława Radwana, Bogdana Suchodolskiego] *Szkice społeczne*; [Bogdana Suchodolskiego] *Skąd i dokąd idziemy*; Adama Próchnika *O demokracji społecznej*, Winstona Churchilla *Krok za krokiem*[614]. Departament wydawał też własne pismo „Oświata i Kultura"[615].

---

[606] Albin Jakiel (1900–1944), docent Wolnej Wszechnicy Polskiej, zginął 26 VIII 1944 r. w Warszawie – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 126.
[607] C. Wycech, *Praca oświatowa...*, s. 97.
[608] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" z czerwca 1945 r.
[609] Przed wojną dyrektor Departamentu Szkolnictwa Zawodowego w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.
[606] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK" z czerwca 1945 r.
[611] Piotr Perkowski (1901–1990), kompozytor, w latach 1936–1939 dyrektor konserwatorium i Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu, po wojnie dyrektor filharmonii w Krakowie i Wielkiej Orkiestry Symfonicznej Polskiego Radia w Katowicach – nota biograficzna, „Więź" 1990, nr 10, s. 163–164.
[612] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK" z czerwca 1945 r.
[613] J. Ślaski, *Polska Walcząca*, t. 3, s. 54.
[614] W. Chojnacki, *Bibliografia...*, s. 52, 68–69, 103, 186, 193, 220–221; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 221.
[615] J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna...*, s. 115.

3.4. Dział nauki i szkół wyższych

Szkolnictwo wyższe zostało włączone do departamentu w końcu 1941 r.[616] Kierownikiem działu był rektor Uniwersytetu Warszawskiego prof. Stefan Pieńkowski, jego zastępcą zaś prof. Józef Patkowski[617]. Dział składał się z kilku komisji: szkół akademickich, tajnego nauczania, prac naukowych, opieki nad pracownikami nauki. W roku akademickim 1943/1944 liczba studentów w poszczególnych ośrodkach wynosiła: Warszawa 3561[618], Kraków 460, Lwów 149, Wilno 65, co daje razem liczbę 4235 studentów[619]. Jeszcze w czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik, referenci: prac naukowych, komisji opieki, organizacyjny i tajnego nauczania oraz siedmiu kierowników szkół wyższych[620].

Ośrodki akademickie podlegały bezpośrednio działowi. Największym ośrodkiem była Warszawa. Tutaj istniał tajny Uniwersytet Warszawski oraz zorganizowany przez uczonych poznańskich Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytetem Warszawskim kierowali profesorowie: Pieńkowski i Jerzy Modrakowski. Dziekanami poszczególnych wydziałów byli profesorowie: Andrzej Tretiak – humanistycznego, Roman Rybarski[621] i Józef Rafacz[622] – prawa, Wiktor Lampe – matematyczno-przyrodniczego, ks. Piotr Chojnacki – teologii katolickiej, ks. Jan Szeruda – teologii ewangelickiej, Stanisław Przyłęcki[623] i Witold Gądzikiewicz – lekarskiego, Witold Stefański – weterynaryjnego. Pracami Uniwersytetu Ziem Zachodnich kierowali prof. Ludwik Jaxa-Bykowski i prof. Roman Pollak. Na czele poszczególnych wydziałów stali profesorowie: Pollak i Zygmunt Szweykowski – humanistycznego, Stefan Zaleski – ekonomicznego, Tadeusz Chrząszcz[624] – rolno-leśnego, Adam Wrzosek i Witold Kapuściński – lekarskiego, Bronisław Koskowski – farmaceutycznego, ks. Władysław Kowalski – teologicznego, a docent Władysław Kowalenko („Sas", „Sternicki") kierował Instytutem Morskim[625]. Wydział prawa funkcjonował jako wspólny dla UW i UZZ. W mniejszym zakresie podjęły ponadto tajną działalność Politechnika, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Szkoła Główna Handlowa[626], Wolna Wszechnica Polska.

Po powstaniu warszawskim profesorowie uczelni warszawskich zorganizowali w listopadzie 1944 r. nowe ośrodki kursów akademickich w Częstochowie i Kielcach. Kierowali

---

[616] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 86.

[617] Józef Patkowski (1887–1942), profesor fizyki USB, zginął podczas bombardowania Warszawy 21 VIII 1942 r. – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 137.

[618] W tym 2600 studentów UW oraz Uniwersytetu Ziem Zachodnich.

[619] T. Manteuffel, *W atmosferze młodzieńczych ideałów* [w:] *Szkoła w konspiracji*, oprac. M. Kozakiewicz, S. Brzozowski, Warszawa 1960, s. 197.

[620] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" z czerwca 1945 r.

[621] Roman Rybarski (1887–1942), profesor ekonomii politycznej UW, zamordowany 6 III 1942 r. w obozie koncentracyjnym Auschwitz – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 140.

[622] Józef Rafacz (1880–1944), profesor historii UW, rozstrzelany 3 VIII 1944 r. w Warszawie – *ibidem*, s. 139.

[623] Stanisław Jan Ignacy Przyłęcki (1891–1944), biochemik, od marca 1924 r. kierował Katedrą Fizjologii i Chemii Fizjologicznej przy Wydziale Lekarskim UW, zginął 5 VIII 1944 r. w Warszawie – *Wychowankowie...*, t. 1, s. 148.

[624] Tadeusz Czesław Chrząszcz (1877–1943), profesor technologii rolnej na Uniwersytecie Poznańskim, popełnił samobójstwo 12 XI 1942 r. przy próbie aresztowania przez gestapo – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 120; M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1984, s. 88.

[625] B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie...*, s. 40–41, 55–56; *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 615.

[626] Od sierpnia 1941 r. funkcjonowała jako Miejska Szkoła Handlowa (Stadtshandelsfachschule). Jej kierownictwo tworzyli prof. Edward Lipiński, Aleksy Wakar, Andrzej Bieniek, Józef Zagórski. Po powstaniu warszawskim zajęcia prowadzono w Zalesiu Górnym oraz w Częstochowie – *Wyższa Szkoła Handlowa, Szkoła Główna Handlowa, Miejska Szkoła Handlowa 1906–1945*, Warszawa 1984, s. 79–97.

nimi Roman Pollak, T. Woyna, Bogdan Nawroczyński. Wykładało na nich 89 profesorów, docentów i asystentów, którzy prowadzili zajęcia z 695 studentami[627].

Drugim pod względem liczby studentów był ośrodek krakowski. Rektorem tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego był prof. Władysław Szafer, a pełnomocnikiem rektora ds. tajnego nauczania – prof. Mieczysław Małecki. Poszczególnymi wydziałami kierowali profesorowie: Stanisław Kutrzeba – prawa, Stanisław Maziarski – lekarskim, Teodor Marchlewski – rolniczym, ks. Tadeusz Glemma. Wydział filozoficzny, kierowany przez prof. Małeckiego, pracował w kilku sekcjach, na których czele stali profesorowie i docenci: Stanisław Kulczyński – filozofii ścisłej, Kazimierz Nitsch – polonistycznej, Władysław Konopczyński i Władysław Czapliński – historycznej, Tadeusz Dobrowolski – historii sztuki, M. Małkiewicz-Strzałkowa i Claire Grece-Dąbrowska – filologii obcych, Antoni Gaweł i Edmund Kurzyniec – chemicznej, A. Jura – archeologii, Józef Szaflarski – geograficznej, Bogumił Pawłowski i Franciszek Górski – biologicznej, Stanisław Skowron i Maria Traczewska – Studium Farmacji, Henryk Batowski – Szkoły Nauk Politycznych[628]. Tajne nauczanie prowadzili także profesorowie Szkoły Górniczej.

We Lwowie tajne studia prowadził prof. Edmund Bulanda. Natomiast w Wilnie do czerwca 1943 r. uniwersytet działał oficjalnie pod zarządem litewskim. Po jego zamknięciu znaczna część profesorów została we wrześniu 1943 r. aresztowana przez Niemców. Pomimo strat personalnych kontynuowano naukę. Prowadził ją prof. Ludwik Chmaj.

Ważnym działem pracy była opieka i pomoc dla pracowników naukowych. Według kierownika działu pomocy takiej udzielano 917 osobom, w tym: 552 w Warszawie, 195 w Krakowie, 106 we Lwowie oraz 64 w Wilnie. Wypłacano także stypendia i zasiłki dla biednych studentów. Pomocą tą objęto 337 osób[629]. W ciągu pierwszego półrocza 1944 r. na akcję pomocy wydano z funduszy departamentu 1250 tys. zł[630].

W poszczególnych ośrodkach akademickich opracowano następującą liczbę podręczników akademickich i rozpraw naukowych: Warszawa – 282, Kraków – 150, Lwów – 28, Wilno – 10. Były one przepisywane w kilku egzemplarzach i chowane w różnych miejscach. W czasie powstania warszawskiego uległy zniszczeniu prawie wszystkie prace przygotowywane w Warszawie. Ocalały wszystkie prace w ośrodkach krakowskim i lwowskim[631].

3.5. Dział wyznań

W dotychczasowych publikacjach na temat departamentu dział ten nie był wymieniany. Jedynie w pracy Maksymiliana Tazbira znajdujemy informację, iż na wniosek Antoniego Czekalskiego kierownikiem tej komórki (działu?!) został Zygmunt Kwiatkowski, a referentem był prof. Jakub (?) Sawicki[632]. Zastępcą Kwiatkowskiego w 1944 r. miał być Jan Dobraczyński[633].

---

[627] S. Pieńkowski, *Nauka polska w czasie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 1, s. 118.
[628] B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie...*, s. 72–73.
[629] S. Pieńkowski, *Nauka polska...*, s. 120.
[630] C. Wycech, *Praca oświatowa...*, s. 79.
[631] S. Pieńkowski, *Nauka polska...*, s. 119–120.
[632] Jakub Sawicki (1899–1979), prawnik, pracownik MWRiOP, podczas okupacji pracował w Urzędzie Patentowym, mieszkał przy ul. Polnej, działał w akcji „N", prowadził wykłady z prawa kościelnego na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich, po powstaniu warszawskim w Krakowie – J. Senkowski, *Sawicki Jakub Teodor Walery* [w:] *PSB*, t. 35, s. 313–316.
[633] J. Dobraczyński, *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1970, s. 226.

3.6. Wydział Oświatowo-Szkolny Ziem Zachodnich (krypt. „Poczekalnia")

Istotnym zagadnieniem, po zniesieniu odrębności delegatury poznańskiej, było połączenie z Wydziałem Oświatowo-Szkolnym Ziem Zachodnich. Zostało to uzgodnione, po kilku konferencjach, 12 grudnia 1942 r.[634], choć jeszcze w kwietniu 1943 r. pracownicy „Poczekalni" składali wniosek o uchylenie decyzji delegata rządu[635], od 1 stycznia 1943 r. Biuro Oświatowe (dawna „Poczekalnia") obejmowało „pozostałe na terenie G[eneralnego] G[ubernatorstwa] agendy dawnego biura Z[iem] Z[achodnich]"[636]. Kierownikiem „Poczekalni" prawdopodobnie od maja 1940 r. był ks. dr Maksymilian Rode („Romuald Mariańczyk"), od marca 1943 r. zaś Michał Pollak („dr Morawski", „Pomorski")[637], a pracownikami: „dr Licki", „Lewandowski", „dr Janik" i „Maria Bogusławska" – sekretarka. Lokal kontaktowy biura prowadziła w latach 1940–1944 Magdalena Staszewska, a znajdował się on przy ul. Senatorskiej 16[638]. Zadaniem „Poczekalni" było prowadzenie tajnego szkolnictwa na ziemiach zachodnich i w GG, przygotowanie administracji szkolnej dla ziem zachodnich i „Przyodrza"[639] oraz zmian w organizacji i programach szkolnictwa na okres powojenny. „Poczekalnia" tworzyła swoje władze w poszczególnych okręgach. Ich kierownikami byli: Władysław Kowalenko w Warszawie, Ignacy Stein w Krakowie, Tadeusz Eustachiewicz w Lublinie, Stefan Dybczyński w Częstochowie. W Warszawie funkcjonowało także Śląskie Biuro Oświatowe z Kazimierzem Popiołkiem na czele. W Wojennym Kuratorium na Wielkopolskę z siedzibami w Kaliszu i Ostrowie Wielkopolskim pracowali: Maria Bojarska, Edward Serwański, Jan Wikarjak („Leon", „Wiktor")[640].

Praca biura trwała do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik oraz referent organizacyjny[641].

3.7. Główna Komisja Planowania

Została powołana w 1941 r. W jej skład weszli: Władysław Radwan, Bogdan Suchodolski[642], Stanisław Ossowski („Władysław Raszka"), Józef Zawadzki, Jan Firewicz, Maria Dzierzbicka, Stefania Mazurek, Wacław Schayer. Zadaniem jej było opracowanie aktów prawnych na okres powojenny. Przygotowano następujące projekty: cele i programy szkolnictwa podstawowego i średniego oraz kształcenia nauczycieli, główne wytyczne wznowienia działalności szkolnictwa i oświaty, program działalności w dziedzinie oświaty i kultury, system kształcenia, wychowania i upowszechniania kultury, dekrety: o likwidacji skutków wojny w dziedzinie oświaty i kultury, o wznowieniu szkolnictwa, o powołaniu do służby nauczycielskiej i wznowieniu działalności szkolnictwa, o ustroju władz administracji oświaty i kultury, o zakładaniu i utrzymaniu przedszkoli, o organizacji, utrzymaniu i budowie

---

[634] AAN, 202/I-52, Odpis protokołu konferencji z Pełnomocnikiem Rządu RP na Kraj, k. 51.
[635] *Ibidem*, Pismo kierownika i pracowników „Poczekalni" z 15 IV 1943 r., k. 37–50.
[636] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34.
[637] M. Walczak, *Pollak Michał (1888–1968)* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 453 – tu informacja o objęciu przez Pollaka kierownictwa biura już 1 II 1942 r.
[638] IZ, II-434, Zaświadczenia Magdaleny Staszewskiej o działalności konspiracyjnej.
[639] Tak w piśmie „Poczekalni" nazywano Ziemie Postulowane.
[640] F. Kozanecki, *Z myślą o ziemiach zachodnich* [w:] *Szkoła w konspiracji*, s. 141–155; M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 223.
[641] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK" z czerwca 1945 r.
[642] Przed wojną naczelnik Wydziału Programowego w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.

publicznych szkół powszechnych, o zadaniach i organizacji działalności samorządu terytorialnego w dziedzinie oświaty i kultury, o organizacji, zakładaniu, utrzymaniu i budowie publicznych szkół dokształcających, statuty: Kuratorium Oświaty i Kultury, powszechnych szkół publicznych oraz ustawę o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi[643].

3.8. Komisja Opiniodawcza

Przy departamencie istniała Komisja Opiniodawcza. W jej skład wchodzili przedstawiciele „grubej czwórki": Kazimierz Maj[644] z SL, Wacław Tułodziecki („Baltazar") z PPS-WRN, Jakiel z SP, Kazimierz Próchnik z SN.

W depeszy do Londynu z lipca 1944 r. zwracano się o zachowanie w tajemnicy szczegółów dotyczących szkolnictwa akademickiego. Informowano o przygotowaniu w kraju programu studiów, lokali i personelu do podjęcia studiów. W przygotowaniu było wówczas 4 tys.[645] podręczników i prac naukowych[646].

Departament funkcjonował w ograniczonym zakresie do czerwca 1945 r. Wtedy to „A. Małkiński" przedłożył wykaz pracowników celem uzyskania odpraw po zakończeniu działalności. Znajdują się w nim 34 osoby z centrali departamentu oraz 27 osób z okręgowych biur szkolnych (Warszawa-miasto, Warszawa-województwo, Lublin, Lwów, Kielce, Kraków, Śląsk, Wielkopolska i Pomorze)[647]. Od czerwca 1945 r. dyrektor departamentu Czesław Wycech był ministrem oświaty w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej[648], a znaczna część pracowników departamentu przystąpiła do uruchamiania szkolnictwa na wszystkich jego szczeblach.

4. Departament Pracy i Opieki Społecznej (Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia; krypt.: „Praca" – od 3 kwietnia 1943 r., „Radość", „530/OP")[649]

Departament powstał w kwietniu 1941 r.[650], a jego kolejnymi dyrektorami byli: Jan Stanisław Jankowski („Wisła", „Wisłocki"), od lutego–marca 1943 r. Stefan Mateja („Rogalski", „Sędzia", „Szymborski", „Żłowski")[651], po jego śmierci zaś (9 sierpnia 1944 r.) od 12 sierpnia 1944 r. do maja 1945 r. Franciszek Białas („Góralczyk", „Michniewski", „Nieniewski")[652].

---

643 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 346.

644 W lutym 1944 r. aresztowany, zwolniony 15 lutego razem z łączniczką Michaliną Król – AAN, 202/II-17, „Wir" KW 12 II 1944 r., k. 53; *ibidem*, „Wir" KW 18 II 1944 r., k. 58.

645 Taka liczba podana jest w cytowanej depeszy, inne dane mówią o liczbie dużo niższej – 470 podręczników i dzieł monograficznych – W. Bartoszewski, *Oblicze kultury polskiej w konspiracji 1939–1945* [w:] *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1982, s. 263.

646 SPP, MSW, t. 16, poz. 121, Depesza Departamentu z 26 VII 1944 r.

647 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników zatrudnionych w „620/OK" za czerwiec 1945 r.

648 T. Mołdawa, *Ludzie władzy...*, s. 443.

649 AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

650 J. Michalewski, *Relacja*, s. 92.

651 E. Muszalski, *Mateja Stefan* [w:] *PSB*, t. 20, s. 181–182; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 125–126.

652 J. Michalewski, *Relacja*, s. 77–78; Informacje Wacława Szuberta dla autora z 1989 r.; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 40, 89, t. 2, s. 126; G. Górski, *Krajowa Rada Ministrów w czasie powstania warszawskiego*, „Przegląd Powszechny" 1989, nr 6, s. 106. Według Stefana Pawłowskiego (IH PAN, A. 267/65, s. 3) po Franciszku Białasie dyrektorem departamentu miał być Stanisław Miklaszewski.

Zastępcami dyrektora byli: od połowy 1943 r. Wacław Szubert („Wagner", „Wirski"), Zbigniew Madeyski. Sekretarką była Alicja Eysmont („Irena")[653], łączniczkami zaś: Janina Gadomska („Wanda")[654], Hanna Pachnowska („Ewa") i N.N. („Zofia"). Główny lokal kontaktowy departamentu mieścił się przy ul. Wspólnej 63B, a inne lokale przy Elektoralnej i Twardej[655].

Na posiedzeniu PKP w czerwcu 1942 r. dyrektor departamentu złożył sprawozdanie z dotychczasowej działalności w zakresie akcji charytatywnej „oraz przedstawił swój pogląd na organizację pracy i wytwórczości w okresie późniejszym"[656]. W następnym miesiącu tematem wystąpienia dyrektora na posiedzeniu PKP były plany uregulowania w przyszłości zagadnienia ubezpieczeń społecznych[657].

W skład departamentu wchodziło początkowo sześć sekcji: ustroju pracy, zatrudnienia, płac i uposażeń, ubezpieczeń społecznych, służby zdrowia, opieki społecznej[658]. Następnie pracę zorganizowano w jedenastu referatach, którymi kierowali: Eugeniusz Modliński – ogólnym (Ogl), Wacław Iwaszkiewicz – zatrudnienia (Z), Maciej Święcicki („Tłuczowski") i Mateja – ustroju pracy (Ustr), Henryk Borkowski – prawa pracy (PP), Jerzy Piotrowski („Janic", „Pawłowski")[659] – ubezpieczeń społecznych (Ub), Marian Baran – opieki społecznej (OS), Stanisław Stęplewski – opieki czynnej (OC), Marian N.N. – finansowym (Fin), Zbigniew Baucz – legislacyjnym (L), Marcin Kacprzak[660] – zdrowia (Zdr), Szubert – organizacyjnym (Org)[661]. Departament w końcu 1943 r. liczył dwunastu pracowników etatowych i 25 współpracowników honorowych. Współpracownikami byli m.in.: Jerzy Licki-Finkelkraut[662] – zagadnienia prawne, prof. Edward Lipiński[663] – ekonomiczne, Antoni Wanatowski i Józef Janiak[664] – statystyczne, Władysław Skowron – migracyjne[665].

W zakresie polityki zatrudnienia chciano utrzymać po wojnie urzędy zatrudnienia, których zadaniem miało być: zapewnienie pomocy przejściowo bezrobotnym, zaspokajanie zapotrzebowania na siłę roboczą, pośrednictwo pracy, poradnictwo zawodowe. Zamierzano stworzyć podstawy prawne do działania w tym zakresie przez wprowadzenie powszechnego

---

[653] Zmarła 10 X 1978 r. – „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 485.

[654] WIH, III/100/3, Zeznania Janiny Gadomskiej z 11 XII 1950 r., k. 46–48. Według nich miała używać pseudonimów „Nina" i „Janina".

[655] Informacje Wacława Szuberta i Hanny Pachnowskiej-Wałkówskiej dla autora z 14 IV 1988 r.

[656] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 28 VI 1942 r., k. 6.

[657] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia PKP 5 VII 1942 r., k. 7.

[658] AAN, 202/I-34, Sprawozdanie Departamentu Pracy, k. 66; WIH, III/100/3, Sprawozdanie „Pracy" za okres od 1 VIII do 31 XII 1943 r., k. 6. Według tego ostatniego dokumentu departament dzielił się na pięć sekcji: ustroju i prawa pracy, zatrudnienia i płac (uposażeń), ubezpieczeń społecznych, zdrowia, opieki społecznej oraz referat opieki czynnej, finansowy i sekretariat.

[659] Do lipca 1942 r. sekretarz generalny Zakładu Ubezpieczeń Społecznych – W. Szubert, *Jerzy Piotrowski (1907–1983)*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce" 1986, z. 4, s. 177–182.

[660] Marcin Kacprzak (1888–1968), doktor zdrowia publicznego, mieszkał w Warszawie przy al. Niepodległości 157, po wojnie profesor uniwersytetów w Łodzi i Warszawie oraz Akademii Medycznej w Warszawie – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 223; „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny" 1988, z. 4, s. 547–548.

[661] Informacje Wacława Szuberta dla autora z 1989 r.; J.J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna"...*, s. 194.

[662] Adwokat Jerzy Finkelkraut mieszkał w Warszawie przy ul. Bielańskiej 28 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 387.

[663] Dyrektor Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen, zamieszkały w Warszawie przy ul. Olimpijskiej 39 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 224.

[664] Zamieszkały w Warszawie przy ul. Elsterskiej 3a m. 5 – *ibidem*, s. 223.

[665] W. Szubert, *Departament Pracy...*, s. 139–156; WIH, III/100/3, Kopia zeznań Wacława Iwaszkiewicza z 7 IX 1950 r., k. 23–35.

obowiązku pracy oraz dowodów pracy. W celu zapewnienia miejsc pracy miano rozwinąć na dużą skalę roboty publiczne. Nad zagadnieniem tym pracowano w uzgodnieniu z Departamentem Robót Publicznych[666].

W zakresie ustroju pracy przygotowano tezy w sprawie rad zakładowych, związków zawodowych i izb pracy. Rady zakładowe miały być wybierane w zakładach zatrudniających ponad dwudziestu pracowników i składać się z przedstawiciela pracodawcy oraz członków wybranych przez załogę. Zadania rady zostały określone następująco: „a) uchwalenie regulaminu zakładowego, którego projekt obowiązany jest przedstawić pracodawca, b) realizowanie układów warunków pracy i płacy, c) współdziałanie z administracją pracy i ruchem zawodowym w zakresie czuwania nad przestrzeganiem przepisów ustawowego i postanowień zbiorowego prawa pracy, d) przyczynianie się do polepszenia i stosowania urządzeń bezpieczeństwa i higieny pracy, e) pomaganie w sprawach usprawnienia organizacji pracy i podniesienia jej wydajności, f) piecza nad szkoleniem uczniów, g) rozpatrywanie pretensji, wniosków i zażaleń załogi oraz bolączek i niedomagań zakładowych, i) praca nad polepszeniem warunków życia pracowników (mieszkania pracowników, zaopatrzenie w artykuły powszechnego użytku, wczasy: doroczne, świąteczne, końca tygodnia i dnia powszedniego, jadalnie, żłobki, czytelnie itp.), j) rozwijanie i doskonalenie zakładowych urządzeń samopomocy społecznej, k) czuwanie nad przestrzeganiem dobrych obyczajów w stosunkach między pracodawcą, administracją i załogą, jak również w łonie samej załogi, l) układanie list urlopowych”[667]. Rozporządzenie KRM o radach zakładowych zostało opublikowane w czasie powstania warszawskiego[668].

Związki zawodowe pracownicy departamentu w swoich projektach dzielili na pełnoprawne i niepełnoprawne. Pełnoprawnymi miały być te, które zrzeszały co najmniej 10 proc. pracowników danej gałęzi przemysłu lub zawodu. Zadaniem takiego związku miała być: „a) obrona i przedstawicielstwo: zbiorowych interesów pracowników danej gałęzi wytwórczej lub zawodu oraz materialnych i duchowych potrzeb i dążeń swych członków wobec pracodawców, samorządów i państwa, b) uczestniczenie w procedurach: układowych, pojednawczych, rozjemczych i strajkowych, c) obrona zbiorowego interesu zawodu przed sądami (skarga związkowa), d) czuwanie nad wykonywaniem ustawowego i zbiorowego prawa pracy, e) społeczna, gospodarcza i prawna samopomoc, f) współdziałanie w kształceniu zbiorowym i ogólnym oraz pobudzanie, rozwijanie i popieranie działalności wychowawczej, oświatowej i kulturalnej, g) wybór przedstawicieli do samorządu pracy oraz przedstawienie mu list kandydatów na ławników, rzeczoznawców i nominatów, h) współdziałanie z administracją pracy i samorządami, i) sprawowanie władzy dyscyplinarnej nad członkami, j) inicjatywy badawcze i projektodawcze w dziedzinie polityki społecznej, gospodarczej i prawnej, k) wykonywanie zleconych przez państwo i samorząd zadań specjalnych w interesie społecznym”[669].

Organem samorządu pracy postulowano ustanowić izby pracy, które miałyby zajmować się: „a) współdziałaniem z samorządem społeczno-gospodarczym w planowaniu i kierowa-

---

[666] AAN, 202/I-34, Sprawozdanie z działalności DPiOS, k. 69.
[667] *Ibidem*, Rady Zakładowe, k. 72–73.
[668] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 16, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.; W. Szubert, *Rady zakładowe...*, s. 89–113.
[669] AAN, 202/I-34, Związki zawodowe, k. 74–75.

niu gospodarką narodową, b) wypowiadaniem opinii i przedstawianiem rozwiązań, dotyczących zagadnień społecznych, gospodarczych i prawnych, zarówno na żądanie władz, jak i z własnej inicjatywy, c) obserwowaniem działania i sposobu wykonywania prawa społecznego, w szczególności prawa pracy, oraz zgłaszaniem wniosków i propozycji co do zmian lub uzupełnień w tym zakresie, d) zbieraniem, opiniowaniem i przedstawianiem właściwym władzom i instytucjom materiałów obrazujących prądy, dążenia i potrzeby świata pracy, e) zapoczątkowywaniem urządzeń podnoszących poziom kulturalny i materialny świata pracy, f) współdziałaniem z samorządami i szkolnictwem w opracowywaniu programów oświaty szkolnej i pozaszkolnej, g) przyczynianiem się do osiągnięcia i utrzymania stanu pełnego zatrudnienia (szkolenie, przeszkalanie i dokształcanie zawodowe, pośrednictwo zawodowe oraz pośrednictwo miejsc pracy i nauki, migracja, bezrobocie i zbędność), h) popieraniem i budzeniem inicjatyw zmierzających do polepszenia warunków życiowych pracowników poza zakładem pracy (wychowanie i kształcenie dzieci, mieszkania, wczasy, organizacja spożycia, tani kredyt itp.), i) podporządkowaniem działalności związków zawodowych i innych organizacji pracowniczych oraz podejmowaniem inicjatyw, zmierzających do zatrzymywania dobrych stosunków międzyzwiązkowych (sądownictwo polubowne, zapobieganie nielojalnej konkurencji itd.), j) ujednolicaniem działalności związków zawodowych (statuty, składki, członkostwo związkowe, rachunkowość, sprawozdawczość), k) prowadzeniem rejestru związków zawodowych, l) współpracą z ubezpieczeniami społecznymi, służbą zdrowia i opieką społeczną nad doskonaleniem urządzeń w tych zakresach i nad ich (urządzeń) racjonalnym wiązaniem, ł) wyznaczaniem biegłych do sądów oraz delegatów do urzędów i instytucji, m) wykonywaniem administracji społecznej w zakresie zleconym”[670].

W zakresie polityki płacowej prowadzono prace w odniesieniu do dwóch okresów: przejściowego i powojennego (normalnego). W okresie przejściowym miano doprowadzić do stopniowej odbudowy realnej wartości płac oraz przygotować wprowadzenie normalnego systemu płac. W związku z tym zakładano przejściową niwelację różnic płacowych, przy uwzględnieniu podnoszenia najniższych płac. W okresie późniejszym płace – w myśl projektów – miały zapewniać całej klasie pracowniczej poziom egzystencji odpowiadający możliwościom gospodarczym kraju[671].

Projektowano wprowadzenie ubezpieczeń społecznych, które miały objąć wszystkich pracowników oraz, w drugim etapie, rzemieślników, kupców i wykonujących wolne zawody. Renta miała zapewniać pokrycie podstawowych potrzeb życiowych (wyżywienie, mieszkanie)[672]. W zakresie opieki społecznej projektowano pozostawienie Rady Głównej Opiekuńczej i opracowano jej statut na okres przejściowy[673]. Przygotowano również plan uruchomienia Instytutu Spraw Społecznych[674] oraz projekt organizacji ministerstwa pracy i opieki społecznej.

---

[670] *Ibidem*, Izby pracy, k. 76–77.

[671] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności DPiOS, k. 69.

[672] *Ibidem*, k. 85–86; W. Szubert, *Ubezpieczenia społeczne w pracach programowych lat wojny (1941–1944)*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce” 1991, z. 8, s. 73–94; *Projekt aktu porządkującego stan prawny w ubezpieczeniach społecznych z r. 1943*, *ibidem*, s. 95–106.

[673] AAN, 202/I-34, k. 105.

[674] W. Szubert, J. Piotrowski, S. Mateja, *Trójgłos o Instytucie Spraw Społecznych w Warszawie z okresu okupacji*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce” 1986, z. 4, s. 157–176. Warto zauważyć, że co najmniej od marca 1943 r. działał finansowany przez delegaturę „Instytut Owenowski”, składający się z czterech sekcji: samorządu pracy, mieszkaniowego, wymiany, oświaty i kultury – AAN, 202/V-4, Działalność instytutów w zakresie nauk społecznych, k. 18–22.

Referat służby zdrowia koncentrował swoje prace na okresie okupacji i przejściowym. Wyznaczono szefów sanitarnych w okręgach i przygotowano dla nich instrukcje na okres przejściowy. Według niej głównym zadaniem miało być przejęcie i zabezpieczenie urządzeń leczniczych oraz zorganizowanie administracji służby zdrowia. Przygotowano również instrukcje walki z epidemiami oraz odpowiednie instrukcje w związku z przewidywaną repatriacją ludności polskiej wywiezionej na roboty do Rzeszy oraz emigracji.

Obok prac przyszłościowych prowadzono akcję opieki czynnej. Dotyczyła ona aresztowanych pracowników delegatury oraz ich rodzin, więźniów obozów koncentracyjnych, inteligencji zatrudnionej i niezatrudnionej. W pracach tych współpracowano z innymi departamentami: Oświaty i Kultury, Sprawiedliwości oraz z Międzyorganizacyjnym Porozumieniem Pomocy Więźniom. W szerokim zakresie korzystano również ze współpracy Rady Głównej Opiekuńczej[675]. Uruchomiono także akcję pomocy rodzinom rozstrzelanych („akcja RR"), którą prowadzili głównie harcerze z Szarych Szeregów. Pomoc ta wynosiła 500 zł miesięcznie na osobę[676]. Akcję tę organizowała Maria Chełmicka („Horpyna")[677].

Na opiekę społeczną w 1943 r. wydano 16 085 983 zł, w tym: 907 100 zł na pomoc indywidualną, 5 094 231 zł – pomoc dla ofiar politycznych, 4 922 825 zł – dla pracowników umysłowych, 2 568 551 zł – robotników, 1 062 830 zł – młodzieży, 967 950 zł – wysiedlonych z ziem zachodnich, 160 tys. zł – wysiedlonych z ziem wschodnich. Wydziały opieki społecznej w ODR wydały w 1943 r. 11 475 647 zł, a ponadto 1 600 tys. zł na „Żegotę". Na opiekę społeczną prowadzoną przez Departament Oświaty i Kultury wydano dodatkowo w 1943 r. 7 812 tys. zł[678].

5. Kierownictwo Walki Cywilnej/Kierownictwo Oporu Społecznego (KWC, krypt.: „169", „259" – w ramach BIP KG ZWZ, „WC" – Walka Cywilna, od 3 kwietnia 1943 r. „Czyn")[679]

Jesienią 1940 r. powstało KWC jako referat Biura Informacji i Propagandy KG ZWZ. Początkowo jego pracami kierował Jerzy Makowiecki[680] przy pomocy Mariana Gieysztora („Niemyski") i Kauzika. W końcu 1940 r. gen. Stefan Rowecki[681] – przy współudziale Tadeusza Kruka-Strzeleckiego i Kauzika – opracował zasady walki cywilnej: „1) bojkot wszelkich działań okupanta zmierzających do osłabienia ducha w społeczeństwie oraz stworzenie atmosfery walki z tymi działaniami, 2) bojkot i karanie osób współpracujących z okupantem, 3) prowadzenie małego sabotażu za pomocą rozlepiania ulotek, bojkotowania wszelkiego rodzaju imprez rozrywkowych, organizowanych przez Niemców, jak kina, teatry itp., 4) udzielanie pomocy ofiarom okupanta, wysiedleńcom, rannym żołnierzom, więźniom politycznym i ich rodzinom oraz osobom poszukiwanym przez władze okupacyjne"[682].

---

[675] Na temat RGO zob. B. Kroll, *Opieka...*; *idem*, *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*, Warszawa 1985; A. Ronikier, *Pamiętniki...*

[676] Informacje Wacława Szuberta dla autora z 1989 r.

[677] W. Szubert, *Departament Pracy...*, s. 147.

[678] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 215.

[679] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.; G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 94.

[680] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 121–123.

[681] *Ibidem*, t. 1, s. 134–135.

[682] J. Michalewski, *Relacja*, s. 86.

Od kwietnia 1941 r. kierownictwo objął Stefan Korboński („Lewandowski", „Nowak", „Zieliński"). Już w połowie 1941 r. opracowano plan walki cywilnej, który dotyczył akcji ogólnej oraz akcji specjalnych. Te ostatnie miały być prowadzone przez „poszczególne zespoły społeczno-zawodowe i organy SSS (ZWZ)". Opracowano specjalne instrukcje dla zespołów: społeczno-opiekuńczych, zdrowia, pracowników administracji państwowej i samorządowej, prawniczych i wymiaru sprawiedliwości, pracowników oświaty i kultury[683], duchowieństwa, młodzieżowych, kobiecych, instytucji gospodarczych[684].

14 kwietnia 1942 r. AK i delegat rządu ustalili *Zasady funkcjonowania pełnomocnika dla spraw W[alki] C[ywilnej]*[685], o czym Cyryl Ratajski zawiadamiał rząd: „Mianowałem Nowaka z Trójkąta moim pełnomocnikiem dla spraw walki cywilnej i dałem mu prawo zwracania się do rządu bezpośrednio telegraficznie w sprawach pilnych wymagających wezwań radiowych przez BBC dla kraju"[686]. Natomiast w zarządzeniu dla komórek delegatury pisał: „Mianowałem z dniem 15 kwietnia 1942 r. mym pełnomocnikiem dla spraw walki cywilnej Ziel[ińskiego]. W związku z tym ma on prawo zwracać się ze wszystkimi żądaniami bezpośrednio do wszystkich mężów zaufania i innych organów Del[egatury] Rz[ądu] w sprawach walki cywilnej. W razach rozbieżności zdań rozstrzyga Del[egat] Rz[ądu]"[687]. Od tej pory do aparatu wykonawczego KWC należały: „a) departamenty DR wraz z ich prowincjonalnymi agendami, b) BIP główny i BIPy okręgowe, c) organizacje stronnictw politycznych, wchodzących w skład PKP, d) organizacje niepodległościowe, polityczne i społeczne, które w zakresie W[alki] C[ywilnej] podporządkowały się zarządzeniom pełnomocnika DR i KG, e) centralne zespoły duchowieństwa, kobiet i młodzieży oraz ich prowincjonalne agendy"[688]. W listopadzie 1942 r. „Zieliński" przedstawił na posiedzeniu PKP przebieg i zakres prac prowadzonych przez KWC[689].

W pierwszej połowie 1943 r. KWC składało się z dwóch działów: technicznego (łączności radiowej) i ogólnego. Działem technicznym kierował osobiście Korboński, a obsadę personalną tworzyli ponadto: konstruktor, dwóch radiotelegrafistów, trzech łączników (łączniczki), pomocnik konstruktora, dodatkowo trzy łączniczki pracowały honorowo[690]. O zespole obsługującym radiostację pisaliśmy w rozdziale II.

Działem ogólnym KWC kierował zastępca Korbońskiego – Gieysztor („Krajewski"), sekretarzem był Tadeusz Kiełczewski („Rudy"), a w pierwszej połowie 1943 r. obsadę działu tworzyli ponadto: chemik, inspektor objazdowy, referent sądowy, referent (finansowy?)[691],

---

[683] Instrukcję dla pracowników kultury opracował Stanisław Lorentz – S. Lorentz, *W muzeum...*, s. 26–27.

[684] AAN, 202/I-29, Prace nad instrukcjami w zakresie walki cywilnej z 30 VIII 1941 r., k. 7; *Instrukcje Walki Cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 89–109. Kopie wspomnianych instrukcji zostały wysłane 30 VIII 1941 r. do Londynu – AAN, 202/I-29, Spis poczty do rządu, k. 6.

[685] AAN, 203/VIII-1, Zasady funkcjonowania pełnomocnika dla spraw Walki Cywilnej przyjęte na konferencji 14 IV 1942 r., k. 7; T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni...*, s. 578–579.

[686] SPP, MSW, t. 74, poz. 172, Depesza „Wrzosa" nr 62 z 14 IV 1942 r.

[687] AAN, 202/I-52, Pismo „Górskiego" z 2 IV 1942 r., k. 1. Sprawa terminu przeniesienia komórki kierowanej przez Stefana Korbońskiego, w świetle materiałów archiwalnych, budzi nadal pewne wątpliwości. Jeszcze w październiku 1942 r. szef BIP KG AK umieszczał w swoim rozkazie Wydział Walki Cywilnej („169") – G. Mazur, *Przyczynek do dziejów BIP-u KG AK*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1993, z. 106, s. 230.

[688] AAN, 203/VIII-1, Instrukcja organizacyjna Walki Cywilnej wydana na zasadzie odnośnych zarządzeń DR i KG, k. 8.

[689] *Ibidem*, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 29 XI 1942 r., k. 15.

[690] *Ibidem*, 202/XVIII-3, Sprawozdanie z kontroli finansowej „Czynu", k. 1–5.

[691] Referentem ds. administracyjnych miał być w KWC, nie wiadomo w jakim okresie, Bolesław Marczak – Oświadczenie Bolesława Marczaka z 12 II 1973 r., w zbiorach Elżbiety Marii Ceysinger.

jeden łącznik oraz cztery łączniczki. Sprawy finansowe KWC (KOS) od połowy 1943 r. prowadził Franciszek Cikowski („Jastrzębiec"). Wypłacał pobory pracownikom KWC, dotacje dla poszczególnych organizacji (Szare Szeregi[692], PPS, SOS itd.), pokrywał koszty działalności zespołów likwidacyjnych oraz koszty działalności radiostacji[693]. Lokal Cikowskiego mieścił się przy ul. Złotej 46, gdzie dokonywał wypłat dla poszczególnych organizacji, a skrytka z dokumentami kasowymi była umiejscowiona na strychu domu przy ul. Racławickiej 96. Łączniczką pomiędzy Cikowskim a Sekcją Finansowo-Budżetową Delegatury była Maria Grajkowska („Marychna"). Inny lokal KWC mieścił się przy Nowym Świecie 68, a następnie w klasztorze SS Urszulanek przy ul. Dobrej.

Jesienią 1943 r. został aresztowany sekretarz KWC Kiełczewski[694]. Początek aresztowaniom dało zatrzymanie przez Niemców Wosińskiego[695]. Po kilku dniach gestapo zjawiło się w lokalach KWC (ul. Zgoda i Leszczyńska). W pierwszym zostali aresztowani: Stanisław Kętrzyński, Tadeusz Wiśniewski[696], Feoktist Kotlarewski i Eugeniusz Kotlarewski, na ul. Leszczyńskiej zaś – łączniczka Departamentu Informacji Zofia Rudowska. W następstwie wsypy zginęli wszyscy poza Kętrzyńskim[697]. Nie była to pierwsza wsypa w KWC. Raport wywiadu delegatury z 17 listopada 1942 r. informuje o wkroczeniu Niemców do kilku lokali KWC[698], nie znamy jednak szczegółów tej sprawy. Być może chodzi o aresztowania z 3 listopada wśród członków Organizacji Małego Sabotażu „Wawer"[699].

5.1. Podziemny wymiar sprawiedliwości KWC

Komitet Ministrów dla Spraw Kraju 16 kwietnia 1940 r. uchwalił, że w kraju mają powstać dwa rodzaje sądów kapturowych: jeden dla ZWZ i drugi przy delegatach rządu (głównym i okręgowych). Miały one rozpatrywać przestępstwa popełnione przez osoby niewchodzące w skład organizacji wojskowej. Do ferowania wyroków na funkcjonariuszy aparatu okupacyjnego upoważniono sądy delegackie. Każdy wyrok śmierci musiał być zatwierdzony przez delegata właściwego szczebla. Tam, gdzie delegatury jeszcze nie istniały, funkcję sądownictwa cywilnego przejąć miał tymczasowo ZWZ. Egzekucję postanowień sądów powierzano do wykonania oddziałom ZWZ.

W *Kodeksie Sądów Kapturowych* opracowanym przez paryską KG ZWZ stwierdzano, że „Sądy Kapturowe ZWZ na terenie okupacji powołane są do sądzenia i wyrokowania

---

[692] Co ciekawe, Stanisław Broniewski („Stefan Orsza"), naczelnik Szarych Szeregów, wspomina jedynie o dotacjach z Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu – S. Broniewski, *Całym życiem. Szare Szeregi w relacjach naczelnika*, Warszawa 1982, s. 283.

[693] BZNO, 15349/II, F. Cikowski, *Moje wspomnienia z okresu 1939–1949 r.*, mps, s. 36.

[694] AAN, 202/II-17, Raport Komórki Więziennej „Stożka" z 25 XI 1943 r., k. 22; *ibidem*, Raport Komórki Więziennej „Stożka" z 25 XI 1943 r. k. 24; *ibidem*, Raport Komórki Więziennej „Stożka" z 9 XII 1943 r., k. 27. Wprawdzie Stefan Korboński pisał, że nastąpiło to na początku 1944 r., ale raporty wywiadu delegatury w tej sprawie pochodzą z listopada i grudnia 1943 r.

[695] *Ibidem*, Raport Komórki Więziennej „Stożka" z 9 XII 1943 r., k. 27.

[696] U Stefana Korbońskiego – Wiszniewski.

[697] W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 311–312.

[698] AAN, 202/II-68, Niebezpieczne aresztowanie, fragment meldunku Komórki Bezpieczeństwa Delegatury, k. 29, 36.

[699] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 337; *idem*, *Warszawski pierścień...*, s. 218; G. Nowik, *Praskie Szare Szeregi w „Wawrze"*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 1, s. 37 – tu mowa o aresztowaniu we wrześniu 1942 r. Kazimierza Cetnarowicza („Krzywonos"), komendanta Okręgu „Wawra" na Pradze. Zob. też W. Bartoszewski, *Organizacja Małego Sabotażu „Wawer" w Warszawie 1940–1944* [w:] *Na drodze do niepodległości*, Paryż 1987, s. 40–84; Z. Becker, *Organizacja Małego Sabotażu „Wawer" 1940–1944*, „WPH" 1992, nr 2, s. 99–117.

w wypadkach zbrodni zdrady, szpiegostwa, denuncjacji oraz nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej"[700]. Zgodnie z tym kodeksem komplet sądzący składał się z trzech sędziów, z których jeden musiał być sędzią zawodowym lub adwokatem, a co najmniej posiadać wykształcenie prawnicze. Sąd orzekał na podstawie zeznań świadków i innego rodzaju dowodów (dokumentów, fotografii, opinii biegłych). Rozprawa była tajna, o wezwaniu bądź doprowadzeniu oskarżonego decydował przewodniczący sądu. Nieobecnego oskarżonego bronił wyznaczony w tym celu obrońca. Od wyroku skazującego nie przysługiwało odwołanie. Wyrok był zatwierdzany przez odpowiedniego delegata. Fakt nieobecności oskarżonego na rozprawie stanowił główny problem w toczących się w delegaturze dyskusjach nad sprawami sądownictwa.

Plany dotyczące sądownictwa podziemnego przedstawił na posiedzeniu PKP dyrektor Departamentu Sprawiedliwości. Ostatecznie powierzono je KWC. Cywilne Sądy Specjalne były organizowane na terenie kraju począwszy od listopada–grudnia 1942 r., kiedy utworzono pierwszy CSS w Warszawie. Zadania sądów cywilnych określał statut CSS: „Do ścigania przewidzianych w przepisach karnych przestępstw polegających na działaniu na korzyść okupanta bądź na szkodę państwa i narodu polskiego, popełnionych bądź usiłowanych po 1 IX 1939 r., powołuje się sądy specjalne przy delegaturach okręgowych"[701]. Od drugiej połowy 1943 r. CSS organizowano w siedzibach inspektoratów AK[702].

Równocześnie z tworzeniem sądów przystąpiono do formowania kolegiów śledczo-oskarżających KWC[703]. Miały być dwa ich rodzaje, dla danego terytorium oraz dla spraw określonego środowiska. Kolegia składały się z trzech osób, a ich zadaniem było zbieranie materiałów śledczych odnośnie do działalności: wrogiej lub szkodliwej dla narodu lub państwa polskiego, nielicującej z godnością obywatela polskiego, sprzecznej z zasadami solidaryzmu narodowego. Po przeprowadzeniu dochodzenia orzekano: przestrzeżenie sprawcy przed dalszym kontynuowaniem podobnej działalności, postawienie sprawcy w stan oskarżenia (przed CSS?), ostrzeżenie właściwego środowiska przed sprawcą. Kolegia miały się kierować w pracy wskazówkami pełnomocnika głównego delegata rządu ds. walki cywilnej. Od 1943 r. rolę kolegiów przejęły komisje sądzące KWC (KWP). Ich celem było usuwanie szkodliwych objawów życia społecznego pod okupacją przez piętnowanie czynów jednostek lub grup niezgodnych z racją stanu państwa i narodu polskiego oraz z godnością narodową. Komisje sądzące składały się z przewodniczącego, dwóch sędziów i rzecznika KWC, który brał udział w posiedzeniu w charakterze oskarżyciela, bez prawa udziału w ferowaniu wyroku. Komisje orzekały kary: upomnienia, nagany albo infamii. Upomnienie stosowano w wypadkach lżejszych wykroczeń, co do których można było sądzić, że zostały popełnione lekkomyślnie. Naganą karano czyny mniejszej wagi, stanowiące jednak świadome i poważne wykroczenie. Infamię orzekano w razie poważnych wykroczeń, stojących w sprzeczności z interesami państwowymi i narodowymi Polski. W 1944 r. wprowadzono dodatkowe kary: chłosty i szkody na majątku. Karę chłosty orzekano w stosunku do osób niewrażliwych na kary moralne, jednak jej wymierzenie nie mogło pociągnąć za sobą ciężkiego zranienia czy śmierci skazanego[704].

---

[700] L. Gondek, *Polska karząca...*, s. 48.
[701] *Ibidem*, s. 168.
[702] AAN, 202/VIII-1, Postanowienie w sprawie Cywilnych Sądów Specjalnych na obszarze inspektoratów, k. 33.
[703] *Ibidem*, 203/VIII-1, Zasady działania kolegiów śledczo-oskarżających, k. 35.
[704] *Ibidem*, 202/XXII-3, k. 19–20.

Według sprawozdania kierowników oporu społecznego w okręgowych kierownictwach walki podziemnej (dawnych kierowników WC) z lutego 1944 r. na terenie kraju istniało trzynaście CSS w okręgach: stołecznym, warszawskim, krakowskim, lubelskim, lwowskim, łódzkim i kieleckim[705]. Liczba komisji sądzących wynosiła ponad 30. W Warszawie od 1942 r. przewodniczącym Komisji Sądzącej KWC-KWP był Henryk Gorazdowski[706].

We wrześniu 1943 r. „Mrozieński" przesłał do Stefana Korbońskiego projekt zarządzenia regulujący zasady postępowania w wypadku prewencyjnego likwidowania obywateli polskich działających na szkodę narodu i państwa polskiego[707]. Także w tym miesiącu delegat rządu zwrócił się Londynu z prośbą o wydanie dekretu o sądach specjalnych[708]. W listopadzie rząd RP wydał zarządzenie o zmianach w organizacji sądów doraźnych i postępowaniu doraźnym[709]. Wprowadzono sądy doraźne powoływane przez delegata rządu w miejscowościach przez niego wskazanych. Wykonywaniem ich wyroków miało zajmować się KWK (KWP).

5.2. Działalność sabotażowo-dywersyjna

Działalność sabotażowo-dywersyjną KWC prowadził przez zespoły dywersyjne współpracujących z nim organizacji konspiracyjnych, tworzono także własne zespoły dywersyjne. W zakres tej działalności wchodziło sabotowanie pracy, kontyngentów rolnych oraz akcje przeciwko kinom i loteriom. Wytyczne KWC dla akcji antykontyngentowej wyglądały następująco: „Oddawać zboże tylko w ostateczności, jak najmniej, jak najgorsze i jak najpóźniej. Ukrywać, ile się da, lub sprzedawać zaraz na wolnym rynku. Nie wolno palić zboża ani na pniu, ani w stogach, ani w stodołach. Organizacje winny palić akta i spisy kontyngentów. Wszędzie, gdzie są, fałszować kwity, palić magazyny, ale tylko puste, zakażać środkami nie trującymi, np. naftą, magazyny prowizoryczne, niszczyć młocarnie na niemieckich punktach zbornych, ale nie chłopa. Wójtowie, sołtysi i sekretarze gminni, komisje kontyngentowe, personel spółdzielni rolniczo-handlowych, gminni i wioskowi agronomowie winni stosować odpowiedni sabotaż. Gorliwość będzie karana". Jednocześnie KWC zalecało rolnikom dostarczanie żywności wygłodzonym miastom. Akcja ta doprowadziła do dostarczania tego samego zboża do punktów zbornych po kilka razy, fałszowania kwitów za rzekomo dostarczone zboże i bydło, fałszywego kolczykowania ukrytego bydła, przekupywania urzędników. W czasie powstania warszawskiego (6 września 1944 r.) wydano całkowity zakaz dostawy wszelkich kontyngentów dla GG oraz ograniczony dla ziem zachodnich, rozpowszechniany przez radiostację „Świt". Jako akcję uzupełniającą nakazano palenie tartaków i gorzelni oraz unieruchamianie mleczarni, by w ten sposób zapobiec wyniszczaniu lasów, przeróbce zboża na spirytus i wywożeniu polskiego masła do III Rzeszy. W koordynowanej przez KWC akcji różnych organizacji do 30 czerwca 1944 r. uzyskano następujące rezultaty: 14 spalonych urzędów pracy, 41 spalonych innych urzędów niemieckich, 300 urzędów gminnych, 113 unieruchomionych

---

[705] E. Duraczyński, *Między Londynem...*, s. 285–292.
[706] A. Rószkiewicz-Litwinowiczowa, *Trudne decyzje...*, s. 151.
[707] AAN, 202/III-34, Pismo „Mrozieńskiego" do „Zielińskiego" z 24 IX 1943 r., k. 99–100.
[708] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 124.
[709] SPP, MSW, t. 1A, poz. 18, Zarządzenie Rady Ministrów z 5 XI 1943 r. o zmianach w organizacji sądów doraźnych i postępowaniu doraźnym; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 183–185.

mleczarni, 30 spalonych tartaków, 132 uszkodzone lub zniszczone młocarnie. Akcja objęła 28 powiatów.

Równocześnie KWC wezwało do całkowitego bojkotu służby budowlanej (Baudienstu)[710], pracodawców zaś ostrzegało przed obniżaniem głodowych zarobków pracowników. Zakazano dokonywania przez pracodawców wyboru pracowników przeznaczonych do wywiezienia na roboty do Rzeszy. Jednocześnie grożono sankcjami funkcjonariuszom policji granatowej i urzędów pracy, którzy będą brali udział w łapankach ludności polskiej na roboty, ponadto wydano specjalną odezwę o sabotowaniu wywożenia młodzieży. Równocześnie za pośrednictwem radiostacji „Świt" stosowano terror i pogróżki wobec osób angażujących się w ściąganie kontyngentów oraz ścigających tych, którzy ukrywali się przed wywiezieniem na roboty.

Do bojkotu kin nawoływano w prasie podziemnej i radiu, zespoły dywersyjne rozrzucały w kinach ulotki i rozsypywały cuchnące i żrące substancje. Wobec słabej skuteczności tych działań, w sześciu warszawskich kinach przeprowadzono akcje zniszczenia aparatury projekcyjnej. W październiku 1943 r. zniszczono książki handlowe i kupony loteryjne w sześciu kolekturach loteryjnych w Warszawie.

5.3. Główna Komisja Walki Cywilnej

Powołano Główną Komisję Walki Cywilnej, do której wchodzili przedstawiciele stronnictw skupionych w PKP, a od 1942 r. także reprezentant Społecznej Organizacji Samoobrony. Stanowiło to odstępstwo od ustaleń z kwietnia 1942 r., zgodnie z którymi do komisji Walki Cywilnej mieli wchodzić: „pełnomocnik DR i KG [AK] oraz szefowie propagandy i prasy DR i KG, nadto zastępca pełnomocnika DR i KG"[711]. W skład GKWC wchodzili m.in.: Kazimierz Bagiński, Franciszek Urbański, Leszek Raabe, Jerzy Michalewski (jako łącznik KG AK), Jerzy Braun („Bronisław")[712], Witold Rościszewski, Józef Krasowski („Jan")[713], Józef Brenstjern („Baron"). Przy KWC istniały również trzy komisje: młodzieży, kobiet oraz duchowieństwa (przewodniczącym tej ostatniej do maja 1943 r. był ks. Franciszek Pauliński[714]). W ramach Kwatery Głównej Szarych Szeregów służbą „walki cywilnej" kierował Stanisław Broniewski („Roman"), a od maja 1943 r. Jerzy Kozłowski („Jurwiś")[715].

5.4. Kierownictwo Walki Podziemnej

W połowie 1943 r. doszło do scalenia Kierownictwa Walki Cywilnej delegatury z Kierownictwem Walki Konspiracyjnej AK. Szerzej pisaliśmy o tym w rozdziale III.

Działalność komórki Korbońskiego trwała także po upadku powstania warszawskiego, zwłaszcza w zakresie utrzymywania łączności radiowej z Londynem. Wiosną 1945 r. nastąpiło jej połączenie z Departamentem Spraw Wewnętrznych, do którego przeszły trzy osoby[716].

---

[710] Na temat Baudienstu zob. M. Wróblewski, *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.

[711] AAN, 203/VIII-1, Instrukcja organizacyjna Walki Cywilnej wydana na zasadzie odnośnych zarządzeń DR i KG, k. 8.

[712] E. Balawejder, K. Turowski, *Braun Jerzy* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 53; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 48–49.

[713] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 97–98.

[714] J. Ślaski, *Polska Walcząca*, t. 3, s. 210.

[715] *Szare Szeregi...*, t. 1, s. 52–53.

[716] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy 510/W na czerwiec 1945 r.

W sierpniu 1943 r. rząd RP w Londynie zawiadomił delegata, że Anglicy planują na listopad przeprowadzenie w całej Europie szeroko zakrojonej akcji likwidacji gestapowców, policjantów niemieckich i kolaborantów[717]. Do wykonania tych akcji miała być dostarczona broń („pistolety bezgłośne"), granaty, noże, trucizna. Całą akcję nazwano „miesiącem szczurów". Miały to być niewątpliwie zadania koordynowane przez angielskie Kierownictwo Operacji Specjalnych (SOE)[718]. Nie znamy rezultatów tej korespondencji, natomiast warto zauważyć, że w Polsce zarówno KWC, jak i (później) KWP prowadziły akcje likwidacyjne pracowników aparatu terroru okupanta. Akcje takie wykonywały cały czas także oddziały ZWZ-AK.

Komórki pionu gospodarczego Delegatury Rządu

1. Departament Rolnictwa (krypt.: „Rola" – od 3 kwietnia 1943 r., „Krzew", „540/R")[719]

Departament powstał w końcu 1941 r.[720], a jego kolejnymi dyrektorami byli: Leonard Witold Maringe („Buras"?)[721], najprawdopodobniej od kwietnia 1942 r. Zygmunt Załęski („Gnatowski", „Mazur")[722], a zastępcą dyrektora – Jerzy Zaleski[723]. Pracownikami byli m.in.: Władysław Englicht („Oraczewski")[724], Zdzisław Lechnicki[725] i Wiktor Leśniewski[726]. W końcu 1943 r., po scaleniu departamentu z Biurem Wojskowym Rolnictwa i Aprowizacji, zastępcą dyrektora został Edward Baird[727]. Łącznikiem „Teczki" do departamentu był N.N. („Wojski")[728]. W 1943 r. departament liczył od ośmiu do jedenastu

---

[717] SPP, MSW, t. 17, Depesza z Londynu nr 54 z 23 VIII 1943 r., k. 64.

[718] Szerzej na temat SOE zob. D. Stafford, *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945). Zarys dziejów Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, Warszawa 1984.

[719] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[720] J. Michalewski, *Relacja*, s. 94.

[721] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 295 – tu pseudonim „Lenartowicz".

[722] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie finansowe za marzec 1942 r., k. 15; *ibidem*, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r., k. 19–20; M. Stolzman, *Maringe Leonard Witold Stanisław* [w:] *PSB*, t. 20, s. 15–20; Z. Załęski, *Nowy wspólny dom...*

[723] BZNO, 16753/II, Papiery okupacyjne Wincentego Bryi, k. 104; A. Bień, *Bóg jest wyżej...*, s. 72.

[724] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 97 – tu informacja o pełnieniu funkcji sekretarza Leonarda W. Maringe, zastępcy dyrektora departamentu oraz o przynależeniu do „organizacji Jeziora".

[725] Zdzisław Lechnicki (1890–1959), od 1928 r. poseł do sejmu z listy BBWR, od 1946 r. we władzach Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Poznaniu, oskarżony o sabotaż, skazany w 1951 r. na 15 lat więzienia, zwolniony w 1957 r. – Z. Dłużewska-Kańska, *Lechnicki Zdzisław* [w:] *PSB*, t. 16, s. 599–600.

[726] Wiktor Leśniewski (1886–1963), do przejścia na emeryturę w 1932 r. pracownik Ministerstwa Rolnictwa, od 1933 r. dyrektor Związku Izb i Organizacji Rolniczych RP, po wojnie w Ministerstwie Ziem Odzyskanych, aresztowany w październiku 1947 r., następnie skazany na dożywotnie więzienie, w maju 1955 r. zwolniony – L. Gluck, *Od Ziem Postulowanych...*, s. 37; J. Ciepielewski, *Leśniewski Wiktor Adam* [w:] *PSB*, t. 17, s. 179–180.

[727] G. Górski, *Administracja...*, s. 166. Na posiedzeniu Komisji Głównej RJN 24 V 1944 r. delegat rządu poinformował o mianowaniu nowego zastępcy dyrektora Departamentu Rolnictwa, w miejsce zmarłego poprzednika – AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 24 V 1944 r., k. 64–69. Na tym samym posiedzeniu delegat poinformował o złożeniu rezygnacji ze stanowiska przez dyrektora departamentu, miał on pełnić obowiązki do czasu mianowania następcy. Brak danych o takiej nominacji.

[728] WIH, III/27/6, Wykaz pracowników „Teczki" z 30 XII 1944 r., k. 213. Znacznie wcześniej, bo w październiku 1942 r., Cyryl Ratajski zwracał się do Stefana Roweckiego o przekazanie „Witka" z komórki rolnej (BW Rolnictwa) do delegatury – AAN, 202/I-54, Pismo Cyryla Ratajskiego z 2 X 1942 r., k. 61.

pracowników. Czynne były już wydziały rolnictwa w okręgach: Warszawa-województwo, Lublin, Kielce, Kraków[729].

Nie znamy struktury organizacyjnej departamentu. Według powojennych materiałów MBP kierownikami poszczególnych wydziałów mieli być: Swiniarski – cukrownictwa, Osrowski – młynarstwa, Medyński – mleczarstwa, Baird – produkcji zwierzęcej i roślinnej, prof. Chszączcz[730] – przemysłu rolnego, Gajny – przemysłu mięsnego, Parowski[731] – przemysłu ziemniaczanego, Englicht – projektów i organizacji przemysłu rolnego[732]. Natomiast działem aprowizacji miał kierować Fryderyk Zoll („Kozłowski")[733].

W sierpniu 1942 r. dyrektor Załęski na posiedzeniu PKP złożył sprawozdanie z dotychczasowych prac i przedstawił plan pracy departamentu oraz reformy w rolnictwie i organizacji samorządu rolniczego[734]. W zakresie prac bieżących departament badał politykę rolną okupanta i sporządzał odpowiednie sprawozdania dla delegata oraz rządu RP. Przygotowywał również projekty aktów prawnych na okres powojenny, m.in. dekretów o tymczasowej organizacji samorządu gospodarczego w rolnictwie, o państwowej administracji zabezpieczającej w nieruchomościach ziemskich, o obrocie ziemią, o parcelacji i osadnictwie, rozporządzeń w sprawie utworzenia Centrali Artykułów Powszechnego Użytku oraz Centrali Produktów Pochodzenia Zwierzęcego, dekretów o wprowadzeniu zarządu państwowego nad lasami niebędącymi własnością państwową, o organizacji rolnictwa i o uregulowaniu obrotu niektórymi artykułami rolnymi[735]. Opracowano także *Program zaopatrzenia ludności w artykuły powszechnego użytku* oraz *Wytyczne ogólnej przebudowy gospodarczej*. Według tego ostatniego dokumentu zmiany strukturalne na wsi miały objąć gospodarstwa o powierzchni 0,5–10 ha użytków rolnych. Przewidywano ich upełnorolnienie lub wykupienie w celu upełnorolnienia innych gospodarstw. Gospodarstwa o obszarze 10–50 ha miały pozostać bez zmian, natomiast gospodarstwa poniżej 0,5 ha miały być traktowane jako działki nierolnicze. Według projektów departamentu gospodarstwa powyżej 100 ha miały zostać rozparcelowane[736].

Zadaniem departamentu było również przejęcie i uruchomienie z chwilą ustąpienia okupanta zakładów przemysłu spożywczego, do których zaliczono: cukrownie, młyny, kaszarnie, fabryki przetworów ziemniaczanych, owocowych i warzywnych, sortownie, suszarnie i siarkownie chmielu, rzeźnie, fabryki przetworów mięsnych, gorzelnie, chłodnie, fabryki win octowych i miodosytnie, oraz zainicjowanie handlu mlekiem i przerobu mleka, handlu jajami, rybołówstwa słodkowodnego, handlu rybami, przemysłowej

---

[729] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 214.

[730] Prawdopodobnie Tadeusz Chrząszcz (1877–1943), technolog rolnictwa, profesor Uniwersytetu Poznańskiego, w okresie okupacji w Warszawie, czynny w tajnej działalności tegoż uniwersytetu – *Słownik polskich pionierów techniki*, s. 41–42.

[731] Prawdopodobnie Mieczysław Porowski (1878–1967), ekonomista, od 1921 r. dyrektor Spółki Producentów Krochmalu w Warszawie, radca Izby Przemysłowo-Handlowej, w czasie okupacji prezes Zrzeszenia Producentów Spirytusu, po wojnie w latach 1945–1962 pracował w zarządach przemysłu ziemniaczanego w Łodzi – K. Korzon, *Porowski Mieczysław* [w:] *PSB*, t. 27, s. 668–669.

[732] AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie na temat Departamentu Rolnictwa z 1950 r., k. 42.

[733] *Ibidem*, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 548. Zmarł w lipcu 1986 r. – „Dziennik Polski", 29 VII 1986 (nekrolog).

[734] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 2 VIII 1942 r., k. 9.

[735] *Ibidem*, 202/I-1, k. 40–41; *ibidem*, 202/VI-5, k. 3–6; SPP, MSW, t. 67A, Spis przysłanych materiałów, Londyn 4 VIII 1944 r., k. 102.

[736] Z. Załęski, *Nowy wspólny dom...*, s. 200–213; A. Bień, *Bóg wyżej...*, s. 72.

hodowli nasion i roślin. W porozumieniu z Departamentem Przemysłu i Handlu zamierzano uruchomić: wytwórnie spirytusu melasowego, browary, słodownie, piekarnie i cukiernie, makaroniarnie, fabryki cykorii, surogatów kawy, nawozów sztucznych, maszyn i narzędzi rolniczych, przemysł lniarski i konopny oraz fabryki tłuszczowe[737].

Departament analizował również zapotrzebowanie Polski w zakresie rolnictwa i wyżywienia dla Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA). Pierwsze takie opracowanie z wykazem artykułów żywnościowych wysłano do Londynu w lipcu 1942 r.[738] W kolejnym (z listopada 1943 r.) przedstawiono zapotrzebowanie na pierwsze półrocze po wojnie (w tys. ton): mąka – 200, mięso i ryby – 100, śledzie – 36, tłuszcze jadalne – 70, tłuszcze przemysłowe – 50, sery – 24, mleko skondensowane – 10, kakao, herbata, kawa – 10, owoce i susz – 30, pasze – 50. Jednocześnie projektowano uzyskanie części potrzebnych artykułów w drodze wymiany[739]. W zakresie odbudowy rolnictwa przewidywano zapotrzebowanie na dostawy z UNRRA m.in.: nasion, sadzonek, nawozów – 88 tys. ton, świń zarodowych – 350 sztuk, narzędzi rolniczych – 400 tys. sztuk[740].

W ramach departamentu działała tajna Dyrekcja Lasów Państwowych. Na jej czele stał Teofil Lorkiewicz („Sosnowski")[741], a w skład wchodzili: Władysław Barański („Dąbrowski"), Zygmunt Łukaszewicz, Franciszek Sobczyński, Eugeniusz Stankiewicz, Franciszek Szkiłądź[742]. Dyrekcja obsadzała stanowiska kierowników działów lasów w wydziałach rolnictwa okręgowych delegatur rządu. Mianowano m.in.: Kazimierza Maciejowskiego („Modzelewski")[743] – okręg radomski, Władysława Chwalibogowskiego, Jana Tomaka, Józefa Kwasiborskiego, Jerzego Nowickiego, Jana Rutkowskiego – okręg lwowski[744], Eugeniusza Zakrzewskiego, Alojzego Cysewskiego – okręg lubelski[745] i Bronisława Paszyńskiego[746]. W 1942 r. Lorkiewicz otrzymał od Jana Miklaszewskiego („Zagłoba") opracowania dotyczące strat w gospodarce leśnej spowodowanych przez okupanta[747].

W zakresie prac przyszłościowych opracowano projekty: zarządzeń o przejęciu administracji lasów państwowych po ustaniu okupacji i o podjęciu czynności przez organy administracji lasów państwowych, organizacji naczelnych władz leśnictwa, leśnej służby ochronnej i jednostek administracji lasów państwowych na Ziemiach Odzyskanych,

---

[737] AAN, 202/V-1, Instrukcja dla Wydziałów Przemysłowych, k. 1–3.
[738] SPP, MSW, t. 2A, poz. 15.
[739] AAN, 207, Pismo do ministra przemysłu, handlu i żeglugi z 22 XI 1943 r., k. 40.
[740] *Ibidem*, Pismo J. Kwapińskiego do delegata rządu z 25 IX 1944 r., k. 165.
[741] Teofil Lorkiewicz (1885–1944), w latach 1932–1939 dyrektor lasów państwowych w Poznaniu, aresztowany 3 VIII 1944 r. i wkrótce rozstrzelany – S. Sierotwiński, *Lorkiewicz Teofil* [w:] *PSB*, t. 17, s. 561.
[742] *Leśnictwo polskie w okresie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1967, s. 141–142.
[743] *PSB*, t. 19, s. 60–61; AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 283.
[744] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 426.
[745] *Ibidem*, Arkusz ewidencyjny Alojzego Cysewskiego, k. 71.
[746] *Leśnictwo polskie...*, s. 142. Według powojennych materiałów MBP kierownikami poszczególnych komórek mieli być: Teofil Lorkiewicz – wydziału leśnictwa i komórki sabotażu (w tej ostatniej mieli pracować ponadto Franciszek Grzybowski i Władysław Barański), Zygmunt Łukasiewicz – komórki spraw ogólnych, Franciszek Skiłądź – spraw finansowych, F. Stankiewicz – spraw prawnych, Eugeniusz Zakrzewski i Jerzy Nowicki – kontroli i inspekcji, W. Soboczyński i Eugeniusz Jaskien – administracji lasów i Ziem Odzyskanych, Antoni Biniek – konsultant do spraw przemysłu – AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie na temat Departamentu Rolnictwa z 1950 r.
[747] S. Ruśkiewicz, *Miklaszewski Jan* [w:] *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, s. 92–93.

instrukcji służbowych dla personelu lasów państwowych, wytycznych ustroju szkolnictwa, doświadczalnictwa i akcji wydawniczej, obrotu drewnem i materiałami drzewnymi, przepisów o zarządzaniu powierniczym w okresie pookupacyjnym w stosunku do lasów oraz innego mienia związanego z gospodarką leśną, zasad rozliczeń w stosunku do mienia podlegającego nacjonalizacji na podstawie dekretu o upaństwowieniu lasów, nowego prawa łowieckiego[748]. W czasie powstania warszawskiego opublikowano dwa rozporządzenia: *Rozporządzenie KRM o zabezpieczeniu ziemi na cele przebudowy ustroju rolnego* i *Rozporządzenie KRM o lasach nie stanowiących własności Państwa oraz o przejęciu pod zarząd państwowy niektórych nieużytków i gruntów słabych*[749].

Działalność departamentu trwała do maja 1945 r., kiedy to delegat rządu nakazał likwidację znacznej części aparatu urzędniczego[750]. W okresie likwidacji departamentu, w czerwcu–lipcu 1945 r., wydatki personalne planowano na 1580 zł miesięcznie[751].

2. Departament Skarbu (krypt.: „Safes" – od 3 kwietnia 1943 r., „Żyro", „550/Sk")[752]

Departament powstał w 1941 r.[753], a jego kolejnymi dyrektorami byli: Roman Rybarski – aresztowany 17 maja 1941 r., Czesław Klarner („Orłowski", „Orzeł")[754], od 12 czerwca 1944 r. – Józef Zajda („Janowski")[755], a zastępcą dyrektora – Andrzej Marchwiński[756]. W 1943 r. miał przejść do departamentu personel BW Skarbu, z jego szefem Stanisławem Riedlem („Mieszkowski")[757]. Ponadto mieli tu pracować: Rener z BGK, Antoni Rząd i Dolanowski[758]. Według powojennych materiałów MBP „delegatem na PKO" miał być Strzegocki[759].

W sierpniu 1942 r. dyrektor departamentu na posiedzeniu PKP zaprezentował przebieg dotychczasowych prac oraz plan pracy, a także „przedstawił swój pogląd na kształtowanie

---

[748] *Leśnictwo polskie...*, s. 169.

[749] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 9 i 10, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.

[750] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Okólnik nr 30 „Zielińskiego" z 17 IV 1945 r.

[751] *Ibidem*, Budżet „540/R" na czerwiec–lipiec 1945 r., zestawiony przez „Halskiego" według budżetu za maj 1945 r.

[752] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[753] Informacja Jerzego Michalewskiego (*Relacja*, s. 95) o utworzeniu departamentu dopiero na początku 1942 r. jest nieścisła.

[754] Z. Landau, *Klarner Czesław Romuald* [w:] *PSB*, t. 12, s. 539–542. Klarner, jednocześnie wiceprezes RGO, był dyrektorem departamentu do początków 1944 r. – Z. Klarner, *Czesław Klarner*, s. 82.

[755] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 351, Notatka bez tytułu z 29 VI 1944 r. Według Stefana Pawłowskiego (IH PAN, A. 267/65) dyrektorem departamentu po Czesławie Klarnerze, a przed Józefem Zajdą, był Stanisław Reidel, dyrektor Banku Rolnego, aresztowany w listopadzie 1942 r. – W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień...*, s. 220. Józef Zajda był naczelnikiem wydziału w Ministerstwie Skarbu, a następnie dyrektorem finansowym Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, mieszkał w Warszawie przy ul. Śniadeckich 23 – *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia...*, s. 356; J. Zajda, *Kierunki polityki walutowej Polski w okresie międzywojennym*, Poznań 1986, s. 3–4.

[756] W. Minkiewicz, *Mokotów...*, s. 11. Andrzej Marchwiński, ur. w 1905 r., dr praw, ekonomista, pracownik MSZ i Izby Przemysłowo-Handlowej, mieszkał w Warszawie w Al. Ujazdowskich 9a – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 464.

[757] Stanisław Riedel, ur. w 1890 r., bankowiec, dyrektor Państwowego Banku Rolnego, mieszkał w Warszawie przy ul. Tucholskiej 2 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 619–620.

[758] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Departament Skarbu Delegatury Rządu na Kraj" z 27 XI 1950 r., k. 132. Informacje te nie są chyba dość ścisłe. Antoni Rząd, prezes Banku Towarzystw Spółdzielczych, zmarł w Warszawie 1 VII 1940 r. – S. Konarski, *Rząd Antoni* [w:] *PSB*, t. 33, s. 615–616.

[759] AIPN, 0397/839, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w okresie okupacji i po wyzwoleniu" z 2 IX 1950 r., k. 19. Kazimierz Strzegocki-Kościesza, ur. w 1894 r., bankowiec, od 1929 r. w PKO, członek Komendy Naczelnej Związku Legionistów, mieszkał w Warszawie przy ul. Brackiej 13 m. 5 – *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia...*, s. 295.

się gospodarki finansowej w przyszłości"[760]. Według *Statutu organizacyjnego*[761] departament składał się z trzech biur. Biuro kierownictwa tworzyli: kierownik, dwóch zastępców, doradca ekonomiczny, dwóch generalnych referentów, referenci: ogólny, prawny, statystyczny, personalno-rachunkowy oraz kancelaria. W początkach 1943 r. departament liczył czterech płatnych pracowników, a w końcu roku było ich sześciu oraz siedmiu honorowych[762]. Na przełomie 1944 i 1945 r. w biurze ogólnym departamentu pracowali: dyrektor, dwóch zastępców, generalny referent finansowy, referent prawny oraz szef kancelarii[763].

Biuro finansowe obejmowało wydziały: walutowo-dewizowy (3 osoby)[764], kredytu publicznego (2), nadzoru bankowego (3), finansowania inwestycji (3) i nadzoru ubezpieczeniowego (1) oraz referaty: finansów przemysłu śląskiego, gospodarki planowej (1 osoba), spółdzielczy. W skład biura skarbowo-budżetowego wchodziły wydziały: budżetowy (2 osoby), podatków i opłat (1), monopoli (4)[765], akcyz i ceł (1), finansów komunalnych (1) oraz referaty: rachunkowości gospodarczej i klasyfikacji gruntów. W okresie późniejszym najprawdopodobniej powstały jeszcze referaty: likwidacji, przedsiębiorstw państwowych, odszkodowania i reliefu[766].

Wydział walutowo-dewizowy zajmował się sprawami: „uporządkowania obiegu pieniężnego, przygotowania likwidacji obiegu wielowalutowego i wprowadzenia jednolitego pieniądza, przygotowania projektu reglamentacji dewizowej, sprawy Banku Emisyjnego i Banku Polskiego oraz zabezpieczenia majątku tych instytucji, zbierania materiałów do reformy walutowej, opracowania planu zgromadzenia rezerw pieniężnych dla pokrycia pierwszych wydatków okresu przejściowego, sprawy uruchomienia wytwórni papierów wartościowych".

Wydział kredytu publicznego i dyrekcji długu publicznego miał za zadanie: uporządkowanie rynku walorów państwowych, ich rejestrację i odtwarzanie walorów utraconych, ustalenie długów Skarbu Państwa, przygotowanie konwersji i konsolidacji walorów państwowych, planów emisji biletów skarbowych i innych operacji kredytowych Skarbu Państwa, reaktywowanie Zarządu Długów Państwowych oraz opracowanie planu jego reformy.

Wydział nadzoru bankowego pracował nad: odbudową instytucji kredytowych lokalnych, regionalnych i centralnych, likwidacją obcych banków, ustaleniem zarządów instytucji kredytowych na okres przejściowy, uporządkowaniem obiegu płatniczego w zakresie banków przedwojennych i wojennych oraz zadłużenia przedwojennego i wojennego, upo-

---

[760] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 23 VIII 1942 r., k. 10.

[761] BZNO, 16753/II, Papiery okupacyjne Wincentego Bryi, Statut organizacyjny departamentu, k. 97–99. Prawie identyczny dokument – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 351. W AIPN (t. 350) znajdują się też niedatowane „Wytyczne Statutu Organizacyjnego" Departamentu Skarbu. Według tych wytycznych przy departamencie miały funkcjonować: Komenda Straży Granicznej oraz Prokuratoria Generalna.

[762] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 209.

[763] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy departamentu na styczeń 1945 r.

[764] Wielkość obsady poszczególnych komórek organizacyjnych departamentu według stanu z grudnia 1944 r. – *ibidem*. Przed powstaniem warszawskim ta obsada z pewnością była liczniejsza.

[765] Wszyscy zginęli najprawdopodobniej w powstaniu warszawskim. W cytowanym preliminarzu widnieje zapis: „Wydział Monopoli nie jest obsadzony wskutek śmierci szefa i trzech jego najbliższych współpracowników" – *ibidem*.

[766] Nie jest znana data powstania statutu, być może napisał go Czesław Klarner, a jego następca uzupełnił schemat organizacyjny. W jednym z zachowanych dokumentów (AAN, 202/I-32, Sprawozdanie organizacyjne departamentu za IV kwartał 1942 r., k. 77) jest informacja, że w departamencie istniała „sekcja ekonomiczna".

rządkowaniem rynku walorów kredytu długoterminowego i planem konwersji walorów kredytu długoterminowego, projektem bezgotówkowej likwidacji wewnętrznego rozrachunku przedwojennego, organizacją powszechnego związku instytucji kredytowych, reformą rynku pieniężnego i kapitałowego, reorganizacją aparatu kredytowego, odbudową kapitałów obrotowych, obrotem bezgotówkowym.

Wydział finansowania inwestycji zajmował się opracowaniem planu finansowania inwestycji w dziedzinie komunikacji, elektryfikacji, melioracji wodnych, budownictwa, samorządu, przemysłu, rolnictwa, przygotowywał także plany współpracy z kapitałem zagranicznym.

Wydział ubezpieczeniowy zajmował się uporządkowaniem i reformą ubezpieczeń, organizacją instytucji ubezpieczeniowych i Urzędu Kontroli Ubezpieczeń. Referat finansów przemysłu śląskiego opracowywał plan, metody i środki finansowania tego przemysłu. Referat gospodarki planowej zbierał materiały oraz przeprowadzał studia nad tym zagadnieniem. Referat spółdzielczy prowadził zagadnienia Państwowej Rady Spółdzielczej.

Wydział budżetowy przygotowywał: pierwszy preliminarz budżetowy, prawo budżetowe, plan wypłat dla poszczególnych resortów, tymczasowe przepisy rachunkowo-kasowe z wzorami ksiąg dla władz skarbowych.

Wydział podatków i opłat zajmował się organizacją władz skarbowych, ustawodawstwem podatkowym, opodatkowaniem majątków powstałych podczas wojny, opracowaniem planów zabezpieczenia ksiąg i dowodów.

Wydział monopoli opracowywał sprawy organizacji i zarządu monopoli skarbowych oraz plany zabezpieczenia ich majątku.

Wydział finansów komunalnych rozpatrywał sprawy finansowej pomocy Skarbu Państwa dla samorządów, danin i środków finansowych samorządów oraz nadzoru nad pożyczkami samorządów. Referat rachunkowości gospodarczej przygotowywał normalizację rachunkowości przedsiębiorstw, usprawnienia przedstawiania kosztów i rentowności produkcji. Referat klasyfikacji gruntów zajmował się ich klasyfikacją oraz akcją zabezpieczenia akt gruntów, znajdujących się w urzędach skarbowych.

W zakresie prac bieżących departament przesyłał do Londynu budżet Generalnego Gubernatorstwa i poszczególnych miast (m.in. Warszawy)[767]. Przygotował liczne projekty przepisów na okres przejściowy i powojenny: dekretu o przejęciu Banku Emisyjnego w Polsce[768], o zawieszeniu przywileju emisyjnego Banku Polskiego oraz o złożeniu do depozytu biletów bankowych tegoż banku[769], o unormowaniu obiegu pieniężnego[770], tez w sprawie wewnętrznego obrotu gotówkowego, rozporządzenia ministra skarbu o wznowieniu działalności władz I i II instancji administracji skarbowej[771],

---

[767] SPP, MSW, t. 67A, Spis przysłanych materiałów, Londyn 4 VIII 1944 r., k. 101; AAN, 202/IX-2, Statut Banku Emisyjnego w Polsce, k. 21–27; *ibidem*, Główne pozycje bilansu „Banku Emisyjnego", k. 66; *ibidem*, Przegląd rozporządzeń w sprawach dewizowych, budżetowych, podatkowych, monopolowych, celnych i emerytalnych wydanych w okresie 1 I–30 IV 1943 r. w GG, k. 70–77.

[768] AAN, 202/IX-2, Dekret o przejęciu Banku Emisyjnego w Polsce, k. 2–2a.

[769] *Ibidem*, Dekret o zawieszeniu przywileju emisyjnego Banku Polskiego oraz o złożeniu biletów bankowych tego banku do depozytu, k. 1–1a.

[770] *Ibidem*, Dekret w sprawie unormowania obiegu pieniężnego, k. 3–3a; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 351, Rozporządzenie KRM z 1944 r. o tymczasowym uregulowaniu obiegu pieniężnego.

[771] AAN, 202/IX-2, Rozporządzenie ministra skarbu o wznowieniu działalności władz I i II instancji administracji skarbowej, k. 19–20.

ustawy o wyrównaniu danin publicznych przez ludność niemiecką oraz daniny wyrównawczej dla tejże ludności[772], tez podatkowo-budżetowych, tez dotyczących administracji akcyz i monopoli na okres przejściowy, dekretów prezydenta RP: o przywróceniu mocy obowiązującej prawa karno-skarbowego, o zmianie rozporządzenia z 27 października 1933 r. o prawie celnym i o przywróceniu mocy obowiązującej polskich przepisów celnych i upoważnieniu do stosowania w okresie przejściowym ułatwień celnych, rozporządzeń ministra skarbu: o uchyleniu mocy obowiązującej rozporządzeń w sprawie ustanowienia taryfy celnej wywozowej i zwrotów ceł, o ustanowieniu dopłaty przy uiszczaniu ceł w krajowych biletach bankowych i pieniądzach zdawkowych, o przejściowych ułatwieniach w stosowaniu taryfy celnej; projekty przepisów dewizowych, tezy dotyczące przeznaczenia i postępowania z likwidowanym majątkiem poniemieckim, projekt budżetu państwa, tezy w sprawie polityki pieniężnej i kredytowej[773] oraz projekty dekretów o zmianach i uzupełnieniach ustaw o Polskim Monopolu Solnym, Państwowym Monopolu Spirytusowym, Państwowym Monopolu Tytoniowym i Polskim Monopolu Loteryjnym[774].

Budżet państwa, opracowany przez departament, w pierwszym roku po ustaniu okupacji miał wyglądać następująco:

„A. Dochody:

Administracja	1 418 mln zł
Zakłady i Przedsiębiorstwa	898 mln zł
Monopole	997 mln zł
Razem	3 313 mln zł

B. Wydatki:	zwyczajne	nadzwyczajne	razem
Administracja	2 198	1 874	4 072
Przedsiębiorstwa i Zakłady	933	342	1 275
Monopole	384	—	384
Razem	3 515	2 216	5731”[775].

Departament działał do maja 1945 r. Jeszcze na czerwiec–lipiec 1945 r. planowano wydatki miesięczne w wysokości 540 zł[776].

[772] *Ibidem*, Ustawa w sprawie wyrównania danin publicznych przez ludność niemiecką oraz daniny wyrównawczej dla tejże ludności, k. 39–42.
[773] *Ibidem*, k. 31–33, Tezy w sprawie polityki pieniężnej i kredytowej.
[774] AAN, 202/I-36, Sprawozdanie Departamentu Skarbu, k. 141; *ibidem*, 202/I-1, k. 36–38.
[775] *Ibidem*, 202/V-4, k. 14.
[776] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet „550/Sk” na czerwiec–lipiec 1945 r., zestawiony przez „Halskiego” według budżetu na maj 1945 r.

3. Departament Przemysłu i Handlu (krypt.: „Huta" – od 3 kwietnia 1943 r., „Kopalnia", „560/H")[777]

Departament został utworzony w drugiej połowie 1941 r.[778] Jego dyrektorem, do śmierci w sierpniu 1944 r., był Bolesław Rutkowski („Borucki", „Boruta"). Jednym z dwóch jego zastępców był Stanisław Ołtarzewski („Stefan Stanisławski") – odleciał do Londynu „Mostem I" w kwietniu 1944 r.[779] i w maju mianowano nowego zastępcę[780]. Został nim najprawdopodobniej Edward Strzelecki, który po powstaniu warszawskim objął stanowisko dyrektora departamentu[781]. Do pracowników należeli: Stefan Barcikowski, Władysław Biernacki, Janusz Kozłowski, Henryk Patschke, Leszek Straszewicz, Andrzej Marchwiński, Stanisław Wóycicki („Stefan Wojtecki")[782]. Sekretarką była Wanda Litterer.

Etatową obsadę personalną departamentu do powstania warszawskiego stanowili: dyrektor, dwóch zastępców, kierownik wydziału ogólnego i trzy osoby (sekretariat i łączność)[783]. W skład departamentu wchodziły następujące wydziały: ogólny, prawny, przemysłu ciężkiego, przemysłu lekkiego, górniczy, elektrowni, handlowy i morski[784]. Po powstaniu na etacie pozostawali: kierownik, dwóch zastępców, ośmiu kierowników wydziałów i dwie osoby w sekretariacie. W lipcu 1942 r. dyrektor departamentu na posiedzeniu PKP złożył sprawozdanie z dotychczasowych prac i przedstawił swój pogląd na organizację samorządu gospodarczego[785].

Zadaniem departamentu było: „1) przygotowanie akcji przejęcia, zabezpieczenia oraz utrzymania w ruchu ważniejszych placówek gospodarczych, 2) prowizoryczna odbudowa aparatu administracyjnego w zakresie kompetencji Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Żeglugi, zarówno w stolicy, jak i w terenie, 3) przygotowanie aparatu samorządu gospodarczego przemysłu, handlu i rzemiosła, w ramach zaprojektowanej wspólnej Izby Przemysłowo-Handlowej oraz wspólnych również Izb Okręgowych (wojewódzkich)"[786].

W ramach przygotowań do uruchomienia przemysłu wykonano spis firm na obszarze państwa polskiego oraz na terenach mających przypaść Polsce po wojnie[787]. Do kompetencji departamentu należało uruchomienie: przemysłu celulozowego, wikliniarskiego,

---

[777] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[778] J. Michalewski, *Relacja*, s. 93. Według wspomnień córki Bolesław Rutkowski został mianowany dyrektorem departamentu w lipcu 1941 r. – Z.M. Rutkowska, *Bolesław Tadeusz Bończa Rutkowski...*

[779] Czas pracy „Stanisławskiego" jest trudny do ustalenia. W lipcu 1943 r. wysłano go do Londynu jako przedstawiciela delegata rządu – AAN, 199/1, Depesza „Sobola" do „Orkana" nr 208 z 10 XII 1943 r., k. 45. Wyprawa została przerwana na Węgrzech i po dłuższym oczekiwaniu na możliwość kontynuowania podróży „Stanisławski" został wycofany do kraju.

[780] *Ibidem*, 199/2, Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN 24 V 1944 r., k. 64-69.

[781] AIPN, 00231/189, t. 3, Arkusz kontrolny z 22 IX 1955 r., k. 95; *ibidem*, t. 2, Opracowanie MBP na temat działalności Delegatury Rządu z 28 III 1953 r., k. 1.

[782] AAN, 202/XX-6, Pismo „Boruckiego" z 15 VIII 1944 r., k. 8.

[783] Według materiałów „Niku" w 1943 r. departament miał dwóch–trzech płatnych pracowników, przy czym dyrektor pracował honorowo – AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 202.

[784] BZNO, 16753/II, Papiery okupacyjne Wincentego Bryi, Wycinki ze sprawozdania Departamentu Przemysłu (560/H) Delegatury Rządu, k. 95–96; *Sprawozdanie Departamentu Przemysłu*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 59–66.

[785] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 19 VII 1942 r., k. 8.

[786] *Ibidem*, 202/I-31, List Departamentu Przemysłu i Handlu w poczcie do Londynu z 24 VII 1942 r., k. 17.

[787] *Ibidem*, 202/V-6, 202/V-7, 202/V-8.

ryżowego, tytoniowego, drożdżowego, rektyfikacji, rybołówstwa morskiego, fabryk wód mineralnych, wód owocowych, wódek gatunkowych, octu, musztardy, cukrów i czekolady, przypraw i preparatów spożywczych, mebli, wyrobów posadzkowych, wyrobów bednarskich, skrzyń, stolarki budowlanej[788].

Departament, w porozumieniu z Ministerstwem Przemysłu, Handlu i Żeglugi, przygotowywał zapotrzebowanie na surowce i artykuły przemysłowe na okres powojenny. Pierwsze takie opracowanie zostało wysłane do Londynu w lipcu 1942 r.[789] Określono w nim hierarchię potrzeb: „1) wyżywienie ludności, 2) zwiększenie zatrudnienia przez uruchomienie przemysłu przede wszystkim konsumpcyjnego, lecz również produkcyjnego, 3) dostarczenie ludności najniezbędniejszych artykułów pierwszej potrzeby (poza żywnością)"[790].

W listopadzie 1943 r. uzgodniono następujące ilości towarów potrzebnych na pierwsze półrocze (w tys. ton): artykuły chemiczne – 37,2, kauczuk – 2, drzewo i korek – 5326,7, papier – 45, skóry i obuwie – 28, tekstylia i odzież – 104,4, nafta i pochodne – 129,6, minerały – 4,1, rudy żelaza i metale – 1015, maszyny i samochody – 42,7, mąka – 200, mięso i ryby – 100, śledzie – 36, tłuszcze jadalne – 70, tłuszcze przemysłowe – 50, ser – 24, mleko skondensowane – 10, kakao, herbata, kawa – 10, owoce i susz – 30, pasze – 50[791]. Dane te zostały przez rząd polski złożone do UNRRA, gdzie uzgodniono zapotrzebowanie na pierwsze sześć miesięcy (w tys. ton): żywność – 2529, odzież – 307, obuwie – 40, zagospodarowanie rolnictwa – 709, zagospodarowanie przemysłu – 2163, drewno – 2500[792].

Pracownicy departamentu mieli oparcie w zespołach fachowców. Kierownikiem wydziału morskiego był Ołtarzewski, po jego wyjeździe do Londynu funkcję tę objął Tadeusz Ocioszyński. Ołtarzewski współpracował z dwoma grupami specjalistów. Jedną tworzyli: Paweł Bomas, Franciszek Lubecki, Ocioszyński, Tadeusz Tepper, drugą: Piotr Blitek („Dąb", „Morski"), Bolesław Kasprowicz („Turoń"), Stanisław Ludwig („Mariusz"), Józef Kulikowski – sprawy rybołówstwa, Tadeusz Weychert. Współpracownikami, poza wymienionymi, byli: Władysław Kowalenko, Witold Grot, Józef Poznański, Jerzy Michalewski[793].

Stanisław Wóycicki, jako prezes Związku Elektryków Polskich, skupił wokół siebie specjalistów z tej dziedziny[794], m.in. Zygmunta Wierzbowskiego[795]. W tym gronie przygotowywano projekty rozwoju elektryfikacji państwa, m.in. *Potrzeby elektryfikacji i przemysłu elektrotechnicznego silnoprądowego w związku z projektowanym powrotem w ciągu 2 lat do stanu z 1939 r.*[796]

---

[788] *Ibidem*, 202/V-1, Instrukcja dla Wydziałów Przemysłowych, k. 1–3.
[789] SPP, MSW, t. 2A, poz. 15.
[790] AAN, 207, Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi, Pismo Departamentu Przemysłu i Handlu z 3 VII 1942 r., k. 2.
[791] *Ibidem*, 202/I-35, k. 169–171; *ibidem*, 207, Pismo Departamentu Przemysłu i Handlu z 22 XI 1943 r., k. 42.
[792] *Ibidem*, 207, Pismo J. Kwapińskiego do Delegata Rządu z 25 IX 1944 r., k. 164–165.
[793] AIPN, MBP, t. 1219, Charakterystyka wydziału morskiego przy delegaturze rządu londyńskiego w Warszawie z 9 XI 1953 r., k. 9–10; A. Ropelewski, *Sprawy gospodarki morskiej w kraju w latach 1940–1944*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1967, nr 3; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 94; B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Wydział Marynarki...*, s. 208.
[794] S. Wóycicki, *Biuro Spraw Elektrycznych*, „Przegląd Elektrotechniczny" 1986, nr 9, s. 271–272.
[795] Z. Flisowski, *Mgr inż. Zygmunt Wierzbowski*, *ibidem*, 1987, nr 9, s. 250–251.
[796] AAN, 202/V-3, k. 7–9.

Wokół inż. Władysława Biernackiego skupiło się grono specjalistów z zakresu górnictwa: Stanisław Grychowski, Stanisław Kossuth, Marian Lubowicki, Wacław Bóbr, Antoni Rowiński, Jerzy Todtleben, Bolesław Krupiński, Władysław Olczakowski, Artur Michl. Tworzyli oni „ośrodek organizacji przyszłego przemysłu węglowego", gdzie opracowano m.in. „schemat organizacyjny i kadrowy przemysłu węglowego oraz górnictwa rud"[797]. W grupie ściśle współpracującej z departamentem, kierowanej przez Biernackiego, byli: Krupiński, Kossuth, Bogusław Kuryłowicz, Bóbr i Piotrowski[798]. Sporządzono m.in. rejestr czterystu inżynierów i sztygarów przewidywanych do objęcia stanowisk po wojnie.

Dla departamentu pracowali również m.in. Jerzy Grzymałowski – opracowujący zagadnienie przemysłu drzewnego, oraz Władysław Psarski[799].

Z departamentem współpracował tajny Komitet Spółdzielczy, do którego należeli: Marian Rapacki[800]– prezes Związku Spółdzielni Spożywców „Społem", Henryk Kołodziejski[801] i Stanisław Miłkowski („Sikorzycki")[802]. Komitet przygotowywał zasady organizacji spółdzielczości w okresie powojennym[803]. Za podstawowe elementy spółdzielczości w Polsce uważano: „a) w dziedzinie rozdziału dóbr spożycia – spółdzielnie powszechne (spożywców), b) w dziedzinie zaopatrzenia rolnika w środki produkcji – spółdzielnie rolniczo-handlowe, c) w dziedzinie zbytu przez rolnika płodów rolnych dla zaspokojenia potrzeb rynku wewnętrznego i eksportu – spółdzielnie rolniczo-handlowe i specjalne spółdzielnie zbytu oraz spółdzielnie rolniczo-przetwórcze, d) w dziedzinie kredytów dla rolników i drobnych wytwórców – Kasy Stefczyka i spółdzielnie kredytowe miejskie, e) w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego – spółdzielnie mieszkaniowe i budowlane, f) w dziedzinie drobnego przemysłu i pracy – spółdzielnie wytwórcze, chałupnicze i pracy, g) w dziedzinie rozwoju kultury społecznej i pomocy wzajemnej – różne spółdzielnie wspólnego zaspokajania potrzeb (spółdzielnie elektryfikacyjne, zdrowia, melioracyjne, ubezpieczeniowe, księgarskie, wzajemnej pomocy itp.), h) w dziedzinie produkcji przemysłowej artykułów spożycia i środków produkcji rolnej – w dziedzinie rozdziału hurtowego tych artykułów, w dziedzinie eksportu rolnego, w dziedzinie finansowania spółdzielni – centrale gospodarcze połączonych spółdzielni"[804].

Jako nadbudowę i organizatora spółdzielczości, zwłaszcza w pierwszym okresie po wojnie, widziano Naczelny Związek Spółdzielczy o szeroko rozbudowanej strukturze. Miały go

---

[797] W. Biernacki, S. Kossuth, *Podziemna organizacja górnictwa węglowego w czasie okupacji*, „Dzieje Najnowsze" 1977, nr 2, s. 166; R. Jarocki, *Z Niwki do Genewy*, Kraków 1980, s. 160–161.

[798] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP na temat działalności Delegatury Rządu z 28 III 1953 r., k. 4.

[799] E. Muszalski, *Grzymałowski Jerzy* [w:] *PSB*, t. 9, s. 121 – zamordowany przez Niemców w czasie powstania warszawskiego 10 VIII 1944 r.; S. Leitgeber, *Psarski Władysław* [w:] *ibidem*, t. 29, s. 258–259 – poległ w czasie powstania warszawskiego w nocy z 17 na 18 VIII 1944 r.

[800] Z. Landau, *Rapacki Marian* [w:] *ibidem*, t. 30, s. 568–571. Zginął 16 IX 1944 r. w Warszawie.

[801] Przed wojną dyrektor Biblioteki Sejmowej.

[802] Stanisław Miłkowski (1905–1945), przed wojną pracownik Związku Spółdzielni Rolniczych, w konspiracji przywódca SL w województwie warszawskim, redaktor miesięcznika „Przebudowa", aresztowany 26 VIII 1944 r. w Międzylesiu, więziony w obozach koncentracyjnych Stutthof i Bergen-Belsen, zginął w kwietniu 1945 r. – *Wychowankowie...*, t.1, s. 117.

[803] *PSB*, t. 13, s. 358–360; *ibidem*, t. 21, s. 260–262; W. Stankiewicz, *Wizja przyszłości kultury polskiej w okresie drugiej wojny światowej* [w:] *Inter arma...*, s. 295.

[804] AAN, 207, Tezy ogólne spółdzielczości, k. 241.

tworzyć wydziały gospodarcze: Centrala Handlowa, Produkcji, Centralny Bank Spółdzielczy, Centrala Ubezpieczeniowa, Mleczarska, Budowlana, Wymiany z Zagranicą oraz wydziały organizacyjno-patronackie: Główny, Instrukcyjno-Rewizyjny, Społeczno-Wychowawczy.

Innym współpracownikiem departamentu był inż. Jan Piotrowski, członek Polskiego Związku Przemysłowców Metalowych. W jego spuściźnie, przechowywanej w archiwum PAN w Warszawie, znajdują się m.in. przygotowane w 1943 r. opracowania: *W dążeniu do uprzemysłowienia* i *Organizacja przemysłu i ludzi z nim związanych wobec przyszłych zadań gospodarki*[805].

Departament opracował liczne projekty aktów prawnych: dekretu o tymczasowym samorządzie gospodarczym przemysłu, rzemiosła i handlu, rozporządzenia Rady Ministrów o zakresie przywozu i wywozu towarów, rozporządzenia ministra przemysłu, handlu i żeglugi o warunkach udzielania pozwoleń na przywóz i wywóz towarów z zagranicy, tymczasowego statutu zrzeszenia Związek Przemysłu, Rzemiosła i Handlu[806], wytycznych dla przymusowych zarządów przedsiębiorstw przemysłowych, rzemieślniczych i handlowych działających na podstawie dekretu o przejściowym zabezpieczeniu mienia, dekretu w sprawie tymczasowego uregulowania spraw organizacji zrzeszeń i porozumień gospodarczych, dekretu w sprawie tymczasowych zmian w przepisach prawa przemysłowego, bankowego, ubezpieczeniowego i kodeksu handlowego, dekretu i rozporządzenia dotyczących reglamentacji wytwarzania artykułów pierwszej potrzeby: węgla, nafty, drewna, żelaza, stali, metali kolorowych i szlachetnych, surowców i wyrobów włókienniczych oraz odzieżowych, skór, futer i wyrobów skórzanych, papieru, surowców i wyrobów chemicznych, artykułów spożywczych i wewnętrznego obrotu towarowego tym artykułami, dekretu o zmianie niektórych przepisów obowiązujących w dziedzinie regulowania podaży artykułów pierwszej potrzeby i ustalenia cen, dekretu o tymczasowym ustroju administracji handlowych portów morskich, dekretu o uregulowaniu stosunków własnościowych, dekretu o zabezpieczeniu przedsiębiorstw skonfiskowanych, przymusowo zarządzanych przez czynniki okupacyjne i opuszczonych, dekretu o przymusowej gospodarce lokalami użytkowymi, dekretu o przymusie pracy, dekretu o regulowaniu płac[807].

Po powstaniu warszawskim departament podjął pracę w październiku 1944 r. Na etacie było wówczas siedem osób: kierownik[808], jego zastępca, referenci: przemysłu, handlu, przemysłu rolnego, ogólny i sekretarka, przy czym z personelu etatowego z lipca 1944 r. zostały tylko dwie osoby[809]. W listopadzie–grudniu 1944 r. nawiązano kontakt z Biurem Wojskowym Przemysłu i Handlu – z budżetu departamentu wypłacono wówczas pobory dwóm osobom. Od 1 stycznia 1945 r. departament przejął ostatecznie grupę dotychczasowych pracowników „Teczki". Połączenie obu komórek miało nastąpić 1 sierpnia 1944 r., jednakże w związku z wybuchem powstania warszawskiego odbyło się dopiero z począt-

---

[805] E. Sztraj, *Z materiałów Jana Piotrowskiego*, „Materiały i dokumenty do dziejów nauki polskiej w czasie II wojny światowej" 1987, nr 3, s. 37–148.

[806] AAN, 202/V-1, Statut tymczasowy zrzeszenia gospodarczego pod nazwą Związek Przemysłu, Rzemiosła i Handlu, k. 6–12; *ibidem*, Wytyczne dla przymusowych zarządców przedsiębiorstw przemysłowych, rzemieślniczych i handlowych, k. 17–20; AAN, 202/V-4, k. 29–38, 74–74a, 75–75a.

[807] *Ibidem*, 202/I-1, Zestawienie zagadnień opracowanych przez departamenty Delegatury Rządu, k. 38–39.

[808] Nie wiemy, kto pełnił funkcję dyrektora (kierownika) departamentu. Bolesław Rutkowski zginął w czasie powstania warszawskiego. Według powojennych materiałów MBP dyrektorem departamentu po upadku powstania miał być Edward Strzelecki – AIPN, 0397/134, t. 2, Opracowanie na temat Departamentu Przemysłu z 1950 r., k. 11.

[809] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „560/H" za czas od lipca 1944 r. do 25 II 1945 r., k. 93–97.

kiem 1945 r. Nie znamy danych osób pracujących na przełomie 1944 i 1945 r. Kierując się stanowiskami w „Teczce", możemy przypuszczać, że do departamentu przeszli: inż. Zygmunt Okołów-Podhorski („Konstanty") – szef „Kielni", Alfred Karol Jaroszewicz („Turczyński") – sekretarz „Kielni" (jako zastępca kierownika?)[810], dwie z trzech łączniczek: „Jadwiga", „Rena", „Ewa"[811]. W styczniu–lutym 1945 r. na etacie pozostawało dziewięć osób z departamentu: kierownik, jego zastępca, pięciu referentów, sekretarka i łączniczka, oraz piętnaście osób z „Teczki": kierownik, jego zastępca, jedenastu referentów i dwie łączniczki. Personel departamentu liczył więc 24 osoby[812]. W marcu–kwietniu 1945 r. na etacie pozostawało dziewięć osób ze starej obsady departamentu: kierownik, zastępca, referent przemysłu, dwóch referentów handlu, referent ogólny, referent przemysłu rolnego, sekretarka i łączniczka. Ponadto zatrudnionych było piętnaście osób przejętych z „Teczki": kierownik, zastępca, referent ogólny, referent, dwie łączniczki, referent elektryfikacji, dwóch referentów materiałów wybuchowych, dwóch – motoryzacji, referent lotnictwa, dwóch referentów amunicji i referent szkolnictwa zawodowego[813]. Według powojennych materiałów MBP kierownikami poszczególnych grup (referatów) mieli być: Andrzej Zalewski („Andrzej")[814] – przemysł hutniczy, inż. Adam Kręglewski[815] – przemysł metalowo-maszynowy, prof. Trepka[816] – przemysł chemiczny, Józef Pfeifer[817] – przemysł skórzany, inż. Karol Bajer[818] – przemysł włókienniczy, Józef Przedpełski[819] – przemysł cementowy, Wanda Litterer – sekretarka[820]. Nieco więcej wiemy na temat grupy hutniczej. Obok Zalewskiego mieli pracować tutaj: Eugeniusz Czechowicz i Monsior – zajmujący się zagadnieniem eksportu żelaza, Jerzy Janczewski – zaopatrzenia hutnictwa, Stanisław Oleński – doboru kadr w hutnictwie, Marceli Siedlanowski[821], Marecki,

---

[810] Jednocześnie oficer AL i współpracownik wywiadu sowieckiego – S. Marat, J. Snopkiewicz, *Ludzie bezpieki. Dokumentacja czasu bezprawia*, Warszawa 1990, s. 158.

[811] Dane według listy odpraw dla pracowników BW Przemysłu z listopada 1944 r. – WIH, III/27/6, k. 131, 155.

[812] Występują tutaj różnice między sprawozdaniem departamentu (gdzie wykazywanych jest 21 osób) a sprawozdaniem z kontroli finansowej.

[813] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Zestawienie wypłat w marcu i kwietniu 1945 r.

[814] Andrzej Zalewski, ur. w 1898 r., inżynier dróg i mostów, zamieszkały w Warszawie przy ul. Miedzeszyńskiej 12 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 832.

[815] Adam Kręglewski (1886–1969), dyrektor Państwowych Zakładów Inżynierii w Warszawie, w okresie okupacji prowadził montownię rowerów, po wojnie dyrektor Centralnego Zarządu Przemysłu Metalowego i Elektrotechnicznego – *Słownik polskich pionierów techniki*, s. 111–112.

[816] Najprawdopodobniej Edmund Trepka-Nekanda (1880–1964), dyrektor Związku Przemysłu Chemicznego, zamieszkały przy ul. Koszykowej 6 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 756.

[817] Józef Mieczysław Pfeiffer (1888–1969), przemysłowiec, od 1935 r. prezes Związku Przemysłowców Garbarzy, od 6 IX 1939 r. komendant V okręgu Straży Obywatelskiej w Warszawie, od marca 1945 r. organizował Centralny Zarząd Przemysłu Garbarskiego – J. Tomaszewski, *Pfeiffer Józef Mieczysław* [w:] *PSB*, t. 25, s. 756–757.

[818] Karol Bajer, ur. w 1889 r., inżynier chemik, dyrektor Izby Przemysłowo-Handlowej w Łodzi, we wrześniu 1939 r. zastępca przewodniczącego Komitetu Obywatelskiego w Łodzi – *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia...*, s. 7–8; J. Wasiak, *Organizacja okupacyjnego Zarządu Miejskiego w Łodzi (1939–1945)*, „Rocznik Łódzki" 1981, s. 67.

[819] Józef Antoni Przedpełski (1884–1960), inżynier górnik, jeden z kierowników Izby Przemysłowo-Handlowej w Sosnowcu, od stycznia 1945 r. brał udział w uruchamianiu przemysłu, głównie cementowego, na Śląsku – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 597; J. Jaros, *Przedpełski Józef Antoni* [w:] *PSB*, t. 28, s. 706–707.

[820] AIPN, 0397/134, t. 2, Opracowanie na temat Departamentu Przemysłu z 1950 r., k. 11.

[821] Marceli Siedlanowski (1894–1976), inżynier mechanik, budowniczy Stalowej Woli, następnie od lipca 1940 r. do sierpnia 1944 r. pracował oficjalnie w firmie K. Rudzki w Warszawie, po powstaniu warszawskim wywieziony do obozu w Duckenwalde pod Berlinem, od 13 II 1945 r. pracował w Centralnym Zarządzie Przemysłu Hutniczego w Katowicach – S. Wróblewski, *Siedlanowski Marceli* [w:] *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, s. 139–141.

Wróblewski, Zygmunt Majewski i Adam Stupicki – zagadnieniami technicznymi[822]. W grupie chemicznej mieli pracować: inż. Żmaczyński i inż. Jarzyński – obaj nad zagadnieniem benzyn syntetycznych.

W okresie popowstaniowym nadal trwały prace w dziedzinach: rzemiosła, szkolenia, odbudowy, elektryfikacji, handlu, prawnej. Przygotowano opracowania przedstawiające aktualną sytuację na różnych terenach Polski (Łódź, Poznań, Kraków, Częstochowa, Piotrków Trybunalski) i w różnych dziedzinach życia gospodarczego (hutnictwo, budownictwo). Prowadzono także prace przyszłościowe, m.in. nad zapotrzebowaniem na maszyny dla przemysłu budowlanego. Współpracowano z Departamentem Likwidacji Skutków Wojny. Departament Przemysłu i Handlu zakończył prace najprawdopodobniej w maju 1945 r.

4. Departament Poczt i Telegrafów (krypt.: „Avizo", „Przekaz", „570/T")[823]

Powstał w początkach 1941 r.[824], a jego dyrektorem był Tadeusz Dziekan („Mielecki")[825]. Podzielony był na trzy działy: ogólno-administracyjny (wydziały: osobowy, organizacyjno-prawny, gospodarczy), pocztowy (wydziały: pocztowy i komunikacyjny) i techniczny (wydziały: urządzeń stacyjnych, urządzeń liniowych, radio)[826]. W 1943 r. było ośmiu–dziewięciu pracowników w Warszawie oraz dziewięciu–dziesięciu łącznie w okręgach (Warszawa-miasto, Kielce, Lublin, Kraków i Lwów)[827]. Jeszcze w lipcu 1945 r. na etacie delegatury były trzy osoby: kierownik departamentu, referent oraz łączniczka, wykonująca również prace biurowe[828]. Jeden z pracowników zmarł w styczniu 1945 r.

Zadaniem departamentu było: 1) wykonanie postulatów wojska w zakresie przekazanych spraw, 2) zorganizowanie centrali i okręgów, 3) przygotowanie projektów aktów prawnych, 4) zorganizowanie samopomocy wśród pracowników poczty[829]. Postulaty wojska stawiały przed departamentem zadania: 1) dokonania obsady na wszystkich szczeblach organizacyjnych, 2) przygotowania organizacji poczty polowej, 3) przygotowania opanowania obiektów i urządzeń telekomunikacyjnych, 4) przygotowania zniszczeń (dających się później łatwo naprawić) w urządzeniach telekomunikacyjnych w celu przerwania łączności wroga[830].

Departament przygotował obsadę centrali i stanowisk w okręgach: warszawskim, krakowskim, radomskim, katowickim, poznańskim, lwowskim oraz wileńskim. W zakresie prac bieżących opracowano m.in. referat „Obecny stan organizacji »niemieckiej poczty Wschód« na terenie RP"[831].

Na okres powojenny opracowano liczne akty prawne, m.in. rozporządzenia: w sprawie przekazania zwierzchniego kierownictwa nad niektórymi przedsiębiorstwami prywatnymi

---

[822] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP na temat działalności Delegatury Rządu z 28 III 1953 r., k. 6.
[823] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.
[824] AAN, 202/X-1, Sprawozdanie organizacyjne za czas od 1 IV 1941 r. do 30 IX 1942 r., k. 2–3.
[825] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 61; A.C. Żak, *Departament poczt i telegrafów przy Delegaturze Rządu na Kraj*, „Technika i eksploatacja poczty" 1984, nr 2, s. 23–26; S. Lewandowska, P. Matusak, *Pocztowcy i łącznościowcy w walce z okupantem hitlerowskim 1939–1945*, Siedlce 1996, s. 46.
[826] AAN, 202/X-1, Poczta i telekomunikacja – schemat, k. 9.
[827] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 207.
[828] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz stanowisk do wydatków budżetowych za maj–czerwiec i lipiec 1945 r.
[829] AAN, 202/X-1, Sprawozdanie organizacyjne za czas od 1 IV 1941 r. do 30 IX 1942 r., k. 3.
[830] BZNO, 16596/II, Instrukcja dla Oddziałów Poczt i Telegrafów; G. Górski, *Administracja...*, s. 308–309.
[831] AAN, 202/X-1, Obecny stan organizacji „niemieckiej poczty Wschód" na terenie RP, k. 1–1a.

telegrafów i telefonów państwowemu przedsiębiorstwu Polska Poczta Telegraf i Telefon, podjęcia działalności przez państwowe przedsiębiorstwo Polska Poczta Telegraf i Telefon, utworzenia Ekspozytury Dyrekcji Poczt i Telegrafów w Warszawie z siedzibą w Radomiu, zmiany niektórych postanowień ministra poczty i telegrafów z 31 sierpnia 1935 r. o organizacji państwowego przedsiębiorstwa PPTiT, w sprawie taryfy pocztowej, telegraficznej i telefonicznej, w sprawie wprowadzenia w życie nowych przepisów o przewozie poczty, w sprawie radioabonentów, w sprawie postępowania z listami poleconymi i paczkami zwykłymi przez niektóre urzędy pocztowe, projekty: noweli do ustawy emerytalnej i dekretu w sprawie zmiany rozporządzenia z 27 maja 1924 r. o PKO[832].

5. Departament Komunikacji (krypt.: „Ruch", „Most", „590/K")[833]

Departament powstał w 1941 r.[834] Jego kolejnymi dyrektorami byli: Witold Czapski („Ciszewski", „Kierzkowski") – aresztowany 13 lipca 1942 r.[835], Jan Dybowski („Jawor") – aresztowany 10 listopada 1942 r. (razem z łączniczką Karską), Stanisław Łaguna, były dyrektor DOKP we Lwowie. Zastępcami dyrektora byli: Dybowski – do lipca 1942 r. i Łaguna – do listopada 1942 r., pracownikami zaś: Bogumił Hummel[836], Adam Krzyżanowski, Bohdan Cywiński[837] i Adam Kmita – były dyrektor DOKP w Krakowie[838]. Najprawdopodobniej pracował również tutaj Lucjan Kapitaniak[839]. Departament współpracował z konspiracyjną Organizacją Kolejową, do której należeli m.in. Adam Tura, Wiktor Hansman, Władysław Chmura i Leon Syczak[840].

Departament składał się z siedmiu sekcji: personalno-administracyjnej – szef „Mikulski"[841], organizacyjnej, eksploatacyjnej, budowy i utrzymania kolei, mechanicznej, dróg kołowych i dróg wodnych[842]. W drugiej połowie 1942 r. sekcje liczyły po dwie osoby[843]. Według powojennych materiałów MBP uzgodniona została obsada kierowniczych stanowisk

---

[832] *Ibidem*, Sprawozdanie Departamentu Poczt i Telegrafów za II kwartał, k. 7.

[833] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.; B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Wydział Marynarki...*, s. 205.

[834] W sprawozdaniu departamentu za pierwszy kwartał 1942 r. mowa jest o kontynuowaniu prac rozpoczętych wcześniej – AAN, 202/X-2, Sprawozdanie Departamentu Komunikacji za I kwartał 1942 r., k. 5; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „590/K" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 312.

[835] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 99.

[836] Pracownik Ministerstwa Komunikacji, m.in. naczelnik Wydziału Nawierzchni w Departamencie Utrzymania i Budowy Kolei – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 198.

[837] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Bohdana Cywińskiego, k. 72.

[838] *Ibidem*, MBP, t. 1219, Analiza konspiracyjnej działalności z okresu okupacji w resorcie komunikacyjnym, k. 12–13 – tu występuje nazwisko Humel. W połowie lat trzydziestych Adam Kmita był naczelnikiem Wydziału Ruchu w DOKP we Lwowie, a następnie dyrektorem DOKP w Radomiu – *20-lecie komunikacji w Polsce odrodzonej*, Kraków 1939, s. 239; *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 203.

[839] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 81.

[840] *Żołnierze żelaznych szlaków...*, s. 12, 271–272, 601. Leon Syczak zginął na Pawiaku w maju 1943 r.

[841] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „590/K" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 310.

[842] Zagadnienia, którymi zajmowała się sekcja dróg wodnych, zostały w drugiej połowie 1943 r. przekazane do Departamentu Robót Publicznych i Odbudowy.

[843] WIH, III/109/9, Sprawozdanie z wykonania przez Departament Komunikacji A.Z. do 1 VII 1942 postulatów postawionych mu przez Komendę Główną Sił Zbrojnych w Kraju. Według materiałów „Niku" do połowy 1943 r. pracownicy departamentu (dziesięciu) nie pobierali wynagrodzenia – AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „590/K" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 312.

w powojennym Ministerstwie Komunikacji, m.in. wiceministrem miał być Włodzimierz Filipkowski[844]. Dyrektorami poszczególnych departamentów mieli zostać: Janowski – ogólnego, Józef Kałuski[845] – finansów, Michał Kuc[846] – handlowo-taryfowego, inż. Łaguna – ruchu, inż. Seweryn Andrzejewski[847] – budowy i utrzymania kolei, inż. Mieczysław Stodolski[848] – mechanicznego, inż. Aleksander Gajkowicz[849] – dróg kołowych, Kułaczkowski – biura personalnego. Uzgodniono też kandydatury na stanowiska dyrektorów DOKP: inż. Lenkiewicz[850] – Warszawa, Lesiewicz – Łódź, Adam Kmita – Kraków, dr Stanisław Świgos[851] – Lwów, inż. Edmund Mizerski[852] – Poznań, Cywiński[853] – Wilno[854], inż. Stefan Juszczacki – Toruń, Łopiński jako zastępca dyrektora w Katowicach[855]. Organizowano także dyrekcję dla Prus Wschodnich, w pracach tych brali udział: Henryk Błaszkowski – typowany na zastępcę dyrektora do spraw technicznych, Zygmunt Włodzimierz Gruetzmacher („Bończyc") – przyszły dyrektor, Zdzisław Wojciechowski – wskazywany na naczelnika służby mechanicznej, Syczak, Kuc – zastępca dyrektora do spraw administracyjnych, Zagner – naczelnik służby zasobów, Kukla – naczelnik biura personalnego[856]. We Wrocławiu dyrektorem kolei miał zostać Stefan Higersberger[857], a naczelnikiem wydziału elektrotechnicznego – Zygmunt Godlewski („Leszek")[858]. Nie wiemy, w jakim zakresie wymienione osoby podjęły pracę już w okresie okupacji, część z nich natomiast objęła wysokie stanowiska w powojennym Ministerstwie Komunikacji.

---

[844] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 105.

[845] Przed wojną m.in. kierował Wydziałem Rozchodów Kolejowych w Ministerstwie Komunikacji – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 197.

[846] Przed wojną naczelnik Wydziału Handlowo-Taryfowego w DOKP w Poznaniu – *ibidem*, s. 203.

[847] Przed wojną dyrektor tegoż departamentu w Ministerstwie Komunikacji – *ibidem*, s. 198; *20-lecie komunikacji...*, s. 235.

[848] Przed wojną dyrektor tegoż departamentu w Ministerstwie Komunikacji – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 199; *20-lecie komunikacji...*, s. 235. Według innych materiałów MBP dyrektorem Departamentu Mechanicznego miał zostać Wacław Młodecki – AIPN, 00231/99, t. 4, k. 327, Arkusz ewidencyjny, k. 327.

[849] Aleksander Gajkowicz (1897–1971), inż. dróg i mostów, absolwent Politechniki Warszawskiej, członek zarządu Polskiego Kongresu Drogowego, w latach 1937–1939 naczelnik Wydziału Budowy i Utrzymania Dróg w Ministerstwie Komunikacji, mieszkał w Warszawie przy ul. Kossaka 13; w czasie okupacji pracował w Zarządzie Miasta Warszawy, po wojnie był dyrektorem Departamentu Dróg Kołowych w Ministerstwie Komunikacji, w latach 1962–1965 wiceminister komunikacji – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 189; *Słownik polskich pionierów techniki*, s. 65.

[850] W powojennym oświadczeniu inż. Lenkiewicz inaczej przedstawił organizację dyrekcji okręgowych. On sam miał być po wojnie naczelnikiem służby ruchu w Poznaniu, na dyrektora wysuwany był Glas, a Paweł Ejsmont na jego zastępcę. W Toruniu dyrektorem miał być Aleksander Dziewulski, jego zastępcą Ostrowski, a Jerzy Chmielewski naczelnikiem służby ruchu – AIPN, 00231/188, t. 4, Oświadczenie inż. Lenkiewicza z 19 VIII 1952 r., k. 90–91. W związku z tym, że Dziewulski („Rawicz") był zastępcą szefa Wydziału Komunikacji NSZ (CSW III), a Jan Ostrowski („Antoni") jego zastępcą, być może przy odtwarzaniu administracji kolejowej przygotowywanej przez delegaturę mylono ją z taką samą administracją szykowaną przez NSZ, być może Służbą Cywilną Narodu. Według materiałów MBP natomiast departament na dyrektora kolei w Warszawie proponował Henryka Buzunia („Górecki") – AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Henryka Buzunia, k. 44.

[851] Przed wojną wicedyrektor DOKP we Lwowie – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 203.

[852] Przed wojną wicedyrektor DOKP w Poznaniu – *20-lecie komunikacji...*, s. 239.

[853] Prawdopodobnie inż. Bohdan Cywiński, ur. w 1885 r., zamieszkały w Warszawie przy ul. Grójeckiej 42a – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 115.

[854] AIPN, 0397/134, Opracowanie MBP na temat Departamentu Komunikacji z 1950 r., k. 45.

[855] *Ibidem*, 00231/188, t. 4, Pismo WUBP we Wrocławiu z 28 II 1954 r., k. 101.

[856] *Ibidem*, t. 3, Protokół przesłuchania Michała Kuca z 7–8 V 1950 r., k. 150–152; *ibidem*, Protokół przesłuchania Henryka Błaszkowskiego z 25 X 1950 r., k. 181–186; *ibidem*, Protokół przesłuchania Zygmunta W. Gruetzmachera z 25 XI 1950 r., k. 343–348.

[857] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny, k. 151.

[858] *Ibidem*, k. 126.

Przy departamencie istniało przedstawicielstwo ZWZ/AK. Przedstawicielem był płk dyplomowany inż. Tadeusz Kurcyusz[859], szef Komunikacji Wojskowej w KG ZWZ/AK. Aresztowany w sierpniu 1942 r., po zwolnieniu z więzienia w grudniu 1942 r. nawiązał kontakt z NSZ, następnie – po aresztowaniu płk. Ignacego Oziewicza – objął funkcję dowódcy NSZ, którą pełnił do śmierci w kwietniu 1944 r.

Praca departamentu polegała na organizowaniu placówek terenowych, opracowywaniu projektów aktów prawnych z dziedziny komunikacji i materiałów dla innych departamentów. Prace organizacyjne wykonywano w porozumieniu z przedstawicielem AK i według postulatów Sił Zbrojnych[860]. W zakresie prac projektowych dokonano rewizji przepisów rachunkowości w służbie drogowej, zaproponowano zmiany w celu ich uproszczenia i zmniejszenia kosztów prowadzenia rachunkowości, opracowano zmiany w statucie dyrekcji okręgowych mające na celu przywrócenie wydziałom fachowym odpowiedniego wpływu w dziale gospodarki personalnej, przygotowano projekt zmian w statucie Ministerstwa Komunikacji, przewidujący utworzenie dyrekcji generalnej i włączenie zarządu portów morskich, dokonano rewizji postanowień dotyczących warunków pracy w celu przeprowadzenia zmian wskazanych praktyką przedwojenną. Na potrzeby innych departamentów opracowano programy: inwestycyjno-budowlany w dziedzinie komunikacji w okresie powojennym, nowoczesnego wyposażenia warsztatów i parowozowni oraz uzupełnienia taboru kolei[861].

W połowie 1942 r. aresztowano łącznika departamentu N.N. („Grzegorz"). W wyniku prowadzonego śledztwa został aresztowany Czapski, a po kilku dniach Kurcyusz[862] i Łaguna. Dzięki zabiegom rodzin i organizacji konspiracyjnych Czapski został zwolniony 23 września, a Kurcyusz – 24 grudnia 1942 r. W więzieniu znaleźli się również Dybowski i ppłk Otton Grosser, szef Biura Wojskowego Komunikacji KG AK[863]. Dybowski i Grosser zostali rozstrzelani 12 lutego 1943 r., a Łagunę wysłano w kwietniu do Oświęcimia[864]. Najprawdopodobniej po aresztowaniu Dybowskiego kierownictwo departamentu ponownie objął – znajdujący się już na wolności – Czapski. W notatkach kierownika Biura Prezydialnego Stefana Pawłowskiego widnieje zapis, że dyrektorem departamentu w 1944 r. był Łaguna[865].

W 1943 r., na mocy porozumienia delegata rządu z dowódcą AK, doszło do scalenia departamentu z Biurem Wojskowym Komunikacji Szefostwa Biur Wojskowych KG AK. Zgodnie z tym porozumieniem na czele departamentu miał stać fachowiec w dziedzinie kolejnictwa, a jego zastępcą miał być fachowiec od dróg lądowych. Biuro Wojskowe miało oddać do departamentu swój personel, zostawiając tylko nielicznych fachowców do prac związanych z walką i Odtwarzaniem Sił Zbrojnych. Od tej pory szef departamentu miał podlegać wyłącznie dowódcy AK[866]. I projekt ten został najprawdopodobniej zrealizowany,

---

[859] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 105–107.

[860] AAN, 202/XIII-1, Instrukcja ogólna dla Wydziału Wojskowego w okręgu, k. 1–3; *ibidem*, Instrukcja dla Oddziału Komunikacji, k. 4–7; *Postulaty Administracji Zmilitaryzowanej...*, s. 247–251.

[861] AAN, 202/II-11, k. 134a–135; *ibidem*, 202/I-1, k. 41.

[862] Według Andrzeja Krzysztofa Kunerta (*Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 106) Tadeusz Kurcyusz został aresztowany miesiąc później, około 26 VIII 1942 r.

[863] AAN, 202/II-34, Sprawa inżyniera D., k. 3.

[864] J. Garliński, *Świat mojej pamięci*, Londyn–Warszawa 1998, s. 324–326; *Księga pamięci...*, t. 2, s. 637 – transport z 29 IV 1943 r., numer obozowy 119335 – tu jako Stanisław Laguna.

[865] Kopia notatek w zbiorach autora.

[866] AAN, 202/X-2, Tezy SSS w sprawie komunikacji, k. 1.

gdyż według materiałów „Niku" zasadnicza praca departamentu rozpoczęła się w lipcu–sierpniu 1943 r. Wydatki na departament wzrosły w tym czasie o 106 proc. Wcześniej na etacie miało być tylko dwóch pracowników[867], od lipca było ich dziewięciu, a w końcu roku siedmiu – dwie osoby przeszły do Departamentu Robót Publicznych i Odbudowy[868].

W połowie 1944 r. w skład departamentu miała wejść Komisja do spraw Lotnictwa, która już wcześniej współpracowała z nim[869]. Brak o niej danych personalnych. Według materiałów MBP zagadnienia linii lotniczych miał opracowywać, ale dla Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, prof. Kluss, przedwojenny pracownik Ministerstwa Komunikacji[870].

Departament działał nadal, także po upadku powstania warszawskiego. W maju 1945 r. na etacie pozostawali jeszcze: szef departamentu, zastępca, szef sekcji organizacyjnej, zastępca szefa sekcji utrzymania kolei, sekretarz i kierownik prac taryfowych[871]. Według powojennego opracowania MBP rozwiązanie departamentu nastąpiło w czerwcu lub lipcu 1945 r. w mieszkaniu Czapskiego w Milanówku[872].

6. Departament Robót Publicznych i Odbudowy (krypt.: „Przyszłość" – od 3 kwietnia 1943 r., „Wizja", „610/Od")[873]

Departament powstał w drugiej połowie 1942 r., a 12 grudnia 1942 r. delegat rządu nakazał Stefanowi Bryle opracowanie zakresu jego kompetencji[874]. Dyrektorami byli kolejno: Bryła („Osiński", „Władysław Zakrzewski") – aresztowany 14 listopada 1943 r.[875], Bronisław Ziemięcki – aresztowany 9 lutego 1944 r.[876], Stanisław Araszkiewicz („Jastrzębiec"), poprzednio od 1942 r. zastępca dyrektora[877]. Według powojennych materiałów MBP zastępcą dyrektora departamentu miał być prof. Michał Kaczorowski[878]. Łączniczką prof. Bryły była Maria Wasiutyńska-Frankowska („Ewa")[879], kolejną łączniczką była Zofia Buczma[880].

Bryła ustalał zakres działalności swojej komórki w porozumieniu z dyrektorami departamentów: Spraw Wewnętrznych, Rolnictwa, Przemysłu i Handlu oraz Likwidacji Skutków Wojny. W wyniku tych uzgodnień do jego departamentu miały zostać przekazane:

„1. z Departamentu Spraw Wewnętrznych sprawy: a) nadzoru budowlanego i zabudowania osiedli, rozbudowy miast, planowania regionalnego, normalizacji materiałów

---

[867] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za 1943 r., k. 222.
[868] *Ibidem*, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 206.
[869] *Ibidem*, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „590/K" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 313.
[870] *Ibidem*, t. 2, Opracowanie MBP „Departament Strat i Odszkodowań Wojennych Delegatury Rządu Londyńskiego na Kraj" z 1 XII 1950 r., k. 151.
[871] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz likwidacyjny „590/K" na czerwiec 1945 r.
[872] *Ibidem*, MBP, t. 1219, Analiza konspiracyjnej działalności z okresu okupacji w resorcie komunikacyjnym, k. 14.
[873] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.
[874] AAN, 202/I-52, Pismo „Wrocławskiego" z 12 XII 1942 r., k. 7. Ustalenie zakresu działania miało nastąpić w porozumieniu z dyrektorami departamentów: Spraw Wewnętrznych, Rolnictwa, Przemysłu i Handlu, Komunikacji, Likwidacji Skutków Wojny.
[875] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 500.
[876] *Ibidem*, s. 542; R. Domańska, *Pawiak – kaźń i heroizm*, s. 418–419.
[877] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 29.
[878] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125.
[879] *Żołnierze Komendy Głównej...*, s. 29–31.
[880] AIPN, 00231/99, t. 3, Wykaz byłych członków „Ciągnika" i Departamentu Odbudowy Delegatury z terenu województwa gdańskiego z 19 II 1954 r., k. 97.

budowlanych, osiedleńczo-mieszkaniowe i polityki budowlanej, b) budowy, przebudowy i ogólnego zarządu gmachów i placów państwowych, c) nadzoru nad wykonywaniem zawodu inżynierów mierniczych przysięgłych i techników oraz zrzeszeń technicznych, d) ochrony i utrzymania znaków granicznych oraz znaków pomiarowych dla pomiarów Państwa, e) nadzoru nad pracami pomiarowymi, dokonywanymi przez związki samorządowe, f) wodociągów i kanalizacji, g) nadzoru nad państwowymi zakładami wodociągowymi, h) grobownictwa wojennego, i) wywłaszczania na cele użyteczności publicznej i odbudowy, j) sanitarno-techniczne;

2. z Departamentu Rolnictwa i Reform Rolnych sprawy: a) obwałowania, regulacji, kanalizacji i utrzymania rzek, zabudowania potoków górskich oraz budowy i utrzymania kanałów i zbiorników wodnych, nie mających na celu żeglugi i spławu, b) wszelkie sprawy, które przed dniem 1 lipca 1932 r. należały do zakresu działania Ministra Robót Publicznych na podstawie ustawy z dnia 19 września 1922 r. (DzU RP nr 62, poz. 574 z 1928 r.) z wyjątkiem spraw, określonych w art. 1 i 2 ustawy z dnia 9 marca 1932 r. o właściwości Ministra Reform Rolnych, w zakresie melioracji (DzU RP nr 26, poz. 235);

3. z Departamentu Komunikacji sprawy: a) Państwowego Funduszu Drogowego, budowy i utrzymania publicznych dróg kołowych oraz nadzoru nad gospodarką drogową związków samorządowych, b) policji drogowej i nadzoru nad ruchem na drogach publicznych, c) obwałowania, regulacji, kanalizacji i utrzymania rzek, zabudowania potoków górskich oraz budowy i utrzymania kanałów i zbiorników wodnych dla celów żeglugi i spławu, d) projektu melioracji Polesia z zastrzeżeniem współdziałania władz wojskowych oraz rolnictwa i reform rolnych, e) hydrografii, f) wszelkie inne sprawy, przekazane Ministrowi Komunikacji rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21 maja 1932 r. w sprawie zniesienia urzędu Ministra Robót Publicznych (DzU RP nr 51, poz. 479), z wyjątkiem nadzoru nad zarobkowym przewozem osób i towarów pojazdami mechanicznymi, żeglugi i spławu, i nadzoru nad ruchem na drogach wodnych oraz turystyki”[881].

Departament podzielony był na siedem wydziałów: ogólny, budowy miast, budowy wsi, techniczno-budowlany, drogowy, wodny i prawny. W początkach 1943 r. departament liczył dziewięć osób, a w końcu roku – czternaście. Także w końcu 1943 r. przekazano 2500 zł na wydział odbudowy w ODR Warszawa-województwo[882].

6.1. Wydział Ogólny

Zadaniem wydziału było: „zbieranie i opracowywanie materiałów dotyczących zniszczeń wojennych w miastach, wsiach, przemyśle, przedsiębiorstwach użyteczności publicznej, dróg leśnych, mostów itd.; opracowanie planu oraz zasad organizacji robót publicznych i odbudowy; opracowanie w porozumieniu z Dep[artamentem] Skarbu ogólnego planu finansowania i kredytowania prac wykonywanych przez przyszłe Ministerstwo Robót Publicznych, opracowanie w porozumieniu z Dep[artamentem] Pracy zasad związanych z rynkiem pracy, obowiązkiem zatrudnienia bezrobotnych, służby pracy oraz wszelkie sprawy niezastrzeżone innym wydziałom departamentu; koordynowanie i uzgadnianie prac innych wydziałów”[883].

---

[881] AAN, 202/XI-1, Zarządzenie o utworzeniu Departamentu Robót Publicznych i Odbudowy, k. 1–2.
[882] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku” za 1943 r., k. 206.
[883] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 5.

Do zadań wydziału należały również sprawy związane z organizacją pomiarów kraju oraz nadzorem nad wykonywaniem zawodu przez mierniczych przysięgłych. W tym zakresie działał Stanisław Kluźniak, który zorganizował tajną Państwową Komisję Egzaminacyjną na mierniczych przysięgłych[884].

W toku realizacji swych zadań wydział opracował tezy programowe, „mały" i „wielki" program robót publicznych. Mały program miał być realizowany w okresie trzyletnim i jego celem było całkowite usunięcie śladów zniszczeń wojennych oraz odbudowa znacznej ich części, wykonanie prostych robót związanych z drogami wodnymi i lądowymi. Wielki program miał być realizowany w ciągu dwudziestu–trzydziestu lat w czterech–sześciu okresach pięcioletnich.

6.2. Wydział Budowy Miast

Według powojennych materiałów MBP naczelnikiem wydziału był prof. Tadeusz Tołwiński[885]. Zadaniem Wydziału było: „ustalenie w porozumieniu z Dep[artamentem] Spraw Wewnętrznych (Wydział Samorządowy) wytycznych rozwoju i rozbudowy miast, uzdrowisk uznanych za posiadające charakter użyteczności publicznej, planowanie organizacji budowy wszelkiego rodzaju budynków i obiektów w miastach i uzdrowiskach mających charakter użyteczności publicznej; opracowanie planu organizacji i programów budowy domów mieszkalnych społecznie niezbędnych przez związki samorządowe, inne osoby prawne oraz pracodawców, ustalenie wytycznych pomocy na budowę takich domów, warunki, jakim powinny odpowiadać mieszkania społecznie niezbędne, warunki korzystania z tych mieszkań, opracowanie planu budowy tymczasowych schronisk dla bezdomnej ludności w miastach; opracowanie wytycznych odbudowy i budowy obiektów użyteczności publicznej w miastach i uzdrowiskach, jak: rzeźni, hal targowych, elektrowni, gazowni, wodociągów i kanalizacji publicznych; opracowanie zasad nadzoru nad budową i odbudową określonych wyżej obiektów przez organa związków samorządowych"[886].

W tym zakresie prowadzono m.in. prace nad obliczeniem wielkości zniszczeń wojennych. Wyliczono, że odbudowa miast będzie kosztowała 1600 mln zł. Dokonano również inwentaryzacji zabytków architektonicznych dla celów odbudowy (prace te objęły m.in.: Łuck, Stanisławów, Jarosław, Przeworsk, Sokal, Nowy Sącz, Gorlice, Luboml, Włodzimierz, Dubno, Krzemieniec, Równe, Horochów, Kazimierz Dolny i Ostróg nad Horyniem)[887].

Specjalne miejsce zajmowała praca nad przygotowaniem odbudowy Warszawy. Miała ona trwać wiele lat, a finansowanie jej miało odbywać się ze specjalnego kredytu oraz po-

---

[884] Od 1930 r. dyrektor Państwowej Szkoły Mierniczej, w okresie okupacji kierownik Wydziału Geodezyjnego w Szkole Budownictwa Lądowego i Wodnego – R. Koronowski, *Kluźniak Stanisław* [w:] *PSB*, t. 13, s. 37.

[885] AIPN, 0397/134, t. 1, Wykaz obsady personalnej Departamentu Odbudowy opracowany w MBP w 1950 r., k. 28; *ibidem*, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125. Tadeusz Tołwiński (1887–1951), inż. architekt, kierownik katedry budowy miast Politechniki Warszawskiej, mieszkał w Warszawie przy ul. Służewieckiej 3 m. 9, wykładowca na tajnych kompletach – *Czy wiesz, kto to jest?,* s. 752–753; *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 4: *Nauki techniczne*, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1988, s. 368–371.

[886] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 5.

[887] *Ibidem*, Sprawozdanie Departamentu za III kwartał 1943 r., k. 15.

mocy Polonii[888]. Na pierwszy okres powojenny projektowano uruchomienie na szeroką skalę budownictwa prowizorycznego i opracowano szczegółowe projekty tego typu budownictwa[889].

6.3. Wydział Budowy Wsi

Według danych MBP naczelnikiem wydziału miał być prof. Franciszek Piaścik (Piasecki, „Zagrodzki"), a miał tu pracować także Gerard (?) Ciołek[890]. Do zadań wydziału należało: „opracowanie w porozumieniu z Dep[artamentem] Rolnictwa zasad planowania regionów rolnych i osiedli wiejskich, ustalenie wytycznych sprawowania kontroli nad sporządzaniem i zatwierdzaniem projektów osiedli wiejskich, organizacji i organów odbudowy wsi; ustalenie w porozumieniu z Dep[artamentem] Rolnictwa typów zagród wiejskich, wykonanie przykładowych projektów zagród wiejskich, opracowanie wzorcowych planów budynków mieszkalnych i gospodarczych, opracowanie zasad nadzoru i bezpłatnej pomocy technicznej oraz poradnictwa budowlanego na wsi; opracowanie w porozumieniu z odnośnymi czynnikami sieci budownictwa użyteczności publicznej na wsi w zakresie: budynków szkół powszechnych i rolniczych, budynków domów społecznych, budynków przemysłu wiejskiego, budynków dla celów zdrowotnych i sportowych, budynków kultu religijnego, oraz wszelkich innych budynków przeznaczonych do użytku publicznego bez względu na rodzaj i charakter; ustalenie zasad i sposobu finansowania i udzielania pomocy w zakresie budownictwa wiejskiego"[891].

Odbudowę zniszczeń wojennych na wsiach zamierzano ukończyć w ciągu pierwszych trzech lat po wojnie. Miała kosztować 570 mln zł, a nowe budownictwo wiejskie w tym okresie – 260 mln zł[892]. Plany przygotowywane na okres późniejszy zmierzały do racjonalnej zabudowy osiedli wiejskich oraz przebudowy starych osiedli w celu ich unowocześnienia[893].

6.4. Wydział Techniczno-Budowlany

W wydziale mieli pracować inż. Rogowski (zginął w powstaniu warszawskim) i inż. Kuncewicz[894]. Do kompetencji wydziału należały sprawy: „opracowania podstaw technicznych do przepisów o scalaniu i przekształcaniu działek oraz zabudowaniu osiedli; koordynowania prac innych wydziałów w zakresie planowania regionalnego i lokalnego zabudowań, ustalania wytycznych odnośnie ochrony przyrody, krajobrazu i zabytków kultury; ustalania wytycznych w zakresie fabrykacji, normalizacji materiałów budowlanych, fabrykatów i konstrukcji budowlanych; opracowania zasad zatwierdzania projektów budowlanych, fachowego przygotowania osób ubiegających się o uprawnienia do

---

[888] *Ibidem*, Tezy z zakresu odbudowy kraju i robót publicznych, k. 37. Warto zauważyć, że prawie cały zespół pracujący nad planami odbudowy Warszawy wszedł po wojnie za zgodą Delegatury Rządu do Biura Odbudowy Stolicy.
[889] *Ibidem*, Ogólne zasady budownictwa prowizorycznego w okresie przejściowym, k. 21–23.
[890] AIPN, 0397/134, t. 1, Wykaz obsady personalnej Departamentu Odbudowy opracowany w MBP w 1950 r., k. 28; *ibidem*, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125; *ibidem*, 00231/99, t. 3, k. 106.
[891] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 6.
[892] *Ibidem*, 202/I-36, Sprawozdanie Departamentu Robót Publicznych, k. 133.
[893] *Ibidem*, 202/XI-1, Tezy z zakresu odbudowy kraju i robót publicznych, k. 37.
[894] AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie MBP na temat Departamentu Odbudowy z 1950 r., k. 28.

kierowania robotami budowlanymi i wykonawców robót budowlanych, organizacji szkolnictwa technicznego, ustalania zasad nadzoru nad budownictwem państwowym, samorządowym i prywatnym; opracowania wytycznych odbudowy i budowy gmachów państwowych, zarządu nieruchomościami państwowymi; wykonywania zarządu nieruchomościami i budynkami państwowymi"[895].

W zakresie prac normalizacyjnych współpracowano z konspiracyjnym Polskim Komitetem Normalizacyjnym, gdzie działali m.in. Kazimierz Gierdziejewski – kierownik sekcji norm odlewniczych[896] oraz Wacław Żenczykowski – kierownik sekcji budowlanej[897]. Opracowano 49 projektów norm budowlanych[898]. Według powojennych materiałów MBP w skład komitetu wchodzili: Żenczykowski oraz profesorowie: Nechay, Warchałowski i Piaścik[899].

Podjęto również szkolenie personelu technicznego (np. w trzecim kwartale 1943 r. przeszkolono 104 instruktorów budownictwa wiejskiego), przygotowano także wiele wydawnictw technicznych z zakresu budownictwa. W Warszawie przeprowadzono rejestrację budynków państwowych i ustalono kolejność oraz sposób ich odbudowy[900].

6.5. Wydział Drogowy

W wydziale mieli pracować Aleksander Gajkowicz[901] i Kazimierz Secomski[902]. Zadaniem wydziału miało być: „opracowanie programów i projektów budowy i utrzymania dróg i mostów państwowych i samorządowych; ustalenie zasad nadzoru nad drogową gospodarką samorządową; wytycznych odnośnie policji drogowej i utrzymania porządku ruchu"[903]. Jednakże wydział do końca 1943 r. nie został przekazany z Departamentu Komunikacji. Prace dotyczące robót publicznych w zakresie dróg lądowych prowadził Wydział Ogólny[904].

6.6. Wydział Wodny

Przekazany w drugiej połowie 1943 r., jego kierownikiem miał być prof. Kazimierz Rodowicz[905]. Do jego kompetencji należały sprawy: „opracowania programów i planów

---

[895] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 6.

[896] J. Piaskowski, *Kazimierz Gierdziejewski jako historyk techniki*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej" 1984, seria D, z. 10, s. 166.

[897] *Słownik polskich pionierów techniki*, s. 2.

[898] AAN, 202/XI-1, Ogólny wykaz prac normalizacyjnych, k. 24–25.

[899] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 126.

[900] AAN, 202/XI-1, Sprawozdanie Departamentu za III kwartał 1943 r., k. 16–17.

[901] Zob. przypis 849 w niniejszym rozdziale.

[902] AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie MBP na temat Departamentu Odbudowy z 1950 r., k. 28; *ibidem*, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125. Według tego ostatniego dokumentu Secomski miał być kierownikiem wydziału planowania ekonomicznego. Kazimierz Secomski, ur. w 1910 r., przed wojną wykładowca w SGH, po wojnie, w latach 1945–1949, dyrektor departamentu w Centralnym Urzędzie Planowania – T. Mołdawa, *Ludzie władzy...*, s. 421.

[903] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 6.

[904] *Ibidem*, Sprawozdanie Departamentu za I półrocze 1943 r., k. 12.

[905] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125. Kazimierz Rodowicz (1885–1951), inż. budownictwa wodnego, oficjalnie pracował jako referent w Urzędzie Dróg Wodnych w Warszawie, od 1945 r. wykładowca Politechniki Warszawskiej, od stycznia 1946 r. kierownik Zakładu Wodnego na Wydziale Inżynierii, profesor od lipca 1946 r.; ojciec Jana („Anoda") z harcerskiego batalionu „Zośka", który zginął 7 I 1949 r. w gmachu MBP w Warszawie – S. Konarski, *Rodowicz Kazimierz* [w:] *PSB*, t. 31, s. 358–360.

regulacji rzek żeglownych i spławnych i ich utrzymania, rzek niespławnych, obwałowania rzek, budowy i utrzymania sztucznych dróg wodnych, budowy zbiorników wodnych, wykorzystanie sił wodnych, planu podstawowych urządzeń dla odwodnienia i nawodnienia większych obszarów, zabudowania górskich potoków, ustalania zasad organizacji centralnego biura hydrograficznego"[906].

Przy wykonywaniu tych zadań współpracowano ze Stowarzyszeniem Inżynierów Wodnych RP, do którego w czasie okupacji należeli inżynierowie: Wacław Bayer, Witold Kozłowski, Andrzej Szczawiński, Wiktor Petrozolin, Jerzy Domaniewski, Janusz Łaszewski, prof. Kazimierz Wójcicki. Z delegaturą kontaktował się także inż. Marian Chudzyński[907].

Planowano uregulowanie 4800 km rzek dla żeglugi i 3700 km – dla spławu oraz wybudowanie 1500 km kanałów dla żeglugi. Projektowano również wykorzystanie zbiorników wodnych na potrzeby energetyki. Elektrownie miały osiągnąć moc 1 mln kW[908]. Jako specjalne zagadnienie opracowano projekt osuszenia Polesia oraz bagien naddniestrzańskich.

6.7. Wydział Prawny

Naczelnikiem wydziału miał być Szymkiewicz[909]. Do zakresu prac należało: „opracowanie projektu ustawy o odbudowie, nowelizacji prawa budowlanego w związku z odbudową zniszczeń wojennych, opracowanie statutu Ministerstwa Robót Publicznych oraz projektów rozporządzeń regulujących organizację ministerstwa w poszczególnych instytucjach władz administracyjnych, projektów wszelkich innych przepisów prawnych dotyczących spraw budowlanych, spraw dróg kołowych i wodnych"[910].

W wydziale przygotowano następujące projekty: dekretu prezydenta RP o powołaniu Ministerstwa Robót Publicznych, statutu organizacyjnego tegoż ministerstwa, zarządzenia o organizacji władz podległych ministerstwu, rozporządzenia prezydenta RP o odbudowie, rozporządzenia wykonawczego do powyższego dekretu o Państwowej Radzie Odbudowy i do tegoż dekretu o dostarczeniu środków przewozowych na cele odbudowy, rozporządzeń: o ułatwieniach przy zabudowaniu osiedli i działek, o rękojmi służącej zabezpieczeniu zabudowania nieruchomości, o spółkach regulacyjno-budowlanych, o obowiązku wykonania przez osoby fizyczne i prawne określonych prac, związanych z odbudową, ustawy budowlanej, ustawy o pomiarach państwa i o stworzeniu mapy gospodarczej kraju[911]. Powojenne materiały MBP wymieniają kierowników kolejnych wydziałów, choć takie nie istniały w strukturze departamentu. Kierownikami tymi mieli być: inż. Władysław Skoczek[912] – odbudowy Warszawy, prof. Jan Zachwatowicz[913]– urbanistyki, inż. Roman Piotrowski

---

[906] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 6.

[907] A. Szczawiński, *Działalność konspiracyjna Stowarzyszenia Inżynierów Wodnych...*, s. 29–30; W. Grabowski, *Plany gospodarki wodnej...*, s. 222–224.

[908] AAN, 202/XI-1, Tezy z zakresu odbudowy kraju i robót publicznych, k. 31–32.

[909] AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie MBP na temat Departamentu Odbudowy z 1950 r., k. 28.

[910] AAN, 202/XI-1, Statut Departamentu Robót Publicznych, k. 6–7.

[911] *Ibidem*, Sprawozdanie Departamentu za III kwartał 1943 r., k. 19–20.

[912] Władysław Skoczek miał zimą 1943 r. przejść z AK do delegatury; wprowadzał go Stefan Zbrożyna – AIPN, 00231/99, t. 3, k. 106.

[913] Jan Zachwatowicz (1900–1983), kierownik katedry architektury polskiej na Politechnice Warszawskiej, wykładowca na tajnych kompletach UW i politechniki, od 22 I 1945 r. organizator Biura Odbudowy Stolicy – *Biogramy uczonych...*, s. 399–405; J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji* [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. 1, s. 129; *idem*, *Komisja rzeczoznawców urbanistycznych przy Zarządzie Miejskim Warszawy w latach 1939–1944*, „Rocznik Warszawski" 1984, s. 245–307.

– architektury, prof. Barbara Brukalska – budowy osiedli robotniczych, prof. Piotr Biegański – konserwacji zabytków i architektury monumentalnej[914].

Departament kontynuował, choć w ograniczonej obsadzie, pracę po upadku powstania warszawskiego. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie pozostawały cztery osoby, w tym: kierownik, zastępca i łączniczka[915]. Po upadku powstania warszawskiego w Podkowie Leśnej u prof. Lorentza odbyło się spotkanie w sprawie utworzenia Dyrekcji Odbudowy Warszawy. W spotkaniu tym brali udział: Władysław Skoczek, Tołwiński, Edward Strzelecki, Dziewulski, prof. Biegański[916].

7. Komitet Ekonomiczny (krypt.: „Komitet"– od 17 kwietnia 1943 r., „730")[917]

Komitet powstał w listopadzie 1942 r., a obsadę personalną tworzyli: kierownik, zastępca – od 15 listopada, kierownik referatu spółdzielczego[918]. Kierownikiem (sekretarzem?) został Józef Wojtyna („Karwicki")[919]. Komitet składał się z komisji, zajmujących się poszczególnymi dziedzinami życia społecznego i gospodarczego. Funkcjonowały m.in. komisje: cen i płac oraz rynku pracy[920]. W początkach 1943 r. było pięciu płatnych pracowników, a w końcu tego roku – dziewięciu[921]. Zadaniem komitetu było rozpatrywanie i opiniowanie tez programowych w zakresie prac przyszłościowych, przedkładanych przez poszczególne departamenty. Na podstawie zatwierdzonych już tez departamenty opracowywały później konkretne projekty programów i wynikających z nich aktów prawnych.

Projekty prawodawcze, po uzgodnieniu w komitecie, kierowane były do Komitetu Koordynacji Ustawodawczej „w celu usystematyzowania tych projektów pod względem treści i ujednolicenia pod względem techniki ustawodawczej"[922]. Przedstawiciele komitetu brali również udział w opracowaniu jednolitej instrukcji ogólnej w sprawie zabezpieczenia mienia w okresie przełomu[923].

8. Krajowa Rada Odbudowy

Początków Krajowej Rady Odbudowy należy dopatrywać się w działającej co najmniej od połowy 1942 r. Radzie Planowania Delegatury, w której pracach brali udział m.in.: dr Józef Wojtyna, Jan Gołdyna, Franciszek Cikowski[924], prof. Edward Lipiński, Stefan Bielecki („Piotr")[925],

---

[914] AIPN, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125.
[915] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Budżet na czerwiec 1945 r.
[916] *Ibidem*, 00231/99, t. 3, k. 106.
[917] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik „Klonowskiego" z 17 IV 1943 r., k. 70.
[918] *Ibidem*, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli Komitetu Ekonomicznego za listopad i grudzień 1942 r., dokonanej 4 II 1943 r. w obecności kierownika, k. 42.
[919] *Ibidem*, 202/I-53, Pismo „Karwickiego" z 15 III 1944 r., k. 37.
[920] *Ibidem*, 202/I-32, Sprawozdanie z działalności Departamentu Pracy i Opieki Społecznej za IV kwartał 1942 r., k. 104.
[921] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 201.
[922] AAN, 202/I-53, Pismo „Klonowskiego" z 9 II 1944 r., k. 43.
[923] *Ibidem*, Pismo „Karwickiego" z 15 III 1944 r., k. 37.
[924] F. Cikowski, *Moje wspomnienia...*, s. 13–16; K. Leski, *Wydział Komunikacji Rady Planowania*, „Za i przeciw" 1986, nr 24.
[925] Stefan Bielecki (1908–1944), inżynier budownictwa wodnego, w konspiracji od jesieni 1939 r., m.in. w „Wachlarzu" i Biurze Studiów Oddziału II KG AK – A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 32–33; K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone*, s. 466.

Kazimierz Leski, Kazimierz Rodowicz[926], inż. Czaiński, inż. Kazimierz Tyszka[927], Leonard Witold Maringe i Leopold Gluck[928]. W 1943 r., jako organ międzydepartamentalny, funkcjonowała Komisja Odbudowy Kraju, która rozpatrywała tezy programowe Departamentu Robót Publicznych i Odbudowy[929]. Według powojennych materiałów MBP przewodniczącym Krajowej Rady Odbudowy miał być Araszkiewicz, a członkami: Szymkiewicz, Kaczorowski, Stanisław Gajwa, inż. Leśniewski – z ramienia Izby Przemysłowo-Handlowej[930].

Krajowa Rada Odbudowy, w której poza kierownikiem pracowało pięć osób, miała za zadanie: a) określenie zasadniczych założeń odbudowy kraju, b) ustalenie kolejności odbudowy poszczególnych dziedzin gospodarki, c) określenie skali i tempa, d) opracowanie szczegółowej analizy rozwoju poszczególnych dziedzin gospodarki.

Po wykonaniu tych prac miano ustalić ogólny plan odbudowy. Pozyskano do współpracy: 6 profesorów, 49 inżynierów, 7 ekonomistów, 11 prawników, 5 kupców, 8 przemysłowców i 4 rzemieślników. Według szkicu budżetu KRO prowadziła prace w trzech dziedzinach: pomocy techniczno-naukowych, zakupu metod, patentów i wynalazków, prób i badań[931].

Pozostałe komórki szczebla centralnego Delegatury Rządu

1. Departament Sprawiedliwości (i Legislacji) (krypt.: „Waga" – od 3 kwietnia 1943 r., „Zwierciadło", „520/S")[932]

Departament powstał w końcu 1941 r.[933] Jego dyrektorami byli: Leon Nowodworski (zmarł 26 grudnia 1941 r.) i Feliks Zadrowski („Skupiewski")[934]. Zastępcą dyrektora był Franciszek Bar, a sekretarzem – N.N. („Michał"). Praca departamentu skupiała się w trzech wydziałach: Administracyjnym, Ustawodawczym i Penitencjarnym (więziennictwa) oraz w dwóch komisjach: Adwokatury i Notariatu. W departamencie 1 stycznia 1943 r. było zatrudnionych dziesięciu płatnych pracowników, a rok później było ich 32, natomiast piętnastu dalszych pracowało honorowo[935].

---

[926] W spuściźnie Kazimierza Rodowicza (APAN Warszawa) znajdują się m.in. opracowania: *Zagadnienie dróg wodnych*, *Zapoczątkowanie budowy skoordynowanej sieci dróg wodnych w Polsce przez rozpoczęcie intensywnej regulacji Wisły i Bugu*, *Sprawozdanie z projektów budowy kanału Odra–Dunaj*.

[927] W latach 1923–1925 minister komunikacji; członek Państwowej Rady Komunikacji; zamieszkały w Warszawie przy ul. Chmielnej 7 – *Czy wiesz, kto to jest?*, s. 763.

[928] List Kazimierza Leskiego do autora z 12 VIII 1986 r.

[929] AAN, 202/I-36, Sprawozdanie Departamentu Robót Publicznych, k. 131.

[930] AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie MBP na temat Departamentu Odbudowy z 1950 r., k. 28; *ibidem*, 00231/157, t. 1, Wykaz pracowników delegatury opracowany przez MBP, k. 396; *ibidem*, 00231/189, t. 2, Opracowanie MBP „Delegatura Rządu w budownictwie" z 8 XII 1953 r., k. 125. Według tego ostatniego dokumentu Izbę Przemysłowo-Handlową miał reprezentować Kiljański, a w skład kierownictwa KRO, liczącego cztery osoby, mieli wchodzić ponadto: Michał Kaczorowski, Leśniewski i Nagórny.

[931] AAN, 202/V-1, Szkic budżetu KRO na okres półroczny, k. 25–28.

[932] *Ibidem*, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1; *ibidem*, 202/I-52, Okólnik ze zmianą kryptonimów, k. 15; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego" z 3 IV 1943 r.

[933] J. Michalewski, *Relacja*, s. 94.

[934] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 163–164.

[935] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 202.

1.1. Wydział Administracyjny (ogólny)

Jego obsadę stanowili: Bar, sędzia Sądu Okręgowego w Warszawie – kierownik, oraz referent do spraw budżetowych, a współpracowało stale kilka osób: Antoni Ilinicz – wiceprezes Sądu Apelacyjnego w Warszawie, Lucjan Terajewicz – radca wydziału gospodarczo-skarbowego w Ministerstwie Sprawiedliwości, Irena Więckowska, Kazimierz Fleszyński i Włodzimierz Babiński[936]. Zadaniem wydziału było przygotowanie obsady personalnej i uruchomienie sądownictwa po ustaniu okupacji. Ustalono kandydatury na stanowiska kierownicze w sądach oraz prokuraturach apelacyjnych i okręgowych w okręgach: warszawskim, lubelskim, lwowskim, poznańskim i wileńskim, przygotowywano kandydatury dla okręgów: krakowskiego i katowickiego. W kraju było 1646 sędziów i prokuratorów, co stanowiło 46 proc. stanu przedwojennego[937]. Poza krajem – w Wielkiej Brytanii, Palestynie, Afryce i Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej – przebywało około 200 sędziów i prokuratorów[938]. Dlatego też w przygotowanym w porozumieniu z Wydziałem Ustawodawczym projekcie dekretu o uruchomieniu sądownictwa przewidywano możliwość powoływania do służby emerytów, a w Wielkiej Brytanii przystąpiono do organizowania kursów dla aplikantów[939].

Wydział przygotowywał także zabezpieczenie mienia i aktów sądów okupacyjnych i polskich, wydziałów hipotecznych, kancelarii notariuszy i komorników oraz akt niemieckich urzędów wymiaru sprawiedliwości. W dystryktach Generalnego Gubernatorstwa (warszawskim, krakowskim, lubelskim i radomskim) zabezpieczenia tego mieli dokonać okręgowi delegaci rządu na podstawie przygotowanej dla nich instrukcji. Wydział uczestniczył również w niesieniu pomocy pracownikom wymiaru sprawiedliwości. Fundusze na ten cel pochodziły z Departamentu Pracy i Opieki Społecznej. W trakcie opracowania był budżet Ministerstwa Sprawiedliwości na okres powojenny.

1.2. Wydział Ustawodawczy

Kierowali nim Jan Witecki oraz Mieczysław Siewierski, a pracowali tu m.in.: Stanisław Śliwiński, Jan Litauer, Władysław Łukaszewicz[940], Zenon Bankowski, Witold Święcicki, Władysław Olewski i Jan Gumiński[941]. Sekretarzem podkomisji ustawodawczej w zakresie prawa cywilnego był Jerzy Jaworczykowski („Doliwa")[942]. W 1943 r. było tu jedenastu płatnych pracowników. Wydział przygotował projekty dekretów: o uruchomieniu sądownictwa, o tymczasowych zmianach ustroju sądów powszechnych, o sędziach ho-

---

[936] Według materiałów powojennych miały istnieć dwa osobne wydziały: personalny i administracyjny. Oboma miał kierować Franciszek Bar. Pracownikami wydziału personalnego mieli być: Kazimierz Fleszyński i Włodzimierz Babiński, w wydziale administracyjnym mieli pracować: Antoni Ilinicz, Ł. Tarajewicz, Irena Więckowska – APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Schemat Departamentu Sprawiedliwości.

[937] AAN, 202/IV-2, Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości, k. 11.

[938] SPP, MSW, t. 5, poz. 33.

[939] *Ibidem*, t. 1B, poz. 12. Podobne kursy prowadzono w kraju – K. Kalinowski, *Słowo o aplikacji adwokackiej*, „Palestra" 1986, nr 12, s. 60–64.

[940] F. Ryszka, *U progu Norymbergi. Ściganie zbrodni wojennych w projektach polskich władz emigracyjnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1978, nr 2, s. 178; E. Muszalski, *Litauer Jerzy* [w:] *PSB*, t. 17, s. 482–483; E. Kozłowski, *Łukaszewicz Władysław* [w:] *ibidem*, t. 18, s. 549–550.

[941] W innych materiałach brak Jana Litauera, natomiast figuruje Miszewski – APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Schemat Departamentu Sprawiedliwości.

[942] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 93.

norowych spośród osób posiadających kwalifikacje sędziowskie, o uruchomieniu notariatu, o adwokaturze, o uporządkowaniu stanu prawnego w zakresie prawa prywatnego, o uporządkowaniu stanu prawnego w zakresie postępowania cywilnego, o uznaniu nieobecnych i zaginionych za zmarłych, o zmianach w prawie spadkowym, o postępowaniu spadkowym, o umorzeniu dokumentów, prawo i postępowanie hipoteczne na obszarach, na których obowiązuje prawo rzeczowe Kodeksu Napoleona, prawo małżeńskie, o uporządkowaniu stanu prawnego w zakresie prawa i postępowania karnego, o niektórych zmianach w prawie i postępowaniu karnym, o karaniu niektórych przestępstw popełnionych w czasie okupacji, o sądach specjalnych, o zmianach w kodeksie postępowania karnego, o zawieszeniu biegu terminów prawa wekslowego i czekowego, o amnestii, o ochronie lokatorów, o uruchomieniu więziennictwa oraz projekt ustawy o uposażeniu sędziów, prokuratorów, asesorów i aplikantów w sądownictwie powszechnym[943].

Wydział przygotowywał również przepisy prawne dla terenów należących do III Rzeszy, a mających – jak oczekiwano – przypaść Polsce. W pierwszej kolejności tłumaczono na język polski obowiązujące tam niemieckie przepisy prawne. Następnie przystąpiono do opracowania nowych ustaw i rozporządzeń, mających obowiązywać po wojnie[944].

Wydział opiniował projekty przepisów prawnych przygotowanych przez inne departamenty delegatury (Skarbu, Likwidacji Skutków Wojny, Przemysłu i Handlu, Oświaty i Kultury) oraz wykonywał prace zlecone. W ramach tych ostatnich opracował projekty dekretów o utracie obywatelstwa przez Niemców i o Polakach zaliczonych podczas okupacji do narodowości niemieckiej. Brał również udział w pracach nad zmianą dekretu o władzach w kraju, o Radzie Rzeczypospolitej oraz o sądach specjalnych czynnych w konspiracji.

Projekt dekretu o sądach specjalnych został we wrześniu 1943 r. przesłany do Londynu[945], gdzie stał się przedmiotem studiów Komisji Prac Ustawodawczych[946]. W ich wyniku wydano dwa akty prawne: dekret prezydenta RP z 27 października 1943 r. o postępowaniu doraźnym oraz zarządzenie Rady Ministrów z 15 listopada 1943 r. o zmianach w organizacji sądów doraźnych i postępowaniu doraźnym[947].

1.3. Wydział Penitencjarny (więziennictwa)

Kierownikiem był Tadeusz Semadeni[948], a pracownikiem Jerzy Stumpf. Wydział przygotowywał uruchomienie więziennictwa oraz reformę penitencjarną. W pierwszej sprawie projektowano oddanie zakładów karnych w początkowym okresie pod nadzór prokuratur apelacyjnych. One też miały ustalać kolejność uruchamiania więzień i powoływać funkcjonariuszy więziennictwa. Dla prokuratorów apelacyjnych opracowano szczegółową instrukcję w tym zakresie. Sporządzono również preliminarz wydatków więziennictwa. W przygotowywanej reformie penitencjarnej główny nacisk kładziono na pracę więźniów

---

[943] AAN, 202/IV-2, Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości, k. 11–14.
[944] *Ibidem*, 202/I-35, Odpowiedź na depeszę nr 197 przygotowana przez Departament Sprawiedliwości, k. 91.
[945] SPP, MSW, t. 78, poz. 201, Depesza delegata otrzymana w Londynie 9 i 15 IX 1943 r.
[946] *Ibidem*, t. 1B, poz. 11.
[947] *Ibidem*, t. 1A, poz. 18.
[948] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pismo „Skupiewskiego" do „700" z 5 III 1945 r.; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 140–141.

jako najlepszy środek wychowawczy. Miała ona stanowić także podstawę równowagi budżetowej więziennictwa. W tym zakresie dokonano uzgodnień z Departamentem Robót Publicznych i Odbudowy[949].

1.4. Komisja Adwokatury

Poza opracowaniem projektu dekretu o uruchomieniu adwokatury[950], przygotowała zasady postępowania adwokatów polskich w okresie okupacji, rozesłane im następnie za pośrednictwem Kierownictwa Walki Cywilnej. Uzgadniała również obsadę organów samorządu adwokackiego. W myśl przepisów projektu pierwsi kierownicy tych samorządów mieli być mianowani.

Komisję najprawdopodobniej tworzyli członkowie Tajnej Naczelnej Rady Adwokackiej. Władze okupacyjne 14 grudnia 1939 r. rozwiązały Naczelną Radę Adwokacką. Jednakże już w początkach 1940 r. Bolesław Bielawski[951], Leon Nowodworski i Bohdan Suligowski[952] rozpoczęli działalność konspiracyjną. W styczniu 1941 r. powstała Tajna Naczelna Rada Adwokacka. W jej skład wchodzili: Bielawski – przewodniczący, Leon Nowodworski, Jan Gadomski[953], Jan Nowodworski[954], Stanisław Peszyński, Suligowski i Witold Bayer[955].

1.5. Komisja Notariatu

W jej pracach brał udział m.in. Wiktor Natanson[956], przygotowywała obsady personalne izb notarialnych. Ich pierwsi kierownicy mieli również być mianowani.

Departament utrzymywał kontakt z mężami zaufania w poszczególnych województwach. Byli nimi: w Warszawie – Kazimierz Rudnicki, prezes Sądu Apelacyjnego, i Stefan Szydłowski, prokurator; w Krakowie – Mieczysław Güntner, wiceprokurator Sądu Apelacyjnego, Karol Gniewosz, wiceprezes Sądu Apelacyjnego, Jan Turowicz z Sądu Grodzkiego; w Lublinie – Jan Prokopowicz, wiceprezes Sądu Apelacyjnego, i Zygmunt Kałapski, prokurator Sądu Okręgowego; we Lwowie – Kazimierz Sobolewski; w Wilnie – Józef Przyłuski, prezes Sądu Apelacyjnego; w Poznaniu – Witold Kutzner, wiceprezes Sądu Apelacyjnego; w Katowicach – Jan Markowski[957]. Ponadto Departament planował powołanie mężów zaufania w Białymstoku, Łodzi, Kielcach, Brześciu i w województwie pomorskim[958].

W czasie powstania warszawskiego opublikował *Rozporządzenie KRM o podjęciu czynności urzędowych w sądownictwie* i *Rozporządzenie KRM o uruchomieniu adwokatury*[959].

---

[949] AAN, 202/IV-2, Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości, k. 15.
[950] Projekt ten opracowywali Feliks Zadrowski i Jan Jakub Litauer.
[951] Bolesław Bielawski (1882–1966), adwokat, od 1919 r. członek Izby Adwokackiej w Warszawie, członek SN, w 1939 r. wiceprezes Naczelnej Rady Adwokackiej, mieszkał przy ul. Mokotowskiej 39, w lecie 1944 r. wysunięty przez RJN, jako jeden z trzech kandydatów, na następcę prezydenta RP – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 266, 382.
[952] Sekretarz przedwojennej Okręgowej Rady Adwokackiej w Warszawie, mieszkał przy ul. Nowy Świat 7 – *ibidem*, s. 364, 410.
[953] Skarbnik przedwojennej Naczelnej Rady Adwokackiej, mieszkał przy ul. Natolińskiej 4 – *ibidem*, s. 266, 388.
[954] Członek przedwojennej Naczelnej Rady Adwokackiej, mieszkał przy ul. Wiejskiej 14 – *ibidem*, s. 267, 402.
[955] W. Bayer, *Konspiracyjna organizacja i działalność adwokatury polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Palestra" 1983, nr 8, s. 20. Witold Bayer mieszkał przy ul. Wspólnej 35 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 381.
[956] *Wiktor Natanson* [w:] *PSB*, t. 22, s. 610–611.
[957] W. Ważny, *Struktura organizacyjna...*, s. 18.
[958] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Schemat Departamentu Sprawiedliwości.
[959] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 13 i 14, 2 VIII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.

Po powstaniu, w styczniu 1945 r., dotychczasowy kierownik złożył rezygnację. Nie wiemy, kto przejął jego obowiązki. W kwietniu 1945 r. na etacie departamentu pozostawali: dyrektor, zastępca, kierownik działu ustawodawczego, referent administracyjny i referent ustawodawczy[960].

2. Sekcja (Departament) Spraw Zagranicznych (krypt.: „Moc", „630/Z")[961]

W pierwszym okresie okupacji Roman Knoll[962] był doradcą delegata rządu do spraw zagranicznych. Już w marcu 1940 r. dotarł do Paryża jego memoriał w sprawach ukraińskich, żydowskich i litewskich[963], a w 1941 r. rozważano nawet możliwość wysłania Knolla do Londynu[964]. Ostatecznie jednak pozostał w kraju i ukrywał się w okolicach Warszawy. Następnie do czerwca 1943 r. był referentem zagranicznym w Biurze Prezydialnym Delegatury[965].

Polecenie premiera dotyczące zorganizowania Departamentu Spraw Zagranicznych przywiózł do kraju emisariusz Jerzy Lerski („Jur"), zrzucony w lutym 1943 r. Przekazał je delegatowi rządu w marcu, a następnie doręczył nominację Knollowi[966]. Ostatecznie w maju[967] powstała sekcja, a nie departament[968].

W fazie organizacyjnej pracowali w niej: Knoll („Proskura"), Władysław Minkiewicz[969] – jego sekretarz, Czesław Andrycz (wkrótce aresztowany i w końcu lipca 1943 r. rozstrzelany[970]), Tadeusz Chromecki[971], Janina Binkiewicz, Jadwiga Studzińska. Skrzynka kontaktowa mieściła się w domu pani Miszewskiej, w lesie pomiędzy Falenicą a Radością[972]. Zastępcą Knolla mianowano Tadeusza Grabowskiego[973]. W drugiej połowie 1943 r. ustalono następującą strukturę organizacyjną[974]:

---

[960] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz pracowników zatrudnionych 30 IV 1945 r.
[961] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1.
[962] Roman Knoll (1888–1946), prawnik i dyplomata, w 1926 r. wiceminister spraw zagranicznych, w latach 1926–1930 poseł RP w Rzymie i Berlinie – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 805.
[963] IPiMS, PRM-15. W archiwum PAN w Warszawie, w materiałach Witolda Kamienieckiego, znajduje się list Romana Knolla do Augusta Zaleskiego z 6 II 1940 r. – APAN Warszawa, III-109.
[964] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 33a z 13 III 1941 r., k. 9; *ibidem*, Depesza „Wartskiego" nr 74a z 8 VIII 1941 r., k. 58.
[965] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Ula" za lipiec–sierpień 1943 r., k. 58–60.
[966] J. Lerski, *Emisariusz „Jur"*, s. 90, 102–103.
[967] W. Wagner, *Sprawy zagraniczne w Delegaturze Rządu (1943–1944)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1985, z. 73, s. 229. Według „Niku" działalność „Mocy" rozpoczęła się w czerwcu 1943 r. Wówczas było dziewięciu pracowników, w lipcu–sierpniu już dwudziestu, a w listopadzie–grudniu 1943 r. 33 osoby – AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 205; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za 1943 r., k. 222.
[968] Władysław Minkiewicz (*Mokotów...*, s. 9–10) tłumaczy ten fakt koniecznością uzyskania akceptacji KRP na utworzenie departamentu.
[969] Władysław Minkiewicz (1913–1988), tłumacz literatury francuskiej i włoskiej – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 811.
[970] W. Minkiewicz, *Mokotów...*, s. 9; L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, s. 337.
[971] Tadeusz Chromecki (1904–1956), prawnik i dyplomata, po wojnie pracownik MSZ – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 796; W. Borodziej, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*, Londyn 1990, s. 84.
[972] W. Minkiewicz, *Wspomnienia...*, s. 121.
[973] Tadeusz Stanisław Grabowski (1881–1975), w latach 1927–1938 poseł RP w Rio de Janeiro, po wojnie prof. UJ – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 800.
[974] A. Leśniewski, *Departament Spraw Zagranicznych...*, s. 625–626.

2.1. Sekcja Ogólna[975]

Kierownikiem sekcji był Andrzej Marchwiński („Mierzejewski"), a jego zastępcą Minkiewicz („Iwanowski", „Rudzki"). Sekcja składała się z kancelarii i kilku wydziałów. Kierowniczką kancelarii była Ada Kaczkowska, łącznością wewnętrzną kierowała Jadwiga Studzińska, a referentem była Bronisława Hełczyńska. Wydziałem organizacyjnym kierował Stanisław Eska przy pomocy referenta finansowego Kazimierza Katerli i referenta personalnego N.N. („T"). Janina Binkiewicz kierowała wydziałem łączności, w którym pracowały łączniczki: Kostecka, Maria Magdalena Morawska[976], Wanda Gąsiorowska. Referentem bezpieczeństwa wewnętrznego był Minkiewicz. Kierowniczką archiwum sekcji była Łucja Knoll, a mieściło się ono w mieszkaniu ks. Henryka Hilchena[977] oraz za ołtarzem w kościele przy ul. Łazienkowskiej.

2.2. Sekcja Polityczna

Naczelnikiem sekcji był Tadeusz Chromecki („Doktor Bieske"), a jego zastępcą Zdzisław Klimpel[978], kierujący specjalnym referatem politycznym. Sekcja składała się z pięciu wydziałów. Wydziałem zachodnim kierował Emil Kipa[979], a poszczególnymi referatami: Michał Perłowski[980] – sytuacji w Niemczech, N.N. („G") – okupacji w Polsce, Jan Zarański – okupacji w innych krajach. Wydziałem południowym kierował Janusz Pajewski („Wróblewski")[981], a referatami: Andrzej Leśniewski („Duchnowski")[982] – czechosłowackim, Władysław Markowski[983] – węgierskim, Władysław Michalski[984] – rumuńskim, Bronisław Zieliński[985] – bałkańskim. Wydziałem wschodnim kierował Stanisław Zieliński[986], a poszczególnymi referatami: Stanisław Dzierżykraj-Małachowski („1721")[987] – sowieckim, Maciej (?) Loret – ukraińskim, N.N. („St") – bałtyckim, Ludwik Rabcewicz-Zubkowski („Korab")[988] – antysowieckim, prof. Jan Jaworski[989]

---

[975] Struktura organizacyjna „Mocy" potwierdza tezę jej pracowników o istnieniu departamentu, a nie sekcji, spraw zagranicznych. Świadczy o tym również kryptonim cyfrowy – „630/Z", gdyż sekcje i biura miały kryptonimy zaczynające się od cyfry 7. Stąd też podział wewnętrzny na sekcje i wydziały.

[976] Zmarła z ran w czasie powstania warszawskiego, 6 VIII 1944 r.

[977] B. Micewski, *Hilchen Henryk* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 173–174.

[978] Zdzisław Klimpel (1902–1949), urzędnik MSZ, aresztowany przez UB w 1948 r., zmarł w więzieniu mokotowskim w Warszawie 25 V 1949 r. – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 231.

[979] Emil Kipa (1886–1958), historyk, pracownik Zarządu Miasta Warszawy, od 15 IX 1945 r. ponownie w MSZ – B. Leśnodorski, *Kipa Emil* [w:] *PSB*, t. 12, s. 464–467.

[980] Michał Perłowski, ur. w 1903 r., w latach 1931–1936 attaché poselstwa RP w Berlinie, następnie w Departamencie Polityczno-Ekonomicznym MSZ, po wojnie mieszkał w Szwajcarii – A. Szklarska-Lohmannowa, *Perłowski Jan* [w:] *PSB*, t. 25, s. 632; *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 814.

[981] Janusz Pajewski, ur. w 1907 r., historyk, prof. uniwersytetu w Poznaniu – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 813.

[982] Jednocześnie Andrzej Leśniewski był pracownikiem referatu „999" w Wydziale Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Oddziału II KG AK – *Przed Wrześniem i po Wrześniu...*, s. 305.

[983] Władysław Markowski mieszkał w Milanówku przy al. Krasińskiego 4 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 490.

[984] Informacje Andrzeja Leśniewskiego dla autora z 20 III 2002 r.

[985] Bronisław Zieliński (1914–1985), tłumacz literatury amerykańskiej – *Historia dyplomacji...*, t. 5, s. 825.

[986] Stanisław Zieliński (1875–1954), adwokat, członek SN – *ibidem...*, t. 5, s. 825.

[987] Stanisław Dzierżykraj-Małachowski (1890–1945), pracownik MSZ, członek SN, aresztowany na początku powstania warszawskiego, zamordowany w lutym lub marcu 1945 r. w obozie w Oranienburgu – J. Zieliński, *Małachowski Stanisław* [w:] *PSB*, t. 19, s. 423–424.

[988] List Ludwika Rabcewicza-Zubkowskiego do autora z 8 VII 1990 r.

[989] Jan Jaworski (1903–1945), kierownik katedry sinologii Uniwersytetu Warszawskiego, po powstaniu warszawskim w niewoli niemieckiej, zginął 19 II 1945 r. w Stargardzie Szczecińskim – J. Chmielewski, *Jaworski Jan Godzimir* [w:] *PSB*, t. 11, s. 107–108.

(„Długosz") – Dalekiego Wschodu. W październiku 1943 r. zwiększono zatrudnienie w wydziale wschodnim, m.in. pracowali tu: Ludomir (?) Brzostowski[990], Ryszard Radke, Jarosław Naleszkiewicz („1269")[991], Wieńczysław Wagner („Dobrowolski"), Zieliński (brat Stanisława). Z sekcją współpracowali Zbigniew Czeczot-Gawrak i Jan Łagoda[992].

W początkach 1944 r. ograniczono personel pracujący w „Mocy" oraz zreorganizowano jej strukturę. Największe zmiany dotyczyły sekcji politycznej, którą podzielono na cztery wydziały. Wydziałem środkowoeuropejskim kierował Pajewski, mający do pomocy dwóch referentów: Leśniewskiego i Markowskiego. Kierownikiem wydziału zachodnioeuropejskiego był Perłowski, a referentem Wagner. Wydziałem wschodnim kierował nadal Stanisław Zieliński, jego zastępcą był Dzierżykraj-Małachowski, a referentami: Loret i „St". Nowo utworzonym wydziałem anglosaskim kierował Klimpel, przy pomocy referenta Bronisława Zielińskiego.

Zadaniem sekcji było przygotowanie kadr dla ministerstwa spraw zagranicznych na okres powojenny oraz opracowywanie przeglądów aktualnych wydarzeń międzynarodowych, opiniowanie spraw bieżących i ewentualne prowadzenie rozmów. Efektem działań młodych pracowników służby dyplomatycznej były m.in. referaty: Arabia, Irak i Iran, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Wielka Brytania, Związek Sowiecki[993]. Sekcja prowadziła również przygotowania do rozmów z Węgrami. Z jej ramienia do Budapesztu mieli wyjechać prof. Stefan Dąbrowski i Władysław Markowski[994]. Przedstawiciele „Mocy" brali udział w posiedzeniach Komitetu Politycznego, utrzymywano także stały kontakt z innymi komórkami organizacyjnymi delegatury oraz z BIP KG AK.

Sekcja kontynuowała działalność po upadku powstania warszawskiego. Na początku planowano umieszczenie części jej pracowników w Radomsku. W celu rozpoznania warunków pracy wyjechali tam Leśniewski i Studzińska. Jednakże do przenosin nie doszło, natomiast sekcja znalazła nowe miejsce w Chyliczkach[995]. W maju 1945 r. pożegnał się z pracownikami dyrektor sekcji. W preliminarzu budżetowym (likwidacyjnym) na czerwiec–lipiec 1945 r. figurowało piętnastu pracowników: dyrektor, naczelnik wydziału politycznego, naczelnik wydziału ogólnego, referenci: południowy, wewnętrzny, gospodarczy, okupacji sowieckiej, okupacji niemieckiej, wschodni, niemiecki, anglosaski i prasowy, naczelnik kancelarii, szef łączności i maszynistka[996].

---

[990] We wspomnieniach pracowników „Mocy" jest mowa o mecenasie Brzostowskim. Do Izby Adwokackiej w Warszawie należał w 1939 r. Ludomir Brzostowski, zamieszkały przy ul. Nowogrodzkiej 23 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 383.

[991] Jarosław Naleszkiewicz (1904–1969), docent Politechniki Warszawskiej w Instytucie Aerodynamiki, w konspiracji szef uzbrojenia w zgrupowaniu NOW-AK „Stolica", po powstaniu warszawskim w niewoli niemieckiej, od kwietnia 1945 r. w WP – J. Kędzierski, *Naleszkiewicz Jarosław* [w:] *PSB*, t. 22, s. 487–488; T. Maciński, *Saga pokoleń dwóch wojen światowych Potempscy i Szemplińscy*, „Kultura, Oświata, Nauka" 1987, nr 3/4.

[992] Zamieszkały w Warszawie przy ul. Towiańskiego 8 m. 1 – „Przegląd Statystyczny" 1939, nr 2, s. 224.

[993] AAN, 202/XVIII-1, Arabia, k. 19–20; *ibidem*, Irak i Iran, k. 160–173; AAN, 202/XVIII-2, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, k. 80–88.

[994] SPP, MSW, t. 78, Depesza „Sobola" nr 176 z 1 X 1943 r., k. 231–232; List Stanisława Markowskiego do autora z 16 II 1988 r.

[995] Informacje Andrzeja Leśniewskiego dla autora z 5 VII 2002 r.

[996] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy „Mocy" na czerwiec–lipiec 1945 r. Preliminarz podpisał „Szeliga".

3. Biuro Narodowościowe (krypt.: „Zgoda", „740")[997]

Po dymisji Stanisława Piotrowskiego z funkcji referenta spraw narodowościowych Biura Prezydialnego Delegatury jego obowiązki przejęła nowa komórka organizacyjna. W końcu 1943 r. utworzono Biuro Narodowościowe, na którego czele stał Władysław Tomkiewicz („Krzysztof")[998], a jego zastępcą był N.N. („Glański"). Miało ono przejąć z pozostałych komórek delegatury i AK archiwa oraz biblioteki poświęcone sprawom narodowościowym i stać się ośrodkiem dyspozycyjnym w zakresie rozwiązywania problemów narodowościowych, a także ustalania linii polityki narodowościowej. Stanowiło też „biurokratyczne zaplecze" Rady Narodowościowej działającej przy Delegacie Rządu RP na Kraj[999].

Biuro kontynuowało swoją działalność także po upadku powstania warszawskiego. Od listopada 1944 r. najważniejsze miejsce zajmowały w niej prace przygotowywane z myślą o przyszłym traktacie pokojowym i materiały propagandowe mające stanowić pomoc dla władz państwowych występujących w obronie interesów Polski. Znane są tytuły dwunastu referatów opracowanych do lipca 1945 r.: „Historyczne przeciwstawności dwóch idei państwowych na wschodzie", „Polska pionierem kultury zachodniej na wschodzie", „Penetracja żywiołu polskiego z ziem centralnych na wschód w ciągu wieków", „Polityka eksterminacyjna Rosji w stosunku do Polaków i polskości na ziemiach wschodnich RP w okresie 1772–1918", „Rola Polaków z ziem wschodnich w całokształcie historii i kultury polskiej", „Sprawa wschodniej granicy Polski w okresie restytucji państwa polskiego po pierwszej wojnie światowej", „Co Polska straciła na rzecz Rosji w Traktacie Ryskim", „Polityka narodowościowa Sowietów i Polski na tle zobowiązań traktatowych", „Statystyczne mierniki polskości kulturalnej ziem wschodnich", „Etnograficzny obraz ziem wschodnich nowej RP", „Gospodarcze znaczenie ziem wschodnich dla Polski", „Granice wschodnie Polski"[1000].

4. Komitet Koordynacji Ustawodawczej

Kierownikiem komitetu był dyrektor Departamentu Sprawiedliwości[1001], a następnie zastępca delegata rządu – Adam Bień. W skład wchodzili dyrektorzy departamentów: Spraw Wewnętrznych i Likwidacji Skutków Wojny. W posiedzeniach brał także udział każdorazowo dyrektor tego departamentu, którego projekty były rozpatrywane. Zadaniem komitetu było koordynowanie projektów poszczególnych komórek delegatury w zakresie prawnym.

Jesienią 1943 r. utworzono Biuro Ustawodawcze, którego kierownikiem został sędzia Tadeusz Szymański[1002]. Siedziba biura mieściła się przy ul. Miodowej 14. Rozpatrywano

---

[997] AAN, 202/I-1, Wykaz kryptonimów, k. 1.

[998] A. Bień, *Bóg wyżej...*, s. 119. Co prawda Adam Bień pisał o wydawaniu przez biuro „Biuletynu Narodowościowego", ale zaszła tu chyba pomyłka. Otóż Władysław Tomkiewicz był pracownikiem BIP KG AK i z tego źródła przekazywał Bieniowi „Informację Narodowościową". Zawartość jednego z podręcznych archiwów Rady Narodowościowej (Biura Narodowościowego) została opublikowana w *Archiwum Adama Bienia...*

[999] AAN, 202/I-36, Problem narodowościowy. Regulamin organizacji pracy Biura/Rady Narodowościowej, 52–53. Na temat działalności Rady Narodowościowej zob. rozdział 3.

[1000] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Sprawozdanie z wykonania budżetu Biura „Zgoda" /740/ za styczeń–lipiec 1945 r.

[1001] AAN, 202/IV-2, Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości, k. 14.

[1002] Przedwojenny pracownik Departamentu Ustawodawczego Ministerstwa Sprawiedliwości, zginął w powstaniu warszawskim.

tu m.in. sprawy organizacji służby bezpieczeństwa i rad zakładowych, ustroju szkolnego i uruchomienia szkół[1003]. Część z opracowanych rozwiązań legislacyjnych opublikowano w dwóch numerach Dziennika Ustaw, wydanych w okresie powstania warszawskiego[1004]. W początkach 1944 r. delegat rządu nakazał dyrektorom departamentów przekazywanie do komitetu wszystkich projektów ustawodawczych. Komitet miał zajmować się ich usystematyzowaniem „pod względem treści" oraz ujednoliceniem „pod względem techniki ustawodawczej"[1005].

5. Centralna Komisja Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce (krypt. „Niezapominajka")

W styczniu 1944 r. delegat rządu otrzymał od ministra spraw wewnętrznych polecenie zorganizowania w kraju odpowiedniej komórki do przygotowania materiałów dla działającej w Londynie Międzynarodowej Komisji do spraw Zbrodni Wojennych (United Nations War Crimes Commission)[1006]. W lutym została utworzona w Warszawie Centralna Komisja Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce, w której skład weszli przedstawiciele departamentów: Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Informacji i Prasy oraz Oporu Społecznego (KWP). Niezwłocznie nakazano utworzenie podobnych komisji w okręgach (województwach) i powołanie referentów w powiatowych delegaturach rządu. Zadaniem komisji okręgowych było: zbieranie, opracowywanie i klasyfikowanie materiałów, które ujawniają i dokumentują zbrodnie okupanta w Polsce, ze wskazaniem imiennym osób za zbrodnie te odpowiedzialnych, nazwisk ofiar, miejsc czynów przestępczych. Zbrodnie te klasyfikowano w następujący sposób: a) ciężkie zbrodnie – jeżeli skierowane były przeciwko dobru lub interesom narodu lub państwa polskiego, jeżeli sprawcy w działaniu wykazali szczególną zawziętość, systematyczność, szczególne okrucieństwo, b) występek – jeżeli działanie nie odpowiadało wskazanym wyżej, było sporadyczne bądź wynikało z chęci korzyści osobistych, c) zbrodnie zwykłe – wszystkie pozostałe przestępstwa okupanta. Komisja okręgowa składała się z naczelnika Wydziału Bezpieczeństwa jako przewodniczącego oraz przedstawicieli wydziałów: Sprawiedliwości, Informacji oraz KWP[1007]. Powstanie komisji ujawniono w ogłoszeniu KWP z 6 marca 1944 r.[1008]

Problem rejestrowania zbrodni wojennych nie był nowy w działalności delegatury. Już 12 grudnia 1939 r. Komitet Ministrów dla Spraw Kraju podjął uchwałę, w której czytamy: „Istnieje przy Rządzie Polskim dział rejestracji krzywd, gwałtów i okrucieństw, popełnianych przez okupantów w stosunku do ludności polskiej. Rejestracja obejmuje wszelkie akty przemocy moralnej, fizycznej i prawnej, ma zawierać opis faktu oraz **wymieniać nazwiska winnych**. Rejestracja podobna jest konieczna dla późniejszej akcji odwetowej. Najbliższa instrukcja, skierowana do mężów zaufania, powinna zawierać wezwanie do nadsyłania z kraju możliwie wyczerpującej dokumentacji w tym przedmiocie, z położeniem

[1003] A. Bień, *Bóg wyżej*..., s. 112–114.
[1004] *Ibidem*, s. 170–171.
[1005] AAN, 202/I-53, Pismo Jana Stanisława Jankowskiego z 9 II 1944 r., k. 43.
[1006] SPP, MSW t. 1A, poz. 23, Pismo „Orkana" do delegata z 2 XII 1943 r.
[1007] AAN, 202/II-1, Okólnik w sprawie badania i rejestrowania zbrodni okupanta w Polsce z 29 II 1944 r. podpisany przez „Muszyńskiego", k. 16–18.
[1008] „Małopolski Biuletyn Informacyjny", nr 13 z 26 marca 1944, s. 1.

nacisku na konieczność podawania nazwisk winowajców". Uchwała ta została zatwierdzona przez premiera 19 grudnia 1939 r.[1009]

6. Komitet Administracyjny

W skład komitetu wchodził delegat rządu oraz jego zastępcy, a w jego pracach brał również udział dyrektor Departamentu Sprawiedliwości[1010]. W trakcie posiedzeń komitetu załatwiano wszystkie aktualne sprawy administracyjne, uzgadniano sprawy delegatów okręgowych i ich kompetencji terytorialnych. Rozstrzygano także o kompetencjach poszczególnych departamentów i sekcji delegatury[1011].

7. Komitet Polityczny

Powstał w 1942 r. W jego skład wchodził delegat rządu, jego zastępcy oraz kierownik Sekcji Spraw Zagranicznych (niekiedy Knolla zastępowali Chromecki lub Grabowski)[1012]. Celem posiedzeń komitetu było rozpatrywanie aktualnych wydarzeń politycznych w kraju i wydarzeń na arenie międzynarodowej.

8. Komórka pomocy dla jeńców angielskich

Jedna z pierwszych depesz delegata do rządu RP w sprawie zbiegłych z niewoli niemieckiej jeńców angielskich pochodzi z sierpnia 1941 r.[1013] W tym też czasie Stefan Rowecki („Kalina") wspólnie z „Wartskim" zorganizowali Towarzystwo Polsko-Angielskie, które miało zajmować się udzielaniem pomocy Anglikom zbiegłym z niewoli niemieckiej[1014]. Edmund Odorkiewicz twierdził, że „w marcu 1942 r. KG AK zlikwidowała Towarzystwo Polsko-Angielskie z uwagi na trudności, z jakimi ta organizacja społeczna musiała się borykać, a na jego miejsce utworzona została specjalna 3-osobowa komórka, która pracowała w oparciu o Delegaturę Rządu, a przy współdziałaniu Komendy Głównej AK"[1015].

Najprawdopodobniej chodzi tu o komórkę organizacyjną określaną kryptonimem „Przyjaciele". W drugiej połowie 1943 r. na etacie komórki znajdował się N.N. („Sław") – opiekun oraz N.N. („Hanka") – łączniczka. Od września do października 1943 r. wydatkowano na „Przyjaciół" kwotę 30 689 zł[1016]. Komórka udzieliła pomocy około trzydziestu Anglikom zbiegłym z niewoli niemieckiej[1017]. Umiejscowienie tej komórki w strukturze Biura Delegata jest dość trudne. Najprawdopodobniej do końca

---

[1009] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 25–26; E. Kobierska-Motas, *Rząd polski na emigracji wobec problemu dokumentowania niemieckich przestępstw wojennych*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZpNP IPN" 1995, t. 38, s. 184.
[1010] AAN, 202/IV-2, Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości, k. 12.
[1011] *Ibidem*, 202/I-52, Pismo „Wrocławskiego" z 12 XII 1942 r., k. 7.
[1012] W. Minkiewicz, *Mokotów...*, s. 12.
[1013] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 77a z 12 VIII 1941 r., k. 62.
[1014] AAN, 203/I-20, Meldunek „Kaliny" nr 352 z 25 IX 1941 r., k. 286. Jednocześnie „Kalina" prosił o zwolnienie ZWZ z obowiązku opieki nad jeńcami.
[1015] E. Odorkiewicz, *Kryptonim „Dorsze"*, s. 35.
[1016] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z działalności „Izby" za okres od 1 XII 1942 r. do 31 VIII 1943 r., k. 61–64; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przyjaciół" za okres wrzesień–październik 1943 r., k. 65.
[1017] M. Grajkowska-Bryjowa, *Relacja o działalności środowisk aktywu ruchu ludowego* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 2, s. 231.

1943 r. mieściła się w DSW, a następnie od 1 listopada była wyłączona z tego departamentu i jej personel był zaliczany do Biura Prezydialnego[1018].

9. Departament Obrony Narodowej (krypt.: „Róża", „640/ON")

Projekt powołania Departamentu Spraw Wojskowych powstał jeszcze w 1941 r., a na jego szefa przewidywany był – jak już wcześniej wspomniano – gen. dyw. Jan Wroczyński[1019]. Na skutek kategorycznego sprzeciwu gen. Roweckiego do utworzenia Departamentu Wojskowego nie doszło. W grudniu 1942 r. natomiast powstała Delegatura Ministerstwa Obrony Narodowej z Roweckim jako szefem. Podlegały jej zawiązki departamentów i służb: intendentury, uzbrojenia, służby zdrowia, taborów i koni, budownictwa, służby jenieckiej i Wojskowy Instytut Geograficzny[1020].

Do idei utworzenia Departamentu Spraw Wojskowych Delegatury powrócono w okresie powstania warszawskiego, 23 września omawiała tę sprawę KRM[1021]. Ostatecznie jednak 25 września 1944 r. gen. Komorowski powołał biuro delegata MON. W kierownictwie byli: gen. bryg. Albin Skroczyński („Łaszcz")[1022] – szef sztabu, N.N. („Katary") – szef organizacyjny, N.N. („Stefan") – szef obrony terytorialnej, ppłk Ludwik Muzyczka („Benedykt")[1023] – p.o. szef administracji, mjr Witold Gokieli („Ryszard") – szef produkcji konspiracyjnej, N.N. („Justyn") – kierownik sekretariatu[1024]. Na szefa łączności był przewidziany ppłk Józef Srebrzyński („Józef")[1025]. Być może są to osoby, które miały pełnić te funkcje, ale w zachowanych źródłach archiwalnych, jak na razie, nie ma potwierdzenia, że je pełniły. Jednakże część z nich (jeżeli nie wszyscy) udała się po upadku powstania warszawskiego do niewoli.

Departament Obrony Narodowej jednak powstał, ale dopiero po upadku powstania, w grudniu 1944 r. Jego szefem został mjr/ppłk Jerzy Michalewski („Jerzy", „Piotrowski"), do 7 grudnia szef Biura Finansów i Kontroli KG AK[1026]. Zgodnie z zachowanym projektem statutu departamentu[1027], miał on składać się z czterech wydziałów: politycznego, współdziałania, bieżącej opieki i budżetowego. Wydział polityczny, złożony z referatów: politycznego i prasowego, miał mieć za zadanie: przekazywanie na ręce dowódcy AK dyrektyw i instrukcji politycznych otrzymanych od rządu RP, delegata, Rady Jedności Narodowej, czuwanie nad ich realizacją, wpływanie na propagandową działalność wojska,

---

[1018] AIPN, 00231/157, t. 1, Zestawienie personelu Biura Delegata na dzień 1 I 1944 r., k. 217; *ibidem*, Zestawienie personelu Biura Delegata na dzień 1 XI 1943 r., k. 220.
[1019] J. Michalewski, *Relacja*, s. 101.
[1020] AAN, 202/XIII-1, Etaty tymczasowe Szefostwa Administracji Delegatury MON, k. 23–33.
[1021] *Ibidem*, 429/1, Protokół posiedzenia KRM z 23 IX 1944 r., k. 25.
[1022] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 144–145; *idem*, *Skroczyński Albin* [w:] *PSB*, t. 38, s. 397–399.
[1023] *Idem*, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 133–135.
[1024] WIH, III/40/14, Rozkaz „Bora" nr 683/I z 25 IX 1944 r., k. 115; P. Matusak, *Ruch oporu w Polsce 1939–1945*, Katowice 1987, s. 200; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 359. Wydaje się, że łączenie Delegatury MON z Departamentem Obrony Narodowej Delegatury Rządu jest zabiegiem niesłusznym.
[1025] K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 48; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 165–167.
[1026] G. Mazur, *Zmiany organizacyjne po Powstaniu Warszawskim* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 191; Sprawozdanie KG AK z 10 XII 1944 r. [w:] F. Gryciuk, P. Matusak, *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, t. 1, Siedlce 1995, s. 363.
[1027] AAN, 202/XIII-1, Departament Obrony Narodowej, k. 21–22; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 6, Zakres działania Departamentu Wojskowego ustalony przez Komisję Główną RJN, k. 5.

przyczynianie się do akcji scaleniowej. Wydział współdziałania (składający się z referatów: gospodarczego, komunikacyjnego, administracji politycznej oraz opieki społecznej, zdrowia i pracy) miał przekazywać do poszczególnych departamentów delegatury postulaty wojska z dziedziny administracji oraz czuwać nad ich realizacją. Wydział bieżącej opieki nad żołnierzami AK i ich rodzinami obowiązany był: opiekować się rannymi i chorymi żołnierzami AK, także przebywającymi w obozach pracy, koncentracyjnych i w niewoli, oraz ich rodzinami i rodzinami po zabitych lub zaginionych żołnierzach AK. Wydział budżetowy miał opracowywać budżet AK i przedkładać go delegatowi rządu do zatwierdzenia oraz kontrolować jego wykonanie w porozumieniu z Sekcją Kontroli Delegatury.

Zgodnie z protokołem kontroli departamentu przez Sekcję Kontroli Delegatury możemy chociaż w przybliżeniu odtworzyć jego działalność. W grudniu 1944 r. na etacie departamentu były trzy osoby: kierownik, płk Witold Wilkoszewski („Święcicki")[1028] – delegat do PCK, oraz kierowniczka biura. W styczniu lub lutym 1945 r. zaczął pracować przedstawiciel departamentu na teren ODR Kraków, a w kwietniu – delegat na teren ODR Warszawa. 28 marca 1945 r. w Piotrkowie Trybunalskim został aresztowany delegat departamentu do PCK. Najprawdopodobniej departament zawarł porozumienie z Departamentem Pracy i Opieki Społecznej, na mocy którego DON miał pokrywać koszty leczenia żołnierzy AK i ofiar cywilnych z powstania warszawskiego. Już 18 grudnia wypłacił około 2500 tys. zł na leczenie rannych i chorych w szpitalach[1029].

Departament istniał przynajmniej do maja 1945 r.[1030] W tym miesiącu na etacie były zatrudnione dwie osoby[1031].

[1028] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 104. Być może płk Witold Wilkoszewski używał także wymienianego tam pseudonimu „Owal". Choć należy zauważyć, że „Owal" to od czerwca 1944 r. kryptonim Centralnej Opieki Podziemnej w Oddziale VII KG AK – M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 419. Pod koniec lutego 1945 r. do pracy ZG PCK w Piotrkowie Trybunalskim skierowano Zbigniewa Madeyskiego („Woyma"), został tam aresztowany przez NKWD – P. Nitecki, *Madeyski Zbigniew* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 2, s. 107.

[1029] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pismo „Jerzego" do „Halskiego".

[1030] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „640/ON" za okres od grudnia 1944 r. do kwietnia 1945 r., k. 102–104. Dziwi stwierdzenie Jerzego Michalewskiego (*Relacja*, s. 78), że departament istniał do marca 1945 r.

[1031] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Preliminarz budżetowy „640/ON" na czerwiec 1945 r.

5

TERENOWE ORGANA ADMINISTRACJI KONSPIRACYJNEJ NA ZIEMIACH RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

W wyniku przegranej kampanii polskiej 1939 r. ziemie Rzeczypospolitej (389 720 km kw.)[1] zostały zajęte przez wojska III Rzeszy oraz ZSSR. Niemcy okupowali (do czerwca 1941 r.) obszar 188 705 km kw. i podzielili go na dwie części. Jedną z nich, o powierzchni 91 902 km kw., zamieszkaną przez 10 568 tys. osób, włączyli bezpośrednio do Rzeszy. Z drugiej, liczącej 95 742 km kw. i 11 542 tys. mieszkańców, w październiku 1939 r. utworzyli Generalne Gubernatorstwo[2]. Według spisu ludności przeprowadzonego przez Niemców 1 marca 1943 r. w GG, obszar 145 180 km kw. zamieszkiwało tam 14 853 798 osób, w tym 7 768 108 kobiet i 7 085 690 mężczyzn. Niemcy utworzyli w Generalnym Gubernatorstwie cztery, a od 1 sierpnia 1941 r. pięć jednostek administracyjnych – dystryktów. W 1943 r. w dystrykcie warszawskim na obszarze 17 168 km kw. zamieszkiwały 2 699 403 osoby[3], dystrykt krakowski liczył 3 482 124 mieszkańców skupionych na 29 921 km kw.[4], w dystrykcie lubelskim mieszkały 2 074 543 osoby na 26 560 km kw., dystrykt radomski liczył 24 431 km kw. oraz 2 396 968 mieszkańców, w dystrykcie Galicja natomiast mieszkało 4 200 760 mieszkańców na 47 100 km kw. Liczbę Niemców cywilnych w całym GG obliczano na „niespełna 310 tysięcy”[5].

W organizacji cywilnych struktur Polskiego Państwa Podziemnego do końca 1941 r. – w wyniku decyzji rządu RP w Londynie – utrzymano podział wprowadzony przez okupanta. W pierwszych dniach grudnia (3?) 1940 r. zostali mianowani główni delegaci rządu: Adolf Bniński – na ziemie wcielone do Rzeszy oraz Cyryl Ratajski[6] – na obszar GG. Prace organizacyjne doprowadziły do powstania pięciu delegatur okręgowych na terenach włączonych do Rzeszy: Ciechanów, Katowice (Śląsk), Łódź, Poznań i Toruń (Pomorze).

---

[1] *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 12.

[2] *Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939–czerwiec 1941 r.*, Londyn 1941, Warszawa 1990, s. 5; C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 93. Dodać tu należy, że około 700 km^2 ziem polskich, z 30 tys. ludności, okupowała Słowacja.

[3] Według wcześniejszych danych, także niemieckich, obszar dystryktu wynosił 16 860 km^2 z liczbą ludności około 3 305 tys., w tym 600 tys. Żydów i 20 tys. Ukraińców. Liczbę folksdojczów na 1 VI 1940 r. określano na 27 tys. – *Das Generalgouvernement*, oprac. M. du Prel, Würzburg 1942, s. 331.

[4] Według wcześniejszych danych (1940?) obszar dystryktu wynosił około 26 tys. km^2, a liczba ludności około 3660 tys. osób. Po przyłączeniu do GG dystryktu Galicja nastąpiły także przesunięcia pomiędzy poszczególnymi dystryktami. Do krakowskiego włączono wówczas obszar o powierzchni około 3300 km^2, zamieszkany przez około 340 tys. mieszkańców – *ibidem*, s. 241.

[5] APAN Kraków, zbiory prof. Stanisława Kutrzeby, Materiały do dziejów okupacji hitlerowskiej, Meldunek tygodniowy nr 19a z 14 XII 1943 r. sieci informacyjnej „Membrana” Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu z terenu okręgu krakowskiego.

[6] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 157–159.

W Generalnym Gubernatorstwie utworzono delegatury okręgowe: Warszawa-miasto, Warszawa-województwo, Kielce, Kraków i Lublin.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej i zajęcie przez Wehrmacht wschodnich ziem polskich spowodowały zmiany w organizacji terytorialnej Administracji Zastępczej. Niemal jednocześnie zlikwidowano odrębność Delegatury Rządu na ziemie włączone do Rzeszy. W końcu 1941 r. Ratajski był praktycznie delegatem rządu na całość ziem polskich w granicach sprzed 1 września 1939 r. W sierpniu 1941 r. Niemcy włączyli „Distrikt Galizien", obejmujący część powiatów województwa lwowskiego na wschód od Sanu oraz województwo stanisławowskie i tarnopolskie[7], do Generalnego Gubernatorstwa. Na obszarze tym powstała Okręgowa Delegatura Rządu Lwów (Ziem Południowo-Wschodnich).

Kolejna zmiana w strukturze cywilnej państwa podziemnego nastąpiła w 1943 r. Zlikwidowano wtedy ODR Ciechanów, włączając jej ziemie do ODR Warszawa-województwo. Generalną zasadą polskiej konspiracji było odtwarzanie struktur przedwojennych. Podobnie rzecz się miała z Administracją Zastępczą. Jednakże zmiany wprowadzone przez okupantów: przesunięcia linii granicznych powiatów i województw, likwidacja części powiatów, wytyczenie granicy pomiędzy GG a III Rzeszą dzielącej polskie jednostki administracyjne, spowodowały odstępstwa od tej zasady również w powstałych pod okupacją strukturach państwa podziemnego. Stąd też część zmian wprowadzonych przez okupantów przyjęto w organizacji Administracji Zastępczej. Tak więc ODR Lwów obejmowała „Distrikt Galizien", ODR Śląsk prowincję „Oberschlesien" oraz powiaty częstochowski i zawierciański. ODR Kraków obejmowała województwo z wyłączeniem ziem wchodzących do ODR Śląsk, a części powiatów chrzanowskiego i wadowickiego pozostające w granicach GG zostały włączone do powiatu krakowskiego. Do ODR Kraków włączono też powiaty województwa lwowskiego położone na zachód od Sanu. ODR Kielce obejmowała tereny przedwojennego województwa pomniejszone o ziemie należące do ODR Śląsk, a część powiatu olkuskiego włączono do powiatu miechowskiego[8].

Organem pracy okręgowego delegata rządu było jego biuro. W miarę rozwijania działalności powoływano poszczególne komórki organizacyjne. Ich strukturę ustaliły ostatecznie przepisy z marca 1944 r., wówczas też określono strukturę powiatowych delegatur[9]. W terenie obok trzynastu wydziałów Biura Okręgowego Delegata Rządu[10] funkcjonowały także komórki administracji niezespolonej, np. Biura Okręgowe Kierownika Oświaty i Kultury, podlegające bezpośrednio odpowiednim departamentom w Warszawie[11].

---

[7] *Das Generalgouvernement*, s. 362–363.

[8] AAN, 202/II-1, Przepisy z 31 III 1944 r. o organizacji i zadaniach Tymczasowej Administracji Rządowej w okresie okupacji, k. 28–31a; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 186. Również te przepisy nie były konsekwentnie przestrzegane w bieżącej działalności. W dużej mierze miały na to wpływ zmiany zachodzące w strukturze terytorialnej Armii Krajowej. Znaczna część Komend Okręgowych AK obejmowała tereny inne niż ich przedwojenne województwa.

[9] Powiatowa delegatura rządu miała składać się z referatów: bezpieczeństwa, rolnictwa, aprowizacji i samorządu. Dopuszczano powoływanie innych referatów, w zależności od sytuacji lokalnej.

[10] Biuro ODR obejmowało następujące wydziały: administracyjny, bezpieczeństwa, samorządu, prasy i informacji, przemysłu i handlu, robót publicznych, rolnictwa, opieki społecznej, zdrowia publicznego, likwidacji skutków wojny, skarbowy, ochrony pracy i oporu społecznego.

[11] AAN, 202/II-1, Przepisy z 31 III 1944 r. o organizacji i zadaniach Tymczasowej Administracji Rządowej w okresie okupacji, k. 28–31a; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 188–190.

Na podobnych zasadach funkcjonowały terenowe komórki podlegające departamentom: Sprawiedliwości, Komunikacji, Poczt i Telegrafów.

Okręgowe delegatury rządu na ziemiach włączonych do III Rzeszy

1. Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów (krypt.: „Jeziora", „Ogródek II", „Sad II", „Strażnica")

Obejmowała ziemie przedwojennego województwa warszawskiego włączone do III Rzeszy – powiaty: Ciechanów, Działdowo, Maków Mazowiecki, Mława, Płock, Płońsk, Przasnysz i Sierpc[12]. Istniała w latach 1941–1943, następnie została włączona do ODR Warszawa-województwo.

Delegatem był Kazimierz Iłowiecki („Rura", „Sierpiński", „Sierpski")[13] z SN mianowany przez Adolfa Bnińskiego w 1941 r., jego zastępcą zaś Franciszek Midura z SL[14]. W połowie 1943 r., gdy odrębność ODR Ciechanów zniesiono, dotychczasowy okręgowy delegat, przebywający na stałe w Warszawie, został zastępcą Józefa Kwasiborskiego[15]. Na terenie okręgowej delegatury działali: Midura, utrzymujący kontakt z Działdowem i Mławą, oraz Teodor Grabecki („Sokół", „Poręba", „Klin", „Leopold", „Sęk") z SN jako szef łączności i instruktor[16] nadzorujący pracę struktur delegatury w powiatach płockim, sierpeckim i gostynińskim. Delegatura ciechanowska oddziaływała także na tereny pozostające przed wojną poza województwem warszawskim. Podejmowano próby organizacji struktur podziemnej administracji w powiatach lipnowskim i rypińskim województwa pomorskiego.

Szefem „Teczki" na teren obejmujący ODR Ciechanów był do kwietnia 1942 r. kpt. rez. Wawrzyniec Bloch („Kozak"), a jego zastępcą N.N. („Kurp")[17]. Następnie obowiązki szefa Wydziału Wojskowego miał pełnić okręgowy delegat Iłowiecki[18].

1.1. Wydział Bezpieczeństwa

Nie znamy pełnej obsady wydziału. Kierownikiem Straży Samorządowych i Straży Porządkowych (Straży Bezpieczeństwa) miał być Lesław Brudnicki („Bruno", „Brochwicz"), dowódca sierpeckiego batalionu NOW. Część osób zaangażowanych w NOW po scaleniu

---

[12] Niemcy w październiku 1939 r. część powiatów województwa warszawskiego włączyli bezpośrednio do III Rzeszy, tworząc tzw. rejencję ciechanowską (Regierungsbezirk Zichenau). Obejmowała ona powiaty: Ciechanów, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk, Sierpc oraz północne części powiatów warszawskiego i sochaczewskiego – Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945 tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska–Prus Zachodnich*, Poznań 1951, s. 7–8; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 10–11; C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 93.

[13] W. Brenda, *Aby pamięć...*, s. 36–40.

[14] SPP, MSW, t. 74, Pismo Delegatury Poznańskiej przekazane z Rzymu do Londynu 1 IX 1941 r., k. 80; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch ludowy na Mazowszu 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 236–237; W. Brenda, *Aby pamięć...*, s. 36–40, 81–84.

[15] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 109–112.

[16] AIPN, 0192/730, t. 2, Protokół przesłuchania Kazimierza Iłowieckiego, k. 50.

[17] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 71.

[18] W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 168.

tych oddziałów z AK przeszła do działalności w Delegaturze Rządu. W końcu 1943 r. wydział liczył szesnastu etatowych pracowników[19].

1.2. Wydział Prasy i Informacji

Kierownikiem wydziału był Józef Stępczyński („Czech", „Osika") z NOW. Wydawany przez niego tygodnik „Czołem" („Jutrzenka Wolności") stał się organem delegatury.

1.3. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Funkcję kierownika tajnej oświaty na „podokręg ciechanowski" pełnił Tadeusz Kuligowski („Cham", „Prusak")[20], a w biurze pracowali ponadto: Kazimierz Kuligowski („Ful", „Wróbel")[21], Jan Brodecki („Kozioł")[22], Paweł Rochocki, Ludwik Krupiński[23]. Na tajne szkolnictwo „Jeziora" otrzymały w styczniu–lutym 1943 r. kwotę 14 tys. zł[24]. W końcu 1943 r. na etacie było dwóch pracowników biura[25].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 544 nauczycieli, a naukę pobierało 7144 uczniów, na poziomie średnim – 32 nauczycieli i 308 uczniów[26].

1.4. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Ciechanów:

• PDR Ciechanów
delegat – inż. Edward Hihert[27], Stanisław Trzciński („Ziarno")[28]
PKOiK – Wacław Narczewski („Róża")

• PDR Działdowo (obwód VI)
delegat – Paweł Nowakowski („Kryjak", „Leśnik"), komendant obwodu AK[29]
PKOiK – Bronisław Pepłowski („Jastrząb")

• PDR Gostynin (obwód I)
delegat – Dobrzycki („Florian")[30]

---

[19] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[20] Tadeusz Kuligowski (1908–1950), działacz SL, nauczyciel, w konspiracji członek Komendy BCh podokręgu „Wkra", przewodniczący TON, aresztowany w 1944 r., po wojnie sekretarz Zarządu Okręgu ZNP w Warszawie i Rady Naczelnej PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 218.
[21] Kazimierz Kuligowski, ur. w 1914 r., nauczyciel, w konspiracji w latach 1942–1943 komendant Obwodu BCh Sierpc, członek kierownictwa TON; po wojnie w latach 1945–1948 prezes Zarządu Wojewódzkiego w Warszawie oraz członek Prezydium ZG ZMW RP „Wici" – *ibidem*.
[22] Jan Brodecki (1895–1943), nauczyciel, członek PSL „Wyzwolenie" i ZNP, w konspiracji działał w Chłopskiej Organizacji Wolności „Racławice", SL „Roch" i BCh, kierownik TON na powiat płoński, aresztowany 27 V 1943 r., osadzony w obozie w Pomiechówku i tam zmarł na skutek tortur – *ibidem*, s. 52.
[23] M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 229; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 273.
[24] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[25] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[26] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 283–284.
[27] AIPN, 0192/730, t. 2, Protokół przesłuchania Kazimierza Iłowieckiego z 28 V 1948 r., k. 49.
[28] K. Przybysz, *Ludowcy na ziemiach...*, s. 249.
[29] Wg powojennych zeznań Kazimierza Iłowieckiego powiat ten nie był zorganizowany – AIPN, 0192/730, t. 2, k. 49; *ibidem*, MSW, SN 423, Pismo „Leopolda" do „Sierpińskiego" z 1 III 1944 r.
[30] W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 176.

• PDR Lipno[31]
delegat – Józef Hecht (Hehl) z SN

• PDR Maków Mazowiecki
delegat – N.N.
PKOiK – Stefan Nowakowski

• PDR Mława (obwód V)
delegat – Jan Płocharski („Łupek") z SL[32], N.N. („Cichy")
PKOiK – Paweł Rachocki („Jurand", „Rawicz"), Władysław Petrykowski („Borowy")

• PDR Płock
delegat – Bolesław Jędrzejewski („Koral"), aresztowany 5 września 1944 r.[33]
zastępca – Janusz Antczak („Witek"), Jerzy Hejke, aresztowany na jesieni 1944 r.
CSS – Bolesław Jędrzejewski
PKOiK – Stefan Parnej, Stanisław Nowak, Maria Bartoszewska, Stanisław Nyrkowski

• PDR Płońsk (obwód VII)
delegat – Józef Czajkowski („Gama", „Ur"), aresztowany w 1943 r., zwolniony po 4 tygodniach[34]
zastępca – Jan Brodecki („Kozioł"), aresztowany 27 maja 1943 r.[35], N.N. („Sokół")
na wójtów w poszczególnych gminach wyznaczono: Ludwika Wronowskiego – Sarnowo, Władysława Chyczewskiego („Orzeł") – Strożęcin, Ignacego Wilomskiego – Załuski, Piotra Leszczyńskiego – Sarbiewo[36]
PKOiK – Antoni Brodecki („Sowa")[37], Miziołek, Krupiński, Jadwiga Kleniewska, Dobrosielska

• PDR Przasnysz
delegat – Stanisław Trojniar („Juhas"), aresztowany w listopadzie 1944 r.
PKOiK – Janina Błaszczyszyn

---

[31] Powiat lipnowski przed wojną wchodził w skład województwa pomorskiego. Poza próbami tworzenia tajnej administracji ze strony ODR Ciechanów, podobne działania prowadziła Pomorska Delegatura Okręgowa. W strukturze ODR Pomorze powiat lipnowski należał do obwodu toruńskiego – G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 47–49; W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 176.

[32] Jan Płocharski (1910–1946), lekarz weterynarii, członek ZWM RP i PAML, w konspiracji szef intendentury Komendy Podokręgu BCh „Wkra", od 1943 r. PDR w Mławie, aresztowany 17 IV 1943 r., odbity z więzienia przez oddział BCh, po wojnie członek SL i PSL. Zginął w katastrofie samochodowej – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 324.

[33] Wg Kazimierza Iłowieckiego delegatem był sędzia Wojciechowski – AIPN, 0192/730, t. 2, Protokół przesłuchania Kazimierza Iłowieckiego z 28 V 1948 r., k. 49.

[34] Wg Kazimierza Iłowieckiego delegatem był sędzia Syski – *ibidem*; AIPN, MSW, SN 423, Pismo „Poręby" do „Sierpińskiego" z 24 VI 1944 r.

[35] T. Fijałkowski, *Pod kryptonimem „Wkra"*, Warszawa 1987, s. 64.

[36] W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 176–177.

[37] Antoni Brodecki (1889–1948), nauczyciel, członek SL i ZNP, w konspiracji w ChOW „Racławice" i komendant Obwodu BCh Płońsk, aresztowany 27 V 1943 r., więziony w Pomiechówku i Mauthausen; po wojnie prezes Zarządu Powiatowego SL, następnie PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 52.

• PDR Pułtusk (obwód VIII)
RW – N.N. („Dunin")
PKOiK – Stanisław Świerczewski („Piast")[38]

• PDR Rypin[39]
delegat – Stefan Jeliński z SN[40]

• PDR Sierpc (obwód III)
delegat – Tadeusz Koziorowski („Zygfryd", „Zawieja"), N.N. („Wierzbiński")
zastępca – Ignacy Bojanowski, Muszyński
PKOiK – Stefan Byber („Wrzos")[41], Józef Makowski, Roman Guspa

2. Okręgowa Delegatura Rządu Łódź (krypt.: „Krosno", „Przędza", „Włóczka")

Delegatem okręgowym w Łodzi jeszcze Adolf Bniński mianował w połowie 1941 r. adwokata Witolda Kotowskiego („Henryk") z SN[42], który mieszkał wówczas w Warszawie i sporadycznie bywał w Łodzi, przechodząc nielegalnie granicę GG. Po pewnym czasie, na skutek aresztowania łącznika (najprawdopodobniej w początkach 1942 r.), została ujawniona jego tożsamość. Zmuszony był wówczas zrezygnować z pełnionej funkcji i opuścić Warszawę. O działalności tajnej administracji w pierwszym okresie możemy dodać tylko, że w 1941 r. utworzono Wydział Wojskowy KO ZWZ, którym kierował Edward Piotrowski („Bzura") – aresztowany w 1942 r.[43] W sierpniu–wrześniu 1942 r. delegatem okręgowym został Piotr Rychlik („Wysocki")[44] z SL. Do końca lipca 1944 r. przebywał stale w Warszawie i w tym czasie kilkakrotnie przyjeżdżał do Łodzi. W sierpniu 1944 r. przeniósł się do Piotrkowa Trybunalskiego. Zastępcą delegata był Władysław Uziembło z PPS. W maju 1944 r. do delegatury został przekazany członek SN występujący pod pseudonimem „1918"[45].

---

[38] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 274 – tu informacja, że na czele TON stał Józef Świerczewski.

[39] Przed wojną powiat należał do województwa pomorskiego. Także ODR Pomorze włączyła go do obwodu toruńskiego swojej organizacji terenowej – G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 47–49; W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 176.

[40] Według Kazimierza Iłowieckiego delegatem był Jan Rudowski, zabity przez Niemców w 1944 r. Po jego śmierci delegatura miała pozostać nieobsadzona – AIPN, 0192/730, t. 2, Protokół przesłuchania Kazimierza Iłowieckiego z 28 V 1948 r., k. 49.

[41] W. Brenda, *Aby pamięć...*, s. 11–14.

[42] Witold Kotowski (1899–1988), członek Okręgowej Rady Adwokackiej w Warszawie, mieszkał w Łodzi przy ul. Sienkiewicza 40, po zajęciu Łodzi przez wojska niemieckie zagrożony aresztowaniem uciekł do Warszawy, w 1945 r. wrócił do Łodzi, aresztowany 28 XII 1946 r., skazany na 10 lat więzienia, zwolniony w 1951 r. – SPP, MSW, t. 74, Pismo Delegatury Poznańskiej, przekazane do Londynu z Rzymu 1 IX 1941 r., k. 80; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 32; *Kalendarz informator sądowy...*, s. 370; W. Kotowski, *Ze wspomnień adwokata*, Łódź 1998, s. 6, 110–111.

[43] Z. Walter-Janke, *Komenda Okręgu Łódzkiego SZP-ZWZ-AK* [w:] *Okręg Łódzki Armii Krajowej*, s. 42–43; T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992, s. 324–325; J. Jędrzejewski, *Łódzka Okręgowa...*, s. 192.

[44] Piotr Rychlik (1897–1988), działacz SL, poseł do sejmu w latach 1928–1930, aresztowany przez NKWD w Łodzi w drugiej połowie czerwca 1945 r.; po wojnie pracował w Łodzi i we Wrocławiu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 351–352; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 230; *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 310.

[45] AAN, 206/25, Pismo „2512" do „1918" z 23 V 1944 r., k. 304.

Po powstaniu warszawskim do ODR Łódź skierowano Stefana Kaczorowskiego z SP. Objął funkcję zastępcy delegata okręgowego[46]. Wcześniej w delegaturze miał też pracować inny członek SP Stanisław Rzetelski, aresztowany w sierpniu 1942 r.[47]

25 sierpnia 1944 r. okręgowy delegat wydał odezwę *Do obywateli województwa łódzkiego*. Jej powieleniem i rozpowszechnianiem miał się zająć referat prasowo-wydawniczy BIP Komendy Okręgu AK[48].

2.1. Biuro ODR

Kierownikiem był inż. Zdzisław Stefański, a referentem finansowym Marian Witkowski. W końcu 1943 r. DSW miał siedemnastu pracowników etatowych oraz trzech honorowych, w lipcu 1944 r. trzynastu etatowych, po powstaniu warszawskim – dwunastu, w lutym 1945 r. tylko dziewięciu[49]. Z budżetu DSW byli opłacani pracownicy Biura ODR oraz wydziałów: administracyjnego, bezpieczeństwa i samorządu. W 1943 r. wydano na te komórki organizacyjne 11 500 marek i 714 196 zł[50].

2.2. Wydział Administracyjny

Kierownikiem był Henryk Rudziński przejęty z „Teczki".

2.3. Wydział Bezpieczeństwa

Kierownikiem w lecie 1943 r. został por. Karol Kopcewicz, oficer AK, do wiosny 1943 r. komendant Obwodu Brzeziny-Koluszki. We wrześniu 1943 r. mianowano kierownika działu społeczno-politycznego[51]. W początkach 1944 r. tak przedstawiano stan organizacji: „Wydział Bezpieczeństwa i komenda PKB rezydują w Warszawie. W części województwa należącej do Reichu, oprócz Kutna, żadnej organizacji. W części należącej do GG referenci bezp. w powiatach oraz kadry PKB i SS"[52]. W zakresie wywiadu delegatury działała komórka „Igare" zorganizowana przez harcerzy. Jej kierownikiem był hm. Jan Perka, a współpracowali z nim m.in. phm. Mieczysław Osiński i Adolf Netzl. Komórka prowadziła obserwację cywilnej administracji oraz instytucji okupanta, wykrywała konfidentów i kolaborantów. Pomimo aresztowań Perki w 1943 r. i Osińskiego w 1944 r., jej działalność trwała do wkroczenia Armii Czerwonej do Łodzi 19 stycznia 1945 r.[53]

---

[46] W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy...*, s. 103; S. Gajewski, *Kaczorowski Stefan Bronisław* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 2, s. 6–7.

[47] Stanisław Rzetelski (1918–1990), działacz polityczny i społeczny, ukończył Szkołę Podchorążych Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim, uczestnik kampanii polskiej 1939 r., więzień obozów w Mauthausen i Linzu, po wojnie w SN w Anglii i USA – K. Turowski, *Historia ruchu...*, t. 2, s. 439–440; „Więź" 1990, nr 5/6, s. 209 (nota biograficzna).

[48] AAN, 203/XVIII-1, Pismo szefa BIP Łódź do okręgowego delegata z 13 IX 1944 r., k. 5–6. Biurem Informacji i Propagandy KO Łódź kierował od maja 1944 r. do stycznia 1945 r. Mieczysław Piotrowicz („Kępi"), pracujący na terenie GG – G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 269, 271.

[49] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 86.

[50] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 266.

[51] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[52] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[53] *Szare Szeregi...*, t. 2, s. 82–83.

2.3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem PKB był emerytowany płk (podinspektor Policji Państwowej) Ludwik Abczyński[54] („Ostrowski"[55]), na czele Straży Samorządowych stał Witold Gleszczak z SL. W październiku 1943 r. PKB w okręgu łódzkim liczył: 13 oficerów i 173 szeregowych zawodowych mundurowych, 2 oficerów i 15 szeregowych służby kryminalnej oraz 77 oficerów i 550 szeregowych elementu milicyjnego. Stan organizacyjny oceniano następująco: „na terenach włączonych do Rzeszy pracuje 1 oficer zawodowy i 7 szereg[owych]. Kadry dla Obwodów i Powiatów na terenie Guber[natorstwa] są zorganizowane. Sztab Komendy Wojewódzkiej również. Organizacja kadr dla terenów włączonych do Rzeszy w toku – i prowadzona ruchliwie"[56]. Kierownikiem urzędu śledczego miał być mieszkający w Piotrkowie Trybunalskim komisarz służby śledczej Wacław Mika[57]. W lipcu–sierpniu 1944 r. na etacie było dziesięciu członków PKB, a do lutego 1945 r. – ośmiu[58].

2.4. Wydział Samorządu

Kierownikiem był Jan Kocioł („Dąb", „Wesołowski")[59] z SL, w sierpniu 1943 r. zwolniony ze stanowiska za uprawianie wrogiej polityki i współpracę z AL. Jego następcą został także członek SL – Aleksander Bogusławski[60].

2.5. Wydział Prasy i Informacji

Kierownikiem był redaktor Mieczysław Piotrowicz z SD[61]. W sprawozdaniu departamentu zachował się zapis: „Kierownikiem referatu inf[ormacji] i prop[agandy] był p. Woyno. Referat zorganizował się bardzo późno, bo w czerwcu 1944 r., i cała jego praca zdążyła się ograniczyć li tylko do wysłania paru meldunków informacyjnych do centrali. Pisma żadnego D[elegat] O[kręgowy] nie wydawał"[62]. Pod koniec 1943 r. na teren województwa docierało 200 egzemplarzy „Rzeczpospolitej", w tym 50 poprzez BIP w Piotrkowie Trybunalskim, a reszta przez różne organizacje konspiracyjne[63]. W 1944 r. na etacie było trzech pracowników, a w początkach 1945 r. tylko kierownik wydziału[64].

---

[54] Komendant PP w Tarnopolu (1931–1935) i Nowogródku (1935–1936) – A. Misiuk, *Policja Państwowa...*, s. 236, 248; AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma, k. 325. Autor najobszerniejszej publikacji na temat ODR Łódź Jerzy Jędrzejewski (*Łódzka Okręgowa...*, s. 198) bezskutecznie poszukiwał płk. Ludwika Apczyńskiego (*sic*!) wśród oficerów Wojska Polskiego.

[55] S. Tabisz, *Uzupełnienie mego sprawozdania w sprawie PKB i SS z dnia 4 X 1945*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 97 – tu przy obsadzie stanowiska inspektora SS „vacat".

[56] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 38.

[57] AIPN, 0330/8, t.3, Protokół przesłuchania Bolesława Kontryma z 8 VIII 1950 r., k. 194.

[58] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 87.

[59] Jan Kocioł (1898–1976), od 1931 r. członek SL, w okresie okupacji lustrator Związku Spółdzielni Spożywców Społem w województwie łódzkim i kieleckim, w 1944 r. członek sztabu 3. Brygady AL, działacz SL „Wola Ludu", poseł KRN, w latach 1945–1947 wojewoda łódzki oraz prezes Zarządu Wojewódzkiego SL, następnie we władzach naczelnych ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 84.

[60] Aleksander Bogusławski (1887–1963), nauczyciel, członek Rady Naczelnej i Naczelnego Komitetu Wykonawczego SL, w konspiracji członek CKRL i zastępca delegata ODR Warszawa-województwo, następnie przeniesiony na takie samo stanowisko do ODR Łódź, po wojnie członek PSL, poseł KRN, członek ZSL – *ibidem*, s. 45–46 (tu brak wiadomości o pełnieniu funkcji w ODR Łódź).

[61] Data nominacji nie jest znana. W sprawozdaniu „Niku" za 1943 r. (AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218) brak informacji o pracownikach etatowych tego wydziału.

[62] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.

[63] *Ibidem*, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.

[64] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 86.

2.6. Wydział Przemysłu i Handlu

Kierownikiem był nieznany z nazwiska przedwojenny pracownik Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi, wysunięty na to stanowisko przez departament[65].

2.7. Wydział Robót Publicznych

Kierownikiem był inż. architekt Stefan Tworkowski. Według sprawozdania Sekcji Kontroli od 1943 r. do końca 1944 r. na etacie był tylko jeden pracownik[66].

2.8. Wydział Rolnictwa

Kierownikiem do połowy 1944 r. był inż. Eugeniusz Klosse, a następnie Józef Balcerzak. Według „Niku" na etacie w 1943 r. znajdował się tylko jeden pracownik[67].

2.9. Wydział Opieki Społecznej

Kierownikiem był nieznany z nazwiska działacz PPS, wskazany przez departament. Może tu chodzić o Henryka Dintera[68]. W 1943 r. na etacie było dwóch pracowników tego wydziału mającego nieustaloną liczbę honorowych współpracowników. Na opiekę społeczną wydano 47 950 marek i 168 010 zł[69]. W początkach 1945 r. pracowali tu: kierownik, łączniczka i instruktorka[70].

2.10. Wydział Zdrowia Publicznego

Kierownikiem był dr medycyny Stanisław Salak, były naczelnik wydziału zdrowia Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi.

2.11. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

Kierownikiem był mgr Wicherkiewicz, wysunięty przez departament. Objął swoją funkcję w 1943 r.[71] W roku następnym na etacie było dwóch pracowników[72].

2.12. Wydział Skarbowy

Kierownikiem był Bolesław Wiktorowski z SL, pracownik Ministerstwa Skarbu, wysunięty przez departament. Nie znamy daty powstania wydziału, w 1943 r. jeszcze go nie było.

2.13. Wydział Oporu Społecznego (KWC)

Kierownikiem był Bolesław Ścibiorek („Bolesław Borowski", „Kazimierz Wolski")[73] z SL. W 1943 r. na etacie było sześciu pracowników. Na „Czyn" wydano

---

[65] Według sprawozdania „Niku" za 1943 r. (*ibidem*, k. 218) w wydziale był jeden pracownik etatowy.
[66] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 86.
[67] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[68] WIH, III/100/3, Schemat Departamentu Pracy i Opieki Społecznej.
[69] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[70] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 88.
[71] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[72] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 88.
[73] Bolesław Ścibiorek (1906–1945), prezes Zarządu Wojewódzkiego ZMW RP w Łodzi, w konspiracji żołnierz BCh, kierownik KWC, od marca do września 1945 r. członek Rady Naczelnej SL, poseł KRN, następnie od listopada 1945 r. w PSL, zamordowany 5 XII 1945 r. w Łodzi – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 397. O zamordowanie Ścibiorka zostali oskarżeni Bolesław Panek i Wiesław Płoński – obaj straceni w 1946 r. z wyroku WSR w Warszawie. Faktycznymi sprawcami tej zbrodni byli członkowie grupy „Orsza" zorganizowanej przez władze bezpieczeństwa w Skierniewicach – *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 443; T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 137, 145–146.

112 003 zł[74]. W 1944 r. było pięciu pracowników (w tym kierownik, kurier, referent sądowy), a w początkach 1945 r. – czterech. Przynajmniej od września 1944 r. do początków 1945 r. opłacano 25 żołnierzy oddziału specjalnego, który m.in. stanowił osłonę radiostacji[75]. W lutym 1944 r. komórki oporu społecznego w okręgu były zorganizowane w Łodzi, Łasku, Wieluniu, Sieradzu oraz w powiatach należących do GG. Funkcjonował Komitet Oporu Społecznego, bez Stronnictwa Pracy i Społecznej Organizacji Samoobrony, ale z udziałem NSZ. Sądy Specjalne istniały w Warszawie, Piotrkowie Trybunalskim, organizowano sąd w Łodzi. Wykonano jeden wyrok śmierci na konfidencie gestapo. Komisje Sądzące działały w Warszawie, Skierniewicach, Łowiczu, Piotrkowie i Rawie. Wydały kilkanaście wyroków. Wysyłano listy, m.in. do urzędów pracy, urzędów gminnych i sołtysów, z upomnieniami za nadgorliwość przy organizowaniu wywózek ludności na roboty do Rzeszy. W tej sprawie Okręgowy KOS wydał także ulotkę oraz prowadzono antykontyngentową akcję propagandową. Akcje sabotażowe wykonywały oddziały poszczególnych stronnictw politycznych zasiadających w KOS. Organizowano także akcję tępienia bandytyzmu[76].

2.14. Wydział Sądownictwa

Kierownikiem był przejęty z „Teczki" prokurator sądu okręgowego Kazimierz Kozłowski („Rafał"). Nie znamy daty powstania wydziału, w 1943 r. jeszcze go nie było.

2.15. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Kierownikiem był prof. Zygmunt Lorentz, aresztowany z 16 na 17 września 1943 r.[77], a następnie dr Julian Żukowski. W biurze pracowali ponadto: Tadeusz Klonowicz, Mieczysław Woźniakowski, Jan Bartecki, Antoni Ławiński, Narcyz Nonas[78]. Od listopada 1942 do lutego 1943 r. biuro otrzymało 45 tys. zł z budżetu departamentu[79]. W 1943 r. na tajne nauczanie wydano 252 016 zł[80]. Na etacie było wówczas pięciu pracowników[81]. Podobna sytuacja w zatrudnieniu panowała do lutego 1945 r. W tym czasie byli tu zatrudnieni: kierownik, referent szkolnictwa powszechnego, sekretarz-skarbnik, łącznik[82].

Prace nad zorganizowaniem Uniwersytetu Łódzkiego prowadził prof. Stefan Wilanowski, przejęty z „Teczki"[83]. Miał brać w nich udział Józef Rynkowski[84].

---

[74] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 266.
[75] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 86, 90–91.
[76] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie Stefana Korbońskiego ze zjazdu okręgowych kierowników oporu społecznego; E. Duraczyński, *Między Londynem...*, s. 285–292.
[77] Zygmunt Lorentz (1894–1943), nauczyciel, historyk, w 1940 r. wysiedlony z Łodzi do GG, pracował w AGAD do 13 IX 1943 r., w tym dniu wyjechał do Łodzi, zmarł 5 X 1943 r. w więzieniu przy ul. Sterlinga w Łodzi – M. Woźniakowski, *Lorentz Zygmunt* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów...*, t. 1, s. 126–127; *Wychowankowie...*, t. 1, s. 101–102.
[78] S. Jaśkiewicz, M. Woźniakowski, *Iskry w podziemiu. Relacje i gawędy z dziejów tajnego nauczania w Łodzi i na Ziemi Łódzkiej w latach 1939–1945*, Łódź 1971, s. 197–200; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 273.
[79] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[80] *Ibidem*; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 266.
[81] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[82] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Przędzy" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 86, 89–90.
[83] Z. Walter-Janke, *Komenda Okręgu...*, s. 43.
[84] J. Wasiak, *Rynkowski Józef* [w:] *PSB*, t. 33, s. 545.

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 138 nauczycieli, a naukę pobierało 2208 uczniów, na poziomie średnim – 23 nauczycieli i 223 uczniów[85].

2.16. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Łódź:
• PDR Brzeziny
delegat – Aleksander Norwiński z SL

• PDR Końskie[86]
delegat – dr Michał Marzyński
zastępca – kpt. Wiktor Targowski („Wiktor")[87]
referat leśnictwa – Gustaw Spława-Neyman[88]
KWC – Józef Sadowski („Górnik")[89]

• PDR Kutno[90]
delegat – Stanisław Tokay z SL

• PDR Łask
delegat – Aleksander Ochocki z SL

• PDR Łowicz[91]
delegat – Bogatkowski z SN, Stanisław Fabijański („Stefan") z SL – do lutego 1944 r.[92], Andrzej Grabski z SP
referat bezpieczeństwa – N.N.
KWC – N.N. („Łopata")[93]
KS – N.N.
PKOiK – Aleksander Bluhm-Kwiatkowski, Kazimierz Jędrzejczyk, Jan Zbudniewek[94]

---

[85] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 277–278.
[86] Powiat konecki od 1 IV 1939 r. należał do województwa łódzkiego, z wyjątkiem miast Skarżysko-Kamienna i Szydłowiec oraz gmin wiejskich Bliżyn i Szydłowiec – *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej. Województwa, miasta, gminy wiejskie oraz okręgi specjalne*, oprac. J. Scheinkönig, J. Kowalczewski, Warszawa 1938, s. 15.
[87] A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 253.
[88] Gustaw (Augustyn) Spława-Neyman (1890–1966), inżynier leśnik, od lipca 1940 r. za pośrednictwem Teofila Lorkiewicza pracował w Inspektoracie Lasów (Forstinspektion) w Końskich, żołnierz ZWZ-AK, w lutym 1944 r. zagrożony aresztowaniem przeniósł się do powiatu szydłowieckiego, od marca 1945 r. był nadleśniczym w Mosinie – A. Dzięczkowski, *Spława-Neyman Gustaw* [w:] *PSB*, t. 41, s. 140–141.
[89] H. Sadowska, *Nauczyciele zameldowali się u majora „Hubala"* [w:] *Walczyliśmy o wolność Ojczyzny. Wspomnienia nauczycieli*, red. B. Suchodolski, Warszawa 1988, s. 200.
[90] Do 1 IV 1939 r. powiat kutnowski należał do województwa warszawskiego, następnie został włączony do województwa łódzkiego – *Podział administracyjny...*, s. 143.
[91] Do 1 IV 1939 r. powiat łowicki należał do województwa warszawskiego, następnie został włączony do województwa łódzkiego – *ibidem*, s. 144.
[92] Stanisław Fabijański, ur. w 1912 r., prawnik, członek PAML i ZMW RP, w konspiracji przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, członek Komendy Obwodu BCh w Łowiczu, od 1944 r. ukrywał się zagrożony aresztowaniem, od lipca 1945 r. prezes Zarządu Wojewódzkiego ZMW RP „Wici" w Warszawie, członek PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 109; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 242–243.
[93] KWC powiatu łowickiego podlegało Wojciechowi Winklerowi, szefowi KWC na województwo warszawskie. „Łopata" to kryptonim używany w kontaktach KWC – List Wojciecha Winklera do autora z 25 VIII 1989 r.
[94] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 266.

• PDR Łódź
delegat – Władysław Stępień z PPS, Antoni Piaskowski
KWC – N.N.

• PDR Opoczno[95]
delegat – Stefan Szymański („Kamiński", „Mateusz") – aresztowany w sierpniu 1943 r.[96], Władysław Wojtaszek z SL
PKOiK – Helena Spoczyńska („Helena", „Teresa")[97]

• PDR Piotrków Trybunalski[98]
delegat – Aleksander Michalak z SL
zastępca – Romuald Dukowicz („Pątnik") z SN/NOW, N.N. z PPS-WRN
CSS – N.N.
KS – N.N.

• PDR Radomsko
delegat – Zygmunt Jarzębiak z SL
RW – Aleksander Stasiński („Kruk")[99]
PKOiK – Władysław Trybulak – przewodniczący, Henryk Lange – zastępca[100]

• PDR Rawa Mazowiecka[101]
KWC – Zdzisław Józefowski („Kierski", „Orski")
KS – N.N.
PKOiK – kierownikiem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej był Antoni Szymański („Szrama"), a jego współpracownikami: Tadeusz Olszewski, Czesław Michurski („Rom")[102], Stefan Przewalski, Edward Sepczyński[103]

• PDR Sieradz
delegat – Adam Banach z SL, aresztowany 26 lutego 1944 r.[104], Franciszek Olejniczak
KWC – N.N.

---

[95] Powiat opoczyński 1 IV 1939 r. został włączony do województwa łódzkiego – *Podział administracyjny...*, s. 19.
[96] C. Tomasik, H. Rafalski, *Ruch ludowy w powiecie opoczyńskim w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30, s. 203; List Pawła Prackiego, wnuka Stefana Szymańskiego, do autora z 14 IX 1999 r.
[97] Helena Spoczyńska (1896–1968), nauczycielka, w konspiracji pełniła funkcję szefa oświaty i propagandy Komendy Obwodu BCh Opoczno, po wojnie należała do SL, PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 370; M. Ryńca, *Spoczyńska Helena* [w:] *PSB*, t. 41, s. 151–152.
[98] BZNO, 16161/II, R. Dukowicz, *Z moich wspomnień 1901–1977*, Łódź 1977, mps.
[99] W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 277.
[100] Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, *Polentumsträger. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej 1939–1945*, Katowice 1988, s. 52.
[101] Do 1 IV 1939 r. powiat rawski należał do województwa warszawskiego, następnie został włączony do województwa łódzkiego – *Podział administracyjny...*, s. 149.
[102] Czesław Michurski, ur. w 1905 r., członek ZNP, w konspiracji członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od 1945 r. starosta, w latach 1945–1950 przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej w Rawie Mazowieckiej, członek SL, w latach 1947–1952 poseł do sejmu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 265.
[103] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 265.
[104] *Księga poległych...*, s. 8.

• PDR Skierniewice[105]
delegat – Franciszek Jagielski z SL
zastępca – Jerzy Bernat („Załoga") z SP[106], Antoni Januszewski
sekretarz – Władysław Białowiejski, przewodniczący Polskiego Komitetu Samopomocy
referat bezpieczeństwa – N.N.
referat opieki społecznej – Władysław Kołodziejski
referat rolnictwa – Stanisław Stachowicz
referat sanitarny – dr Franciszek Krawczyk („Stawisza"), do maja 1944 r. szef sanitarny Komendy Obwodu AK
referat finansowy – Stefan Grzeczyński
KWC – Jan Bartecki, Witold Kaczyński („Hubert Żbikalski")[107], zastępca i rzecznik oskarżenia w Komisji Sądzącej, do lutego 1943 r. przywódca Konfederacji Narodu w Skierniewicach
PKB – por. Szymon Zbudniewek[108] („Leszczyński"), komendant powiatowy BCh
SS – Wojciech Gruziel z SL
KS – Jan Kowalski – kierownik, Witold Kaczyński – oskarżyciel, Zygmunt Jasiński, Stanisław Szewczyk, Mieczysław Zieliński
PKOiK – Antoni Ławiński – przewodniczący, Wojciech Gruziel – zastępca, Jan Bartecki i Stanisław Kaczyński – członkowie.

Wyznaczono konspiracyjnych wójtów, którymi byli: Antoni Kowalczyk – Głuchów, Jakub Lipiński – Skierniewka, Józef Kuchta i Jan Białek – Słupia, Władysław Szcześniak – Korabiewice (Puszcza Mariańska), Leon Salamon – Kowiesy, Jan Ciszewski – Doleck (Kawęczyn), Andrzej Matysek – Danków (Grzymkowice), Eugeniusz Dyba – Dębowa Góra

• PDR Wieluń
delegat – Piotr Chwaliński z SL, aresztowany 4 października 1943 r.[109]
KWC – N.N.

W styczniu 1945 r. Piotr Rychlik postanowił rozwiązać okręgową delegaturę. Do Londynu została wówczas przekazana depesza, w której zawarty jest fragment: „Delegat łódzki zachowuje się dwuznacznie, a cały jego zespół (SL) oprócz Wydz. Bezpieczeństwa przeszedł do PKWN"[110]. Nowym delegatem został przedstawiciel SP Stefan Kaczorowski. W nowym składzie ODR działała do rozwiązania delegatury i RJN 1 lipca 1945 r.

---

[105] Do 1 IV 1939 r. powiat skierniewicki należał do województwa warszawskiego, następnie został włączony do województwa łódzkiego, *Podział administracyjny...*, s. 150; K. Zwierzchowski, *Skierniewice...*, s. 43–47.
[106] Według Jana Gozdawy-Gołębiowskiego (*Obszar warszawski...*, s. 534) Jerzy Bernat był referentem wojskowym „Teczki" od maja 1940 r. do stycznia 1945 r.
[107] List Ireny Kaczyńskiej do autora z 7 I 1991 r. oraz odpis notatki Witolda Kaczyńskiego na temat KWC. Według notatki Kaczyński został mianowany szefem KWC przez kierownika tej komórki dla województwa warszawskiego. Ponieważ istniała już komórka Walki Cywilnej w Skierniewicach, zorganizowana przez AK i kierowana przez Jana Barteckiego, uzgodniono ich połączenie i Kaczyński został zastępcą szefa KWC. W 1944 r. powiat skierniewicki został przekazany do województwa łódzkiego.
[108] Według Jana Gozdawy-Gołębiowskiego (*Obszar warszawski...*, s. 533) Zbudniewek (brak imienia i pseudonimu) występuje jako referent „Teczki" w Łowiczu od 1941 r. do stycznia 1945 r.
[109] R. Peska, *Piotr Chwaliński (1889–1958)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 92.
[110] AAN, 202/II-22, k. 281; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 176.

W 1945 r. zostali aresztowani m.in. Rychlik, Kopcewicz (Karol Majewski), Helena Przebielska – łączniczka[111].

3. Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze (krypt.: „Mewy", „Piaski", „Zatoka")

Delegatem był mianowany jeszcze przez Adolfa Bnińskiego w połowie 1941 r. Antoni Antczak („Adamski", „Ida") z SP[112]. Jego zastępcami byli Bernard Ciszewski z SN i Ignacy Wujek („Wolski"), kierownik Biura ODR w Warszawie[113]. Delegat okręgowy przebywał stale w Warszawie, a tylko przyjeżdżał na teren swojego okręgu, głównie do Torunia. Tu też utworzono ekspozyturę Biura ODR, na jej czele stał Franciszek Rochowiak („Zaklicki"), formalnie zastępca kierownika Wydziału Administracji[114]. Jego współpracownikami byli: Bronisław Krzemiński, Kazimierz Ceranowicz, Sylwan Stankiewicz („Butler"), Józef Sępołowicz. Do Warszawy jeździli Stefan Stempniewski („Czarny", „Werner"), Marian Hegenbarth („Hubert")[115], Wojciech Patryas, a z Warszawy na Pomorze, poza wymienionymi, Czesław Dawidzki („Czesław")[116]. W 1943 r. DSW miał jedenastu pracowników etatowych i ośmiu honorowych w GG oraz 520 na Pomorzu. Na pracę wydziałów podlegających DSW wydano w tym roku 520 501 marek i 280 849 zł[117]. W 1944 r. (przed sierpniem) było już osiemnaście osób na etacie, po upadku powstania warszawskiego – dziewięć. Przy likwidacji aparatu delegatury w sierpniu 1945 r. na etacie było jeszcze sześciu pracowników. Poza etatowymi (głównie w Warszawie) na terenie Pomorza było kilkuset stałych pracowników pobierających wynagrodzenie ryczałtowe oraz również kilkuset honorowych. W czasie działalności ODR zostało aresztowanych 63 jej pracowników, z tego trzech zamordowano[118].

3.1. Wydział Administracyjny

Kierownikiem wydziału był Wujek, a jego zastępcą w ekspozyturze ODR Rochowiak. W wydziale pracował Władysław Olszewski. Zadaniem wydziału było organizowanie administracji w terenie oraz dokonywanie obsady personalnej, szkolenie kandydatów na stanowiska w tajnej administracji. Okręg podzielono na kilka obwodów, skupiających po kilka powiatów. Kolejnymi kierownikami obwodu toruńskiego byli Stankiewicz i Józef Śliwowski („Skrzat"). W zakresie przygotowania obsady personalnej współpracowano ze Służbą Cywilną Narodu. Jednym z jej pracowników, a zarazem pracownikiem ODR, był Edward Borzyszkowski („Józef", „Szymon"). W pracy pomagał mu m.in. Józef Licznerski

---

[111] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 197.

[112] SPP, MSW, t. 74, Pismo Delegatury Poznańskiej, przekazane do Londynu z Rzymu 1 IX 1941 r., k. 80; G. Górski, *Powstanie Okręgowej Delegatury...*, s. 84 – tu informacja, oparta na powojennych zeznaniach Antoniego Antczaka, o mianowaniu w lipcu 1941 r.; K. Przybyszewski, A. Zakrzewska, *Antczak Antoni* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 3, Toruń 1997, s. 27 – tu informacja o nominacji z rąk Cyryla Ratajskiego w początkach 1941 r., a następnie w połowie lipca 1941 r. „formalnej nominacji" z rąk Adolfa Bnińskiego; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim...*, s. 291 – tu informacja o przejęciu przez Antczaka stanowiska delegata po aresztowanym Wacławie Ciesielskim, kierowniku Wydziału Administracyjnego „Grunwaldu", pełniącego funkcję okręgowej delegatury.

[113] G. Górski, *Administracja...*, s. 230; B. Chrzanowski, *Cywilne struktury...*, s. 133.

[114] G. Górski, *Administracja...*, s. 232.

[115] J. Jakubowska, *Hegenbarth Marian* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 5, s. 66.

[116] E. Skerska, *Dawidzki Czesław Wiktor* [w:] *ibidem*, s. 40.

[117] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 263–264.

[118] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Zatoki" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VIII 1945 r., k. 82–83.

z Chełmna, członek SN, odbywający podróże służbowe z ramienia ODR po Pomorzu[119]. Kierownik wydziału działał aż do sierpnia 1945 r.

3.2. Wydział Bezpieczeństwa

Rozpoczął pracę w październiku 1942 r.[120] Naczelnikiem wydziału (krypt. I/B) był Bolesław Lipski („Bartel"), a pracami „Stożka" (krypt. II W.P.) kierował jego zastępca Kazimierz Kolańczyk („Szczęsny")[121]. Na czele sekretariatu „Stożka" stał Albert Wypijewski („Otto"), a poszczególnymi referatami kierowali: Roman Skubała („Szary"), Antoni Karolewski („Grabiński"), Tadeusz Melina („Boguś"), Alfons Gryczka („Zawadzki"), Bronisław Biorowski („Barski"), Franciszek Sikora („Góral", „Górski")[122], Brunon Markiewicz („Rak I"). Łącznikiem Kolańczyka był Adolf Dacht („Kacko")[123]. Drugim zastępcą Lipskiego był sędzia Stefan Karbowski, kierownik służb bezpieczeństwa (PKB i SS). W wydziale pracowali m.in. Józef Eichstaedt („Mikrus"), Edward Forycki („Mars") i Aleksander Schulz („Mały Michał")[124], współpracował zaś m.in. Józef Gruss („Stanisław"), komendant podokręgu południowego KO AK[125]. Istniał także, niezrealizowany, projekt przekazania Grussa z AK do wydziału. W końcu 1943 r. organizacja pionu bezpieczeństwa przedstawiała się następująco: „a) wydział w urzędzie okręgowym z wieloosobowymi oddziałami: organizacyjno-inspekcyjnym i społeczno-politycznym, posiadającym sieć prowincjonalnych informatorów, b) powiatowi referenci bezpieczeństwa oraz c) kadry organów wykonawczych". Latem 1943 r. został powołany w Warszawie zastępca naczelnika wydziału, który „utworzył niewielki aparat pomocniczy"[126]. W początkach 1944 r. organizacja wydziału przedstawiała się następująco: „Pełnie zorganizowany wydział bezpieczeństwa w terenie z zastępcą naczelnika. Naczelnik Wydziału i dwóch referentów w Warszawie. W powiatach referenci bezpieczeństwa"[127]. Od 1 V 1944 r. mieli zostać zatrudnieni: „kierownik oddz[iału] bezp[ieczeństwa] i porz[ądku] publ[icznego], kierownik oddz[iału] polityczno-narod[owościowego]"[128]. Województwo podzielono na pięć obwodów, którymi kierowali: Marian Hegenbarth i Stanisław Sobecki – obwód 1 Toruń (krypt. III/1), Zygmunt Wiśniewski („Parwus")[129] – obwód 2

---

[119] B. Chrzanowski, *Związek Jaszczurczy...*, s. 80.

[120] *Idem*, *Cywilne struktury* ..., s. 135.

[121] Po wywiezieniu Kazimierza Kolańczyka do Niemiec w 1944 r. jego funkcję objął Czesław Rubaczewski („Ruba") – G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu RP w latach 1941–1945* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu...*, s. 195. „Ruba" został aresztowany i 29 X 1945 r. skazany przez WSR w Warszawie na 10 lat więzienia – *Informator o osobach skazanych...*, s. 326.

[122] J. Jakubowska, *Sikora Franciszek* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 5, s. 115–116.

[123] AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny wywiadu politycznego, k. 99.

[124] B. Chrzanowski, *Cywilne struktury* ..., s. 146.

[125] T. Jaszowski, *Guss Józef* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 3, s. 63.

[126] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" w okresie od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[127] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30. Tak dobremu zorganizowaniu wydziału już w początkach 1944 r. przeczy częściowo pismo Antoniego Antczaka z 1 VI 1944 r. (AAN, 202/I-53, k. 49), w którym zwraca się do Jana S. Jankowskiego o zgodę na zatrudnienie „kierownika oddziału bezpieczeństwa i porządku publicznego, kierownika oddziału polityczno-narodowościowego" w Wydziale Bezpieczeństwa oraz kierownika działu gospodarczego w Komendzie Wojewódzkiej PKB.

[128] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 384, Pismo „Adamskiego" do delegata rządu z 1 VI 1944 r.

[129] H. Jagielska, *Wiśniewski Zygmunt* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 1, s. 219. Według powojennych materiałów MBP referentem bezpieczeństwa w obwodzie 2 był Stefan Karbowski („Szymek"), a jego łącznikiem – Józef Gac („Trop II") – AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 100.

Grudziądz (krypt. III/2), Stanisław Nowicki („Strzelczyk")[130] – obwód 3 Bydgoszcz (krypt. III/3), Kazimierz Stempniewski („Werner")[131] – obwód 4 Gdańsk-Gdynia (krypt. III/4) oraz obwód 5 Prusy Wschodnie (krypt. III/5), którym od 1943 r. kierował Sobecki[132]. Kierownikami wywiadu politycznego („Stożek", „W.P.") w poszczególnych obwodach byli: Bolesław Burczyk („Zając") – Grudziądz, Rubaczewski („Ruba")[133] – Bydgoszcz, Zygmunt Bibrowicz („Barczki")[134] – Gdańsk-Gdynia[1195]. W połowie 1944 r. wydział liczył niemal pięciuset pracowników[136].

3.2.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem był mjr Wojciechowski[137] przebywający w Warszawie, w Toruniu zaś działał Stefan Karbowski[138]. W początkach 1944 r. istniały „w terenie kadry S[traży] S[amorządowych]"[139], którymi kierował Zdzisław Brzeski[140]. Od 1 maja 1944 r. w Komendzie Wojewódzkiej miał pracować jako kierownik działu gospodarczego nieznany z nazwiska przedwojenny oficer policji[141]. Inspektorem PKB w obwodzie Gdańsk-Gdynia był Czesław Mytko („Leliwa"), jego łączniczką – Janina Mytko („Wąż"), inspektorem SS – Stefan Ruciński („Szczeciński"), jego zaś łącznikiem – Maksymilian Mokwa („Kwas"). W obwodzie tym zorganizowano 229 komisariatów SS. W obwodzie 3 bydgoskim inspektorem PKB był Adam Stefaniak („Śliwa"), jego łącznikiem – Wojciech Łuczak („Pałuk"), inspektorem SS Antoni Marciniak („Jarocki", „Soch"), a jego łącznikiem – Stefan Stempniewski („Czarny", „Werner II")[142]. W obwodzie 1 toruńskim inspektorem PKB był Stoppa („Wojnar"), jego łącznikiem – Dąbrowski („Biegacz"), SS kierował Marian

---

[130] Jego łącznikiem był Stanisław Brzozowski („Erwin") – AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 100.

[131] Jego łącznikiem był Antoni Stempniewski („Żbik").

[132] B. Chrzanowski, *Konspiracja rządu RP w regionie nadbałtyckim (1939–1945)* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu...*, s. 142; *idem*, *Cywilne struktury...*, s. 139. Według dokumentu z października 1943 r. (B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Gdynia w koncepcjach Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej oraz Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Rocznik Gdyński" 1985, nr 6, s. 120) jest mowa o tym, że w zakresie służb bezpieczeństwa ODR „posiada małą komórkę organizacyjno-instruktorską. Funkcjonuje również kierownictwo organizacyjne 5 obwodów: Toruń, Bydgoszcz, Grudziądz, Gdynia, Gdańsk". Według materiałów MBP referentem bezpieczeństwa w obwodzie 5 był Stefan Krzyżaniak („Morski") – AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 100.

[133] Jego łącznikiem był Edmund Oślicki („Rolf") – AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny wywiadu politycznego, k. 99.

[134] Jego łącznikiem był N.N. („Plater").

[135] B. Chrzanowski, *Cywilne struktury...*, s. 143.

[136] G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 50–51. Informacja podana przez Górskiego, jakoby Wydział Bezpieczeństwa ODR Pomorze był najliczniejszym wydziałem „w skali całego chyba kraju", nie odpowiada prawdzie. Wystarczy zapoznać się ze „Sprawozdaniem o PKB do dnia 9 X 1943 r." – AAN, 202/II-33, k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 35–40. Ze sprawozdania wynika jasno, że liczebność samego PKB w czterech delegaturach okręgowych przekraczała liczebność całego Wydziału Bezpieczeństwa ODR Pomorze. Warto też zauważyć, że w przywołanym tu sprawozdaniu o PKB na Pomorzu brak jakiejkolwiek wiadomości.

[137] S. Tabisz, *Uzupełnienie...*, s. 98 – tu przy pozycji inspektor SS widnieje „vacat".

[138] W schemacie PKB sporządzonym przez MBP stanowisko szefa PKB (krypt. II/KB) pozostawało nieobsadzone – AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny PKB, k. 98.

[139] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[140] AIPN, 0192/730, t. 2, Schemat organizacyjny SS, k. 102.

[141] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 384, Pismo „Adamskiego" do delegata rządu z 1 VI 1944 r.

[142] B. Chrzanowski, *Cywilne struktury ...*, s. 142; A. Gąsiorowski, *Okręgowa Delegatura...*, s. 121; AIPN, 0192/730, t. 2, Spis pracowników Wydziału Bezpieczeństwa grupy SS, k. 92.

Hegenbarth („Karaś"), a jego łączniczką była Janina Przywerba („Wrzos"). W obwodzie 2 grudziądzkim inspektorem PKB był Zygmunt Wiśniewski („Parwus"), jego łączniczką Joanna Urbańska („Ula"), SS kierował Bronisław Kalinowski („Poważny"), a jego łącznikiem był Goryński („Osa").

W celu zapewnienia bezpieczeństwa w okręgu podjęto, jeszcze w 1940 r., rozmowy ze Związkiem Jaszczurczym w sprawie wspólnego organizowania „Milicji Pomorskiej". Jej komendantem został Mieczysław Dukalski („Zapora"), a jego zastępcami – Zygmunt Felczak[143] i Arnold Nierzwicki („Krzysztof"). Oddziały milicji tworzono w Bydgoszczy, Toruniu, Świeciu, Chełmnie i Gdyni. Projekt nie został zrealizowany ze względu na brak zaufania między narodowcami a ZWZ-AK i delegaturą[144].

3.3. Wydział Samorządu

Naczelnikiem był Stefan Fredyk, a w ekspozyturze ODR w Toruniu pracowali Jan Moeler (Meller) i Edward Dzikowski.

3.4. Wydział Prasy i Informacji

Brak wiadomości o formalnym powołaniu tego wydziału w strukturze ODR, choć w 1943 r. był jeden pracownik etatowy w GG. W tym też roku na działalność „Anteny" wydano 1368 marek[145]. Z materiałów „Niku" dowiadujemy się, że przed sierpniem 1944 r. na etacie było dwóch pracowników wydziału i prowadzili oni działalność do sierpnia 1944 r.[146] Pracę w zakresie informacji na terenie okręgu prowadził przedstawiciel Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy z Warszawy Antoni Spandowski („Michał")[147]. Jego współpracownikiem był Dionizy Wesołek, dysponujący siecią współpracowników na terenie Pomorza[148]. W Sekcji Zachodniej DIiP istniały grupy służby informacyjnej (Si) i prac programowych (Pp) dla Pomorza[149]. Ze służbami informacyjnymi delegatury współpracował Mieczysław Bagiński („Grzmociński"), jednocześnie pracownik BIP AK w Toruniu[150]. O stosunkowo dobrym funkcjonowaniu służb informacyjnych Delegatury Rządu świadczą publikacje Bogdana Chrzanowskiego i Andrzeja Gąsiorowskiego[151].

Zbieraniem informacji o sytuacji na Pomorzu zajmował się także komitet pomorski („Karolewo I") Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji (krypt.: „Kopalnia", „Zachód") oraz jego lokalne komórki w Toruniu, Bydgoszczy i Świeciu[152].

---

[143] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 64–65.
[144] „Zeszyty do Historii Narodowych Sił Zbrojnych" (Chicago) 1962, z. 2, s. 56–58; B. Chrzanowski, *Działalność Związku Jaszczurczego...*, s. 250; *idem*, *Związek Jaszczurczy...*, s. 22–23.
[145] W sprawozdaniu „Niku" za 1943 r. (AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218) nie jest wykazywany ani jeden pracownik okręgowej „Anteny". Widnieje on natomiast w innym miejscu tego sprawozdania – *ibidem*, k. 264.
[146] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Zatoki" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VIII 1945 r.
[147] Antoni Spandowski (1916–1992), dziennikarz, po wojnie w Zachodniej Agencji Prasowej i Agencji Prasowej „Interpress" – J. Szews, *Spandowski Paweł* [w:] *PSB*, t. 41, s. 38.
[148] G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 191.
[149] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 105.
[150] A. Zakrzewska, *Bagiński Mieczysław* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 4, Toruń 1998, s. 25.
[151] B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Stutthof w świetle dokumentów...*, s. 177–185; *idem*, *Pomorze w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum" 1987, z. 8, s. 5–104; idem, *Pomorski ruch oporu w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj (1942–1944)*, „Zapiski Historyczne" 1991, z. 4, s. 103–121.
[152] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 68.

3.5. Wydział Rolnictwa

Wydziałem kierował Stanisław Ossowski przebywający w Warszawie. W ekspozyturze ODR w Toruniu pracował Józef Sępołowicz, a referaty rolnictwa istniały prawdopodobnie we wszystkich zorganizowanych powiatach. Aprowizacją kierował Malerski, a w obwodzie bydgoskim „inspektorem życia gospodarczego" był Jan Olejniczak[153]. Od 1943 r. do sierpnia 1944 r. na etacie było dwóch pracowników w GG i ośmiu na Pomorzu. Na działalność w 1943 r. wydano 2137 marek i 10 600 zł[154].

3.6. Wydział Komunikacji

Naczelnikiem był inż. Kazimierz Lewandowski przebywający w Warszawie. Brak wiadomości o dokonaniach wydziału w okresie okupacji. W 1945 r. inż. Lewandowski pełnił funkcję naczelnika Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu[155].

3.7. Wydział Opieki Społecznej

Kierownikiem był dr Zdzisław Dandelski. W ekspozyturze ODR w Toruniu pracowali Rochowiak i Lipski. W wydziale pracowała także Urszula Eckert („Danka") pełniąca funkcję inspektora na Bydgoszcz i Gdynię[156]. W 1943 r. na etacie było dwóch pracowników w GG i czterech na Pomorzu[157]. Wśród nich znajdował się Ignacy Niemir. Po powstaniu warszawskim do czerwca 1945 r. na etacie był tylko kierownik wydziału. W 1943 r. na opiekę społeczną wydano 547 281 marek i 4 tys. zł.

3.8. Wydział Przemysłu i Handlu

W 1943 r. był jeden pracownik etatowy oraz siedmiu honorowych. Naczelnikiem miał być Barciszewski. W tym też roku wydano 4 tys. marek[158].

3.9. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

Na etacie od 1943 r. do wybuchu powstania warszawskiego było dwóch pracowników w GG i pięciu na Pomorzu. Naczelnikiem miał być Józef Milcarek. W 1943 r. na działalność wydziału wydano 700 marek i 6200 zł[159].

3.10. Kierownictwo Walki Cywilnej

Nie znamy daty powstania KWC (KOS) oraz obsady personalnej. W materiałach „Niku" czytamy, że w listopadzie–grudniu 1944 r. kierownikowi tej komórki wypłacono 20 500 zł. Pozostawał na etacie aż do sierpnia 1945 r.[160]

---

[153] AIPN, 00231/99, t. 2, k. 75; B. Chrzanowski, *Cywilne struktury...*, s. 145.
[154] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 264; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Zatoki" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VIII 1945 r., k. 82.
[155] *Rok 1945. Województwo Pomorskie. Sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody*, red. R. Kozłowski, Warszawa 1997, s. 25, 106.
[156] A. Zakrzewska, *Eckert Urszula* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 1, s. 69.
[157] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[158] *Ibidem*, k. 218, 264; AIPN, 00231/99, t. 2, k. 75.
[159] AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218, 264; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Zatoki" za okres 1 VII 1944–1 VIII 1945 r., k. 82.
[160] *Ibidem*, k. 81–82.

3.11. Wydział Robót Publicznych

Nie znamy daty powstania wydziału. W materiałach „Niku" jest informacja, że przed powstaniem warszawskim na etacie był kierownik wydziału[161].

3.12. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Powołane w 1943 r. przez Wydział Zachodni Departamentu Oświaty i Kultury, na etacie miało dziewięciu pracowników w Generalnym Gubernatorstwie i dziewiętnastu na Pomorzu. W tym też roku na tajne nauczanie wydano 10 933 marki i 69 033 zł[162]. Kierownikiem tajnego nauczania był Zygmunt Szulczyński, a następnie Józef Gutsche[163]. W biurze pracowali ponadto: Józef Szymczak, Otton Lipkowski, Leszek F. Klima, Antoni Myjak[164] i Janina Rekowska[165]. W styczniu–lutym 1943 r. na etacie było siedem osób, w tym: kierownik, czterech kierowników obwodowych i dwie łączniczki. Tajne szkolnictwo prowadzono w listopadzie i grudniu 1942 r. w dziewiętnastu miejscach, w styczniu 1943 r. w 26, a w lutym już w 28 ośrodkach. Do grudnia 1942 r. wypłacano zapomogi rodzinom ponad dwudziestu nauczycieli. W 1943 r. opiekę nad rodzinami przekazano do Wydziału Opieki Społecznej[166]. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie delegatury byli kierownik oraz referent organizacyjny[167].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym pracowało w okręgu 149 nauczycieli, a z nauki korzystało 1397 uczniów, na poziomie średnim – 29 nauczycieli i 268 uczniów[168].

3.13. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Pomorze:

• PDR Aleksandrów Kujawski (Nieszawa) (krypt. IV/7)
referat bezpieczeństwa – N.N. („Ogniwo")
„Stożek" – Listowski („Cichy")
PKB – N.N. („Kukółka")
SS – Sieradzki („Złonki"); komendantami w gminach byli: N.N. („Kalka") – Aleksandrów-miasto, Grzegorz Strzelecki („Błysk") – Bądkowo, Dominiak („Benhur") – Boguszyce, N.N. („Orski") – Bytoń, Śliwiński („Śliwa") – Ciechocinek, N.N. („Rokicki") – Czamanin, Stanisław Guzik („Rolnik") – Koneck, Stanisław Haber („Herkules") – Lubanie, N.N. („Kos") – Nieszawa-miasto, N.N. („Kubicki") – Osięciany, Strzelecki („Kasztan") – Piotrków, Śliwiński („Wilk") – Raciążek, N.N. („Rad") – Radziejów-miasto, Mątlewicz („Lotnik") – Radziejów-wieś, N.N. („Majster") – Ruszkowo, Balcerak („Odważny") – Sędzin

• PDR Brodnica (krypt. IV/12)
delegat – Władysław Olszewski („Białek")
referat bezpieczeństwa – N.N. („Czarny")

---

[161] *Ibidem*, k. 82.
[162] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 263–264.
[163] S. Rafiński, E. Skerska, *Gutsche Józef* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 5, s. 64–65.
[164] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 273.
[165] H.S. Kamiński, *Rekowska Janina* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 1, s. 177.
[166] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[167] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.
[168] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 278–279.

„Stożek" – Bernard Landowski („Zdrój")
PKB – N.N. („Lis")
SS – N.N. („Kanarek"), w mieście SS kierował N.N. („Granica"); w gminach komendantami byli: N.N. („Jad") – Bobrowo, N.N. („Gil") – Brodnica-wieś, N.N. („Komar") – Brzozie, N.N. („Dąb") – Grązawy, N.N. („Sowa II") – Górzno-miasto, N.N. („Jastrząb") – Jabłonowo I, N.N. („Sokół") – Jabłonowo II, N.N. („Kruk") – Jastrzębie, N.N. („Pająk") – Nieżywięć, N.N. („Wilk") – Pokrzydowo, N.N. („Wróbel") – Ruda, N.N. („Ryś") – Wrocki, N.N. („Szary") – Zbiczno

• MDR Bydgoszcz (krypt. IV/16)
referat bezpieczeństwa – Dominik Stefaniak („Don")[169]
„Stożek" – Edmund Ruciński („Krzysztofiński")
PKB – Jan Stawicki („Złotnicki")
SS – Alfons Gumowski („Czternasty"); komisariatami mieli kierować: Edward Forycki („Mars") – I, Karol Strzelecki („Stafa") – II, Franciszek Matuszak („Matuszyński") – III[170]

• PDR Bydgoszcz (krypt. IV/17)
referat bezpieczeństwa – Franciszek Gordon („Jur")
„Stożek" – Stanisław Maciejewski („Łabiszyniak")
PKB – Henryk Klappa („Sławek")
SS – Edmund Malicki („Eda"); komendantami w gminach byli: Sierpiszewski („Zawisza") – Bydgoszcz-wieś, Franciszek Rubaszewski („Baron") – Dąbrówka Nowa, Marceli Koszucki („Kosz") – Dobrcz, Jan Olejniczak („Ziewoj") – Fordon-miasto, Zygmunt Jankowski („Oskar") – Koronowo-miasto, Franciszek Wolny („Gola") – Koronowo-wieś, Staszyk („Sosiński") – Mąkowarsko, Antoni Woźniak („Woźny") – Osielsko, Bolesław Walentowski („Filip") – Solec Kujawski-miasto, Edward Wośkowiak („Laskowski") – Solec Kujawski-wieś, Marian Starkowiak („Wolf") – Ślesin, Albin Rumpalski („Szykalski") – Wierzchucin Królewski, N.N. („Ryś") – Wtelno

• PDR Chełmno (krypt. IV/13)
delegat – Jan Olszowy („Biały")
referat bezpieczeństwa – Maksymilian Rorowski („Roman")[171]
„Stożek" – Wacław Hoppe („Jadwiga"), Henryk Rzepka („Bramka")
PKB – Julian Klawikowski („Żan")
SS – Jakub Karoluk („Perykles"), w mieście – Teofil Mruglin („Orkan"); komendantami w gminach byli: Józef Tarkowski („Czerwiec") – Błędowo, Paweł Tarkowski („Sęp") – Chełmno-wieś, Franciszek Otremba („Bartosz") – Dąbrowa Chełmińska, Bernard Taczkowski („Grzegorz") – Kijewo Królewskie, Anastazy Janc („Czad") – Lisewo, Paweł Rizmer („Piotr") – Popowo Biskupie, Konrad Kozłowski („Gracjan") – Podwiesk, Fran-

[169] *Ibidem*, 0192/730, t. 2, Pismo WUBP w Bydgoszczy z 16 III 1950 r., k. 85; *ibidem*, Schemat organizacyjny Wydziału Bezpieczeństwa, k. 100.
[170] *Ibidem*, Spis pracowników Wydziału Bezpieczeństwa grupy SS, k. 92.
[171] T. Jaszowski, *Rorowski Maksymilian* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 1, s. 179. Aresztowany przez NKWD w lutym 1945 r., wywieziony, zmarł w obozie w rejonie Charkowa w lipcu 1945 r.

ciszek Gątkiewicz („Irena") – Robakowo, Stefan Jąkała („Dominik") – Starogród, Zygmunt Gardzielewski („Celestyn") – Unisław

• PDR Chojnice (krypt. IV/18)
referat bezpieczeństwa – Stanisław Leśniczak („Żubr")
„Stożek" – Feliks Osiński („Jeleń")[172]
PKB – Jan Sandowski („Lew")
SS – Kluczkowski („Kalinowski"), w mieście – Seweryn Frydrychowicz („Wino"); w gminach komendantami byli: Steńcz („Szczupły") – Brusy, Zygmunt Renk („Guzik") – Chojnice-wieś, Józef Firsch („Rak") – Czersk-miasto, Tadeusz Wojciechowski („Miód") – Karsin, Bolesław Dutkiewicz („Metal") – Konarzyny, Ludwik Świątek („Ogień") – Rytel

• MDR Gdańsk (krypt. IV/30)
delegat – Edmund Borzyszkowski („Józef", „Lipiński")
referat bezpieczeństwa – Marian Sadecki („Kański", „Kumski")
„Stożek" – N.N. („Wolny")
PKB – Kazimierz Wyrowiński („Wiewiórski")
SS – Józef Kaczorowski („Stołowski"); komisariatami mieli kierować: Stanisław Piotrowski („Gołąbek") – I, Władysław Kugels („Dzinek") – II, Ignacy Plaskaty („Żelazo") – III, Stanisław Hadrych („Nagel") – IV, Józef Ruciński („Róża") – V, Jan Grosz („Jeleń II") – VI, Antoni Dylewski („Mur") – VII[173]

• PDR Gdańsk (krypt. IV/31)
referat bezpieczeństwa – Stefan Syrocki („Rakieta")
„Stożek" – N.N. („Molinek")
PKB – Ludwik Jaskóła („Spór")
SS – Rajmund Gogolin („Niemirisz"); jednym z komendantów gminnych był Jan Piotrowski („Piątek")

• MDR Gdynia (krypt. IV/24)
referat bezpieczeństwa – Kazimierz Czubert („Złotko")
„Stożek" – Leon Słupski („Nurma")
PKB – Józef Piątkowski („Lampart")
SS – Paweł Porożyński („Toruński"); komisariatami mieli kierować: Stefan Kubiszek („Zagłoba") – I, Zygmunt Wszelaki („Bliski") – II, Mieczysław Kowalski („Łotewski") – III, Jan Kubiak („Młot") – IV, Jan Ruszkowski („Robak") – V, N.N. („Jagoda") – VI[174]

• MDR Grudziądz (krypt. IV/10)
delegat – Włodek, Jan Wilnat
referat bezpieczeństwa – Wiktor Jędrzejewski („Błyskawica")

---

[172] AIPN, 0192/730, t. 2, Pismo WUBP w Bydgoszczy z 16 III 1950 r., k. 86.
[173] *Ibidem*, Spis pracowników Wydziału Bezpieczeństwa grupy SS, k. 93.
[174] *Ibidem*, k. 92.

PKB – Tadeusz Perka („Lech")
SS – Leon Sawola („Tabaka"); komisariatami mieli kierować: N.N. („Gryf") – I, Stanisław Juździński („Ponury") – II, Marian Plichta („Żelazny") – III, Edmund Gabrylewicz („Dziadek") – IV[175]

• PDR Grudziądz (krypt. IV/11)
delegat – Wyszkowski („Wardach")
referat bezpieczeństwa – Roman Brzozowski („Głuszyna")
PKB – Józef Pierzykowski („Ząb")
SS – Martyński („Martek"); w gminach komendantami byli: Józef Małek („Piast") – Gruta, Antoni Makowski („Grab") – Gruta-miasto, Władysław Grochowski („Groch") – Łasin-miasto, N.N. („Tyka") – Łasin-wieś, Orchowski („Orłow") – Mokre, Eugeniusz Szonirlanz („Antek") – Radzyń Chełmiński-miasto, Jan Sukiennik („Wiatr") – Radzyń-wieś, Edmund Makowski („Wiąz") – Rogoźno, Karczewski („Stawidło") – Świecie n. Osą

• MDR Inowrocław (krypt. IV/3)
referat bezpieczeństwa – N.N. („Pik")
„Stożek" – N.N. („Jencheli")
PKB – N.N. („Klimek")
SS – Ignacy Kaliski („Kal"); komisariatami SS mieli kierować: N.N. („Sfinks") – I, N.N. („Żbik") – II, N.N. („Raptuś") – III[176]

• PDR Inowrocław (krypt. IV/4)
delegat – N.N. („Bronek")[177], Kazimierz Kostuniak
referat bezpieczeństwa – Wincenty Ziółkowski („Jeżycki")
„Stożek" – N.N. („Dąb")
PKB – Bogumił Garke („Akarki")
SS – Franciszek Wiorowski („Lech"); komendantami w gminach byli: Strzelecki („Dzik") – Chełmce, Walczak („Kulis") – Dąbrowa Biskupia, N.N. („Berek") – Gniewkowo-miasto, N.N. („Żak") – Gniewkowo-wieś, Wiktor Ośmiałowski („Szary") – Inowrocław-wschód, Władysław Lewandowski („Wilk") – Inowrocław-zachód, Stefan Domagała („Jerzy") – Kruszwica-miasto, Stefan Błażejewski („Zdun") – Kruszwica-wieś, Roman Zieliński („Szpak") – Rojewo, Mieczysław Paternoga („Kruk") – Złotniki Kujawskie

• PDR Kartuzy (krypt. IV/26)
referat bezpieczeństwa – Andrzej Werder („Wieniawa")

---

[175] *Ibidem*, k. 91.
[176] *Ibidem*.
[177] Najprawdopodobniej chodzi tu o Bronisława Sadowskiego („Bronek", „Sadło"), zastępcę komendanta obwodu AK, współpracownika Biura Zachodniego Delegatury, aresztowanego 26 X 1943 r. – A. Nowicki, *Sadowski Bronisław* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 4, s. 129–130. Emisariusz Biura Zachodniego DSW Edward Serwański kontaktował się w Inowrocławiu z „Wysockim", który miał być mężem zaufania na teren powiatu – AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 25 VIII 1949 r., k. 70.

„Stożek" – N.N. („Bogusławski")
PKB – Leon Majkowski („Bańko")
SS – Bolesław Reinholz („Kujawiak"), w mieście – Józef Szuca („Żuk"); komendantami w gminach byli: Jan Stromski („Szczygieł") – Banino, Władysław Knapiński („Rudzki") – Chmielno, Michał Olszyński („Olszynka") – Goręczyno, Bolesław Nowopolski („Jeleń") – Kamienica Szlachecka, Józef Furmaniak („Gwiaździński") – Kartuzy-wieś, Bazyli Płotka („Olszyna") – Parchowo, Teofil Słomski („Kielich") – Przodkowo, Franciszek Platta („Pal") – Sianowo, Zygmunt Górski („Mąka") – Sierakowice, Franciszek Noetzel („Okoń") – Stężyca, Bronisław Szubertowicz („Znachor") – Sulęczyno, Konstanty Domaszek („Podkowa") – Żukowo

• PDR Kościerzyna (krypt. IV/27)
referat bezpieczeństwa – Jan Piaskowski („Zawada")
„Stożek" – Władysław Jerzyk („Chrobry")
PKB – Bolesław Krzysiak („Bolski")
SS – Antoni Ernest („Ewertowski"), w mieście – Alojzy Szymbor („Szymek"); komendantami w gminach byli: Jan Zabrocki („Dzięcioł") – Dziemiany, Antoni Masow („Mak") – Kościerzyna-wieś, Jan Kulaszewski („Kulawy") – Liniewo, Wiktor Kulas („Lotek") – Lipusz, Franciszek Markowski („Marek") – Nowa Karczma, Józef Wojciechowski („Pogoda") – Pagódki, Jan Pujanek („Twardy") – Skarszewy-miasto, N.N. („Sakra") – Skarszewy-wieś, Franciszek Sołtysiak („Śmiały") – Stara Kiszewa

• PDR Lipno (krypt. IV/8)
referat bezpieczeństwa – Brzezicki („Słon")
„Stożek" – N.N. („Opornik")
PKB – Gabryś („Wyżeł")
SS – N.N. („Wawel"), w mieście – Wolf („Helo"); w gminach komendantami byli: N.N. („Tchórz") – Bobrowniki, Chmielewski („Chmiel") – Chalin, N.N. („Elektrotechnik") – Czarne, N.N. („Czarny") – Czernikowo, N.N. („Koło") – Dobrzejewice, N.N. („Wrona") – Dobrzyń n. Wisłą, N.N. („Jabłko") – Jastrzębie, N.N. („Sarna") – Kikoł, N.N. („Kra") – Kłokock, N.N. („Kaczka") – Ligowo, N.N. („Waleczny") – Mazowsze, N.N. („Łoś") – Narutowo, N.N. („Om") – Nowogród, N.N. („Len") – Ossówka, Kamiński („Skąpy") – Skąpe, N.N. („Młynarz") – Szpetal, Kalinowski („Florek") – Tłuchowo, N.N. („Kotek") – Zaduszniki

• PDR Nowe Miasto Lubawskie (krypt. IV/14)
referat bezpieczeństwa – Stanisław Leski („Noga")
„Stożek" – N.N. („Bryl")
PKB – Feliks Tęgowski („Orzeł")
SS – N.N. („Wiarus"), w mieście – Płoszyński („Kapot"); komendantami w gminach byli: N.N. („Jastrząb") – Grodziczno, N.N. („Mucha") – Krotoszyny Pomorskie, N.N. („Mars") – Kurzętnik, N.N. („Mazur") – Lubawa-wieś, N.N. („Sokół") – Łąkorz, N.N. („Sęp") – Marzęcice, N.N. („Kura") – Nowe Miasto Lubawskie-wieś, N.N. („Wilk") – Nowy Dwór Bratiański, N.N. („Biały") – Prątnica, N.N. („Sowa") – Rożental

• PDR Rypin (krypt. IV/9)
referat bezpieczeństwa – N.N. („Kruczek")
„Stożek" – Zakrzewski („Klon")
PKB – Ciepliński („Wiktor")
SS – Napolski („Szybkonogi"), w mieście – N.N. („Sowa"); komendantami w gminach byli: N.N. („Ptak") – Chrostkowo, Karol Stawski („Ostoja") – Czermin, Karbowski („Zamek") – Dobrzyń n. Drwęcą, Kopczyński („Wilga") – Dzierzno, Radoński („Leśny") – Okalewo, N.N. („Gruby") – Osiek, Borandowski („Długi") – Płonne, Dedziński („Sokół") – Pręczki, Trzciński („Narocz") – Rogowo, N.N. („Ryży") – Skrwilno, N.N. („Zbój") – Sokołowo, Jan Kamiński („Miglanc") – Starorypin, Szczerbkowski („Żubr") – Szczutowo, Dedziński („Wesoły") – Wąpielsk, Wiśniewski („Siłacz") – Żałe

• PDR Sępólno (krypt. IV/19)
referat bezpieczeństwa – J. Nosek („Sęp")
„Stożek" – Józef Tomaszewski („Ordonowicz")
PKB – N.N. („Tomas")
SS – Nosek („Kamień"), w mieście – N.N. („Zwierzyniecki"); komendantami w gminach byli: N.N. („Las") – Sępólno-wieś, N.N. („Wrona") – Sypniewo, Franciszek Kaczmarowski („Ptak") – Wałdowo, Witold Kania („Więcborski") – Więcbork-miasto, Alojzy Szweda („Stric") – Więcbork-wieś, Janiewicz („Kij") – Wielowicz

• PDR Sopot (krypt. IV/32)
referat bezpieczeństwa – January Roszkowski („Noteć")
PKB – Franciszek Maradło („Wąwóz")
SS – Seweryn Marczak („Brzoza")

• PDR Starogard Gdański (krypt. IV/28)
referat bezpieczeństwa – Józef Rozkwitalski („Konik")
„Stożek" – N.N. („Cieśla")
PKB – Karol Kubiszek („Grom")
SS – Jan Adamczyk („Drabik"), w mieście – Bernard Lewandowski („Dąb"); komendantami w gminach byli: Józef Łagowski („Lech") – Bobowo, Teodor Sławiński („Rysiek") – Leśna Jana, Leon Warmbier („Piwoński") – Lubichowo, Klemens Kłamski („Klecha") – Osieczna, Józef Mokwa („Osiecki") – Osiek, August Migowski („Rakoczy") – Piece, Leon Kujawa („Jarek") – Skórcz-miasto, Franciszek Niklas („Zając") – Skórcz-wieś, Paweł Pomierski („Szpak") – Starogard-wieś, Bronisław Stok („Długosz") – Zblewo

• PDR Szubin (krypt. IV/22)
referat bezpieczeństwa – Czesław Szramkowski („Belina")
„Stożek" – Edmund Kasprzak („Szubiński", „Żytniak")
PKB – Alojzy Thisler („Zegar")
SS – Ignacy Heliasz („Krakus"); komendantami w gminach byli: Witold Brukwicki („Barek") – Barcin, Jan Lewandowski („Czarny") – Chomętowo, Jan Zieliński („Gryf") – Kcynia-miasto, Ludwik Thielman („Ludmił") – Królikowo, Franciszek Dziennik („Okoń") – Łabiszyn-miasto, Wawrzyniec Zastawny („Jur") – Łabiszyn-wieś, Zygmunt Schimmelpfenig

(„Gwizdała") – Łankowice, Franciszek Jaśkiewicz („Pokrzywa") – Samoklęski Małe, Sieradzki („Kcyński") – Sipiory, Franciszek Majchrzak („Pałuk") – Szubin-miasto

• PDR Świecie (krypt. IV/21)
referat bezpieczeństwa – Władysław Glama („Władkiewicz")
„Stożek" – Jan Masikowski („Świerki")
SS – Bronisław Bukczyński („Orzeł"); komendantami w gminach byli: Antoni Siwek („Kruk") – Bukowiec, Ignacy Kufel („Ganek") – Drzycim, Franciszek Taczkowski („Przepiórka") – Gruczno, Jan Pełczyński („Janik") – Grupa, Leon Blaszkowski („Len") – Lniano, Robert Malinowski („Czajka") – Nowe-miasto, Konrad Melach („Koniczyna") – Osie, Jurkiewicz („Jurek I") – Pruszcz, Franciszek Rydzkowski („Chmiel") – Serock, Zygfryd Bucholz („Książkiewicz") – Świecie-miasto, Zygmunt Gąsiorek („Niedźwiedź") – Świecie-wieś, Alfons Zająkała („Zając") – Świekatowo

• PDR Tczew (krypt. IV/29)
referat bezpieczeństwa – Leon Grota („Wilczek")
PKB – Feliks Kuśnierz („Leszczyński")
SS – Władysław Komorowski („Poznański"), w mieście – Franciszek Czoska („Litwin"); komendantami w gminach byli: Ludwik Owsiński („Gniewski") – Gniew-miasto, Bernard Wolemschlnger („Mewski") – Gniew-wieś, Jan Dziedzina („Gadziszewski") – Gadziszewo, Leon Odebralski („Janowski") – Janowo, Franciszek Bukowski („Małycha") – Małe Walichnowy, Gutowski („Pepliński") – Pelplin-miasto

• MDR Toruń (krypt. IV/1)
referat bezpieczeństwa – Stanisław Sobocki („Warta")
„Stożek" – Zdrojewski („Woda")
PKB – Rypiszcz („As")
SS – Adam Autrieb („Sohweder"); posterunkami SS mieli kierować: Bronisław Klawoń („Kopeć") – I, Rypiść („Ryba") – II, Urbaniak („Lot") – III, Stanisław Weroniczak („Stark") – IV[178]

• PDR Toruń (krypt. IV/2)
delegat – Sylwan Stankiewicz („Butler"), Józef Śliwowski („Skrzat")[179]
referat bezpieczeństwa – Bernard Malicki („Zawisza")
„Stożek" – N.N. („Kajman")
PKB – Szymański („Kogut")
SS – komendantami w gminach byli: Florian Czerwiński („Biały") – Bielawy, N.N. („Chart") – Chełmża-miasto, N.N. („Sęp") – Chełmża-wieś, Kiszka („Lew") – Lulkowo, Chmielewski („Tur") – Lubianka, Bronisław Paprocki („Kur") – Podgórz, Dąbkowski („Proch") – Popioły, N.N. („Jastrząb") – Rzęczkowo, Jan Wernecki („Wysoki") – Smolno, N.N. („Puchacz") – Turzno, N.N. („Łoś") – Zelgno

[178] AIPN, 0192/730, t. 2, Spis pracowników Wydziału Bezpieczeństwa grupy SS, k. 91.
[179] Jednocześnie żołnierz AK, wykonał 13 I 1945 r. wyrok na Edwardzie Słowikowskim („Biały Grot"), komendancie Polskiej Armii Powstania i współpracowniku gestapo – T. Jaszowski, *Gestapo w walce z ruchem oporu nad Wisłą i Brdą*, Bydgoszcz 1985, s. 123.

• PDR Tuchola (krypt. IV/20)
referat bezpieczeństwa – Marian Iwicki („Iwan")
„Stożek" – Bernard Karkowski („Szarzyński")
PKB – Sylwester Fryca („Jezierski")
SS – Stanisław Szczęsny („Tucholski"), w mieście – Anastazy Schefs („Nadmorski"); w gminach komendantami byli: Jan Żelazny („Lubiewski") – Bysław, Stanisław Kuśnierkiewicz („Dzewicki") – Cekcyn, Władysław Tomaszewski („Głośny") – Gostycyn, Władysław Brzeziński („Chojnacki") – Kęsowo, Józef Wegner („Rojecki") – Legbąd, Franciszek Lis („Komar") – Raciąż, Franciszek Łuczkowski („Głuszec") – Śliwice, Albin Osowicki („Osa") – Tuchola-wieś

• PDR Wąbrzeźno (krypt. IV/15)
delegat – N.N. („Lande")
referat bezpieczeństwa – Kazimierz Cichocki („Kusza")
PKB – N.N. („Jur")
SS – N.N. („Wrzos"); komendantami w gminach byli: N.N. („Sokół") – Kowalewo-wieś, N.N. („Sęp") – Książki, N.N. („Orzeł") – Płużnica, N.N. („Dąb") – Ryńsk, N.N. („Mat") – Wielkie Radowiska

• PDR Wejherowo[180] (krypt. IV/25)
delegat – Józef Zuska
referat bezpieczeństwa – Bolesław Kamyczuk („Ołów")
„Stożek" – Tadeusz Janowski („Żeglarz")
PKB – Jan Kisielewski („Wyrwa")
SS – Jan Padziąg („Waligóra"), w mieście – Edward Podlaszewski („Jagrym"); komendantami w gminach byli: Stanisław Sokorzewski („Sielski") – Chwaszczyno, Stanisław Majchrzak („Wilk") – Hel, Marian Andrzejewski („Staśko") – Kosakowo, Jan Kilanowski („Sęp") – Krokowa, Karol Mazur („Lipak") – Luzino, Franciszek Piwoni („Rosa") – Puck-miasto, Marian Roszkowski („Okrój") – Puck-wieś, Edmund Zieliński („Słota") – Rumia, Bernard Maliszewski („Klon") – Strzelno, Stanisław Świder („Pion") – Strzepcz, Bolesław Szczepaniak („Orzeł") – Wejherowo-wieś, Jan Szydłowski („Müller") – Wielki Donimierz

• PDR Wielkie Żuławy (krypt. IV/33)
referat bezpieczeństwa – Jan Ossowski („Panek")
PKB – Stefan Król („Olsza")
SS – Stanisław Kierczyk („Dębski")

• MDR Włocławek (krypt. IV/5)
referat bezpieczeństwa – N.N. („Wieczniak")
„Stożek" – Władysław Majchrzak („Merkur")
PKB – N.N. („Siła")

---

[180] Przed wojną Wejherowo należało do powiatu morskiego w województwie pomorskim – *Podział administracyjny...*, s. 87.

SS – N.N. („Fez"); komisariatami mieli kierować: Wacław Pisczonka („Ruch") – I, Twardowski („Ufa") – II, N.N. („Jastrząb") – III[181]

• PDR Włocławek (krypt. IV/6)
delegat – Józef Manczak
referat bezpieczeństwa – N.N. („Alan")
„Stożek" – N.N. („Ursyn")
PKB – N.N. („Mazur")
SS – Mieczysław Wójcik („Iskra"); komendantami w gminach byli: Antoni Markowski („Antoni") – Brześć Kujawski, N.N. („Sikora") – Baruchowo, N.N. („Pszczoła") – Chodecz-miasto, N.N. („Inżynier") – Chodecz-wieś, N.N. („Gutenberg") – Dobiegniewo, N.N. („Sęp") – Falborz, N.N. („Buchalter") – Kłóbka, N.N. („Wróbel") – Kowal-miasto, N.N. („Szczygieł") – Kowal-wieś, N.N. („Marian") – Lubień Kujawski, N.N. („Dekarz") – Lubień-wieś, N.N. („Celuloza") – Lubraniec, N.N. („Grom") – Łęg, N.N. („Technik") – Piaski, N.N. („Vis") – Przedecz-miasto, N.N. („Żandarm") – Przedecz-wieś, Kwiatkowski („Rak") – Pyszkowo, Tadeusz Wędołowski („Minor") – Śmiłowice, N.N. („Mrugacz") – Wieniec

• PDR Wyrzysk (krypt. IV/23)
referat bezpieczeństwa – Feliks Stefaniak („Berling")
„Stożek" – Feliks Pisula („Woda")
PKB – Mieczysław Burchta („Bizon")
SS – Wacław Świkła („Młyński"), w mieście – N.N. („Bór"); w gminach komendantami byli: Władysław Biskup („Książ") – Białośliwice, Franciszek Zwierzchowski („Witos") – Łobżenice-miasto, Maksymilian Woźny („Wóź") – Łobżenice-wieś, Franciszek Kufel („Trzeciak I") – Miasteczko Krainskie, Józef Siuszko („Mroczek I") – Mrocza-miasto, Piotr Siuszko („Mroczek II") – Mrocza-wieś, Albin Paczkowski („Noteć") – Nakło-miasto, Klemens Gołata („Goły I") – Nakło-wieś, Maksymilian Roloff („Stelmach I") – Sadki, Niegal („Góra") – Wyrzysk-wieś, Zdzisław Słoma („Sadecki I") – Wysoka-miasto, Konstanty Lewandowski („Podkowa") – Wysoka-wieś

Wybuch powstania warszawskiego spowodował odcięcie aparatu administracyjnego w terenie od biura i delegata okręgowego. Po powstaniu Antczak został wywieziony do III Rzeszy. Kierownictwo ODR przejął Rochowiak. Już w listopadzie 1944 r. Niemcy aresztowali znaczną liczbę pracowników delegatury w Toruniu i Bydgoszczy, m.in. Rochowiaka, Krzemińskiego, Ceranowicza, Stempniewskiego, Stefaniaka i Marciniaka. Część pracowników ODR kontynuowała pracę pod kierunkiem Lipskiego[182]. Kres temu położyły aresztowania dokonane przez władze bezpieczeństwa w maju–czerwcu 1945 r.[183] Lipski i Sobocki za swoją działalność zostali zamordowani w czasie śledztwa.

---

[181] AIPN, 0192/730, t. 2, Spis pracowników Wydziału Bezpieczeństwa grupy SS, k. 91.
[182] W tym okresie Bolesław Lipski utrzymywał kontakt z pomorskimi strukturami Narodowego Zjednoczenia Wojskowego – B. Chrzanowski, *Związek Jaszczurczy...*, s. 106.
[183] G. Górski, *Pomorska Okręgowa Delegatura...*, s. 197–198; AIPN, 0192/730, t. 2, Pismo Naczelnika Wydziału III WUBP w Bydgoszczy z 26 X 1949 r., k. 80. Z tego ostatniego pisma wynika, że 6 VI 1945 r. zostali aresztowani: Stefan Stempniewski, Stanisław Nowicki i Czesław Rubaczewski.

4. Okręgowa Delegatura Rządu Poznań (krypt.: „Cukier", „Kartofle", „Maki")

Delegat rządu RP na ziemie włączone do III Rzeszy Adolf Bniński („Białoń") pełnił jednocześnie obowiązki delegata okręgowego na Wielkopolskę. Brak jak dotychczas informacji, by ze struktury delegatury na ziemie zachodnie wydzielono osobny aparat delegata okręgowego. Aczkolwiek już za czasów Bnińskiego ustanowiono dwóch delegatów: Stefana Rowińskiego („Eryk")[184] dla „okręgu" południowej Wielkopolski i Jana Czapiewskiego („Konrad")[185] dla „okręgu" północnej Wielkopolski[186]. Po aresztowaniu Stefana Piotrowskiego („Weterynarz")[187] z SN i ks. Józefa Prądzyńskiego („Prałat")[188] pierwszym zastępcą delegata został Jan Wojkiewicz („Jacek Pogoda")[189] z SL. W lipcu 1941 r. został aresztowany Bniński. Jego obowiązki na krótko przejął Wojkiewicz – aresztowany 9 września. Jego następca Leon Mikołajczak[190] z SP został aresztowany 21 grudnia 1941 r. Zastępcą delegata był w tym czasie Tadeusz Nowak („Gromada", „Kropacz", „XXXVII")[191]. Przez cały 1941 r. w Poznaniu i Warszawie trwały rozmowy nad utrzymaniem odrębności delegatury poznańskiej. W jej obronie występowali zarówno pracownicy delegatury, jak i członkowie Porozumienia Stronnictw Politycznych. Jednakże na przełomie 1941 i 1942 r. podjęto decyzje przekreślające tę koncepcję. Od początku 1942 r. decyzje o mianowaniu delegata okręgowego miały zapadać w Warszawie, a Cyryl Ratajski objął praktycznie kierownictwo podziemnej administracji na terenie całego kraju.

Nie powiodły się prowadzone od maja 1942 r. starania ludowców o mianowanie delegatem okręgowym Marcina Poprawy („Maciej Konarski", „XXXIX"), jednakże pełnił on obowiązki, przeprowadzając reorganizację pracy, a 17 stycznia 1943 r. został mianowany zastępcą delegata okręgowego[192]. W tym czasie do Wielkopolski wyjeżdżali przedstawiciele Biura Zachodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych: Stefan Brzeziński[193], Edward Serwański („Mietek") i Czapiewski. Najprawdopodobniej w lipcu 1943 r. planowano mianowanie Rowińskiego delegatem okręgowym na Wielkopolskę, ale Serwański

---

[184] Zmarł w Ostrowie 27 XI 1943 r. – J. Pietrzak, *Rowiński Stefan* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 484.

[185] Jan Czapiewski (1913–1954), walczył w kampanii polskiej 1939 r., od stycznia 1940 r. w Poznaniu, nawiązał kontakt z „Ojczyzną", pracował w firmie Kartoffelnexport, od stycznia 1941 r. kierownik organizacyjny „Ojczyzny", od czerwca 1942 r. bliski współpracownik Edwarda Serwańskiego, emisariusza Biura Zachodniego Delegatury, od końca 1943 r. współpracował z Leonem Jędrowskim, okręgowym delegatem, po wojnie mieszkał w Gdańsku – A. Pietrowicz, *Czapiewski Jan* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 125–127.

[186] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 32.

[187] Stefan Piotrowski (1881–1942), lekarz weterynarii, współorganizator konspiracji SN w Poznaniu, od lata 1940 r. przedstawiciel SN w Porozumieniu Stronnictw Politycznych w Poznaniu, aresztowany 18 I 1941 r., stracony w Berlinie 20 III 1942 r. – Z. Kaczmarek, *Piotrowski Stefan* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 436.

[188] Ks. Józef Prądzyński (1877–1942), członek SN i OWP, współpracownik Mariana Seydy, założyciel w październiku 1939 r. „Ojczyzny", mąż zaufania rządu gen. Władysława Sikorskiego od wiosny 1940 r., aresztowany przez gestapo 3 V 1941 r., zmarł 17 VI 1942 r. – J.J. Nikisch, *Prądzyński Józef* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 466–467.

[189] Jan Wojkiewicz (1906–1942), członek SL i ZMW RP, od wiosny 1940 r. kierownik SL „Roch" i komendant Okręgu X BCh, aresztowany 9 IX 1941 r., więziony w Forcie VII w Poznaniu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 436.

[190] Z. Mikołajczak, *Leon Mikołajczak. Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza" (wydanie stołeczne), 11 IV 2001, s. 10.

[191] Tadeusz Nowak (1913–1994), członek SL, w konspiracji członek sztabu BCh w Wielkopolsce, przewodniczący Wojewódzkiego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od sierpnia 1945 r. w PSL, w latach 1950–1953 więziony – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 292.

[192] AIPN, MBP, V/218, Pismo „XXXVII" z 20 XII 1943 r.

[193] F. Żebrowska, *Brzeziński Stefan* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, s. 331–332.

odmówił podania jego adresu[194]. W październiku 1943 r. podczas spotkania w Uniejowie Rowiński przekazał „swoje agendy" Czapiewskiemu[195].

W październiku 1943 r. delegatem okręgowym został mianowany przedstawiciel SN Leon Jędrowski („Piotr Gajewski", „XLIX"). Nowy delegat przybył do Poznania dopiero w styczniu 1944 r. Podczas narady, w której brali udział: Nowak, Franciszek Witkowski z SP, Poprawa[196], Wojciech Müller („Jan Milski") z SP, Michał Jagła („Szaruga")[197] i Czapiewski, ustalono zasady pracy. Delegat powrócił do Warszawy, gdzie w kwietniu 1944 r. został aresztowany. Wcześniej doszło do rozmów w sprawie scalenia delegatury z „Teczką". Kierownik WW Feliks Kasprzak („Maciej")[198] miał przekazać jego struktury Czapiewskiemu[199]. Po aresztowaniu delegata Czapiewski kierował działalnością ODR do lutego 1945 r., kiedy to rozliczył się z Jędrowskim.

Według pewnych informacji w drugiej połowie 1944 r. delegatem okręgowym został mianowany Juliusz Kolipiński. Jednakże po upadku powstania warszawskiego, w czasie którego reprezentował „Ojczyznę" w RJN, przebywał on pod Warszawą. Do Poznania przybył już po zajęciu miasta przez Armię Czerwoną i najprawdopodobniej po rozwiązaniu delegatury.

4.1. Biuro ODR

Pierwszym kierownikiem biura delegatury w Poznaniu był Edward Piszcz („Hubert")[200]. Jesienią 1941 r. kierownictwo biura objął Stanisław Smoczkiewicz[201], a po jego aresztowaniu 12 grudnia 1941 r. – Kolipiński, który działał do wiosny 1942 r. „Konarski" wyznaczył w 1943 r. na kierownika biura Michała Jagłę („Sobkowiak", „XXXVIII"). W skład biura wchodził: sekretariat, komórka legalizacyjna, komórka łączności wewnętrznej i z Warszawą[202]. W październiku 1943 r. kierownikiem biura został Wojciech Müller („Milski", „XLVIII") z SP. Kierownikiem biura ODR w Warszawie od 1944 r. był Franciszek Ferfet („Lenkowski", „Śląski")[203]. W 1943 r. na etacie DSW było trzech pracowników przebywających w GG. Na działalność komórek organizacyjnych podlegających DSW wydano w tym roku 89 600 marek i 14 850 zł[204].

---

[194] AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 26 VIII 1949 r., k. 74. Według ludowców Rowiński w sierpniu 1943 r. został mianowany delegatem okręgowym i pełnił ten urząd do października – AIPN, MBP, V/218, Pismo „XXXVII" z 20 XII 1943 r.

[195] A. Pietrowicz, *Czapiewski Jan* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 126.

[196] Marcin Poprawa (1888–1953), członek Naczelnej Rady SL, w konspiracji komendant BCh w Rawiczu, aresztowany w 1942 r., zwolniony z więzienia, następnie w Komendzie X Okręgu BCh, od listopada 1943 r. w okręgowej delegaturze rządu jako p.o. delegat, w lutym 1945 r. wrócił do gospodarstwa w powiecie rawickim, członek SL, PSL, SL Lewica, a następnie od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 329.

[197] Michał Jagła (1915–1981), członek ZMW, od listopada 1939 r. organizator konspiracji SL w Wielkopolsce, od 1945 r. członek Zarządu Wojewódzkiego SL w Poznaniu i ZMW RP, od stycznia 1946 r. członek Rady Naczelnej PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 152.

[198] J. Pietrzak, M. Woźniak, *Kasprzak Feliks* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 250–251.

[199] E. Serwański, *Z dziejów wielkopolskiej konspiracji 1939–1945*, Poznań 1999, s. 108.

[200] Edward Piszcz (1908–1942), członek SN, od września 1939 r. w Poznaniu, współtwórca „Ojczyzny", od maja 1940 r. kierownik Biura Delegata Rządu na ziemie zachodnie, aresztowany 9 IX 1941 r., rozstrzelany 7 VII 1942 r. – Z. Kaczmarek, M. Woźniak, *Piszcz Edward* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 436–437.

[201] K.M. Pospieszalski, *Smoczkiewicz Stanisław* [w:] *PSB*, t. 39, s. 208.

[202] AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1943 r.

[203] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 154 – tu informacja o wcześniejszym zaprzysiężeniu Franciszka Ferfeta w Biurze Zachodnim DR.

[204] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 265.

4.2. Wydział Administracyjny

W czasie urzędowania Bnińskiego, najprawdopodobniej od lipca 1940 r., Wydziałem Organizacyjnym kierował Smoczkiewicz („Mańkowski", „Walerian"). Wydział Administracji miał być zorganizowany w dalszej kolejności[205]. W połowie 1942 r. naczelnikiem wydziału został Stanisław Zbierski („Adam Oraj")[206]. Według „Konarskiego" kierownikiem wydziału był mgr praw Adam Zieliński[207].

4.3. Wydział Bezpieczeństwa

W końcu 1943 r. na temat organów bezpieczeństwa pisano następująco: „istnieje pewna organizacja terenowa, zupełnie niepowiązana z Delegaturą Okręgową"[208]. W początkach 1944 r. natomiast stan organizacji skwitowano lakonicznym zapisem: „służby bezpieczeństwa nie są zorganizowane"[209]. Inspektorem SS był Nowak („Gromada"), komendant okręgu BCh[210].

4.4. Wydział Prasy i Informacji

W delegaturze Bnińskiego funkcjonował Wydział Techniczny. Zakres jego działania był szeroki, obejmował zarówno łączność konspiracyjną, legalizację, jak i obsługę działu propagandy i dokumentacji. Pracowały tu Kazimiera Borowska („Mirka"), maszynistka redakcji pisma „Polska", oraz Halina Ryffert („Basia"), szyfrantka delegatury[211]. Kierownikiem był Tadeusz Strojny, aresztowany 23 kwietnia 1942 r., osadzony w Forcie VII i zamordowany 7 lipca 1942 r.[212] W 1942 r. naczelnikiem wydziału został Michał Jagła („Sobkowiak", „Michał Szaruga"). Wydział rozesłał do powiatów m.in. okólniki w sprawie zbrodni katyńskiej oraz stosunku Polski do ZSSR. W powiatach zorganizowano komórki nasłuchu radiowego, które rozpowszechniały wśród ludności aktualne informacje[213].

Na teren województwa pod koniec 1943 r. docierało 150 egzemplarzy „Rzeczpospolitej" poprzez różne organizacje konspiracyjne oraz pewna liczba (około 50 sztuk) za pośrednictwem Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji[214]. Na pracę wydziału w 1943 r. przeznaczono 9 tys. marek, ale ich nie wydano[215].

---

[205] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 31.

[206] Stanisław Zbierski, ur. w 1914 r., członek ZMW, od 1940 r. w kierownictwie SL „Roch" na Wielkopolskę, od 1945 r. w SL, PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 453.

[207] AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1943 r.

[208] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[209] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30. Także w sprawozdaniu Stanisława Tabisza (*Uzupełnienie…*, s. 98) przy stanowisku komendanta PKB w Poznaniu widnieje „vacat".

[210] S. Tabisz, *Uzupełnienie...*, s. 98.

[211] Aresztowana w nocy z 23 na 24 IV 1942 r., więziona następnie w Forcie VII i obozie koncentracyjnym Ravensbrück – H. Ryffert, *Siła przeżyć, które odżyły* [w:] *Pamiętniki ocalonych. Wspomnienia więźniów hitlerowskich miejsc kaźni w Wielkopolsce*, oprac. W. Jamroziak, M. Olszewski, Poznań 1983, s. 414–417, 583; A. Pietrowicz, *Ryffert Halina* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 491.

[212] A. Pietrowicz, *Strojny Tadeusz* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 530–531.

[213] AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1943 r.

[214] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.

[215] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 265.

4.5. Wydział Rolnictwa

W 1943 r. naczelnikiem miał być Nowak („Gromada", „Henryk Kropacz") z SL[216]. Według sprawozdania „Niku" za ten rok w wydziale nie było pracowników etatowych i nie przewidziano żadnych wydatków na jego działalność[217].

4.6. Wydział Przemysłu i Handlu

W delegaturze Bnińskiego od października 1940 r. funkcjonował Wydział Gospodarki, którego kierownikiem był Adam Poszwiński[218], a jego zastępcą Kolipiński („Bartek"). Na pracę wydziału w 1943 r. przekazano 3 tys. zł, ale ich nie wydano[219].

4.7. Wydział Opieki Społecznej

Wydziałem za czasów Bnińskiego kierował Antoni Horst (Zygmunt Borowczyk, „Bronek"). W wyniku zagrożenia aresztowaniem w kwietniu 1942 r. opuścił Poznań i wyjechał do GG[220]. Z Horstem współpracowała Bożena Osmólska („Olga")[221], która kontynuowała działalność w zakresie opieki społecznej także po jego wyjeździe z Poznania. Najprawdopodobniej w 1943 r. naczelnikiem został Witold (?) Gmurowski z SP. W tym też roku na opiekę społeczną wydano 19 400 marek[222].

4.8. Wydział Komunikacji

W pierwszej połowie 1943 r. naczelnikiem został Wojciechowski z SP.

4.9. Wydział Odbudowy

Niewiele wiemy o jego działalności. 10 września 1943 r. „Konarski" powierzył kierownictwo „wydziału technicznego i odbudowy" mgr. inż. Janowi Mirowi[223].

4.10. Okręgowe Biuro Szkolne

W ramach biura delegata rządu na ziemie zachodnie funkcjonował Wydział Oświaty, kierowany przez Bożenę Osmólską. W lutym 1942 r. zostało zorganizowane Kuratorium Okręgu Szkolnego, w którego skład wchodzili m.in. Maria Bojarska[224], Jan Wikarjak („Leon", „Wiktor")[225] i Serwański. Kuratorium działało w Ostrowie Wielkopolskim i Kaliszu. W styczniu–lutym 1943 r. otrzymało z departamentu 30 tys. zł, a w całym roku na tajne nauczanie

---

[216] *Ibidem*, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1943 r.
[217] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 265.
[218] Adam Poszwiński (1881–1942), członek SP, członek PSP w Poznaniu, od listopada 1940 r. kierownik Wydziału Gospodarki w biurze delegata, aresztowany 9 IX 1941 r., rozstrzelany 7 VII 1942 r. – M. Woźniak, *Poszwiński Adam* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 462–463.
[219] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 265.
[220] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 202.
[221] A. Pietrowicz, *Osmólska Bożena* [w:] *ibidem*, s. 411.
[222] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 265.
[223] *Ibidem*, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1 XI 1943 r.
[224] Maria Bojarska (1901–1993), nauczycielka w Ostrowie Wielkopolskim, członek „Ojczyzny", od wiosny 1942 r. kierowała konspiracyjnym Kuratorium Wojennym, od lutego 1945 r. nauczycielka w Ostrowie Wielkopolskim – L. Gomolec, *Bojarska Maria* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 104–105.
[225] Jan Wikarjak (1914–1983), nauczyciel w Bydgoszczy, członek „Ojczyzny", w czasie wojny mieszkał w Ostrowie Wielkopolskim, kierownik tajnego nauczania na południową Wielkopolskę, od stycznia 1945 r. czynny w jawnym szkolnictwie – M. Wikarjak, *Wikarjak Jan* [w:] *ibidem*, s. 631–632.

wydano 201 210 zł[226]. Rozwój działalności oświatowej doprowadził do powstania w drugim kwartale 1943 r. Biura Okręgowego Oświaty i Kultury na Wielkopolskę. W skład biura działającego w Warszawie wchodzili: Władysław Sperczyński – kierownik, Stanisław Mróz – zastępca kierownika, oświata pozaszkolna, Józef Wesołowicz – kształcenie nauczycieli, Stanisław Sobaszek – szkolnictwo średnie ogólnokształcące, Antoni Schönhuber – szkolnictwo zawodowe, Ludwik Bandura – łącznik z ZNP, Maria Szonert – sekretariat, E. Eisbrenner – wychowanie fizyczne i opieka społeczna, M. Grabowski – szkolnictwo handlowe, S. Wilczyńska – sprawy samorządu szkolnego, Wojciechowski – szkolnictwo powszechne, Neunert – szkolnictwo dokształcające[227]. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie delegatury znajdowali się kierownik oraz referent organizacyjny[228].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 475 nauczycieli, a z nauki korzystało 5943 uczniów, na poziomie średnim – 102 nauczycieli i 808 uczniów[229].

4.11. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Poznań:

• PDR Chodzież
delegat – Adam Pohl („Wincenty") z „Teczki"
Mianowano konspiracyjnych sołtysów w poszczególnych gminach, którymi zostali: Feliks Dębski – Drawsko, Kaczmarek – Piłka, Franciszek Bartnicki – Chełst, Nikodem Nawrot – Miały[230]

• PDR Czarnków
delegat – N.N. z „Teczki"[231]

• PDR Gostyń
delegat – Strawiński[232], Feliks Latosiński, aresztowany w sierpniu 1944 r.[233]

• PDR Jarocin
delegat – Józef Klinkowski[234]

• PDR Kępno
RW – Władysław Golus[235]

---

[226] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 265.
[227] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 269–271.
[228] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.
[229] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 275–276.
[230] J. Pohl, *Po bezdrożach Puszczy Noteckiej* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej...*, s. 327, 336–337. Po wejściu 28 I 1945 r. Armii Czerwonej do Drawska Adam Pohl został wójtem, a Paweł Gapski i Wacław Błoch z AK zorganizowali Milicję Obywatelską.
[231] Referat Wojskowy w porozumieniu z „Konarskim" miał przekształcić się w Powiatową Delegaturę Rządu – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 30 IX 1943 r.
[232] Kupiec i działacz samorządowy, w wieku ponad pięćdziesięciu lat – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[233] E. Serwański, *Z dziejów wielkopolskiej...*, s. 120.
[234] Wg „Konarskiego" delegaturę zorganizowano w 1943 r. – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 1943 r.; E. Serwański, *W kręgu myśli zachodniej. Wspomnienia i zapiski Wielkopolanina*, Poznań 2003, s. 107.
[235] J. Kurzawa, S. Nawrocki, *Dzieje Kępna*, Warszawa–Poznań 1978, s. 150. Tu także informacja, że na terenie powiatu namysłowskiego, a więc już w Rzeszy, administrację organizował Tadeusz Kosteński. Według „Konarskiego" Referat Wojskowy miał zorganizować w Kępnie Powiatową Delegaturę Rządu – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 30 IX 1943 r.

• PDR Kościan
delegat – Goraj[236]

• PDR Krotoszyn
delegat – N.N. („Grzybek"), Józef Borowiński[237]

• PDR Leszno
delegat – Marian Lorkiewicz, Miłosz[238]
PKOiK – prof. Rosochowicz[239]

• PDR Międzychód
delegat – Leon Jankowski, kierownik Sądu Grodzkiego[240]

• PDR Mogilno
delegat – N.N. z „Teczki"[241]

• PDR Oborniki
delegat – Górski[242]

• PDR Ostrów Wielkopolski
delegat – Stefan Rowiński („Eryk"), zmarł 27 listopada 1943 r., Marian Magdański („Marian"), od 1944 r., aresztowany 31 maja 1944 r.[243]
PKOiK – dr Jan Wikarjak
RW – Mieczysław Lorych („Berg"), od lata 1944 r. PDR[244]

• PDR Rawicz
delegat – Michalski[245]

• PDR Szamotuły
delegat – Dutkiewicz, Dębicki[246]

---

[236] Rolnik, były wójt, działacz samorządowy – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[237] Urzędnik magistratu łódzkiego, mgr praw, trzydziestoletni – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r. Razem z komendantem obwodu AK 15 I 1944 r. został aresztowany kandydat na delegata powiatowego, a dzień później referent wojskowy „Teczki" – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 22 II 1944 r.
[238] Były wójt, działacz samorządowy, lat czterdzieści pięć – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[239] AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 25 VIII 1948 r., k. 71.
[240] *Kalendarz informator sądowy...*, s. 203; R. Bielak, *Było to w Międzychodzie* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej...*, s. 34.
[241] Według „Konarskiego" Referat Wojskowy miał zorganizować w Mogilnie Powiatową Delegaturę Rządu – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 30 IX 1943 r.
[242] Rolnik, działacz społeczny, ponadpięćdziesięcioletni – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[243] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 336; K. Ciesielska, *Magdański Marian Ignacy* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów...*, t. 1, s. 131.
[244] M. Woźniak, *Lorych Mieczysław* [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 325.
[245] Były wójt, działacz samorządowy, w wieku ponad czterdziestu lat – AIPN, MBP, V/220, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[246] Były sędzia, około sześćdziesięcioletni, działacz społeczny – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.

• PDR Śrem
delegat – Stanisław Kotarba[247]

• PDR Środa
delegat – Piotrowski[248]

• PDR Września
delegat – Norbert Sommerfeld z „Ojczyzny", aresztowany w czerwcu 1943 r.[249]
PKOiK – Ciećkiewicz

5. Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk (krypt.: „Prąd", „Szyb", „Węgle")[250]

Delegatem okręgowym został mianowany jeszcze przez Bnińskiego Ignacy Sikora („Gliwicki", „Teodor") z SP. Data nominacji nie jest znana – dokonano jej przed wrześniem 1941 r.[251] Jego zastępcą był Paweł Ścierski z Polskiego Zjednoczenia Kolejowców, a w skład ODR wchodzili ponadto: Józef Czardyban z SP, Tadeusz Gryłka z SP, Juliusz Mikołajczyk z SL, adwokat Franciszek Żółkiewicz z PPS, adwokat Wincenty Prus[252] z SN i inż. Stefan Paczkowski[253] z SP. Istniała ponadto sekcja ODR w Bielsku, do której wchodzili: dr Wojciech Figiel[254], prof. Franciszek Hess[255], Boryczko, por. rez. Michał Sadnicki i redaktor Edward Zajączek („Wolf")[256]. Łącznikiem między Katowicami a Bielskiem był Władysław Michalak[257]. W realizacji zadań Administracji Zastępczej współpracowano z szefem Wydziału Wojskowego (krypt. „27", „Folwark") w Komendzie Okręgu ZWZ-AK, którym był mjr rez. Cezary Uthke („Rządca"[258], „Tadeusz").

Z uwagi na to, że delegat okręgowy od 1942 r. przebywał w Warszawie, wyraźniejszy rozwój komórek organizacyjnych nastąpił dopiero w 1944 r., kiedy zorganizowano więk-

---

[247] Aplikant sądowy, trzydziestopięcioletni, były referent starostwa grodzkiego – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[248] Rolnik – *ibidem*, Pismo „Konarskiego" z 11 IX 1943 r.
[249] E. Serwański, *Z dziejów wielkopolskiej...*, s. 154.
[250] W korespondencji z Komendą Okręgu AK delegatura okręgowa używała kryptonimów „31" i „Rada", delegat okręgowy zaś występował jako „Radca" – AAN, 203/XVII-1, Spis kryptonimów, k. 2; *ibidem*, Zmiana kryptonimów wewnętrznych okręgu, k. 3.
[251] Aczkolwiek w początkach listopada 1941 r. Stanisław Tabaczyński („Ryszard") pisał do ministra spraw wewnętrznych w Londynie o zamiarze mianowania w tym miesiącu kandydata wyznaczonego jeszcze przez Adolfa Bnińskiego – Pismo Stanisława Tabaczyńskiego z 8 XI 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 211; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 32.
[252] Przed wojną mieszkał w Katowicach przy ul. gen. Zajączka 28 – *Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu Poczt i Telegrafów w Katowicach oraz sieci okręgowej Zagłębia Dąbrowskiego i niemieckiego Górnego Śląska na 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 75.
[253] Przed wojną naczelnik służby zasobów w Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Katowicach.
[254] Wojciech Figiel (1889–1943), adwokat, prezes SN w Białej Krakowskiej, kpt. rez., aresztowany w 1942 r., zamordowany w lutym 1943 r. w KL Auschwitz – *Wychowankowie...*, t. 1, s. 36–37.
[255] Przed wojną zamieszkały w Białej Krakowskiej przy ul. Sukienniczej 23 – *Spis abonentów...*, s. 115.
[256] Edward Zajączek (1901–1942), dziennikarz, w latach 1935–1939 prezes Zarządu Okręgu SN, zginął 14 III 1942 r. w Oświęcimiu – J.J. Terej, *Rzeczywistość i polityka...*, s. 158–159.
[257] Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*, s. 143–144; K. Turowski, *Historia ruchu...*, t. 2, s. 435–436; J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, s. 70–71, 256–257.
[258] „Rządca" to kryptonim szefa WW – AAN, 203/XVII-1, Spis kryptonimów, k. 2; *ibidem*, Zmiana kryptonimów wewnętrznych okręgu, k. 3.

szość wydziałów w biurze ODR[259]. Biuro mieściło się u Rudolfa Brody („Robert") w Warszawie przy ul. Złotej 6[260]. Zastępcą Sikory był dr Teodor Glensk z SN, były dyrektor biura Sejmu Śląskiego, a po jego aresztowaniu Alojzy Targ („Marcin", „Zipser")[261]. Po aresztowaniu Ścierskiego zastępcą delegata okręgowego został Roman Motyka („Kopaczka") z PPS-WRN. Jeszcze jednym zastępcą miał być Jan Kędzior, przedwojenny dyrektor KKO w Katowicach, mieszkający w czasie wojny w Wieliczce[262].

Ważną rolę odgrywał Teodor Biniaś („Florek"), którego mieszkanie było punktem kontaktowym dla łączników ze Śląska. Tutaj przyjeżdżali Konstanty Kempa („Tadeusz"), Róża Bednorz („Iza"), Helena Herman („Maria")[263]. Łączniczką zastępcy delegata była Eugenia Kolbusz-Trzcińska („Ewa")[264], a łącznikami Józef Ryszka („Gizd", „Szczepon") i Mieczysław Kolbusz („Mietek")[265].

23 maja 1944 r. Sikora wystosował do Jana Stanisława Jankowskiego podanie z prośbą o dymisję. Swoją decyzję motywował przewlekłą chorobą[266]. W początkach czerwca 1944 r. delegat przyjął dymisję, prosił jednak Sikorę o pełnienie funkcji do czasu mianowania następcy[267]. Został nim Wincenty Spaltenstein[268], a następnie adwokat Jerzy Lewandowicz[269] z SP, przedwojenny zastępca sekretarza Okręgowej Rady Adwokackiej w Katowicach[270]. Po powstaniu warszawskim Lewandowicz przebywał w Częstochowie, skąd utrzymywał kontakt z komórkami ODR. W końcu 1944 r. do ODR Śląsk został skierowany Wojciech Winkler, dotychczasowy kierownik Wydziału Informacji i Prasy oraz szef KWC/KOS okręgu Warszawa-województwo. Po powstaniu przebywał w Grodzisku, a w grudniu wyjechał do Piotrkowa Trybunalskiego, skąd nawiązał kontakt z Lewandowiczem. Do Katowic przybył w styczniu 1945 r.[271]

W 1943 r. DSW miał od siedemnastu do dziewiętnastu pracowników etatowych, trzech honorowych i około dwudziestu współpracowników. W tym też roku na pracę wydziałów

---

[259] M. Starczewski, *Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*, Katowice 1988, s. 249.
[260] Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 96.
[261] K. Heska-Kwaśniewicz, *Alojzy Targ (1905–1973)*, „Studia Śląskie" 1974, t. 25, s. 287–300.
[262] M. Heller, *Ruch ludowy na Śląsku w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Z dziejów ruchu ludowego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, red. F. Serafin, Katowice 1989, s. 129.
[263] Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 102–103.
[264] B. Ziółkowski, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński"*, s. 74.
[265] Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 109, 112.
[266] AAN, 202/I-53, Pismo „Gliwickiego" do delegata z 23 V 1944 r., k. 48.
[267] *Ibidem*, Pismo Jana Stanisława Jankowskiego do Ignacego Sikory z 7 VI 1944 r., k. 50.
[268] Wincenty Spaltenstein-Szpaltowski (1888–1958), adwokat, burmistrz Chorzowa (Królewskiej Huty), członek zarządu wojewódzkiego NPR, aresztowany 24 V 1940 r., więziony w obozach koncentracyjnych, zwolniony 25 X 1941 r., mieszkał następnie w Częstochowie, od 7 VI 1944 r. zastępował okręgowego delegata rządu, od końca stycznia 1945 r. na zlecenie Jerzego Ziętka, a następnie Aleksandra Zawadzkiego, organizował władze samorządowe i administracyjne na Śląsku – Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 180; M. Starczewski, *Polskie Państwo Podziemne na Śląsku w latach 1939–1945* [w:] *Górny Śląsk i Górnoślązacy w II wojnie światowej*, red. W. Wrzesiński, Bytom 1997, s. 19; D. Sieradzka, *Spaltenstein (Szpaltowski) Wincenty* [w:] *PSB*, t. 51, s. 33–34.
[269] Przed wojną miał kancelarię adwokacką w Katowicach przy ul. Mariackiej 24, a mieszkał w Gogolinie. Szwagier Wojciecha Korfantego, w 1943 r. w porozumieniu z ZG SP powołał Śląski Zarząd Wojewódzki tej partii – *Spis abonentów...*, s. 55; J.M. Majchrowski, *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Warszawa–Kraków 1979, s. 62.
[270] *Kalendarz informator sądowy...*, s. 268.
[271] List Wojciecha Winklera do autora z 28 VII 1990 r. W Katowicach Winkler przebywał do listopada 1945 r., po czym wyjechał z Polski.

podlegających DSW wydano 27 400 marek i 164 791 zł[272]. W końcu 1944 r. na etacie było dziewiętnastu pracowników, a 28 lutego 1945 r. – dwudziestu jeden, w tym czterech wywiezionych lub aresztowanych. W tym czasie personel ODR był rozmieszczony w Warszawie, Krakowie, Częstochowie i Katowicach[273].

5.1. Wydział Administracyjny

Naczelnikiem był Paweł Ścierski, a następnie Wincenty Spaltenstein, przed wojną zamieszkały w Chorzowie przy ul. Drzymały[274]. Już pod koniec 1941 r. przystąpiono do organizowania powiatowych delegatur: Będzin, Bielsko, Chrzanów, Cieszyn, Katowice, Olkusz, Rybnik, Tarnowskie Góry, Zawiercie i Żywiec[275]. Nie znamy jednakże szczegółów ich pracy.

5.2. Wydział Bezpieczeństwa

Naczelnikiem wydziału był dr Edward Maćków („Dolny"), sędzia Sądu Okręgowego w Katowicach[276]. Wywiadem delegatury kierował starszy przodownik policji Franciszek Budych, aresztowany w 1942 r., a następnie Meluchnik[277]. W końcu 1943 r. stan organizacyjny przedstawiano następująco: „utworzony został niemal 13 000-czny rezerwuar ludzki na potrzeby służb bezpieczeństwa. Do skrystalizowania ostatecznych zrębów organizacyjnych jeszcze nie doszło z powodu niedostarczenia dyrektyw i instrukcji ze strony Centrali"[278].

5.2.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

W początkach 1944 r. stan organizacji PKB przedstawiano następująco: „K[omendan]t PKB w Krakowie. W terenie 12 000-czny rezerwuar ludzki"[279]. Środowiska, z których miano przyjmować ludzi do PKB, to Gwardia Ludowa PPS-WRN[280] i BCh. Jesienią 1943 r. nastąpiło na Śląsku scalenie GL PPS z AK, także BCh przekazały znaczne siły do AK.

Komendantem PKB był Józef Małysa („Grot")[281], a jego zastępcą Paweł Mitręga („Bobrecki") – komendant Ludowej Straży Bezpieczeństwa przebywający w Krakowie[282].

---

[272] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 267.
[273] *Ibidem*, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 101–102.
[274] *Spis abonentów...*, s. 85. Kancelaria adwokacka mieściła się przy ul. Wolności 45.
[275] M. Starczewski, *Ruch oporu...*, s. 249. PPS-WRN zgłosiła aspiracje do objęcia PDR w Będzinie, Bielsku, Chrzanowie, Cieszynie, Olkuszu i Zawierciu.
[276] *Kalendarz informator sądowy...*, s. 113; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 101.
[277] Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*, s. 144 – tu jako kierownik wywiadu gospodarczego; J. Niekrasz, *Z dziejów AK...*, s. 70–71.
[278] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.
[279] *Ibidem*, 202/II-33, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.
[280] J. Kantyka, *Burzliwe lata. Z dziejów ruchu socjalistycznego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1948*, Warszawa–Kraków 1977, s. 106–139.
[281] Według Stanisława Tabisza (*Uzupełnienie...*, s. 98) komendant PKB został zabity przez Niemców, a jego następca „Skiba" nie zdołał już objąć stanowiska.
[282] M. Heller, *Ruch ludowy...*, s. 127.

5.3. Wydział Rolnictwa

Kierownikiem był Julian Mikołajczyk. Pracował tu także Stanisław Bieniarz. Według sprawozdania „Niku" za 1943 r. w wydziale nie było pracowników etatowych[283]. Trzech odnotowano w lutym 1945 r.[284]

5.4. Wydział Prasy i Informacji

W wydziale pracował Franciszek Pilarek („Żółw"). Na Śląsku działał jako przedstawiciel Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy por. Konstanty Kempa („Tadeusz") – aresztowany 28 lutego 1944 r.[285] Zorganizował on sprawną sieć informacyjną, dzięki której przekazywał do Warszawy wiele cennych informacji z terenu ODR. W sieci tej pracowali m.in. Renata Dylik – sekretarka, Alfreda Dylik („Fredka") – kurierka, inż. Mikołaj Kotowicz („Mieczysław") – aresztowany 21 marca 1944 r. „Tadeusz" nawiązał też współpracę z członkami Polskiego Związku Wolności skupionymi wokół pisma „Ku Wolności": Jerzym Wiechoczkiem („Jur"), Sewerynem Walkowiakiem („Jawor"), Hilarym Hermanem („Rechtor") – aresztowanym 2 września 1944 r.[286] Referentem propagandy ODR był mieszkający w Krakowie Alfred Jesionowski („Szymon")[287]. Współpracowali z nim Danuta Gruszkowska („Barbara") – sekretarka oraz Adam Niezabitowski („Hanyś") – łącznik. Wszyscy zostali aresztowani przez gestapo w marcu 1944 r.[288] Warto zaznaczyć, że Jesionowski kierował jednocześnie w ramach krakowskiego BIP akcją „N"[289]. Jeszcze w lutym 1945 r. na etacie było trzech pracowników[290].

Od jesieni 1943 r. rozpoczęła formalną działalność katowicka grupa Polskiego Radia („RA") w Departamencie Informacji i Prasy. Jej kierownikiem był Zdzisław Hierowski („Zdzisław"), przedwojenny pracownik rozgłośni katowickiej, a referentem programowym – N.N. („Janek"). Obsadzone były ponadto następujące referaty: odczytowy, literacki, muzyczny i techniczny[291].

---

[283] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k 218.

[284] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r.

[285] A. Targ, *Śląsk w okresie okupacji (1939–1945)*, Poznań 1946, s. 60; AAN, 202/II-19, Pismo „Oracza" do „Wieży" z 9 III 1944 r., k. 82 – tu wiadomość o aresztowaniu „Tadeusza" 1 lub 2 marca oraz informacja: „znaleziono przy nim broń, kwity zapomogowe, wszystkie raporty z dwóch lat, subwencję otrzymaną z Warszawy do Bielska i Mysłowic". W innym dokumencie (*ibidem*, Pismo „Zygmunta" z 4 V 1944 r., k. 92) jest mowa o przewiezieniu „Tadeusza" do Warszawy. Konstanty Kempa został zamordowany, razem z Mikołajem Kotowiczem, w Oświęcimiu 5 I 1945 r. – Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 78, 80; B. Snoch, *Górnośląski leksykon biograficzny*, s. 106. Według sprawozdania Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy (AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, k. 1–2) aresztowania na Śląsku objęły, poza „Tadeuszem" i „Mieczysławem", pięciu ich współpracowników.

[286] C. Czekalski, J. Pietrusza, *Polski Związek Wolności (1939–1945)*, 1984, mps, kopia w zbiorach autora, s. 41; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 82–84.

[287] L. Brożek, *Jesionowski Alfred* [w:] *PSB*, t. 11, s. 192.

[288] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 337, Krótki rys historyczny Sekcji Zachodniej z 25 III 1945 r., k. 1–2; Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej na Śląsku*, s. 265–266.

[289] *Akcja dywersyjna „N". Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego*, oprac. G. Mazur, Wrocław 2000, s. 213.

[290] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r.

[291] M.J. Kwiatkowski, *Rozgłośnie śląskie w planach i przygotowaniach konspiracyjnego zespołu Polskiego Radia w roku 1943*, „Studia i materiały z dziejów Śląska", t. 17, Katowice 1987, s. 243; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 4.

5.5. Cywilny Sąd Specjalny

W skład CSS wchodzili: Jan Kęsek, Spaltenstein, Koczur, Edward Sojka[292], Kaleta, Baranek i Górski[293].

5.6. Wydział Przemysłu i Handlu

Naczelnikiem był Tadeusz Gryłka. W wydziale pracował Herbert Werner, najprawdopodobniej pracownik honorowy, gdyż w 1943 r. był tylko jeden pracownik etatowy[294], w lutym 1945 r. zaś – aż czterech[295].

Według powojennych materiałów MBP naczelnikiem wydziału miał być inż. Jerzy Wojnar, a jego współpracownikiem – inż. Leopold Szefer. W pierwszej połowie 1944 r. rozważano mianowanie nowego naczelnika, miał nim zostać inż. Aleksander Anasiewicz, pracujący już wcześniej dla Biura Wojskowego Przemysłu i Handlu[296].

5.7. Wydział Opieki Społecznej

Działali tu lekarze: Jan Roszak, Hanslik z Katowic oraz Edward Hanke i Staniewski z Chorzowa[297]. W 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik. Na opiekę społeczną wydano w tym roku 83 200 marek. W 1944 r. wyłoniono trzy nowe wydziały: ochrony pracy, opieki społecznej i zdrowia. W lutym 1945 r. dwa pierwsze zatrudniały po dwie osoby, a w wydziale zdrowia pracował tylko kierownik[298].

5.8. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Biuro śląskiej tajnej oświaty powstało w 1941 r. i działało w składzie: Kazimierz Popiołek – przewodniczący, Alojzy Targ – do 1 maja 1943 r., Wojciech Wróblewski – referent szkolnictwa powszechnego, Stefania Mazurek – referent szkolnictwa średniego, Stanisław Wyrębski – referent oświaty pozaszkolnej, Edward Czernichowski – referent kształcenia nauczycieli, Józef Norek („Wolski") – łącznik, Jaworczykowski – referent statystyczno-finansowy, Rudolf Pszczółka – opracowanie rozporządzeń, Kazimierz Stańczyk – referent organizacyjny dla powiatów wschodnich, Józef Ligęza, Zdzisław Pyzik („Franek"), Jan Bogdanowicz – referent szkolnictwa zawodowego, W. Sławczyk – sekretarz[299]. Harcerz Józef Norek był łącznikiem między Warszawą a Krakowem i Śląskiem, punkt kontaktowy mieścił się w mieszkaniu Jadwigi Baluch w Katowicach przy ul. Żwirki i Wigury 5[300]. Okręg podzielono na pięć rejonów, którymi kierowali: Jurecki – Dziedzice (powiaty: bielski, cieszyński i żywiecki), Zdzieblikowa – Oświęcim (powiaty: oświęcimski, chrzanowski i wadowicki), Józef Bienioszek – Tychy (powiaty: pszczyński, rybnicki,

---

[292] Adwokat, przed wojną zamieszkały w Katowicach przy ul. Piłsudskiego 3 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 272.
[293] M. Starczewski, *Ruch oporu...*, s. 243; *idem*, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 26.
[294] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[295] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 102.
[296] AIPN, 00231/189, t. 2, cz. 2, Opracowanie MBP „Raport dotyczący działalności reakcyjnych organizacji w przemyśle śląskim w czasie okupacji" z 17 VIII 1954 r., k. 3–4.
[297] Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku,* s. 144.
[298] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 102–103.
[299] S. Mazurek, *Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej*, Opole 1973, s. 135–136; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 272; Z. Pyzik, *Ojczyzna Omega w Krakowie 1942–1945*, Katowice 1992, mps w zbiorach autora; List Zdzisława Pyzika do autora z 24 VIII 1992 r.
[300] Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 169; M. Starczewski, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 28.

lubliniecki i tarnogórski), Kilian Bytomski – Katowice, Tadeusz Krokosz i Konrad Chrostek – Zagłębie Dąbrowskie (powiaty: sosnowiecki, będziński, olkuski i zawierciański)[301]. W 1943 r. na etacie pozostawało sześciu pracowników. Na tajne nauczanie wydano 352 155 zł[302].

Biuro posiadało komórkę organizacyjną (krypt.: „Sól Oświetlenie", „Pochodnia Węgiel") w Krakowie. W styczniu–lutym 1943 r. na etacie było pięć osób, m.in. Stanisław Kuśmierz[303], Władysław Skrzyniarz, Artur Żagan („Leszek")[304] i Piotr Miętkiewicz. Stopniowy rozwój spowodował, że w końcu roku komórka zatrudniała dziewięć osób[305]. Dotacje na jej działalność wynosiły miesięcznie 32 500 zł. W styczniu 1944 r. pracujący w Krakowie zespół został rozwiązany, ale niedługo zorganizowany na nowo („Nowy Węgiel")[306]. Pracownicy przygotowywali się do objęcia szkolnictwa średniego na Śląsku Opolskim, szkolnictwa powszechnego i zawodowego kształcenia nauczycieli[307]. Prowadzono także akcję zakupu książek i podręczników, które następnie przerzucano na Śląsk. Biuro organizowało od 1942 r. tajne kursy instruktorów szkolnych dla Opolszczyzny. Wykładowcami na tych kursach byli m.in. profesorowie: Tadeusz Grabowski, Zenon Klemensiewicz i Kazimierz Piwarski oraz dr Kuśmierz.

Biuro działało do wiosny 1945 r., 18 kwietnia został mianowany nowy p.o. kierownik[308]. Jeszcze w czerwcu na etacie delegatury byli zastępca kierownika oraz referent organizacyjny[309].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym pracowało w okręgu 246 nauczycieli, a naukę pobierało 4003 uczniów, na poziomie średnim – 54 nauczycieli i 496 uczniów[310].

5.9. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Śląsk:

• PDR Biała Krakowska[311]
delegat – Julian Barszczewski[312], Jan Białoń[313]
PKOiK – Stanisław Opielowski, Franciszek Surma[314]

---

[301] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 280.
[302] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 267.
[303] Stanisław Kuśmierz (1903–1945), przed wojną inspektor szkolny w Chorzowie i Frysztacie, aresztowany 6 XI 1944 r., więziony w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen, zginął w lutym 1945 r. – K. Popiołek, *Kuśmierz Stanisław* [w:] *PSB*, t. 16, s. 312; *Wychowankowie...*, t. 1, s. 93.
[304] Artur Żagan (1903–1945), historyk i germanista, wicedyrektor gimnazjum w Boguminie, aresztowany 15 XI 1944 r., więziony w obozach Gross-Rosen i Dora, zmarł 6 III 1945 r. – *Wychowankowie...*, t. 1, s. 206.
[305] APAN Kraków, OBS, t. XIVb, Sprawozdanie kasowe za listopad i grudzień 1943 r., k. 26.
[306] *Ibidem*, Zamknięcie rachunkowe okręgu „Kopiec-Tęcza" za maj–czerwiec 1944 r., k. 3 – tu na „Nowy Węgiel" przeznaczono kwotę 45 tys. zł.
[307] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[308] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Prądu" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r.
[309] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK" za czerwiec 1945 r.
[310] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 280–281.
[311] Przed wojną powiat bialski należał do województwa krakowskiego – *Podział administracyjny...*, s. 26.
[312] Przed wojną wicestarosta, mieszkał w Białej Krakowskiej przy ul. Batorego 13 – *Spis abonentów...*, s. 110.
[313] Jan Białoń, ur. w 1900 r., powstaniec śląski, zamieszkały w Skoczowie, pracował w cegielni parowej – B. Cimała, *Białoń Jan* [w:] *Encyklopedia Powstań Śląskich*, Opole 1982, s. 31. Najprawdopodobniej w 1942 r. ODR Kraków proponowała na to stanowisko Antoniego Płannika („Roman"), komendanta obwodu AK – *Ruch oporu na wsi małopolskiej...*, s. 41–43.
[314] K. Przybysz, *Ludowcy na ziemiach...*, s. 220.

• PDR Bielsko
delegat – Franciszek Rychlik[315]

• PDR Chrzanów[316]
delegat – N.N.[317]

• PDR Cieszyn
delegat – Józef Pasz z SL, kapitan BCh[318]

• PDR Żywiec[319]
delegat – N.N.[320]
PKOiK – Czesław Janik („Grapa", „Ryszard")[321], Jan Wojna, Władysław Stankiewicz

Po powstaniu warszawskim Ignacy Sikora został wywieziony do Niemiec. 3 czerwca 1945 r. służby bezpieczeństwa aresztowały w Janowie Romana Motykę, sekretarza PPS-WRN na Śląsku[322].

Okręgowe delegatury rządu w Generalnym Gubernatorstwie

W GG komórki terenowe tajnej administracji rozwijały się od 1941 r. i osiągnęły największą liczebność. W połowie 1941 r. zostali mianowani okręgowi delegaci w Warszawie (okręg), Krakowie i Lublinie[323]. Dla nich też najwcześniej zostały opracowane przepisy o strukturze i zadaniach. Zgodnie z nimi Biuro Delegata Okręgowego miało składać się z dziesięciu wydziałów: administracyjnego (z działem dla spraw wojskowych), bezpieczeństwa (z działem informacyjnym), samorządu, oświecenia publicznego, propagandy i prasy, opieki społecznej i zdrowia, rolnictwa (z działem aprowizacyjnym i leśnym), skarbowego, przemysłu i handlu, technicznego (komunika-

[315] Starostą w Bielsku miał być dr Franciszek Rychlewicz z SL – M. Heller, *Ruch ludowy...*, s. 130.
[316] Powiat chrzanowski przed wojną należał do województwa krakowskiego, w październiku 1939 r. prawie 3/4 powiatu Niemcy włączyli do rejencji katowickiej III Rzeszy – B. Kobuszewski, *Między Wisłą i Przemszą*, Warszawa 1986, s. 7–15.
[317] Najprawdopodobniej w 1942 r. ODR Kraków proponowała na to stanowisko Stanisława Zemłę – *Ruch oporu na wsi małopolskiej...*, s. 41–42.
[318] M. Heller, *Ruch ludowy...*, s. 130.
[319] Przed wojną powiat żywiecki należał do województwa krakowskiego – *Podział administracyjny...*, s. 36.
[320] Członkiem powiatowej delegatury w 1943 r. miał być ks. Stanisław Słonka („Stach") – S. Dobosz, *Słonka Stanisław* [w:] *PSB*, t. 39, s. 27.
[321] S. Dobosz, *Powiat żywiecki*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39, s. 182.
[322] AIPN, 0298/49, Wypis ze sprawozdania WUBP w Katowicach za okres od 1 VI 1945 do 10 VI 1945 r., k. 96; *NKWD i polskie podziemie...*, s. 374. Aresztowano wówczas trzynaście osób związanych z PPS, m.in. Stefana Wieczorka („Dąb"), sekretarza WOKR na województwo śląskie. Wśród zabranych aresztowanym materiałów znalazły się wytyczne postępowania, w których pisano: „wojska sowieckie musimy traktować jako okupacyjne".
[323] Mianowanie okręgowego delegata w Kielcach przeciągało się z uwagi na trudności w ustaleniu kandydata możliwego do zaakceptowania przez rząd RP w Londynie. Po zajęciu ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej przez wojska niemieckie po czerwcu 1941 r. trzy województwa: lwowskie (na wschód od Sanu), stanisławowskie i tarnopolskie zostały włączone do GG jako dystrykt Galicja.

cyjno-budowlanego). W skład PDR miał wchodzić delegat powiatowy, 1–2 zastępców, referent bezpieczeństwa i referent aprowizacji[324].

1. Okręgowa Delegatura Rządu Kielce (krypt.: „Jabłka", „Ryś", „Wapno")

W lipcu 1941 r. Cyryl Ratajski wnosił do rządu RP o mianowanie okręgowym delegatem w Kielcach adwokata Stefana Klimeckiego[325], co było uzgodnione z SL, SN i SP, we wrześniu 1941 r. na stanowisko zastępcy delegata[326] wysunięto kandydaturę Stanisława Podrygałły. W styczniu 1942 r. Ratajski depeszował o przyspieszenie obu nominacji[327]. Kandydatura Klimeckiego wzbudziła zastrzeżenia w Londynie[328], a wobec przedłużającego się wyczekiwania przedstawiciel SN w PKP wycofał ją w kwietniu 1942 r.[329] Wiosną 1942 r. (maj?) ukazał się *Okólnik nr 1* podpisany z ramienia okręgowego delegata rządu przez N.N. („Ceper"). Wzywał on organizacje polityczne do oddania do dyspozycji „dowódcy wojskowego" wszystkich uzbrojonych i zdecydowanych ludzi. Miano z nich tworzyć oddziały partyzanckie oraz „lotną służbę bezpieczeństwa". Jako termin rozpoczęcia działalności wyznaczono 13 maja 1942 r.[330]

Wobec wycofania kandydata SN na stanowisko delegata okręgowego PKP postanowił w kwietniu 1942 r. powierzyć tę funkcję przedstawicielowi SL Stanisławowi Podrygalle („Stępowski", „Wiesław")[331]. Jego zastępcami zostali socjalista Tadeusz Pietsch („Krzysztof")[332] i Konstanty Skrzyński („Klemens") z SN[333]. W marcu 1944 r. funkcję delegata okręgowego objął Stefan Fiszer („Irwing")[334] z PPS-WRN, a jego zastępcą został Łukasz Kumor („Andrzejewski")[335] z SL. Według powojennych materiałów MBP zastępcą okręgowego delegata miał być także adwokat Szydłowski[336].

Podczas gdy trwały debaty w sprawie obsady poszczególnych stanowisk, w Delegaturze Rządu działał sprawnie Wydział Wojskowy, którego szefem był N.N. („Buk"). W sprawozdaniu za pierwszy kwartał 1943 r. pisał on o dwóch rozmowach z delegatem okręgowym oraz o niewielkich osiągnięciach tajnej administracji cywilnej. W tym czasie WW

---

[324] AAN, 202/I-1, Przepisy normujące organizację i zadania tymczasowej administracji cywilnej w okresie okupacji na terenie GG (z wyjątkiem m.st. Warszawy), k. 138.
[325] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 VII 1941 r., k. 53; Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 VII 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 196; *Kalendarz informator sądowy...*, s. 278.
[326] SPP, MSW, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 7 IX 1941 r., k. 77.
[327] *Ibidem*, t. 74, Depesza Cyryla Ratajskiego z 22 I 1942 r., k. 111.
[328] *Ibidem*, t. 10, Depesza Stanisława Kota z 30 VIII 1941 r., k. 41.
[329] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 12 IV 1942 r., k. 2.
[330] *Ibidem*, 202/XXI-1, Okólnik nr 1, k. 42; *ibidem*, 202/I-1, k. 59a – tu jako okólnik rzekomej (*sic*!) ODR.
[331] *Ibidem*, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP z 19 IV 1942 r., k. 3. Funkcję okręgowego delegata powierzono Podrygalle tylko czasowo, do chwili uzgodnienia nowego kandydata.
[332] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 136–137; *Wychowankowie...*, t. 1, s. 135–136. Zginął 8 VIII 1944 r. w Warszawie.
[333] C. Poniecki, *Jesienny obrachunek. Wspomnienia*, Warszawa 1983, s. 303; J. Gmitruk, *Konspiracyjny ruch ludowy...*, s. 178–179; Z. Kaczmarek, *Skrzyński Konstanty* [w:] *PSB*, t. 38, s. 463–464 – tu mylna informacja, jakoby Skrzyński został zastępcą okręgowego delegata już na przełomie 1940 i 1941 r.
[334] A. Pacholczykowa, *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, s. 108–109.
[335] Łukasz Kumor (1907–1968), nauczyciel, działacz ZMW RP, w okresie wojny czynny w tajnym nauczaniu, współorganizator konspiracji ludowców (BCh), od 1942 r. kierownik biura ODR Kielce, po wojnie w latach 1945–1946 sekretarz Zarządu Wojewódzkiego SL w Kielcach – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory" 1931–1939*, Warszawa 1966, s. 98; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 219–220.
[336] AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 74.

był już zorganizowany zarówno na szczeblu Komendy Okręgu AK, jak i na szczeblu obwodów (powiatów), gdzie funkcjonowały referaty wojskowe[337].

1.1. Biuro ODR

Kierownikiem był N.N.[338], a następnie przejęty z „Teczki" N.N. („Cis")[339]. W 1943 r. na etacie DSW było pięćdziesięciu pracowników. Na wydziały podlegające DSW wydano w tym roku 682 907 zł[340]. Od stycznia do czerwca 1945 r. pensję pobierało pięć osób[341].

1.2. Wydział Administracyjny

Kierownikiem był Łukasz Kumor („Andrzejewski") z SL.

1.3. Wydział Bezpieczeństwa

Jesienią 1943 r. stan organizacji bezpieczeństwa w ODR Kielce charakteryzowano następująco: „kryzys na stanowisku Delegata Okręgowego uniemożliwiał prace w dziale bezpieczeństwa. Nowo mianowany Delegat poszedł w kierunku rozwinięcia siatki powiatowych referentów bezpieczeństwa, odkładając organizację wydziału bezpieczeństwa do czasu przejęcia aparatu Teczki"[342]. Kierownikiem wydziału był Mieczysław Golka z SL, mianowany najprawdopodobniej w październiku 1943 r. Praca nie przebiegała zbyt sprawnie. W styczniu 1944 r. Konrad Sieniewicz („Kazimierz Świątek", „Wierzejski") z Wydziału Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych meldował o braku, pomimo kilkakrotnych konferencji z naczelnikiem wydziału, „materiałów sprawozdawczych, oprócz odsyłanych jednocześnie dwóch sprawozdań z ubiegłego roku składanych jego ówczesnym władzom"[343].

1.3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem PKB był ppłk podinspektor Jan Misiewicz[344] (płk „Minkiewicz")[345]. W drugiej połowie 1942 r. przekazano z ODR na „policję" 10 tys. zł[346].

---

[337] AAN, 202/XXI-1, Sprawozdanie WW za I kwartał 1943 r., k. 12. Kierownikiem oddziału komunikacji WW był Poniatowski („Rafał"), a jego zastępcą N.N. („Korczak"). W monografii Wojciecha Borzobohatego (*„Jodła"...*, s. 95) obaj figurują w drugiej połowie 1944 r. w składzie Oddziału IV (kwatermistrzostwo) Komendy Okręgu AK. Występuje tu także szef przemysłu wojennego Władysław Bassendowski („Bogdan"). Zgodnie z zasadami z połowy 1943 r. dotyczącymi scalania „Teczki" z Administracją Zastępczą pozostające w składzie komend okręgów AK oddziały: komunikacji, telekomunikacji (poczt i telegrafów) oraz przemysłu miały tworzyć przedstawicielstwa. Po powstaniu warszawskim następował proces ich likwidacji i włączania do delegatury.

[338] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Utrzymania porządku" za październik–grudzień 1942 r., k. 29–31a – jest w nim mowa o kierowniku biura otrzymującym miesięcznie 1 tys. zł uposażenia.

[339] Major „Cis" występuje jako szef WSOP w Komendzie Obwodu AK Kielce – W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 204. Być może także inne osoby, wymienione przez Borzobohatego jako szefowie WSOP w poszczególnych obwodach AK, faktycznie były referentami wojskowymi „Teczki".

[340] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 255–256.

[341] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Wapna" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VII 1945 r., k. 105.

[342] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[343] *Ibidem*, 202/II-4, Pismo „Wierzejskiego" do „Irwinga" z 26 I 1944 r., k. 9.

[344] Oficer łącznikowy policji granatowej przy komendzie żandarmerii na dystrykt radomski – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 63, 222. Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (AIPN, 0330/8, t. 3, k. 326) podinspektora Jana Misiewicza wytypował na to stanowisko Marian Kozielewski, jednakże kandydatura nie została przyjęta przez okręgowego delegata. Narodowcy proponowali mjr. policji granatowej w Radomiu Janasińskiego – odrzucił go Generalny Inspektorat PKB. W maju 1944 r. ludowcy wysunęli kandydaturę prawnika.

[345] S. Tabisz, *Uzupełnienie...*, s. 97.

[346] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Utrzymania porządku" za październik–grudzień 1942 r., k. 29–31a.

W październiku 1943 r. PKB w województwie liczył: 10 oficerów i 282 szeregowych zawodowych mundurowych, 3 oficerów i 27 szeregowych służby śledczej, 1 oficera „elementu milicyjnego". Stan organizacyjny oceniano następująco: „Praca organizacyjna oparta jest wyłącznie na granatowej policji. Komendant wojewódzki od czynnika społecznego jest odgrodzony i wiązania z elementem milicyjnym nie posiada. Straż Samorządowa pracuje samodzielnie, mając oparcie w strażach ogniow[ych]. Przewiduję zmianę Komendanta Wojewódzkiego"[347]. W początkach 1944 r. doszło do zmiany na stanowisku komendanta wojewódzkiego PKB – został nim N.N. („Ostrowski"). Od poprzednika otrzymał kontakty do oficerów Policji Państwowej (granatowej) w powiatach: radomskim, kieleckim, buskim (stopnickim), opatowskim, starachowickim, włoszczowskim, jędrzejowskim, miechowskim i mieście Częstochowie. Kontaktu z „trzonem cywilnym" poprzednik nie utrzymywał. „Ostrowski" zorganizował z elementu cywilnego komendę miasta PKB w Częstochowie[348].

Inspektorem SS był Roman Nowak („Sarna") z SL. W połowie 1944 r. do PKB zostało przekazanych 1499 żołnierzy BCh[349]. Od stycznia do czerwca 1945 r. były wypłacane pobory ryczałtowe dla komendantów PKB i instruktorów SS w dziewięciu powiatach[350].

1.4. Wydział Prasy i Informacji

Rozpoczął działalność najprawdopodobniej w lipcu 1942 r.[351] Jego pierwszym kierownikiem był Włodzimierz Racławicki, a jego zastępcą Stanisław Maniak („Mirocki")[352] z SL. W 1943 r. kierownictwo objął Marian Orzeszek („Młot", „Sylwester") z SL. Inspektor departamentu tak przedstawiał działalność wydziału: „kierownikiem referatu informacji i propagandy był do lipca 1944 p. Sylwester (Młot), potem został p. Jan. Okręg ten wyróżnia się dostarczaniem informacji, ma doskonale zorganizowaną sieć informatorów powiatowych, dla których urządził kierownik referatu wiosną 1944 specjalne kursy instrukcyjne. Natomiast propagandy i własnej inicjatywy prasowej wojewody nie ma absolutnie, co jest tym przykrzejsze, iż ziemia kielecka odznaczała się wyjątkowo dużą, rozbudowaną i ruchliwą prasą stronnictw politycznych i organizacji społecznych. Koszmarnym cieniem na pracy naszej komórki położyły [się] zatargi między stronnictwami, które uniemożliwiały jakąkolwiek pracę w okręgu"[353]. W grudniu 1943 r. na teren ODR Kielce dostarczano 75 egzemplarzy „Rzeczpospolitej" siecią delegatury, 80 – siecią kolportażu BIP, a 400 docierało przez inne organizacje. Po powstaniu warszawskim w Kielcach rozprowadzano 500 egzemplarzy, a w Częstochowie

---

[347] *Ibidem*, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 36.
[348] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie PKB Okręg Radomsko–Kielecki, k. 9.
[349] J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, s. 95.
[350] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Wapna" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VII 1945 r.
[351] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Utrzymania porządku" za październik–grudzień 1942 r., k. 29–31a – w sprawozdaniu jest mowa o kierowniku wydziału propagandy pobierającym wynagrodzenie od sześciu miesięcy. Mieczysław Adamczyk (*Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, Kraków 1982, s. 47) twierdził, że wydział powstał w kwietniu 1943 r.
[352] Stanisław Maniak (1899–1969), członek ZMW, po wojnie w PSL, od 1947 r. w PSL Lewica, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 255.
[353] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.

100. W okręgu kieleckim początkowo „Membrana" miała informacje z Kielc i Częstochowy. W lipcu 1944 r. planowano uruchomienie sieci informacyjnej w Końskich, Tomaszowie Mazowieckim, Piotrkowie i Radomsku oraz punktów informacyjnych w Ostrowcu Świętokrzyskim, Skarżysku-Kamiennej, Włoszczowej, Jędrzejowie, Chmielniku i Pińczowie. W Kielcach, Radomiu i Częstochowie proponowano zatrudnienie etatowych pracowników (korespondentów)[354]. Referentem wydziału w Skarżysku (lub Jędrzejowie) był znany aktor warszawski Dobiesław Damięcki[355]. Od stycznia do czerwca 1945 r. były wypłacane pobory ryczałtowe dla referentów propagandy w dziewięciu powiatach[356].

1.5. Wydział Rolnictwa

Naczelnikiem był Franciszek Dratwa[357] z SL, Kazimierz Maciejowski kierował działem lasów[358]. W 1943 r. na etacie były dwie osoby[359].

1.6. Wydział Przemysłu i Handlu

Nie wiemy, kto nim kierował. W meldunku z 1 maja (lub czerwca) 1944 r. przedstawiono stan zatrudnienia oraz produkcji: huty Ludwików, zakładów Granat, zakładów wytwórczych Społem, fabryki kwasu siarkowego i nawozów sztucznych, elektrowni w Kielcach[360].

1.7. Wydział Opieki Społecznej

Nie wiemy, kto kierował pracami wydziału. Współpracownikiem departamentu z „Radomia" był Stefan Filipkowski[361]. Do czerwca 1945 r. na etacie pozostawało dwóch pracowników[362]. Działała także sekcja kielecka Międzyorganizacyjnego Porozumienia Więziennego wysyłająca paczki więźniom obozów koncentracyjnych[363].

1.8. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

Kierownikiem od 1941 r. był Witold Lis-Olszewski, przeniesiony na wiosnę 1943 r. do Warszawy. Został tam zastępcą dyrektora departamentu[364]. Najprawdopodobniej wydział objął nowy kierownik, nieznany z nazwiska[365].

---

[354] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu organizacji sieci informacyjnej „Membrana", k. 59–60.
[355] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 253–254.
[356] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Wapna" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VII 1945 r.
[357] Franciszek Dratwa, ur. w 1904 r., nauczyciel, w latach 1940–1944 dyrektor Okręgowego Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych w Radomiu, od kwietnia 1944 r. w Krakowie, opracowywał z ramienia Delegatury Rządu program działalności organizacji spółdzielczych, w latach 1945–1947 członek PSL w Łodzi, poseł KRN, następnie członek ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 94–95.
[358] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 91.
[359] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[360] AAN, 202/V-2, Przemysł kielecki, k. 32.
[361] WIH, III/100/3, Schemat Departamentu Pracy i Opieki Społecznej.
[362] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Wapna" za okres od 1 VII 1944 r. do 1 VII 1945 r., k. 106.
[363] AAN, 202/II-60, Pismo do kierowniczki sekcji kieleckiej z 3 VI 1944 r., k. 14; W. Grabowski, *Pomoc materialna Delegatury Rządu...*, s. 38–39.
[364] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 107–109.
[365] W sprawozdaniu „Niku" za 1943 r. figuruje jeden pracownik – AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218.

1.9. Wydział Oporu Społecznego (KWC)

Referat walki cywilnej funkcjonował początkowo, podobnie jak w centrali, w ramach BIP Komendy Okręgu. Do aresztowania 11 listopada 1942 r. kierowała nim Janina Odrzywolska („Emilia"), a następnie do września 1943 r. Jerzy Kalikst Zowall („Jur")[366]. Szefami KWC w ODR byli kolejno przedstawiciele SL: Tadeusz Kwas („Bronowski")[367], a od połowy 1943 r. Stanisław Jagiełło („Granat", „Klon")[368], komendant okręgu BCh. Na marzec–kwiecień 1943 r. okręgowe KWC otrzymało 5 tys. zł, a przez cały rok wydatkowano na „Czyn" 65 965 zł[369]. Okręgowe KWC/KOS wiosną liczyło siedmiu pracowników etatowych i posiadało cztery „rejony", którymi kierowali: N.N. („Jerzy") z RPPS – „rejon I" (krypt. „Telegraf") obejmujący powiaty: kielecki, miasto Kielce, stopnicki, pińczowski, jędrzejowski i olkuski; Zygmunt Woźniak z RPPS – „rejon II" (krypt. „Góra") obejmujący powiaty: włoszczowski, częstochowski i miasto Częstochowę; Stanisław Gucwa („Socha")[370] z SL – „rejon III" (krypt. „Niziny") obejmujący powiaty: kozienicki, radomski i miasto Radom; Józef Gul („Jodła")[371] z SL – „rejon IV" (krypt. „Pszenica") obejmujący powiaty: iłżecki, opatowski, sandomierski i miasto Ostrowiec Świętokrzyski[372]. Referenci KOS funkcjonowali ponadto w Kozienicach, Radomiu, Iłży, Sandomierzu, Kielcach, Stopnicy, Pińczowie, Jędrzejowie, Włoszczowej, Olkuszu i Częstochowie; KOS miało przedstawicieli w większości gmin. Cywilne Sądy Specjalne, zorganizowane w Kielcach, Radomiu i Częstochowie, do lutego 1944 r. wydały sześć wyroków śmierci. W maju 1944 r. (?) w ramach zwalczania agentów w rejonie Buska zlikwidowano sześć osób, a w rejonie Częstochowy – siedem[373]. W okręgu funkcjonowało pięć Komisji Sądzących (Częstochowa, Jędrzejów, Kielce, Radom i Olkusz), które wydały kilkanaście wyroków. Stosowano karę chłosty i strzyżenie włosów. Prowadzono propagandę za pomocą ulotek i prasy konspiracyjnej, głównie ludowej, oraz nasiloną akcję niszczenia akt w urzędach gminnych (np. w ciągu jednej nocy zniszczono akta w większości gmin powiatu sandomierskiego)[374]. Obsadzenie KWC przez ludowców przyniosło z jednej strony skutki pozytywne – duże możliwości działania w terenie dzięki strukturom BCh, z drugiej – brak Komitetu Oporu Społecznego oraz nie najlepsze stosunki z okręgowym delegatem i komendantem okręgu AK[375].

---

[366] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 221; W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 103 – tu informacja o aresztowaniu „Jura" 14 X 1943 r.

[367] Tadeusz Kwas, ur. w 1911 r., członek SL, w konspiracji członek SL „Roch" i BCh, od 1945 r. dyrektor Banku Spółdzielczego Społem w Kielcach, członek ZMW RP „Wici", od 1947 r. dyrektor wydziału w Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 224–225.

[368] Stanisław Jagiełło, ur. w 1905 r., członek SL i ZMW RP, od jesieni 1940 r. komendant Okręgu III BCh, po wojnie członek Zarządu Wojewódzkiego PSL, w latach 1947–1952 poseł na sejm, od 1949 r. w ZSL – *ibidem*, s. 151.

[369] AAN, 202/XVIII-3, Sprawozdanie z kontroli „Czynu" za styczeń–kwiecień 1943 r., k. 4; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 255–256.

[370] Stanisław Gucwa (1919–1994), sekretarz Zarządu Powiatowego ZMW RP w Brzesku, w konspiracji żołnierz BCh, od 1942 r. pracował w Radomiu, od 1945 r. w SL, a następnie ZSL, w latach 1972–1985 marszałek sejmu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 137.

[371] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Pismo okólne nr 3 „Czyn III" z 5 VI 1944 r.

[372] Referentem KOS w Ostrowcu Świętokrzyskim był N.N. („Jan") z RPPS.

[373] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Okręg Radom–Kielce.

[374] *Ibidem*.

[375] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie ze zjazdu przedstawicieli oporu społecznego z lutego 1944 r.

1.10. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Kierownikiem od 1 listopada 1940 r. był Stanisław Podrygałło, a pracowali tu ponadto: Wacław Gawski – kierownik wydziału ogólnego, Tomasz Szczechura – referat sprawozdawczości, Jan Kupiec – kierownik wydziału szkolnictwa powszechnego, Józef Mendyk – kierownik wydziału szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, zmarł w styczniu 1942 r., stanowisko to objął po nim Jan Śpiewak, Stanisław Janicki („Przyźba") – kierownik wydziału kultury i oświaty dorosłych[376].

W 1943 r. na etacie było od siedmiu do dziewięciu osób: kierownik – aresztowany, dwóch sekretarzy, referent szkolnictwa powszechnego, referent szkolnictwa średniego, referent oświaty pozaszkolnej i kurier. W tym roku na tajne nauczanie wydano 1 365 666 zł, a na opiekę społeczną – 950 tys. zł[377]. W okręgu funkcjonowało wówczas piętnaście powiatowych komisji oświaty i kultury. Akcja tajnego nauczania obejmowała około 3 tys. uczniów[378].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 1320 nauczycieli, a naukę pobierało 17 900 uczniów, na poziomie średnim – 790 nauczycieli i 8880 uczniów[379].

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie delegatury znajdowali się zastępca kierownika oraz referenci: organizacyjny, szkolnictwa podstawowego i oświaty dorosłych[380].

1.11. Dyrekcja Poczt i Telegrafów

Kierownikiem Oddziału Poczt i Telegrafów WW w Radomiu był Morawski („Sęk"), a jego zastępcą Hipolit Cieśliński („Czeski")[381].

1.12. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Kielce:

• MDR Częstochowa
delegat – N.N. z PPS-WRN
referat opieki społecznej – Stanisław Stemplewski, po powstaniu warszawskim dyrektor biura Polskiego Komitetu Opiekuńczego[382]
KWC/KOS – N.N. („Szarotka")[383] z RPPS; w powiecie częstochowskim referentem KOS był N.N. („Aleksander"), także z RPPS
PKB – w połowie 1944 r. do PKB przekazano 163 żołnierzy BCh[384]
CSS – N.N.
KS – N.N.
RW – N.N. („Zybult"), zastępca N.N. („Bat")[385]

---

[376] S. Podrygałło, *Nauczyciel z urodzenia. Wspomnienia*, Warszawa 1981, s. 291–328.
[377] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 255–256.
[378] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[379] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 190, 202.
[380] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.
[381] W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 82.
[382] S. Rybicki, *Pod znakiem lwa i kruka. Fragmenty wspomnień z lat okupacji*, Warszawa 1990, s. 308.
[383] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Pismo okólne nr 3 „Czyn III" z 5 VI 1944 r.
[384] J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, s. 95.
[385] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie związane z rządem emigracyjnym* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*, red. T. Weintraub, Warszawa 1970, s. 154.

PKOiK – Władysław Hyla – przewodniczący, Piotr Koch, aresztowany w październiku 1943 r. – zastępca, Antoni Banaś („Siwy") – sekretarz, Józef Steczko – szkolnictwo średnie[386]

• PDR Iłża
delegat – Wincenty Stojek („Zagon")
referat bezpieczeństwa – N.N. z SN
KWC/KOS – Mieczysław Gajewski
PKB – Antoni Węgłowski („Wąs"); utworzono 20 posterunków liczących 200 żołnierzy BCh
RW – N.N. („Korwin"), zastępca N.N. („Długosz")[387]

• PDR Jędrzejów
delegat – Władysław Chabior („Pychalski") z SL
zastępca – Jan Kornatowski, Józef Woźniczko („Żwir")
referat bezpieczeństwa – Bogdan Kubicki („Lech") od końca 1943 r.
referat samorządu – Antoni Gładzik, Józef Żołna („Długi")
referat rolnictwa – Józef Jaskólski, Stefan Tarach od marca 1943 r.
referat aprowizacji – Teofil Sojan („Znicz")
referat informacji i propagandy – Edward Biały („Zawora"), zastępca komendanta placówki BCh[388]
referat opieki społecznej – Teofil Sojan („Znicz") od marca 1944 r., Józef Kruk[389], przewodniczący RGO w Jędrzejowie
KWC/KOS – Edward Biały („Zawora") z BCh
PKB – Jan Mitręga („Dzik"), a następnie Władysław Grad („Śmiały"); utworzono 15 posterunków liczących 450 żołnierzy BCh
KS – N.N.
RW – N.N. („Longin"), zastępca N.N. („Grzegorz")[390]

• PDR Kielce
delegat – N.N. z PPS-WRN
KOS – od stycznia 1944 r. Edward Bilski („Andrzej") z PS[391]
PKB – Cyprian Krogulec („Kruk"); utworzono 15 posterunków liczących 200 żołnierzy BCh
RW – N.N. („Olgierd")[392]
PKOiK – Wilhelm Garncarczyk[393] – kierownik do 1942 r., Stanisław Rychter – kierownik 1943–1945, Maria Opielińska, Apolinary Kuśmierski, Maria Krzymuska, Paweł Czapla,

---

[386] Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, *Polentumsträger*..., s. 50–51.
[387] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie*..., s. 154.
[388] A. Ropelewski, *W jędrzejowskim obwodzie AK*, Warszawa 1986, s. 70.
[389] Józef Kruk (1884–1964), nauczyciel, sekretarz Wydziału Powiatowego w Jędrzejowie – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 210–211.
[390] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie*..., s. 154.
[391] J. Rell, *Konspiracja zbrojna w Skarżysku-Kamiennej 1939–1945*, cz. 1, „WPH" 1991, nr 3/4, s. 56.
[392] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie*..., s. 154.
[393] Wilhelm Garncarczyk (1893–1972), nauczyciel, prezes ZNP w Kielcach, aresztowany w 1942 r., zwolniony po roku z więzienia, w końcu 1943 r. przeszedł do SL „Wola Ludu", poseł KRN, od lipca 1944 r. przewodniczący Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, od stycznia 1945 r. wojewoda kielecki, członek SL, od grudnia 1945 r. wojewoda warszawski – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 119.

Stanisław Garncarczyk, Stanisław Janicki, Stanisław Lipiec, Dionizy Pietrzyk, Bolesław Figwer[394]

• PDR Końskie
delegat – Konstanty Grycan („Cis") z SL, aresztowany 20 sierpnia 1943 r.[395], Michał Marzyński („Wydmuch") z SL
RW – Józef Sadowski („Górnik")

• PDR Kozienice
delegat – Józef Kołodziejek z SL
referat propagandy i informacji – Piotr Ziarko („Oleander", „Perz")
referat bezpieczeństwa – N.N. z SN
KWC/KOS – Bolesław Lesisz („Lech") z BCh
PKB – Julian Kuc („Wolniak"). Do PKB przekazano 354 osoby z BCh; utworzono 15 posterunków
RW – N.N. („Świerk")[396]

• PDR Olkusz
delegat – Stanisław Mach („Tarnawa") z SL
referat bezpieczeństwa – Stefan Brożek („Hubert")
KWC/KOS – Stanisław Szwej („Stecki") z BCh
PKB – Jan Szafart („Sarnecki"); utworzono 10 posterunków liczących 200 żołnierzy BCh
KS – N.N.
PKOiK – Stanisław Borówka („Las"), Kazimierz Szota („Szary"), Józef Zagała („Socha"). Przewodniczącymi GKOiK byli: Władysław Kwiecień („Mars") – Olkusz, Stefan Sikora („Krakus") – Jangrocin, Andrzej Szota – Żarnowiec[397]

• PDR Opatów
delegat – inż. Edmund Reński z PPS-WRN[398], Jan Nogal z SL w 1944 r.
KWC/KOS – Józef Gul („Jodła") z SL
PKB – Józef Kalita („Chińczyk"), jego zastępcą był Jerzy Gołębiowski („Butelka"). Do PKB przekazano 500 osób z BCh. W lipcu 1944 r. liczył 510 policjantów zgrupowanych w 23 posterunkach gminnych i 5 plutonach rezerwy. Zorganizowano pięć rejonów: Powiśle, Krzyż, Szczytniak, Środkowy i Piaski, którymi kierowali: Józef Parcheta („Miłosz"), Jan Wardzała („Roman") i Józef Sternik („Jakub")[399]

---

[394] A. Massalski, S. Meducki, *Kielce w latach okupacji...*, s. 219; S. Majewski, *Tajne szkolnictwo powszechne i średnie w Kielcach w latach okupacji*, „Zeszyty Kombatanckie" 1999, nr 26, s. 27.
[395] W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 168.
[396] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie...*, s. 154.
[397] W. Choma, F. Cieślik, *Powiat olkuski*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39, s. 154–168.
[398] P. Matusak, *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1976, s. 448; A. Sułowski, *U podnóża Gór Świętokrzyskich. Z dziejów Obwodu Opatów ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 50; A. Friszke, *Sprostowanie do artykułu Zygmunta Woźniczki „Podziemna PPS-WRN w latach 1945–1948"*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1996, z. 118, s. 233.
[399] P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 446; A. Sułowski, *U podnóża...*, s. 55.

RW – Stanisław Płachciak („Czarny"), Stanisław Niewójt („Michał", „Maciej")[400]
PKOiK – Antoni Łazarczyk – przewodniczący, Edward Bondera – referent szkolnictwa średniego, Michalina Burda – referent szkolnictwa zawodowego, Stanisław Kosiński – referent oświaty dorosłych, Józef Sałatowski – referent szkolnictwa powszechnego, Józef Nogal, Stanisław Pikulski[401]

• PDR Opoczno
delegat – Stefan Szymański z SL, Władysław Wojtaszek z SL

• PDR Pińczów
delegat – Józef Dąbkowski („Dąb", „Konar")[402] z SL
zastępca – Stanisław Gawlik („Kejoz")
referat rolnictwa – Stanisław Przybysławski
KWC/KOS – Władysław Domagała („Promień") z BCh, Władysław Książek („Polanin"), Kazimierz Maniak
PKB – komendant Klemens Cabaj („Igiel"). Do PKB przekazano 245 osób z BCh. Powiat podzielono na cztery rejony, którymi kierowali: Kazimierz Szlakiewicz („Kaźmierski") – rejon 1 (Kazimierza Wielka), Antoni Śmiałek („Ursus") – rejon 2 (Bejsce), Władysław Morski („Sowa") do 1 sierpnia 1944 r., następnie N.N. („Bodek")[403] – rejon 3 (Zagaje Stradowskie), Bogusław Kozioł – rejon 4 (Bogucice)[404]. Komendantem posterunku PKB w Sancygniowie, liczącego 2 podoficerów i 13 szeregowych, był kpr. rez. Julian Śliwiński („Jabłko"), a jego zastępcą kpr. rez. Julian Bogdan („Mścisław"), zaś doradcą (?) był ppor. Bronisław Winiarski („Marek"). Kompanią terenową PKB dowodził st. sierż. Władysław Kacperczyk („Stokłosa"), a należeli do niej m.in.: Stanisław Klamiński („Sosna"), Mieczysław Leszczyński („Ślimak"), Zdzisław Matysek („Karmel"), Stanisław Kosałka („Achilles"), Mieczysław Stanek („Słowik"), Edward Matysek („Górnik"), Mieczysław Nowalski („Żbik"), Józef Borkowski („Orzeł"), Stanisław Suchecki[405]. W Działoszycach do PKB należeli Wacław Kula, Henryk Juszczyk, Stanisław Zieliński[406]
KS – N.N.

---

[400] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie...*, s. 154. W obwodzie opatowskim AK pseudonim „Maciej" nosił Stanisław Niewójt, do października 1943 r. kierownik referatu I organizacyjnego – A. Sułowski, *U podnóża...*, s. 63.
[401] A. Massalski, *Szkolnictwo na Kieleccyźnie w okresie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1975, s. 157; A. Sułowski, *U podnóża...*, s. 45.
[402] Józef Dąbkowski (1895–1978), od 1931 r. w SL, członek Zarządu Powiatowego SL w Pińczowie, w konspiracji od 1940 r. członek kierownictwa ruchu ludowego w Kieleckiem, od 1943 r. PDR, od 1945 r. prezes Zarządu Powiatowego PSL w Pińczowie, w 1947 r. aresztowany i skazany na 5 lat więzienia, od 1956 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 84.
[403] AAN, 202/XXI-2, Pismo „Sowy" z 2 VIII 1944 r., k. 45. W piśmie tym „Sowa" zawiadamia komendanta posterunku PKB „Śmiałego", że ma on objąć natychmiast posterunek policji w Czarnocinie.
[404] List Klemensa Cabaja do autora z 17 I 1990 r.
[405] B.M. Nieczuja-Ostrowski, *Rzeczpospolita partyzancka. Inspektorat „Maria" w walce*, Warszawa 1991, s. 90, 93, 126, il. 132–140; AAN, 202/XXI-2, Wykaz członków PKB i opinia, k. 84–84a – tu wymienieni dodatkowo: Zdzisław Dziura, Tadeusz Kosałka, Jan Morański, Jan Bartosik, (?) Bartosik, Bogusław Orkisz, Jan Leks, Edward Nowalski, Tadeusz Nowalski.
[406] Informacje Wacława Kuli dla autora z 15 I 1992 r.

• PDR Radom
delegat – Bolesław Kucharczyk
KWC – Stanisław Gucwa („Socha")
PKB – Franciszek Łagowski („Czarny")
SS – Władysław Bociański („Lis"); utworzono 15 posterunków liczących 200 żołnierzy BCh
CSS – N.N.
KS – N.N.

• PDR Sandomierz
delegat – Piotr Sarzyński („Wiotki") – komendant rejonu BCh, Misiewicz („Szymkiewicz") z SN, Józef Gul („Gruda") z SL od lipca 1944 r.
KWC/KOS – Jan Dębowski („Kłos") z BCh[407]. Oddziałem wykonawczym KWP dowodził Aleksander Stachurski („Olek"), a w jego skład wchodzili m.in. Leszek Nowak („Wrona"), Stanisław Duma („Topola"), Janusz Szczerbatko („Zygfryd") i Kazimierz Giecewicz („Mat")[408]
PKB – Marcin Rudzki („Marcin"), a następnie (1944 r.) Henryk Piątkowski („Pomian"), jego zastępcą był Józef Wrzosek („Wysocki"). Utworzono 14 posterunków PKB, liczących 227 żołnierzy BCh. Powiat podzielono na cztery rejony, którymi kierowali: Jan Smakowski („Bojko") – Dwikozy, Grębala („Czarny") – Osiek, N.N. („Brodzia") – Staszów, Stefan Grudzień („Kula") – Klimontów. W Sandomierzu obserwatorem PKB był Bolesław Ostrowski („Szczupły")[409]
RW – N.N. („Armata"), zastępca N.N. („As")[410]
PKOiK – Marian Hejda

• PDR Stopnica (Busko)
delegat – Michał Łuczyński („Roman") z SL
zastępca – Stanisław Janik z SL
KWC/KOS – Władysław Materna („Bida") z BCh[411]
PKB – Antoni Walasek („Laskon"). Do PKB przekazano 400 osób z BCh; utworzono 23 posterunki
RW – Władysław Jankowski („Korab")[412]

• PDR Włoszczowa
delegat – Wit Walczyk od 1943 r., Bolesław Skura („Kałuża") od maja 1944 r., jednocześnie

---

[407] Jan Dębowski, ur. w 1916 r., członek ZMW „Siew", od 1941 r. w konspiracyjnym ruchu ludowym, w latach 1945–1949 studiował na UJ – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 90. Według Piotra Matusaka (*Ruch oporu...*, s. 445) w skład kierownictwa KWP wchodzili: Mieczysław Gajewski („Mieczyk") z AK, Stefan Chałupczak („Rafał"), zastępca komendanta obwodu BCh.
[408] W. Gruszczyński, *Lotna sandomierska. Dzieje oddziału partyzanckiego*, Warszawa, b.d.w., s. 143.
[409] P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 446.
[410] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie...*, s. 154.
[411] Według Józefa Mrożkiewicza (*W konspiracji i w walce. Z dziejów podobwodu AK Szydłów*, Kielce 1992, s. 39) szefem KWC na powiat buski był inż. Władysław Materny. Takie nazwisko podaje też Leopold Wojnakowski, *Z dala od Wykusu*, Łódź–Kielce 1988, s. 31.
[412] E. Duraczyński, B. Hillebrandt, *Podziemie antyhitlerowskie...*, s. 154; W. Borzobohaty, *„Jodła"...*, s. 231 – tu informacja o pełnieniu przez Władysława Jankowskiego funkcji delegata powiatowego.

komendant obwodu BCh
referat samorządu – Jan Skóra („Wierzba")
referat rolnictwa – inż. Henryk Nejman
referat architektury – Franciszek Stryjewski
KWC/KOS – Zygmunt („Leszczyna") z BCh
PKB – Aleksander Kuśmierski („Sęp") z AK
SS – Mieczysław Seweryn („Orzeł"). W powiecie zorganizowano 14 posterunków, do których przekazano 200 żołnierzy BCh. W gminie Lelów komendantem PKB był Jan Świątek („Stały Wiatr") z BCh, rozstrzelany przez Niemców w czerwcu 1944 r.[413]
PKOiK – Antoni Wierzbowski („Grycki"), Bolesław Król („Czarny"), Roman Czarnecki („Wierzba"), Piotr Szczepańczyk, Zygmunt Szyndler, Stanisław Kowalik („Cichy")[414]

2. Okręgowa Delegatura Rządu Kraków (krypt.: „Kopiec", „Sól", „Wisła")

Po przegranej kampanii polskiej 1939 r. w Krakowie, podobnie jak w innych miastach Polski, rozpoczęły działalność organizacje konspiracyjne. Jedną z wybijających się swoimi osiągnięciami była Organizacja Orła Białego. W ramach Komendy Głównej OOB utworzono Szefostwo Walki Cywilnej i Spraw Społeczno-Politycznych, w składzie: Ludwik Muzyczka („Ludwik")[415] – szef, Marian Głut („Roch") – pierwszy zastępca, Stefan Bock („Kozioł")[416] – drugi zastępca i szef sztabu, S. Gąsiorowski („N") – referat organizacji i dyscypliny, Władysław Kabaciński („Poraj")[417] – referat informacji politycznej, Janina Oszast („Janka") – referat propagandy i referat opieki społecznej, Ludwik Rubel („Garda") – referat finansowo-gospodarczy, Stanisław Ratomski („Stanisław") – referat spraw narodowościowych[418]. 16–19 października 1939 r. w Krakowie przebywał gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, dowódca Służby Zwycięstwu Polski. Uzgodniono wówczas połączenie wysiłków obu organizacji. Równocześnie gen. „Torwid" mianował Tadeusza Orzelskiego („Tadeusz") okręgowym komisarzem cywilnym w Krakowie oraz wyznaczył „kilku członków Krakowskiej Okręgowej Rady Politycznej". W skład rady weszli: Orzelski, Józef Cyrankiewicz („Adam") z PPS, Kazimierz Kierzkowski („Prezes")[419] z OOB, Muzyczka oraz Stanisław Mierzwa[420] z SL,

---

[413] *Księga poległych...*, s. 318.
[414] *Uzupełnienia do II wydania książki W. Borzobohatego „Jodła"*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne", wydanie specjalne, Warszawa 1995, s. 61.
[415] A. Kuler, *Muzyczka Ludwik*, s. 94–96.
[416] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 44.
[417] W. Gałecki, *Kabaciński Władysław* [w:] *PSB*, t. 11, s. 360; Z. Zblewski, *Władysław Kabaciński (1893–1946)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 199–200.
[418] K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 82; W. Grabowski, *Okręgowa Delegatura Rządu RP w Krakowie...*, s. 41.
[419] Z. Dłużewska-Kańska, *Kierzkowski Kazimierz* [w:] *PSB*, t. 12, s. 434–436; A. Kuler, *Kierzkowski Kazimierz* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 59–62.
[420] Stanisław Mierzwa (1905–1985), członek ZMW RP, PAML i SL, od 1940 r. członek kierownictwa okręgowego SL „Roch", w latach 1943–1945 członek RJN, w marcu 1945 r. aresztowany przez NKWD, skazany na cztery miesiące więzienia, w latach 1945–1947 członek naczelnych władz PSL, ponownie aresztowany we wrześniu 1946 r., skazany na 10 lat więzienia, zwolniony w 1953 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 266–267; A. Kuler, *Mierzwa Stanisław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 88–91.

Tadeusz Surzycki z SN[421], Mikołaj Kwaśniewski[422] z SD i Władysław Tempka z SP[423]. Obok OOB i SZP działał w Krakowie, utworzony z inicjatywy polityków, Krakowski Komitet Międzypartyjny. Tworzyli go: Zygmunt Lasocki („Dziadek")[424] i Mierzwa („Kraczka", „Słomka") – SL, Zygmunt Żuławski i Cyrankiewicz – PPS, Stanisław Rymar („Tomasz Gierłat")[425] i Tadeusz Surzycki – SN, Tempka, Stanisław Sopicki (Karol Leskowiec)[426] i Karol Holeksa[427] – SP.

W wyniku rozmów powstał w Krakowie Polityczny Komitet Porozumiewawczy, w odróżnieniu od warszawskiego nazywany „małą czwórką". Jego skład ulegał zmianom, a członkami w różnych okresach byli: Rymar, Surzycki, Józef Hajdukiewicz („Limanowski", „Profesor"), Tadeusz Wołkowicki („Hipolit")[428] i Władysław Kosturek („Wojtek") – SN, Sopicki, Adam Stawarski, Kuźniar i Stefan Brzeziński – SP, Cyrankiewicz, Żuławski i Stefan Rzeźnik („Stanisław")[429] – PPS-WRN, Mierzwa, Józef Marcinkowski („Kłos", „Tracz")[430] i Jan Witaszek („Drąg")[431] – SL. W trakcie obrad krakowskiego PKP omawiano sprawy związane z rozbudową podziemnej administracji i sytuacją w okręgu, zagrożenia ze strony okupanta i jego terror. W posiedzeniach brał udział przedstawiciel Komendy Okręgu AK Stanisław Długocki („Stanisław")[432].

Wiosną i latem 1940 r. trwały w Krakowie rozmowy polityków mające doprowadzić do ustalenia kandydata na stanowisko delegata okręgowego. Został nim prof. Stanisław Pigoń[433], jednakże cała akcja montowania delegatury w Krakowie przeciągnęła się do 1941 r. Po wymianie depesz między Cyrylem Ratajskim a Londynem, dopiero 27 sierpnia 1941 r. minister spraw wewnętrznych prof. Stanisław Kot podpisał nominację dla prof. Pigonia[434].

---

[421] A. Zagórski, *Surzycki Tadeusz* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 3, s. 173–175.

[422] A. Kuler, *Kwaśniewski Mikołaj* [w:] *ibidem*, s. 98–99.

[423] A. Fitowa, *Bataliony Chłopskie...*, s. 26; K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego...*, s. 140; T. Gąsiorowski, *Tempka Władysław Błażej* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 144–145.

[424] Zygmunt Lasocki (1867–1948), prawnik, członek Rady Naczelnej SL, w konspiracji członek Wojewódzkiego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od 1945 r. w PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 228; A. Kuler, *Lasocki Zygmunt Bronisław Feliks* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 3, s. 100–102.

[425] Stanisław Rymar (1886–1965), prawnik, członek okręgowych władz SN, w 1945 r. brał udział w staraniach o legalizację SN – J. Majchrowski, *Rymar Stanisław* [w:] *PSB*, t. 33, s. 506–509.

[426] T. Wolsza, *Sopicki Stanisław Antoni* [w:] *PSB*, t. 40, s. 490. W sierpniu 1940 r. udał się do Londynu, gdzie wszedł w skład Zarządu Głównego Komitetu Zagranicznego SP oraz Rady Narodowej RP. Od 29 XI 1944 r. był ministrem odbudowy i administracji publicznej w rządzie Tomasza Arciszewskiego.

[427] K. Turowski, *Holeksa Karol* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 177–178.

[428] T. Biedroń, *Wołkowicki Tadeusz Józef*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1995, nr 6, s. 241–243.

[429] S. Piwowarski, *Rzeźnik Stefan* [w:] *PSB*, t. 34, s. 189–191.

[430] Józef Marcinkowski, ur. w 1905 r., członek naczelnych władz SL, w konspiracji współorganizator okręgowych władz SL „Roch" w Krakowie, od 1945 r. w PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 257.

[431] Jan Witaszek (1905–1965), nauczyciel, członek SL i ZMW RP, w konspiracji w SL „Roch" i BCh, członek Komisji Gospodarczej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego, aresztowany w 1943 r., zbiegł w sierpniu 1944 r., ponownie aresztowany i więziony w obozie w Płaszowie, od sierpnia 1945 r. sekretarz Naczelnego Komitetu PSL – *ibidem*, s. 428–429; S. Brzeziński, *Przyczynki do dziejów konspiracji...*; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 20.

[432] W. Grabowski, *Rozmowy AK z Delegaturą Rządu (Kraków – wrzesień–październik 1944)*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1996, nr 1, s. 15–36.

[433] Stanisław Pigoń (1885–1968), profesor UJ, aresztowany 6 XI 1939 r., osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, zwolniony po kilku miesiącach, w latach 1942–1945 uczestniczył w tajnym nauczaniu, był członkiem Komisji Oświatowej w Okręgowym Kierownictwie Ruchu Ludowego w Krakowie – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 320.

[434] SPP, MSW, t. 15, poz. 75d, Akt nominacji. Decyzja została przekazana do kraju depeszą z 30 VIII 1941 r. – *ibidem*, t. 10, poz. 41, Depesza Stanisława Kota do „Wartskiego" nr 31 z 30 VIII 1941 r.

Stało się to w momencie, kiedy Pigoń zrezygnował z pełnienia tej funkcji. Na jego miejsce został przez PKP wysunięty Jan Jakóbiec („Karpacki", „Kos")[435]. Depesza o zmianie została nadana z Warszawy 8 sierpnia 1941 r. Jednakże jeszcze w marcu 1942 r. rząd RP był przeświadczony, że delegatem w Krakowie jest prof. Pigoń[436].

Jednocześnie z Jakóbcem na stanowisko zastępcy delegata wysunięto Mieczysława Małeckiego – nie udało się znaleźć potwierdzenia tej nominacji. Zastępcami delegata okręgowego w późniejszym okresie zostali mianowani Stefan Rzeźnik (PPS) i Władysław Kosturek (SN)[437].

Terenem działania Okręgowej Delegatury Rządu w Krakowie był, ustanowiony przez okupanta, dystrykt krakowski. W jego skład wchodziły powiaty województwa krakowskiego (oprócz żywieckiego, bialskiego, częściowo wadowickiego i chrzanowskiego – włączonych do Rzeszy), powiat miechowski oraz część olkuskiego i pińczowskiego z województwa kieleckiego, trzynaście zachodnich powiatów województwa lwowskiego (tarnobrzeski, niżański i jarosławski – częściowo)[438]. Dawało to 31 powiatów, co stawiało ODR Kraków na drugim miejscu pod względem liczby powiatów[439].

2.1. Biuro ODR

Według przepisów z 31 marca 1944 r. biuro miało się składać z trzynastu wydziałów. Jednakże czas powstawania ich był bardzo różny – niektóre utworzono dopiero w 1944 r.

Na czele biura stał kierownik, będący z tego tytułu trzecim zastępcą delegata okręgowego. Pierwszym kierownikiem był starosta Winiarz („Nowak"), następnie Józef Nowak („Brzoza") z „Teczki" i od lata 1944 r. Tadeusz Seweryn („Socha")[440]. Kancelarią ODR od drugiej połowy 1941 r. do października 1944 r. kierował Edward Kaleta („Kleofas", „Rudek", „Zwardoń")[441], a po jego ustąpieniu funkcję tę pełnił Zygmunt Zaremba („Florian")[442]. W kancelarii były zatrudnione trzy maszynistki, m.in. Szebesta i Mila Kapuściok. W służbie łączności pracowali: Stefania Hućko-Kaleta („Gapcio"), N.N. („Smyk"), Krystyna Kierska („Berta", „Hultaj", „Wacek")[443], Rudolf Kaleta („Kobiela"), Stefan Małecki („Doboszyński") – policjant z policji kryminalnej. Lokal kontaktowy łączności mieścił się przy ul. Kościuszki u Zbigniewa Drapelli[444] („Wieloryb"), w sklepie perfumeryjnym.

---

[435] *Ibidem*, t. 74, poz. 59, Depesza „Wartskiego" nr 75a z 8 VIII 1941 r.
[436] *Ibidem*, poz. 157, Depesza „Wrzosa" nr 47 z 18 III 1942 r.
[437] A. Kuler, *Kosturek Władysław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 69–73.
[438] Zgodnie z przepisami z 31 III 1944 r. części powiatów chrzanowskiego i wadowickiego miały wejść w skład powiatu krakowskiego, a część powiatu olkuskiego do powiatu miechowskiego.
[439] Najwięcej powiatów miała ODR Lwów, ale należały do niej powiaty z województwa lwowskiego (pozostałe trzynaście), stanisławowskiego i tarnopolskiego.
[440] Tadeusz Seweryn (1894–1975), członek SL, kustosz Muzeum Etnograficznego w Krakowie, w konspiracji członek SL „Roch", od 1945 r. członek PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 359; BJ, 123/64, J. Jakóbiec, *Na drodze stromej i śliskiej*, t. 3: *Cztery lata Delegatury Okręgu Krakowskiego (1941–1945)*, Kraków 1946, mps, s. 207–209.
[441] Edward Kaleta (1913–2000), członek SL, w konspiracji członek Podokręgu Śląsk SL „Roch", od 1942 r. sekretarz ODR w Krakowie, po wojnie w PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 170. W czasie okupacji mieszkał w Krakowie przy ul. Wielopole 3, a następnie przy ul. Floriańskiej 43.
[442] W czasie okupacji mieszkał przy pl. Matejki 10.
[443] Do delegatury przeszła z Wydziału Wojskowego („Teczki") Komendy Okręgu AK Kraków – Informacje Krystyny Kierskiej dla autora z kwietnia 1996 r.
[444] Informacje Edwarda Kalety dla autora.

W 1943 r. w Krakowie przystąpiono do montowania łączności radiowej ODR. Wiązało się to z organizacją sieci łączności Warszawy z poszczególnymi delegaturami okręgowymi. Prace prowadzono w ramach Departamentu Spraw Wewnętrznych. Kierownikiem komórki w Krakowie mianowano Zdzisława Kurzawińskiego („Poraj"), a radiotelegrafistami byli: Julian Pietraszek („Piorun") i Bolesław Rutka („Błyskawica"). Baza łączności mieściła się w Piaskach Wielkich i Golkowicach. Do osłony radiostacji przydzielono żołnierzy z II batalionu „Żelbetu", którymi dowodził Stanisław Jędo („Konrad")[445]. W skład osłony wchodzili: Aleksander Hawlicki („Ryś")[446], Zbigniew Kuźma („Zbych")[447], Józef Wydrych („Maczek"), Augustyn Wydrych („Dąb"), Antoni Jędo („Sztorm"), Marian Jędo („Ikar"), Władysław Chachlewski („Stożek"), Antoni Bilski („Konar"), Antoni Chmielarczyk („Jeleń"), Władysław Chmielarczyk („Szum"), Józef Bała („Lech"), Józef Bober („Karp"), Stanisław Moroz („Tycho"), Władysław Jałocha („Miłosz")[448]. Łączniczkami były Helena Jędo („Ewa") i Janina Korycka. Lokal kontaktowy mieścił się w pracowni krawieckiej Józefa Klisia („Józef") przy ul. Grodzkiej 6. Szyfrantem komórki był Zygmunt Kuźma. Na przełomie 1944 i 1945 r. na etacie ODR byli: kierownik radiostacji, komendant osłony, dwóch radiotelegrafistów, szyfrant, czterech strażników, cztery czujki i czterech łączników[449]. Jeszcze 5–12 stycznia 1945 r. radiostacja nadała pięć depesz do Londynu[450].

2.2. Wydział Administracyjny

Departamentowi Spraw Wewnętrznych w centrali podlegały trzy wydziały ODR: administracyjny, bezpieczeństwa i samorządu. W końcu 1943 r. miały na etatach 26 osób[451]. Wydziałem administracji, którego głównym zadaniem było montowanie administracji państwowej I instancji (starostw), kierowali kolejno Czesław Żułkiewicz[452] i Adolf Łukowiecki („Borsa")[453] – ciężko ranny 13 grudnia 1944 r. w zasadzce zorganizowanej przez oddział sowiecki w okolicach Limanowej, zmarł w następstwie odniesionych ran[454]. W końcu 1943 r. do wydziału zostali przekazani czterej pracownicy WW Okręgu Kraków AK: „Skała", „Skawa", „Jastrząb" i „Mogiła"[455].

---

[445] K. Turowski, *Jędo Stanisław* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 196–197.

[446] W „Biuletynie Informacyjnym" Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej 2000, nr 6, s. 14–17, opublikowano list Yehoshua (Oskara) Hassa z Izraela, w którym informuje on, że pod nazwiskiem Aleksander Hawlicki od lata 1943 r. do stycznia 1945 r. działał w radiostacji „Wisła 2" w Golkowicach.

[447] „Zbych" działał co najmniej do maja 1945 r. – AAN, 202/XXII-5, Pokwitowanie „Zbycha" z 12 V 1945 r., k. 66.

[448] *Ibidem*, Wykaz wypłat za grudzień 1944 r., k. 142–142a; W. Grabowski, *Osłona „Wisły"*, „Informator Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1993, nr 3, s. 3–5; W. Grabowski, *Piaski Wielkie w latach wojny*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1997, nr 2, s. 148.

[449] AAN, 202/XXII-2, Preliminarz budżetowy za styczeń–luty 1945 r., k. 129.

[450] *Ibidem*, 202/XXII-4, Meldunek „1115" z 6 I 1945 r., k. 14; *ibidem*, Meldunek „1115" z 7 I 1945 r., k. 15; *ibidem*, Meldunek „1115" z 9 I 1945 r., k. 16; *ibidem*, Meldunek „1113" z 12 I 1945 r., k. 19.

[451] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 247.

[452] Były naczelnik wydziału ogólnego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie.

[453] Były starosta we Frysztacie. W czasie okupacji był jednocześnie członkiem Komisji Administracyjno-Samorządowej Wydziału Planowania OKRL. Pracował w RGO przy ul. Kanoniczej.

[454] AAN, 202/XXII-5, Sprawozdanie „K. Świątka" z 31 VIII 1943 r., k. 15; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 205.

[455] Protokół scalenia aparatu Tymczasowej Administracji Rządowej i Teczki na szczeblu Okręgu Wisła i Schronisko od 3 do 30 XI 1943 r., kopia w zbiorach Grzegorza Ostasza.

2.3. Wydział Bezpieczeństwa

Kierowali nim kolejno Kazimierz Oyrzanowski z SP[456] i Józef Sokołowski („Drwal", „Ster"), odwołany ze stanowiska po wkroczeniu do Krakowa Armii Czerwonej. W styczniu–lutym 1945 r. stanowisko to miał objąć Leon Gallas („Szpak")[457]. Pierwsze szczegółowe informacje o wydziale pochodzą z „Protokołu rozmowy z Naczelnikiem Wydziału Bezpieczeństwa Okręgu Krakowskiego z 13 sierpnia 1943 r."[458] Dowiadujemy się z niego, że wydział jest w stadium organizacji, a dział informacyjny rozwija się powoli – głównie w kierunku badania działalności komunistycznej i Niemców. Brak w nim referatu prasowego, komórki więziennej i egzekutywy, korzysta z informacji wywiadu KWC. Główną przyczyną powolnego rozwoju był brak funduszy[459]. W terenie referenci bezpieczeństwa byli tylko w dziesięciu powiatach. Według protokołu nie powiodły się rozmowy z wojskiem w celu uzgodnienia współpracy w zakresie spraw bezpieczeństwa[460]. Naczelnik wydziału był w stałym kontakcie z Komitetem Bezpieczeństwa Krakowa zorganizowanym przez „Unię", do którego należeli m.in. Tadeusz Kwiatkowski i Wojciech Żukrowski[461]. W początkach 1944 r. aresztowani zostali Kwiatkowski i Tadeusz Kudliński. Obu wykupiono z więzienia, wpłacając łapówkę – 25 tys. zł z funduszy delegatury[462].

19–25 sierpnia 1943 r. przebywał na inspekcji w Krakowie przedstawiciel Departamentu Spraw Wewnętrznych Konrad Sieniewicz („K. Świątek"). W raporcie przedstawił sytuację w mieście. Stwierdził, że w wydziale bezpieczeństwa poza kierownikiem obsadzony jest sekretariat (wraz z archiwum), dział polskich organizacji społecznych oraz dział komuny. Wydział posiadał pięć central informacyjnych: w Dębicy, Krakowie, Przemyślu, Rzeszowie i Sanoku oraz pojedynczych informatorów w Jaśle, Jarosławiu, Kolbuszowej, Krośnie, Nowym Sączu, Nowym Targu i Tarnobrzegu[463].

W trakcie rozmów toczonych wówczas w Krakowie postanowiono połączyć sieci informacyjne wydziału bezpieczeństwa i KWC, a kierownik oddziału społeczno-politycznego objął funkcję szefa wywiadu KWP w Krakowie. Kierownikiem „Stożka" w Krakowie był Henryk Schubert („Dębski", „Szczucki"), a łączniczką – Genowefa Łotarewicz

---

[456] Były wiceprokurator Sądu Okręgowego w Krakowie, zamieszkały przed wojną przy ul. Wybickiego 3 m. 6.

[457] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 207; A. Fitowa, *Grypsy i zeznania więzienne Tadeusza Seweryna „Sochy"*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie" 1996, t. 13, s. 62.

[458] AAN, 202/II-15, k. 50–51a.

[459] Przyznawano miesięcznie 4600 zł, gdy potrzeby wynosiły 20 tys. zł.

[460] Kierownikiem Oddziału Bezpieczeństwa Wydziału Wojskowego w Krakowie był mjr rez. Marian Głut („Roch", „Buk"). Urodzony 25 I 1895 r. w Krakowie. Ukończył gimnazjum w Tarnowie i studia prawnicze na UJ. Od 1912 r. należał do Związku Strzeleckiego. Od 1914 r. w Legionach Polskich, internowany w Szatdobos, następnie w wojsku austriackim na froncie włoskim. Brał udział w odsieczy Lwowa w 1918 r. Następnie służył w Wojsku Polskim do 1932 r., m.in. w 75. pp oraz w KOP. Mianowany do stopnia kapitana ze starszeństwem od 1 VII 1923 r. Po przejściu do rezerwy był urzędnikiem państwowym w Wilnie i Warszawie. W latach 1935–1939 był starostą w Nowym Targu. W konspiracji od września 1939 r., m.in. jako I zastępca Głównego Szefa Walki Cywilnej OOB, następnie przeszedł do Administracji Zmilitaryzowanej ZWZ („Teczka") i objął funkcję kierownika oddziału bezpieczeństwa WW w Krakowie. W listopadzie 1943 r. w czasie rozmów scaleniowych z delegaturą nie został przyjęty do Administracji Zastępczej.

[461] T. Kudliński, *Starość nie radość*, Kraków 1992, s. 142.

[462] AAN, 202/XXII-4, Notatka z 4 IV 1944 r., k. 98; *ibidem*, Rozliczenie finansowe, k. 100.

[463] W protokole z 13 VIII 1943 r. jest mowa o informatorze w Lesku zajmującym się głównie zdobywaniem informacji na temat Łemków.

(„Ewa Ilnicka")[464]. W końcu 1943 r. do wydziału bezpieczeństwa z „Teczki" nie przyjęto Mariana Głuta („Buk"), szefa Oddziału Bezpieczeństwa WW, a do aparatu ODR przeszli „Drzazga" oraz Brygada Wywiadowcza pod kierownictwem Edwarda Bzymka-Strzałkowskiego („Wiąz"), licząca 30 pracowników[465].

Dysponujemy jeszcze jednym dokumentem – „Sprawozdaniem z działu bezpieczeństwa w Okręgu Krakowskim". Dokument jest niedatowany i pochodzi z 1944 r.[466] Zgodnie z nim w oddziale organizacyjno-inspekcyjnym zatrudniony był jeden referent (prawnik, fachowiec). W oddziale przygotowano projekty na okres przełomu i przejściowy, instrukcje dotyczące tworzenia organów bezpieczeństwa w terenie w okresie konspiracji, regulamin organizacyjny dla Straży Obywatelskiej. W oddziale społeczno-politycznym zatrudnionych było pięć osób: kierownik, zastępca i trzech referentów. Oddział miał kartotekę osób działających na szkodę państwa polskiego (Niemców, Polaków i Ukraińców), która stanowiła podstawę do opracowań dla Okręgowej Komisji Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce (krypt. „Niezapominajka")[467]. Prowadził ją Kazimierz Ptaszek („Kazimierz") w budynku przy ul. Friedleina 8. „Kazimierz" w 1942 r. został wprowadzony przez Alfreda Zarębę („Fredek") do KWC, w 1943 r., po połączeniu wszystkich wywiadów w jednej sieci KWP, znalazł się w grupie pracowników oddziału społeczno-politycznego. Na czele tego oddziału stał Leon Gallas („Noel", „Szpak")[468]. Poza Gallasem i Ptaszkiem w oddziale pracowali Stanisław Budyn („Drzazga"), N.N. („Wielcz"), a na jesieni 1944 r. doszedł Zygmunt Zienc („Walter")[469]. Po upadku powstania warszawskiego i napływie do Krakowa pracowników delegatury z Warszawy nastąpiła rozbudowa „Wiru". W końcu 1944 r. pracowali tu: kierownik, sekretarz, referent niemiecki, referent „K", referent sprawozdań i prasy, referent legalizacji oraz dwie łączniczki[470]. Referat legalizacji ODR prowadził Zygmunt Zaremba. W tym też czasie okręgowy „Wir" sporządzał obszerne sprawozdania okresowe. Składały się one z kilku działów omawiających sprawy polskie, niemieckie, gospodarcze, stan bezpieczeństwa, represje, fortyfikacje, służbę ochotniczą, wiadomości z terenów zajętych przez Sowietów i różne informacje. Jako dodatek zamieszczano

---

[464] APP, Teczka osobowa Eugeniusza Gittermana, List Genowefy Łotarewicz z 9 IV 1990 r.

[465] Protokół scalenia aparatu Tymczasowej Administracji...

[466] Mowa w nim jest o „Niezapominajce" (Centralna i Okręgowe Komisje do Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce). Instrukcję w sprawie tworzenia „Niezapominajki" wydał Departament Spraw Wewnętrznych 29 II 1944 r.

[467] Zgodnie z instrukcją Departamentu Spraw Wewnętrznych w skład „Niezapominajki" mieli wejść: „Naczelnik Wydziału Bezpieczeństwa – jako przewodniczący oraz przedstawiciele [wydziałów:] Sprawiedliwości, Informacji i Walki Podziemnej". W Krakowie należeli do niej: Tadeusz Seweryn, Jerzy Nasierowski, Józef Sokołowski, dr Adam Bar, N.N. („Walicka").

[468] Leon Stanisław Gallas (1899–1946), ukończył gimnazjum w Tarnowie i politechnikę we Lwowie, w latach 1913–1914 był komendantem Związku Strzeleckiego w Tarnowie, następnie w Wojsku Polskim; w latach 1930–1939 pełnił funkcję starosty we Lwowie, Wrześni i Żydaczowie; w latach 1939–1943 przebywał na Węgrzech, skąd został wezwany do kraju, przydzielony do ODR Kraków, pełnił funkcję kierownika oddziału społeczno-politycznego w Wydziale Bezpieczeństwa ODR; aresztowany 6 I 1945 r. w mieszkaniu dr Jadwigi Beaupre (ul. Sobieskiego 3), zwolniony 16 stycznia – pełnił nadal swoje obowiązki; aresztowany przez NKWD w marcu 1945 r., w trakcie rozprawy we wrześniu 1945 r. skazany na 5 lat więzienia, w wyniku amnestii zwolniony, zmarł w Krakowie.

[469] Inspektor bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych, po powstaniu warszawskim w Krakowie, w początkach 1945 r. aresztowany przez NKWD.

[470] AAN, 202/XXII-2, Preliminarz budżetowy za styczeń–luty 1945 r., k. 129.

przegląd prasy[471]. Jeszcze w lutym 1945 r. na etacie pozostawali: „Szpak", „Walter", „Drzazga", „Kazimierz" i „Wielcz"[472].

2.3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Okręgowy delegat rządu utrzymywał kontakt z mjr. Franciszkiem Erhardtem, komendantem policji granatowej miasta Krakowa, aresztowanym 21 marca 1944 r.[473], oraz ppłk. Romanem Sztabą, aresztowanym w 1943 r. Należeli oni do tajnej organizacji policyjnej, która rozpoczęła działalność jeszcze w 1940 r. Działali w niej, poza wymienionymi: ppłk Wojciech Stano, mjr Ludwik Drożyński, kpt. Leopold Kinshuber, kpt. Pitecki, por. Bazyli Kamieński, przodownik Mieczysław Tyrkiel, Maria Adamczyk – maszynistka i Stanisława Rachwał – kierowniczka łączności[474]. W połowie 1942 r. część konspiratorów została aresztowana, m.in. 13 października 1942 r. Niemcy zatrzymali Sztabę i Rachwałową. Komendantem PKB był ppłk Stanisław Ruciński (Stanisław Ostrowski), oficer łącznikowy DPK Kraków do lipca 1944 r.[475]

Tabela nr 9. Stan organizacji PKB w ODR Kraków w sierpniu 1943 r.

	Oficerów zawodowych	Podoficerów zawodowych	Oficerów elementu milicyjnego
Komenda wojewódzka	4	–	2
Komendy obwodowe	3	–	1
Komendy powiatowe	11	6	5
Komenda m. Krakowa	8	–	20

Źródło: AAN, 202/XXII-5, Sprawozdanie „K. Świątka" z inspekcji w Krakowie z 31 VIII 1943 r., k. 14.

W województwie było ponadto 1200 szeregowych zawodowych, w mieście Krakowie zawodowych – 500, cywilnych – 1500. Nieobsadzone pozostawały powiaty: Mielec, Łańcut, Tarnobrzeg, Kolbuszowa, Nisko, Przeworsk, Dobromil.

W październiku 1943 r. PKB w okręgu liczył: 36 oficerów i 500 szeregowych zawodowych mundurowych, 5 oficerów i 24 szeregowych służby śledczej, 47 oficerów

---

[471] *Ibidem*, Sprawozdanie okresowe nr 17 „Wiru" za grudzień 1944 r., k. 34–55.

[472] AAN, 202/XXII-5, Pokwitowanie „Szpaka" z 9 II 1945 r., k. 92.

[473] S. Dąbrowa-Kostka, *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983, s. 224. Być może aresztowani razem z mjr. Erhardtem oficerowie policji granatowej: mjr Ludwik Drożański i kpt. Kita, działali w PKB.

[474] *Idem*, *W okupowanym Krakowie...*, s. 26; W. Hein, C. Jakubiec, *Montelupich*, Kraków 1985, s. 291. Autor pisze o podporządkowaniu policjantów ZWZ, ale jest wielce prawdopodobne, że to oni właśnie tworzyli PKB w Krakowie, tym bardziej że do „ich" konspiracji należał płk Stanisław Wasilewski („Rogala") z Głównego Inspektoratu PKB.

[475] A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 222; *idem*, *Ruciński Stanisław Franciszek* [w:] *PSB*, t. 32, s. 586–588. Według Stanisława Tabisza (*Uzupełnienie...*, s. 97) komendantem PKB okręgu krakowskiego był Zaremba. Być może był to pseudonim Rucińskiego albo pseudonim zastępującego go w czasie ukrywania się komendanta PKB miasta Krakowa. Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (AIPN, 0330/8, t. 3, k. 326–326) Ruciński proponowany był przez Mariana Kozielewskiego na komendanta wojewódzkiego PKB w Lublinie, ale jego kandydatura miała być odrzucona przez delegata okręgowego. Komendantem PKB w Krakowie miał być podinspektor policji, w okresie międzywojennym kierujący policją najpierw w Łucku, a później w Białymstoku. W związku z aresztowaniami Sztaby i Erhardta wyjechał do Warszawy – *ibidem*, k. 332. Komendantem policji w Białymstoku w latach 1935–1939 był Edmund Czyniowski – A. Misiuk, *Policja Państwowa...*, s. 225.

i 4500 szeregowych „elementu milicyjnego". Stan organizacyjny przedstawiano następująco: „Na 27 powiatów 24 powiaty są całkowicie zorganizowane i powiązane. Wiązania w pozostałych 3 powiatach są w toku. Kierownictwo Komendy Wojewódzkiej spoczywa w rękach wypróbowanego i zdolnego oficera, którego praca znajduje całkowitą aprobatę we wszystkich poczynaniach i jest z administracją całkowicie zharmonizowana. Tym sposobem województwo wysunęło się na czoło w pracy organizacyjnej"[476].

W 1944 r. komendanci powiatowi PKB zorganizowali po dwa–trzy komisariaty. W powiecie krakowskim było ich pięć, a w mieście dziesięć, cztery podkomisariaty i sześć posterunków. Obsada komisariatu w Krakowie wynosiła dwadzieścia osób z PKB i czterdzieści ze Straży Samorządowej. Komenda Wojewódzka PKB była w pełni zorganizowana, komendant ukrywał się, a zastępował go komendant PKB miasta Krakowa. Naczelnik Urzędu Śledczego zorganizował urząd oraz Wydział Śledczy Komendy Miasta. PKB w Krakowie dysponował 82 sztukami różnego rodzaju broni. Zapasy te uzupełniano m.in. drogą nielegalnych zakupów. Komendant wojewódzki PKB otrzymał w 1944 r. z Głównego Inspektoratu PKB tajny rozkaz nr 9 nakazujący zorganizowanie trzech batalionów, które miały być użyte „dla wzmocnienia województw kresowych"[477].

W sierpniu 1943 r. SS liczyła tysiąc osób, kierował nią Tadeusz Kawula („Gruby", „Kowal")[478]. Toczyły się rozmowy z PPS-WRN na temat przekazania 3 tys. osób z Milicji PPS do SS. W 1944 r. SS była zorganizowana kompletnie, z wyjątkiem powiatu nowotarskiego[479]. W mieście Krakowie powołano do SS 575 osób. Strażą Obywatelską, organizowaną kadrowo, dowodził Eugeniusz Tor. W 1944 r. kierownicy SO i ich zastępcy w powiatach byli zaprzysiężeni. Dowódca SO został zdymisjonowany po nieudanej próbie rozpoczęcia jawnej działalności podległej mu formacji w styczniu 1945 r.

2.4. Wydział Samorządu

Kierował nim Ludwik Osiecki („Krzyniecki"), były naczelnik wydziału samorządowego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie[480]. Pracował tu także zastępca naczelnika, przejęty z „Teczki", oraz inspektor administracyjny, aresztowany w sierpniu 1943 r. Wydział zajmował się wyszukiwaniem kandydatów na funkcje prezydentów miast i burmistrzów oraz wójtów. Przygotowywano również samorząd terytorialny do wykonywania świadczeń dla wojska (zakwaterowanie, wyżywienie). Wydział w 1943 r. opracował tymczasową instrukcję samorządową omawiającą uruchomienie samorządowych władz polskich w momencie ustąpienia okupacji[481]. Zgodnie z jej założeniami natychmiast po opanowaniu terenu delegat powiatowy miał mianować wójtów i burmistrzów. Kandydaci na te stanowiska powinni być wyłonieni już w okresie konspiracji.

---

[476] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 38. Według obliczeń Aliny Fitowej (*Bataliony Chłopskie...*, s. 329) ludowcy przekazali do PKB 1245 osób, a do SS 1185.

[477] AAN, 202/II-33, Rozkaz mobilizacyjno-organizacyjny, k. 20–21; W. Grabowski, *Oddziały zbrojne...*

[478] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 437–438; MB, H/2433, Pismo „Kani" do „Powały" bez daty. Wynika z niego, że wojewódzkim inspektorem SS był „Kania" – nie wiadomo, czy chodzi o jeszcze jeden pseudonim Tadeusza Kawuli.

[479] Jednostki organizacyjne SS istniały tylko w Nowym Targu, Zakopanem i najbliższej okolicy.

[480] Mieszkał przy ul. Łobzowskiej 15 – J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 206.

[481] AAN, 202/XXII-1, Tymczasowa instrukcja samorządowa, k. 31–33.

Prezydentów i wiceprezydentów miast mianował delegat okręgowy spośród kandydatów przedstawionych przez delegatów powiatowych. Wydział w porozumieniu z delegatami powiatowymi obsadził referaty samorządu we wszystkich powiatowych delegaturach z wyjątkiem Brzozowa i Leska[482].

Zgodnie z informacjami zawartymi we wspomnieniach Jana Jakóbca, w trzech wydziałach podległych Departamentowi Spraw Wewnętrznych pod koniec 1943 r. zatrudnionych było 26 osób.

2.5. Wydział Prasy i Informacji

Zatrudniał w końcu 1943 r. pięć osób[483]. Kolejnymi naczelnikami byli: Henryk (Edward) Schubert („Szczucki"), Tadeusz Seweryn („Socha")[484], Jan Szczepański („Grzesiński", „Jaś", „Scepon") i Adam Bar („Fil"). Łączniczką była Łucja Ogarkowa-Badowska („Józia", „Wanda"). Zadaniem wydziału było przekazywanie wiadomości z okręgu do Departamentu Informacji i Prasy (meldunki terenowe) oraz zorganizowanie akcji informacyjnej dla społeczeństwa na własnym terenie. W ramach tej akcji wydział subsydiował wydawane przez Stronnictwo Demokratyczne w Krakowie: „Dziennik Polski" i „Tygodnik Polski"[485]. Od września 1944 r. wydawał własne pismo „Kurier Powszechny". Redaktorem był Bar, w druku pomagali Albin Jura, Kazimierz Maślankiewicz i Józef Figna. Druk odbywał się w konspiracyjnej drukarni przy ul. Karmelickiej 29[486].

Inspektor departamentu tak przedstawiał pracę wydziału: „Po woj[ewództwie] warszawskim jest to drugie żywo działające województwo. Służbę informacyjną wobec centrali spełniali dobrze, choć dosyć pechowo, jeśli chodzi o przepadanie poczt po drodze. Do lata 1945 D[elegat] O[kręgowy] nie wydawał własnego pisma, a jedynie ograniczał się do b[ardzo] wysokiego subwencjonowania dziennika »Dziennika Polskiego« i »Tygodnika Polskiego« wydawanych przez SPD. [...] Od jesieni 1943 [?] do lata 1944 wychodził na terenie Krakowa tzw. »Komunikat Iskry« wydawany przez komórkę naszą przy D[elegacie] O[kręgowym]. Była to agencja publicystyczno-informacyjna, z której obfita, jak na prowincję, prasa miejscowa korzystała bardzo chętnie. Bardzo dobrze była w Krakowie postawiona archiwistyka podziemna. Szczególnie dużą uwagę przywiązywano w Krakowie do prac przygotowawczych na okres po oswobodzeniu w dziedzinie kultury, sztuki, ochrony przyrody i turystyki. Jeśli chodzi o propagandę na »murach« – była ona tu również słaba jak wszędzie na prowincji".

W opracowaniu departamentu tak przedstawiano kierownictwo wydziału: „Kierownikiem referatu informacji i propagandy był do maja 1944 p. Socha, potem do lipca p. Roza, a ostatnio p. Walicka. Mimo t[ych] zmian faktycznym kierownikiem całej pracy pozostawał w dalszym ciągu p. Socha"[487]. Do Krakowa w grudniu 1943 r. dostarczano siecią

---

[482] *Ibidem*, 202/XXII-2, Samorząd, k. 11.
[483] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 247.
[484] *Ibidem*, s. 208; K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 246–248.
[485] Miesięcznie wydawano na dofinansowanie 5 tys. zł – AAN, 202/III-34, Pismo „Paprockiego" do „Bończy" z 19 III 1944 r., k. 259.
[486] J. Jarowiecki, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1980, s. 106–112.
[487] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.

delegatury okręgowej 500 egzemplarzy „Rzeczpospolitej", a 10 egzemplarzy przez BIP. W Krakowie wydawano także KAR[488], wzorowany na warszawskim Serwisie „Apis"[489]. Krakowska sieć „Membrany" obejmowała osiem osób w Krakowie oraz specjalnych korespondentów (honorowych) w Zakopanem, Nowym Sączu, Sanoku, Krośnie, Dębicy, Mielcu, Bochni, Miechowie i Krzeszowicach. W lipcu 1944 r. projektowano rozszerzenie tej sieci na Leżajsk, Drohobycz (*sic!*) i obszary włączone do Słowacji – Spisz i Orawę. Poprzez krakowską sieć „Membrany" docierały do stolicy także informacje z województwa lubelskiego (Chełm, Zamość, Hrubieszów, Kraśnik i Janów)[490].

W lecie 1943 r. organizowaniem specjalnej sieci informacyjnej „Membrany" zajęli się Jerzy Lerski i Kazimierz Koźniewski, pracujący wówczas w Departamencie Informacji i Prasy, oraz Stanisław Ziemba („Ryszard", „Szczerbiński"). Zbieraniem informacji oraz sporządzaniem meldunków tygodniowych i meldunków okresowych (miesięcznych) zajmowała się córka prof. Stanisława Kutrzeby – Anna. Wiadomości z bardzo cenionego przez warszawską centralę „Membrany" odcinka „kolejowego" dostarczał przyszły aktor Stanisław Zaczyk. Gotowe meldunki Anna Kutrzeba przynosiła do „skrzynki" przy ul. św. Sebastiana u rodziców Ewy Heise, skąd zabierał je łącznik „Sochy" Alfred Zaręba[491]. Do Warszawy przewoziła meldunki m.in. kurierka Krystyna Kowalska („Krystyna")[492]. Kopie meldunków, podpisywane „810", były przechowywane w Bibliotece Jagiellońskiej u Marii Pietras. Komórka ta została przejęta jesienią 1944 r. przez Stanisława Roskosza („Franek")[493].

Za pośrednictwem wydziału przekazano do Warszawy opracowania wykonane przez naukowców krakowskich: *Znaczenie Polski w kulturze świata*, *Jakie znaczenie może mieć polska ideologia w kształtowaniu się nowej epoki*, *Rozsiedlenie Łużyczan*, *Drang nach Westen*, *Unia środkowoeuropejska pod względem gospodarczym*. Tę ostatnią pracę Niemcy zagarnęli przy aresztowaniu kuriera. Po ponownym przepisaniu została wysłana do Warszawy[494].

W Krakowie działała także dziesięcioosobowa grupa pracowników Polskiego Radia („RA"), kierowana przez Stanisława Broniewskiego („Stanisław"). Wchodzili do niej: Bolesław Pągowski – referat audycji słownych, Adam Rieger – referat muzyczny, Irena Orska – sekretarka, w referacie technicznym pracowały cztery osoby, w tym Leonard Czupryk („p. C."), Ksawery Stankiewicz, Zygmunt Włodek[495], oraz dwóch–trzech woźnych. Ponadto współpracowali prof. Kazimierz Lepszy, Wacław Geiger, Krystyna Grzybowska i Helena Zboińska-Ruszkowska[496]. Komórka ta funkcjonowała do wiosny 1945 r.

---

[488] „Krakowska Agencja Radiowa" ukazywała się od 1942 r., redagowana przez Adama Uziembłę, Olgę Stande, Jadwigę Rysiewicz („Zośka"), Anielę Uziembło („Ewa"), Marię Uziembło („Jadwiga") i Kazimierza Piotrowskiego („Piotruś", „Kawopij") – A. Uziembło, *Ludzie i Tatry*, Kraków 1987, s. 70–71.

[489] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.

[490] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu organizacyjnego sieci informacyjnej „Membrana", k. 59–60.

[491] Alfred Zaręba (1921–1988), w konspiracji student UJ, po wojnie profesor UJ i Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie – „Więź" 1988, nr 7/8, s. 303 (nota biograficzna).

[492] Informacje Tadeusza Trzcińskiego dla autora.

[493] List Anny Kutrzeby-Pojnar do autora z 12 V 1992 r.; M. Biernacka, *Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913–1993)*, „Etnografia Polska" 1993, z. 2, s. 11.

[494] AAN, 202/III-34, Pismo „Paprockiego" do „Bończy" z 19 III 1944 r., k. 259.

[495] Być może chodzi tu o Zdzisława Włodka (1895–1947), podoficera łączności WP, krótkofalowca, pracującego od 1943 r. jako operator dźwięku w rozgłośni przy ul. Wróblewskiego 6 – J.M. Włodek, *Włodek Zdzisław Aureli* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 7, Kraków 2001, s. 225.

[496] BZNO, 14084/II, S. Broniewski, *Rozgłośnia krakowska*, mps, s. 33–39; M.J. Kwiatkowski, *Polskie Radio w konspiracji...*, s. 207; S. Broniewski, *Przez sitko mikrofonu*, Wrocław 1965, s. 442.

Jeszcze w lutym–marcu na etacie delegatury byli: „Stanisław" – kierownik, Adam Rieger (?) („p. R.") – referent programowy i Leonard Czupryk – referent techniczny[497].

Po powstaniu warszawskim do Krakowa przeniesiono część pracowników Departamentu Informacji i Prasy, rozbudowie uległ także wydział ODR. W końcu 1944 r. na etacie znajdowali się: kierownik Krakowskiej Agencji Radiowej, sekretarz, cztery osoby prowadzące nasłuchy radiowe, kierownik „Iskry", czterech zecerów, „Bartek" i „Zygmunt"[498] – pomocnicy drukarscy, Alfred Kozakiewicz („Blok") – kierownik drukarni, kierownik „Kuriera Powszechnego" powielanego (Adam Bar), Edward Marszałek („Felek") – kierownik powielaczy i trzech jego pracowników, dwie maszynistki i czterech kolporterów[499]. W listopadzie 1944 r. zakupiono z funduszy delegatury drukarnię za 80 tys. zł[500].

2.6. Wydział Przemysłu i Handlu

Kierowali nim kolejno: Górecki (do października 1943 r.) i Zygmunt Bocian („Ptak")[501] z PPS. W końcu sierpnia 1944 r. miało dojść do scalenia Wydziału Przemysłu ODR z Oddziałem Przemysłu WW. Kierownik tego ostatniego, „Sosna", został zastępcą naczelnika wydziału i jednocześnie kierownikiem przemysłu wojennego. Oprócz kierownika do delegatury miało zostać przekazanych trzech pracowników oddziału oraz 110 komisarzy dla przemysłu wojennego[502]. W wydziale pracował kierownik i jego zastępca, a w listopadzie 1944 r. kierownik informował „o upatrzeniu" dwóch kandydatów na referentów[503]. Przy wykonywaniu swych zadań wydział współpracował z Izbą Przemysłowo-Handlową[504].

2.7. Wydział Robót Publicznych

Nie znamy obsady personalnej. Zadaniem wydziału było przygotowanie szerokiego programu odbudowy w okresie powojennym.

2.8. Wydział Rolnictwa

Kierowali nim kolejno: inż. Lech Rościszewski („Droga", „Hubert", „Konopka"), Eugeniusz Ralski („Biały", „Korsak")[505]. W końcu 1943 r. na etacie był tylko naczelnik

---

[497] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 4.

[498] „Zygmunt" pracował co najmniej do lipca 1945 r. – AAN, 202/XXII-5, Pokwitowanie wynagrodzenia „Zygmunta" za lipiec 1945 r., k. 57.

[499] *Ibidem*, 202/XXII-2, Preliminarz „Iskry" za styczeń–luty 1945 r., k. 126; A. Kopff, *Księgarnia Stefana Kamińskiego jako ośrodek pracy konspiracyjnej* [w:] *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. J.M. Małecki, Kraków 1992, s. 72. Tu wymienieni jako pracownicy drukarni: Bernard Błaszczak, obsługujący maszynę drukarską, L. Wojciechowski i Andrzej Kopff jako obstawa.

[500] AAN, 203/XI-42, Rozliczenie finansowe „Iskry" za listopad–grudzień 1944 r., k. 42.

[501] J. Fronczak, *Bocian Zygmunt* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, s. 257–258, t. 1: *A–D. Suplement*, Warszawa 1985, s. 30–31.

[502] AAN, 203/XI-42, Protokół scalenia Oddziału Przemysłu WW i Wydziału Przemysłu okręgowej delegatury rządu spisany 27 VIII 1944 r., k. 19–19a.

[503] *Ibidem*, 202/XXII-5, Sprawozdanie kierownika Wydziału Przemysłu i Handlu z 17 II 1944 r., k. 13.

[504] „Skompletowane Prezydium Izby Przem.-Handl. w składzie prezes i czterech wiceprezesów" – L. Zachuta, A. Zdebski, *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie 1850–2000*, Kraków 2000, s. 108.

[505] Informacje Lecha Rościszewskiego dla autora z 28 III 1987 r.; G. Ostasz, *Ralski Eugeniusz* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 116–118.

wydziału[506]. Również wtedy do wydziału mieli przejść z „Teczki": „Korsak", kierownik Oddziału Rolnego WW oraz „cały personel złożony z 10 pracowników"[507]. W listopadzie 1944 r. w wydziale pracowali: naczelnik i jego zastępca, referent zarządu przymusowego, jego zastępca i sekretarz, referent nasiennictwa wraz z zastępcą, referent zarządu lasów wraz z zastępcą. Prócz władz wojewódzkich i powiatowych został przygotowany aparat na szczeblu wojewódzkim, z Izbą Rolniczą na czele. Wyznaczony został dyrektor izby oraz jego zastępca administracyjny. Kooptowano wojewódzką Radę Rolniczą złożoną z sześciu radców, reprezentujących interes wsi, spółdzielców, jak również świat uniwersytecki. Wytypowano także zarząd Towarzystwa Rolniczego[508]. Kierownikiem Izby Rolniczej był dr Alfred Patryna utrzymujący ścisły kontakt z Ralskim[509].

2.9. Wydział Opieki Społecznej

Wydział (pracy, opieki, zdrowia) zatrudniał w 1943 r. dwóch pracowników etatowych, a honorowo pracowały cztery osoby. Na czele wydziału stali kolejno Edmund Seyfried i Mieczysław Rakowski („Trzywdar")[510] – naczelnik Wydziału Pomocy Ludności Biura Centrali RGO w Krakowie. W 1944 r. z wydziału wyłoniono samodzielne wydziały zdrowia oraz pracy i odtąd prowadził on czynną opiekę społeczną w stosunku do rodzin poległych lub uwięzionych żołnierzy sił zbrojnych w kraju. Otaczał również opieką pracowników naukowych, nauczycieli itd. W tym zakresie współpracowano z RGO. W akcji udzielania pomocy artystom i pisarzom brali udział Wiesław Gorecki, Tadeusz Kudliński, Irena Stelmach-Krejbich. Z pomocy korzystali m.in. rodzina Czerny-Stefańskich i ojciec Leona Kruczkowskiego[511]. Rozdzielaniem pomocy dla wdów i sierot zajmowali się: Irena Stelmach, „Stefan", „Mizin", „Dorożka", „Sławomir"[512]. Wydział funkcjonował do marca 1945 r.[513]

Działało także Krakowskie Koło Opieki nad Więźniami współpracujące ściśle z Międzyorganizacyjnym Porozumieniem Więziennym. Pracą zlokalizowanych po wsiach punktów wysyłania paczek do obozów kierowała Teresa Lasocka-Estreicherowa („Tell", „Teresa")[514]. W akcji tej brało udział jedenaście śląskich harcerek, a hm. Adela Korczyńska zorganizowała punkt kontaktowy na Śląsku[515].

2.10. Wydział Zdrowia Publicznego

Powstał w 1944 r., a jego naczelnikami byli: N.N. („Topola"), a od końca 1943 r. dr Stanisław Otfinowski („Otto", „Eskulap") przejęty z „Teczki"[516]. Razem z szefem

---

[506] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 247.
[507] Protokół scalenia aparatu Tymczasowej Administracji...
[508] AAN, 202/XXII-5, Sprawozdanie Wydziału Rolnictwa z 15 XI 1944 r., k. 10–12.
[509] S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939–1945*, Kraków–Wrocław 1986, s. 165.
[510] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 209, 247.
[511] T. Kudliński, *Starość nie radość*, s. 124; Informacje Ireny Stelmach-Krejbich dla autora z 10 VI 1997 r.; List Ireny Stelmach-Krejbich do autora z 1 VIII 1997 r.
[512] AAN, 202/XXII-2, Preliminarz budżetowy „Wisły" za styczeń i luty 1945 r., k. 129.
[513] *Ibidem*, 202/XXII-5, Pokwitowanie „Trzywdara" z 19 III 1945 r., k. 95.
[514] *Ibidem*, 202/II-60, k. 33; W. Grabowski, *Pomoc materialna Delegatury Rządu...*, s. 56–57; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 77; W. Jekiełek, *W pobliżu Oświęcimia*, Warszawa 1963, s. 157–160.
[515] J. Wiktor, *Krótki zarys działalności Harcerek Śląskich na terenie Krakowa w okresie okupacji* [w:] *Kraków w czasie...*, s. 114–115.
[516] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 213; Protokół scalenia aparatu Tymczasowej Administracji...

Oddziału Zdrowia WW do delegatury przeszli: pełnomocnik sanitarny na teren okręgu, inspektor farmaceutyczny, inspektorka pielęgniarek oraz instruktor dezynfekcji. Zadaniem wydziału było przygotowanie personelu medycznego oraz zakładów lecznictwa na okres przełomu i po wyzwoleniu.

2.11. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

Naczelnikiem był Jerzy Nasierowski („Jaszczur", „Tur"). Zgodnie ze sprawozdaniem departamentu w województwach miały powstawać Komisariaty Likwidacyjne, mające „przy sobie ciało orzekające – Wojewódzkie Komitety Likwidacyjne"[517]. Naczelnik wydziału figuruje w preliminarzu budżetowym na początku 1945 r., następnie przeszedł do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie.

2.12. Wydział Skarbowy

Naczelnikiem od końca 1943 r. był Józef albo Albin Greger („Hulecki") z „Teczki"[518]. Obok szefa Oddziału Skarbu do delegatury przeszli kierownicy powiatowych urzędów skarbowych oraz mężowie zaufania w bankach.

2.13. Wydział Ochrony Pracy

Powstał w 1944 r., a jego naczelnikiem był Włodzimierz Mostowski[519]. Wydział miał przygotować przejęcie administracji zatrudnienia, płac i ochrony pracy na swoim terenie oraz prowadzić prace przygotowawcze nad uruchomieniem tej administracji po ustąpieniu okupanta.

2.14. Wydział Oporu Społecznego (KWC)

Kierownikiem Ośrodka Walki Cywilnej, a od marca 1944 r. Wydziału Oporu Społecznego, był Tadeusz Seweryn („Białowąs", „Socha", „Maszyński")[520]. Już jesienią 1941 r. został wysunięty na to stanowisko przez działaczy Stronnictwa Ludowego, a objął je w maju 1942 r. Kontrola finansowa „Czynu" (KWC) w Krakowie w maju 1943 r. wykazała, że na etacie poza kierownikiem pracowały dwie osoby: łącznik i uczeń[521]. Łącznikiem był Alfred Zaręba („Fredek"), a uczeń to Zbigniew Harlender („Harry")[522] – aresztowany 13 października 1943 r. w Warszawie. Jeszcze w tym samym roku nastąpiła rozbudowa aparatu KWC/KWP, w wyniku której liczba pracowników wzrosła do sześciu osób na etacie i 34 pracujących honorowo[523]. Centrala krakowskiego KWC/KOS mieściła się w domu przy ul. Żwirki i Wigury 168. Mieszkali tutaj Maksymilian Skowron i Alfred Zaręba, częstym gościem był sam „Socha". Prace skupiały się w działach: informacji, rejestracji zbrodni okupanta, sądownictwa

---

[517] AAN, 202/I-36, k. 122; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 214.
[518] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 213; Protokół scalenia aparatu Tymczasowej Administracji...
[519] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 213.
[520] W. Grabowski, *„Czyn" Tadeusza Seweryna*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie" 1996, t. 13, s. 43–52.
[521] AAN, 202/XVII-3, k. 2–9.
[522] W. Toporowicz, *Harlender Antoni* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, s. 478–479 – biogram ojca.
[523] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 247.

podziemnego i sabotażowo-dywersyjnym. Dział informacji w drugiej połowie 1943 r. uległ znacznej rozbudowie, po połączeniu służb informacyjnych wydziałów ODR: Informacji i Prasy, Bezpieczeństwa i dotychczasowego KWC oraz podobnych służb SL, SP i SOS. Służba informacyjna gromadziła materiały z całego okręgu dotyczące terroru okupanta, osób współpracujących z władzami okupacyjnymi, działań organizacji komunistycznych. Wydawano „Komunikat W.C."[524] W końcu 1944 r. na etacie byli: kierownik, kierownik egzekutywy, zastępca kierownika egzekutywy, kierownicy „Czynu" w Miechowie, Nowym Sączu, Myślenicach, Limanowej i Krakowie[525].

Następnym działem było sądownictwo podziemne. Przewodniczącym Cywilnego Sądu Specjalnego w Krakowie był Rudolf Güntner[526], a następnie Jerzy Nasierowski („Jaszczur", „Tur"). Członkami byli Władysław Wójcik („Czerski", „Żegota", „Czesław Tomczyński") i Tadeusz Zygmunt („Chmiel", „Radło"). Funkcję prokuratora z urzędu pełnił Tadeusz Seweryn, zaś w kancelarii CSS, mieszczącej się przy ul. Olszyny 5, pracowała Anna Seweryn, jego córka. Na terenie okręgu CSS mieściły się ponadto w Krośnie, Miechowie i Tarnowie – tu przewodniczącym sądu był dr praw Bolesław Skwarczyński. Do lutego 1944 r. CSS w okręgu krakowskim wydały kilkadziesiąt wyroków. Od 1942 r. przystąpiono do tworzenia kolegiów śledczo-oskarżających, a od 1943 r. – Komisji Sądzących KWC/KWP. W Krakowie Komisją Sądzącą kierował Antoni Rogosz („Stach", „Sztaba"), komisje funkcjonowały ponadto m.in. w Krośnie, Miechowie, Tarnowie, Limanowej – przewodniczący „Tłok" i Nowym Sączu. Wydały one kilkadziesiąt wyroków. Z działalnością podziemnego sądownictwa ściśle związane jest zagadnienie sabotażu i dywersji KWC. W końcu 1944 r. CSS funkcjonowały w Krakowie, Nowym Sączu i Miechowie, tam też istniała Komisja Sądząca. Ponadto w dziesięciu powiatach działały PES[527].

Początkowo wykonywanie wyroków CSS zlecano oddziałom AK. Jednocześnie przystąpiono do organizowania własnych oddziałów likwidacyjnych i dywersyjnych. W okręgu krakowskim jesienią 1943 r. podjęto intensywne szkolenia grup dywersyjnych. W terenie prowadził je instruktor Wiktor Ciernika („Wiktor") i jego zastępca Jan Kowalkowski („Halszka"), który kierował również działającą w Krakowie grupą dywersyjną, podlegającą KWC/KOS. W jej skład wchodzili poza dowódcą: Tadeusz Łaptaś („Orsza"), N.N. („Lalek"), N.N. („Królik"), Józef Pacek („Józek"), N.N. („Sardynka"), N.N. („Kuba"), Ireneusz Skrzypaszek („Ren") – zginął 11 listopada 1944 r.[528], N.N. („Kruk"), N.N. („Step"), N.N. („Limba"), N.N. („Zygmunt"), N.N. („Nuśka"), N.N. („Brzoza") i Henryk Pstrusiński („Pik")[529]. Grupa wykonywała wyroki podziem-

---

[524] AAN, 202/XXII-2, „Komunikat WC" łącznie z materiałami wywiadu „Trójkąta", „Prostokąta" i „SOS" z 24 VI 1943 r., k. 3.

[525] *Ibidem*, Preliminarz budżetowy „Czynu" za styczeń–luty 1945 r., k. 125.

[526] B. Michalik-Russek, *Güntner Rudolf Sylweryn* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, s. 444–445.

[527] AAN, 202/XXII-2, Preliminarz budżetowy „Czynu" za styczeń–luty 1945 r., k. 125.

[528] Według nekrologu sporządzonego przez kolegów nazywał się Ireneusz Skrzypczyk – J. Kowalkowski, *Likwidacja zdrajców narodu polskiego w Krakowie (część II)*, „Okruchy wspomnień z lat walki i martyrologii AK" (Kraków) 2002, nr 44, s. 98.

[529] AAN, 202/XXII-5, Lista wypłat etatów od 15 IX 1944 r. do 15 X 1944 r., k. 72; W. Grabowski, *Halszka i jego koledzy*, „Informator Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1992, nr 2, s. 4–5.

nych sądów, atakowała budynki urzędowe i magazyny. Podobne grupy dywersyjne (oddziały specjalne) tworzono w poszczególnych powiatach: Nowy Sącz, Tarnów, Limanowa, Krosno, Miechów. Punkt kontaktowy oddziałów dywersyjnych mieścił się w Krakowie przy ul. Bernardyńskiej 9 u państwa Kuźmów[530]. Jednym z nich był Oddział Sabotażowo-Dywersyjny „Burza" („Orkan"). W lipcu 1944 r. oddział podlegający KOS w Krakowie liczył dwudziestu żołnierzy[531]. Dowodził nim początkowo podchorąży Tadeusz Bitka („Orion"), a od czerwca 1944 r. podchorąży „Meri". W skład oddziału wchodzili: Ryszard Bitka („Chart"), Zdzisław Dudzik („Dąbek"), Wiktor Baran („Czarny"), Tadeusz Olajossy („Wiewiórka"), Tadeusz Święch („Komar"), Jan Siuta („Babinicz"), Jan Hyrlicki („Selim"), Czesław Hyrlicki („Puchacz"), Witold Gieras („Niuśka"), Adam Kowalkowski („Orlik"), Jacek Kleberty („Kopytkiewicz"), Zygmunt Linke („Hipek"), N.N. („Kos"), N.N. („Szary") i N.N. („Janusz").

W drugiej połowie 1944 r., zwłaszcza po upadku powstania warszawskiego i pojawieniu się w okręgu krakowskim uchodźców z Warszawy, struktury KOS włączyły się w organizowanie pomocy i opieki społecznej. W terenie tworzono Komitety Obywatelskie, zbierano fundusze i dary rzeczowe przeznaczone dla warszawiaków. Krakowskie KOS prowadziło działalność co najmniej do lutego 1945 r.

2.15. Wydział Sprawiedliwości

W latach 1942–1943 kierował nim Kazimierz Oyrzanowski. Po jego przejściu na stanowisko kierownika Wydziału Bezpieczeństwa praca uległa zawieszeniu. Departament Sprawiedliwości utrzymywał kontakty z kilkoma pracownikami wymiaru sprawiedliwości. Po scaleniu ODR z „Teczką" 30 listopada 1943 r. kierownictwo wydziału objął N.N. („Drabczyński"). Razem z kierownikiem przejęto trzynastu sędziów i prokuratorów[532].

2.16. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

W styczniu–lutym 1943 r. na etacie było dwunastu pracowników: kierownik, ośmiu pracowników pełnoetatowych oraz trzech półetatowych. Kierownikiem był Jan Smoleń („Jaś", „Morys", „Mytnik")[533]. W biurze pracowali ponadto: Ignacy Jakubiec („Kowal")[534] – sekretarz, Karol Ziarno („Sikora")[535] – od czerwca 1942 r. zastępca kierownika, Tadeusz Furman („Baron") – referent finansowy, Włodzimierz Gałecki[536] –

---

[530] Eugeniusz i Zbigniew Kuźma („Zbych") byli łącznikami Tadeusza Seweryna.

[531] AAN, 202/XXII-5, Pokwitowanie „Lubończyka" z 18 VII 1944 r., k. 174.

[532] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 148–149.

[533] Jan Smoleń (1901–1945), nauczyciel, od 1940 r. z ramienia SL „Roch" przewodniczący Komisji Oświaty i Kultury dla województw krakowskiego i kieleckiego, w 1945 r. naczelnik Wydziału Szkół Ogólnokształcących w Kuratorium Okręgu Szkolnego w Krakowie, a następnie kurator w Katowicach, zginął tragicznie 28 VI 1945 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 364; T. Gąsiorowski, *Smoleń Jan* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 130–132; F. Serafin, *Smoleń Jan* [w:] *PSB*, t. 39, s. 253–255.

[534] B. Chrzan, *Ignacy Jakubiec 1906–1966. Wspomnienie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1968, t. 8, cz. 5, s. 5–19.

[535] I. Jakubiec, *Karol Ziarno (1900–1944)*, *ibidem*, 1962, t. 3, cz. 2, s. 18–20 – zmarł 22 VI 1944 r. w Jaśle w wyniku postrzelenia przez Niemców.

[536] W. Gałecki, *Jeszcze raz przez życie. Wspomnienia*, Kraków 1966, s. 379–410.

referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Zofia Szybalska[537] – łączniczka, Bronisław Chrzan – referent organizacyjny, Jan Rassak („Nawrot") – instruktor i łącznik, Piotr Adamski („Jan Mielnicki") – od 1943 r. łącznik i instruktor, Jan Masior – od 1943 r. referent szkolnictwa zawodowego, Karol Starmach – referent szkolnictwa zawodowego, Adolf Molak („Klimsza")[538] – referent dokształcania nauczycieli, Tadeusz Zygmunt („Chmiel") – referent walki cywilnej, Stanisława Tyniec[539] – od jesieni 1943 r. łączniczka[540]. Na terenie okręgu były 24 Powiatowe Komisje Oświaty i Kultury. W 1943 r. na tajne nauczanie wydatkowano 1 501 453 zł, a na opiekę społeczną – 1 098 900 zł[541].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym w okręgu uczestniczyło 1470 nauczycieli, a z nauki korzystało 18 920 uczniów, na poziomie średnim – 2015 nauczycieli i 12 100 uczniów[542].

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu tr. na etacie Delegatury Rządu byli: zastępca kierownika oraz referenci: szkolnictwa średniego, powszechnego i zawodowego[543].

2.17. Rada Pomocy Żydom

W marcu 1943 r. został utworzony oddział warszawskiej Rady Pomocy Żydom w Krakowie. W prace zaangażowali się socjaliści, ludowcy i demokraci. Oprócz wyszukiwania lokali dla ukrywających się Żydów i zaopatrywania w fałszywe dokumenty prowadzono również akcję przerzucania ich na Węgry. W styczniu 1944 r. skład RPŻ okręgu krakowskiego przedstawiał się następująco: Stanisław Dobrowolski („Stanisław", „Staniewski")[544] z PPS-WRN – przewodniczący, Władysław Wójcik („Żegociński") z PPS-WRN – sekretarz, Anna Dobrowolska („Michalska") z SPD – skarbnik, Władysław Wichman („Władysław") z SPD, Maria Hochberg („Mariańska") z WRN (podopieczna) – członkowie, Tadeusz Seweryn („Socha") – przedstawiciel delegatury[545].

---

[537] I. Jakubiec, *Zofia Szybalska (1884–1945)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1962, t. 3, cz. 2, s. 21–25. Do przenoszenia konspiracyjnych materiałów wykorzystywała m.in. walizkę o podwójnym dnie wykonaną przez Władysława Piwowarskiego, który zrobił kilkanaście takich walizek na zlecenie delegatury.

[538] Adolf Molak (1914–1975), w konspiracji członek kierownictwa SL „Roch" na teren Śląska, po wojnie wizytator Kuratorium Szkolnego w Katowicach, a następnie w Ministerstwie Oświaty – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 274–275; „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1970, t. 11.

[539] Stanisława Szczepaniec Tyncowa (1905–1955), nauczycielka na Śląsku, w okresie okupacji nauczycielka w Krakowie, w konspiracji od jesieni 1943 r. łączniczka OBS, po wojnie instruktorka muzyki i śpiewu w Kuratorium Śląskim – „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1970, t. 11.

[540] I. Jakubiec, B. Chrzan, S. Gawęda, *Kierownicze ośrodki tajnego nauczania na obszarze podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1939–1945*, *ibidem*, s. 27–30.

[541] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 251–252.

[542] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 190, 202.

[543] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.

[544] T. Prekerowa, *Przewodniczący krakowskiej „Żegoty" Stanisław Wincenty Dobrowolski 22 VI 1915–8 IX 1993*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1993, nr 1/2, s. 109–110.

[545] AAN, 202/XV-1, Pismo „Wenckiego" do referatu mniejszości narodowych delegatury z 2 I 1944 r., k. 136. Szerzej na ten temat zob. M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Żegota"...*, s. 122–130; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada...*, s. 304–312; S.W. Dobrowolski, *Memuary pacyfisty*, Kraków 1989, s. 166–242; M.M. Mariańscy, *Wśród przyjaciół i wrogów poza gettem w okupowanym Krakowie*, Kraków 1988.

2.18. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Kraków:

• PDR Bochnia[546]

delegat – Jan Zachemski („Chełm") od 1942 r.[547], Filip Szewczyk („Leon", „Powała")[548]
zastępca – dr Zygmunt Pajdak („Kruk") do 2 maja 1944 r., Wiktor Małecki („Skotnica")
referat samorządu – N.N. („Wyrwicz"), Franciszek Stanicki („Konrad")
referat zdrowia – dr Władysław Krupa („Nożyk")
referat administracji – Stanisław Kozela („Lemiesz")
referat ochrony mienia – Dobrzański („Cichy")
referat bezpieczeństwa – Piotr Włosek („Gołębiowski")
referat rolny – Stanisław Kozela („Lemiesz")[549]
KWC/KOS – Jan Jarosz („Jastrzębiec", „Toporczyk"), zastępca – Antoni Chwałkowski („Tęcza")[550]
KS – A. Ferenc
PKB – Piotr Włosek („Gołębiowski", „Wawel")
SS – Józef Pawlik; zorganizowano trzy posterunki PKB: w Bochni, Niepołomicach i Trzcianie, oraz trzynaście posterunków SS: Bochnia-miasto, Bochnia-wieś, Rzezawa, Uście Solne, Bogucice, Niepołomice, Zabierzów, Targowisko, Niegowić, Wiśnicz Nowy, Lipnica Murowana, Trzciana, Łapanów – komendant N.N. („Spokojny")[551]
RW – N.N. („inż. Lisola")
PKOiK – Emil Język („Roma")[552] – przewodniczący, Piotr Galas – referent szkolnictwa średniego, Kazimierz Kostański („Kamiński", „Rostek") – referent szkolnictwa powszechnego, Franciszek Madej („Brzoza") – referent szkolnictwa średniego, Stanisław Trojan – referent szkolnictwa powszechnego, Wiesława Kotowa – sekretarz. Przewodniczącymi komisji gminnych byli: Tomasz Batys – Bochnia, Franciszek Madej – Bogucice, Szymon Kędryna („Wałcz") – Lipnica Murowana, Jan Adamczyk – Łapanów, Piotr Anioł („Dąb") – Niegowić, Kazimierz Urbański – Niepołomice, Stanisław Rupnowski – Rzezawa, Władysław Niedojad-Niewiarowski, Władysław Wójtowicz – Targowisko, Piotr Marszałek – Trzciana, Stanisława Marcińska – Uście Solne, Władysław Wojas – Wiśnicz Nowy, Andrzej Wilk („Jan Makowski", „Nida") – Zabierzów Bocheński, Marian Wroniewicz („Kopaliński") – MKOiK Bochnia[553]

---

[546] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Kraków 1980, s. 454–455.

[547] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 185.

[548] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194.

[549] Zgodnie z protokołem scalenia PDR z aparatem „Teczki" w Bochni z 5 XI 1943 r. referent rolnictwa „Teczki" nie został przyjęty do PDR. Jednakże w późniejszym czasie te ustalenia musiały ulec zmianie, bo sprawozdanie rolnicze za grudzień 1944 r. podpisał właśnie „Lemiesz" – MB, H/2425, Protokół scalenia Administracji Zastępczej i „Teczki" z 5 XI 1944 r.; *ibidem*, H/2521, Sprawozdanie rolnicze za grudzień 1944 r. Poza „Lemieszem" w listopadzie 1943 r. nie przyjęto do PDR: N.N. („Snop") – referenta aprowizacyjnego i N.N. („Kukułka") – referenta bezpieczeństwa. Zostali natomiast przyjęci, choć bez określonych funkcji: N.N. („Kilof") – referent drogowy, N.N. („Łapa") – referent mobilizacyjny.

[550] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 482–483.

[551] MB, H/2428, Zarządzenia „Gołębiowskiego" o organizacji PKB i SS; *ibidem*, H/2520, Dekadowy meldunek sytuacyjny komendanta posterunku SS w Łapanowie z 9 I 1945 r.

[552] Emil Aureli Język (1891–1953), nauczyciel, w latach 1933–1938 dyrektor gimnazjum w Bochni, członek TSL, od 1945 r. kierownik komisji weryfikacyjnej Kuratorium Okręgu w Krakowie – *PSB*, t. 11, s. 244.

[553] B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1970, t. 11, s. 63–64; Z. Solak, *Nauczyciele powiatu bocheńskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, *ibidem*, 1985, t. 35, s. 95–119; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 186–187.

• PDR Brzesko[554]
delegat – Jan Szpila („Sęk", „Trzmiel")[555]
zastępca – Julian Grochal („Kamień")
referat bezpieczeństwa – Jan Żurek („Stal")
referat samorządu – N.N. („Fryt")
referat sanitarny – Wojcieszyn („Cyfra")
referat aprowizacji – N.N. („Sto")
referat przemysłu – N.N. („Zych")
RW – N.N. („Lubicz")
referat drogowy – N.N. („Łąka")
KWC – N.N.
PKB – Jan Strycharz („Zonek")
SS – Władysław Myśliński („Młot", „Zwora")[556]
PKOiK – Franciszek Mleczko („Ruta")[557] – przewodniczący, Jan Żurek („Stal") – zastępca przewodniczącego i referent szkolnictwa powszechnego, Wacław Pless („Wal") i Kazimierz Kosiński – referenci szkolnictwa powszechnego; przewodniczącym gminnej komisji w Porębie Spytkowej był Wawrzyniec Witowski („Brzóska")[558]

• PDR Brzozów
delegat – Eugeniusz Kęcki („Dąbrowski")[559]
referat aprowizacji – Robert Zachariasiewicz z „Teczki"
referat przemysłu – Józef Buchwald
RW – N.N. („Marzec")
KS – ks. Ignacy Turek („Tatar") z SN, Wojciech Dudek z SL, Józef Dydek („Stary") z PPS
PKB – Jan Bieda („Cis")[560]
SS – Wojciech Dudek („Głowacki", „Olsza")[561]
PKOiK – Henryk Kraus („Dulemba") – przewodniczący, Stanisław Kozak („Tymotka") – zastępca przewodniczącego i referent szkolnictwa powszechnego, Józef Dydek („Brzoza") i Antoni Łukasiewicz („Tucki") – referenci szkolnictwa średniego, Janina Troczyńska – sekretarz[562]

---

[554] A. Pietrzykowa, *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Warszawa–Kraków 1984, s. 377; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 189–190.
[555] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 493.
[556] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 494–495.
[557] *Ibidem*, s. 493–494.
[558] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 63; A. Pietrzykowa, *Region tarnowski...*, s. 437–439; H. Bereziuk, S. Śpiewak, *Nauczyciele powiatu brzeskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1991, t. 45, s. 95–106.
[559] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 216; S. Mierzwa, *Adwokaci, których widziałem przy budowie „Polskiego Państwa Podziemnego"*, „Palestra" 1986, nr 5/6, s. 86; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 191.
[560] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 663.
[561] *Ibidem*, s. 660–661.
[562] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 52; J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie na Podkarpaciu 1939–1945*, Rzeszów 1987, s. 97.

• PDR Dąbrowa Tarnowska[563]
delegat – Stanisław Klimczak („Żelazny") z SL[564]
zastępca – Wiesław Kądzielawa z SL
referat bezpieczeństwa – Julian Zawiślak („Kłos") z AK
KWC – N.N.
KS – Albin Lato („Wagas")
PKB – Kazimierz Kozaczka
SS – Wojciech Mleczko
PKOiK – dr Ludwik Ręgorowicz – przewodniczący, Stanisław Kozaczka („Nekras")[565] i dr Paweł Socha – referenci szkolnictwa średniego, Julian Mucha – referent szkolnictwa powszechnego[566]

• PDR Dębica[567]
delegat – Franciszek Stachnik („Nowacki")[568] z SL
zastępca – dr Tomasz Gąsior („Odys") z SL, Antoni Stańko („Pożoga") z „Teczki"
referat bezpieczeństwa – Władysław Majka („Cukier") z BCh, zamordowany w styczniu 1945 r. przez UB[569]
referat samorządu – Stanisław Gąsiorek; wytypowano prezydentów miast: Maksymilian Gawlik – Dębica, Stanisław Roszkiewicz – Ropczyce, Bolesław Jasiński – Sędziszów, przygotowano także obsadę stanowisk wójtów w gminach: Świątek – Dębica, Józef Mierzwa – Straszęcin, Jan Draus – Ropczyce, J. Koza – Sędziszów, Walenty Basara – Olchowa, Stanisław Mazur – Paszczyna, Podraza – Pilzno, Feliks Dudek – Borek Wielki, Siuda – Wielopole Skrzyńskie
referat rolnictwa – inż. Piotr Muż
RW – ppor. rez. A. Stańko („Pożoga")[570], następnie Stanisław Darłak
KWC – Paweł Baran
PKB – Stanisław Roszkiewicz, a następnie Władysław Majka
SS – Karol Grochal („Kamień"), Józef Sosna („Stal") – zastępca
KS – Paweł Baran
PKOiK – Stanisław Marcisz – przewodniczący, aresztowany i zamordowany, Ferdynand Filipek – przewodniczący od 1943 r., Franciszek Dwornik i Franciszek Sadowski

---

[563] A. Pietrzykowa, *Region tarnowski...*, s. 378–380; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 194–196.
[564] Stanisław Klimczak (1899–1968), członek SL, w konspiracji przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Dąbrowie Tarnowskiej, aresztowany w marcu 1942 r., uciekł z transportu, od lutego 1945 r. prezes Zarządu Powiatowego SL, od września 1945 r. w PSL, aresztowany w 1950 r., skazany na 6 lat więzienia – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 182; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 508–510.
[565] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 512–513.
[566] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 62–63; A. Pietrzykowa, *Region tarnowski ...*, s. 440–441.
[567] A. Stańko, *Gdzie Karpat progi... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, Warszawa 1984, s. 111–113; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 197–200.
[568] Franciszek Stachnik (1895–1981), członek SL, od 1940 r. w SL „Roch", powiatowy komendant Ludowej Straży Bezpieczeństwa, skarbnik Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Dębicy, aresztowany przez NKWD 6 XII 1944 r., skazany na 8 lat więzienia, zwolniony na mocy amnestii w grudniu 1945 r., od 1946 r. w PSL, a od 1949 r. w ZSL – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 370–371; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 558.
[569] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 561–562; *Księga poległych...*, s. 184.
[570] A. Zagórski, *Inspektorat Armii Krajowej Rzeszów*, Kraków 1973, s. 28.

– referenci szkolnictwa średniego, Mieczysław Król, Józef Wiercioch – referent szkolnictwa średniego[571]

• PDR Gorlice
delegat – Franciszek Martyka („Wincenty")[572], Stanisław Jezierski („Rutkowski", „Szymek")[573]
zastępca – Ludwik Dusza („Gałązka")[574] z SL, Andrzej Kwaskowski („Bogoria", „Jastrzębiec") z „Teczki"
referat samorządu – Michał Sendecki („Grab", „Wilk"), aresztowany 31 grudnia 1944 r., rozstrzelany przez Niemców 13 stycznia 1945 r.; ustalono obsadę stanowisk burmistrzów, którymi mieli zostać: Teofil Kozłowski – Gorlice, Władysław Bełda („Radło") – Biecz, a także kandydatów na wójtów: Jan Barszcz – Biecz, Ludwik Job, Marian Szczepanek („Rola") – Bobowa, Stanisław Siarka („Żbik") – Glinik Mariampolski, Bonifacy Baran („Boryna") – Łużna, Franciszek Knapik – Lipinki, Wojciech Siuta („Morwa") – Ropa, Jan Martyka („Jaworski") – Rzepiennik Strzyżewski, Ludwik Tokarz – Sękowa[575]
referat aprowizacji – Józef Przybycień
KWC – Piotr Kozioł („Dziadek", „Pniak")[576], aresztowany 28 października 1944 r., następnie Michał Bembenek („Halny")
PKB – Józef Laska („Orlicz"), komendant posterunku policji granatowej w Bobowej[577], Jan Synowiec („Karaś") – zastępca; do PKB należał policjant z posterunku w Gorlicach Jan Tarsa („Stróżowski")[578]; do PKB miano przekazać 40 żołnierzy BCh
SS – Piotr Kozioł („Dziadek", „Pniak")[579], a po jego aresztowaniu Antoni Piątek („A-5"); do SS miano przekazać 120 osób z BCh
SO – Józef Duma („Dąb", „Zagłoba")[580]
KS – Zbigniew Popowicz („Lwów", „Watra", „Żar")
PKOiK – Franciszek Gunia – przewodniczący, Kazimierz Czyżyk („Ziemowit") – zastępca przewodniczącego, Dominik Gnoiński – referent szkolnictwa powszechnego i średniego, Stanisław Zabierowski – referent szkolnictwa średniego, Edmund Kowarz – członek, Bolesław Wąsacz – referent szkolnictwa powszechnego, Edward Szybiński – referent szkolnictwa powszechnego; przewodniczącymi GKOiK byli: Józef Chmura – Biecz, Bro-

---

[571] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 60–61.
[572] Franciszek Martyka (1896–1945), członek SL, od marca 1940 r. przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Gorlicach, od wiosny 1942 r. powiatowy delegat rządu, aresztowany 21 IX 1942 r., więziony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, zginął podczas ewakuacji obozu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 259; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 528–529.
[573] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 200; *Wspomnienia dr. Stanisława Jezierskiego*, mps, kopia w zbiorach autora.
[574] Ludwik Dusza, ur. w 1917 r., członek SL, w konspiracji członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego i BCh w Gorlicach, od 1945 r. w SL, PSL, a następnie ZSL, autor książki *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981 – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 103; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 529.
[575] L. Dusza, *Kryptonim...*, s. 108.
[576] A. Daszkiewicz, *Ruch oporu w regionie Beskidu Niskiego 1939–1944*, Warszawa 1975, s. 81.
[577] *Ibidem*, s. 53.
[578] G. Ostasz, *Tarsa Jan* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 7, s. 201.
[579] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 533.
[580] *Ibidem*, s. 530–531.

nisław Chomicz – Bobowa, Emil Kujawski – Glinik Mariampolski, Józef Gurowicz – Lipinki, Bronisław Wanat – Łużna, Wojciech Środulski – Ropa, Józef Burkot – Rzepiennik, Maria Gabryel – Sękowa[581]

• PDR Jarosław
delegat – Franciszek Grzybek z SL[582], Tadeusz Miciak („Topola") z SL[583]
zastępca – Stanisław Piotrowski („Korwin") z „Teczki"[584]
referat bezpieczeństwa – Franciszek Czarniecki („Dal")
referat samorządu – Jan Schram („Grodzicki")[585]; zostali zaprzysiężeni burmistrzowie: Jan Schram – Jarosław, Karol Janowski – Radymno. Wyznaczono także wójtów, którzy mieli objąć obowiązki po ustaniu okupacji: Antoniego Tereszkiewicza – Chłopice, Romana Kardasińskiego – Pruchnik, Józefa Bieniarza – Roźwienica, Józefa Wiszyńskiego – Radymno, Stanisława Wawrzyszko – Munin, Józefa Kulikowskiego – Jarosław, Mikołaja Marczaka („Okno") – Adamówka, Antoniego Dyrdę („Bór") – Sieniawa, Franciszka Gołębia („Parasol") – Wiązownica[586]
KWC – Stanisław Gdula („Żelazny")[587] z SL
PKB – Józef Czupryk („Lech") – komendant, Leon Rymkiewicz, Henryk Łabno[588], Stanisław Machura; zorganizowano komisariaty gminne PKB, których obsadę stanowili: Karol Mazurek[589] – kierownik, Stanisław Bajorski – zastępca, Andrzej Błajda – szef kancelarii, Bolesław Kubiak, Stanisław Buczyński, Stanisław Chruścik, Józef Hyjek, Jan Krupa, Stanisław Nowak, Konstanty Kochan, Kornel Korczowski, Franciszek Tylko, Stanisław Wlazło, Franciszek Jasiński, Stanisław Kołtun, Jan Lechoński, Tomasz Bester, Antoni Duda[590], Józef Sondej, Jan Borusowski, Leon Osada – Jarosław; Wincenty Czternastek, N. Szutrak, Władysław Dłubak, Franciszek Folta – Radymno; Władysław Dziurkiewicz, Józef Grabowski, Paweł Raputa, Wacław Wilczyński – Pruchnik; Michał Czarnecki[591], Tomasz Wota, Emanuel Szeliga, Jan Grossy, Tadeusz Jakiemiński, Zygmunt Jankowski

---

[581] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 48–49; J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie...*, s. 91–93; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 203.
[582] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 204.
[583] Tadeusz Miciak, ur. w 1915 r., członek SL i ZMW RP, od 1941 r. w SL „Roch" i BCh, w latach 1945–1946 członek PSL, od 1947 r. w SL, a następnie ZSL – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 265–266.
[584] Aresztowany w 1947 r. – *Rozpracowanie i likwidacja Rzeszowskiego Wydziału WiN w dokumentach UB (1945–1949)*, oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, Warszawa 2001, s. 185, 303.
[585] Jan Schram (1894–1968), oficer zawodowy, członek Rady Naczelnej SL, w konspiracji od marca 1940 r. w ZWZ, następnie w BCh, komendant Okręgu IX (Lwów), wrócił do Jarosławia, od 27 VII 1944 r. burmistrz miasta Jarosław, 13 sierpnia aresztowany i wywieziony do ZSRR, wrócił w 1947 r., członek PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 357; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 174–175.
[586] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 205–206.
[587] Stanisław Gdula (1915–1975), prawnik, członek ZMW RP i PAML, w konspiracji członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego i Komendy Obwodu BCh, od 1941 r. (?) kierownik Walki Cywilnej, członek SL i PSL, od 1949 r. ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 121.
[588] Po wojnie informator WiN w zakresie kolejnictwa, aresztowany w 1947 r. – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 186.
[589] Po wojnie w WiN, aresztowany, zwolniony w 1947 r. – *ibidem*.
[590] Być może tożsamy z Antonim Dudą („Tytus"), informatorem Rady WiN w Jarosławiu, aresztowanym w 1947 r. – *ibidem*, s. 186, 303.
[591] Być może tożsamy z Michałem Czarneckim („Komar"), funkcjonariuszem MO i jednocześnie informatorem Rady WiN w Jarosławiu, aresztowanym w 1947 r. – *ibidem*, s. 185, 302.

– Roźwienica; Zygmunt Krzyżanowski[592], Władysław Słoboda, Józef Niedzielski, Stefan Krzyk – Radawa; Tomasz Zohefink, Tadeusz Schmidt, Tomasz Wisz, Tadeusz Kaczmarek, Stefan Kosiński – Sieniawa; Jan Pietruszka, Józef Spis, Franciszek Sawa, Jan Kordylak, Karol Kędziora – Laszki[593]
PKOiK – Stanisław Janczewski – przewodniczący do aresztowania w lipcu 1943 r., Karol Dziduszko – przewodniczący od 1943 r., Tadeusz Mul – referent szkolnictwa średniego, Józef Kluz („Pokrzywa", „Antoni Panek") – referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Stanisław Kopystyński – skarbnik i referent szkolnictwa zawodowego, Józef Knotz – referent oświaty dorosłych, Stanisław Nowak[594]

12 sierpnia 1944 r. powiatowy delegat wydał odezwę do ludności. Była to odpowiedź na działalność sowieckiego komendanta miasta. Powiatowy delegat wskazywał na konieczność współdziałania wszystkich patriotycznych sił i wykonywania poleceń jedynie legalnego rządu RP w Londynie[595].

• PDR Jasło
delegat – Alojzy Wiatr („Zawierucha")[596], Kazimierz Płaczek, przewodniczący RGO, aresztowany 25 września 1943 r.[597], Adolf Kosiek („Józef") z SN, aresztowany 16 sierpnia 1945 r. w Krakowie[598]
zastępca – Stanisław Morawski („Padół") z „Teczki"[599]
referat bezpieczeństwa – Maksymilian Olszowy („Motor")
referat aprowizacji – N.N. („Roman")
KWC – Józef Kucharski („Jawor") z PPS
KS – N.N. („Leon"), N.N. („Bartek"), N.N. („Góra")
PKB – Leopold Bierowiec („Żbik")
SS – Stefan Orlicz („Jodłowski"), do SS przekazano 30 osób z BCh
PKOiK – Alfreda Breitmeier – przewodniczący od 1943 r., Franciszek Gunia – przewodniczący na przełomie 1942 i 1943 r., Kazimierz Płaczek – referent szkolnictwa średniego, Kazimierz Krajewski – referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Józef Mordawski – referent szkolnictwa powszechnego, Tadeusz Marchwicki, Zofia Popkowska, Józef Syrek, Stanisław Myśliwiec, Józef Paloc[600]

13 września 1944 r. władze okupacyjne ogłosiły zarządzenie nakazujące całkowitą ewakuację miasta do godziny 18.00 dnia 15 września. Po przymusowym opuszczeniu

---

[592] Po wojnie w MO, jednocześnie informator WiN, aresztowany w 1947 r. – *ibidem*.
[593] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 204–205.
[594] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 56–57.
[595] T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, Paryż 1987, s. 43.
[596] Alojzy Wiatr (1909–1944), prawnik, członek PAML, ZMW RP i SL, w latach 1942–1944 inspektor Straży Chłopskiej w Inspektoracie Nowy Sącz, aresztowany 9 II 1944 r., zamordowany w czasie przesłuchania – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 423.
[597] Ł. Grzywacz-Świtalski, *Z walk na Podkarpaciu*, Warszawa 1971, s. 151.
[598] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; Oświadczenie Władysława Szewczyka z 26 VI 1991 r. w zbiorach Janiny Kosiek, kopia w zbiorach autora; S. Fryc, *Kosiek Adolf Józef* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 8, s. 63–64.
[599] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 210.
[600] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 48–50; J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie...*, s. 94.

miasta przez mieszkańców oddziały niemieckie przystąpiły do systematycznego rabowania pozostawionego mienia oraz burzenia zabudowań. Akcja ta trwała do grudnia 1944 r. Mieszkańcy powrócili do zniszczonego Jasła dopiero w połowie stycznia 1945 r.[601]

• PDR Kolbuszowa
delegat – inż. Stanisław Węglowski[602], Jerzy Tyszkiewicz („Koral")[603]
PKB – Wacław Wąsowicz („Góral"). Kierownikami poszczególnych komisariatów byli: Antoni Wąsik – Kolbuszowa Górna, Władysław Niezgoda („Mucha") – Poręby Kupieńskie, Marian Słonina („Argus") – Sokołów
KWC – N.N.
RW – J. Tyszkiewicz („Kazimierz")
PKOiK – Bolesław Nazimek („Cichy")[604] – przewodniczący, Kazimierz Skowroński („Piwo")[605] – referent szkolnictwa średniego, Maria Frączak – referent szkolnictwa powszechnego, Gabriel Marek („Lis") – łącznik[606]

• MDR Kraków
delegat – N.N. („Karol") z „Teczki" od 30 listopada 1944 r.[607]; prezydentem miasta z ramienia delegatury miał być Zygmunt Żuławski z PPS, a jego zastępcami: Wincenty Bogdanowski z SP i Władysław Kosturek z SN[608]
referat bezpieczeństwa – N.N. („Żółty")
referat aprowizacji – N.N. („Wiktor")
referat opieki społecznej – N.N. („Franciszek")
referat przemysłu i handlu – N.N. („Bronek")
MKOiK – Bronisław Chrzan („Franciszek Bielec") – przewodniczący, Tadeusz Zygmunt, Mieczysław Lewiński, Wacław Borelowski, Marian Cichocki, Bronisław Trzaskalik, Stanisław Hojak – referent opieki społecznej, Józef Wroński – referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Marian Ziemba – referent szkolnictwa powszechnego[609]. W końcowym okresie okupacji w mieście funkcjonowało osiemnaście ośrodków tajnego

---

[601] H. Gawacki, *Zniszczenie Jasła w 1944 roku*, „Biuletyn GKBZHwP" 1956, t. 8, s. 105–114.
[602] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194 – tu jako „zast. Węglewski Stan."
[603] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 214–215.
[604] Bolesław Nazimek, ur. w 1914 r., nauczyciel, członek ZMW RP i SL, w konspiracji od stycznia 1941 r. członek BCh, w latach 1943–1944 komendant Obwodu BCh Kolbuszowa, od 1944 r. kierownik wydziału w starostwie w Łańcucie, następnie w administracji państwowej w Jarosławiu i Rzeszowie, członek SL i ZMW RP „Wici", a później ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 282–283.
[605] Kazimierz Aleksander Skowroński (1907–1974), nauczyciel, członek ZNP, od września 1944 r. dyrektor gimnazjum i liceum w Kolbuszowej – R. Terlecki, *Skowroński Kazimierz Aleksander* [w:] *PSB*, t. 38, s. 323–325.
[606] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 59; G. Brzęk, *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskiem i Dębickiem w mrokach hitlerowskiej okupacji*, Rzeszów 1988, s. 73.
[607] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 285–286. Nie znamy danych osobowych pracowników „Teczki" przekazanych do delegatury, którzy utworzyli MDR. W zarządzie miasta pracował jego przedwojenny dyrektor Stanisław Herget, który należał do „Teczki" i przygotowywał z jej ramienia pracowników zarządu do objęcia jawnej działalności po usunięciu okupanta – BZNO, 15351/II, W. Zgórski, *Na zakrętach życia i historii*, mps, s. 252; *Dziennik Adama Bochnaka...*, s. 116.
[608] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 216–218.
[609] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 65–66.

nauczania, których kierownikami byli: M.B. Suchoń, Z. Rymar – ośrodek nr 1, Halina Trąpczyńska – ośrodek nr 2, Józefa Bergguen (do marca 1941 r.), Kazimiera Szafrańska, Wanda Herstal – ośrodek nr 3, Maria Stanoch – ośrodek nr 4, Maria Kuklewicz – ośrodek nr 5, Maria Dobrowolska – ośrodek nr 6, Zofia Przybylska – ośrodek nr 7, Kazimierz Lewicki – ośrodek nr 8, Leon Kornaś – ośrodek nr 9, Staśko – ośrodek nr 10, B. Chrzan, J. Wroński – ośrodek nr 11, Rafał Woźniakowski – ośrodek nr 12, Roman Jabłoński – ośrodek nr 13, Iza Sowińska – ośrodek nr 14, Alfred Romanowicz – ośrodek nr 15, Ignacy Stein, Antoniak – ośrodek nr 16, Tadeusz Wroniewicz – ośrodek nr 17, Lubecka – ośrodek nr 18. We wszystkich ośrodkach pracowało 536 nauczycieli (w tym 111 z Warszawy), którzy uczyli 2093 uczniów[610]

• PDR Kraków
delegat – Marian Ożóg[611] z SL, aresztowany 7 października 1943 r., a następnie Stanisław Grodziski[612] z SL
zastępca – Władysław Wójcik
referat samorządu – Józef Salwiński z SL
KWC – Władysław Sterba („Rzepecki") z SL, Stanisław Mars („Dąb")[613]
PKB – Koral
SS – Piotr Cholawa
PKOiK – Walerian Naturski („Tur") – przewodniczący, aresztowany 1 września 1943 r., Stanisław Gawęda („Kowalski") – przewodniczący od września 1943 r., Józef Celiński („Sadowski") – referat pomocy materialnej, Stanisław Kościelny – referent szkolnictwa powszechnego. Przewodniczącymi poszczególnych GKOiK byli: Celiński – Mogilany i Ruszcza, Franciszek Hypta – Swoszowice, Kościelny – Zabierzów, Władysław Kromer – Mogilany, Roman Lowas – Czernichów, Bronisław Lubowiecki – Skawina, Józef Mirocha – MKOiK Wieliczka, Błażej Rumian – Wieliczka, Jan Stadnicki – Węgrzce, Jan Stoszko – Liszki, Karol Wąs – Zabierzów, Tadeusz Duda-Zagórski – Koźmice Wielkie[614]

• PDR Krosno
delegat – Tadeusz Miciak („Topola") z SL[615]
zastępca – Kazimierz Sołtys („Bącza", „Sieczka") z SN[616], Józef Wilk („Marzec") z „Teczki"

---

[610] J. Waga, *Szkolnictwo miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939–1945* [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957[?], s. 65.
[611] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; S. Mierzwa, *Adwokaci...*, s. 86; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 217; S. Dąbrowa-Kostka, *Hitlerowskie...*, s. 158 – tu informacja o działalności Mariana Ożoga w strukturach Obwodu AK Kraków-miasto.
[612] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; S. Mierzwa, *Adwokaci...*, s. 86 – tu informacja o pełnieniu przez Stanisława Grodziskiego funkcji miejskiego delegata rządu w Krakowie.
[613] Stanisław Mars, ur. w 1912 r., członek ZMW i SL, w konspiracji członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od stycznia 1944 r. komendant Ludowej Straży Bezpieczeństwa w powiecie krakowskim, ciężko ranny 19 I 1945 r., w latach 1946–1947 członek Zarządu Wojewódzkiego ZMW RP „Wici", członek PSL, od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 258.
[614] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 44–45; J. Celiński, W. Choma, *Nauczyciele powiatu krakowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1984, t. 33, s. 83–94.
[615] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 216; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 219.
[616] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194.

KWC – por. rez. Jan Janasek („Barski", „Konrad") z PPS[617]
CSS – N.N. („Kopa") z SL, Witalis Brzeski („Żegota") z SN, Stanisław Masny, N.N. („Pieróg") z PPS
PKB – Feliks Stec („Ul")
SS – N.N. z BCh
PKOiK – Jan Lenart („Lis") – przewodniczący, Stanisław Bobak – referent szkolnictwa średniego, Jan Jagiełło („Szczygieł") – zastępca przewodniczącego, Tadeusz Patla („Paweł") – skarbnik i referent kształcenia nauczycieli, Stanisław Lusznia – sekretarz i referent szkolnictwa powszechnego. Przewodniczącymi GKOiK byli: Patla i Jagiełło – Krosno, Józef Kucza – Wrocanka, Zofia Żyromska – Potok, Jan Cebula – Odrzykoń, Władysław Jurasz – Iwonicz, Władysław Dubis – Jedlicz, Wanda Tabisz – Chorkówka, Kazimierz Szopa – Dukla[618]

• PDR Limanowa
delegat – Adam Mamak („Sąrz", „Sowal", „Sowiński")[619]
zastępca – Józef Marek („Lanca")
referat bezpieczeństwa – Stefan Jezierski („Oskar")
PKB – Jan Górliński; do PKB przekazano 21 osób z BCh
SS – Michał Baczyński („Bocian"); do SS przekazano 96 osób z BCh; posterunki PKB i SS utworzono w następujących miejscowościach: Limanowa – 13 osób, Łukawica – 16 osób, Kamienica – 14 osób, Niedźwiedź – 10 osób, Jodłownik – 16 osób, Dobra – 16 osób, Ujanowice – 16 osób, oraz Laskowa, Mszana Dolna, Tymbark, Szczyrzyc i Skrzydlna
KWC – Jan Górliński („Jałowiec", „Korzeń", „Rózga")[620]
KS – „Tłok" – przewodniczący, „Pudło", „Wierzba, „Wronka" – sędziowie, Jan Górliński („Rózga") – rzecznik oskarżenia[621]
PKOiK – Henryk Sędziwy – przewodniczący, Bronisław Szczepaniec i Stanisław Ceglarz – referenci szkolnictwa średniego i powszechnego[622]

• PDR Lesko
delegat – Dworzaczek[623]
zastępca – N.N. z „Teczki"

---

[617] Jan Janasek (1909–1961), od 1936 r. w PPS, od drugiej połowy 1942 r. dowódca Gwardii Ludowej PPS-WRN na Podkarpaciu, był szefem KWC/KOS na teren Inspektoratu Jasielskiego AK, który obejmował powiaty (obwody): Brzozów, Jasło, Krosno i Sanok – Ł. Grzywacz-Świtalski, *Z walk...*, s. 142; J. Modrzejewski, *Akowcy na Podkarpaciu*, Brzozów 1990, s. 89–90; K. Robakowski, *Janasek Jan Konrad* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, s. 622–623.

[618] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 50–51; J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie...*, s. 94–96; Ł. Grzywacz-Świtalski, *Z walk...*, s. 165–170; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 220–221.

[619] Adam Mamak (1896–1962), w latach 1932–1939 wiceprezes Zarządu Powiatowego SL w Limanowej, od grudnia 1939 r. w SL „Roch", od 1945 r. członek Zarządu Powiatowego SL, PSL – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 253–254; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 501–502.

[620] Działał do lipca 1945 r. – AAN, 202/XXII-5, Pokwitowanie „Rózgi" z 10 VII 1945 r., k. 38.

[621] *Ibidem*, 203/XI-41, Wyrok KS z 17 VII 1944 r., k. 51.

[622] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 45–46; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 221.

[623] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 216; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 226.

• PDR Łańcut
delegat – Stanisław Władyka („Zawisza")[624]
KWC – Marian Zięba („Sukmana", „Siermięga")[625]
KS – ks. Jan Dudziak („Sardos"), Stanisław Rybak („Łagiewka") z AK
PKOiK – Antoni Wawrzaszek („Wara") – przewodniczący, Jan Marszał („Brożek") – referent szkolnictwa średniego, Antoni Kukułka („Poker") – referent szkolnictwa powszechnego, Józef Hadław („Zając")[626], Jan Witek – przewodniczący PKOiK na miasto Łańcut, Antoni Kwolek[627]

• PDR Miechów
delegat – Stanisław Mach („Mazur")[628], Stanisław Latała („Żuk")[629]
zastępca – Roman Nowak („Nina") z „Teczki"
KWC – Stanisław Mierniczek („Gromczyński", „Moszyński")
PKB – Jan Rumas („Wichura"), jednocześnie szef wywiadu i bezpieczeństwa Inspektoratu BCh w Miechowie (krypt. „Chata")[630], zastępca – Wacław Maj („Grudzień"); do PKB przekazano 124 osoby z BCh. Komendantem rejonowym PKB w Szreniawie był st. sierż. Leon Dziedzic („Orlicz"), rejon obejmował miejscowości: Szreniawa, Tczyca, Charsznica, Gołcza, Tarnawa, Wolbrom. Do PKB na tym terenie należeli: Kazimierz Ptasiński, Aleksander Makowski, Jan Mędrek, Marian Dela, Zygmunt Nowak, Stefan Mirowski („Cierń")[631]. W gminie Gruszów do PKB należeli: Jan Grzech („Zefir"), Józef Nowak („Szmit"), Jan Gasiński („Szczery"), Józef Dzioba („Hart"), Jan Nawrot („Wróbel"), Wojciech Łucka („Zryw"), Jan Pypeć („Słoń"), Jan Marzec („Lorce"), Alfred Bednarski („Strzała"), Jan Kłosowski („Kłos"), Franciszek Kątlik („Kłąb"), Wincenty Kura („Kurek"), Jan Czekaj („Janosik"), Andrzej Turek („Młot"), Józef Pomykała („Nietoperz"), Władysław Bądkowski („Skiba"), Jan Zemełka („Kruk II"), Władysław Mróz („Czarny"), Bernard Cygan („Dąb"), Stanisław Kaczor („Kruk"), Ambroży Krzysztofczyk („Sosna"). Innymi strukturami PKB dowodzili: Tadeusz Jędruch („Ryszard"), Władysław Pasternak („Wir"), K. Pasternak („Smrek"), Stanisław Sowula („Słowik")[632]

---

[624] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 627–628; G. Ostasz, *Władyka Stanisław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 153–154; *idem*, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 228.
[625] S. Pietras, *POZ...*, s. 362.
[626] Józef Hadław (1901–1976), od 1931 r. w SL, w konspiracji żołnierz ZWZ, członek SL „Roch" i BCh, od stycznia 1945 r. wiceprezes Zarządu Powiatowego SL, od lipca 1945 r. w PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 140; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 622–623.
[627] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 54–55.
[628] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 231.
[629] Stanisław Latała (1907–1979), członek PAML, od 1940 r. w SL „Roch", od 1945 r. w PSL – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 228; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 438–439.
[630] Jan Rumas (1916–1979), w konspiracji żołnierz ZWZ i BCh, zastępca komendanta Obwodu BCh Pińczów, a od listopada 1944 r. komendant tegoż obwodu, od 1945 r. w ZMW RP i PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 349; B.M. Nieczuja-Ostrowski, *Inspektorat AK „Maria" w walce. Z dziejów Inspektoratu Rejonowego „Miś", „Michał", „Maria" ZWZ-AK ziemi miechowskiej, olkuskiej i pińczowskiej*, t. 1: *Kryptonim „Miś" (1939–1942)*, Warszawa 1995, s. 39–40.
[631] Informacje Leona Dziedzica dla autora z 30 XI 1991 r.
[632] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 233.

SS – Szymon Dudek („Orlik", „Wrzos")[633] z SL
CSS – Stanisław Mierniczek („Gromczyński", „Moszyński")
KS – Bogusław Zaremba („Brzeg", „Topola")
PKOiK – Stanisław Pogoda („Artur", „Siew") – przewodniczący, Stanisław Laskowski („Piotr Ławski") – referent szkolnictwa średniego, Jan Kulpa („Józef Gawron", „Jasnosz")[634], Stefan Żytko i Stefan Pierzchała – referenci szkolnictwa powszechnego, Jan Biskup – referent szkolnictwa powszechnego i średniego. Przewodniczącymi GKOiK byli: Zofia Dąbrowska – Szreniawa, Piotr Kaszycki – Żembocin, Stanisław Książek („Łan") – Pstroszyce, Józef Kut – Słomniki, Jan Micek – Tczyca, Stanisław Pastor („Wiktor Oracz") – Nieszków, Stanisław Szymacha – Brzesko Nowe, Stanisław Zogan – Kozłów[635]

• PDR Mielec
delegat – Wilhelm Lotz („Wojciech Brona") z SL[636]
zastępca – Tadeusz Dusberger („Topór") z „Teczki"
PKB – przekazano tu 90 osób z BCh; 90 osób przekazano także do SS, a ich komendantami w gminach byli: Władysław Bąk („Klucz")[637] – Borowa, Jan Zanecki – Czermin, Józef Gaj – Gawłuszowice, Smoleń – Mielec, Jan Ujas – Radomyśl, Jan Szetela – Tuszów Narodowy, Franciszek Kos – Wadowice
KWC – Kazimierz Książek („Brzeszczot"), Walenty Dul („Drabina")
CSS – Józef Bik („Millan"), N.N. („Kruk"), N.N. („Tarnawski")
PKOiK – Piotr Adamski („Jan Mielnicki") – przewodniczący, Alfons Zajączkowski – referent szkolnictwa średniego, Stanisław Biernacki – referent szkolnictwa powszechnego, Wilhelm Lotz, Władysław Micek – sekretarz, Roman Ochalik, Marian Kopaczyński – referent szkolnictwa powszechnego. Przewodniczącymi GKOiK byli: Antoni Sierpowski – Borowa i Czermin, Biernacki – Gawłuszowice i Mielec, Micek – MKOiK Mielec, Tadeusz Lubaska – Tuszów Narodowy i Padew, Lotz – Przecław, Kopaczyński – Wadowice Górne i Radomyśl Wielki[638]

• PDR Myślenice
delegat – Franciszek Syrek („Baca")[639], Władysław Stachowiec („Mak")[640], Franciszek Biedrawa („Zimorodek")[641]

---

[633] Szymon Dudek (1894–1946), od 1931 r. w SL, od 1940 r. w SL „Roch", żołnierz BCh, od 1943 r. komendant SS, ciężko ranny 22 IX 1944 r., od 1945 r. w PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 99–100.
[634] Jan Kulpa, ur. w 1908 r., nauczyciel, w latach 1936–1939 pracownik Kuratorium Okręgu Szkolnego w Krakowie, od 1942 r. w SL „Roch", od 1945 r. w PSL, od 1947 r. w SL, a następnie od 1949 r. w ZSL – *ibidem*, s. 219.
[635] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 64–65; S. Pogoda, *Nauczyciele powiatu miechowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1985, t. 37, s. 91–109.
[636] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 553–554; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 235.
[637] *Księga poległych...*, s. 16. Jednocześnie komendant gminny BCh, poległ w akcji zbrojnej.
[638] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 61–62; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 237.
[639] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 463–464; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 240.
[640] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194.
[641] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 456–457.

KWC – Franciszek Zając („Lubończyk")
PKOiK – Seweryn Udziela – przewodniczący, Stanisław Gorączko i Jerzy Masłowski – referenci szkolnictwa powszechnego, Jan Masior – referent szkolnictwa zawodowego, Adolf Burkowicz, Jan Domoń, Władysław Klęp, Karolina Stoch[642]

• PDR Nisko
delegat – Jan Niemczyk („Lech") z SL[643]
konspiracyjnymi wójtami byli: Adam Drąg – Nisko, Józef Karaś („Rybak") – Rudnik, Andrzej Kopacz – Kamień, Józef Siudak („Zagrodnik") – Jeżowo, Stanisław Rup („Seret") – Ulanów, Wojciech Golec – Jarocin, Józef Kata – Stany. Na burmistrzów zostali wyznaczeni: Józef Drąg – Nisko, Marcin Socha („Mirosław") – Rudnik
KWC – N.N.
PKB – Franciszek Bielak („Sokół"); komendantami gminnymi PKB byli: Jan Gontarz w Ulanowie, Jan Słomiany w Kamieniu[644]
SS – Stanisław Rodzeń („Strug", „Konicz")
PKOiK – Kazimierz Rup („Wójcik", „Surma") – przewodniczący, Stanisław Wojaczyński (Oskar Schmidt) i Witold Kossowski – referenci szkolnictwa średniego, Wacław Górski („Żmuda")[645] i Antoni Sawicki – referenci szkolnictwa powszechnego[646].

W początku sierpnia 1944 r. starostą z ramienia PKWN został Tomasz Sagan z SL. Struktury MO organizował były komendant PKB Bielak, inspektorat szkolny uruchamiał Rup[647].

• PDR Nowy Sącz
delegat – Paulin Hyży („Śmiały"), aresztowany 14 września 1943 r.[648], Franciszek Cikowski[649], Eugeniusz Fedyna („Cieśla", „Mróz")[650]
zastępca – Józef Maciuszek („Nalepa") z SL
referat bezpieczeństwa – Franciszek Pająk („Żbik"), zaprzysiężony 1 lipca 1943 r., pracował razem z Fedyną w biurze Zarządu Nieruchomości przy ul. Wałowej w Nowym Sączu, gdzie Fedyna był kierownikiem, a Pająk głównym księgowym[651]
PKB – Stanisław Sierszulski[652]

---

[642] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 45; J. Brągiel, J. Domoń, *Nauczyciele powiatu myślenickiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1989, t. 43, s. 207–213.
[643] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 242.
[644] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 243.
[645] Po wojnie kierownik łączności w powiatowym kierownictwie WiN, aresztowany – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 301.
[646] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 60.
[647] T. Sagan, *Konspiracja w „Natanie"*, Warszawa 1972, s. 225–227.
[648] J. Bieniek, *A wasze imię: wierni Sądeczanie. Przewodnik po miejscach związanych z ruchem oporu antyfaszystowskiego w Nowym Sączu i okolicy*, Nowy Sącz 1986, s. 19; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 246.
[649] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215. Być może chodzi o Stanisława Ćwikowskiego (1877–1960), dr. praw, w latach 1924–1927 członka Rady Naczelnej PSL „Piast" – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 81.
[650] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Bieniek, *A wasze imię...*, s. 78.
[651] List Franciszka Pająka do autora z lipca 1991 r.
[652] J. Bieniek, *A wasze imię...*, s. 79 – tu jako Franciszek Sierszulski.

KWC – Jan Krok („Góral"), w skład KOS z ramienia PPS-WRN wchodził Antoni Berger („Groźny")[653]
łączniczka – Zofia Wagner
KS – dr Stanisław Wąsowicz, prezes PCK w Nowym Sączu[654], Roman Kołodziej, Stanisław Szydłowski, Henryk Biegun z SN
PKOiK – Mieczysław Wieczorek („Rybiński") – przewodniczący, Piotr Zieliński („Zając") – referent szkolnictwa średniego, Jan Migacz („Drop") – referent szkolnictwa powszechnego, Wincenty Spiechowicz („Stano") – skarbnik, Władysław Misiaszek („Wisła") – łącznik[655]

• PDR Nowy Targ
delegat – Stanisław Guzek („Węglarz")[656]
zastępca – Władysław Skibiński („Snop")[657]
referat bezpieczeństwa – N.N., a następnie Ludwik Kohutek
KWC – Ludwik Kohutek („Śmiłowski")
KS – Ludwik Kohutek, Sylwester Leczykiewicz („Stubła", „Mohort")[658]
PKOiK – Pius Jabłoński – przewodniczący do lata 1942 r., Czesław Kozioł („Jarost") – przewodniczący od 1942 r., Anna Krygowska („Targowska") – referent szkolnictwa średniego, Waleria Synowiec-Kozioł – łączniczka, Sylwester Leczykiewicz („Stubła") – referent szkolnictwa powszechnego, Józef Chudy, Albin Jarosz. Przewodniczącymi poszczególnych GKOiK byli: Michalina Cieżewicz – Bukowina, Jan Czernik – Zakopane, Franciszek Gajda – Ochotnica, ks. Józef Hajduk – Czarny Dunajec, Malwina Kawalec – Szczawnica, Michał Klamut – Łopuszna, Bronisław Kochanek – Czorsztyn, Helena Korta – Rabka, Erazm Kosowicz – Ciche, Józef Mierczyński – Chochołów, Maria Oszast – Odrowąż, Mirosław Roszek – Krościenko, Józef Ślusarczyk – Raba Wyżna, Janina Tatar – Poronin, Stanisław Zachara – Ludźmierz, Franciszek Zięba – Nowy Targ[659].

W Zakopanem od listopada 1942 r. istniała MDR[660], której przewodniczył ppłk żandarmerii w stanie spoczynku Tadeusz Piątkiewicz („Jawor"). W jej skład wchodzili ponadto: Ludwik Boczoń („Baca", „Kaktus")[661] – zastępca, Henryk Walczak („Baca II",

---

[653] *Ibidem*, s. 35–36.
[654] *Ibidem*, s. 73.
[655] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 47–48; J. Bieniek, *A wasze imię...*, s. 72.
[656] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 249.
[657] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 471.
[658] Sylwester Leczykiewicz (1909–1967), działacz ZNP, od 1942 r. członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Nowym Targu, w 1945 r. wyjechał do powiatu świeckiego, członek SL i ZMW RP „Wici" – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 229; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 475–476; *PSB*, t. 16, s. 604–605.
[659] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 46–47; P. Jabłoński, *Nauczyciele powiatu nowotarskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1990, t. 41, s. 125–137.
[660] Sprawa wymaga dalszych badań, gdyż Władysław Boczoń w 1957 r. pisał o „Obywatelskim Komitecie Wykonawczym odpowiadającym organizacyjnie Miejskiej Delegaturze Rządu" – A. Filar, *Nasz człowiek w Abwehrze. Tajemnica Władysława Boczonia*, Warszawa b.d.w., s. 237. Do tworzenia „Tymczasowych Komitetów Obywatelskich" w okręgu krakowskim delegatura przystąpiła dopiero w sierpniu 1944 r. – W. Grabowski, *Piaski Wielkie w latach wojny*, s. 146–147.
[661] Ludwik Boczoń (1883–1961), poseł do sejmu w latach 1928–1935, najpierw z ramienia NPR-Lewicy, a następnie BBWR – *Kto był kim...*, s. 238.

„Harnaś", „Pigmej"), Jan Szkodziński („Gazda"), Michał Małaszyński („Mały"), Hieronim Wilk („Nałęcz", „Szakal"). Latem 1944 r. pracownicy miejskiej delegatury przygotowywali się do objęcia jawnej władzy w mieście. Jesienią 1944 r. kontakt z Piątkiewiczem nawiązał pracownik Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Włodzimierz Wnuk[662]. Profesor gimnazjalny Małaszyński był jednocześnie członkiem komisji egzaminacyjnej tajnego nauczania, zatwierdzonej przez OBS w Krakowie[663]. Jeszcze w styczniu 1945 r. ukazało się obwieszczenie miejskiego delegata rządu w Zakopanem o wykonaniu wyroku śmierci na dziewięciu osobach skazanych przez Sąd Specjalny za szpiegostwo i zdradę państwa. Wśród nich znajdował się Wacław Krzeptowski, przywódca „Goralenvolku"[664].

• PDR Przemyśl
delegat – Franciszek Gesing („Biały") z SL[665]
zastępca – Walerian Kramarz z PPS
referat samorządu – Julian Trojnar („Rewident")
RW – Stanisław Rubaszewski („Wiktor")
PKB – przekazano tu 145 osób z BCh[666], a posterunki w poszczególnych gminach liczyły: Orzechowce – 15 osób, Wyszatyce – 7, Żurawica – 10, Nieżankowice – 20, Krzywcza – 10, Dubiecko – 10, Medyka – 15, Popowice – 15, Pikulice – 8, Kuńkowce – 5, Olszany – 15, Miżyniec – 15
SO – Roman Kisiel („Sęp") z SL
KWC – N.N.
KS – Franciszek Wojciechowski z SL, ks. Franciszek Winnicki („Witomir")
PKOiK – Marian Dohnal („Przemski") – przewodniczący do aresztowania w 1944 r., Ferdynand Schneider („Ślączka") – przewodniczący od 1944 r., Stanisław Jodłowski – referent szkolnictwa średniego, Franciszek Wojciechowski („Żółty")[667], Helena Stipal-Pękalska od 1944 r., Stanisław Mudryk, Olga Skorska („Dębicka"), Wawrzyniec Bieniek, Bolesław Pelczarski[668]

27 lipca 1944 r. delegat powiatowy, wspólnie z komendantem obwodu AK, wydał odezwę do ludności. Wzywał w niej do zachowania karności oraz do „podjęcia pracy odbudowy"[669]. Nakazywał także życzliwy stosunek do Armii Czerwonej.

---

[662] List Adama Palmricha do autora z 25 V 1990 r.; H. Jost, *Zakopane czasu wojny (wspomnienia)*, Warszawa 1989, s. 86, 133; W. Wnuk, *Byłem z wami*, s. 230 – tu jako płk Kazimierz Piątkiewicz.
[663] A. Filar, *U podnóża Tatr 1939–1945. Podhale i Sądecczyzna w walce z okupantem*, Warszawa 1985, s. 60.
[664] Obwieszczenie MDR z 24 I 1945 r. [w:] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 400.
[665] Franciszek Gesing (1904–1982), prawnik, członek ZMW RP i SL, od 1945 r. członek PSL, od 1949 r. w ZSL, w latach 1945–1964 członek Wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie – AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 121–122; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 653–654; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 254.
[666] A. Fitowa, *Bataliony Chłopskie...*, s. 329.
[667] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 655–656.
[668] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 57–58.
[669] T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, s. 266.

• PDR Przeworsk
delegat – Franciszek Młynek („Przyzba") z SL[670]
zastępca – Tadeusz Kulas
Wyznaczono konspiracyjnych burmistrzów: Józefa Pawłowskiego („Przewolny") – Przeworsk, Jana Zawadę – Kańczuga. Uzgodniono także kandydatów na wójtów w poszczególnych gminach, którymi byli: Antoni Kurek – Przeworsk, Kazimierz Wilk – Kańczuga, Jan Gwizdała – Monasterz, Jan Cwynar („Jasiek") – Markowa, Franciszek Stroma („Twardy") – Tryńcza
referat bezpieczeństwa – Andrzej Grzyś („Reduta", „Maks")[671]
referat aprowizacji – Jan Gawron
referat gospodarczy – Emil Kołodziej („Kazik")[672]
KWC – Stanisław Chomik („Polanin")
SS – Stanisław Kruk („Pistolet", „Lew")
PKOiK – Kazimierz Koczocik („Chmiel")[673] i Michał Smyka („Kaliński") – referenci szkolnictwa powszechnego, Jan Ćwierz i Franciszek Naróg – referenci szkolnictwa średniego, Wincenty Zembala – referent szkolnictwa zawodowego, Władysław Kojder[674]. Przewodniczącymi GKOiK byli: Michał Smyk – Przeworsk, Franciszek Holdenmajer – Monasterz, Wincenty Zembala – Markowa, Tomasz Szerszeń – Kańczuga, Bogumiła Richter – Tryńcza[675]

• PDR Rzeszów
delegat – Józef Kubicki („Poręba") z SL[676], Władysław Martynuska („Nałęcz", „Zagroda")[677]
zastępca – Jan Kania („Sokół") z SL[678]
referat samorządu – Józef Martynuska („Ryś")
Uzgodniono kandydatów na wójtów, którymi byli: Jan Wiercioch – Trzebowisko, Bronisław

---

[670] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 259; W. Kaput, *Młynek Franciszek* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów...*, t. 1, s. 148.
[671] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 644.
[672] Emil Kazimierz Kołodziej, ur. w 1917 r., prawnik, członek SL, ZMW RP i PAML, od 1942 r. w SL „Roch" i BCh, pracował w Związku Spółdzielni Spożywców Społem, w latach 1945–1948 wiceprezes Zarządu Powiatowego SL w Radomiu, a następnie w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 188; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 638.
[673] Po wojnie w WiN – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 342.
[674] Władysław Kojder (1902–1945), członek Rady Naczelnej SL, w konspiracji przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Przeworsku, w 1945 r. wiceprezes okręgu w Krakowie i członek Rady Naczelnej PSL, zamordowany skrytobójczo 17 IX 1945 r. – B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 55–56; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 187; *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947. Memoriał Polskiego Stronnictwa Ludowego w sprawie wyborów w Polsce, złożony wraz z załącznikami w dniu 18 grudnia 1946 roku Ambasadorom Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w Warszawie*, oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, Warszawa 2000, s. 91, 162; T. Bereza, *Władysław Kojder (1902–1945)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 226–227.
[675] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 261–262.
[676] J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 600–601; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 263.
[677] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; S. Mierzwa, *Adwokaci...*, s. 86; G. Ostasz, *Władysław Martynuska*, „Studia Rzeszowskie" 1997, t. 4, s. 170–176.
[678] *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 599–600.

Jabłoński – Świlcza, Edward Lenart („Derkacz")[679] – Niebylec, Edward Borowiec – Tyczyn, Józef Ziobro („Żagiel") – Czudec, Piotr Jamrozik („Gospodarz") – Hyżne, Stanisław Sowa – Błażowa, Marian Niemiec („Górski") – Strzyżowa, Jan Prasek – Głogów, Bronisław Porada – Słocin
referat rolnictwa – N.N. („Sęp")
referat aprowizacji – N.N. („Śrut")
referat sanitarny – N.N. („Wilga")
referat techniczny – N.N. („Krzywy")
PKB – Jan Kruczek
SS – Piotr Włodyka („Krak")
KWC – Władysław Martynuska
KS – Jan Mirek („Drzazga") z PPS, Władysław Zimny („Dumin"), Jan Wiercioch („Cios"), Wincenty Koń („Kosa")
RW – pchor. Zygmunt Chłapowski („Dryl"), zastępca – ppor. Józef Martynuska („Ryś")[680]
PKOiK – Rudolf Auriga – przewodniczący do aresztowania we wrześniu 1943 r., Ludwik Wójcik („Grab", „Romański") – przewodniczący od 1943 r., Stanisław Jachimowski – referent szkolnictwa średniego, Marcin Wołowiec – referent kształcenia nauczycieli, Leon Łabaj („Baca") – skarbnik i referent szkolnictwa powszechnego, aresztowany 17 września 1943 r., Józef Rohloff („Krajniak")[681] – referent szkolnictwa powszechnego, Władysław Ulewicz – skarbnik, Andrzej Grochal („Młot") – referent oświaty dorosłych od 1943 r., Rudolf Reitmajer – referent szkolnictwa zawodowego[682], Andrzej Kuś („Babicz")[683]. Przewodniczącymi GKOiK byli: Stanisław Marczyk – Trzebowisko, Antoni Zabdyr („Wir") – Błażowa, Stefania Miklas-Grochala („Stella") – Hyżne, Roman Rzepa – Przewrotne, Maciej Indyk – Palikówka, Zygmunt Bednarz – Niebylec, Aleksander Szczepan – Woliczka, Edward Wilk – Nosówka, Anna Hajduk – Strzyżowa[684]

• PDR Sanok
delegat – Jan Kędzior („Rola")[685]
zastępca – Władysław Haduch („Michał", „Jedliński")[686]
KWC – N.N.
PKOiK – Zofia Skołozdro („Orlińska")[687] – przewodnicząca, Józef Stachowicz („Halban")[688] – referent szkolnictwa średniego, Tadeusz Chmielewski („Dzik") – referent

[679] Po wojnie zastępca kierownika koła WiN w Niebylcu, aresztowany 4 IV 1949 r. – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 393.
[680] A. Zagórski, *Inspektorat...*, s. 24.
[681] J. Rohloff, *W gestapowskiej kaźni* [w:] *Szkoła w konspiracji*, s. 102–134.
[682] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 53–54.
[683] Z.K. Wójcik, *Andrzej Kuś*, „Studia Rzeszowskie" 1997, t. 4, s. 155–157.
[684] G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 26.
[685] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 216; A. Daszkiewicz, *Ruch oporu...*, s. 190; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 271.
[686] Indeks represjonowanych, id 20074; W. Grabowski, *Trzebuska-Turza*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1997, nr 2, s. 6 – aresztowany w 1944 r., więziony w Trzebusce, Riazaniu i Borowiczach, 7 X 1947 r. wysłany transportem do Polski.
[687] E. Zając, *Skołozdro Zofia* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 5, s. 105–106.
[688] *Idem*, *Stachowicz Józef* [w:] *ibidem*, s. 118–119.

szkolnictwa średniego i walki cywilnej. Przewodniczącymi GKOiK byli: Stanisława Kwiatkowska – Sanok, Jan Cała – Rymanów, Michał Trzciński – Zaryszyn, Maria Rady[689] – Mrzygłód, N. Dąbrowski – Zagórz, Kazimiera Lisowska-Porębska – Niebieszczany[690]

• PDR Tarnobrzeg[691]
delegat – Leonard Madej („Jarzębina") z SL[692]
zastępca – Franciszek Korga („Wilk")[693], N.N. („Ślepowron")
referat bezpieczeństwa – N.N. („Jastrząb"), Mieczysław Bąk („Wał")
referat samorządu – Stanisław Gliński („Dzwon"). Burmistrzem Tarnobrzega miał być dr Tadeusz Starostka („Eskulap"), a jego sekretarzem Jan Ziomek. Kandydatami na funkcje wójtów byli: Walenty Dul („Drabina"), Szymon Dąbek („Okularnik"), Władysław Bojdo („Kowal"), Franciszek Stępień i Władysław Kozieł („Kapusta")
referat rolnictwa – N.N. („Bielawa"), inż. Roman Prawocheński
referat aprowizacji – Jan Setmajer („Poraj"), inż. Julian Bielecki
referat przemysłu – Józef Przybylski
KWC – Jan Sokół („Skrzydło", „Smętek")[694], N.N. („Gacki"), N.N. („Machowski")
KS – N.N. („Waga"), N.N. („Kalina"), N.N. („Wierzba")
Komendantem PKB był ppor. Stefan Roś („Jawor"), w konspiracji od marca 1940 r., zaprzysiężony w PKB 14 lutego 1944 r. Do komendy obwodu PKB należeli ponadto: Józef Trojnar („Margani") – instruktor SS[695], Tadeusz Baran („Trójkąt") – zaprzysiężony 16 marca 1944 r., Stanisław Mróz, Julian Kostyra, sierż. Bartłomiej Pokrzywka („Olszyna") – zaprzysiężony 28 marca 1944 r. Komendantem PKB na miasto Tarnobrzeg był pchor. Wacław Raczyński („Staw")[696], a w skład posterunku PKB wchodzili: Michał Winiarz („Czarny II"), Stanisław Karczmarz, Antoni Kopecki, Piotr Łukawski, Dębosz, Rębacz, Stefan Pawłowski, Gołębiowski, Józef Ziarno. Posterunkiem SS na gminę Tarnobrzeg-wieś dowodził Józef Błażejowski („Droga") – w AK od 1 sierpnia 1943 r., w PKB od 16 marca 1944 r. W skład posterunku liczącego piętnaście osób wchodzili:

---

[689] Po wojnie kierowniczka koła WiN, aresztowana w 1948 r., skazana na 10 lat więzienia – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 318, 379.
[690] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 51–52; J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie...*, s. 97; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 272–273.
[691] J. Sokół, *Konspiracja nad Wisłą i Sanem 1939–1944*, Warszawa 1976; *Archiwum Jawora...*; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 274–279.
[692] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; J. Jakóbiec, *Na drodze...*, s. 215; S. Mierzwa, *Adwokaci...*, s. 86; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 579; A.F. Baran, *Madej Leonard* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 5, s. 69–71.
[693] Franciszek Korga (1896–1971), członek Rady Naczelnej SL, w konspiracji przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, w 1945 r. członek Zarządu Wojewódzkiego SL we Wrocławiu, od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 192; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 575.
[694] Jan Sokół (1913–1996), nauczyciel, członek ZMW RP i SL, w konspiracji członek SL „Roch" i BCh, przewodniczący powiatowego kierownictwa SL „Roch" w Tarnobrzegu, od 1945 r. w PSL, aresztowany w 1950 r., skazany na 8 lat więzienia, zwolniony w 1956 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 366; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 575–576; A.F. Baran, *Sokół Jan* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 5, s. 110–112; A.A. Zięba, *Sokół Jan* [w:] *PSB*, t. 40, s. 228–230.
[695] W ZWZ od 20 III 1940 r., w PKB zaprzysiężony 7 II 1944 r.
[696] Po wojnie kierownik koła WiN w Tarnobrzegu, wyrokiem WSR skazany 11 VI 1948 r. na 13 lat więzienia – *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 239, 559.

Władysław Bogacz („Wołodyjowski"), Buczek, kpr. Tadeusz Pędzik („Wiklina") – zaprzysiężony 24 lipca 1944 r., przodownik Wawrzyniec Kołodziej („Trzos") – zaprzysiężony 25 lipca 1944 r., Władysław Mączka („Wierzbina") – zaprzysiężony 25 lipca 1944 r., przodownik Jan Leś („Czereśnia") – zaprzysiężony 25 lipca 1944 r., Staczan, plut. Franciszek Boczek („Schab") – zaprzysiężony 23 lipca 1944 r. W gminie Radomyśl PKB dowodził Jan Bielecki („Krypa") – zaprzysiężony 24 marca 1944 r. W skład posterunku wchodzili: Walerian Czerwin („Płot") – zaprzysiężony 2 marca 1944 r., Józef Jaskot, Adam Majewski, Edward Maj i Józef Zieliński. Posterunek SS w tej gminie liczył osiem osób. W Baranowie komendantem PKB był Aleksander Bajor („Jodła") – w ZWZ od 21 marca 1940 r., w PKB od 29 lutego 1944 r. W skład posterunku wchodzili: Jan Żak, Edward Kostecki, Marian Jaremko, Bronisław Cieśla, plut. Michał Pitra („Szczapa") – zaprzysiężony 5 marca 1944 r., i Franciszek Surowiec („Struś 2") – zaprzysiężony 1 marca 1944 r., a w skład liczącego dziesięć osób posterunku SS wchodzili: Antoni Grabowski („Wisła") – w SS od 2 marca 1944 r., Tadeusz Madej – zaprzysiężony 9 lipca 1944 r., plut. Jan Szetela („Kruk") – zaprzysiężony 17 marca 1944 r., Józef Ciejka, Józef Solarski, Konar, Golacki, Franciszek Jachyra, Wojciech Hałka, Franciszek Rogowski. W gminie Chmielów posterunkiem SS dowodził Józef Dąbek („Lemiesz"), a w skład posterunku wchodzili: Stokłosa, Bolesław Chojnowski i Stefan Pawłowski. W gminie Dęba posterunkiem PKB dowodził ppor. Jakub Dereń („Dąb II"), w skład posterunku wchodzili ponadto Rudolf Adamczyk i Smerecki („Czarny"), a do liczącego osiem osób posterunku SS należeli: Garboś, Rębacz i Jan Stec. Komendantem bezpieczeństwa w Rozwadowie był Węgrzyn, a do liczącego dziesięć osób posterunku SS należeli m.in. Kalina i Bytnar. W Grębowie służbami bezpieczeństwa dowodził Wilhelm Niziołek („Grzyb") – zaprzysiężony 18 marca 1944 r. W skład posterunku PKB wchodzili: Władysław Dul („Marciński") – zaprzysiężony 26 marca 1944 r., Edward Winiarski („Florek") – zaprzysiężony 18 marca 1944 r., Bolesław i Stanisław Karbarzowie. Do liczącego dziesięć osób posterunku SS należeli m.in. Stanisław Bęc i Jan Zając. W Trześni komendantem bezpieczeństwa był Bartłomiej Pokrzywka, a do liczącego dziesięć osób posterunku SS należeli m.in. N.N. („Rewir"), Józef Grazda, Ganiszewski, Eugeniusz Tomaszewski. W Zbydniowie służbami bezpieczeństwa dowodził Walerian Czerwin („Płot"), a do liczącego dziesięć osób posterunku SS należeli m.in. Piotr Główka, Adam Ryczek i Czarnecki. W Stale posterunkiem SS liczącym pięć osób dowodził Franciszek Idec („Struś") – zaprzysiężony 18 marca 1944 r.

CSS – N.N.

PKOiK – Stanisław Walczyna („Trześniowski", „Waligóra") – przewodniczący od 1942 r., Wacław Górski („Żmuda") – łącznik, Józef Mazur („Ruzam") – skarbnik i referent opieki społecznej, Michał Paź („Michalski"), Wacław Zimoląg – przedstawiciel powiatu sandomierskiego, Anna Lis – łączniczka[697]

Po wkroczeniu Armii Czerwonej 5 sierpnia 1944 r., prawdopodobnie w porozumieniu z delegatem powiatowym, ppor. Stanisław Ordyk („Czernik"), dowódca oddziału specjalnego BCh, przystąpił do organizowania struktur MO i do listopada 1944 r. pełnił funkcję komendanta powiatowego. Jego zastępcą został plut. Sałek, a plutonem operacyjnym do-

[697] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 58–59.

wodził plut. Trzaska. Jednakże w niedługim czasie, na skutek nacisków PPR, rozpoczął się proces zwalniania z MO członków BCh[698].

• PDR Tarnów[699]
delegat – Antoni Partyka[700], Piotr Wilkoń („Zadruga")
zastępca – Stanisław Wodziński („Zadora") z „Teczki"
referat propagandy i informacji – Wiktor Rygałło („Kozłowski")
RW – Władysław Rygałło („Łopot", „Żelisławski")
KWC – Stanisław Wodziński („Zadora")
KS – Bolesław Skwarczyński („Korczak"), Tomasz Jędrzykiewicz („Stały") z PPS, N.N. („Wiktorowski") z SN
SO – Józef Stanisław Bossowski („Karpacki")[701]
PKOiK – Władysław Olszowski („Żelazko") – przewodniczący, Jan Bałut – zastępca przewodniczącego, Stanisława Czarnecka („Czeremcha") i Jerzy Sikora („Kowadełko") – referenci szkolnictwa średniego, dr Jan Sajdak, Józef Gawroński – referent szkolnictwa powszechnego, Bolesław Wajszczuk i Stanisław Wałęga[702]

• PDR Wadowice
delegat – Józef Machalica („Sosna")[703]
referat samorządu – Stanisław Mazur
referat bezpieczeństwa – N.N. („Mak") z PPS
KWC – N.N.
PKB – Stefan Turek („Świerk")[704]; do PKB przekazano 90 osób z BCh
SS – Teofil Dura
PKOiK – Władysław Wiśniowski („Zych") – przewodniczący, Franciszek Bartoś („Krok"), Henryk Gawor i Józef Heriadin – referenci szkolnictwa średniego, Marian Stawowski, Józef Sołtysik – referent opieki, Michał Kornelak – referent szkolnictwa powszechnego, Mieczysław Zagórski i Mieczysław Kobos – referenci szkolnictwa zawodowego, Kazimierz Foryś, Ludwik Jach i Marian Ćwiertniak – łącznicy, Czesław Panaczakiewicz i Teodora Ratzko[705].

---

[698] Z. Jakubowski, *Milicja Obywatelska 1944–1948*, Warszawa 1988, s. 85.
[699] A. Pietrzykowa, *Region tarnowski...*, s. 377–378; Informacje Heleny Rygałło dla autora; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 279–282.
[700] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194. We wspomnieniach Jana Jakóbca (*Na drodze...*, s. 215) widnieje zapis: „vacat".
[701] *Zaświadczenie „Zadory" dla „Karpackiego" z 21 I 1945 r.*, kopia w zbiorach autora; List Józefa Stanisława Bossowskiego do autora z 10 XI 1998 r.
[702] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 62; A. Pietrzykowa, *Region tarnowski...*, s. 435–437; W. Choma, Z. Ruta, *Nauczyciele powiatu tarnowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1992, t. 46, s. 151–159.
[703] AAN, 202/XXII-5, Wykaz powiatów, k. 48; *ibidem*, Wykaz powiatowych delegatów rządu, k. 194; G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura...*, s. 282.
[704] Stefan Turek (1892–1985), członek ZMW RP i SL, w konspiracji komendant Obwodu BCh Wadowice, od 1945 r. w PSL, a od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 413; *Ruch ludowy w Małopolsce...*, s. 421–422.
[705] B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 67–68; *Nauczyciele w powiatach olkuskim, oświęcimskim, wadowickim i żywieckim – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39, s. 174–180.

3. Okręgowa Delegatura Rządu Lublin (krypt.: „Łany", „Ryby", „Stawy")

W lipcu 1941 r. Cyryl Ratajski depeszował do Londynu w sprawie mianowania uzgodnionych z SL, SN i SP kandydatów: Władysława Cholewy z SL[706] i jego zastępcy inż. Zygmunta Lacherta[707] na stanowiska delegata okręgowego w Lublinie. Nominacja Cholewy została podpisana i przekazana do kraju w sierpniu 1941 r.[708] Delegat Władysław Cholewa („Len", „Lubicz", „Łukasz Paśnik", „Mróz") objął urzędowanie, a – wobec przeciągającego się mianowania zastępcy – przedstawiciel SN w PKP w kwietniu 1942 r. wycofał kandydaturę Lacherta[709], niemniej w latach 1942–1943 pełnił on funkcję zastępcy delegata okręgowego[710]. W marcu 1944 r. funkcję tę objął po nim Otmar Poźniak („Krzywkowicz", „Tyr"). Z ramienia PPS-WRN zastępcą delegata okręgowego był od marca 1944 r. Aleksy Bień („Mirek", „Witt")[711].

Aresztowanie w listopadzie 1943 r. szefa łączności Komendy Okręgu BCh Juliana Chabrosa („Sęk") oraz przeprowadzone następnie przez Niemców aresztowania w środowisku ludowców spowodowały znaczne zagrożenie aparatu delegatury, ściśle współpracującego z SL. Czasowo musiał opuścić teren sam delegat oraz Jan Barański („Czarny"), organizator i pełniący obowiązki komendanta PKB[712].

3.1. Biuro ODR

Kierownikiem biura, które mieściło się w Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Lublinie przy ul. Zamojskiej 1, był Stanisław Wenddort. W 1943 r. na etacie DSW było od 27 do 32 pracowników, a na funkcjonowanie wydziałów podlegających DSW wydano w tym roku 463 703 zł[713].

W organizowanej od 1943 r. sieci łączności radiowej delegatury dla Lublina przeznaczono trzy radiostacje. Przeszkolono dwóch radiotelegrafistów i kierownika stacji. W lecie 1944 r. radiostacja lubelska usiłowała nawiązać kontakt z radiostacją sieci w Warszawie. Kierownik radiostacji nie przybył na umówione spotkanie do Warszawy 26 lipca 1944 r.[714]

---

[706] Władysław Cholewa (1892–1962), od 1931 r. w SL, w czasie okupacji dyrektor Związku Rewizyjnego Spółdzielni w Lublinie, członek Wojewódzkiego Kierownictwa Ruchu Ludowego, aresztowany w 1944 r., wywieziony do ZSRR, do Polski wrócił w 1947 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 67; J. Kostek, *Cholewa Władysław* [w:] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, s. 53.

[707] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" z 30 VII 1941 r., k. 53 – tu pomyłka w imieniu Lacherta – Stefan. Pomyłka została sprostowana w depeszy z 25 I 1942 r. – *ibidem*, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 123a z 25 I 1942 r., k. 112; Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 VII 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 196 – tu imię Lacherta poprawione przez redakcję.

[708] SPP, MSW, t. 10, Depesza Stanisława Kota z 30 VIII 1941 r., k. 41.

[709] AAN, 199/1, Protokół posiedzenia PKP z 12 IV 1942 r., k. 2. Zygmunt Lachert objął stanowisko szefa „Uprawy" w Komendzie Okręgu ZWZ-AK w Lublinie – I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 1, s. 196.

[710] Zygmunt Lachert był zastępcą okręgowego delegata jeszcze w styczniu 1944 r.

[711] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch ludowy na Lubelszczyźnie 1939–1944*, Warszawa 1988, s. 248; A. Konieczny, *Bień Aleksy* [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, s. 215–216; t. 1: *Suplement*, s. 27–29.

[712] AAN, 202/II-15, Sprawozdanie z okręgu lubelskiego 6–9 I 1944 r., k. 173–174; I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 2, s. 188–189; *Księga poległych...*, s. 12.

[713] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 253–254.

[714] AAN, 202/III-34, Pismo „Zbigniewa" z 30 IX 1944 r., k. 103; *ibidem*, 202/II-14, Sprawozdania z działalności komórki patefonowej, k. 35–38; W. Grabowski, *Radiostacje Delegatury...*, s. 35.

3.2. Wydział Administracyjny

Naczelnikiem był Stefan Wendorff[715].

3.3. Wydział Bezpieczeństwa

Nie wiemy, kiedy powstał. Jesienią 1943 r. tak przedstawiano stan organizacji: „mianowany w okresie sprawozdawczym Naczelnik Wydziału Bezpieczeństwa ustąpił w sierpniu br. Referenci bezpieczeństwa mianowani zostali we wszystkich niemal powiatach, nie przejawiają jednak na zewnątrz swej działalności. Stożek nie został dotychczas zmontowany"[716]. Kierownikiem wydziału był Kazimierz Leszczyński („Leszcz"), a następnie Józef Dolina („Zych")[717]. W wydziale bardzo dobrze pracowała komórka więzienna oraz kierowany przez „p. R." zespół informacyjny liczący trzynaście osób.

3.3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem był mjr Tadeusz Markiewicz („Adam", „Setka")[718], a naczelnikiem Urzędu Śledczego mjr Alfred Mańkowski[719]. W komendzie pracowali: kpt. Czesław Kossowski, Michał Kułakowski[720], Leon Żarek[721], kpt. Jan Roliński („Jan") z AK od początku 1944 r. oficer szkoleniowy[722]. Instruktorem SS i p.o. komendantem PKB był Jan Barański („Czarny", „Motyka"), a łączniczką Janina Stróżek. Latem 1944 r. Barański miał przejść do Wydziału Bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych. Wyjechał do Warszawy i zginął w trakcie powstania[723].

W październiku 1943 r. stan organizacyjny PKB przedstawiano następująco: „Zawodowy czynnik z prac organizacyjnych został całkowicie wyeliminowany. Pełniący obowiązki Komendanta Wojewódzkiego z członu milicyjnego[724] całą organizację Służby Bezpieczeństwa oparł na elemencie milicyjnym. Z opinii Komendanta Wojewódzkiego wynika, że rozporządza dostateczną ilością ludzi i wszystkie posterunki ma obsadzone. Dotychczas Sztab Komendy Wojewódzkiej i Komend Obwodowych nie został uruchomiony. O służbie kryminalnej wcale się nie wspomina. Delegat Wojewódzki w Lublinie przed kilku dniami będącemu u niego oficerowi inspekcyjnemu Głów[nego] Inspekt[oratu] w rozmowie podniósł, że gdy chodzi o służbę bezpieczeństwa, bazuje na Batalionach Chłopskich. Jest koniecznym ujęcie tej organizacji terenowej we wspólne ramy organizacyjne i nastawienie jej w fachowym kierunku"[725]. W pierwszych dniach maja 1944 r. zorganizowano

---

[715] I. Caban, *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947. Transporty i obozy*, Lublin 1990, s. 49.
[716] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.
[717] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 28.
[718] Oficer łącznikowy policji granatowej przy komendzie żandarmerii na dystrykt lubelski – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 63, 222; I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 29.
[719] Z. Uniszewski, *Biografia policyjna...*, s. 30. Major Alfred Mańkowski był do marca 1943 r. zastępcą oficera łącznikowego w dyrekcji policji w Lublinie – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 125.
[720] Indeks represjonowanych, id 20224 – aresztowany w 1944 r., więziony w Riazaniu i Borowiczach, 7 X 1947 r. wysłany transportem do Polski.
[721] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 48–49.
[722] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 263 – tu także informacja, że od 1 stycznia do lipca 1944 r. komendantem PKB miał być Stanisław Łapczyński („Żubr").
[723] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Pismo „Poręby" do „700" z 11 IV 1945 r.
[724] Chodzi o Jana Barańskiego („Czarny").
[725] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 37.

w Dzierzkowicach w powiecie kraśnickim trzydniowy kurs szkoleniowy dla członków PKB i SS. Wzięło w nim udział około osiemdziesięciu osób[726]. W połowie 1944 r. do PKB przekazano 6106 żołnierzy BCh[727].

3.4. Wydział Samorządu

Zastępcą naczelnika był Piotr Typiak[728], a następnie Marian Haciewicz[729].

3.5. Wydział Prasy i Informacji

Naczelnikiem był Stanisław Pliszczyński („Malinowski")[730], a na etacie w 1943 r. było od czterech do sześciu pracowników. Wydatki wydziału w 1943 r. wyniosły 56 620 zł[731]. Pracę wydziału inspektor departamentu oceniał następująco: „Kierownikiem referatu inf[ormacji] i prop[agandy] – p. Malinowski. Praca dosyć ospała. Informacja na słabym poziomie. Jedyną pozycją dodatnią jest dobrze redagowany tygodnik wojewody »Nasze jest jutro«[732]. Poza tym ukazywał się wydawany codziennie wespół z BIP »Okręgowy Dziennik Radiowy«[733]. Pisma stołeczne dochodziły na teren Lublina w dużej i dostatecznej ilości. Praca w Lublinie prowadzona była w wyjątkowo niesprzyjających warunkach. Lublin był miastem o fatalnych warunkach mieszkaniowych (po kilka rodzin zajmowało małe pomieszczenia) i o dużym nasileniu agentów gestapo"[734]. W grudniu 1943 r. do okręgu docierało 75 egzemplarzy „Rzeczpospolitej" poprzez sieć Delegatury Okręgowej, 80 – siecią kolportażu BIP, a 400 – poprzez inne organizacje[735]. W Lublinie był specjalny korespondent „Membrany" oraz osobny podokręg w rejonie podlaskim z jednym pracownikiem etatowym[736]. Wiadomości z rejonów Chełma, Zamościa, Hrubieszowa, Kraśnika i Janowa były przekazywane do Warszawy w meldunkach sieci informacyjnej okręgu krakowskiego. W lipcu 1944 r. planowano zatrudnienie pracownika etatowego w Lublinie i przyznanie mu funduszy na zbieranie informacji z Chełma, Zamościa, Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego, Kraśnika i Janowa[737].

---

[726] J. Gmitruk, *Policja Polskiego Państwa Podziemnego*, „Przegląd Policyjny" 1999, nr 1/2, s. 99.
[727] J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, s. 95.
[728] Piotr Typiak, ur. w 1889 r., ekonomista, pracownik instytucji samorządowych, członek PAML i ZMW „Siew", w konspiracji od 1940 r. w SL „Roch", członek Komisji Administracyjno-Samorządowej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego, w latach 1941–1943 inspektor administracji (?) Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury, od 1946 r. w PSL, od 1947 r. w PSL Lewica, a od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 413–414; I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, s. 111.
[729] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 48.
[730] K. Koźniewski, *Zamknięte koła...*, t. 2, s. 251; I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 49.
[731] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 253–254.
[732] Grzegorz Mazur (*Biuro Informacji...*, s. 218) twierdził, że „Nasze jest jutro" było wydawane wspólnie z BIP Komendy Okręgu AK, a wśród redaktorów wymienił: Wacława Gralewskiego („Szymon"), Stanisława Pliszczyńskiego, Zygmunta Szubartowskiego, Witolda Jachymka („Siwek"), Jana Pelczarskiego, Stanisława Kozłowskiego, Ludomira Szerszenowicza („Suchy"), Marcinkowskiego i Filipowicza.
[733] Skład redakcji był bardzo zbliżony do zespołu „Nasze jest jutro": Gralewski, Szubartowski, Witold Jankowski, Eugeniusz Iżycki, Pelczarski, Kozłowski, Szerszenowicz, Marcinkowski i Filipowicz.
[734] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.
[735] *Ibidem*.
[736] Może tu chodzić o Mariana Tupalskiego („Aleksander", „Jeśnia"), szefa informacji i propagandy w Komendzie Podokręgu BCh IVa Podlasie – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 411–412.
[737] AAN, 202/III-3, Sprawozdanie ze stanu organizacji sieci informacyjnej „Membrana", k. 59–60.

Po zajęciu Lubelszczyzny przez Armię Czerwoną ukazywało się pismo ODR „Wiadomości Urzędowe". Redagował je dr Wacław Soroka z SL[738].

3.6. Wydział Rolnictwa

Kierownikiem był Kazimierz Woyno. Na etacie w 1943 r. był tylko jeden pracownik[739]. Sprawa finansowania wydziału nie jest jasna, gdyż w początkach 1944 r. do kasy DSW zwrócono 5 tys. zł przeznaczonych na jego działalność w roku poprzednim[740].

3.7. Wydział Opieki Społecznej

Naczelnikiem był Saturnin Osiński[741], a na etacie w 1943 r. było dwóch pracowników. Na opiekę społeczną w 1943 r. wydano 40 tys. zł[742].

Co najmniej od września 1943 r. działała tutaj sekcja lubelska Międzyorganizacyjnego Porozumienia Więziennego, starająca się otoczyć opieką więźniów obozu koncentracyjnego Majdanek. Jej pracą kierowała N.N. („Kazimiera"), a ponadto zatrudnieni byli: Lucyna Werewska („Lucyna")[743], „Wanda"[744] i Zygmunt Majewski („Krasnoludek"). Po ewakuacji obozu w maju 1944 r. działalność sekcji ograniczono[745], ale kontynuowano ją jeszcze w lipcu 1944 r., wysyłając paczki do innych obozów.

3.8. Wydział Zdrowia Publicznego

Naczelnikiem od września 1943 r. był dr Jan Danielski („Lech"), w latach 1932–1939 naczelnik wydziału pracy, opieki społecznej i zdrowia Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie. W okresie okupacji pracował w szpitalu św. Wincentego, Miejskim Ośrodku Zdrowia i Ubezpieczalni Społecznej. W konspiracji od czerwca 1942 r. należał do WW w Lublinie[746].

3.9. Wydział Skarbowy

Naczelnikiem był Kazimierz Stalewski[747]. Nie znamy daty nominacji, w 1943 r. wydział nie miał pracowników etatowych[748].

---

[738] *„Dardanele" Delegatura WiN-u za granicą (1946–1949)*, oprac. S.J. Rostworowski, Wrocław 1999, s. 559; A.A. Zięba, *Soroka Wacław Wincenty* [w:] *PSB*, t. 40, s. 513–515.

[739] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.

[740] *Ibidem*, k. 254.

[741] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 29.

[742] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 253–254.

[743] J. Marszałek, *Majdanek. Obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1981, s. 154.

[744] Halina Dąbrowska („Wanda Leśniewska"), zastępczyni kierowniczki Międzyorganizacyjnego Porozumienia Więziennego, często przyjeżdżała z Warszawy do Lublina.

[745] AAN, 202/II-60, Sprawozdanie z pracy na terenie Majdanka od września 1943 r. do maja 1944 r., k. 5–7; W. Grabowski, *Pomoc materialna Delegatury Rządu...*, s. 24–28; A. Wiśniewska, *Organizacyjny i materialny wkład Lubelskiej Rady Głównej Opiekuńczej w dzieło pomocy dla Polaków osadzonych na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka" 1975, t. 8, s. 19.

[746] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 27; S. Wiśniewski, *Danielski Jan Antoni* [w:] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, s. 67–68.

[747] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 30; I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, cz. 2, s. 111 – tu informacja, że kierownikiem wydziału skarbu był Sierakowski, a Jan Stalewski kierował wydziałem pracy.

[748] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.

3.10. Wydział Robót Publicznych i Odbudowy

O funkcjonowaniu tej komórki nie posiadamy, niestety, informacji. W 1943 r. na etacie był jeden pracownik[749].

3.11. Wydział Oporu Społecznego

Kierownikiem KWP był Józef Pasadyn („Józef") z SN[750], zastępcą zaś por. rez. Mieczysław Tudrej („Mietek")[751]. Na marzec–kwiecień 1943 r. okręgowe KWC otrzymało 50 zł[752]. W 1943 r. na etacie „Czynu" było siedmiu pracowników, a na funkcjonowanie KWC wydano 48 974 zł[753]. Działalność oporu społecznego oparto na ludowcach i narodowcach, współpracowano z Kedywem AK. Okręgowe KOS dysponowało własnym oddziałem egzekucyjnym, „piątką kobiecą", przeznaczoną do obserwacji podejrzanych, oraz oddziałem bojowym liczącym sześćdziesiąt osób, który organizował akcje antykontyngentowe i niszczenia bimbrowni. Prowadzono działalność propagandową, w Lubartowie i Kraśniku wydawano własne pisma, szeroko kolportowano ulotki przysyłane z Warszawy. W celu przeciwdziałania kolaboracji wysyłano listy z upomnieniami, zwłaszcza do wójtów. Komórki oporu społecznego istniały w dziesięciu powiatach województwa. W zakresie sądownictwa podziemnego zorganizowano trzy CSS: w Lublinie, Białej Podlaskiej i Zamościu. Sądy te wydały co najmniej trzy wyroki śmierci. Komisje Sądzące zorganizowano w Lublinie, Lubartowie, Puławach i Białej Podlaskiej. Wydały one kilkanaście wyroków[754]. W początkach 1944 r. utworzono oddział bojowy KWP pod dowództwem por. Tadeusza Pośpiecha („Karol", „Potok", „Brzechwa"). Początkowo należeli do niego członkowie NOW, a oddział operował w powiatach lubartowskim, włodawskim i kraśnickim. Na przełomie czerwca i lipca został włączony jako VII pluton do Oddziału Partyzanckiego 8 (pp AK). Kres jego działalności nastąpił w sierpniu, kiedy po drodze do Warszawy dotarł na teren powiatu puławskiego i tu został rozwiązany[755].

3.12. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Kierownikiem był Jan Odroń, a ponadto pracowali: Antoni Kozłowski[756] – szkolnictwo powszechne, Wiktor Helman[757] – skarbnik, Mieczysław Chudziński, Janina Mally – szkolnictwo średnie, Józef Łukasiewicz i Józef Steliga[758]. W styczniu–lutym 1943 r. na etacie było trzynaście osób, w tym: kierownik, kierownik „Pracy", kierownicy szkolnictwa

---

[749] *Ibidem*.
[750] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 29.
[751] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 298.
[752] AAN, 202/XVIII-3, Sprawozdanie z kontroli „Czynu" za styczeń–kwiecień 1943 r., k. 4.
[753] AIPN, 00231/157, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 253–254.
[754] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie ze zjazdu kierowników oporu społecznego z lutego 1944 r.
[755] I. Caban, *8 pułk piechoty Legionów Armii Krajowej. Organizacja i działania bojowe*, Warszawa 1994, s. 195–202. Według Ireneusza Cabana wiosną 1944 r. „pluton KWP" liczył około trzydziestu osób.
[756] Antoni Kozłowski, ur. w 1900 r., działacz ZNP w Lublinie, w okresie okupacji członek TON, po wojnie pracował w spółdzielczości oraz w Instytucie Wydawniczym „Nasza Księgarnia" – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 96–97.
[757] Wiktor Helman (1885–1967), nauczyciel, od 1942 r. prezes TON, od drugiej połowy 1944 r. dyrektor Państwowego Liceum Pedagogicznego w Lublinie – J. Doroszewski, *Helman Wiktor* [w:] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, s. 108.
[758] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 84.

średniego i powszechnego, trzech „agentów okręgowych" i pięciu kierowników powiatowych. Szkolnictwo średnie obejmowało 250 uczniów i 90 nauczycieli[759]. W 1943 r. na tajne nauczanie wydano 561 305 zł, a na opiekę społeczną– 549 391 zł[760].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 440 nauczycieli, a naukę pobierało 8060 uczniów, na poziomie średnim – 615 nauczycieli i 3830 uczniów[761].

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie delegatury znajdowali się kierownik oraz referenci: finansowy, szkolnictwa powszechnego i średniego[762].

3.13. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Lublin:

• PDR Biała Podlaska[763]
delegat – Jan Makaruk od jesieni 1942 r.
zastępca – Szymon Starzyński
RW – Józef Lubczański
PKB – N.N.
KS – N.N.
PKOiK – Jan Makaruk[764]

Po wkroczeniu Armii Czerwonej władze konspiracyjne rozpoczęły jawną działalność. Jednakże już po trzech dniach zostały zmuszone do ustąpienia[765].

• PDR Biłgoraj[766]
delegat – Bronisław Mazurek („Borowy", „Przemysław") z SL[767]
zastępca – Antoni Bryła („Tom")
referat samorządu – Gustaw Różycki[768]
referat bezpieczeństwa – Józef Sokołowski („Rózga", „Sęk")
referat rolnictwa – Leon Jasielski („Leon")
PKB – ppor. Julian Czaporowski („Wrona"), Józef Sokołowski
zastępca – Bronisław Rogowski („Szary") z BCh, aresztowany 27 kwietnia 1944 r. PKB liczył 168 osób, a SS – 76 osób
PKB miasta Biłgoraj – chor. Adam Laszko („Lech")[769]
PKOiK – Stanisław Adamczyk

---

[759] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41. W sprawozdaniu „Niku" za 1943 r. (AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218) figuruje dziesięciu pracowników etatowych.
[760] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 253–254.
[761] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 183, 199.
[762] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.
[763] S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1944*, Warszawa 1976, s. 149; J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 255.
[764] J. Makaruk, *Pod bokiem Schulrata* [w:] *Szkoła w konspiracji*, s. 175–192.
[765] Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 78–79.
[766] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 253–254, 266.
[767] Indeks represjonowanych, id 111987 – aresztowany w 1944 r., więziony w ZSRR.
[768] *Ibidem*, id 20346 – aresztowany 3 VIII 1944 r., więziony w Riazaniu i Borowiczach, 7 X 1947 r. wysłany transportem do Polski.
[769] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 49; Indeks represjonowanych, id 20231.

25 lipca 1944 r. Bronisław Mazurek ujawnił się równocześnie z komendantem obwodu AK Józefem Gniewkowskim („Orsza") i rozpoczął jawne urzędowanie. Został aresztowany 8 sierpnia i wywieziony po trzech dniach do Kijowa. Do Polski wrócił w listopadzie 1947 r.[770]

• PDR Chełm[771]
delegat – Marian Trendota („Jan Pasek")[772]
zastępca – Józef Zakolski („Tom") z „Teczki", Piotr Mikita („Dziergiel") z SL
PKB – Rokossowski („Józef")

W lipcu 1944 r. Trendota rozpoczął jawną działalność, a oddziały PKB objęły służbę. Jednocześnie przedstawiciele PKWN powołali Tymczasowy Zarząd Miejski i Radę Narodową[773].

• PDR Hrubieszów[774]
delegat – Lucjan Świdziński z SL[775]
PKB – Leopold Stepkowski („Lena")[776]

W lipcu 1944 r. delegatura na krótko podjęła jawną działalność. Już 26 lipca, po przybyciu do Hrubieszowa partyzantów AL z brygady im. Wandy Wasilewskiej, została rozwiązana[777].

• PDR Krasnystaw[778]
delegat – Franciszek Oleszczuk („Latycz") z SL od 1943 r.
referat bezpieczeństwa – Andrzej Hus („Wit") z BCh
referat rolnictwa – Paweł Czuba („Burza", „Lech")[779], do marca 1944 r. komendant obwodu BCh

---

[770] K. Bartoszewski, *Relacje, wspomnienia, opracowania*, oprac. I. Caban, Lublin 1996, s. 26, 31, 140; Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 79.
[771] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 254–255.
[772] Marian Trendota (1902–1980), nauczyciel, członek SL i ZNP, w latach 1940–1944 przewodniczący Rady Okręgu Związku Spółdzielni Spożywców Społem w Chełmie, członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, po wojnie wizytator Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych RP – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 410.
[773] Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 80.
[774] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 254.
[775] Lucjan Ryszard Świdziński (1890–1963), nauczyciel, członek ZMW RP oraz Rady Naczelnej SL, w konspiracji od października 1939 r., w latach 1940–1944 przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od 1945 r. w PSL, w latach 1947–1954 trzykrotnie zatrzymywany i więziony – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 399–400; W. Daruk, *Stąd nasz ród. Wieś hrubieszowska: wspomnienia, spostrzeżenia, myśli*, Lublin 1984, s. 107–109; K.A. Tochman, *Pułkownik Marian Gołębiewski*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1997, nr 10, s. 22 – tu informacja o uwolnieniu Lucjana Świdzińskiego 6 II 1945 r. przez żołnierzy AK z posterunku MO w Grabowcu.
[776] BZNO, 16214/II, List Leopolda Stepkowskiego z 2 X 1972 r., k. 527–530; *ibidem*, List Leopolda Stepkowskiego z 17 X 1972 r., k. 531–532. Późniejszy komendant PKB wcześniej, od 1941 r., należał do SOP. Oba listy zawierają stwierdzenie, że PKB miał być obsadzony przez żołnierzy BCh, ale nie przynoszą żadnych nazwisk.
[777] Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 79.
[778] P. Czuba, J. Wojtal, *Walczyli na ziemi krasnostawskiej 1939–1945*, Warszawa 1979; J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 257–259, 268.
[779] Paweł Czuba, ur. w 1905 r., nauczyciel, członek ZMW RP „Wici" i PAML, w konspiracji żołnierz ZWZ i BCh, od marca 1945 r. do stycznia 1971 r. pracował w Ministerstwie Rolnictwa, w latach 1945–1947 członek PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 79–80.

PKB – kolejni komendanci: Andrzej Hus, Bolesław Kujawski („Styr"), Stanisław Sokołowski („Rolnik")[780] od jesieni 1943 r.; zastępca – Mieczysław Wójtowicz („Skała"), PES – Wacław Kłosowski („Lin"). PKB liczył około 400 osób, głównie żołnierzy BCh. Gminnymi komendantami PKB i SS byli: Bronisław Mazur („Sarmata") – Czajki, Wacław Kowalczyk („Szybki") – Fajsławice, Franciszek Włoch („Brzózka") – Gorzków, Antoni Repeć („Kadra") – Izbica, Feliks Stefańczyk („San") – Krasnystaw, Bolesław Socha („Bernard"), Jan Pawelec („Atom") – Łopiennik, Czesław Ciemniewski („Cichy") – Rudnik, Wójtowicz – Rybczewice, Stanisław Mochniej – Siennica, Józef Styk („Sawicki") – Turobin, Stanisław Boras („Średni") – Wysokie, Piotr Golec („Zawieja") – Zakrzew, Henryk Wilczyński („Grzyb") – Żółkiewka
PKOiK – Władysław Łyszczarz – przewodniczący, Józef Kłosowski („Lemiesz")[781], Józef Tłuczek („Oracz")
Funkcje konspiracyjnych wójtów w poszczególnych gminach pełnili: Paweł Frącek („Żelazny") – Czajki, Jan Pacan („Dąb") – Fajsławice, Jan Szostak („Dobij")[782] – Gorzków, Czesław Dąbrowski („Skiba") – Izbica, Józef Dziewulski („Lechita") – Krasnystaw, Józef Fornal („Pszczelarz") – Łopiennik, Szymon Ścibor („Czerniakowski") – Rudnik, Paweł Cichosz – Rybczewice, Walenty Gołębiowski – Siennica, Paweł Żyśko („Cichy") – Turobin, Bronisław Pietryka („Dąb", „Pogrom") – Wysokie, Józef Gronczak („Kruk") – Zakrzew, Ignacy Borowiec – Żółkiewka

• PDR Kraśnik[783]
delegat – Jan Pietras, po jego aresztowaniu Stanisław Bartnik („Max")
referat administracji – Bogumił Bryndza („Wąs")
Powołano konspiracyjnych wójtów w poszczególnych gminach, którymi byli: Józef Rachoń – Dzierzkowice, Feliks Mozgawa – Gościeradów, Grzegorz Michota – Annopol, Walenty Jaśkiewicz – Kosin, Jan Jach – Trzydnik, Tomasz Suchora – Potok, Feliks Wróbel – Modliborzyce, Jan Sudół – Polichno, Jan Wojtan – Kawęczyn, Jan Pindzio – Chrzanów, Jan Michalczyk – Batorz, Jan Stefanek – Zakrzówek, Jan Polak – Wilkołaz, Tadeusz Więckowski – Urzędów, Władysław Mikołajczyk – Kraśnik, Karol Górny – Zaklików, Wacław Pyszko – Janów Lubelski
KWC – Jan Szociński („Latawiec") z SL[784]
PKB – Bolesław Resztak („Słodkowski"), komendant obwodu BCh[785]
zastępca – Józef Adamski; w PKB i SS było zaangażowanych 485 osób

---

[780] Stanisław Sokołowski (1913–1944), od końca 1939 r. w ZWZ, od 1942 r. w BCh komendant Obwodu Krasnystaw, od jesieni 1943 r. komendant PKB – *ibidem*, s. 365–366.
[781] Józef Nikodem Kłosowski (1904–1959), członek SL i ZMW RP, od 1940 r. w BCh, przewodniczący PKRL, w latach 1945–1950 naczelnik Wydziału Kultury i Sztuki Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie – *ibidem*, s. 184; J. Marszałek, *Kłosowski Józef Nikodem* [w:] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, s. 136–137.
[782] Członek SL i BCh, aresztowany po wkroczeniu Armii Czerwonej, wywieziony do obozu w Jogle, do Polski wrócił w marcu 1946 r. – *Słownik biograficzny żołnierzy...*, s. 594 – tu informacja o pełnieniu funkcji wójta gminy Wielkie.
[783] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 252, 266.
[784] Jan Szociński (1902–1975), sędzia w Krzemieńcu i Sarnach, uczestnik kampanii polskiej 1939 r. w 8. pp Legionów, w konspiracji od 1940 r. w ZWZ, a następnie w BCh, awansowany przez KG BCh do stopnia majora, po wojnie prawnik na ziemiach zachodnich – *Słownik biograficzny żołnierzy...*, s. 594 – tu także informacja o pełnieniu funkcji zastępcy powiatowego delegata rządu.
[785] J. Gmitruk, *Policja Polskiego Państwa Podziemnego*, s. 97–98.

• PDR Lubartów[786]
delegat – Stanisław Włodarczyk („Dolina", „Jarzyna") z SL od 1942 r., Władysław Latek („Młot") z SL od 1944 r.
zastępca – od grudnia 1943 r. Bronisław Andrzejewski („Wincenty", „Potas") z SN[787]
referat samorządu – Józef Sokołowski[788]
PKB – ppor. rez. Władysław Kostrzewa („Kość")[789] z BCh. Do PKB i SS należało 420 osób. Komendantem rejonowym PKB gminy Ludwin był ppor. Tadeusz Leszczak („Orlik")[790]
SS – Franciszek Kusyk („Grot")[791]
KS – N.N.
PKOiK – dr Henryk Dobrowolski – przewodniczący, ks. Michał Słowikowski – referat szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Mongol, Dymitr Starosolski, Jadwiga Kęcik[792]

• PDR Lublin[793]
delegat – Jan Chmielewski („Przyźba", „Jan Zrąb") z SL, aresztowany w sierpniu 1944 r.[794]
referat bezpieczeństwa – kpt. Jan Gołąb („Józef")
PKB – Grzegorczyk („Drzyzga"), aresztowany, jego zastępcami mieli być Władysław Łyś z BCh[795] oraz kpt. N.N. („Bolesław"). W PKB i SS było zorganizowanych 537 osób. Funkcję komendanta SS w gminie Piotrowice miał pełnić Paweł Niewinny („Bartosz") z BCh[796]
KS – N.N.

• PDR Łuków[797]
delegat – Tadeusz Szepelak z SL, Emil Mich z SL od 1944 r.
PKOiK – Tadeusz Szepelak

---

[786] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 257, 263, 267–268.
[787] F. Kusyk, *Z konspiracji w Lubartowskiem. Wspomnienia*, Warszawa 1982, s. 152; C. Gregorowicz, D. Salata, *ZWZ-AK w obwodzie lubartowskim 1939–1945*, Lublin 1998, s. 102.
[788] Według Czesława Gregorowicza i Dariusza Salaty (*ZWZ-AK w obwodzie...*, s. 102) inspektorem samorządowym był Stanisław Bocian („Wacław") z SL.
[789] Tomasz Balbus twierdzi, że komendantem lubartowskiego PKB był Jan Flisiak – T. Balbus, *Jan Flisiak (1921–1950)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 132. Władysław Kostrzewa był od 1 III 1944 r. członkiem sztabu rejonu VI AK; aresztowany 15 października lub 26 listopada, więziony w ZSRR do marca 1946 r. – C. Gregorowicz, D. Salata, *ZWZ-AK w obwodzie...*, s. 59, 377, 386.
[790] AIPN, 00231/157, t. 2, Plan rozpracowania obiektowego „Delegatury Rządu Londyńskiego" z 1 II 1951 r., k. 7 – tu informacja o „internowaniu" w 1944 r. w ZSSR i powrocie do Polski w 1947 r.
[791] Franciszek Kusyk, ur. w 1914 r., członek SL i ZMW RP, w konspiracji członek Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Lubartowie, w latach 1943–1944 komendant Oddziałów Specjalnych BCh, od 1945 r. w PSL, a od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 223–224.
[792] M. Słowikowski, *Szkic pamiętnikarski z lat okupacji niemieckiej na Lubelszczyźnie* [w:] *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 15: *Pamiętniki i relacje*, red. ks. F. Stopniak, z. 1, Warszawa 1988, s. 50–60.
[793] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 257, 263, 268.
[794] Jan Chmielewski (1887–1946), nauczyciel, w konspiracji od 1940 r. członek wojewódzkiego kierownictwa SL „Roch", od 1942 r. powiatowy delegat, po aresztowaniu wywieziony w głąb Rosji, zmarł w Diagilewie 25 I 1946 r. – J. Marszałek, *Chmielewski Jan* [w:] *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, s. 52.
[795] Władysław Łyś (1919–1984), w konspiracji żołnierz ZWZ i BCh, od 1945 r. członek ZMW RP „Wici" w Lublinie – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 241–242.
[796] Od 1944 r. w oddziale AL im. Bartosza Głowackiego; z mandatu PKWN pierwszy komendant powiatowy MO w Puławach – Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 503.
[797] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 256.

• PDR Puławy[798]
delegat – Władysław Ozga („Brzezina")[799]
referat administracji – Władysław Sońta („Skiba") z BCh
referat samorządu – Rusek
referat rolnictwa – inż. Feliks Pisula („Puchacz")[800]
KWC/KOS – Aleksander Kierek („Kazimierz Mika") z SL
PKB – Mieczysław Kufel („Oracz"); zorganizowano siedem posterunków PKB liczących 136 osób oraz gminne posterunki SS liczące 277 osób; kompanią odwodową PKB, liczącą 100 osób, dowodził Jan Jabłoński („Drzazga")[801]
PES – Józef Politowski („Szmera")
zastępca – Zygmunt Kozak („Walter")[802]
PKOiK – Mateusz Pater („Maciek")
KS – N.N.

• PDR Radzyń Podlaski[803]
delegat – Stanisław Rokita z SL
PKB – N.N.

• PDR Siedlce[804]
delegat – Zygmunt Chrzanowski z SN[805]
zastępca – Aleksander Pasiak[806] z SL do marca 1944 r., N.N. z SP
PKB – N.N. z SN
SS – N.N. z SL; posterunki utworzono w osiemnastu gminach; w PKB i SS było 247 osób
referat rolnictwa – Szczepan Ciekot[807]
PKOiK – Jan Kwiecień („Rozkoszański") – przewodniczący, Aleksander Pasiak, Ignacy Wojewódzki, Aleksander Jankowski, Karol Szwarc, Tomasz Hardejewski („Grab"). Kierownikami tajnego nauczania w poszczególnych gminach byli: Wojciech Cyran – Siedlce, Aleksander Dąbrowski – Kornica i Huszlew, Jakub Donigiewicz – Stara Wieś,

---

[798] S. Rodak, *Marszem podziemnym. Wspomnienia komendanta obwodu BCh*, Warszawa 1970, s. 323; J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 251–252, 265–266.
[799] Władysław Ozga (1906–1973), nauczyciel, członek ZMW RP, w konspiracji członek SL „Roch" i TON, od końca 1944 r. w SL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 304.
[800] Feliks Pisula, ur. w 1908 r., członek SL, w konspiracji żołnierz ZWZ i BCh, oficer gospodarczy Komendy Obwodu BCh Puławy, od 1945 r. w PSL, od lipca 1946 r. w PSL „Nowe Wyzwolenie", a od 1949 r. w ZSL – *ibidem*, s. 322.
[801] Jan Jabłoński, ur. w 1913 r., członek SL i ZMW RP, w konspiracji członek ZWZ i BCh, po wojnie w MO w Lublinie, członek ZMW RP „Wici", SL, a następnie ZSL – *ibidem*, s. 150.
[802] Zygmunt Kozak, ur. w 1919 r., członek ZMW RP, w konspiracji żołnierz ZWZ i BCh, od 1943 r. komendant oddziałów specjalnych BCh w Obwodzie Puławy, od stycznia 1944 r. zastępca komendanta PKB w PDR Puławy, aresztowany w 1945 r., więziony przez kilka lat – *ibidem*, s. 202; *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 383.
[803] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 240; J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 257.
[804] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 256, 263, 267.
[805] S. Lewandowska, *Ruch oporu...*, s. 149. Adwokat Zygmunt Chrzanowski mieszkał w Siedlcach przy ul. Kilińskiego 12 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 377.
[806] Aleksander Pasiak (1887–1968), nauczyciel, członek SL, od 1945 r. w PSL, pracownik Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych Tymczasowego Rządu RP, od 1948 r. w SL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 311.
[807] AIPN, 00231/99, t. 4, Arkusz ewidencyjny Szczepana Ciekota, k. 67.

Stanisław Goś – Wodynie, Jan Koryciński – Żeliszew, Czesław Kosno – Niwiski, Stanisław Lalak – Zbuczyn, Edward Michalik – Krzesk-Królowa Niwa, Stefan Okniński – Łosice i Świniarów, Tadeusz Ostrowicz – Sarnaki, Józef Pietruczuk – Olszanka, Antoni Sikora – Krześlin, Feliks Szponar – Górki, Jan Uziębło – Domanice[808]
RW – od sierpnia 1941 r. do lipca 1944 r. ppor. rez. Andrzej Hałka („Zrąb")[809]

W ostatnich dniach lipca 1944 r. oddziały 22. pp AK toczyły walki z wycofującymi się wojskami niemieckimi. Po wejściu do miasta oddziałów Armii Czerwonej nastąpiło ujawnienie dowództwa AK oraz powiatowej delegatury – wszystkich aresztowano i wywieziono do ZSRR[810].

• PDR Tomaszów Lubelski[811]
delegat – Stanisław Hordyj („Marek") z SL od maja 1944 r.
konspiracyjni wójtowie – także ludowcy, m.in. Józef Wójcik („Walczak")[812] w Kotlicach, Bronisław Bajwoluk w Tyszowcach
referat aprowizacji – Stanisław Kubas („Ludwik")[813]
referat bezpieczeństwa – Franciszek Samulak („Młot")
PKB – Franciszek Samulak, w czerwcu 1944 r. dowodził kompanią PKB[814]; zorganizowano cztery kompanie PKB, którymi dowodzili: Franciszek Pomykało („Teczka"), Józef Warwa („Jąkała"), Jan Przybyła („Pąk") i Henryk Rachański („Silny"). W powiecie funkcjonowało 15 posterunków PKB liczących 130 osób, w SS było 360 osób.

W Tomaszowie Lubelskim do 13 sierpnia 1944 r. działały władze powołane przez Delegaturę Rządu. Ożywioną agitację prowadził przeciwko nim pełnomocnik PKWN Teodor Duda[815].

• PDR Włodawa[816]
delegat – Grzegorz Winniczuk z SL

• PDR Zamość[817]
delegat – Antoni Wiącek („Pers", „Janusz Sandomierski") z SL
zastępca – Jan Witoszka („Marek")
referat samorządu – kierownik Bolesław Lechowski, pracował tu także Andrzej Przysada z SL. Wyznaczono konspiracyjnych wójtów w poszczególnych gminach: Michał Onuch – Wysokie, N.N. („Józef Społeczny"), Kolczyk („Bronisław Korzeń"), Bolesław Struzik

---

[808] A. Zawadzka, *Szkoła siedlecka w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1944*, Warszawa 1986, s. 102–110.
[809] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 526.
[810] S. Pietras, *POZ...*, s. 320.
[811] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 254, 266–267.
[812] Józef Wójcik (1898–1975), członek Rady Naczelnej SL, w konspiracji członek kierownictwa ruchu ludowego i BCh w powiecie tomaszowskim, od 1944 r. w SL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 440.
[813] Stanisław Kubas, ur. w 1920 r., od 1940 r. w ZWZ, w latach 1943–1944 sekretarz Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego w Tomaszowie, od 1945 r. w ZMW RP „Wici", od 1946 r. w SL, a od 1949 r. ZSL – *ibidem*, s. 214.
[814] I. Caban, *Oddziały partyzanckie i samoobrony Obwodu AK Tomaszów Lubelski*, Warszawa 2000, s. 124. Janusz Gmitruk twierdzi (*Policja Polskiego Państwa Podziemnego*, s. 98), że Franciszek Samulak dowodził IX zgrupowaniem AK.
[815] Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 79.
[816] J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 255.
[817] J. Grygiel, *Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa w obwodzie zamojskim 1939–1944. Szkice, wspomnienia, dokumenty*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1985, s. 312–324; J. Kasperek, *Konspiracyjny ruch...*, s. 259–261, 268–269.

(„Dąb"), Kuniec („Antoni Zemsta"), Góra („Antoni Dół"), Smyk („Janusz Świerk"), Puchaj („Jan Zawoja"), Przysada („Andrzej Kłos"), Woźnica („Jan Ziarno")
PKB – komendant Antoni Pankiewicz („Derwisz"), a następnie – prawdopodobnie od maja 1944 r. – Feliks Petryk („Kmieć")[818] – organizator Oddziałów Specjalnych i zastępca komendanta obwodu BCh. Powiat podzielono na pięć rejonów, którymi dowodzili: N.N. – rejon 1 Zamość (80 osób), N.N. – rejon 2 Adamów (Suchowola) (11 osób), Michał Lipiec – rejon 3 Szczebrzeszyn (11 osób), plut. Jan Odrzywolski („Ogniwo") – rejon 4 Radecznica (11 osób), plut. Wacław Gil – rejon 5 Stary Zamość (11 osób)
zastępca komendanta do spraw SS – Aleksander Soboń („Wicher"); instruktorem szkoleniowym był sierż. policji Piotr Tor. Posterunkami SS w gminach dowodzili: Czesław Kapłon („Żbik") – Łabunie (11 osób), Jan Olchowski („Spokojny") – Mokre (15 osób), Henryk Kołodziejczuk („Wir") – Nowa Osada (15 osób), Michał Łyp („Ława") – Radecznica (20 osób), Stanisław Nowosad – Suchowola (15 osób), Jan Madej („Salut") – Sułów (20 osób), Mieczysław Dras („Żywy") – Skierbieszów (20 osób), Adam Panas („Dreszer") – Zwierzyniec (20 osób). Posterunki SS zorganizowano ponadto w gminach: Stary Zamość – 15 osób, Nielisz – 15 osób, Tereszpol – 15 osób, Szczebrzeszyn – 20 osób, Wysokie – 15 osób, Krasnobród – 15 osób, w Zamościu w SS było 120 osób
PKOiK – Tadeusz Gajewski, Stanisława Żochowska („Antonina").

25 lipca 1944 r. Władysław Cholewa ujawnił delegaturę w Lublinie, wydał stosowne „Obwieszczenie Urzędowe"[819] i przystąpił do urzędowania w budynku Sądu Apelacyjnego przy Krakowskim Przedmieściu. Już 27 lipca został internowany, a 3 sierpnia aresztowany i po trzech dniach wywieziony na wschód[820]. 24–25 lipca zaczęły funkcjonować władze miejskie Lublina, a powiatowy delegat Jan Chmielewski[821] 26 lipca wydał „Ogłoszenie urzędowe"[822] informujące o objęciu jawnej władzy i wzywające ludność do wypełniania „obowiązków wobec Ojczyzny"[823]. Razem z okręgowym delegatem lub w tym samym czasie zostało aresztowanych co najmniej kilkunastu pracowników delegatury: Marian Chacewicz[824], Saturnin Osiński[825], Tadeusz Markiewicz[826], Józef Pasadyn[827], Jan Chmielewski, Jan Danielski, Józef Dolina, Otmar Poźniak, Stanisław Pliszczyński[828],

---

[818] Feliks Petryk (1913–1987), członek ZMW RP, w konspiracji komendant placówki ZWZ, od 1941 r. organizator BCh, w latach 1942–1944 komendant Obwodu BCh Zamość, od 1 IV 1944 r. komendant PKB, w latach 1946–1947 członek ZG ZMW RP „Wici", od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 315–316.
[819] AAN, 202/XXIII-1, Obwieszczenie Urzędowe Władysława Cholewy z 25 VII 1944 r., k. 4.
[820] T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, s. 36–38; *NKWD i polskie podziemie...*, s. 316.
[821] Zmarł 21 I 1946 r. w szpitalu w Riazaniu – J. Polaczek, *Polski szpital w obozie w Riazaniu*, „Przegląd Lekarski" 1991, t. 48, s. 114.
[822] AAN, 202/XXIII-1, Ogłoszenie urzędowe Jana Chmielewskiego z 26 VII 1944 r., k. 3.
[823] I. Caban, *Lublin – dni przełomu w świetle dokumentów, pamiętników i relacji*, „Kalendarz Lubelski" 1984, s. 71–74.
[824] 7 X 1947 r. wysłany transportem do obozu repatriacyjnego w Brześciu – *Uwięzieni w Borowiczach. Alfabetyczne wykazy 5795 Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości więzionych w obozie jenieckim nr 270 NKWD ZSRR w Borowiczach w latach 1944–1949*, Warszawa 1997, s. 312.
[825] *Uwięzieni w Borowiczach...*, s. 325; Indeks represjonowanych, id 20301 – zmarł w obozie 11 IX 1947 r.
[826] Indeks represjonowanych, id 112029.
[827] *Uwięzieni w Borowiczach...*, s. 325; Indeks represjonowanych, id 20307 – 7 X 1947 r. wysłany transportem do obozu repatriacyjnego w Brześciu.
[828] *Uwięzieni w Borowiczach...*, s. 326; Indeks represjonowanych, id 20316 – aresztowany 11 VII 1944 r., więziony w Riazaniu i Borowiczach, 7 X 1947 r. wysłany transportem do obozu repatriacyjnego w Brześciu.

Kazimierz Stalewski, Stefan Wendorff, Leon Żarek. 8 sierpnia zastępca delegata „M. Witkowski" wydał zarządzenie nakazujące zawieszenie urzędowania, utrzymanie aparatu administracyjnego i służb bezpieczeństwa (PKB i SS) w gotowości do podjęcia działalności i zakazujące współpracy z przedstawicielami nowej władzy. Jeszcze 19 sierpnia ODR wydała odezwę *Do ludności województwa lubelskiego*. Wzywano w niej, by pomimo terroru wojsk sowieckich społeczeństwo dotrzymało przysięgi wierności prawowitemu rządowi polskiemu[829]. W końcu sierpnia został aresztowany Jan Pasiak („Jawor")[830], komendant okręgu lubelskiego BCh. W zamian za zwolnienie z więzienia zgłosił akces do armii gen. Michała Roli-Żymierskiego i usiłował włączyć do niej struktury konspiracyjne BCh. Spowodowało to znaczne zamieszanie w podziemiu[831]. Po aresztowaniu Cholewy obowiązki okręgowego delegata przejął dotychczasowy zastępca Aleksy Bień („Mirek"). Informował on rząd w Londynie o sytuacji panującej na ziemiach zajętych przez Armię Czerwoną. Próbował także koordynować działalność struktur podziemnej administracji na terenach „okręgów lwowskiego, kieleckiego, warszawskiego i krakowskiego, zajętych przez wojska sowieckie i pozbawionych kontaktu ze swoimi okręgami"[832]. W listopadzie 1944 r. komendant Okręgu AK Lublin otrzymał z Londynu polecenie ograniczenia oporu wobec działalności władz sowieckich i PKWN oraz przygotowania, w porozumieniu z ODR, „ściśle konspiracyjnej siatki dołowych organizacji cywilno-wojskowych" dla całego obszaru zajętego przez Armię Czerwoną. Jej zadaniem miało być oddziaływanie na społeczeństwo oraz informowanie rządu[833]. Wiosną 1945 r., jak informuje pismo delegata rządu do Londynu, delegatura lubelska została zlikwidowana przez okupanta sowieckiego[834].

Prawie równocześnie z ujawnieniem się okręgowego delegata i komendanta okręgu w Lublinie ujawniła się Wojewódzka Rada Narodowa (26 lipca) działająca z ramienia PPR i PKWN. 27 lipca gen. bryg. Jan Mierzycan z 1. Armii WP został mianowany przez gen. Zygmunta Berlinga komendantem miasta. Przedstawiciele nowej władzy zażądali od delegata okręgowego zaprzestania działalności. Podczas pierwszego posiedzenia PKWN w Lublinie, 2 sierpnia 1944 r., Stanisław Radkiewicz, kierownik resortu bezpieczeństwa publicznego PKWN, przedstawił zebranym sytuację panującą w mieście. Wobec dużej liczby żołnierzy Armii Czerwonej oraz armii gen. Berlinga delegatura okręgowa praktycznie zawiesiła działalność i zeszła ponownie do podziemia. W tej sytuacji zdecydowano się rozpocząć kampanię propagandową „przeciwko Londynowi"[835]. Na posiedzeniu PKWN 6 sierpnia Radkiewicz informował, że nic nie wie o aresztowaniu Cholewy[836],

---

[829] AAN, 202/XXII-5, Odezwa okręgowej delegatury rządu z 19 VIII 1944 r., k. 1.

[830] Jan Pasiak (1914–1962), nauczyciel, członek ZMW RP i ZNP, od stycznia 1940 r. organizator SL „Roch", od września 1943 r. komendant Okręgu IV BCh w Lublinie, od lipca 1944 r. zastępca szefa I oddziału Komendy Okręgu AK, aresztowany 6 IX 1944 r., zwolniony w październiku, członek ZMW RP „Wici", od sierpnia 1945 r. w PSL, od lipca 1947 r. do grudnia 1948 r. więziony bez wyroku – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 311–312.

[831] P. Gawryszczak, *Powstanie i upadek konspiracji antyniemieckiej i antysowieckiej w Inspektoracie Lublin* [w:] *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939–1956*, red. S. Poleszak, A. Puławski, Warszawa 2002, s. 55.

[832] Depesza nr 227 Aleksego Bienia do Londynu [w:] *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 126.

[833] Depesza nr 002 „Warty" do płk. Franciszka Żaka „Zuzi" z 11 XI 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 121.

[834] AAN, 202/II-22, k. 281; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 176.

[835] Protokół z posiedzenia PKWN z 2 VIII 1944 r. [w:] J. Stępień, *Pierwsze decyzje. Protokoły posiedzeń Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego 21 lipca–6 sierpnia 1944 r.*, „Teki Archiwalne" 2000, t. 5, s. 172–180.

[836] Protokół posiedzenia PKWN z 6 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 194.

Osóbka-Morawski zaś twierdził, że w końcu lipca 1944 r. proponował mu w Chełmie tworzenie wspólnej administracji[837].

Podobnie przebiegały wydarzenia w miastach powiatowych Lubelszczyzny. W Zamościu ujawnił się 25 lipca Antoni Wiącek („Sandomierski"), do służby bezpieczeństwa skierowano m.in. oddział AK „Wiklina". Wkrótce potem przedstawiciele PKWN powołali Powiatową Radę Narodową. Okres dwuwładzy trwał ponad dwa tygodnie[838].

4. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto (krypt.: „Corona", „Korona", „Mury", „Syrena", „Twierdza")

Delegatem okręgowym na miasto Warszawę był najprawdopodobniej od drugiej połowy 1941 r. Marceli Porowski („Mazowiecki", „Sowa", „Wolski")[839]. Jego zastępcą został mecenas Jan Tłuchowski z SN[840]. Jeszcze w tym samym roku zostali mianowani kolejni zastępcy: Antoni Chaciński[841] z SP i Marcin Wasyluk („M. Bielski")[842] z SL. Pod koniec 1943 r. zastępcami zostali także Stefan Zbrożyna („Ambroży") z PPS-WRN, Karol Patzer („Karol") z SN, który zastąpił Tłuchowskiego, oraz Stanisław Kowalewski. Sekretarką ODR była Wacława Buzycka.

Do drugiej połowy 1943 r. delegat okręgowy nie dysponował praktycznie żadnym aparatem wykonawczym. Oficjalnie działał Zarząd Miasta z Julianem Kulskim na czele[843], funkcjonowały także biura dzielnicowe, których kierownikami byli: Cyprian Odorkiewicz[844] – Północ, Stanisław Tyszkiewicz – Południe, Bronisław Chajęcki[845] – Praga, Marceli Porowski i Edmund Grudziński – Śródmieście[846]. Bezpośrednią działalność w mieście prowadziły również poszczególne komórki organizacyjne (departamenty) Biura Głównego Delegata. Rozporządzenie Krajowej Rady Ministrów o tymczasowej organizacji władz w mieście zostało opublikowane w okresie powstania warszawskiego. Zgodnie z nim Tymczasowy Zarząd Miejski miał się składać z prezydenta oraz co najmniej trzech wiceprezydentów. Został utrzymany podział na dzielnice

---

[837] *Krawędź ciemności. Zapis rozmowy z pierwszym premierem Polski Ludowej Edwardem Osóbką-Morawskim*, oprac. A. Góral, Warszawa 1989, s. 37. W rozmowie z Bolesławem Drobnerem i Stanisławem Kotkiem-Agroszewskim przeprowadzonej 30 lipca Władysław Cholewa odmówił współpracy z nowymi władzami – A.G. Kister, *Komenda Okręgu Lublin...*, s. 116.

[838] W. Hryniewiecki, *My z Zamojszczyzny*, Warszawa 1988, s. 197–203; Z. Jakubowski, *Milicja...*, s. 79–80.

[839] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 131–132. Data nominacji na delegata okręgowego nie jest znana. Leopold Rutkowski, pisząc o przyjęciu w połowie 1941 r. funkcji dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury, stwierdzał wyraźnie, że „Rząd w Londynie dokonał już był nominacji pierwszych czterech delegatów okręgowych w Warszawie (okręg), Krakowie, Lwowie i Lublinie" – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 335, Opracowanie na temat polskiego życia politycznego, k. 1.

[840] G. Górski, *Działalność Okręgowych Delegatur...*, s. 109.

[841] Jednocześnie wicedyrektor wydziału opieki i zdrowia Zarządu Miasta – K. Turowski, *Chaciński Antoni* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu...*, t. 1, s. 71–72.

[842] Marcin Wasyluk (1903–1944), działacz SL i ZNP, w kampanii polskiej 1939 r. walczył jako oficer rezerwy, w konspiracji w latach 1942–1944 sekretarz generalny TON, wywieziony po powstaniu warszawskim do III Rzeszy – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 125; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 420.

[843] Kierownik Zarządu Miasta Julian Kulski pozostał na stanowisku na wyraźne życzenie delegata rządu Cyryla Ratajskiego – J. Kulski, *Z minionych lat...*, s. 270–271.

[844] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 121–124.

[845] *Ibidem*, t. 1, s. 52–53.

[846] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 776–777.

sprzed 1 września 1939 r., a w ciągu dwóch tygodni od ogłoszenia rozporządzenia miała być powołana Tymczasowa Rada Miejska[847].

W 1943 r. na etacie DSW było 81 pracowników, w tym 19 przejętych z „Teczki". Wydatki wydziałów podlegających DSW w 1943 r. wyniosły 1 966 664 zł[848].

4.1. Wydział Bezpieczeństwa

Zagadnieniami bezpieczeństwa zajmował się jeden z zastępców delegata okręgowego. Wydział utworzono dopiero we wrześniu 1943 r., po przejęciu pracowników „Teczki"[849]. Jego kierownikiem został Jerzy Rosicki („Kosiński"). Wywiad ODR Warszawa-miasto („Wir-Mury") został zorganizowany w końcu 1942 r. Jego pierwszym kierownikiem był Eugeniusz Gitterman („Hübner"), zastępcą Wacław Iwaszkiewicz („Wacław", „Rubicki"). Po aresztowaniu Tadeusza Myślińskiego (maj 1943 r.) i przejściu Gittermana do „Stożka" centralnego, kierownikiem został Iwaszkiewicz. W drugiej połowie 1943 r., po przejęciu ludzi z „Teczki", szefem był Kazimierz Gąsiorowski („Edyta")[850], jego zastępcami – Iwaszkiewicz i Stanisław Szopiński („Słomka"). W siatce wywiadowczej pracowali m.in. Michał Golański („Mig") – poczta główna, Tadeusz Welker („War"), Maria Welker („Teresa"), Romana Golańska („Natalia") – łączniczka, Jan Warecki – łączność z Pawiakiem, Władysław Kraft („Ada") – kasyno gry, Stanisław Kowalewski („Barski") – informacje o transporcie kolejowym, Jerzy Czekanowski („Godziemba", „Konstanty", „Wincenty"). W delegaturze działała także brygada wywiadowcza ppłk. rez. Wiktora Boczkowskiego-Boćkowskiego („Korwin")[851]. W początkach 1944 r. stan organizacyjny wydziału przedstawiano następująco: „Naczelnik Wydziału Bezp[ieczeństwa], Kierownik oddziału org[anizacyjno]-insp[ekcyjny] (jednoosobowo) i funkcjonujący oddział społeczno-polityczny"[852].

4.1.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa miasta Warszawy (krypt. „Fabryka")

Komendantem (okręgowym inspektorem) PKB (krypt. „Dyrektor")[853] był Bronisław Chajęcki („Maciej Boryna")[854], a jego zastępcami:
I zastępca („Vice-Dyrektor") – dział liniowy – do 15 grudnia 1943 r. N.N. („Andrzej Hański"), następnie Władysław Cisowski („Rychter")[855], od czerwca 1944 r. także zastępca urlopowanego III zastępcy

---

[847] Rozporządzenie KRM o tymczasowym ustroju władz administracyjnych na obszarze miasta stołecznego Warszawy, opublikowane w Dzienniku Ustaw RP, cz. III, 2 VIII 1944 r. poz. 15 [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.

[848] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 247.

[849] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[850] Według Grzegorza Górskiego (*Działalność Okręgowych Delegatur...*, s. 113) po scaleniu „Teczki" naczelnikiem wydziału został Jerzy Rosicki („Kosiński").

[851] APP, teczki osobowe Jerzego Czekanowskiego i Wacława Iwaszkiewicza; A. Rószkiewicz-Litwinowiczowa, *Trudne decyzje...*, s. 179.

[852] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[853] „Dyrektor" – wewnętrzny kryptonim okręgowego inspektora PKB.

[854] Zdał 14 III 1944 r. egzamin na oficera sztabowego PKB – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12. Zwolniony ze stanowiska w czasie powstania warszawskiego 9 VIII 1944 r. – *ibidem*, 202/II-33, Skarga „Macieja Boryny" z 10 VIII 1944 r., k. 40.

[855] Zdał 14 III 1944 r. egzamin na stopień oficera sztabowego PKB – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

II zastępca – Straż Porządkowa – do 15 października 1943 r. Władysław Cisowski („Rychter"), następnie Czesław Jacyna („Balcer")
III zastępca – Eustachy Krak („Dudzieniec")[856]
szef sztabu – do 15 września 1943 r. Władysław Cisowski („Rychter")
wydział operacyjny – od 20 października 1943 r. N.N. („Iwo") – naczelnik (krypt. „Lokator")
wydział administracyjny (ogólny) – Adam Dobrowolski („Czesław Sosnowski")[857], od 1 września 1943 r. Henryk Łysakowski („Jerzy Kowal")[858], por. rez. Wacław Dobrzyński („Ignacy Ruczajski")[859]. Wydział składał się z referatów: ogólnego, budżetowego, kartoteki (krypt. „Hartownik"), dokumentów i maszyn. Zastępcą kierownika był N.N. („Piecyk"), a kierownikami referatów: N.N. („Antoni Rodak") – personalnego, N.N. („Janina Kowalska") – ogólnego[860], N.N. („Mieczysław Głowacki") – budżetowego (od 1 września 1943 r.), st. sierż. Władysław Jedliński („Mączyński")[861] – dokumentów (krypt. „Podnajemca dokumentów") (od 1 września 1943 r.), plut. Edward Szulc („Gazda")[862] – kartoteki
wydział gospodarczy – od 1 września 1943 r. N.N. („Kusy")
dział służby kryminalnej – od 17 grudnia 1943 r. N.N. („Mirek")
Urząd Śledczy – Włodzimierz Lechowicz („Tomasz Tomaszewski")[863] – kierownik, Witold Pajor („Aleksander Różycki") i kpt. Wacław Pluciński („A. Wartaliński")[864] – zastępcy, N.N. („Stanisław Lechicki")[865], N.N. („Jerzy Mariański")[866], N.N. („Jolanta Bór")[867] – łączniczka Lechowicza.
kierownik szkoleniowy – od 1 września 1943 r. por. Feliks Rokicki („Lubicz")[868]

---

[856] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 128 – ur. w 1904 r., w PKB od grudnia 1942 r.; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 104–105. Zdał 14 III 1944 r. egzamin na stopień oficera sztabowego PKB – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

[857] Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

[858] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 130 – ur. w 1908 r., w PKB od sierpnia 1943 r. Zdał 25 II 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

[859] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 95 – ur. w 1900 r., w PKB od lipca 1943 r. Zdał 26 XI 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 18 „Macieja Boryny" z 20 XII 1943 r., k. 5–7; K. Komorowski, *Sztab główny Gwardii Ludowej 1942–1943*, „WPH" 1985, nr 4, s. 88 – tu informacja, że pseudonimu „Ruczajski" używał Stanisław Dobrzyński, pracownik działu bezpieczeństwa sztabu głównego GL i jednocześnie pracownik Urzędu Śledczego PKB; W. Lechowicz, *Będziesz przeklinał ten dzień... 2756 dni okrutnych metod śledztwa*, Warszawa 1989, s. 28.

[860] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie „Fabryki" za czerwiec 1944 r., k. 6; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 134 – ur. w 1912 r., w PKB od września 1943 r., określenie funkcji – „maszynistka".

[861] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 77 – ur. w 1909 r., prywatny detektyw, w AK od listopada 1939 r., w PKB od lipca 1943 r. Zdał 12 IV 1944 r. egzamin na starszego śledczego „u p. Tom." Według innego arkusza (*ibidem*, k. 131) w PKB od marca 1943 r.; A. Zagórski, *Jedliński Władysław*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1993, nr 4, s. 199–202.

[862] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 27 – ur. w 1902 r., w ZWZ od 1940 r., w PKB od kwietnia 1944 r.; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 373–374.

[863] Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12; W. Lechowicz, *Będziesz przeklinał...*, s. 27. Włodzimierz Lechowicz wstąpił do PKB po konsultacji z Marianem Spychalskim („Marek") i Bogusławem Buczyńskim („Stefan") z kierownictwa GL (PPR).

[864] AAN, 202/II-40, Pismo „A. Wartalińskiego" z 31 VIII 1944 r., k. 94.

[865] *Ibidem*, Pismo „S. Lechickiego" z 13 VIII 1944 r., k. 95.

[866] *Ibidem*, Raport „J. Mariańskiego" z 14 VIII 1944 r., k. 97.

[867] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 8 – ur. w 1922 r., w AK od września 1940 r., w PKB od maja 1944 r.

[868] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 159–160.

kierownik inspekcji – od 15 września 1943 r. Władysław Cisowski („Rychter"), od 15 grudnia 1943 r. Władysław Drzewiecki („Ryś")[869]
oficer inspekcyjny – od września 1943 r. Adam Dobrowolski („Czesław Sosnowski"), N.N. („Leon Borkowski")[870], Stanisław Mikulski („Latawiec")[871]
dział kobiet – Sabina Wałachowska („Zofia Sikorska")[872], Regina Mikulska („Iza Różańska") – zastępca[873]
Komenda Rezerwy (krypt. „Gisernia"?) – od 1 września 1943 r. N.N. („Sęk")
zastępca komendanta rezerwy – od 1 września 1943 r. Alfred Kurczewski („Szreniawa")[874]
Batalion Szturmowy Komendy Miasta – od 1 lutego 1944 r. Alfred Kurczewski („Szreniawa")
kurierka – od 1 października 1943 r. Zofia Budrewicz („Beatrycze")[875]
łączniczki – N.N. („Juanita Kuryłowicz")[876], N.N. („Maria Kwiatkowska")[877], N.N. („Aniela Lewicka")[878], N.N. („Teresa Linowska")[879], N.N. („Janina Podhorodyńska")[880]
kierownik Straży Porządkowej (dział strażnic) – od 15 października 1943 r. N.N. („Aleksander")[881]
zastępca kierownika SP – od 15 października 1943 r. N.N. („Henryk")
sekcja obyczajowa – N.N. („Olga Jankowska")[882], N.N. („Krystyna Morska")[883], N.N. („Petrosława Optyniewska")[884], N.N. („Grażyna Barska")[885]

---

[869] Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski w Komendzie Miasta PKB – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.
[870] Od 15 VII 1944 r. na urlopie – *ibidem*, Rozkaz nr 25 „Macieja Boryny" z 17 VII 1944 r., k. 19.
[871] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 65 – ur. w 1909 r., sierżant.
[872] Zdała 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.
[873] Zdała 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*; *Zawołać po imieniu. Księga kobiet – więźniów politycznych 1944–1958*, t. 1, oprac. B. Otwinowska, T. Drzal, Nadarzyn 1999, s. 417–418.
[874] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 106–107. Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12. W powstaniu warszawskim dowodził 1. kompanią batalionu AK „Zaremba"-„Piorun" – J.Z. Sawicki, *„Obroża" w konspiracji i Powstaniu Warszawskim. Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002, s. 206–207.
[875] AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 3; H. Zakrzewska, *Niepodległość będzie twoją nagrodą*, t. 2: *W więzieniach 1946–1954*, s. 112, 129 – aresztowana razem z Eustachym Krakiem 3 XI 1948 r., skazana na 10 lat więzienia, zwolniona w 1954 r.
[876] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 63 – ur. w 1923 r., w PKB od maja 1944 r.
[877] *Ibidem*, k. 64 – ur. w 1920 r.
[878] *Ibidem*, k. 66 – ur. w 1911 r., pracownica Banku Polskiego, w PKB od sierpnia 1943 r. W innym dokumencie (AAN, 202/II-40, Pismo „Latawca" z 28 VII 1944 r., k. 88) jest mowa o zwolnieniu 29 VII 1944 r. „Agnieszki Lewickiej", jednocześnie pracownicy Działu Gospodarczego Obwodu Śródmieście PKB.
[879] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 67 – ur. w 1924 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[880] *Ibidem*, k. 89 – ur. w 1904 r., pielęgniarka, w PKB od maja 1944 r.
[881] AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 3.
[882] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 36 – ur. w 1918 r., w AK od grudnia 1939 r., w PKB od lipca 1943 r. Zdała 12 VI 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-33, Sprawozdanie „Macieja Boryny" z 5 VII 1944 r., k. 7.
[883] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 79 – ur. w 1921 r., opiekunka społeczna, w PKB od lipca 1943 r. W batalionie „Golski" w czasie powstania była sanitariuszka Krystyna Morska („Łucja", „Zyta") – B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988, s. 380.
[884] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 84 – ur. w 1903 r., Towarzystwo Przeciwgruźlicze, w PKB od lipca 1943 r. Zdała 26 XI 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 18 „Macieja Boryny" z 20 XII 1943 r., k. 5–7.
[885] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 2 – ur. w 1908 r., w PKB od czerwca 1943 r.; być może Janina Zintel („Grażyna") – *Zawołać po imieniu...*, s. 463–464. Zdała 30 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 14.

czołówka sanitarna (krypt. „Rad-San") – N.N. („Wanda Znańska")[886], N.N. („Helena Lubicz")[887], N.N. („Danuta Leliwa")[888], N.N. („Maria Ruska")[889], N.N. („Iza Borecka")[890], N.N. („Włada Dąb")[891], N.N. („Józefina Stanisławska")[892]
komendant obozów jenieckich dla mężczyzn – Marian Kowalski („Korab"), od 15 lutego 1944 r. N.N. („Tadeusz Gniewko")[893]
komisja dyscyplinarna Komendy Miasta: N.N. („Bronisław Dwernicki") – przewodniczący, Witold Pajor („Różycki") i Czesław Jacyna („Balcer") – członkowie, Włodzimierz Lechowicz („Tomaszewski") i N.N. („Majorski") – zastępcy członków.

W lipcu 1944 r. do PKB zostali przekazani ze służby łączności AK kpt. N.N. („Jastrzębiec"), por. N.N. („Juliusz"), ppor. N.N. („Janek") oraz dziewięć łączniczek[894]. Zorganizowały one składnicę meldunkową[895].

Obwód I („Teren 1") – Śródmieście

Kierownik (krypt. „Administrator") – Józef Mazur („Andrzej"), Bielobradek („Stanisław Biernacki"), zastępca – N.N. („Łoś"), kobieta – Irena Nelken („Wanda"). Kierownik służby śledczej – ppor. rez. N.N. („Roman Żak")[896], zastępca – N.N. („Wiesław Fret")[897].

Komisariat I (ul. Bednarska 7[898]) – kierownik (krypt. „Rządca") – od 1 lutego 1944 r. N.N. („Ignacy Jankowski"), I zastępca – N.N. („Ignacy Dobraniecki"), II zastępca – N.N. („Czesław Karnowiecki"), kierownik służby śledczej – N.N. („Henryk Wilk"), wywiadowcy – N.N. („Narcyz Korzeń")[899] i kpr. N.N. („Borys Cep")[900].

Komisariat IX (ul. Fabryczna 28) – kierownik – od 1 lutego 1944 r. N.N. („Antoni Aniołkiewicz"), I zastępca – N.N. („Kazimierz Korab"), II zastępca – N.N. („Józef Sokół"), kierownik służby śledczej – kpr. rez. N.N. („Ursyn Paszkowski")[901], wywiadowcy

---

[886] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 120 – ur. w 1900 r., pielęgniarka, w PKB od kwietnia 1944 r.
[887] *Ibidem*, k. 129 – ur. w 1906 r., pielęgniarka, w PKB od lipca 1943 r.
[888] *Ibidem*, k. 133 – ur. w 1911 r., pielęgniarka, w PKB od lipca 1943 r. Zdała 8 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski dla kobiet – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.
[889] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 98 – ur. w 1907 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[890] *Ibidem*, k. 7 – ur. w 1904 r., pielęgniarka, w PKB od kwietnia 1944 r.
[891] *Ibidem*, k. 18 – ur. w 1894 r., pielęgniarka, w PKB od lipca 1944 r.
[892] *Ibidem*, k. 106 – ur. w 1914 r., kapral NSZ, w NSZ od stycznia 1944 r., w PKB od 1 VIII 1944 r. Pseudonimu „Stanisławska" używała Stanisława Paleolog, która w 1944 r. współpracowała z Głównym Inspektoratem PKB przy organizowaniu oddziałów kobiecych – BZNO, 15448/II, s. 115.
[893] AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny z 15 II 1944 r., k. 8; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 70.
[894] AAN, 202/II-33, Pismo ppłk. Jerzego Uszyckiego („Ort") z 26 IX 1944 r., k. 104.
[895] *Ibidem*, Zestawienie wynagrodzenia personelu składnicy meldunkowej, k. 106 – tu wymienieni: kpt. „Jastrzębiec", ppor. „Janek", pchor. „Henryk", „Irena", „Manuszka", „Zochna", „Chinka", „Halina". Według innych danych (*ibidem*, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych, k. 98) do PKB została przekazana w końcu lipca 1944 r. z BIP Barbara Halina Strzelecka („Beby").
[896] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 121 – ur. w 1905 r., w PKB od stycznia 1944 r. Być może chodzi tu o ppor. PKB Jana Wyszyńskiego – J. Kulesza, *Reduta PWPW*, Warszawa 1989, s. 63, 81.
[897] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 26 – ur. w 1920 r., w AK od 1941 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[898] Adresy komisariatów według: M. Getter, *Policja granatowa w Warszawie 1939–1944* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2, Warszawa 1972, s. 214.
[899] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 52 – ur. w 1925 r., kapral NSZ, w PKB od czerwca 1944 r. Być może chodzi o Zygmunta Nocenia („Narcyz") z PKB – J. Kulesza, *Reduta PWPW*, s. 89.
[900] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 12 – ur. w 1912 r., w PKB od 1944 r.
[901] *Ibidem*, k. 87 – ur. w 1895 r., artysta muzyk, w PKB od czerwca 1944 r.

– N.N. („Franciszek Gutowski"), N.N. („Roman Korwin")[902], N.N. („Klemens Mirski"), N.N. („Andrzej Krakowiak")[903], N.N. („Ryszard Kalinowski")[904].

Komisariat X (ul. Szpitalna 5[905]) – kierownik[906] – od 1 lutego 1944 r. N.N. („Józef Targowski"), I zastępca – N.N. („Tadeusz Mieliński"), kierownik służby śledczej – N.N. („Antoni Waldo"), wywiadowcy – N.N. („Leon Sokół"), N.N. („Władysław Oksza")[907], N.N. („Ryszard Dąb")[908].

Komisariat XII (ul. Daniłowiczowska 10) – kierownik – od 1 lutego 1944 r. N.N. („Bronisław Żelazny"), I zastępca – N.N. („Antoni Waligórski"), II zastępca – N.N. („Stanisław Sowa")[909], kierownik służby śledczej – N.N. („Michał Okoński")[910], wywiadowcy – N.N. („Jan Krzyczkowski")[911], N.N. („Władysław Skiba")[912].

Komisariat XIII (ul. Hoża 30) – kierownik – od 1 lutego 1944 r. N.N. („Adam Finis")[913], I zastępca – N.N. („Stanisław Prawnik"), II zastępca – N.N. („Józef Podolski"), III zastępca – N.N. („Bolesław Kruk"), kierownik służby śledczej – N.N. („Józef Korzeniowski")[914], wywiadowcy – N.N. („Wrók"), N.N. („Karol Czyżewski")[915], N.N. („Franciszek")[916].

Obwód II – Północ

Komendant (krypt. „Naczelny Inżynier") – N.N. („Witold Majerski")[917], I zastępca – od 15 grudnia 1943 r. Antoni Penker („Bowa")[918], od 15 lipca 1944 r. N.N. („Okrasa")[919], II zastępca – N.N. („Przemysław Okrasa"), adiutant (krypt. „Prowadzący meldunki") – N.N. („Michał Kwiatkowski"), kobieta – Dragertowa („Maryla"), następnie N.N. („Hanna Prawdzic")[920]. Kierownik służby śledczej – N.N. („Stanisław Sierpień")[921], następnie N.N. („Jan Feliński")[922], zastępca – N.N. („J. Feliński"), N.N. („Karski").

---

[902] *Ibidem*, k. 51 – ur. w 1915 r., bombardier, w AK od maja 1943 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[903] *Ibidem*, k. 56 – ur. w 1918 r., monter. Według kryptonimów wewnętrznych PKB „monter" oznaczał dowódcę plutonu – AAN, 202/II-43, Wykaz kryptonimów, k. 118.
[904] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 42 – ur. w 1910 r., straż więzienna, w PKB od 1944 r.
[905] W wykazie opublikowanym przez Marka Gettera (*Policja granatowa...*, s. 214) brak komisariatu X. Adres podaję za Januszem Marszalcem (*Ochrona porządku...*). Warto dodać, że przy ul. Szpitalnej 5 mieściła się komenda obwodowa (I) policji granatowej.
[906] Kierownikiem X komisariatu policji granatowej był kpt. Tadeusz Żmudziński, pracownik referatu „993/P" kontrwywiadu AK – M. Getter, *Policja polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Przegląd Policyjny" 1999, nr 1/2, s. 89.
[907] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 83 – ur. w 1911 r., handlowiec.
[908] *Ibidem*, k. 17 – ur. w 1907 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[909] Zdał 25 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 13.
[910] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 82 – ur. w 1905 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[911] *Ibidem*, k. 61 – ur. w 1918 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[912] *Ibidem*, k. 101 – ur. w 1922 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[913] Zdał 30 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 14.
[914] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 54 – ur. w 1906 r., nauczyciel, w PKB od czerwca 1944 r.
[915] *Ibidem*, k. 16 – ur. w 1909 r., w PKB od 1944 r.
[916] *Ibidem*, k. 25 – ur. w 1913 r., w PKB od lipca 1944 r.
[917] Komendantem obwodu Północ policji był mjr Mieczysław Tarwid – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 150–151.
[918] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 127 – ur. w 1903 r., w PKB od września 1942 r.
[919] *Ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 25 „Macieja Boryny" z 17 VII 1944 r., k. 19.
[920] Zdała egzamin na stopień oficerski dla kobiet 16 I 1944 r. – *ibidem*, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny" z 15 II 1944 r., k. 10.
[921] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 100 – ur. w 1891 r., policjant, w PKB od lipca 1943 r.
[922] *Ibidem*, k. 22 – ur. w 1898 r., policjant, w PKB od sierpnia 1943 r.

Komisariat II (ul. Kapucyńska 19) – kierownik – N.N. („Gronek Cinzano")[923], I zastępca – N.N. („Henryk Brandt"), kierownik służby śledczej – N.N. („J. Feliński"), N.N. („Tygrys")[924].

Komisariat III i IV/V[925] – kierownik – N.N. („Mieczysław Romanowski"), I zastępca – N.N. („Ignacy Stodoła")[926].

Komisariat VII (ul. Krochmalna 56) – kierownik – Józef Kędzierski („Nosek")[927], I zastępca – N.N. („Ludomir Dobrowolski"), II zastępca – Henryk Nowicki („Henrykowski"), kierownik służby śledczej – plut. N.N. („Łoś")[928], wywiadowcy – N.N. („Kula")[929], N.N. („Teresa Kruczek")[930], N.N. („Stanisław Sierpień").

Komisariat XII/XIII (ul. Daniłowiczowska) – kierownik – N.N. („Hajak"), I zastępca – N.N. („Aleksander Świda"), kierownik służby śledczej – N.N. („Marek Fort")[931], wywiadowcy – kpr. N.N. („Roman Kielczanin")[932], kpr. N.N. („Adam Mamut")[933], N.N. („Józef Rybak").

Komisariat XXVI (ul. Odrowąża 75[934]) – kierownik[935] – Leon Czarski („Październierski"), I zastępca – N.N. („Marek Zastuj"), kierownik służby śledczej – N.N. („Karski"), następnie N.N. („Ikar")[936], wywiadowcy – N.N. („Ikar"), N.N. („Maciek").

Obwód III – Południe

Komendant – Antoni Tomczak („Zygmunt Helba")[937], zastępca – N.N. („Alfred Szulima")[938], adiutant – N.N. („Jan Mazur"), kierownik służby śledczej – N.N. („Kazik Gryf"), zastępca – kpr. rez. N.N. („Marcin Dyląg")[939], N.N. („Stanisław Lubelski").

Komisariat I Kolejowy (Al. Jerozolimskie 43) – kierownik – N.N. („Karol Domański"), I zastępca – N.N. („Władysław Sendrzyński").

---

[923] W lipcu 1944 r. kierownikiem komisariatu II był kpt. Czesław Ciesielski, wcześniej kierownik komisariatu kolejowego II – AAN, 202/II-40, Pismo „Wartalińskiego" z 7 VII 1944 r., k. 15.

[924] Być może chodzi tu o Waldemara Szyndlera („Tygrys"), który w powstaniu warszawskim walczył w zgrupowaniu „Chrobry II" – K. Utracka, *Zgrupowanie AK „Chrobry II"*, Warszawa 2002, s. 270.

[925] Komisariaty III, IV i V znajdowały się na terenie getta, w okresie jego funkcjonowania były zamknięte. W getcie istniała nieuzbrojona policja żydowska – A. Podolska, *Służba Porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940–1943*, Warszawa 1996.

[926] Zdał 30 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 14.

[927] Kierownikiem komisariatu VII był kpt. Czesław Jacyna – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 326; AAN, 202/II-33, Protokół dochodzenia, k. 68.

[928] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 72 – ur. w 1892 r., policjant, w PKB od marca 1943 r.

[929] *Ibidem*, k. 62 – ur. w 1925 r., w AK od października 1942 r., w PKB od maja 1944 r.

[930] *Ibidem*, k. 58 – ur. w 1918 r., urzędniczka w policji, w PKB od sierpnia 1943 r.

[931] *Ibidem*, k. 24 – ur. w 1894 r., policjant, w PKB od września 1943 r.

[932] *Ibidem*, k. 45 – ur. w 1909 r., policjant, w AK od lipca 1941 r., w PKB od października 1943 r.

[933] *Ibidem*, k. 75 – ur. w 1913 r., w AK od lipca 1941 r., w PKB od października 1943 r.

[934] Janusz Marszalec (*Ochrona porządku...*) podaje adres ul. Bytomska 4.

[935] Kierownikiem XXVI komisariatu policji granatowej był kpt. Teofil Kierski, zastrzelony 30 III 1943 r. przez członków GL PPR – M. Getter, *Policja polska...*, s. 89.

[936] Najprawdopodobniej chodzi o aspiranta N.N. („Mieczysław Ikar"), który w powstaniu warszawskim był II zastępcą kierownika komisariatu VIII PKB – K. Utracka, *Zgrupowanie...*, s. 84.

[937] Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

[938] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.

[939] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 20 – ur. w 1905 r., policjant, w PKB od czerwca 1943 r.

Komisariat VI (ul. Miedziana 5) – kierownik – aspirant N.N. („Marian Zawiła")[940], I zastępca – por./podkomisarz Lucjan Gawroński („Jan Zawoja")[941], II zastępca – aspirant Kazimierz Czapski („Mieczysław Ryś")[942], kierownik służby śledczej – N.N. („Leon Ziemba"), wywiadowcy – N.N. („Karol Sowa")[943], kpr. pchor. N.N. („Jan Wiśniewski")[97624]. W okresie powstania warszawskiego oddziałem kobiecym kierowała Maria Niedziałkowska („Emka Krystyna")[945].

Komisariat VIII (ul. Śliska 52) – kierownik – N.N. („Józef Savari")[946], I zastępca – N.N. („Zbigniew Wilkosz")[947], kierownik służby śledczej – N.N. („Stefan Wilczur")[948]. W okresie powstania warszawskiego oddziałem kobiecym kierowała N.N. („Kuba Wiśniewska"), a jej zastępczynią była Anna Gorgas („Maria Podłogowska")[949].

Komisariat XI (ul. Poznańska 13) – kierownik – Antoni Siwiec („Adam Serafinek")[950], I zastępca – N.N. („Tomasz Majorek")[951], II zastępca – N.N. („Wacław Grom")[952], kierownik służby śledczej – N.N. („Kazik Gryf"), wywiadowca – N.N. („Józef Sęp").

Komisariat XVI (ul. Odolańska 5) – kierownik – N.N. („Stefan Dąbrowski"), I zastępca – N.N. („Albin Trzeciak")[953], II zastępca – N.N. („Jan Odolański"), kobieta – N.N. („Nana Malicka")[954].

Komisariat XX (ul. Czerniakowska 85[955]) – kierownik – N.N. („Adam Czarski"), I zastępca – N.N. („Marek Wiatr"), kobieta – N.N. („Julia Walczak")[956], kierownik służby

---

[940] Zdał 30 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 14. Według Katarzyny Utrackiej (*Zgrupowanie...*, s. 84) w czasie powstania warszawskiego aspirant N.N. („Zawiła") był pierwszym zastępcą kierownika komisariatu VI podkomisarza Lucjana Gawrońskiego („Jan Zawoja"). Dodajmy jeszcze, że według *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii Powstania Warszawskiego* (t. 5, s. 184) kpt. Lucjan Gawroński („Zawoja") był oficerem informacyjnym w zgrupowaniu AK „Chrobry II".

[941] AAN, 202/II-33, Protokół dochodzenia, k. 68 – ur. 9 VI 1913 r. w Lubstawie, powiat Koło, w PKB od 18 IX 1942 r.

[942] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.

[943] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 105 – ur. w 1902 r., policjant, w PKB od lutego 1944 r.

[944] *Ibidem*, k. 114 – ur. w 1909 r., policjant, w PKB od czerwca 1944 r.

[945] K. Utracka, *Zgrupowanie...*, s. 84.

[946] AAN, 202/II-33, Protokół dochodzenia, k. 68 – ur. 25 I 1913 r. w Warszawie, w ZWZ od 1939 r., w PKB od 1942 r.

[947] Zdał 25 II 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.

[948] Pseudonimu „Wilczur" używał Juliusz Garztecki, od września 1942 r. pracownik kontrwywiadu KG AK – H. Zakrzewska, *Niepodległość będzie twoją nagrodą*, t. 2, s. 112.

[949] K. Utracka, *Zgrupowanie...*, s. 84, 307. „Maria Podłogowska" zdała 23 XI 1943 r. egzamin na stopień oficerski PKB – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 18 „Macieja Boryny" z 20 XII 1943 r., k. 5.

[950] Antoni Siwiec (1907–1952), w latach 1942–1944 kierownik XI komisariatu PKB, następnie w ekspozyturze Urzędu Śledczego PKB, skazany 26 X 1951 r. przez Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy na karę śmierci, stracony 17 VI 1952 r. – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 159.

[951] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.

[952] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*.

[953] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*.

[954] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 137 – ur. w 1922 r., pielęgniarka, w PKB od września 1943 r. Zdała 23 XI 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 18 „Macieja Boryny" z 20 XII 1943 r., k. 5–7.

[955] Janusz Marszalec (*Ochrona porządku...*) podaje adres ul. Czerniakowska 40.

[956] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 136 – ur. w 1916 r., pielęgniarka, w PKB od lipca 1943 r.. Zdała 8 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski dla kobiet – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.

śledczej – N.N. („Stanisław Lubelski"), N.N. („Marcin Dyląg"), wywiadowcy – kpr. rez. N.N. („Zenon Zaporski")[957], kpr. rez. N.N. („Robert Sękalski")[958].

Komisariat XXIII (ul. Grójecka 26[959]) – kierownik – N.N. („Jan Śmiały")[960], I zastępca – N.N. („Edward Szymański")[961], wywiadowca służby śledczej – N.N. („Witold Wieczorkiewicz").

Obwód IV – Praga

Komendant – N.N. („Sęk"), od 1 września 1943 r. N.N. („Bronisław Dwernicki"), I zastępca – Stanisław Wojalski („Kostka")[962], II zastępca – N.N. („Bohdan Orlik"), kobieta – N.N. („Teresa")

batalion szturmowy obwodu Praga – od 15 lutego 1944 r. Marian Kowalski („Korab")
kierownik służby śledczej – N.N. („Konstanty Mieszkowski"), I zastępca – plut. N.N. („Ryszard Nyper")[963], II zastępca – N.N. („Bernard")[964].

Komisariat XIV (ul. Wileńska 11) – kierownik – N.N. („Marian Kołakowski"), I zastępca – sierż. N.N. („Bogusław")[965], kierownik służby śledczej – st. sierż. N.N. („Czesław Orzeł")[966], wywiadowca – st. sierż. N.N. („Zenon Burza")[967].

Komisariat XV (ul. Jagiellońska 9[968]) – kierownik – N.N. („Jan Szablewski")[969], I zastępca – N.N. („Lis")[970], kierownik służby śledczej – kpr. N.N. („Piotr Kondracki")[971], wywiadowcy – N.N. („Jerzy Leszczuk"), N.N. („Zbigniew Kruk")[972].

Komisariat XVII (ul. Grochowska 172) – kierownik[973] – N.N. („Czesław Łoś"), I zastępca – Mieczysław Pączkowski („Turski"), kierownik służby śledczej – ppor. rez. N.N. („Józef Ząbkowski")[974], wywiadowcy – N.N. („Leon Gryf")[975], N.N. („Stanisław Stachura"), N.N. („Tomasz Rodak"), ppor. rez. N.N. („Kazimierz Kryspin")[976], N.N. („Zdzisław Lotos")[977].

---

[957] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 117 – ur. w 1904 r., policjant, w PKB od listopada 1943 r.
[958] *Ibidem*, k. 99 – ur. w 1911 r., policjant, w PKB od czerwca 1943 r.
[959] Janusz Marszalec (*Ochrona porządku...*) podaje adres ul. Sękocińska.
[960] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 17 „Macieja Boryny" z 20 X 1943 r., k. 4.
[961] Zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*.
[962] Zdał 6 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 12.
[963] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 80 – ur. w 1911 r., policjant, w PKB od sierpnia 1943 r.
[964] *Ibidem*, k. 4 – ur. w 1920 r., policjant, w AK od 1943 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[965] AAN, 202/II-40, Pismo „Bronisława" z 2 II 1944 r., k. 30 – ur. w 1900 r., policjant, w PKB od lipca 1943 r.
[966] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 86 – ur. w 1900 r., policjant, w AK od listopada 1942 r., w PKB od marca 1943 r.
[967] *Ibidem*, k. 10 – ur. w 1905 r., policjant, w PKB od sierpnia 1943 r.
[968] Janusz Marszalec (*Ochrona porządku...*) podaje adres ul. Odolańska 5.
[969] Być może st. sierż. Jan Szmidt – L.M. Bartelski, *Mokotów 1944*, Warszawa 1986, s. 359; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 157.
[970] Pseudonimu „Lis" używał policjant Marian Jarnicki, zamieszkały w Komorowie, współpracownik Ludwika Muzyczki – Informacje Józefy Pawlak dla autora z 15 I 1990 r. Innym policjantem używającym pseudonimu „Lis" był plut. Nita – A. Chmielarz, A.K. Kunert, *Spiska 14. Aresztowanie generała „Grota" – Stefana Roweckiego*, Warszawa 1983, s. 98.
[971] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 47 – ur. w 1910 r., kapral żandarmerii, w PKB od sierpnia 1943 r.
[972] *Ibidem*, k. 59 – ur. w 1920 r., w PKB od stycznia 1944 r.
[973] Kierownikiem XVII komisariatu policji granatowej był kpt. Piotr Kruk, członek TAP, aresztowany i rozstrzelany w październiku 1943 r. – M. Getter, *Policja polska...*, s. 89.
[974] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 119 – ur. w 1905 r., w PKB od sierpnia 1943 r.
[975] *Ibidem*, k. 30 – ur. w 1908 r., w PKB od września 1943 r.
[976] *Ibidem*, k. 60 – ur. w 1911 r., w PKB od września 1943 r.
[977] *Ibidem*, k. 69 – ur. w 1920 r., w policji od 1 V 1942 r., w PKB od czerwca 1944 r.

Komisariat XVIII (ul. Kartuska 1) – kierownik[978] – M. Kowalski („Korab"), I zastępca – N.N. („Szczerba"), kierownik służby śledczej – N.N. („Tadeusz Seoka"), wywiadowca – N.N. („Mieczysław Zakolski")[979].

Komisariat XXIV (ul. Tykocińska 16) – kierownik – N.N. („Bronisław Sokół"), I zastępca – N.N. („Wiktor"), kierownik służby śledczej – N.N. („Wacław Poker"), wywiadowcy – sierż. N.N. („Jastrząb")[980], N.N. („Józef Maj").

Komisariat XXV – kierownik – N.N. („Aleksander Tenaks"), I zastępca – N.N. („Roman Strzała"), kierownik służby śledczej – plut. N.N. („Adam Kraków")[981], wywiadowcy – N.N. („Marian Gewont")[982], kpr. rez. N.N. („Feliks Poprad")[983], N.N. („Ryszard Jeleń")[984].

Komisariat II Kolejowy (Dworzec Wschodni) – kierownik – N.N. („Wacław"), I zastępca – st. sierż. N.N. („Andrzej Brzeski")[985].

Komisariat Wodny (Wybrzeże Helskie 64) – kierownik – st. sierż. N.N. („Aleksander Nałęcz")[986], I zastępca – N.N. („Niedźwiedź")[987].

W październiku 1943 r. PKB liczył w Warszawie: 19 oficerów i 170 szeregowych zawodowych mundurowych, 1 oficera i 18 szeregowych służby kryminalnej, 52 oficerów i 512 szeregowych „elementu milicyjnego". Stan organizacyjny oceniono następująco: „Kadry Obwodów Komisariatów dostatecznie są zorganizowane i powiązane. Wyszkolenie prowadzone we wszystkich obwodach zadowalająco"[988]. W styczniu 1944 r. „Maciej Boryna" pisał do okręgowego delegata, że przewiduje na okres przejściowy osiągnięcie przez PKB i Straż Porządkową stanu około 15 tys. osób. Jednakże posiadał broń tylko dla 130 osób[989]. W lutym stan PKB oceniano na 7 tys. osób, „całkowicie zorganizowany, w 90% na członie cywilnym"[990]. W końcu lipca 1944 r. PKB podporządkowano Komitet Bezpieczeństwa Warszawy[991], utworzony przez „Unię" pod koniec 1940 r. pod wpływem zbrodni okupanta w Palmirach i Wawrze. W skład jego władz weszli: Franciszek Urbański – przewodniczący, Bronisław Nietyksza i Henryk Hołownia – wiceprzewodniczący,

---

[978] Kierownikiem XVIII komisariatu policji granatowej był ppor. Ryszard Sołtykiewicz, członek OW, rozstrzelany w maju 1943 r. za ukrywanie Żydów – M. Getter, *Policja polska...*, s. 89.

[979] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 116 – ur. w 1919 r., w PKB od lipca 1944 r.

[980] *Ibidem*, k. 37 – ur. w 1912 r., handlowiec, w PKB od sierpnia 1943 r.

[981] *Ibidem*, k. 57 – ur. w 1914 r., urzędnik, w PKB od maja 1943 r. Zdał 5 II 1944 r. egzamin na stopień podoficerski służby śledczej – AAN, 202/II-39, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny" z 15 II 1944 r., k. 10.

[982] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 28 – ur. w 1910 r., w PKB od sierpnia 1943 r. Zdał 5 II 1944 r. egzamin na stopień podoficerski służby śledczej – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny" z 15 II 1944 r., k. 10.

[983] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 91 – ur. w 1915 r., litograf, w PKB od października 1943 r. Zdał 5 II 1944 r. egzamin na stopień podoficerski służby śledczej – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny" z 15 II 1944 r., k. 10.

[984] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 39 – ur. w 1910 r., w PKB od sierpnia 1943 r. Zdał 5 II 1944 r. egzamin na stopień podoficerski służby śledczej – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 20 „Macieja Boryny" z 15 II 1944 r., k. 10.

[985] *Ibidem*, 202/II-40, Pismo „Bronisława" z 2 II 1944 r., k. 33 – ur. w 1897 r., policjant, odznaczony Krzyżem Zasługi i Krzyżem Niepodległości, w PKB od listopada 1943 r.

[986] *Ibidem*, k. 31 – ur. w 1886 r., odznaczony Krzyżem Zasługi, w PKB od stycznia 1944 r.

[987] Pseudonimu „Niedźwiedź" używał Antoni Janiszewski, zastępca kierownika brygady wywiadowczej płk. Wiktora Boczkowskiego-Boćkowskiego („Korwin") – J. Wilamowski, W. Kopczuk, *Tajemnicze wsypy...* , s. 270.

[988] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 36.

[989] AAN, 202/II-40, Pismo Bronisława Chajęckiego z 4 I 1944 r., k. 1.

[990] *Ibidem*, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[991] *Ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 26 Bronisława Chajęckiego z 26 VII 1944 r., k. 20.

Lejman, Kazimierz Filemonowicz – sekretarz. Celem KBW była ochrona pracy konspiracyjnej, rozpoznanie donosicieli i prowokatorów, pomoc dla zagrożonych członków konspiracji. Tym ostatnim umożliwiano zmianę mieszkania bądź wyjazd poza Warszawę, do majątków ziemiańskich położonych w różnych miejscowościach Generalnego Gubernatorstwa[992]. W KBW funkcjonowały następujące sekcje: bezpieczeństwa, informacji, propagandy, samorządu dzielnicowego, pracy, gospodarcza, młodzieży, kultury, bratniej pomocy i X[993]. Tutaj działał m.in. mjr Władysław Drzewicki („Czarny Władek")[994].

Działająca w ramach SP grupa bojowa „Pochodnia", poza prowadzeniem bieżących akcji dywersyjnych, była przygotowywana na wejście w skład PKB. Jednym z jej plutonów, działającym na Grochowie, dowodził kpt. Jerzy Wojciech Witkowski („Bilewicz"), a jego podwładnym był m.in. kpr. Eugeniusz Jan Wiśniewski („Stefan"). Obaj w czasie powstania warszawskiego walczyli w szeregach batalionu im. Łukasińskiego na Starym Mieście[995].

Zbliżający się okres jawnego wystąpienia spowodował rozbudowę PKB. Obok KBW włączono w jego skład organizację konspiracyjną strażaków („Budowa") i Straż Porządkową podlegającą SN. Od końca 1941 r. Zarząd Okręgu Stołecznego SN na polecenie Zarządu Głównego organizował „służbę bezpieczeństwa" na terenie miasta. Przy ZG SN istniała sekcja bezpieczeństwa. Do „służby bezpieczeństwa" mieli być kierowani wszyscy członkowie SN zdolni do noszenia broni, którzy odbyli szkolenie organizacyjne i ideowe[996]. W drugiej połowie 1942 r. Wydział Administracyjno-Samorządowy Zarządu Okręgu, kierowany od maja 1942 r. przez Tadeusza Dunin-Wąsowicza („1027"), opracował projekty organizacji policji i Straży Narodowej. Zorganizowaniem „służby bezpieczeństwa" na zlecenie Wydziału Administracyjno-Samorządowego zajmował się Wydział Organizacyjny, kierowany przez Tadeusza Macińskiego („Prus", „3097")[997]. W Wydziale Politycznym Zarządu Okręgu istniało „koło bezpieczeństwa"[998], kierowane przez „2280"[999], skupiające policjantów, urzędników i funkcjonariuszy władz bezpieczeństwa[1000]. Zadaniem wydziału była współpraca z władzami centralnymi w tworzeniu państwa narodowego, w tym zagadnienia bezpieczeństwa publicznego[1001]. W 1943 r. „oddziały liniowe" (hufiec „1179") wchodzące w skład Wydziału Organizacyjnego opracowały m.in. zagadnienie „Organizacja Straży Obywatelskiej"[1002]. W tym też roku dla „służby bezpieczeństwa" przyjęto nazwę Straż Porządkowa. Jej zadania określono następująco: ochrona kierownictwa politycznego SN na wszystkich szczeblach, zlikwidowanie wrogich poczynań i sił politycznych, wywiad polityczny, zapewnienie łączności w warunkach bojowych. Komendant okręgowy Straży Porządkowej podlegał Wydziałowi Organizacyj-

---

[992] B. Nietyksza, *Nadzieje, złudzenia, rzeczywistość. Wspomnienia z lat 1912–1945*, t. 1, Warszawa 1985, s. 318–319. Bronisław Nietyksza mieszkał w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 79, aresztowany 12 IV 1944 r.

[993] AAN, 202/II-15, Okólnik nr 3, k. 65.

[994] K. Popiel, *Na mogiłach przyjaciół*, s. 127–128.

[995] B. Ziółkowski, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński"*, s. 102–103.

[996] AAN, SN, 206/6, Sprawozdanie Zarządu Okręgu Stołecznego 1 I–31 XII 1941 r., k. 1–3.

[997] *Ibidem*, Sprawozdanie Zarządu Okręgu Stołecznego 1 VII–31 XII 1942 r., k. 13–28.

[998] Koło nie było chyba zbyt liczne, gdyż na 622 członków SN, których zawód jest znany, było tylko ośmiu policjantów.

[999] AAN, SN, 206/25, Pismo Tadeusza Macińskiego „3097" do „2738" z 3 V 1944 r., k. 243.

[1000] *Ibidem*, 206/4, Schemat organizacyjny, k. 59–60.

[1001] *Ibidem*, 206/14, Regulamin Wydziału Politycznego Okręgu Stołecznego SN, k. 1–6.

[1002] A. Janowski, *Okręg Stołeczny Stronnictwa Narodowego. Dzieje organizacji (1939–1944)* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2, s. 190.

nemu Zarządu Okręgu, a w skład jego sztabu wchodzili szefowie: organizacyjny, łączności oraz informacji. Podstawową komórką organizacyjną była sekcja (jedna plus pięć osób), trzy sekcje tworzyły drużynę, a trzy drużyny – pluton. Szef informacji prowadził za pośrednictwem brygad (w brygadzie kilka osób) wywiad polityczny oraz kontrwywiad wewnątrz własnej organizacji[1003]. Po przyjęciu Straży Porządkowej do PKB utworzono z niej Dział Strażnic, podlegający zastępcy komendanta miasta Władysławowi Cisowskiemu („Rychter"), i prowadzono intensywne szkolenia.

Późną wiosną 1944 r. do PKB włączono konspiracyjną organizację strażaków („Budowa"), dotychczas działającą w strukturach AK. Jej szefem był kpt. Zygmunt Marynowski („Mat"), szefem służby przeciwpożarowej Warszawy był mjr Zbigniew Borowy („Janina"), a w skład kierownictwa wchodzili jeszcze: mjr Kazimierz Pasek („Wydra"), por. Jan Czapski, ppor. Czesław Czmoch („Łukasik"). Szefowi podlegali kierownicy poszczególnych obwodów. Na Żoliborzu kierownikiem był mjr Franciszek Kowalski. Część starszych oficerów pożarnictwa nie zaakceptowała zmiany przydziału i pozostała w szeregach AK. W ramach Komendy Miasta PKB powstał osobny wydział, opracowano statut i regulamin służby. Nowym szefem, po rezygnacji Borowego, został starszy inspektor pożarnictwa Wacław Mierzanowski[1004]. W czerwcu przeprowadzono reorganizację i obsadzono stanowiska kierownicze.

Ekspozytura Urzędu Śledczego „Start"

Nasilenie bandytyzmu spowodowało podjęcie przez służbę bezpieczeństwa delegatury walki z tym zjawiskiem. W styczniu 1944 r. Bolesław Kontrym („Cichocki")[1005] skierował do dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych pismo, w którym przedstawiał koncepcję zwalczania bandytyzmu i utworzenia przeznaczonej do tego specjalnej komórki[1006]. Personel „Startu" liczył 51 osób: trzy osoby w kierownictwie, siedem w sekretariacie, cztery placówki po osiem osób oraz grupa likwidacyjna licząca dziewięć osób. Dysponował dziesięcioma lokalami konspiracyjnymi i ośmioma skrzynkami korespondencyjnymi[1007].

Kierownictwo „Startu" tworzyli: ppor. rez. Witold Pajor („Stanisław Różycki")[1008] – kierownik, kpt. Zygmunt Ojrzyński („Stefan Czarniecki")[1009] – I zastępca (w PKB od lutego 1944 r.), ppor. rez. Stanisław Nienałtowski („Michał Jaszczołt")[1010]

[1003] AAN, SN, 206/12, Instrukcja organizacyjna Straży Porządkowej, k. 15–23.

[1004] Z. Borowy, *Relacja o straży pożarnej* [w:] *Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, t. 1, cz. 1, s. 73–74.

[1005] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 93–95.

[1006] AAN, 202/II-40, Pismo Bolesława Kontryma ze stycznia 1944 r., k. 20; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 65–69.

[1007] AAN, 202/II-41, Notatka na temat „Startu", k. 15. W wykazie pracowników „Startu" (*ibidem*, k. 16–17) figuruje 31 osób. Brak obsady III i IV placówki.

[1008] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 94; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1909 r., prawnik, w „Starcie" od marca 1943 r.; Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Kraków 1990, s. 118.

[1009] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 13; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1905 r., prawnik – tu pseudonim „Stefan Czarnecki"; S. Bojemski, *Poszli w skier powodzi. Narodowe Siły Zbrojne w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa–Charlottesville 2002, s. 91–92, 99, 276, 286–287. Informacja podana przez Janusza Marszalca (*Ochrona porządku...*, s. 360), jakoby Zygmunt Ojrzyński wszedł do PKB już na początku 1943 r., nie odpowiada prawdzie. Bolesław Kontrym (AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania z 28 III 1949 r., k. 308) twierdził, że na początku 1944 r. zatrudnił do prac w Urzędzie Śledczym wiceprokuratora z Białegostoku Wacława Ellerta („Kowalski"). W wykazie sądów z 1939 r. Ellert nie występuje, natomiast wiceprokuratorem w Białymstoku był Ojrzyński i o niego tu najprawdopodobniej chodzi.

[1010] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – urzędnik skierowany do PKB przez Mariana Spychalskiego i Włodzimierza Lechowicza – W. Lechowicz, *Będziesz przeklinał...*, s. 28.

– II zastępca (w PKB od kwietnia 1943 r.), ppor. N.N. („Józef Nowakowski")[1011] – instruktor.

Placówka I Praga – plut. Reszetnik („Mieszko")[1012], st. sierż. W. Jedliński („Stefan Sławiński")[1013] – kolejni kierownicy, ppor. rez. N.N. („Ryszard Żbikowski")[1014] – zastępca kierownika, sierż. rez. N.N. („Stefan Florczyński")[1015], plut. rez. N.N. („Piotr Wilczyński")[1016], plut. rez. N.N. („Jan Jóźwiński")[1017], kpr. rez. N.N. („Mieczysław Rosochalski")[1018] – agenci, kpr. rez. N.N. („Stefan Korczyński")[1019] – łącznik.

Placówka II Śródmieście – ppor. Julian Czerwiakowski („Jerzy Tarnowski")[1020] – kierownik, Jadwiga Olesińska („Czerwińska") – zastępca[1021], plut. N.N. („Jan Ryś")[1022], sierż. pchor. N.N. („Ludwik Ludwikowski")[1023], sierż. Stanisław Getter („Stefan Barski")[1024], kpr. N.N. („Georg Korczyński")[1025] – agenci.

Placówka III Północ – Zbigniew Eime („Ilski")[1026] – kierownik od lutego do 15 lipca 1944 r., ppor. rez. Henryk Nowicki („Mieczysław Henrykowski")[1027] – zastępca, N.N. („Karol Lis")[1028], N.N. („Stefan Czeremis")[1029], kpr. rez. Eugeniusz Grzybowski („Kawaler")[1030] i kpr. N.N. („Stefan Łopatowski")[1031] – agenci.

Placówka IV Południe – Antoni Siwiec („Serafiuk"), następnie por. Stanisław Mierzeński („Ryszard Szczepański")[1032] – kierownicy, por. N.N. („Władysław Zawisza")[1033] – zastępca, N.N. („Jan Wasąg")[1034] i N.N. („Ryszard Łopacki")[1035] – agenci.

[1011] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1899 r., pracownik służby śledczej.
[1012] *Ibidem*, 202/II-40, Pismo „Bronisława" z 2 II 1944 r., k. 32 – ur. w 1912 r., policjant, w PKB od lipca 1943 r. Zdał 30 III 1944 r. egzamin na stopień oficerski – *ibidem*, 202/II-39, Rozkaz nr 22 „Macieja Boryny" z 12 IV 1944 r., k. 14.
[1013] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 103; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1909 r., prywatny detektyw, w „Starcie" od września–października 1943 r.; AIPN, 0330/8, t. 3, Protokół przesłuchania Witolda Pajora z 17 X 1951 r., k. 298.
[1014] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1913 r., urzędnik, w „Starcie" od września 1943 r.
[1015] *Ibidem*; AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 23 – ur. w 1901 r., urzędnik.
[1016] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 111 – ur. w 1906 r., technik, w „Starcie" od maja 1944 r.
[1017] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 40 – ur. w 1908 r., handlowiec, w „Starcie" od maja 1944 r.
[1018] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1896 r., policjant.
[1019] *Ibidem* – ur. w 1901 r., pracownik miejski.
[1020] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 108; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1911 r., w konspiracji od lutego 1940 r.
[1021] *Zawołać po imieniu...*, s. 423; AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1924 r., studentka medycyny, w „Starcie" od czerwca 1944 r.
[1022] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1905 r., pracownik Kripo, w „Starcie" od czerwca 1944 r.
[1023] *Ibidem* – ur. w 1907 r., urzędnik Kripo, w „Starcie" od czerwca 1944 r.
[1024] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 3; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1905 r., urzędnik Kripo, w „Starcie" od czerwca 1944 r.
[1025] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 48; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1909 r., muzyk, w „Starcie" od czerwca 1944 r.
[1026] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 34 – ur. w 1912 r., w PKB od grudnia 1943 r.
[1027] *Ibidem*, k. 32 – ur. w 1913 r., w PKB od listopada 1943 r.
[1028] *Ibidem*, k. 68 – ur. w 1888 r., kupiec, w PKB od lutego 1944 r.
[1029] *Ibidem*, k. 14 – ur. w 1916 r., w PKB od września 1943 r.
[1030] *Ibidem*, k. 43 – ur. w 1903 r., urzędnik, w PKB od lutego 1944 r.
[1031] *Ibidem*, k. 71 – ur. w 1914 r., handlowiec, kapral z cenzusem, w PKB od czerwca 1944 r.
[1032] *Ibidem*, k. 107 – ur. w 1903 r., urzędnik, w PKB od 1943 r.
[1033] *Ibidem*, k. 118 – ur. w 1906 r., urzędnik, porucznik marynarki, w PKB od 1942 r.
[1034] *Ibidem*, k. 109 – ur. w 1918 r.
[1035] *Ibidem*, k. 70 – ur. w 1923 r., kurs podoficerski PKB.

Kancelaria – Andrzej Czystowski („Mały")[1036], plut. rez. N.N. („Witold Kornacki") – archiwista[1037], Janina Manczarska-Orzeszkowska („Nina Bielicz") – łączniczka[1038], N.N. („Krystyna Słonianka") – maszynistka[1039], kpr. rez. N.N. („Stefan Korczyński")[1040] – łącznik, N.N. („Stefan Wilk")[1041].

Grupa Likwidacyjna – plut. rez. Antoni Staszewski („Orliński")[1042] – kierownik, a ponadto: N.N. („Marek Markowski")[1043], kpr. N.N. („Artur Sokołowski")[1044], kpr. Tadeusz Dubrowin („Siwek")[1045], N.N. („Feliks Bryła")[1046], kpr. N.N. („Zbigniew Orlewicz")[1047], kpr. Zdzisław Pospieszyński („Morowicz")[1048], N.N. („Władysław Rudy")[1049], kpr. N.N. („Ignacy Kowalski")[1050]. Do grupy likwidacyjnej „Startu" przydzielono pięć osób z oddziału dyspozycyjnego delegatury „Podkowa"[1051].

W dokumentacji konspiracyjnej zachowały się pseudonimy osób, których przydziałów nie znamy: por. rez. N.N. („Stanisław Aleksandrowicz")[1052] – wydział wykonawczy, N.N. („Bohun")[1053] – obserwator, por. rez. N.N. („Grzegorz Byliński")[1054] – informator, plut. N.N. („Józef Drzewiecki")[1055] – szofer, N.N. („Hanka Dzik")[1056], N.N. („Wacława Jagodzińska")[1057] – informatorka, ppor. rez. N.N. („Zenon Kaktus")[1058] – informator, N.N. („Kazik")[1059] – obserwator, por. rez. N.N. („Korybut")[1060] – instruktor PKB, N.N. („Marek Ma-

---

[1036] *Ibidem*, k. 74 – ur. w 1922 r., w AK od lutego 1940 r., w PKB od października 1943 r.; Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło...*, s. 217, 309.

[1037] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 50 – ur. w 1907 r., urzędnik, w PKB od marca 1944 r.

[1038] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1924 r., w „Starcie" od czerwca 1944 r.; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 5 – w PKB od stycznia 1944 r., „grupa p. Jaszczołta".

[1039] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 104 – ur. w 1922 r.

[1040] *Ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 49 – ur. w 1911 r., pracownik miejski.

[1041] *Ibidem*, k. 112 – ur. w 1903 r., w PKB od maja 1943 r., określenie zawodu – „zdun" oraz funkcji – „biuralista w sekretariacie Startu".

[1042] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1912 r., w PKB od lipca 1944 r.

[1043] *Ibidem*; AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 76 – ur. w 1923 r., artysta grafik, w PKB od 1944 r.

[1044] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1921 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.

[1045] *Ibidem* – ur. w 1922 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.

[1046] *Ibidem* – ur. w 1921 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.; AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 9 – tu rok urodzenia 1931.

[1047] AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 85 – ur. w 1924 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.

[1048] *Ibidem*, 202/II-40, Wyciąg z arkusza ewidencyjnego, k. 96; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17 – ur. w 1923 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.; zaginął 13 VIII 1944 r. na ul. Kruczej – *ibidem*, 202/II-40, Pismo „Stanisława Lechickiego" z 13 VIII 1944 r., k. 95.

[1049] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 96 – ur. w 1924 r., strzelec, w „Starcie" od lipca 1944 r.

[1050] *Ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 17; *ibidem*, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 55 – ur. w 1923 r., w „Starcie" od lipca 1944 r.

[1051] AIPN, 0330/8, t. 1, Uzasadnienie wyroku z 26 VI 1952 r. w sprawie przeciwko Bolesławowi Kontrymowi, k. 93.

[1052] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 1 – ur. w 1907 r., prawnik, sędzia, w PKB od marca 1943 r.

[1053] *Ibidem*, k. 6 – ur. w 1925 r., w ZWZ od grudnia 1940 r., w PKB od maja 1944 r.

[1054] *Ibidem*, k. 11 – ur. w 1903 r., inżynier tekstylny, w PKB od grudnia 1942 r.

[1055] *Ibidem*, k. 19 – ur. w 1896 r., zaprzysiężony w lipcu 1944 r.

[1056] *Ibidem*, k. 21 – ur. w 1892 r., pielęgniarka, w ZWZ od 1941 r., w PKB od maja 1944 r.

[1057] *Ibidem*, k. 35 – ur. w 1908 r., prawnik, urzędniczka gminna, zaprzysiężona w czerwcu 1943 r.

[1058] *Ibidem*, k. 41 – ur. w 1910 r., nauczyciel, zaprzysiężony w kwietniu 1943 r.

[1059] *Ibidem*, k. 44 – ur. w 1921 r.

[1060] *Ibidem*, k. 53 – ur. w 1888 r., policjant, zaprzysiężony 15 VI 1943 r.

kowski")[1061] – „Start", kpr. pchor. N.N. („Oberek")[1062], chor. N.N. („Pierot")[1063] – wywiadowca, N.N. („Jacek Pogorzelski")[1064], N.N. („Stefan Radzikowski")[1065] – „Start", plut. rez. N.N. („Piotr Rawski")[1066] – agent, N.N. („Maria Rudzka")[1067], N.N. („Stanisław Skowroński")[1068] – informator, N.N. („Aleksander Więckowski")[1069] – informator.

4.2. Wydział Skarbowy

Naczelnikiem w latach 1942–1944 był Kazimierz Niemski (Niemiec), naczelnik Wydziału Finansowego Zarządu Miasta[1070]. W „Teczce" kierownikiem Oddziału Skarbu był dyrektor Komunalnej Kasy Oszczędności Bolesław Chomicz[1071].

4.3. Wydział Oporu Społecznego (KWC)

Kierownikiem Walki Podziemnej w Warszawie był Eustachy Krak („Zoi"). W 1943 r. było 33 pracowników etatowych, a na ich działalność wydano 144 050 zł[1072]. Działającym w ramach KWP wydziałem dywersji osobowej kierował do kwietnia 1944 r. Włodzimierz Lechowicz („Morski"), a podlegały mu trzy działy: dochodzeniowo-śledczy (krypt. „Magiel"), kierowany przez Stanisława Mikulskiego („Latawiec"), a od stycznia 1944 r. Kazimierza Moczarskiego („Maurycy")[1073], obserwacyjny, kierowany przez Stanisława Nienałtowskiego („Zbroja"), i likwidacyjny, kierowany przez Alfreda Kurczewskiego („Ambrozja", „Ambroży")[1074]. W dziale dochodzeniowo-śledczym pracowali m.in. Jerzy Bay (Mieczysław Góralczyk), Jerzy Macierakowski („Moll"), Zofia Moczarska („Malina"), Janina Zintel („Grażyna"), st. sierż. Henryk Łuczak[1075]. W dziale obserwacyjnym zapewne działały osoby z „grupy »Jaszczołta«": Jadwiga Olesińska („Dziunia Czerwińska")[1076], N.N. („Kłapouch")[1077], Hanna Wasilewska-Kołakowska („Hanka Wirska")[1078] i N.N. („Danka Wojciechowska")[1079].

[1061] *Ibidem*, k. 73 – ur. w 1920 r., mechanik samochodowy, zaprzysiężony w 1944 r.
[1062] *Ibidem*, k. 81 – ur. w 1920 r., w ZWZ od lutego 1940 r., w PKB od października 1943 r., 12 IV 1944 r. zdał egzamin na kursie śledczym.
[1063] *Ibidem*, k. 88 – ur. w 1897 r., policjant, zaprzysiężony w maju 1944 r.
[1064] *Ibidem*, k. 90 – ur. w 1925 r., zaprzysiężony w kwietniu 1943 r.
[1065] *Ibidem*, k. 92 – ur. w 1919 r., mechanik samochodowy.
[1066] *Ibidem*, k. 93 – ur. w 1891 r., policjant, zaprzysiężony w kwietniu 1944 r.
[1067] *Ibidem*, k. 97 – ur. w 1897 r., nauczycielka, zaprzysiężona w maju 1944 r.
[1068] *Ibidem*, k. 102 – ur. w 1918 r., szkoła miernicza, przed wojną Politechnika Warszawska, w PKB od listopada 1943 r.
[1069] *Ibidem*, k. 110 – ur. w 1908 r., przed wojną w Wojskowym Instytucie Geograficznym, w PKB od września 1943 r.
[1070] *Kazimierz Niemski. Nekrolog*, „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 469; W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 772.
[1071] G. Górski, *Działalność Okręgowych Delegatur...*, s. 111; *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia...*, Warszawa 1983 (przedruk), s. 39.
[1072] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 247.
[1073] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 116–119.
[1074] T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 341–342; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 74.
[1075] K. Moczarski, *Zapiski*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 1990, s. 157–161.
[1076] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 15 – ur. w 1924 r., zaprzysiężona w styczniu 1944 r., od czerwca 1944 r. w „Starcie".
[1077] *Ibidem*, k. 46 – ur. w 1923 r., w AK od kwietnia 1940 r., w PKB od czerwca 1944 r.
[1078] *Ibidem*, k. 113; AAN, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1924 r., zaprzysiężona w styczniu 1944 r., od czerwca 1944 r. w „Starcie"; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 377–378.
[1079] AAN, 202/II-42, Arkusz ewidencyjny, k. 115; *ibidem*, 202/II-41, Wykaz pracowników „Startu", k. 16 – ur. w 1925 r., studentka medycyny, zaprzysiężona w styczniu 1944 r., od czerwca 1944 r. w „Starcie".

W grudniu 1943 r. został zorganizowany oddział bojowy KWP (krypt. „Czyn"-„Roman"). Dowodził nim ppor. Stanisław Sękowski („Michał", „Rugia")[1080], a na czele jego sekcji stali: Józef Gumowski („Grzmot")[1081], Edmund Rosochacki („Jerzy") i Wojciech Lewandowski („Wojtek"). W skład oddziału wchodzili ponadto: Witold Rycelski („Diabeł"), Czesław Pałasz (Jan Kwiatkowski, „Pionier"), Mieczysław Kiełbiński („Fidelis", „Socha"), Jerzy Kubalski („Jur", „Lechita"), N.N. („Mirek"), N.N. („Perełka"), N.N. („Janek") i N.N. („Mieczysław")[1082]. Do lipca 1944 r. oddział wykonywał akcje likwidacyjne, przeprowadził atak na kolonistów niemieckich w Kępie Kiełpińskiej, a 11 czerwca akcję uwolnienia ze szpitala Jana Bożego piętnastu więźniów. W czasie powstania warszawskiego walczył w Kampinosie[1083]. W akcjach likwidacyjnych na terenie miasta brał udział liczący kilkadziesiąt osób oddział dyspozycyjny delegatury dowodzony przez kpt. Bolesława Kontryma („Żmudzin"), którego zastępcami byli ppor. rez. Józef Zatryb („Krzysztof") i ppor. rez. Stefan Rodkiewicz („Bronowski")[1084].

W lutym 1944 r. warszawski Komitet Oporu Społecznego obejmował ponad sto osób, w tym kilkunastoosobową grupę egzekucyjną, oraz około stu mężów zaufania w różnych instytucjach miejskich i gospodarczych. W skład komitetu wchodzili przedstawiciele „grubej czwórki", a nie było przedstawiciela SOS[1085]. W stolicy działał jeden Cywilny Sąd Specjalny (krypt. „Dworzec") dla Warszawy i województwa. Przewodniczącym od listopada–grudnia 1942 r. był Eugeniusz Ernst („Pawłowski", „Piotrowski")[1086], sędziami byli Cichowski, Józef Łaszkiewicz[1087] i Otton Wecsile[1088], prokuratorem zaś Stanisław Koziołkiewicz („Alfa")[1089]. Sąd wydał kilkadziesiąt wyroków śmierci, głównie na agentów gestapo, konfidentów, denuncjatorów prześladujących Żydów. Funkcjonowały także dwie Komisje Sądzące, które wydały kilkadziesiąt wyroków. Szeroko prowadzono (m.in. „Wawer") akcję plakatową i wykonywania napisów na murach. Wysłano także kilkaset listów z upomnieniami do osób „błądzących". Prowadzono również propagandę szeptaną, nakłaniającą do sabotażu, oraz antykomunistyczną. W stolicy istniał Społeczny (okręgowy) Komitet Antykomunistyczny[1090].

4.4. Wydział Opieki Społecznej

Nie znamy daty jego powstania, w 1943 r. nie było w nim pracowników etatowych. Na opiekę społeczną w 1943 r. wydano 400 tys. zł[1091].

[1080] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 141.

[1081] Aresztowany w 1947 r., stracony 23 X 1952 r. z wyroku WSR w Warszawie – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 63–64.

[1082] T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 343; K. Moczarski, *Zapiski*, s. 158–159.

[1083] S. Pietras, *POZ...*, s. 147–148; J.Z. Sawicki, *„Obroża" w konspiracji...*, s. 203–204.

[1084] J. Zatryb, *Pamiętnik napisany w niewoli*, s. 113.

[1085] W skład warszawskiej egzekutywy SOS wchodzili: Franciszek Urbański – prezes, Bronisław Nietyksza – wiceprezes i Leszek Wyrzykowski – sekretarz; B. Nietyksza, *„Warszawianka"* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2, s. 315.

[1086] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 62–63.

[1087] *Ibidem*, t. 3, s. 112.

[1088] *Ibidem*, t. 3, s. 173.

[1089] *Ibidem*, t. 1, s. 101–102; K. Moczarski, *Zapiski*, s. 322; L. Gondek, *Polska karząca...*s. 63; AAN, 202/II-43, Pismo „Alfy" do kierownictwa „Startu" z 28 IV 1944 r., k. 37–38.

[1090] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie ze zjazdu kierowników oporu społecznego w lutym 1944 r.

[1091] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 247.

4.5. Wydział Robót Publicznych

Nie znamy daty jego utworzenia. W 1943 r. nie miał pracowników etatowych. Na działalność otrzymano w tym roku 10 tys. zł[1092].

4.6. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Tajnym nauczaniem kierował Bronisław Chróścicki, a w biurze pracowali ponadto: Stanisław Dobraniecki, Władysław Szubzda, Józef Derlikowski, Józef Kuran, Kazimierz Staszewski, Wacław Tułodziecki[1093], Michał Gładysz, Helena Kasperowicz, Wincenty Czerwiński[1094]. W 1943 r. na etacie było pięciu pracowników. Na tajne nauczanie wydatkowano 825 250 zł[1095]. Na przełomie 1943 i 1944 r. kierownikiem tajnego kuratorium dla Warszawy został Tadeusz Kupczyński[1096]. W tym czasie tajne szkolnictwo powszechne obejmowało tysiąc nauczycieli oraz 16 tys. uczniów[1097]. W lutym 1944 r. w jawnym szkolnictwie powszechnym w Warszawie pracowało 1440 nauczycieli, a uczniów było około 65 tys.[1098]

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie delegatury znajdowali się kierownik, referent organizacyjny oraz łącznik (łączniczka?)[1099].

5. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo (krypt.: „Akwarium", „Mieszkanie przy sklepie", „Ogródek", „Sad")

W lipcu 1941 r. stronnictwa skupione w PKP, przy biernej postawie PPS, wysunęły na stanowisko delegata okręgowego na „Warszawa okręg" Józefa Kwasiborskiego z SP, a na jego zastępcę – Aleksandra Bogusławskiego z SL[1100]. Nominacje, podpisane przez ministra spraw wewnętrznych prof. Stanisława Kota już 27 sierpnia 1941 r.[1101], przekazano drogą radiową depeszą z 30 sierpnia. Delegat objął urzędowanie pod pseudonimami: „Niemira", „Pion" i „Praski". Jego zastępca („Piński", „Poleski") pełnił obowiązki od listopada 1941 r. najprawdopodobniej do połowy 1943 r.[1102] Po nim od połowy 1943 r.

[1092] *Ibidem*.

[1093] Wacław Tułodziecki (1904–1985), nauczyciel, członek PPS, członek Prezydium ZG ZNP, mieszkał w Warszawie przy ul. Smulikowskiego 1, w czasie okupacji członek TON, w latach 1948–1952 dyrektor Zaocznego Studium Nauczycielskiego Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, członek PZPR, w latach 1956–1959 wiceprezes ZG ZNP – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 124, 262; T. Mołdawa, *Ludzie władzy...*, s. 435.

[1094] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 83–84.

[1095] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 247.

[1096] J. Kaźmierska, *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939–1944*, Warszawa 1980, s. 174; M. Sławoszewska, *Kupczyński Piotr Tadeusz* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów...*, t. 1, s. 119–120.

[1097] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 184.

[1098] *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, M. Getter, J. Kazimierski, J. Kaźmierska, Warszawa 1987, s. 763.

[1099] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.

[1100] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" z 30 VII 1941 r., k. 53; Depesza Cyryla Ratajskiego z 30 VII 1941 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 196.

[1101] SPP, MSW, t. 15, Akt nominacji, k. 75c; Akt nominacji dla Józefa Kwasiborskiego [w:] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 111. Kazimierz Przybysz twierdził (*Konspiracyjny ruch...*, s. 235), opierając się na relacji Józefa Kwasiborskiego, że nominacja nastąpiła w listopadzie 1941 r.

[1102] Marcin Wichmanowski w obszernym biogramie Bogusławskiego (*Aleksander Bogusławski (1887–1963) – polityk ruchu ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30, s. 231–254) powtórzył stare informacje, jakoby pełnił on funkcję zastępcy delegata ODR Warszawa-okręg od połowy 1943 r. Przytaczane od wielu lat, opierają się one na wspomnieniach Bogusławskiego przechowywanych w BZNO. W połowie 1943 r. Bogusławski został zastępcą delegata okręgowego, ale na województwo łódzkie. Grzegorz Górski (*Działalność Okręgowych Delegatur...*, s. 109) pseudonimy „Poleski" i „Piński" przypisuje „mecenasowi Tłuchowskiemu, zastępcy ODR Warszawa-miasto".

zastępcą delegata okręgowego był inny członek SL Józef Fabijański („Brzozowski")[1103] oraz dotychczasowy delegat ODR Ciechanów Kazimierz Iłowiecki („Sierpski") z SN, a także Adam Obarski z PPS-WRN. Punkt kontaktowy ODR mieścił się w Warszawie w siedzibie Warszawskiej Kasy Komunalnej przy ul. Zgoda, gdzie pracował Józef Kwasiborski[1104].

5.1. Wydział Administracyjny

Naczelnikiem był Felicjan (Witold) Pawłowski („Marek")[1105]. W 1943 r. na etacie DSW było 101 pracowników. Na funkcjonowanie wydziałów podlegających DSW w 1943 r. wydano 870 372 zł i 45 800 marek[1106]. W początkach 1945 r. na etacie było jedenastu pracowników biura ODR i siedem osób w terenie[1107].

5.2. Wydział Bezpieczeństwa

Naczelnik działał już od października 1942 r.[1108] W lecie 1943 r. został zorganizowany „Stożek"[1109], który pracował do czerwca 1945 r.[1110] Od drugiej połowy (wrzesień?) 1943 r. naczelnikiem był Kazimierz Więckowski („Dr Łukasz") z „Teczki", gdzie był zastępcą kierownika bezpieczeństwa[1111], a jego zastępcą był Adam Tyczyński („Jur", „Urban"), także z „Teczki"[1112]. Do delegatury zostali również przekazani kolejni pracownicy Oddziału Bezpieczeństwa WW Obszaru Warszawskiego AK: N.N. („Witold") – kierownik Brygady Wywiadowczej, Antoni Kołodziejski („Budziłowicz", „Mateusz")[1113] – referent polityczno-narodowościowy, Jan Kwiatkowski („Kotwicz")[1114] – referent bezpieczeństwa, Marceli Poznański („Kaszub")[1115] – referent prasowy, Kazimierz

---

[1103] Józef Fabijański (1903–1955), od 1931 r. w SL, w latach 1928–1938 pracownik Ministerstwa Skarbu, w konspiracji członek SL „Roch", od grudnia 1943 r. (?) zastępca delegata okręgowego, od 1945 r. w PSL, a od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 110.

[1104] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 236.

[1105] AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 74; *ibidem*, 00231/151, t. 21, Protokół przesłuchania Kazimierza Iłowieckiego z 15 VI 1948 r., k. 155 – tu Felicjan Pawłowski („Magister"); G. Górski, *Administracja...*, s. 253; W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 2. Być może chodzi tu o Witolda Pawłowskiego (1911–1983), w latach 1940–1942 zastępcę komendanta Warszawskiego Okręgu NOW, uczestnika powstania warszawskiego – K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone*, s. 484.

[1106] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r.

[1107] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r.

[1108] Według powojennych zeznań Kazimierza Iłowieckiego (AIPN, 00231/151, t. 21, k. 155) miał to być były starosta łowicki, zmarły w 1943 r. Jego zastępcą miał być Antoni Olszewski, prokurator Sądu Okręgowego w Krzemieńcu – zginął w styczniu 1945 r.

[1109] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[1110] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 95.

[1111] WIH, III/28/2, Wykaz pracowników „Teczki", k. 7 – od marca 1940 r. w ZWZ.

[1112] *Ibidem* – od marca 1940 r. w ZWZ, kierownik Brygady Wywiadowczej WW Obszaru Warszawskiego AK.

[1113] Zmarł 15 VII 1978 r. – „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17, s. 490.

[1114] Prawdopodobnie chodzi o Feliksa Kwiatkowskiego („Zawadzki"), który był przed wojną kierownikiem brygady wywiadowczej pracującej na zlecenie Samodzielnego Referatu Informacji DOK I w Warszawie na odcinku antykomunistycznym – AIPN, 0330/280, t. 6, Zeznania Jana Bartosiewicza z 27 II 1949 r., k. 8; *ibidem*, Zeznania Jana Bartosiewicza z 20 XI 1949 r., k. 12. Według zeznań Kazimierza Bartniczka z 10 X 1950 r. (AIPN, 0192/730, t. 2, k. 26) chodzi o Jana Kwiatkowskiego.

[1115] Marceli Poznański (1893–1956), pracownik SKSS, w 1943 r. więziony na Pawiaku i w obozie na Majdanku, od 1945 r. pracował jako kierownik biliotek w Warszawie – H. Korczyk, *Poznański Marceli* [w:] *PSB*, t. 28, s. 299.

Bartniczek („Cegielski", „Gieryłło") – rejestrator, N.N. („Bejzym", „Mongoł") i N.N. („Janusz") – informatorzy[1116]. Według Grzegorza Górskiego pracował tu ponadto Kamiński[1117]. W początkach 1944 r. organizacja wydziału przedstawiała się następująco: „Naczelnik wydziału Bezp[ieczeństwa], Kierownicy referatów organizacyjnego, inspekcyjnego, polityczno-prasowego oraz kilkunastoosobowy zespół referatu informacyjnego. We wszystkich powiatach części województwa należących do GG co najmniej dwuosobowe referaty bezpieczeństwa. W pozostałych tzw. obwodu ciechanowskiego – wobec stałych represji – stan jest płynny"[1118].

5.2.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem PKB był mjr Franciszek Walter[1119] („Doktor", „Wiśniewski"), a instruktorem SS – Stanisław Laskowski („Świda")[1120], jego zastępcą zaś rolnik i leśnik (a także myśliwy) Jerzy Nowicki z „Unii". Zastępcą komendanta PKB miał być por. policji Rudzki[1121], a naczelnikiem Urzędu Śledczego Zbigniew Eime. Lokale kontaktowe mieściły się przy ul. Natolińskiej 8 oraz ul. Tłomackie[1122]. Wykorzystywano także mieszkanie Nowickiego przy ul. Dobrej. W pracach nad budową PKB brał udział senator Michał Łazarski („Bartek"), także z „Unii", który zginął w powstaniu warszawskim[1123].

Pewną kwotę na „policję" okręgowa delegatura wypłaciła w końcu 1942 r.[1124] W październiku 1943 r. PKB w województwie warszawskim liczył: 12 oficerów i 312 szeregowych zawodowych mundurowych, 2 oficerów i 41 szeregowych służby kryminalnej, 14 oficerów i 600 szeregowych „elementu milicyjnego". Stan organizacyjny oceniano następująco: „Komendy Obwodowe i Powiatowe zorganizowane i obsadzone. Wszystkie jednostki powiązane są z elementem milicyjnym. Kierownictwo spoczywa w rękach zawodowców"[1125]. W początkach roku następnego pisano: „większość powiatów posiada komórki bezpieczeństwa PKB zmontowane odgórnie oraz w dołach kadrowo oparte głównie na członie cywilnym"[1126]. Zorganizowano trzy obwody PKB. Pierwszym, obejmującym po-

---

[1116] W. Grabowski, *„Teczka" nadal nieznana...*, s. 135.

[1117] G. Górski, *Działalność Okręgowych Delegatur...*, s. 117.

[1118] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[1119] Indeks represjonowanych, id 19456 – mjr Jerzy Walter, „komendant policji", aresztowany w 1944 r., więziony w Borowiczach i Swierdłowsku, 13 XI 1947 r. wysłany transportem do Polski. Według powojennych zeznań Bolesława Kontryma (AIPN, 0330/8, t. 3, k. 324) komendantem PKB na województwo warszawskie był kpt. (nadkomisarz PP) Karol Walter, były oficer Oddziału II WP, który w drugiej połowie lat trzydziestych przeszedł do Policji Państwowej. Według *Rocznika Oficerskiego 1932*, Warszawa 1932, s. 68, 566, w WP był kpt. Franciszek Karol Walter, ur. 14 XI 1895, służył w 36 pp. Co ciekawe, w *Roczniku Oficerskim 1928*, Warszawa 1928, s. 227, występuje oficer Karol Walter o tej samej dacie urodzenia.

[1120] Stanisław Laskowski, ur. w 1914 r., adwokat, członek ZMW RP, PAML i SL, w konspiracji członek Komendy Okręgu II (województwo warszawskie) BCh, w latach 1945–1947 sekretarz Zarządu Wojewódzkiego PSL, w latach 1947–1952 poseł do sejmu – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 227–228; S. Laskowski, *Relacja w sprawie działalności w Delegaturze Rządu*, mps, kopia w zbiorach autora.

[1121] AIPN, 0397/134, t. 2, Zeznania W.F. z 7 XI 1949 r., k. 90; *ibidem*, Zeznania „Jerzego" z 14 IX 1950 r., k. 85. Według tych ostatnich zeznań por. Rudzki miał odejść przed powstaniem warszawskim z PKB „do organizacji, która przygotowywała kadry na teren Gdańska".

[1122] Informacje Stanisława Laskowskiego dla autora z 1988 r. Według Stanisława Tabisza (*Uzupełnienie...*, s. 97) komendantem PKB był mjr Wróblewski. J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 58.

[1123] K. Popiel, *Na mogiłach przyjaciół*, s. 139; J. Braun, *„Unia"*.

[1124] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Utrzymania porządku" za październik–grudzień 1942 r., k. 29–31a – niestety, kwoty wydatkowanej nie znamy.

[1125] *Ibidem*, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 36.

[1126] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

wiaty: ostrowski, siedlecki, sokołowski i węgrowski, kierował por. Kamiński, a jego zastępcą był N.N. („Grotowski"). Drugi obwód obejmował powiaty: grójecki, miński i radzymiński. Kierował nim mjr N.N., a jego zastępcą był N.N. („Leonarski"). W skład trzeciego obwodu wchodziły powiaty: błoński, garwoliński i sochaczewski. Kierował nimi N.N. („Błoński"). Powiat warszawski funkcjonował samodzielnie, a na czele PKB stał kpt. policji granatowej Wojciechowski, jego zastępcą był N.N. („Wołodyjowski")[1127].

Przynajmniej od września 1944 r. do lutego 1945 r. z budżetu ODR finansowano baon rezerwowy SS. Jeszcze w czerwcu 1945 r. wypłacono pobory piętnastu oficerom i szeregowym PKB oraz SS[1128].

5.3. Wydział Samorządu

Naczelnikiem był Zygmunt Idziak z SL, jednocześnie kierownik konspiracyjnego Związku Zawodowego Pracowników Samorządu Terytorialnego, aresztowany w kwietniu 1943 r. Według MBP naczelnikiem był Mieczyński[1129].

5.4. Wydział Prasy i Informacji

Naczelnikiem był Wojciech Winkler („Antoni", „Halicki", „Wilczewski"), a jego zastępcą Stanisław Edward Bury („Rus"). W 1943 r. na etacie było trzech pracowników, a wydatki wydziału wyniosły 86 591 zł[1130]. Stan prac przedstawiano następująco: „Kierownikiem referatu informacji i propagandy był p. Halicki, jego zastępcą p. Rus. Komórka pracowała dobrze, co miała w dużym stopniu ułatwione przez łatwość otrzymywania materiałów z centrali i przez łatwość przekazywania swoich materiałów do centrali. Służba informacyjna była najlepiej postawiona z wszystkich okręgów. Archiwa mieli obfite i starannie skompletowane. Przed powstaniem zbierali materiały dokumentacyjne swego terenu z planem przygotowania ogólnej publikacji. Mieli zorganizowaną dobrze sieć informatorów powiatowych, z którymi utrzymywał kierownik ścisły kontakt osobisty (podróże i konferencje). W r. 1943 wydawali przez parę miesięcy drukowaną kronikę Oporu Społecznego. Wiosną 1944 roku przystąpili do regularnego wydawania tygodnika »Przewodnik Terenowy«, który był redagowany w Warszawie i rozsyłany w odpisach maszynowych co środa do 13 powiatów, gdzie przebijano go na powielaczach. Był to jedyny okręg o dobrze zorganizowanej sieci powielaczy powiatowych. »Przewodnik Terenowy« był dobrze redagowanym pismem politycznym. Wychodził i po powstaniu. Z powiatami włączonymi do Rzeszy kontakt był ścisły. Informacje z tamtych terenów dostarczano Centrali, prasa jednak nasza nie miała tam wielu odbiorców, tak jak zresztą na wszystkich terenach włączonych do Rzeszy"[1131]. W lipcu 1944 r. planowano uruchomienie punktów informacyjnych „Membrany" w Łowiczu (lub Sochaczewie), Skierniewicach, Żyrardowie, Ostrowi Mazowieckiej i Grójcu. Na etacie pracowała wówczas jedna osoba[1132]. Na terenie województwa siecią ODR rozprowadzano w końcu 1943 r. 1500 egzemplarzy

---

[1127] AIPN, 0397/134, t. 2, Zeznania „Jerzego" z 14 IX 1950 r., k. 80.
[1128] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 95.
[1129] AIPN, 00231/99, t. 2, k. 78; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 237.
[1130] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 248.
[1131] AAN, 202/III-3, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.
[1132] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności „Membrany", k. 59–60.

„Rzeczpospolitej", uruchomiono ponadto punkty przebitkowe w sześciu powiatach. W czerwcu 1944 r. przez sieć delegatury kolportowano tylko 500 egzemplarzy „Rzepy"[1133].

Wydział pracował do czerwca 1945 r. Na etacie byli wówczas kierownik oraz referent propagandy[1134].

5.5. Wydział Robót Publicznych

Naczelnikiem wydziału miał być Mikołaj Maksyś, a w 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik. Wydatkowano w tym czasie 2045 zł[1135]. W 1944 r. przygotowano *Okólnik w sprawie uruchomienia robót publicznych*[1136]. Zakładał on rozpoczęcie, zaraz po uwolnieniu terenu spod okupacji, robót niewymagających specjalistycznego sprzętu: rozbiórki zburzonych domów, uprzątania placów, naprawiania dróg, usuwania zniszczeń wojennych. W pracach tych zamierzano angażować jak najwięcej osób, aby zapobiegać bezrobociu. Podziemna administracja miała przygotować w okresie konspiracji wykaz najpilniejszych prac oraz rozpoznać stan fabryk, zwłaszcza produkujących materiały budowlane.

5.6. Wydział Rolnictwa

Naczelnikiem był Franciszek Kielan z SL, działacz spółdzielczości rolniczo-handlowej[1137]. W 1943 r. na etacie było pięciu pracowników, a wydatkowano 11 820 zł[1138].

5.7. Wydział Oporu Społecznego (KWC)

Kierownikiem Walki Cywilnej był Wojciech Winkler („Wilczewski"), a jego zastępcą Stanisław Edward Bury („Rus"). Na okres od stycznia do kwietnia 1943 r. okręgowe KWC otrzymało 20 tys. zł., a w całym roku wydatkowano na „Czyn" 116 849 zł[1139]. Z tych funduszy pokrywano wydatki kierownika oraz kuriera. Pracę prowadzono wspólnie z Wydziałem Informacji i Prasy[1140]. W końcu 1943 r. na etacie „Czynu" byli: kierownik, jego zastępca, referent sabotażu, referent sądowy, kierownik powiatu warszawskiego, inspektor powiatu warszawskiego, referent organizacyjny powiatu warszawskiego, łącznik powiatu warszawskiego, kurier, sekretarze w czternastu kompletach sądzących (CSS i KS). Dysponowano lokalem biurowym, trzema lokalami kontaktowymi, skrzynką pocztową i sześcioma lokalami w powiatach[1141]. Zorganizowano Komitet Oporu Społecznego, do którego wchodzili przedstawiciele „grubej czwórki", poza SN, oraz przedstawiciel SOS. Komórki oporu społecznego istniały w jedenastu powiatach, funkcjonowały „ekspozytury" dla dwunastu powiatów na ziemiach włączonych do III Rzeszy (jeden przedstawiciel na dwa–trzy powiaty). Powołano dwa Cywilne Sądy Specjalne w Warszawie i w Płocku.

[1133] *Ibidem*, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PI" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.
[1134] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 97–98.
[1135] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 248; AIPN, 00231/99, t. 2, k. 78.
[1136] AAN, 202/II-2, Okólnik w sprawie uruchomienia robót publicznych, k. 74–76.
[1137] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 237.
[1138] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 249–250.
[1139] *Ibidem*, k. 248.
[1140] AAN, 202/XVIII-3, Sprawozdanie z kontroli „Czynu" za styczeń–kwiecień 1943 r., k. 4. W końcu 1942 r. na etacie „Walki Cywilnej" były trzy osoby – *ibidem*, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „Utrzymania porządku" za październik–grudzień 1942 r., k. 29–31a.
[1141] *Ibidem*, 202/III-4, Preliminarz „Czynu" na 1944 r., k. 5. Według sprawozdania „Niku" za 1943 r. (AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218) na etacie było szesnastu pracowników.

Wydały one kilkadziesiąt wyroków, wykonywanych przez własną grupę egzekucyjną. Tylko w ciągu jednego tygodnia zlikwidowano 25 Niemców oraz ich agentów[1142]. Było także osiem Komisji Sądzących w powiatach oraz jedna okręgowa. Przewodniczącym okręgowej KS był adwokat Stefan Kaczorowski. Wydały one ponad czterdzieści wyroków infamii, nagany i upomnień. Prowadzono szeroką akcję sabotażowo-dywersyjną przeciwko bimbrowniom, mleczarniom, młocarniom, urzędom gminnym (niszczono kartoteki kontyngentów) i urzędom pracy (niszczono kartoteki). W ciągu jednej nocy spalono akta w piętnastu gminach powiatu mińskiego, a następnej nocy dokonano tego w starostwie w Mińsku Mazowieckim[1143]. Do walki z bandytyzmem organizowano lokalne straże. Prowadzono szeroką akcję propagandową. Współpracowano także przy tworzeniu Społecznego (okręgowego) Komitetu Antykomunistycznego[1144]. Referentem spraw sądowych w okręgowym KWP był por./kpt. Juliusz Prachtel-Morawiński („Cezary", „Justyn")[1145]. W 1943 r. okręgowe KWC wydawało „Kronikę Oporu Społecznego"[1146], a od wiosny 1944 r. tygodnik „Przewodnik Terenowy"[1147]. Wspólnie z Wydziałem Informacji i Prasy opracowywano comiesięczne „Sprawozdania informacyjne"[1148]. Według notatki Witolda Kaczyńskiego „biuletyn KWC dla województwa warszawskiego" redagował dr Szpakowski w Grodzisku Mazowieckim[1149]. Po powstaniu warszawskim szefem KOS na teren województwa został Bury, Winkler natomiast został przeniesiony do ODR Śląsk[1150].

Wydział pracował do lutego 1945 r., przy czym do grudnia 1944 r. na etacie byli kierownik oraz referent sądowy, a od początku 1945 r. pozostał tylko ten ostatni[1151].

5.8. Wydział Pracy i Opieki Społecznej

Naczelnikiem wydziału miał być Ludwig. W 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik. Na opiekę społeczną w 1943 r. wydano 146 950 zł i 102 170 marek[1152]. Działalność trwała do czerwca 1945 r. i na etacie był nadal jego kierownik[1153].

5.9. Wydział Przemysłu i Handlu

Brak wiadomości na temat jego pracy. W 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik, a na działalność wydano 2025 zł[1154].

[1142] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Okręg Warszawski.
[1143] *Ibidem*.
[1144] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie ze zjazdu kierowników oporu społecznego z lutego 1944 r.
[1145] L. Gondek, *Polska karząca...*, s. 183–184; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 154–155.
[1146] Kronika miała dwa wydania: zachodnie dla powiatów położonych po lewej stronie Wisły i wschodnie dla prawej strony Wisły – List Wojciecha Winklera do autora z 25 VIII 1989 r.
[1147] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 238.
[1148] Przykładowo wymieńmy „Sprawozdanie informacyjne za maj 1944 r. Akwarium/720 i Akwarium/600 PP" – AAN, 202/II-10, k. 14.
[1149] Odpis notatki Witolda Kaczyńskiego na temat KWC w zbiorach autora. Doktor Szpakowski został aresztowany 27 VIII 1942 r. w Pruszkowie – J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 167.
[1150] List Wojciecha Winklera do autora z 28 VII 1990 r.
[1151] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 98.
[1152] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 248.
[1153] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 96–97.
[1154] *Ibidem*, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 249.

5.10. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

W 1943 r. na etacie był jeden pracownik, a wydatkowano 6 tys. zł[1155]. Nie znamy danych personalnych.

5.11. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Okręgowa Komisja Oświaty i Kultury od 1941 r. działała w składzie: dr Teofil Wojeński („Zawadzki")[1156] – kierownik, dr Stanisław Tynelski („Górka") – zastępca kierownika, Wawrzyniec Dusza („Lipiński")[1157] – referent szkolnictwa powszechnego na teren województwa, Stanisław Dobraniecki („Andrzejczak") – referent szkolnictwa powszechnego miasta Warszawy, Tadeusz Zygler („Siermontowski") – referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Witold Witkowski („Kryski") – referent oświaty pozaszkolnej, Lucjusz Zapolski („Lucjusz"), dr Albin Jakiel („Albin") – referent kształcenia nauczycieli, Janina Bratkowska („Siostra Maria") – referent szkolnictwa zawodowego, Leszek Klima („Leszek") – referent i łącznik z departamentem, Marian Jaworski („Mariański"), Władysław Szubzda („Węgierski"), Józef Kuran („Wirski"), Janina Skowrońska („Janka") – sekretarka i skarbniczka, Ewa Szymkiewicz („Nata") i Stefania Lasowy („Frania") – łączniczki. W 1943 r. na etacie było pięć osób. Na tajne szkolnictwo wydano 2 224 345 zł, a na opiekę społeczną 654 750 zł[1158]. W 1944 r. utworzono oddzielne biuro dla miasta Warszawy. Kierownikiem biura dla województwa warszawskiego został Antoni Konewka z PPS[1159].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym w okręgu pracowało 1330 nauczycieli, a naukę pobierało 39 470 uczniów, na poziomie średnim – 1340 nauczycieli i 10 230 uczniów[1160].

Warto zauważyć, że 31 stycznia 1944 r. w jawnym szkolnictwie powszechnym dystryktu warszawskiego, czyli łącznie z Warszawą, było zatrudnionych na pełnym etacie 5382 nauczycieli, w jawnym szkolnictwie zawodowym i technikach pracowało 3852 nauczycieli, a liczba uczniów wynosiła 44 195[1161].

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie delegatury znajdowali się kierownik, referent finansowy i szkolnictwa powszechnego, referent organizacyjny oraz łącznik[1162].

[1155] *Ibidem*.

[1156] Teofil Wojeński (1890–1963), członek ZG ZNP, mieszkał w Warszawie przy ul. Berezyńskiej 3, po wojnie w latach 1945–1949 członek ZG ZNP, następnie w latach 1956–1960 prezes ZNP – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 126–127.

[1157] Wawrzyniec Dusza, ur. w 1905 r., w latach 1939–1944 prezes zarządu wojewódzkiego TON, mieszkał w Warszawie przy ul. Dobrej 2 m. 97, po wojnie w latach 1945–1950 prezes okręgu ZNP oraz członek ZG ZNP – *ibidem*, s. 86, 264.

[1158] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 248.

[1159] J. Zanowa, *W służbie oświaty. Pamiętnik z lat 1900–1946*, Wrocław 1961, s. 255; W. Dusza, *Wspomnienie o tajnej oświacie w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, s. 365–366.

[1160] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 184, 196.

[1161] *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 754.

[1162] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.

5.12. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Warszawa-województwo:

• PDR Błonie

delegat – Marczewski („Lotny") z PPS-WRN[1163]

referentem wojskowym „Teczki" był Kierlandczyk („Ryszard"), a następnie N.N. („Czarny")[1164]

• PDR Garwolin[1165]

delegat – od kwietnia 1943 r. Bronisław Warowny („Walenty Dębień", „Gruszecki", „Wiśniewski") z SL[1166]

zastępca – Marian Jaworski („Lipa", „Mariański")

referat bezpieczeństwa – Zygmunt Dyjak („Żywica")

referat rolnictwa – Jan Rękawek („Wierzba")

referat samorządu – Tadeusz Komendecki, następnie Wacław Filipek, jego zastępcą był Franciszek Adamiak. W końcu 1943 r. wyznaczono spośród ludowców konspiracyjnych wójtów, którymi zostali: Konstanty Paziewski („Jabłoń")[1167] – Górzno, Kazimierz Głodek („Kącki") – Kłoczew, Franciszek Cichecki („Dąb") – Łaskarzew, Piotr Krawczyk („Wisła") – Maciejowice, Wojciech Salamonik („Siwy"), następnie Władysław Baran („Sokół") – Miastków, Franciszek Cygan („Mały", „Stolarczyk") – Osieck, Jan Zawadka – Parysów, Władysław Gajda („Podleżała") – Podłęż, Bolesław Zaręba („Bijak") – Ryki, Władysław Rozum („Wysocki") – Sobienie-Jeziory, Kołaczek – Sobolew, Stanisław Bober – Stężyca, Piotr Bichta („Skiba") – Trojanów, Jan Bichta („Ułański") – Ułęż, Widłak – Warszawice, Feliks Baczyński („Wisła") – Wilga, Paweł Gwóźdź – Wola Rębkowska, Władysław Orlicz – Żelechów

PKB – mjr Sobieszczański, następnie st. sierż. Teodor Dłużniewski („Wrzos") i kolejno Stefan Osiński („Oksza")

SS – Stefan Osiński, następnie Marian Turek („Gruda"), komendant powiatowy BCh. Na komendantów SS w poszczególnych gminach zostali wyznaczeni: plut. Antoni Prozych („Młot") – Garwolin, plut. Michał Międziło („Gród") – Wola Rębkowska, Władysław Jakubiak („Polny") – Górzno, plut. Władysław Górski („Gruda") – Parysów, kpr. Władysław Kuk („Kij") – Osieck, kpr. Józef Kurek („Porywny") – Sobienie-Jeziory, sierż. Kabulski („Sokora") – Wilga, st. strz. N.N. („Wojciechowski") – Sobolew, plut. F. Cichecki („Dąb") – Łaskarzew, kpr. Jarzyna („Skiba II") – Podłęż, kpr. Władysław Żaczek („Strzała") – Kłoczew, kpr. Piotr Bichta („Skiba") – Trojanów, Bolesław Zaręba („Bijak") – Ryki, plut. N.N. („Wolski"), następnie Władysław Stachnio („Jesion") – Ułęż, kpr. Ludwik Stachowski

---

[1163] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 242.

[1164] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 101.

[1165] Powiat garwoliński należał do 1 IV 1939 r. do województwa lubelskiego, a następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 39. Obsada PDR według Z. Gnat-Wieteska, *Armia Krajowa Obwodu „Gołąb" – Garwolin*, Pruszków 1997, s. 85–95.

[1166] Bronisław Warowny (1910–1985), członek SL i ZMW RP, w konspiracji od końca 1939 r. w SL „Roch", w 1940 r. mianowany komendantem obwodu BCh, od 1945 r. w PSL, od 1947 r. w PSL Lewica, a od 1949 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 419; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 239.

[1167] Od 21 IX 1947 r. prezes Powiatowego Komitetu PSL Lewica w Garwolinie – T. Szczechura, *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984, s. 242–243, 269.

(„Wicher"), następnie kpr. N.N. („Próżny") – Stężyca, kpr. N.N. („Posłuszny") – Irena, kpr. N.N. („Hebel") – Żelechów, kpr. Jan Baran („Jastrzębski") – Miastków
PKOiK – Marian Jaworski – przewodniczący, Jan Cink – referent szkolnictwa średniego, Marek Szamryk – referent oświaty dorosłych, Stanisław Felbur („Rębkowski") – referent szkolnictwa zawodowego, Jan Migdał („Frankowski") – referent kształcenia nauczycieli. Przewodniczącymi GKOiK byli: Julian Kasperkiewicz – zginął 14 kwietnia 1944 r., następnie Karol Zarański – Wola Rębkowska, Michał Korzempa („Parysowski") – Parysów, Karol Pieczykolan („Wilski") – Wilga, Stanisław Kot – Osieck, Jan Rogala – Sobienie-Jeziory, Adam Janiszewski – Łaskarzew, Franciszek Mittek – Sobolew, Karol Zarański, następnie Bronisława Bytkowska – Maciejowice, Ludwik Zawadzki – Żelechów, Walerian Dłużniewski – Miastków, Konstanty Domański – Górzno, Stanisława Paplińska – Podłęż, Michał Freliga – Ułęż, Stanisław Stasiak – Trojanów, Mieczysław Żak – Kłoczew, Jan Jałocha – Ryki, Stanisław Bober – Stężyca, Franciszek Szwarc – Irena

• PDR Grójec (krypt. „Garłacz")[1168]
delegat – Zbigniew Tadeusz Hanke („Aleksandrowicz") z SN
zastępca – Stefan Szewczyk („Mateusz") z SL, Bolesław Łukowski z SL
referat bezpieczeństwa – Maciej Gabała („Marek")
referat samorządowy – Wiktor Zawadzki lub Józef Bójski
KWC/KOS – Kazimierz Lewkowski („Mat", „Matkowski")
KS – Wanda Godlewska („Wir") do 29 października 1943 r., Konstanty Traczewski („Pan Henryk"), ppor. Tadeusz Albin („Bezmian"), ppor. Andrzej Grossman („Żabiński")
PKB – kpt. Gabała[1169]
SS – Antoni Dębski („Lasocki")[1170] z SL
PKOiK – Wincenty Ziemacki, K. Lewkowski

• PDR Mińsk Mazowiecki
delegat – Stefan Janczak („Jasiołd"), Kruszyński
zastępca – Józef Władysław Łoboda („Dąbczak") z SL[1171]
referat bezpieczeństwa – N.N.
PKB – Władysław Leszczyński

• PDR Radzymin
delegat – Franciszek Kominek („Borkowski", „Tur") z SL[1172]
referat bezpieczeństwa – N.N.

[1168] H. Świderski, *Okupacja i konspiracja w Obwodzie AK Grójec – „Głuszec" w latach 1939–1945*, Warszawa 1989, s. 37–38; List Henryka Świderskiego do autora z 26 II 1996 r.
[1169] AIPN, 0397/134, t. 2, Zeznania W.F. z 7 XI 1949 r., k. 90.
[1170] Antoni Dębski (1911–1970), członek ZMW RP, w okresie okupacji pracował w Kasie Spółdzielczej im. Stefczyka w Grójcu, po wojnie członek ZMW RP „Wici" i PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 91.
[1171] Józef Władysław Łoboda (1909–1944), członek SL, od 1940 r. przewodniczący Powiatowego Kierownictwa Ruchu Ludowego, od stycznia 1941 r. do maja 1942 r. komendant Obwodu BCh Mińsk Mazowiecki, 6 VII 1944 r. aresztowany, więziony w obozie koncentracyjnym Buchenwald – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 239–240; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 242 – tu informacja, że Łoboda objął następnie funkcję powiatowego delegata.
[1172] T. Szczechura, *Ruch ludowy w Siedleckiem*, s. 185, 273; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 239–240.

referat rolnictwa – Marian Gotowiec („Szczur") z SL[1173]
PKB – N.N.[1174]
SS – Stanisław Śliwa („Sęk")
referentem wojskowym „Teczki" od 1941 r. do czerwca 1943 r. był chor. N.N. („Maślak"), a następnie do lipca 1944 r. N.N. („Szary")[1175]

29 lipca 1944 r. oddziały AK opanowały Radzymin, następnie 30 lipca do miasta wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. Po ujawnieniu komendanta AK i przedstawiciela delegatury podziemna administracja podjęła jawną działalność[1176].

• PDR Sochaczew[1177]
delegat – Zygmunt Pruski („Maciejewski") z SL[1178]
referat bezpieczeństwa – N.N.
SS – Stanisław Sieradzki („Sokół") z SL, dowódca plutonu BCh
RW – od 1941 r. do stycznia 1945 r. pchor. Roman Ostaszewski („Orlik")

• PDR Sokołów Podlaski[1179]
delegat – Otawski, Franciszek Krysiak
RW – od maja 1942 r. do sierpnia 1944 r. por. inż. Jerzy Łoziński („Podkowa")[1180]

• PDR Warszawa (krypt. „Wieloryb")[1181]
delegat – Stanisław Koziołkiewicz („Alfa", „Stanisławowski") z SP, Józef Gajsler („Bercza", „Grabowski") od końca 1943 r.[1182]
zastępca – Józef Fabijański („Brzozowski") z SL do połowy 1943 r., Witold Wierzbowski („Słoń") z „Teczki"[1183]
referat bezpieczeństwa – Karol Wieczorek („Karol") z „Teczki"
referat przemysłu i handlu – inż. N.N. („Uszycki") z „Teczki"

[1173] Marian Gotowiec (1918–1945), od 1941 r. żołnierz BCh, od 1943 r. szef Oddziałów Specjalnych BCh w Obwodzie Radzymin, w sierpniu 1944 r. aresztowany, zbiegł z aresztu i wstąpił do MO w Klembowie, od listopada 1944 r. w LWP, zginął nad Nysą – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 127.
[1174] Urzędnik pocztowy z Wołomina – AIPN, 0397/134, t. 2, Zeznania W.F. z 7 XI 1949 r., k. 90.
[1175] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 524; S. Grzybowski, *Nadzieja z tamtych lat. Dzieje Armii Krajowej na ziemi wyszkowskiej*, Warszawa 1990, s. 32 – tu informacja, że „Maślak" był referentem wojskowym od 1942 r.
[1176] S. Pietras, *POZ...*, s. 320.
[1177] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 241.
[1178] Zygmunt Pruski kierował jednocześnie TON w powiecie sochaczewskim – *ibidem*, s. 265.
[1179] Powiat sokołowski należał do 1 IV 1939 r. do województwa lubelskiego, następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 47.
[1180] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 101, 527.
[1181] K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 242; J.Z. Sawicki, *VII obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroża"*, Warszawa 1990, s. 191–195.
[1182] H. Krzyczkowski, *W cieniu Warszawy. Pruszków w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1986, s. 81 – tu jako Józef Gajsler; J.Z. Sawicki, *„Obroża" w konspiracji...*, s. 28. Pseudonimy według AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 74 – tu jako Czesław Gajzler, delegat rządu na województwo warszawskie.
[1183] Według Kazimierza Krzyżaka, komendanta obwodu AK (*VII obwód „Obroża" okręgu warszawskiego „Dywizja" na przedpolu Warszawy*, „Na przedpolu Warszawy. Zeszyty historyczne Okręgu Warszawa-powiat Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej", z. 1, Warszawa 1994, s. 18), Witold Wierzbowski nie wszedł do delegatury, ale pozostał do dyspozycji Włodzimierza Otockiego („Julian"), szefa WW Warszawa-okręg.

referat rolnictwa – Kozer lub Urlych z „Teczki"
referat samorządu – Mieczysław Białecki z „Teczki", pracownik RGO. Konspiracyjnym burmistrzem w Pruszkowie był Kazimierz Piaścik
referat opieki społecznej – Stanisław Krysiński z „Teczki"
referat drogowy – Henryk Kiepala[1184]
PKB – kpt. Wojciechowski, zastępca N.N. („Wołodyjowski"). Komendantem posterunku PKB w Pruszkowie był aspirant Jan Iwańczyk („Kruk")
SS – Leon Makowski z SL[1185]. Utworzono osiem rejonów, a komendantami w poszczególnych gminach byli: N.N. („Karski") – Karczew, N.N. („Alembik") – Sulejówek, N.N. („Okoń") – Okuniew, N.N. („Bela") – Rembertów, N.N. („Gozdawa") – Marki, N.N. („Liber") – Bródno, N.N. („Dąb") – Jabłonna, N.N. („Wygowski") – Legionowo, N.N. („Bieda") – Nieporęt, N.N. („Dzięcioł") – Góra, N.N. („Gałęzowski") – Wilanów, N.N. („Dąbek") – Jeziorna, N.N. („Olszyna") – Skolimów, N.N. („Ziemski") – Piaseczno, N.N. („Czarny") – Iwiczna, N.N. („Dawidowski") – Falenty, N.N. („Ej") – Piastów, N.N. („Grójecki") – Pruszków, N.N. („Marszałek") – Ożarów, N.N. („Lipski") – Zaborów, N.N. („Korneliusz") – Okęcie, N.N. („Krak") – Skorosze, N.N. („Jelonek") – Włochy, N.N. („Pankracy") – Młociny, N.N. („Rura") – Cząstków[1186]

• PDR Węgrów (krypt. „Węgorz")[1187]
delegat – Władysław Okulus („Proszewski") z SL[1188], Wacław Szczygielski („Borucki") z SL
KWC – Wacław Brudzyński („Wiertłowski") z SL
SS – Godysław Parell („Ster") z SL od 1 stycznia 1944 r. Komendantami gminnymi byli m.in.: strzelec N.N. („Radon"), N.N. („Wąż"), st. strz. N.N. („Kilof"), plut. N.N. („Wilk"), st. strz. N.N. („Larwa"), kpr. N.N. („Ołówek"), kpr. N.N. („Bystry")[1189]
RW – od czerwca 1942 r. do sierpnia 1944 r. por. Aleksy Chmielewski („Mazur")[1190]

9 sierpnia 1944 r. oddziały AK w wyniku ciężkich walk opanowały Węgrów. Następnego dnia wkroczyły do miasta oddziały Armii Czerwonej. Aresztowano dowódców AK oraz powiatowego delegata rządu[1191].

[1184] W „Teczce" referentem drogowym na powiat warszawski był „Józef", przedwojenny radca Ministerstwa Komunikacji, od października 1942 r. w AK – WIH, III/28/2, Wykaz obsady personalnej WW, k. 9.
[1185] Według wykazu z 3 XII 1943 r. (AAN, 202/II-74, k. 15) instruktorem powiatowym SS był „Morski".
[1186] *Ibidem*, Raport SS, k. 47.
[1187] Powiat węgrowski należał do 1 IV 1939 r. do województwa lubelskiego, następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 48.
[1188] S. Lewandowska, *Ruch oporu...*, s. 149; K. Przybysz, *Konspiracyjny ruch...*, s. 240–241.
[1189] AAN, 202/II-74, Pismo „Stera" z 3 II 1944 r., k. 21; *ibidem*, Pismo „Stera" i „W. Boruckiego" z 6 III 1944 r., k. 26; *ibidem*, Meldunki „Stera" z 20 III 1944 r. i 16 V 1944 r., k. 31.
[1190] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 529.
[1191] S. Pietras, *POZ...*, s. 321.

6

TERENOWE ORGANA ADMINISTRACJI KONSPIRACYJNEJ NA ZIEMIACH WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

W wyniku przegranej kampanii polskiej 1939 r. ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej, obejmujące ponad połowę jej terytorium (51,5 proc.) – 201 tys. km kwadratowych i zamieszkane przez ponad 13 mln osób, znalazły się pod okupacją sowiecką. Przeprowadzone w warunkach terroru 22 października 1939 r. „wybory" do Zgromadzeń Narodowych Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy przypieczętowały włączenie tych ziem do ZSRR[1]. Co prawda niewielki obszar Wileńszczyzny – 8300 km kwadratowych – został przekazany Litwie, ale po kilku miesiącach włączony ponownie do ZSRR, wraz z zajęciem Litwy przez Armię Czerwoną.

Na ziemiach wschodnich objętych okupacją sowiecką przed wojną istniały następujące województwa: wileńskie, nowogródzkie, białostockie, poleskie, wołyńskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie. W 1940 r. rząd gen. Władysława Sikorskiego realizował projekt ustanowienia delegatów na okupacje. Zgodnie z nim miał zostać powołany delegat na okupację sowiecką z siedzibą we Lwowie. Jednakże Władysława Zycha mianowano jedynie p.o. delegatem w zakresie pomocy społecznej.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r. oraz zajęcie polskich terenów wschodnich przez wojska niemieckie spowodowały zmianę koncepcji funkcjonowania delegatów. Od drugiej połowy 1941 r. rozpoczęły się nominacje dla delegatów na poszczególne województwa ziem wschodnich. Jako wyjątek należy traktować przypadek ODR Lwów, w której skład weszły ziemie z województw: lwowskiego (część powiatów położonych na wschód od Bugu), stanisławowskiego i tarnopolskiego, jeszcze w tym samym roku włączone przez Niemców jako dystrykt Galicja do Generalnego Gubernatorstwa. Pozostałe ziemie zostały włączone do Komisariatu Ukraina (69 585 km kwadratowych) oraz Komisariatu Ostland (51 707 km kwadratowych)[2].

Okręgowa Delegatura Rządu Białystok (krypt.: „Puszcza", „Sukno", „Żubry")

10 maja 1942 r. na posiedzeniu PKP postanowiono powierzyć funkcję delegata okręgowego w Białymstoku ludowcowi Kazimierzowi Łaszkiewiczowi („Kazimierz")[3]. Jednakże

---

[1] *Mały rocznik statystyczny Polski wrzesień 1939–czerwiec 1941*, s. 5; C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 509–511; J. Żołyński, *Zgromadzenia narodowe...*, s. 179–200.

[2] C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 93.

[3] AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia 10 V 1942 r., k. 4. Kazimierz Łaszkiewicz (1888–1978), poseł do sejmu w 1922 r., w latach 1933–1939 radca Funduszu Pracy w Urzędzie Wojewódzkim w Białymstoku, po wojnie naczelnik wydziału w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej – *Kto był kim...*, s. 350–351.

przebywał on stale w Warszawie i w końcu 1943 r. został zwolniony ze stanowiska, a wyłonienie nowego kandydata powierzono PPS-WRN[4]. Poszukiwania socjalistów przeciągały się, co najprawdopodobniej doprowadziło do przekazania tej misji SN. Nowym delegatem okręgowym został w październiku 1943 r. Józef Przybyszewski („Grajewski", „Grzymała"), w latach 1934–1936 sekretarz ZO SN w Łomży[5]. W listopadzie wyjechał do swojego okręgu, ale od stycznia do maja 1944 r., na skutek choroby, przebywał w Warszawie[6]. W tym czasie planowano obsadzenie stanowiska okręgowego delegata przez przedstawiciela PPS-WRN[7]. Do zmiany jednak nie doszło. Po powrocie na Białostocczyznę w maju–czerwcu Przybyszewski przystąpił do przejmowania aparatu „Teczki". W okręgu białostockim jej szef, ppor. Henryk Jastrzębski („Bożymir", „Gospodarz", „Gryf", „Ojciec")[8], został zastępcą delegata. Adiutantem „Grzymały" był kpr. pchor./por. Adolf Gąsowski („Sęp")[9]. Łączniczką pomiędzy ODR a komendantem okręgu AK była Helena Matkowska („Justyna")[10], taką funkcję pełniła także Julia Przybyszewska („Żaba")[11]. Swój aparat delegat budował, opierając się na SN, AK i Bojowej Organizacji „Wschód". W połowie lipca okręgowy delegat przeprowadził rozmowy z przedstawicielem Kwatery Głównej Szarych Szeregów[12]. Do służby łączności ODR, po uzgodnieniu z komendantem białostockiej chorągwi phm. Henrykiem Kraszewskim („Jerzy", „Szczęsny"), została skierowana drużyna „Bojowej Szkoły" Szarych Szeregów[13].

Istniały pewne nieporozumienia co do zasięgu terytorialnego ODR Białystok. Część powiatów (łomżyński, ostrołęcki, ostrowski, wysokomazowiecki), które w 1939 r. wchodziły

---

[4] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Rady z 8 I 1944 r., k. 2.

[5] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939–1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, mps, kopia w zbiorach autora, cz. 4, s. 116; L. Żebrowski, *„Cyryl" – Białostocki Okręg Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW) 1941–1945*, „Słowo Narodowe" 1989, nr 1, s. 52; L. Mirecki, *Przybyszewski Józef* [w:] *PSB*, t. 29, s. 148–149 – tu data nominacji: wiosna 1944 r.; J.J. Milewski, *Józef Przybyszewski (1906–1972)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 381; K. Litwiejko, *Narodowa Organizacja Wojskowa. Okręg Białystok 1941–1945*, Białystok, b.d.w., s. 7.

[6] W drugiej połowie maja 1944 r. wśród członków SN szukano kandydata na sekretarza delegata okręgowego – AAN, 206/25, Pismo „3097" z 24 V 1944 r., k. 314. Wg Mieczysława Grygorcewicza (*Trzykrotnie uwięziony* [w:] *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, oprac. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003) kandydatem z ramienia SN, ale na stanowisko zastępcy okręgowego delegata, miał być w 1943 r. inż. Czesław Pilarz.

[7] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Rady 8 I 1944 r., k. 2; *ibidem*, Protokół z posiedzenia Rady 22 I 1944 r., k. 16; *ibidem*, Protokół z posiedzenia Rady 29 I 1944 r., k. 21.

[8] J. Kułak, *Henryk Jastrzębski (1906–1969)* [w:] *Konspiracja i opór...*, s. 189 – tu informacja o pełnieniu przez Jastrzębskiego funkcji szefa Oddziału Przemysłu w WW Białystok.

[9] Sekretarz SN powiatu Wysokie Mazowieckie – Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK*, t. 3: *Wsypy i aresztowania*, Białystok 2001, s. 345. Kazimierz Litwiejko twierdził natomiast (*Narodowa Organizacja...*, s. 29, 62), że kpr. pchor. Adolf Gąsowski był od 20 XI 1943 r. kierownikiem oddziału IV gospodarczego, a od 2 II 1945 r. szefem oddziału V propagandowo-oświatowego Komendy Powiatu Wysokie Mazowieckie NOW.

[10] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 4, s. 200–201.

[11] *Ibidem*, s. 202.

[12] Mógł nim być hm. Bronisław Jastrzębski („Damazy"), do stycznia 1944 r. dowódca Bojowej Organizacji „Wschód", a następnie kierownik wydziału „W" Kwatery Głównej Szarych Szeregów – *Szare Szeregi...*, t. 2, s. 26–27. Plutonowy pchor. Bronisław Jastrzębski („Jacek"), członek BOW, żołnierz AK, harcerz Szarych Szeregów, został aresztowany 2 IX 1944 r. przez NKWD – *Białostocczyzna 1944–1945...*, s. 61.

[13] AAN, 202/II-22, Raport o współpracy BOW i Szarych Szeregów z Delegaturą Rządu od lipca 1944 r. do stycznia 1945 r., k. 215–219a – tam też informacja o przekazaniu do delegatury kilku osób z Szarych Szeregów i BOW: N.N. („Lis"), N.N. („Pułkownik"), N.N. („Ryś"), N.N. („Andrzej"). Według innych informacji Henryk Kraszewski („Gut") prowadził z rozkazu „Mścisława" akcję dezercji z 4. zapasowego pułku piechoty stacjonującego w Dojlidach. Aresztowany 27 X 1944 r., zwolniony i ponownie aresztowany w początkach listopada, został wywieziony do obozu w Ostaszkowie. Podobno – po powrocie do kraju – zginął, skacząc z okna WUBP w Olsztynie – *Białostocczyzna 1944–1945...*, s. 61, 72.

w skład województwa warszawskiego, w wyniku zmian dokonanych przez okupantów została oddzielona granicą GG od reszty województwa i razem z województwem białostockim należała do okupacyjnej jednostki administracyjnej „Bezirk Bialystok", utworzonej w 1941 r. po zajęciu tych terenów przez wojska niemieckie[14].

Wydziałem Wojskowym w Białymstoku kierował sierż. rez. Leonidas Juwżenko („Sawczyn")[15], który w zimie 1943 r. przekazał podległe agendy Jastrzębskiemu, dotychczasowemu naczelnikowi (od sierpnia 1942 r.) Oddziału Przemysłu w WW[16]. Po pewnym czasie Jastrzębski otrzymał oficjalną nominację z rąk komendanta okręgu AK. Nastąpiła reorganizacja WW i Oddział Przemysłu objął N.N. („Kleń") – być może tożsamy z por. Leonem Dulasem („Noc"), a szefem Oddziału Bezpieczeństwa został N.N. („Wąsik"). Zastępcą szefa WW był ppor. czasu wojny Józef Biały („Chmura"), szefem Oddziału Komunikacji – kpt./mjr. Mieczysław Artychowski („Sum")[17], szefem Oddziału Zdrowia – kpt./mjr Andrzej Kosiński („Rawicz"), szefem Oddziału Poczt i Telegrafów – ppor. czasu wojny Jan Łoziński („Dobry"), szefem Służby Technicznej był kpt. saper Mikołaj Pierewoz („Prom"), szefem działu leśnictwa ppor. czasu wojny Kazimierz Jakubowski („Sosna"). Dowódcą oddziałów bezpieczeństwa był kpt. Marian Kwiatkowski („Zawada"), a jego zastępcą ppor. czasu wojny Jan Kozłowski („Janek"). W ramach WW funkcjonowało także kierownictwo tajnej oświaty, w składzie: kpt. czasu wojny Konstanty Kosiński („Madej"), ppor. czasu wojny Maria Kolendo („Herra"), por. czasu wojny Ryszard Wroczyński („Marek") – referent szkolnictwa zawodowego, Seweryn Gasztowt – referent szkolnictwa podstawowego, Michał Motoszko – referent tajnego nauczania[18]. Obsadzone zostały również referaty wojskowe w obwodach (powiatach). W szefostwie WW pracowali ponadto: Kozłowska („Basia") – łączniczka, Józef Zaleski[19], Nikodem Sobolewski[20]. W końcu 1943 r. do „Gryfa" dotarł łącznik delegatury – N.N. („Tygrys") z wezwaniem do Warszawy. W Warszawie Jastrzębski przeprowadził rozmowy z szefem „Teczki" Ludwikiem Muzyczką oraz przedstawicielami delegatury. Zapewne wówczas omawiano współpracę i przekazanie aparatu Wydziału Wojskowego delegaturze. W lutym 1944 r. szef WW był po raz drugi w Warszawie i dowiedział się, że okręgowym delegatem w Białymstoku zostanie przedstawiciel SN, a on obejmie funkcję jego zastępcy[21].

---

[14] AAN, 202/III-28, Włączenie Okręgu Białostockiego do Rzeszy, k. 334: „Okręg Białostocki obejmuje oprócz miasta Białegostoku, Grodno, Grajewo, Łomżę, Zambrów, Bielsk, Wysokie Litewskie, Świsłocz, Wołkowysk, Białowieżę wraz z całym obszarem Puszczy Białowieskiej".

[15] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944–VIII 1945*, Warszawa 1997, s. 95. Według innych danych od stycznia 1943 r. mjr Leonidas Juwżenko („Sawczyn", „Łontka") był szefem łączności Komendy Okręgu AK Białystok, aresztowany 8 XI 1944 r. – *Białostocczyzna 1944–1945*..., s. 105. Kazimierz Krajewski i Tomasz Łabuszewski (*Białostocki Okręg*..., s. 92) przypisują pseudonim „Łontka" kpt. Zygmuntowi Unieszowskiemu, szefowi łączności KO AK(?!).

[16] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu*..., cz. 1, s. 199–201.

[17] Według Jerzego Kułaka (*Pierwszy rok sowieckiej okupacji. Białystok 1944–1945*, Białystok 1996, s. 140) mjr Mieczysław Artychowski był od marca 1945 r. szefem Wydziału Wojskowego.

[18] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu*..., s. 109.

[19] Indeks represjonowanych, id 116133 – aresztowany w 1944 r., więziony w Wilnie i Stalinogorsku.

[20] *Ibidem*, id 20364 – aresztowany w 1944 r., więziony w Riazaniu i Borowiczach, 7 X 1947 r. wysłany transportem do Polski.

[21] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu*..., cz. 1, s. 204.

1. Biuro ODR

Zastępcą okręgowego delegata i kierownikiem biura był Jan Procakiewicz („Proc"), aresztowany 8 sierpnia 1944 r.[22] Łącznością od marca do sierpnia 1944 r. kierował Konrad Niklewicz („Konrad", „Radzik"), a łącznością radiową – Eugeniusz Jezierski[23]. Dla Białegostoku przewidziano i dostarczono dwie radiostacje. Do 5 lipca 1944 r. nie zgłosił się jednak do Warszawy kierownik łączności, który miał przybyć w celu ustalenia szczegółów pracy[24]. Naprawą radiostacji, być może i radiostacji ODR, zajmował się Kobylewski – aresztowany jesienią 1944 r.[25] W 1943 r. na etacie DSW było osiemnastu pracowników z PKB i „Wiru", a dalszych osiemnaście osób pracowało honorowo. Wydatki wydziałów podlegających DSW w 1943 r. wyniosły 133 595 zł i 1200 marek[26].

2. Wydział Bezpieczeństwa

Naczelnik wydziału, mianowany latem 1943 r., przebywał stale w Warszawie. W Białymstoku funkcję jego zastępcy pełnił referent bezpieczeństwa, ponadto byli referenci do spraw: niemieckich, komunistycznych i białoruskich. Wydział dysponował trzema informatorami w powiecie białostockim. Zorganizowano także referat bezpieczeństwa w Grodnie[27]. W początku 1944 r. tak przedstawiano stan organizacji: „Nacz[elnik] Wydz[iału] Bezp[ieczeństwa] w Warszawie. Referat bezpieczeństwa w Białymstoku – dobrze rozbudowany – pełni funkcje ekspozytury Nacz[elnika] Wydz[iału]. W północnych i zachodnich powiatach referenci bezpieczeństwa"[28]. W lipcu 1944 r. w Wydziale Bezpieczeństwa pracowali: naczelnik wydziału, referent polityczno-prasowy, dwie osoby w referacie informacyjnym, jedna osoba w „egzekutywie politycznej". Referaty bezpieczeństwa były obsadzone w następujących powiatach: Białystok-miasto, Białystok-powiat, Sokółka, Bielsk Podlaski, Wołkowysk i Grodno[29]. W komórce legalizacyjnej pracował Dominik Marzyński („Waldemar") – aresztowany 24 listopada 1944 r.[30] Od sierpnia do grudnia 1944 r. komórka ta, prowadzona przez wysłannika Kwatery Głównej Szarych Szeregów, przygotowała dwadzieścia dokumentów dla Delegatury Rządu. Od grudnia 1944 r. komórkę przejął N.N. („Żaba") z Szarych Szeregów[31].

2.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem był ppłk Józef Maciejowski („Piecowski"), jednocześnie szef sztabu Generalnego Inspektoratu PKB w Warszawie. Jego zastępcą miał być mieszkający

---

[22] Zmarł w obozie-szpitalu w Skopinie – J. Polaczek, *Polski szpital w obozie w Riazaniu*, s. 114.
[23] Informacje Konrada Niklewicza dla autora.
[24] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności komórki patefonowej przy „510/W" od 24 II do 5 VII 1944 r., k. 38.
[25] Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg*..., t. 3, s. 92.
[26] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 262.
[27] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu*..., cz. 4, s. 241; AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15 – tu mowa o wyznaczeniu sześciu powiatowych referentów bezpieczeństwa.
[28] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.
[29] *Ibidem*, 202/II-33, Sprawozdanie ze stanu organizacji władz i organów bezpieczeństwa z 20 VII 1944 r., k. 30.
[30] Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg* ..., t. 3, s. 94.
[31] AAN, 202/II-22, k. 219a.

w Białymstoku komisarz policji Makarewicz[32]. Wymieniany w dotychczasowej literaturze mjr/ppłk Władysław Hołówko („Lubicz"), przebywający w Warszawie, był komendantem PKB w ODR Polesie[33]. Na naczelnika Urzędu Śledczego został wyznaczony komisarz policji Hugon Zemler[34]. W prace PKB województwa białostockiego byli zaangażowani w Warszawie i Białymstoku starsi przodownicy: Skrętowski, Zygmunt Skirmunt, Bolesław Stroka[35], Michał Minkowski i Połtarzecki, oraz przodownik Kazimierz Bosiacki[36]. Z chwilą przekazania „Teczki" do delegatury szefem oddziałów bezpieczeństwa z ramienia AK został kpt. Edward Jaświłko („Konar", „Zaremba") – aresztowany w nocy z 13 na 14 sierpnia 1944 r.[37], a jego zastępcą – por. Marian Kwiatkowski („Zawada"). Oficerami bezpieczeństwa byli ponadto: ppor. J. Kozłowski, ppor. Kulesza, ppor. N.N. („Jędrek")[38]. W listopadzie 1944 r. został aresztowany szef Korpusu Bezpieczeństwa kpr. Konstanty Szewko („Henryk")[39].

W październiku 1943 r. PKB w województwie białostockim liczył: 5 oficerów i 27 szeregowych zawodowych mundurowych, 1 oficera i 14 szeregowych służby śledczej, 10 oficerów i 390 szeregowych z „elementu milicyjnego". Stan organizacyjny przedstawiano następująco: „Terrorystyczna krwawa akcja, prowadzona przez okupanta na tamt[ejszym] terenie, zahamowała rozwój prac organizacyjnych. Cały wysiłek kierowników jednostek Służby Bezpieczeństwa jest skierowany dla utrzymania dotychczasowego stanu posiadania dorobku organizacyjnego. Zarówno Kier[ownictwo] PKB, jak i administracja posiadają ogromnie ciężkie warunki pracy. W Warszawie został zorganizowany kurs dla instruktorów powiatowych SS (4 członk[ów])"[40]. W początkach 1944 r. tak uzupełniono te informacje: „K[omendan]t PKB w Warszawie, kadry korpusu częściowo na obszarze GG – a częściowo w terenie"[41]. Według raportu z lipca 1944 r. stan zorganizowania służb bezpieczeństwa w okręgu przedstawiał się następująco:

---

[32] AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 331.

[33] S. Tabisz, *Uzupełnienie...*, s. 98; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 173; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 150–151 – tu jako mjr „Hołówko".

[34] Z. Uniszewski, *Biografia policyjna...*, s. 30 – tu błędne nazwisko Stemler. Warto zauważyć, iż na tej samej stronie jest zawarta informacja, że Hołówko był komendantem województwa poleskiego. Biorąc pod uwagę zbieżność pseudonimów „Lubicz" komendantów PKB w Białymstoku i na Polesiu (zob. W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 173–174), może to być prawdą, ale mogło też być źródłem pomyłki. Hugon Zemler w latach 1934–1936 był naczelnikiem Urzędu Śledczego w Wilnie – A. Misiuk, *Policja Państwowa...*, s. 316; AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 330–331.

[35] Kierownik agentury kryminalnej w XXIV komisariacie policji granatowej, jednocześnie pracownik referatu „993/P" KG AK, został zastrzelony w lutym 1944 r. przez Tadeusza Pietrzaka („Tadek") z AL – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 390–391.

[36] AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 331–332.

[37] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 16; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 3, s. 91–92 – tu informacja, że Edward Jaświłko był naczelnikiem wydziału bezpieczeństwa ODR.

[38] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 102–103.

[39] Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 3, s. 95, 352 – tu także pseudonim „Jędrek".

[40] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 38.

[41] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

Tabela nr 10. Stan osobowy PKB w Okręgu Białostockim

	Komenda PKB	Posterunki policji PKB	Oficerowie PKB	Podoficerowie PKB	Szeregowi PKB	Posterunki SS	Oficerowie SS	Szeregowi SS	Urząd śledczy	Uwagi
ODR	1	2	3						1	
Białystok-miasto	1		2	32	72		3	114	1	
Białystok-powiat	1	7		7	21		1	60		
Wysokie Mazowieckie							1			
Grajewo	1	3	1	8	32	11		132		
Grodno	1 SS		1	2		12	1	168 (300)	1	1 baon w obwodzie
Augustów	1 SS		1			7	2	84		
Suwałki								70		straż obywatelska jako SS
Razem	**6**	**10**	**7**	**52**	**125**	**30**	**8**	**928**	**3**	

Źródło: AAN, 202/II-33, Sprawozdanie ze stanu organizacji władz i organów bezpieczeństwa z 20 VII 1944 r., k. 30.

3. Wydział Prasy i Informacji

Pod koniec 1943 r. na teren okręgu docierało poprzez sieć BIP AK 100 egzemplarzy „Rzeczpospolitej Polskiej", a kilka egzemplarzy wysyłano z Wilna za pośrednictwem organizacji konspiracyjnej Polska Niepodległa. Sieć kolportażu ODR nie została uruchomiona, dopiero w połowie 1944 r. powstała komórka „600/PP" w Białymstoku[42]. W drukowaniu odezw oraz prasy pomocny był N.N. („Kazimierz") z Bojowej Organizacji „Wschód", pieczątki wykonywał także członek BOW N.N. („Darek", „Cześ"), a kolportażem zajmowali się harcerze oraz harcerki (zastęp sześcioosobowy)[43]. Okręgowa delegatura od 16 września 1944 r. wydawała „Monitor Białostocki"[44]. 1 listopada 1944 r. została aresztowana redaktorka Barbara Olendzka („Iwona") oraz pracownicy redakcji – Wanda Dawidowicz i B. Bocheńska, skonfiskowano „2 radioodbiorniki, 2 maszyny do pisania, 2 aparaty fotograficzne i 100 egzemplarzy gazety"[45].

---

[42] *Ibidem*, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.

[43] *Ibidem*, 202/II-22, k. 216a–217. Zastęp harcerek, po aresztowaniu okręgowego delegata, został przekazany do żeńskich Szarych Szeregów.

[44] M. Ciećwierz, *Prasowa obsługa informacyjna społeczeństwa Białostocczyzny w okresie PKWN*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1988, nr 1, s. 55; D. Michaluk, *Prasa konspiracyjna Białostocczyzny w zbiorach Muzeum Wojska w Białymstoku*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska" (Białystok) 1990, s. 207. W zbiorach tego muzeum znajduje się egzemplarz gazety nr 56 z 15 III 1945 r. Jako redaktor widnieje „Anna Rabur". Jerzy Kułak (*Pierwszy rok...*, s. 76) wspomina o egzemplarzach z lutego 1945 r.

[45] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 66–67; J. Kułak, *Pierwszy rok...*, s. 45; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 3, s. 95 – tu nazwisko Barbara Olejnicka; *Białostocczyzna 1944–1945...*, s. 176–177.

4. Wydział Przemysłu i Handlu

Naczelnikiem był ppor. rez. Jastrzębski („Gryf"), a następnie N.N. („Kleń")[46]. Według „Mścisława" po „Gryfie" naczelnikiem był wachmistrz/porucznik czasu wojny Leon Dulas („Noc")[47], który przed wojną pracował w Izbie Skarbowej w Białymstoku, a w czasie okupacji w niemieckiej firmie „Glob", jednocześnie w konspiracji był kierownikiem referatu wywiadowczego Ekspozytury Oddziału II (krypt. „Wrona")[48].

5. Wydział Komunikacji

Naczelnikiem Oddziału Komunikacji w Wydziale Wojskowym był kpt./mjr Mieczysław Artychowski („Sum"). On też najprawdopodobniej pełnił funkcję kierownika Wydziału Komunikacji w ODR.

6. Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej

Naczelnikiem oddziału zdrowia w Wydziale Wojskowym był por./mjr lekarz Andrzej Kosiński („Rawicz")[49]. Najprawdopodobniej pełnił też taką funkcję, przynajmniej nominalnie, w ODR. W 1943 r. na opiekę społeczną wydano 123 372 zł[50].

7. Wydział Robót Publicznych

Naczelnikiem był szef Służby Technicznej Wydziału Wojskowego kpt. Mikołaj Pierewoz („Prom"). Być może pełnił także funkcję kierownika wydziału w ODR.

8. Wydział Poczt i Telegrafów

Najprawdopodobniej Oddział Poczt i Telegrafów Wydziału Wojskowego nie został scalony, jego szefem był ppor. czasu wojny Jan Łoziński („Dobry").

9. Wydział Rolnictwa

W Wydziale Wojskowym szefem Oddziału Rolnictwa był N.N. („Prawdzic"), a szefem działu leśnictwa – ppor. czasu wojny K. Jakubowski („Sosna"), były naczelnik wydziału leśnictwa w Brześciu nad Bugiem.

10. Kierownictwo Walki Cywilnej

Nie znamy składu osobowego okręgowego KWC. Z zachowanych fragmentów sprawozdań wynika, że na Białostocczyznę docierały zarządzenia z Warszawy, miejscowe KWC natomiast wydawało komunikaty i „nalepki". Komunikaty obejmowały: 1. wyjaśnienia dotyczące konfliktu polsko-sowieckiego, 2. fragmenty listów młodych

---

[46] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 95–96.
[47] „Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu...*, s. 109.
[48] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 1, s. 60, 93–94.
[49] I. Caban, *Polacy internowani...*, s. 28; J. Polaczek, *Polski szpital w Riazaniu*, s. 104 – tu jako Konstanty Kosiński, zmarł w obozie 8 VI 1946 r.
[50] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 262.

ludzi wywiezionych na roboty do Rzeszy, 3. odpowiedzi polskiego podziemia na propagandę niemiecką. Stosowano bojkot zarządzeń niemieckich oraz „żółwie tempo" pracy. Tylko w jednym miesiącu działania sabotażowo-dywersyjne doprowadziły do uszkodzenia 10 lokomotyw i 195 wagonów oraz 14 sieci telefonicznych i telegraficznych. W walce z agentami gestapo zlikwidowano 29 osób, w tym: 17 Polaków, 8 Rosjan, 1 Ukraińca i 1 Białorusina. Dwóm Polakom wymierzono karę chłosty za donosicielstwo[51].

Już po powstaniu KWP w okręgu działała rozbudowana sieć terenowa. W czerwcu 1944 r. zlikwidowano 34 osoby, w tym 19 Polaków. Stosowano także karę chłosty. Działania dywersyjne doprowadziły m.in. do uszkodzenia 18 parowozów, 13 wagonów towarowych, zaatakowano 13 majątków niemieckich, leśniczówek i komisariatów[52].

11. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

W kwietniu 1942 r. w wyniku działalności Władysława Pragi („Rafał") powstała Wojewódzka Organizacja Tajnego Nauczania, kierowana przez Bartłomieja Mazura, Marię Kolendo („Herra")[53], Konstantego Kosińskiego („Madej") oraz dr. Ryszarda Wroczyńskiego („Marek") – referenta szkolnictwa zawodowego, Seweryna Gasztowta – aresztowanego w kwietniu 1943 r., następnie Michała Motoszka – referenta szkolnictwa powszechnego, i Władysława Okuszko. Siedziba podziemnych władz oświatowych mieściła się przy ul. Wasilkowskiej 21[54].

Kierownikiem funkcjonującego w Warszawie Okręgowego Biura Szkolnego dla województwa białostockiego był od 1943 r. Antoni Zięba („Antoni Żelski", „Żelazny"). W skład biura wchodzili: Edmund Masojada („Zygmunt Lewartowski") – referent organizacyjny, Jan Radwański („Mariusz Wyrąbkiewicz") – referent szkolnictwa powszechnego, Mirosław Toporowski i Jan Nowakowski („W. Brzeski") – referenci szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Józef Kozłowski – referent szkolnictwa zawodowego, Edward Jagusiak („Adam Orliński") – referent oświaty pozaszkolnej[55]. Łącznikiem z Białymstokiem był N.N. („Inżynier"), który zginął w czasie powstania warszawskiego. W 1943 r. na etacie było tylko dwóch pracowników, a trzy osoby pracowały honorowo[56]. Od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. biuro otrzymało 36 tys. zł z budżetu departamentu[57]. Na tajne nauczanie w 1943 r. wydano 251 619 zł[58].

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym zaangażowanych było w okręgu 773 nauczycieli, a naukę pobierało 17 189 uczniów, na poziomie średnim – 144 nauczycieli i 1406 uczniów[59].

---

[51] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Przebieg walki cywilnej.
[52] *Ibidem* – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Ziemie Wschodnie.
[53] M. Kolendo, *Gdyby „Miś" umiał opowiadać...* [w:] *Szkoła w konspiracji*, s. 293–316.
[54] K. Przybysz, *Ludowcy na ziemiach...*, s. 222–223; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 1, s. 43, cz. 4, s. 30–47.
[55] BZNO, 15641/II, A. Zięba, *Wspomnienia*, mps, cz. 3, s. 387.
[56] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 262.
[57] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[58] *Ibidem*; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 262.
[59] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 290.

12. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Białystok:

• PDR Augustów[60]
delegat – ppor. Kazimierz Dunin-Markiewicz („Staryk") od lipca 1941 r. do aresztowania 18 lutego 1943 r., Dyczewski („Marcin") od marca 1943 r. do marca 1944 r., ppor. Stanisław Bućko („Adwokat") od marca do lipca 1944 r.[61], Bernatowicz[62], N.N. („Podkowa") od 20 marca 1945 r.[63]
zastępca – Mirosław Kurhański („Boruta", „Rola")[64], N.N. („Ptak")
referat bezpieczeństwa – N.N. („Pszczoła") od kwietnia 1945 r., N.N. („Bohdan") od 6 maja 1945 r.[65]

• MDR Białystok
delegat – N.N. („Roch"), Bartłomiej Mazur („Głowacz")
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Białystok
delegat – Włodzimierz Hubar („Stary"), zatrzymany przez NKWD na przełomie 1944 i 1945 r.[66]

• PDR Bielsk Podlaski
delegat – N.N. („Wiąz")
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Grajewo (Szczuczyn Białostocki)
delegat – Rudziński, N.N. („Zdrowie") – referent wojskowy w czerwcu 1944 r.[67], N.N. („Piotr") w połowie 1945 r.[68]
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Grodno
delegat – N.N.

---

[60] S. Buczyński, *Suwalszczyzna 1939–1944*, Warszawa 1991, s. 349–350.
[61] U Kazimierza Krajewskiego i Tomasza Łabuszewskiego (*Białostocki Okręg...*, s. 440) występuje plut. pchor. rez. Stanisław Bućko („Bogusz") – referent wojskowy w Komendzie Obwodu AK Augustów.
[62] Aresztowany w październiku–listopadzie 1944 r. – *NKWD i polskie podziemie...*, s. 67; *Białostocczyzna 1944–1945...*, s. 178.
[63] *Lista obsady poszczególnych funkcji na dzień 25 IV 1945 r.*, *Obwód Augustów Armii Krajowej i Obywatelskiej Armii Krajowej w okresie lipiec 1944 – maj 1945 r.*, oprac. T. Łabuszewski, K. Krajewski, „Dokumenty i Materiały..." 1994, nr 2, s. 123; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 446; *Rozkaz Delegata Sił Zbrojnych na Kraj nr 319 (Sarna, Grzyb)*, Warszawa 2001, s. 50, Wniosek o nadanie odznaczenia Srebrny Krzyż Zasługi z Mieczami.
[64] Z. Szałkowski, *Mirosław Kurhański*, mps, kopia w zbiorach autora; Informacje Mirosława Kurhańskiego dla autora z 24 VI 2003 r.
[65] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 450; *Rozkaz Delegata...*, s. 50.
[66] Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 3, s. 129; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 568.
[67] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 406.
[68] *Ibidem*, s. 412.

zastępca – Stanisław Pszanowski („Staszek"), N.N. („Radosław") – przewodnik administracji w obwodzie AKO Grodno–Lewy Niemen[69]
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Łomża[70]
delegat – ppor. czasu wojny inż. Jan Żelazny („Wojciech")[71]
zastępca – Benedykt Kozłowski
referat bezpieczeństwa – N.N.
referat leśnictwa – inż. Bonik
PKOiK – Czesław Lustych („Leliwa", „Profesor")[72], aresztowany 23 maja 1944 r.
Tajne nauczanie prowadzili m.in. Piętak („Judym"), Krukowski, Wacław Szabłowski („Weteran"), Tadeusz Chmielewski, dr Stanisława Osiecka („Nauczycielka"), ppor. Maria Lustych („Teresa")[73], Roman („Sowa"), Apolinary Skrodzki („Sław"), Stępowski („Maślak")[74]

• PDR Ostrołęka[75]
delegat – por. czasu wojny dr Józef Psarski („Piotr")[76]
zastępca – NN („Zryw")[77]
referat bezpieczeństwa – por. Konstanty Piotrowski („Jerzyk")
referat administracji – ppor. rez. Witold Mierzejewski („Sewer")

• PDR Ostrów Mazowiecka[78]
delegat – N.N. z SN[79], N.N. („Lis")[80]
referat bezpieczeństwa – N.N.
referentem wojskowym „Teczki" do drugiej połowy 1943 r. był Godlewski („Gozdawa")[81]

---

[69] Wiosną 1944 r. referentem wojskowym w obwodzie Grodno–Lewy Niemen był N.N. („Nikt"), referentem wojskowym na obwód Grodno–Prawy Niemen miał być por. rez. N.N. („Okręt"), w maju–lipcu 1945 r. na skutek nieporozumień było aż dwóch delegatów powiatowych: N.N. („Jeden") i N.N. („Bej") – *ibidem*, s. 675, 691, 712, 717.

[70] Do 1 IV 1939 r. powiat łomżyński należał do województwa białostockiego, następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 5.

[71] Informacje Jana Żelaznego dla autora z 25 X 1986 r.; *Lista obsady za I kwartał 1945 r.*, *Obsada personalna Obywatelskiej Armii Krajowej na terenie Okręgu Białystok (1945)*, oprac. K. Litwiejko, „Dokumenty i Materiały..." 1994, nr 2, s. 151.

[72] Jednocześnie referent BIP w obwodzie AK – K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 373.

[73] Jednocześnie referentka WSK w obwodzie AK – *ibidem*, s. 373.

[74] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 2, s. 223–228. U Kazimierza Krajewskiego i Tomasza Łabuszewskiego (*Białostocki Okręg...*, s. 373) występuje kpr. pchor. Stempowski („Maślak"), dowódca plutonu broni pancernej i referent motoryzacyjny w obwodzie AK.

[75] Do 1 IV 1939 r. powiat ostrołęcki należał do województwa białostockiego, następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 6.

[76] A. Fijałkowski, *Ruch narodowy na Kurpiach*, „Słowo Narodowe" 1989, nr 2, s. 58.

[77] *Rozkaz Delegata...*, s. 18, 62; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 334.

[78] Do 1 IV 1939 r. powiat ostrowski należał do województwa białostockiego, następnie został włączony do województwa warszawskiego – *Podział administracyjny...*, s. 6.

[79] Od zimy 1943 r. do lata 1944 r. na czele Zarządu Powiatowego SN stał Piotr Regula, wydziałem administracyjno-samorządowym kierował Paweł Dzieniszewski – M. Bartniczak, *Od Andrzejewa do Pecynki 1939–1944*, Warszawa 1984, s. 108.

[80] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 355; *Rozkaz Delegata...*, s. 55.

[81] J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski...*, s. 101, 522.

• PDR Sokółka
delegat – inż. Tadeusz Tomaszewski („Bończa")[82]
referat propagandy – Edward Greś („Warta")[83]
referat rolnictwa – Bronisław Chwieduk („Cietrzew")
referat finansowy – N.N. („Oszczep")

• PDR Suwałki
delegat – Kulisz („Radek")[84]
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Wołkowysk
delegat – inż. Wincenty Paszkowski („Wiek")[85]
zastępca – ppor. czasu wojny Stanisław Łaszkiewicz („Leliwa")
referat administracji – Alojzy Andrzejewski
referat bezpieczeństwa – Stanisław Pacewicz
referat finansowy – Czesław Batko
KWC – zastępcą szefa w rejonie Świsłoczy był Tadeusz Szymański („Korkociąg")[86]
RW – Ignacy Sokołowski

• PDR Wysokie Mazowieckie
delegat – Józef Kostro („Pług")
referat bezpieczeństwa – N.N. („Trotyl")
PKOiK – Róża Czarnohorska. Tajne nauczanie prowadzili m.in. Aleksander Grochowski, Anna Grochowska, Karol Kotłowski, Halina Kotłowska, Stanisław Piekarski, I. Pawłowska, kpt. Władysław Frączak („Zbigniew")[87]

• PDR Zambrów[88]
delegat – ppor. czasu wojny inż. Jan Kurant („Jan"), w gminie Długobórz wójtem wyznaczonym przez delegata był ppor. czasu wojny Jan Ciecierski („Beton II")[89], sołtysem w gromadzie Tarnowo Gorki był kpr. Teofil Zaremba („Burak")[90]
PKOiK – tajne nauczanie w powiecie prowadzili łącznik AK Aleksander Zieliński („Szarak") i Hipolit Malinowski („Łęk")[91]

---

[82] *Lista obsady za I kwartał 1945 r.*, *Obsada personalna...*, s. 154; K. Litwiejko, *Tomaszewski Tadeusz*, nota biograficzna, kopia w zbiorach autora. Według tej noty Tomaszewski, mianowany w 1944 r. p.o. powiatowym delegatem rządu, zorganizował w pełni aparat powiatowej delegatury.
[83] K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 610–611.
[84] S. Buczyński, *Suwalszczyzna 1939–1944*, s. 192 – tu nazwisko Kalisz.
[85] U Kazimierza Krajewskiego i Tomasza Łabuszewskiego (*Białostocki Okręg...*, s. 651) pseudonim „Wilk".
[86] List Stanisława Babińskiego do autora z 7 IV 1990 r.; S. Babiński, *Oświadczenie świadka*, kopia w zbiorach autora; J. Bielawski, *Oświadczenie świadka*, kopia w zbiorach autora.
[87] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 2, s. 114–117.
[88] Przed wojną nie było powiatu zambrowskiego, miasto Zambrów należało do powiatu łomżyńskiego – *Podział administracyjny...*, s. 6.
[89] W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 2, s. 44–45.
[90] *Ibidem*, s. 46.
[91] *Ibidem*, s. 43, 57.

W lipcu 1944 r. okręgowy delegat rządu wydał dwie odezwy zatytułowane *Polacy!*. W jednej z nich, datowanej 26 lipca, pisał: „Okręgowa Delegatura Rządu na województwo białostockie z pełnym aparatem administracyjnym i Delegatami Powiatowymi działająca w podziemiach od trzech lat z rozkazu Rządu Polskiego w Londynie z dniem dzisiejszym – ujawnia się i sprawować tu będzie władzę, jako jedyna, uprawniona i legalna przedstawicielka Rzeczypospolitej Polskiej ziemi białostockiej, a jej zarządzenia obowiązują całą cywilną ludność”[92]. W drugiej natomiast odezwie, wydanej wspólnie z PPS-WRN, BOW, PN i NSZ, stwierdzał: „Od postawy władz sowieckich względem ludności polskiej, administracji rządowej polskiej i Armii Krajowej zależeć będzie nasz stosunek do władz sowieckich. Naród Polski poniesie dalsze ofiary, jakich wymagać będzie jeszcze walka z wrogiem niemieckim, ale przeciwstawi się też wszelkim innym zakusom na jego wolność i niepodległość”[93].

28 lipca 1944 r. wobec Armii Czerwonej ujawnili się: okręgowy delegat Józef Przybyszewski oraz inspektor białostocki AK mjr Władysław Kaufman („Bogusław”). Po przeprowadzonych rozmowach 7 sierpnia zostali aresztowani. 3 sierpnia na polecenie Przybyszewskiego rozpoczął urzędowanie prezydent miasta Czesław Gołębiowski i jego zastępca Józef Zalewski – także po kilku dniach aresztowani. Po aresztowaniu Przybyszewskiego obowiązki okręgowego delegata przejął Henryk Jastrzębski. 12 sierpnia wydał on powiatowym delegatom polecenie zabraniające wstępowania do tworzonych przez Rosjan i przedstawicieli PKWN władz. Wyjątek stanowiły elektrownie, poczta, telefony i telegrafy[94]. Jednocześnie wstrzymał ujawnianie podziemnej administracji. W końcu sierpnia komendant okręgu AK ppłk Władysław Liniarski („Mścisław”)[95] wydał rozkaz o ponownym przejściu organizacji do konspiracji. W listopadzie miał zostać aresztowany w Białymstoku N.N. („Jacek”), kurier Witolda Bieńkowskiego („Kalski”), z instrukcjami dla okręgu[96].

15 lutego 1945 r. Liniarski powołał, w miejsce rozwiązanej decyzją gen. Leopolda Okulickiego („Niedźwiadek”) AK, Armię Krajową Obywatelską (AKO)[97]. Wiosną 1945 r. dotarł na Białostocczyznę Antoni Skalski, wysłannik delegatury (?), który pełnił tutaj obowiązki zastępcy delegata. W połowie 1945 r. został aresztowany i popełnił samobójstwo w celi[98].

Po likwidacji struktur ODR, w październiku 1945 r. powstały komórki organizacyjne WiN. W organizacji tej działali także delegaci rządu, np. w sokólsko-białostockim obwodzie WiN funkcję taką pełnił ppor./por. rez. Arkadiusz Zimnicki („Lechoń”, „Zawada”). Działalność WiN trwała do kwietnia 1947 r.[99]

---

[92] AAN, 202/XXV-1, k. 1.

[93] *Ibidem*, k. 2a.

[94] *Miesięczne raporty sytuacyjne i wywiadowczo-polityczne Komendy Okręgu AK Białystok za okres sierpień–grudzień 1944 r.*, oprac. T. Łabuszewski, K. Krajewski, „Dokumenty i Materiały...” 1994, nr 2, s. 54; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 58.

[95] J.J. Milewski, *Władysław Liniarski (1897–1984)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 263–265.

[96] *Raport Witolda Bieńkowskiego „Kalskiego” z 28 VI 1945 r.*, „Dokumenty i Materiały...” 1993, nr 1, s. 80–81.

[97] A. Chmielarz, *Epilog Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 333.

[98] Sugestie Aliny Fitowej (*NKWD i polskie podziemie...*, s. 373), jakoby był to Ludwik Angerer, kierownik placówki łączności politycznej w Budapeszcie, należy uznać za nieprawidłowe. W sierpniu 1945 r. w Krakowie z Angererem kontaktował się Jan Łożański – J. Łożański, *W więzieniach PRL...*, s. 18. Według innych danych (Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 3, s. 340) Antoni Skalski („Żyzny”) był zastępcą przewodnika (komendanta) AKO i został aresztowany 16 V 1945 r.

[99] K. Litwiejko, *Sokólsko-Białostocki obwód Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (październik 1945–15 kwietnia 1947)* [w:] *Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie 1939–1956*, red. M. Giżejewska, Toruń 1992, s. 66–67.

Okręgowa Delegatura Rządu Lwów (krypt.: „Lwy", „Orły", „Puchacze", „Wino")

Jak już wcześniej podano, Cyryl Ratajski w depeszach do Londynu z 20 i 30 września 1941 r. zaproponował na stanowisko okręgowego delegata we Lwowie prof. Franciszka Bujaka, a inż. Stefana Langera na zastępcę[100]. Minister spraw wewnętrznych Stanisław Mikołajczyk podpisał nominację dla okręgowego delegata 17 listopada 1941 r.[101] Pierwsze pieniądze z Warszawy do Lwowa zostały przekazane w październiku 1941 r.[102] Nominacja okręgowego delegata nie zakończyła kłopotów we Lwowie. W styczniu 1942 r. Ratajski zawiadamiał Londyn, że prof. Bujak nominacji nie przyjął[103]. W 1941 r. Bujak wyjeżdżał do Krakowa, gdzie nawiązał kontakt z ZPL „Orka". W następnym roku przeniósł się do Krakowa i wszedł w skład Okręgowej Komisji Oświaty i Kultury SL „Roch"[104].

Nadal, do grudnia 1941 r., działał Edmund Bulanda („Krakowiak"). Planował on zorganizowanie PKP z Bujakiem, „Grzesikiem, Tabiszem, Zaleskim, Ojakiem, Głażewskim" oraz z przedstawicielami PPS i konserwatystów[105]. Ponieważ rząd nie zatwierdził jego kandydatury na delegata okręgowego, „Krakowiak" zawiesił prace organizacyjne[106].

Najprawdopodobniej w lutym 1942 r. okręgowym delegatem we Lwowie został prof. Stanisław Kulczyński („Adam", „Topolski"). Jego kandydatura została zaakceptowana przez przedstawicieli stronnictw: Władysława Ostrowskiego („Inżynier") i Franciszka Bujaka („Lotny") z SL, prof. Władysława Tarnawskiego (?) z SN, Jadwigę i Wincentego Markowskich z PPS[107]. 22 stycznia Ratajski depeszował do Londynu o mianowanie uzgodnionych z PKP kandydatów: Kulczyńskiego i adwokata Stefana Langiera na jego zastępcę[108]. Kulczyński sprawował swój urząd co najmniej do listopada 1942 r., i to pomimo opuszczenia – w wyniku zagrożenia aresztowaniem – Lwowa. W marcu do Lwowa przyjechał Tadeusz Chciuk („Celt"), kurier z Londynu. Po powrocie do Warszawy złożył sprawozdanie, w którym przedstawił panującą we Lwowie sytuację. Według niego nie było tam żadnej organizacji, a delegat utrzymywał kontakt tylko z Ostrowskim i Bujakiem. Przywiezione przez „Celta" 10 tys. zł pozwoliło zaspokoić jedynie niewielkie potrzeby.

Władze centralne delegatury przystąpiły do organizowania dróg łączności ze Lwowem, przy czym korzystano tu z pomocy ZWZ/AK. Ale w maju lub czerwcu zagrożony aresztowaniem Kulczyński wyjechał do Krakowa. Po jego wyjeździe „centrala" delegatury z Warszawy nawiązała ścisły kontakt z... szefem WW Jerzym Neugebaurem („Roman"). Do niego kierowano fundusze organizacyjne. Jeszcze w listopadzie 1942 r.

---

[100] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 82a z 20 VIII 1941 r., k. 68; *ibidem*, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 97 z 30 IX 1941 r., k. 87. W depeszy z 20 VIII 1941 r. figuruje prof. Stanisław Bujak.

[101] *Ibidem*, t. 15, Akt nominacji, k. 75a; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 112. Nominacja dla zastępcy nie została wówczas zatwierdzona, sprawa przeciągała się i w efekcie na posiedzeniu PKP w Warszawie 12 IV 1942 r. przedstawiciel SN stwierdził, że wobec jej braku wycofuje kandydaturę na zastępcę delegata we Lwowie – AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP 12 IV 1942 r., k. 2.

[102] AAN, 202/XVII-2, k. 8.

[103] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 123a z 25 I 1942 r., k. 112. Profesor Bujak mieszkał we Lwowie przy ul. Grunwaldzkiej 11a – „Przegląd Statystyczny" (Warszawa) 1939, nr 2, s. 221.

[104] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 227.

[105] J. Kurcyusz, *Na przedpolu Jałty...*, s. 101.

[106] *Ibidem*, s. 104.

[107] M. Celt, *Raport...*, s. 49, 66; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 227.

[108] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 122a z 22 I 1942 r., k. 111.

Leopold Rutkowski, dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych, pisał do „Romana" we Lwowie: „Duże trudności sprawia pod każdym względem niewyklarowana sytuacja delegatury we Lwowie. Sprawa ta musi być radykalnie załatwiona w najbliższej przyszłości. Jutro wyjeżdżam do Krakowa, żeby tę rzecz ostatecznie omówić z p. Topolskim"[109]. Podobnie reagowali przedstawiciele stronnictw politycznych. Do Krakowa do Kulczyńskiego pojechał Przemysław Ogrodziński z PPS. Po latach we wspomnieniach pisał: „Bardzo uważany, przez wszystkich nas szanowany, był fikcyjnym delegatem przebywającym w Krakowie. Wszystkie natomiast agendy delegatury przejął sekretarz generalny delegatury Neugebauer [...]. Razem z ludowcami postanowiliśmy zmienić tę sytuację. [...] W porozumieniu z SL pojechałem do Krakowa do Kulczyńskiego z niezbyt przyjemną, ale bardzo istotną misją, ażeby go skłonić do dymisji, ponieważ praktycznie nie mógł pełnić swojej funkcji"[110]. Do Krakowa do Kulczyńskiego jeździła także Maria Jakubowska-Herdegen, wówczas już łączniczka Wydziału Wojskowego we Lwowie.

W październiku 1942 r. Jan Piekałkiewicz („Wrocławski") przekazał do Lwowa zasady współpracy ustalone przez rząd: „W zasadzie Delegaci Rządu winni współpracować nad wytworzeniem porozumienia międzypartyjnego w takiej formie, w jakiej warunki konspiracji i system organizacyjny stronnictw na to zezwala. W wypadkach, gdy nie uda się wytworzyć wspólnego porozumienia wszystkich stronnictw politycznych, do zadań delegata rządu należy utrzymywanie ścisłego kontaktu pomiędzy oddzielnie działającymi organizacjami politycznymi i społecznymi, nacisk o zaniechanie tarć i kłótni wśród nich, o zajmowanie zgodnego stanowiska wobec wroga. Obsługa wszystkich dziedzin życia politycznego i społecznego przez delegatów rządu i emisariuszy tak w kraju, jak i na placówkach, musi być pod groźbą największych rygorów zupełnie lojalna, bez względu na osobiste przekonania delegata lub emisariusza"[111]. Wytyczne te dotarły do Neugebauera w grudniu. Razem z nimi otrzymał *Instrukcję w sprawie Kolegiów Śledczo-Oskarżających*, *Regulamin Komisji Sądzących cywilnych* i *Statut Sądów Specjalnych*.

Na przełomie 1942 i 1943 r. funkcję okręgowego delegata objął prof. Julian Czyżewski („Nowicki", „Marian Orzechowicz")[112]. O jego działalności tak po latach pisał gen. Kazimierz Sawicki („Prut"), komendant Obszaru Lwowskiego AK: „Gdy prof. Czyżewski obejmował swój urząd – Delegatura była jeszcze w stadium organizacji. W tym czasie działały już na pewno dwa działy: pomocy dla pozbawionej pracy inteligencji, w tym profesorów uniwersytetu i politechniki, oraz wydział szkolnictwa tajnego i pomocy dla nauczycielstwa. Obydwa te wydziały działały sprawnie, dawały pracę bardzo zbiedniałej inteligencji i oparcie dla tajnego szkolnictwa. Na nowego Delegata Rządu spadły więc obowiązki rozbudowania dalszych agend Delegatury. W tym kierunku miał On rozległe plany. Jak dalece te prace się posunęły, trudno mi stwierdzić, gdyż w połowie 1943 opuściłem Lwów"[113]. Dane te są zgodne z kontrolą finansową, która wykazała, że w grudniu 1942 r. na etacie byli jedynie: kierownik wydziału opieki społecznej, sekretarka i łączniczka DR oraz łączniczki (liczby nie

[109] BZNO, 16595/II, Pismo „Zawadzkiego" do „Romana" z 21 XI 1942 r.
[110] P. Ogrodziński, *W konspiracji socjalistycznej we Lwowie* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 2, Warszawa 1995, s. 45–46.
[111] BZNO, 16595/II, Pismo „Wrocławskiego" do Lwowa z 24 X 1942 r.
[112] Zamieszkały we Lwowie przy ul. Corso Górne 12 – „Przegląd Statystyczny" (Warszawa) 1939, nr 2, s. 222.
[113] SPP, BI 3804/3, List gen. Kazimierza Sawickiego do dr J. Mękarskiej z 26 IX 1968 r.

podano)[114]. Jerzy Neugebauer, który nie przeszedł do delegatury, tak pisał w lutym (?) 1943 r. do Leopolda Rutkowskiego: „Stanowiska bowiem Dyrektora nie przyjąłem, choćby dlatego, że jak Panu mówiłem, odejdę do Adm. Cywilnej tylko z całym personelem"[115].

1. Wydział Wojskowy Obszaru Lwowskiego ZWZ-AK (krypt.: „Dublany", „Orzech", „Smolarnia", „Targi")

Prawdopodobnie w lutym 1942 r. mjr Jerzy Neugebauer („Piotr", „Roman", „Ostoja", „Cezary") rozpoczął organizowanie WW – administracji zmilitaryzowanej, Oddziału VIII, a potem – IX sztabu komendy obszaru. W sierpniu 1942 r. w sztabie WW pracowali: Neugebauer („Piotr") – szef WW, dr Władysław Zych („Prosper"), dr Władysław Świrski („Ryszard") – drugi zastępca szefa, „Zosia" – kierowniczka poczty i jej pomoc, inż. Antoni Hollender („Roch") – referent organizacyjny, ponadto Brygada Wywiadowcza w składzie: „Gabriel", „Rejestrator" i Stefania Drettler („Ewa")[116]. W czwartym kwartale 1942 r. w sztabie pracowali: Neugebauer („Ostoja"), Władysław Świrski („Romuald"), „Kasia", Hollender („Robert"), por. rez. dr Tadeusz Jarosz („Józef"), Zych („Bolesław"). Brygada Wywiadowcza (krypt. „Brygidki") natomiast rozrosła się do czterech osób: Włodzimierz Młotkowski („Bogumił") – referent informacyjno-polityczny, „Bogusław" („Gabriel") – od 1 grudnia na etacie SOP, „Bernard" – od 1 grudnia, „Bohdan" – rejestrator, Drettler – łączniczka[117].

Jego pierwszym zastępcą i kierownikiem oddziału bezpieczeństwa został w drugim półroczu 1942 r. dr Zych („Prosper", „Podolski", „Bolesław", „Buczacki"), który z okresu okupacji sowieckiej zachował rozbudowaną przez siebie w terenie siatkę. Podlegały mu oddziały: spraw wewnętrznych – na jego czele stał inż. „Rawicz", sądowo-prokuratorski – kpt. rez. dr „Sylwester", opieki społecznej i zdrowia – „Zygmunt", komunikacji – inż. Stanisław Bojarski („Kasper") oraz poczt i telegrafów – inż. Ambroży Kowalenko („Teofil"). Drugiemu zastępcy, dr. Władysławowi Świrskiemu („Ryszard", „Romuald"), jednocześnie kierownikowi oddziału rolnictwa, podlegały oddziały: wyżywienia – kierował nim ppor. rez. „Wiesław", przemysłu – „Przemysław" oraz finansów – ppor. rez. „Fabian", „Ferdynand". Ponadto pracowały: „Kasia" – kierowniczka kancelarii i kasy oraz łączniczki: Maria Jakubowska („Anka"), „Cesia" i „Józia".

Strukturę terenową WW tworzyły trzy okręgi (ekspozytury): I – Lwów, II – Tarnopol i III – Stanisławów. Ekspozytura lwowska podlegała Władysławowi Świrskiemu[118], okręg II – mgr. Kazimierzowi Świrskiemu („Tadeusz", „Tytus", „Brat"), okręg III – najprawdopodobniej mgr. Leonowi Kochańskiemu („Genek", „Hugon")[119].

---

[114] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli „utrzymania porządku" przeprowadzonej 15, 21 i 26 I 1943 r. – 5 i 12 II 1943 za październik, listopad i grudzień 1942 r., k. 29–31a.

[115] BZNO, 16595/II, Pismo „Romana" do „Zawadzkiego" z lutego (?) 1943 r.

[116] *Ibidem*, 16601/II, Rozliczenie za sierpień Jerzego Neugebauera z 23 VIII 1942 r.

[117] *Ibidem*, Sprawozdanie kasowe za IV kwartał 1942 r.; *ibidem*, Zestawienie wynagrodzeń z 2 XII 1942 r.

[118] Nie wiemy, od kiedy Władysław Świrski kierował ekspozyturą lwowską WW – w wykazie „Aparat Teczki", zachowanym w BZNO (Papiery Władysława Świrskiego), figuruje „»Cezary«, szef WW obszaru i okr. kier., por. rez." (*sic*!). Być może pseudonim „Cezary" nie odnosił się do Jerzego Neugebauera, który już przed wojną był majorem, albo szefem ekspozytury był właśnie on. Byłaby to analogia do sytuacji Adolfa Bnińskiego, który jako główny delegat rządu na ziemie włączone do III Rzeszy był jednocześnie okręgowym delegatem rządu w Poznaniu.

[119] List Janiny Reich do autora z 6 II 2001 r.

Tabela nr 11. Wykaz kobiet pracujących w Wydziale Wojskowym Obszaru Lwów z marca 1942 r.

L.p.	Pseudonim	Wiek	Przed wojną	Przydział konspiracyjny	Pełnione funkcje	Wyszkolenie wojskowe	Opinia
1	Kasia	37	Poczta Hughez	łączniczka od 1 II 1942 r.	łączniczka Komendy Okupacji i Obszaru od I 1941 r., łączniczka Wydz. Org. od 1 X 1941 r.	Telegraf Hughez Morse'a, Telefon Zegrzanka	dobra
2	Zuzanna[120]	40	sani-tariuszka	kier. służby sanitarnej i opieki społ.	sanitariat od 1940 r.	sanitarne	dobra
3	Ewa[121]	34		łączniczka WW od I/II 1942 r. i kier. Biura Dokumentów	łączniczka ZWZ od XII 1939 r.		dobra
4	Anka[122]	29	Legion Młodych, prawniczka	łączniczka WW od V 1942 r.		kurs sanitarny i pgaz.	dobra
5	Władka	32		łączniczka Oddz. Bezp. WW od IV 1942 r.	łączniczka ZWZ od XII 1939 r.		przeciętna
6	Władysława	43			łączniczka ZWZ od IX 1939 r.		dobra
7	Marta	50		łączniczka od II 1942 r.			przeciętna
8	Irena	46	sekretarka Stowarzysze-nia Nauczy-cielskiego	łączniczka i sekretarka II zastępcy szefa WW			dobra
9	Zofia	60	kier. adm. dziennika	łączniczka od II 1942 r.			dobra

Źródło: BZNO, 16598/II, Wykaz kobiet zatrudnionych w WW.

W połowie 1943 r. Wydział Wojskowy wraz z ekspozyturami liczył ponad 600 osób i nadal się rozwijał. Wizytujący wydział zastępca szefa biur wojskowych, Stefan Miłkowski („Jeż"), ocenił, że „organizacja i praca WW obszaru lwowskiego jest najlepiej dociągnięta i najwyżej postawiona" w stosunku do innych okręgów AK.

W nocy z 12 na 13 maja 1943 r. został przypadkowo aresztowany dr Zych. Powołano wówczas dwu nowych zastępców – dr. Tadeusza Jarosza („Józef") i inż. „Rawicza"[123].

[120] Aleksandra Dąmbska.
[121] Stefania Drettler.
[122] Maria Jakubowska-Herdegen.
[123] J. Węgierski, *Komenda obszaru południowo-wschodniego Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, s. 259–260. „Rawicz" został zwolniony w sierpniu 1943 r. – BZNO, 16595/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „Cezarego" z 15 VIII 1943 r.

1.1. Ekspozytura Wydziału Wojskowego na województwo lwowskie (krypt.: „Dukat", „Kier", „Oskar", „Uniwersytet")

W czwartym kwartale 1942 r. w ekspozyturze lwowskiej pracowali: „Teofil"[124], „Konrad", „Kajetan", „Zenon" – inspektor okręgu i „Ludwik". Następnie kierownictwo ekspozytury tworzyli: por. rez. „Cezary" – szef ekspozytury, „Burski" – inspektor organizacyjny, „Miłosz" – zastępca inspektora, plut. Wacław Hładuński („Skiba") – kierownik wywiadu.

Województwo lwowskie podzielono na pięć obwodów[125]: I – obejmował miasto Lwów [komendant miasta – mgr „Leonard", najprawdopodobniej kpt. rez. Bronisław Wojtowicz][126] i powiat lwowski [referent wojskowy – mgr „Jan"], obsadzone były referaty opieki społecznej (lekarz powiatowy) i administracji; II – obejmował powiaty: Jaworów [referent powiatowy – por. Stanisław Krasicki („Stanisław")[127]], Mościska [referent powiatowy – „Gliwa"], Gródek Jagielloński [referent powiatowy – mgr „Morski"], Rudki [referent wojskowy – leśnik „Żbik"], we wszystkich powiatach mianowano referentów: administracji, bezpieczeństwa, gospodarczych, samorządowych i poczty; III – obejmował powiaty: Stryj[128], Drohobycz [referent wojskowy – por. rez. „Świder"], Sambor [referent bezpieczeństwa – „Adam"][129]; IV – obejmował powiaty: Kamionka Strumiłłowa [referent powiatowy – rtm. taborów „Stanisławski"], Radziechów [referent powiatowy – oficer rez. „Zygmunt"], obsadzone były referaty administracji i gospodarczy, Sokal [referent wojskowy – mgr „Pstrąg"], Żółkiew [referent powiatowy – „August"], obsadzony był referat administracji; V – obejmował powiaty: Rawa Ruska [referent wojskowy – audytor rez. „Stanisław"], obsadzone były referaty: administracji, bezpieczeństwa, gospodarczy, samorządowy, poczty i kolei, Lubaczów – referenci byli upatrzeni, ale nie zostali przyjęci, i Bóbrka [referent powiatowy – inż. „Krokowski"]. Komendantem Służby Bezpieczeństwa w czerwcu 1943 r. był dr praw por. rez. Jan Balicki („Czerwieński")[130].

1.2. Ekspozytura Wydziału Wojskowego na województwo tarnopolskie (krypt.: „Komar", „Teodor", „Tref", „Weterynaria")

W sierpniu 1942 r. w ekspozyturze tarnopolskiej pracowali: Kazimierz Świrski („Tadeusz") – szef WW okręgu i „Rena" – łączniczka. W czwartym kwartale 1942 r. obsada liczyła trzy osoby: Kazimierz Świrski („Tytus"), „Tomasz" – zastępca szefa i „Rena". W 1943 r. nastąpił rozwój ekspozytury – liczyła wówczas 176 osób. Jej szefem (kierownikiem organizacyjnym okręgu) był Świrski („Tytus"), jednocześnie szef obwodu I (Tarnopol), którego

---

[124] Może chodzić tu o inż. Ambrożego Kowalenkę, szefa Oddziału Poczt i Telegrafów WW – J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 397.

[125] BZNO, 16598/II, Papiery Władysława Świrskiego, Sprawozdanie z „Uniwersytetu".

[126] W nawiasach kwadratowych podano bardzo prawdopodobną obsadę stanowisk z października 1943 r. według protokołów scalenia „Teczki" z delegaturą przechowywanych w BZNO, 16602/II, w papierach Władysława Świrskiego, k. 36–81. Dane „Leonarda" według: J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, s. 114, 116, 129.

[127] J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, s. 106 – w początkach 1944 r. powiatowym delegatem rządu miał zostać Andrzej Fedorowicz.

[128] W okresie scalania powiat stryjski należał do okręgu stanisławowskiego, stąd obsada wykazana w powiecie „górniczym".

[129] Organizowano jeden RW dla Sambora i Turki, którym kierował prawdopodobnie mgr „Jastrzębiec".

[130] Od października 1941 r. do lipca 1944 r. oficer łącznikowy dyrekcji policji we Lwowie, następnie pełnił taką samą funkcję w Krakowie – A. Hempel, *Pogrobowcy klęski...*, s. 125–126.

siedzibą był powiat „3" (Tarnopol). Zastępcą „Tytusa", i zarazem kierownikiem obwodu II, był prof. Józef Opacki („Bolesław"), kierownik Oddziału Spraw Wewnętrznych. Drugim zastępcą Świrskiego był aplikant notarialny Tadeusz Zagajewski („Albin"), kierujący Oddziałem Bezpieczeństwa i Korpusem Bezpieczeństwa Publicznego. W wykazie wymieniony jest także podoficer rez. „Michał" z dość niejasnym określeniem funkcji „b. K.B." – może chodzi tu o por. rez. Webera („Skrzetuski"), kierownika Korpusu Bezpieczeństwa Publicznego na okręg tarnopolski[131]. Kierownikiem Brygad Wywiadowczych był „Ziemba". Oddziałem Gospodarczym (Rolnictwa) kierował dyrektor kasy „Jan". Kierownikiem Oddziału Sanitarnego (Zdrowia) i Opieki Społecznej był lekarz powiatowy „Stefan", a jego zastępcą ksiądz „Ksawery". Kierownikami poszczególnych oddziałów byli: skarbowiec „Hugo" – skarbowego, sędzia por. rez. „Paweł" – sądowego (kierował także Służbą Techniczną), leśnik por. rez. „Karol" – lasów, por. rez. „Józef" – przemysłu, „Michał"[132] – kolei, por. rez. „Karol" – poczt. Kierownictwo spraw szkolnych w okręgu należało do „Juliana" – być może prof. Karola Wiśniewskiego, a „Maria" – najprawdopodobniej Maria Łomnicka[133] – organizowała tajne nauczanie, kierując trzema kompletami[134]. W ekspozyturze pracowały ponadto dwie łączniczki: „Krystyna" i prof. „Maria". W ramach Oddziału Bezpieczeństwa funkcjonował referat prasy i propagandy[135].

Z wymienionych wszyscy, poza „Bolesławem" i „Marią", pracowali w obwodzie I (Tarnopol), a zarazem w powiecie „3" (Tarnopol). Kierownikiem organizacyjnym powiatu był później Zagajewski. Kierownikiem organizacyjnym powiatu „1" (Zbaraż) był aplikant adwokacki „Adam", mający do pomocy trzy osoby; przy scalaniu „Teczki" z Administracją Zastępczą kierownikiem organizacyjnym powiatu był „Franek". W powiecie „2" (Zborów) pracowały cztery osoby, w tym dwóch podoficerów rezerwy; później referentem organizacyjnym był inż. „Moskwa". W powiecie „4" (Skałat) pracowały trzy osoby; kierownikiem organizacyjnym był później „Sewer". W powiecie „5" (Trembowla) kierownikiem organizacyjnym był kolejarz „Jan", a referatem skarbu kierował por. rez. inż. „Ludwik", następnie „Dobosz".

W obwodzie II (Czortków), którym kierował Józef Opacki („Bolesław", „Mohort"), pracowali ponadto: zastępca kierownika – sędzia „Szczepko", referent gospodarczy i aprowizacji – prof. „Walerian", referent rolny – inż. „Wojciech", referent opieki społecznej i tajnego nauczania – ks. Paweł Boczar („Franciszek"), referent przemysłu – urzędnik „Harpun", referent samorządu – urzędnik „Podolski", następnie Ludwik Sokalski („Poświst"), referent kolei – inż. „Henryk", następnie „Prut"; referent pocztowy – pocztowiec „Hanna"; referent bezpieczeństwa – por. rez. „Helena". Wszyscy wymienieni pracowali również w powiecie „8" (Czortków), będącym siedzibą obwodu II. W powiecie „6" (Kopyczyńce) kierownikiem organizacyjnym był nauczyciel Jan Kłębek (?) („Seweryn"), kierownikiem referatu bezpieczeństwa był urzędnik „Zenon", a referatem rolnym kierował urzędnik „Józef", ponadto w powiecie było jeszcze siedem osób. W powiecie „7" (Buczacz) było zaprzysiężonych

---

[131] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 396; *idem*, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, s. 139.

[132] W połowie 1943 r. kierownik oddziału kolei wyjechał zagrożony aresztowaniem do Warszawy – BZNO, 16595/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „Cezarego" z 15 VIII 1943 r.

[133] J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, s. 151.

[134] BZNO, 16599/II, Pismo Kazimierza Świrskiego „Sprawy szkolne".

[135] *Ibidem*, Papiery Władysława Świrskiego, Sprawozdanie okręgu „Weterynarii".

siedem osób – w okresie scalania „Teczki" z Administracją Zastępczą referentem organizacyjnym był „Walek", jego zastępcą „Piotruś", a referentem bezpieczeństwa „Mieczysław". Silnymi wpływami dysponował w powiecie ONR. Kierownikiem powiatu „9" (Borszczów) był prof. „Władysław". Kierownikiem powiatu „10" (Zaleszczyki) był urzędnik „Janek" („Jan") mający do pomocy pięć osób (szkolnictwem kierował Eugeniusz Kot „Karol"[136]).

Kierownikiem organizacyjnym obwodu III (Złoczów) był sędzia por. rez. „Jasiek". Referatem gospodarczym i aprowizacji kierował profesor szkoły handlowej „Ludwik", referatem rolnym – agronom „Dzidka", referatem sanitarnym – lekarz „Naster", referatem bezpieczeństwa – nauczyciel „Nawoja", referatem lasów – leśnik „Janusz", PKB – policjant „Sokół". Obwód dysponował sądem specjalnym składającym się z czterech sędziów i prokuratora oraz zorganizowanymi posterunkami PKB liczącymi 57 osób. Wszyscy wymienieni pracowali jednocześnie w powiecie „12" (Złoczów). Kierownikiem organizacyjnym powiatu „11" (Brody) był ksiądz „Dawid", następnie „August", jego zastępcą był inspektor szkolny „Lucjan", następnie „Biernat", a referatem bezpieczeństwa kierował „Józef", następnie „Poldek". W powiecie było zatrudnionych jeszcze pięć osób.

Kierownikiem organizacyjnym obwodu IV (Brzeżany) był urzędnik „Franciszek". Referatem gospodarczym kierował administrator majątku „Michał", referatem bezpieczeństwa – policjant „Żubr", PKB – policjant „Ludwik", referatem samorządowym – urzędnik „Wiktor". W obwodzie był zorganizowany sąd specjalny (trzech sędziów i prokurator). Służba kolejowa miała zaprzysiężonych około piętnastu osób. Kierownikiem organizacyjnym powiatu „13" (Przemyślany) był urzędnik „Kazimierz", a tymczasowym kierownikiem powiatu „15" (Podhajce) – urzędnik „Stanisław", następnie „Florian". W powiatach „13", „14" (Brzeżany) i „15" pracowało, poza wymienionymi, jeszcze około dwudziestu osób. Znaczącą rolę na terenach obejmujących powiaty od „10" do „15" odgrywał „Jerzy Samborski", figurujący w aktach dotyczących przekazania referatów wojskowych do delegatury.

1.3. Ekspozytura Wydziału Wojskowego na województwo stanisławowskie (krypt:. „Karaś", „Karo", „Medycyna", „Scuła")

W sierpniu 1942 r. w ekspozyturze stanisławowskiej pracowali: „Gienek" (prawdopodobnie Leon Kochański) – szef WW okręgu, Bolesław Warchałowski („Babinicz") – szef bezpieczeństwa i „Jaskółka" – łączniczka. W czwartym kwartale 1942 r. obsada liczyła cztery osoby: „Hugon" („Gienek"), „Henryk" – zastępca szefa, „Hubert" i „Marta". W niedatowanym zestawieniu zatytułowanym „Aparat Teczki" figuruje por. rez. dr „Józef" – inspektor ekspozytury.

W związku z aresztowaniami przeprowadzonymi przez Niemców w lutym–kwietniu 1943 r. Stanisławów opuścili m.in.: Bolesław Warchałowski („Kruk", „Babinicz") z ekspozytury oddziału IX oraz Wilhelm Nogaj, Kazimierz Schanel, Wanda Kubrecht („Maria") i Jan Zabokrzecki[137]. O tych wydarzeniach tak pisano w sprawozdaniu „Stan organizacyjny"[138]: „Jedyną poważniejszą trudność [w budowie aparatu] przedstawia w tej chwili wojewódzkie miasto okręgu południowego, gdzie w listopadzie r[oku] ub[iegłego]

---

[136] BZNO, 16145/II, Pismo „Mohorta" z 21 X 1943 r.

[137] G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 104; *idem*, *Okręg Stanisławów Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, s. 322–323.

[138] BZNO, 16599/II, Stan organizacyjny, bez daty – ok. marca 1943 r.

i lutym r[oku] b[ieżącego] były poważniejsze aresztowania wśród PZP [AK]. Aresztowania te, wskutek zbyt bliskiej współpracy i kontaktów ekspozytury WW z O[ddziałem] II PZP, zmusiły zarówno kierownika ekspozytury, jak też jego zastępcę, który równocześnie pełnił funkcję kier[ownika] eksp[ozytury] Oddz[iału] Bezp[ieczeństwa] i Bryg[ad] Wyw[iadowczych], do wyjazdu do siedziby WW obszaru wraz z referentem wojsk[owym] na miasto i powiat siedziby okręgu. G[esta]po przeniosło swoje poszukiwania za obu ostatnimi na teren siedziby obszaru, wobec czego kierownictwo WW uważało za wskazane przekazać tych – bardzo wartościowych – współpracowników do dyspozycji innych obszarów. Sytuacja na terenie ekspozytury na okręg południowy przedstawia się w tej chwili w ten sposób, że powiaty są nienaruszone, a kierownik ekspozytury prowadzi robotę z siedziby obszaru za pośrednictwem drugiego zastępcy, pozostającego na miejscu". Kolejne sprawozdanie, również niedatowane, przynosi stan ilościowy „po wsypach w oddziałach bojowych w ub. roku nastąpiła druga fala wsyp, tak że musieliśmy zaczętą pracę przerwać, tym bardziej iż tym razem niebezpieczeństwo bliżej otarło się o naszych ludzi – trzeba było najważniejszych usunąć z tego terenu. Obecnie wysyłamy z siedziby obszaru pojedynczo do poszczególnych naszych ośrodków, ażeby sprawdzić ich stan, dać instrukcję. Dlatego też na razie podaję tylko stan, jaki ostatnio istniał, a jaki w poszczególnych powiatach mógł się zmienić tylko na korzyść. Mamy więc na pewno w WW zorganizowane: oddz[iał] adm[inistracji] – [kierownik – mgr praw „Krawiec", od czerwca 1943 r. ppor. rez. „Leon"[139]] czterech ludzi i pięciu wytypowanych, oddz[iał] bezp[ieczeństwa] – [kierownik – mgr praw „Korczak I", referent – „Gospodarz"] 2 i 1 przewidziany, oddz[iał] zdrowia i op[ieki] społ[ecznej] – [kierownik – dr medycyny „Mak"] 1 i 2 przew[idywanych], sąd – 1 [kierownik – mgr praw sierż. „Nałęcz" lub „Korczak II"], poczta – 1 [kierownik – inż. „Ludwik"] i 1 przed przysięgą, kolej – 1 [kierownik – sierż. „Babinicz" lub „Hubert I"] i 2 przewid[ywanych], drogowy – trzech [kierownik – inż. „Tadeusz"] i 2 przew[idywanych], rolny – [p.o. kierownik „Panna"] sześciu przed przysięgą, finansowy – 1 [kierownik – mgr praw „Adam", „Syrena"] i pięciu przed przys[ięgą]. Wszystkie powiaty niem[ieckie] (kreisy)[140] obsadzone, w trakcie ostatecznej organizacji, poza tym i 3 byłe powiaty polskie są w trakcie organizacji. Inne górskie prawdopodobnie wobec braku żywiołu polskiego nie dałoby się uruchomić, i trzeba byłoby nasłać obsadę z zewnątrz, choćby jako ekspozyturę starostw. Jak się rozwinęła tam praca, może będę mógł podać w najbliższym czasie. Praca w terenie tamt[ejszym] jest nadzwyczaj ciężka, wobec systemu szpiegowskiego i szalonego terroru"[141]. Zgodnie z wykazem z maja 1943 r. w kierownictwie ekspozytury pracowały następujące łączniczki: w Haliczu „Hanka", „Irka", „Władzia" i „Henryka", a we Lwowie „Szwagierka". W Haliczu znajdowali się także: kpr. „Kruk" – referent miejski[142] oraz inż. por. „Kuziel" – referent powiatowy. Z powiatów najpełniejszą obsadę posiadał „huculski": referent powiatowy – mgr praw sierż. „Cis I", zastępca – mgr praw ppor. „Roman", następnie funkcję tę pełnił sierż. „Karol", referent administracji

[139] *Ibidem*, 16601/II, Pismo „Hugo" z 4 VI 1943 r.

[140] Na terenie województwa stanisławowskiego Niemcy zorganizowali następujące „kreisy" (powiaty): Stanisławów, Horodenka, Kałusz, Kołomyja, Stryj – *Das Generalgouvernement*, s. 372.

[141] Tekst sprawozdania uzupełniony danymi z Wykazu personalnego okręgu halickiego z 24 V 1943 r.

[142] W okresie scalania „Teczki" z Administracją Zastępczą „Kruk" był referentem powiatowym i obwodowym w powiecie „halickim".

i bezpieczeństwa – sierż. żandarmerii „Orzeł", referent opieki społecznej – kpr. pchor. „Antek", referent miejski – inż. por. „Wasyl". W powiecie „granicznym" obsadzone były stanowiska: referenta powiatowego – „Jawor", w okresie scalania „Teczki" z Administracją Zastępczą funkcję tę pełnił por. „Konstanty", i referenta miejskiego – dr medycyny ppor. „Janek". Pozostałe powiaty miały tylko referentów powiatowych: powiat „daleki" – sierż. „Korek", w okresie scalania funkcję pełnił por. kawalerii „Stefan", powiat „grodzki" – por. „Gruszka", w okresie scalania – sierż. „Hubert", powiat „cukrowy" – mgr praw „Janicki", w okresie scalania powiat należał do okręgu „kier" i referentem powiatowym był por. „Globus"[143], powiat „solny" [Kałusz] – „Cis II", w okresie scalania referentem powiatowym i obwodowym był Jan Zabokrzecki („Hilary"), powiat „dniestrowy" – „Żyd", w okresie scalania referentem powiatowym był „Halban", powiat „podolski" – mgr praw por. „Topór", powiat „naftowy" – por. „Ostoja", w okresie scalania referentem powiatowym był ppor. „Andrzej". W okresie scalania do ekspozytury WW należały jeszcze powiaty: „górniczy" – referent powiatowy – kpt. „Hipolit", komendant PP – por. „Darski", referent bezpieczeństwa – por. „Herkules", oraz „wędrowny" – referent powiatowy – mgr „Hubert", zastępca – kpt. „Kuba", referent bezpieczeństwa – „Pobóg", komendant PP – „Wrona".

Okręg III został podzielony na trzy obwody: Stanisławów (powiaty: Stanisławów, Tłumacz i Rohatyń), Kołomyja (powiaty: Kołomyja, Horodenka, Śniatyn i Kosów Huculski) i Kałusz (powiaty: Kałusz, Dolina i Żydaczów). Szefami Oddziału IX (WW) byli kolejno: w lutym i marcu 1943 r. jako p.o. kpr. „Marian Puls" (najprawdopodobniej Leon Kochański), a od czerwca 1943 r. kpr. (ppor. czasu wojny) Bolesław Świętochowski („Żubr"). Kierownikiem KBP był komisarz Policji Państwowej, ppor. rez. Stankiewicz („Halicki")[144], a kierownikiem Brygad Wywiadowczych „Zagłoba"[145].

Jednym z podstawowych czynników wpływających na rozwój podziemnej administracji, poza terrorem niemieckim, były wystąpienia ludności ukraińskiej i ich formacji zbrojnych. W połowie 1943 r., wobec wypadków rozgrywających się na Wołyniu oraz podobnych wydarzeń na terenie Obszaru Lwowskiego, szef WW zarządził: „Polecam przystąpić niezwłocznie do zorganizowania akcji obronnej: II. W zakresie organizacyjnym przez: a) zorganizowanie ludności w rejonach o przewadze ludności polskiej dla stawiania zdecydowanego oporu. b) W rejonach o mniejszym nasileniu elementu polskiego stworzenie punktu oparcia w miasteczkach czy poszczególnych środowiskach polskich, do których chroniłyby się w momencie krytycznym poszczególne rodziny i wspólnie organizowały obronę. c) Stworzenie zdecydowanych i uzbrojonych oddziałów dyspozycyjnych, gotowych bądź do ingerencji na korzyść zagrożonych punktów oparcia, bądź do uderzenia na ośrodki, z których wychodzi akcja dywersyjna band. d) Zorganizowanie systemu alarmowego, którym w porę można by ostrzec ludność polską i nie dopuścić do zaskoczenia. [...] IV. Wiceadministratorom pozostawiam w porozumieniu z Komen[dantami] Okr[ęgów] swobodę decyzji w przeciwdziałaniu poszczególnym aktom terroru. W razie wystąpienia band dywersyjnych należy przyjąć zdecydowaną postawę obronną, z tym że w żadnym

[143] Pseudonimu „Globus" używał Władysław Herman, komendant Okręgu Stanisławów AK. Być może w końcu 1943 r. podjęto próbę obsadzenia administracji cywilnej przez kadrę AK. Z uwagi na poważne braki materiałów archiwalnych ustalenie danych personalnych wydaje się niemożliwe.
[144] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 396.
[145] BZNO, 16599/II, Wykaz personalny WW Obszaru z 15 VI 1943 r.

wypadku nie może mieć miejsca prowokacja z naszej strony. O każdej akcji terroru ze strony ukr[aińskiej] należy zebrać dokładne dane – zachowując je w archiwach i niezwłocznie meldując. Także należy niezwłocznie meldować o zarządzonych poszczególnych wypadkach przeciwdziałania. V. Szef Brygady [Wywiadowczej] przedstawi projekt oparcia się naszej akcji na P[olskich] K[omitetach] O[piekuńczych] i zwiększenia Sł[użby] Bezp[ieczeństwa]"[146].

1.4. Scalenie „Teczki" z Delegaturą Rządu w Obszarze Lwowskim

W sierpniu 1943 r. dowódca AK ustalił w porozumieniu z delegatem rządu RP na kraj zasady scalenia Administracji Zmilitaryzowanej („Teczka") z Administracją Zastępczą. W pierwszym etapie scalenie dotyczyło pięciu Biur Wojskowych: Spraw Wewnętrznych; Sprawiedliwości; Pracy, Opieki i Zdrowia; Skarbu; Rolnictwa i Wyżywienia oraz terenowych wydziałów i referatów wojskowych. W drugim etapie miało nastąpić scalenie na odrębnych zasadach resortów przemysłu, komunikacji i telekomunikacji[147]. Zgodnie z tymi zasadami szefowie WW mieli objąć stanowiska zastępców lub kierowników biur ODR.

Jednakże już 8 czerwca 1943 r. Ludwik Muzyczka („Benedykt"), szef Biur Wojskowych w KG AK, skierował pismo do szefów WW: „Do Właścicieli i Administratorów! 1. Podaję do służbowej wiadomości Panów, że zapadła decyzja Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju scalenia aparatu Zeszytu i AZ i podporządkowania tego aparatu Pełnomocnikowi Rządu na Kraj. 2. Pełnomocnik Rządu na Kraj wyraził całkowicie pozytywny stosunek do wojska (PZP) i pełną dyspozycyjność aparatu administracyjnego na potrzeby akcji zbrojnej. 3. Przekazanie nastąpi protokólarnie, w terminie i wg zasad ustalonych pomiędzy Komendantem a Pełnomocnikiem Rządu, o czym zostaną Panowie powiadomieni osobnym rozkazem na piśmie. 4. Do czasu otrzymania wspomnianego rozkazu nie mogą mieć miejsca żadne akty przekazania, ani też nie mogą być prowadzone na ten temat rozmowy z czynnikami cywilnymi (Departamentami, Delegatami itp.). W dalszym ciągu prowadzą panowie normalne prace organizacyjne i rzeczowe. 5. Przypuszczalną formą przekazania ludzi będzie »urlopowanie z wojska – do odwołania«. Wszyscy więc nasi ludzie nie przestają być żołnierzami. 6. Jakkolwiek wielu z nas znających stosunki na odcinku cywilnym wolałoby inną formę rozwiązania dwutorowości dotychczasowej w budowie administracji, niemniej z chwilą zapadnięcia decyzji jest obowiązkiem naszym lojalne i pozytywne tak ustosunkowanie się do niej, jak też jej wprowadzenie w życie. Nie wolno nam na chwilę zapomnieć, iż pracowaliśmy i w dalszym ciągu pracować będziemy dla Polski. 7. Treść tego pisma przeznaczona jest do wyłącznej służbowej wiadomości Panów i Ich zastępców. Innym osobom może być podana tylko w wypadkach koniecznych lub celem zdementowania wiadomości nie odpowiadających stanowi faktycznemu"[148].

W połowie września 1943 r. Muzyczka przyjechał do Lwowa i zarządził przygotowanie do przekazania delegatowi okręgowemu sześciu oddziałów WW. Termin likwidacji „wszystkich ekspozytur i oddziałów" został wyznaczony na 15 października 1943 r. W dniach 28–30 października 1943 r. do delegatury przekazano prawie tysiąc żołnierzy

[146] Pismo „Cezarego" z 2 VIII 1943 r. – kopia w zbiorach autora.
[147] *Armia Krajowa w dokumentach*..., t. 3, s. 200.
[148] BZNO, 16597/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo Ludwika Muzyczki z 8 VI 1943 r.

„Teczki": 349 osób z szefostwa WW, 96 z okręgu lwowskiego, 444 w okręgu tarnopolskim oraz 67 w okręgu stanisławowskim[149].

W miejsce WW w październiku organizowano „przedstawicielstwo", w którym pozostawały m.in. sprawy kolejnictwa[150]. W listopadzie 1943 r. jego skład (nadal Oddział IX w Komendzie Obszaru AK) wyglądał następująco: szef, trzech zastępców na poszczególne okręgi, łączniczka obszarowa, dwie łączniczki prowincjonalne, trzynaście osób w Oddziale Kolei, trzy osoby w Oddziale Telekomunikacji, trzy osoby w Szefostwie Służby Technicznej[151]. Zastępcą szefa „przedstawicielstwa" był por. rez. inż. Eugeniusz Zaczyński („Sewer"), a zastępcą na okręg stanisławowski – prof. Bolesław Świętochowski („Żubr")[152].

2. Okręgowa Delegatura Rządu po scaleniu z „Teczką" – do lipca 1944 r.

Przy scalaniu podziemnej administracji toczono liczne rozmowy, zarówno we Lwowie, jak i w Warszawie. Wycinek tych rozmów odtwarza niedatowana i niepodpisana notatka, w której znajdujemy następujący fragment: „sondowałem wobec zasadniczo opornego stanowiska, jaki kompromis byłby możliwy. Myślałem, że uda się przeprowadzić koncepcję: Administracja zasadniczo wojskowa z wtyczkami cywilnymi, podlegającymi delegatowi. **Ta koncepcja padła**. Przyjęto koncepcję: Delegat komunikuje się z administracją za pośrednictwem trzech łączników, a poza tym mianuje w każdym wydziale swoich mężów zaufania, którymi zależnie od porozumienia mogą być kierownicy wydziałów. Ich nazwiska nie mogą być nikomu absolutnie podane do wiadomości, a więc ani górze, ani stronnictwom. Cztery wydziały podlegałyby oczywiście delegatowi wyłącznie. Gdyby Panowie tę propozycję przyjęli, to zapewne jako formę porozumienia tymczasowego"[153]. Jakie były końcowe ustalenia? Tego nie wiemy. Ale o atmosferze panującej wokół WW świadczy fragment pisma Neugebauera z września 1943 r.: „Stosunki tutaj, które od czasu objęcia obowiązków D[elegata] O[kręgowego] przez pana Nowickiego nie były dobre – ostatnio pogorszyły się. D[elegat] O[kręgowy] i kilku ludzi »miarodajnych« ze stronnictw PSL i PPS uważali, iż przeszkodą do objęcia naszej adm[inistracji] przez siebie był b[yły] K[omenda]nt Obszaru Prut, no i ja. [...] D[elegat] O[kręgowy] oświadczył mi osobiście, iż teraz inni »chcą i muszą objąć władzę« i że choć nie mają nic przeciw mnie osobiście, ani ja, ani mój zastępca nie możemy się znaleźć w zespole tut[ejszej] admin[istracji]. Mnie zaproponowano »wyższe stanowisko« w stolicy, ewent[ualnie] objęcie funkcji inspektora"[154].

18 grudnia 1943 r. Neugebauer, teraz zastępca delegata okręgowego, pseudonim „Andrzej", przesłał do Warszawy protokoły zdawczo-odbiorcze administracji[155]. Wokół byłego szefa WW rozpętała się prawdziwa burza. Politycy wręcz domagali się usunięcia go z Lwowa, motywując to jego dekonspiracją[156]. W grudniu 1943 r. delegat okręgowy

---

[149] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 400.
[150] BZNO, 16602/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „91" do „5" z 7 X 1943 r.
[151] *Ibidem*, 16601/II, Papiery Władysława Świrskiego, Preliminarz budżetowy na listopad i grudzień oraz przyszły kwartał.
[152] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 402. W 1944 r. „Przedstawicielstwo" liczyło około stu osób.
[153] BZNO, 16602/II, Papiery Władysława Świrskiego, notatka na temat delegatury.
[154] *Ibidem*, Pismo „51" do „42" z 11 IX 1943 r.
[155] *Ibidem*, Pismo „Andrzeja" do „Trojanowskiego" z 18 XII 1943 r.
[156] AAN, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" do „Dyrektora" z 24 XI 1943 r., k. 42.

usiłował wysłać Neugebauera na dwumiesięczny urlop, ale ten odmówił[157]. Pomimo trwających ataków Neugebauer przetrwał w delegaturze kilka miesięcy i w marcu lub kwietniu 1944 r. wyjechał do Warszawy[158]. 15 marca 1944 r. z funkcji delegata okręgowego został odwołany Czyżewski. W tym samym dniu mianowano na to stanowisko Adama Ostrowskiego („Tomasz Niedziela").

Dla funkcjonowania aparatu delegatury ważne było uzgodnienie i mianowanie zastępców delegata okręgowego. W listopadzie 1943 r. delegat pisał do Jana Stanisława Jankowskiego: „Proszę Pana uprzejmie, żeby zechciał załatwić ostatecznie sprawę dwu wicedelegatur"[159]. W grudniu uzyskał odpowiedź od Rutkowskiego, który komunikował: „Sprawa wicedelegatur będzie rozstrzygnięta w najbliższym czasie w ramach ogólnokrajowych. Nazwisko przedstawiciela Kwadratu [SN] nie jest dotychczas znane. Jednocześnie rozstrzygniętą będzie obsada miast stanowiących powiaty. W konkretnym wypadku chodzi o Lwów, Stanisławów i Borysław. Komisarycznymi prezydentami w tych miastach, pełniącymi jednocześnie funkcje starostów grodzkich, miałyby być osoby: we Lwowie spod znaku Str[onnictwa] Pracy, w Borysławiu PPS, w Stanisławowie – bezpartyjny. Oczywiście wszyscy muszą mieć kwalifikacje rzeczowe i społeczne"[160]. Na posiedzeniu KRP w Warszawie 8 stycznia 1944 r. delegat rządu informował zebranych o braku obsady na województwo tarnopolskie i stanisławowskie oraz zwracał się o wysunięcie kandydatów na funkcje prezydentów i burmistrzów miast[161].

Od 13 lutego 1944 r. delegat okręgowy postanowił „wprowadzić w urzędowanie swoich zastępców, którzy obejmą wojew[ództwa] stan[isławowskie] i tarn[opolskie]". Najprawdopodobniej chodzi tu o Leona Mrzygłockiego z SN[162] i Mieczysława Wachsmana z PPS – przewidzianego na województwo stanisławowskie. Jednocześnie Czyżewski przekazał do Warszawy nazwisko kandydata SP „na Lwów"[163]. Mrzygłocki („Jakubowski", „Niwa", „Podolski") został mianowany najprawdopodobniej w maju 1944 r.[164]

30 marca 1944 r. delegat rządu wydał odezwę *Do ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*. Pisał w niej: „Pragnę z całym naciskiem podkreślić, że istnienie na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej licznego, zwartego i aktywnego elementu polskiego, który – jak to już nieraz w historii tych ziem bywało – swą chęć przynależności do Rzeczypospolitej Polskiej z całą siłą w stosowny sposób potwierdzi, jest zasadniczym warunkiem pomyślnego rozwiązania trudności, przed którymi stoimy"[165].

---

[157] BZNO, 16595/II, Pismo „Andrzeja" do „Trojanowskiego" z 21 I 1944 r.

[158] Gdzie najprawdopodobniej powierzono mu stanowisko delegata okręgowego na Polesie – zapiski Stefana Pawłowskiego, kopia w zbiorach autora.

[159] AAN, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z 24 XI 1943 r., k. 42.

[160] *Ibidem*, Pismo Leopolda Rutkowskiego do Juliana Czyżewskiego z 9 XII 1943 r., k. 48.

[161] AAN, 199/2, Protokół posiedzenia KRP z 8 I 1944 r., k. 2.

[162] W latach 1942–1943 zastępcą delegata okręgowego z ramienia SN miał być Tadeusz Zagajewski („Albin", „Pomian") – G. Górski, *Administracja...*, s. 264; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 68.

[163] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Muszyńskiego" z 17 II 1944 r., k. 95. Najprawdopodobniej chodzi tu o kandydaturę Adama Ostrowskiego na stanowisko delegata okręgowego – mianowany 15 III 1944 r. Dwaj zastępcy, o których mowa, to najprawdopodobniej Leon Mrzygłocki („Niwa") i Kazimierz Świrski („Tytus").

[164] AAN, 202/I-53, Pismo Adama Ostrowskiego z 13 V 1944 r., k. 46.

[165] AAN, 202/XXIV-2, k. 6.

W czerwcu 1944 r. przesłano do Warszawy wniosek o mianowanie naczelników wydziałów: odbudowy, rolnego i ochrony pracy[166]. W tym też miesiącu odbyła się narada delegata okręgowego z „Ryszardem" (Władysław Świrski) – województwo lwowskie, „Hugonem" (lub „Hilarym") – województwo stanisławowskie, „Tytusem" (Kazimierz Świrski) – województwo tarnopolskie, kierownikiem biura (Władysław Grzędzielski) i naczelnikiem wydziału administracji w sprawie zakończenia budowy tymczasowej administracji rządowej[167]. Warto zauważyć, że nie ma tu mowy o Mrzygłockim – zastępcy delegata okręgowego. Być może wówczas został wyznaczony na prezydenta miasta Lwowa inż. K. Żardecki[168].

2.1. Biuro ODR

Kierownikiem biura ODR po scaleniu „Teczki" i AZ został Neugebauer („Roman"). Funkcję tę pełnił prawdopodobnie do kwietnia 1944 r. Następnie biurem kierował Władysław Grzędzielski („Eustachy Głowacki"), dotychczasowy szef BIP Komendy Obszaru AK[169]. We wrześniu–październiku 1943 r. na etacie DSW były cztery osoby. W 1943 r. na pracę wydziałów podlegających DSW wydano 582 416 zł[170].

Zapewne tutaj skupiały się sprawy łączności zarówno z Warszawą, jak i z pozostałymi komórkami ODR. Łączniczką pomiędzy Warszawą a Lwowem była „Elżbieta", ale także inni pracownicy delegatury przyjeżdżający z Warszawy albo tam się udający w sprawach służbowych, w tym m.in. Maria Jakubowska-Herdegen, Jadwiga Tatarczuch, Krystyna Węgrzynowska[171]. W marcu 1944 r. wyjechał do Warszawy jako kurier Kazimierz Żygulski[172].

W Departamencie Spraw Wewnętrznych w Warszawie istniała komórka łączności („Ekspres", „Spójnia"), której kierownikiem był Tadeusz Pachnowski („Aplikant", „Zych"). Poza łącznością kurierską przygotowywano także sieć łączności radiowej z delegaturami okręgowymi. Dla Lwowa przewidziano pięć radiostacji[173]. W lutym 1944 r. we Lwowie przebywał kierownik sieci „Mestek", niestety po powrocie do Warszawy został aresztowany. Do marca 1944 r. zdołano do Lwowa dostarczyć tylko jedną radiostację. „Baltazar" pisał wówczas do Warszawy w imieniu Ostrowskiego: „Oczekując w najbliższym czasie przerwania normalnej komunikacji z W[arszaw]ą, a również licząc się z możliwością okupacji sowieckiej, okręg nasz może znaleźć się w sytuacji, w której jedyną drogą łączności będzie kontakt radiowy. Niestety dotychczas otrzymaliśmy dopiero jeden aparat bez instrukcji i klucz techniczny do obsługi. Prosimy wobec tego o niezwłoczne dostarczenie nam obiecanych czterech dalszych aparatów oraz instrukcji i klucza technicznego na podane lwowskie adresy. W obecnej naszej sytuacji własnymi środkami nie możemy przerzucić tych aparatów"[174]. Z wymienionych pięciu radiostacji po jednej przewidziano dla województw stanisławow-

---

[166] BZNO, 16595/II, Pismo „Eustachego Głowackiego" z 10 VI 1944 r.
[167] *Ibidem*, Pismo „Tomasza" z 24 VI 1944 r.
[168] J. Węgierski, *Internowanie dowódców i żołnierzy lwowskiej Armii Krajowej i organizacji NIE w latach 1944–1949* [w:] *Europa...*, s. 786.
[169] Informacje Marii Grzędzielskiej dla autora z 16 II 1988 r.; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 73.
[170] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 256–257.
[171] M. Jakubowska-Herdegen, *Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki"*, s. 106, 108.
[172] K. Żygulski, *Jestem z lwowskiego etapu...*, Warszawa 1994, s. 186–190.
[173] W. Grabowski, *Radiostacje Delegatury...*, s. 35–36; *idem*, *Delegatura Rządu...*, s. 60, il. 144–145.
[174] AAN, 202/II-71, k. 114.

skiego i tarnopolskiego[175]. Według Jakubowskiej-Herdegen jedna radiostacja (uszkodzona) była przechowywana u niej, druga u Aliny Tarały, a trzecia była u „Róży". Zimą dwie krótkofalówki zostały oddane[176]. Szyfrantem lwowskiej delegatury miał być Kazimierz Żygulski, który w celu zapoznania się z szyfrem wyjechał do Warszawy.

2.2. Wydział Administracyjny

Nie znamy obsady personalnej tego wydziału w ODR. W „Teczce" Oddział Spraw Wewnętrznych (Administracyjny) składał się kilku referatów, których kierownikami byli: por. rez. Tadeusz Jarosz („Józef") – organizacyjno-inspekcyjnego, „Włodzimierz" – administracyjno-gospodarczego, „Antoni" – samorządowego, „Ludwik" – spraw wojskowych, inż. architekt „Drzymała" – budowlanego, inż. „Kamil" – drogowego[177].

2.3. Wydział Bezpieczeństwa

Kierownikiem był Włodzimierz Młotkowski („Bogumił", „Młot"), a od maja 1944 r. Grzędzielski.

Jesienią 1943 r. służby bezpieczeństwa ODR nie były zorganizowane, trwały rozmowy na temat przejęcia personelu z „Teczki"[178]. Nie znamy obsady wywiadu i kontrwywiadu („Stożek"). „Mieczysław" ze „Stożka" został w listopadzie 1943 r. wysłany jako kurier do Warszawy. W wywiadzie delegatury (lub KWP) miał pracować Wacław Hładuński („Skiba"), może też Józefa Kurylewicz – łączniczka KWP. W „Teczce" referentem bezpieczeństwa był por. rez. „Rafał", referentem informacyjnym ppor. rez. „Bożemski" (lub „Borzemski"), a rejestratorem plut. „Wołodyjowski". Plutonowy rez. „Skiba" figuruje w wykazie „Aparat Teczki", który obejmuje trzydzieści pseudonimów pracowników wywiadu. Kierownikami grup wywiadowczych byli: ppor. rez. „Dąbrowa", „Pstrąg", podoficer żandarmerii „Lalek", ppor. rez. „Sulima", „Bard" i „Dzieciak".

Według sprawozdania z lutego 1944 r. Wydział Bezpieczeństwa we Lwowie był w pełni zorganizowany, w Tarnopolu i Stanisławowie funkcjonowały kilkuosobowe ekspozytury. W pozostałych powiatach byli referenci bezpieczeństwa.

2.3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Najprawdopodobniej jesienią 1941 r. Jerzy Braun z „Unii" przywiózł instrukcję delegatury (?) w sprawie organizacji Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa, przeznaczoną dla komendy policji granatowej[179]. Należy zauważyć, że w obszarze lwowskim organizowano „przy wojsku" Korpus Bezpieczeństwa Publicznego[180]. Było to spowodowane oparciem się na WW w trakcie organizowania Administracji Zastępczej.

---

[175] *Ibidem*, k. 98.

[176] M. Jakubowska-Herdegen, *Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki"*, s. 107.

[177] BZNO, 16599/II, Sprawozdanie Oddziału Spraw Wewnętrznych.

[178] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[179] J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 274. Musiały to być pierwsze instrukcje w tej sprawie opracowane w Warszawie, ponieważ generalny inspektor (komendant) PKB Marian Kozielewski do maja 1941 r. był więziony w obozie w Oświęcimiu. „Projekt organizacji Państw[owego] Korpusu Bezpiecz[eństwa]" został wysłany do Londynu dopiero 1 XI 1942 r. za pośrednictwem placówki łączności politycznej w Budapeszcie – AAN, 202/I-31, Spis poczty do Londynu z 24 X 1942 r., k. 64.

[180] W. Grabowski, *Policja...*, s. 44–54.

W sierpniu 1943 r. okręgowy delegat tak pisał o PKB: „Omówiłem już spotkania z obszarowym komendantem PKB i inspektorem SS. Ponieważ PKB jeszcze jest przy p. Romanie, więc jego obowiązkiem jest upomnieć się o pieniądze na najbliższy[181] miesiąc bieżący 25 000 zł (wzięcie na etat i zobowiązanie instruktorów powiatowych, koszta podróży etc.). Kwoty te pojmuję jako inwestycję swego rodzaju. Sprawa PKB, a zwłaszcza SS, jest dla nas pilną już z punktu widzenia przygotowania samozabezpieczenia się społeczeństwa polskiego przed ewentualnymi mordami ruskimi"[182]. Według sprawozdania ze stanu PKB z 9 października 1943 r. „organizacja trzech województw spoczywa w rękach Komendanta Lwowskiego. Po ostatniej naszej inspekcji uruchomiono Sztaby Komend Wojewódzkich. Komendy obwodowe i powiatowe są w stadium organizacyjnym. Oficerowie i szeregowi służby mundurowej i kryminalnej są czynni w Dyrekcji Kryminalnej we Lwowie jako służba kryminalna i mają przez to warunki pracy organizacyjnej ułatwione, gdy chodzi o swobodę ruchu. Praca Komendanta na wszystkie 3 województwa z delegaturą lwowską jest całkowicie zharmonizowana i znajduje poparcie i całkowitą aprobatę"[183]. PKB liczył 4 oficerów zawodowych, 102 szeregowych zawodowych, 5 oficerów służby kryminalnej, 270 szeregowych służby kryminalnej, 1 oficera „elementu milicyjnego". Razem 382 osoby[184]. W listopadzie 1943 r. delegat okręgowy wnosił o zatwierdzenie nominacji dla instruktorów obszarowego i okręgowych SS[185].

W końcu czerwca 1944 r. komendantem PKB (krypt. „Głowin") na cały obszar był kpt. Huss („Krzysztoforski"), a jego zastępcą i zarazem komendantem PKB na okręg lwowski – „Miś". Inspektorem na okręg tarnopolski był kpt. Jan Balicki („Czerwieński"), a inspektorem na okręg stanisławowski – „Saturnin". Inspektorem Straży Samorządowych na obszar i okręg lwowski był Andrzej Bryl („Kuraś") z SL[186], był także jeden inspektor SS na pozostałe dwa okręgi. Urzędem Śledczym na okręg lwowski kierował „Kot", a kierownikiem Urzędu Śledczego na okręg stanisławowski był ppor. rez. Stankiewicz („Halicki")[187]. W Komendzie Wojewódzkiej (Obszarowej) pracowali ponadto: „Opaliński" – łącznik, maszynistka i łączniczka SS, komendant Oddziału Specjalnego, referent gospodarczy, dwie łączniczki terenowe SS. Zorganizowana była też Straż Samorządowa miasta Lwowa, był instruktor dla miasta[188] oraz ośmiu instruktorów dla komisariatów w mieście. Było także dziesięciu instruktorów SS dla powiatów województwa lwowskiego.

Istnieją również pewne informacje, że przynajmniej w niektórych miejscach organizowano Straż Obywatelską. W powiecie Mościska komendantem SO miał być mianowany Kazimierz Lech („Dębski")[189].

---

[181] W oryginale tekst zniekształcony: jabliższy.
[182] AAN, 202/II-71, k. 2.
[183] W. Grabowski, *Policja...*, s. 39.
[184] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109. Warto zauważyć, że w momencie scalenia w KSB „Teczki" było 150 osób.
[185] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z 24 XI 1943 r., k. 42.
[186] Według Marii Wierzbickiej Strażą Samorządową kierował socjalista Mieczysław Wachsman („Sebastian"), a „Kuraś" był jego zastępcą. Mieszkanie Andrzeja Bryla przy ul. Zofii służyło za lokal kontaktowy, podobnie jak sklep przy ul. Kopernika prowadzony przez Wachsmana.
[187] W momencie scalania „Teczki" z Administracją Zastępczą „Halicki" był „rejonowym kierownikiem korpusu bezpieczeństwa" – BZNO, 16602/II, Papiery Władysława Świrskiego, Wykaz „Aparat Teczki".
[188] Komendantem SS na miasto Lwów miał być Mieczysław Wachsman – J. Węgierski, *Konspiracja ludowców w Małopolsce Wschodniej*, „Biuletyn Informacyjny Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. »Orląt Lwowskich«" (Kraków) 1997, nr 3, s. 12.
[189] J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, s. 74.

2.4. Wydział Samorządu

W Wydziale Wojskowym prace nad samorządem prowadził inż. Csala („Lew")[190]. Dotychczas brak wiadomości na temat pracy delegatury w tym zakresie.

2.5 Wydział Prasy i Informacji

Kierownikiem był Bolesław Stachoń („Rudawski", „Zbrożek"), który pracował honorowo, a w 1943 r. na działalność „Anteny" wydano 13 tys. zł[191]. W sierpniu 1943 r. delegat okręgowy tak pisał do Warszawy: „Wydział Propagandy przejęty, program pracy wykreślony, atmosfera dobra, najlepszej woli i ochoty wiele. Pozostawał wydział pod bezpośrednim wpływem p. Ryszarda. Zapewniłem, że moje uznanie z tego powodu tak dla p. Ryszarda, jak i dla kierownika wydziału podam do wiadomości Panów. Programem pracy objęliśmy w odniesieniu do społeczeństwa polskiego szerszy niż dotychczas kolportaż prasy centralnej, tak bezpośrednio przez własne organy, jak też przez stronnictwa polityczne. Poza tym zwróciłem uwagę na konieczność dotarcia w szerszym zakresie do rzesz ludności uboższej. W odniesieniu do ludności ruskiej na razie propagandę uprawiać będziemy tylko w języku ruskim pod pseudonimem jako »Koło Niezależnych Patriotów«. Dałem następujące wytyczne: a) wszystkie odezwy mają być pisane w duchu szczerej miłości własnego narodu, b) mają one dostarczyć dowodów na to, że Ukraińcy pod względem kultury duchowej i obyczajów towarzyskich, sposobu myślenia etc. są bliżsi Europie Zachodniej niż Wschodniej, zwłaszcza zaś mimo języka, cyrylicy i obrządku, bliżsi Słowianom Zachodnim niż Wschodnim (dajmy na to), c) jedyną platformą, która umożliwi Ukraińcom ewentualne uzyskanie i zrozumienie w zwycięskim świecie kultury zachodniej, może być tylko ideologia polityczno-społeczna demokratyczna. Koniecznym jest dowiedzenie jak najrychlejsze wieloma czynami i całą postawą narodu, że odgradzają się oni zdecydowanie od totalizmu czy to komunistycznego, czy też hitlerowskiego"[192].

Aparat wydziału sporządzał meldunki tygodniowe (Mt) i meldunki okresowe (miesięczne, Mo) przedstawiające przebieg wydarzeń oraz stan nastrojów społecznych w okręgu[193]. W sprawozdaniu Sekcji Informacji („6005") Departamentu Informacji i Prasy tak pisano: „Sieć informacyjna »Membrany« obejmuje ok. 40 proc. terenu GG. Najlepiej obsłużone są okręgi krakowski i lwowski. [...] Okręg lwowski zorganizowany jest przy pomocy D[elegata] O[kręgowego], który ponosi też koszty związane ze zdobywaniem i przekazywaniem informacji do centrali lwowskiej"[194]. W początkach lutego 1944 r. odbyła się w Warszawie dwudniowa „kurs-konferencja wszystkich kierowników" wojewódzkich referentów prasy i propagandy. W czasie obrad uczestnicy otrzymali instrukcje oraz zostali zapoznani z aktualnymi problemami politycznymi wewnętrznymi i zewnętrznymi[195]. Meldunki z terenu lwowskiego podpisywał „871" – Bolesław Stachoń lub Władysław

---

[190] *Idem*, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 389.
[191] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 257.
[192] AAN, 202/II-71, k. 2.
[193] Instrukcje do sporządzania „Meldunków tygodniowych" i „Meldunków okresowych", przygotowane przez sieć informacyjną „Membrana" Departamentu Informacji i Prasy Delegatury, zostały błędnie wydrukowane jako materiały NSZ w: *Narodowe Siły Zbrojne*, t. 2: *NSZ-AK*, Warszawa 1996, s. 93–102.
[194] AAN, 202/III-3, k. 59–60. Ciekawe, że pozyskiwaniem informacji z terenu Drohobycza miał się zająć „punkt informacyjny w okręgu krakowskim".
[195] *Ibidem*, Organizacja terenowa Departamentu Informacji, k. 44–48.

Świrski, z województwa stanisławowskiego „872" – „Hugo" albo „Hilary", a z tarnopolskiego „873" – Kazimierz Świrski.

W końcu 1943 r. dostarczano na teren okręgu siecią delegatury 500 egzemplarzy „Rzeczpospolitej Polskiej", przy pomocy BIP – 30 egzemplarzy. W maju 1944 r., z uwagi na duże trudności komunikacyjne, dostarczano tylko 100 egzemplarzy[196].

Organem delegatury lwowskiej był, według Marii Wierzbickiej, tygodnik „Za Wolność i Niepodległość", wydawany przez ludowców i socjalistów. Zamieszczał artykuły m.in. Ostrowskiego[197]. Redaktorem był Czesław Niezabitowski, pismo powielał Jerzy Fiderer. Drugim organem WW, a następnie delegatury, było pismo „Wytrwamy".

W komórce „RA" (Polskie Radio), działającej w ramach Departamentu Informacji i Prasy, od listopada 1943 r. istniała „Grupa Lwowska", obsadzona przez jedną osobę oraz „prace zlecone"[198]. Do komórki „RA" od jesieni 1942 r. należał przedwojenny dyrektor Polskiego Radia we Lwowie Juliusz Petry, który w okresie „Burzy" zorganizował wspólnie z Celiną Nahlik koncert na rzecz rannych żołnierzy AK[199]. Do grona jego współpracowników należeli zapewne: ks. Michał Rękas, Józef Włodarkiewicz, Ada Artzt i Teodozja Lisiewicz[200]. 13 lipca 1944 r. do Lwowa został wysłany jako kurier Tadeusz Byrski („Tadeusz"), kierownik referatu literackiego „RA". Tam nawiązał kontakt z Petrym i jako sprawozdawca prasowy (pod pseudonimem „Ksawery") obserwował walki o miasto i wkraczanie Armii Czerwonej[201].

W ramach wydziału usiłowano także uruchomić radiostację. Był to chyba jedyny, poza Warszawą, taki wypadek. W marcu 1944 r. kierownik Biura Wschodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych zawiadamiał „Rudawskiego", że sprawa oddzielnej radiostacji dla Wydziału Informacji jest w toku załatwiania[202]. A już 2 kwietnia „Rudawski" pisał, że ją otrzymał[203]. Na kierownika radiostacji typowano „Wiktora".

2.6. Wydział Przemysłu i Handlu

Kierownikiem Oddziału Przemysłu w WW był N.N. („Przemysław"), a jego zastępcą N.N. („Pius"). Na okres przełomu zadaniem wydziału było zapewnienie obsady kierowniczej w zakładach przemysłowych[204].

2.7. Wydział Robót Publicznych

Naczelnikiem był N.N. („Pomian") mianowany 1 lipca 1944 r.[205] Pracownicy wydziału, albo inne osoby na zlecenie, wykonali m.in. inwentaryzacje architektoniczne zabytków w Stanisławowie, Sokalu, Równem i Horochowie dla celów odbudowy[206].

---

[196] *Ibidem*, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.
[197] BZNO, 16784/II, M. Wierzbicka, *Więzienie, łagry, zesłanie 1944–1955. Lwów–Ural–Komi*, mps, s. 63.
[198] M. Ponikowska, *Działalność Polskiego Radia...*, s. 25; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 347, Sprawozdanie z działalności Polskiego Radia, k. 3.
[199] J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 128.
[200] M.J. Kwiatkowski, *Polskie Radio w konspiracji...*, s. 208–209.
[201] *Ibidem*, s. 277.
[202] AAN, 202/II-71, k. 107.
[203] *Ibidem*, k. 120.
[204] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 301.
[205] BZNO, 16595/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „T. Niedzieli" do „Pomiana" z 30 VI 1944 r., k. 69. Warto zauważyć, że w piśmie nie ma mowy o zaprzysiężeniu ani o przejęciu obowiązków od poprzednika(?!).
[206] AAN, 202/XI-1, k. 15; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 110.

2.8. Wydział Rolnictwa

Naczelnikiem był Władysław Świrski („Ryszard"), a następnie inż. „Karol Stankiewicz" mianowany 1 lipca 1944 r.[207] Być może pracował tu Karol Ermich („Eka")[208]. W „Teczce" zastępcą Świrskiego, a jednocześnie referentem dóbr rolnych, był inż. „Grom". Pozostałymi referatami kierowali: „Jagiełło" – organizacyjnym, ppor. rez. „Remigiusz" – produkcji rolnej, ppor. rez. „Wiesław" – wyżywienia, ppor. rez. „Wacław" – centrali rolniczej, „Walery" – organizacji rozdzielczej, „Wojciech" – organizacji wytwórczej, „Ostroróg" – spółdzielczości rolniczej, „Wincenty" – melioracyjnym, „Wilhelm" – dróg wodnych, „Reginald" – motoryzacji w rolnictwie, „Ludwik" – lasów. Na okres przełomu przewidywano obsadzenie kierownictw „Liegenschaftów" oraz zakładów przetwórczych[209].

2.9. Wydział Opieki Społecznej

Naczelnikiem był por. rez. Kazimierz Żurawski („Kurowski"). We wrześniu–październiku 1943 r. było tylko dwóch pracowników etatowych i trzech honorowych. Na opiekę społeczną wydano 1 273 563 zł[210]. Pracowali ponadto: „Fugas" – referent ubezpieczeń społecznych[211], „Karol" – referent pracy[212], „Helena" – łączniczka. W wydziale pracowała podobno Eugenia Pragierowa[213]. Z „Teczki" w drugiej połowie 1943 r. zostali przejęci zastępca kierownika Wydziału Opieki Społecznej oraz inspektor lekarski[214].

W sierpniu 1943 r. delegat okręgowy tak pisał: „Wydział Opieki Społecznej prosi nagląco o pieniądze. Ja dodatkowo, na skutek próśb do mnie wniesionych, proszę jak najgoręcej o powiększenie kwoty w tej mierze, żeby można było uwzględnić dwie grupy pracowników: a) grupa pracowników bibliotecznych, około 100 osób, którzy zasłużyli na wielkie uznanie z powodu opanowania chaosu, jaki Niemcy stworzyli, wyrzucając szereg bibliotek uczelni wyższych dla uzyskania lokali, a pozornie dla skumulowania zbiorów; b) około 30 pracowników bibliotecznych fizycznych; c) *ca* 50 pracowników umysłowych i d) niespełna 20 pracowników bibliotecznych naukowych. Ludzie ci zadali sobie wiele czasu i trudu, aby wnieść jaki taki ład w ten chaos. Płatni są niezwykle licho, bieda duża, a ludzie ci zasługują ze względu na ich walory moralne i obywatelskie, aby im przyjść z pomocą.

Poza tym istnieje grupa pracowników polityczno-społecznych, do której nie dochodzą zasiłki *via* organizacje polityczne lub zawodowe. Grupa ta wywiera bardzo korzystny wpływ na kształtowanie się światopoglądu polityczno-społecznego ludzi, których niesie

---

[207] BZNO, 16595/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „T. Niedzieli" do „Ryszarda" z 30 VI 1944 r., k. 67; *ibidem*, Pismo „T. Niedzieli" do inż. „K. Stankiewicza" z 30 VI 1944 r., k. 68. Według powojennych materiałów MBP naczelnikiem Wydziału Rolnictwa we Lwowie miał być Suchodolski, były urzędnik Izby Rolniczej we Lwowie – AIPN, 0397/134, t. 1, Opracowanie na temat Departamentu Rolnictwa z 1950 r., k. 42.

[208] J. Węgierski, *Członkowie Okręgowej Delegatury Rządu i organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej przed sądami sowieckimi w latach 1944–1946*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1995, z. 6, s. 29.

[209] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 302.

[210] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 256–257.

[211] Pseudonim niepewny, być może chodzi o prawnika por. rez. „Urbana", który do 31 XII 1942 r. był referentem ubezpieczeń społecznych w „Teczce", a następnie przeszedł do delegatury – BZNO, 16598/II, Papiery Władysława Świrskiego, Sprawozdanie opieki społecznej z 20 VII 1943 r.

[212] Być może chodzi o prawnika „Piotra", który był referentem pracy w „Teczce", a następnie od 1 VI 1943 r. przeszedł do delegatury – *ibidem*.

[213] WIH, III/100/3, Wykaz członków delegatury ustalony przez Wydział VI Departament V MBP IX 1950 r.

[214] BZNO, 16595/II, Pismo „Rogalskiego" z 3 XII 1943 r.

już fala ruchu ludowego. Mają tendencję sterowania nim wedle wytycznych, podyktowanych krytyczną chłodną rezerwą. Mam tu na myśli lwowską grupę »Orki«. Trzeba by przyjść z pomocą 70–80 ludziom. Wśród nich znajdują się też tacy, którzy są bodaj u schyłku życia, należeli do niezmiernie zasłużonych, a o których »Orka« pamięta, chociaż nie są ludźmi partii.

Postanowiłem uprosić jednego spośród szczególnie drażliwych w kwestiach pieniężnych ludzi, profesora, członka Akademii Umiejętności, ażeby zechciał być moim mężem zaufania w zakresie całej akcji opieki społecznej, a przede wszystkim przeniknął politykę dotychczasową w tej materii podległego mi wydziału. Sam ze względu na drażliwość, zwłaszcza w obecnym momencie przejściowym (okres przejmowania), nie chcę bezpośrednio z miejsca ingerować"[215].

We wrześniu 1943 r. szef WW („51") informował: „zwolniono szefa Wydz[iału] Op[ieki] Społecznej w robocie cyw[ilnej], powierzając to stanowisko swojemu człowiekowi"[216].

W listopadzie 1943 r. delegat okręgowy pisał do Warszawy: „Przypominam moją prośbę o subwencję dla Wołyniaków. Teraz spada na naszą opiekę społeczną obowiązek zasilania rodzin aresztowanych, co powoduje konieczność podwyższenia budżetu opieki co najmniej o nowe 100 000 zł"[217].

W grudniu 1943 r. dyrektor Departamentu Pracy i Opieki Społecznej Stefan Mateja („Rogalski") pisał do Lwowa: „Obsady stanowisk z[astęp]cy kierownika Wydz[iału] Opieki Społ[ecznej] i inspektora lekarskiego, przejętych z Teczki, traktuję jako tymczasowe i uznaję je na razie tylko na okres 4 miesięcy zgodnie z treścią porozumienia między DR i komendantem PZP. Po obsadzeniu stanowisk kierownika Wydz[iału] Opieki Społ[ecznej] i Zdrowia w Winie (przedstawienia kandydatur oczekuję w najbliższym czasie) – kierownicy ci winni wypowiedzieć się w sprawie celowości utrzymania wspomnianych osób"[218].

W lutym 1944 r. Jan Stanisław Jankowski wydał instrukcję w sprawie rozdziału pomocy z Funduszu Pomocy Ziemiom Granicznym im. gen. Władysława Sikorskiego. Środki z niego pochodzące miały być kierowane do „ludzi nauki, literatury, sztuki i kultury" oraz „dla polskich instytucji kulturalnych, naukowych i społecznych, oraz zabytków polskości". Wysokość jednorazowego zasiłku dla osoby fizycznej ustalono na 1 tys. zł[219]. Zbiórka środków na ten fundusz trwała do 1 sierpnia 1944 r.[220]

Najprawdopodobniej w maju 1944 r. we Lwowie rozpoczął działalność Komitet Pomocy dla Wołyniaków. Na pomoc dla nich przeznaczono 2500 zł. W komitecie działał „Lasota"[221]. W tym samym czasie przeznaczono 7500 zł na pomoc dla miejscowości dotkniętych terrorem ukraińskim na terenie „Puchaczy"[222]. Zadaniem na okres przełomu było utrzymanie działalności RGO, jak również parafialnych komitetów opiekuńczych[223].

---

[215] AAN, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z sierpnia 1943 r., k. 3.
[216] BZNO, 16602/II, Pismo „51" do „42" z 11 IX 1943 r.
[217] AAN, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z 24 XI 1943 r., k. 42.
[218] BZNO, 16595/II, Pismo „Rogalskiego" do ODR „Wino" z 3 XII 1943 r.
[219] *Ibidem*, Instrukcja „Klonowskiego" z 20 II 1944 r.
[220] AIPN, 00231/157, t. 1, Pismo „Krechowskiego" z „710" do „Modrzewskiego" z „600/PP" z 20 VII 1944 r., k. 108.
[221] Być może chodzi o adwokata Stanisława Nowotyńskiego – J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, s. 76.
[222] BZNO, 16595/II, Pismo „Głowackiego" do „510/W" z 13 VII 1944 r.
[223] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 302–303.

2.10. Wydział Zdrowia Publicznego

Kierownikiem był „Augustyn" („Franciszek"). Pod pseudonimem „August" w AK występował Kazimierz Żurawski, może więc chodzi tu o niego. W „Teczce" kierownikiem działu zdrowia był kpt. lekarz Eugeniusz Artwiński („Zbigniew"), a w dziale pracowali: kpt. lekarz „Zdzisław" – referent szpitalnictwa, kpt. lekarz „Zenon" – referent organizacji i administracji, por. rez. „Sebastian" – referent epidemiologii, Aleksandra Dąmbska („Zuzanna") – referent pielęgniarstwa, por. lekarz „Zygfryd" – referent farmaceutyczny[224]. Zadaniem wydziału było wytypowanie pracowników zakładów leczniczych i aptek oraz objęcie tych stanowisk w momencie ustąpienia okupacji[225].

2.11. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

W sierpniu 1943 r. delegat okręgowy tak pisał: „Przejęcie Wydziału Likwidacji w toku. Wydział ten przed definitywnym przejęciem z rąk Ryszarda opracował referat dotyczący likwidacji skutków wojny w zakresie rolnictwa. Aprobuję część pierwszą tego referatu, przedstawiającą stan faktyczny i wyjaśniającą, w jaki sposób doszło do jego zaistnienia. Aprobuję mimo szczupłości materiału obserwacyjnego, na którym opiera się, i braków formalno-metodycznych, które uderzają, gdy się rzecz traktuje krytycznie z naukowego punktu widzenia. Niesłychane trudności dostępu do źródeł i konspiracyjne warunki pracy usprawiedliwiają całkowicie te braki. Części drugiej, która sugeruje ogólne wytyczne, dotyczące likwidacji skutków wojny w zakresie rolnictwa, nie aprobuję, lecz traktuję ją jako jedynie materiał do dyskusji. Część druga, zazębiająca się o ważkie i trudne zagadnienia polityczne, społeczne i ekonomiczne, wymaga gruntownej krytycznej rewizji i może na razie nie kwalifikuje się do dyskusji przed zbyt szerokim forum polityków"[226]. We wrześniu–październiku 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik, wydatki wydziału w 1943 r. wyniosły 10 tys. zł[227].

2.12. Wydział Skarbowy

Kierownikiem Wydziału Finansowego WW był „Ferdynand", a poszczególnymi działami kierowali: „Franciszek" – bankowym, „Fryderyk" – budżetowo-kasowym, „Feliks" – akcyzowo-monopolowym, „Celestyn" – celnym, „Felicjan" – podatkowym, kpt. rez. „Florian" – ogólnogospodarczym, „Filip" – emerytur i rent[228]. Brak informacji o przejęciu wydziału przez ODR.

2.13. Wydział Ochrony Pracy

Kierownikiem był N.N. („Hugon"). Mianowano go 1 lipca 1944 r.[229]

---

[224] BZNO, 16602/II, Aparat „Teczki".

[225] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 302.

[226] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z sierpnia 1943 r., k. 3.

[227] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 257.

[228] BZNO, 16598/II, Sprawozdanie Wydziału Finansowego za II kwartał 1943 r.

[229] *Ibidem*, 16595/II, Papiery Władysława Świrskiego, Pismo „T. Niedzieli" do „Hugona" z 30 VI 1944 r. Zaprzysiężenie miało odbyć się 6 lipca w lokalu „11".

2.14. Wydział Oporu Społecznego – Kierownictwo Walki Cywilnej (krypt.: „Wino--Czyn", „Opór")

Na przełomie 1941 i 1942 r. w ramach BIP Komendy Obszaru ZWZ powstała komórka informacji i walki cywilnej. Jej kierownikiem był Artur Kopacz („Iwan"), a pracowali tutaj: Jarosław Demiańczuk[230] („Ignacy") – specjalista ds. ukraińskich, Władysław Grzędzielski („Eden", „Iden") – do kwietnia 1942 r., kiedy to objął funkcję szefa BIP, N.N. („Indyk"). W 1943 r. „walka cywilna" została przeniesiona do delegatury[231]. W kwietniu 1942 r. delegat rządu Cyryl Ratajski mianował Stefana Korbońskiego „pełnomocnikiem dla spraw walki cywilnej"[232]. W następnych miesiącach rozpoczęło się organizowanie i przejmowanie z AK „aparatu KWC".

Nie wiemy, kiedy powstał wydział we Lwowie. Z kontroli finansowej KWC („Czyn") wynika, że do końca kwietnia 1943 r. jeszcze nie istniał[233]. Według sprawozdania „Niku" we wrześniu–październiku 1943 r. na etacie było sześciu pracowników, a na działalność „Czynu" w 1943 r. wydano 49 580 zł[234]. Kierownikiem był Adam Ostrowski („Gabriel")[235]. 30–31 lipca 1943 r. wziął udział w zjeździe okręgowych kierowników walki cywilnej w Warszawie[236]. W sierpniu 1943 r. delegat okręgowy tak pisał: „W[alka] C[ywilna] stosownie do zarządzenia weszła na nowe tory. Mój pełnomocnik, jak zauważyłem, przygasł nieco po tej reformie, lecz nie widzę na razie na naszym terenie podstaw głębszego niepokoju czy nieporozumienia"[237]. Zgodnie z porozumieniem pełnomocnika rządu na kraj z komendantem sił zbrojnych w kraju 15 lipca 1945 r. powstało Kierownictwo Walki Cywilnej, w jego skład wszedł dotychczasowy „aparat Kierownictwa Walki Konspiracyjnej AK" oraz Kierownictwa Walki Cywilnej Delegatury Rządu. Analogicznie na szczeblu okręgu (obszaru) AK jego komendant obejmował „na swym terenie całkowite i wyłączne Kierownictwo Walki Podziemnej". W skład KWP wchodzili Kierownicy Walki Cywilnej z całym dotychczasowym aparatem jako „przedstawiciele dla spraw oporu wobec okupanta"[238].

W październiku 1943 r. Adam Ostrowski („Gabriel") tak przedstawiał rezultaty pracy: „Akcje wykonane. Komórka N[239] i Opór przeprowadziły szeroko zakrojoną akcję plakatową. Jednej nocy rozplakatowano dużą ilość afiszów znanych w Warszawie z podpisem Franka w sprawie zamierzonego puczu w Niemczech. Efekt był bardzo duży, wielu Niemców wzięło te afisze b[ardzo] poważnie, a nawet znane są wypadki, że żołnierze odpisywali sobie tekst w przekonaniu, że są to afisze oficjalne. Z Oporu wykonały tę akcję grupy małego sabotażu SN i WRN. Ponadto przygotowano szereg napisów na murach (Verloren, Viktoria Oktober, 1918–1943). Wykona się je w najbliższym tygodniu. Typ

---

[230] Po wojnie używał nazwiska Jarosław Jurkiewicz.
[231] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 249–250.
[232] W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 121.
[233] AAN, 202/XVII-1, Sprawozdanie z kontroli „Czynu" za styczeń–kwiecień 1943 r., k. 1–5.
[234] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 257.
[235] Mianowanie szefem KWC w okręgu lwowskim Adam Ostrowski zawdzięczał Leszkowi Raabe, kierownikowi Socjalistycznej Organizacji Bojowej – S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 164.
[236] *Ibidem*, s. 251–252.
[237] AAN, 202/II-71 Pismo „Mariana Orzechowicza" z sierpnia 1943 r., k. 4.
[238] Pismo komendanta sił zbrojnych w kraju do „Orzecha" z 6 VII 1943 r. – kopia w zbiorach autora.
[239] Na temat akcji „N" we Lwowie zob. G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 250–251.

akcji N uważamy za b[ardzo] pożyteczny, a równocześnie stosunkowo bezpieczny, gdyż odium może spaść zarówno na nas, jak i na Ukraińców czy komunistów. Tych ostatnich jest zresztą we Lwowie b[ardzo] mało, a PPR nie przejawia od dłuższego czasu żadnej działalności.

Stosujemy w szerokim zakresie akcję upominawczą za pomocą listów, ostatnio w formie przykazań do różnych kategorii urzędników, np. Arbeits- czy Wohnungsamtu.

Słabiej przedstawia się działalność Komisji Sądzącej i Sądu Specj[alnego], głównie z powodu poważnych trudności w zakresie wywiadu. Rozbudowa wywiadu, o czym mówiłem z p. Zielińskim[240] i Urbańskim[241] oraz p. Pawłem[242], jest koniecznością i wymaga pewnych środków finansowych w kwocie kilku tys. miesięcznie. Dotychczas na te cele przeznaczaliśmy 3 tys. mies[ięcznie], co okazuje się niewystarczające.

Ze spraw organizacyjnych pragnę wspomnieć, że KOS[243] składa się z przedstawicieli 4 stronnictw i nie będzie powiększony przez przedstawiciela SOS[244], który rozpoczął działalność na naszym terenie. Imieniem SOS występuje Komenda Zbrojnego Wyzwolenia (p. Tarnawa[245]), posługująca się – wydaje mi się bezprawnie – tą budzącą wątpliwości nazwą oraz używająca pieczęci państwowej z orłem. Nawiązałem z nimi kontakt i uzyskałem zapewnienie lojalnej współpracy, podporządkowania się ogólnym dyrektywom, zwłaszcza w zakresie spraw sądowych. Przyszłość okaże, czy można liczyć na lojalne wykonanie tych zobowiązań. Kom[enda] Zbr[ojnego] Wyzw[olenia] rozpoczęła działalność od razu z dużym rozmachem, przy czym okazuje się, że dysponuje poważnymi – jak na nasze stosunki – możliwościami w zakresie broni, dokumentów, aut, a także materiału ludzkiego. Kontakt między DR i AK a SOS nie istnieje mimo starań ze strony SOS.

Rozpocząłem rozbudowę sieci prowincjonalnej, głównie woj[ewództwo] tarnopolskie.

Ogólnie można powiedzieć, że kilkumiesięczna działalność KWP dała już poważne efekty, przede wszystkim w zakresie kierowania społeczeństwem. Uzyskujemy to dzięki harmonijnej współpracy DR, AK i stronnictw reprezentowanych w KOS oraz poprawnym stosunkom z innymi grupami, np. Konwentem. Cała prasa zamieszcza wszystkie zarządzenia KWP. Kontakt z Wydz[iałem] Propagandy w Del[egaturze] i Bipem[246] b[ardzo] żywy, niemal codzienny. Prasa podziemna spełnia dobrze swoje zadania, zasięg jej jest bardzo szeroki, każde zarządzenie dociera z łatwością do całego społeczeństwa"[247].

Najprawdopodobniej jedną z grup konspiracyjnych, wykonujących zadania KWC (KWP), była grupa Juliusza Markowskiego („Mariusz") działająca w Borysławiu. Polecenia

---

[240] „Zieliński" – Stefan Korboński, szef KWC, a następnie kierownik oporu społecznego w KWP.

[241] „Urbański" – zastępca szefa KWC.

[242] „Paweł" – Wincenty Markowski, do 14 III 1943 r. reprezentant Polskich Socjalistów w PKP.

[243] KOS – Komitet Oporu Społecznego, skupiający przedstawicieli organizacji konspiracyjnych prowadzących „walkę cywilną".

[244] Społeczna Organizacja Samoobrony, powstała w październiku 1942 r., skupiała liczne organizacje konspiracyjne: ChOW „Racławice", FOP, KZW, „Pobudka", PZW, SD, ZOR.

[245] „Tarnawa" – Andrzej Petrykowski, komendant KZW, a od XI 1943 r. Korpusu Bezpieczeństwa. Od lipca 1944 r. w Lublinie, wydał rozkaz o podporządkowaniu KB dowódcy LWP.

[246] Biuro Informacji i Propagandy w Komendzie Obszaru AK.

[247] Sprawozdanie Adama Ostrowskiego z 15 X 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 382–383.

przekazywane były od inż. architekta Bolesława Monné („Konrad")[248] z Lwowa, przewozili je łącznicy Maria Koch i Jan Kunysz. Grupa zajmowała się wywiadem gospodarczym i politycznym, prowadziła akcję „N" wśród Niemców[249].

Przedstawiciela Lwowa nie było w lutym 1944 r. w Warszawie na zjeździe „dawnych kierowników walki cywilnej w okręgach, obecnie tzw. przedstawicieli oporu społecznego w okręgowych Kierownictwach Walki Podziemnej". Stefan Korboński tak charakteryzował działalność Lwowa w sprawozdaniu do Władysława Banaczyka („Orkan"): „Ma własne sądy; cztery wyroki śmierci wydane i wykonane; wydawał własne odezwy i ulotki. Nasz dotychczasowy przedstawiciel został mianowany obecnie delegatem okręgowym lwowskim. U nas zdał egzamin, gdyż rozruszał Lwów. Nad sprawami Lwowa dominuje zagadnienie ukraińskie, stąd odmienna metoda pracy tego okręgu"[250].

Wiosną (marzec–kwiecień) 1944 r. w KWC pracowali: Adam Ostrowski („Gabriel") – kierownik, zastępca, referent łączności, sekretarka, łącznik „K" i łącznik „A"[251]. Według Marii Wierzbickiej kierownikiem KWP był Czesław Niezabitowski („Doktor", „Jerzy") z SL, jego zastępcą do marca 1944 r. – Marian Merenholc („Wiktor")[252] z SOB, następnie do aresztowania 10 sierpnia 1944 r. ppor. Augustyn Flak („Zdzisław") z SL[253], sekretarką – Zofia Szechińska, a łączniczkami Maria Lach i Maria Dąbrowicka („Irena"). Lokal KWP mieścił się przy ul. Jakuba Strzemię 7[254]. W KWP istniała „grupa bojowa" w składzie: Zenon Konieczny („Marian") i Solecki („Józiek"). Istniała także komórka wywiadowcza, do której wchodzili: Dobrowolski („Zygmunt 1"), Andrzej Niezabitowski („Bronisław 1", „Zygmunt 2"), Stanisław Czuruk („Bronisław 2", „Zygmunt 3") i „Zygmunt 4"[255].

Przy KWP działał Komitet Oporu Społecznego. W jego skład wchodzili m.in. Stanisław Trojnar z SL i Kazimierz Sobolewski („Norbert")[256] z SN. Funkcjonował także Cywilny Sąd Specjalny, w którym prokuratorem był Marian Pokryszko („Czarny"), a sędziami: „Kasper", „Melchior" i „Baltazar". Pod tymi pseudonimami ukrywali się Teofil Stefaniszyn, Kazimierz Żygulski i N.N. Ponadto funkcjonowała Komisja Sądząca, która m.in. 11 sierpnia 1943 r. ukarała dwie osoby naganami[257].

W rozliczeniu finansowym KWC figuruje także Biuro Legalizacji (krypt. „BELEG"), w którym pracowali: kierownik, maszynistka, rytownik i rysownik, łącznik „I". Kierownikiem biura był Marian Emanuel Pokryszko („Makary"), wykonywaniem pieczątek zajmował się Zdzisław Jakubowski („Tytus"). W zdobywaniu czystych blankietów dokumentów pomagał pracownik magistratu „Julek".

---

[248] T. Balbus, *Bolesław Monné (1912–1947)* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 292–293.
[249] J. Węgierski, *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993, s. 60–63.
[250] SPP, MSW, t. 15, poz. 100, Sprawozdanie z zebrania kierowników oporu społecznego w lutym 1944 r.
[251] BZNO, 16601/II, Papiery Władysława Świrskiego, Sprawozdanie z wykonania budżetu za marzec i kwiecień 1943 r. „Wino-Czyn", podpisane przez „Gabriela" i „Lucjana".
[252] Marian Merenholc do wiosny 1942 r. z polecenia PS należał do służby porządkowej w getcie warszawskim, zginął w powstaniu warszawskim – A. Podolska, *Służba Porządkowa w getcie warszawskim...*, s. 76.
[253] Od 1942 r. Augustyn Wierzbicki („Wrzos") był inspektorem BCh na powiaty Rudki i Sambor.
[254] List Marii Wierzbickiej do autora z 21 V 1990 r.
[255] *Ibidem*.
[256] Kazimierz Sobolewski (1919–1968), lekarz, w latach 1940–1942 w Sandomierzu, w początkach 1942 r. zagrożony aresztowaniem przeniósł się do Lwowa, pracował w Instytucie Badawczym Rudolfa Weigla, aresztowany 28 VIII 1944 r., skazany na 18 lat obozu, zwolniony w 1955 r. – S.T. Sroka, *Sobolewski Kazimierz* [w:] *PSB*, t. 39, s. 578–579.
[257] APP, t. KWC – Instrukcje ogólne, sprawozdania, Obwieszczenie KWP Okręgu Lwów.

2.15. Wydział Oświaty i Kultury

W grudniu 1941 r. Czesław Wycech („Sadowski"), dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury, zorganizował tajne władze oświatowe na ziemiach południowo-wschodnich. Początkowo pracami na miejscu kierowali dr Stefan Balicki i Henryk Dankowski[258]. W późniejszym okresie zorganizowano Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury, w którego skład wchodzili: Balicki, Dankowski, dr Jan Gerlach, Zygmunt Gerstman, Bronisława Ciemirowa, Zofia Orlicz („Zofia")[259] i Mieczysław Piątkowski[260].

27 marca 1943 r. przeprowadzono kontrolę biura. Wynikało z niej, że w początkach 1943 r. biuro liczyło sześć osób: kierownik, dwóch sekretarzy, dwóch referentów i łącznik. Było piętnaście agentur powiatowych[261] oraz dwa „podośrodki": Tarnopol i Stanisławów. Stwierdzono ponadto, że biuro nie utrzymuje żadnego kontaktu z delegaturą okręgową. Postulowano, aby istniejący przy delegaturze wydział kultury działał w porozumieniu z kierownikiem biura oświaty i był opłacany z jego budżetu[262]. W „podośrodku" tarnopolskim pracowali: Józef Czabanowski, Zbigniew Duszczyk i Karol Wiśniewski, a w stanisławowskim: Wołoszczuk, S. Nowakowski i Tenchman[263].

W sierpniu 1943 r. delegat okręgowy tak pisał: „Z Wydziałem Oświaty już dawniej kontakt nawiązałem. Czy wszakże zapewnienie mnie przez p. W., iż mogę poczynić wszelkie zmiany, które uznam za konieczne, dotyczy i oświaty, którego to wydziału kierownik posiada nominację departamentu? Ten wydział uległ silnemu rozkonspirowaniu. Za wiele w nim i wokół niego było szumu"[264]. W Wydziale Oświaty i Kultury pracowali: dr Balicki – kurator, oraz Tadeusz Wojtoń i dr Stefan Papée – wizytatorzy, a ksiądz Józef Kamieniecki przechowywał pieniądze na tajne nauczanie[265]. We wrześniu–październiku wydział liczył jedenastu pracowników. W 1943 r. na tajne nauczanie wydano 1 843 968 zł, na opiekę społeczną – 1 137 tys. zł[266]. W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali kierownik biura oraz referent organizacyjny[267].

W tajnym szkolnictwie na poziomie szkoły średniej w roku szkolnym 1941/1942 zaangażowanych było w okręgu 260 nauczycieli, a naukę pobierało 1500 uczniów, w roku szkolnym 1942/1943 było 280 nauczycieli i 2 tys. uczniów, w roku szkolnym 1943/1944 – tysiąc nauczycieli i 6 tys. uczniów[268]. Budżet Okręgowego Biura Oświaty i Kultury we Lwowie we wrześniu–grudniu 1941 r. wynosił 3 tys. zł, w lipcu–październiku 1942 r. – 145 tys. zł, w styczniu–czerwcu 1943 – 42 tys. zł, w marcu–sierpniu 1944 r. – 3 938 608 zł[269].

---

[258] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 124; M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 229 – tu wymienieni: Stefan Balicki, Henryk Dankowski i Jan Gerlach.

[259] Jednocześnie była kierowniczką komórki poczty zwykłej w Oddziale Vk (łączności konspiracyjnej) Komendy Okręgu Lwowskiego – J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 268.

[260] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 181; G. Górski, *Administracja...*, s. 264.

[261] Mowa o Powiatowych Komisjach Oświaty i Kultury.

[262] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.

[263] M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 229.

[264] AAN, 202/II-71, Pismo „Mariana Orzechowicza" z sierpnia 1943 r., k. 4.

[265] S. Stipal, *Wspomnienia z tajnego nauczania we Lwowie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1983, t. 31, s. 109, 111.

[266] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 256–257.

[267] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK" za czerwiec 1945 r.

[268] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 202.

[269] *Ibidem*, s. 240–243.

2.16. Rada Pomocy Żydom

Najprawdopodobniej w maju 1943 r. powstała rada okręgowa we Lwowie, składająca się z przedstawicieli PPS-WRN, SD i SL. Przewodniczącą rady była Władysława Larysa Chamsowa („Danuta", „Diana", „Dionizy", „Lalka") ze Stronnictwa Polskiej Demokracji, sekretarzem – Józefa Pabst-Wolfowa („Wanda", „Justyna") z PPS-WRN[270], skarbnikiem – Przemysław Ogrodziński („Adolf", „Dyplomata", „Stanisław") z PPS-WRN. Łączniczkami były Maria Dąbrowicka („Genowefa"), Halina Jacuńska-Ogrodzińska („Barbara") i Barbara Szymańska („Basia", „Wanda"). Do rady należeli ponadto Artur Kopacz i Marian Wnuk z SD[271]. W sprawozdaniu „Żegoty" z października 1943 r. tak charakteryzowano jej działalność: „zasięg pracy pod względem terenowym jest znacznie większy, jest znacznie większa ilość obozów żydowskich, co pozostaje w związku z tym, że na tamtych terenach liczba ludności żydowskiej jest znacznie większa niż na terenach Małopolski zachodniej i graniczących z nimi terenach Śląska i byłej Kongresówki. Objazd informacyjny, mający na celu zebranie potrzebnych danych oraz nawiązanie kontaktów z gettami względnie z obozami żydowskimi na terenie okręgu lwowskiego, uskuteczniony przez wysłannika Rady Lwowskiej, dostarczył pewnych wiadomości dotyczących Kołomyi, Stryja, Brodów, Borysławia, Drohobycza i Przemyśla oraz możliwości ewentualnej pomocy indywidualnej w niektórych z tych miejscowości. Całokształt atoli prac, mający przynieść jakieś realne – choćby dla miejscowych grup – rezultaty, zależny jest od znacznych sum pieniężnych, których atoli Rada Centralna, z braku ich na te cele, dostarczyć nie może. Rada Lwowska ostatnio otrzymuje miesięcznie od Rady Centralnej 60 tys. zł, korzysta z zasiłków finansowych przebywających na terenie aryjskiej dzielnicy kilkadziesiąt osób. Zaznaczyć należy, że w miesiącu wrześniu br. dotacja dla Lwowa – niestety – nie dotarła do Rady Lwowskiej, gdyż wysłanniczka Rady Lwowskiej, która z Rady Centralnej otrzymała odnośną sumę wraz z kompletem legitymacyjnym dla Lwowa, została w drodze aresztowana"[272].

2.17. Wydział Poczt i Telegrafów

Okręgowe Dyrekcje Poczt i Telegrafów nie należały do administracji zespolonej, i z tego względu nie wchodziły w skład Biura Delegata Okręgowego. Organizowane były bezpośrednio przez departament z Warszawy i zgodnie z jego sprawozdaniami przygotowano obsadę w okręgu lwowskim[273]. Departament nawiązał we Lwowie kontakt z „p. M.", na którego ręce przekazywał m.in. zapomogi dla pracowników poczty. Domagał się

---

[270] Według Marii Wierzbickiej w mieszkaniu „Justyny" przy ul. Domagalewiczów mieścił się lokal kontaktowy „Żegoty".
[271] AAN, 202/XV-2, Pismo „Wenckiego" do Referatu Mniejszości Narodowych DR z 2 I 1944 r., k. 136 – tu w składzie rady wymienieni są także „Wiktor" z SPD i „Andrzej" – niestowarzyszony; M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Żegota"...*, s. 130–131; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada...*, s. 316–322; H. Jacuńska-Ogrodzińska, *Wspomnienia lwowskie* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 1, s. 447; List Marii Wierzbickiej do autora z 21 V 1990 r. Pełny skład rady jest trudny do odtworzenia z uwagi na różnice w relacjach uczestników wydarzeń. Zwraca uwagę, podnoszony przez Teresę Prekerową (*Konspiracyjna Rada...*, s. 319), fakt figurowania na sprawozdaniu Rady Lwowskiej z przełomu 1943 i 1944 r. nierozpoznanych pseudonimów: „Walery" z PSD – sekretarz, „Agapit" – przedstawiciel ODR, „Herburt" – członek prezydium Rady. Na *Liście strat polskiego ruchu socjalistycznego wrzesień 1939–maj 1945*, opublikowanej w: *Polska Partia Socjalistyczna...*, aneks, s. 24, figuruje nierozpoznany „Agapit" poległy 26 VIII 1944 r. w powstaniu warszawskim.
[272] *Polacy–Żydzi 1939–1945...*, s. 343–344. Mowa o aresztowaniu pod Dęblinem we wrześniu 1943 r. łączniczki Barbary Szymańskiej („Basia").
[273] AAN, 202/X-1, k. 4; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 95.

od niego sprawozdań, o które „p. M." występował do Oddziału Poczt WW. Szef WW protestował przeciwko tego rodzaju praktykom i wskazywał na możliwość nawiązania bezpośredniego kontaktu z szefem Oddziału Poczt WW[274]. Ponieważ nic nie wiadomo o powstaniu osobnego Wydziału Poczt i Telegrafów w delegaturze, należy przyjąć, że departament nawiązał w okresie późniejszym kontakt z Oddziałem Poczt WW, którego szefem był inż. Ambroży Kowalenko („Teofil")[275]. Na okres przełomu miano przygotować obsadę personalną i uzupełnić ją o starych, przedwojennych pracowników[276].

W powiatach – po scaleniu – referaty wojskowe objęły urzędowanie jako organa Administracji Zastępczej. Z uwagi na zmiany przynależności poszczególnych powiatów do okręgów AK mamy znaczne trudności z ustaleniem danych personalnych osób występujących w protokołach przekazania WW do Administracji Zastępczej. Niektóre osoby udało się zidentyfikować, w dużej mierze dzięki Jerzemu Węgierskiemu. Przedstawicielem ODR (komisarzem?) na Zagłębie Naftowe był Franciszek Zborowski („Ryszard") z PPS, jego zastępcą został Juliusz Markowski („Mariusz"). Na prezydenta miasta Drohobycz typowano inż. Dubika[277].

Sytuację w terenie po scaleniu najlepiej obrazuje okólnik nr 8 z 17 grudnia 1943 r. Józefa Opackiego („Mohort"), kierownika „Kasztelanii II" w województwie tarnopolskim. Pisał on do podległego mu aparatu: „Z dniem 1 XI br. nastąpiło oddzielenie się WWC od ŻAP-u i od tego czasu stanowimy organizacyjną jednostkę samodzielną, podlegającą bezpośrednio delegatowi rządu na obszar, działającemu z ramienia Pełnomocnika Rządu na Kraj. W ten sposób zostaliśmy zlani w jeden jednolity aparat państwowy i stanowimy organa władz A[dministracji] Z[astępczej].

Wszyscy członkowie dotąd u nas działający zostaną ponownie zaprzysiężeni według jednolicie obowiązującego tekstu przysięgi służbowej. Tekst oraz sposób odbierania i składania jej w ramach służbowo-hierarchicznych kompetencji zostanie podany do wiadomości i wykonania osobno. Z tym też czasem wszyscy nowo zaprzysiężeni staną się oficjalnymi pracownikami AZ.

W związku z powyższym, wszyscy PP. A-Pa [starostowie]

1) przeprowadzą ocenę dotychczas zwerbowanych do poszczególnych resortów naszej pracy na podstawie ich dotychczasowej działalności i pozytywnych wyników oraz przeprowadzą ew[entualnie] przesunięcia funkcyjne, tak aby aparat był przygotowany niemal w pełni do funkcjonowania.

2) Ramy naszej instrukcji wykonawczej pracy są obowiązujące w dalszym ciągu, dlatego też A-Pa przystąpią do uaktywnienia poszczególnych działów pracy AZ, a więc ożywienia tej pracy na wszystkich odcinkach. Uaktywnienie to ma polegać na poruczeniu poszczególnym kierownikom referatów obowiązku ścisłego realizowania postulatów naszej instrukcji, przewidzianych tam w zakresie doby dzisiejszej, i obarczeniu ich pełną odpowiedzialnością służbową za jakość pracy.

---

[274] BZNO, 16595/II, Pismo J. Neugebauera do „Zawadzkiego" z grudnia 1942 r.

[275] J. Węgierski, *Komendy Lwowskiego Obszaru...*, s. 397.

[276] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 304.

[277] J. Węgierski, *Armia Krajowa w Zagłębiu...*, s. 62–63; M. Mazur, *Neudorf-Polminowice. Współżycie narodowości na ziemi drohobyckiej*, Poznań 1998, s. 181.

3) Powołają do życia od zaraz referat propagandowy (kryptonim: „Iskra") i zwerbują odpowiedniego kierownika, którego obowiązkiem będzie zbieranie wszelkich materiałów z terenu, dotyczących spraw bezpieczeństwa, politycznych itp., ponadto artykułów do prasy podziemnej i komunikatów lokalnych.

4) Wszyscy PP. A-Pa pracę swoją oprą tylko na nadzorowaniu prac poszczególnych referentów i egzekwowaniu terminowych wyników, a nadto specjalną troską otoczą referat C [bezpieczeństwa], tak aby on stał się istotnie »okiem i uchem terenu«.

5) Na skutek zarządzonej zmiany postanowień terminowego przedkładania meldunków, na polecenie władz naszych należy od zaraz przesyłać na moje ręce raporty tygodniowe z prac głównie w zakresie bezpieczeństwa tak, aby one znalazły się u mnie najdalej w sobotę każdego tygodnia.

Raporty wygotowywać według następującego schematu:

a) sprawy organizacyjne (werbunek, przydział, przesunięcie funkcji, zwolnienie z powodu opuszczenia terenu i przekazanie na inny teren, sprawy organizacji politycznych, odłamowych polskich, zagadnienie dekonspiracji, zachowania tajemnicy itp.),

b) sprawy bezpieczeństwa (stan naszej samoobrony, mordy, aresztowania, łapanki, materiały obciążające sprawców mordów i napadów, nastroje wśród ludności polskiej, nastroje wśród ludności ukraińskiej, działalność komunistyczna).

Nadto w raporcie końcowego tygodnia danego miesiąca należy podać inne materiały z prac dokonanych, m.in. rozliczenie z otrzymanych na op[iekę] społ[eczną] dotacji"[278].

18 grudnia 1943 r. zostały wydane okólniki regulujące organizację łączności oraz służb bezpieczeństwa w „Kasztelanii II". Odnośnie do łączności „Mohort" zarządził: „powołuję do życia stałą służbę łączności, która codziennie będzie obsługiwała cały nasz teren w kierunku tam i z powrotem. W ten sposób nikt nie będzie się mógł użalać na brak możliwości kontaktowania się z terenem, a z drugiej strony będzie mógł w całej pełni wykorzystać tę naszą nową i nad wyraz ofiarną placówkę. Kryptonim służby łączn[ości]: »sieć«. Sieć będzie łącznikiem między siedzibą A-Ka [obwodu] II a siedzibami poszczególnych Pa [powiatów] i ich II rejonami, oraz niektórymi ważniejszymi ośrodkami". Łączność organizowano z powiatami Trembowla, Kopyczyńce, Buczacz[279], Borszczów[280], Zaleszczyki[281]. „Sieć jest zorganizowana w ten sposób, że tylko z siedziby Ka[sztelanii] będzie można wszelką pocztę wysyłać do wyżej wymienionych punktów i tylko stamtąd przywozić materiały do siedziby Ka[sztelanii]. T[o] zn[aczy], że łączności między poszcz[ególnymi] punktami na razie nie przewidujemy"[282].

W zakresie służby bezpieczeństwa wydano okólnik nr 9, w którym „Mohort" pisał: „W związku z rozgraniczeniem kompetencji i usamodzielnieniem poszczególnych referatów, PP. A-Pa, którzy w myśl założeń instrukcji żywo interesują się zagadnieniem bezpieczeństwa ludności polskiej na powierzonych terenach pracy, przeprowadzą odpowiednią reorganizację tak pod względem personalnym, jak i rzeczowo-programowym referatów C. W szczególności: Dział C-3 [powiatowy komisarz policji] usamodzielnić i przystąpić do

---

[278] BZNO, 16612/II, Papiery Józefa Opackiego, k. 47.
[279] W łączności w powiecie buczackim działali „Zygmunt" i Jan Hesiuk („Dąb").
[280] Do sieci łączności w powiecie należeli: „Kąkol", „Wyrwa", „Kruk" i „Pionek".
[281] W tym powiecie do sieci łączności należeli „Bór" i „Pal".
[282] BZNO, 16612/II, Okólnik nr 11 „Mohorta" z 18 XII 1943 r., k. 50.

organizacji zespołów podległych Sylwiom [posterunki policji], opartej na zasadach ŻAP-u. Sprawę tę poruczyć kier[ownikowi] C-3, który teraz bezpośrednio podlega A-Pa. Do zespołów werbować element ludzki możliwie w wieku po 40 roku życia, ale z natury bojowy, zdecydowany i zdyscyplinowany. Kierownikowi C [referatu bezpieczeństwa publicznego] poruczyć sprawę uaktywnienia C-2 [działu wywiadu] i zorganizowania brygad wywiadowczych. C-2 podlega bezpośrednio kier[ownikowi] C. Kier[ownik] C-2 zajmie się energicznie i sprężyście zbieraniem materiałów z terenu, odnoszących się do: a) badania nastrojów ludności polskiej, b) *ditto* ukraińskiej, c) wszelkich aktów terroru ukr[aińskiego] w stos[unku] do nas, d) aktów terroru okupanta, e) działalności politycznych polskich ugrupowań, f) *ditto* ukraińskich, g) komunistycznych, h) materiałów dowodowych obciążających sprawców mordów i napadów, a potrzebnych do postępowania Sądów Spec[jalnych] przy Kier[ownictwie] Walki Podz[iemnej]. Dla sprawnego i skrupulatnego zbierania materiałów tych, kierownik C wspólnie z kier[ownikiem] C-2 zorganizują kilkuosobowe brygady wywiad[owcze] z kierownikami na czele, przy czym każdej z brygad powierzyć odnośny dział wywiadu w zakresie a–h. [...] Brygady tworzyć z osób pełniących u nas rolę dotychcz[as] luźnych informatorów”[283]. Jeszcze w tym samym dniu „Mohort” podał bliższe dane odnośnie do służby bezpieczeństwa. „PP. A-Pa w toku konferencji z C-3 omówią sprawę ew[entualnego] zorganizowania w ramach zespołów Sylwii grup karnych, które miałyby za zadanie wykonywanie zapadłych wyroków. Organizacja naszych bojówek: a) system piątkowy, b) znajomość terenu przez członków, c) dobór członków karnych, zdecydowanych, odważnych i sprytnych, d) znajomość zasady zacierania śladów, e) zaopatrzone w broń i środki lokomocji”[284].

W styczniu 1944 r. „Mohort” pisał do członków aparatu delegatury: „Obecnie jesteśmy w toku przygotowania się do prowadzenia naszej pracy pod okupacją sowiecką. Wychodzić będą co pewien czas w związku z tym okólniki i instrukcje. Z tymi instrukcjami i okólnikami należy obchodzić się bardzo ostrożnie, raczej jak najdokładniej przyswajać sobie pamięciowo ich treść, a pisany tekst niszczyć, nic bowiem w tej sprawie pisanego nie może wpaść specjalnie teraz w ręce okupanta”[285]. Cytowany okólnik przynosi jeszcze jeden interesujący ustęp: „zawiadamiamy [, że] z dniem 1 XI ub. r. przestaliśmy być organizacją opartą na zasadach ochotniczości, a staliśmy się oficjalną władzą i organem wykonawczym Rządu RP. Nam też poruczone zostało kierownictwo ludnością polską i jako tacy musimy trwać na poruczonym nam stanowisku do końca. Opuszczenie stanowiska równa się samowolnemu opuszczeniu służby państwowo-frontowej, co jest karane przepisami podziemnej egzekutywy”.

Krajowa Reprezentacja Polityczna, obradująca w Warszawie 16 listopada 1943 r. „w związku ze zbliżaniem się Armii Czerwonej do granic Polski”, uchwaliła instrukcję wewnętrzną oraz projekt oświadczenia, jakie miał złożyć przedstawiciel polskiej podziemnej administracji wkraczającym wojskom sowieckim[286]. Wytyczne opracowane dla władz podziemnych na ziemiach wschodnich ujęto następująco: „Sytuacja polityczna

---

[283] *Ibidem*, Okólnik nr 9 „Mohorta” z 18 XII 1943 r., k. 48.
[284] *Ibidem*, Okólnik nr 10 „Mohorta” z 18 XII 1943 r., k. 49.
[285] *Ibidem*, Okólnik nr 1 „Mohorta” z 28 I 1944 r., k. 52.
[286] AAN, 199/1, Protokół posiedzenia KRP z 16 XI 1943 r., k. 38. Tekst oświadczenia zob. *ibidem*, 202/I-1, k. 94; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 177.

i wojskowa na wschodzie skłania kierownictwo AZ do dania zarządzeń szczegółowych na przejściowy okres wojskowej okupacji sowieckiej[287]. Celem tych zarządzeń jest utrzymanie z inicjatywy polskiej porządku i ładu po ustąpieniu okupanta niemieckiego.

Uzasadnieniem tej inicjatywy jest prawna przynależność tych ziem do Rzeczypospolitej, nieugięte stanowisko tut[ejszej] ludności w stosunku do Niemców, konieczność zapewnienia bezpieczeństwa, ładu i porządku w okresie zmiany okupacji oraz zapewnienie żywiołowi polskiemu wpływów na kształtowanie stosunków w decydującym momencie.

Ustala się wytyczne opanowania sytuacji w chwili przełomowej, bez dekonspirowania całości właściwych władz administracji zast[ępczej]. Wytyczne te biorą pod uwagę strukturę narodowościową terenu i liczą się z doświadczeniem lat 1939–1941.

1) Komisja graniczna P.O. Del[egat] Okr[ęgu] w Tarnopolu powoła do życia w ciągu bież[ącego] miesiąca komisję graniczną, w składzie:

a) przewodniczący i 2–3 członków. Powołanie powinno nastąpić w porozumieniu z wojskowym kom[endantem] okr[ęgu] tarnopolskiego. Z uwagi na trudności komunikacyjne i możliwości przecięcia obszaru województwa linią frontu, wskazanym jest powołanie 2 komisji granicznych, jednej w rejonie sąsiadującym z Wołyniem (Zbaraż, Brody), drugiej w ścisłym rejonie tarnopolskim, z tym jednak pouczeniem, że istnieje tylko jedna komisja, w podwójnym składzie, i działa stosownie do miejsca wkroczenia wojsk rosyjskich. Działanie jednej komisji powoduje automatyczne wygaśnięcie mandatów drugiego składu komisji. Jest wskazanym, aby w skład komisji weszli: 1 robotnik i 1 rzemieślnik. Komisja graniczna ma odczytać i wręczyć deklarację. Z uwagi na stosunki polsko-sow[ieckie], nie należy przed powołanymi członkami taić możliwości niebezpieczeństwa osobistego, choćby nawet więzienie, mogące grozić delegatom; wskazanym jest uzyskanie ich zgody na powołanie. Pożądana znajomość jęz[yka] rosyjs[kiego] przynajmniej u jednego członka komisji.

Dla doręczenia legitymacji i deklaracji odpowiedniemu do wystąpienia składowi komisji należy przygotować pewnego i sprytnego kuriera. O sposobie zachowania się władz -sow[ieckich] w stosunku do komisji należy natychmiast meldować. O ile przed wkroczeniem wojsk sow[ieckich] na tut[ejszy] teren nie dojdzie do porozumienia polsko-sow[ieckiego], nie przewiduje się w pierwszej fazie ujawnienia p.o. Del[egata] Wojew[ódzkiego] ani władz adm[inistracji] II instancji, jak również p.o. Del[ega]tów Pow[iatowych], referentów i sieci organizacyjnej K[orpusu] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego]"[288].

W końcu marca 1944 r. powiaty Kołomyja i Horodenka zostały zajęte przez oddziały sowieckie. W kwietniu linia frontu ustaliła się na Strypie. Jeszcze wcześniej, bo w początkach stycznia, Armia Czerwona przekroczyła granicę II Rzeczypospolitej w rejonie Sarn.

27 kwietnia 1944 r. odbyło się we Lwowie posiedzenie Miejscowej Reprezentacji Politycznej (Porozumienie Stronnictw Politycznych). Wzięli w nim udział: Adam Ostrowski („Tomasz Niedziela") – delegat rządu, Władysław Ostrowski („Ludwik") z SL, Wincenty Markowski („Paweł" z SP, Kazimierz Sobolewski („Nikodem") z SN i Przemysław Ogrodziński („Stefan") z PPS-WRN. Podczas zebrania omawiano aktualną sytuację oraz za-

[287] Oddziały Armii Czerwonej przekroczyły granice Polski na terenie województwa tarnopolskiego 10 III 1944 r.

[288] BZNO, 16612/II, k. 67; AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 300. Wytyczne te były uszczegółowieniem „Instrukcji dla Tymczasowej Administracji Rządowej w Okręgach Wschodnich" z listopada 1943 r. – BZNO, 16601/II.

mierzenia na przyszłość. W wyniku dyskusji postanowiono powołać Radę Polską Ziem Południowo-Wschodnich RP[289]. Rada zebrała się 7 maja 1944 r. W jej skład weszło trzynaście osób: Przemysław Ogrodziński z PPS, Ostrowski z SL, dr Zdzisław Pazdro („Krzemień") z SN, Odorkiewicz[290] z SP, Artur Kopacz z SD, dr Zdzisław Mieniewski („Wolski") reprezentujący „Centralizację"[291], przedstawiciel organizacji spółdzielczych desygnowany przez SL, przedstawiciel związków zawodowych wskazany przez PPS-WRN, przedstawiciel mieszczaństwa wysunięty przez SN, przedstawiciel samorządu z SP, przedstawiciel Związku Stowarzyszeń Naukowych i Kulturalnych, przedstawiciel Zjednoczenia Polaków Ziemi Czerwieńskiej oraz indywidualnie (Kuria Metropolitalna odmówiła udziału) – ojciec Anzelm Jezierski, dominikanin, jako przedstawiciel duchowieństwa[292].

21–26 lipca toczyły się walki o Lwów. Obok Armii Czerwonej brały w nich udział oddziały Armii Krajowej. Po opanowaniu miasta gen. płk Iwanow (Iwan Sierow) pozwolił na formowanie 5. Dywizji Piechoty AK, ale już 28 lipca oddziały AK musiały zdać broń (część ukryto)[293]. Generał (tytularny) Władysław Filipkowski, komendant obszaru AK, za zgodą Rady Polskiej Ziem Południowo-Wschodnich RP, odleciał 31 lipca do Żytomierza na rozmowy. 27 lipca 1944 r. oddziały AK zajęły na krótko Sambor. W tym samym dniu oddziały sowieckie zajęły Stanisławów.

21 lipca skierowano do drukarni odezwę delegata okręgowego „Do ludności południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej Polskiej". Ostrowski pisał w niej: „Witając Armię Czerwoną jako armię aliancką, wyrażam równocześnie przekonanie, że zgodnie z prawem międzynarodowym i duchem wolności, jaki panuje w obozie Sprzymierzonych, uszanuje ona prawa i interesy obywateli Rzeczypospolitej Polskiej"[294].

Po opuszczeniu miasta przez komendanta obszaru nastąpiły aresztowania oficerów komendy obszaru i komendy okręgu AK. W nocy z 31 lipca na 1 sierpnia 1944 r. aresztowano także delegata okręgowego – Adama Ostrowskiego, 1 sierpnia został zatrzymany Mieczysław Wachsman („Sebastian")[295]. 10 sierpnia przy ul. Supińskiego 10 aresztowani zostali: Maria Dąbrowicka, Jerzy Piwoński („Sęp"), Leopold Czaczkes-Kucharski, Marian Lechowicz i Jerzy Fiderer. W tym samym dniu przy ul. Dwernickiego aresztowano Czesława Niezabitowskiego („Doktor Jerzy", „Patek") i Augustyna Flaka-Wierzbickiego („Zdzisław", „Schaffhausen"). Funkcję delegata objął na krótko Władysław Grzędzielski

---

[289] AAN, 199/5, Protokół zebrania Miejscowej Reprezentacji Politycznej, k. 1–11.

[290] Nie wiadomo, o kogo chodzi. Według Konstantego Turowskiego (*Historia ruchu...*, t. 2, s. 440) przedstawicielem SP w Radzie był najpierw Józef Alojzy Gawrych („Laudański", „Witold"), a następnie od 1943 r. T. Dąbrowski.

[291] Zdzisław Mieniewski był działaczem organizacji Socjalistów Ludowych „Wolność", zmarł 5 IV 1992 r. – Oświadczenie Adama Ostrowskiego z 26 XI 1976 r., kopia w zbiorach autora; „Dziennik Polski", 11–12 IV 1992 (nekrolog).

[292] AAN, 202/I-53, Pismo Adama Ostrowskiego z 13 V 1944 r., k. 47; P. Ogrodziński, *W konspiracji socjalistycznej...*, s. 49–50; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 13.

[293] J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgu Lwów* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, s. 292–295. Spis przejętej przez Rosjan broni przytoczony w: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. W. Chudzik i inni, Warszawa–Kijów 2000, s. 109–111.

[294] AAN, 202/XXIV-3, k. 12; J. Węgierski, *Komenda obszaru południowo-wschodniego Armii Krajowej*, s. 265.

[295] List Marii Wierzbickiej do autora; Depesza W. Riasnego do Ławrientija Berii o likwidacji we Lwowie Delegatury Rządu i Armii Krajowej z 3 VIII 1944 r. [w:] *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, s. 107–111 – tu Mieczysław Wachsman jako Wacheman Wiaczesław; J. Węgierski, *Aresztowania członków organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1994, nr 5, s. 8–9.

– aresztowany 13 sierpnia. W sierpniu aresztowano Władysława Świrskiego („Ryszard") i Kazimierza Żygulskiego („Baltazar"?). Zawiesiła swoją działalność Rada Polska, jak depeszowano do Londynu i Warszawy 4 sierpnia: „Kreowana Rada Polit[yczna] od 1 VIII nie zbiera się. Soc[jaliści] i ludow[cy], uznając Rząd w Londynie, wyrażają konieczność współpracy z [Polskim] Komitetem Wyzwolenia Narodowego. Spójnia wewnętrzna czwórki słabnie na tle stosunku do [P]KWN. Nieoficjalni wysłannicy [P]KWN przyjeżdżają dla rozmów z ludźmi PPS oraz stronnictwa ludowego, kaptując ich do współpracy. Ludowcy ślą ludzi poza San z instrukcją: uczestniczyć w organizacjach życia publicznego z zachowaniem wierności Rządowi w Londynie i AK"[296].

Proces dwudziestu członków lwowskiej delegatury toczył się 16–22 stycznia 1945 r. w więzieniu przy ul. Łąckiego. Na dwadzieścia lat łagrów zostali skazani: Grzędzielski, Czesław Niezabitowski, Władysław Świrski i Wachsman; na osiemnaście lat: Wacław Hładuński („Skiba") z wywiadu delegatury, Sobolewski i Augustyn Wierzbicki; wyroki po piętnaście lat otrzymali: Marian Emanuel Pokryszko („Makary"), Józefa Kurylewicz – łączniczka, Andrzej Niezabitowski („Zygmunt 2"), Stanisław Czuruk („Zygmunt 3"), Leopold Kucharski, Jerzy Piwoński, Marian Lachowicz, Maria Dąbrowicka, Andrzej Kornicki i Zenon Konieczny („Marian")[297].

Po letnich aresztowania aparat delegatury został odbudowany. Do Lwowa przeniosła się delegatura tarnopolska (i stanisławowska?). Po aresztowaniu Grzędzielskiego funkcję delegata objął ponownie Czyżewski. Dwukrotnie wysyłał kurierów celem nawiązania kontaktu z centralą delegatury. We wrześniu podjęli taką próbę ppor. Stanisław Westwalewicz („Gacek") i Emil Żychiewicz („Rap"), w październiku starali się dotrzeć do radiostacji Podokręgu Rzeszowskiego AK ppor. Mieczysław Czekałowski („Wicek") i Emil Żychiewicz („Pstrąg")[298]. Obie próby były nieudane, jeśli chodzi o nawiązanie bezpośredniej łączności. We wrześniu za pośrednictwem „Klucza" dotarł do płk. dypl. Kazimierza Putka („Zworny"), komendanta podokręgu AK Rzeszów, raport ODR Lwów o wydarzenia we Lwowie i Małopolsce Wschodniej od 22 lipca do 3 września 1944 r.[299] „Wicek" („Bartosz") po powrocie do Lwowa zorganizował komórkę likwidacyjną wykonującą wyroki Sądu Cywilnego Okręgowej Delegatury Rządu. W trakcie wykonywania tych zadań zginął w walce z NKWD 14 lipca 1945 r. we Lwowie[300]. Przyczyną próby jego aresztowania była zdrada jednego z członków konspiracji. Część jego ludzi była sądzona we Lwowie 18–19 marca 1946 r.[301] Wśród nich znalazł się Tadeusz Wilczyński („Halina"), żołnierz AK, od drugiej połowy 1944 r. w zespole delegatury. Innym żołnierzem AK, który w tym czasie działał w delegaturze, był Henryk Piotrkowski z ekspozytury nr 8 wywiadu KG AK[302].

---

[296] Depesza Okręgowej Delegatury Rządu z 4 VIII 1944 r. podpisana „Winnica" [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 408.

[297] List Marii Wierzbickiej do autora; *NKWD i polskie podziemie...*, s. 198–199, 375–377.

[298] J. Węgierski, *Odtwarzanie dowództw organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej po akcji „Burza"*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1993, nr 4, s. 12.

[299] *Dokumenty z archiwum „Warty"*, oprac. J. Węgierski, *ibidem*, 1997, nr 10, s. 192–199.

[300] J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, s. 372–373.

[301] *Idem*, *Członkowie Okręgowej Delegatury...*, s. 38.

[302] Informacje Henryka Piotrkowskiego dla autora; P.M. Lisiewicz, *Ósma ekspozytura. Z tajemnic wywiadu Komendy Głównej Armii Krajowej na Lwów 1941–1945*, Warszawa 2000; M. Jakubowska-Herdegen, *Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki"*, s. 109.

Po wyjeździe Czyżewskiego[303] „za San" – do października 1945 r. działał Leon Mrzygłocki („Niwa")[304]. Jeszcze w drugiej połowie sierpnia 1944 r. wskazywał na konieczność uregulowania przez Jana Stanisława Jankowskiego sprawy okręgowego delegata we Lwowie[305].

Najobszerniejszym materiałem w odniesieniu do placówek terenowych dysponujemy, dzięki Józefowi Opackiemu[306], o województwie tarnopolskim. Delegatem (kierownikiem biura), z siedzibą we Lwowie, został Kazimierz Świrski („Jakub"/„Jakób", „Malinowski"). Od kwietnia do października w delegaturze tarnopolskiej było szesnastu pracowników, tajnym szkolnictwem kierował „Leliwa". Delegatura obejmowała już nie piętnaście, ale osiemnaście powiatów[307]. Znamy obsadę personalną „Roju" i „Anteny" z listopada i grudnia 1944 r. Kierownikiem biura okręgu III był Kazimierz Świrski, jego zastępcą i kierownikiem II obwodu (Czortków) był nadal Opacki („Bolesław"), sekretarką i kierowniczką poczty była „Stella", w łączności pracowali: „Wisia", Maria Krzesińska („Jadwiga"), „Zwinny" i „XX" (wśród tych pseudonimów ukryta jest Jadwiga Podleska, która od lata 1944 r. była łączniczką między Tarnopolem a Lwowem)[308], maszynistką była „Szafir", referentem bezpieczeństwa – „Wiarus", referentem samorządu – „YY", kierownikami obwodów: I (Tarnopol) Piotr Raczyński („Rak") i N.N. („Kurek"), III (Złoczów) – N.N. („Sas"), IV (Brzeżany) – N.N. („Ludwik"). Kierowników miało siedem powiatów z województwa tarnopolskiego: Zborów – „Antoni", Brody – „Biruta" (zastępca kierownika), Kopyczyńce – Jan Kłębek („Seweryn"), Buczacz – „Kazimierz", Czortków – Ludwik Sokalski („Poświst"), Borszczów – „Brzeszczot", Zaleszczyki – „Tatar"[309] i „Gabryś"[310]. Wspólnym kierownikiem powiatów „16" i „17" był „Marian". Kierownikiem „Anteny" był „Brat", referentem objazdowym „Zawoja", kurierem „Żubr", referentami: „Ferdynand" i „Wiesław", korespondentem w Obwodzie III (Złoczów) – „Lotnik", korespondentem w powiecie Brody – „Biruta", korespondentem w Obwodzie IV (Brzeżany) – „Leszek", korespondentem w Obwodzie I (Tarnopol) – „Bis", korespondentem w powiecie Czortków – „Szafir", następnie Irena Mielnik („Astra"), korespondentem w powiecie Zaleszczyki – „Gabryś", korespondentem w powiecie Borszczów – „Bruzda", korespondentem w powiecie Trembowla – „Rzeka", korespondentem w powiecie Zbaraż – „Tumry", kierownikiem kancelarii i maszynistką – „Marta"[311].

Ciekawym dokumentem jest wykaz poborów pracowników Administracji Zastępczej „Kasztelanii II" za grudzień 1943–październik 1944 r. Przeglądając to zestawienie, możemy skonstatować, że mimo ubywania ludzi pojawiają się nowi. Obsada obwodu liczyła

---

[303] Julian Czyżewski był od sierpnia 1945 r. profesorem uniwersytetu we Wrocławiu – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 50.

[304] G. Górski, *Administracja...*, s. 265; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 207.

[305] *Meldunek Leona Mrzygłockiego z 20 VIII 1944 r.* [w:] *Dokumenty z archiwum „Warty"*, s. 192.

[306] BZNO, 16145/II, Papiery Józefa Opackiego.

[307] *Ibidem*, 16612/II, Preliminarz budżetowy „Roju" na XI 1944 r. Okręgu III, k. 5.

[308] Wcześniej Jadwiga Podleska działała w AK pod pseudonimem „Berberys", następnie w lecie 1944 r. została wprowadzona do delegatury przez Juliana Kazimierza Wójcickiego („Iwo") – Relacja Jadwigi Podleskiej i Marii Raczyńskiej w zbiorach autora.

[309] W 1944 r. plut. rez. „Tatar" był referentem bezpieczeństwa w powiecie Zaleszczyki.

[310] W 1944 r. „Gabryś" był referentem skarbowym w powiecie Zaleszczyki.

[311] BZNO, 16612/II, Preliminarz budżetowy na listopad „Anteny" Okręg III z 1944 r., k. 4.

cały czas około dziesięciu osób[312]. Na liście występują: Jan Kłębek („Seweryn"), „Kalina"[313], Ludwik Sokalski („Poświst"), Irena Mielnik („Astra") – referent opieki społecznej w Czortkowie, „Wiarus"[314], Maria Krzesińska („Jadwiga") – zajmowała się opieką nad więźniami w Czortkowie, „Kazimierz"[315], „Helena"[316], „Brzeszczot", „Wodowicz"[317], kpr. rez. Franciszek Wiśmierski („Sterski") – od jesieni 1941 r. przewodniczący Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Czortkowie[318], „Sebastian"[319], „Stefan", „Brzoza", „Tatar", „Wanda", „Szafir", Piotr Raczyński („Rak").

Delegatura w Tarnopolu działała co najmniej do lipca 1945 r. Raczyński, jego żona Maria („Grażyna") i Jadwiga Podleska opuścili Tarnopol 1 sierpnia[320]. Jeszcze 19 lipca „Mohort" pisał m.in. do ks. Pawła Boczara („Franciszek"), Pawła Michaliszyna („Ryszard") i Jana Kłębka: „Jak wynika z wiadomości z zagranicy, czynniki międzynarodowe nie są zupełnie obznajomione z stosunkami panującymi na tut[ejszym] terenie. Ponadto wielu Polaków, jacy pojawili się ostatnio z Londynu po tamtej stronie Sanu, nie zdaje sobie sprawy z powagi naszej sytuacji. Dla zorientowania niektórych sfer polskich w naszej sytuacji, jak też dla poruszenia opinii zagranicznej, powziąłem zamiar wygotowania memorandum i wysłania go do: prof. Grabskiego, ks. metrop[olity] Sapiehy, Prymasa kard[ynała] Hlonda. Ponadto szczegółowy możliwie, ale i treściwy opis naszych stosunków: do zagranicznych korespondentów pism angielskich i ameryka[ńskich], jacy ostatnio znaleźli się na terenie tamtej części Polski. Komunikując o powyższym, proszę uprzejmie o Swoje cenne uwagi w tej sprawie, jak i w sprawie treści mających się poruszyć tematów. Zaznaczam, że nie ma to nic wspólnego z tymcz[asowym] rządem tzw. polskim jedn[ości] nar[odowej], do którego jestem negatywnie ustosunkowany, ale chodzi o zdjęcie łuski z oczu opinii tych nowych Polaków, poruszenie czynników kościelnych i zorientowanie opinii bryt[yjskiej] i amer[ykańskiej]. Memoriały te dam do wglądu i ew[entualnych] poprawek. Proszę tylko o uwagi. Memoriały pójdą jak zwykle drogą podziemną i muszą być doręczone tylko do rąk własnych przez pewnych ludzi, których po tamtej stronie posiadam. Ze względu na bezpieczeństwo, proszę o zachowanie ścisłej tajemnicy"[321].

W maju 1945 r. pozostawali jeszcze na swoich miejscach, według niekompletnych danych: w Buczaczu „Kazimierz" – referent ogólnoorganizacyjny, w Czortkowie zaś Józef Opacki („Mohort") – obwodowy delegat rządu, „Wiktor" – komisarz aprowizacyjny, „Piotr" – „Bezirksgenossenschaft", kpr. rez. „Miotła" – referent handlu, „Franciszek" – dział opieki społecznej, Maria Krzesińska („Jadwiga") – kierowniczka działu opieki nad

---

[312] W kwietniu–październiku 1944 r. obsada ta liczyła co najmniej szesnaście osób, osobno liczono tajne nauczanie – *ibidem*, Sprawozdanie finansowe „Roju" za okres 1 IV–31 X 1944 r. Okręg III, k. 109.

[313] Najprawdopodobniej tożsamy z „Kaliną" – powiatowym delegatem rządu w Zaleszczykach. Być może chodzi o Stanisławę Roniewiczównę. Na dokumencie znajduje się zapis: „wyj." (wyjechał).

[314] Zapewne tożsamy z pchor. z cenzusem „Wiarusem" („Szeri"), powiatowym komendantem PKB w Czortkowie.

[315] Najprawdopodobniej tożsamy z „Kazimierzem", referentem ogólnoorganizacyjnym powiatu Buczacz.

[316] Być może tożsamy z „Heleną", referentem bezpieczeństwa publicznego powiatu Czortków.

[317] Najprawdopodobniej tożsamy ze st. strzelcem rez. „Wodowiczem", pracownikiem działu opieki nad więźniami w Czortkowie, aresztowanym (?).

[318] J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, s. 221.

[319] Najprawdopodobniej tożsamy z „Sebastianem", burmistrzem miasta Bielowce.

[320] Relacje Marii Raczyńskiej i Jadwigi Podleskiej w zbiorach autora.

[321] BZNO, 16612/II, Pismo „Mohorta" z 19 VII 1945 r., k. 66.

więźniami, Helena Opacka? („Oleńka", „Olga"), por. rez. „Karol" i „Feliks" – wszyscy z działu opieki nad więźniami; „Henryk" – referent kolei, Franciszek Wiśmierski („Sterski") – kierownik referatu szkolnego, „Izydor" – archiwariusz, „Czereśnia" – informator w referacie bezpieczeństwa publicznego, w niezidentyfikowanej miejscowości kpr. „Listek" – komendant posterunku policji, w Borszczowie „Nemo" – referent opieki społecznej, w Zaleszczykach plut. rez. „Tatar" – referent bezpieczeństwa i „Gabryś" – referent skarbowy.

W tym czasie zostali aresztowani: plut. pchor. „Zenon" – referent ogólnoorganizacyjny w Kopyczyńcach, „Wojciech" – inspektor ziemski w Czortkowie i „Wodowicz" z działu opieki nad więźniami w Czortkowie.

O wiele gorzej przedstawiała się sytuacja województwa stanisławowskiego. 16 lipca 1944 r. wyjechał z Lwowa, najprawdopodobniej do Warszawy, delegat na województwo stanisławowskie „Hugo"[322]. Ostrowski i Wachsman zostali aresztowani. We Lwowie od marca 1944 r. mieszkał przy ul. Bonifratrów Jan Zabokrzecki („Hilary"), teraz jako Wojciech Źrałko. Jego łączniczką była Irena Wiśniewska („Hanka"). Punkt kontaktowy mieścił się także przy ul. Bonifratrów w mieszkaniu Stanisławy Mokrzyckiej. „Hilary" sporządzał meldunki z wydarzeń na terenie województwa[323]. Być może to on podpisywał „Meldunki tygodniowe" kryptonimem „872". Aresztowany został 14 lutego 1945 r. przy ul. Kochanowskiego we Lwowie.

Z raportów NKGB Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej wynika, że w 1945 r. i pierwszych dwóch miesiącach następnego roku aresztowano 1324 członków organizacji „biełopolskich"[324].

Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek (krypt.: „Konopie", „Len", „Niemen")

Jedną z najsłabiej zorganizowanych była ODR Nowogródek. W marcu 1943 r. przebywał w Warszawie okręgowy delegat z Wilna Zygmunt Fedorowicz[325]. Dowiedział się wówczas, że jego uprawnienia rozciągają się także na województwo nowogródzkie. Jeden z zastępców delegata okręgowego z Wilna miał zajmować się Nowogródkiem. Po powrocie z Warszawy Fedorowicz wyjechał w maju lub czerwcu do sąsiedniego województwa. W Lidzie założył dwa ośrodki, jeden propagandowo-oświatowy, drugi opieki społecznej. Być może po tym wyjeździe przesłał do Warszawy meldunek, w którym donosił: „Element polski zawsze był tam szczupły, obecnie zaś stał się bardzo nieliczny, a w wielu okolicach zaniknął prawie zupełnie. Ziemiaństwo zostało wywiezione przez bolszewików lub później samo uciekło, element urzędniczy, nauczycielstwo i w ogóle inteligencja miastecz-

---

[322] *Ibidem*, 16595/II, List „Hugo" do „Ryszarda" oraz list „Hugo" do „Hilarego", oba z 16 VII 1944 r. Sprawa identyfikacji „Hugo" jako Leona Kochańskiego nie jest pewna. Leon Kochański podobno wiosną 1944 r. wyjechał, ale do Czerniowiec, wrócił po czterech miesiącach. W listopadzie lub grudniu 1944 r. został aresztowany w Tłumaczu. W marcu 1945 r. zwolniony z więzienia z nakazem wyjazdu do Polski. 29 III 1945 r. wyprowadzony z pociągu, zachorował na tyfus, zmarł 10 IV 1945 r. – List Janiny Reich do autora z 6 II 2001 r.

[323] Relacja Zbigniewa Zabokrzeckiego w zbiorach autora.

[324] *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, s. 739, Informacja Aleksandra Pawlenki o wynikach działalności agenturalno-operacyjnej NKGB w polskim podziemiu oraz rezultatach przesiedleń ludności polskiej z terenu USRS. Stan na 1 III 1946 r.

[325] Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat...*, s. 152–197.

kowa utrzymały się tylko w Lidzie i Baranowiczach. Poza tym na ogromnych obszarach poza nielicznymi księżmi nie ma dosłownie nikogo"[326]. W końcu 1943 r. do województwa docierało kilka egzemplarzy „Rzeczpospolitej Polskiej" przekazywanych przez BIP AK z Wilna[327].

Stan taki trwał do drugiej połowy 1943 r., kiedy to delegatura zwróciła się do AK o poszukanie właściwego kandydata. Ważną rolę odegrał w tym Tomasz Zan („Borek")[328]. W grudniu 1943 r. kierownik Biura Wschodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych rozmawiał w tej sprawie z przedstawicielem AK. Wojsko wysunęło wówczas kandydaturę Jana Trzeciaka[329]. Jeszcze w styczniu 1944 r. Jan Stanisław Jankowski informował polityków zasiadających w RJN, że nieobsadzony jest Nowogródek[330]. W lutym delegatura zwróciła się do AK o przyjazd Trzeciaka do Warszawy[331]. Równocześnie do Warszawy pisał z Wilna Fedorowicz: „Robota w zakresie spraw cywilnych [...] nie mogła być dotychczas zorganizowana. [...] uważam za niezbędne prosić Panów o przyspieszenie mianowania oddzielnego D[elegata] O[kręgowego]"[332]. Kandydat przybył do Warszawy i został mianowany, uzgodniono też, że ODR Wilno będzie udzielała mu pomocy oraz stamtąd będzie otrzymywał środki finansowe. Jednocześnie Trzeciak („Aleksander") posiadał dobre kontakty z Januszem Szlaskim („Borsuk"), komendantem okręgu AK. Już 2 kwietnia 1944 r. z jego rozkazu zostały przekazane do dyspozycji „Aleksandra" działy: opieki społecznej i oświaty szkolnej[333]. Dość szybko Trzeciakowi udało się – mimo ogromnych trudności – zorganizować zalążek podziemnej administracji. Niewątpliwie znaczna w tym zasługa AK. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że AK przekazała „Aleksandrowi", określanemu „Komisarzem Cywilnym przy Komendzie Okręgu"[334], WSOP. W maju obsadzone były stanowiska: kierownika biura ODR (był nim najprawdopodobniej Marian Jankowski „Haydank")[335] oraz kierowników wydziałów: bezpieczeństwa, samorządu, przemysłu i handlu (najprawdopodobniej „Zygmunt"), opieki społecznej, oświaty i kultury. Także dwa powiaty (Lida i Szczuczyn) były w znacznym stopniu zorganizowane, inne dwa (Baranowicze i Wołożyn) miały wyznaczonych kierowników[336]. W tym samym miesiącu z Warszawy najprawdopodobniej wysłano do Nowogródka radiostację[337]. W początkach lipca 1944 r. tak pisano w sprawo-

---

[326] AAN, 202/II-49, Organizacja „Lnu", k. 329.

[327] *Ibidem*, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.

[328] W sierpniu 1941 r. Tomasz Zan odbył podróż na teren województwa nowogródzkiego i spotkał się wówczas z Janem Trzeciakiem, który administrował majątkiem Andrzeja Brochockiego w Mokrzejkowie. Znajomość Zana z Trzeciakiem datuje się od studiów w Poznaniu w latach dwudziestych – W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Paryż 1989, s. 68–69, 141.

[329] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Trojanowskiego" z 14 XII 1943 r., k. 55; *ibidem*, Dane personalne Jana Trzeciaka, k. 57.

[330] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Rady z 8 I 1944 r., k. 2.

[331] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Borka" z 5 II 1944 r., k. 92. Nie wiadomo, dlaczego Trzeciak w swojej relacji (K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 92–93) umiejscowił to wydarzenie w jesieni 1943 r.

[332] AAN, 202/II-71, Pismo „Albina" do Biura Wschodniego z 17 II 1944 r., k. 6.

[333] *Ibidem*, 203/XVI, Rozkaz nr 686/44 z 1 IV 1944 r., k. 7–8.

[334] J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródczyzna w walce 1940–1945*, Londyn 1976, s. 56, 180.

[335] Indeks represjonowanych, id 114386 – aresztowany w 1944 r. (?), w łagrze od 1945 r., więziony w Stalinogorsku i Riazaniu, 13 XI 1947 r. dojechał do Brześcia.

[336] AAN, 202/II-49, Zestawienie obsadzonych stanowisk w ODR „Niemen" z 5 V 1944 r. podpisane przez „Aleksandra", k. 241.

[337] *Ibidem*, 202/II-72, Pismo „Tokarskiego" do „Aleksandra" z 16 V 1944 r., k. 35.

zdaniu „komórki patefonowej": „Do Niemna wysłano jeden komplet aparatu wraz z kodami, szyframi i tym wszystkim, co do nadawania jest potrzebne. Z braku stałej osobistej łączności z Niemnem wyznaczyliśmy jednostronnie terminy prób patefonowych, poczynając od 17 VII br."[338] Na przełomie maja i czerwca, podczas pobytu w Warszawie, Trzeciak zrezygnował ze stanowiska, a jego następcą został Marian Jankowski[339]. 1 września do Departamentu Spraw Wewnętrznych nadano depeszę podpisaną przez „Haydanka", w której donosił: „Sowiety przystąpiły od dwu tygodni do intensywnej akcji i wyniszczania oddziałów AK znajdujących się na terenie Wilno i Now[ogródek]. W ślad za tym idzie mobilizacja mężczyzn na razie w wieku od 18 do 35 lat, którzy otrzymują już imienne wezwania do wojska. Ludność sabotuje dotychczasowe zarządzenia okupanta, ale zachodzi obawa, że może ulec represji. Upraszam o spowodowanie możliwie szybkiej interwencji dyplomatycznej mocarstw sprzymierzonych, celem wymuszenia na rządzie ZSSR zaniechania mobilizacji mężczyzn w okręgu"[340]. Były delegat okręgowy Trzeciak dołączył 12 lipca wraz z radiostacją w Powiłańcach do VII batalionu 77. pp AK. Jeszcze 19 lipca był w pobliżu wsi Gajczuny[341]. Nie wiadomo, czy udało mu się uruchomić posiadaną radiostację. Według niektórych informacji od 17 czerwca ppor. Trzeciak („Aleksander") był dowódcą 22. kompanii z VII batalionu 77. pp AK[342]. Latem 1945 r. wyjechał do Warszawy.

Delegat okręgowy Marian Jankowski działał co najmniej do kwietnia 1945 r., utrzymując m.in. kontakt z mjr. Czesławem Dębickim („Jarema"), dowódcą zgrupowania AK[343]. W lecie 1945 r. został aresztowany przez NKWD, „zmarł w sowieckim łagrze"[344].

1. Wydział Opieki Społecznej

2 kwietnia 1944 r. do aparatu ODR został przekazany Dział Opieki Społecznej ze struktur okręgu AK. Na jego czele stał N.N. („Korweć")[345]. Prezesem Komitetu Opieki Społecznej był N.N. („Kaziuk"). Być może chodzi tu o ks. Gedymina Pileckiego („Kazimierz"?)[346].

2. Wydział Bezpieczeństwa

W pierwszych dniach maja 1944 r. w wydziale pracowały dwie osoby[347]. Brak danych personalnych.

---

[338] *Ibidem*, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności komórki patefonowej przy „510/W" od 24 IV do 5 VII 1944 r., k. 37–38. Szyfr dla ODR Nowogródek opracował Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego Departamentu Spraw Wewnętrznych.

[339] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 453.

[340] Z.S. Siemaszko, *Wileńsko-nowogródzkie telegramy...*, s. 127.

[341] J. Kostrowicki, *Dziennik VII batalionu...*, s. 157–158.

[342] *Ze wspomnień żołnierzy AK...*, s. 183; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 453.

[343] E. Banasikowski, *Na zew ziemi wileńskiej*, b.m. i d.w., s. 394; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 537.

[344] K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 95.

[345] AAN, 203/XVI, Rozkaz nr 21 z 1 IV 1944 r., k. 8.

[346] K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 97.

[347] AAN, 202/II-49, Wykaz personelu ODR „Niemen" z 5 V 1944 r., k. 241.

3. Okręgowe Biuro Szkolne

2 kwietnia 1944 r. do okręgowej delegatury został przekazany ze struktur AK Dział Oświaty Szkolnej. Tajną oświatą kierował N.N. („8x"). Zachowały się tylko szczątkowe materiały mówiące o jej organizacji w powiecie lidzkim. Brali w nim udział: Józef Kleindienst, prof. Józef Kaleciński („Adil"), Hanna Wierusz-Kowalska, Jan Szkop i ks. Gedymin Pilecki[348].

4. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Nowogródek

• PDR Baranowicze
delegat – N.N.

• PDR Lida
delegat – inż. Olgierd Kuszelewski („Sulima"), szef WSOP[349], mianowany w październiku 1943 r. zastępcą kwatermistrza okręgu AK[350], 22 lipca 1945 r. aresztowany jako „zastępca delegata emigracyjnego »rządu« na Okręg Wileński"[351], lub pchor./ppor. Piotr Bartosz („Rycze"), komisarz ds. cywilnych przy IV batalionie 77. pp AK z siedzibą w Krzywiczach; jego zastępcą była Wanda Bukowska („Biała Wanda")[352]
referat bezpieczeństwa – N.N.
referat samorządu – N.N.
referat opieki społecznej – N.N.
referat propagandy i informacji – N.N.
PKOiK – N.N. („Jastrząb"), od września 1943 r. kierownik oświaty szkolnej, N.N. („Lama"), N.N. („Orzeł")[353]

• PDR Szczuczyn
delegat – nauczyciel Józef Małek („Borys"), szef WSOP (?)
referat bezpieczeństwa – N.N.
referat samorządu – N.N.
referat opieki społecznej – N.N.
referat propagandy i informacji – N.N.

• PDR Wołożyn
zastępca delegata – plut. Jan Turbiak („Chłopski"), szef WSOP (?), od września 1944 r., już jako sierżant, był kwatermistrzem ośrodka AK Iwje-Juraciszki („Cis")[354].

---

[348] K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 96–97.
[349] Według Janusza Prawdzic-Szlaskiego (*Nowogródczyzna w walce 1940–1945*, s. 57–58) WSOP na terenie Okręgu Nowogródek posiadał działy: administracji, bezpieczeństwa, przemysłowo-handlowy, oświaty, rolnictwa i opieki społecznej. Miał zajmować się także przygotowaniem obsady administracji cywilnej w okręgu i obwodach.
[350] K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 226.
[351] *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 343–344.
[352] „Szlakiem Narbutta" 1991, nr 6, s. 84–87, 92. Podporucznik „Rycze" zginął w walce z NKWD 13 XI 1944 r. w chutorze pod Ryłowcami – K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 609.
[353] Mianowani przez komendanta okręgu AK – AAN, 203/XVI, Rozkaz nr 21 z 1 IV 1944 r., k. 8.
[354] K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej...*, s. 644.

Okręgowa Delegatura Rządu Polesie (krypt.: „Błota", „Bobry", „Siano")

Najprawdopodobniej w 1942 r. delegatem okręgowym na Polesie został mianowany Ignacy Barski („Józef", „Trzciński") związany z Frontem Odrodzenia Polski, przed wojną sędzia w Zamościu[355]. Delegat stale przebywał w Warszawie. Nie wiemy, do kiedy Barski pełnił swoją funkcję. Najprawdopodobniej w 1943 r. opracowano „Zasady podziału terytorialnego"[356], w których przewidywano, że sprawami Polesia będzie zajmował się jeden z zastępców delegata okręgowego na Wołyniu. Nie wiemy, czy zasady te zostały zrealizowane. Według notatek Stefana Pawłowskiego, kierownika Biura Prezydialnego Delegatury, okręgowym delegatem na Polesie w 1944 r. był Jerzy Neugebauer („Roman")[357].

Niejasna jest funkcja, jaką pełnił ks. Fabian Poczobutt-Odlanicki. Stanisław Szopa („Przedborski") był kierownikiem tajnej oświaty i być może miał jeszcze inne funkcje. Ksiądz Poczobutt-Odlanicki był proboszczem w Łunińcu i przez Czesława Hołuba został określony „delegatem rządu na wschodnie Polesie"[358]. Został aresztowany, a następnie rozstrzelany 4 lipca 1944 r. koło Pińska. Według Hołuba Szopa był „delegatem rządu na teren zachodniego Polesia"[359]. Został również aresztowany w styczniu 1944 r. i stracony. Funkcje obu osób nie są pewne. Wiemy jeszcze o dwóch osobach działających najprawdopodobniej w ODR: N.N. („Drewnowski"), który 20 listopada 1943 r. miał przypuszczalnie wracać z Warszawy na Polesie[360], i N.N. („Bogusław"), który w styczniu 1944 r. utrzymywał kontakt w sprawie Polesia z Biurem Wschodnim Departamentu Spraw Wewnętrznych[361].

W maju 1944 r. okręgowy delegat „Trzciński" tak przedstawiał sytuację na Polesiu: „Przymusowa ewakuacja Brześcia, zarządzona w drugiej połowie kwietnia, trwa nadal. [...] O przeciwdziałaniu ewakuacji, jak tego wymaga instrukcja Pana Pełnomocnika Rz[ądu], nie ma mowy, gdyż ewakuacji dokonuje SS i G[esta]po, otaczając w nocy (nad ranem) nieoczekiwanie poszczególne dzielnice i wyrzuca wszystkich siłą. Oczywiście zarządzenia w myśl instrukcji powyższej wydane [p]rzekazałem i są wypadki ukrywania się [...]. Poza Brześciem inne miejscowości ewakuowane w ten sposób nie są, lecz ludność w obawie, że nastąpi też przymusowe wywiezienie do obozów – zaczyna sama wyjeżdżać. Nie jest to jeszcze masowe, spotkałem jednak sporo Polaków z Pińska, Kobrynia, którzy tu schronili się, wśród nich nawet współpracownicy moi, deklarując powrót natychmiast, gdy nastaną warunki, zapewniające im zabezpieczenie się przed wywiezieniem przez Niemców do obozów. [...] Po 5 V będą całkowicie ewakuowane urzędy, a Brześć zostanie

---

[355] W marcu 1942 r. Cyryl Ratajski informował rząd RP o funkcjonowaniu Okręgowej Delegatury Brześć nad Bugiem. W innym dokumencie jest mowa o mianowaniu okręgowego delegata wiosną 1943 r. – AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.

[356] *Ibidem*, 202/I-1, k. 101–101a.

[357] S. Pawłowski, *Obsada personalna Delegatury Rządu*, rkps, kopia w zbiorach autora. Jerzy Neugebauer był szefem WW we Lwowie i wiosną 1944 r., po scaleniu WW z Administracją Zastępczą na tym terenie, został odwołany do Warszawy. Charakterystyczne jest, że w biogramie Neugebauera, autorstwa Grzegorza Mazura, brak informacji o jego działalności po odwołaniu w kwietniu 1944 r. ze stanowiska kierownika biura ODR Lwów – G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja...*, s. 135.

[358] C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 134.

[359] *Ibidem*, s. 70.

[360] AAN, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Drewnowskiego" z 16 XI 1943 r., k. 33.

[361] *Ibidem*, Pismo „Tokarskiego" do „Bogusława" z 19 I 1944 r., k. 5.

tylko bazą wojskową, którą Niemcy nadzwyczajnie silnie fortyfikują. [...] Gdyby więc nawet udało się zostać, w mieście trudno byłoby utrzymać się. Aresztowania trwają nadal tak w Brześciu, jak w Kobryniu i okolicy. Tym razem objęto wszystkich podoficerów WP. Polaków niezależnie od ich zachowania się. Oczywiście uderzyło to bardzo i w organizacje, na całym mym terenie. [...] Normalne sprawozdanie miesięczne wyślę z opóźnieniem, chcę bowiem zebrać materiał obfitszy z całego terenu, a łączność obecnie ma[m] trudniejszą"[362].

Na wiosnę 1944 r. kierownik komórki łączności radiowej Departamentu Spraw Wewnętrznych N.N. („Justyn") szkolił dwie osoby przewidziane do obsługi radiostacji ODR Polesie. Radiostacja została dostarczona delegatowi okręgowemu, nie wiadomo, czy dotarła na teren województwa[363].

1. Biuro ODR

W 1943 r. został wyznaczony kierownik Biura ODR w Brześciu nad Bugiem, ale „zmuszony był opuścić teren"[364]. Być może chodzi tu o wyżej wymienionego N.N. („Drewnowski"). W 1943 r. DSW miało od 21 do 25 pracowników etatowych oraz sześciu honorowych. Wydatki wyniosły 600 254 zł[365].

2. Wydział Bezpieczeństwa

Naczelnikiem był Jerzy Sarnecki, aresztowany 19 lutego 1944 r. w Warszawie[366]. W tym czasie organizacja sił bezpieczeństwa przedstawiała się następująco: „P.o. Naczelnika Wydz. Bezp. w Warszawie, dwóch referentów w Brześciu i Kobryniu"[367]. Rozwój organizacji służb bezpieczeństwa planowano oprzeć na ludziach z „Teczki"[368].

2.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Komendantem PKB był mjr Władysław Hołówko („Lubicz"), przebywający w Warszawie, zginął podczas powstania warszawskiego. Do PKB rekrutowani byli policjanci przebywający w Warszawie i jej okolicach[369].

W październiku 1943 r. PKB organizowany dla województwa poleskiego liczył: 4 oficerów i 14 szeregowych zawodowych mundurowych, 1 oficera i 4 szeregowych służby śledczej, 8 oficerów i 40 szeregowych „elementu milicyjnego". Stan organizacji przedstawiał się następująco: „Województwo podzielone zostało na 3 obwody. Sztab Komendy Wojewódzkiej i komend obwodowych w stadium organizacyjnym"[370]. W początkach 1944 r. zaś przedstawiano go w ten sposób: „Kom[endan]t PKB w Warsz[awie]. Kilkusetosobowy

---

[362] AAN, 202/II-12, Doraźne sprawozdanie sytuacyjne „Trzcińskiego" z 1 V 1944 r., k. 190.
[363] *Ibidem*, 202/II-14, Sprawozdania komórki patefonowej przy „510/W", k. 35–38.
[364] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.
[365] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 260–261.
[366] A. Rószkiewicz-Litwinowiczowa, *Trudne decyzje...*, s. 42, 166.
[367] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.
[368] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Działu Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 15.
[369] AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 334.
[370] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 39.

zespół PKB w pasie nadbużańskim"[371]. W Warszawie przebywał również, biorąc następnie udział w powstaniu warszawskim, por. rez. N.N. („Jasiek") „przewidziany na komendanta powiatowego [PKB] w Drohiczynie"[372].

3. Wydział Prasy i Informacji

Jego kierownikiem najprawdopodobniej był N.N. („Rejtan")[373]; w 1943 r. na etacie była tylko jedna osoba, a dziewięć pracowało honorowo. Wydatki na „Antenę" w 1943 r. wyniosły 93 590 zł[374]. W końcu 1943 r. na teren województwa docierało 100 egzemplarzy „Rzeczpospolitej Polskiej" za pośrednictwem sieci delegatury oraz 50 egzemplarzy poprzez BIP AK. W połowie 1944 r. „wobec likwidacji w terenie aparatu D[elegatury] O[kręgowej]" nie wysyłano tam już tajnej prasy[375].

4. Wydział Pracy i Opieki Społecznej

W 1943 r. na etacie było trzech pracowników, a cztery osoby pracowały honorowo[376]. Brak danych personalnych. W 1943 r. na opiekę społeczną wydano 333 226 zł, 3 tys. marek i 35 tys. ost-marek[377].

5. Wydział Rolnictwa

W dotychczasowej literaturze brak wiadomości na jego temat. Według „Niku" w 1943 r. pracowało tu honorowo aż osiem–dziewięć osób[378].

6. Wydział Robót Publicznych

Również dotychczas nieznany. W 1943 r. miał tu być jeden pracownik etatowy[379].

7. Wydział Likwidacji Skutków Wojny

Trzeci z nieznanych dotąd wydziałów. W 1943 r. miał dwóch pracowników etatowych i trzy osoby niepobierające wynagrodzenia[380].

8. Wydział Skarbu

W 1943 r. miało w nim pracować honorowo dziewięć osób[381]. Nie znamy danych personalnych.

---

[371] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.
[372] *Ibidem*, 202/II-33, Pismo „Lewandy" z 21 VIII 1944 r., k. 59.
[373] *Ibidem*, 202/II-71, Pismo „Tokarskiego" do „Rejtana" w sprawie raportów sytuacyjnych ODR, k. 112.
[374] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 260–261.
[375] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.
[376] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[377] *Ibidem*, k. 260–261.
[378] *Ibidem*, k. 218, 261.
[379] *Ibidem*, k. 218.
[380] *Ibidem*, k. 218, 261.
[381] *Ibidem*, k. 261.

9. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. biuro otrzymało 20 tys. zł z budżetu departamentu, a na tajne nauczanie w 1943 r. wydano 275 396 zł[382]. W 1943 r. tylko w ciągu trzech miesięcy dwukrotnie przyjeżdżał na Polesie przedstawiciel Departamentu Oświaty i Kultury[383], a na etacie wówczas pracowało od czterech do sześciu osób[384]. W latach 1943–1944 w Brześciu nad Bugiem działało Biuro Tajnego Nauczania w składzie: Bronisława Brydak-Dobrowolska („Roma") – kierownik, Jadwiga Osiecka – referat szkolnictwa powszechnego, Jan Perdenia – referat szkolnictwa średniego i księgowość, Bronisława Perdenia – sekretariat. Od wiosny 1944 r. do wybuchu powstania warszawskiego w stolicy działał Wydział Tajnego Nauczania, którego obsadę tworzyli: Wacław Polakowski – kierownik, Osiecka – sekretariat[385]. Według Czesława Wycecha okręgowymi kierownikami oświaty na Polesiu byli Stanisław Szopa i Władysław Ściebora[386]. W lecie 1943 r. przybył do Brześcia nad Bugiem delegat Departamentu Oświaty Szopa, który zatwierdził istniejący skład kierownictwa tajnej oświaty. Zamieszkał w domu Bronisławy Perdeni. Dwa razy wyjeżdżał do Warszawy. Działał do momentu aresztowania w styczniu 1944 r. Małżeństwo Perdeniów wyjechało z Brześcia 26 lutego 1944 r.[387]

10. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Polesie:

• PDR Brześć nad Bugiem
referat bezpieczeństwa – N.N.

• PDR Kobryń
referat bezpieczeństwa – N.N.

Okręgowa Delegatura Rządu Wilno (krypt.: „Grzyby", „Wilia", „Wilki")

Przekreślając decyzje rządowe o istnieniu trzech delegatur rządu, w tym osobnej na ziemie wschodnie RP, Cyryl Ratajski 20 sierpnia 1941 r. zaproponował na stanowisko okręgowego delegata w Wilnie działacza SN Aleksandra Zwierzyńskiego[388], jednocześnie zgłoszono Józefa Charniewicza na stanowisko jego zastępcy[389]. Obie kandydatury zostały

---

[382] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" z 1943 r., k. 260.
[383] C. Wycech, *Praca oświatowa...*, s. 96.
[384] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[385] Warto dodać, że Bronisława Dobrowolska do wiosny 1943 r. była jednocześnie kierownikiem komórki legalizacji Komendy Okręgu AK, Bronisławę Perdenię natomiast Czesław Hołub nazywa sekretarką delegata rządu na zachodnie Polesie – C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 67, 70.
[386] C. Wycech, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 2, s. 114, 124 – tu nazwisko Ściebor.
[387] B. Perdenia, *Ze wspomnień tajnego nauczania w Brześciu nad Bugiem*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1983, t. 31, s. 117–122.
[388] Wprawdzie Jerzy Michalewski (*Relacja*, s. 79) podawał, że okręgowym delegatem był Witold Staniszkis, jednakże ten został w 1941 r. aresztowany i zginął 22 XI 1941 r. w Oświęcimiu – L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 339; *Kto był kim...*, s. 435.
[389] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 82a z 20 VIII 1941 r., k. 68.

zaaprobowane i 27 sierpnia minister spraw wewnętrznych Stanisław Kot podpisał nominacje[390]. Jednakże Zwierzyński przebywał w Warszawie i nominacji nie przyjął. W celu uzgodnienia kandydatów do administracji podziemnej w połowie września 1941 r. przyjechał do Wilna Zygmunt Jundziłł, a konspiratorzy w Wilnie wysuwali podobno kandydatury Stanisława Węsławskiego i Mieczysława Engla[391]. Powierzenie funkcji delegata w Wilnie przedstawicielowi SN spowodowało w styczniu 1942 r. ostrą reakcję części działaczy politycznych[392].

Sprawa nominacji zastępcy delegata nie jest jasna. Pierwszy kandydat funkcji nie przyjął, wobec czego Ratajski w styczniu 1942 r. zaproponował Engla[393]. Niestety, i ten stanowiska nie objął. Jeszcze w końcu 1943 r. na stanowisku zastępcy ODR był „vacat"[394]. W lutym–marcu 1942 r. na okręgowego delegata został wysunięty Zygmunt Fedorowicz („Albin", „Józef", „Pani Maria") i objął urząd[395]. Dopiero wiosną 1944 r. zostali mianowani dwaj jego zastępcy: Jerzy Dobrzański („Irwit", „Maciej") i Henryk Jackiewicz („Marian")[396]. W okręgowej delegaturze w Wilnie zgodnie z „Zasadami podziału kraju"[397] jeden z dwóch zastępców miał się zajmować sprawami województwa nowogródzkiego, jednakże nic na ten temat nie wiadomo. Na „liście płac na listopad i grudzień 1943 r." ODR Wilno widnieje pozycja: „Intendent do spraw »Lnu«", podczas gdy jeszcze miesiąc wcześniej przy tym stanowisku był zapis „vacat"[398].

Fedorowicz przystąpił do montowania aparatu delegatury. Czynił to w uzgodnieniu z Konwentem Stronnictw Politycznych (przedstawiciele miejscowego PKP), w którego skład w różnym czasie wchodzili: dr Jerzy Dobrzański z PPS-WRN, ks. Romuald Świrkowski („Romulus", „Tarcza") – aresztowany 12 stycznia 1942 r.[399], ks. Władysław Kisiel, prof. Ludwik Chmaj („Jaroński") z SL, Henryk Jackiewicz z SL, Stanisław Węsławski („Cichy") z SN, Witold Świerzewski[400] („Bartek", „Smętek") z SN, Adam Galiński

---

[390] *Ibidem*, t. 15, Akt nominacji na ODR dla „Viltis"-„Vinis", k. 75; *ibidem*, t. 10, Depesza Stanisława Kota nr 31 z 30 VIII 1941 r., k. 41: „Przesyłam oddzielnie nominacje, zgodnie z propozycją na [...] Wilno Delegat, Viltis-Vinis, zastępca, Vitord-Varis"; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 113.

[391] Longin Tomaszewski (*Wileńszczyzna...*, s. 339) pisze, powołując się na relację Zygmunta Jundziłła, że „Węsławski ani Engiel nie przyjęli zaproponowanych funkcji". Pobyt Jundziłła odnotowała w swoich wspomnieniach Helena Staromiejska (BZNO, 16203/II, H. Staromiejska, *Na kresach. Wspomnienia z pracy podziemnej w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, mps, s. 50–52), komendantka łączności ZWZ w Wilnie. Mieczysław Engiel został rozstrzelany w Ponarach 17 IX 1943 r.

[392] J. Dobrzański, *Fragmenty wspomnień...*, s. 263–265.

[393] SPP, MSW, t. 74, Depesza „Wartskiego" nr 122a z 22 I 1942 r., k. 111.

[394] AAN, 202/II-71, Tabela uposażeń. Stan obecny, k. 69; *ibidem*, Lista płac okręgu „Grzyby" za listopad i grudzień 1943 r., k. 70. Longin Tomaszewski (*Wileńszczyzna...*, s. 387–388) wspomina, że w czasie pobytu Zygmunta Fedorowicza latem 1943 r. w Warszawie uzgodniono dwóch zastępców delegata okręgowego – Jerzego Dobrzańskiego i Henryka Jackiewicza, ale sprawa nominacji przeciągnęła się do początków 1944 r.

[395] Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat...*, s. 152–197; E. Banasikowski, *Na zew ziemi wileńskiej*, s. 148; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 340–341.

[396] J. Dobrzański, *Fragmenty wspomnień...*, s. 266.

[397] AAN, 202/I-1, k. 101–101a.

[398] *Ibidem*, 202/II-71, k. 69–70. Trudno obecnie przesądzać, czy był to tylko zapis jako planowany wydatek, czy też stanowisko faktycznie zostało obsadzone.

[399] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 89. W jego miejsce, jako przedstawiciel duchowieństwa, wszedł ks. Władysław Kisiel, aresztowany w 1944 r. przez NKWD i zmarły w 1950 r. w kopalni miedzi w ZSSR, gdzie został wywieziony.

[400] W różnych publikacjach jest podawana odmienna pisownia nazwiska: „Świeżewski", „Świerzewski", „Świeżyński".

(„Adam", „Pan P.") z organizacji piłsudczyków, Zygmunt Dziarmaga-Działyński („Józef") z ONR, prof. Stefan Ehrenkreutz, Edmund Greczanik („Ryś") z SD, Piotr Gulewicz („Witalis") z SD, z urzędu – kierownicy biura delegata okręgowego, najpierw Władysław Babicki, a następnie Witold Pawlikowski. Konwent obradował pod przewodnictwem delegata, a w jego spotkaniach brał sporadycznie udział komendant okręgu AK. Delegat musiał brać pod uwagę także zdanie drugiego porozumienia organizacji politycznych funkcjonującego w Wilnie – Wileńskiej Rady Niepodległościowej Koncentracji Demokratycznej. W skład jego prezydium wchodzili: Jerzy Dobrzański z PPS-WRN – prezes, Ludwik Chmaj z SL – I wiceprezes, Piotr Gulewicz z SD – II wiceprezes, Jerzy Wroński („Stopa") z PPS-WRN – sekretarz, Czesław Rukszto („Wiktor") z PPS-WRN – zastępca sekretarza. To rozbudowane ciało miało także Centralny Komitet Wykonawczy, który tworzyli: Lucjan Krawiec („Kazimierz")[401] z PPS-WRN – przewodniczący, Henryk Jackiewicz z SL, Edmund Greczanik z SD – członkowie. Prace poszczególnych sekcji koordynował prof. Szczepan Szczeniowski („Stefan"). Koncentracja posiadała swoją siłę zbrojną w postaci Milicji Fabrycznej.

Na marginesie należy wspomnieć o prowadzonych z inicjatywy Niemców rozmowach polskich władz podziemnych z przedstawicielami władz okupacyjnych w początkach 1944 r.[402] AK i delegatura dążyły do złagodzenia losu Polaków, w tym wielu więzionych członków podziemia. Starały się również rozeznać nastroje panujące wśród Niemców. Do porozumienia nie doszło, natomiast w sprawozdaniu delegata okręgowego ze stycznia 1944 r. można przeczytać: „Niemcy – wykazują coraz większy upadek ducha i wiary w zwycięstwo. Kierunek ich polityki cechuje łudzenie Litwinów w dalszym ciągu różnymi obietnicami, bez żadnego znaczenia praktycznego. [...] W stosunku do Polaków uprawiają nadal politykę nacechowaną tendencją osłabiania i niszczenia ludności rdzennie polskiej"[403]. W spuściźnie prof. Ehrenkreutza zachował się projekt statutu Komitetu Polskiego w Wilnie pochodzący z marca–kwietnia 1944 r. W paragrafie pierwszym czytamy: „Dla zachowania ważności polskiego stowarzyszenia ludowego w byłych powiatach ... na obszarze kultury, życia gospodarczego i wolnej opieki społecznej, jak również z powodu reprezentowania jej samej zostaje za zgodą ... stowarzyszenie pod nazwą »Polski Komitet« zorganizowane"[404].

1. Biuro ODR

Kierownikiem w kwietniu 1942 r. został mianowany Władysław Babicki („Andrzejewski", „Jerzy"), który po kilku miesiącach objął kierownictwo Wydziału Informacji i Prasy. Jego następcą został Witold Pawlikowski („Rafał"), sprawujący ten urząd do października 1944 r. Następnie stanowisko to objął Wincenty Pietkiewicz („Lir")[405].

---

[401] Lucjan Krawiec (1906–1986), nauczyciel, aresztowany 20 VI 1944 r., wywieziony do obozu pracy w pobliżu Metzu we Francji, po wojnie pozostał na emigracji – *Lucjan Krawiec*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1988, z. 86, s. 191–193.
[402] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Wrocław 1989, s. 135–138. Jest tutaj mowa m.in. o niezrealizowanym projekcie utworzenia polskiego przedstawicielstwa. Na temat rozmów z Niemcami zob. S. Lewandowska, *Wileńskie rozmowy niemiecko-polskie w lutym 1944 r.*, „Dzieje Najnowsze" 2002, nr 2, s. 101–145.
[403] AAN, 202/XVI-2, Sprawozdanie z „Grzybów", k. 1.
[404] APAN Warszawa, Materiały Stefana Ehrenkreutza, III 108, poz. 75 – opuszczenia w tekście (...) zgodnie z cytowanym dokumentem. Komitet miał rozpocząć działalność 1 IV 1944 r.
[405] P. Niwiński, *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie*, s. 286.

W Biurze ODR ponadto pracowali w końcu 1943 r. m.in.: skarbnik, dwie maszynistki, trzy kurierki, referent radiowy, archiwista[406]. W 1943 r. na etacie DSW pozostawało 49 pracowników[407]. Sekretarzem okręgowego delegata był Wacław Religioni („Marian"). Sekretarką Biura ODR i zarazem archiwistką była Janina Imiela-Nowicka, a skarbnikiem Janina Nekanda-Trepka. Maszynistkami w różnych okresach były: Irena Gołońska („Irena"), Romana Kuszłejko („Pani Roma"), Jadwiga Parafianowicz i Janina Zienowiczówna („Halszka"). W służbie łączności pracowały łączniczki Weronika Zawisza („Wera"), Wanda Wojtkiewicz („Jotka") oraz kurierzy Wacław Podbereski („Szary") i Leon Nagrabecki. W biurze pracował także wykonawca schowków inż. Władysław Tryliński oraz fotograf Jan Bułhak zajmujący się mikrofilmowaniem poczty do Warszawy. Jak podaje Longin Tomaszewski[408], kurierzy oddawali przywiezioną pocztę w Warszawie Marianowi Kowalskiemu w RGO lub Irenie Staszewskiej zamieszkałej przy ul. Cecylii Śniegockiej 3. Były to zapewne lokale kontaktowe Biura Wschodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych, którego zadaniem było utrzymywanie łączności z delegaturami terenowymi z ziem wschodnich.

Łączność radiową organizowano od 1943 r., a dla ODR Wilno przewidziano trzy radiostacje. Specjalny szyfr opracował Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Departamencie Spraw Wewnętrznych w Warszawie[409]. W trakcie pobytu Fedorowicza w Warszawie wyznaczono na 4 lipca 1944 r. próbę nawiązania łączności[410].

2. Wydział Administracyjny

Naczelnikiem był Wacław Iszora („Wacławski"). Zadaniem wydziału było montowanie aparatu terenowego i wyszukiwanie odpowiednich kandydatów na stanowiska w tajnej administracji. Wiosną 1944 r. rozpoczęto wystawianie legitymacji służbowych, których przygotowaniem zajmował się artysta malarz Wacław Ujejski. W końcu 1943 r. był zorganizowany magistrat miasta Wilna w składzie: prezydent, trzech wiceprezydentów, lekarz miejski, maszynistka, dziesięciu naczelników wydziałów[411]. Prezydentem był adwokat Stanisław Węsławski[412] – aresztowany w końcu 1942 r., a następnie adwokat Witold Jankowski[413]. Wiceprezydentami byli dr Feliks Kasperowicz („Szczęsny") z SN i Jan Żejmo z PPS-WRN[414]. Lekarzem miejskim był być może dr Henryk Rudziński[415]. We władzach miejskich pracował również Luboński.

---

[406] AAN, 202/II-71, k. 69–70.
[407] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[408] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 350.
[409] W. Grabowski, *Radiostacje Delegatury...*, s. 35–36; *idem*, *Delegatura Rządu...*, s. 60–61.
[410] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności komórki patefonowej przy „510/W" od 24 II do 5 VII 1944 r., k. 37–38. Najprawdopodobniej wówczas odbyło się spotkanie na ul. Smolnej w Warszawie, w którym miał brać udział „kierownik radiostacji z Wilna" – Z. Kurzawiński, *Wspomnienia...*, s. 19. Longin Tomaszewski zaś (*Wileńszczyzna...*, s. 350–351) pisze o jednej psującej się radiostacji będącej w dyspozycji ODR Wilno.
[411] AAN, 202/II-71, k. 70.
[412] Zamieszkały przy ul. Niemieckiej 3 m. 4 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 426.
[413] Zamieszkały przy ul. 3 Maja 9 m. 9 – *ibidem*, s. 424.
[414] AAN, 202/II-49, Wykaz pracowników ODR Wilno, k. 328.
[415] Longin Tomaszewski (*Wileńszczyzna...*, s. 353) wymienia go jako pracownika (referenta zdrowia?) w starostwie w Wilnie.

3. Wydział Bezpieczeństwa

Pierwszym naczelnikiem wydziału od lata 1942 r. był Witold Świerzewski („Bartek"), a następnie od czerwca 1943 r. do aresztowania przez NKWD w grudniu 1944 r. Kazimierz Protassewicz („Sokół"). Jego zastępcą był Leon Łomacki („Herman"). Kierownikiem „Stożka", równocześnie Sekcji Śledczej PKB, był Tadeusz Makowski („Zbyszek"). Początkowo zorganizowano dwa referaty: polityczny i kryminalny. Po otrzymaniu opracowanej przez Wydział Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych we wrześniu 1943 r. struktury organizacyjnej przystąpiono do formowania oddziału społeczno-politycznego[416]. W lecie 1943 r. stan organizacji był przedstawiany następująco: „Kierownik organizacji służb bezpieczeństwa, zespoły informacyjne, kryminalne i straży obywatelskich"[417]. Tutaj należałoby umieścić komórkę legalizacyjną[418], którą kierował Wacław Podbereski („Szary")[419]. Współpracował on z podobną komórką AK, kierowaną przez Michała Warakomskiego („Piotr").

3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Jego komendantem był od końca 1942 r. aspirant Aleksander Ługo („Mieczysław", „Zenon"), w połowie 1943 r. objął to stanowisko podinspektor Zygmunt Tomaszewski, Ługo natomiast został jego zastępcą i naczelnikiem Urzędu Śledczego[420]. Wojewódzkim inspektorem Straży Samorządowych był Władysław Parafianowicz („Pafnucy"). W tym też czasie do delegatury zostały przekazane z AK zawiązki WSOP.

W październiku 1943 r. PKB liczył: 8 oficerów i 32 szeregowych zawodowych mundurowych, 1 oficera i 12 szeregowych służby śledczej. Stan organizacji oceniano następująco: „Województwo podzielone zostało na 3 obwody i praca organizac[yjna jest] prowadzona"[421]. Służby PKB były rozbudowane zwłaszcza w mieście Wilnie. Komendantem był Stanisław Grynkiewicz – aresztowany w sierpniu 1943 r., po nim funkcję objął nadkomisarz Michał Chorążak („Czesław"). W mieście zorganizowano osiem komisariatów, których kierownikami byli: Wacław Szadurski („Bronek") – I, Wincenty Liszewski („Piowarski") – II, Kazimierz Sztutis („Władysław Jar") – III, Ryszard Syrewicz („Stanisławski") – IV, Stanisław Szurko („Wojciechowski") – V, Stanisław Lusiak („Żuk") – VI, Kuśmierek („Bosman") – VII, Wacław Osiński („Lisiecki") – komisariatu kolejowego. Szkoleniem odwodów PKB zajmowali się: Bolesław Dzierżyński („Sławkowski"), Kazimierz Podraza („Krukowski"), Ryszard Ulewski („Kurylewski"), Albin Rusiecki. W 1944 r. w każdym powiecie, poza Wilejką i Dzisną, było 10–15 członków PKB i 20–25 członków SS. W Wilnie było 96 członków PKB i około 300 z SS.

---

[416] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 12–16. Zgodnie z tym sprawozdaniem w tym czasie nie było jeszcze w powiatach referentów bezpieczeństwa.

[417] *Ibidem*, Sprawozdanie ze stanu pracy i organizacji Wydziału Bezpieczeństwa na dzień 15 II 1944 r., k. 30.

[418] AAN, 202/II-71, k. 69–70 – tu figuruje „Wyk[onawca] piecz[ęci] i projek[tant] druk[ów]".

[419] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 351.

[420] AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 333. Co prawda Longin Tomaszewski (*Wileńszczyzna...*, s. 356) pisze o Sekcji Śledczej, jednak na „Liście płac" (AAN, 202/II-71, k. 70) widnieje „Naczelnik Urzędu Śledczego".

[421] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 39.

4. Wydział Prasy i Informacji

Od jesieni 1942 r. naczelnikiem był Władysław Babicki („Jerzy"). Jego zastępcą od czerwca do października 1943 r., i zarazem kierownikiem komórki sprawozdawczej, był Witold Świerzewski, aresztowany 23 października 1943 r. Po nim kierownictwo komórki objął Zygmunt Dziarmaga-Działyński („Józef") z ONR. Kierownikiem lokalnej komórki PAT był Franciszek Hryniewicz. W wydziale pracował ponadto Wacław Religioni. W końcu 1943 r. do Wilna docierało 600 egzemplarzy „Rzeczpospolitej Polskiej", z tego tylko 100 przychodziło za pośrednictwem sieci delegatury[422]. Wydział wydawał „Biuletyn Radiowy" oraz „Polski Tygodnik Radiowy", a w końcowym okresie działalności wspólnie z KO AK – dwutygodnik „Niepodległość".

5. Wydział Rolnictwa

Naczelnikiem był Ludwik Chomiński, jego zastępcą Daniel Imiela-Nowicki. W 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik[423]. Z wydziałem współpracował w charakterze doradcy prof. Janusz Jagmin oraz pracownik niemieckiego zarządu majątkami ziemskimi Władysław Komar („Malutki"). Należy dodać, że w Wilnie działał również Wydział Aprowizacji, którego kierownik w końcu 1943 r. nie pobierał uposażenia[424].

6. Wydział Opieki Społecznej

Od początku 1943 r. naczelnikiem był Piotr Gulewicz („Witalis") z SD, a pracował tu Jerzy Dobrzański jako „naczelny lekarz ubezpieczalni"[425]. W 1943 r. na etacie było dwóch pracowników[426]. Według Longina Tomaszewskiego naczelnikiem wydziału był Adam Galiński, a następnie ks. Aleksander Lachowicz („Leszczyna"), konspiracyjny prezes PCK od końca 1942 r.[427] Z Warszawy przesyłano fundusze oraz towary przeznaczone na pomoc dla najbiedniejszych. Transporty organizowała firma Stanisława Rosińskiego, a magazynowaniem i sprzedażą przywiezionych towarów zajmował się m.in. Eugeniusz Sikorski.

7. Wydział Zdrowia Publicznego

Pierwszym naczelnikiem wydziału był dr Feliks Kasperowicz, a następnie dr Witold Brynk. Nie wiadomo, kiedy doszło do powstania wydziału, w końcu 1943 r. najprawdopodobniej jeszcze nie istniał. W obsadzie ODR figurował wówczas „Komis[arz] dla Walki z Epid[emiami]"[428].

8. Wydział Skarbowy

Przynajmniej do końca 1943 r. wydziału najprawdopodobniej nie było, istniało natomiast stanowisko dyrektora Izby Skarbowej. Funkcję tę pełnił Wacław Gajewski.

---

[422] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP" z 7 VI 1944 r., k. 50–54.
[423] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[424] AAN, 202/II-71, Tabela uposażeń. Stan obecny, k. 69.
[425] *Ibidem*, 202/II-49, Wykaz pracowników ODR Wilno, k. 328.
[426] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[427] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 367.
[428] AAN, 202/II-71, Tabela uposażeń. Stan obecny, k. 69.

9. Wydział Przemysłu i Handlu

Naczelnikiem był Henryk Jackiewicz z SL[429], a według Longina Tomaszewskiego – inż. Władysław Hajdukiewicz[430]. W 1943 r. na etacie był tylko jeden pracownik[431].

10. Wydział Sądownictwa (Sprawiedliwości)

Powstał zapewne dopiero w 1944 r., a jego naczelnikiem był Władysław Dmochowski. Pracownikiem lub jednym z pracowników był adwokat Tadeusz Iżycki[432].

11. Kierownictwo Walki Cywilnej

Szefem KWC był mjr rez. Adam Galiński („Adam"). W lutym 1944 r. Stefan Korboński tak pisał do Londynu: „W Wilnie powstała samorzutnie komórka walki cywilnej, która trzyma się naszych dyrektyw"[433].

Cywilny Sąd Specjalny powstał najwcześniej w końcu 1943 r. Jego przewodniczącym był adwokat Wincenty Łuczyński („Brzozowski")[434], oskarżycielem Jan Radwański („Barnaba"), a członkami Leon Łomacki („Jodłowski") i Stanisław Kukiel-Krajowski („Klonowski"). Na skutek oporu delegata okręgowego sąd nie przejawiał żywszej aktywności.

12. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Latem 1942 r. Fedorowicz mianował Jana Bobkę kierownikiem tajnego szkolnictwa powszechnego i średniego. Jego zastępcą został Stanisław Starościak. Po kilku miesiącach Bobka zrezygnował ze stanowiska, zastąpił go wówczas Jan Żelski. W 1943 r. na etacie było trzech pracowników[435]. Tajne nauczanie w Wilnie zorganizowano w trzech ośrodkach, którymi kierowali: prof. Władysław Dziewulski, Janina Bohdanowicz i Jan Żelski. Z czasem tajne nauczanie zaczęto prowadzić także poza stolicą województwa. Jednocześnie rozwijała się tajna działalność Uniwersytetu Stefana Batorego. Na stanowisko kierownika okręgowego biura kandydował Lucjan Krawiec z PPS-WRN, a pracowali w nim jako referenci: Stanisław Kuryło – organizator tajnego nauczania powszechnego i prof. Ludwik Chmaj – nauczania uniwersyteckiego[436].

Od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. biuro otrzymało 80 tys. zł z budżetu departamentu[437].

---

[429] *Ibidem*, 202/II-49, Wykaz pracowników ODR Wilno, k. 328.
[430] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 377.
[431] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[432] Zamieszkały w Wilnie przy ul. Zawalnej 22 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 424.
[433] SPP, MSW, t. 15, poz. 160, Sprawozdanie Stefana Korbońskiego ze zjazdu okręgowych kierowników oporu społecznego; E. Duraczyński, *Między Londynem...*, s. 285–292.
[434] Zamieszkały przy ul. Mickiewicza 21 m. 5 – *Kalendarz informator sądowy...*, s. 424.
[435] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.
[436] AAN, 202/II-49, Wykaz pracowników ODR Wilno, k. 328; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 291–292; *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939–1945*, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1991, s. 304, 307, 319. Być może w Biurze Szkolnym pracował także Julian Szwed („Grzegorz"), kierownik wileńskiej akcji „N", wskazywałby na to cytowany „Wykaz pracowników ODR Wilno".
[437] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni" za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnym szkolnictwie na poziomie podstawowym pracowało w okręgu 174 nauczycieli, a naukę pobierało 2001 uczniów, na poziomie średnim – 300 nauczycieli i 4 tys. uczniów[438].

13. Wydział Drogowy

U Longina Tomaszewskiego brak wiadomości o tej komórce. Według wykazu pracowników ODR kierownikiem wydziału był inż. Aleksander Zubelewicz, były naczelnik Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie[439]. Może tu chodzić o Wydział (Dyrekcję) Robót Publicznych, gdzie jeszcze w końcu 1943 r. był „vacat"[440].

14. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Wilno:

• PDR Brasław
delegat – N.N. („Święciańczyk")

• PDR Głębokie (Dzisna)
delegat – N.N.[441]

• PDR Mołodeczno
PKB – Jerzy Erdman („Jerzy")

• PDR Oszmiana
delegat – Wincenty Pietkiewicz-Choromański („Lir"), Zygmunt Jankowski („Oszmiańczuk")
PKB – Franciszek Skrzat („Staśka")

• PDR Postawy
PKB – Jan Gliński („Dziadek")

• PDR Święciany
PKB – Władysław Borowski („Stefan")

• PDR Wilejka
delegat – N.N.

• PDR Wilno
delegat – Jan Radwański („Rawicz", „Zygmunt"), Leon Łomacki („Herman", „Jodłowski")
referat zdrowia – Henryk Rudziński
PKB – Stanisław Grynkiewicz, Michał Chorążak („Czesław")

---

[438] J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 292.
[439] AAN, 202/II-49, Wykaz pracowników ODR Wilno, k. 328; *Rocznik polityczny i gospodarczy 1935*, s. 93.
[440] AAN, 202/II-71, Tabela uposażeń. Stan obecny, k. 69.
[441] Według rozliczenia finansowego ODR Wilno (AAN, 202/II-71, k. 70) w końcu 1943 r. poza delegatem na miasto Wilno było dziewięciu delegatów powiatowych. Wynika z tego, że wszystkie powiaty przedwojennego województwa wileńskiego były obsadzone.

• PDR Wilno–Troki
delegat – N.N. („Leszcz")
PKB – Romuald Szymański („Józef")

W sierpniu 1944 r. okręgowa delegatura wydała dwie odezwy do ludności. W pierwszej, zatytułowanej *Jesteśmy obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej*, nakazywała ludności polskiej podkreślanie swego obywatelstwa wobec władz sowieckich wpisujących nagminnie do dokumentów osobistych „obywatelstwo sowieckie"[442]. W drugiej, wydanej wspólnie z Komendą Okręgu Wileńskiego i Nowogródzkiego (*sic*!) AK, zalecano bezwzględne uchylanie się od ogłoszonego przez władze sowieckie poboru do wojska – „do czasu ogłoszenia układu polsko-sowieckiego i wydania przez Rząd Rz[eczpospo]litej Polskiej miarodajnych i prawomocnych rozporządzeń"[443].

26 sierpnia 1944 r. NKGB aresztowało Weronikę Zawiszę („Wera")[444], łączniczkę okręgowego delegata, a już 30 sierpnia w ręce Rosjan wpadł sam delegat Fedorowicz. Rozpracowanie struktur polskiego podziemia postępowało dość szybko. I tak 6 września aresztowano zastępcę delegata okręgowego Henryka Jackiewicza. Także we wrześniu została zatrzymana Janina Imiela-Nowicka prowadząca archiwum i kancelarię delegatury. Znalezione dokumenty ułatwiły dalsze aresztowania. Następnymi zatrzymanymi byli: kierownik biura delegatury Witold Pawlikowski, który 7 października wpadł w ręce władz bezpieczeństwa, oraz Zygmunt Dziarmaga-Działyński.

Po aresztowaniu Fedorowicza i Jackiewicza obowiązki delegata okręgowego przejął dr Jerzy Dobrzański, a jego zastępcą został Adam Galiński. Nowymi kierownikami wydziałów byli: Wincenty Pietkiewicz-Choromański – Biuro ODR, Leon Łomacki, a następnie Józef Zwinogrodzki („Turkuć") – bezpieczeństwa, Stanisław Popławski („Luk") – informacji i prasy[445]. W grudniu 1944 r. zostali zatrzymani: Kazimierz Protassewicz, Wacław Gajewski, Władysław Hajdukiewicz, Zygmunt Tomaszewski, Witold Brynek i Piotr Semniszka – komendant PKB miasta Wilna. W nocy z 3 na 4 stycznia 1945 r. aresztowano Łomackiego i Michała Chorążaka z PKB Wilna.

Aresztowanie 26 pracowników delegatury, zdobycie archiwum, magazynów broni, sprzętu łączności, drukarskiego, dwóch radiostacji, kartoteki wydziału bezpieczeństwa i likwidacja około 30 lokali konspiracyjnych pozwoliły władzom sowieckim na znaczne ograniczenie działalności polskiej podziemnej administracji. Proces zatrzymanych działaczy delegatury odbył się w Wilnie 26–30 października 1945 r. Dwadzieścia jeden osób skazano na 5–10 lat zesłania do obozu pracy[446]. W drugim procesie pracowników delegatury w grudniu wobec siedemnastu osób zapadły wyroki od 7 do 20 lat pobytu w obozach

---

[442] AIPN, 0398/23, t. 3, Ulotka *Jesteśmy obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej*.
[443] *Ibidem*, Ulotka *Do obywateli m. Wilna i ziem północno-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*.
[444] Zmarła w szpitalu wiosną 1945 r. – *Słownik uczestniczek...*, s. 448.
[445] P. Niwiński, *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie*, s. 295–296. Nieco inaczej kierownictwo Wydziału Informacji przedstawia Adolf Popławski (*12 lat łagru*, Paryż 1987, s. 10) – kierownikiem miał być N.N. („Janusz"), aresztowany razem z „Lukiem" w domu Popławskich. Aresztowania uniknął wówczas pracujący w delegaturze Adolf Popławski („Łukasz").
[446] A. Bubnys, *NKGB i NKWD w walce z polskim podziemiem na Litwie (druga połowa 1944 r.–początek 1945 r.)* [w:] *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942–1945. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN*, red. G. Motyka, cz. 2, Warszawa 1997, s. 28–29.

pracy. Jednocześnie trwała likwidacja struktur AK oraz aresztowania wśród działaczy politycznych skupionych w Konwencie Stronnictw Politycznych i Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej. Ich procesy toczyły się w maju i sierpniu 1945 r. Wcześniej, 31 października 1944 r., konwent ogłosił *List otwarty ludności ziemi wileńskiej i nowogródzkiej do pana premiera rządu J.K.M. Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla*. Napisano w nim: „Stwierdzamy, że lubelski Komitet Wyzwolenia Narodowego jest agenturą obcej propagandy, powołaną w celu sfałszowania w oczach świata polskiej rzeczywistości, i jest narzędziem wrogiej Polsce polityki. Wobec jednomyślności społeczeństwa polskiego, komunistyczny Komitet Wyzwolenia Narodowego, oparty na bagnetach armii sowieckiej, nie zdoła wprowadzić rozłamu w łonie społeczeństwa polskiego, nawet gdyby posiadał możliwości posługiwania się dwukrotnie większym terrorem aparatu NKGB niż ten, którym się posługuje dotychczas. Gdyby naród polski miał się zawieść na przyjacielskim narodzie brytyjskim, byłby to najboleśniejszy dla nas zawód dziejowy, wpisany w karty historii cywilizacji i kultury zachodu"[447].

Osłabione struktury polskiego podziemia usiłowały w nowej rzeczywistości uratować najbardziej zagrożone osoby. W marcu 1945 r. wystąpiono do głównego delegata o „wskazanie kanałów", którymi można by ewakuować ludzi na teren centralnej Polski. Równocześnie przygotowywano ewakuację we współpracy z Komendą Okręgu AK. W kwietniu dotarł z Warszawy do Wilna rozkaz ewakuacji sztabu Komendy Okręgu AK oraz Delegatury Rządu[448]. W połowie tego miesiąca mjr Antoni Olechnowicz („Pohorecki"), komendant okręgu AK, i okręgowy delegat wysłali do Warszawy kpt. Adama Boryczkę („Tońko") i ppor. Mirosława Urtate („Mirek"). Przekazali oni Stefanowi Korbońskiemu i Janowi Rzepeckiemu („Ożóg"), delegatowi sił zbrojnych na kraj, sprawozdanie z działalności AK w okręgach wileńskim i nowogródzkim od 1 czerwca 1944 r. do 15 kwietnia 1945 r.[449] W czerwcu zostali aresztowani m.in. Popławski, Zwinogrodzki i Dobrzański. Galiński, pełniący obowiązki okręgowego delegata w Wilnie po aresztowaniu Dobrzańskiego, został aresztowany w lipcu 1945 r.[450]

Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń (krypt.: „Drzewo", „Ikwe", „Sarny")

Niewiele wiemy o działalności delegatury na Wołyniu w 1941 r. i wcześniej. Wiadomo, że w czerwcu 1941 r. przebywał tam p.o. delegat rządu na ziemie wcielone do ZSRR Władysław Zych („Falko", „Szary")[451]. Należy przypuszczać, że zorganizował w terenie przynajmniej punkty zbierające informacje.

---

[447] AIPN, 0398/23, t. 3. List podpisały następujące organizacje: PPS-WRN, SL, SD, SN, ONR, Unia Demokratyczna (piłsudczyków), Związek Polaków na Litwie.

[448] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 211–215; P. Niwiński, *Ewakuacja struktur Okręgu Wileńskiego AK z terytorium Wileńszczyzny w 1945 roku* [w:] *Europa...*, s. 745–746.

[449] H. Piskunowicz, *Ostatnie miesiące działalności AK na Wileńszczyźnie i Nowogródczyźnie*, „WPH" 1992, nr 1, s. 209–218; P. Niwiński, *Sprawozdanie Delegata Rządu Okręgu Wileńskiego AK dr. Jerzego Dobrzańskiego „Macieja" z kwietnia 1945 roku*, „Mars" 2000, t. 8, s. 173–187 – tu informacja o tym, że Adam Boryczka i Mirosław Urtate wieźli sprawozdanie okręgowego delegata rządu, a por. Zygmunt Augustowski („Hubert") i por. Jerzy Łoziński („Jerzy") mieli wieźć sprawozdanie komendanta okręgu AK.

[450] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 212, 384.

[451] BZNO, 16603/II, Raporty Władysława Zycha z 1941 r.

Już we wrześniu 1941 r. na Wołyń został wysłany przez delegaturę ppor. Zygmunt Rumel („Krzysztof Poręba")[452], wychowanek Liceum Krzemienieckiego, członek „Wici". Miał za zadanie rozpoznanie sytuacji panującej na tamtejszym terenie. Jego działalność informacyjna oraz montowanie punktów oparcia w terenie trwały do wiosny 1942 r. Na posiedzeniu PKP 10 maja 1942 r. zdecydowano o powierzeniu Kazimierzowi Banachowi („Jan Linowski")[453] z SL funkcji okręgowego delegata rządu RP na Wołyń[454]. Jednakże już w styczniu 1942 r. z kasy delegatury zostały wydane pierwsze pieniądze na województwo wołyńskie[455]. Delegat okręgowy przybył na Wołyń w listopadzie 1942 r.[456] Przed wyjazdem została zorganizowana baza ODR i BCh na okręg wołyński w Warszawie. Działał tutaj zespół łączniczek zapewniających utrzymanie łączności oraz dostarczanie prasy i środków finansowych. Były nimi: Stanisława Szeliska („Ewa Nurkowska")[457], Anna Świetlicka („Monika")[458], Barbara Poniatowska („Grażyna") – zginęła w powstaniu warszawskim[459], Zofia Załęska („Żubrowa")[460], Irena Kowalska („Elżbieta"), Ludwika Wiśniewska („Ludka")[461], Joanna Niećko („Kasia", „Jadwiga Wrotkowska")[462], Krystyna Czerwijowska („Krysia")[463]. Zorganizowano także pośrednie punkty łączności, m.in. w Chełmie. Mieściły się one u Franciszka Kaplity („Franek")[464] przy ul. Kolejowej 102 i Bolesława Wojtowicza przy ul. Lwowskiej. W utrzymywaniu łączności bardzo pomocni okazali się polscy kolejarze, m.in. Włodzimierz Kędziora („Misio") z Kowla[465].

---

[452] Zygmunt Rumel (1915–1943), w konspiracji członek KG BCh, od stycznia 1943 r. komendant Okręgu BCh na Wołyniu, zamordowany 10 VII 1943 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 350.

[453] Kazimierz Banach (1904–1985), w latach 1935–1939 prezes Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej, w konspiracji ludowców od 1939 r. szef sztabu KG BCh, w latach 1945–1947 członek naczelnych władz PSL, następnie w PSL Lewica i ZSL – *ibidem*, s. 27–28.

[454] AAN, 199/1, Protokół posiedzenia PKP z 10 V 1942 r., k. 4; inną datę nominacji – lipiec 1942 r. – podał Grzegorz Ostasz (*Wołyńska Okręgowa Delegatura...*, s. 93); K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 225–226. Na kontrowersje wokół daty nominacji Kazimierza Banacha zwracałem uwagę w *O ODR Wołyń raz jeszcze*.

[455] AAN, 202/XVII-2, Rozliczenie finansowe za styczeń 1942 r., k. 10–11.

[456] Termin przybycia Kazimierza Banacha na Wołyń podaję za listem Józefa Turowskiego do autora z 23 III 1988 r.; K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 229. Inną datę (październik) przynosi „Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny spraw administracyjnych, narodowościowych, polityki okupanta, gospodarczych i postawy społeczeństwa" nr 3 – AAN, 202/II-8, k. 146.

[457] Stanisława Szeliska (1907–1944), od 1931 r. w Wołyńskim Związku Młodzieży Wiejskiej, od 1937 r. mieszkała w Warszawie, w konspiracji łączniczka KG BCh, zamordowana przez Niemców w Warszawie 8 XI 1944 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 390.

[458] Anna Świetlicka (1905–1980), od 1939 r. w ZWZ, następnie w SL „Roch", od 1942 r. łączniczka KG BCh, aresztowana w czerwcu 1943 r. w Nałęczowie, więziona w Lublinie, na Majdanku, w Ravensbrück i Buchenwaldzie, od czerwca 1945 r. w PSL, następnie w PSL Lewica i ZSL – *ibidem*, s. 400.

[459] H. Kamińska, *Barbara Poniatowska* [w:] *W kolportażu i łączności Komendy Głównej Batalionów Chłopskich. Wspomnienia*, red. M. Biernacka, E. Jagiełło-Łysiowa, H. Kamińska, Warszawa 1982, s. 390–392; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 326.

[460] Zofia Załęska (1898–1979), od 1928 r. w ZMW RP, w konspiracji w SL „Roch" i BCh, łączniczka KG BCh, po wojnie pracowała w Chłopskiej Spółdzielni Wydawniczej – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 450–451.

[461] Ludwika Wiśniewska (1895–1956), nauczycielka, w konspiracji działała w TON i BCh, od 1943 r. łączniczka i kolporterka prasy SL „Roch", aresztowana 20 VI 1943 r., więziona w Lublinie, na Majdanku, w Ravensbrück i Schönefeld, w 1946 r. wróciła do Polski – *ibidem*, s. 428.

[462] Joanna Niećko (1893–1976), żona Józefa Niećki, od 1943 r. łączniczka Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego i KG BCh – *ibidem*, s. 284.

[463] K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 228.

[464] Franciszek Kaplita (1907–1944), w konspiracji członek SL „Roch" i BCh, aresztowany 7 I 1944 r. w Chełmie, rozstrzelany – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 174.

[465] K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 229; W. Kędziora, *Na szlakach łączności i walki* [w:] *Żołnierze żelaznych szlaków...*, s. 532–535.

W 1943 r. delegat okręgowy miał dwóch zastępców. Pierwszy z nich – kpt. Julian Kozłowski – odpowiadał za sprawy bezpieczeństwa i samoobrony, drugi – ks. Antoni Dąbrowski („Attar")[466] – został kierownikiem Biura ODR i kierował pracą Wydziału Opieki Społecznej. Wcześniej zastępcą był Mieczysław Kamiński („Sulima") – zamordowany przez Niemców w Równem 18 listopada 1943 r.[467] Zorganizowane były ponadto wydziały: Bezpieczeństwa i Samoobrony, Oświaty i Kultury, Propagandy oraz inspektorat łączności.

Od sierpnia 1943 r. stanowisko delegata okręgowego piastował Julian Kozłowski („Cichy"), zastępując nieobecnego Kazimierza Banacha. Dotychczasowy delegat okręgowy został formalnie odwołany ze stanowiska w lutym 1944 r.[468] W marcu 1944 r. Kozłowski został aresztowany, ale udało mu się uciec z więzienia w Kowlu. Przedostał się do Warszawy, gdzie zginął podczas powstania w walkach w Wilanowie[469]. Według Banacha istniał projekt połączenia ODR Wołyń z ODR Lublin. Kierowanie proponowano podobno „Linowskiemu", ale odmówił przyjęcia tej funkcji[470].

W styczniu 1944 r. Armia Czerwona wkroczyła na Wołyń. Wkrótce potem inspektoraty ODR w Łucku i Równem zostały rozbite aresztowaniami[471]. W marcu 1944 r. kpt. Leopold Świkla („Adam"), inspektor AK w Łucku, wspólnie z Bolesławem Haberem („Mateusz"), inspektorem ODR, oraz N.N. („Ślepowronem") z delegatury wydali rozkaz zalecający Polakom pozostanie na Wołyniu i podejmowanie pracy w instytucjach gospodarczych[472]. Do lipca 1944 r. funkcjonował inspektorat w Kowlu.

1. Biuro ODR

Kierownikiem biura i zastępcą delegata był ks. Antoni Dąbrowski („Attar", „Rafał"). Jednocześnie w latach 1942–1944 był on kapelanem okręgu AK. Okręgowa delegatura otrzymała z Biura Prezydialnego Delegatury jedną radiostację, którą obsługiwał Roman Skoczek[473]. Brak wiadomości o nawiązaniu łączności, natomiast Skoczek sporządzał biuletyn z nasłuchu radia BBC. Wyjechał z Kowla na kilka dni przed zajęciem miasta przez Armię Czerwoną[474]. W 1943 r. na etacie DSW było aż 75 pracowników (w tym 5 nieżyjących i 11 aresztowanych), ponadto 27 łączników i 19 osób działających w powiatach, co stanowiło 121 pracowników. Wydatki na wydziały podlegające DSW wyniosły w 1943 r. 1 012 597 zł i 811 396 marek[475].

---

[466] Pismo Kazimierza Banacha z 26 IX 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 243–244.
[467] W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 235; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2000, s. 725.
[468] AAN, 199/2, Protokół z posiedzenia Rady 22 I 1944 r., k. 16; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 188.
[469] G. Ostasz, *Wołyńska Okręgowa Delegatura...*, s. 104; J.Z. Sawicki, *„Obroża"...*, s. 195.
[470] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 156–157.
[471] Równe zostało zajęte przez Armię Czerwoną 2 II 1944 r. – J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, s. 47.
[472] AAN, 203/XIX-1, Rozkaz „Adama" z 6 III 1944 r., k. 1–1a.
[473] *Ibidem*, 202/II-14, Sprawozdanie ze stanu organizacyjnego łączności patefonowej przy „510/W" z 24 IV 1944 r., k. 35; W. Grabowski, *Radiostacje Delegatury...*, s. 35; Informacje Władysława Siemaszki dla autora z 10 VII 2002 r.
[474] W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 223.
[475] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 258–259.

2. Wydział Administracyjny

Kierownikiem był Józef Soroka („Kowalski", „Sowiński")[476], jednocześnie szef organizacyjny okręgu BCh. Województwo podzielono w zakresie tajnej administracji na trzy inspektoraty: I Kowel (obejmował powiaty: kowelski, włodzimierski, lubomelski), którym kierował Józef Wiśniewski („Norwid", „Mocny"), II Łuck (powiaty: horochowski, łucki, dubieński, krzemieniecki) – Bolesław Haber („Mateusz"), III Równe (powiaty: zdołbunowski, równieński, kostopolski, sarneński) – N.N. („Józef")[477]. W inspektoracie łuckim sekretariat prowadziła Helena Stańczyk („Luda"), natomiast łączniczkami były Jadwiga Haber („Basia") i Bronisława Łuczyńska („Ola"). Działał także przedstawiciel delegatury na miasto Łuck – inż. Stefan Cigiel („Sas"), aresztowany i rozstrzelany w Równem w 1943 r.[478]

3. Wydział Bezpieczeństwa

Kierownikiem był Czesław Zadróżny („Głowacki", „Mykita"), od 15 sierpnia 1943 r. zastępca komendanta okręgu BCh, poległ w powstaniu warszawskim. Na temat stopnia zorganizowania tej komórki brak wiadomości[479].

3.1. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

Na Wołyniu używano nazwy Korpus Bezpieczeństwa i Samoobrony. Jego komendantem był komisarz policji Józef Nowak („Orłowski")[480], a następnie kpt. Julian Kozłowski („C", „Cichy")[481]. W czerwcu 1943 r. okręgowy delegat wydał zarządzenie nakazujące ścisłą współpracę przedstawicieli tajnej administracji z AK. Powoływał się na rozkaz komendanta AK z 31 marca 1943 r., wstrzymujący organizację SOP na Wołyniu (jej zadania zostały przekazane PKB) oraz nakazujący ograniczenie sieci organizacyjnej AK[482]. W wyniku rozszerzającej się akcji antypolskiej w lipcu 1943 r. okręgowy delegat wspólnie z komendantem okręgu ppłk. Kazimierzem Bąbińskim („Józef Orlica") wydali „Rozkaz zespolenia". Zgodnie z nim kierownictwo politycznej akcji obrony należało do delegata

---

[476] Józef Soroka (1899–1970), od 1931 r. członek SL, od grudnia 1938 r. do lipca 1939 r. więziony w Berezie Kartuskiej, walczył w kampanii polskiej 1939 r., po powrocie do Kowla aresztowany przez NKWD, wyszedł z więzienia w czerwcu 1941 r. po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, od grudnia 1941 r. w BCh, następnie w delegaturze, wiosną 1944 r. zaangażowany w tworzenie polskich oddziałów w Sumach na Ukrainie, od jesieni 1945 r. w Warszawie, działał aktywnie w PSL, aresztowany przez UB 7 VII 1947 r., skazany na 6 lat więzienia, wyszedł na wolność w 1949 r. – A. Kołodziejczyk, P. Popiel, *Soroka Józef* [w:] *PSB*, t. 40, s. 511–513; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 368.

[477] Sprawozdanie Kazimierza Banacha z 7 X 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 340; W. Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990, s. 141.

[478] W. Kopisto, *Droga cichociemnego do łagrów Kołymy*, Warszawa 1990, s. 108, 112–113.

[479] AAN, 202/II-14, Sprawozdanie z działalności Oddziału Organizacyjno-Inspekcyjnego Wydziału Bezpieczeństwa „Sieci" od 1 X 1942 do 1 XI 1943 r., k. 16: „Delegat Okręgowy nie kontaktuje się z Wydziałem Bezpieczeństwa Centrali, który z tego powodu żadnych danych organizacyjnych nie posiada".

[480] W okresie międzywojennym powiatowy komendant policji w Baranowiczach – AIPN, 0330/8, t. 3, Zeznania Bolesława Kontryma z 1949 r., k. 334. Kazimierz Banach (*Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 227–228) pisał o próbie samobójstwa Nowaka, w wyniku której musiał on poddać się długiemu leczeniu. To samo twierdził w swoich zeznaniach Bolesław Kontrym, dodając, że przed powstaniem Nowak najprawdopodobniej przyjechał do Warszawy.

[481] We wrześniu 1943 r. Julian Kozłowski zgłosił dymisję z funkcji, ale nie została przyjęta przez delegata okręgowego – Pismo Kazimierza Banacha z 20 IX 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 247–248.

[482] AAN, 202/XXIV-3, Zarządzenie Kazimierza Banacha z 5 VI 1943 r., k. 1–3.

okręgowego, a kierownictwo wojskowe do komendanta okręgu AK. Na mocy tego rozkazu komendant okręgowy PKB wchodził do Komendy Okręgu AK jako pomocnik w sprawach akcji obrony. Analogicznie przedstawiciele PKB zostali skierowani do komend inspektoratów AK. Rozdzielenie działalności AK i PKB miało nastąpić dopiero po opanowaniu terenu[483]. W trzy dni później Kozłowski w „Rozkazie wykonawczym do rozkazu zespolenia" regulował odcinek walki bieżącej: organizację baz obronnych, oddziałów partyzanckich, rekrutacji, zasady współdziałania PKB z AK. Do sztabów inspektoratów i obwodów AK delegowano ośmiu oficerów lub pełnomocników PKB: Stanisława Staszczaka („Podhalanin")[484] – Kowel, Edwarda Przybycienia („Pomstowicz")[485] – Równe, Zygmunta Strusińskiego („Szeliga") – Łuck, N.N. („Żak") – Dubno, N.N. („Frusik") – Krzemieniec, N.N. („Czarnylas") – Kostopol, N.N. („Rawicz")[486] – Włodzimierz Wołyński i N.N. („Tadeusz") – Luboml[487].

W październiku 1943 r. w skład PKB województwa wołyńskiego wchodzili: 1 oficer i 4 szeregowych zawodowych mundurowych oraz 1 oficer służby śledczej. Stan organizacyjny przedstawiano następująco: „Teren podzielony na 3 obwody. Kadry na obwodach i powiatach są zorganizowane. Z braku sił zawodowych praca organizac[yjna] oparta jest na elemencie milicyjnym i częściowo wojskowym. Szczegółowych danych statystycznych brak. Teren do pracy bardzo trudny i uciążliwy. Warunki pracy ze względu na supremację wojska bardzo ciężkie"[488]. Istniało wówczas 250 placówek i posterunków korpusu[489]. W Korpusie Bezpieczeństwa i Samoobrony oraz Strażach Miejskich i Strażach Chłopskich w końcu 1943 r. było zorganizowanych około 4 tys. osób, jednakże broń posiadano dla mniej niż dziesięciu proc. stanów osobowych[490]. Podczas organizowania służb bezpieczeństwa korzystano z ludzi tworzących Bataliony Chłopskie. Komendantem Okręgu VIII BCh i zarazem Straży Chłopskiej był Zygmunt Rumel („Krzysztof Poręba") – zamordowany przez Ukraińców 10 lipca 1943 r.[491] Kierowanie bazami oporu rodziło spory pomiędzy delegaturą i AK. Wynikało to m.in. z polecenia komendanta okręgu AK, aby przy tworzeniu baz żołnierze AK zatajali swoją przynależność organizacyjną. Dla działań tych przyjęto nazwę „wołyńska samoobrona"[492].

---

[483] *Ibidem*, 202/XXIV-1, Rozkaz zespolenia z 19 VII 1943 r., k. 2.

[484] Zginął w niewyjaśnionych okolicznościach w marcu lub kwietniu 1944 r. – W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, t. 2, s. 1140.

[485] Edward Przybycień, ur. w 1913 r., członek ZMW RP i SL, uczestnik kampanii polskiej 1939 r., w konspiracji w SL „Roch" i BCh, komendant Obwodu Kowel i inspektor Komendy Okręgu BCh, w 1944 r. wyjechał z Wołynia do powiatu krasnostawskiego, po wojnie członek PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 333–334.

[486] Być może chodzi tu o Wincentego Pękalę, działającego w PDR Luboml – W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 227.

[487] AAN, 202/XXIV-1, Rozkaz wykonawczy do rozkazu zespolenia z 22 VII 1943 r., k. 8; W. Grabowski, *O ODR Wołyń raz jeszcze*, s. 174.

[488] AAN, 202/II-33, Sprawozdanie o PKB do 9 X 1943 r., k. 108–109; W. Grabowski, *Policja...*, s. 39.

[489] Sprawozdanie Kazimierza Banacha z 7 X 1943 r. [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 340.

[490] AAN, 202/II-8, „Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny spraw administracyjnych, narodowościowych, polityki okupanta, gospodarczych i postawy społeczeństwa" nr 3, k. 146.

[491] List Józefa Turowskiego do autora z 23 III 1988 r. Razem z Zygmuntem Rumlem zostali zamordowani Krzysztof Markiewicz („Czart") i Witold Dobrowolski – G. Ostasz, *Wołyńska Okręgowa Delegatura...*, s. 102.

[492] Meldunek nr 123 komendanta okręgu AK z 22 IV 1943 r. [w:] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, t. 2, s. 1250–1251.

Trwająca na Wołyniu od listopada 1942 r. do kwietnia 1944 r. akcja masowego tępienia Polaków przez nacjonalistów ukraińskich[493] powodowała koncentrację ludności polskiej w bazach oporu oraz akcje odwetowe[494]. W wydanej 28 stycznia 1944 r. instrukcji dla komendantów PKB i komendantów baz oporu PKB Bolesław Haber zalecał szczególną ostrożność w stosunku do Ukraińców należących do policji pomocniczej, ze względu na ich współpracę z „bandami ukraińskimi". W przypadku ich pojawienia się w pobliżu baz oporu nakazywał bezwzględne otwieranie ognia, a jednocześnie unikanie ostrzelania Niemców. To zastrzeżenie wynikało z obawy o spowodowanie odwetowych akcji pacyfikacyjnych. Siły miejscowej samoobrony nie były w stanie walczyć jednocześnie z Ukraińcami i Niemcami. W instrukcji Haber zakazywał kategorycznie napadów na wsie ukraińskie[495].

Już w kwietniu 1943 r. rozważano powołanie przez delegaturę oddziału partyzanckiego dla obrony ludności polskiej. W Kowlu rozmawiali na ten temat Ryszard Markiewicz („Marek"), Zygmunt Rumel, Julian Kozłowski i Karol Szczerbiński („Nemo"). Po dłuższych rozmowach zdecydowano o powołaniu plutonu, który miał rozpocząć działalność w lipcu pod dowództwem Markiewicza. Ostatecznie jednak organizowanie oddziałów partyzanckich zostało w rękach AK, dowódcą „patrolu" został Michał Fijałka („Wieśniak"), zastępca inspektora AK Kowel, a Markiewicz objął funkcję jego zastępcy[496].

4. Wydział Prasy i Informacji (Propagandy)

Zaczął funkcjonować w końcu 1942 r., a składał się z trzech działów: wydawnictwa, informacji i kolportażu[497]. W 1943 r. na etacie było czterech pracowników, a wydatkowano wówczas kwotę 21 600 zł i 295 ost-marek[498]. Kierownikiem drukarni, przerzuconej z Warszawy, był Władysław Brewczyński („Ryszard")[499]. Kolportaż organizowała Maria Suszyńska („Marta Krzemcza")[500], jednocześnie kierowniczka łączności okręgu BCh. Od grudnia 1942 r. zaczęto wydawać pismo „Polska Zwycięży", nakład wynosił od 300 do 1500 egzemplarzy[501]. Poza tym kolportowano „Przez Walkę

---

[493] E. Siemaszko, *Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu* [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002, s. 59. Według niepełnych danych tylko w tym jednym miesiącu na Wołyniu zostało zamordowanych ponad 10 500 Polaków.

[494] G. Motyka, *Polska reakcja na działania UPA – skala i przebieg akcji odwetowych* [w:] *Antypolska akcja...*, s. 81–85.

[495] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, t. 2, s. 1278–1279. Na temat placówek i baz samoobrony polskiej zob. *ibidem*, s. 1065–1072.

[496] R. Markiewicz, *Zarys powstania i działalności OP „Kord"* [w:] *ibidem*, s. 1173–1174.

[497] Schemat organizacyjny ODR [w:] *Archiwum Adama Bienia...*, s. 345.

[498] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218, 258–259.

[499] Władysław Brewczyński, ur. w 1915 r., drukarz, w konspiracji członek SL „Roch" i BCh, od listopada 1942 r. do końca 1943 r. zorganizował pracę drukarni ODR na Wołyniu i nią kierował, w styczniu 1944 r. wrócił do Warszawy i pracował jako drukarz SL „Roch" i BCh, brał udział w powstaniu warszawskim, po wojnie czynny w swoim zawodzie – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 51. W czasie działalności na Wołyniu był dwukrotnie aresztowany w Kowlu, ale udało mu się uciec – *Archiwum Adama Bienia...*, s. 250.

[500] Maria Suszyńska (1906–1981), nauczycielka, działała w Wołyńskim Związku Młodzieży Wiejskiej, w konspiracji łączniczka KG BCh, od 1942 r. szef łączności i propagandy Komendy Okręgu BCh na Wołyniu, podczas powstania warszawskiego wywieziona do Niemiec, w maju 1945 r. wróciła do Polski – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 382.

[501] W latach 1942–1944 wydano dwadzieścia dwa numery pisma – J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna...*, s. 129.

do Zwycięstwa”[502], „Rzeczpospolitą Polską”, „Wiadomości Polskie”[503]. W końcu 1943 r. na teren województwa docierało 10–20 egzemplarzy „Rzeczpospolitej” przesyłanej przez BIP AK z Brześcia[504].

5. Wydział Opieki Społecznej

Kierował nim Roman Chromiński („Henryk”). Na opiekę społeczną w 1943 r. wydano 110 646 zł i 255 546 ost-marek[505].

6. Inspektorat Łączności

Inspektorat ODR był jednocześnie ośrodkiem łączności BCh. Organizowały go Maria Suszyńska („Marta Krzemcza”) oraz Janina Trelewicz („Kozak”).

7. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Kierownikiem tajnego nauczania od zimy 1942 r. był Piotr Chruściel, aresztowany przez Niemców i zamordowany w Równem jesienią 1943 r. Następnie kierownikiem tajnego szkolnictwa został Adam Kamiński („Topór”)[506]. W styczniu–lutym 1943 r. tajne szkolnictwo na Wołyniu otrzymało 55 tys. zł z budżetu departamentu[507], a na etacie był tylko jeden pracownik[508]. W 1943 r. komórkę rozbudowano i na etacie było pięciu pracowników, w tym jeden aresztowany. Na tajne nauczanie wydano w tym roku 73 725 zł i 65 960 ost-marek. Komórka „Tęcza-Sarny wschód” wydała wówczas 43 992 zł. Dodatkowo 28 985 zł wydano na książki[509].

8. Terenowe organa Tajnej Administracji Cywilnej podległe ODR Wołyń:

• PDR Dubno
delegat – Antoni Cybulski („Oliwa”)[510], jednocześnie komendant obwodu BCh
PKB – N.N. („Żak”)

---

[502] Kontynuacja pisma SL „Ku Zwycięstwu” wydawanego od listopada 1941 r. Redagował je Kazimierz Banach przy współpracy Marii Suszyńskiej. W sierpniu 1942 r. zmieniono tytuł, a redaktorem został Tadeusz Rek – B. Golka, *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa 1975, s. 72–92, 122–144.
[503] Pismo ZWZ-AK wydawane od czerwca 1940 r., w redakcji pracowali Witold Giełżyński i Tadeusz Manteuffel – G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 31, 54–55.
[504] AAN, 202/III-3, Raport z kolportażu wydawnictw „600/PP” z 7 VI 1944 r., k. 50–54.
[505] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku” za 1943 r., k. 258.
[506] Adam Kamiński, ur. w 1905 r., uczestnik kampanii polskiej 1939 r., od 1941 r. czynny w tajnym nauczaniu na Wołyniu, pod koniec 1943 r. opuścił Kowel i został dowódcą kompanii batalionu „Jastrzębia” w 27. Wołyńskiej Dywizji AK, w maju 1944 r. został przerzucony do Hrubieszowa, a następnie do Krakowa – K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 421–422.
[507] AAN, 202/XVII-2, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za styczeń–luty 1943 r., k. 34–41.
[508] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku” za 1943 r., k. 218.
[509] *Ibidem*, k. 258–259.
[510] Antoni Cybulski, ur. w 1913 r., członek Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej, uczestnik kampanii polskiej 1939 r., od 1942 r. w BCh, od 1943 r. komendant Obwodu Dubno, w 1944 r. wstąpił do LWP, w wojsku do 1948 r., od 1957 r. w ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 75–76.

• PDR Horochów
delegat – Antoni Gąsiorowski („Roch")[511], w styczniu 1944 r. przeniósł się do Włodzimierza Wołyńskiego, gdzie kierował pracami delegatury[512]
PKB – jedną z drużyn dowodził N.N. („Mewa"), posterunek istniał w Mańkowie. W gminie Kisielin zorganizowano bazę oporu „Skała"

• PDR Kostopol
delegat – Włodzimierz Łukomski, zamordowany 9 marca 1943 r. w więzieniu w Równem[513], następnie Piotr Zuba („Wiesław"), komendant obwodu BCh, 22 października 1943 r. opuścił powiat[514]
PKB – N.N. („Czarnylas")

• PDR Kowel
delegat – Walenty Kościelak („Krawiec", „Sołtys"), komendant obwodu BCh
PKB – Stanisław Staszczak („Podhalanin"), Kazimierz Wiśniowski („Norwid"), zginął 16 lutego 1944 r.[515], Ściebora, komendant PKB w mieście Kowel, zginął w walkach o miasto[516]. W lutym na zarządzenie władz niemieckich nastąpiła ewakuacja Kowla, pracownicy delegatury wstąpili do 27. Dywizji AK lub ewakuowali się na zachód.

• PDR Krzemieniec
delegat – Michał Wiszniowski[517], komendant obwodu BCh
PKB – N.N. („Frusik")

• PDR Luboml
delegat – Stanisław Jurkiewicz, Tadeusz Rodziewicz („Żerdź")[518]
zastępca – Wincenty Pękala („Rawicz")
referat bezpieczeństwa – Ryszard Markiewicz („Marek", „Mohort")[519]

---

[511] Według Wacława Kopisto (*Droga cichociemnego...*, s. 113) delegatem powiatowym w Horochowie był Aleksander Sokołowski („Wierzba"), komendant powiatowy BCh – K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 233. Materiały archiwalne znajdujące się w posiadaniu rodziny Antoniego Gąsiorowskiego są przygotowywane do publikacji przez Władysława i Ewę Siemaszków. Jeden dokument z tego zbioru (Sprawozdanie szefa informacji Powiatowej Delegatury Rządu w Horochowie z 28 I 1944 r.) został opublikowany w: W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, t. 2, s. 1275–1277.
[512] Informacje Władysława Siemaszki dla autora z 10 VII 2002 r.
[513] Informacje Lesława Łukomskiego, syna Włodzimierza, dla autora z sierpnia 1996 r.; „Dziennik Polski", 17 IX 1996, nr 218, s. 20.
[514] AAN, 202/III-3, Sprawozdanie organizacyjne za październik 1943 r. PDR Kostopol z 7 XI 1943 r., k. 19.
[515] Informacje Władysława Siemaszki dla autora z 10 VII 2002 r.
[516] W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 223.
[517] Według Wacława Kopisto (*Droga cichociemnego...*, s. 113) delegatem powiatowym w Krzemieńcu był inż. Michał Wiśniowski („Prusik").
[518] A. Szklarska-Lohmannowa, *Rodziewicz Tadeusz Marceli* [w:] *PSB*, t. 31, s. 366 – aresztowany przez sowieckie organa bezpieczeństwa w grudniu 1944 r., skazany na 7 lat obozu, zmarł 11 III 1947 r. w obozie w Susłowie w Kraju Krasnojarskim.
[519] J. Turowski, *Pożoga...*, s. 75 – tu informacja, że Ryszard Markiewicz zajmował się sprawami organizacyjnymi oraz łącznością. W kwietniu 1943 r. przeszedł do sztabu obwodu AK – W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 227. Następnie ppor. „Mohort" dowodził kompanią AK w walkach m.in. na Lubelszczyźnie. Dowodzona przez niego kompania oswobodziła 23 VII 1944 r. Kock, dwa dni później została rozbrojona przez Rosjan – T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, s. 33–34.

PKB – Karol Szczerbiński („Nemo"), a komendantem posterunku w Ostrówkach był podoficer PP Blat. W Rymaczach kierownikiem cywilnym bazy oporu był Anatol Turski („Turoń").

• PDR Łuck
delegat – Piotr Reszka („Ruda")[520], komendant obwodu BCh
PKB – Zygmunt Strusiński („Szeliga")
Łuck został zajęty przez oddziały Armii Czerwonej 5 lutego 1944 r.

• PDR Równe
delegat – Jan Sowiński, komendant obwodu BCh
PKB – Edward Przybycień („Pomstowicz")

• PDR Sarny
delegat – Michał Madoń („Korybut"), aresztowany przez NKWD, skazany na 10 lat więzienia[521]. Sarny zostały zajęte przez Armię Czerwoną 12 stycznia 1944 r.

• PDR Włodzimierz Wołyński
delegat – Antoni Andrzejewski („Kruk"), wyjechał z Włodzimierza w styczniu–lutym 1944 r., Kazimierz Puciata („Kondrat")
zastępca – Stanisław Dawidowicz („Stawicz"), wyjechał z Włodzimierza w kwietniu 1944 r.
PKB – Wincenty Pękala? („Rawicz")

• PDR Zdołbunów
delegat – Jan Kochańczyk[522], aresztowany przez NKWD, skazany na 10 lat więzienia, Stanisław Witczak, komendant obwodu BCh[523].

[520] Piotr Reszka, ur. w 1904 r., członek SL i ZMW, od 1942 r. komendant Obwodu BCh Łuck, w 1945 r. wyjechał w Szczecińskie, członek ZMW RP „Wici" i PSL, a następnie ZSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, s. 343; K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 447.
[521] W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 282.
[522] K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich...*, s. 233.
[523] G. Ostasz, *Wołyńska Okręgowa Delegatura...*, s. 95; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 200.

7

DELEGATURA RZĄDU W OKRESIE „BURZY" I W POWSTANIU WARSZAWSKIM

Delegatura Rządu podczas „Burzy"

Aparat delegatury prowadził działalność bieżącą oraz prace przygotowawcze do okresu przełomu i przyszłości. W okresie przełomu podziemne struktury państwa polskiego miały przeprowadzić zwycięskie powstanie powszechne. Jego plan, przygotowany przez KG AK, przewidywał dla delegatury następujące zadania: zabezpieczenie tyłów walczących oddziałów AK przy pomocy służby bezpieczeństwa (PKB i SS), uruchomienie warsztatów naprawczych i produkcji sprzętu potrzebnego walczącym oddziałom, zabezpieczenie wyżywienia i zakwaterowania wojska oraz kierowanie całym życiem cywilnym[1].

Sytuacja uległa znacznej komplikacji po zerwaniu (formalnie – przerwaniu) stosunków pomiędzy rządami ZSRR i RP, które nastąpiło po odkryciu zbrodni katyńskiej. Stało się wówczas jasne, że mające już niedługo wkroczyć na teren Rzeczypospolitej oddziały Armii Czerwonej nie będą uznawały przedstawicielstwa rządu polskiego. W ZSRR tworzono konkurencyjne dla Polskich Sił Zbrojnych oddziały wojskowe i ich nadbudowę polityczną w postaci Związku Patriotów Polskich[2]. W Warszawie PPR doprowadziła 1 stycznia 1944 r. do powstania Krajowej Rady Narodowej, a 4 stycznia w okolicach Sarn Armia Czerwona przekroczyła granicę Rzeczypospolitej[3]. Sowieckim oddziałom frontowym towarzyszyły formacje NKWD-NKGB, które już od 1942 r. przygotowywały się do rozpracowania i likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej[4].

W związku z zaistniałą sytuacją naczelny wódz, gen. broni Kazimierz Sosnkowski, przesłał do Warszawy *Instrukcję dla Kraju* z datą 26 października 1943 r. Nakazywał w niej – w przypadku nienawiązania ponownie stosunków z rządem radzieckim – poprzedzenie wejścia Armii Czerwonej wzmożoną akcją sabotażowo-dywersyjną oraz polecał: „Władze Krajowe i Siły Zbrojne w Kraju pozostają nadal w konspiracji i oczekują dalszych decyzji Rządu Polskiego". Instrukcja przewidywała możliwość samoobrony w wypadku aresztowań i represji[5].

---

[1] APP, t. Raporty sprawozdawczo-sytuacyjne i różne, k. 387–399, Wytyczne społeczno-polityczne na okres powstania; „Znicz" [T. Bór-Komorowski], *Wytyczne społeczno-polityczne na okres powstania*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1997, z. 119, s. 3–16.

[2] Z. Kumoś, *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowo-ideowe*, Warszawa 1983.

[3] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 274.

[4] P. Kołakowski, *NKWD–NKGB a podziemie polskie. Kresy wschodnie 1944–1945*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2001, z. 136, s. 59; *idem*, *Sowiecki kontrwywiad i aparat bezpieczeństwa w walce z polskim podziemiem niepodległościowym 1944–1945*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 1, s. 5.

[5] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 182–185.

Jednakże władze krajowe nie podzielały poglądów rządu. Uznawały konieczność wykazania wobec wkraczających sił zbrojnych ZSRR prężności aparatu Polskiego Państwa Podziemnego. W listopadzie 1943 r. delegat rządu wydał odezwę do ludności ziem wschodnich oraz nakazał okręgowym i powiatowym władzom delegatury występowanie wobec Armii Czerwonej w charakterze gospodarzy terenu – przedstawicieli rządu polskiego[6]. Ujawnienie administracji nie miało być całkowite, np. w instrukcji dla Okręgowej Delegatury Rządu we Lwowie nakazywano przydzielenie do komendy wojskowej (AK) przedstawiciela administracji, który miał się ujawnić razem z nią. Jednocześnie polecono zorganizowanie w Tarnopolu trzy–czteroosobowej komisji granicznej, która bez względu na niebezpieczeństwo miała doręczyć i odczytać stosowną deklarację pierwszemu oddziałowi radzieckiemu, jaki znajdzie się na terenie polskim[7].

W tym samym czasie wydano rozkaz o rozpoczęciu „Burzy", czyli akcji zbrojnej na tyłach wycofujących się wojsk niemieckich. „Burza" była uruchamiana etapami, w zależności od sytuacji militarnej panującej w poszczególnych okręgach AK. W marcu 1944 r. 27. Dywizja Piechoty AK uczestniczyła – obok oddziałów radzieckich – w zdobyciu Turzysk oraz w walkach w rejonie Kowla i Włodzimierza Wołyńskiego. W trakcie rozmów z przedstawicielami Armii Czerwonej dowódca dywizji mjr Jan Kiwerski („Oliwa") uzgodnił jej operacyjne podporządkowanie dowództwu radzieckiemu, z wyraźnym zaznaczeniem, że podlega wyłącznie władzom polskim w Londynie. Stanowisko takie zaaprobowali delegat rządu i Rada Jedności Narodowej. Niestety, w niedługim czasie po tych ustaleniach Rosjanie przystąpili do rozbrajania oddziałów AK i przymusowego wcielania do armii gen. bryg. Zygmunta Berlinga[8]. Major Tadeusz Sztumberk-Rychter, który po śmierci Kiwerskiego (18 kwietnia 1944 r.) objął dowództwo dywizji, przebił się przez front wraz z częścią wojska na Lubelszczyznę.

Wiadomości o tych wydarzeniach dotarły do Warszawy i do Londynu[9], wzbudzając tam zaniepokojenie. Ukazały bezsilność władz krajowych wobec rozwoju sytuacji, tym bardziej że napływały dalsze doniesienia o walkach na wschodnich terenach Polski i następujących później akcjach represyjnych wobec AK i delegatury. W połowie sierpnia w obozach NKWD dla jeńców wojennych było 3415 Polaków[10].

Walki na terenie Obszaru Lwów AK rozpoczęły się jeszcze w styczniu, a od 22 do 27 lipca 1944 r. oddziały AK wspólnie z wojskami radzieckimi walczyły o Lwów. Z chwilą gdy ustały boje, komendant obszaru płk Władysław Filipkowski („Janka") został zmuszony do rozwiązania i rozbrojenia swoich oddziałów, a następnie – pomimo toczących się rozmów na temat utworzenia dywizji piechoty – w nocy z 2 na 3 sierpnia został aresztowany[11].

---

[6] SPP, MSW, t. 78, k. 259.

[7] AAN, 202/II-49, Instrukcja obowiązująca w razie wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie południowo-wschodnie, k. 300.

[8] Zygmunt Berling (1896–1980), ppłk dyplomowany, w kampanii polskiej 1939 r. bez przydziału, od października 1939 r. do jesieni 1941 r. w niewoli sowieckiej, szef sztabu 5. DP Armii Polskiej w ZSRR, pozostał tam po wyjściu armii gen. Władysława Andersa do Iranu, dowódca 1. DP im. T. Kościuszki, a następnie I Korpusu Polskiego w ZSRR, od marca 1944 r. dowódca 1. Armii Polskiej, odwołany ze stanowiska w październiku 1944 r. – *Stalin a Powstanie Warszawskie*, oprac. T. Strzembosz, Warszawa 1994, s. 175–176.

[9] Depesza gen. Tadeusza Komorowskiego do naczelnego wodza z 16 i 17 VII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 400–401.

[10] Raport Ławrientija Berii z 17 VIII 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 44.

[11] Wywieziony w głąb Rosji, został zwolniony dopiero w listopadzie 1947 r. – *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 413.

To samo spotkało okręgowego delegata rządu Adama Ostrowskiego. W wyniku wcześniejszego rozpoznania oraz jego zeznań Okręgowa Delegatura Rządu Lwów została praktycznie rozbita, aczkolwiek osłabione jej komórki organizacyjne funkcjonowały jeszcze co najmniej do lata 1945 r.

Od 6 do 13 lipca 1944 r. oddziały Wileńskiego i Nowogródzkiego Okręgu AK, liczące około 15 tys. żołnierzy, realizowały operację „Ostra Brama". W walkach o Wilno brały również udział oddziały Armii Czerwonej. 17 lipca został aresztowany komendant Okręgu Wileńskiego AK płk Aleksander Krzyżanowski („Wilk")[12]. To samo spotkało okręgowego delegata rządu Zygmunta Fedorowicza[13]. Jego obowiązki przejął Jerzy Dobrzański[14]. W tym czasie w okolicach Wilna znajdowało się około 12 tys. żołnierzy NKWD, którzy rozbroili już 7924 żołnierzy AK[15].

Takie wypadki miały miejsce nie tylko na terenach na wschód od linii Curzona. Podobnie działo się na zachód od Bugu. 27 lipca 1944 r. ujawnił się wobec przedstawicieli Armii Czerwonej okręgowy delegat rządu w Białymstoku Józef Przybyszewski. 7 sierpnia został aresztowany i wywieziony do Rosji[16]. Zanim doszło do tego, w Białymstoku rozegrały się znamienne wydarzenia. Rosjanie powołali Miejską Radę Delegatów Ludu Pracującego i najwyraźniej zmierzali do włączenia Białostocczyzny do ZSRR. Dopiero po pertraktacjach z Przybyszewskim zdecydowali się na przeniesienie swojej administracji do Grodna, natomiast od 27 lipca zaczęła się instalować w Białymstoku nowa władza, tworzona przez grupę wysłanników PKWN. Pełnomocnikiem na województwo białostockie został mjr Leonard Borkowicz, Jerzy Sztachelski – wojewodą, Tadeusz Paszta – komendantem Milicji Obywatelskiej, a Faustyn Grzybowski – szefem Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego[17].

Taki sam los jak Przybyszewskiego spotkał okręgowego delegata rządu w Lublinie Władysława Cholewę, który rozpoczął jawną działalność 25 lipca, ale już 31 lipca został zmuszony przez władze radzieckie do jej zawieszenia, a 3 sierpnia 1944 r. został aresztowany. Dzień później aresztowano płk. Kazimierza Tumidajskiego, komendanta okręgu AK. Wywieziony w głąb ZSRR, został zamordowany 4 lipca 1947 r. w Skopinie[18].

Warszawa była wyłączona z planu „Burza". W czerwcu 1944 r. opracowano w Wydziale Bezpieczeństwa Delegatury „Tezy do zarządzenia w przedmiocie opuszczenia stolicy"[19]. Zgodnie z nimi Warszawa miała być nadal siedzibą władz centralnych Pol-

---

[12] Wywieziony w głąb Rosji, zwolniony w listopadzie 1947 r., wrócił do Polski, ponownie aresztowany w Poznaniu 3 VII 1948 r., zmarł tragicznie w więzieniu mokotowskim w Warszawie 29 IX 1951 r. – *ibidem*, s. 433; K. Tarka, *Proces, do którego nie doszło. Sprawa płk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka"*, „WPH" 1994, nr 4, s. 79.

[13] Aresztowany 30 VIII 1944 r., wywieziony w głąb ZSRR, zwolniony dopiero w 1955 r. – W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 232 (tu data aresztowania 28 sierpnia); *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 202, 566.

[14] Aresztowany 1 VI 1945 r., zwolniony z więzienia dopiero w 1956 r. – W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 232; *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 404–406, 564.

[15] Raport Ławrientija Berii z 3 VIII 1944 r. [w:] *Teczka specjalna J.W. Stalina...*, s. 47; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, s. 20.

[16] Do Polski wrócił dopiero w 1947 r. – W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, s. 233–234; Raport Henryka Jastrzębskiego z 11 VIII 1944 r. [w:] *Białostocczyzna 1944–1945...*, s. 36.

[17] E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993, s. 132–133.

[18] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 417–418.

[19] AAN, 202/II-1, k. 43–49; *Ewakuacja Warszawy*, oprac. W. Grabowski, „Zeszyt Historyczny Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1996, nr 1, s. 85–89.

skiego Państwa Podziemnego, które mogły ją opuścić jedynie w przypadku fizycznego zagrożenia bytu lub gdyby pozostanie w stolicy odcięło je od reszty kraju. W razie takiej konieczności delegat rządu miał ulokować się możliwie najbliżej stolicy. Towarzyszyć mu mieli pracownicy centrali delegatury i członkowie RJN, zaś w Warszawie miał pozostać okręgowy delegat rządu ze swoim aparatem wykonawczym. Natychmiast po ustaniu zagrożenia delegat rządu na kraj miał powrócić do Warszawy. Ludność cywilną upoważniono w tezach do opuszczenia miasta jedynie w wypadku ewakuacji zarządzonej przez wojskowe władze niemieckie. Część pracowników naczelnych władz Polskiego Państwa Podziemnego wskazywała na konieczność opuszczenia stolicy. Jednym z nich był Roman Knoll, kierownik Sekcji Spraw Zagranicznych, który proponował przeniesienie siedziby delegatury na Kielecczyznę. Jej osłonę miały stanowić zmobilizowane oddziały Radomsko-Kieleckiego Okręgu AK. Projekt ten nie został zaakceptowany, natomiast od lipca do października 1944 r. na Kielecczyźnie walczył liczący ponad 5 tys. żołnierzy Kielecki Korpus AK, składający się z 2., 7. i częściowo odtworzonej 28. Dywizji Piechoty AK[20].

12 lipca 1944 r. delegat rządu Jan Stanisław Jankowski pisał w depeszy do premiera Stanisława Mikołajczyka: „Przed dwoma tygodniami zdecydowałem się na ujawnienie administracji w centrali, okręgach i powiatach i czynię w tym celu przygotowania na terenach niekwestionowanych. Prezydium Rady Jedności Narodowej również zdecydowało się na ujawnienie Rady Jedności Narodowej, tak samo Komendant Armii Krajowej. [...] Z centrali ujawnię się ja wraz z dwoma zastępcami oraz skrócone składy departamentów. Na okres przełomowy tworzymy centralny ośrodek kierowniczy w składzie: Przewodniczący Rady Jedności Narodowej, Delegat Rządu i Komendant. Trzeci mój zastępca będzie zakonspirowany wraz z małą częścią personelu departamentów oraz walką cywilną na wypadek konieczności zastosowania nowej samoobrony. Ewentualne wezwania Berlinga do powstania sparaliżujemy. My decydować będziemy o wybuchu. Mowy o tym nie ma, abyśmy ze względu na walki na wschodzie ogłosili obecnie powstanie. Spowodowałoby to krwawe masowe represje i wywołałoby zamieszanie u nas”[21].

Obawy o wywołanie powstania przez PPR nie były bezpodstawne. Już bowiem w maju 1944 r. samoloty radzieckie zrzuciły nad Warszawą ulotki nawołujące do akcji zbrojnej[22]. 14 lipca 1944 r. dowódca AK gen. Tadeusz Komorowski („Bór”) informował naczelnego wodza: „Na podstawie dotychczasowego przebiegu wypadków stwierdzam, że Sowiety dążą do wywołania powstania w Polsce przy pomocy PPR. Liczą oni, że społeczeństwo polskie, zmęczone okupacją niemiecką i żądne odwetu, da się porwać do walki. Zarządzenia sowieckie przewidują wywołanie walki z chwilą przekroczenia przez nich Bugu. W tym celu planują zasilenie walki przez oddziały spadochronowe i wyposażenie ludzi w broń przy pomocy zrzutów lotniczych. Zrzuty kadry dowódczej i instruktorskiej są już od kilku tygodni prowadzone”[23].

22 lipca wieczorem Radio Moskwa poinformowało o powstaniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, który w ogłoszonym manifeście stwierdzał, że jest jedyną

---

[20] W. Borzobohaty, *„Jodła”...*, s. 303; G. Mazur, *Operacja „Burza”* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 284–289.
[21] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 527–528.
[22] AAN, 202/II-58, Meldunek „Zawieruchy” z 16 V 1944 r., k. 44, 53; *ibidem*, 202/II-59, ciąg dalszy meldunku „Zawieruchy”, k. 15.
[23] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 547.

legalną władzą wykonawczą w kraju. W tym samym dniu w Warszawie na odprawie KG AK zapadła decyzja o podjęciu walki w mieście. Generał Komorowski już dzień wcześniej powiadomił naczelnego wodza o ogłoszeniu stanu czujności do powstania z dniem 25 lipca[24].

Wobec zaistniałej sytuacji rząd RP 26 lipca upoważnił delegata rządu Jankowskiego „do ogłoszenia powstania w momencie przez Was wybranym"[25]. W trakcie posiedzenia Komisji Głównej RJN ustalono, że potrzeba dwunastu godzin na uruchomienie administracji cywilnej. I o tyle właśnie miało powstanie w Warszawie wyprzedzić wkroczenie do niej wojsk radzieckich[26].

Sytuacja stała się jeszcze bardziej dramatyczna 27 lipca, kiedy ogłoszono przez radio zawarcie poprzedniego dnia umowy pomiędzy Stalinem a „jedyną legalną tymczasową władzą wykonawczą" – PKWN. Na jej mocy PKWN otrzymał zezwolenie na organizowanie administracji na zachód od linii Curzona[27]. Jednocześnie podpisano umowę o poddaniu jurysdykcji sowieckiej przestępstw popełnionych „w strefie działań wojennych"[28].

Tego też dnia gubernator Dystryktu Warszawskiego Ludwig Fischer wydał rozporządzenie o stawieniu się do robót fortyfikacyjnych 100 tys. osób. Polskie władze konspiracyjne uznały, że nie mogą dłużej zwlekać. Jednakże gen. Komorowski odwołał rozkaz o koncentracji oddziałów zbrojnych, co spowodowało ich rozejście się 29 lipca. Jeszcze w tym samym dniu ukazała się odezwa płk. Juliana Skokowskiego, dowódcy Polskiej Armii Ludowej. Stwierdził w niej, że wobec opuszczenia stolicy przez władze podziemne obejmuje dowództwo i zarządza mobilizację oddziałów[29]. Wieczorem zaś Radio Moskwa nadało wezwanie do mieszkańców Warszawy: „Walczcie przeciwko Niemcom. Warszawa słyszy już bez wątpienia huk armat bitwy, która wkrótce przyniesie jej wyzwolenie. Ci, którzy nigdy nie ugięli się przed hitlerowską przemocą, przyłączą się znowu, tak jak w roku 1939, do walki przeciwko Niemcom, tym razem do działania decydującego. [...] Dla Warszawy, która nigdy się nie poddała i nigdy nie ustała w walce, godzina czynu wybiła"[30]. Następnego dnia wezwanie do walki powtórzyła radiostacja „Kościuszko". Mniej więcej w tym samym czasie ogłoszona została odezwa Henryka Boruckiego („Czarny"), komendanta PAL i KOP, oskarżająca dowództwo AK i NSZ o „zbrodniczą sanacyjno-faszystowską politykę" oraz wzywająca wszystkich członków KOP do wstępowania pod rozkazy Centralnego Komitetu Ludowego i PAL[31]. Już kilka dni wcześniej, 23 lipca, Borucki w odezwie *Do broni!* wzywał zdolnych do noszenia broni mężczyzn do 12 punktów werbunkowych[32].

Mimo licznych wątpliwości i oporów ze strony RJN, 31 lipca 1944 r. wieczorem zapadła decyzja wywołania powstania w Warszawie. Termin wybuchu wyznaczono na 1 sierpnia o godzinie 17. Pomimo braku stosunków dyplomatycznych z ZSRR liczono na uzyskanie

---

[24] *Ibidem*, t. 4, Londyn 1977, s. 2.
[25] *Ibidem*, s. 12.
[26] J. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, wyd. I krajowe, Warszawa 1984, s. 351–353.
[27] *Ibidem*, s. 367.
[28] Na podstawie tej umowy NKWD aresztowało i następnie wywiozło w głąb Rosji około 50 tys. żołnierzy AK i pracowników Delegatury Rządu – *Armia Krajowa. Szkice...*, s. 447.
[29] Odezwę tę obszernie cytuje w życiorysie Juliana Skokowskiego A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 142.
[30] J. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie...*, s. 376–377; *Stalin a Powstanie...*, s. 44–45.
[31] *Prawdziwa historia...*, t. 3, s. 1834.
[32] *Ibidem*, s. 1802.

pomocy dla powstania ze strony radzieckiej, zarówno ze względów strategicznych, jak i w wyniku rozmów premiera Mikołajczyka w Moskwie. Jak płonne to były nadzieje, świadczy fragment rozmowy tego ostatniego ze Stalinem przeprowadzonej 3 sierpnia: „»Ja nie mogę wierzyć Polakom«, odpowiedział bez zająknienia. »Oni podejrzewają mnie, że chcę znowu okupować Polskę. Mam z nimi dużo kłopotów«. Poprosiłem go, aby dał mi jakiś przykład. »No więc«, powiedział po krótkim namyśle, »znany jest wypadek jednego z dowódców waszej Armii Krajowej w okolicy Chełmna. Gdy zbliżaliśmy się do tego rejonu, zmobilizował wszystkich do noszenia broni, od lat szesnastu do sześćdziesięciu pięciu, i dołączył do walki!«. Zatrzymał się na chwilę, jakby się spodziewał, że zrozumiem jego niezadowolenie, ale ja zapytałem go, co było w tym złego. »Nie powinien był tego robić«, odpowiedział Stalin. »Potrzeba nam było tych ludzi przy zbiorach. Musiałem więc zarządzić aresztowanie dowódcy«"[33].

O przebiegu wizyty Mikołajczyka w Moskwie naczelne władze konspiracji w kraju zostały poinformowane w drugiej połowie sierpnia[34]. Dobiegał wówczas końca pierwszy miesiąc powstania warszawskiego. Natomiast warto przypomnieć ustalenia posiedzenia Rady Ministrów z 26 lipca podjęte w związku z planowanym wyjazdem premiera do Moskwy. Zaakceptowano wówczas wytyczne rozmów z Rosjanami. Podstawą w ułożeniu wzajemnych stosunków miał być układ Sikorski–Majski z 30 lipca 1941 r. Reorganizacja rządu RP mogłaby nastąpić dopiero po jego powrocie do Warszawy. Zasadnicze zmiany ustrojowe mógłby przeprowadzić, w możliwie najszybszym terminie, dopiero wybrany sejm. W sprawach granicy wschodniej postanowiono podtrzymywać warunek pozostania w granicach Polski głównych ośrodków kultury, natomiast w razie konieczności zgodzono się na przyjęcie linii Curzona jako demarkacyjnej. Widziano również konieczność, po ostatecznym określeniu granic, przeprowadzenia wymiany ludności pomiędzy obu państwami. Premier Mikołajczyk miał rozmawiać z Rosjanami, natomiast nie wyrażał zgody na rozmowy z ZPP i PKWN[35].

Delegatura Rządu w powstaniu warszawskim

Aparat delegatury został w większości zaskoczony decyzją o podjęciu walki. Nie sprawdziły się również przewidywania Jankowskiego, że walka będzie trwała tylko parę dni[36]. Krajowa Rada Ministrów dowiedziała się o terminie powstania dopiero 1 sierpnia o godzinie 13. Jednocześnie delegat rządu poinformował swoich zastępców, że z przewodniczącym RJN Kazimierzem Pużakiem udaje się na Wolę, gdzie w fabryce Kamlera przy ul. Dzielnej 72 mieściła się Komenda Główna AK. Bezpośrednie kierownictwo pracami delegatury objął pierwszy zastępca delegata Adam Bień, którego lokal mieścił się przy ul. Kruczej 17. Jego osobistą sekretarką i zarazem łączniczką była Marta Gruberska („Bogna").

---

[33] S. Mikołajczyk, *Polska zgwałcona*, b.m.w., b.d.w., s. 93.

[34] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 410, Depesza „Stema" nr 194 z 18 VIII 1944 r., nadana w kilku częściach, odebrana 18–24 VIII 1944 r. przez radiostacje nr 46 i 58.

[35] E. Duraczyński, *Rząd Polski na uchodźstwie...*, s. 362–363.

[36] J. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie...*, s. 394.

Tak więc władze delegatury uległy podzieleniu. Razem z Jankowskim, oprócz Pużaka, znajdowali się Stefan Pawłowski, Kazimierz Bagiński i Leopold Rutkowski. Grupa ta zmieniała miejsca swojego postoju razem z KG AK. Do spotkania z Bieniem mogło dojść dopiero 26 sierpnia, kiedy KG AK przeniosła się do gmachu PKO przy ul. Świętokrzyskiej.

3 sierpnia do Adama Bienia dołączył Stanisław Jasiukowicz, a następnie Antoni Pajdak. Krajowa Rada Ministrów nawiązała kontakt z dyrektorami poszczególnych departamentów, skupionych w Śródmieściu. Jedynie Departament Spraw Wewnętrznych miał swoją siedzibę przy placu Napoleona 3, a Departament Informacji i Prasy przy ul. Moniuszki 1[37]. 5 sierpnia do delegatów okręgowych skierowano pismo dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych z wzorem obwieszczenia, jakie miano ogłosić w momencie obejmowania jawnej władzy na oswobodzonym terenie[38]. 10 sierpnia został opublikowany rozkaz płk. dyplomowanego Antoniego Chruściela („Monter"), komendanta Okręgu Warszawskiego AK, o ograniczeniu działalności oddziałów wojskowych do akcji zbrojnej, obrony przeciwlotniczej i przeciwpożarowej, natomiast sprawy bezpieczeństwa pozostawały w zakresie działania PKB i SS[39]. Wydanie tego rozkazu było związane z wystąpieniami od początku powstania Korpusu Bezpieczeństwa, który zmierzał do przejęcia funkcji policyjnych w mieście[40]. Komendantem miał być Antoni Korzycki. Nominalnie korpus wchodził wówczas w skład Wojskowego Korpusu Służby Bezpieczeństwa, jednakże tuż przed powstaniem podpisał porozumienie z AL, a 16 września 1944 r. wszedł w skład Połączonych Sił Zbrojnych AL, PAL i KB[41]. 1 sierpnia mjr Edward Biernacki („Wilk") w imieniu Komendy Głównej KB zawiadomił „Komendanta Policji miasta st. Warszawy" o tym, że kierownictwo poszczególnych komisariatów obejmują oficerowie KB[42].

15 sierpnia RJN, obradująca pod przewodnictwem Władysława Jaworskiego („Olza"), uchwaliła opracowaną przez niego, Kazimierza Bagińskiego i Zygmunta Zarembę odezwę *Do narodu polskiego*. Następnego dnia ukazał się (z datą 20 lipca) Dziennik Ustaw nr 1, a następnie nr 2 (z datą 2 sierpnia). Oba zawierały łącznie osiemnaście aktów prawnych[43]. Miejsce druku nie zostało ustalone. Adam Bień pisał, że odbyło się to w drukarni przy ul. Hożej 48, natomiast Grzegorz Mazur twierdzi, że w Drukarni Technicznej przy ul. Czackiego 3/5[44].

18 sierpnia Biuro Delegatury przeniesiono do budynku Banku Związku Spółek Zarobkowych przy ul. Jasnej 8. Krajowa Rada Ministrów nawiązała kontakt z Londynem przy pomocy Stefana Korbońskiego, szefa Kierownictwa Oporu Społecznego w KWP. Od 1 sierpnia Korboński usiłował uzyskać łączność z rządem z lokalu przy ul. Marszałkowskiej, jednakże udało się to dopiero 3 sierpnia. Następnie przeniósł się wraz z obsługą radiostacji na ul. Kruczą 7, a około 13 sierpnia do gmachu Politechniki przy ul. Noakowskiego[45].

---

[37] AAN, 202/XX-6, Pismo Franciszka Stemlera, k. 5.
[38] *Ibidem*, 202/III-178, Pismo dyrektora DSW oraz treść obwieszczenia, k. 2, 58–59.
[39] Rozkaz Komendanta Okręgu Warszawskiego AK z 9 VIII 1944 r. oraz wyjaśnienia w sprawie kompetencji i uprawnień PKB opublikowane w „Biuletynie Informacyjnym" nr 47 z 10 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 72–73.
[40] Zob. meldunki placówki informacyjno-radiowej „Anna" BIP KG AK [w:] *ibidem*, t. 2, s. 65–68.
[41] A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 510–511; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 42–45, 145–146.
[42] AAN, 202/II-33, Pismo mjr. „Wilka" z 1 VIII 1944 r., k. 38.
[43] A. Bień, *Bóg wyżej...*, s. 171–172.
[44] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 334.
[45] S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej*, s. 322–325, 329.

Podobnie miała się rzecz z kierownikiem komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Janem Uchmanem. Wybuch walk zaskoczył go w drodze między dwoma lokalami (jedna z radiostacji znajdowała się przy ul. Leszno). Po otrzymaniu radiostacji z komórki wojskowej, 3 sierpnia nawiązał łączność z Londynem. Przekazał wtedy pilną depeszę z 1 sierpnia, najprawdopodobniej zawierającą zawiadomienie o wyznaczeniu terminu powstania. Następnie dotarł do kwatery delegata rządu, gdzie zameldował o nawiązaniu łączności. Kolejne lokale tej komórki mieściły się przy ul. Siennej 11, placu Napoleona, ul. Władysława Konopczyńskiego i ul. Śniadeckich 8, gdzie po upadku powstania zakopano radiostację[46].

25 sierpnia Stanisław Jasiukowicz („Opolski"), minister dla spraw kraju, skierował do dyrektorów poszczególnych departamentów pismo, w którym nakazywał przesłanie do sekretariatu KRM wykazu pracowników wraz z pseudonimami oraz przygotowanie lokali, ich oznakowanie, skupienie pracowników w lokalach danego departamentu oraz przygotowanie się departamentów na przyjęcie do służby funkcjonariuszy państwowych[47]. Przygotowania te zmierzały do zakończenia przygotowań do „objęcia jawnej działalności"[48].

Dyrektorem Departamentu Spraw Wewnętrznych był Kazimierz Bagiński („Dąbrowski"). Działający w ramach departamentu Główny Inspektorat PKB i SS już w pierwszych dniach powstania poniósł znaczne straty. 4–5 sierpnia zginął w trakcie bombardowania przy ul. Kredytowej 9 kpt. Czesław Witebski[49], a ciężko ranni zostali Bolesław Kontrym („Żmudzin"), Marian Kozielewski („Bratkowski"), ppłk Józef Maciejowski („Piecowski") i Bronisław Biały („Kazimierz"), lekko ranny został Stanisław Tabisz („Piotrowski")[50]. Mimo odniesionych ran znaczna część z nich pozostała w służbie. W preliminarzu na wrzesień–październik figurują nadal Tabisz, Kozielewski, N.N. („Ryś"), Maciejowski, N.N. („Dąbski"), Biały („Bronicz"), Stanisław Warnocki („Wrzesiński"), a także łączniczka N.N. („Lidia")[51]. Z uwagi na słabość liczebną PKB, jak również braki w jego uzbrojeniu, Krajowa Rada Ministrów postanowiła, aby nie usuwać z jego szeregów policjantów granatowych (wydaleniu podlegały tylko osoby skompromitowane), oraz nakazała koordynowanie działań z Milicją PPS[52]. W połowie września rozważano nawet rozwiązanie PKB, jednakże ostatecznie postanowiono odstąpić od tego zamiaru i rozbudować Straż Samorządową. Jej trzonem miała być Milicja PPS[53]. Jeszcze 22 września zapadła decyzja o przekazaniu przez AK do PKB 100 sztuk broni krótkiej, w czym KRM upatrywała poprawę stanu bezpieczeństwa na terenach zajętych przez powstańców[54]. Do 20 sierpnia pracownicy departamentu mogli korzystać z kuchen wojskowych, natomiast 23 sierpnia departament przejął kuchnię „Boccaccio" przy ul. Moniuszki 1. Otrzymywało w niej wyżywienie ponad 300 osób z delegatury, RJN i stronnictw politycznych[55].

---

[46] Informacje Jana Uchmana dla autora. Łączniczka Biura Prezydialnego Janina Czaplińska twierdzi, że był to dom przy ul. Śniadeckich 12.

[47] Rozporządzenie KRM o powołaniu do służby funkcjonariuszy państwowych zostało opublikowane w Dzienniku Ustaw RP, cz. III, nr 1, poz. 4.

[48] AAN, 202/III-2, t. 2, Pismo „Opolskiego" z 25 VIII 1944 r., k. 72.

[49] *Ibidem*, 202/II-33, Wykaz strat, k. 89.

[50] *Ibidem*, Pismo ppłk. „Rysia" z 18 VIII 1944 r., k. 94.

[51] *Ibidem*, Preliminarz budżetowy PKB na wrzesień–październik 1944 r., k. 129.

[52] AAN, 429/1, Protokół posiedzenia KRM z 2 IX 1944 r., k. 2.

[53] *Ibidem*, Protokół posiedzenia KRM z 18 IX 1944 r., k. 20.

[54] *Ibidem*, Protokół posiedzenia KRM z 22 IX 1944 r., k. 24.

[55] Pismo „A. Syskiego" z 28 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 199–200.

Aparat Departamentu Informacji i Prasy, mimo nakazanej w ostatnich dniach lipca koncentracji w Śródmieściu, został w wyniku walk podzielony na kilka grup: w gmachu PKO, na ul. Wareckiej, w hotelu „Royal" przy ul. Chmielnej 31, na ul. Wilczej 9, ul. Śniadeckich 8, ul. Marszałkowskiej 81[56]. W okresie powstania jego organizacja uległa zmianie. W centrali pracowali dyrektor, dwóch zastępców, dwóch referentów, sekretarka, dwie maszynistki, łącznik i goniec. Działały następujące komórki organizacyjne: PAT, Wydział Propagandy Powszechnej, Polskie Radio, Sekcja Wschodnia, Sekcja Zachodnia, redakcja „Rzeczpospolitej Polskiej", Agencja Radiowa „Serwis"[57].

PAT wyłoniła się z Centrali Informacji i Propagandy (CIN) Departamentu Informacji i Prasy. Jej kierownikiem był Stanisław Ziemba („Ryszard"), a do zespołu pracowników należeli: Alojzy Męclewski („Pyra") – sekretarz, Stanisław Roskosz („Franek") – kierownik służby informacyjno-propagandowej, Marek Wydra („Tomek"), Tadeusz Trzciński („Fred"), Stefan Trzciński („Juliusz"), Eugeniusz Kobieracki („Henryk"), Maria Imiela, Czesława Imiela i Hanna Łukasik („Róża"). W trakcie powstania zostali włączeni pracownicy innych departamentów: „Stanisław" i „Maria" z Departamentu Oświaty oraz Krystyna Kowalska („Krystyna")[58] z Departamentu Spraw Wewnętrznych. Pięć osób nie dołączyło do miejsca postoju: Jan Cegłowski („Maciej") – łącznik zewnętrzny, „Janka" – kartoteka, „Ada" – reporter, „Luta"[59] i „Genia" – łączniczki[60]. Lokal PAT mieścił się najpierw przy ul. Kredytowej 9, potem zaś – kolejno – w gmachu PKO przy ul. Świętokrzyskiej, w „Prudentialu" przy placu Napoleona, przy ul. Moniuszki 2, w „Adrii", w hotelu „Royal" i wreszcie przy ul. Marszałkowskiej 81, gdzie pracowano do końca powstania. PAT wydawała komunikaty, które zawierały wiadomości z frontów wojny i z miasta[61].

Sekcją Informacji i Propagandy (teraz Wydział Propagandy Powszechnej) kierował Witold Pomykaj („Leszek Lesiński"). Lokale sekcji mieściły się w hotelu „Royal", przy ul. Moniuszki i ul. Marszałkowskiej 81. Do aparatu wykonawczego należały Ewa Szumańska („Bożena") i Janina Wierzyńska-Krusche („Ewa"). Pełniły one również funkcje łączniczek, którymi po śmierci 16 sierpnia Haliny Beisertówny („Kasia") kierowała Stefania Cieślińska („Róża"). Pracowali tu również: Włodzimierz Wnuk, Zbyszko Bednorz i Franciszek Myszkowski („Okulista"). Budżet personalny za wrzesień wymienia następujących pracowników: kierownik, jego zastępca, sekretarka, referenci: emocjonalny, spraw wojskowych, gospodarczy, bezpieczeństwa, dwie reporterki, intendent, archiwistka, dwóch fotoreporterów[62], trzy maszynistki i pięć łączniczek[63]. Wydział Propagandy Powszechnej od 8 sierpnia przygotowywał serwisy reportaży dla prasy[64]. Ich redagowaniem

---

[56] AAN, 202/III-174, Sprawozdanie z działalności DI, k. 12a.

[57] *Ibidem*, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20.

[58] Od czerwca 1944 r. żona Alojzego Męclewskiego – Informacja Alojzego Męclewskiego dla autora z 2 VII 2003 r.

[59] Lub „Juta", komendantka okręgowa WSK Lwów – AAN, 202/III-4, Wykaz współpracowników CIN, k. 52.

[60] *Ibidem*, Budżet personalny PAT z 26 IX 1944 r., k. 29.

[61] S. Ziemba, *Czasy przełomu...*, s. 9–16; W. Wnuk, *Byłem z wami*, s. 218–220.

[62] Jednym z fotoreporterów był Jerzy Tomaszewski („Jerzy", „Jur"), brat Stanisława („Miedza"). W komórce tej pracowała także Wacława Zacharska, która wywoływała filmy w pracowni przy ul. Nowy Świat 42 – Informacje Jerzego Tomaszewskiego dla autora z 28 I 2003 r.

[63] AAN, 202/III-4, Preliminarz personalny na wrzesień–październik 1944 r., k. 24. Niestety, dokument wymienia tylko funkcje bez pseudonimów, co uniemożliwia identyfikację obsady personalnej wydziału.

[64] *Ibidem*, 202/III-82, Serwis reportaży dla prasy nr 1 z 8 VIII 1944 r., k. 1–5; Serwis dla prasy nr 5 z 12 VIII 1944 r. [w:] W. Grabski, *Prasa powstania warszawskiego 1944*, Warszawa 1994, s. 22.

zajmowali się: Stanisław Roskosz, Ewa Szumańska i Włodzimierz Wnuk („Wacek"). Publikowano także, co najmniej od 24 sierpnia, hasła dnia dla propagandy[65]. Przykładowo 25 września ustalono następujące hasła: „Wytrwaliśmy tak długo – przetrwamy i ostatnie dni", „Zwycięstwo moralne Powstania – poruszyliśmy sumienie świata", „Stwierdzamy walką, nic o nas bez nas"[66].

Prowadzono nasłuch radiowy na potrzeby władz krajowych i dla obsługi prasy powstańczej. Departament prowadził nasłuch stacji polsko-lubelskiej i moskiewskiej, natomiast z BIP KG AK otrzymywano nasłuchy audycji angielskich. W czasie powstania wydawano jako pismo codzienne „Rzeczpospolitą Polską", „Kraj" i „Serwis". W redakcji „Rzeczpospolitej" pracowały trzy osoby, podobnie było w Agencji Radiowej „Serwis"[67]. Ukazywały się również czasopisma subsydiowane przez departament: „Dzień Warszawy" i „Demokrata". Rozwijający się żywiołowo ruch wydawniczy poszczególnych ugrupowań politycznych i wojskowych spowodował powołanie komisariatu cywilnego dla spraw graficznych. Jego kierownikiem 5 sierpnia został Jerzy Rutkowski („Michał Kmita")[68] z BIP KG AK, a zastępcą Józef Wardas, kierownik drukarń delegatury.

W Sekcji Wschodniej pracował kierownik, zastępca, referent budżetowy; natomiast w Sekcji Zachodniej – kierownik i siedmiu współpracowników: sekretarka, kierownik wydziału organizacyjnego, sekretarka wydziału organizacyjnego, łączniczka, kierownik maszyn, łączniczka i archiwistka, kierownik wydziału programowego, łącznik[69]. Kierownik sekcji Edmund Męclewski („Andrzej") przebywał na Starym Mieście, a miejsce jego postoju mieściło się przy ul. Długiej[70]. W referacie „RAK" pracowały cztery osoby[71].

Cztery drukarnie delegatury z okresu konspiracji nie były czynne, gdyż znajdowały się na terenach opanowanych przez Niemców[72]. Z tego powodu „Rzeczpospolita Polska" była drukowana w kilku innych, m.in. w drukarni „Lech" przy ul. Koszykowej 33, Drukarni Polskiej przy ul. Szpitalnej 12, w drukarni F. Wyszyńskiego przy ul. Wareckiej 15[73]. Ze starych pracowników drukarń departamentu podjęło działalność tylko sześć osób: Józef Wardas („Józek") – kierownik, „Wacek" – zecer, „Bronek" – maszynista, „Zdzisław" – wózkarz, „Władek I" – pomocnik maszynisty, „Roman" – elektryk. Natomiast jedenaście osób nie dotarło do miejsca urzędowania departamentu[74]. 5 sierpnia dyrektor departamentu skierował swoich przedstawicieli: Tadeusza Loreta i Tadeusza Jankowskiego, do Drukarni Miejskiej oraz do drukarni przy ul. Przechodniej 5 z zadaniem uzyskania możliwości ich użytkowania[75].

---

[65] AAN, 202/III-92, Hasła dnia z 24 VIII 1944 r., k. 91; Hasła dnia z 25 IX 1944 r. [w:] W. Grabski, *Prasa powstania...*, s. 22.
[66] R. Bzinkowski, *Słowo walczącej Warszawy...*, s. 268.
[67] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20.
[68] *Ibidem*, 202/III-2, t. 2, Pismo dyrektora departamentu do „Michała Kmity" z 5 VIII 1944 r., k. 8.
[69] *Ibidem*, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20; *ibidem*, Budżet personalny „6006", k. 23.
[70] AAN, 202/III-2, t. 2, Pismo „Andrzeja" z 24 VIII 1944 r., k. 66.
[71] *Ibidem*, 202/III-4, Budżet dodatkowy pracowników departamentu, k. 21.
[72] *Ibidem*, 202/III-174, Powstanie warszawskie 1944 r., k. 17.
[73] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 333–336.
[74] AAN, 202/III-4, Lista pracowników drukarń podziemnych, k. 25.
[75] *Ibidem*, 202/III-2, t. 2, Upoważnienie dla Tadeusza Jankowskiego, k. 7; *ibidem*, Pismo do zarządu Drukarni Miejskiej, k. 9.

Kolportaż prasy odbywał się za pośrednictwem aparatu służby kolportażowej Departamentu Informacji, którą nadal kierował Włodzimierz Strasburger („Sęk")[76], oraz referentów rejonowych propagandy. Pomocne w tym zakresie były także Szare Szeregi. Aparat kolportażowy delegatury był zdekompletowany z powodu odcięcia jego pracowników od rejonów objętych powstaniem[77].

Osobne miejsce należy poświęcić zespołowi Polskiego Radia. W pierwszych dniach powstania przebywał on w gmachu „Adrii" w składzie: Edmund Rudnicki („Konopka"), Maria Ponikowska („Maria"), Nelly Khuen-Krieg (Joanna Gorczycka)[78], Karol Rakowski, Janina Zembrzuska, Juliusz Pietraszkiewicz, Edmund Osmańczyk (Jan Gor, Jan Krzemiński), Stanisław Edward Bury, Jaromir Ochęduszko, Halina Ochęduszko, Zenon Skierski („Zenon"), Jan Waśniewski, Olgierd Straszyński („Olgierd"), Stefan Sojecki, Jeremi Przybora, Wiktor Karamać (Łukasz Witkowski), Zwonimir Ferens („Zwonko"), Stefan Kisielewski („Stefan"), Maria Żebrowska („Mucha"). Następnie zespół rezydował w gmachu Gebethnera i Wolffa, a po zbombardowaniu gmachu PKO przeniósł się na ul. Lwowską 6[79].

Ponieważ nie powiodły się zabiegi o własną radiostację foniczną dla Polskiego Radia, zespół korzystał z radiostacji „Błyskawica", mieszczącej się do 25 sierpnia w gmachu PKO przy ul. Jasnej 9, a następnie w oficynie gmachu ambasady ZSRR przy ul. Poznańskiej 15, gdzie zakończono działalność 4 października 1944 r. Polskie Radio nadawało swoje audycje codziennie przynajmniej od 9 sierpnia[80], na falach średnich i krótkich, w języku polskim i angielskim[81].

W związku z dużą liczbą osób znajdujących się poza miejscem swojego stałego zamieszkania i trudnościami w znalezieniu bliskich, zorganizowano Dział Poszukiwań Zaginionych. Od 16 do 25 sierpnia ukazywał się w formie plakatów „Biuletyn Zaginionych", redagowali go Ludwik Wichrowski, Józef Wardas i Jan Zagórski. Biuletyn był drukowany lub powielany kolejno w gmachu PKO i w gmachu Banku Towarzystwa Spółdzielczego przy ul. Jasnej.

Funkcjonowała także, choć w zmniejszonej obsadzie personalnej, Sekcja Spraw Zagranicznych. Jej kierownik Roman Knoll znajdował się poza Warszawą. Natomiast w trakcie powstania pracowali Tadeusz Chromecki („Bieske"), Zdzisław Klimpel, Władysław Minkiewicz („Rudzki"), Wieńczysław Wanger („Dobrowolski", „1984") i łączniczka „Janka". Kontakt utrzymywało kilku dalszych pracowników: Zbigniew Czeczot-Gawrak, Stanisław Zieliński, Andrzej Marchwiński, Jarosław Naleszkiewicz („1269") i Bronisław Zieliński. Biuro sekcji mieściło się początkowo na placu Napoleona 6, a od 9 września przy ul. 6 Sierpnia 11. Jej pracownicy prowadzili m.in. nasłuchy radiostacji w Lublinie i Moskwie, a sporządzane z nich komunikaty były dostarczane ministrowi Stanisławowi Jasiukowiczowi („Opolski") i RJN[82].

---

[76] AAN, 202/III-4, Preliminarz budżetowy za wrzesień 1944 r., k. 20 – tu zapis „kierownik i dwóch kolporterów".

[77] *Ibidem*, 202/III-174, Powstanie warszawskie 1944 r., k. 18a.

[78] J. Gorczycka, *Z Polskim Radiem podczas oblężenia i na Powstaniu*, „Miesięcznik Literacki" 1975, nr 1, s. 110–122.

[79] M. Ponikowska, *Działalność Polskiego Radia...*; BZNO, 14085/II, Z. Skierski, *Opracowanie dotyczące pracy Polskiego Radia w czasie powstania warszawskiego*, mps.

[80] WIH, III/100/12, Pismo „Konopki" do Stanisława Kauzika z 18 VIII 1944 r., k. 247; Komunikat o pierwszej audycji Polskiego Radia opublikowany w „Rzeczpospolitej Polskiej" nr 20 z 10 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 73.

[81] G. Mazur, *Biuro Informacji...*, s. 354–356.

[82] T. Maciński, W.J. Wagner, *Od konspiracji do emigracji. Narodowa Organizacja Wojskowa – AK i Okręg Stołeczny Stronnictwa Narodowego podczas II wojny światowej i wspomnienia powojenne*, Warszawa 1994, s. 83–85.

O pozostałych departamentach wiemy niewiele. Ich pracownicy włączali się do walki bezpośredniej lub też uczestniczyli w innych formach działań powstańczych. Wiadomo np., że pracownicy Departamentu Przemysłu i Handlu byli skupieni w Śródmieściu, jednakże nie ma informacji na temat ich działalności.

Przed opuszczeniem stolicy po upadku powstania dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych Stefan Korboński (mianowany w ostatnich dniach sierpnia) ustalił miejsce kontaktu pracowników Delegatury Rządu poza Warszawą. 3 października 1944 r. w depeszy do Londynu Jan Stanisław Jankowski informował: „Cywilne władze krajowe nie ujawniają się. Staramy się wydostać z miasta w kierunku zachodnim. Po wydostaniu się z Warszawy niezwłocznie nawiążemy kontakt z wami”[83]. 2 października premier Mikołajczyk skierował do Warszawy spóźnioną depeszę sugerującą wycofanie na zachód ujawnionych władz cywilnych: delegata rządu, KRM i przewodniczącego RJN. Miano zorganizować ich przerzut do Anglii, w kraju natomiast mieli pozostać ich zastępcy, a na kierownika całej tajnej administracji premier proponował jednego z okręgowych delegatów w Krakowie, na Śląsku lub Pomorzu[84].

1 sierpnia 1944 r. w Ratuszu przy pl. Teatralnym stawił się okręgowy delegat rządu miasta stołecznego Warszawy Marceli Porowski („Sowa”), jednocześnie kierownik Biura Dzielnicowego Zarządu Miasta w Śródmieściu oraz wicedyrektor kontroli miejskiej, i objął jawne już urzędowanie. Nadal działał też Zarząd Miasta z Julianem Kulskim na czele. Razem z Porowskim pracowali jego zastępcy: Antoni Chaciński, Karol Patzer, Marcin Wasyluk i Stanisław Kowalewski, a 3 sierpnia dołączyli Stefan Zbrożyna („Wawrzyniec”) i Wacława Buzycka (sekretarka delegata). W pracach ODR brali udział m.in. Józef Bartoszewicz („Kondratowicz”), Brunon Borucki („Łada”) i Wiktor Eugeniusz Nowakowski („Nurek”, „Bimbasza”, „Luboń”). Komisarz cywilny Franciszek Godleski („Ekiert”) był przedstawicielem ODR przy Komendzie Okręgu AK[85] mieszczącej się w hotelu „Victoria” przy ul. Jasnej 26. Ze służby bezpieczeństwa Porowskiemu przydzielono Stanisława Wasilewskiego („Rogala”) i Wacława Iwaszkiewicza („Weber”)[86]. Komendantem PKB miasta Warszawy był do 9 sierpnia Bronisław Chajęcki („Maciej Boryna”), a następnie Leonard Żaczkowski („Leonard”) z Milicji PPS[87]. Jego zastępcami byli: Władysław Cisowski („Rychter”) i Czesław Jacyna („Balcer”)[88]. Do osłony ODR przybył 2 sierpnia oddział PKB pod dowództwem por./mjr. Włodzimierza Kozakiewicza („Barry”). Wywodził się z batalionu szturmowego PKB „Wkra” i liczył około 90 osób. Zastępcą dowódcy był por. Edward Budniak („Karol”)[89], a kompaniami dowodzili por. Tadeusz Blusiewicz („Jawor”, „Tomasz”) i Edward Kwietniewski („Adam”). Od 9 sierpnia Kozakiewicz pełnił funkcję szefa żandarmerii „Grupy Północ”

---

[83] SPP, MSW, t. 16, k. 109.

[84] Depesza „Stema” z 2 X 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 4, s. 427.

[85] W. E. Nowakowski, *Powstanie Warszawskie – Stare Miasto*, mps, kopia w zbiorach autora, s. 1–3; *idem*, *Powstańcze notatki*, mps, kopia w zbiorach autora, s. 1–6; M. Kledzik, *Zgrupowanie AK majora „Bartkiewicza”*, s. 22.

[86] M. Porowski, *Z działalności Delegatury Rządu* [w:] *Ludność cywilna...*, t. 1, cz. 1, s. 112–115; M. Getter, *Struktury cywilne w Powstaniu Warszawskim* [w:] *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza. Studia i materiały z sesji na Zamku Królewskim w Warszawie, 14–15 czerwca 1994*, Warszawa 1995, s. 309–310.

[87] AAN, 202/II-33, Pismo „Macieja Boryny” z 10 VIII 1944 r., k. 40.

[88] *Ibidem*, Sprawozdanie „Macieja Boryny” z działalności PKB za czerwiec 1944 r., k. 2. Trzeci zastępca Eustachy Krak („Dudzieniec”) przebywał na urlopie.

[89] Poległ 21 sierpnia – *Wielka ilustrowana encyklopedia powstania warszawskiego*, t. 5, s. 86.

AK. Na przełomie sierpnia i września oddział został ewakuowany kanałami do Śródmieścia. Zakończył działalność 5 października 1944 r.[90]

Naczelnym zadaniem Marcelego Porowskiego było zorganizowanie aparatu terenowego delegatury. W pierwszym opublikowanym w czasie powstania Dzienniku Ustaw RP ukazało się *Rozporządzenie o podjęciu czynności przez władze, urzędy i instytucje rządowe*[91]. Numer drugi przyniósł *Rozporządzenie o tymczasowym ustroju władz administracyjnych na obszarze miasta stołecznego Warszawy*[92], zgodnie z którym władzę cywilną w Warszawie miał sprawować Tymczasowy Zarząd Miejski w składzie: prezydent i co najmniej trzech wiceprezydentów. W ciągu czternastu dni miała zostać powołana Tymczasowa Rada Miejska. W rozporządzeniu utrzymano podział miasta na dzielnice obowiązujący przed 1 września 1939 r., a co za tym idzie – funkcjonowanie urzędów dzielnicowych. Jednakże – wobec niepowodzeń pierwszych dni powstania – walki toczyły się w kilku punktach miasta i pierwotna koncepcja powołania delegatur dzielnicowych nie utrzymała się. Zmieniła ją rzeczywistość powstańcza. 2 września wydano zarządzenie o organizacji rejonowych delegatur rządu. Miały one składać się z jedenastu działów: ogólnego, bezpieczeństwa, obrony przeciwpożarowej i OPL, organizacji akcji społecznej, wyżywienia, zdrowia, kwaterunkowego, opieki społecznej, technicznego, informacji i propagandy, przemysłowego, likwidacji[93]. Z powodu trudności lokalnych nie wszystkie delegatury rejonowe osiągnęły taki skład organizacyjny.

5 sierpnia Porowski przejął od Juliana Kulskiego pełnię władzy cywilnej nad miastem. Od tego dnia podlegały mu także poszczególne wydziały Zarządu Miasta. Okręgowy delegat kierował pracą poszczególnych wydziałów ZM za pośrednictwem Mieczysława Kalinowskiego, kierownika Wydziału Ogólnego[94]. Jeszcze w tym samym dniu została wydana ulotka z odezwą delegata okręgowego do ludności stolicy, w której wzywał do udzielania sobie wzajemnie pomocy w opiece nad ofiarami bombardowań[95].

W wyniku zarządzenia z 8 sierpnia utworzono Ośrodek Opieki Społecznej i Zdrowia, którego kierownictwo stanowili: Mohuczy, Foerster i Róża Kisielewska-Zakrzewska. Cywilne szpitale powstańcze znajdowały się przy ulicach: Brackiej 2, 5 i 20, Chłodnej 66, Chmielnej 26, Elektoralnej 9 i 16, Górczewskiej, Górskiego 2, 3, 5 i 6, Grzybowskiej 16, Hożej 7, 13, 37, 76 i 80, Karolkowej 5, Koszykowej 22, 28 i 37, Kruczej 15, Leszno 77, 96, 127 i 136, Ludwiki 5, Marszałkowskiej 56, 62, 68, 72, 79, 81 i 86, Mokotowskiej 46a i 55, Moniuszki 1a, Nowogrodzkiej 6, 12 i 19, Obozowej 85, Ogrodowej, Okopowej 55a, Pańskiej 34, 51, 53 i 69, Piusa 24, Płockiej 26, Powązkowskiej 31, Poznańskiej 15, Siennej 21, 26, 27, 30, 40, 43a, 45, 51, 59 i 84, Szopena 6, Śliskiej 28, 31, 51, 61 i 62, Twardej 40, Wilczej 1, 7, 16, 26, 28a i 35, Wolności 4 i 14, Wolskiej 26, 37, 52, 82 i 140, Wspólnej 2, 7, 20, 28, 30 i 39, Złotej 14, 27, 35, 58, 73 i 80, Żurawiej 24a, 29 i 31, przy zbiegu Pańskiej i Mariańskiej.

8 sierpnia opublikowano też obwieszczenie dyrektora Wydziału Pracy ODR o powszechnym obowiązku pracy. Wzywało ono osoby, które do tej pory nie były zaangażowane

---

[90] J. Marszalec, *Oddział Włodzimierza Kozakiewicza „Barrego"*, mps, kopia w zbiorach autora.
[91] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 1, poz. 3, 20 VII 1944 r. [w:] *Rzeczpospolita...*, b.p.
[92] Dziennik Ustaw RP, cz. III, nr 2, poz. 15, 2 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*.
[93] AAN, 202/XX-6, Zarządzenie w sprawie tymczasowej organizacji rejonowych delegatur rządu w Warszawie, k. 61; *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 258–260.
[94] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 379, Pismo okręgowego delegata z 4 VIII 1944 r.
[95] *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 35–36.

w walce, do włączenia się w uruchamianie zakładów pracy, prowadzenie kuchen, opiekę nad rannymi, porządkowanie gruzów, chowanie poległych, kolportaż prasy[96]. Już następnego dnia ukazała się w „Komunikacie Informacyjnym" odezwa dyrektora Wydziału Zdrowia i Opieki ze szczegółowymi wytycznymi do prowizorycznego grzebania zwłok[97]. W tym samym „Komunikacie Informacyjnym" opublikowano zarządzenie dyrektora Wydziału Kwaterunkowego o zakwaterowaniu bezdomnych[98].

Powołano również cywilnego komisarza aprowizacyjnego, którym został Franciszek Dederka („Pieniążek")[99]. Jego siedziba mieściła się w gmachu Gebethnera i Wolffa. W powstańczej Warszawie funkcjonowały kuchnie RGO, ale także powstające doraźnie kuchnie prywatne. Według niepełnych danych kuchnie cywilne znajdowały się przy ulicach: Hożej 9 i 19, Koszykowej 37, Kruczej 5 i 6, Miedzianej 5, Wspólnej 7 i 31, Złotej 58 (Rejonowa Kuchnia Społeczna DR), Żurawiej 17.

Powstał także Inspektorat Propagandy, na którego czele stał Jerzy Braun („Kulczycki"), a jego zastępcą był Stefan Fleszar[100]. Biuro inspektoratu mieściło się przy ulicach Sienkiewicza 2, Boduena 5 i Widok. Inspektoratowi podlegali rejonowi, blokowi i domowi referenci propagandy[101]. Zadaniem tych ostatnich było prowadzenie „propagandy szeptanej", referenci rejonowi składali tygodniowe sprawozdania o nastrojach ludności[102]. Pierwsza konferencja referentów rejonowych odbyła się 17 sierpnia, a stawili się na nią: Stanisław Kauzik („Dołęga"), Zbigniew Kunicki („Brzeski"), Jerzy Braun, „Sarmata" i – jako jedyny referent rejonowy – przedstawiciel Powiśla Stanisław Wąsowicz („Dubicki", „Dubiecki"). Złożył on sprawozdanie ze swojej działalności, natomiast Stanisław Kauzik przedstawił wytyczne dalszej pracy propagandy. W kolejnym zebraniu, 19 sierpnia, poza wyżej wymienionymi brali udział: Porowski („Mazowiecki"), „Stefan", „Wiktor" – referent rejonu Śródmieście, „Henryk Dunin" – referent rejonu III. Okręgowy delegat omówił organizację pionu propagandy państwowej, podczas gdy referenci zdali szczegółowe sprawozdania ze swoich prac oraz zaprezentowali zamierzenia i plany. Podsumowując konferencję, Kauzik przedstawił wytyczne dalszej pracy[103].

W końcu sierpnia przy ODR powołano Komitet Opieki nad Dziełami Kultury i Sztuki[104]. Z projektem zorganizowania ochrony dóbr kultury wystąpił 22 sierpnia Eugeniusz Jeleniewski[105]. Komitet miał przeprowadzić rejestrację obiektów mających podlegać zabezpieczeniu oraz sporządzić spis obiektów zniszczonych i wywiezionych z kraju. Dla sprawnego przeprowadzenia prac komitet miał składać się z dziewięciu referatów: rękopisów,

---

[96] Obwieszczenie dyrektora Wydziału Pracy z 8 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 55–56.

[97] Odezwa dyrektora Wydziału Zdrowia i Opieki z 5 VIII 1944 r., opublikowana 9 sierpnia w „Komunikacie Informacyjnym" [w:] *ibidem*, s. 61–62.

[98] Zarządzenie dyrektora Wydziału Kwaterunkowego z 7 VIII 1944 r., opublikowane 9 sierpnia w „Komunikacie Informacyjnym" [w:] *ibidem*, s. 63.

[99] G. Górski, *Krajowa Rada Ministrów...*, s. 114.

[100] Według powojennych zeznań Jerzego Brauna z 1 II 1951 r. (AIPN, 0259/45, t. 2, k. 264–265) Biuro Prasy i Propagandy, zorganizowane około 10 sierpnia, miało funkcjonować do 6 września. W pracy pomagała Braunowi żona Hanna oraz Halina Adamowicz.

[101] J. Braun, *Unioniści w Powstaniu Warszawskim*, „Chrześcijanin w świecie" 1984, nr 131/132, s. 126.

[102] AAN, 202/III-174, k. 18–18a.

[103] WIH, III/100/14, Sprawozdanie z konferencji referentów rejonowych, k. 11.

[104] Komunikat PAT z 31 VIII 1944 r. [w:] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 684.

[105] AAN, 202/VII-3, Opieka nad zabytkami kultury i sztuki, k. 5–8.

druków, malarstwa, antyków, rzeźb i pomników, sztuki teatralnej, sztuki kościelnej, architektury zabytkowej i sztuki ludowej.

Działalność ODR trwała do upadku powstania. Jeszcze 3 października delegat okręgowy wydał dwa komunikaty skierowane do ludności oraz komendantów OPL[106]. Delegat okręgowy opuścił miasto wraz z ludnością cywilną 7 października 1944 r.[107]

Na Powiślu od 3 sierpnia działał Komisariat Cywilny, którego szefem został – mianowany przez kpt. Cypriana Odorkiewicza („Krybar")[108] – Konrad Sieniewicz („Sokołowski"). 9 sierpnia komisariat przekształcono w **Rejonową Delegaturę Rządu I Powiśle**, a Sieniewicz został rejonowym delegatem. Jego zastępcą, a jednocześnie kierownikiem wydziału bezpieczeństwa, był Stefan Kaczorowski („Wojciech Laryssa") z SP[109]. Biuro składało się z dziesięciu wydziałów, a mieściło się przy ul. Tamka 48[110], zaś od połowy sierpnia przy ul. Kopernika 15. Niedaleko, przy ul. Tamka 36, mieścił się punkt rejestracyjny dla poszukujących zaginionych[111].

Wydziałowi administracyjnemu i sekretariatowi podlegało szesnaście komisariatów blokowych. Wydział bezpieczeństwa składał się z pięciu referatów: ogólnego, informacji politycznej, przestępczości i obozów, legitymacyjnego[112], rekwizycji i zabezpieczenia mienia. Podporządkowany był mu komisariat PKB i Straż Obywatelska. Wydział propagandy wydawał „Barykadę Powiśla", rozprowadzał otrzymaną prasę, organizował koncerty. Referentem propagandowym był Wąsowicz. Wydział aprowizacji, kierowany przez Władysława Psarskiego („Jastrzębiec")[113], składał się z referatów: ogólnego, rekwizycji i zabezpieczeń, magazynów. Wydział opieki społecznej tworzyły referaty: kwaterunkowy, kuchen społecznych i opieki społecznej. Wydział zdrowia i higieny organizował pomoc w tym zakresie dla mieszkańców Powiśla. W cywilnej służbie sanitarnej byli czynni: Tadeusz Rakowiecki, Stanisław Krauze, Józef Kubiak („Andrzej")[114], Piotr Zborowski i Ludwik Juszkiewicz. Wydział pracy zapewniał codziennie elektrowni brygadę liczącą 80 osób, natomiast 30 osób pracowało na rzecz wojska. Wydział techniczny podzielony był na działy: budowlany, warsztaty i hydrotechniczny. Wydział przeciwpożarowy i OPL miał za zadanie organizowanie samoobrony budynków i straży ogniowej. Kierownikiem OPL był Tadeusz Zwoliński. Wydział przemysłowy tworzyli inspektorzy: przemysłu, handlu i rzemiosła oraz terenowy[115].

---

[106] S. Wachowiak, *Czasy które przeżyłem*, s. 268–269.
[107] A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 132.
[108] Cyprian Odorkiewicz był jednocześnie kierownikiem Biura Dzielnicowego Zarządu Miasta Północ.
[109] W. Bartoszewski, *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1989, s. 194.
[110] *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 92.
[111] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 647.
[112] Kierownikiem referatu legitymacyjnego był „Burza" – *Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944. Służby w walce*, red. R. Śreniawa-Szypiowski, Warszawa 1994, s. 119.
[113] „Barykada Powiśla", nr 12, 18 VIII 1944 r., s. 1 (nekrolog) – tu informacja o pełnieniu funkcji zastępcy kierownika wydziału aprowizacji oraz o śmierci w nocy z 17 na 18 sierpnia; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 563.
[114] Był głównym chirurgiem w szpitalu polowym w zakładach „Alfa-Laval" przy ul. Smulikowskiego – M. Wiśniewska, M. Sikorska, *Szpitale powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991, s. 83.
[115] K. Sieniewicz, *Odcinek cywilny powstańczego Powiśla. Wspomnienia Delegata Rejonu I*, „Chrześcijanin w świecie" 1984, nr 131/132, s. 151–160; A. de Michelis, A. Rudniewska, *Pod rozkazami „Konrada". Pierwsza monografia III Zgrupowania Obwodu Warszawskiego AK*, Warszawa 1993, s. 265–268.

Rejonowa delegatura funkcjonowała do 6 września 1944 r., kiedy Powiśle upadło w wyniku ataku Niemców.

Rejonowa Delegatura Rządu II Śródmieście-Północ obejmowała zajęte przez powstańców tereny na wschód od ul. Marszałkowskiej, ograniczone ulicami Nowy Świat, Al. Jerozolimskie, Królewską[116]. Jej kierownikiem był mjr N.N. („Wiktor") urzędujący przy placu Napoleona[117], a pod koniec sierpnia zastąpił go Piotr Perkowski („dr Puławski"), który urzędował przy ul. Brackiej 23. Działem zabezpieczeń mienia kierował Jan Chrzan, a działem budowy studzien – Mieczysław Idzikowski i Jerzy Palewski. Dla zapewnienia bezpieczeństwa utworzono oddział pod dowództwem Leszka Kossowskiego[118]. Na terenie działania rejonowej delegatury znajdował się X komisariat PKB przy ul. Szpitalnej 10. Kierownikiem komisariatu był Jerzy Sadowski, ranny 6 sierpnia, a jego zastępcą Edward Malinowski, ranny 3 sierpnia[119]. Przy ul. Chmielnej 7 mieścił się punkt rejestracyjny dla poszukujących zaginionych[120].

Rejonowa Delegatura Rządu III Śródmieście-Północ obejmowała zajęte przez powstańców tereny na zachód od ul. Marszałkowskiej. Delegatem rejonowym był Józef Fabijański („Brzozowski"), a jego zastępcami byli Stefan Sendłak („Kalinowski")[121] i Górnicki („Sokół"). Biura mieściły się przy ul. Śliskiej 6/8, a następnie przy ul. Złotej 59. Tuż obok, przy ul. Złotej 59a, znajdował się punkt rejestracyjny poszukujących zaginionych[122]. Pracownikiem biura była Krystyna Molge. Utworzono następujące referaty: ogólny, aprowizacji, opieki społecznej, mieszkaniowy, straży pożarnej, bezpieczeństwa. Referat aprowizacji miał dwa magazyny: na ul. Żelaznej 43 – kierownik N.N. („Lis") i na ul. Złotej 59a – kierownik N.N. („Ber"). Na terenie podległym rejonowej delegaturze funkcjonowała kuchnia wydająca posiłki dla 8 tys. uchodźców[123]. Uruchomiono także kaszarnię[124]. Referatem straży pożarnej kierował kpt. Józef Boguszewski („Szczerbiec"), a jego zastępcą był por. Leonard Górecki („Gwiazdor"). Podlegały im cztery oddziały straży pożarnej[125]. Antoni Radwan dowodził oddziałem I zakwaterowanym przy ul. Złotej 63, M. Michałowicz, pchor. Bronisław Bielecki – oddziałem II przy ul. Złotej 37, por. S. Witold – oddziałem III przy ul. Chmielnej, ppor. Jan Korzybski – oddziałem IV[126]. Na czele referatu opieki społecznej stał N.N. („Wacław"). Współpracowano z przychodnią lekarską, którą kierowali Stanisław Branicki i Adam Jarmoliński. W cywilnej służbie sanitarnej działał Władysław Serafin[127]. Referentem bezpieczeństwa był N.N. („Lewanda")[128],

---

[116] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 644.
[117] *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 92.
[118] P. Perkowski, *Fragmenty relacji z działalności muzyków i tymczasowej Delegatury Warszawa-Północ* [w:] *ibidem*, t. 1, cz. 2, s. 251–255.
[119] AAN, 202/II-33, Wykaz strat, k. 88a.
[120] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 647.
[121] Stefan Sendłak (1889–1978), członek PS i SOB, a od 1943 r. PPS-WRN, czynny w akcji „Żegoty", po wojnie do 1948 r. w PPS – K. Dunin-Wąsowicz, *Sendłak Stefan* [w:] *PSB*, t. 36, s. 265–266.
[122] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 647.
[123] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 381, Pismo „Brzozowskiego" z 3 IX 1944 r., k. 8.
[124] *Ibidem*, Pismo „Brzozowskiego" z 5 IX 1944 r., k. 9.
[125] *Ibidem*, Pismo „Brzozowskiego" z 1 IX 1944 r., k. 6.
[126] A. Jaworski, J.E. Wilczur, *Strażacka wierność...*, s. 202, 204.
[127] S. Sendłak, *Fragment wspomnień o działalności Delegatury Rejonowej Śródmieście-Północ* [w:] *Ludność cywilna...*, t. 1, cz. 2, s. 255–265.
[128] AAN, 202/II-33, k. 59.

a współpracował z nim N.N. („Jelonek") ze służby śledczej. Podlegały im cztery referaty: informacji politycznej, dowodów tożsamości, ochrony mienia, przestępczości i obozów. Od 28 sierpnia kierownictwo referatu przejął Aleksander Kaczyński („Pomian"). Na terenie podległym rejonowej delegaturze działały VI i VIII komisariaty PKB[129]. Kierownikiem komisariatu VI był por. Lucjan Gawroński („Jan Zawojna"), jego trzema zastępcami byli: aspirant N.N. („Zawiła"), aspirant Kazimierz Czapski („Mieczysław Ryś")[130] i aspirant N.N. („Edward Zieliński"), oddziałem kobiecym kierowała Maria Niedziałkowska („Emka Krystyna")[131]. W komisariacie pracował m.in. starszy posterunkowy Stefan Białkowski („Borsuk"), który został ranny 26 sierpnia odłamkiem granatu w bramie domu przy ul. Miedzianej 5 (siedziba komisariatu). W wyniku odniesionej rany 27 sierpnia zmarł w szpitalu przy ul. Śliskiej 51[132]. Komisariatem VIII, mającym siedzibę przy ul. Śliskiej 52, kierował podkomisarz N.N. („Mieczysław Savari"), jego zastępcami byli aspiranci: N.N. („Zbigniew Wilkosz") i N.N. („Mieczysław Ikar"). Oddziałem bojowym PKB dowodził Jan Rycelski („Diabeł"), a instruktorem był N.N. („Mieczysław Rdzeń"). Oddziałem kobiecym kierowała N.N. („Kuba Wiśniewska"), a jej zastępczynią była Anna Gorgas („Maria Podłogowska"). Znane są nazwiska kilku członków PKB z tego rejonu: pchor. Bogdan Bernaś („Majewski"), kpr. Józef Iwanicki („Antoni Lewandowski"), kpr. Czesław Krawczyk („Dorosz"), strz. Wiesław Newecki („Kogut"), strz. Władysław Orobczuk („Chmielewski"), strz. Eugeniusz Serwański („Okularnik"), kpr. pchor. Władysław Sut („Olszewski"), st. strz. Zdzisław Szymański („Kloc"), strz. Jerzy Wądołkowski („Kruk"), kpr. Mieczysław Wiśniowski („Mieczysław") oraz kilka pseudonimów: strz. Jerzy N.N. („Błysk") i strz. Zbigniew N.N. („Longinus")[133]. Referentem propagandy był N.N. („Henryk Dunin"). W Banku „Pod Orłami", u zbiegu ulic Jasnej i Zgoda, urzędował Cywilny Sąd Specjalny. Jego przewodniczącym od 10 sierpnia był Józef Ignacy Bielski („Prawdzic"). Zasiadali w nim sędziowie: Tadeusz Kuligowski, Mieczysław Skolimowski, Grabowski i Pilecki, jako obrońcy występowali: Marian Niedzielski, Zygmunt Nowicki, Antoni Jurkowski i Kazimierz Rudnicki, prokuratorem był Józef Namysłowski. Sąd został zlikwidowany 3 lub 4 września.

Rejonowa Delegatura Rządu IV Śródmieście-Południe. Ponieważ w pierwszych godzinach powstania nie można było nawiązać kontaktu z Józefem Stopnickim („Kwiatkowski"), przewidzianym na stanowisko delegata w tym rejonie, Adam Bień mianował Edwarda Quiriniego („Stanisław Kulesza"). Dopiero 22 sierpnia Stopnicki objął urzędowanie jako zastępca delegata[134]. Urząd rejonowego delegata składał się z dziewięciu działów: ogólnego, bezpieczeństwa i policji, świadczeń wojennych, sanitarnego, wyżywienia i za-

---

[129] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 185.

[130] Według *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powstania warszawskiego* (t. 5, s. 113) ppor. Kazimierz Czapski używał pseudonimu „Zawiła".

[131] K. Utracka, *Zgrupowanie...*, s. 84, 251, 255, 259, 263, 268, 269. W oddziale kobiecym służyły najprawdopodobniej: Irena Borkowska-Szczytnicka („Rudzka"), Kazimiera Kreczmańska-Olkowska, Wanda Piotrowska, Janina Raczyńska, Halina Sidorenko, Halina Sztucka.

[132] AAN, 202/II-33, Pismo „Jana Zawojny", k. 96; *Wielka ilustrowana encyklopedia powstania warszawskiego*, t. 4, s. 264 – tu jako Stefan N.N. („Borsuk").

[133] K. Utracka, *Zgrupowanie...*, s. 84, 209, 226, 236, 249, 252, 262, 267, 274, 276, 283, 292, 294. „Tadeusz Longinus" zdał 14 X 1943 r. egzamin na stopień oficerski PKB – AAN, 202/II-39, Rozkaz „Macieja Boryny" nr 17 z 20 X 1943 r., k. 4.

[134] Pismo „Mazowieckiego" z 17 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 124–125.

opatrzenia, techniczno-komunikacyjnego, przemysłowego, opieki społecznej, informacji i prasy[135]. 20 sierpnia zaczął się ukazywać „Dziennik Obwieszczeń Rejonowego Delegata Rządu Warszawa Południe", upowszechniający rozporządzenia oraz zalecenia władz administracyjnych[136].

Kierownikami działu ogólnego byli dr Władysław Tarło i Jerzy Ziemba. Poszczególnymi referatami kierowali: Ziemba – personalnym, dr Jerzy Jurkowski[137] i Stanisław Majewski – budżetowym i kontroli. W służbie łączności działało osiem łączniczek, w tym N.N. („Magda") i N.N. („Ewa"). Ochronę tworzyli: ppor. N.N. („Stanisław Lubelski"), st. sierż. N.N. („Stanisław Borkowski") i N.N. („Stanisław Lechicki")[138].

Kierownikiem działu opieki społecznej był Stanisław Kulesiński („K. Boczkowski"), jego zastępcami – Feliks Dąbrowski i N.N. („Krakus"), sekretarką – Józefa (Zofia) Pisarska, sekcją rekwizycji kierował Jan Dobrowolski, ekipą łącznikową Jerzy Danielewski i N.N. („Flon"), a pracowali w niej: Irena Herdegen, Zawadzka-Gajewska („Lola") i Drapalski. Działalność tego zespołu zmierzała do zapewnienia znośnych warunków życia dla około 150 tys. osób. Zorganizowano 80 kuchen, z czego 37 prowadziła RGO. Wydawały one ponad 10 tys. posiłków dziennie[139]. Dział sanitarny w połowie sierpnia zorganizował w obrębie ulic: Wspólna, Hoża, Wilcza, Mokotowska, Marszałkowska kilkanaście punktów bezpłatnej pomocy lekarskiej dla ludności cywilnej. Pomocy udzielali lekarze: Ferdynand Fenske, Józef Wacław Grott, Wilhelm Knappe, Jan Offenberg, Leon Wernic, Stanisław Ankudowicz, Zdzisław Januszewski, Zofia Glińska, Hubert Rostkowski, Janina Krzyżanowska, Bohdan Janowicz i Stefan Falkowski[140].

Działem zaopatrzenia kierował Tadeusz Krzyżanowski, jego zastępcą był Tadeusz Sołowiej, a jednym z pracowników Bużański. Działem obrony przeciwlotniczej i przeciwpożarowej kierował mjr Włodzimierz Grzymała-Grzybowski („Poraj"), z zastępcą Popielem („Jan Przekora")[141]. Kierownikiem działu informacji i prasy był Stanisław Sas, a kierowniczką kolportażu – Ziuta Kilian („Józefa").

Działem techniczno-komunikacyjnym kierował inż. Antoni Kobyliński („Prawdzic"), a pracowało tu ponadto: dwóch inżynierów, sekretarka i dwóch łączników. Biuro działu mieściło się przy ul. Wilczej 10. Kierownikiem działu świadczeń wojennych był N.N. („Wrzos"), odwołany 30 września do Komendy Głównej Korpusu Bezpieczeństwa[142]. Sekcją kwaterunkową w tym dziale kierował Zygmunt Łada[143]. Zadaniem sekcji było przydzielanie lokali dla wojska oraz dla bezdomnych. Powoływano specjalne komisje badania lokali, do których wchodzili: komendant OPL, administrator domu, członek PKB i nowy użytkownik[144]. W dziale budowy studzien pracowali: Henryk Neufeld-Kowalewski,

---

[135] Obwieszczenie rejonowego delegata z 12 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, t. 3, s. 92–93.
[136] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 677.
[137] Chodzi tu najprawdopodobniej o Jerzego Horskiego z Sekcji Kontroli Delegatury, który używał pseudonimu „Jurkowski".
[138] AAN, 202/XX-6, Projekt schematu organizacyjnego działu ogólnego z 17 VIII 1944 r., k. 17.
[139] Sprawozdanie rejonowego delegata z 28 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 201–204.
[140] Zarządzenie rejonowego delegata z 14 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, t. 3, s. 113–114.
[141] List Włodzimierza Grzybowskiego do autora z 29 IX 1996 r.
[142] AAN, 202/XX-6, Pismo płk. „Leona" z 28 IX 1944 r., k. 187.
[143] Instrukcja Zygmunta Łady w sprawie rejestracji wolnych i opuszczonych lokali z 24 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 169–171.
[144] Sprawozdanie z prac Sekcji Kwaterunkowej z 25 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 180.

Mieczysław Zakrzewski, Michał Stępień i inż. Wodziński – terenowy inspektor instalacyjny.

Dział bezpieczeństwa (i policji), którym kierował Eustachy Krak („Zoi"), mieścił się przy ul. Wilczej 11/3. Podlegała mu obwodowa komenda PKB z urzędem śledczym przy ul. Marszałkowskiej 71. Do 5 września komendantem PKB był mjr Antoni Tomczak („Zygmunt Helba")[145], a następnie Stefan Zakrzewski. Zastępcą komendanta PKB i komendantem Straży Porządkowej został Władysław Grzankowski („Prus"). Lokalne siedziby PKB mieściły się przy ul. Hożej 30 (XIII komisariat) i ul. Poznańskiej 13 (XI komisariat). PKB w tym rejonie liczył 422 osoby. Kierownikiem XI komisariatu był Antoni Siwiec („Adam Kędzierzawy", „Serafiuk"). Wydziałowi bezpieczeństwa podporządkowano również obóz odosobnienia mieszczący się w kinie „Sokół" przy ul. Marszałkowskiej 69. Komendzie PKB podlegali komendanci blokowi i domowi OPL. Działał tutaj także Cywilny Sąd Specjalny[146]. W skład działu bezpieczeństwa wchodziły sekcje, których kierownikami byli: N.N. („Janczot") – sekcja ewidencji ludności, N.N. („Mazowiecki") – karno-administracyjna, N.N. („Ryszardowski") – spraw doraźnych[147]. Według Tadeusza Myślińskiego referentem bezpieczeństwa miał być były kierownik „Stożka" w okręgu krakowskim. Najprawdopodobniej chodzi o Henryka Schuberta („Dębski", „Szczucki"). Jego łączniczką była Genowefa Łotarewicz („Ewa Ilnicka")[148]. W PKB pracowali także Józef Gumowski („Grzmot", „Ziutek") i Jan Rycelski („Diabeł", „Janer"), wcześniej należący do grupy bojowej KWP „Czyn"-„Roman" w Warszawie[149].

Dział przemysłowy, zorganizowany 12 sierpnia, składał się początkowo z sekcji produkcyjnej i zaopatrzenia. Uruchomiono pracownię krawiecką, warsztat naprawy obuwia, wytwórnię bateryjek (latarek?). Sekcja zaopatrzenia rozrosła się szybko w kilka sekcji: chemiczną, metalową, skórzaną, graficzno-papierniczą, włókienniczą[150].

Do rejonowego delegata w końcu sierpnia zgłosił się N.N. („Józef Brok"), komisarz cywilny portu z siedzibą przy ul. Solec 2. Dysponował wówczas piętnastoma pracownikami warsztatów i pięćdziesięcioma osobami z załóg taboru rzecznego[151].

Starostą grodzkim na Starym Mieście był Władysław Świdowski („Wiktor Sławski") z PPS-WRN[152]. Biuro mieściło się przy ul. Długiej 25, a podlegały mu referaty: prasowy, zdrowia i opieki społecznej, rekwizycji, pogrzebowy, PKB i służby przeciwpożarowej oraz

---

[145] Sprawozdanie placówki informacyjno-radiowej „Anna" z rozmowy z mjr. Zygmuntem Helbą z 6 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 67–68.

[146] Meldunek Wydziału Informacji BIP KG AK o PKB na terenie Obwodu Warszawa-Południe z 27 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, s. 190–192.

[147] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 186.

[148] AIPN, 398/5, z. 3, *Opracowanie Tadeusza Myślińskiego ps. „Dr. S" szefa wywiadu Delegatury Rządu w okresie okupacji*, s. 90; APP, teczka osobowa Eugeniusza Gittermana, List Genowefy Łotarewicz z 9 IV 1990 r.

[149] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 367.

[150] Sprawozdanie Działu Przemysłowego z 26 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 185–186.

[151] AAN, 202/XX-6, Pismo „Józefa Broka" z 28 VIII 1944 r., k. 40. Był on od stycznia 1940 r. żołnierzem ZWZ, a następnie komendantem portu Czerniaków w WW Obszaru Warszawskiego AK – WIH, III/28/2, Wykaz obsady personalnej WW Obszaru Warszawskiego AK, k. 10.

[152] Władysław Świdowski, ur. w 1913 r., przed 1 IX 1939 r. pracownik Komisariatu Rządu na miasto stołeczne Warszawę, w 1945 r. członek egzekutywy PPS-WRN w dzielnicy Powiśle, w 1947 r. przewodniczący Zarządu Głównego Związku Zawodowego Pracowników Rolnych i kierownik Wydziału Rolnego CKW PPS – APP, Materiały Mariana Malinowskiego, notatka „Działacze WRN w Delegaturze" z 14 IX 1950 r.; L. Fajer, *Żołnierze Starówki. Dziennik bojowy kpt. Ognistego*, Warszawa 1957, s. 39.

obrony przeciwlotniczej. W cywilnej służbie sanitarnej czynni byli: Stefan Wąsowski, Korytowski, Otto, Ludwik Majewski, Żyłwiński, Hałaciński. Przy ul. Hipotecznej 3 m. 30 mieścił się punkt rejestracyjny dla poszukujących zaginionych[153]. Bezpieczeństwo zapewniała dowodzona przez kpt. Aleksandra Kaczyńskiego („Pomian") kompania IV batalionu Milicji PPS. Kaczyński pełnił jednocześnie funkcję kierownika referatu bezpieczeństwa i porządku publicznego rejonowej delegatury. Straż pożarna, rozmieszczona początkowo przy ul. Nalewki 3, następnie przy ul. Długiej, była dowodzona przez mjr. Zbigniewa Borowego[154].

13 sierpnia powołano do życia Ekspozyturę Starostwa Warszawa-Północ–Żoliborz, obejmującą tereny podległe XXVI komisariatowi policji, z Robertem Froelichem („A. Góral") na czele[155]. Biuro ekspozytury składało się z referatów: prawnego, opieki społecznej, zdrowia, aprowizacji, pomocy budowlanej i kulturalno-oświatowego[156]. W skład starostwa wchodzili: Stanisław Tołwiński („Tata"), Jan Topiński i Jerzy Ruszowski[157]. Obywatelską Strażą Bezpieczeństwa kierował Miedziejewski, a jego zastępcą był mjr rez. Stefan Truchim. Siedziby Straży Bezpieczeństwa mieściły się przy ul. Suzina i placu Inwalidów, a kierownikiem kancelarii był Józef Feldman[158]. Komendantem PKB i kierownikiem wydziału bezpieczeństwa był Zygmunt Robakiewicz. Siedzibę miał przy ul. Bytomskiej 4[159]. Jego zastępcami zostali: Teodor Zieliński („Teodor") z Milicji PPS, por. Czarski („Październierski") z PKB i mjr Truchim z OSB. Działały Cywilny Sąd Specjalny oraz Komisja Sądząca[160]. Przewodniczącym CSS był Otton Wecsile, sędziami: Antoni Ilinicz, Tomaszunas i Józef Łaszkiewicz, prokuratorem zaś Michał Reszewicz („Julian Rzęsa"). Kierownikiem referatu kulturalno-oświatowego był Andrzej Nowicki[161]. Referat aprowizacji miał swoją siedzibę przy ul. Krasińskiego 16/140[162]. W służbie zdrowia działali m.in. dr Emilia Bilewicz (ul. Mickiewicza 37) i Stefan Biełojow[163].

Komisarzem do spraw ludności cywilnej na Mokotowie był od 20 sierpnia por. rez. Kazimierz Ejsmond („Marian")[164], a od 27 sierpnia Antoni Hanebach („Antoni Gruby")[165], poszczególnymi działami kierowali: N.N. („Jacek Niebora") – ogólnym, N.N. („Stefan") – aprowizacji, N.N. („Wojciech") – bezpieczeństwa, N.N. („Alfred") – opieki społecznej, płk N.N. („Gozdawa") – sanitarnym, inż. N.N. („Marian Odyniec") – biurem ds. nadzoru

---

[153] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 655.
[154] A. Jaworski, J.E. Wilczur, *Strażacka wierność...*, s. 184.
[155] Według Janusza Marszalca (*Ochrona porządku...*, s. 188) Robert Froelich rozpoczął działalność na Żoliborzu już 5 sierpnia.
[156] Obwieszczenie nr 1 o powołaniu, organizacji i kompetencjach Ekspozytury Starostwa Warszawa-Północ z 13 VIII 1944 r. [w:] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 113–114.
[157] J. Ruszowski, *Kilka wspomnień z lat wojny i okupacji* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 2, s. 219.
[158] Józef Feldman (1899–1946), historyk, prof. UJ, do września 1943 r. ukrywał się jako Józef Sokołowski we Lwowie i Starym Samborze, następnie w Warszawie, po powstaniu w Kalwarii Zebrzydowskiej, od 1945 r. ponownie prof. UJ i członek PAU – K. Lepszy, *Feldman Józef* [w:] *PSB*, t. 6, s. 396–397.
[159] J. Dunin-Wąsowicz, *Wspomnienie* [w:] *Ludność cywilna...*, t. 1, cz. 2, s. 151.
[160] Pismo „A. Górala" z 23 VIII 1944 r. [w:] *ibidem*, t. 2, s. 167–168.
[161] J. Jaworska, *Sztuka w okresie Powstania* [w:] *Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944...*, s. 174.
[162] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 696.
[163] *Ludność cywilna...*, t. 2, s. 250–251.
[164] Według *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powstania warszawskiego* (t. 5, s. 158) por. Kazimierz Eyssmond („Marian") poległ 16 IX 1944 r.
[165] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 188.

nad majątkiem państwowym i opuszczonym. W cywilnej służbie sanitarnej działała Maria Zaorska. Biuro Hanebacha znajdowało się przy ul. Krasickiego 15. Siedziba PKB na Mokotowie mieściła się przy ul. Odolańskiej 5[166].

Kierownikiem ekspozytury Urzędu Komisarza na Dolny Mokotów był N.N. („Jan Wierzba")[167]. Obejmowała ona tereny podległe XX i XXI komisariatom PKB.

Poza strukturami delegatury w czasie powstania znaleźli się liczni jej pracownicy, odcięci od swoich macierzystych komórek organizacyjnych. Podjęli oni działalność w różnych oddziałach wojskowych. W placówce „Anna" BIP KG AK, działającej przy ul. Marszałkowskiej 62, pracował Władysław Bartoszewski („Teofil") z komórki więziennej Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury. Placówka ta wydawała biuletyn „Wiadomości z Miasta i Wiadomości Radiowe". Innymi pracownikami tej komórki byli wicedyrektor Departamentu Opieki Społecznej Wacław Szubert („Wirski") oraz Stanisław Michałowski („Małecki") z kierownictwa „Zachodu"[168]. W kolportażu wydawnictw BIP zatrudniony był m.in. Czesław Zadrożny („Mykita"), były kierownik wydziału bezpieczeństwa ODR Wołyń[169]. Także w redagowaniu licznie wydawanych pism różnych ugrupowań politycznych brali udział pracownicy delegatury. Na Starym Mieście pismo ludowców „Żywią i bronią" redagował były delegat okręgowy na Wołyniu Kazimierz Banach, po przejściu redakcji na Żoliborz pracował tam dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury Czesław Wycech oraz zastępca dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych Wacław Januszewski[170]. Na Starym Mieście organ SP „Kurier Stołeczny" redagowali okręgowy delegat na Polesie Ignacy Barski oraz Jan Hoppe, członek komisji opiniodawczej przy Departamencie Informacji i Prasy. Centralny organ PPS-WRN „Robotnik" redagowali Zygmunt Zaremba („Marcin"), członek RJN i komisji opiniodawczej przy Departamencie Informacji i Prasy, oraz Adam Obarski, zastępca okręgowego delegata na miasto Warszawę.

Nie zabrakło także pracowników delegatury w walce zbrojnej. Pracownik „Zachodu" i Departamentu Spraw Zagranicznych Zbigniew Czeczot-Gawrak („Nowina") dowodził plutonem 111 w zgrupowaniu „Róg" na Powiślu. Po odniesieniu ran redagował z innym pracownikiem „Mocy" Władysławem Minkiewiczem („Rudzki") „Komunikat Informacyjny Zgrupowania III"[171]. Także na Powiślu brali udział w walkach N.N. („Stefan") i N.N. („Zygmunt"), strażnicy z komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego Delegatury[172]. W zgrupowaniu mjr. Włodzimierza Zawadzkiego („Bartkiewicz") walczyli żołnierze oddziału dyspozycyjnego delegatury „Podkowa" pod dowództwem kpt. Bolesława Kontryma („Żmudzin"). Mobilizacja oddziału „Podkowa" nastąpiła 1 sierpnia przy placu Dąbrowskiego 2/4. Stawiło się około 30 żołnierzy[173]. Tutaj walczył też syn Bolesława Kontryma,

---

[166] W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 650.
[167] *Ibidem*, s. 694–695.
[168] W. Bartoszewski, *Warto być przyzwoitym. Teksty osobiste i nieosobiste*, Poznań 1990, s. 82–83; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy w Powstaniu* [w:] *Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944...*, s. 142.
[169] G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy w Powstaniu*, s. 140.
[170] J. Jarowiecki, J. Myśliński, A. Notkowski, *Prasa polska w latach 1939–1945*, s. 134, 138.
[171] Z. Czeczot-Gawrak, *MSZ, wojna, okupacja – garść wspomnień* [w:] *ZET w walce...*, s. 527–528.
[172] W. Grabowski, *Łączność rządu RP...*, s. 73.
[173] J. Tucholski, *Powracali nocą*, Warszawa 1988, s. 221.

Władysław („Gustaw")[174]. W szeregach batalionu „Łukasiński" do końca sierpnia znaleźli się pracownicy Departamentu Informacji: Edmund Męclewski („Andrzej"), Stefan Trzciński („Juliusz"), Tadeusz Trzciński („Fred"), Jan Cegłowski („Maciej"), Eugeniusz Kobieracki, Wanda Lipska („Basia"), Halina Lipska-Kozioł („Ola"), Adam Pohl-Karski („Kuba"), Wanda Rafalska („Nata"), Stanisława Szenic-Wilczyńska („Kasia"), Zygmunt Wojciechowski („Piotr"), sekretarka zastępcy okręgowego delegata na Śląsk Eugenia Kolbusz-Trzcińska („Ewa") oraz Juliusz Kolipiński („Bartek")[175]. W kompanii por. Jana Piotrowskiego („Lewar") walczył do 20 sierpnia Wojciech Winkler, szef KWC na województwo warszawskie, awansowany 1 października 1944 r. na podporucznika[176].

W czasie powstania delegatura poniosła znaczne straty personalne. Zginęli dyrektorzy departamentów: Pracy i Opieki Społecznej – Stefan Mateja, Przemysłu i Handlu – Bolesław Rutkowski oraz kierownik Sekcji Kontroli Stanisław Peszyński. Podobny los spotkał wielu pracowników, m.in. Tadeusza Semadeniego z Departamentu Sprawiedliwości i prof. Andrzeja Tretiaka, dyrektora programowego Polskiego Radia.

[174] AIPN, 024/7119, Ankieta personalna z 24 IV 1953 r., k. 8–11.
[175] B. Ziółkowski, *Batalion...*, s. 71–72, 74, 77–78, 81–85.
[176] List Wojciecha Winklera do autora z 25 VIII 1989 r. Po 20 sierpnia Winkler przeszedł do pracy w delegaturze i współpracował z Józefem Kwasiborskim oraz Stefanem Korbońskim.

8

DELEGATURA RZĄDU PO UPADKU POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

Działalność Delegatury Rządu od października 1944 r. do marca 1945 r.

Przed opuszczeniem stolicy naczelne władze Polskiego Państwa Podziemnego ustaliły punkty spotkania poza miastem: Podkowa Leśna (kościół), Grodzisk Mazowiecki, Skierniewice, Piotrków Trybunalski. Na ostatnim posiedzeniu Krajowej Rady Ministrów w powstańczej Warszawie (2 października) ustalono, że delegatura rozpocznie prace poza miastem 9 października o godzinie 12[1]. Jednocześnie Rada Jedności Narodowej przyjęła opracowany przez Stefana Korbońskiego projekt dalszej działalności Delegatury Rządu[2].

Jako pierwszy z naczelnych władz delegatury dotarł do Milanówka 5 października 1944 r. Adam Bień („Walkowicz"). Spotkał tutaj Kazimierza Banacha („Linowski")[3] i Stanisława Mierzwę („Słomka"). Należeli oni do tymczasowego kierownictwa ruchu ludowego, które powstało w pierwszych dniach września, a obecnie podjęło próbę stworzenia ogólnokrajowego ośrodka kierowniczego konspiracji. Wcześniej w Zalesiu Dolnym u prof. Wacława Borowego odbyło się zebranie, w którym brali udział: Jan Matłachowski („Ostoja") i Leon Mirecki z SN, Banach z SL, Jan Jacek Nikisch z „Ojczyzny" i przedstawiciel socjalistów. Zebrani postanowili stworzyć nowy ośrodek kierowniczy na wypadek likwidacji przez Niemców dotychczasowego. Na delegata wybrano jednego z pracowników delegatury, który posługiwał się pseudonimem „inż. Jesionowski"[4]. Według Jerzego Horskiego pseudonimu takiego używał Wincenty Spaltenstein z ODR Śląsk[5]. Według materiałów „Niku" natomiast był to inspektor powiatów ODR Warszawa-województwo, inż. leśnik Zygmunt Łukaszewicz[6], który działał w okolicach Warszawy w czasie powstania

---

[1] AAN, 429/1, Protokół posiedzenia KRM z 2 X 1944 r., k. 33.

[2] K. Pużak, *Wspomnienia...*, Paryż 1977, s. 107. Sam Stefan Korboński (*Polskie Państwo Podziemne...*, s. 209) opisuje planowane rozlokowanie nieco inaczej: „Delegat Jankowski, KRM i przewodniczący RJN Pużak w Krakowie, Komenda Główna AK w Częstochowie, zaś członkowie RJN i pracownicy departamentów bądź w Krakowie, bądź w miejscowościach rozlokowanych wzdłuż Elektrycznej Kolei Dojazdowej (EKD), a więc w Otrębusach, Pruszkowie, Komorowie, w Leśnej Podkowie, Milanówku i Grodzisku".

[3] Kazimierz Banach wyszedł z Warszawy 22 sierpnia wraz z oddziałami mjr. Alfonsa Kotowskiego („Okoń"). Towarzyszyli mu: Stanisław Koter, Tadeusz Ilczuk, Grażyna Dąbrowska – J. Stępień, *Relacja o działaniach powstańczych VIII Rejonu powiatu warszawskiego Armii Krajowej w sierpniu–wrześniu 1944 r.*, „Biuletyn GKBZpNP IPN" 1994, t. 37, s. 91, 130.

[4] *Leon Mirecki prawnik, działacz polityczny*, „Słowo Narodowe" 1990, nr 12, s. 3.

[5] Jego tożsamość nie została ostatecznie udowodniona. W dotychczasowych publikacjach raz jest mowa o delegacie na województwo warszawskie (SPP, MSW, t. 16, Depesza z kraju odebrana w Londynie 9 X 1944 r., k. 246), według innych przekazów (A. Wojtas, *Działalność polityczna ludowców...*, cz. 2, s. 194) miał to być delegat na powiat Błonie.

[6] AIPN, 00231/99, t. 4, Ankieta personalna Zygmunta Łukaszewicza opracowana przez MBP, k. 280. Zgodnie z tą ankietą Łukaszewicz, będący drugim zastępcą kierownika komórki leśnej w Departamencie Rolnictwa, miał od połowy 1943 r. pełnić także funkcję inspektora w ODR Warszawa-województwo. Wcześniej, od 1939 r., miał działać w konspiracji OW, ZWZ i AK jako mjr „Maciej".

warszawskiego i czasowo zastępował okręgowego delegata przebywającego w Warszawie. „Inż. Jesionowski", używający ponadto pseudonimów „Inżynier" i „inż. Mazurkiewicz", pełnił też czasowo funkcję zastępcy delegata rządu na kraj. Przekazywał fundusze na opiekę społeczną, oświatę, Biuro Ziem Nowych i Sekcję Spraw Zagranicznych. W czasie swojego urzędowania rozdysponował kwotę 327 800 zł jako zastępca delegata rządu oraz 1400 tys. zł i 4040 dolarów jako zastępca okręgowego delegata[7].

W pierwszych dniach października członkowie RJN: Mierzwa, Aleksander Zwierzyński, Nikisch oraz siedmiu przedstawicieli stronnictw politycznych podpisali depeszę do Londynu, w której domagali się zatwierdzenia „Jesionowskiego" na stanowisko czwartego zastępcy delegata rządu RP na kraj[8]. O tym, że akcja ta przybrała poważne rozmiary, świadczy objęcie działu informacji w tym ośrodku przez prof. Zygmunta Wojciechowskiego („Piotr")[9]. Profesor Wojciechowski stał się faktycznym kierownikiem Departamentu Informacji poza Warszawą. Prowadzenie Wydziału Dokumentacji Departamentu powierzył Edwardowi Serwańskiemu. W kierownictwie wydziału pracowali: Stanisława Romanowska, jej siostra „Bronisława" i brat Jan. Siedziba mieściła się w Brwinowie. Wydział miał ponadto pięć ośrodków: w Milanówku – kierował nim N.N. („Jerzy"), Brwinowie – Maria Marchut, Pruszkowie – prof. dr Bożena Stelmachowska i dr Wanda Brzeska, Grodzisku – Bożena N.N., Podkowie Leśnej – Zbigniew N.N. i Irena Trawińska[10]. Działalność tej komórki trwała co najmniej do stycznia 1945 r., kiedy to w Brwinowie zostały ukryte materiały dotyczące zbrodni niemieckich popełnionych w Warszawie.

Akcja została przerwana po pojawieniu się w Milanówku najpierw Adama Bienia, a później delegata i jego pozostałych zastępców. Już 7 października Bień i „Jesionowski" informowali rząd RP w Londynie: „Krajowa Rada Ministrów, Rada Jedności Narodowej i Departamenty Delegatury są w trakcie wychodzenia z Warszawy. Minister Walkowicz jest już poza Warszawą i objął urzędowanie jako pierwszy zastępca Wicepremiera. Współpraca z Jesionowskim i Linowskim oraz łączność z wszystkimi okręgami nawiązana, kontakt do Walkowicza przez radiostację nadającą"[11].

Oprócz udziału w odtwarzaniu kierownictwa ruchu ludowego, Adam Bień prowadził prace organizacyjne w ramach delegatury. W Podkowie Leśnej Wschodniej odnalazł mieszkającą tam przy ul. Sosnowej szyfrantkę delegatury Jadwigę Rużyłło-Pawłowską („Krystyna"), co umożliwiło prowadzenie korespondencji radiowej szyfrem delegatury. Następnie nakazał Leopoldowi Rutkowskiemu zorganizowanie łączności z poszczególnymi komórkami delegatury. Mniej więcej tydzień po Bieniu do Milanówka przybyli: Jan Stanisław Jankowski, Kazimierz Pużak („Bazyli"), Stanisław Jasiukowicz, Zygmunt Zaremba i Franciszek Białas. Wówczas to Bień przekazał urzędowanie delegatowi, który 21 października informował Londyn: „Od półtora tygodnia jestem poza Warszawą. KRM

---

[7] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „Akwarium" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 92–93.

[8] SPP, MSW, t. 16, Depesza z kraju odebrana w Londynie 9 X 1944 r., k. 246. Depeszę, poza Mierzwą, Zwierzyńskim i Nikischem, podpisali: „Dobrowolski" z PPS, Kazimierz Banach i Stanisław Kasperlik („Sielecki") z SL, Jan Matłachowski i Leon Mirecki z SN, „Maksym" z SP, Zdzisław Jaroszewski („dr Jan") z „Ojczyzny".

[9] *Ibidem*, Depesza Zygmunta Wojciechowskiego nr 186 z 3 X 1944 r., k. 243.

[10] AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 12 IV 1948 r., k. 28–29; *ibidem*, Protokół przesłuchania Edwarda Serwańskiego z 26 VIII 1949 r., k. 74–75.

[11] SPP, MSW, t. 16, Depesza „Walkowicza" i „Jesionowskiego" nr 190 z 7 X 1944 r., k. 250.

jest już w komplecie. W najbliższych dniach zwołuję Komisję Główną RJN. Część członków RJN wraz z przewodniczącym Bazylim odnalazła się, część została ewakuowana gdzieś dalej. Wszelkie prowizoryczne zastępstwa normalnych władz zniosłem. Łączność z okręgami nawiązana"[12]. Kilka dni wcześniej, 18 października, delegat rządu wydał komunikat skierowany do społeczeństwa. Wzywał w nim obywateli RP: „aby karnie i posłusznie podporządkowali się nadal – tak jak dotychczas – jedynym legalnym władzom Państwa Polskiego: Panu Prezydentowi Rzeczypospolitej, Rządowi Rzeczypospolitej, Krajowej Radzie Ministrów oraz wszystkim pochodzącym od nich władzom"[13].

Inicjatywa z „Jesionowskim" nie była jedyną próbą przejęcia kierownictwa konspiracji krajowej. Podobny ośrodek powstał na wschód od Wisły. Jego kierownictwo tworzyli: Witold Bieńkowski („Dr Kalski"), Jan Dec („Piotrowski", „Pazur") z SL i Tadeusz Rek, wiceprzewodniczący Rady Pomocy Żydom. Ośrodek ten wysłał kurierów do okręgowych delegatur: białostockiej, lwowskiej, wileńskiej, lubelskiej i do Siedlec. W połowie października podjęto próbę zorganizowania Polskiej Organizacji Niepodległościowej. Kierownikiem akcji wojskowej został w niej ppłk Janusz Prawdzic-Szlaski („Borsuk"), komendant Okręgu Nowogródek, szefem łączności radiowej – por./kpt. Zygmunt Kulczycki („Olgierd"), kierownikiem organizacyjnym – Bolesław Piasecki[14], a Bieńkowski miał objąć stanowisko komisarza do spraw cywilnych. Funkcjonowała ta quasi-delegatura bez zgody i zezwolenia delegata, który 10 listopada 1944 r. wysłał depeszę: „Na terenach zajętych przez Sowiety żaden delegat nie został wysłany. Dr Kalski jest samozwańcem"[15]. Działalność ośrodka ustała po aresztowaniu w grudniu 1944 r. Bieńkowskiego i Reka oraz wielu innych członków PON[16].

Po nawiązaniu łączności z Londynem RJN i KRM kontynuowały w miarę normalną działalność. Z aparatu delegatury – poza już wymienionymi – zjawili się w Milanówku: Antoni Pajdak, Stefan Korboński, Stanisław Kauzik, Stanisław Tabisz, Kazimierz Kobylański, Tadeusz Miklaszewski, Stanisław Miklaszewski, Stefan Szwedowski, Czesław Wycech, Wacław Schayer, Władysław Minkiewicz i Roman Knoll. Wobec nieobecności wywiezionego do Niemiec Stefana Pawłowskiego, kierownictwo Biura Prezydialnego objął Leopold Rutkowski („Muszyński"). Sprawował urząd do aresztowania 13 kwietnia 1945 r. w Krakowie[17]. W komórce tej pracowało wówczas od ośmiu do dziewięciu osób, w tym dyrektor, zastępca, pięciu referentów i dwie–trzy łączniczki[18]. Najprawdopodobniej w marcu 1945 r. do biura został przeniesiony prawie cały pozostały jeszcze personel Wydziału Bezpieczeństwa („Oko") DSW[19]. Być może miało to miejsce w kwietniu, kiedy po aresztowaniu Rutkowskiego kierownikiem biura został Tadeusz Miklaszewski („Nilski").

Sekcja Finansowo-Budżetowa pod kierunkiem Wincentego Bryi („Halski") liczyła dziesięć osób, w tym pięć na etatach: kierownik, zastępca, skarbnik, buchalter oraz

---

[12] *Ibidem*, Depesza „Sobola" nr 148 z 21 X 1944 r., k. 192.
[13] „Rzeczpospolita Polska", 20 X 1944, s. 1.
[14] A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990, s. 149–150 – autorzy nie wspominają, by Piasecki należał do PON przed aresztowaniem w nocy z 11 na 12 XI 1944 r.
[15] SPP, MSW, t. 16, Depesza „Sobola" nr 157 z 10 XI 1944 r., k. 205.
[16] „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 78–92.
[17] AIPN, 00231/157, t. 2, Protokół przesłuchania Leopolda Rutkowskiego z 9 VIII 1945 r., k. 12.
[18] *Ibidem*, t. 1, Budżet delegatury za styczeń–luty 1945 r., k. 168; *ibidem*, Budżet delegatury za listopad–grudzień 1944 r., k. 169; *ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „500/P" za okres od 1 VIII 1944 r. do 31 V 1945 r., k. 181–185.
[19] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „510/W" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 72.

kierownik biura. W początkach 1945 r. doszli jeszcze: łączniczka E. oraz pracownik „Kreska”[20]. Najważniejszym zadaniem sekcji było odzyskanie pieniędzy pozostawionych w skrytkach w Warszawie. Poważnym problemem było wprowadzenie do obiegu przez nowe władze złotych „lubelskich” (tzw. bierutek) drukowanych w Moskwie. Zgodnie z dekretem z 6 stycznia 1945 r. każda osoba mogła wymienić na nowe banknoty 500 zł „młynarek”[21]. Sekcja w końcu grudnia 1944 r. miała zgromadzoną w Milanówku, Krakowie, Piotrkowie Trybunalskim i Częstochowie następującą gotówkę: 4 827 935 zł „młynarek”, 910 750 dolarów, 580 dolarów złotych, 10 funtów złotych, 635 rubli złotych oraz 276 600 marek[22]. 28 lutego 1945 r. w wymienionych czterech miejscach znajdowało się: 5 119 251 zł „młynarek”, 293 869 zł „lubelskich”, 585 220 dolarów, 580 dolarów złotych, 10 funtów złotych, 635 rubli złotych oraz 221 400 marek. Od 16 października 1944 r. do końca lutego 1945 r. z funduszy delegatury sprzedano 346 135 dolarów, za które uzyskano 67 277 542 zł „młynarki”, oraz 7670 dolarów za 1 132 820 zł „lubelskich”. Dolary sprzedawano na czarnym rynku za pośrednictwem specjalnych agentów, którzy pobierali prowizję w wysokości 1 punktu procentowego. W Milanówku działało wówczas czterech agentów, w tym dwóch („H. 1” i „G. 3”) czynnych jeszcze przed powstaniem, w Krakowie było czterech, w Częstochowie od dwóch do czterech, a w Piotrkowie Trybunalskim jeden[23].

W Sekcji Kontroli, pod nieobecność kierownika, pracowali: Zbigniew Heidrich („Osiński”) – zastępca kierownika, Adam Kowalski („Lewandowski”) – II zastępca, referenci: Jerzy Horski („Drucki”), Lubomir Plebański („Chełmoński”) i Bogdan Beuth[24]. W trakcie obrad RJN 15–16 grudnia 1944 r. w Piotrkowie Trybunalskim na stanowisko kierownika sekcji wysunięto Wacława Januszewskiego („Kochanowski”) – objął je w styczniu 1945 r.[25] Także w tym miesiącu mianowano III zastępcę kierownika sekcji N.N. („Baryła”, „Brodniewicz”). Miał kierować wydziałem III i kontrolować Departament Obrony Narodowej „i przybudówki”[26]. Sekretariat sekcji mieścił się w Podkowie Leśnej Wschodniej przy ul. Jeleniej 8. Sekretarką była wówczas Irena Karls („Wanda”), a łączniczkami Lucyna Słubicka („Maria”) i Stefania Rudnicka[27]. W kwietniu 1945 r. skrzynka kontaktowa sekcji mieściła się w budce spożywczej „Pod szóstką” przy ul. Głównej w Podkowie Leśnej Głównej[28].

Milanówek stał się też siedzibą Departamentu Spraw Wewnętrznych, a jego dyrektor Stefan Korboński zamieszkał w Podkowie Leśnej. Z uwagi na straty personelu w powstaniu

---

[20] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „700” za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 113.

[21] A.L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945–2001)*, Kraków 2001, s. 16–17.

[22] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 238.

[23] *Ibidem*, k. 244–245.

[24] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „710” za okres od 15 X do 30 XI 1944 r., k. 338; *ibidem*, Sprawozdanie „710” za okres od 1 do 31 XII 1944 r., k. 340.

[25] W. Grabowski, *Rada Jedności Narodowej – parlament Polskiego Państwa Podziemnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 2, s. 83.

[26] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „710”, k. 173. Z protokołu posiedzenia kierownictwa „Niku” z 24 III 1945 r. wynika, że był oczekiwany na tym posiedzeniu, ale się nie pojawił. W dalszych protokołach, aż do 29 VIII 1945 r., nie ma o nim mowy – *ibidem*, Protokoły posiedzeń kolegium „710” od 19 III do 29 VIII 1945 r., k. 124–136.

[27] *Ibidem*, Protokół przesłuchania Adama Kowalskiego z 17 IV 1950 r., k. 427–429; *ibidem*, Protokół przesłuchania Adama Kowalskiego z 16 IV 1950 r., k. 437. Według sprawozdania „710” za okres od 1 I do 28 II 1945 r. (*ibidem*, k. 341) maszynistką była „U.”, a łączniczkami „M.” i „R.”

[28] *Ibidem*, Pismo „Lewandowskiego” z „710” do „500/P” z 7 IV 1945 r., k. 118.

oraz w wyniku wywiezienia do obozów praktycznie przestały funkcjonować wydziały: Inspekcji, Ogólny i Administracyjny. Prace Wydziału Samorządowego uległy ograniczeniu, zatrudniał wówczas tylko dwie osoby, a w maju 1945 r. został zlikwidowany. Cały personel DSW liczył w lutym 1945 r. dziewiętnastu pracowników, a w końcu kwietnia już tylko dziewięciu. Wydział Bezpieczeństwa po upadku powstania miał trzech pracowników. Rozbudowano go w grudniu 1944 r., ale już w marcu 1945 r. prawie cały personel został przekazany do Biura Prezydialnego. Natomiast w DSW stworzono nowy wydział liczący czterech pracowników etatowych i jednego opłacanego ryczałtem.

Departament Informacji i Prasy, nadal pod kierownictwem Stanisława Kauzika, działał w dwóch ośrodkach: w okolicach Warszawy i w Krakowie, gdzie m.in. znalazł się Stanisław Ziemba, szef PAT. Pierwszy numer „Rzeczpospolitej Polskiej" po powstaniu ukazał się z datą 20 października. Przynosił komunikat wicepremiera o podjęciu działalności przez KRM i RJN.

W październiku Adam Bień miał przyjąć rezygnację Feliksa Zadrowskiego ze stanowiska dyrektora Departamentu Sprawiedliwości[29]. Brak wiadomości o wyznaczeniu nowego dyrektora. I jest to chyba informacja myląca. Od listopada 1944 r. do lutego 1945 r. na etacie departamentu pozostawało osiemnastu–dwudziestu pracowników. W okresie popowstaniowym prowadzili m.in. akcję pomocy, ze specjalnego funduszu, dla sędziów i prokuratorów, organizowali także wywiezienie z Warszawy ksiąg hipotecznych[30].

Jednym z ważniejszych zadań, przed jakimi stanęły władze konspiracyjne, było niesienie pomocy wysiedlonym mieszkańcom Warszawy[31]. Działalność tę prowadził Departament Opieki Społecznej pod kierownictwem Franciszka Białasa. Niemcy utworzyli dla uchodźców obozy przejściowe w Ursusie i Pruszkowie. Przeszło przez nie 350 617 osób. Z tego 153 810 wywieziono na roboty do Rzeszy, 167 752 rozmieszczono w dystryktach warszawskim, radomskim i krakowskim, a 25 926 chorych zwolniono. Około 3 tys. osób pozostawiono do wykonania niezbędnych prac w Warszawie oraz przy pracach likwidacyjnych[32].

Departament Komunikacji miał na etacie sześć osób: dyrektora, zastępcę, szefa sekcji organizacyjnej, szefa sekcji utrzymania kolei, jego zastępcę i sekretarza[33]. Departament Likwidacji Skutków Wojny liczył dziesięciu pracowników[34]. W Departamencie Robót Publicznych i Odbudowy pracowało nadal osiem osób[35].

Departament Oświaty i Kultury liczył łącznie 45–47 osób. Czynne były wszystkie jego wydziały, z wyjątkiem planowania. Od października 1944 r. do lutego 1945 r. na opiekę społeczną wydano: 8 900 500 zł „młynarek", 92 560 zł „lubelskich" oraz 27 770 marek. W tym samym okresie na działalność podstawową departamentu wydano: 19 016 685 zł „młynarek", 92 500 zł „lubelskich" i 19 870 marek. Od grudnia 1944 r. utracono łączność

---

[29] A. Bień, *Bóg jest wyżej...*, s. 125.

[30] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „520/S" za okres od 1 VII 1944 r. do 30 VI 1945 r., k. 193–194.

[31] Apel RJN i KRM z 18 X 1944 r. do ludności w sprawie niesienia pomocy wysiedlonym warszawiakom [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 432–433; APP, t. Archiwum Departamentu Prezydialnego DR, Pismo „Sieleckiego" z „Ojczyzny" do przewodniczącego RJN z 15 XI 1944 r., k. 2.

[32] *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 833.

[33] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „590/K" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 312.

[34] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „580/L" za okres od 1 VII 1944 r. do 28 II 1945 r., k. 308.

[35] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „610/OD" za okres od 1 VIII 1944 r. do 12 II 1945 r., k. 305.

z okręgami: Białystok, Polesie, Wilno i Wołyń. W pozostałych okręgach pracowało jeszcze czterdzieści osób[36].

Niezwykle ważnym zadaniem stało się mianowanie nowego dowódcy Armii Krajowej. Co prawda gen. Tadeusz Komorowski („Bór") przed udaniem się do niewoli niemieckiej przekazał dowództwo AK gen. Leopoldowi Okulickiemu („Niedźwiadek"), ale wzbudziło to pewne wątpliwości w Londynie. Przez cały październik i listopad trwała wymiana depesz w tej sprawie pomiędzy krajem a rządem. Delegat rządu, poparty przez RJN, opowiadał się zdecydowanie za mianowaniem gen. Okulickiego dowódcą AK[37].

Przedłużające się targi w tej sprawie dały sposobność działaczom ludowym do przedłożenia Okulickiemu żądania zgody na: utworzenie w delegaturze Departamentu Spraw Wojskowych, likwidację i przekazanie do delegatury agend Biura Informacji i Propagandy KG AK, mianowanie szefem sztabu i zastępcą dowódcy AK Franciszka Kamińskiego, komendanta Batalionów Chłopskich. W wyniku rozmów Okulicki zgodził się na utworzenie Departamentu Obrony Narodowej. Jak już wcześniej wspomniano, powstał on w listopadzie–grudniu 1944 r., a jego szefem został Jerzy Michalewski („Jerzy")[38]. Sprawa formalnego zatwierdzenia Okulickiego ciągnęła się nadal i dopiero 21 grudnia 1944 r. prezydent RP podpisał jego nominację[39]. Niemniej już miesiąc wcześniej, 28 listopada, gen. bryg. „Niedźwiadek" wydał jako dowódca AK rozkaz nr 1. Pisał w nim: „Wierzę głęboko, że wojna ta – rozpoczęta przeciw zbrodniczemu barbarzyństwu Niemiec – nie może się zakończyć tryumfem zła. Zwyciężyć musi i na pewno zwycięży Prawda i Sprawiedliwość – a przez to zwycięży Polska"[40].

9–18 października toczyła się w Moskwie konferencja, podczas której delegacja polska (Stanisław Mikołajczyk, Tadeusz Romer, Stanisław Grabski) została postawiona przez władze ZSRR przed żądaniem uznania linii Curzona za granicę państwową. Na nic zdały się protesty rządu polskiego i szukanie pomocy w Stanach Zjednoczonych. Rezultatem była dymisja Mikołajczyka (24 listopada). Nowym premierem został Tomasz Arciszewski z PPS, przybyły z kraju w ramach „Mostu". Swoje argumenty Mikołajczyk przekazał do kraju w depeszy z 28 listopada 1944 r. Pisał w niej, że nie może brać dalszej odpowiedzialności za politykę, „która może się skończyć: 1) okrojeniem Polski na wschodzie i utrzymaniem granic 1939 r. na zachodzie, 2) całkowitym skomunizowaniem Polski przez Rząd Lubelski po jego uznaniu i zajęciu całego terenu Polski przez podjęcie próby walki z niekomunistyczną Polską i duszą narodu w Kraju przez nowy Rząd Polski, 3) uniemożliwieniem mi nawet obrony Lwowa i zagłębia naftowego"[41].

Pod wpływem wiadomości o dymisji Mikołajczyka Adam Bień na naradzie kierownictwa ruchu ludowego zgłosił wniosek, zaakceptowany przez zebranych, o ustąpienie członków stronnictwa z delegatury[42]. Dymisja rządu Mikołajczyka spowodowała konieczność ponownych nominacji dla członków KRM. Już 29 listopada nowy premier Tomasz

---

[36] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „620/OK" za maj–czerwiec 1945 r., k. 283–286.
[37] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, Londyn 1981, s. 123–124.
[38] BZNO, 15355/II, A. Bień, *Wspomnienia okupacyjne*, mps, s. 155–156.
[39] Depesza prezydenta RP do delegata rządu z 21 XII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 444.
[40] „Rzeczpospolita Polska", 25 XII 1944, s. 14.
[41] A. Kołodziejczyk, *Depesza Stanisława Mikołajczyka do Delegata Rządu Jana Stanisława Jankowskiego z 28 listopada 1944 r. o przyczynach dymisji gabinetu*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30, s. 212.
[42] A. Bień, *Bóg jest wyżej...*, s. 128.

Arciszewski podpisał je i 16 grudnia 1944 r. przekazał informację o tym do kraju[43]. Nominacje zostały przyjęte i jeszcze tego samego dnia wicepremier i ministrowie: Bień, Pajdak i Jasiukowicz wystosowali do premiera depeszę z potwierdzeniem[44].

7 listopada 1944 r. odbyło się zebranie Komisji Głównej RJN, na które przybyli: Zwierzyński („Oleśnicki"), Zaremba („Marcin"), Urbański („Rzewuski"), Bagiński („Dąbrowski"), Czarnowski („Czernik"), Jankowski, Jasiukowicz („Opolski"), Pajdak („Traugutt"), Bień („Walkowicz") i Okulicki[45]. Wobec spodziewanej ofensywy Armii Czerwonej podjęto decyzję o podziale aparatu delegatury: większa jego część (wraz z delegatem) miała pozostać na miejscu i pozwolić objąć się ofensywą, natomiast mniejsza – pozostawać jak najdłużej na terenach zajętych przez Niemców[46]. Na czele tej mniejszej grupy miał stanąć prawdopodobnie Korboński. W połowie listopada Nikisch wystosował w imieniu „Ojczyzny" do przewodniczącego RJN wniosek o zwołanie posiedzenia plenarnego rady. Proponował zmianę liczby osób biorących udział w obradach do jednego przedstawiciela z każdej partii politycznej. Takie rozwiązanie miało umożliwić udział w bieżących pracach RJN przedstawicielom wszystkich reprezentowanych w niej organizacji[47].

15–16 grudnia 1944 r. toczyły się obrady RJN. Na miejsce spotkania obrano klasztor Bernardynów w Piotrkowie Trybunalskim. Na obrady stawili się: Jankowski, Bień, Pajdak, Jasiukowicz, Pużak („Seret"), Bagiński, Mieczysław Jakubowski („Ozima"), Urbański, Czarnowski i Okulicki[48]. Byli również obecni dyrektorzy trzech departamentów delegatury (Informacji i Prasy, Opieki Społecznej, Spraw Wewnętrznych), którzy złożyli sprawozdania ze swoich prac. Stroną techniczną kierował delegat łódzki Piotr Rychlik. W czasie obrad, które dotyczyły głównie sytuacji w Londynie, ludowcy wysunęli tezę o konieczności powrotu Mikołajczyka do rządu. Omawiano również sprawę granicy wschodniej. Wszyscy byli przeciwni uznaniu linii Curzona, proponując jako podstawę do ustalenia jej przebiegu spis ludności z okresu międzywojennego. Zajmowano się także sprawami organizacyjnymi. Na stanowisko kierownika Sekcji Kontroli został wysunięty Wacław Januszewski z SL, dotychczasowy zastępca dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych i – mimo sprzeciwu Jasiukowicza – zatwierdzony. Wobec braku widoków na porozumienie z władzami sowieckimi rozważano koncepcję podziału aparatu na dwie części. Większość, w tym delegat i KRM, miała pozostać na miejscu i „dać się zagarnąć ew[entualnej] ofensywie sowieckiej"[49]. Natomiast mniejsza „ekspozytura zachodnia" miała najdłużej – jak to byłoby możliwe – pozostawać pod okupacją niemiecką. Po utracie kontaktu z delegatem ekspozytura ta miała podlegać bezpośrednio rządowi RP w Londynie.

---

[43] *Depesza J.S. Jankowskiego do Z. Berezowskiego z 28 XII 1944 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 14.
[44] Depesza z 16 XII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 443–444. Dalszy ciąg korespondencji w tej sprawie: *Depesza T. Arciszewskiego z 2 I 1945 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 24.
[45] *Protokół posiedzenia Komisji Głównej RJN z dn. 7 XI 1944 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 8–13.
[46] SPP, MSW, t. 16, Depesza „Sobola" nr 162 z 27 XI 1944 r., k. 215–216.
[47] APP, t. Archiwum Departamentu Prezydialnego DR, Pismo „Sieleckiego" z 15 XI 1944 r., k. 5.
[48] *Protokół posiedzenia Komisji Głównej RJN z dn. 15 i 16 XII 1944 r. odbytego w Piotrkowie*, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 22–32.
[49] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza alarmowa „Sobola" nr 162 z 27 XI 1944 r.

W październiku–grudniu 1944 r. zachodziły dalsze zmiany w obsadzie kierownictwa departamentów. Dyrektorem Departamentu Likwidacji Skutków Wojny na miejsce Bogdana Domosławskiego, wywiezionego po powstaniu do Niemiec, został Władysław Leśniewski. Nie zjawił się także Jan Uchman, kierownik komórki łączności radiowej Biura Prezydialnego, i wobec tego łączność z Londynem pozostawała w rękach Korbońskiego[50], dysponującego radiostacją wydobytą z Warszawy już po powstaniu. Radiotelegrafistami byli „Janek" i „Michał"[51]. Używano w tym okresie radiostacji nr 58 (58 las) i nr 46, pracujących na Kielecczyźnie. Łączność z rządem RP w Londynie utrzymywała także radiostacja nr 61 będąca w dyspozycji ODR Kraków. Trwały ponadto przygotowania do kolejnej operacji „Most" – zabrania z kraju Wincentego Witosa oraz płk. Romana Rudkowskiego („Rudy")[52]. Te zamierzenia nie zostały zrealizowane.

18 grudnia 1944 r. na posiedzeniu KRM w Piotrkowie Trybunalskim obradowano nad utworzeniem nowej organizacji konspiracyjnej. Generał Okulicki ujawnił istnienie organizacji „Nie". Jej statut został opracowany w połowie stycznia 1945 r.[53] Miała to być organizacja wojskowa, posiadająca nadbudowę polityczną, tworzoną przez przedstawicieli stronnictw[54]. Najprawdopodobniej dysponowano już wówczas wytycznymi przekazanymi przez władze państwowe w Londynie[55], które wskazywały na konieczność utworzenia przez delegata rządu, w porozumieniu i przy pomocy komendanta głównego AK „Polski Zachodniej", specjalnej sieci konspiracyjnej. Do jej budowania mieli być wybierani działacze podziemia odznaczający się dużą odpornością na trudne warunki przewidywanej okupacji sowieckiej. Zadaniem sieci miało być: oddziaływanie na społeczeństwo w duchu zachowania idei niepodległości nawet w wypadku zerwania łączności z rządem, dostarczanie rządowi wiadomości o sytuacji panującej w kraju, udzielanie pomocy materialnej i zorganizowanie samopomocy społecznej. Rząd podtrzymywał prawo organizacji konspiracyjnej do samoobrony oraz dawał wytyczne do zachowania się społeczeństwa pod okupacją. Wskazywał także na konieczność tworzenia rezerw celem uzupełnienia organizacji działającej na terenach już zajętych przez Armię Czerwoną.

Prawdopodobnie właśnie wtedy opracowano projekt powołania Komisji Wojskowej RJN[56]. Miało to być „ciało opiniodawcze" przy Departamencie Wojskowym, służące koordynowaniu działań organizacji niepodległościowych i Sił Zbrojnych w Kraju. W skład komisji mieli wejść przedstawiciele stronnictw zasiadających w RJN oraz przedstawiciele innych organizacji niepodległościowych, które uznawały władze państwowe i stawiały sobie za cel pełną suwerenność i niepodległość Polski. Zadania Departamentu Wojskowego, kierowanego przez Jerzego Michalewskiego, były następujące: 1) zatwierdzanie planu akcji samoobrony, opracowanego wspólnie z komendantem organizacji wojskowej,

---

[50] Zob. depesze do Londynu nr 195 z 14 II 1945 r. i nr 198 z 21 II 1945 r., „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 18–19.

[51] APP, t. Archiwum Departamentu Prezydialnego DR – podpisy „Janka" i „Michała" stwierdzające czas nadania na depeszach.

[52] Depesza „Warty" do bazy nr 11 z 1 XII 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 443.

[53] A. Bień, *Wspomnienia okupacyjne*, s. 161; *Statut „Nie"*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 99, s. 228–234.

[54] A. Chmielarz, *Epilog Armii Krajowej*, s. 326.

[55] SPP, MSW, t. 51, Wytyczne organizacji specjalnej sieci konspiracyjnej na terenie Polski pod okupacją niemiecką z 16 XI 1944 r., k. 346.

[56] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 6, Notatka na temat Komisji Wojskowej RJN, k. 1.

2) ustalenie zasad organizacyjnych i działania Sił Zbrojnych w Kraju, 3) zatwierdzanie oraz kontrola budżetu wojskowego, 4) przygotowywanie wniosków awansowych i odznaczeniowych, 5) opieka nad inwalidami i chorymi z czasów konspiracji, rodzinami poległych oraz wojskowymi wracającymi z niewoli, 6) prowadzenie propagandy wojskowej[57].

Po grudniowych obradach piotrkowskich władze podziemne rozjechały się: Jankowski i Pużak pozostali w dotychczasowym miejscu, Okulicki i Kamiński udali się do Częstochowy, miejsca stacjonowania KG AK, natomiast Jasiukowicz i Pajdak wyjechali do Krakowa. W Milanówku przebywali wówczas: Korboński, Stanisław Wójcik, Banach, Józef Chaciński, Zwierzyński, Rutkowski i Knoll[58].

19 stycznia 1945 r. gen. Okulicki rozwiązał Armię Krajową. W konspiracji mieli pozostać dowódcy oraz ścisłe sztaby wraz z siecią łączności. Działać mieli nadal „w porozumieniu z aparatem delegata rządu"[59]. Jak pisał do podwładnych komendant Okręgu Radom płk Jan Zientarski („Ein"), w warunkach nowej okupacji działalność konspiracyjna powinna być nastawiona na odbudowę niepodległości kraju oraz ochronę ludności[60].

Już po zajęciu terenów podwarszawskich przez wojska radzieckie 23 i 25 stycznia 1945 r. odbyło się posiedzenie RJN zwołane przez Adama Bienia. Na obrady nie przybył przewodniczący RJN Pużak, mimo że został zawiadomiony o terminie przez łączniczkę Weronikę Olesińską („Agnieszka")[61]. W depeszy wysłanej po obradach, podpisanej przez Bienia, Bagińskiego, Kwasiborskiego i Czarnowskiego, poddano krytyce rząd Arciszewskiego i zażądano jego ustąpienia oraz powołania rządu „o pełnym autorytecie w Kraju i u aliantów". Wotum nieufności dla rządu zgłosiła również „Ojczyzna", która żądała powrotu Mikołajczyka[62].

Pod koniec stycznia w Piotrkowie Trybunalskim Pużak dowiedział się od Józefa Niećki, że „Stronnictwo Ludowe ustosunkuje się wobec Rządu Tymczasowego pozytywnie"[63]. Po tym oświadczeniu wyraźnie rysowała się możliwość rozpadu dotychczasowego kierownictwa konspiracji. 25 stycznia premier Arciszewski i minister spraw wewnętrznych Zygmunt Berezowski wysłali do delegata depeszę, w której stwierdzali: „Zważywszy całość sytuacji politycznej i położenie, w jakim wobec postępującej ofensywy sowieckiej znajdujecie się, Rząd stanął na stanowisku, że Delegat Rządu, Krajowa Rada Ministrów, aparat Delegatury, delegaci wojewódzcy i powiatowi, podobnie jak Rada Jedności Narodowej oraz zarządy Stronnictw, ujawniać się nie powinny. [...] Liczymy się z ciężkimi warunkami pracy i egzystencji, jakie czekają kraj"[64]. Cenzura brytyjska, wprowadzona w grudniu 1944 r., wykreśliła ostatnie zdanie:

---

[57] *Ibidem*, Zakres działania Departamentu Wojskowego ustalony przez Komisję Główną RJN, k. 5.

[58] A. Bień, *Bóg jest wyżej...*, s. 129.

[59] *Prawdziwa historia...*, t. 3, s. 2444.

[60] Rozkaz komendanta Okręgu Radom z 25 I 1945 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 455; A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik...*, s. 399–400.

[61] Na posiedzeniu Komisji Głównej RJN 17 II 1945 r. Kazimierz Pużak wyjaśnił, że nie mógł przybyć na zebranie z powodu trudności komunikacyjnych. W drodze z Krakowa odbył ponadto konferencję z „delegatami okręgów zachodnich i Komendantem AK" – *Protokół posiedzenia Komisji Głównej RJN, odbytego 17 II 1945 r. oraz 19, 21 i 24 lutego*, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 33.

[62] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 251–252.

[63] K. Pużak, *Wspomnienia...*, Paryż 1977, s. 125.

[64] SPP, MSW, t. 17, Depesza Zygmunta Berezowskiego nr 103 z 26 I 1945 r., k. 188; W. Grabowski, *Delegatura Rządu...*, il. 134.

„niemniej jednak nie może ustać na terenie całej Polski działalność zmierzająca do odbudowania niepodległości i uchronienia ludności od grożącej zagłady". Fragment ten znalazł się natomiast w depeszy skierowanej do Okulickiego[65].

Podczas konferencji w Jałcie 4–11 lutego 1945 r. wielkie mocarstwa uzgodniły powołanie w Polsce Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (miał nim być zreorganizowany Rząd Tymczasowy), który wszyscy obradujący zobowiązali się uznać. Sprawom konferencji jałtańskiej poświęcono obrady KRM i RJN 15 lutego w Podkowie Leśnej. Występujący wówczas Kazimierz Bagiński stwierdził, że ludowcy nie mogą dalej pozostawać w RJN. Kolejne obrady toczyły się 21–22 lutego także w Podkowie Leśnej. RJN, pomimo jednostronności uchwał jałtańskich, postanowiła je przyjąć, „pragnąc w nich widzieć w dzisiejszej rzeczywistości możliwość ratowania niepodległości Polski, uniknięcia dalszego niszczenia Narodu oraz stworzenia podstawy do organizacji własnych sił i do prowadzenia przyszłej samodzielnej polityki polskiej"[66]. Przedstawiciele RJN: Jankowski, Mierzwa i Bagiński udali się do Witosa, lecz wizyta nie przyniosła żadnych wskazań co do dalszego postępowania. Na posiedzeniu KRM 23 lutego zapadła decyzja o opublikowaniu kolejnego numeru „Rzeczpospolitej" (poprzedni ukazał się z datą 25 grudnia 1944 r.), zawierającego uchwałę RJN w sprawie konferencji krymskiej oraz rozkaz o rozwiązaniu AK. Podjęto także, nie zakończoną, dyskusję nad reorganizacją władz konspiracyjnych[67].

27 lutego premier w depeszy do delegata stwierdził, że KRM może ujawnić się po powstaniu Rządu Tymczasowego, ale z pozostawieniem w konspiracji zastępstwa[68]. Sprawa ta była o tyle istotna, że już w początkach marca na naradzie kierownictwa ruchu ludowego w Warszawie podjęto decyzję o ujawnieniu stronnictwa 1 kwietnia, o czym rząd w Londynie został poinformowany w depeszy z 9 marca[69]. Nieco wcześniej, bo 28 lutego, Pużak i Zaremba informowali Londyn o decyzji podjęcia jawnej działalności przez PPS[70]. Również SP i SN przygotowywały się do ujawnienia. W trakcie spotkania ich przedstawicieli w Brwinowie 8 marca zostali aresztowani przez NKWD Jan Hoppe z SP i Zwierzyński z SN. 3 marca została aresztowana sekretarka delegatury Wanda Modlibowska[71].

26 marca 1945 r. zebrała się Komisja Główna RJN. Przedmiotem jej obrad było zaproszenie na rozmowy, które od przedstawiciela Armii Czerwonej płk. Pimienowa otrzymali w formie listu delegat i gen. Okulicki za pośrednictwem Stanisława Piękosia („Skała") i Zbigniewa Makush-Woronicza z PAL[72]. W obradach brała udział cała KRM (poza Pajdakiem) oraz Pużak, Jaworski, Józef Stemler-Dąbski i gen. Okulicki. Na obrady

---

[65] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 236.

[66] „Rzeczpospolita Polska", nr 1, marzec 1945 r., s. 1; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 219; Uchwała RJN w sprawie konferencji jałtańskiej z 22 II 1945 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 460–461; *Historia sejmu polskiego*, t. 2, cz. 2: A. Ajnenkiel, *II Rzeczpospolita*, Warszawa 1989, s. 262.

[67] *Protokół z posiedzenia KRM z dnia 23 II 1945 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1993, nr 1, s. 67.

[68] SPP, MSW, t. 51, Depesza Tomasza Arciszewskiego i Zygmunta Berezowskiego nr 349 z 27 II 1945 r., k. 356.

[69] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 322.

[70] A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988, s. 205; *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 328–329.

[71] Informacje Wandy Modlibowskiej dla autora; H. Matuszewicz, J. Łopuszański, *Wanda Modlibowska...*, s. 320 – tu data aresztowania 4 III 1945 r.

[72] W. Minkiewicz, *Mokotów...*, s. 22–27. Tekst listu w: *Prawdziwa historia...*, t. 3, s. 2517–2518.

nie przybył aresztowany sekretarz RJN Bolesław Biega, którego zastąpił Tadeusz Miklaszewski („Nil")[73]. Najprawdopodobniej wówczas, przygotowując się do rozmów, przedstawiciele poszczególnych stronnictw politycznych sporządzili notatki zawierające: historię stronnictwa, strukturę organizacyjną, prasę partyjną (w tym także tajną, wydawaną w czasie okupacji), sposób ujawnienia stronnictwa oraz oddziałów wojskowych, listę członków aresztowanych w okresie zajmowania ziem polskich przez Armię Czerwoną[74].

Wstępne rozmowy toczyły się od 17 marca, dnia spotkania płk. Pimienowa z delegatem rządu, a ich tematem było ujawnienie się stronnictw. 18 i 20 marca kontynuowano je z udziałem przedstawicieli SL, SN i SP. Ustalono, że w celu konsultacji z rządem RP udadzą się do Londynu wraz z delegatem rządu przedstawiciele wszystkich czterech stronnictw. Rosjanie mieli zapewnić transport lotniczy w obie strony[75].

Na zebraniu RJN 26 marca uzgodniono, że udział w delegacji weźmie gen. Okulicki, który zasadniczo był temu przeciwny, ale pod wpływem delegata zmienił zdanie[76]. Mianował wówczas swoim następcą płk. dypl. Jana Rzepeckiego. 27 marca do Pruszkowa udali się: delegat rządu, przewodniczący RJN i dowódca AK. Na ten sam dzień, na godzinę 16, ustalono następne posiedzenie RJN. Trzej wyżej wymienieni już nie przybyli na nie. Po obiedzie w kwaterze płk. Pimienowa zostali przewiezieni do Włoch, a następnie na Pragę i 28 marca zamiast do Londynu polecieli do Moskwy.

Zebrani w tym czasie w Warszawie przedstawiciele stronnictw, pomimo ostrzeżeń, udali się w następnym dniu do Pruszkowa, by podążyć w ślad za delegatem do Moskwy. Dołączono do nich – aresztowanego wcześniej – Aleksandra Zwierzyńskiego.

Uwięzieni zostali: delegat rządu Jankowski, jego zastępcy: Bień, Pajdak i Jasiukowicz, dowódca AK Okulicki, przewodniczący RJN Pużak oraz przedstawiciele stronnictw: Zwierzyński, Zbigniew Stypułkowski i Kazimierz Kobylański – SN, Bagiński i Mierzwa – SL, Chaciński i Urbański – SP, Czarnowski i Stanisław Michałowski – SD, a także pracownik Departamentu Informacji i Prasy mający być tłumaczem, Józef Stemler-Dąbski. W procesie toczącym się przed Kolegium Wojskowym Sądu Najwyższego ZSRR 21 czerwca 1945 r. zapadły następujące wyroki: gen. Okulicki – 10 lat więzienia, Jankowski – 8 lat, Bień – 5 lat, Jasiukowicz – 5 lat, Pużak – 1,5 roku, Bagiński – 1 rok, Zwierzyński – 8 miesięcy, Czarnowski – 6 miesięcy, Mierzwa, Stypułkowski, Chaciński, Urbański – 4 miesiące. Uniewinnieni zostali: Michałowski, Kobylański i Stemler-Dąbski, zaś Pajdak w osobnym procesie został skazany na 5 lat więzienia[77]. Trzech z wówczas osądzonych nie wróciło już do Polski. Pełnomocnik rządu Jankowski zmarł 13 marca 1953 r. w więzieniu we Włodzimierzu nad Klaźmą. Wcześniej, 22 października 1946 r., w więzieniu w Moskwie zmarł Jasiukowicz, a 24 grudnia tr. zmarł tragicznie gen. Okulicki.

---

[73] K. Pużak, *Wspomnienia...*, Paryż 1977, s. 136; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 116.

[74] APP, t. Archiwum Departamentu Prezydialnego DR, Notatka bez daty, k. 4.

[75] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 357–358.

[76] P. Kołakowski, *Sowiecki kontrwywiad...*, s. 27.

[77] Szerzej na ten temat: E. Duraczyński, *Generał Iwanow zaprasza. Przywódcy podziemnego państwa polskiego przed sądem moskiewskim*, Warszawa 1989; *Proces szesnastu. Dokumenty NKWD*, oprac. A. Chmielarz, A.K. Kunert, Warszawa 1995.

Działalność Delegatury Rządu od marca do lipca 1945 r.

Już 30 marca 1945 r. Stanisław Kauzik i Tadeusz Miklaszewski alarmowali Londyn o braku wiadomości o przywódcach Polskiego Państwa Podziemnego, którzy udali się na konferencję z gen. płk. Iwanowem. Jednym z tematów konferencji miały być warunki ujawnienia się stronnictw politycznych „i ekspozytur życia podziemnego"[78]. 31 marca Stefan Korboński wysłał podobną depeszę o uwięzieniu kierownictwa Polski Podziemnej. Sytuacja była trudna, o ile bowiem gen. Okulicki mianował swojego następcę, o tyle ani delegat, ani członkowie RJN tego nie uczynili[79].

W czasie gdy w Moskwie toczyło się śledztwo przeciwko uwięzionym, w kraju przystąpiono do reorganizacji podziemia. Już 7 kwietnia zebrała się w Warszawie zdekompletowana RJN. Na posiedzenie przybyli: Korboński jako dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych delegatury, Józef Haydukiewicz („Limanowski") z SN, Stanisław Wójcik („Kwaśniak") z SL, Józef Kwasiborski („Niemira") z SP, Zygmunt Kapitaniak („Stanisław") ze Zjednoczenia Demokratycznego, z PPS-WRN zamiast nieobecnego Zaremby był nieznany z nazwiska „zastępca do spraw prasowych". Podczas obrad postanowiono odbudować RJN przez dokooptowanie nowych członków. W sprawach organizacyjnych podjęto decyzję o przekazaniu bieżącego kierownictwa delegatury mecenasowi Korbońskiemu. Natomiast aparat delegatury zamierzano zredukować, pozostawiając jedynie departamenty: Spraw Wewnętrznych, Informacji i Prasy, Pracy i Opieki Społecznej, Biuro Prezydialne, Biuro Ziem Nowych, Sekcję Finansowo-Budżetową i Sekcję Kontroli[80]. Sytuacja jednak stawała się coraz bardziej dramatyczna. W kwietniu w Krakowie został aresztowany Leopold Rutkowski[81].

11 kwietnia 1945 r. premier Arciszewski przekazał Korbońskiemu pełnomocnictwo rządu do kierowania bieżącymi sprawami delegatury[82]. Nieco później, 27 kwietnia, premier i Zygmunt Berezowski, minister spraw wewnętrznych, zwrócili się do Korbońskiego o przedstawienie jej aktualnego stanu organizacyjnego. W tym mniej więcej czasie powstał raport, w którym pisano: „U większości funkcjonariuszy panuje przekonanie, że jej rola skończona. Następuje odpływ i usiłowanie zorganizowania życia w nowych warunkach. Zmęczenie konspiracją. Komórki terenowe DR nie funkcjonują za wyjątkiem wojew[ództw:] Warszawskiego, Śląskiego i Pomorskiego. Delegatury białostocka i lubelska zostały zlikwidowane przez okupanta sowieckiego. Wileńska nie daje znaku życia. Poleska i Wołyńska nie działają. Delegat lwowski [Adam Ostrowski] z nominacji okupanta został wojewodą krakowskim. Delegatura kielecka zupełnie rozbita wobec przejścia do PKWN najlepszych zaufanych Delegata z PPS [Stefan Fiszer], co spowodowało jego wyjazd z terenu. Delegat krakowski [Stefan Rzeźnik] aresztowany, w swoim

---

[78] BZNO, 16753/II, Papiery Wincentego Bryi, Depesza nr 211 do premiera z 30 III 1945 r., k. 9.

[79] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 357–358.

[80] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 227–228.

[81] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 382. Wg Aliny Fitowej (*Grypsy i zeznania...*, s. 53) razem z Rutkowskim 17 IV 1945 r. przy placu Matejki w Krakowie aresztowani zostali: Tadeusz Seweryn („Socha") – kierownik oporu społecznego i biura ODR Kraków, Stefan Rzeźnik („Stanisław") – zastępca delegata okręgowego, Stanisław Latała („Żuk") – powiatowy delegat rządu w Miechowie. Data aresztowania Rutkowskiego jest sporna: w jego zeznaniach jest mowa o 13 kwietnia – AIPN, 00231/157, t. 2, Protokół przesłuchania Leopolda Rutkowskiego z 9 VIII 1945 r., k. 12.

[82] SPP, MSW, t. 51, Depesza Tomasza Arciszewskiego i Zygmunta Berezowskiego nr 383 z 11 IV 1945 r., k. 391.

czasie został zwolniony. Dyrektor Biura Socha (SL)[83] oświadczył w NKWD, dokąd był wezwany, że żadnej pracy nie prowadzi. Delegat łódzki [Piotr Rychlik] zachowuje się dwuznacznie, a cały jego zespół (SL) oprócz Wydz[iału] Bezpieczeństwa przeszedł do PKWN. Delegatura m.st. Warszawy częściowo rozpierzchła się, częściowo aresztowana. Zespół odbudowy wszedł do B[iura] O[dbudowy] S[tolicy] za zgodą pierwszego Zast[ępcy] DR i realizuje plany odbudowy, opracowane w konspiracji, zachowując dotychczas dobrą postawę ideową"[84].

Do opracowywania zagadnienia odbudowy Warszawy przystąpiono niemal natychmiast po upadku powstania warszawskiego. W połowie grudnia przygotowano wytyczne „Koncepcje odbudowy i plan urbanistyczny", a następnie „Metody i kolejność prac przy odbudowie Warszawy". Przewidywano w tych opracowaniach, że pracami będzie kierował mianowany przez prezydenta RP Naczelny Komisarz Odbudowy Warszawy, mający jako ciało doradcze Radę Odbudowy liczącą piętnaście osób. Przyjmowano, że miasto uległo całkowitemu zniszczeniu, i wskazywano na konieczność czasowego przeniesienia stolicy państwa do Poznania. Przewidywano 10 lat na odbudowę[85].

Następne zebrania RJN odbyły się 16 i 24 kwietnia. Już 17 kwietnia Korboński wydał „Okólnik nr 29", nakazujący „Nikowi" przeprowadzenie końcowej kontroli finansowej we wszystkich departamentach, samodzielnych sekcjach i delegaturach okręgowych[86]. Właśnie na jednym z tych zebrań musiał zostać postawiony wniosek o likwidację delegatury: „Z dniem 1 maja 1945 r. zarządzić likwidację: Rady Jedności Narodowej wraz z jej organem Komisją Główną, instytucji Pełnomocnika Rządu na Kraj wraz z wszelkimi instytucjami, związanymi z osobą Pełnomocnika, Krajowej Rady Ministrów i Delegatury Rządu wraz ze wszelkimi jej ogniwami"[87]. Wniosek nie został przyjęty. Likwidacji podlegała co prawda większość komórek delegatury, postanowiono jednak utrzymać nadal: Biuro Prezydialne, Departament Spraw Wewnętrznych, Departament Informacji i Prasy, Sekcję Finansowo-Budżetową oraz Sekcję Kontroli[88]. Najprawdopodobniej wówczas została wyłączona z Departamentu Spraw Wewnętrznych komórka „Zachód" (PZZ w konspiracji)[89]. W maju żegnał się ze swoimi współpracownikami Roman Knoll, kierownik Sekcji Spraw Zagranicznych delegatury[90].

---

[83] Tadeusz Seweryn („Socha") aresztowany 17 IV 1945 r.

[84] AAN, 202/II-22, Raport informacyjny nr 1 Departamentu Prezydialnego („Oko"), k. 281. Raport pochodzi najprawdopodobniej z maja 1945 r. W kwietniu, po aresztowaniu Leopolda Rutkowskiego, kierownictwo Sekcji Prezydialnej Delegatury objął Tadeusz Miklaszewski, a do sekcji przeniesiono prawie cały personel Wydziału Bezpieczeństwa DSW, stąd zapewne w raporcie znalazł się kryptonim „Oko".

[85] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 94, Metody i kolejność prac przy odbudowie Warszawy, k. 1–7; *ibidem*, Koncepcje odbudowy i plan urbanistyczny, k. 8–9. Prace nad odbudową stolicy prowadzili: Stanisław Dziewulski, Kazimierz Marczewski, Zygmunt Skibniewski – S. Jankowski, *Być warszawskim urbanistą*, „Kronika Warszawy" 1988, nr 75/76, s. 42–43.

[86] AAN, 202/XVII-1, Okólnik nr 29 w sprawie przeprowadzenia końcowej kontroli, k. 33. Projekt okólnika został przyjęty przez kierownictwo Sekcji Kontroli 24 III 1945 r. i miał być przedstawiony do zatwierdzenia „Opolskiemu" – AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 24 III 1945 r., k. 124.

[87] Kopia dokumentu w zbiorach autora. Projekt okólnika był omawiany przez kierownictwo Sekcji Kontroli 17 IV 1945 r. – AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 17 IV 1945 r., k. 128.

[88] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Okólnik nr 30 z 17 IV 1945 r.

[89] Komórka „Zachód" („Studnia") w końcowym okresie działalności delegatury znalazła się w Sekcji Prezydialnej. Tak wynika z „Preliminarza budżetowego 500/P za miesiąc lipiec 1945 r." – *ibidem*. Może tu chodzić jedynie o wyłączenie „Zachodu" z budżetu Departamentu Spraw Wewnętrznych. Wspomniany budżet „500/P" składa się z trzech części obejmujących KRM, Sekcję Prezydialną i „Studnię".

[90] Kopia dokumentu w zbiorach autora.

3 maja 1945 r. ukonstytuowała się Komisja Główna RJN w składzie: Stanisław Wójcik, Jan Matłachowski, Zygmunt Zaremba i Józef Kwasiborski[91]. Podczas obrad postanowiono odtworzyć RJN w zmniejszonej obsadzie – po jednym przedstawicielu czterech stronnictw, rezerwując jedno miejsce dla przedstawiciela Zjednoczenia Demokratycznego, „Ojczyzny" i „Racławic". W imieniu SL Wójcik zgłosił wniosek o likwidację delegatury i powołanie innego ośrodka kierowniczego, stawiając na porządku dziennym sprawę uchwalenia wotum nieufności dla rządu Arciszewskiego. Jego stanowisko poparł jedynie Kwasiborski, natomiast pozostali uczestnicy obrad zdecydowali się na wezwanie rządu do reorganizacji i wprowadzenia przedstawicieli SL. Wobec nieprzyjęcia jego propozycji Wójcik zapowiedział odwołanie się do swoich władz partyjnych[92]. 6 maja wysłał depeszę do Mikołajczyka, w której informował o wniosku dymisji rządu[93].

Na następnym posiedzeniu RJN 7 maja doszło do ostrego wystąpienia Wójcika, który stwierdził, że SL wstrzymuje się od udziału w RJN do czasu załatwienia jego uprzednio zgłoszonych wniosków. Dalsze obrady toczyły się już bez niego, gdyż po zapowiedzi tworzenia przez SL nowego ośrodka kierowniczego opuścił lokal. Ustalono wówczas kandydatów na zastępców p.o. delegata: Franciszka Białasa („Franek", „Góralczyk") i Józefa Kwasiborskiego („Dębicki", „Podmiejski"). Kandydat na zastępcę delegata z ramienia SN miał być zgłoszony później. Zatwierdzono również wniosek o likwidację części aparatu delegatury[94]. Za zgodą p.o. delegata pracownicy Biura Ziem Nowych nawiązali kontakt z przedstawicielami Rządu Tymczasowego i w wyniku rozmów zostali włączeni do Ministerstwa Ziem Odzyskanych.

W konspiracji krajowej w maju 1945 r. zaszły istotne zmiany. 7 maja rozkazem p.o. naczelnego wodza gen. Władysława Andersa została powołana Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj. Wytyczne przesłane do kraju tak określały jej zadania: „1) Delegat Rządu na Kraj kieruje całością akcji oporu przeciw sowietyzacji Polski. 2) Delegat Sił Zbrojnych na Kraj pod kierownictwem politycznym Delegata Rządu realizuje następujące zadania: a) informowanie Centrali w Londynie o sytuacji w kraju, b) ochrona społeczeństwa i pracy konspiracyjnej przez likwidowanie szczególnie szkodliwych jednostek, c) współdziałanie z Centralą w realizacji przerzutu poczty, pieniędzy, niezbędnych materiałów i specjalistów, d) oddziaływanie na żołnierzy Żymierskiego. 3) Delegat Sił Zbrojnych na Kraj posiada uprawnienia w zakresie personalnym, sądowym i dyscyplinarnym, jakie miał komendant rozwiązanej AK"[95].

Na czele DSZ stanął 13 maja 1945 r. płk dypl. Jan Rzepecki. Jego zastępcą został płk Janusz Bokszczanin („Sęk"). Komendantami obszarów i okręgów byli m.in. ppłk Jan Mazurkiewicz („Radosław") – warszawskiego i ppłk Władysław Liniarski („Mścisław") – białostockiego. Stefan Korboński wydał 27 maja wspólnie z Rzepeckim odezwę wzywającą do powrotu do życia cywilnego żołnierzy oddziałów leśnych. Podobną odezwę wydał Korboński wraz z RJN 17 maja. Pisano w niej: „Nie dajcie się sprowokować do zbrojnej

---

[91] A. Wojtas, *Działalność polityczna ludowców...*, cz. 2, s. 230.
[92] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 398–399.
[93] *Ibidem*, s. 406.
[94] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 232; R. Buczek, *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Wrocław 1989, s. 26; AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Depesza nr 221 z 8 V 1945 r.
[95] *Rozpracowanie i likwidacja...*, s. 16.

walki. Nie może ona obecnie przynieść żadnej korzyści celom, do których zmierzamy, a narazi zapalne, a niekiedy najbardziej wartościowe jednostki spośród nas na zgubę. Wzywamy młodzież, która przed masowymi prześladowaniami i aresztowaniami schroniła się do lasu, by starała się wrócić do normalnego życia i produktywnej pracy, tam gdzie może. Pobyt Wasz w lesie stał się już pretekstem do krwawych pacyfikacji"[96]. Działalność DSZ trwała tylko kilka miesięcy – została rozwiązana 6 sierpnia 1945 r.[97] W początkach czerwca odbyło się spotkanie w sprawie przeprowadzenia kontroli finansowej „Elfów". W spotkaniu brali udział: Heidrich z „Niku", Michalewski – dyrektor „640/ON" oraz najprawdopodobniej ppłk Edward Lubowicki („Górnik", „Seweryn") – od stycznia 1945 r. szef działu finansowego w sztabie „Nie", a od kwietnia do sierpnia 1945 r. w sztabie Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj. Kontrola miała objąć okres od 1 stycznia 1945 r.[98] Jednakże po miesiącu ustalono, że kontrolę finansową „wojska" przeprowadzi specjalna komisja, a nie „Nik"[99].

Korboński jako członek SL, zobowiązany przez kierownictwo partyjne do ustąpienia ze swej funkcji, powiadomił o tym 21 maja premiera Tomasza Arciszewskiego[100] i na posiedzeniu 29 maja zgłosił rezygnację. Zgodził się jednak – z powodu braku decyzji rządu co do zastępców delegata – pełnić swoje obowiązki do następnego posiedzenia RJN. Na wiadomość o ustąpieniu Korbońskiego Tomasz Arciszewski („Andrzej") i Zygmunt Berezowski („Lech") wysłali depeszę, w której zwracali się o wskazanie przez RJN trzech kandydatów na p.o. delegata[101]. Na kolejne posiedzenie Komisji Głównej RJN 9–10 czerwca 1945 r. przybyli: Jerzy Braun („Rogowski"), Jan Matłachowski („Samborski"), Zygmunt Zaremba, Korboński („Zieliński"), N.N. („Kaczor"), Kwasiborski i Miklaszewski[102].

Rząd w Londynie dążył do utrzymania delegatury. Jeszcze 19 czerwca skierowano do kraju prośbę o wskazanie przez RJN kandydatów na p.o. delegata i jego trzech (lub więcej) zastępców[103]. Jednakże było już za późno na ratowanie RJN i delegatury. Postawa SL wywołała przeświadczenie, że dalsza działalność, w dotychczasowej formie, jest bezprzedmiotowa. 27 czerwca 1945 r. w Krakowie na posiedzeniu RJN Korboński ostatecznie zrezygnował z dalszej pracy w charakterze p.o. delegata rządu i wobec braku decyzji co do zastępców złożył urząd w ręce przewodniczącego obradom RJN Brauna. Jeszcze 28 czerwca 1945 r. Berezowski skierował do Korbońskiego kolejną depeszę[104].

28 czerwca Bolesław Bierut powołał Rząd Jedności Narodowej, złożony z przedstawicieli PPR, PPS, SL i SD, w składzie: Edward Osóbka-Morawski (PPS) – premier, Wiesław Gomułka (PPR) – wicepremier, Stanisław Mikołajczyk (PSL) – wicepremier oraz minister rolnictwa i reform rolnych, Michał Żymierski (PPR) – minister obrony narodowej, Wincenty Rzymowski (SD) – spraw zagranicznych, Władysław Kiernik (SL) – admini-

---

[96] „Rzeczpospolita Polska" (Kraków), 20 V 1945, s. 3.

[97] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 229–230, 234; Rozkaz płk. Jana Rzepeckiego o likwidacji DSZ [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 484–485.

[98] AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 5 VI 1945 r., k. 132.

[99] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 4 i 9 VII 1945 r., k. 135.

[100] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 5, s. 418.

[101] SPP, MSW, t. 51, Depesza „Andrzeja" i „Lecha" nr 417 z 30 V 1945 r., k. 425.

[102] *Protokół posiedzenia KG RJN z dn. 9–10 VI 1945 r.*, „Dokumenty i Materiały..." 1995, nr 3, s. 66–72; AIPN, 0259/45, t. 2, Protokół przesłuchania Jerzego Brauna z 13 VII 1950 r., k. 213.

[103] SPP, MSW, t. 51, Depesza nr 426 z 19 VI 1945 r., k. 434.

[104] *Ibidem*, Depesza Zygmunta Berezowskiego z 28 VI 1945 r., k. 441. Informowano w niej, że Mieczysław Thugutt odmówił wejścia do rządu „kreowanego w Moskwie".

stracji publicznej, Stanisław Radkiewicz (PPR) – bezpieczeństwa publicznego, Konstanty Dąbrowski (PPS) – skarbu, Hilary Minc (PPR) – przemysłu, Jan Rabanowski (SD) – komunikacji, Mieczysław Thugutt[105] – poczt i telegrafów, Stefan Jędrychowski (PPR) – żeglugi i handlu zagranicznego, Franciszek Litwin (SL) – zdrowia, Stanisław Tkaczow (PPR) – lasów, Jan Stańczyk (PPS) – pracy i opieki społecznej, Czesław Wycech (PSL) – oświaty, Władysław Kowalski (SD) – kultury i sztuki, Henryk Świątkowski (PPS) – sprawiedliwości, Michał Kaczorowski (PPS) – odbudowy kraju, Stefan Matuszewski (PPS) – informacji i propagandy, Jerzy Sztachelski (PPR) – aprowizacji i handlu[106].

W toku obrad RJN 29–30 czerwca podjęto decyzję o likwidacji delegatury oraz samolikwidacji RJN jako kierownictwa Polskiego Państwa Podziemnego. W zebraniu tym mieli brać udział także: Kauzik, Białas i Bryja. Ten ostatni miał wówczas przedstawić stan finansowy delegatury i przedłożyć budżet likwidacyjny[107]. Nastąpiło to 6 lipca. Tego dnia wydano ostatnią odezwę skierowaną do Narodu Polskiego i Narodów Zjednoczonych, antydatowaną na 1 lipca. Niemal jednocześnie, 5 lipca, mocarstwa zachodnie cofnęły uznanie dla rządu RP w Londynie. Władze państwowe aliantów zachodnich uznały powołanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej za wypełnienie decyzji konferencji krymskiej. W przewidywaniu takiego rozwoju wypadków już kilka dni wcześniej został powołany komitet ministrów dla przeprowadzenia likwidacji działalności rządu RP w Londynie. W jego skład weszli: Arciszewski, Berezowski, Jan Kwapiński i Adam Tarnowski[108]. Jednakże w wydanej już 26 czerwca 1945 r. odezwie pisano: „Nawet po cofnięciu mu uznania Rząd Polski nie przestanie być legalnym rządem. Nie jest on rządem legalnym dlatego, że uznały go państwa obce, lecz dlatego, że wyraża wolę narodu polskiego i powstał zgodnie z prawami Rzplitej"[109].

W skład Komisji Likwidacyjnej Delegatury mieli wchodzić: Braun, Zaremba, Matłachowski, Konrad Sieniewicz („Sokołowski"), Bryja i Tadeusz Miklaszewski[110]. Taki skład komisji jest podawany w dotychczasowej literaturze. Natomiast z dokumentów „Niku" wynika, że tworzyli ją: Braun, Bryja, Heidrich[111] z „Niku" i Tadeusz Miklaszewski – sekretarz. Również data powstania komisji budzi wątpliwości. W protokole z posiedzenia kierownictwa „Niku" z 9 lipca 1945 r. brak wzmianki o komisji, pierwszy raz pojawia się, wraz z podaniem składu osobowego, w protokole z 18 lipca[112]. Na temat funkcjonowania Komisji Likwidacyjnej nie posiadamy, jak do tej pory, zbyt wielu wiadomości. Istotne wydają się zapisy z protokołów posiedzeń kierownictwa Sekcji Kontroli. Świadczą one o tym, że komisja przynajmniej do 29 sierpnia (ostatnie znane posiedzenie kolegium „Niku") nie wydała przepisów technicznych dotyczących likwidacji struktur

---

[105] Mieczysław Thugutt nie przyjął stanowiska, jego funkcję pełnił Tadeusz Kapeliński z SL, dotychczasowy kierownik tego resortu w PKWN i Rządzie Tymczasowym. Formalnie Thugutt został odwołany ze stanowiska 1 III 1946 r. – S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 237; T. Mołdawa, *Ludzie władzy...*, s. 96.

[106] E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie...*, s. 474–475.

[107] AIPN, 00231/99, t. 2, Opracowanie MBP „Rada Jedności Narodowej przy Delegaturze Rządu na Kraj" z 25 X 1950 r., k. 79–81. W tym opracowaniu jest mowa o spotkaniu 28 czerwca.

[108] E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie...*, s. 477–478.

[109] *Odezwa Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 VI 1945 r.*, „Głos" 1991, nr 4, s. 73.

[110] W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy...*, s. 107.

[111] Osadzony w więzieniu 3 III 1950 r., skazany 26 IV 1951 r. na 7 lat więzienia przez WSR w Warszawie, zwolniony warunkowo 8 XII 1954 r. – AIPN, 00231/189, t. 2, cz. III, Pismo Wydziału Więziennictwa MBP z 26 IX 1955 r., k. 36.

[112] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 18 VII 1945 r., k. 137–138.

delegatury. Z materiałów MBP wynika, że między 15 a 20 lipca w Krakowie odbyło się spotkanie Komisji Likwidacyjnej, ale RJN, w składzie Braun, Białas, Zaremba i Matłachowski. Uzgodniono wówczas podział pieniędzy, które delegatura przekazała do dyspozycji RJN. Na dalszą działalność Instytutu Europy Środkowej przekazano 3 tys. dolarów, 300 tys. zł dla „Unii" oraz po 3 tys. dolarów dla czterech głównych stronnictw politycznych. Dodatkowo Braun otrzymał 1 tys. dolarów, a na „Caritas" przeznaczono dalszych 6 tys. dolarów[113].

Działalność delegatury w kwietniu–czerwcu 1945 r. polegała na utrzymywaniu przez Departament Spraw Wewnętrznych kontaktu z delegaturami okręgowymi. Dwaj inspektorzy departamentu przekazywali instrukcje i wytyczne dalszej działalności[114]. Jednym z nich był najprawdopodobniej Zygmunt Zienc („Walter"), a drugim Jerzy Strowski („Wiktor")[115]. Według materiałów powojennych obsada departamentu w ostatnim okresie działania przedstawiała się następująco: Strowski – dyrektor, Włodzimierz Kałuba – zastępca, Feliks Świątek – naczelnik wydziału społeczno-politycznego, inż. Kulik – zastępca, Piotr Typiak – naczelnik wydziału samorządowego, Stanisław Szacherski („Piotr") – pracownik tegoż wydziału[116]. Z materiałów „Niku" wynika, że w maju został zlikwidowany wydział samorządowy. W kwietniu zorganizowano nowy wydział bezpieczeństwa, jego obsadę stanowiły cztery osoby. Dzięki radiostacji przynajmniej niektórzy z delegatów okręgowych mieli możliwość nawiązania łączności z Londynem.

Departament Pracy i Opieki Społecznej przekazywał fundusze na opiekę społeczną do PCK i RGO. Część pieniędzy była przekazywana poprzez ZPL „Orka". Jeszcze w końcu kwietnia 1945 r. kierownictwo Sekcji Kontroli wystosowało apel o kontynuowanie akcji czynnej opieki, a tam, gdzie została przerwana, postulowano podjęcie jej od nowa przez okręgowych delegatów[117].

Departament Skarbu pod kierownictwem „Janowskiego" liczył pięciu pracowników[118]. Jeszcze w czerwcu rozważano połączenie go z Sekcją Finansowo-Budżetową. Kasa główna sekcji miałaby tworzyć odrębny wydział w departamencie. Projekt takiej reorganizacji miano przekazać Korbońskiemu z Sekcji Kontroli[119]. Brak informacji na temat jego realizacji.

Departament Informacji i Prasy działał nadal w dwóch grupach: warszawskiej i krakowskiej. Funkcjonowały następujące komórki: 1) sekcja informacyjna, która prowadziła nasłuch radiowy oraz dokonywała przeglądu prasy, zarówno jawnej, jak tajnej, 2) redakcje Polskiej Agencji Telegraficznej, która miała korespondentów w Katowicach, Lublinie, Łodzi i Poznaniu, 3) redakcja Agencji Informacyjnej „Inka" w Krakowie, 4) redakcja Agencji Informacyjno-Propagandowej „Kraj", 5) redakcja „Rzeczpospolitej Polskiej", 6) redakcja dokumentacji zbrodni niemieckich w Warszawie, 7) redakcja sprawozdań dla rządu RP w Londynie (od grudnia 1944 r. działała w Krakowie), 8) sekcja prac przygoto-

---

[113] *Ibidem*, 00231/99, t. 2, k. 81.
[114] S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne*..., s. 212.
[115] Informacje Henryka Gallasa dla autora.
[116] APP, Materiały Mariana Malinowskiego, Notatka „Departament Spraw Wewnętrznych Delegatury" z 17 IX 1950 r.
[117] AIPN, 00231/157, t. 1, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 27 IV 1945 r., k. 129.
[118] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli „550/Sk" za okres od 1 VII 1944 r. do 31 VII 1945 r., k. 320.
[119] *Ibidem*, Uwagi „710" w sprawie współdziałania „550/Sk" i „700", k. 19–20; *ibidem*, Protokół z posiedzenia kolegium „710" z 11 VI 1945 r., k. 133.

wawczych dla tajnej radiostacji radiofonicznej, 9) redakcja wydawnictw książkowych, 10) własna drukarnia, 11) komórka łączności wewnętrznej[120].

Departament wydał w tym czasie sześć numerów „Rzeczpospolitej Polskiej", prowadził nasłuch radiowy i wydawał codzienny biuletyn informacyjny oraz tygodniowy biuletyn radiowy[121]. W ostatnim numerze „Rzeczpospolitej Polskiej", wydanym z datą 6 lipca 1945 r., Kauzik pisał: „W imieniu Rządu Rzeczypospolitej, Pełnomocnika na Kraj Rządu RP i moim własnym dziękuję za pracę kierownikom Sekcji i Działów Departamentu Prasy i Informacji, wszystkim współpracownikom, redaktorom, publicystom, pracownikom administracji, pracownikom druku, kolportażu i łączności. Dziękuję równocześnie za owocną współpracę wydawcom, kierownikom i współpracownikom całej prasy podziemnej, wszystkim znanym nam i bezimiennym pomocnikom w naszej ciężkiej i odpowiedzialnej pracy. Dziękując stwierdzam, że wszyscy dobrze i do końca wypełnili swój obowiązek, że dobrze przysłużyli się Sprawie Polski"[122].

W dziale technicznym dawnego KWC („720") w kwietniu 1945 r. nadal pracowało siedemnaście osób przy obsłudze trzech radiostacji, dwie łączniczki i dwóch innych pracowników, natomiast w dziale ogólnym – pięć osób. Kierownikiem komórki był najprawdopodobniej „Urbański"[123].

Działało Biuro Prezydialne pod kierownictwem Tadeusza Miklaszewskiego, z zastępcą Sieniewiczem, w którym pracowało dwóch referentów i dwóch urzędników, w tym najprawdopodobniej Stanisław Dryjski („Struga")[124].

Sekcja Finansowo-Budżetowa pod kierownictwem Bryi liczyła nadal pięciu pracowników[125]. W kasie głównej delegatury 30 czerwca 1945 r. znajdowało się 945 388 zł „lubelskich", 5 135 251 zł „młynarek" oraz 356 490 marek[126].

Sekcja Kontroli, na której czele stał Wacław Januszewski, działała do końca sierpnia 1945 r. i do końca pracowało w niej dziewięć osób[127]. Ostatnie znane nam posiedzenie jej kolegium odbyło się 29 sierpnia 1945 r. Uzgodniono na nim m.in. sprawę zabezpieczenia archiwum[128]. Miesiąc przed zakończeniem działalności kierownik sekcji wystąpił do Komisji Likwidacyjnej Delegatury z wnioskiem o odznaczenie: „Krechowskiego" – Orderem Odrodzenia Polski II klasy, „Osińskiego" i „Lewandowskiego" – Orderami Odrodzenia Polski III klasy, „Zaremby", „Chełmońskiego", „Druckiego" i „Miączyna" – Orderami Odrodzenia Polski V klasy, „Kotwicz" – Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami, „Marii", „Reny" i „Urszuli" – Srebrnymi Krzyżami Zasługi z Mieczami[129].

Decyzja o likwidacji delegatury i RJN nie oznaczała rezygnacji z walki o cele, dla których te organizacje zostały powołane. Natomiast w zmienionych warunkach postanowio-

---

[120] AAN, 202/III-174, Departament Informacji po powstaniu, k. 19–20a.
[121] *Ibidem*, k. 20a.
[122] „Rzeczpospolita Polska" (Warszawa), 6 VII 1945, s. 8.
[123] AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „720" za okres od 1 V 1944 r. do 30 IV 1945 r., k. 335.
[124] *Ibidem*, Rząd RP w Londynie, t. 352, Zestawienie preliminarza budżetowego „500/P" na czerwiec 1945 r. podpisane w zastępstwie kierownika przez „Strugę".
[125] *Ibidem*, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie z kontroli „700" za maj–czerwiec 1945 r., k. 322–323.
[126] *Ibidem*, Sprawozdanie z kontroli kasy głównej za okres od 1 V do 30 VI 1945 r., k. 177.
[127] *Ibidem*, Sprawozdanie likwidacyjne „710" za okres od 1 VII do 31 VIII 1945 r., k. 347–348. Warto dodać, iż wszyscy pracownicy otrzymali trzymiesięczne odprawy.
[128] *Ibidem*, Protokół z posiedzenia kolegium „710", k. 143.
[129] *Ibidem*, Pismo „Kochanowskiego" do Komisji Likwidacyjnej Delegatury z 20 VII 1945 r., k. 21.

no nastawić się na działania jawne w ramach partii politycznych – wierząc, że zostaną zrealizowane postanowienia konferencji krymskiej o dopuszczeniu do wyborów w Polsce wszystkich demokratycznych i antynazistowskich partii politycznych[130]. Zaraz po obradach RJN, na których zapadła decyzja o likwidacji dotychczasowych struktur podziemnych, został wysłany do Londynu kurier Jan Wacław Felczak („Lech Kaptur")[131]. Miał się udać do Pilzna, gdzie spodziewano się zastać polskiego oficera łącznikowego. W tym czasie nastąpiła wpadka radiostacji delegatury i p.o. delegat był zmuszony uruchomić rezerwowy aparat radiowy. Taką radiostację budował inż. Kazimierz Fijoł[132]. W końcu lipca planowano wysłanie na zachód jeszcze jednego kuriera, Edwarda Tomaszewskiego („Etom")[133]. Próbowano także zorganizować trasę łączności kurierskiej w kierunku Triestu. Być może tą trasą szedł Jerzy Braun, aresztowany w listopadzie 1945 r. w Cieszynie, jako Jan Rostek[134].

Po likwidacji RJN i delegatury podjęto próbę zorganizowania struktury konspiracyjnej opartej na aparacie poszczególnych partii politycznych. Utrzymywano stały kontakt z delegatem Sił Zbrojnych w Kraju płk. Rzepeckim. Zadania tej nowej organizacji – Reprezentacji Krajowej – miały ograniczać się do zbierania i opracowywania informacji o sytuacji panującej w kraju, także gospodarczej, polityce władz „lubelskich" i postawie społeczeństwa. Informacje gromadzone przez aparat poszczególnych partii politycznych miały być przekazywane do placówek informacyjnych rozmieszczonych w większych miastach kraju: Warszawie, Lublinie, Białymstoku, Sandomierzu, Przemyślu, Kielcach, Krakowie, Łodzi, Katowicach, Poznaniu, Wrocławiu, Szczecinie, Gdyni, Gdańsku, Olsztynie. Rozważano powołanie specjalnej komórki „inwigilacyjno-bojowej", której zadaniem miało być zapewnienie bezpieczeństwa „czołowym osobistościom Reprezentacji Krajowej"[135].

Wydaje się jednak, że organizacja, z uwagi na trwające aresztowania, nie rozwinęła szerszej działalności. Tylko w pierwszej połowie 1945 r. aresztowano i wywieziono do ZSRR ponad 16 tys. żołnierzy AK, podobne represje spotkały około 50 tys. uczestników podziemia cywilnego i ich rodzin. W 1945 r. w walce podziemia z nową władzą zginęło co najmniej 2830 osób, aresztowano ponad 11 tys. Sądy wojskowe wydały blisko 500 wyroków śmierci[136]. W więzieniach znaleźli się m.in. delegaci okręgowi Delegatury Sił Zbrojnych: płk Liniarski – okręgu białostockiego, płk Janusz Szlaski („Prawdzic") – kieleckiego, ppłk Mazurkiewicz („Radosław") – centralnego. W więzieniu Mazurkiewicz złożył w początkach września 1945 r. deklarację o wyjściu podległych mu komórek z kon-

---

[130] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 412, Depesza „Rogowskiego" z 6 VII 1945 r.

[131] *Ibidem*; AP Warszawa, Sr 948/50, t. 2, Protokół przesłuchania Jana Felczaka z 20 XII 1949 r., k. 62–63.

[132] Informacje Władysława Wiśniaka dla autora z 20 II 1990 r.

[133] Edward Józef Tomaszewski, kierownik Wydziału Akcji Kontynentalnej MSW, został w czerwcu 1945 r. wysłany z Londynu do kraju. Jego zadaniem było dostarczenie delegatowi funduszy (10 tys. dolarów) oraz zorganizowanie łączności zarówno radiowej, jak i kurierskiej. W końcu czerwca nawiązał kontakt z Korbońskim – W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 17–18. 6 VII 1945 r. „Etom" otrzymał z kasy delegatury 35 tys. zł oraz dodatkowo 10 830 zł jako zaliczkę na podróż – AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Kasa za lipiec–sierpień 1945 r.

[134] AIPN, 0259/45, t. 2, Zeznania Jerzego Brauna z 17 VII 1950 r., k. 223.

[135] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 413, Dwie notatki niedatowane i bez podpisów, omawiające organizację pracy oraz założenia utworzenia komórki specjalnej; APP, Kolekcja Zuzanny Zawadzkiej, Projekt instrukcji bezpieczeństwa.

[136] A. Chmielarz, *Epilog Armii Krajowej*, s. 340.

spiracji[137]. Ustalono także „Zasady ujawnień konspiracyjnych AK"[138]. W skład Głównej Komisji Likwidacyjnej mieli wejść: delegat Sił Zbrojnych na Kraj, szef biura personalnego DSZ, dwóch członków sztabu DSZ oraz obserwator z ramienia MBP.

W efekcie dekonspiracji w pierwszych dniach sierpnia 1945 r. zapadła decyzja o likwidacji Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj[139]. Kierownictwo DSZ postanowiło 2 września 1945 r. utworzyć, z zamiarem przetrwania do wolnych wyborów, nową organizację „całkiem cywilną" – Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" (WiN). Główny Komitet Wykonawczy WiN tworzyli: Rzepecki – przewodniczący, Bokszczanin – sekretarz do końca września, a następnie Tadeusz Jachimek („Ninka"), Aleksander Gieysztor („Sergiusz") – kierownik wydziału propagandy i inspiracji, Edward Lubowicki („Górnik") – kierownik wydziału finansowego, oraz prezesi obszarów. Jednakże działalność I Zarządu WiN trwała bardzo krótko, już na przełomie października i listopada 1945 r. w więzieniu znalazł się Rzepecki i Antoni Sanojca. W wyniku rozmów prowadzonych z przedstawicielami MBP uwięzieni zdecydowali się na ujawnienie organizacji. Polecenia wydawane przez Rzepeckiego z więzienia nie odniosły pełnego skutku. Część kierownictwa postanowiła pozostać nadal w konspiracji. Pod kierownictwem kolejnych zarządów, rozbijanych aresztowaniami, WiN przetrwał do listopada 1947 r. Kolejny V Zarząd został stworzony już przez... MBP. Jego prowokacyjna działalność trwała do grudnia 1952 r.

W 1946 r. emisariusze II Zarządu WiN: Józef Maciołek i Kazimierz Rolewicz[140] utworzyli w Londynie Delegaturę Zagraniczną WiN („Dardanele"). Inni członkowie kierownictwa WiN, Wincenty Kwieciński („Głóg", „Witek") – prezes obszaru centralnego i Kazimierz Czarnocki („Kazik"), weszli w skład Komitetu Porozumiewawczego Organizacji Demokratycznych Polski Podziemnej, utworzonego w końcu 1945 r. przez przedstawicieli partii politycznych: Włodzimierza Marszewskiego i Jana Matłachowskiego z SN, Wacława Lipińskiego („Doktór") ze Stronnictwa Niezawisłości Narodowej, Adama Obarskiego i Tymoteusza Chrzczonowskiego („Joachim") z PPS. Utrzymywano także kontakt z Polskim Stronnictwem Demokratycznym, kierowanym przez Henryka Józewskiego („Jan Florkowski"), przebywającego najpierw (krótko) w Milanówku, potem w Podkowie Leśnej.

Próby wznowienia działalności Delegatury Rządu w latach 1945–1947

Po samolikwidacji RJN w podziemiu pozostało tylko SN. Nie powiodły się próby legalizacji działalności stronnictwa. W końcu czerwca Kazimierz Kobylański, po powrocie z Moskwy, rozmawiał z premierem Edwardem Osóbką-Morawskim. Dowiedział się

---

[137] WIH, III/21/17, Pismo ppłk. Józefa Mrożka z MBP z 4 IX 1945 r.

[138] *Ibidem*, Zasady ujawnień konspiracyjnych AK, k. 21–22; *ibidem*, Notatka płk. dypl. Czesława Szystowskiego, przewodniczącego Komisji Weryfikacyjnej przy Departamencie Personalnym WP, z 13 IX 1945 r., k. 20.

[139] Rozkaz płk. Jana Rzepeckiego z 6 VIII 1945 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 6, s. 484–485.

[140] Kazimierz Rolewicz (1898–1986), w konspiracji od 1939 r., od lipca 1941 r. do stycznia 1945 r. kierował BIP Okręgu Kraków ZWZ-AK, aresztowany w czerwcu 1945 r., po zwolnieniu z więzienia w lipcu wszedł w skład kierownictwa WiN. W lipcu 1946 r. wysłany na Zachód jako członek delegacji WiN – A. Kuler, *Kazimierz Rolewicz* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 385–388.

o możliwości dopuszczenia przez nowe władze do legalnej działalności SN[141]. W lipcu 1945 r. powstał, pod przewodnictwem adwokata Jana Bielawskiego, Komitet Legalizacyjny Stronnictwa Narodowego. Po miesiącu funkcjonowania wystosował pismo do Bieruta. Podpisali je, oprócz Bielawskiego: Stanisław Rymar, Kobylański, Karol Stojanowski, Szymon Paradowski i Edward Bensch[142]. W październiku Bielawski jeszcze raz wystąpił do władz państwowych o przyspieszenie decyzji w sprawie legalizacji SN[143]. Część sygnatariuszy pisma do Bieruta została aresztowana. Pomimo braku odpowiedzi 26 października rozpoczął działalność Komitet Organizacyjny Zarządu Głównego. Pierwsze zebranie nie odbyło się, gdyż na miejsce spotkania nie przybyli kierownik Wydziału Organizacyjnego „Leszek", kierownik Wydziału Propagandy „Brunicki" i kierownik Wydziału Technicznego „Emil"[144]. Pomimo tych trudności zostało zorganizowane biuro Komitetu Organizacyjnego oraz poczyniono wstępne prace w celu uruchomienia dwóch komórek Wydziału Technicznego: radiotelegraficznej oraz drukarni. Radiostacja miała być zbudowana do 20 listopada, natomiast drukarnię tworzono na bazie maszyn pochodzących z konspiracyjnej drukarni Okręgu Stołecznego SN.

Prezes SN, Matłachowski, był członkiem Komisji Likwidacyjnej RJN. Do niego docierali wysłannicy z Zachodu, kurierzy od Tadeusza Bieleckiego i rządu RP w Londynie: w lipcu 1945 r. Borys Głowacki-Prus („Borys Grabowski", „Lamb"), jesienią 1945 r. Jan Uchman („Stanisław Szwed")[145] i w październiku Jędrzej Giertych. Wydaje się, że Matłachowski, po decyzji o likwidacji „delegatury Korbońskiego", miał zamiar utworzyć podobną strukturę, ale opartą na działaczach SN. Stąd trudności w rozdzieleniu działalności partyjnej i „delegackiej". W grudniu 1945 r. wyjechał z Polski. Przed wyjazdem przekazał zalążki delegatury mjr. Marszewskiemu („Gorczyca", „Graba")[146] oraz odbył rozmowy z emisariuszem SN i rządu RP na emigracji Edwardem Sojką („Majewski")[147], z którym przyjechał Jan Kaim („Filip", „Wiktor")[148].

Wysłannik Tadeusza Bieleckiego i rządu RP na emigracji miał za zadanie zmontowanie sieci delegatur, odsunął jednakże od tej pracy Marszewskiego. Zgodnie z wy-

---

[141] M. Łatyński, *Nie paść na kolana. Szkice o opozycji lat czterdziestych*, Londyn 1985, s. 249; *Stronnictwo Narodowe i konspiracja*, „Głos" 1991, nr 3, s. 91.

[142] T. Żenczykowski, *Dramatyczny rok 1945*, Wrocław 1990, s. 151–152; W. Kozub-Ciembroniewicz, J.M. Majchrowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Wybór źródeł*, cz. 4: *1945–1948*, Kraków 1993, s. 43–44.

[143] W. Kozub-Ciembroniewicz, J.M. Majchrowski, *Najnowsza historia...*, cz. 4, s. 52–53.

[144] AAN, 206/1, Sprawozdanie kierownictwa Komitetu Organizacyjnego ZG w Kraju za okres od 19 X do 6 XI 1945 r., k. 27.

[145] SPP, MSW, Lista zaprzysiężonych kurierów, Londyn 26 VIII 1946 r.; W. Frazik, *Z dziejów łączności...*, s. 20.

[146] Włodzimierz Marszewski (1891–1948), w listopadzie 1939 r. emisariusz z Paryża do okupowanego kraju, członek władz SN, na przełomie 1945 i 1946 r. współorganizator i następnie przewodniczący Komitetu Porozumiewawczego Organizacji Demokratycznych Polski Podziemnej. Aresztowany 7 I 1947 r., skazany na karę śmierci, stracony 10 III 1948 r. – T. Swat, *„...przed Bogiem i historią"...*, s. 115–116.

[147] Edward Paweł Sojka (1905–1979), od kwietnia 1945 r. kierownik działu krajowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Londynie, po cofnięciu uznania rządu RP na emigracji przez aliantów wiceminister spraw wewnętrznych do 1949 r. – Biblioteka Polska w Paryżu, 1264, S. Lam, *Materiały...*, k. 83–84. 30 XI 1944 r. ministrem spraw wewnętrznych w Londynie został Zygmunt Berezowski, a kierownikiem wydziału krajowego (społecznego) Józef Kisielewski.

[148] *Informator o osobach skazanych...*, s. 296; *Straceni w polskich więzieniach 1944–1956*, Lublin 1994, s. 86; W. Frazik, *Jan Kaim* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 210–213. Natomiast w zeznaniach Jana Felczaka zawarta jest informacja, że to on w listopadzie 1945 r. przywiózł do kraju Edwarda Sojkę – AP Warszawa, Sr 948/50, t. 2, Protokół przesłuchania Jana Felczaka z 20 XII 1949 r., k. 63.

tycznymi rządu RP miano utworzyć w kraju trzy ośrodki dyspozycyjne: Warszawa, Kraków i Poznań. Ich skład osobowy mieli stanowić członkowie SN (trzy osoby) oraz członkowie lub sympatycy PPS, SP lub SL, którzy uznawali konieczność walki o niepodległość Polski. Przewodniczący ośrodka warszawskiego miał zostać delegatem rządu. Zadania stawiane ośrodkom sprowadzały się do zapewnienia rządowi RP w Londynie ciągłego dopływu informacji „o wszystkich przejawach życia politycznego, społecznego i ekonomicznego w Kraju"[149]. Przewidywano ponadto, że członkowie ośrodków będą wpływali na zachowanie się społeczeństwa poprzez „odpowiednich kierowników życia politycznego jawnego". Pracownikom ośrodków rząd pozostawiał decyzję o tym, w których organizacjach czy urzędach działających jawnie mają pracować „elementy polskie, prawdziwie patriotyczne", a które instytucje mają być bojkotowane przez społeczeństwo. Generalną wytyczną dla organizowanej sieci przedstawicieli rządu było utrzymywanie w społeczeństwie przekonania o konieczności dalszej walki o niepodległość „gdy w zmienionych okolicznościach zajdzie potrzeba odwołania się do społeczeństwa".

Plany opracowane w Londynie, wobec sytuacji panującej w kraju, uległy zmianie. Do stycznia 1946 r., kiedy Sojka wyjechał z kraju, udało się mianować czterech delegatów. W Katowicach delegatem został Władysław Piotrowski („Lompa", „Lisowski"), we Wrocławiu (kryptonim „Piaski") – Włodzimierz Bilan („Marian", „Mariański")[150], w Krakowie – Mieczysław Pszon („Szyszka")[151], w Szczecinie – Michał Więckowski, Tadeusz Zagajewski. Z materiałów władz bezpieczeństwa możemy odtworzyć przybliżony skład osobowy tych delegatur. W Krakowie pracowali, obok Pszona, Władysław Gałka („Wiktor", „Woźniak")[152] i Marian Pajdak – zastępcy kierownika, jako informatorzy zostali wymienieni: Stanisław Roskosz („Nowak"), Ryszard Niklewicz („Gryf"), Józef Lesser („Żegota")[153] i Józef Łukaszewicz[154]. W delegaturze wrocławskiej mieli pracować: Bilan – delegat, ks. Jan Stępień („dr Jan", „Grab")[155] – zastępca oraz informatorzy: Jan Kornecki („Chłopecki")[156], Michał Więckowski („Pyra"), dr Franciszek Kącki („Jeleń") – adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Wrocławskiego, a także łączniczka Maria Czekaj-Zwolińska („Wanda")[157]. W Szczecinie kierował delegaturą Zagajewski, a jego zastępcą był Jan Ostaszewski. Jan Kaim zorganizował komórkę mikrofotograficzną w Katowicach, w zakładzie

---

[149] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 23, Ogólne wskazania dla kraju, k. 3.

[150] Włodzimierz Bilan był od 1934 r. prezesem Zarządu Podokręgu SN w Przemyślu, w 1940 r. przeniósł się do Krakowa, aresztowany w listopadzie 1946 r., został skazany na karę śmierci w 1947 r., zmarł 21 IV 1951 r. w więzieniu we Wronkach – A. Friszke, *Reakcyjne podziemie*, „Materiały Historyczne" (Kraków) 1991, nr 1, s. 15–16; *Informator o osobach skazanych...*, s. 275–276; J. Draus, *Proces kierownictwa Rzeszowskiego Okręgu Narodowej Organizacji Wojskowej w 1949 r.* [w:] *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000, s. 153.

[151] Mieczysław Pszon (1915–1995), członek SN, aresztowany w lipcu 1947 r., skazany przez WSR w Warszawie w procesie toczącym się 19–28 X 1949 r. na karę śmierci, w maju 1955 r. zwolniony z więzienia – *Informator o osobach skazanych...*, s. 323; Z. Zblewski, *Pszon Mieczysław* [w:] *Małopolski słownik...*, t. 2, s. 114–115.

[152] *Informator o osobach skazanych...*, s. 53, 287.

[153] *Ibidem*, s. 307.

[154] *Ibidem*, s. 309.

[155] Ks. Jan Stępień (1910–1995), członek władz SN, od 1945 r. w Krakowie, Poznaniu, Krośnie Odrzańskim i Olsztynie, aresztowany 5 VII 1947 r., w listopadzie 1947 r. skazany na karę śmierci, zwolniony z więzienia w 1955 r. – H. Sieński, *Jan Piotr Stępień* [w:] *Konspiracja i opór...*, t. 1, s. 430–432; *Informator o osobach skazanych...*, s. 335.

[156] *Informator o osobach skazanych...*, s. 302.

[157] *Ibidem*, s. 299.

fotograficznym Leonarda Idziaka[158], oraz drugą podobną w Łodzi u Antoniego Lutosławskiego (Józef Wesołowski, „Sęk")[159]. W obu przygotowywano materiały informacyjne, przerzucane następnie przez Cieszyn do Pragi, a stamtąd – przez Austrię i Niemcy – do Anglii. W związku ze ścisłą współpracą z SN delegatury przekazywały także materiały opracowane przez prezydium SN i KG NZW. Korzystano również z komórki łączności zagranicznej SN, kierowanej przez Marię Grotowską („Amazonka")[160], i podlegających jej pracowni mikrofotograficznych: w Siemianowicach – kierowanej przez Misiewicza („Litwos") oraz w Katowicach – przez Adama Bogusza.

Obsadzenie sieci delegatur członkami SN wzbudziło zastrzeżenia w Londynie. W celu koordynowania działań powstał Komitet dla Spraw Kraju pod przewodnictwem Franciszka Białasa[161]. Podczas drugiego pobytu w Polsce w lipcu 1946 r. Sojka mianował kolejnych delegatów: Władysława Mieczkowskiego („Ziemski") w Poznaniu, Leona Grzegorzaka w Łodzi[162], Zygmunta Donimirskiego w Gdańsku, Józefa Matłasza[163] w Lublinie i Kazimierza Kobylańskiego („Markowski") w Warszawie. W sierpniu 1946 r. ks. Jan Stępień przedstawił propozycję pracy w charakterze delegata w Poznaniu Nikischowi, ten jednak odmówił przyjęcia funkcji. We wrześniu 1946 r. do Poznania przyjechali Pszon i Felczak[164]. Proponowali objęcie funkcji delegata Kiryłowi Sosnowskiemu. Ten odmówił, ale wyraził gotowość udania się do Paryża celem spotkania ze Stanisławem Kauzikiem[165].

Próbowano uruchomić łączność radiową. Z zadaniem jej zorganizowania przybył do kraju w marcu 1946 r. Eugeniusz Mieszkowski. Udało się uruchomić radiostację, jednakże już w połowie lipca Mieszkowski został aresztowany[166]. Rząd w Londynie utworzył specjalną Delegaturę Łączności Rządu z Krajem w Paryżu[167]. W skład tego ośrodka łączności mieli wchodzić: delegat, trzech jego zastępców oraz przedstawiciel ministra obrony narodowej. Do obsługi biura miano zatrudnić dwóch pracowników. Obsadę personalną stanowili dotychczasowi pracownicy placówki łączności politycznej MSW: Józef Bara-

---

[158] *Ibidem*, s. 292.

[159] *Ibidem*, s. 308.

[160] Maria Grotowska (1916–1995), od jesieni 1940 r. w składzie Komendy Powiatowej NOW w Sanoku, od stycznia 1945 r. komendantka NOWK w Krakowie, w grudniu wyjechała jako kurierka na zachód, wróciła w lutym 1946 r., przywożąc radiostację, zagrożona aresztowaniem uciekła do Monachium, gdzie dotarła w sierpniu 1946 r. – *Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach*, t. 1, s. 246–247.

[161] Franciszek Białas wspólnie z Zygmuntem Zarembą wyjechał wiosną 1946 r. do Londynu, by tam założyć tzw. Delegację Zagraniczną PPS – *NKWD i polskie podziemie...*, s. 359; Z. Zaremba, *Listy 1946–1967*, oprac. O. Blatonowa, A. Friszke, Warszawa 2000, s. 47 – tu informacja o wyjeździe Zaremby w marcu 1946 r. w transporcie PCK.

[162] Kapitan Leon Grzegorzak był przed wojną wiceprezesem Zarządu Okręgu SN w Łodzi – J.J. Terej, *Rzeczywistość i polityka...*, s. 115.

[163] Według innych informacji delegatem w Lublinie miał być kpt. Anioł Kazimierz Kozłowski („Powron"), komendant Okręgu Lubelskiego NSZ od marca 1944 r. do listopada 1946 r., jednocześnie prezes Zarządu Okręgu SN – M. Zaborski, *Okręg Lubelski Narodowych Sił Zbrojnych 1942–1944* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały...*, s. 179–237.

[164] AP Warszawa, Sr 948/50, Protokół przesłuchania Jana Felczaka z 20 XII 1949 r., k. 63; *ibidem*, Protokół przesłuchania Mieczysława Pszona z 21 XII 1949 r., k. 65–66. Jan Felczak został osadzony w więzieniu 3 VI 1949 r., skazany następnie 6 IV 1951 r. przez WSR w Warszawie na dożywotnie więzienie – AIPN, 00231/189, t. 2, cz. III, Pismo Departamentu Więziennictwa MBP z 27 VIII 1955 r., k. 35.

[165] *Akt oskarżenia przeciwko Janowi Jackowi Nikischowi, Kiryłowi Sosnowskiemu, Edwardowi Serwańskiemu z 9 III 1950 r.*, odpis w zbiorach autora.

[166] L. Kulińska, *Narodowcy...*, s. 82–83.

[167] AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 10, Regulamin Delegatury Łączności Rządu z Krajem, k. 1–5.

niecki, Bohdan Gajewicz[168], Franciszek Przyłuski, Stanisław Łucki[169], Tadeusz Heinrich, Tadeusz Bieliński, Walerian Maciejewski[170], Stefan Kaczorowski („Bronisław Domański").

Już w 1946 r. władze bezpieczeństwa przystąpiły do aresztowania członków delegatury. W dużej mierze było to powiązane z zatrzymaniem wśród członków SN. Aresztowano m.in.: Jana Korneckiego – 16 lipca 1947 r.[171], Jana Kaima – 24 listopada 1947 r.[172], Leonarda Idziaka – 11 sierpnia 1947 r., Antoniego Lutosławskiego – 29 lipca 1948 r., Władysława Gałkę – 29 maja 1947 r., Włodzimierza Bilana – 1 grudnia 1946 r.[173], Jana Stępnia (dr Stanisław Jankowski, Stanisław Janczar) – 5 lipca 1947 r.[174], Franciszka Kąckiego – 6 lutego 1947 r.[175] Niektórzy z pracowników delegatury wyjechali za granicę. Tak postąpił m.in. w 1947 r. Władysław Piotrowski, szef delegatury katowickiej. Jako jego zastępca działał Łukasz Ciepliński z obszaru południowego WiN. Również w następnych latach aresztowano osoby zaangażowane w prace delegatur. W 1949 r. zatrzymano Józefa Łukaszewicza.

W toczącym się od 18 do 29 listopada 1947 r. procesie w Wojskowym Sądzie Rejonowym w Warszawie zostali osądzeni: Włodzimierz Bilan, Jan Stępień, Jan Kornecki i Franciszek Kącki[176]. Po zastosowaniu ustawy o amnestii z 22 lutego 1947 r. orzeczono następujące wyroki: Bilan i Stępień – kara śmierci, Kornecki – 8 lat więzienia, Kącki – 5 lat[177]. W styczniu 1948 r. prezydent RP zastosował prawo łaski i zmienił Bilanowi karę śmierci na dożywotnie więzienie, a Stępniowi na 15 lat więzienia, na mocy zaś decyzji Najwyższego Sądu Wojskowego Kącki został zwolniony z więzienia 24 stycznia 1948 r.[178], a Kornecki – 16 lipca 1951 r.[179] Pomimo licznych zabiegów rodziny Bilan nie opuścił więzienia we Wronkach i zmarł tam 21 kwietnia 1951 r.[180] Czwartemu ze skazanych w tym procesie, ks. Stępniowi, 2 kwietnia 1955 r. udzielono rocznej przerwy w odbywaniu kary[181]. Po kilku przedłużeniach przerwy 8 sierpnia 1956 r. Rada Państwa zawiesiła jej dalsze odbywanie[182].

Zaostrzenie sytuacji politycznej w kraju spowodowało ucieczkę za granicę w październiku 1947 r. Stanisława Mikołajczyka, do lutego tego roku wicepremiera. Nastąpiła likwidacja legalnie działającej opozycji – Polskiego Stronnictwa Ludowego.

---

[168] Zmarł 10 X 1969 r. w Nowym Jorku – List Stanisława Łuckiego do autora z 28 V 1996 r.

[169] Stanisław Łucki był sekretarzem Delegatury MSW w Paryżu od 1 V 1945 r. do 30 IX 1948 r. – Zaświadczenie ministra Zygmunta Berezowskiego z 18 VIII 1948 r., kopia w zbiorach autora.

[170] SPP, MSW, t. 29, Wykaz obsady personalnej placówek MSW, k. 50.

[171] AWL, 118/91/3752, Protokół przesłuchania Jana Korneckiego z 4 IX 1947 r., k. 234.

[172] Jan Kaim został 6 V 1949 r. skazany przez WSR w Warszawie na karę śmierci – AIPN, 0397/229, t. 2, Protokół przesłuchania Jana Kaima z 12 V 1949 r., k. 123.

[173] AWL, 118/91/3752, Protokół przesłuchania Włodzimierza Bilana z 2 XII 1946 r., k. 4.

[174] H. Sieński, *Stępień Jan Piotr* [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989. Pomordowani – więzieni – wygnani*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 268–270.

[175] AWL, 118/91/3752, Pismo oficera śledczego MBP do Naczelnej Prokuratury Wojskowej w Warszawie z 12 II 1947 r., k. 241.

[176] *Ibidem*, 118/91/3753, Protokół rozprawy głównej, k. 16–57.

[177] *Ibidem*, Wyrok WSR z 29 XI 1947 r., k. 70–83.

[178] *Ibidem*, Zawiadomienie o zwolnieniu więźnia z 24 I 1948 r., k. 76.

[179] *Ibidem*, Pismo szefa Wydziału VI Naczelnej Prokuratury Wojskowej do WSR w Warszawie z 1 VIII 1951 r., k. 200.

[180] *Ibidem*, Zawiadomienie o śmierci więźnia z 21 IV 1951 r., k. 193.

[181] *Ibidem*, Zarządzenie zwolnienia z 31 III 1955 r., k. 270; *ibidem*, Zawiadomienie o zwolnieniu więźnia z 2 IV 1955 r., k. 271; *ibidem*, Zobowiązanie ks. Jana Stępnia do stawienia się we Wronkach 2 IV 1956 r. celem dalszego odbywania kary, k. 272.

[182] *Ibidem*, Pismo płk. Mariana Ryby, naczelnego prokuratora wojskowego, z 11 VIII 1956 r., k. 264.

W lutym 1949 r. zakończył działalność rząd RP w Londynie kierowany przez gen. Tadeusza Komorowskiego. Przed ustąpieniem gen. „Bór" polecił ministrowi spraw wewnętrznych Zygmuntowi Berezowskiemu zwolnienie z pracy całego personelu MSW[183]. Nowy rząd, powołany w kwietniu, tworzyli przedstawiciele PPS i SL „Wolność". Premierem został Tadeusz Tomaszewski, a ministrem spraw wewnętrznych gen. bryg. dr Roman Odzierzyński[184]. Kierownikiem Działu Krajowego Rady Politycznej został Edward Sojka, jego zastępcami byli zaś: Tadeusz Żenczykowski z NiD[185] i Franciszek Białas z PPS. Rada Polityczna, tworzona przez SN, PPS, NiD, PSL i SP, była ośrodkiem konkurencyjnym wobec rządu RP na emigracji. We wrześniu 1950 r. zaakceptowała porozumienie zawarte pomiędzy SN a CIA, w którym Amerykanie zobowiązali się finansować utrzymanie łączności z krajem oraz grup informacyjnych w kraju. Działalność Rady Politycznej wykracza jednakże poza ramy niniejszej rozprawy.

Zmiany personalne w rządzie RP w Londynie, stabilizowanie się sytuacji międzynarodowej, a zwłaszcza bezwzględne zwalczanie opozycji przez nowe władze w Warszawie spowodowały zaniechanie tworzenia konspiracyjnych struktur cywilnych powiązanych bezpośrednio z rządem RP na emigracji. W latach 1944–1952 organa bezpieczeństwa PRL aresztowały 226 020 osób[186]. Wśród nich znaczny procent stanowiły osoby zaangażowane w działalność konspiracyjną w momencie aresztowania, a także aresztowane za przynależność do organizacji konspiracyjnych w okresie okupacji niemieckiej. Toczące się w tych latach liczne procesy żołnierzy i pracowników cywilnych Polskiego Państwa Podziemnego zaowocowały wieloma wyrokami śmierci, wieloletniego więzienia oraz, co wydaje się równie tragiczne, złamaniem psychicznym tych ludzi.

Przez więzienia przeszły tysiące ludzi reprezentujących wszystkie organizacje konspiracyjne, od NSZ do PAL, a także część konspiratorów z PPR i AL. W ramach szeroko zakrojonych działań represyjnych wobec faktycznej i ewentualnej opozycji, władze bezpieczeństwa prowadziły systematyczną akcję szczegółowego rozpracowania struktur organizacyjnych Delegatury Rządu na Kraj w okresie okupacji niemieckiej. Szczególną wagę przywiązywano do osób zaangażowanych w Departamencie Spraw Wewnętrznych. W więzieniu w Warszawie 4 lutego 1948 r. zmarł były generalny inspektor PKB Stanisław Tabisz, a 8 września 1949 r. dyrektor tegoż departamentu – Leopold Rutkowski[187]. Jego następca na stanowisku dyrektora – Kazimierz Bagiński – został po powrocie z więzienia w Moskwie ponownie aresztowany 11 października 1946 r. i skazany na 8 lat więzienia. W więzieniu znaleźli się także: Jerzy Strowski, zastępca dyrektora DSW, aresztowany 14 maja 1949 r., i Stanisław Wasilewski („Rogala"), aresztowany 14 października 1948 r., 8 marca 1949 r. przekazany do Departamentu Śledczego MBP[188], skazany na 15 lat. Wyszedł na wolność w 1956 r.[189]

---

[183] R. Wnuk, *Dwie prowokacje – piąta komenda Zrzeszenia „WiN" i Berg*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2002, z. 141, s. 88. Już wcześniej, w grudniu 1948 r., zaprzestano finansowania placówek łączności z krajem.

[184] B. Wanke, *Władze legalne R.P. na uchodźstwie...*, s. 90–91.

[185] Polski Ruch Wolnościowy „Niepodległość i Demokracja", organizacja polityczna utworzona w 1945 r. Jej przywódcami byli: Andrzej Pomian, Rowmund Piłsudski, Stanisław Gacki i Jerzy Lerski.

[186] P. Majer, *Aparat bezpieczeństwa publicznego a organy wymiaru sprawiedliwości – elementy współpracy* [w:] *Przestępstwa sędziów...*, s. 477.

[187] Ponownie aresztowany 15 VI 1948 r., następnie 18 VI 1949 r. przekazany do Biura Specjalnego MBP – AIPN, 0397/13, t. 1, Wykaz członków delegatury ustalonych przez Wydział VII Departamentu V MBP, k. 56.

[188] *Ibidem*, k. 56–57.

[189] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 379.

W 1950 r. MBP sporządziło obszerne opracowanie na temat struktury, obsady personalnej i działalności Delegatury Rządu w latach 1940–1945. Departament III („walki z bandami") MBP, kierowany przez płk. Józefa Czaplickiego, we wrześniu 1950 r. ustalił, że spośród osiemdziesięciu ważniejszych pracowników Delegatury Rządu: osiem osób nie żyje, trzynaście zostało aresztowanych, trzy osoby znajdują się za granicą. Władze bezpieczeństwa ustaliły adresy zamieszkania ośmiu dalszych osób, w przypadku pięciu kolejnych znane było tylko miasto, w którym przebywały, ponadto ustalono miejsce pracy dziewięciu osób. Jak wynika z tych materiałów, nie zdołano zebrać informacji na temat 34 osób. Urzędnik MBP zapisał: „Spośród 56 osób znajdujących się w Polsce na wolności mamy tylko 2 operacyjnie wykorzystanych"[190]. Dalsze działania zmierzające do rozpracowania struktury organizacyjnej i obsady personalnej Delegatury Rządu Departament III zamierzał prowadzić w porozumieniu z innymi departamentami[191] oraz Informacją WP. W tym samym czasie Departament V (organizacji wyznaniowych, politycznych i społecznych) MBP, kierowany przez płk. Julię Brystygierową, podawał, że ma ustalonych 714 członków „Delegatury i podległych jej jednostek"[192]. Zaliczano do nich też AK, dlatego w wykazie owych 714 członków organizacji podziemnych znaleźli się m.in. Marian Drobik („Dzięcioł"), Kazimierz Iranek-Osmecki („Makary"), Aleksander Kloc („Wizer"), Stanisław Ostoja-Chrostowski („Just", „Korweta"), Stefan Ryś („Józef") i Tadeusz Żenczykowski („Kania") z AK, a Marian Kozielewski („Bratkowski") występuje dwa razy[193]. W dalszym ciągu Departament V MBP podaje, że z ogólnej liczby 714 ustalonych osób 61 nie żyje, 513 znajduje się w kraju, a 35 za granicą. MBP rozpracowywało 92 osoby, a w odniesieniu do 110 uzyskało informacje o ich wrogiej działalności wobec nowych władz. Aresztowano 105 osób. W dalszym rozpracowaniu wszystkich komórek podziemia związanego z delegaturą korzystano z trzydziestu informatorów, z których jedenastu sprawowało kierownicze stanowiska w konspiracji niepodległościowej w czasie okupacji niemieckiej. W latach 1946–1950 MBP zdobyło 23 archiwa, ale tylko pięć dotyczyło bezpośrednio komórek organizacyjnych delegatury. W 1947 r. MBP posiadło archiwum PKB (Stanisława Tabisza), a w grudniu tego roku w IPN zagarnięto archiwum Sekcji Prezydialnej Delegatury z lat 1942–1944. W sierpniu 1948 r. zabrano Alinie Zarębskiej część archiwum Departamentu Informacji i Prasy. W marcu 1949 r., także z IPN, zabrano archiwum Biura Zachodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych, a w lipcu 1950 r. część archiwum Departamentu Rolnictwa (Zygmunta Załęskiego). W marcu tego roku zdobyto archiwum Henryka Glassa (Serwis „A"). Także w materiałach aresztowanych: Pużaka, Stefana Zbrożyny i Brauna znajdowały się materiały dotyczące delegatury. Wśród 23 zdobytych do 1950 r. archiwów były też materiały różnych komórek AK, Szarych Szeregów i SP[194].

---

[190] AIPN, 0397/839, Wnioski wypływające z rozpracowania obiektowego „Delegatury" z 15 IX 1950 r.

[191] Rozpracowanie departamentów gospodarczych delegatury zamierzano prowadzić wspólnie z Departamentem IV MBP, rozpracowanie departamentów administracyjnych wspólnie z Departamentem V, a rozpracowanie Sekcji Spraw Zagranicznych wspólnie z Departamentem I MBP. Własnemu rozpracowaniu przez Departament III MBP miało podlegać kierownictwo delegatury, Biuro Prezydialne oraz Kierownictwo Walki Cywilnej.

[192] AIPN, 00231/99, t. 2, Opracowanie Departamentu V MBP na temat działań operacyjnych w stosunku do Delegatury Rządu i związanych z nią organizacji z 15 IX 1950 r., k. 7–11.

[193] *Ibidem*, k. 12–36. Powyższa lista wymaga dokładnej analizy przed podaniem konkretnej liczby ustalonych wówczas członków delegatury.

[194] *Ibidem*, Wykaz zdobytych przez Departament V MBP archiwów w latach 1946–1950, k. 37–39.

W grudniu 1951 r. odbył się proces kierownictwa „Startu". Zostali nim objęci: Witold Pajor, Zygmunt Ojrzyński, Stanisław Nienałtowski i Andrzej Czystowski. W roku następnym zostali osadzeni kolejni pracownicy „Startu" i KWP miasta Warszawy: Julian Czerwiakowski, Zbigniew Eime, Eustachy Krak, Adam Dobrowolski, Kazimierz Moczarski, Alfred Kurczewski. W tym samym roku odbył się proces Bolesława Kontryma – kierownika Urzędu Śledczego w PKB i dowódcy oddziału dyspozycyjnego delegatury „Podkowa". W procesach tych zapadło dziewięć wyroków śmierci[195]. Ogółem represjom zostały poddane 64 osoby, w tym 46 z PKB i 18 z wydziałów bezpieczeństwa delegatury[196].

Represje dotknęły także pracowników innych komórek organizacyjnych delegatury. W listopadzie 1947 r. został aresztowany Jerzy Michalewski, były sekretarz generalny delegatury i dyrektor Departamentu Obrony Narodowej, skazany następnie na 3 lata więzienia. W 1949 r. aresztowano i skazano na dożywotnie więzienie Leonarda Witolda Maringe, pierwszego dyrektora Departamentu Rolnictwa. Od lipca 1950 r. do września 1953 r. był więziony jego następca Zygmunt Załęski. Od maja 1950 r. do kwietnia 1951 r. w więzieniu przebywał Władysław Leśniewski, ostatni dyrektor Departamentu Likwidacji Skutków Wojny[197]. W październiku 1947 r. został aresztowany kierownik Sekcji Finansowo-Budżetowej Delegatury Wincenty Bryja, skazany na 10 lat więzienia[198]. Podobny był los okręgowych delegatów rządu. Część z nich, zwłaszcza na kresach wschodnich, została poddana represjom ze strony NKWD: Zygmunt Fedorowicz, Jerzy Dobrzański, Adam Galiński w Wilnie, Marian Jankowski w Nowogródku. Na terenach Polski centralnej zostali aresztowani bądź przez NKWD, bądź przez UB: Marceli Porowski – więziony od grudnia 1951 r. do maja 1956 r., Józef Kwasiborski – od sierpnia 1948 r. do października 1956 r., Władysław Cholewa – od sierpnia 1944 r. do listopada 1947 r., Antoni Antczak – od sierpnia 1948 r. do śmierci 31 sierpnia 1952 r., Józef Przybyszewski – od sierpnia 1944 r. do 1947 r. Tak przedstawiały się powojenne losy kadry kierowniczej delegatury. Podobne represje spotkały także personel niższego szczebla, jednakże skala tego zjawiska nie została jeszcze dokładnie zbadana. Jako przykład działania władz bezpieczeństwa można podać „agenturne opracowanie pod nazwą »Tamiza«"[199] Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, podjęte 22 czerwca 1945 r. Akcja dotyczyła rozpracowania działaczy socjalistycznych (z PPS-WRN) w dzielnicy Powiśle, wśród nich Władysława Świdowskiego, w okresie powstania warszawskiego starosty grodzkiego na Starym Mieście[200].

---

[195] J. Wróbel, M. Słojewski, *Zbrodnie sądowe z oskarżenia o kolaborację z nazistami. Procesy kierownictwa PKB, „Startu" i Okręgowego KWP przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie* [w:] *Przestępstwa sędziów...*, s. 86–87.

[196] J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 312.

[197] Pierwszy raz Władysław Leśniewski został aresztowany w lipcu 1945 r. – AIPN, 00231/189, t. 2, cz. 2, Protokół przesłuchania Władysława Leśniewskiego z 15 IV 1950 r., k. 7.

[198] Osadzony w więzieniu 27 X 1947 r., skazany 8 X 1951 r. przez WSR w Warszawie – *ibidem*, cz. 3, Pismo Departamentu Więziennictwa MBP z 15 XII 1952 r., k. 25.

[199] AIPN, 0298/49, Postanowienie o wszczęciu agenturnego opracowania, podpisane przez por. G. Łanina, kierownika UBP Warszawa-miasto, k. 84; *ibidem*, Plan operacyjnych przedsięwzięć w agenturnym opracowaniu grupy „Tamiza" z 24 VI 1945 r., k. 87.

[200] *Ibidem*, Doniesienie agenturne „Szwoleżera" w sprawie nr 347 II/45 „Tamiza", k. 80; *ibidem*, Raport specjalny por. G. Łanina z 24 VI 1945 r., k. 86.

Należy także wspomnieć o zmarłym 30 kwietnia 1950 r. w więzieniu w Rawiczu byłym przewodniczącym RJN Kazimierzu Pużaku. Jak wiadomo, był on skazany w procesie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego w Moskwie w 1945 r. na 1,5 roku więzienia. Po powrocie do kraju został w czerwcu 1947 r. aresztowany przez UB i w procesie członków PPS-WRN skazany w listopadzie 1948 r. na 10 lat więzienia. Od listopada 1945 r. do marca 1946 r. był też więziony jego następca Jerzy Braun.

Pełny zakres powojennych represji władz bezpieczeństwa w stosunku do pracowników Delegatury Rządu nie został dotychczas opracowany. Dotyczy to zwłaszcza komórek organizacyjnych na szczeblu powiatów czy gmin. Dodatkową trudność sprawia ustalenie w niektórych wypadkach powodu represji, mogła nim być działalność konspiracyjna w Delegaturze Rządu albo też praca w strukturach partyjnych czy wojskowych po wojnie. Pracownicy delegatury rządu jeszcze przez długie lata byli traktowani, zwłaszcza przez władze bezpieczeństwa, jako „element niepewny", niezależnie od tego, czy byli zaangażowani w działalność opozycyjną, czy nie.

ZAKOŃCZENIE

Tajna Administracja Cywilna, utworzona w okupowanym kraju na polecenie rządu RP we Francji i budowana od 1941 r., początkowo zbierała informacje na temat funkcjonowania władz okupacyjnych, a następnie rozwinęła szeroką działalność i realizowała liczne zadania. Administracja Polskiego Państwa Podziemnego objęła całe terytorium II Rzeczypospolitej, a jej struktury, zwłaszcza na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, powstawały aż do poziomu gminy. Specyfiką tej administracji było prowadzenie szerokich prac, m.in. planistycznych, wybiegających daleko w przyszłość poza okres okupacji. W porozumieniu z rządem RP w Londynie ustalono zakres pomocy z UNRRA i skalę zapotrzebowania na wykształcone kadry, np. prawników. Organizowano tajną oświatę, w tym szkolnictwo wyższe. Absolwenci tajnych uniwersytetów mieli wypełnić luki, spowodowane w elicie społeczeństwa przez zbrodnie niemieckie i sowieckie. Przygotowywano kadry do objęcia po wojnie działających na ziemiach polskich zakładów przemysłowych, banków i innych instytucji finansowych oraz publicznych, co miało na celu możliwie szybkie (zaraz po usunięciu okupanta) uruchomienie produkcji oraz rozpoczęcie przez polskie instytucje jawnej działalności. Sposobiono też do podjęcia jawnej działalności policję polską – Państwowy Korpus Bezpieczeństwa, który we współpracy ze Strażami Samorządowymi i Strażami Obywatelskimi miał zapewnić bezpieczeństwo i w miarę normalne warunki pracy polskim instytucjom, zakładom pracy oraz społeczeństwu. Podobnie zamierzano rozwiązać problem sądownictwa – planowano tryb przejęcia budynków i zabezpieczenia akt, wyznaczono kierownictwa sądów, izb adwokackich i notariatów. Opracowany został budżet państwa na pierwszy okres powojenny. W społeczeństwie polskim prowadzona była szeroka akcja informacyjna, a licznie wydawana prasa oraz odezwy do ludności kształtowały jego postawę wobec władz okupacyjnych.

W wyniku zmieniającej się sytuacji międzynarodowej: zerwania stosunków dyplomatycznych przez ZSSR i cofnięcia uznania rządowi RP w Londynie przez mocarstwa zachodnie, przygotowania i projekty tajnej administracji w większości nie zostały zrealizowane. Niemniej jednak autorzy planów w okresie powojennym pracowali nad odbudową państwa: gospodarki i szkolnictwa oraz zagospodarowaniem Ziem Odzyskanych. Wystarczy wspomnieć o Biurze Odbudowy Stolicy, Ministerstwie Oświaty czy Ministerstwie Ziem Odzyskanych, gdzie pracowało wielu wybitnych urzędników Delegatury Rządu.

Kadra kierownicza tajnej administracji miała za sobą doświadczenia w budowaniu państwowości polskiej w okresie I wojny światowej i po jej zakończeniu. Pod jej kierunkiem pracowali młodzi ludzie, absolwenci uniwersytetów czy szkół średnich, wykształceni już w dwudziestoleciu międzywojennym. Znaczne zaangażowanie społeczeństwa polskiego w działalność konspiracyjną, nie tylko wojskową czy partyjną, ale także propań-

stwową, wynikało niewątpliwie z dziedzictwa historycznego i kultywowania tradycji konspiracyjnych i patriotycznych. Pamiętano powstanie styczniowe i działalność tajnego polskiego rządu w Warszawie. Świeża była pamięć działalności konspiracyjnej, np. POW, w okresie I wojny światowej.

Niezwykle istotne jest ustalenie faktycznego stanu organizacji oraz liczby pracowników TAC. Zakres prac przedstawiono w poprzednich rozdziałach. Liczbę pracowników można próbować ustalić na podstawie materiałów archiwalnych, głównie finansowych, delegatury. Mają one jedną zasadniczą wadę – obejmują głównie pracowników etatowych pobierających wynagrodzenie. W większości natomiast komórek organizacyjnych tajnej administracji brały również udział osoby nieotrzymujące wynagrodzenia bądź wykonujące prace zlecone płatne jednorazowo. Dlatego też w obliczeniach uwzględniono wszystkie wymienione w prezentowanej pracy osoby zaangażowane w działalność administracji.

Tabela nr 12. Liczba pracowników w departamentach i sekcjach Biura Delegata Rządu RP na Kraj

Komórka	Znane nazwiska	Znane tylko pseudonimy	Liczba pracowników (stan z 1 XI 1943 r.)	Liczba pracowników (stan z 1 I 1944 r.)
500/P	45	6	38	38
510/W	237	88	149 (126 etatów + 23 honorowo)	164 (131 etatów + 33 współpracowników)
520/S	26	1	47 (29 etatów + 18 honorowo)	47 (32 etaty + 15 współpracowników)
530/OP	23	2	36 (11 etatów+ 25 honorowo)	12
540/R	20	1	11	11
550/Sk	6	–	13 (6 etatów + 7 honorowo)	19 (6 etatów + 13 współpracowników)
560/H	57	–	204 (3 etaty + 201 honorowo)	4 (3 etaty + 1 współpracownik)
570/T	1	–	14 (9 etatów + 5 honorowo)	17 (9 etatów + 8 współpracowników)
580/L	29	7	114 (14 etatów + 100 honorowo)	114 (14 etatów + 100 ekspertów)
590/K	16	2	18 (16 etatów + 2 honorowo)	9 (7 etatów + 2 współpracowników)
600/PP	128	68	100	186 (183 etaty + 3 współpracowników)
610/OD	33	–	17 (12 etatów + 5 honorowo)	19 (14 etatów + 5 współpracowników)
620/OK	48	6	72	69
630/Z	38	3	31	33

Komórka	Znane nazwiska	Znane tylko pseudonimy	Liczba pracowników (stan z 1 XI 1943 r.)	Liczba pracowników (stan z 1 I 1944 r.)
640/ON	2	–	–	– [4]
700	9	10	5	5
710	13	1	9	9
720	21	2	31	29
730	1	–	8 (6 etatów + 2 honorowo)	11 (9 etatów + 2 współpracowników)
740	1	1	nie ujęta w wykazie	nie ujęta w wykazie
KKU	1	–	nie ujęty w wykazie	nie ujęty w wykazie
KRO	16	–	nie ujęta w wykazie	[90 (6 etatów + 84 współpracowników)]
Ogółem	**743**	**197**	**917 (529 etatów + 388 honorowo)**	**796 (614 etatów + 182 honorowych stałych)**

Źródło: obliczenia własne autora; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 217, 220.

Liczba 743 ustalonych z nazwiska pracowników nie jest prostą sumą osób pracujących w poszczególnych departamentach i sekcjach Biura Delegata Rządu RP na Kraj, niektóre osoby pracowały bowiem w dwóch, a w wyjątkowych przypadkach nawet w trzech komórkach. Liczba 197 osób znanych tylko z pseudonimu jest jedynie orientacyjna. Niewykluczone, że są wśród nich osoby posługujące się więcej niż jednym pseudonimem. Sytuacje takie były bardzo częste, wynikały chociażby z konieczności zmiany pseudonimów po aresztowaniu kogoś z danej komórki organizacyjnej. Dane z dokumentów archiwalnych przedstawiają najczęściej liczbę pracowników, w większości przypadków etatowych, w danym okresie, nie uwzględniając – co naturalne – osób aresztowanych czy zwolnionych z pracy. Uwzględniając aresztowania, możemy przyjąć bardzo ostrożny szacunek, że w centrali delegatury pracowało około tysiąca osób. Warto też podkreślić ogromny wysiłek organizacyjny po upadku powstania warszawskiego, kiedy to w niezwykle trudnych warunkach odbudowywano aparat Biura Delegata Rządu na Kraj. Od listopada do grudnia 1944 r. w komórkach centralnych TAC były zatrudnione 203 osoby, a w następnym okresie budżetowym (styczeń–luty 1945 r.) ich liczba wzrosła do 379.

Niezwykle interesujące jest ustalenie liczby pracowników terenowych struktur TAC. Dla ukazania różnic w stopniu zorganizowania tajnej administracji dane te zostaną przedstawione w trzech osobnych tabelach: dla ziem włączonych do III Rzeszy, dla Generalnego Gubernatorstwa (tutaj w podsumowaniu będą podane dwie liczby: jedna dla GG bez ODR Lwów, a druga z jej uwzględnieniem) i dla ziem wschodnich znajdujących się do czerwca–lipca 1941 r. pod okupacją sowiecką.

Tabela nr 13. Liczba pracowników struktur terenowych TAC na ziemiach zachodnich II RP

Okręg	Znane nazwiska	Znane tylko pseudonimy	Liczba pracowników biur ODR (stan z 31 XII 1943 r.)
Ciechanów	47	5	18
Łódź	95	3	37 (34 etaty + 3 honorowo)
Pomorze	385	125	27
Poznań	67	1	10
Śląsk	92	1	28 (25 etatów + 3 honorowo)
Ogółem	**686**	**135**	**120** **(114 etatów+ 6 honorowo)**

Źródło: obliczenia własne autora; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.

Liczba 686 nie jest oczywiście liczbą wszystkich pracowników TAC na tym terenie, a jedynie tych rozpoznanych z nazwiska. Obrazuje ona stan zaawansowania badań nad działalnością tamtejszej tajnej administracji.

Tajna administracja najbardziej rozwinęła się w Generalnym Gubernatorstwie. Również badania historyczne nad jej funkcjonowaniem są najbardziej zaawansowane.

Tabela nr 14. Liczba pracowników struktur terenowych TAC w Generalnym Gubernatorstwie

Okręg	Znane nazwiska	Znane tylko pseudonimy	Liczba pracowników biur ODR (stan z 31 XII 1943 r.)
Kielce	163	19	178 (75 etatów + 103 honorowo)
Kraków	815	65	93 (54 etaty + 39 honorowo)
Lublin	201	3	76 (47 etatów + 29 honorowo)
Warszawa-miasto	224	239	119
Warszawa-województwo	138	13	134
Razem	**1534**	**339**	**600** **(429 etatów + 171 honorowo)**
Lwów	102	371	29 (24 etaty + 5 honorowo
Ogółem	**1636**	**710**	**629** **(453 etaty + 176 honorowo)**

Źródło: obliczenia własne autora; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.

Ziemie wschodnie, które w okresie 1939–1941 przeżyły cztery fale wywożenia ludności w głąb Rosji, nie miały – z wyjątkami – zorganizowanej tajnej administracji. Powstająca polska konspiracja była rozbijana licznymi aresztowaniami. Sytuacja uległa zmianie po zajęciu tych ziem przez wojska niemieckie, aczkolwiek stopień zorganizowania TAC odbiegał w tym przypadku zasadniczo od sytuacji panującej w Generalnym Gubernatorstwie.

Tabela nr 15. Liczba pracowników struktur terenowych TAC na ziemiach wschodnich II RP

Okręg	Znane nazwiska	Znane tylko pseudonimy	Liczba pracowników biur ODR (stan z 31 XII 1943 r.)
Białystok	82	17	41 (20 etatów + 21 honorowo)
Wilno	84	2	96 (73 etaty + 23 honorowo)
Nowogródek	7	6	–
Polesie	12	4	90 (45 etatów + 45 honorowo)
Wołyń	47	8	101 (75 etatów + 26 honorowo)
Razem	**232**	**37**	**328** **(213 etatów + 115 honorowo)**
Lwów	102	371	29 (24 etaty + 5 honorowo)
Ogółem	**333**	**408**	**357** **(237 etatów + 120 honorowo)**

Źródło: obliczenia własne autora; AIPN, 00231/157, t. 1, Sprawozdanie „Niku" za 1943 r., k. 218.

Po przeprowadzeniu analizy możemy przyjąć, że było co najmniej 3435 zidentyfikowanych pracowników struktur terenowych delegatury, w tym znane z nazwiska – 2553 osoby, a tylko z pseudonimu – 882. Należy przypomnieć, że liczba ogólna pracowników nie jest prostym sumowaniem osób zaangażowanych w prace poszczególnych delegatur okręgowych, niektóre z nich bowiem były zaangażowane w dwóch strukturach. Dotyczy to zwłaszcza działalności delegatury w okresie powstania warszawskiego, kiedy to niektórzy z pracowników ODR Warszawa-województwo, a także z komórek centralnych delegatury, brali udział w działalności ODR Warszawa-miasto. We wszystkich komórkach organizacyjnych Delegatury Rządu pracowało co najmniej 4375 zidentyfikowanych osób, z tego 3296 – znanych z nazwiska i 1079 – z pseudonimu.

Jak wynika z przedstawionych wyżej danych statystycznych, w Biurze Delegata Rządu na Kraj i biurach poszczególnych ODR pracowało 2000 osób. Dla szczebla powiatowego możemy przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa liczbę około 20 400 pracowników. Daje nam to około 22 500 pracowników TAC. Natomiast biorąc pod uwagę około 47 tys. członków PKB i SS (zob. rozdział 4), uzyskujemy wynik – zdawałoby się – fascynujący: około 50 tys. pracowników tajnej administracji.

Po upadku powstania warszawskiego rozpoczęto odbudowę zerwanych kontaktów ze strukturami okręgowymi oraz reorganizację Biura Delegata Rządu. W tym ostatnim w styczniu–lutym 1945 r. pracowało 379 osób, a poszczególne komórki organizacyjne były rozmieszczone w rejonach podwarszawskich oraz w Krakowie. Ofensywa styczniowa Armii Czerwonej i postępująca za nią nowa władza Rządu Tymczasowego spowodowała ograniczenie liczby funkcjonujących departamentów i samodzielnych sekcji. Naczelne władze konspiracji zdecydowały wówczas o rozwiązaniu Armii Krajowej. Kierownictwo nad konspiracją wojskową przejął Delegat Sił Zbrojnych na Kraj działający w ścisłym kontakcie z pełnomocnikiem rządu. Poszukiwanie wyjścia z trudnej sytuacji doprowadziło do podjęcia rozmów z władzami sowieckimi, a w ich trakcie do aresztowania w marcu 1945 r. przywódców Polskiego Państwa Podziemnego.

Działalność konspiracyjna była kontynuowana zarówno przez Delegaturę Rządu, jak i RJN. Jednakże wejście Stanisława Mikołajczyka do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej i wycofanie się SL z dotychczasowego kierownictwa konspiracji doprowadziły do decyzji o likwidacji tych struktur z dniem 1 lipca 1945 r. Jeszcze do sierpnia trwała akcja likwidacyjna struktur delegatury i RJN. Posiadane nadal fundusze przeznaczono na akcję charytatywną i odprawy dla pracowników. Część z najważniejszych działaczy konspiracyjnych została aresztowana, inni wyjechali na Zachód, natomiast pozostali przystąpili do jawnej działalności w partiach politycznych. Jedynie SN, wobec sprzeciwu nowych władz, nie wznowiło legalnej działalności, pozostając w konspiracji.

Dlatego też od końca 1945 r. wysłannicy rządu RP (zwłaszcza Edward Sojka) działającego nadal w Londynie organizowali nowe delegatury rządu, głównie oparte na członkach SN. Zakres ich działania odbiegał zdecydowanie od tego jaki miała delegatura z okresu okupacji niemieckiej. Głównie skupiano się na działalności informacyjnej. Zdołano zorganizować tylko kilka faktycznie funkcjonujących delegatur, które zostały rozbite w 1947 r. aresztowaniami.

Od początku 1944 r. pracownicy Delegatury Rządu na zajmowanych sukcesywnie przez Armię Czerwoną ziemiach II Rzeczypospolitej byli poddawani represjom. Ci, którzy nie zostali aresztowani, w wielu wypadkach byli zmuszeni opuścić ziemie wschodnie i wyjechać „za Bug". Od lipca 1944 r. do zwalczania konspiracji niepodległościowej przystąpiły służby bezpieczeństwa PKWN i następnych – już z nazwy – rządów. Działalność ta była prowadzona aż do 1956 r. Dość znamienne było podjęcie przez MBP w 1950 r. systematycznego rozpracowania wszystkich komórek organizacyjnych delegatury, w tym także gospodarczych.

Na zakończenie warto podkreślić, że działając w niezwykle trudnych warunkach okupacji od 1940 r., przygotowano w znacznej mierze kompletny aparat administracji państwowej, samorządowej oraz gospodarczej, mający objąć jawne urzędowanie po usunięciu władz okupacyjnych. Opracowano i częściowo uzgodniono z aliantami zachodnimi programy odbudowy zniszczonego państwa. Uzgodniono także ordynację wyborczą do najwyższych władz ustawodawczych. W wyniku sytuacji międzynarodowej plany ten nie mogły być realizowane, a znaczna część ich autorów została poddana represjom, których skala była porównywalna ze stratami poniesionymi w wyniku działalności okupanta niemieckiego. W ten sposób został zniweczony sześcioletni wysiłek wielu tysięcy znanych i bezimiennych działaczy i pracowników Polskiego Państwa Podziemnego.

MAPA ADMINISTRACYJNA II RZECZYPOSPOLITEJ Z ZAZNACZONYMI GRANICAMI OKUPACJI 1939–1941

Organizacja konspiracji cywilnej w 1941 r.

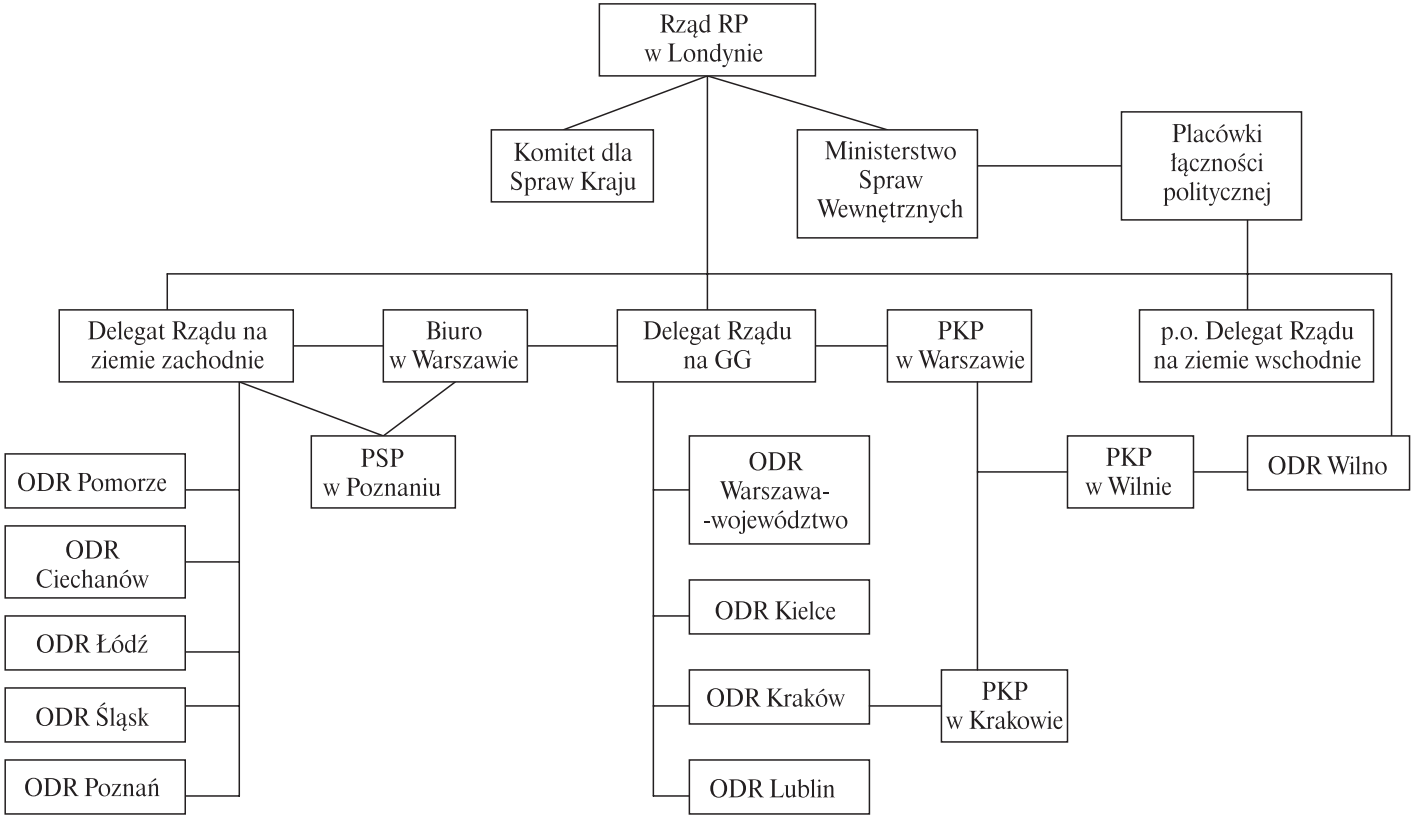

Schemat organizacyjny Delegatury Rządu RP na Kraj wysłany w październiku 1941 r. do Londynu

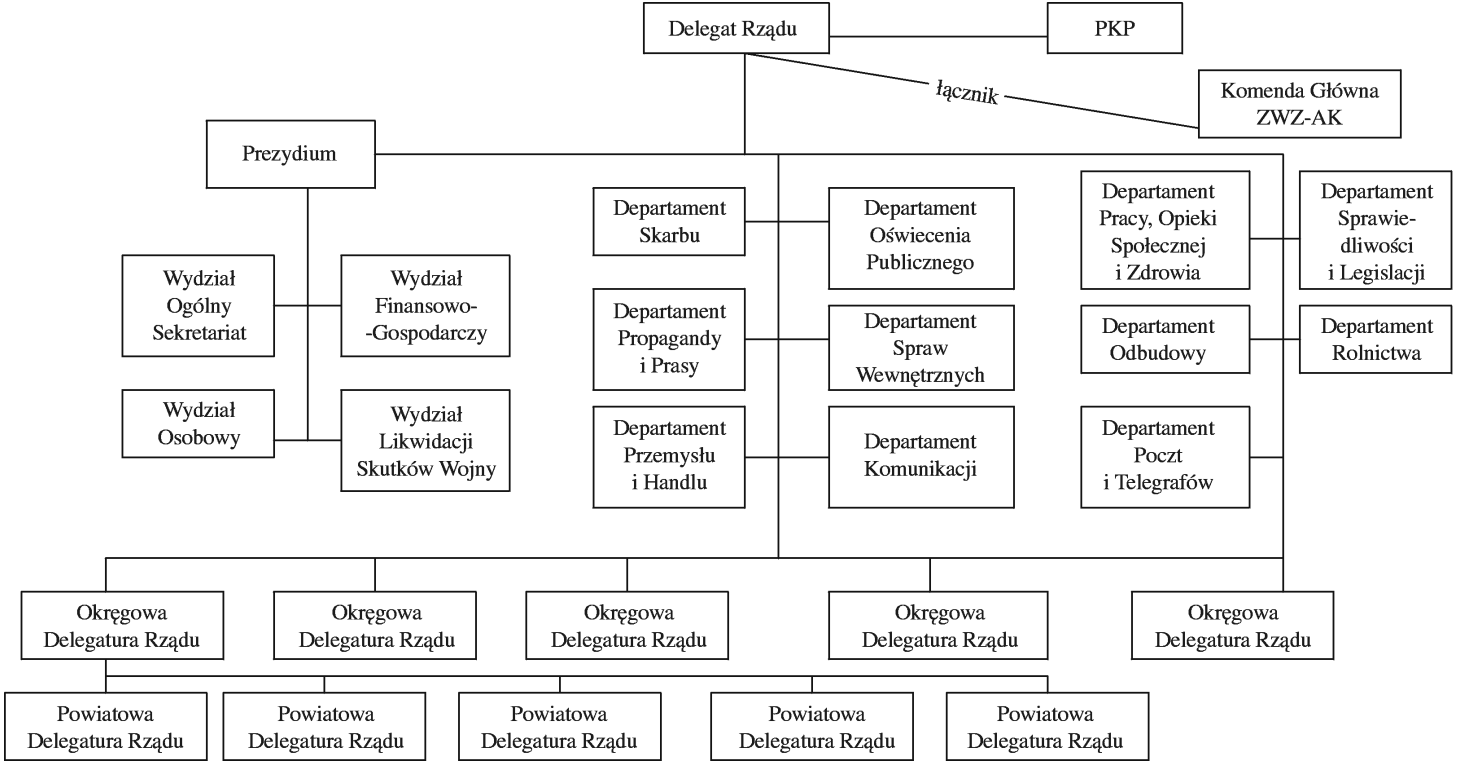

Biuro Prezydialne 1943 r.

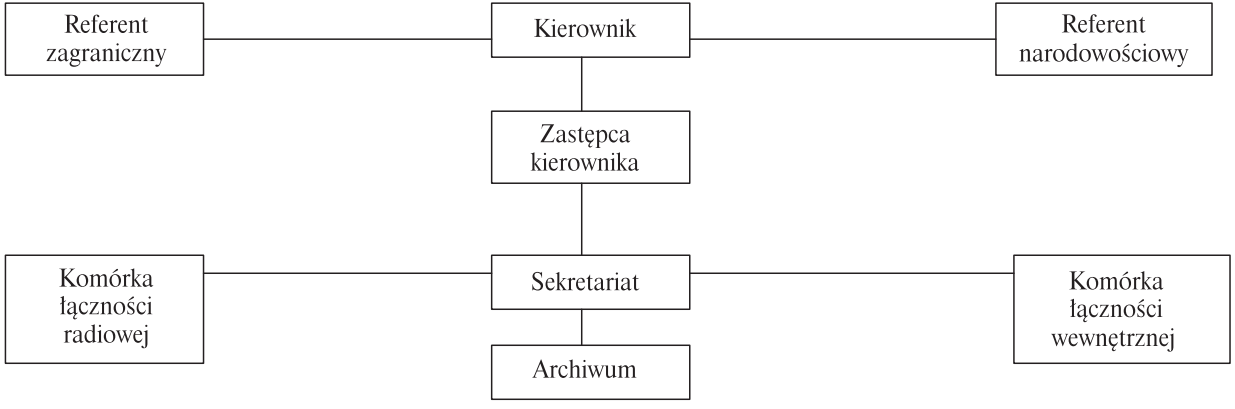

Departament Spraw Wewnętrznych 1943 r.

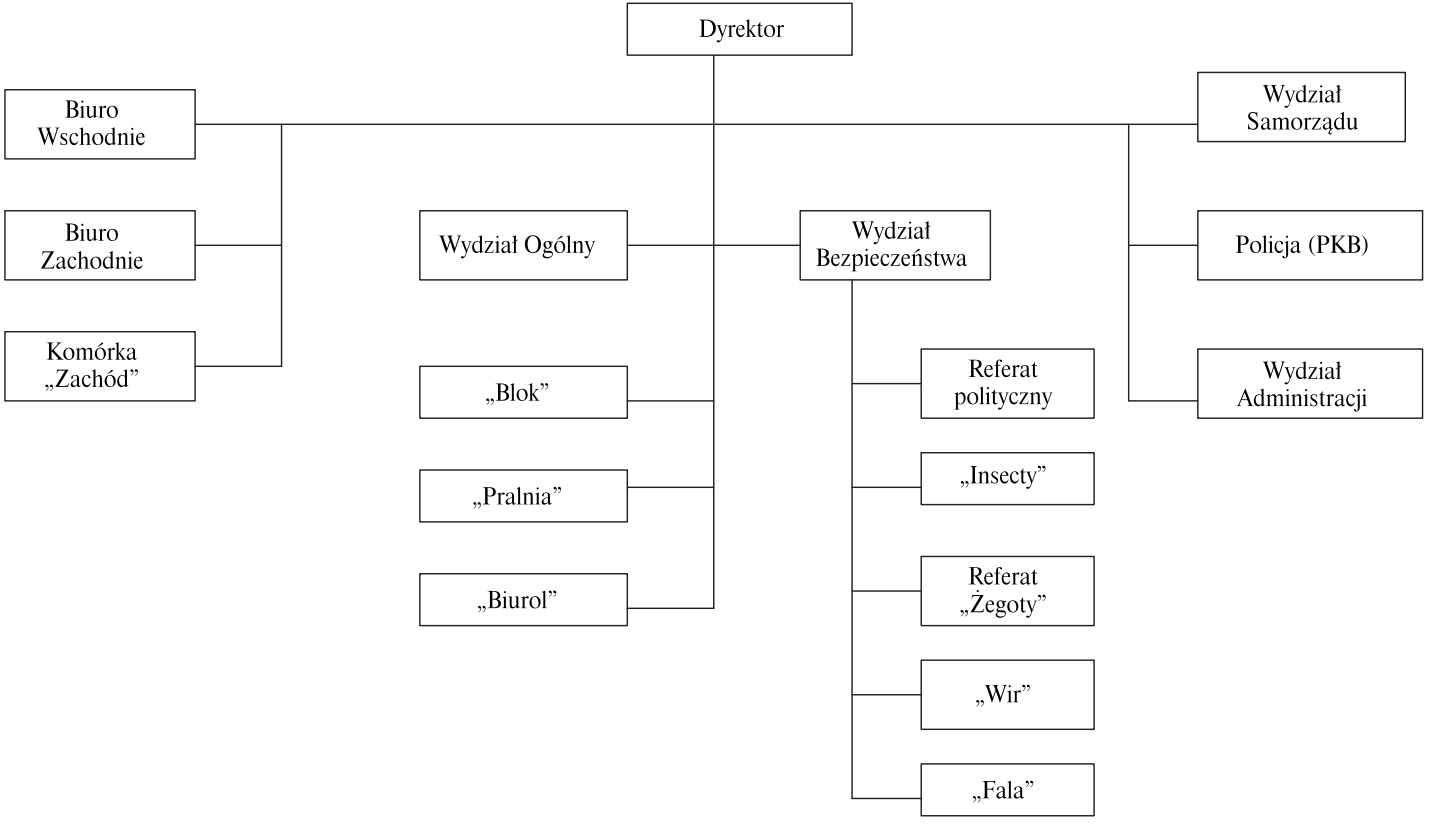

Biuro Wschodnie

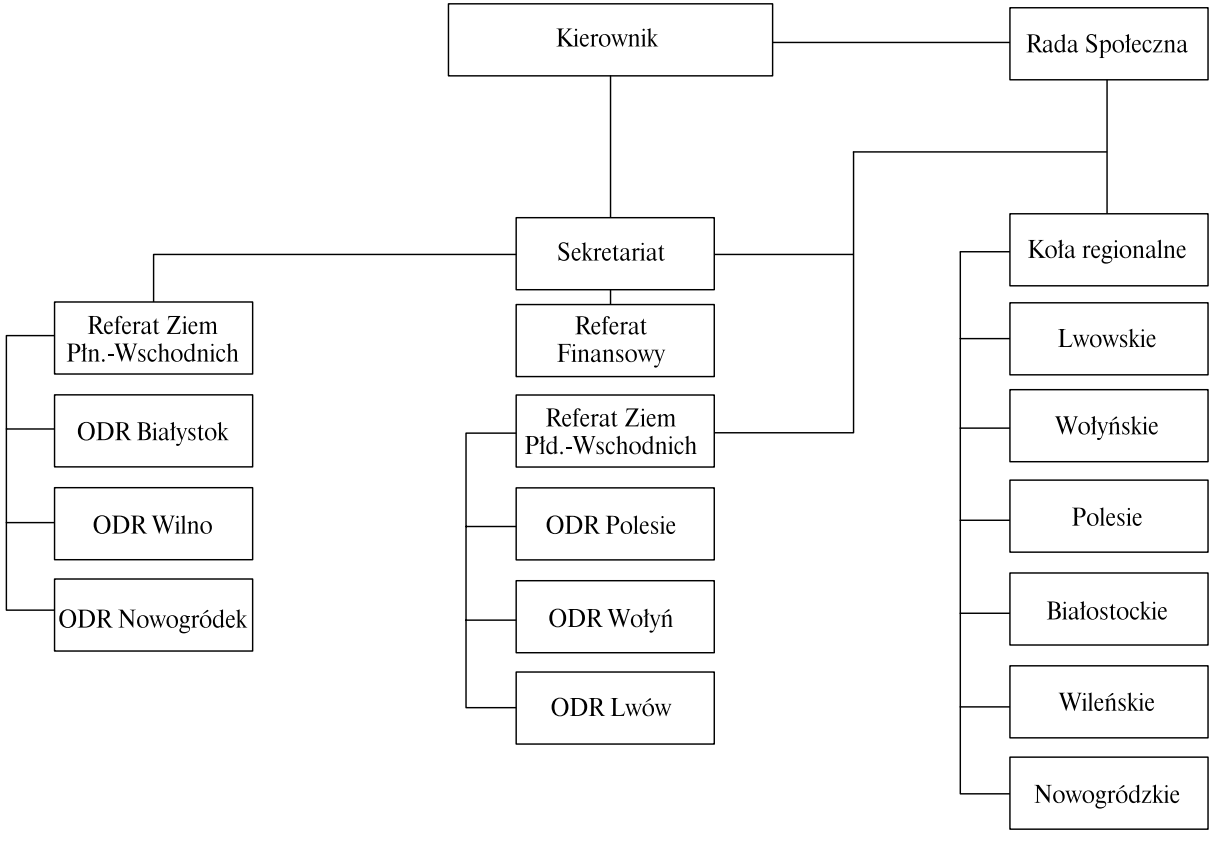

Państwowy Korpus Bezpieczeństwa

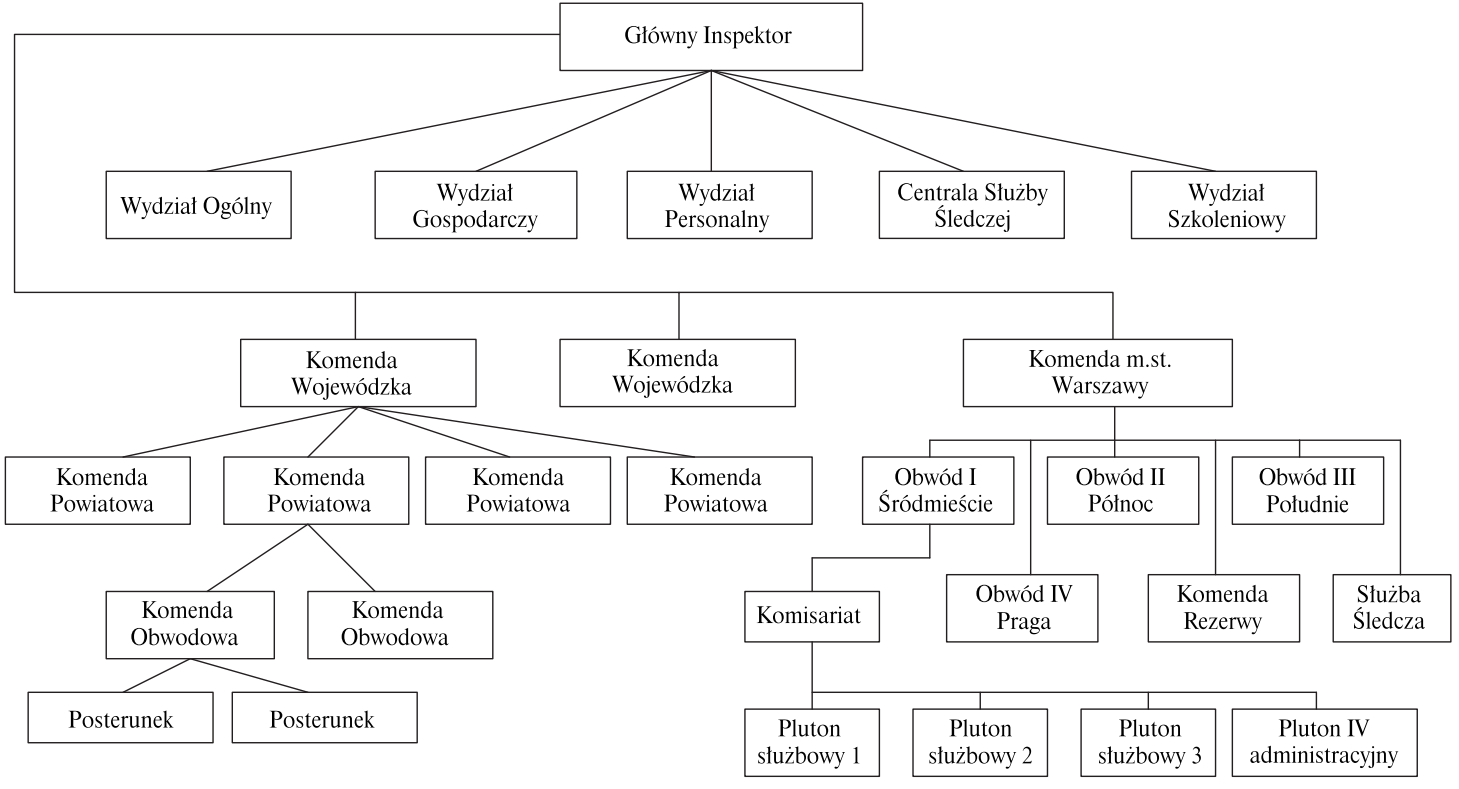

Komórka „Zachód"

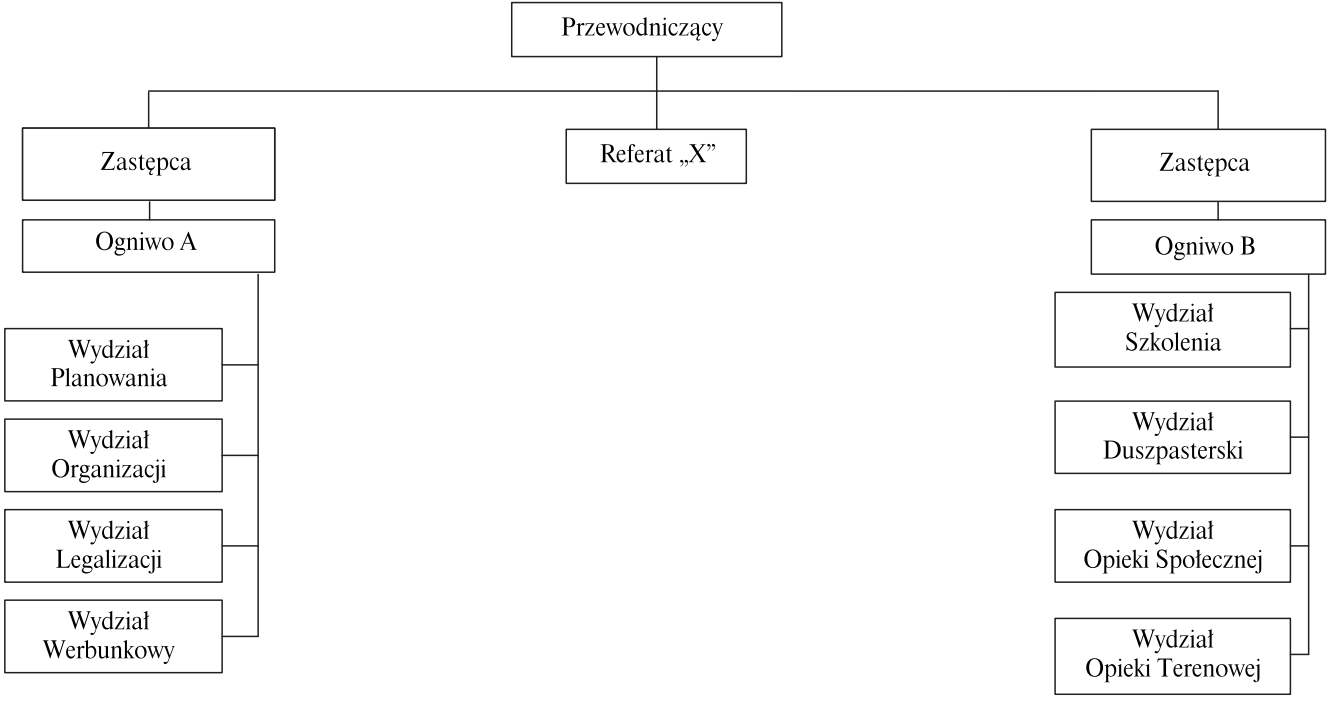

Departament Oświaty i Kultury

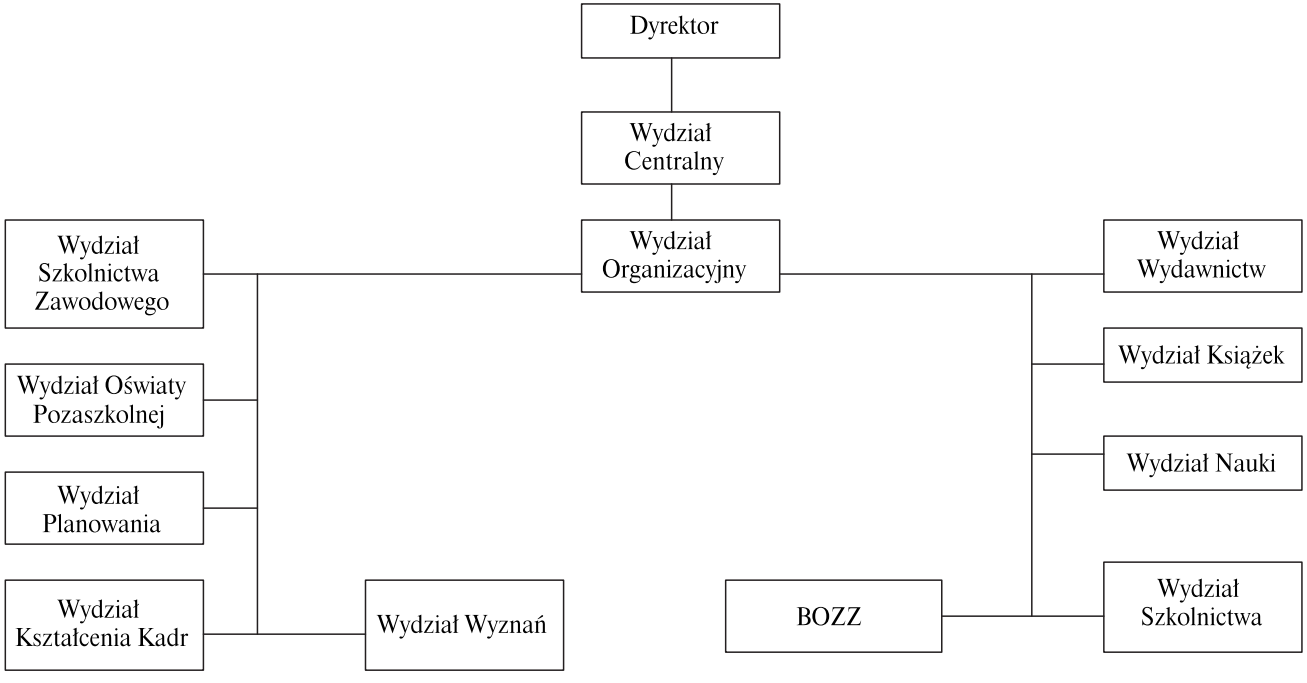

Departament Komunikacji

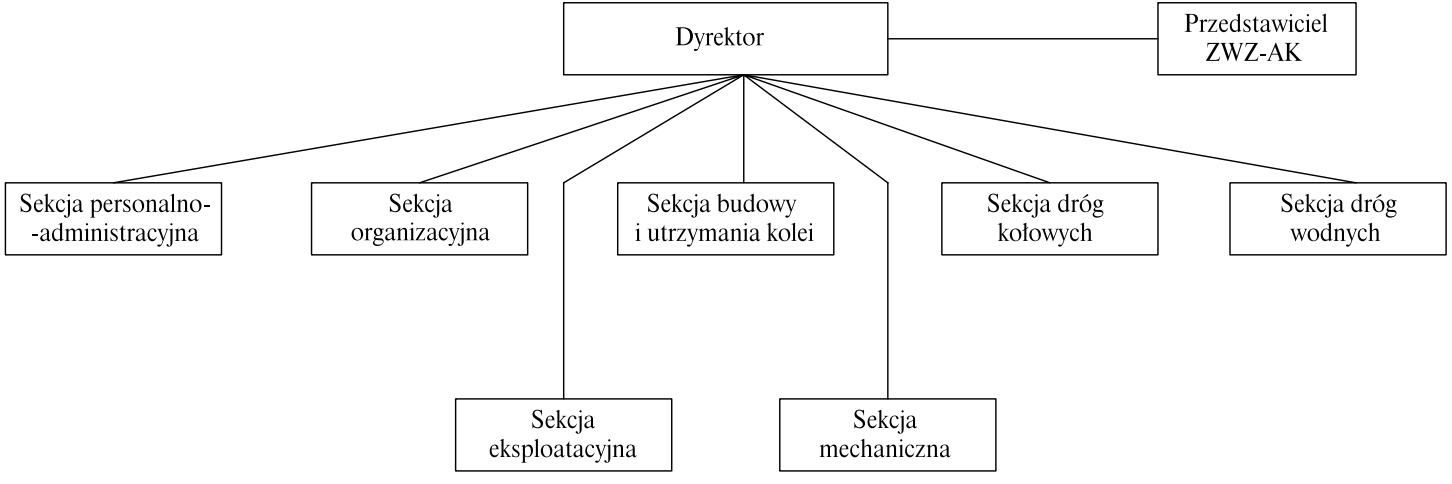

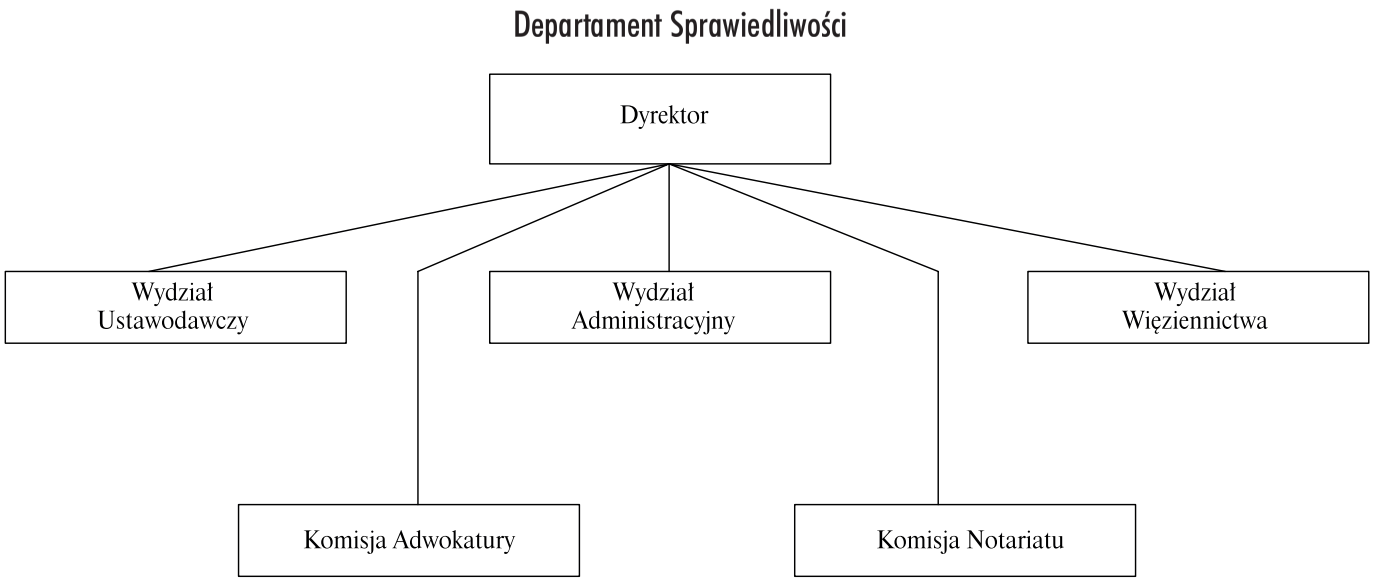
Departament Sprawiedliwości
Dyrektor
Wydział Ustawodawczy
Wydział Administracyjny
Wydział Więziennictwa
Komisja Adwokatury
Komisja Notariatu

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN – Archiwum Akt Nowych
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
AIPN – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AK – Armia Krajowa
AKO – Armia Krajowa Obywateli (Obywatelska)
AL – Armia Ludowa
AP – Archiwum Państwowe
APAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk
APP – Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956
AU – Akademia Umiejętności
AWL – Archiwum Wojsk Lądowych
AZ – Administracja Zastępcza
AZS – Akademicki Związek Sportowy
BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
BCh – Bataliony Chłopskie
BGK – Bank Gospodarstwa Krajowego
BIP – Biuro Informacji i Propagandy
BJ – Biblioteka Jagiellońska
BOW – Bojowa Organizacja „Wschód"
BOZZ – Biuro Oświatowe Ziem Zachodnich
BP – Biuro Polityczne
BPS – Biuro Pracy Społecznej
BW – Biuro Wojskowe
BZ – Biuro Zachodnie
BZN – Biuro Ziem Nowych
BZNO – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
ChOW – Chłopska Organizacja Wolności
CIA – Central Intelligence Agency (Centralna Agencja Wywiadowcza)
CK – Centralny Komitet
CKL – Centralny Komitet Ludowy
CKON – Centralny Komitet Organizacji Niepodległościowych
CKRL – Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego
CSS – Cywilny Sąd Specjalny
CSW – Centralna Służba Wywiadowcza
CZMW – Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej
DG – Dowództwo Główne

DI – Departament Informacji i Prasy
DIiP – Departament Informacji i Prasy
DO – Delegatura Okręgowa
DOiK – Departament Oświaty i Kultury
DOK – Dowództwo Okręgu Korpusu
DOKP – Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych
DON – Departament Obrony Narodowej
DP – Dywizja Piechoty
DPG – Dywizja Piechoty Górskiej
DPiOS – Departament Pracy i Opieki Społecznej
DPK – Dyrekcja Policji Kryminalnej
DR – Delegatura Rządu
DSW – Departament Spraw Wewnętrznych
DSZ – Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj
Dz.U. – Dziennik Ustaw
FOP – Front Odrodzenia Polski
GG – Generalne Gubernatorstwo
GKBZHwP – Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
GKBZpNP – Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
GKOiK – Gminna Komisja Oświaty i Kultury
GKWC – Główna Komisja Walki Cywilnej
IES – Instytut Europy Środkowej
IH – Instytut Historii
IPiMS – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
IPN – Instytut Pamięci Narodowej
ISP – Instytut Studiów Politycznych
IZ – Instytut Zachodni w Poznaniu
KB – Korpus Bezpieczeństwa, Kadra Bezpieczeństwa, Komórka Bezpieczeństwa
KBP – Korpus Bezpieczeństwa Publicznego
KBW – Komitet Bezpieczeństwa Warszawy
KBZHwP – Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
KG – Komenda Główna
KKM – Krakowski Komitet Międzypartyjny
KKO – Komunalna Kasa Oszczędności
KKU – Komitet Koordynacji Ustawodawczej
KO – Komenda Okręgu
KON – Konwent Organizacji Niepodległościowych
KOP – Komenda Obrońców Polski
KOS – Kierownictwo Oporu Społecznego, Komitet Oporu Społecznego
KR – Komisariat Rządu
KRM – Krajowa Rada Ministrów
KRO – Krajowa Rada Odbudowy
KRP – Krajowa Reprezentacja Polityczna
KS – Komisja Sądząca
KSB – Korpus Służby Bezpieczeństwa

KSK – Komitet do Spraw Kraju
KWC – Kierownictwo Walki Cywilnej
KWK – Kierownictwo Walki Konspiracyjnej
KWP – Kierownictwo Walki Podziemnej
KZW – Komenda Zbrojnego Wyzwolenia, Komitet Ziem Wschodnich
LSB – Ludowa Straż Bezpieczeństwa
LWP – Ludowe Wojsko Polskie
MB – Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni
MBP – Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
MCK – Międzynarodowy Czerwony Krzyż
MDR – Miejska Delegatura Rządu
MKOiK – Miejska Komisja Oświaty i Kultury
MO – Milicja Obywatelska
MON – Ministerstwo Obrony Narodowej
MPiH – Ministerstwo Przemysłu i Handlu
MPiOS – Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
N.N. – nazwisko nieznane
NiD – Polski Ruch Wolnościowy „Niepodległość i Demokracja"
NKGB – Narodnyj Komissariat Gosudarstwiennoj Biezopasnosti (Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego)
NKWD – Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych)
NOW – Narodowa Organizacja Wojskowa
NOWK – Narodowa Organizacja Wojskowa Kobiet
NPR – Narodowa Partia Robotnicza
NSZ – Narodowe Siły Zbrojne
NW – Naczelny Wódz
NZW – Narodowe Zjednoczenie Wojskowe
OBS – Okręgowe Biuro Szkolne
ODR – Okręgowa Delegatura Rządu
OKRL – Okręgowe Kierownictwo Ruchu Ludowego
ONR – Obóz Narodowo-Radykalny
OOB – Organizacja Orła Białego
OPL – Obrona Przeciwlotnicza
OPW – Obóz Polski Walczącej
OSB – Obywatelska Straż Bezpieczeństwa
OSZ – Odtwarzanie Sił Zbrojnych
OUN – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OW – Organizacja Wojskowa
OZN – Obóz Zjednoczenia Narodowego
PAL – Polska Armia Ludowa
PAML – Polska Akademicka Młodzież Ludowa

PAN – Polska Akademia Nauk
PAT – Polska Agencja Telegraficzna
PAU – Polska Akademia Umiejętności
PCK – Polski Czerwony Krzyż
PDR – Powiatowa Delegatura Rządu
PES – Placówka Ekspozytury Śledczej
PKB – Państwowy Korpus Bezpieczeństwa
PKO – Pocztowa Kasa Oszczędności, Powszechna Kasa Oszczędności
PKOiK – Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury
PKP – Polityczny Komitet Porozumiewawczy
PKRL – Powiatowe Kierownictwo Ruchu Ludowego
PKWN – Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PLAN – Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa
PN – Polska Niepodległa
POD – Polska Organizacja Demokratyczna
PON – Polska Organizacja Niepodległościowa
POW – Polska Organizacja Wojskowa
POWN – Polska Organizacja Walki o Niepodległość
POWW – Polska Organizacja Walki o Wolność
POZ – Polska Organizacja Zbrojna
PP – Policja Państwowa
PPP – Polskie Państwo Podziemne
PPR – Polska Partia Robotnicza
PPS – Polska Partia Socjalistyczna
PPTiT – Polska Poczta Telegraf i Telefon
PR – Polskie Radio
PRM – Prezydium Rady Ministrów
PS – Polscy Socjaliści
PSB – *Polski Słownik Biograficzny*
PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe
PSP – Porozumienie Stronnictw Politycznych
PSZ – Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie
PW – Politechnika Warszawska
PZL – Państwowe Zakłady Lotnicze
PZP – Polski Związek Powstańczy (kryptonim ZWZ-AK)
PZUW – Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych
PZW – Polski Związek Wolności
PZZ – Polski Związek Zachodni
RDR – Rejonowa Delegatura Rządu
RGO – Rada Główna Opiekuńcza
RJN – Rada Jedności Narodowej
RON – Rada Obrony Narodowej
RP – Rzeczpospolita Polska
RPŻ – Rada Pomocy Żydom
RW – Referat Wojskowy

RZNiW – Rewolucyjny Związek Niepodległości i Wolności
SCN – Służba Cywilna Narodu
SD – Stronnictwo Demokratyczne
SGH – Szkoła Główna Handlowa
SHAEF – Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (Kwatera Główna Alianckich Sił Ekspedycyjnych)
SKA – Społeczny Komitet Antykomunistyczny
SKSS – Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej
SL – Stronnictwo Ludowe
SN – Stronnictwo Narodowe
SO – Straż Obywatelska
SOB – Socjalistyczna Organizacja Bojowa
SOE – Special Operations Executive (Kierownictwo Operacji Specjalnych)
SOP – Służba Ochrony Powstania
SOS – Społeczna Organizacja Samoobrony
SP – Stronnictwo Pracy, Straż Porządkowa
SPD – Stronnictwo Polskiej Demokracji
SPP – Studium Polski Podziemnej w Londynie
SS – Straż Samorządowa
SSS – Stowarzyszenie Samopomocy Społecznej (kryptonim ZWZ-AK)
SW – Sekcja Wschodnia
SZ – Sekcja Zachodnia
SZP – Służba Zwycięstwu Polski
TAC – Tajna Administracja Cywilna
TAP – Tajna Armia Polska
TNW – Towarzystwo Naukowe Warszawskie
TON – Tajna Organizacja Nauczycielska
TSL – Towarzystwo Szkół Ludowych
TUZZ – Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich
UAM – Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
UB – Urząd Bezpieczeństwa
UJ – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
UJK – Uniwersytet Jana Kazimierza w Lwowie
UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy)
UPA – Ukraińska Powstańcza Armia
USB – Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
USRS – Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka
UW – Uniwersytet Warszawski
WAZN – Wojskowa Administracja Ziem Nowych
WC – Walka Cywilna
WIH – Wojskowy Instytut Historyczny w Warszawie
WiN – Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość
WKSB – Wojskowy Korpus Służby Bezpieczeństwa
WP – Wojsko Polskie

„WPH” – „Wojskowy Przegląd Historyczny”
WRN – Wolność–Równość–Niepodległość
WSK – Wojskowa Służba Kobiet
WSOP – Wojskowa Służba Ochrony Powstania
WSR – Wojskowy Sąd Rejonowy
WUBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
WW – Wydział Wojskowy
WWC – Wydział Wojskowy Cywilny
YMCA – Young Men's Christian Association (Związek Młodzieży Chrześcijańskiej)
ZDR – Zbiorowa Delegatura Rządu
ZG – Zarząd Główny
ZHP – Związek Harcerstwa Polskiego
ZM – Zarząd Miasta
ZMW – Związek Młodzieży Wiejskiej
ZNMS – Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej
ZNP – Związek Nauczycielstwa Polskiego
ZOR – Związek Odbudowy Rzeczypospolitej
ZPL – Związek Pracy Ludowej
ZPP – Związek Patriotów Polskich
ZSP – Związek Syndykalistów Polskich
ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
ZSSR – Związek Socjalistycznych Sowieckich Republik
ZW – Ziemie Wschodnie
ZWZ – Związek Walki Zbrojnej
ZZZ – Związek Związków Zawodowych
ŻAP – skrót odnoszący się do AK, używany w Okręgu Tarnopolskim
ŻKN – Żydowski Komitet Narodowy

WYKAZ KRYPTONIMÓW

„1" – kierownik Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„27" – Wydział Wojskowy Komendy Okręgu AK Śląsk
„31" – Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk
„31" – Wydział Broni Szybkich w KG AK
„42" – Szef Sztabu Komendy Obszaru AK Lwów
„51" – Wydział Wojskowy we Lwowie
„99" – Referat poczty do rządu w Departamencie Informacji i Prasy
„100" – Wydział Organizacyjny Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„169" – Kierownictwo Walki Cywilnej
„200" – Wydział Służby Informacyjnej Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„259" – Kierownictwo Walki Cywilnej
„300" – Wydział Prac Propagandowych Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„400" – Wydział Prac Programowych Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„500" – Wydział Mobilizacyjno-Prawny Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„500/P" – Biuro Prezydialne
„510/W" – Departament Spraw Wewnętrznych
„520/S" – Departament Sprawiedliwości
„530/OP" – Departament Pracy i Opieki Społecznej
„540/R" – Departament Rolnictwa
„550/Sk" – Departament Skarbu
„560/H" – Departament Przemysłu i Handlu
„570/T" – Departament Poczt i Telegrafów
„580/L" – Departament Likwidacji Skutków Wojny
„590/K" – Departament Komunikacji
„600/PP" – Departament Informacji i Prasy
„6001" – sekretariat generalny Departamentu Informacji i Prasy
„6004" – Referat poczty do rządu w Departamencie Informacji i Prasy
„6005" – Sekcja Informacji i Propagandy w Departamencie Informacji i Prasy
„6006" – Sekcja Zachodnia w Departamencie Informacji i Prasy
„6007" – Sekcja Wschodnia w Departamencie Informacji i Prasy
„610/OD" – Departament Robót Publicznych i Odbudowy
„620/OK" – Departament Oświaty i Kultury
„630/Z" – Sekcja (Departament) Spraw Zagranicznych
„640/ON" – Departament Obrony Narodowej
„700" – Sekcja Finansowo-Budżetowa
„710" – Sekcja Kontroli
„720" – Kierownictwo Walki Podziemnej
„730" – Komitet Ekonomiczny
„740" – Rada Narodowościowa, Biuro Narodowościowe
„750" – Biuro Ziem Nowych
„993/P" – Referat policyjny w Wydziale Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Oddziału II KG AK

„Adam" – placówka łączności politycznej w Sztokholmie
„Administrator" – kierownik obwodu PKB miasta Warszawy
„Adwokat" – dział legalizacji Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Adwokat" – skrzynka dla kontaktów zewnętrznych Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Akwarium" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo

„Anna" – baza łączności wojskowej w Sztokholmie
„Antena" – Departament Informacji i Prasy
„Anusia" – radiostacja foniczna „Świt"
„Architekt" – Wydział Ogólny Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Avizo" – Departament Poczt i Telegrafów
„Bak" – Sekcja Finansowo-Budżetowa
„Bank" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Beleg" – Biuro Legalizacyjne w ODR Lwów
„Biurol" – Instytut Spraw Społecznych
„Blok" – komórka antykomunistyczna Henryka Glassa
„Błota" – Okręgowa Delegatura Rządu Polesie
„Bobry" – Okręgowa Delegatura Rządu Polesie
„Bociany" – Szefostwo Lotnictwa KG AK
„Bogumił 1" – placówka łączności MSW w Bukareszcie
„Bogumił 2" – placówka łączności MSW w Belgradzie
„Bolek" – baza łączności ZWZ w Bukareszcie
„Bolesław" – placówka łączności MSW w Budapeszcie
„Bór" – placówka odbiorcza zrzutów koło Garwolina
„Bronisław" – placówka łączności MSW w Bernie
„Brygidki" – Brygady Wywiadowcze w WW Lwów
„Budowa" – konspiracyjna organizacja strażaków w Warszawie
„Bursztyn" – Wydział Wojskowy (ziemie postulowane ?)
CEP – Centrala Propagandy Departamentu Informacji i Prasy
„Cezar" – Czerniowce
„Chmiel" – placówka odbiorcza zrzutów koło Białobrzegów
„Chrobry" – Sekcja Zachodnia Departamentu Informacji i Prasy
„Ciągnik" – Szefostwo Służby Technicznej AK
CIN – Centrala Informacji Departamentu Informacji i Prasy
CINO – Centrala Informacyjno-Propagandowa Departamentu Informacji i Prasy
„Cis" – ośrodek AK Iwje-Juraciszki
„Corona" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto
„Cukier" – Okręgowa Delegatura Rządu Poznań
„Cyryl" – Białostocki Okręg NOW
„Czyn" – Kierownictwo Walki Cywilnej, Kierownictwo Walki Podziemnej
„Dom" – Biuro Wojskowe Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia
„Drzewo" – Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń
„Dublany" – WW w Obszarze Lwowskim ZWZ-AK
„Dukat" – Okręg Lwowski AK
„Dural" – Instytut Techniczny Lotnictwa
„Dworzec" – Cywilny Sąd Specjalny w Warszawie
„Dyrekcja" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Dyrektor" – Komendant (Inspektor) PKB miasta Warszawy
„Ekspres" – komórka łączności w Wydziale Ogólnym Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Emma" – rejon Valenciennes-Denain, podokręg polskiej organizacji konspiracyjnej we Francji
„Fabryka" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Fabryka" – PKB miasta Warszawy
„Fala" – komórka legalizacyjna w Departamencie Spraw Wewnętrznych
„Felicja" – Akcja Kontynentalna w Skandynawii
„Finis" – Departament Likwidacji Skutków Wojny
„Folwark" – Wydział Wojskowy Komendy Okręgu AK Śląsk
„Fryzjerka" – kierowniczka wydziału organizacyjnego Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Garaż" – Wydział Organizacyjny Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Garłacz" – Powiatowa Delegatura Rządu Grójec
„Gazeta" – Biuro Wojskowe Telekomunikacji
„Gisernia" – Komenda Rezerw PKB miasta Warszawy (?)
„Głowin" – Państwowy Korpus Bezpieczeństwa
„Głóg" – Szefostwo Biur Wojskowych KG ZWZ-AK
„Głuszec" – obwód AK Grójec
„Gołąb" – obwód AK Garwolin
„Gospoda" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Góra" – rejon KWC w ODR Kielce
„Granica" – Biuro Wschodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych

„Gruba czwórka" – partie polityczne wchodzące w skład PKP
„Grzegorz" – placówka łączności ZWZ w Atenach
„Grzyb" – Okręg Nowogródek AK
„Grzyby" – Okręgowa Delegatura Rządu Wilno
„Gustaw" – radiostacja MSW w Bernie
„Hurtownia" – Biuro Wojskowe Przemysłu i Handlu
„Huta" – Departament Przemysłu i Handlu
„Iko" – Wydział Łączności z Obozami Jenieckimi w Oddziale I KG ZWZ-AK
„Ikwe" – Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń
„Imbryk" – placówka odbiorcza zrzutów koło Tłuszcza
„Import" – Wydział Zrzutów KG AK
„Insecty" – Oddział Organizacyjno-Inspekcyjny w Wydziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Iskra" – Departament Informacji i Prasy
„Izba" – Sekcja Kontroli
„J" – placówka łączności w Belgradzie
„Jabłka" – Okręgowa Delegatura Rządu Kielce
„Janka" – baza wojskowa w Paryżu
„Janusz" – placówka łączności MSW w Jerozolimie
„Jaśmin" – placówka odbiorcza zrzutów koło Puław
„Jeziora" – Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów
„Jeziora" – Wydział Wojskowy Prusy Wschodnie (?)
„Jodła" – Okręg Kielecko-Radomski AK
„Jodła" – placówka odbiorcza zrzutów koło Dobieszyna
„Kaplica" – Wydział Duszpasterski Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Kara" – placówka wojskowa w Barcelonie
„Karaś" – Okręg Stanisławów AK
„Karo" – Okręg Stanisławów AK
„Karol" – placówka łączności MSW w Kairze
„Karolewo" – dział ekspozytur na ziemiach włączonych do III Rzeszy Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Kartofle" – Okręgowa Delegatura Rządu Poznań
„Kask" – placówka łączności MSW w Bukareszcie
„Kedyw" – Kierownictwo Dywersji
„Kielnia" – Biuro Wojskowe Przemysłu i Handlu
„Kier" – Okręg Tarnopol AK
„Klar" – ośrodek Sekcji Zachodniej w Krakowie, pracujący dla Śląska
„Kocioł" – placówka odbiorcza zrzutów koło Mińska Mazowieckiego
„Koliber" – placówka odbiorcza zrzutów koło Bochni
„Koło" – PPS-WRN
„Komar" – Okręg Tarnopol AK
„Komitet" – Komitet Ekonomiczny
„Konopie" – Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek
„Kopalnia" – Departament Przemysłu i Handlu
„Kopalnia" – Polski Związek Zachodni w konspiracji
„Kopalnia" – Wydział Wojskowy Dolny Śląsk ?
„Kopiec" – Okręgowa Delegatura Rządu Kraków
„Kopyto" – placówka odbiorcza zrzutów koło Końskich
„Korona" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto
„Kowale" – komórka łączności radiowej w Biurze Prezydialnym Delegatury
„Krosno" – Okręgowa Delegatura Rządu Łódź
„Krystyna" – placówka łączności MSW w Kujbyszewie
„Krzak" – placówka odbiorcza zrzutów koło Łowicza
„Krzew" – Departament Rolnictwa
„Kura" – placówka odbiorcza zrzutów koło Krakowa
„Kurier" – Biuro Wojskowe Telekomunikacji
„Kwadrat" – Stronnictwo Narodowe
„Len" – Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek
„Leon" – placówka łączności MSW w Lizbonie
„Liszt" – baza łączności w Budapeszcie
„Lo" – Referat poczty do rządu w Departamencie Informacji i Prasy
„Lombard" – sieć wywiadowcza KG AK
„Lustrolinia" – Wydział Inspekcji w Departamencie Spraw Wewnętrznych
„Lwy" – Okręgowa Delegatura Rządu Lwów
„Ład" – Departament Spraw Wewnętrznej
„Łany" – Okręgowa Delegatura Rządu Lublin
„M. II Grad" – Wydział Zrzutów w Oddziale V KG AK
„Magazyn" – Biuro Wojskowe Przemysłu i Handlu

„Magazyn I" – Wydział Przemysłu Ogólnego i Rzemiosła w Biurze Wojskowym Przemysłu i Handlu
„Magazyn II" – Wydział Przemysłu Wojennego w Biurze Przemysłu i Handlu
„Magazyn III" – Wydział Handlu w Biurze Wojskowym Przemysłu i Handlu
„Maki" – Okręgowa Delegatura Rządu Poznań
„Marceli" – placówka łączności MSW w Madrycie
„Maria" – Inspektorat Rejonowy AK Miechów
„Mecenas" – lokal kontaktowy kierownictwa Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Medycyna" – Okręg Stanisławów AK
„Membrana" – sieć informacyjna Departamentu Informacji i Prasy
„Mewy" – Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze
„Michał" – Inspektorat Rejonowy AK Miechów
„Mieszkanie przy sklepie" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Miś" – Inspektorat Rejonowy AK Miechów
„Moc" – Sekcja (Departament) Spraw Zagranicznych
„Modniarka" – maszynistka wydziału organizacyjnego Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Most" – Departament Komunikacji
„Most" – operacje lotnicze podjęcia wysłanników z kraju
„Mury" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto
„Mydlarnia" – skrzynka kontaktowa Biura Zachodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Nakasz" – Naczelny Kapelan Sił Zbrojnych w Kraju (AK)
„Niemen" – Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek
„Niezapominajka" – Centralna Komisja Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce
„Nik" – Sekcja Kontroli
„Niwa" – nierozpoznana komórka w Okręgowych Delegaturach Rządu
„Niziny" – rejon KWC w ODR Kielce
„Obraz" – placówka odbiorcza zrzutów koło Tłuszcza
„Obroża" – obwód VII Okręgu Warszawskiego AK
„Obrus" – placówka odbiorcza zrzutów koło Łowicza
„Ochronka" – Wydział Szkoleniowy Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Odra" – Biuro Zachodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Ogród" – Biuro Wojskowe Rolnictwa
„Ogródek" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Ogródek I" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Ogródek II" – Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów po włączeniu do ODR Warszawa-województwo
„Oko" – Wydział Bezpieczeństwa w Departamencie Spraw Wewnętrznych
„Omega" – organizacja konspiracyjna „Ojczyzna"
„Opór" – KWC w ODR Lwów
ORG – Wydział Organizacyjny Departamentu Informacji i Prasy
„Orły" – Okręgowa Delegatura Rządu Lwów
„Orzech" – Obszar Lwowski AK
„Oskar" – Okręg Lwowski AK
„Ośrodek zdrowia" – sekretarz Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Panorama" – baza wojskowa w Bernie
„Parasole" – cichociemni, kurierzy spadochroniarze
„Pasieka" –Kwatera Główna Szarych Szeregów
„Paszteciarnia" – Dział Łączności Alarmowej w Wydziale Łączności Konspiracyjnej Oddziału V KG AK
„Piaski" – Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze
„Piaski" – Wydział Wojskowy Prusy Wschodnie (Gdańsk?)
„Piast" – Sekcja Zachodnia Departamentu Informacji i Prasy
„Piekarnia" – Referat dokumentacyjny w Dziale Legalizacyjnym Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Pies" – placówka odbiorcza zrzutów koło wsi Radzice
„Pim" – Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Oddziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Plac" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Pochodnia" – Departament Oświaty i Kultury
„Poczekalnia" – Departament Oświatowo-Szkolny Ziem Zachodnich

„Podkowa" – oddział dyspozycyjny Delegatury
„polo" – poczta delegatury do rządu
„Praca" – Departament Pracy i Opieki Społecznej
„Pracownia" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Pralnia" – Referat antykomunistyczny Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Prąd" – Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk
„Prostokąt" – Stronnictwo Demokratyczne
„Prowadzący meldunki" – adiutant w PKB miasta Warszawy
„Przedszkole" – Referat laboratorium w Dziale Legalizacyjnym Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Przekaz" – Departament Poczt i Telegrafów
„Przędza" – Okręgowa Delegatura Rządu Łódź
„Przyjaciele" – komórka opieki nad zbiegłymi z niewoli niemieckiej żołnierzami alianckimi w Departamencie Spraw Wewnętrznych
„Przyszłość" – Departament Robót Publicznych i Odbudowy
„Pszenica" – rejon KWC w ODR Kielce
„Puchacze" – Okręgowa Delegatura Rządu Lwów
„Puszcza" – Okręgowa Delegatura Rządu Białystok
PZP – ZWZ-AK
„R" – placówka łączności w Bukareszcie
„RA" – komórka Polskiego Radia w Departamencie Informacji i Prasy
„Rada" – Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk
„Radca" – Okręgowy Delegat Rządu na Śląsk
„Radość" – Departament Pracy i Opieki Społecznej
„Rak" – Referat antykomunistyczny w Departamencie Informacji i Prasy
„Remus" – baza łączności wojskowej w Bukareszcie
„Robur" – Światowy Związek Polaków z Zagranicy przy Polskim Związku Zachodnim w konspiracji
„Rola" – Departament Rolnictwa
„Roman" – placówka łączności MSW w Rzymie
„Roman" – radiostacja placówki MSW w Rotterdamie
„Romb" – Stronnictwo Pracy
„Romek" – baza ZWZ w Budapeszcie
„Rój" – Departament Spraw Wewnętrznych
„Róża" – Departament Obrony Narodowej
„Ruch" – Departament Komunikacji
„Ruda" – Wydział Wojskowy Śląsk Opolski (?)
„Rugia" – Biuro Zachodnie w Departamencie Spraw Wewnętrznych
„Rupieciarnia" – Wydział Łączności z Obozami Jenieckimi w Oddziale I KG ZWZ/AK
„Ryby" – Okręgowa Delegatura Rządu Lublin
„Ryś" – Okręgowa Delegatura Rządu Kielce
„Rządca" – kierownik komisariatu PKB miasta Warszawy
„S" – filia w Bratysławie placówki łączności w Budapeszcie
„Sad" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Sad I" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Sad II" – Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów po włączeniu do ODR Warszawa-województwo
„Safes" – Departament Skarbu
„Sanatorium" – Wydział Opieki Terenowej Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Sarna" – Okręg Białostocki AK
„Sarny" – Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń
„Sculа" – WW w Okręgu Stanisławów AK
„Siano" – Okręgowa Delegatura Rządu Polesie
„Sieć" – Departament Spraw Wewnętrznych
SIP – Sekcja Informacyjno-Propagandowa Departamentu Informacji i Prasy
„Skała" – Strażacki Ruch Oporu
„Składnica" – Biuro Wojskowe Przemysłu i Handlu
„Skrzynka" – Biuro Wojskowe Telekomunikacji
„Sława" – Belgrad
„Smok" – placówka odbiorcza zrzutów koło Siedlec
„Smolarnia" – WW w Obszarze Lwowskim AK
„Solnica" – placówka odbiorcza zrzutów koło Grodziska Mazowieckiego
„Sonia" – placówka łączności MSW w Sofii
„Sól" – Okręgowa Delegatura Rządu Kraków
„Spojówka" – Oddział Organizacyjno-Inspekcyjny w Wydziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Spójnia" – komórka łączności w Wydziale Ogólnym Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Spółdzielnia" – skrzynka kontaktowa organizacji konspiracyjnej „Ojczyzna"
SSS – ZWZ

„Stanica" – Biuro Wschodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Start" – ekspozytura Urzędu Śledczego PKB w Warszawie
„Statek" – Rada Jedności Narodowej
„Stawy" – Okręgowa Delegatura Rządu Lublin
„Stefan" – placówka łączności MSW w Stambule
„Ster" – Inspektorat Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Oddziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Ster" – szybka telegrafia w Biurze Prezydialnym
„Stop" – Departament Likwidacji Skutków
„Stożek" – Referat III informacji w Oddziale Bezpieczeństwa Wydziału Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Strażnica" – Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów
„Studnia" – Polski Związek Zachodni w konspiracji
„Sukno" – Okręgowa Delegatura Rządu Białystok
„Sum" – placówka odbiorcza zrzutów koło Koniecpola
„Syrena" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto
„Szpital" – Biuro Wojskowe Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia
„Szpital" – „kasa" Sekcji Finansowo-Budżetowej
„Szpital" – kierownik Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy
„Szpital" – Wydział Opieki Społecznej Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Sztafeta" – oddział dyspozycyjny Delegatury
„Szyb" – Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk
„T" – placówka łączności w Stambule
„Tama" – Biuro Wschodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Targi" – WW w Obszarze Lwowskim AK
„Teczka" – Szefostwo Biur Wojskowych KG ZWZ-AK
„Telegraf" – rejon KWC w ODR Kielce
„Teodor" – Okręg Tarnopol AK
„Teresa" – placówka łączności MSW w Teheranie
„Tęcza" – Departament Oświaty i Kultury
„Tęczówka" – Oddział Polityczno-Społeczny w Wydziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Tokarnia" – Wydział Przemysłu Wojennego w Biurze Wojskowym Przemysłu i Handlu
„Towary" – okręgowe delegatury rządu
„Traktor" – Szefostwo Służby Technicznej AK
„Trawa" – placówka odbiorcza zrzutów koło Częstochowy
„Tref" – WW w Okręgu Tarnopol AK
„Trójkąt" – Stronnictwo Ludowe
„Twierdza" – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto
„Ugór" – placówka odbiorcza zrzutów pod Łyszkowicami koło Łowicza
„Ul" – Biuro Prezydialne
„Uniwersytet" – Okręg Lwowski AK
„Urszula" – placówka łączności MSW w Nowym Jorku
„W" – placówka łączności w Budapeszcie
„Wachlarz" – wydzielona organizacja dywersyjna AK mająca za zadanie stworzenie osłony od wschodu bazy powstania powszechnego
„Waga" – Departament Sprawiedliwości
„Walery" – radiostacja MSW w Brukseli
„Waliza" – Biuro Wojskowe Komunikacji
„Wapno" – Okręgowa Delegatura Rządu Kielce
„Warta" – Biuro Zachodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych
„WC" – Kierownictwo Walki Cywilnej
WEP – Wydział Propagandowy Departamentu Informacji i Prasy
„Wera" – baza wojskowa w Bernie
„Weterynaria" – Okręg Tarnopol AK
„Węgle" – Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk
„Węgorz" – Powiatowa Delegatura Rządu Węgrów
„Wieloryb" – Powiatowa Delegatura Rządu Warszawa
„Wieża" – Biuro Prezydialne
„Wilia" – Okręgowa Delegatura Rządu Wilno
„Wilki" – Okręgowa Delegatura Rządu Wilno
WIN – Wydział Informacji Departamentu Informacji i Prasy
„Wino" – Okręgowa Delegatura Rządu Lwów
„Wir" – Referat informacji w Oddziale Bezpieczeństwa Wydziału Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Wisła" – Okręgowa Delegatura Rządu Kraków
„Wizja" – Departament Robót Publicznych i Odbudowy
„WL" – Biuro Wschodnie Departamentu Spraw Wewnętrznych

„Włóczka” – Okręgowa Delegatura Rządu Łódź
„Wojciech” – placówka łączności MSW w Vichy (Francja)
„Wójt” – Wydział Samorządowy w Departamencie Spraw Wewnętrznych
WPP – Wydział Propagandy Powszechnej Departamentu Informacji i Prasy
„Wydmy” – Wydział Wojskowy Pomorze Zachodnie (?)
„Wytwórnia” – komórka antykomunistyczna Henryka Glassa
„X” – Referat małego sabotażu Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Z” – Polski Związek Zachodni w konspiracji
„Zachód” – Polski Związek Zachodni w konspiracji
„Zagroda” – Wydział Łączności Zagranicznej KG AK
„Zagroda” – Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo
„Zajazd” – Biuro Wojskowe Komunikacji
„Zatoka” – Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze
„Zegar” – placówka odbiorcza zrzutów na wschód od Warszawy
„Zeszyt” – Szefostwo Biur Wojskowych KG ZWZ-AK
„Zgoda” – Rada Narodowościowa, Biuro Narodowościowe
„Zwierciadło” – Departament Sprawiedliwości
„Źrenica” – Oddział Bezpieczeństwa w Wydziale Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych
„Źródło” – Sekcja Finansowo-Budżetowa
„Żaba” – placówka odbiorcza zrzutów koło Łowicza
„Żegota” – Rada Pomocy Żydom przy Pełnomocniku (Delegacie) Rządu RP na Kraj
„Żelbet” – Obwód AK Kraków-miasto
„Żłobek” – Referat studiów w Dziale Legalizacyjnym Polskiego Związku Zachodniego w konspiracji
„Żubry” – Okręgowa Delegatura Rządu Białystok
„Żuławy” – Wydział Wojskowy Gdańsk
„Żyro” – Departament Skarbu

SPIS TABEL I SCHEMATÓW

1. Rozmieszczenie ośrodków zorganizowanych przez „Zachód” 155
2. Pomoc finansowa Delegatury Rządu dla Kościoła w trzech kwartałach 1943 r. 163
3. Pomoc finansowa Delegatury Rządu dla Kościoła w pierwszym półroczu 1944 r. 164
4. Wpływy do kasy Delegatury Rządu w 1941 r. 173
5. Wydatki Delegatury Rządu w 1941 r. 174
6. Budżet Delegatury Rządu na 1943 i 1944 r., uchwalony przez PKP/RJN (w dolarach) ... 175
7. Budżet Delegatury Rządu w lipcu 1945 r. 177
8. Budżet likwidacyjny Delegatury Rządu z lipca 1945 r. 178
9. Stan organizacji PKB w ODR Kraków w sierpniu 1943 r. 343
10. Stan osobowy PKB w Okręgu Białostockim 417
11. Wykaz kobiet pracujących w Wydziale Wojskowym Obszaru Lwów z marca 1942 r. 427
12. Liczba pracowników w departamentach i sekcjach Biura Delegata Rządu RP na Kraj 533
13. Liczba pracowników struktur terenowych TAC na ziemiach zachodnich II RP 535
14. Liczba pracowników struktur terenowych TAC w Generalnym Gubernatorstwie 535
15. Liczba pracowników struktur terenowych TAC na ziemiach wschodnich II RP 536

Mapa administracyjna II Rzeczypospolitej z zaznaczonymi granicami okupacji 1939–1941 538
Organizacja konspiracji cywilnej w 1941 r. 539
Schemat organizacyjny Delegatury Rządu RP na Kraj wysłany w październiku 1941 r. do Londynu 540
Biuro Prezydialne 1943 r. 541
Departament Spraw Wewnętrznych 1943 r. 542
Biuro Wschodnie 543
Państwowy Korpus Bezpieczeństwa 544
Komórka „Zachód” 545
Departament Oświaty i Kultury 1943 r. 546
Departament Komunikacji 547
Departament Sprawiedliwości 548

BIBLIOGRAFIA

I. Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:
Akta polskich władz emigracyjnych w Londynie.
Akta Delegatury Rządu RP na Kraj – sygn. 202.
Akta Armii Krajowej – sygn. 203.
Akta Krajowej Rady Ministrów – sygn. 429.
Akta Rady Jedności Narodowej – sygn. 199.
Akta Stronnictwa Narodowego – sygn. 206.
Akta Narodowych Sił Zbrojnych – sygn. 207.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:
Akta Rządu RP w Londynie, t. 4–6, 10, 94, 145, 177, 194, 195, 335, 337, 344, 347, 350–352, 379, 381, 384, 410, 413, 414, 416, 423.
Akta Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – sygn. 024/7119; 0192/730, t. 1–2; 00231/99, t. 1–4; 00231/151, t. 20–21; 00231/157, t. 1–2; 00231/188, t. 3–4; 00231/189, t. 2–3; 0259/45, t. 2; 0298/49; 0330/8; 0330/280, t. 1, 3, 6; 0397/13, t. 1, 9; 0397/134, t. 1–2; 0397/229; 0397/251, t. 1; 0397/839; 398/5; 0398/23, t. 3; 1219, V/218; V/220.

Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 w Warszawie:
Kolekcja Zuzanny Zawadzkiej.
Materiały Mariana Malinowskiego.
Teczki osobowe pracowników Delegatury Rządu.

Studium Polski Podziemnej w Londynie:
Akta Wydziału Krajowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.
Lang M., *Sprawozdanie Rewolucyjnego Związku Niepodległości i Wolności na terenie okupacji rosyjskiej (obejmuje okres od początku października 1939 r. do 18 lutego 1940)*, Kujbyszew 17 IV 1942 r., mps – sygn. B.I. 3333/1.
Wilk F., *Sprawozdanie z działalności konspiracyjnej Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej i prac organizacyjnych Stronnictwa Ludowego na terenie Małopolski Wschodniej za okres od września 1939 r. do 1 marca 1940 r.*, Kujbyszew 3 IV 1942 r., mps – sygn. B.I. 3333/3.
Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie:
Akta Prezydium Rady Ministrów.
Olszewski S., *Krótki rys historyczny i stan organizacji krajowych w zaborze rosyjskim*, mps.

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie:
Domosławski B., *Przeżycia cywila w powstaniu warszawskim (Fragmenty wspomnień)*, mps – sygn. A. 67/59.

Relacja Jerzego Michalewskiego – sygn. A. 338/66 i A. 352/66.
Relacja Stefana Pawłowskiego – sygn. A. 267/65.

Instytut Zachodni w Poznaniu:

Brzeziński S., *Przyczynki do dziejów konspiracji polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939–1945*, mps – sygn. III-60.

Jędrowski L., *Delegatura RP na Wielkopolskę w latach 1943–1945*, mps – sygn. III-68.

Serwański E., *Wspomnienia z pracy konspiracyjnej w Wielkopolsce i Generalnej Guberni w latach 1939–1945*, mps – sygn. III-358.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

Bień A., *Wspomnienia okupacyjne*, mps – sygn. 15355/II.

Broniewski S., *Rozgłośnia krakowska*, mps – sygn. 14084/II.

Bryja W., *O jedność wsi*, mps – sygn. 15347/II.

Cikowski F., *Moje wspomnienia z okresu 1939–1949*, mps – sygn. 15349/II.

Dłużewska-Kańska Z., Piskorski T., Szwedowski S., *Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej „Zet" i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa („Przyszłość" – „Zet"), Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich (O.M.N.S.S.), Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych (O.M.N.S.W.), grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne ekspozytury zewnętrzne, w okresie 1886–1966 r.*, mps – sygn. 15956/II.

Dukowicz R., *Z moich wspomnień 1901–1977*, Łódź 1977, mps – sygn. 16161/II.

Fedorowicz Z., *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie (1914–1944). Wspomnienia*, mps – sygn. 16741/II.

Papiery Józefa Opackiego – sygn. 16145/II.

Papiery Stefana Szwedowskiego dotyczące działalności członków Związku Młodzieży Polskiej Zet, Związku Syndykalistów Polskich i organizacji pochodnych w latach 1900–1944 – sygn. 15954/II.

Papiery Władysława Świrskiego – sygn. [107/68, 187/71] 16601/II–16596/II.

Ponikowska M., *Działalność Polskiego Radia w Warszawie w latach 1939–1945*, mps – sygn. 14084/II.

Skierski Z., *Opracowanie dotyczące pracy Polskiego Radia w czasie powstania warszawskiego*, mps – sygn. 14085/II.

Staromiejska H., *Na kresach. Wspomnienia z pracy podziemnej w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, mps – sygn. 16203/II.

Wierzbicka M., *Więzienie, łagry, zesłanie 1944–1955. Lwów–Ural–Komi*, mps – sygn. 16784/II.

Zgórski W., *Na zakrętach życia i historii*, mps – sygn. 15351/II.

Zięba A., *Wspomnienia*, mps – sygn. 15641/II.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie:

Jakóbiec J., *Na drodze stromej i śliskiej*, t. 3: *Cztery lata Delegatury Okręgu Krakowskiego (1941–1945)*, Kraków 1946, mps – sygn. 123/64.

Biblioteka Polska w Paryżu:

Lam S., *Materiały do „Słownika biograficznego Polaków w świecie"*, mps – sygn. 1192, 1256, 1258, 1261, 1262, 1264, 1265, 1267.

Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (ostatnio Pracownia Dokumentacji Naukowej Akademii Obrony Narodowej):

Akta Armii Krajowej.

Akta Delegatury Rządu.

Ważny W., *Struktura organizacyjna, kompetencje i zadania Delegatury Rządu na Kraj*, Warszawa 1960, mps – sygn. III/102/1.

Archiwum Oddziału Krakowskiego Polskiej Akademii Nauk:
Akta dotyczące tajnego nauczania.
Materiały prof. Stanisława Kutrzeby do dziejów okupacji niemieckiej.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie:
Spuścizna Andrzeja Grodka – sygn. III-81.

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie:
Szymankiewicz Z., *Wspomnienia z lat 1913–1945*, rkps – sygn. R-125.

Ośrodek KARTA w Warszawie:
Indeks represjonowanych. Wykaz spraw prowadzonych przez organa NKWD Zachodniej Ukrainy i Białorusi.

Archiwum Antoniego Sanojcy:
Notatka na temat przemysłu wojennego.

Archiwum Wojsk Lądowych w Warszawie:
Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie – sygn. 118/91/3752; 118/91/3753; 118/91/3975; 118/91/3982.

Archiwum Państwowe w Warszawie:
Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie – sygn. 948/50.

Archiwum Państwowe w Krakowie:
Akta 1. Pułku Strzelców Podhalańskich AK.

Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni:
Akta Powiatowej Delegatury Rządu.

Archiwum autora:
Dokumenty Delegatury Rządu.
Wspomnienia i opracowania niepublikowane:
Bieniek J., *Kontury kurierskiego frontu. Odcinek „Południe"*, mps (kopia).
Czekalski C., Pietrusz J., *Polski Związek Wolności (1939–1945)*, mps (kopia).
Grabowski W., *Pomoc materialna Delegatury Rządu RP na Kraj dla więźniów obozów koncentracyjnych oraz obozów pracy. Referat materiałowy*, Kraków 1995, mps.
Kępiński J., *Relacja z mojej pracy konspiracyjnej*, Poznań 1989, mps (kopia).
Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część A – Faza inicjatyw początkowych, Część B – Faza organizacyjna SZP, Część C – Faza organizacyjna Związku Walki Zbrojnej, Część D – Sformułowanie wojenno-powstańczej koncepcji kraju*, mps (kopie).
Laskowski S., *Relacja w sprawie działalności w Delegaturze Rządu*, mps (kopia).
Marszalec J., *Oddział Włodzimierza Kozakiewicza „Barego"*, mps (kopia).
„Mścisław" [W. Liniarski], *Komenda Okręgu ZWZ-AK Białystok 1939–1944. Odtwarzanie Sił Zbrojnych w Kraju*, Warszawa 1972, mps (kopia).
Myśliński T., *Curriculum vitae*, Warszawa 1990, mps (kopia).

Nowakowski W.E., *Powstanie Warszawskie – Stare Miasto*, mps (kopia).
Nowakowski W.E., *Powstańcze notatki*, mps (kopia).
Pawłowski S., *Obsada personalna Delegatury Rządu*, rkps (kopia).
Przewoźnik A., *Baza łącznikowo-wywiadowcza nr 1 w Budapeszcie*, Kraków 1988, mps
Pyzik Z., *Ojczyzna Omega w Krakowie 1942–1945*, Katowice 1992, mps.
Thugutt B., *Śmierć i pogrzeb delegata Rządu Polskiego na Kraj w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945 r. magistra praw Stefana Kwiatkowskiego ur. 1909 r. pseudonim z Armii Krajowej „Gryf", II ps. „Szafraniec"*, Kraków 16 VIII 1958 r., mps (kopia).
Trzciński T., *Wielka wsypa 13 kwietnia 1944*, Warszawa 1998, mps (kopia).
Tymczasowa relacja o działalności „Polskiego Związku Zachodniego" 1942–1945 opracowana zespołowo przez członków organizacji pod kierownictwem Stefana Szwedowskiego, mps (kopia).
Wspomnienia dr. Stanisława Jezierskiego, mps (kopia).
Żarski-Zajdler W., *Ruch oporu w latach 1939–1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 1–4, mps (kopia).
Relacje, rozmowy notowane, informacje:
Stanisław Edward Bury, Klemens Cabaj, Janina Czaplińska, Zbigniew Czeczot-Gawrak, Henryk Gallas, Maria Grzędzielska, Maria Jakubowska-Herdegen, Jerzy Horski, Edward Kaleta, Władysław Kosturek, Marian Kotowski, Andrzej Krzysztof Kunert, Jerzy Kurcyusz, Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Stanisław Laskowski, Kazimierz Leski, Andrzej Leśniewski, Stanisław Markowski, Władysław Minkiewicz, Wanda Modlibowska, Tadeusz Myśliński, Hanna Pachnowska-Wałkówska, Franciszek Pająk, Wanda Pawłowska, Jadwiga Podleska, Henryk Piotrkowski, Maria Raczyńska, Amelia Rosnowska, Lech Rościszewski, Antoni Sanojca, Irena Stelmach-Krejbich, Franciszek Stemler, Wacław Szubert, Jerzy Tomaszewski, Jędrzej Tucholski, Felicja Uchman, Jan Uchman, Jerzy Węgierski, Maria Wierzbicka, Tadeusz Wilczyński, Zbigniew Zabokrzecki, Jan Zaborowski, Stefan Zawadzki, Jan Żelazny.

II. Źródła drukowane

Akcja dywersyjna „N". Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego, oprac. G. Mazur, Wrocław 2000.
Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944), oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.
Archiwum Jawora. Dokumenty Obwodu Armii Krajowej Tarnobrzeg, oprac. T. Zych, Tarnobrzeg 1994.
Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1–6, Londyn 1970–1989.
Batalion uderzeniowy Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa miasta stołecznego Warszawy, oprac. W. Grabowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2003, nr 2.
Bartoszewski W., *Raport Komórki Więziennej Delegatury Rządu z 1944 r. o Pawiaku, Oświęcimiu, Majdanku i Ravensbrűck*, „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945" 1968, t. 12.
Białostocczyzna 1944–1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz, oprac. J. Kułak, Warszawa 1998.
Caban I., Mańkowski Z., *Informacje o obozie w aktach Delegatury RP na Kraj*, „Zeszyty Majdanka" 1967, t. 2.
Chrzanowski B., Gąsiorowski A., *Pomorski ruch oporu w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj (1942–1944)*, „Zapiski Historyczne" 1991, z. 4.
Chrzanowski B., Gąsiorowski A., *Pomorze w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum" 1987, z. 8.
Chrzanowski B., Gąsiorowski A., *Stutthof w świetle dokumentów Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum" (Wrocław) 1984.

„Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956", red. D. Baliszewski, A. Chmielarz, J. Kreusch, A.K. Kunert, Warszawa 1993–1995, nr 1–3.

Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947. Memoriał Polskiego Stronnictwa Ludowego w sprawie wyborów w Polsce, złożony wraz z załącznikami w dniu 18 grudnia 1946 roku Ambasadorom Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w Warszawie, oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, Warszawa 2000.

Dokumenty z archiwum „Warty", oprac. J. Węgierski, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1997, nr 10.

Dubicki T., *Raport Władysława Wolskiego z Rumunii*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2003, z. 143.

Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939–1 XI 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota, oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999.

Ewakuacja Warszawy [1944], oprac. W. Grabowski, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1996, z. 1.

Gmitruk J., *Raport emisariusza Rządu RP płk. Jana Skorobohatego-Jakubowskiego „Kaczmarka" dla ministra Stanisława Kota w Angers z 10 I 1941 r.*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1999, nr 14.

Grabowski W., *Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego o sytuacji na Białostocczyźnie po 22 czerwca 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego*, red. P. Machcewicz, K. Persak, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002.

Grabowski W., *Piaski Wielkie w latach okupacji*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1997, z. 2.

Grabowski W., *Rozmowy AK z Delegaturą Rządu (Kraków – wrzesień–październik 1944)*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1996, z. 1.

Gryciuk F., Matusak P., *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, t. 1, Siedlce 1995.

Historia placówki „W" i przerzutów poczty krajowej (raport Wacława Felczaka „Lecha" z kwietnia 1945 r.), oprac. W. Frazik, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1996, nr 8.

Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945, tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska–Prus Zachodnich*, Poznań 1951.

Kister A.G., *Meldunki sytuacyjne Komendy Okręgu Lublin AK maj–lipiec 1944*, Lublin 1998.

Kołodziejczyk A., *Depesza Stanisława Mikołajczyka do Delegata Rządu Jana Stanisława Jankowskiego z 28 listopada 1944 r. o przyczynach dymisji gabinetu*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30.

Kostrowicki J., *Dziennik VII batalionu 77 pp AK z operacji wileńskiej lipiec 1944 roku*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1989, z. 89.

Kozub-Ciembroniewicz W., Majchrowski J.M., *Najnowsza historia polityczna Polski. Wybór źródeł*, cz. 3: *1939–1945*, Kraków 1989, cz. 4: *1945–1948*, Kraków 1993.

Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach, t. 1: *Dział łączności konspiracyjnej zewnętrznej (1943–1945). Zbiory Adama Potyry*, oprac. A. Zagórski, Kraków 1998.

Księga pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944, t. 1–3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2000.

Ludność cywilna w powstaniu warszawskim, t. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, oprac. M.M. Drozdowski, M. Maniakówna, T. Strzembosz, t. 2: *Archiwalia*, oprac. M. Getter, A. Janowski, t. 3: *Prasa, druki ulotne i inne publikacje powstańcze*, oprac. W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, Warszawa 1974.

Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939.

Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939 – czerwiec 1941 r., Londyn 1941, Warszawa 1990.

Marczewska K., Ważniewski W., *Treblinka w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Biuletyn GKBZHwP" 1968, t. 19.

Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941–1944. Faksymile, oprac. A. Glass, Warszawa 2000.
„My tu żyjemy jak w obozie warownym". Listy PPS-WRN Warszawa–Londyn 1940–1945, Londyn 1992.
Narodowe Siły Zbrojne – dokumenty, struktury, personalia, oprac. L. Żebrowski, t. 1–3, Warszawa 1994–1996.
Nieznana relacja o Polskim Państwie Podziemnym. Zeznania Leopolda Rutkowskiego, oprac. W. Grabowski, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2002, nr 2.
Niwiński P., *Sprawozdanie Delegata Rządu Okręgu Wileńskiego AK dr. Jerzego Dobrzańskiego „Macieja" z kwietnia 1945 roku*, „Mars" 2000, t. 8.
NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych" Józefa W. Stalina, red. A. Fitowa, Kraków 1998.
Obóz koncentracyjny Oświęcim w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj, oprac. K. Marczewska, W. Ważniewski, „Zeszyty Oświęcimskie" 1968, nr specjalny (1).
Okręg Pomorze Armii Krajowej w dokumentach, wyd. B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, J. Sziling, Toruń 1991.
Opozycja parlamentarna w Krajowej Radzie Narodowej i Sejmie Ustawodawczym 1945–1947, oprac. R. Turkowski, Warszawa 1997.
Piskunowicz H., *Ostatnie miesiące działalności AK na Wileńszczyźnie i Nowogródczyźnie*, „WPH" 1992, nr 1.
Piskunowicz H., Stępień J., *Generała „Grota" Kroniki ciąg dalszy*, „Przegląd Historyczny" 1990, z. 3/4.
Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej. Województwa, miasta, gminy wiejskie oraz okręgi specjalne, oprac. J. Scheinkönig, J. Kowalczewski, Warszawa 1938.
Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001.
Policja w planach Delegatury Rządu RP na Kraj, oprac. W. Grabowski, Kraków 1995.
Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. W. Chudzik, R. Cywiński, Z. Gajowniczek i in., oprac. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 2000.
Polskie podziemie 1939–1941, t. 1: *Lwów–Kołomyja–Stryj–Złoczów*, red. Z. Gajowniczek, P. Kułakowski, M. Kupiecka i in., Warszawa–Kijów 1998.
Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941, t. 1–2, oprac. Z. Gajowniczek, M. Majewski, W. Makarow i in., Warszawa–Moskwa 2001.
Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. 1: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, cz. 3: *Przebieg działań od 9 do 14 września*, Londyn 1959, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
Postulaty Administracji Zmilitaryzowanej Związku Walki Zbrojnej (ZWZ) – Armii Krajowej (AK) pod adresem Administracji Zastępczej, oprac. G. Górski, „Czasy Nowożytne" 1998, t. 4.
Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów, t. 2, cz. 1: *Okres przejściowy 5–7 VIII 1944*, red. P. Matusak, Warszawa 2001.
Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 1: *1939–1942*, t. 2: *1943–1944*, Warszawa 1999, t. 3: *1944–1945*, Warszawa 2000.
Proces szesnastu. Dokumenty NKWD, oprac. A. Chmielarz, A.K. Kunert, Warszawa 1995.
Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, red. M. Zgórniak, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, t. 1–5, Kraków 1994–2001.
Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, M. Getter, J. Kazimierski, J. Kaźmierska, Warszawa 1987.
Relacja Mikołaja Dolanowskiego o dziejach konspiracji piłsudczykowskiej 1939–1945, oprac. A.K. Kunert, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1990, t. 23.

Rocznik oficerski 1928, Warszawa 1928.
Rocznik oficerski 1932, Warszawa 1932.
Rocznik polityczny i gospodarczy 1935, Warszawa b.d.w.
Rok 1945. Województwo Pomorskie. Sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody, red. R. Kozłowski, Warszawa 1997.
Rozkaz Delegata Sił Zbrojnych na Kraj nr 319 (Sarna, Grzyb), Warszawa 2001.
Rozmowy PPR z Delegaturą Rządu w 1943 r., oprac. A. Przygoński, „Archiwum Ruchu Robotniczego" 1984, t. 9.
Rozpracowanie i likwidacja Rzeszowskiego Wydziału WiN w dokumentach UB (1945–1949), oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, Warszawa 2001.
Ruch oporu na wsi małopolskiej w dokumentach konspiracyjnego ruchu ludowego (1940–1944), oprac. J. Buszko, A. Fitowa, J. Nowak, Wrocław 1973.
Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939–1945, red. A.K. Kunert, Warszawa 1995.
Siemaszko W., Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2000.
Sprawozdanie sądowe w sprawie organizatorów, kierowników i uczestników polskiego podziemia w zapleczu Armii Czerwonej na terytorium Polski, Litwy oraz obwodów zachodnich Białorusi i Ukrainy rozpatrzonej przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR 18–21 czerwca 1945 r. w Moskwie, Moskwa 1945, Rzeszów 1991 (przedruk).
Sprawozdanie z działalności Społecznego Komitetu Antykomunistycznego w pierwszej połowie 1944 r., oprac. G. Mazur, „Studia Historyczne" 1997, z. 3.
Stalin a Powstanie Warszawskie, oprac. T. Strzembosz, Warszawa 1994.
Statut „Nie", „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 99.
Stępień J., *Pierwsze decyzje. Protokoły posiedzeń Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego 21 lipca – 6 sierpnia 1944 r.*, „Teki Archiwalne" 2000, t. 5.
Szaflik J.R., *Konspiracyjny ruch ludowy 1939–1942 (W świetle sprawozdań CKRL i listów z kraju do ludowców na emigracji)*, „Studia z dziejów ruchu ludowego", Warszawa 1971.
Szubert W., *Notatka o Instytucie Spraw Społecznych*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce" 1986, z. 4.
Tajne oblicze GL-AL i PPR. Dokumenty, wybór i oprac. M.J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski, t. 1–3, Warszawa 1997–1999.
Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946, oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski i in., Warszawa 1998.
Uwięzieni w Borowiczach. Alfabetyczne wykazy 5795 Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości więzionych w obozie jenieckim nr 270 NKWD ZSRR w Borowiczach w latach 1944–1949, Warszawa 1997.
W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939–1943), oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989.
Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł, oprac. M. Cieplewicz, red. E.J. Kozłowski, Warszawa 1968.
Z ziemi sowieckiej – z domu niewoli. Relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota, oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1995.
Załęski Z., *Nowy wspólny dom*, Warszawa 1985.
Zaremba Z., *Listy 1946–1967*, oprac. O. Blatonowa, A. Friszke, Warszawa 2000.
Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000.
„Znicz" [Bór-Komorowski T.], *Wytyczne społeczno-polityczne na okres powstania*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1997, z. 119.

Żaryn J., *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP w Watykanie (Wybór dokumentów)*, Warszawa 1998.
„Żegota" Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

III. Prasa

„Archiwista Polski" 2000.
„Archiwum Ruchu Robotniczego" 1984.
„Biuletyn GKBZHwP" 1956, 1968.
„Biuletyn GKBZpNP IPN" 1993, 1994.
„Biuletyn Informacyjny Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. »Orląt Lwowskich«" (Kraków) 1997.
„Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 2001.
„Biuletyn IPN" 2002.
„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1993.
„Chrześcijanin w Świecie" 1984.
„Czasopismo Prawno-Historyczne" 1978, 1991, 1993, 2001.
„Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" 1991.
„Czasy Nowożytne" 1998–2000.
„Dzieje Najnowsze" 1970–2002.
„Etnografia Polska" 1970, 1993.
„Gazeta Ludowa" 1990.
„Gazeta Wyborcza" 1997, 2001.
„Głos" 1991.
„Gospodarka Wodna" 1984, 1990.
„Informator Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1992–1993
„Kalendarz Lubelski" 1984.
„Karta" 1991
„Kierunki" 1986, 1987.
„Kombatanckie Zeszyty Historyczne" (Warszawa) 1995.
„Kresowe Stanice" 2002.
„Kronika Warszawy" 1988.
„Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa" 1990.
„Kultura" (Paryż) 1948.
„Kultura i Społeczeństwo" 1990.
„Kultura, Oświata, Nauka" 1987, 1989.
„Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1988.
„Kwartalnik Historyczny" 1980–1994.
„Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1998.
„Mars" 1995, 2000.
„Materiały Historyczne" (Kraków) 1991.
„Miesięcznik Literacki" 1975.
„Na przedpolu Warszawy. Zeszyty Historyczne Okręgu Warszawa-Powiat Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 1994, 1995.
„Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej" 1960.
„Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945" 1968.
„Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1988–1990.
„Niepodległość i Pamięć" 1999.

„Nowe Drogi” 1957.
„Odra” 1970, 1976.
„Okruchy Wspomnień z Lat Walki i Martyrologii AK” (Kraków) 2002.
„Palestra” 1983, 1986, 1997.
„Pamięć i Sprawiedliwość” 2001–2002.
„Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZpNP IPN” 1995.
„Perspektywy” 1984.
„Przegląd Elektrotechniczny” 1986, 1987.
„Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947.
„Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2001–2003.
„Przegląd Historyczny” 1989, 1990, 1992.
„Przegląd Lekarski” 1965, 1966, 1991.
„Przegląd Policyjny” 1999.
„Przegląd Powszechny” 1989.
„Przegląd Statystyczny” 1939.
„Przegląd Tygodniowy” 1986.
„Przegląd Zachodni” 1994.
„Przegląd Zachodniopomorski” 1967, 1969.
„Radioelektronik” 1994.
„Rocznik Biblioteki Narodowej” 1983.
„Rocznik Gdyński” 1985.
„Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1997, 1999.
„Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1962–1992.
„Rocznik Łódzki” 1981, 1995.
„Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1996.
„Rocznik Warszawski” 1984, 1992.
„Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1963, 1998.
„Roczniki Nauk Prawnych” (Lublin) 1996, 1997.
„Rzeczpospolita Polska” 1941–1945.
„Rzeczywistość” 1982.
„Słowo Narodowe” 1989, 1990.
„Stolica” 1959, 1983.
„Studia Historyczne” 1978, 1988, 1997, 2001.
„Studia Rzeszowskie” 1997, 1998.
„Stutthof. Zeszyty Muzeum” 1984, 1987.
„Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1989.
„Technika i Eksploatacja Poczty” 1984.
„Technika Lotnicza i Astronautyczna” 1986.
„Teki Archiwalne” 2000.
„Teki Historyczne” (Londyn) 1993.
„Wiadomości Telekomunikacyjne” 1983.
„Więź” 1965, 1983, 1985, 1988.
„Wojskowy Przegląd Historyczny” 1966–1996.
„Za i przeciw” 1986.
„Za wolność i lud” 1989.
„Zapiski Historyczne” 1990, 1991, 1998, 2000.
„Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków” 1996–1998.
„Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” (Białystok) 1990.
„Zeszyty do Historii Narodowych Sił Zbrojnych” (Chicago) 1969.

„Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1962–2002, 2003.
„Zeszyty Historyczne. Kraków i Ziemia Krakowska 1939–1945" 1989.
„Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1996–1999.
„Zeszyty Historyczne WiN-u" 1993, 1994, 1996, 1997.
„Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego" 1986.
„Zeszyty Kombatanckie" (Warszawa) 1998, 1999.
„Zeszyty Majdanka" 1967, 1975.
„Zeszyty Oświęcimskie" 1968.
„Życie i Myśl" 1987.
„Życie Literackie" 1986.

IV. Encyklopedie, informatory, słowniki i inne

Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN, cz. 4: *Nauki techniczne*, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1988.

Chojnacki W., *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970.

Cieślakiewicz J., Falkowska H., Paczkowski A., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984.

Częścik Ł., *Władysław Świrski i jego zbiór oryginalnych materiałów okupacyjnych z obszaru 3 AK Lwów 1942–1944*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" 1991, z. 1.

Czy wiesz, kto to jest?, t. 1, red. S. Łoza, Warszawa 1938, Warszawa 1983 (przedruk).

Czy wiesz, kto to jest?, t. 2: *Uzupełnienia i sprostowania*, red. S. Łoza, Warszawa 1939, Warszawa 1983 (przedruk).

Das Generalgouvernement, oprac. M. Freiherr du Prel, Würzburg 1942.

Dąbrowski A.G., *Akta Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj w zasobie Archiwum Akt Nowych*, „Archiwista Polski" 2000, nr 3.

Dąbrowski A.G., *Źródła do dziejów organizacji i działalności Armii Krajowej oraz Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie* [w:] *Terenowe struktury...*

20-lecie komunikacji w Polsce odrodzonej, Kraków 1939.

Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej 1939–1945, red. M. Woźniak, Poznań 1998.

Encyklopedia Powstań Śląskich, Opole 1982.

Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1–2, Warszawa 1997–1999.

Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce ludowej w latach 1944–1956, Warszawa 1964, Lublin 1993 (przedruk).

Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984, Lublin 1994.

Kalbarczyk S., *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001.

Kalendarz informator sądowy na 1939 rok, Warszawa 1939.

Kalendarz nauczycielski PKO na rok szkolny 1938–39, b.m.w., b.d.w.

Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny, t. 2: *1914–1921*, cz. 1, red. B. Polak, Koszalin 1991.

Komorowski K., *Konspiracja pomorska 1939–1947. Leksykon*, Gdańsk 1993.

Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny, t. 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002.

Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski niepodległej*, wyd. 2, Warszawa 1991.

Księga poległych i pomordowanych żołnierzy Batalionów Chłopskich 1940–1945, Warszawa 1995.

Kto był kim w drugiej Rzeczypospolitej, oprac. J.M. Majchrowski, G. Mazur, K. Stepan, Warszawa 1994.
Kunert A.K., *Ilustrowany przewodnik po Polsce podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1996.
Kunert A.K., *Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1940. Kalendarium*, Warszawa 1997.
Kunert A.K., *Rzeczpospolita Walcząca. Styczeń–grudzień 1941. Kalendarium*, Warszawa 2002.
Kunert A.K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–3, Warszawa 1987–1991.
Landau L., *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1: *Wrzesień 1939 – listopad 1940*, t. 2: *Grudzień 1942 – czerwiec 1943*, Warszawa 1962, t. 3: *Lipiec 1943 – luty 1944*, Warszawa 1963.
Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989. Pomordowani – więzieni – wygnani, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002.
Lista strat polskiego ruchu socjalistycznego wrzesień 1939 – maj 1945 [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, aneks.
Małopolski słownik biograficzny uczestników działań niepodległościowych 1939–1956, t. 1–8, red. T. Gąsiorowski, A. Kuler, A. Zagórski i in., Kraków 1997–2002.
Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980, red. B. Klimaszewski, Warszawa 1993.
Materiały pamiętnikarskie w zbiorach Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, oprac. Z. Fras, Olsztyn 1986.
Mazur G., Węgierski J., *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
Mołdawa T., *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.
Nitecki P., *Biskupi kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992.
Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983.
Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r., Londyn 1954.
Polski słownik biograficzny, t. 5–41, Kraków 1946–2002.
Postscheckteilnehmer im Bezirk des Postsparkassenamts Warschau, *Uczestnicy pocztowego obrotu czekowego w okręgu Pocztowego Urzędu Oszczędności w Warszawie*, Warszawa 1942.
Rocznik Polonii 1958–59, Londyn b.d.w.
Słownik biograficzny archiwistów polskich, t. 1: *1918–1984*, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988.
Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego, t. 1–3, red. F. Tych, Warszawa 1978–1992, t. 1: *A–D. Suplement,* Warszawa 1985.
Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego. Makieta, Warszawa 1989.
Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce, t. 1: *A–J*, Warszawa 1991, t. 2: *K–P*, Lublin 1994.
Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945, red. E. Zawacka, H. Maciejewska-Marcinkowska, E. Skierska, cz. 1–5, Toruń 1994–2001.
Słownik biograficzny miasta Lublina, t. 1, red. T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik, Lublin 1993.
Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, t. 1: *A–F*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992.
Słownik biograficzny techników polskich, z. 1, red. A. Jakubowska, Warszawa 1989.
Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich IV Okręg Lublin, red. M. Wojtas, Lublin 1998.
Słownik biologów polskich, red. S. Felisiak, Warszawa 1987.
Słownik polskich pionierów techniki, Katowice 1986.
Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej, Warszawa 1988.
Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny*, Katowice 1997.
Sowa A., *Kronika 1939 roku*, Warszawa 2000.

Sowa A.L., *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945–2001)*, Kraków 2001.
Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu Poczt i Telegrafów w Katowicach oraz sieci okręgowej Zagłębia Dąbrowskiego i niemieckiego Górnego Śląska na 1939 r., Warszawa 1939.
Straceni w polskich więzieniach 1944–1956, Lublin 1994.
Suchcitz A., *Informator Studium Polski Podziemnej 1947–1997*, Londyn 1997.
Swat T., *„...przed Bogiem i historią". Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. Mazowsze*, Warszawa 2003.
Tarnogrodzki T., Tryc R., *Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939–1945. Krótki informator encyklopedyczny. Część I*, „WPH" 1966, nr 4.
Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego, t. 3: *Kronika*, cz. 1: *1 VIII–2 IX 1944*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2000, cz. 2: *3 IX–5 X 1944*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001, t. 4, red. J. Kreusch, A.K. Kunert, Z. Walkowski, B. Warycha, Warszawa 1997, t. 5, red. P. Rozwadowski, Warszawa 2002.
Wielkopolski słownik biograficzny, wyd. 2, Warszawa–Poznań 1983.
Wychowankowie Uniwersytetu Jagiellońskiego – ofiary II wojny światowej (1939–1945). Biogramy, t. 1, red. J. Pietrusza, A. Wyszyńska, Kraków 1995.

V. Pamiętniki i wspomnienia

Akcja N. Wspomnienia 1941–1944, red. H. Auderska, Z. Ziółek, Warszawa 1972.
Antoniewicz Z., *Rozbitkowie na Węgrzech. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 1987.
Bagiński K., *„Proces szesnastu" w Moskwie (wspomnienia osobiste)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1963, z. 4.
Bardecki A., *Zawsze jest inaczej*, Kraków 1995.
Bielak R., *Było to w Międzychodzie* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej...*
Bień A., *Bóg jest wyżej, dom jest dalej*, Warszawa 1986.
Bień A., *Bóg wyżej – dom dalej 1939–1949*, Warszawa 1991.
Bień A., *Fragmenty wspomnień*, „Więź" 1983, nr 11–12, 1984, nr 1, 2–3.
Borowy Z., *Relacja o straży pożarnej* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 1.
Broniewski S., *Całym życiem. Szare Szeregi w relacjach naczelnika*, Warszawa 1982.
Broniewski S., *Przez sitko mikrofonu*, Wrocław 1965.
Brzozowska H., *Nasza dziwna grupa ZWZ-AK*, Kraków 1993.
Celt M. [Chciuk T.], *Koncert. Opowiadanie cichociemnego*, Monachium 1987.
Chwastowska-Bystram W., *W czepku urodzona (Lwów 1939–1945)*, „Niepodległość i Pamięć" (Warszawa) 1999, nr 1.
Czeczot-Gawrak Z., *MSZ, wojna, okupacja – garść wspomnień* [w:] *ZET w walce...*
Czeczot-Gawrak Z., *Polski Związek Zachodni w konspiracji 1942–1945* [w:] *ZET w walce...*
Czeczot-Gawrak Z., *Ze wspomnień dyplomatycznych, żołnierskich i innych*, Warszawa 1999.
Czuba P., Wojtal J., *Walczyli na ziemi krasnostawskiej 1939–1945*, Warszawa 1979.
Czuperska-Śliwicka A., *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1968.
Daruk W., *Stąd nasz ród. Wieś hrubieszowska: wspomnienia, spostrzeżenia, myśli*, Lublin 1984.
Dobraczyński J., *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1970.
Dobrowolski S.W., *Memuary pacyfisty*, Kraków 1989.
Dobrzański J., *Fragmenty wspomnień z konspiracji wileńskiej* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 1.
Drewnowski J., Koźniewski K., *Pierwsza bitwa z Gestapo. Wspomnienie o Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej (PLAN)*, wyd. 2, Warszawa 1969.
Drohojowski J., *Wspomnienia dyplomatyczne*, Warszawa 1959.

Dunin-Wąsowicz J., *Wspomnienia* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 2.
Dusza W., *Wspomnienie o tajnej oświacie w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*.
Dzendzel H., *Powstańczy dziennik ludowy* [w:] *Wojna i konspiracja...*
Dziennik Adama Bochnaka z czasu 1.IX.1939–30.XII.1939, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1998, nr 3.
Emisarski J., *Wspomnienia attaché wojskowego w Budapeszcie ze służby w latach 1939–1940*, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1988, t. 21.
Emisarski J., *Wspomnienia wojskowego dyplomaty (attaché wojskowego Poselstwa Polskiego na Wegrzech)* [w:] *Wspomnienia polskich...*
Fajer L., *Żołnierze Starówki. Dziennik bojowy kpt. Ognistego*, Warszawa 1957.
Felczak W., *Przerwana rapsodia węgierska* [w:] *Wspomnienia polskich...*
Frassati L., *Moje przeznaczenie wiodło przez Warszawę* [w:] *Ramię w ramię...*
Frassati-Gawrońska L., *Przeznaczenie nie omija Warszawy*, Warszawa 2003.
Gałecki W., *Jeszcze raz przez życie. Wspomnienia*, Kraków 1966.
Garliński J., *Świat mojej pamięci*, wyd. 2, Londyn–Warszawa 1998.
Gębarski B., *„Akcja bez nazwy"* [w:] *Wojna i konspiracja...*
Gorczycka J., *Z Polskim Radiem podczas oblężenia i na Powstaniu*, „Miesięcznik Literacki" 1975, nr 1.
Gościmska A., Kamiński R., *Laski w czasie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1987.
Górak S., Górak J., Moroń S., *By czas nie zatarł i niepamięć. Tadeusz Chciuk 1916–2001*, „Kresowe Stanice" 2002, nr 4.
Górszczyk M.J. (Poleszczuk), *Szkice emigracyjne Rumunia Iran Palestyna Egipt*, Warszawa 1948.
Grajkowska-Bryjowa M., *Relacja o działalności środowisk aktywu ruchu ludowego* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 2.
Grygorcewicz M., *Trzykrotnie uwięziony* [w:] *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, oprac. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003.
Iranek-Osmecki K., *Emisariusz „Antoni"*, Paryż 1985.
Iranek-Osmecki K., *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK 1940–1944*, Warszawa 1998.
Jacuńska-Ogrodzińska H., *Wspomnienia lwowskie* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 1.
Jakubowska-Herdegen M., *Wspomnienia okupacyjne łączniczki „Anki"*, „Materiały Historyczne" 1991, nr 1.
Jankowski S., *Być warszawskim urbanistą*, „Kronika Warszawy" 1988, nr 75/76.
Jokiel J., *Wróciłem „najkrótszą drogą"*, Warszawa 1990.
Jost H., *Zakopane czasu wojny (wspomnienia)*, Warszawa 1989.
Józewski H., *Zamiast pamiętnika*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1982, z. 59.
Kalinowski K., *Słowo o aplikacji adwokackiej*, „Palestra" 1986, nr 12.
Kamiński R., *Konspiracyjna misja religijna*, „Na przedpolu Warszawy. Zeszyty Historyczne Okręgu Warszawa-Powiat Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 1995, z. 8.
Kann M., *Granice świata*, Warszawa 2000.
Karaszewicz-Tokarzewski M., *U podstaw tworzenia Armii Krajowej*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1981, z. 56.
Karski J., *Tajne państwo. Opowieść o polskim podziemiu*, Warszawa 2000.
Kazimierz Niemski. Nekrolog, „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17.
Kenig M., *Ochotnicza Robotnicza Brygada Obrony Warszawy* [w:] *PPS. Wspomnienia z lat 1918–1939*, t. 1, Warszawa 1987.
Kędziora W., *Na szlakach łączności i walki* [w:] *Żołnierze żelaznych szlaków...*
Kiersnowski T., *Moje spostrzeżenia w Rosji Sowieckiej (1940–1942)*, Warszawa 1997.

Klotz A., *Zapiski konspiratora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001.
Kochanowicz T., *Na wojennej emigracji. Wspomnienia z lat 1942–1944*, Warszawa 1975.
Kolendo M., *Gdyby „Miś" umiał opowiadać...* [w:] *Szkoła w konspiracji*.
Kopisto W., *Droga cichociemnego do łagrów Kołymy*, Warszawa 1990.
Korotyński H., *Trzy czwarte prawdy. Wspomnienia*, Warszawa 1987.
Korwin-Sokołowski A.L., *Fragmenty wspomnień 1910–1945*, Paryż 1985.
Kotowski W., *Ze wspomnień adwokata*, Łódź 1998.
Kowalkowski J., *Likwidacja zdrajców narodu polskiego w Krakowie (część II)*, „Okruchy Wspomnień z Lat Walki i Martyrologii AK" 2002, nr 44.
Kozanecki F., *Z myślą o ziemiach zachodnich* [w:] *Szkoła w konspiracji*.
Koźniewski K., *Przez dziesięć wojen*, Kraków 1947.
Koźniewski K., *Rok ziemi obcej 1940–1941*, Kraków 1946.
Koźniewski K., *Zamknięte koła. Wspomnienia z lat 1929–1945*, wyd. 2, t. 1–2, Kraków 1984–1985.
Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy, oprac. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003.
Kudliński T., *Starość nie radość*, Kraków 1992.
Kulski J., *Z minionych lat życia 1892–1945*, Warszawa 1982.
Kumor E., *Wycinek z historii jednego życia*, Warszawa 1967.
Kurkiewiczowa W., *Za murami Monte. Wspomnienia z więzienia kobiecego Montelupich-Helclów 1941–1942*, Kraków 1968.
Kurzawiński Z., *Wspomnienia. Kraków i Ziemia Krakowska w walce z okupantem niemieckim w latach 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne. Kraków i Ziemia Krakowska 1939–1945" 1989, z. 4.
Kusyk F., *Z konspiracji w Lubartowskiem. Wspomnienia*, Warszawa 1982.
Kuśniewicz A., *Gawędy* [w:] *Przed Wrześniem i po Wrześniu...*
Lechowicz W., *Będziesz przeklinał ten dzień... 2756 dni okrutnych metod śledztwa*, Warszawa 1989.
Ledóchowski W., *Pamiętnik pozostawiony w Ankarze*, Warszawa 1990.
Lerski J., *Emisariusz „Jur"*, Londyn 1984.
Leski K., *Wydział Komunikacji Rady Planowania*, „Za i przeciw" 1986, nr 24.
Leski K., *Życie niewłaściwie urozmaicone*, wyd. 2, Warszawa 1994.
Lorentz S., *W muzeum i gdzie indziej* [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. 1.
Łożański J., *W więzieniach PRL. Powojenne wspomnienia kuriera z Sanoka*, Brzozów–Rzeszów 1991.
Łucki S., *Od Kut do Paryża. Wspomnienia*, Paryż 1996.
Maciński T., Wagner W.J., *Od konspiracji do emigracji. Narodowa Organizacja Wojskowa – AK i Okręg Stołeczny Stronnictwa Narodowego podczas II wojny światowej i wspomnienia powojenne*, Warszawa 1994.
Majkowski J., *W sanitarnej służbie Warszawy pod okupacją* [w:] *Okupacja i medycyna*, t. 4, Warszawa 1979.
Majorkiewicz F., *Lata chmurne, lata dumne*, Warszawa 1983.
Makaruk J., *Pod bokiem Schulrata* [w:] *Szkoła w konspiracji*.
Malawski S., *Księgarskie konspiracje*, Warszawa 1966.
Malinowski T., *Kampania wrześniowa i nasze przygotowanie do wojny. Dziennik z września–listopada 1939 roku* [w:] *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989.
Manteuffel T., *W atmosferze młodzieńczych ideałów* [w:] *Szkoła w konspiracji*.
Mariańscy M.M., *Wśród przyjaciół i wrogów poza gettem w okupowanym Krakowie*, Kraków 1988.
Michalewski J., *Relacja*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 26.
Miedza-Tomaszewski S., *Benefis konspiratora*, Warszawa 1962.
Mikołajczak Z., *Leon Mikołajczak*, „Gazeta Wyborcza", 11 IV 2001.

Minkiewicz W., *Mokotów, Wronki, Rawicz. Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa 1988.
Minkiewicz W., *Wspomnienia 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1987, z. 80.
Mitkiewicz L., *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990.
Moskal F., *Z pasją naprzód*, Warszawa 2002.
Mostwin D., *Tajemnica zwyciężonych*, Londyn 1992.
Nahlik S.E., *Przesiane przez pamięć*, t. 2, Kraków 2002.
Nietyksza B., *Nadzieje, złudzenia, rzeczywistość. Wspomnienia z lat 1912–1945*, t. 1, Warszawa 1985.
Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1984.
Ogrodziński P., *W konspiracji socjalistycznej we Lwowie* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 2.
Orłowski L., *Wspomnienia posła RP w Budapeszcie* [w:] *Wspomnienia polskich...*
Osmańczyk E.J., *Trzeba to powiedzieć. Dziennik z powstania 1944*, Warszawa 1994.
Ossowska W., *Przeżyłam... Lwów–Warszawa 1939–1946*, Warszawa 1990.
Pawiak był etapem. Wspomnienia z lat 1939–1944, oprac. R. Domańska, Warszawa 1987.
Pempel S., *Pod znakiem lwa i syreny*, Warszawa 1989.
Perdenia B., *Ze wspomnień tajnego nauczania w Brześciu nad Bugiem*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1983, t. 31.
Perkowski P., *Fragmenty relacji z działalności muzyków i tymczasowej Delegatury Warszawa–Północ* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 2.
Pobóg-Malinowski W., *Na rumuńskim rozdrożu (fragmenty wspomnień)*, Warszawa 1990.
Podgórski W.J., *O Teofilu Sydze wspomnienie*, „Stolica", 6 XI 1983.
Podhorecka B., *Mój udział w akcji „N"* [w:] *Akcja N...*
Podrygałło S., *Nauczyciel z urodzenia. Wspomnienia*, Warszawa 1981.
Pohl J., *Po bezdrożach Puszczy Noteckiej* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej...*
Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939–1945. Księga wspomnień, t. 1–2, aneks, Warszawa 1994–1995.
Poniecki C., *Jesienny obrachunek. Wspomnienia*, Warszawa 1983.
Popiel K., *Generał Sikorski w mojej pamięci*, Warszawa 1983.
Popiel K., *Na mogiłach przyjaciół*, Londyn 1966.
Popiel K., *Wobec „mojej tułaczki" Wincentego Witosa*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1968, z. 13.
Porowski M., *Z działalności Delegatury Rządu* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 1.
Porwit M., *Obrona Warszawy wrzesień 1939 r. Wspomnienia i fakty*, wyd. 4, Warszawa 1979.
Porwit M., *Warszawa jako baza operacyjna (10–21 września)* [w:] *Obrona Warszawy 1939...*
Prorok L., *Smutne pół rycerzy żywych. Wspomnienia*, Paryż 1988.
Przed Wrześniem i po Wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej, red. Z. Czeczot-Gawrak, A. Leśniewski, A. Kamieniecki i in., Warszawa 1998.
Pużak K., *Wspomnienia 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1977, z. 41.
Pużak K., *Wspomnienia 1939–1945*, Gdańsk 1989.
Raczyński E., *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, wyd. 2, Londyn 1974.
Ramię w ramię. Wspomnienia cudzoziemców uczestniczących w polskim ruchu oporu w latach 1939–1945, wybór i posłowie S. Okęcki, Warszawa 1980.
Regulski J., *Wrzesień* [w:] *Milion walecznych*, oprac. L. Moczulski, L. Wysznacki, Warszawa 1971.
Reiterowa A., *„Pan Profesor". Wspomnienia z lat 1941–1942 o Cyrylu Ratajskim (fragment pamiętnika)*, „Więź" 1965, nr 2.
Rodak S., *Marszem podziemnym. Wspomnienia komendanta obwodu BCh*, wyd. 2, Warszawa 1970.
Rohloff J., *W gestapowskiej kaźni* [w:] *Szkoła w konspiracji*.
Ronikier A., *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.
Stefan Rowecki w relacjach, red. T. Szarota, Warszawa 1988.

Rómmel J., *Za honor i ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii „Łódź" i „Warszawa"*, Warszawa 1958.
Rószkiewicz-Litwinowiczowa A., *Trudne decyzje. Kontrwywiad Okręgu Warszawa AK 1943–1944. Więzienie 1949–1954*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 1991.
Ruszowski J., *Kilka wspomnień z lat wojny i okupacji* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna...*, t. 2.
Rutkowska Z.M., *Bolesław Tadeusz Bończa Rutkowski. Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza" (wyd. stołeczne), 27 II 1997.
Rybicki S., *Pod znakiem lwa i kruka. Fragmenty wspomnień z lat okupacji*, wyd. 2, Warszawa 1990.
Ryffert H., *Siła przeżyć, które odżyły* [w:] *Pamiętniki ocalonych. Wspomnienia więźniów hitlerowskich miejsc kaźni w Wielkopolsce*, oprac. W. Jamroziak, M. Olszewski, Poznań 1983.
Rzepecki J., *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1983.
Sadowska H., *Nauczyciele zameldowali się u majora „Hubala"* [w:] *Walczyliśmy o wolność Ojczyzny. Wspomnienia nauczycieli*, red. B. Suchodolski, Warszawa 1988.
Sagan T., *Konspiracja w „Natanie"*, Warszawa 1972.
Schimitzek S., *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946*, Warszawa 1970.
Sendłak S., *Fragment wspomnień z działalności Delegatury Rejonowej Śródmieście-Północ* [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1, cz. 2.
Sieniewicz K., *Odcinek cywilny powstańczego Powiśla. Wspomnienia delegata Rejonu I*, „Chrześcijanin w Świecie" 1984, nr 131/132.
Sławoj-Składkowski F., *Prace i czynności rządu polskiego we wrześniu 1939 r.*, „Kultura" (Paryż) 1948, nr 5, 6.
Słowikowski M., *Szkic pamiętnikarski z lat okupacji niemieckiej na Lubelszczyźnie* [w:] *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 15: *Pamiętniki i relacje*, red. F. Stopniak, z. 1, Warszawa 1988.
Sosabowski S., *Droga wiodła ugorem. Wspomnienia*, Kraków 1990.
Sosnowska H., *Gościńce i rozstajne drogi. Opowieść rodzinna*, Poznań 2002.
Stemler F., *Wspomnienia z lat 1939–1945*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne" 1995, nr 13.
Stępień J., *Relacja o działaniach powstańczych VIII Rejonu powiatu warszawskiego Armii Krajowej w sierpniu–wrześniu 1944 r.*, „Biuletyn GKBZpNP IPN" 1994, t. 37.
Stipal S., *Wspomnienia z tajnego nauczania we Lwowie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1983, t. 31.
Stypułkowski Z., *Zaproszenie do Moskwy*, wyd. 3, Warszawa 1991.
Suda E., *Plutony bojowe PPS* [w:] *Żołnierze żelaznych szlaków...*
Sulik N., *Okruchy wspomnień*, Białystok 1993.
Szembek J., *Diariusz wrzesień – grudzień 1939*, Warszawa 1989.
Szklarek-Trzecielski H., *W Wojsku Ochotniczym Ziem Zachodnich* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej...*
Szkoła w konspiracji, oprac. M. Kozakiewicz, S. Brzozowski, Warszawa 1960.
Sznarbachowski W., *300 lat wspomnień*, Londyn 1997.
Szostak J., *Moja służba niepodległej. Wspomnienia 1939–1955*, Warszawa 1989.
Szubert W., *Wspomnienia o Departamencie Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu (1941–1944)*, „Przegląd Historyczny" 1989, t. 80, z. 1.
Tomaszewski T., *Byłem szefem Sztabu Obrony Warszawy w 1939 roku* [w:] *Obrona Warszawy 1939...*
Tsokoff K., *Moja droga do Polski i walka u boku polskich przyjaciół* [w:] *Ramię w ramię...*
Uziembło A., *Ludzie i Tatry*, Kraków 1987.
W kolportażu i łączności Komendy Głównej Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, red. M. Biernacka, E. Jagiełło-Łysiowa, H. Kamińska, Warszawa 1982.
W konspiracji wielkopolskiej 1939–1945. Wybór wspomnień, oprac. Z. Szymankiewicz, Poznań 1993.

Wachowiak S., *Czasy które przeżyłem*, Warszawa 1991.
Wagner W., *Sprawy zagraniczne w Delegaturze Rządu (1943–1944)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1985, z. 73.
Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.
Wenda Z., *Z marszałkiem Śmigłym. Wspomnienia, cz. II*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 99.
Wigura-Kobyłecka K., *Jak redagowaliśmy gazetkę podziemną* [w:] *Wojna i konspiracja...*
Wnuk W., *Byłem z wami*, wyd. 3, Warszawa 1985.
Wojewódzki M., *W tajnych drukarniach Warszawy 1939–1944. Wspomnienia*, wyd. 2, Warszawa 1978.
Wojna i konspiracja. Wspomnienia dziennikarzy polskich, red. E. Rudziński, wyd. 2, Warszawa 1987.
Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989.
Wspomnienia polskich uchodźców na Węgrzech w latach 1939–1945, red. J. Stolarski, Warszawa 1999.
Zachwatowicz J., *Wspomnienia z lat okupacji* [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. 1.
Zakrzewska H., *Niepodległość będzie twoją nagrodą*, t. 1–2, Warszawa 1994.
Zanowa J., *W służbie oświaty. Pamiętnik z lat 1900–1946*, Wrocław 1961.
Zaremba J., *Było i tak. Wspomnienia*, Wrocław 1976.
Zaremba Z., *Wojna i konspiracja*, Kraków 1991.
Zatryb J., *Pamiętnik napisany w niewoli*, oprac. T. Strzembosz, „Rocznik Warszawski" 1992, t. 22.
Zawadzka Z., *Kurierka* [w:] *Pawiak był etapem. Wspomnienia z lat 1939–1944*, oprac. R. Domańska, Warszawa 1987.
Zawodny J.K., *Mówią sekretarze Stanisława Mikołajczyka – Tadeusz Cieplak, Adam Gniazdowski, Paweł Zaleski*, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1999, t. 50.
Ze wspomnień żołnierzy AK Okręgu Nowogródek, Warszawa 1988.
ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia, Warszawa 1996.
Ziemba S., *Czasy przełomu. Wspomnienia dziennikarza z lat 1944–1946*, Kraków 1975.
Zubek J., *Ze wspomnień kuriera*, Kraków 1988.
Żołnierze Komendy Głównej Armii Krajowej wspominają..., red. K. Wyczańska, Warszawa 1994.
Żołnierze żelaznych szlaków. Wspomnienia polskich kolejarzy 1939–1945, oprac. J. Gmitruk, K. Komorowski, P. Matusak, Warszawa 1988.
Żukowska T., *Na skraju dwóch światów... Wspomnienia 1939–1953*, red. Z. Kunert, Warszawa 2000.
Żygulski K., *Jestem z lwowskiego etapu...*, Warszawa 1994.

VI. Opracowania

Adamczyk A., *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001.
Adamczyk M., *Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, Kraków 1982.
Aksamitek S., *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.
Andrusiewicz A., *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988.
Arczyński M., Balcerak W., *Kryptonim „Żegota". Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1983.
Armia Krajowa. Dramatyczny epilog, red. K. Komorowski, Warszawa 1994.
Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny, red. K. Komorowski, Warszawa 1996.
Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego, red. K. Komorowski, Warszawa 1999.

Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942–1945. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN, red. G. Motyka, cz. 1-2, Warszawa 1997.
Baliński W., *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pełczyński. Zarys biografii*, Kraków 1994.
Banach K., *Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały*, wyd. 2, Warszawa 1984.
Banasikowski E., *Na zew ziemi wileńskiej*, b.m.w., b.d.w.
Bartelski L.M., *Mokotów 1944*, Warszawa 1986.
Bartoszewski K., *Relacje, wspomnienia, opracowania*, oprac. I. Caban, Lublin 1996.
Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, wyd. 2, Kraków 1984.
Bartoszewski W., *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1989.
Bartoszewski W., *Na drodze do niepodległości*, Paryż 1987.
Bartoszewski W., *Oblicze kultury polskiej w konspiracji 1939–1945* [w:] *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1982.
Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1970.
Bartoszewski W., *Warto być przyzwoitym. Teksty osobiste i nieosobiste*, Poznań 1990.
Bartoszewski W., *„Z przeżyć wojennych" zapomniany zeszyt wierszy podziemia*, „Stolica" 1959, nr 10.
Basak A., *Sprawa Wolniewicza i towarzyszy przed Trybunałem Ludowym Rzeszy*, „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi" 1979, t. 4.
Batowski H., *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939–1941*, Kraków 1991.
Batowski H., *Walka dyplomacji hitlerowskiej przeciw Polsce 1939–1945*, Kraków–Wrocław 1984.
Bayer K., *Zakres udziału Polaków w walce o niepodległość na obszarze państwa polskiego w latach 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1996, nr 1.
Bayer W., *Konspiracyjna organizacja i działalność adwokatury polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Palestra" 1983, nr 8.
Beck J., *Ostatni raport*, Warszawa 1987.
Becker Z., *Organizacja Małego Sabotażu „Wawer" 1940–1944*, „WPH" 1992, nr 2.
Bednarczyk T., *Rys historyczny Organizacji Wojskowej – Kadry Bezpieczeństwa – Armii Krajowej OW-KB-AK – sikorszczycy w ruchu oporu. Wrzesień 1939 r. – do stycznia 1945 r.*, Warszawa 1997.
Bednorz Z., *Lata krecie i orłowe*, Warszawa 1987.
Bereziuk H., Śpiewak S., *Nauczyciele powiatu brzeskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1991, t. 45.
Bernaś-Kostynowicz A., *Społeczeństwo polskie w wojnie obronnej 1939. Współdziałanie ludności cywilnej z wojskiem w okresie zagrożenia i działań wojennych*, Warszawa 1988.
Biała-Żwinis M., *Na tropie Ojca – konspiratora*, „Zeszyty Kombatanckie" 1998, nr 20.
Biedroń T., *Okręg Krakowski Związku Jaszczurczego i Narodowych Sił Zbrojnych 1939–1945* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały...*
Bieniecki K., *Lotnicza wsparcie Armii Krajowej*, Kraków 1994.
Bieniek J., *A wasze imię: wierni Sądeczanie. Przewodnik po miejscach związanych z ruchem oporu antyfaszystowskiego w Nowym Sączu i okolicy*, Nowy Sącz 1986.
Biernacka M., *Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913–1993)*, „Etnografia Polska" 1993, z. 2.
Biernacki W., Kossuth S., *Podziemna organizacja górnictwa węglowego w czasie okupacji*, „Dzieje Najnowsze" 1977, nr 2.
Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, wyd. 3, Kraków 1990.
Bochnia. Dzieje miasta i regionu, red. F. Kiryk, Kraków 1980.
Bojanowski T., *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992.
Bojemski S., *Poszli w skier powodzi. Narodowe Siły Zbrojne w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa–Charlottesville 2002.

Bolewski A., Pierzchała H., *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989.
Boradyn Z., Chmielarz A., Piskunowicz A., *Armia Krajowa na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa 1997.
Borodziej W., *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*, Londyn 1990.
Borodziej W., *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985.
Borzobohaty W., *„Jodła" Okręg Radomsko–Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1988.
Braun J., *„Unia"*, „Więź" 1985, nr 7–9.
Braun J., *Unioniści w Powstaniu Warszawskim*, „Chrześcijanin w Świecie" 1984, nr 131/132.
Braun J., Popiel K., Sieniewicz K., *Człowiek ze spiżu*, Londyn 1981.
Brągiel J., Domoń J., *Nauczyciele powiatu myślenickiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1989, t. 43.
Brenda W., *Aby pamięć o nich nie zaginęła. Biografie sierpeckie XX w.*, Sierpc 1997.
Brenda W., *Delegatura Rządu na Kraj na północnym Mazowszu* [w:] *Terenowe struktury...*
Browning C.R., *Zwykli ludzie. 101 Policyjny Batalion Rezerwy i „ostateczne rozwiązanie" w Polsce*, Warszawa 2000.
Brzęk G., *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskiem i Dębickiem w mrokach hitlerowskiej okupacji*, Rzeszów 1988.
Bubnys A., *NKGB i NKWD w walce z polskim podziemiem na Litwie (druga połowa 1944 r. – początek 1945 r.)* [w:] *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942–1945. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN*, red. G. Motyka, cz. 2, Warszawa 1997.
Buchała R., Gilas J., Lis M., *Józef Kokot*, Opole 1987.
Buczek R., *Człowiek do złotych interesów*, Warszawa 1991.
Buczek R., *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, wyd. 2, Wrocław 1989.
Buczek R., *Stronnictwo Ludowe w latach 1939–1945. Organizacja i polityka*, Londyn 1975.
Buczek R., *Tragedia Ryszarda Świętochowskiego*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 25.
Buczyński S., *Suwalszczyzna 1939–1944*, Warszawa 1991.
Bujak W., *Historia Stronnictwa Pracy 1937–1946–1950*, Warszawa 1988.
Buławski R., *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych*, Kraków 1945.
Bzinkowski R., *Słowo walczącej Warszawy. Prasa Powstania Warszawskiego 1 sierpnia – 5 października 1944 roku*, Warszawa 2002.
Caban I., *Lublin – dni przełomu w świetle dokumentów, pamiętników i relacji*, „Kalendarz Lubelski" 1984.
Caban I., *Oddziały partyzanckie i samoobrony Obwodu AK Tomaszów Lubelski*, Warszawa 2000.
Caban I., *8 pułk piechoty Legionów Armii Krajowej. Organizacja i działania bojowe*, Warszawa 1994.
Caban I., *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947. Transporty i obozy*, Lublin 1990.
Caban I., Mańkowski Z., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*, cz. 1–2, Lublin 1971.
Celiński J., Choma W., *Nauczyciele powiatu krakowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1984, t. 33.
Celt M. [Chciuk T.], *Biali kurierzy*, Monachium 1986.
Celt M. [Chciuk T.], *Raport z podziemia – 1942*, Monachium 1990.
Chlebowski C., *Reportaż z tamtych dni*, wyd. 2, Warszawa 1988.

Chlebowski C., *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941 – marzec 1943*, wyd. 2, Warszawa 1985.
Chmielarz A., *Epilog Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*
Chmielarz A., Kunert A.K., *Spiska 14. Aresztowanie generała „Grota" – Stefana Roweckiego*, Warszawa 1983.
Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – zagłada – komunizm*, Warszawa 2000.
Choma W., Cieślik F., *Powiat olkuski*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39.
Choma W., Ruta Z., *Nauczyciele powiatu tarnowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1992, t. 46.
Chrobaczyński J., *Tajne nauczanie na Podkarpaciu 1939–1945*, Rzeszów 1987.
Chrzan B., *Ignacy Jakubiec 1906–1966. Wspomnienie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1968, t. 8, cz. 5.
Chrzan B., *Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1970, t. 11.
Chrzanowski B., *Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego na Pomorzu w latach 1939–1945* [w:] *Terenowe struktury...*
Chrzanowski B., *Działalność Związku Jaszczurczego – Narodowych Sił Zbrojnych na Pomorzu Gdańskim w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu...*
Chrzanowski B., *Konspiracja rządu RP w regionie nadbałtyckim (1939–1945)* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu...*
Chrzanowski B., *„Miecz i Pług" (Zjednoczone Organizacje Ruchu „Miecz i Pług") na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, Toruń 1997.
Chrzanowski B., *Organizacja i funkcjonowanie systemu łączności pocztowo-kurierskiej i wywiadowczej na odcinku Wybrzeże Gdańskie – Szwecja* [w:] *Z dziejów Wydziału...*
Chrzanowski B., *Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939–1947. Nieznane karty pomorskiej konspiracji*, Toruń 1997.
Chrzanowski B., Gąsiorowski A., *Gdynia w koncepcjach Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej oraz Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Rocznik Gdyński" 1985, nr 6.
Chrzanowski B., Gąsiorowski A., *Wydział Marynarki Wojennej „Alfa" Komendy Głównej Armii Krajowej*, Toruń 2001.
Ciechanowski J., *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, wyd. 1 krajowe, Warszawa 1984.
Ciechanowski K., *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1972.
Ciećwierz M., *Prasowa obsługa informacyjna społeczeństwa Białostocczyzny w okresie PKWN*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1988, nr 1.
Ciesielski S., *Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa 1986.
Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2000.
Ciołkosz A., *Kartki z przeszłości*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1980, z. 51.
Ciołkosz A., *Raport z okupowanej Polski*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1991, z. 97.
Cygan W.K., *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990.
Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r. Dokumenty, materiały prasowe, wspomnienia i relacje, oprac. L. Dobroszycki, M. Drozdowski, M. Getter, A. Słomczyński, Warszawa 1965.
Czarnik O.S., *Leszek Czarnik – jeden z „Argonautów" (Z dziejów konspiracji na ziemiach wschodnich 1939–1941)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2002, z. 141.
Czerwiński A., Królikowski H.M., *Sekrety szybkiej telegrafii – „Telma"*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 2.

Czop E., *Zgromadzenie Narodowe Zachodniej Ukrainy – uprawomocnienie aneksji Małopolski Wschodniej i Wołynia* [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, red. A. Sudoł, Bydgoszcz 1998.
„Dardanele" Delegatura WiN-u za granicą (1946–1949), oprac. S.J. Rostworowski, Wrocław 1999.
Daszkiewicz A., *Ruch oporu w regionie Beskidu Niskiego 1939–1944*, Warszawa 1975.
Dąb-Rękawek J., *Druh hm. Marian Jaworski*, „Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 2001, nr 5.
Dąbrowa-Kostka S., *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.
Dąbrowa-Kostka S., *W okupowanym Krakowie 6 IX 1939 – 18 I 1945*, Warszawa 1972.
Dippel S., *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976.
Dobosz S., *Powiat żywiecki*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39.
Dołęga-Modrzewski S. [Kauzik S.], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959.
Domańska R., *Pawiak – kaźń i heroizm*, Warszawa 1988.
Domańska R., *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.
Draus J., *Proces kierownictwa Rzeszowskiego Okręgu Narodowej Organizacji Wojskowej w 1949 r.* [w:] *Przestępstwa sędziów...*
Drogi cichociemnych, Londyn 1961.
Dubicki T., *Baza wojskowej łączności z krajem w Bukareszcie w latach 1939–1945*, „Kultura, Oświata, Nauka" 1989, nr 7/8.
Dubicki T., *Bazy wojskowej łączności zagranicznej ZWZ-AK w latach 1939–1945. Studia i materiały*, Częstochowa 2000.
Dubicki T., *Internowanie naczelnych władz cywilnych i wojskowych w Rumunii (1939–1944)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1998, t. 21.
Dubicki T., *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1: *1939–1940*, Warszawa 2002.
Dubicki T., *Likwidacja polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Rumunii – 4 listopada 1940 r.*, „Teki Historyczne" (Londyn) 1993, t. 20.
Dubicki T., *Łączność kurierska między Bukaresztem a Lwowem w latach 1939–1940* [w:] *Z dziejów Wydziału...*
Dubicki T., Rostworowski S.J., *Sanatorzy kontra Sikorszczycy, czyli walka o władzę na uchodźstwie w Rumunii 1939–1940*, Warszawa 1993.
Dudek A., Pytel G., *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.
Duraczyński E., *Generał Iwanow zaprasza. Przywódcy podziemnego państwa polskiego przed sądem moskiewskim*, Warszawa 1989.
Duraczyński E., *Kontrowersje i konflikty 1939–1941*, wyd. 2, Warszawa 1979.
Duraczyński E., *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943 – lipiec 1944*, Warszawa 1986.
Duraczyński E., *Niektóre kierunki działalności delegata rządu Jana Piekałkiewicza*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1963, nr 5.
Duraczyński E., *O przyszłość Polski 1939–1945*, Warszawa 1985.
Duraczyński E., *Polski rząd na emigracji i jego krajowa delegatura* [w:] *Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945*, red. W. Góra, Warszawa 1984.
Duraczyński E., *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993.
Duraczyński E., *Stosunki w kierownictwie podziemia londyńskiego 1939–1943*, Warszawa 1966.
Duraczyński E., *Wojna i okupacja. Wrzesień 1939 – kwiecień 1943*, Warszawa 1974.
Duraczyński E., Hillebrandt B., *Podziemie antyhitlerowskie związane z rządem emigracyjnym* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*, red. T. Weintraub, Warszawa 1970.
Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981.
Dylik J., *Geografia ziem odzyskanych w zarysie*, Warszawa 1946.

Dymarski M., *Ziemie postulowane (ziemie nowe) w prognozach i działaniach polskiego ruchu oporu 1939–1945*, Wrocław 1997.
Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego, red. W. Grabowski, Warszawa 2003.
Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999.
Felicja – polski wywiad w Danii 1939–1945, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" (Kraków) 1999, nr 3.
Fieldorf M., Zachuta L., *Generał „Nil" August Emil Fieldorf. Fakty, dokumenty, relacje*, Warszawa 1993.
Fijałka M., *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.
Fijałkowski T., *Pod kryptonimem „Wkra"*, wyd. 3, Warszawa 1987.
Fijałkowski A., *Ruch narodowy na Kurpiach*, „Słowo Narodowe" 1989, nr 2.
Filar A., *Nasz człowiek w Abwehrze. Tajemnica Władysława Boczonia*, Warszawa, b.d.w.
Filar A., *U podnóża Tatr 1939–1945. Podhale i Sądecczyzna w walce z okupantem*, Warszawa 1985.
Fitowa A., *Bataliony Chłopskie w Małopolsce 1939–1945*, Warszawa 1984.
Fitowa A., *Grypsy i zeznania więzienne Tadeusza Seweryna „Sochy"*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie" 1996, t. 13.
Fitowa A., *Ludowcy na emigracji i instrukcje kierowanego przez nich MSW dla Delegata Rządu na Kraj w czasie II wojny światowej: materiały źródłowe*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1997, nr 11.
Fitowa A., *Stanisław Mierzwa „Słomka" na tle swoich czasów*, Wierzchosławice 1994.
Flisowski Z., *Mgr inż. Zygmunt Wierzbowski*, „Przegląd Elektrotechniczny" 1987, nr 9.
Frazik W., *Freisler Jan Franciszek*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1997, nr 10.
Frazik W., *Z dziejów łączności cywilnej Kraj–emigracja w latach 1944/1945–1948/1949*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1998, nr 11.
Friszke A., *O kształt niepodległej*, Warszawa 1989.
Friszke A., *Rada Obrony Narodowej*, „Więź" 1983, nr 6.
Friszke A., *Reakcyjne podziemie*, „Materiały Historyczne" (Kraków) 1991, nr 1.
Friszke A., *Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w kraju* [w:] *Władze RP...*
Friszke A., *Sprostowanie do artykułu Zygmunta Woźniczki „Podziemna PPS-WRN w latach 1945–1948"*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1996, z. 118.
Garlicki A., *Dzieje prowokacji*, „Przegląd Historyczny" 1992, t. 83, z. 3.
Garliński J., *Niezapomniane lata. Dzieje Wywiadu Więziennego i Wydziału Bezpieczeństwa Komendy Głównej Armii Krajowej*, Londyn 1987.
Garliński J., *Politycy i żołnierze*, Warszawa 1991.
Garliński J., *Polska w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1982.
Gawacki H., *Zniszczenie Jasła w 1944 roku*, „Biuletyn GKBZHwP" 1956, t. 8.
Gawęda S., *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939–1945*, wyd. 2, Kraków–Wrocław 1986.
Gawryszczak P., *Powstanie i upadek konspiracji antyhitlerowskiej i antysowieckiej w Inspektoracie Lublin* [w:] *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939–1956*, red. S. Poleszak, A. Puławski, Warszawa 2002.
Gąsiorowski A., *Okręgowa Delegatura Rządu RP na Pomorzu w latach 1940–1945. Źródła, stan badań i postulaty badawcze* [w:] *Terenowe struktury...*
Getter M., *Policja granatowa w Warszawie 1939–1944* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2.
Getter M., *Policja polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Przegląd Policyjny" 1999, nr 1/2.

Getter M., *Struktury cywilne w Powstaniu Warszawskim* [w:] *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza. Studia i materiały z sesji na Zamku Królewskim w Warszawie, 14–15 czerwca 1994*, Warszawa 1995
Glass A., *Wydział Przemysłu Lotniczego w Pionie Przemysłu Wojennego (1940–1944)*, „Technika Lotnicza i Astronautyczna" 1986, nr 9/10.
Glass A., Kordaczuk S., Stępniewska D., *Wywiad Armii Krajowej w walce z V-1 i V-2*, Warszawa 2000.
Gluck L., *Od Ziem Postulowanych do Ziem Odzyskanych*, Warszawa 1971.
Gluck L., Serwański E., *Nad dziejami konspiracyjnej organizacji „Ojczyzna"*, „Kwartalnik Historyczny" 1980, nr 1.
Gluziński K., *Służba Cywilna Narodu*, „Zeszyty do Historii Narodowych Sił Zbrojnych" (Chicago) 1969, z. 4.
Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, wyd. 2, Łódź 1998.
Głowacki L., *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, wyd. 2, Lublin 1986.
Głowacki L., *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, wyd. 5, Warszawa 1985.
Gmitruk J., *Franciszek Kamiński w 95 rocznicę urodzin*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1997, nr 11.
Gmitruk J., *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1985.
Gmitruk J., *Policja Polskiego Państwa Podziemnego*, „Przegląd Policyjny" 1999, nr 1/2.
Gmitruk J., Matusak P., Wojdyło W., *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 1987.
Gnat-Wieteska Z., *Armia Krajowa Obwodu „Gołąb"–Garwolin*, Pruszków 1997.
Gojawiczyńska B., *Kilka uwag do artykułu Jana Mulaka, Komenda Obrońców Polski (KOP) na wzór POW, opublikowanego w „Dziejach Najnowszych" (1988, nr 1)*, „Dzieje Najnowsze" 1989, nr 3.
Golka B., *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1975.
Gondek L., *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987.
Gondek L., *Polska karząca 1939–1945. Polski podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.
Gozdawa-Gołębiowski J., *Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe*, Lublin 1992.
Górski G., *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995.
Górski G., *Dolny Śląsk w planach Komendy Głównej ZWZ/AK*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka" 1989, nr 2.
Górski G., *Działalność Okręgowych Delegatur Rządu RP w Warszawie i województwie warszawskim w latach 1941–1944*, „Roczniki Nauk Prawnych" 1996, t. 6.
Górski G., *Komisariat Generalny Ziem Nowych w planach Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Czasy Nowożytne" 2000, t. 9 (10).
Górski G., *Krajowa Rada Ministrów w czasie powstania warszawskiego*, „Przegląd Powszechny" 1989, nr 6.
Górski G., *Początki Polskiego Państwa Podziemnego*, „Niepodległość i Pamięć" 1999, nr 2.
Górski G., *Podstawy funkcjonowania aparatu terenowego Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Terenowe struktury...*
Górski G., *Polskie Państwo Podziemne 1939–1945*, Toruń 1998.
Górski G., *Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu RP – „Piaski", „Mewy", „Zatoka"*, „Zapiski Historyczne" 1990, z. 2/3.
Górski G., *Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu RP w latach 1941–1945* [w:] *Walka podziemna na Pomorzu...*

Górski G., *Powstanie Administracji Zmilitaryzowanej ZWZ-AK pod nazwą „Teczka”*, „Studia Historyczne” 1988, nr 3.
Górski G., *Powstanie Okręgowej Delegatury Rządu RP na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 1998, z. 3/4.
Górski G., *Prusy Wschodnie w planach Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945)*, „Zapiski Historyczne” 2000, z. 1.
Górski G., *Rada Narodowościowa przy Delegacie Rządu RP na Kraj (październik 1943 – lipiec 1944*), „Roczniki Nauk Prawnych” 1997, t. 7.
Górski G., *Ziemie zachodnie i północne w planach KG ZWZ-AK i Delegatury Rządu na Kraj. Dzieje Biura Zachodniego i Wojskowej Administracji Ziem Nowych w latach 1940–1944*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1989, nr 3.
Grabowski W., *„Czyn” Tadeusza Seweryna*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1996, t. 13.
Grabowski W., *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995.
Grabowski W., *Halszka i jego koledzy*, „Informator Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej” (Kraków) 1992, nr 2.
Grabowski W., *Łączność Rządu RP na emigracji ze swoim przedstawicielstwem w okupowanym kraju*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej” 1997, z. 2.
Grabowski W., *Materiały do stosunków polsko-ukraińskich w „Archiwum Adama Bienia” (Komunikat)* [w:] *Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś*, red. B. Grott, Kraków 2002.
Grabowski W., *Na drodze do Powstania*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 8/9.
Grabowski W., *O ODR Wołyń raz jeszcze*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, nr 3.
Grabowski W., *Oddziały zbrojne Delegatury Rządu RP na Kraj – stan wiedzy, problemy badawcze* [w:] *Polska historiografia wojskowa...*
Grabowski W., *Okręgowa Delegatura Rządu na ziemiach południowo-wschodnich II RP (krypt. „Lwy”, „Orły”, „Puchacze”, „Wino”)* [w:] *Terenowe struktury...*
Grabowski W., *Okręgowa Delegatura Rządu w Kielcach* (praca w druku).
Grabowski W., *Okręgowa Delegatura Rządu RP w Krakowie (kryptonimy „Kopiec”, „Sól”, „Wisła”)*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa” 1990, z. 17.
Grabowski W., *Osłona „Wisły”*, „Informator Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej” 1993, nr 3.
Grabowski W., *Plany gospodarki wodnej w świetle dokumentów Delegatury Rządu na Kraj w latach II wojny światowej*, „Gospodarka Wodna” 1990, nr 10.
Grabowski W., *Rada Jedności Narodowej – parlament Polskiego Państwa Podziemnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 2.
Grabowski W., *Radiostacje Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Radioelektronik” 1994, nr 8.
Grabowski W., *Szybkiej telegrafii ciąg dalszy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 3.
Grabowski W., *„Teczka” nadal nieznana. Kilka uwag na marginesie pracy Janusza Gozdawy-Gołębiowskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1994, nr 3.
Grabowski W., *Wywiad i kontrwywiad Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Wkład wywiadu polskiego w zwycięstwo aliantów w drugiej wojnie światowej. Materiały z konferencji naukowej w Krakowie w dniach 22–24 października 2002 roku* (praca w druku).
Grabski W., *Prasa powstania warszawskiego 1944*, Warszawa 1994.
Gregorowicz C., Salata D., *ZWZ-AK w obwodzie lubartowskim 1939–1945*, Lublin 1998.
Gruszczyński W., *Lotna sandomierska. Dzieje oddziału partyzanckiego*, wyd. 2, Warszawa b.d.w.
Grygiel J., *Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w obwodzie zamojskim 1939–1944. Szkice, wspomnienia, dokumenty*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1985.
Grynberg M., *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984.
Grządzielski Z., Pietrzykowski J., *Polentumsträger. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej 1939–1945*, Katowice 1988.

Grzelak B., *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.
Grzybowski S., *Nadzieja z tamtych lat. Dzieje Armii Krajowej na ziemi wyszkowskiej*, Warszawa 1990.
Grzywacz A., Mazur G., *Tragiczne losy ppłk. dypl. Stanisława Pstrokońskiego. Z dziejów ZWZ we Lwowie*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2000, z. 133.
Grzywacz-Świtalski Ł., *Z walk na Podkarpaciu*, Warszawa 1971.
Gwozdek Z., *Białostocki Okręg ZWZ-AK (X 1939 – I 1945)*, t. 1: *Organizacja, referat materiałowy*, Białystok 1993, t. 2: *Wywiad i kontrwywiad*, Białystok 1994, t. 3: *Wsypy i aresztowania*, Białystok 2001.
Hein W., Jakubiec C., *Montelupich*, Kraków 1985.
Heller M., *Ruch ludowy na Śląsku w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Z dziejów ruchu ludowego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, red. F. Serafin, Katowice 1989.
Hempel A., *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.
Hermel K., *W sprawie „Gospodarki morskiej w kraju w latach 1940–1944"*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1969, nr 3.
Hirsz Z.J., *Instytucje polityczno-prawne okupowanego państwa polskiego w latach 1939–1945*, Białystok 1980.
Hirsz Z.J., *Państwo polskie po układzie Ribbentrop–Mołotow (1939–1945)*, Białystok 1991.
Historia dyplomacji polskiej, t. 5: *1939–1945*, red. W. Michowicz, Warszawa 1999.
Historia sejmu polskiego, t. 2, cz. 2: A. Ajnenkiel, *II Rzeczpospolita*, Warszawa 1989.
Hołub C., *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939–1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991.
Hryniewiecki W., *My z Zamojszczyzny*, wyd. 2, Warszawa 1988.
Hułas K., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
Hułas M., *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940 – lipiec 1943* [w:] *Władze RP...*
Humeński J., *Duszpasterstwo wojskowe polskiego podziemia w latach 1939–1945* [w:] *Udział kapelanów wojskowych w drugiej wojnie światowej*, red. J. Humeński, Warszawa 1984.
Jabłoński P., *Nauczyciele powiatu nowotarskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1990, t. 41.
Jabrzemski J., *Szare Szeregi w akcji „N"* [w:] *Akcja N...*
Jakubiec I., *Karol Ziarno (1900–1944)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1962, t. 3, cz. 2.
Jakubiec I., *Zofia Szybalska (1884–1945)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1962, t. 3, cz. 2.
Jakubiec I., Chrzan B., Gawęda S., *Kierownicze ośrodki tajnego nauczania na obszarze podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1970, t. 11.
Jakubowski Z., *Milicja Obywatelska 1944–1948*, Warszawa 1988.
Jankowski S.M., *Śladami powstańczych legitymacji* [w:] *Kim byłeś? Gdzie jesteś? Losy powstańców warszawskich w dokumentach*, Kraków 2001.
Janowski A., *Okręg Stołeczny Stronnictwa Narodowego. Dzieje organizacji (1939–1944)* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2.
Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.
Jarocki R., *Z Niwki do Genewy*, Kraków 1980.
Jarowiecki J., *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1980.
Jarowiecki J., Myśliński J., Notkowski A., *Prasa polska w latach 1939–1945*, red. J. Łojek, Warszawa 1980.
Jastrzębski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946.
Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.

Jaszowski T., *Gestapo w walce z ruchem oporu nad Wisłą i Brdą*, Bydgoszcz 1985.
Jaśkiewicz S., Woźniakowski M., *Iskry w podziemiu. Relacje i gawędy z dziejów tajnego nauczania w Łodzi i na Ziemi Łódzkiej w latach 1939–1945*, Łódź 1971.
Jaworska J., *Sztuka w okresie Powstania* [w:] *Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944...*
Jaworski A., Wilczur J.E., *Strażacka wierność. Z dziejów strażackiego antyhitlerowskiego ruchu oporu w okupowanej Warszawie w latach 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1986.
Jaworski K., *Na piastowskim szlaku. Działalność Ministerstwa Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948*, Warszawa 1973.
Jekiełek W., *W pobliżu Oświęcimia*, Warszawa 1963.
Jezierska M.E., *Straceni w obozie Stutthof*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum" 1987, nr 7.
Jędo M., Rusek F., *Piaski Wielkie 1939–1945*, Kraków 1995.
Jędrzejewski J., *Łódzka Okręgowa Delegatura Rządu RP w latach 1942–1945*, „Rocznik Łódzki" 1995, t. 42.
Juchniewicz M., *Gdzie był wróg, tam walczyli Polacy*, Warszawa 1986.
Juszkiewicz R., *Wrzesień 1939 r. na Mazowszu północnym*, Ciechanów 1987.
Kantyka J., *Burzliwe lata. Z dziejów ruchu socjalistycznego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1948*, Warszawa–Kraków 1977.
Kasperek J., *Konspiracyjny ruch ludowy na Lubelszczyźnie 1939–1945*, Warszawa 1988.
Kaźmierska J., *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939–1944*, Warszawa 1980.
Kęsik J., *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995.
Kister A.G., *Komenda Okręgu Lublin Armii Krajowej w 1944 roku*, Warszawa 2000.
Klarner Z., *Czesław Klarner*, Warszawa 1990.
Kledzik M., *Zgrupowanie AK majora „Bartkiewicza"*, Warszawa 2002.
Kliszewicz L., *Baza w Budapeszcie*, Warszawa–Londyn 1998.
Kliszewicz L., *Baza w Bukareszcie*, Warszawa–Londyn 1999.
Kliszewicz L., *Baza w Kairze*, Warszawa–Londyn 2000.
Kliszewicz L., *Baza w Stambule*, Warszawa–Londyn 1999.
Kliszewicz L., *Baza w Sztokholmie*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1981, z. 58.
Kliszewicz L., *Baza w Sztokholmie*, Warszawa–Londyn 2000.
Kliszewicz L., *Bazy w Belgradzie i Atenach*, Warszawa–Londyn 2002.
Kliszewicz L., *„Grzegorz" placówka łączności wojskowej w Grecji*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1983, z. 65.
Kliszewicz L., *Placówka łączności w Jugosławii w czasie ostatniej wojny*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1983, z. 63.
Kobierska-Motas E., *Rząd polski na emigracji wobec problemu dokumentowania niemieckich przestępstw wojennych*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZpNP IPN" 1995, t. 38.
Kobuszewski B., *Między Wisłą i Przemszą*, wyd. 2, Warszawa 1986.
Kobylańska Z., *Konfederacja Narodu w Warszawie*, Warszawa 1999.
Kołakowski P., *NKWD-NKGB a podziemie polskie. Kresy wschodnie 1944–1945*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2001, z. 136.
Kołakowski P., *Sowiecki kontrwywiad i aparat bezpieczeństwa w walce z polskim podziemiem niepodległościowym 1944–1945*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 1.
Kołodziej B., *Dzieje Towarzystwa Chrystusowego dla wychodźców w latach 1939–1948*, Poznań 1983.
Kołodziej E., *Rola polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w latach 1939–1945* [w:] *Władze RP...*
Kołodziejczyk A., *Paweł Siudak (1905–1972)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30.

Komorowski K., *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000.
Komorowski K., *Sztab główny Gwardii Ludowej 1942–1943*, „WPH" 1985, nr 4.
Konieczny A., *Polska grupa konspiracyjna „Olimp" w wojennym Wrocławiu*, Wrocław 1989.
Kopff A., *Księgarnia Stefana Kamińskiego jako ośrodek pracy konspiracyjnej* [w:] *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. J.M. Małecki, Kraków 1992.
Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, wyd. 1, Warszawa 1985, wyd. 2, Warszawa 1988.
Korboński S., *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975.
Korboński S., *W imieniu Kremla*, Paryż 1956.
Korboński S., *W imieniu Polski Walczącej*, Londyn 1963.
Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Paryż 1954, wyd. 2, Londyn 1964; wyd. krajowe Warszawa 1991.
Korczak J., *Konspiratorzy*, Poznań 1990.
Korpalska W., *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław 1988.
Kossak Z., *W Polsce Podziemnej. Wybrane pisma dotyczące lat 1939–1944*, oprac. S. Jończyk, M. Pałaszewska, Warszawa 1999.
Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1956.
Kotarska E., *Proces czternastu*, Warszawa 1998.
Kowalczyk A.S., *Jerzy Giedroyc w Bukareszcie (1939–1940)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2001, z. 136.
Kowalski M.A., *Polacy w Danii*, „Etnografia Polska" 1970, z. 1.
Kozeński J., *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979.
Kozyra W., *Działalność wojewody lubelskiego Jerzego Albina de Tramecourta w okresie: wrzesień 1937 – październik 1939* [w:] *Polski wrzesień...*
Krajewski K., *Na ziemi nowogródzkiej. „Nów" – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1988.
Krajewski K., Łabuszewski T., *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944–VIII 1945*, Warszawa 1997.
Krasuski J., *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1977.
Krawędź ciemności. Zapis rozmowy z pierwszym premierem Polski Ludowej Edwardem Osóbką-Morawskim, oprac. A. Góral, Warszawa 1989.
Kroll B., *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939–1945. Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej i warszawskie agendy Rady Głównej Opiekuńczej*, Warszawa 1977.
Kroll B., *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*, Warszawa 1985.
Kruczek W., *Anna Natalia Tułasiewicz (9 IV 1906 – 31 III 1945)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1990, t. 41.
Kruszewski E.S., *„Felicja" – skandynawski fragment Akcji Kontynentalnej* [w:] *Nowoczesna historia Polski*, red. J. Jasnowski, Londyn 1987.
Kruszewski R., Tycner W., *Proces Kazimierza Pużaka Prezydenta Podziemnego Państwa Polskiego*, Warszawa 1992.
Krzemiński J., Olak B., *Przed odlotem Witosa do Londynu*, „Gazeta Ludowa" 1990, nr 7.
Krzyczkowski H., *W cieniu Warszawy. Pruszków w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1986.
Krzyżak K., *VII obwód „Obroża" okręgu warszawskiego „Dywizja" na przedpolu Warszawy*, „Na przedpolu Warszawy. Zeszyty Historyczne Okręgu Warszawa-Powiat Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej" 1994, z. 1.
Księga Sapieżyńska, t. 2, red. J. Wolny, R. Zawadzki, Kraków 1986.
Kukiel M., *Generał Sikorski*, wyd. 2, Londyn 1981.
Kulesza J., *Reduta PWPW*, Warszawa 1989.
Kulińska L., *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa–Kraków 1999.

Kulski J., *Zarząd Miejski Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1964.
Kułak J., *Pierwszy rok sowieckiej okupacji. Białystok 1944–1945*, Białystok 1996.
Kumoś Z., *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowo-ideowe*, Warszawa 1983.
Kunert A.K., Mazur G., *Eugeniusz Czarnowski (1904–1947)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego" 1986, z. 3.
Kunert A.K., *Powołanie Komendy Obszaru Nr 3 ZWZ we Lwowie i Komendy Okupacji Sowieckiej ZWZ w świetle dokumentacji Komendy Głównej ZWZ w Paryżu* [w:] *Europa...*
Kunert A.K., Wilamowski J., *Tajemnicza sprawa* (polemika), „Przegląd Tygodniowy" 1986, nr 9.
Kurcyusz J., *Głos w dyskusji na Zjeździe Żołnierzy Emisariuszy i Kurierów Wojskowych Wydziału Łączności z Zagranicą Komendy Głównej SZP-ZWZ-AK*, „Kultura, Oświata, Nauka" 1989, nr 7/8.
Kurcyusz J., *Na przedpolu Jałty. Wspomnienia z tajnej służby w dyplomacji*, Katowice 1995.
Kurzawa J., Nawrocki S., *Dzieje Kępna*, Warszawa–Poznań 1978.
Kwiatkowski M.J., *Polskie Radio w konspiracji 1939–1944*, Warszawa 1989.
Kwiatkowski M.J., *Rozgłośnie śląskie w planach i przygotowaniach konspiracyjnego zespołu Polskiego Radia w roku 1943*, „Studia i materiały z dziejów Śląska" 1987, t. 17.
Kwiatkowski M.J., *„Tu mówi powstańcza Warszawa"... Dni Powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994.
Kwiatkowski M.J., *Wrzesień 1939 w warszawskiej rozgłośni Polskiego Radia*, Warszawa 1984.
Latkowska-Rudzińska H., *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944. Odcinek „Południe"*, Lublin 1985.
Leinwand A., *Tadeusz Szturm de Sztrem*, Warszawa 1987.
Lemiesz W., *Ocalić od zapomnienia. Listy i dokumenty Polaków wywiezionych do Rzeszy*, Warszawa 1981.
Lenkiewicz A., *Zapomniany pułkownik*, Wrocław 1992.
Leon Mirecki prawnik, działacz polityczny, „Słowo Narodowe" 1990, nr 12.
Leśnictwo polskie w okresie drugiej wojny światowej, Warszawa 1967.
Leśniewski A., *Departament Spraw Zagranicznych – kryptonim „Moc", 630/Z – Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Władze RP...*
Lewandowska S., *Kryptonim „Legalizacja" 1939–1945*, Warszawa 1984.
Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
Lewandowska S., *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1944*, Warszawa 1976.
Lewandowska S., *Wileńskie rozmowy niemiecko-polskie w lutym 1944 r.*, „Dzieje Najnowsze" 2002, nr 2.
Lewandowska S., Matusak P., *Pocztowcy i łącznościowcy w walce z okupantem hitlerowskim 1939–1945*, Siedlce 1996.
Lewandowski J., *Swedish Contribution to the Polish Resistance Movement during World War Two (1939–1942)*, Uppsala 1979.
Lewandowski J., *Węzeł stockholmski. Szwedzkie koneksje polskiego podziemia IX 1939–VII 1942*, Uppsala 1999.
Liebert W., *Ewidencja W-16*, Warszawa 1992.
Lipiński W., *Dziennik – wrześniowa obrona Warszawy 1939 r.*, Warszawa 1989.
Lisiewicz P.M., *Bezimienni. Z dziejów wywiadu Armii Krajowej*, Warszawa 1987.
Lisiewicz P.M., *Ósma ekspozytura. Z tajemnic wywiadu Komendy Głównej Armii Krajowej na Lwów 1941–1945*, Warszawa 2000.
Lisiewicz P.M., *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego Armii Krajowej*, Warszawa 1988.
Lissowski J., Szanser J., Werner M., *Batalion „Sokół" w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2000.
Litwiejko K., *Narodowa Organizacja Wojskowa. Okręg Białystok 1941–1945*, Białystok b.d.w.

Litwiejko K., *Sokólsko-Białostocki obwód Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość" (październik 1945 – 15 kwietnia 1947)* [w:] *Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie 1939–1956*, red. M. Giżejewska, Toruń 1992.
Łatyński M., *Nie paść na kolana. Szkice o opozycji lat czterdziestych*, Londyn 1985.
Łepkowski T., *Wolna szkoła polska w okupowanej Francji. Historia Gimnazjum i Liceum im. Cypriana Norwida w Villard-de-Lans 1940–1946*, Warszawa 1990.
Łojek J., *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, wyd. 3, Warszawa 1990.
Łopuszański J., Matuszewicz H., *Baza „Anna" w Sztokholmie w latach 1940–1945* [w:] *Z dziejów Wydziału...*
Łuczak C., *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu 10 września 1939 – 23 lutego 1945*, Poznań 1989.
Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
Łuczak C., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
Łukasiewicz S., *Dzieje Związku Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2003, z. 143.
Maciński T., *Saga pokoleń dwóch wojen światowych. Potempscy i Szemplińscy*, „Kultura, Oświata, Nauka" 1987, nr 3/4.
Madajczyk C., *Sprawa reformy rolnej w Polsce w latach 1939–1944. Programy – taktyka*, Warszawa 1961.
Madajczyk C., *Ważna decyzja. Przyczynek do rozmów między PPR a Delegaturą w 1943 r.*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej" 1960, t. 4.
Majchrowski J.M., *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Warszawa–Kraków 1979.
Majchrowski J.M., *Ulubieniec Cezara Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław 1990.
Majer P., *Aparat bezpieczeństwa publicznego a organy wymiaru sprawiedliwości – elementy współpracy* [w:] *Przestępstwa sędziów...*
Majewski S., *Tajne szkolnictwo powszechne i średnie w Kielcach w latach okupacji*, „Zeszyty Kombatanckie" 1999, nr 26.
Malinowski K., *Tajna Armia Polska – Znak – Konfederacja Zbrojna. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1986.
Malinowski K., *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983.
Malinowski M., *Dokumenty prowokacji*, „Rzeczywistość" 1982, nr 1–4.
Malinowski M., *W imię prawdy historycznej*, „Życie Literackie" 1986, nr 9–12, 14, 15.
Malinowski M., Poterański W., *Na marginesie archiwum tzw. „Antyku"*, „Nowe Drogi" 1957, nr 9.
Marat S., Snopkiewicz J., *Ludzie bezpieki. Dokumentacja czasu bezprawia*, Warszawa 1990.
Marcinkowski W.M., *List do redakcji*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1971, z. 19.
Marszalec J., *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999.
Marszalec J., *Ochrona porządku publicznego przez agendy Delegatury Rządu RP na Kraj w okresie okupacji i w powstaniu warszawskim* [w:] *Terenowe struktury...*
Marszałek J., *Majdanek. Obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1981.
Marszałek J., *Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, „Biuletyn GKBZpNP IPN" 1993, t. 35.
Marszałek L., *Polskie Towarzystwo Wydawców Książek w latach 1921–1945*, „Rocznik Biblioteki Narodowej" 1983 (1979), t. 15.
Massalski A., *Szkolnictwo na Kieleccyźnie w okresie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1975.
Massalski A., Meducki S., *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 1986.

Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1990. Uzupełnienia do tomów I, II, V, VI, red. Z. Błażyński, Londyn 1996.
Materiały do dziejów Pomorskiego Okręgu ZWZ-AK, oprac. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2000.
Matusak P., *Edukacja i kultura Polski podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997.
Matusak P., *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1976.
Matusak P., *Ruch oporu w Polsce 1939–1945*, Katowice 1987.
Matusak P., *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta*, Warszawa 1983.
Matusak P., *Stan badań nad polskim ruchem oporu okresu II wojny światowej* [w:] *Polska historiografia wojskowa...*
Matusak P., *Walka polskiego ruchu oporu w obronie dóbr kultury narodowej 1939–1945*, „WPH" 1978, nr 3.
Matuszewicz H., Łopuszański J., *Wanda Modlibowska (1909–2001) ps. „Marta", „Maria", „Maria Szara", „Halszka"* [w:] *Terenowe struktury...*
Matuszewski R., *Urządzenie do szybkiej telegrafii w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 4.
Mazur G., *Antoni Władysław Jakubski (1885–1962)*, „Studia Rzeszowskie" 1998, t. 5.
Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy (BIP) Obszaru Lwowskiego ZWZ-AK 1941–1944. Zarys organizacji i działalności*, „Prace z nauk politycznych" 1987, z. 29.
Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987.
Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy w Powstaniu* [w:] *Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944...*
Mazur G., *Między Stambułem a Lwowem. Z dziejów bazy łączności „Bey" w Stambule 1940–1941*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1999, z. 127.
Mazur G., *Okręg Stanisławów Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny.*
Mazur G., *Operacja „Burza"* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*
Mazur G., *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.
Mazur G., *Przyczynek do dziejów BIP-u KG AK*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1993, z. 106.
Mazur G., *Rozwój organizacyjny Armii Krajowej. Komenda Główna* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*
Mazur G., *Walka NKWD ze Związkiem Walki Zbrojnej na Kresach Południowo-Wschodnich w świetle dokumentów z polskich archiwów w Londynie* [w:] *Europa...*
Mazur G., *Z początków Związku Walki Zbrojnej we Lwowie. Misja „majora" Strowskiego*, „Studia Historyczne" 2001, z. 1.
Mazur G., *Zmiany organizacyjne po Powstaniu Warszawskim* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*
Mazur G., Ostrowski K., *Przyczynek do pobytu Józefa Retingera w Polsce*, „Studia Historyczne" 1989, z 4.
Mazur M., *Neudorf-Polminowice. Współżycie narodowości na ziemi drohobyckiej*, Poznań 1998.
Mazurek M., *Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej*, Opole 1973.
Mazurkiewicz S., *Jan Mazurkiewicz „Radosław" „Sęp" „Zagłoba"*, Warszawa 1994.
Męclewski A., *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974.
Michalczyk M., *Diabeł „piątej kolumny"*, Warszawa 1986.
Michalik D., *Prasa konspiracyjna Białostocczyzny w zbiorach Muzeum Wojska w Białymstoku*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska" (Białystok) 1990.
Michałowski S., *Misja majora „Tropa"*, „Odra" 1976, nr 3.
Michelis A. de, Rudniewska A., *Pod rozkazami „Konrada". Pierwsza monografia III Zgrupowania Obwodu Warszawskiego AK*, Warszawa 1993.
Mierzwa S., *Adwokaci, których widziałem przy budowie „Polskiego Państwa Podziemnego"*, „Palestra" 1986, nr 5/6.

Mikołajczyk S., *Polska zgwałcona*, b.m.w., b.d.w.
Miłobędzki Z., *Ziemia Lubuska*, Poznań 1945.
Mironowicz E., *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993.
Mirowicz R., *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.
Misiuk A., *Policja Państwowa 1919–1939 powstanie, organizacja, kierunki działania*, Warszawa 1996.
Młotecki P., *Powstanie w Czortkowie*, „Karta" 1991, nr 5.
Moczarski K., *Zapiski*, red. A.K. Kunert, Warszawa 1990.
Modrzejewski J., *Akowcy na Podkarpaciu*, Brzozów 1990.
Moskwa J., *Antoni Marylski i Laski*, Kraków 1985.
Motyka G., *Polska reakcja na działania UPA – skala i przebieg akcji odwetowych* [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
Mrożkiewicz J., *W konspiracji i w walce. Z dziejów podobwodu AK Szydłów*, Kielce 1992.
Mulak J., *Polska lewica socjalistyczna 1939–1944*, Warszawa 1990.
Musiałek-Łowicki S., *Akcja „II Most" – lądowanie alianckiego samolotu pod Tarnowem 29 maja 1944 r. (relacja dowódcy akcji)*, „Studia Historyczne" 1978, z. 3.
Musielak M., *Polski Związek Zachodni w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Dzieje Najnowsze" 1979, nr 1.
Muzyczka L., *Państwo Podziemne*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1997, z. 2.
Narodowe Siły Zbrojne. Materiały z sesji naukowej poświęconej historii Narodowych Sił Zbrojnych. Warszawa 25 X 1992 roku, Warszawa 1994.
Nauczyciele w powiatach olkuskim, oświęcimskim, wadowickim i żywieckim – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1987, t. 39.
Nazarewicz R., *Armii Ludowej dylematy i dramaty*, wyd. 2, Warszawa 2000.
Ney-Krwawicz M., *Biuro generała Sosnkowskiego. Komenda Główna Związku Walki Zbrojnej we Francji listopad 1939 – czerwiec 1940*, Warszawa 1996.
Ney-Krwawicz M., *Kadry kierownicze Polskiego Państwa Podziemnego – stan badań i postulaty badawcze. Wstępny rekonesans* [w:] *Terenowe struktury...*
Ney-Krwawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.
Ney-Krwawicz M., *Powstanie powszechne w koncepcjach i pracach sztabu Naczelnego Wodza i Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1999.
Nie publikowany fragment dziennika generała Langnera, „WPH" 1996, nr 3.
Nieczuja-Ostrowski B.M., *Inspektorat AK „Maria" w walce. Z dziejów Inspektoratu Rejonowego „Miś", „Michał", „Maria" ZWZ-AK ziemi miechowskiej, olkuskiej i pińczowskiej*, t. 1: *Kryptonim „Miś" (1939–1942)*, Warszawa 1995.
Nieczuja-Ostrowski B.M., *Rzeczpospolita partyzancka. Inspektorat „Maria" w walce*, Warszawa 1991.
Niećko J., *O wewnętrzne życie wsi. Wybór pism z lat 1912–1948*, oprac. Z. Hemmerling, Warszawa 1985.
Niekrasz J., *Z dziejów AK na Śląsku*, Warszawa 1985.
Nietyksza B., *„Warszawianka"* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 2.
Nikisch J.J., *Korzenie polskiej myśli zachodniej Instytutu Zachodniego*, „Przegląd Zachodni" 1994, nr 3.
Nikisch J.J., *Organizacja „Ojczyzna" w latach 1939–1945*, „Więź" 1985, nr 10–12.
Niwiński P., *Ewakuacja struktur Okręgu Wileńskiego AK z terytorium Wileńszczyzny w 1945 roku* [w:] *Europa...*
Niwiński P., *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939–1941. Próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2002, nr 1.
Niwiński P., *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie* [w:] *Terenowe struktury...*

Nowacki T.W., *Szkic do dziejów ZET-u* [w:] *ZET w walce...*
Nowak J. [Jeziorański Z.], *Polska z oddali*, t. 2: *1956–1976*, Kraków 1992.
Nowicki W., *Państwowe Liceum Telekomunikacyjne w Warszawie w latach okupacji 1939–1944*, „Wiadomości Telekomunikacyjne" 1983, nr 4.
Nowik G., *Praskie Szare Szeregi w „Wawrze"*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 1.
Odorkiewicz E., *Kryptonim „Dorsze"*, Katowice 1971.
Okręg Łódzki Armii Krajowej, red. M. Budziarek, Łódź 1988.
Ostasz G., *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, Rzeszów 1996.
Ostasz G., *Władysław Martynuska*, „Studia Rzeszowskie" 1997, t. 4.
Ostasz G., *Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu 1942–1944. Organizacja i struktura*, „Kwartalnik Historyczny" 1993, nr 1.
Owsiński M., *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*, Toruń 2001.
Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980.
Pałasz-Rutkowska E., Romer A.T., *Współpraca polsko-japońska w czasie II wojny światowej*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1994, z. 110.
Panecki T., *Polonia zachodnioeuropejska w planach rządu RP na emigracji (1940–1944). Akcja kontynentalna*, Warszawa 1986.
Panecki T., *Wysiłek zbrojny Polski w II wojnie światowej*, „WPH" 1995, nr 1/2.
Pankiewicz E., *Pułkownik Leon Mitkiewicz-Żółtek. Działalność wojskowa i dyplomatyczna*, Białystok 1999.
Pankowicz A., *Polski Czerwony Krzyż w Generalnej Guberni 1939–1945*, Kraków 1985.
Partacz C., *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej* [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 6, Warszawa 2000.
Pasierb B., *Polskie prace przygotowawcze do Traktatu Pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje–ludzie–problemy*, Wrocław 1996.
Paśnik J., *Status prawny Delegatury Rządu na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1991.
Pazyra S., *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1970.
Pempel S., *ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945*, Warszawa 1990.
Pepłoński A., *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1995.
Pepłoński A., *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999.
Piaskowski J., *Kazimierz Gierdziejewski jako historyk techniki*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej" 1984, seria D, z. 10.
Piechowska W., *Początki ZWZ-AK we Lwowie*, „Więź" 1988, nr 6.
Piecuch H., *Tajna historia Polski. Od Bieruta do Ochaba. Akcje specjalne*, Warszawa 1996.
Pieńkowski S., *Nauka polska w czasie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 1.
Pietras S., *POZ Polska Organizacja Zbrojna Siew-Racławice-POZ-AK*, Warszawa 1996.
Pietrzykowa A., *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Warszawa–Kraków 1984.
Pietrowicz A., *Służba kobiet w organizacji „Ojczyzna"* [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej. Materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, red. E. Zawacka, cz. 2: *Referaty i komunikaty*, Toruń 1998.
Pietrzak J., *Ks. Karol Milik (1892–1976). Odnowiciel Towarzystwa Czytelni Ludowych*, „Życie i Myśl" 1987, nr 9/10.
Piotrowski M., *Służba idei czy serwilizm? Zygmunt Felczak i Feliks Widy-Wirski w najnowszych dziejach Polski*, Lublin 1994.
Piskunowicz H., *Pierwsze próby prowadzenia walk nieregularnych przez pododdziały polskie na terytorium RP* [w:] *Polski wrzesień...*
Piwowarski S., *Okręg Krakowski Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej (wybrane zagadnienia organizacyjne, personalne i bojowe)*, Kraków 1994.

Pluta-Czachowski K., *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987.
Pluta-Czachowski K., *Prace sztabu Komendy Głównej Armii Krajowej nad koncepcją wojenno-powstańczą kraju (fragmenty)*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1997, z. 2.
Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, t. 1–2, Gdańsk 1989.
Podolska A., *Służba Porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940–1943*, Warszawa 1996.
Pogoda S., *Nauczyciele powiatu miechowskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1985, t. 37.
Polaczek J., *Polski szpital w obozie w Riazaniu*, „Przegląd Lekarski" 1991, t. 48.
Pollack J., *Wywiad, sabotaż, dywersja. Polski ruch oporu w Berlinie 1939–1945*, Warszawa 1991.
Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju, red. H. Stańczyk, Toruń 2002.
Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Polski ruch oporu 1939–1945, red. B. Kobuszewski, P. Matusak, T. Rawski, Warszawa 1988.
Polski wrzesień 1939 r. – wojna na dwa fronty. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej, red. H. Stańczyk, Piotrków Trybunalski 2000.
Pomian J., *Józef Retinger. Życie i pamiętniki „szarej eminencji"*, Warszawa 1990.
Popkiewicz S., *Szczegóły łączności radiowej między Londynem a Warszawą*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1968, z. 13.
Powstanie Warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944. Służby w walce, red. R. Śreniawa-Szypiowski, Warszawa 1994.
Prawdzic-Szlaski J., *Nowogródczyzna w walce 1940–1945*, Londyn 1976.
Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.
Prekerowa T., *Przewodniczący krakowskiej „Żegoty" Stanisław Wincenty Dobrowolski 22 VI 1915 – 8 IX 1993*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1993, nr 1/2.
Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000.
Przewoźnik A., *Baza Łącznikowo-Wywiadowcza nr 1 w Budapeszcie kryptonim „Liszt" 1940–1944*, „Zeszyt Historyczny Fundacji Studium Okręgu AK Kraków" 1996, z. 1.
Przewoźnik A., *Początki polskiej konspiracji na Węgrzech. Działalność mjr. Jana Mazurkiewicza na Węgrzech wrzesień 1939 – czerwiec 1940 r.*, „WPH" 1992, nr 3.
Przewoźnik A., *Wojenne losy adwokata Jerzego Kurcyusza*, „Palestra" 1997, nr 3/4.
Przybysz K., *Konspiracyjny ruch ludowy na Mazowszu 1939–1945*, Warszawa 1977.
Przybysz K., *Ludowcy na ziemiach włączonych do Rzeszy 1939–1945*, Warszawa 1987.
Przybysz K., *Wpływ konspiracyjnego ruchu ludowego w Okręgowej Delegaturze Rządu RP* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*.
Radomski J.A., Starczewski M., *Geneza konspiracji wojskowej na wypadek okupacji kraju* [w:] *Armia Krajowa. Szkice...*
Radzymińska J., *Zawsze niepodlegli*, Wrocław 1991.
Rawicz J., *Diabeł przegrany*, Warszawa 1976.
Rell J., *Konspiracja zbrojna w Skarżysku-Kamiennej 1939–1945*, cz. 1, „WPH" 1991, nr 3/4.
Rezmer W., *Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku* [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 4, Warszawa 1999.
Rojek W., *Kwestia Wileńszczyzny w pracach rządu RP na uchodźstwie od października 1939 do lipca 1941 roku* [w:] *Europa...*
Roman W.K., *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002.
Romanowski A., *Podhale w walce*, Warszawa 1994.
Romanowski W., *Kainowe dni*, Warszawa 1990.

Romanowski W., *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.
Ropelewski A., *Sprawy gospodarki morskiej w kraju w latach 1940–1944*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1967, nr 3.
Ropelewski A., *W jędrzejowskim obwodzie AK*, Warszawa 1986.
Rostworowski S., *Łuna od Warszawy*, Warszawa 1989.
Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu, red. A. Łuczak, Warszawa 1975.
Ruch ludowy w Małopolsce i na Śląsku 1939–1945. Ludzie, myśl programowa, prasa konspiracyjna, oprac. J. Marcinkowski, A. Fitowa, Warszawa 1987.
Rutkowska J., *Udział adwokatów w powstaniu warszawskim*, „Palestra" 1983, nr 8.
Rutkowski T.P., *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.
Rutowska M., *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1984.
Rydel J., *„Polska okupacja" w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.
Ryszka F., *U progu Norymbergi. Ściganie zbrodni wojennych w projektach polskich władz emigracyjnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1978, nr 2.
Salmonowicz S., *Ludwik Muzyczka 1900–1977 polityk i żołnierz. Przyczynek do dziejów Armii Krajowej*, Warszawa 1992.
Salmonowicz S., *Problemy porządku publicznego w Powstaniu Warszawskim*, „Czasy Nowożytne" 1999, t. 7.
Salmonowicz S., *Walka Cywilna w latach 1939–1945. Pojęcie–struktury–rodzaje*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1993, z. 1/2.
Salmonowicz S., *Węzłowe problemy Polskiego Państwa Podziemnego lat 1939–1945*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2001, z. 2.
Salmonowicz S., Ney-Krwawicz M., Górski G., *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa 1999.
Sanojca A., *Akcja Iko*, „Odra" 1970, nr 9.
Sanojca A., *Łączność konspiracyjna Armii Krajowej z obozami jenieckimi*, „Dzieje Najnowsze" 1970, nr 1.
Sanojca A., *Zarys struktury organizacyjnej Okręgu Warszawa ZWZ-AK wrzesień 1939 – lipiec 1944 (wybrane zagadnienia)* [w:] *Warszawa lat wojny...*, z. 3.
Sawicki J.Z., *„Obroża" w konspiracji i Powstaniu Warszawskim. Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002.
Sawicki J.Z., *VII obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroża"*, Warszawa 1990.
Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970.
Serwański E., *Z dziejów wielkopolskiej konspiracji 1939–1945*, Poznań 1999.
Seweryn T., *Polskie sądownictwo podziemne*, „Przegląd Lekarski" 1966, nr 1.
Seweryn T., *„Wisła" na falach eteru*, „Przegląd Lekarski" 1965, nr 1.
Siemaszko E., *Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu* [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
Siemaszko Z.S., *Działalność generała Tatara 1943–1949*, Londyn 1999.
Siemaszko Z.S., *Misja kuriera politycznego Mostwina*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1973, z. 24.
Siemaszko Z.S., *Pipsztoki*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1991, z. 98.
Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, Londyn 1991.
Siemaszko Z.S., *Wileńsko-nowogródzkie telegramy lato 1944*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1985, z. 73.
Smoczyński J., *Operacja skrytki*, Warszawa 1988.
Sokół J., *Konspiracja nad Wisłą i Sanem 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1976.
Solak Z., *Nauczyciele powiatu bocheńskiego – ofiary wojny i uczestnicy ruchu oporu 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych" 1985, t. 35.

Sowa A.L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.
Stafford D., *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945). Zarys dziejów Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, Warszawa 1984.
Stankiewicz W., *Wizja przyszłości kultury polskiej w okresie drugiej wojny światowej* [w:] *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1982.
Stańko A., *Gdzie Karpat progi... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, Warszawa 1984.
Starczewski M., *Polskie Państwo Podziemne na Śląsku w latach 1939–1945* [w:] *Górny Śląsk i Górnoślązacy w II wojnie światowej*, red. W. Wrzesiński, Bytom 1997.
Starczewski M., *Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*, Katowice 1988.
Starczewski M., *Tajna Organizacja Konspiracyjna*, „WPH" 1987, nr 3.
Steblik W., *Armia „Kraków" 1939*, wyd. 2, Warszawa 1989.
Stempowski J., *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*, oprac. A.S. Kowalczyk, Warszawa 1993.
Stronnictwo Narodowe i konspiracja, „Głos" 1991, nr 3.
Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1983.
Strzembosz T., *Odbijanie więźniów w Warszawie 1939–1944*, Warszawa 1972.
Strzembosz T., *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1983.
Strzembosz T., *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 2000.
Sułowski A., *U podnóża Gór Świętokrzyskich. Z dziejów Obwodu Opatów ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987.
Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945, red. J Jabrzemski, t. 1–2: *Materiały, relacje*, t. 3: *Lista poległych i zmarłych*, Warszawa 1988.
Szarota T., *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, wyd. 2, Warszawa 1978.
Szczawiński A., *Działalność konspiracyjna Stowarzyszenia Inżynierów Wodnych Rzeczypospolitej Polskiej w okresie okupacji niemieckiej*, „Gospodarka Wodna" 1984, nr 1.
Szczechura T., *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984.
Szołdrska H., *Lotnictwo Podziemia, czyli dzieje Wydziału Lotniczego KG AK*, Warszawa 1986.
Sztraj E., *Z materiałów Jana Piotrowskiego*, „Materiały i dokumenty do dziejów nauki polskiej w czasie II wojny światowej" 1987, nr 3.
Szubert W., *Departament Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu (1941–1945). Organizacja i działalność*, „Kultura i Społeczeństwo" 1990, nr 2.
Szubert W., *Rady zakładowe w świetle aktu prawnego z dnia 1 sierpnia 1944 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1991, z. 1/2.
Szubert W., *Ubezpieczenia społeczne w pracach programowych lat wojny (1941–1944)*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce" 1991, z. 8.
Szubert W., Piotrowski J., Mateja S., *Trójgłos o Instytucie Spraw Społecznych w Warszawie z okresu okupacji*, „Studia i materiały z historii ubezpieczeń społecznych w Polsce" 1986, z. 4.
Szymankiewicz Z., *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985.
Ślaski J., *Polska Walcząca*, t. 1–6, Warszawa 1985–1986; wyd. 2 (jednotomowe), Warszawa 1990.
Śliwicki Z., *Meldunek z Pawiaka*, Warszawa 1974.
Świderski H., *Okupacja i konspiracja w Obwodzie AK Grójec – „Głuszec" w latach 1939–1945*, Warszawa 1989.
Targ A., *Śląsk w okresie okupacji*, Poznań 1946.
Tarka K., *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990.
Tarka K., *Proces, do którego nie doszło. Sprawa płk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka"*, „WPH" 1994, nr 4.
Tazbir M., *T.N.S.W. w latach wojny 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 3/4.
Tendyra B., *Archiwum prof. Stanisława Kota*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1986, z. 75.

Terej J.J., *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami Narodowej Demokracji*, wyd. 2, Warszawa 1979.
Terenowe struktury Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1939–1945. Materiały XI sesji naukowej w Toruniu w dniu 17 listopada 2001 roku, red. G. Górski, Toruń 2002.
Terlecki O., *Generał Sikorski*, t. 1–2, Kraków 1983.
Terlecki O., *Kuzynek diabła*, Kraków 1988.
Terlecki O., *Szkice i polemiki*, Kraków 1987.
Terlecki R., *Jerzy Kurcyusz (1907–1988)*, „Studia Rzeszowskie" 1998, t. 5.
Tochman K.A., *Pułkownik Marian Gołębiewski*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1997, nr 10.
Tomasik C., Rafalski H., *Ruch ludowy w powiecie opoczyńskim w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30.
Tomaszewski L., *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1989.
Tomaszewski L., *Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 1992.
Tomaszewski L., *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 2001.
Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.
Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
Trzciński T., *CIN – Wiadomości Warszawskie*, „Zeszyty Historyczne Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej" 1997, nr 2.
Tucholski J., *Cichociemni*, wyd. 2, Warszawa 1985, wyd. 3, Warszawa 1988.
Tucholski J., *Dywersanci i radiotelegrafiści*, „Kierunki" 1987, nr 20.
Tucholski J., *„Politycy" na spadochronach*, „Kierunki" 1987, nr 19.
Tucholski J., *Polskie podziemie antysowieckie w województwie wołyńskim w latach 1939–1941 w świetle materiałów NKWD* [w:] *Europa...*
Tucholski J., *Powracali nocą*, Warszawa 1988.
Tucholski J., *Spadochroniarze*, Warszawa 1991.
Tucholski J., *Śladami kapitana „Żmudzina"*, „Perspektywy" 1984, nr 22–23.
Tucholski J., *W sprawie Oddziału Łącznikowego Komendanta Głównego AK przy Naczelnym Wodzu na emigracji (VI Oddział sztabu Naczelnego Wodza)*, „WPH" 1983, nr 4.
Turonek J., *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Wrocław 1989.
Turowski J., *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.
Turowski K., *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1989.
Uggla A.N., *Polacy w Szwecji w latach II wojny światowej*, Gdańsk 1996.
Uhma S., Bliźniewski R., *Polski Czerwony Krzyż 1939–1959*, Warszawa 1959.
Uniszewski Z., *Biografia policyjna i żołnierska niewinnie straconego mjr. Bolesława Kontryma „Żmudzina" (1898–1953)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2001, nr 3.
Urban A., *Emigracyjny dramat*, Warszawa 1998.
Urbanek B., *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988.
Urzyńska D., *Polski ruch socjalistyczny na obczyźnie w latach 1939–1945*, Poznań 2000.
Utracka K., *Zgrupowanie AK „Chrobry II"*, Warszawa 2002.
Waga J., *Szkolnictwo miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939–1945* [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957.
Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław 1987.
Walczak M., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1978.
Walewski J., *Placówka „Janka" w Paryżu i jej kurierzy* [w:] *Z dziejów Wydziału...*
Walka podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945. W 50 rocznicę powstania Służby Zwycięstwu Polski, red. J. Sziling, Toruń 1990.

Walter-Janke Z., *Komenda Okręgu Łódzkiego SZP-ZWZ-AK* [w:] *Okręg Łódzki Armii Krajowej*, red. M. Budziarek, Łódź 1988.
Walter-Janke Z., *Śląsk jako teren partyzancki Armii Krajowej*, Warszawa 1986.
Walter-Janke Z., *W Armii Krajowej na Śląsku*, Katowice 1986.
Walter-Janke Z., *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*, Warszawa 1969.
Wanat L., *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1985.
Wanke B., *Władze legalne R.P. na uchodźstwie (1940–1970)*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1979, z. 47.
Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.
Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944, z. 2–3, Warszawa 1972–1973.
Wasiak J., *Organizacja okupacyjnego Zarządu Miejskiego w Łodzi (1939–1945)*, „Rocznik Łódzki" 1981.
Wawer Z., *Formowanie sił zbrojnych poza granicami Kraju* [w:] *Władze RP...*
Wawrzyniak E., *Na rubieży Okręgu AK Łódź. Zarys dziejów Inspektoratu Rejonowego i Podokręgu AK Piotrków Trybunalski*, Warszawa 1988.
Węgierski J., *Aresztowania członków organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1994, nr 5.
Węgierski J., *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994.
Węgierski J., *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993.
Węgierski J., *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996.
Węgierski J., *Armia Krajowa w okręgu Lwów* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*.
Węgierski J., *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993.
Węgierski J., *Członkowie Okręgowej Delegatury Rządu i organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej przed sądami sowieckimi w latach 1944–1946*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1995, z. 6.
Węgierski J., *Internowanie dowódców i żołnierzy Armii Krajowej i organizacji NIE w latach 1944–1949* [w:] *Europa...*
Węgierski J., *Komenda obszaru południowo-wschodniego Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*.
Węgierski J., *Komendy Lwowskiego Obszaru i Okręgu Armii Krajowej 1941–1944*, Kraków 1997.
Węgierski J., *Konspiracja ludowców w Małopolsce Wschodniej*, „Biuletyn Informacyjny Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. »Orląt Lwowskich«" (Kraków) 1997, nr 3.
Węgierski J., *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939–1946*, Kraków 1994.
Węgierski J., *Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 1991.
Węgierski J., *Odtwarzanie dowództw organizacji „Nie" w Małopolsce Wschodniej po akcji „Burza"*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1993, z. 4.
Węgierski J., *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989.
Wichmanowski M., *Aleksander Bogusławski (1887–1963) – polityk ruchu ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1998, nr 30.
Wiktor J., *Krótki zarys działalności Harcerek Śląskich na terenie Krakowa w okresie okupacji* [w:] *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. J.M. Małecki, Kraków 1992.
Wilamowski J., *Honor, zdrada, kaźń... Afery Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1999.
Wilamowski J., *Pętla zdrady. Konspiracja – wróg – polityka. Za kulisami Polski Podziemnej 1939–1944*, Warszawa 2003.
Wilamowski J., *Tajemnicza sprawa*, „Przegląd Tygodniowy" 1986, nr 4.
Wilamowski J., Kopczuk W., *Tajemnicze wsypy. Polsko-niemiecka wojna na tajnym froncie*, Warszawa 1990.
Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939–1945, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1991.

Wiśniewska A., *Organizacyjny i materialny wkład Lubelskiej Rady Głównej Opiekuńczej w dzieło pomocy dla Polaków osadzonych na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka" 1975, t. 8.
Wiśniewska M., Sikorska M., *Szpitale powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991.
Wiśniewski W., *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Paryż 1989.
Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej, red. Z. Błażyński, Londyn 1994.
Włodarkiewicz W., *Ludność kresów południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej – postawa we wrześniu 1939 roku* [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. 1: *Od zaborów do okupacji (1895–1945)*, red. A. Kołodziejczyk, W. Paruch, Warszawa 2002.
Włodarkiewicz W., *Niemiecko-sowiecka rywalizacja o Lwów we wrześniu 1939 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego" 1999, nr 14.
Włodarkiewicz W., *Przedmoście rumuńskie 1939*, Warszawa 2001.
Wnuk R., *Dwie prowokacje – piąta komenda Zrzeszenia „WiN" i Berg*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 2002, z. 141.
Wojciechowski F., *Polska Niepodległa organizacja konspiracyjna*, wyd. 2, Warszawa 1997.
Wojciechowski W.S., *Z dziejów polskiego ruchu oporu w Danii. Organizacja polska „Felicja"*, „Niepodległość" (Nowy Jork–Londyn) 1989, t. 22.
Wojewoda Adolf hr. Bniński 1884–1942, red. S. Dworacki, Poznań 1997.
Wojewódzki M., *Akcja V-1, V-2*, wyd. 4, Warszawa 1984.
Wojnakowski L., *Z dala od Wykusu*, Łódź–Kielce 1988.
Wojtas A., *Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej*, cz. 1–2, Warszawa 1979–1988.
Wolny J., *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie Narodu i Kościoła polskiego podczas II wojny światowej* [w:] *Księga Sapieżyńska*, t. 2.
Wołkonowski J., *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars" 1995, t. 3.
Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.
Wołkonowski J., *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939 – lipiec 1940)* [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś zachodnia i Litwa wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
Wood E.T., Jankowski S.M., *Karski. Opowieść o emisariuszu*, Kraków–Oświęcim 1996.
Wosiński H., *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980.
Wójcik Z.K., *Andrzej Kuś*, „Studia Rzeszowskie" 1997, t. 4.
Wóycicki S., *Biuro Spraw Elektrycznych*, „Przegląd Elektrotechniczny" 1986, nr 9.
Wroński B., *Wysiłek mobilizacyjno-organizacyjny Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w drugiej wojnie światowej* [w:] *Wysiłek zbrojny w II wojnie światowej*, red. S. Biegański, A. Szkuta, Londyn 1988.
Wróbel J., Słojewski M., *Zbrodnie sądowe z oskarżenia o kolaborację z nazistami. Procesy kierownictwa PKB, „Startu" i Okręgowego KWP przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie* [w:] *Przestępstwa sędziów...*
Wróblewski M., *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.
Wryk R., *Straty osobowe Akademickiego Związku Sportowego w latach II wojny światowej 1939–1945*, Poznań 1991.
Wycech C., *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1947, nr 1.
Wycech C., *Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory" 1931–1939*, Warszawa 1966.
Wycech C., *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944*, Warszawa 1964.

Wydział „R" w BIP KG AK. Rozmowa z Tadeuszem Żenczykowskim [w:] W. Bartoszewski, *Na drodze do niepodległości*, Paryż 1987.
Wyrwa T., *Odbudowa władz Rzeczypospolitej w Paryżu i w Angers wrzesień 1939 – czerwiec 1940* [w:] *Władze RP...*
Wyrwa T., *Stosunki rządu generała Sikorskiego z rządem Petaina*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1992, z. 101.
Wyższa Szkoła Handlowa, Szkoła Główna Handlowa, Miejska Szkoła Handlowa 1906–1945, Warszawa 1984.
Z dziejów Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy Głównej ZWZ-AK „Zagroda". Materiały z VIII sesji popularnonaukowej połączonej z VI Zjazdem Kurierów i Emisariuszy w dniu 14 listopada 1998 r., red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 1999.
Z. J., *Prace podziemne w czasie wojny. Nauka i szkolnictwo wyższe*, „Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój", t. 25, Warszawa 1947.
Zabiełło S., *Na posterunku we Francji*, Warszawa 1967.
Zaborski M., *Okręg Lubelski Narodowych Sił Zbrojnych 1942–1944* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały...*
Zachuta L., Zdebski A., *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie 1850–2000*, Kraków 2000.
Zachwatowicz J., *Komisja rzeczoznawców urbanistycznych przy Zarządzie Miejskim Warszawy w latach 1939–1944*, „Rocznik Warszawski" 1984, t. 17.
Zagórski A., *Inspektorat Armii Krajowej Rzeszów*, Kraków 1973.
Zagórski A., *Jedliński Władysław*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 1993, nr 4.
Zagórski W., *Wolność w niewoli*, Londyn 1971.
Zajda J., *Kierunki polityki walutowej Polski w okresie międzywojennym*, Poznań 1986.
Zawacka E., *Odnaleziony raport Zo, emisariuszki Armii Krajowej* [w:] *Z dziejów Wydziału...*
Zawacka E., *Polska–Francja 1939–1940*, „Kierunki" 1986, nr 46–50, 1987, nr 1.
Zawadzka A., *Szkoła siedlecka w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1944*, Warszawa 1986.
Zawodny M., *Z Warszawy do Kolonii... kurierskim szlakiem*, „Za wolność i lud", 15 VII 1989, nr 28.
Zawołać po imieniu. Księga kobiet – więźniów politycznych 1944–1958, t. 1, oprac. B. Otwinowska, T. Drzal, Nadarzyn 1999.
Zbierski S., *Nad Wartą ludowa straż. Z konspiracyjnej działalności wielkopolskich ludowców w latach 1939–1945*, Warszawa 1966.
Zbyszewska Z., *Ministerstwo polskiej biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat" w Warszawie 1909–1944*, Warszawa 1983.
Ziółkowski B., *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński"*, Warszawa 1998.
Zürn-Zahorski Z., *Pseudonim „Jacek"*, Bydgoszcz b.d.w.
Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej w okresie II Rzeczpospolitej i II wojny światowej, red. J. Pietrusza, Kraków 1998.
Zwierzchowski K., *Skierniewice w czasie II wojny światowej. Historia Ruchu Oporu we wspomnieniach i dokumentach*, Skierniewice 1999.
Żaba N., *Finowie i Polacy w 1944 roku*, „Zeszyty Historyczne" (Paryż) 1993, z. 106.
Żak A.C., *Departament poczt i telegrafów przy Delegaturze Rządu na Kraj*, „Technika i Eksploatacja Poczty" 1984, nr 2.
Żebrowski L., *„Cyryl" – Białostocki Okręg Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW) 1941–1945*, „Słowo Narodowe" 1989, nr 1.
Żebrowski L., *Rozwój organizacyjny i działalność Narodowych Sił Zbrojnych* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały...*
Żegota-Januszajtis M., *Życie moje tak burzliwe. Wspomnienia i dokumenty*, Warszawa 1993.
Żenczykowski T., *Dramatyczny rok 1945*, Wrocław 1990.
Żenczykowski T., *Generał Grot u kresu walki*, Londyn 1983.

Żenczykowski T., *Polska lubelska 1944*, Paryż 1987.
Żerosławski C., *Katolicka myśl o Ojczyźnie. Ideowopolityczne koncepcje klerykalnego podziemia 1939–1944*, Warszawa 1987.
Żochowski S., *O Narodowych Siłach Zbrojnych*, Londyn 1983.
Żochowski S., *Wywiad polski we Francji 1940–1945. Niektóre sprawy polsko-brytyjskie*, Londyn 1990.
Żołyński J., *Zgromadzenia Narodowe Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi a przyłączenie wschodnich województw II Rzeczypospolitej do ZSRR w 1939 roku*, „Studia Historyczno-Prawne" (Wrocław) 1992.
Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.

INDEKS OSÓB

„1” zob. Męclewski Edmund
„8x” (N.N.) 460
„11” zob. Męclewski Edmund
„99” (N.N.) 225
„310” zob. Jesionowski Alfred
„800” zob. Sosnowski Kirył
„1027” zob. Dunin-Wąsowicz Tadeusz
„1269” zob. Naleszkiewicz Jarosław
„1721” zob. Dzierżykraj-Małachowski Stanisław
„1918” (N.N.) 292
„1984” zob. Wagner Wieńczysław
„2512” zob. Stokalski Radosław
„3097” zob. Maciński Tadeusz
„XXXVII” zob. Nowak Tadeusz
„XXXVIII” zob. Jagła Michał
„XXXIX” zob. Poprawa Marcin
„XLVIII” zob. Müller Wojciech
„XLIX” zob. Jędrowski Leon

„A” (N.N.) 446
„A-5” zob. Piątek Antoni
„A. Góral” zob. Froelich Robert
„A. Małkiński” (N.N.) 242
„A. Syski” zob. Stemler Franciszek
„A. Wartaliński” zob. Pluciński Wacław
Abczyński Ludwik („Ostrowski”) 294
Abolnik Leonid 30
Abramowski 211
„Achilles” zob. Kosałka Stanisław
„Ada” zob. Brzozowska Anna
„Ada” zob. Kraft Władysław
„Ada” zob. Stefańska Teresa
„Ada” (N.N.) 191
„Adam” zob. Cyrankiewicz Józef
„Adam” zob. Galiński Adam
„Adam” zob. Gruca Adam
„Adam” zob. Kulczyński Stanisław
„Adam” zob. Kwietniewski Edward
„Adam” zob. Łada-Bieńkowski Adam
„Adam” zob. Markiewicz Tadeusz
„Adam” zob. Świkla Leopold
„Adam” zob. Thugutt Mieczysław
„Adam” zob. Wiktor Julian
„Adam” (N.N.) 428
„Adam” (N.N.) 429
„Adam”, „Syrena” (N.N.) 431
„Adam Czarski” (N.N.) 392
„Adam Finis” (N.N.) 390
„Adam Kędzierzawy” zob. Siwiec Antoni
„Adam Kraków” (N.N.) 394
„Adam Mamut” (N.N.) 391
„Adam Michałowski” zob. Rybikowski Michał
„Adam Oraj” zob. Zbierski Stanisław
„Adam Orliński” zob. Jagusiak Edward
„Adam Serafinek” zob. Siwiec Antoni
Adamczyk 129
Adamczyk Arkadiusz 19
Adamczyk Jan 353
Adamczyk Jan („Drabik”) 310
Adamczyk Maria 343
Adamczyk Mieczysław 329, 367
Adamczyk Rudolf 370
Adamczyk Stanisław 377
Adamiak Franciszek 408
Adamowicz Halina 495
„Adamski” zob. Antczak Antoni
Adamski Józef 379
Adamski Piotr („Jan Mielnicki”) 352, 363
Adamski Stanisław 190
„Adela” (N.N.) 204
„Adil” zob. Kaleciński Józef
„Adler” zob. Brodziak Jan Czesław
„Adolf” zob. Ogrodziński Przemysław
„Adwokat” zob. Bućko Stanisław
„Agapit” (N.N.) 448
„Agata” zob. Kamińska Janina Agata

„Agata" zob. Nebelska Zofia
„Agata" (N.N.) 224
„Agnieszka" zob. Olesińska Weronika
„Agnieszka" zob. Paszkowska Janina
„Agnieszka" zob. Śliwicka Janina
Ajnenkiel Andrzej 513
„Akarki" zob. Garke Bogumił
Aksamitek Stefan 27, 79
„Alan" zob. Grabowski Adam
„Alan" (N.N.) 313
„Albert" zob. Myśliński Tadeusz
„Albin" zob. Berglind Nils
„Albin" zob. Fedorowicz Zygmunt
„Albin" zob. Jakiel Albin
„Albin" zob. Zagajewski Tadeusz
Albin Tadeusz („Bezmian") 409
„Albin Trzeciak" (N.N.) 392
„Alek" zob. Matecki Józef
„Aleksander" zob. Trzeciak Jan
„Aleksander" zob. Tupalski Marian
„Aleksander" zob. Zwierzyński Aleksander
„Aleksander" (N.N.) 101
„Aleksander" (N.N.) 183
„Aleksander" (N.N.) 332
„Aleksander" (N.N.) 388
„Aleksander Nałęcz" (N.N.) 394
„Aleksander Różycki" zob. Pajor Witold
„Aleksander Świda" (N.N.) 391
„Aleksander Tenaks" (N.N.) 394
„Aleksander Więckowski" (N.N.) 399
„Aleksandra" zob. Czaplińska Janina
„Aleksandrowicz" zob. Hanke Zbigniew Tadeusz
Aleksandrowicz Karol 63, 65
Aleksandrowicz Maria („Ewa") 226
„Alembik" (N.N.) 411
„Alfa" zob. Koziołkiewicz Stanisław
„Alfred" zob. Fox Władysław
„Alfred" zob. Wojtczak Alfred
„Alfred" (N.N.) 185
„Alfred" (N.N.) 501
„Alfred Szulima" (N.N.) 391
„Alicja" zob. Rudnicka Zofia
„Alicja" zob. Śliwicka Janina
„Alina" zob. Mackiewicz Alicja
„Alina" zob. Stankiewicz Halina
„Alina" zob. Trzcińska Czesława
„Alina" zob. Załęska Maria Aniela
„Alina" (N.N.) 176
„Alina Zabielska" zob. Krahelska-Filipowicz Wanda
Alles Józef 74
„Alwicz" zob. Potapowicz Aleksander
„Ama" zob. Rosnowska Amelia
„Amazonka" zob. Grotowska Maria
Ambroziewicz Wiktor („Laskowski", „Nurski") 153, 158, 159
„Ambrozja" zob. Kurczewski Alfred
„Ambroży" zob. Kurczewski Alfred
„Ambroży" zob. Zbrożyna Stefan
„Amurat" zob. Świątkowski Andrzej
Anasiewicz Aleksander 126, 324
„Ancia" (N.N.) 227
Anders Władysław 483, 517
Andranachi 64
Andrijewśkyj Wiktor 149
Andronakis Kocio 64
Andrusiewicz Andrzej 513
Andrycz Czesław 279
„Andrzej" zob. Arciszewski Tomasz
„Andrzej" zob. Bilski Edward
„Andrzej" zob. Kopyto Andrzej Antoni Jan
„Andrzej" zob. Kubiak Józef
„Andrzej" zob. Mazur Józef
„Andrzej" zob. Męclewski Edmund
„Andrzej" zob. Moszyński Benedykt
„Andrzej" zob. Neugebauer Jerzy
„Andrzej" zob. Uliński Edmund Bronisław
„Andrzej" zob. Widawski Marian
„Andrzej" zob. Zalewski Andrzej
„Andrzej" (N.N.) 103
„Andrzej" (N.N.) 196
„Andrzej" (N.N.) 413
„Andrzej" (N.N.) 432
„Andrzej" (N.N.) 448
„Andrzej Brzeski" (N.N.) 394
„Andrzej Hański" (N.N.) 386
„Andrzej Kłos" zob. Przysada Andrzej
„Andrzej Krakowiak" (N.N.) 390
„Andrzej Paszkowski" zob. Rybikowski Michał
„Andrzej Pomian" zob. Sałaciński Bohdan
„Andrzejczak" zob. Dobraniecki Stanisław
„Andrzejewski" zob. Babicki Władysław
„Andrzejewski" zob. Grott Witold
„Andrzejewski" zob. Kumor Łukasz
„Andrzejewski" zob. Męclewski Edmund
„Andrzejewski" (N.N.) 186

Andrzejewski Alojzy 422
Andrzejewski Antoni („Kruk”) 481
Andrzejewski Bronisław („Potas”, „Wincenty”) 380
Andrzejewski Czesław 74
Andrzejewski Jerzy 238
Andrzejewski Marian („Staśko”) 312
Andrzejewski Seweryn 266
„Andy” zob. Kleniewski Andrzej
Angerer Ludwik 62, 423
„Aniela Lewicka” (N.N.) 388
Anioł Piotr („Dąb”) 353
„Anita” zob. Załęska Maria Aniela
„Anka” zob. Jakubowska-Herdegen Maria
„Anka” zob. Mieczyńska Stefania
Ankerstein Feliks Józef 20
Ankudowicz Stanisław 499
„Anna” zob. Bieniawska Danuta
„Anna” zob. Skwara Henryka
„Anna” (N.N.) 157
„Anna Rabur” (N.N.) 417
„Anoda” zob. Rodowicz Jan
Antczak Antoni („Adamski”, „Ida”) 50, 106, 209, 227, 300–302, 313, 530
Antczak Janusz („Witek”) 291
„Antek” zob. Marylski Antoni
„Antek” zob. Szonirlanz Eugeniusz
„Antek” (N.N.) 432
„Antoni” zob. Iranek-Osmecki Kazimierz
„Antoni” zob. Markowski Antoni
„Antoni” zob. Ostrowski Jan
„Antoni” zob. Winkler Wojciech
„Antoni” (N.N.) 165
„Antoni” (N.N.) 437
„Antoni” (N.N.) 455
„Antoni Aniołkiewicz” (N.N.) 389
„Antoni Dół” zob. Góra
„Antoni Gruby” zob. Hanebach Antoni
„Antoni Jankowski” zob. Kocjan Antoni
„Antoni Lewandowski” zob. Iwanicki Józef
„Antoni Panek” zob. Kluz Józef
„Antoni Rodak” (N.N.) 387
„Antoni Waldo” (N.N.) 390
„Antoni Waligórski” (N.N.) 390
„Antoni Zemsta” zob. Kuniec
„Antoni Żelski” zob. Zięba Antoni
Antoniak 360
„Antoniewicz” zob. Słowikowski Antoni
Antoniewicz Janina („Janina”?) 180, 183
Antoniewicz Zdzisław 59
„Antonina” zob. Michałowska
„Antonina” zob. Żochowska Stanisława
„Antoś” (N.N.) 233
„Antyk” (N.N.) 219
„Anula” zob. Szczepańska Anna
„Anulka” zob. Lasocka Anna
„Aplikant” zob. Pachnowski Tadeusz
„Apolinary” zob. Śliwiński Jan
„Aptekarz I” (N.N.) 157
„Aptekarz II” (N.N.) 157
Araszkiewicz Stanisław („Jastrzębiec”) 268
„Arciszewski” zob. Kulejowski Mirosław
Arciszewski Mirosław 51, 66
Arciszewski Tomasz („Andrzej”) 25, 61, 142, 143, 145, 338, 509–510, 512, 513, 515, 517–519
Arczyński Marek 11, 352, 448
Arend Rudolf 58
„Argus” zob. Słonina Marian
Arlet Wiesław („Bronisławski”) 69, 80, 82
„Armata” (N.N.) 336
„Arpad” zob. Rosiński Zygmunt
„Arsen” (N.N.) 125
„Arski” zob. Gotard Zygmunt
„Artur” zob. Pogoda Stanisław
„Artur” zob. Próchnik Adam
„Artur Sokołowski” (N.N.) 398
Artwiński Eugeniusz („Zbigniew”) 124, 443
Artwiński Stefan („Stary”) 26
Artychowski Mieczysław („Sum”) 128, 414, 418
Artzt Ada 440
„Arwa” zob. Librach Jan
„As” zob. Rypiszcz
„As” (N.N.) 336
„Astra” zob. Mielnik Irena
„Atom” zob. Pawelec Jan
„Attar” zob. Dąbrowski Antoni
Auderska Halina 154
„August” zob. Żurawski Kazimierz
„August” (N.N.) 428
„August” (N.N.) 430
Augustowski Zygmunt („Hubert”) 473
„Augustyn”, „Franciszek” (N.N.) 443
Augustyński Zygmunt 236
Auriga Rudolf 368
Autrieb Adam („Sohweder”) 311
Axel Harald („Fabian”, „Munthe”, „Samuel”) 71, 172

Babadżan Aleksander 16, 74
Babel de Froncberg Władysław 39
Babelska Janina („Marta") 204
Babicki Władysław („Andrzejewski", „Jerzy") 466, 469
„Babicz" zob. Kuś Andrzej
„Babinicz" zob. Siuta Jan
„Babinicz" zob. Warchałowski Bolesław
„Babinicz", „Hubert" (N.N.) 431
Babiński zob. Korboński Stefan
Babiński Stanisław 422
Babiński Włodzimierz 276
„Baca" zob. Boczoń Ludwik
„Baca" zob. Łabaj Leon
„Baca" zob. Sosnkowski Kazimierz
„Baca" zob. Syrek Franciszek
„Baca II" zob. Walczak Henryk
Bach Jan („Janicki", „Milewski") 204, 207, 208
„Baczyński" zob. Milewski Lucjan
Baczyński Feliks („Wisła") 408
Baczyński Michał („Bocian") 361
Bader Aleksander 127
Bader Karol 78
Bagiński Kazimierz („Dąbrowski", „Florek") 9, 142, 144, 183, 251, 488, 489, 510, 512–514, 528
Bagiński Mieczysław („Grzmociński") 303
Baird Edward 43, 126, 252, 253
Bajer Karol 263
Bajor Aleksander („Jodła") 370
Bajorski Stanisław 357
Bajwoluk Bronisław 382
Balawejder Edward 191, 192, 251
Balbus Tomasz 357, 380, 446
„Balcer" zob. Jacyna Czesław
Balcerak („Odważny") 305
Balcerak Wiesław 11, 352, 448
Balcerzak Józef 295
Balicki Edward („Edward") 58, 59
Balicki Jan („Czerwieński") 428, 438
Balicki Stefan 447
Baliński Wojciech 131
Baliszewski Dariusz 9, 10
„Baltazar" zob. Tułodziecki Wacław
„Baltazar" (N.N.) 436
„Baltazar" (N.N.) 446
Baluch Jadwiga 324
Bała Józef („Lech") 340
„Bałdoń" zob. Brejdygant Władysław
Bałuk Barbara zob. Kostrzewianka-Bałuk Barbara
Bałut Jan 371
Banach Adam 298
Banach Kazimierz („Jan Linowski") 105, 136, 148, 212, 214, 474–477, 479–481, 502, 504, 512
Banaczyk Władysław („Orkan") 34, 52, 55, 58, 61, 62, 83, 91, 104, 152, 217, 259, 283, 446
Banasikowski Edmund 459, 465
Banaś Antoni („Siwy") 333
Bandera Stepan 148
Bandura Ludwik 318
Bankowski Zenon 276
„Bańko" zob. Majkowski Leon
Bar Adam („Fil") 342, 345, 347
Bar Franciszek 275, 276
Baran Adam F. 369
Baran Bonifacy („Boryna") 356
Baran Jan („Jastrzębski") 409
Baran Marian 243
Baran Paweł 355
Baran Tadeusz („Trójkąt") 369
Baran Wiktor („Czarny") 351
Baran Władysław („Sokół") 408
Baranek 324
Baraniecki Józef 75, 76, 80, 526–527
Baranowski Wilhelm 198
Barańska-Górecka Halina („Halina", „Limba") 194, 223
„Barański" (N.N.) 59
Barański Jan 77
Barański Jan („Czarny", „Motyka") 372, 373
Barański Władysław („Dąbrowski") 166, 254
„Barbara" zob. Gruszkowska Danuta
„Barbara" zob. Hiżowa Emilia
„Barbara" zob. Jacuńska-Ogrodzińska Halina
„Barbara" (N.N.) 103
„Barbara" (N.N.) 218
„Barbara" (N.N.) 224
Barcikowski Stefan 259
Barciszewski 304
„Barczki" zob. Bibrowicz Zygmunt
„Bard" (N.N.) 437
Barda Franciszek 163
Bardecki Andrzej (Stanisław Owczarski) 16, 156
Bardzik Stanisław („Lubelski") 59–62, 75
„Barek" zob. Brukwicki Witold
„Barkowski" zob. Michalewski Jerzy

Barlicki Norbert 27, 29, 37, 38
„Barnaba" zob. Radwański Jan
Barnadzki Marian 129
„Baron" zob. Brenstjern Józef
„Baron" zob. Furman Tadeusz
„Baron" zob. Rubaszewski Franciszek
Baron Józef 162
„Barry" zob. Kozakiewicz Włodzimierz
„Barski" zob. Biorowski Bronisław
„Barski" zob. Janasek Jan
„Barski" zob. Kowalewski Stanisław
Barski Ignacy („Józef", „Trzciński") 150, 461, 462, 502
Barszcz Jan 356
Barszczewski Julian 325
Bartecki Jan 296, 299
„Bartek" zob. Kolipiński Juliusz
„Bartek" zob. Łazarski Michał
„Bartek" zob. Świerzewski Witold
„Bartek" (N.N.) 347
„Bartek" (N.N.) 358
„Bartel" zob. Lipski Bolesław
Bartel Tadeusz („Rota") 154
Bartelski Lesław M. 393
Barthel de Weydenthal Janusz („Janicki") 226, 229
„Bartkiewicz" zob. Zawadzki Włodzimierz
„Bartłomiej" (N.N.) 157
„Bartłomiej" (N.N.) 166
„Bartnicki" zob. Domański Jan
Bartnicki Franciszek 318
Bartniczak Mieczysław 421
Bartniczek Kazimierz („Cegielski", „Gieryłło") 402–403
Bartnik Stanisław („Max") 379
Bartosiewicz Jan 402
Bartosik 335
Bartosik Jan 335
„Bartosz" zob. Czekałowski Mieczysław
„Bartosz" zob. Niewinny Paweł
„Bartosz" zob. Otremba Franciszek
„Bartosz" zob. Wilk Franciszek
„Bartosz" (N.N.) 187
Bartosz Piotr („Rycze") 460
Bartoszewicz Józef („Kondratowicz") 493
Bartoszewska Maria 291
Bartoszewski Konrad 378
Bartoszewski Władysław („Ludwik", „Teofil") 8, 11, 21–23, 102, 105, 138, 140, 150, 151, 158, 184, 195, 197, 223, 224, 232, 236, 242, 249, 255, 268, 385, 399, 495–497, 499, 501, 502
Bartoś Franciszek („Krok") 371
„Barycki" zob. Żmijewski Zdzisław
Barylski Bronisław 22
„Baryła", „Brodniewicz" (N.N.) 179, 507
Basak A. 106
Basara Walenty 355
„Basia" zob. Haber Jadwiga
„Basia" zob. Kozłowska
„Basia" zob. Lipska Wanda
„Basia" zob. Rudowska Maria Magdalena
„Basia" zob. Ryffert Halina
„Basia" zob. Szymańska Barbara
„Basia" zob. Wróbel-Kempa Łucja
„Basia" zob. Zawadzka-Strasburger Barbara
„Basia" (N.N.) 226
„Basia Węglińska" zob. Mieczyńska Stefania
„Bask" zob. Niedbał Stanisław
Bassendowski Władysław („Bogdan") 328
„Bastion" (N.N.) 191
„Bat" (N.N.) 332
Batko Czesław 422
Batog Halina („Halina") 42, 119, 126
Batowski Henryk 31, 66, 67, 75, 78–82, 164, 240
Batys Tomasz 353
Batz 129
Baucz Zbigniew 243
Baumgart Franciszek Leonard („Pomorzak") 156
Baumgart Konrad zob. Uliński Edmund Bronisław
Bay Jerzy (Mieczysław Góralczyk) 399
Bayer Kazimierz 16
Bayer Wacław 273
Bayer Witold 278
„Bayrowicz" zob. Trawiński Tadeusz
Bazan 73
Bazylewski Jerzy („Skała") 210
„Bazyli" zob. Pużak Kazimierz
Bąbiński Kazimierz („Józef Orlica") 476
Bądkowski Władysław („Skiba") 362
„Bącza" zob. Sołtys Kazimierz
Bąk Mieczysław („Wał") 369
Bąk Władysław („Klucz") 363
Bąkowski Leon („Rawicz") 123
„Beatrycze" zob. Budrewicz Zofia

„Beby" zob. Strzelecka Halina
Beck Józef 19
Becker Zbigniew 248
Bednarczyk Tadeusz 123
„Bednarski" zob. Tychota Kazimierz
Bednarski Alfred („Strzała") 362
Bednarz Zygmunt 368
Bednorz Róża zob. Wróbel-Bednorz Róża
Bednorz Zbyszko („Józef") 10, 11, 56, 227–229, 321–324, 348, 490
Beigert-Ceysinger Narcyza („Cyza") 184
Beisertówna Halina („Kasia") 218, 224, 490
„Bej" (N.N.) 421
„Bejzym", „Mongoł" (N.N.) 403
„Bela" (N.N.) 411
Belch Franciszek zob. Klima Franciszek
„Belina" zob. Gębarski Bohdan
„Belina" zob. Szramkowski Czesław
Bełda Władysław („Radło") 356
Bembenek Michał („Halny") 356
„Benedykt" zob. Muzyczka Ludwik
„Benhur" zob. Dominiak
Benis Sandor 58
Bensch Edward 524
„Ber" (N.N.) 497
„Berberys" zob. Podleska Jadwiga
„Bercza" zob. Gajsler Józef
„Berdych" zob. Mitzenmacher Józef
Berdych Jan zob. Mitzenmacher Józef
„Bereda" zob. Lutyk Leon
„Berek" (N.N.) 308
Bereza Tomasz 367
Bereziuk Helena 354
„Berezowski" zob. Feiner Leon
Berezowski Zygmunt („Lech", „Oleśnicki") 61, 94, 142, 144, 512, 513, 515, 518, 519, 524, 527, 528
Bereźnicka 95
„Berg" zob. Lorych Mieczysław
Berger Antoni („Groźny") 365
Bergeszelowa 158
Bergguen Józefa 360
Berglind Nils („Albin", „Rudolf") 72
Beria Ławrientij 483
„Berling" zob. Stefaniak Feliks
Berling Zygmunt 384, 483, 485
Berman Adolf („Borowski") 150
„Bernard" zob. Socha Bolesław
„Bernard" (N.N.) 393
„Bernard" (N.N.) 426
Bernardzkiewicz 183
Bernaś Bogdan („Majewski") 498
Bernaś-Kostynowicz Alicja 18
Bernat Jerzy („Załoga") 299
Bernatowicz 420
„Berta" zob. Kierska-Rucińska Krystyna
Bester Tomasz 357
„Beton II" zob. Ciecierski Jan
Beuth Bogdan („Miączyn") 178, 507, 521
Bezdek Stanisław („Władysław") 149
Bezeg Henryk („Gil") 127
„Bezmian" zob. Albin Tadeusz
„Bezzębny" (N.N.) 207
Bęc Stanisław 370
„Biała Wanda" zob. Bukowska Wanda
Biała-Żwinis Maria 16, 210
Białas Franciszek („Franek", „Góralczyk", „Michniewski", „Nieniewski") 140, 242, 505, 508, 517, 519, 520, 526, 528
„Białecki" (N.N.) 124
Białecki Mieczysław 411
„Białek" zob. Olszewski Władysław
Białek Jan 299
Białkowski Stefan („Borsuk") 498
„Białoń" zob. Bniński Adolf
Białoń Jan 325
„Białowąs" zob. Seweryn Tadeusz
Białowiejski Władysław 299
„Biały" zob. Czerwiński Florian
„Biały" zob. Gesing Franciszek
„Biały" zob. Górski Wojciech
„Biały" zob. Kontrym Bolesław
„Biały" zob. Olszowy Jan
„Biały" zob. Ralski Eugeniusz
„Biały" zob. Zębik Antoni
„Biały" (N.N.) 309
„Biały Grot" zob. Słowikowski Edward
Biały Bronisław (Kazimierz Staniszkis, „Bronicz", „Miłosz", „Zygmunt", „Zygmuntowicz") 210, 489
Biały Edward („Zawora") 333
Biały Józef („Chmura") 414
Bibrowicz Zygmunt („Barczki") 302
Bichta Jan („Ułański") 408
Bichta Piotr („Skiba") 408
„Bida" zob. Materna Władysław
„Bieda" (N.N.) 411
Bieda Jan („Cis") 354

Biedrawa Franciszek („Zimorodek”) 363
Biedroń Tomasz 40, 338
Biega Bolesław („Pisarski”) 142, 514
„Biegacz” zob. Dąbrowski
„Biegacz” zob. Młynarz Franciszek
„Biegacz” zob. Szyc Włodzimierz
Biegański Piotr 274
Biegański Stanisław 51
Biegun Henryk 365
Bielak Franciszek („Sokół”) 364
Bielak Roman 319
„Bielawa” (N.N.) 369
Bielawski Bolesław 145, 278
Bielawski Jan 524
Bielawski Józef 422
Bielecki Bronisław 497
Bielecki Jan („Krypa”) 370
Bielecki Julian 369
Bielecki Stefan („Piotr”) 274
Bielecki Tadeusz 34, 75, 524
Bielicki Wojsław 129
Bielińska Maria 13
Bieliński Tadeusz 76, 527
Bielobradek („Stanisław Biernacki”) 389
„Bielski” zob. Kontrym Bolesław
„Bielski” zob. Nowosad Zbigniew
Bielski Józef Ignacy („Prawdzic”) 498
Biełaszko Mirosław 224
Biełojow Stefan 501
Bieniarz Józef 357
Bieniarz Stanisław 323
Bieniawska Danuta („Anna”, „Danusia”) 63, 68
Bieniecki Kajetan 61, 86, 87, 97
Bieniek Andrzej 239
Bieniek Józef 63, 67, 364, 365
Bieniek Wawrzyniec 366
Bienioszek Józef 324
Bień Adam („Bronowski”, „Rybicki”, „Walkowicz”) 9, 15, 113, 138, 143, 145–147, 149, 169, 252, 253, 282, 283, 487, 488, 498, 504, 505, 508–512, 514
Bień Aleksy („M. Witkowski”, „Mirek”, „Witt”) 372, 384
Bieńkowska Irena („Maria”) 127
Bieńkowski Witold („Dr Kalski”, „Jan”, „Kalski”, „Wencki”) 150, 151, 195, 352, 423, 448, 506
Bieńkowski Zbigniew („Kazimierz”, „Mały Andrzej”) 208
Biernacka Maria 346, 474
Biernacka-Michalska Wanda Teresa („Irena”) 16, 218
Biernacki Edward („Wilk”) 123, 488
Biernacki Stanisław 363
Biernacki Władysław 259, 261
„Biernat” (N.N.) 430
Bierowiec Leopold („Żbik”) 358
Bierut Bolesław 518, 524
Biesiadecka Ludwika 64
Bigo Tadeusz 215
„Bijak” zob. Zaręba Bolesław
Bik Józef („Millan”) 363
Bilan Włodzimierz („Marian”, „Mariański”) 525, 527
„Bilewicz” zob. Witkowski Jerzy Wojciech
Bilewicz Emilia 501
Biliński Zdzisław zob. Kopyto Andrzej Antoni Jan
Bilski Antoni („Konar”) 340
Bilski Edward („Andrzej”) 333
„Bimbasza” zob. Nowakowski Wiktor Eugeniusz
Biniaś Teodor („Florek”) 321
Biniek Antoni 254
Binkiewicz Janina („Janka”) 279, 492
Bińkowski Zdzisław („Kmicic”) 207
Biorowski Bronisław („Barski”) 301
„Biruta” (N.N.) 455
„Bis” (N.N.) 455
Bischoff Aleksander („Olek”) 207
Biskup Jan 363
Biskup Władysław („Książ”) 313
Bitka Ryszard („Chart”) 351
Bitka Tadeusz („Orion”) 351
Bitner Czesław („Kijakowski”, „Mikołaj”) 83
Bittenek Czesław 127
„Bizon” zob. Burchta Mieczysław
Blaszkowski Leon („Len”) 311
Blat 481
Blenau Zygmunt 63, 67
„Bliski” zob. Wszelaki Zygmunt
Blitek Piotr („Dąb”, „Morski”) 260
Bliźniewski Roman 22
Bloch Wawrzyniec („Kozak”) 289
„Blok” zob. Kozakiewicz Alfred
Bluhm-Kwiatkowski Aleksander 297
Blum Aleksander 51
Blum Roman 39
Blusiewicz Tadeusz („Jawor”, „Tomasz”) 493

Błajda Andrzej 357
Błaszczak Bernard 347
Błaszczyk Jan (Jan Borecki, „Kret") 96–98, 103
Błaszczyszyn Janina 291
Błaszkowski Henryk 266
„Błażej" zob. Szwedowski Stefan
Błażejewski Stefan („Zdun") 308
Błażejowski Józef („Droga") 369
Błażewska Maria 28
Błażyński Zbigniew 12, 396, 398
Błoch Wacław 318
„Błoński" (N.N.) 404
„Błysk" zob. Strzelecki Grzegorz
„Błysk" Jerzy (N.N.) 498
„Błyskawica" zob. Jędrzejewski Wiktor
„Błyskawica" zob. Kohn-Kultys Janina
„Błyskawica" zob. Rutka Bolesław
Bniński Adolf („Białoń") 45, 49, 106, 107, 132, 287, 289, 292, 300, 314, 316, 317, 320, 426
Bobak Stanisław 361
Bober Józef („Karp") 340
Bober Stanisław 408, 409
Bobka Jan 470
„Bobrecki" zob. Mitręga Paweł
Bocheńska B. 417
Bocheński Antoni („Kasa chorych", „Marian", „Żupański") 227–229
„Bocian" zob. Baczyński Michał
Bocian Stanisław („Wacław") 380
Bocian Zygmunt („Ptak") 347
Bociański Władysław („Lis") 336
Bock Stefan („Kozioł") 26, 52, 337
Boczar Paweł („Franciszek") 429, 456
Boczek Franciszek („Schab") 370
Boczkowski-Boćkowski Wiktor („Korwin") 209, 386, 394
Boczoń Ludwik („Baca", „Kaktus") 365
Boczoń Władysław 365
„Bodek" (N.N.) 335
Bogacki Konrad („Zaremba") 99, 174
Bogacz Władysław („Wołodyjowski") 370
Bogatkowski 297
„Bogdan" zob. Bassendowski Władysław
„Bogdan" zob. Domosławski Bogdan
„Bogdan" zob. Kubasiewicz Bogdan
Bogdan Julian („Mścisław") 335
Bogdanowicz Jan 324
Bogdanowski Wincenty 359
„Bogna" zob. Gruberska Marta
„Bogna" zob. Zwolińska Danuta
„Bogoria" zob. Kwaskowski Andrzej
„Bogucka" zob. Jamontt Helena
„Bogumił" zob. Młotkowski Włodzimierz
„Bogumił" (N.N.) 166
„Bogusław" zob. Jurasz Karol
„Bogusław" zob. Kaufman Władysław
„Bogusław" (N.N.) 393
„Bogusław", „Gabriel" (N.N.) 426
„Bogusław" (N.N.) 461
„Bogusławski" zob. Wąsowicz Stanisław
Bogusławski 144
„Bogusławski" (N.N.) 309
Bogusławski Aleksander („Piński", „Poleski") 134, 294, 401
Bogusz Adam 526
Boguszewski Józef („Szczerbiec") 497
„Boguś" zob. Melina Tadeusz
„Boguś" zob. Wąsowicz Stanisław
Bohat Marian 77
„Bohdan" (N.N.) 420
„Bohdan", „Rejestrator" (N.N.) 426
„Bohdan Orlik" (N.N.) 393
Bohdanowicz Janina 470
„Bohun" (N.N.) 398
„Bohusz" zob. Krasowski Józef
Bojan Stanisław 77
Bojanowski Ignacy 292
Bojanowski Tadeusz 292
Bojarska Halina („Halina") 207
Bojarska Maria 241, 317
Bojarski Stanisław („Kacper", „Kasper") 127, 426
Bojdo Władysław („Kowal") 369
Bojemski Sebastian 396
„Bojko" zob. Smakowski Jan
„Bok" zob. Brzeskwiński Feliks
„Bokser" zob. Kamiński Ryszard
Bokszczanin Janusz („Sęk") 517, 523
„Bolesław" zob. Grzegorzek Franciszek
„Bolesław" zob. Opacki Józef
„Bolesław" zob. Pomorski Edward
„Bolesław" zob. Zych Władysław
„Bolesław" (N.N.) 140, 144
„Bolesław" (N.N.) 380
„Bolesław Borowski" zob. Ścibiorek Bolesław
„Bolesław Kruk" (N.N.) 390
Bolewski Andrzej 231, 238, 239
Bolimowski Edward 154

„Bolski" zob. Krzysiak Bolesław
Bołowski Tadeusz 158
Bomas Paweł 260
„Bonawentura" zob. Świątek Feliks
Bondera Edward 335
Bonert Antoni 126
Bonik 421
„Bończa" zob. Kunicki Zbigniew
„Bończa" zob. Tomaszewski Tadeusz
„Bończewski" zob. Chwist Bogumił
„Bończyc" zob. Gruetzmacher Zygmunt Włodzimierz
Boradyn Zygmunt 8
Borandowski („Długi") 310
Boras Stanisław („Średni") 379
Borecki Jan zob. Błaszczyk Jan
„Borejsza" zob. Kujawski Józef
„Borek" zob. Zan Tomasz
Borelowski Wacław 359
Borenstein Alfred 151
Borgieł Stanisław zob. Milik Karol
Borkowicz Leonard 484
Borkowska Irena 83
Borkowska-Szczytnicka Irena („Rudzka") 498
„Borkowski" zob. Kominek Franciszek
Borkowski Henryk 243
Borkowski Józef („Orzeł") 335
Borodziej Włodzimierz 192, 279
Borowczyk Zygmunt zob. Horst Antoni
Borowiec Edward 368
Borowiec Franciszek 124
Borowiec Ignacy 379
„Borowik" zob. Gójski Józef
Borowiński Józef 319
Borowska Kazimiera („Mirka") 316
„Borowski" zob. Berman Adolf
Borowski Władysław („Stefan") 471
„Borowy" zob. Mazurek Bronisław
„Borowy" zob. Petrykowski Władysław
Borowy Wacław („Zalesiński") 180, 181, 235, 504
Borowy Zbigniew („Janina") 396, 501
Borówka Stanisław („Las") 334
„Borsa" zob. Łukowiecki Adolf
„Borsuk" zob. Białkowski Stefan
„Borsuk" zob. Prawdzic-Szlaski Janusz
„Borucki" zob. Rutkowski Bolesław
„Borucki" zob. Szczygielski Wacław
Borucki Brunon („Łada") 493
Borucki Henryk („Czarny") 38, 486
„Boruń" zob. Hermel Ludwik
„Boruta" zob. Kurhański Mirosław
„Boruta" zob. Majewski Tadeusz
„Boruta" zob. Rutkowski Bolesław
Boruta-Spiechowicz Mieczysław („Kopa") 28, 46
Boryczka Adam („Tońko") 473
Boryczko 320
„Boryna" zob. Baran Bonifacy
„Borys" zob. Małek Józef
„Borys Cep" (N.N.) 389
„Borys Grabowski" zob. Głowacki-Prus Borys
Borysiewicz Witold 77
Borysz Roman 165
Borzęcki Marian 23, 24, 36, 38
Borzobohaty Wojciech 7, 91, 100, 127, 128, 298, 328, 332, 336, 485
Borzyszkowski Edmund („Józef", „Lipiński") 307
Borzyszkowski Edward („Józef", „Szymon") 300
Bosiacki Kazimierz 416
„Bosman" zob. Kuśmierek
Bossowski Józef Stanisław („Karpacki") 371
„Bowa" zob. Penker Antoni
„Boża Wola" (N.N.) 66
„Bożemski", „Borzemski" (N.N.) 437
„Bożena" zob. Szumańska Ewa
„Bożena" zob. Zwolińska Danuta
„Bożyk" zob. Grzędzielski Władysław
„Bożym" (N.N.) 184
„Bożymir" zob. Jastrzębski Henryk
„Bóbr" (N.N.) 125
Bóbr Wacław 261
Bójski Józef 409
„Bór" zob. Dyrda Antoni
„Bór" zob. Komorowski Tadeusz
„Bór" (N.N.) 313
„Bór" (N.N.) 450
Brach Ignacy Kazimierz („Brzeski") 126
„Bramka" zob. Rzepka Henryk
Branicki Stanisław 497
„Brat" zob. Świrski Kazimierz
Bratkowska Janina („Siostra Maria") 407
„Bratkowski" zob. Kozielewski Marian
Braun Hanna 495
Braun Jerzy (Jan Rostek, „Bronisław", „Kulczycki", „Rogowski") 142, 146, 164, 165, 251, 403, 437, 495, 518–520, 522, 529, 531

Brayczewski Włodzimierz („Pejcz”) 32
Brągiel Jan 364
Breitmeier Alfreda 358
Brejdygant Władysław („Bałdoń”) 128
Brenda Waldemar 12, 106, 289–292, 402
Brenstjern Józef („Baron”) 140, 251
Brewczyński Władysław („Ryszard”) 478
Brewiński Czesław („Czesław”) 154
Brękiewicz Antoni 54
Brochocki Andrzej 458
Brochocki Edward 60
„Brochwicz” zob. Brudnicki Lesław
„Brochwicz” zob. Grocholski Adam Remigiusz
Brocki Zygmunt 217
Broda Rudolf („Robert”) 321
Brodecki Antoni („Sowa”) 291
Brodecki Jan („Kozioł”) 290, 291
„Brodzia” (N.N.) 336
Brodziak Jan Czesław („Adler”) 101
„Bronek” zob. Horst Antoni
„Bronek” zob. Sadowski Bronisław
„Bronek” zob. Sianoszek Bronisław
„Bronek” zob. Szadurski Wacław
„Bronek” (N.N.) 233, 491
„Bronek” (N.N.) 308
„Bronek” (N.N.) 359
„Bronicz” zob. Biały Bronisław
Broniewska-Holm Celina („Cesia”) 99, 102
Broniewski Stanisław („Roman”, „Stefan Orsza”) 159, 248, 251
Broniewski Stanisław („Stanisław”) 231, 232, 346, 347
Broniewski Witold 170
„Bronisław” zob. Braun Jerzy
„Bronisław 1” zob. Niezabitowski Andrzej
„Bronisław 2” zob. Czuruk Stanisław
„Bronisław Domański” zob. Kaczorowski Stefan
„Bronisław Dwernicki” (N.N.) 389, 393
„Bronisław Korzeń” zob. Kolczyk
„Bronisław Palecki” zob. Sosnowski Kirył
„Bronisław Sokół” (N.N.) 394
„Bronisław Żelazny” (N.N.) 390
„Bronisława” zob. Domańska Bogna
„Bronisława” zob. Romanowska
„Bronisławski” zob. Arlet Wiesław
„Bronka” zob. Karasiówna Janina
„Bronowski” zob. Bień Adam
„Bronowski” zob. Kwas Tadeusz
„Bronowski” zob. Rodkiewicz Stefan
Brown James 67
Browning Christopher R. 211
„Brożek” zob. Marszał Jan
Brożek Ludwik 323
Brożek Stefan („Hubert”) 334
„Bródka” zob. Galica Edmund
Brűckner-Rylski Józef 21
Brudnicki Lesław („Brochwicz”, „Bruno”) 289
Brudzyński Wacław („Wiertłowski”) 411
Brukalska Barbara 274
Brukwicki Witold („Barek”) 310
„Brulion” zob. Kasprzak Feliks
„Brunicki” zob. Ekiert Bronisław
„Bruno” zob. Brudnicki Lesław
„Bruzda” (N.N.) 455
Brydak-Dobrowolska Bronisława („Roma”) 464
„Brygida” (N.N.) 184
Bryja Wincenty („Górski”, „Halski”) 15, 137, 171, 172, 176, 177, 192, 252, 255, 256, 258–259, 286, 506, 515, 519, 521, 530
„Bryl” (N.N.) 309
Bryl Andrzej („Kuraś”) 438
Bryła Antoni („Tom”) 377
Bryła Stefan („Osiński”, „Władysław Zakrzewski”) 124, 125, 129, 268
Bryndza Bogumił („Wąs”) 379
Brynk Witold 469, 472
Brystygierowa Julia 529
„Brzechwa” zob. Pośpiech Tadeusz
„Brzeg” zob. Zaremba Bogusław
Brzeska Wanda 505
„Brzeski” zob. Brach Ignacy Kazimierz
„Brzeski” zob. Kunicki Zbigniew
Brzeski Jan 9
Brzeski Witalis („Żegota”) 361
Brzeski Zdzisław 302
Brzeskwiński Feliks („Bok”, „Duk”, „Habdank”) 69
„Brzeszczot” zob. Książek Kazimierz
„Brzeszczot” (N.N.) 455, 456
Brzezicki („Słon”) 309
„Brzezina” zob. Ozga Władysław
Brzeziński Stefan („Wojciech Kamiński”) 46, 106, 108, 189, 314, 338
Brzeziński Wacław 189, 214
Brzeziński Władysław („Chojnacki”) 312
Brzęk Gabriel 359
Brzoska Zbigniew 125

Brzostowski Ludomir 281
„Brzoza" zob. Dydek Józef
„Brzoza" zob. Madej Franciszek
„Brzoza" zob. Marczak Seweryn
„Brzoza" zob. Nowak Józef
„Brzoza" zob. Zieliński Karol
„Brzoza" (N.N.) 350
„Brzoza" (N.N.) 456
Brzozowska Anna („Ada") 16, 184, 185
Brzozowska Helena 122, 124, 169, 226, 233
Brzozowska Olga („Olga") 126
„Brzozowski" zob. Fabijański Józef
„Brzozowski" zob. Łuczyński Wincenty
„Brzozowski" zob. Olszewski Antoni
Brzozowski 81
Brzozowski Roman („Głuszyna") 308
Brzozowski Stanisław 239
Brzozowski Stanisław („Erwin") 302
Brzozowski Wojciech („Wojtek") 184, 185
„Brzóska" zob. Witowski Wawrzyniec
Brzósko Halina 30
„Brzózka" zob. Włoch Franciszek
Brzuska Aleksander („Drzazga") 71
Bubnys Arūnas 472
„Buchalter" (N.N.) 313
Buchała Rudolf 189
Bucholz Zygfryd („Książkiewicz") 311
Buchwald Józef 354
Buchwald Lucjan 126
„Buczacki" zob. Ostrowski Władysław
„Buczacki" zob. Zych Władysław
Buczek 370
Buczek Roman 29, 37, 44, 64, 74, 85, 112, 116, 171, 517
Buczkowski Stefan 176
Buczma Zofia 268
Buczyński Bogusław („Stefan") 387
Buczyński Stanisław 357
Buczyński Stefan 420, 422
Bućko Stanisław („Adwokat") 420
Budkiewicz Bronisław (Andrzej Koperowski, „Witkiewicz") 124
Budniak Edward („Karol") 493
Budrewicz Zofia („Beatrycze") 388
„Budwicz" zob. Jachimowski Tadeusz
Budych Franciszek 322
Budyn Stanisław („Drzazga") 342, 343
Budzierek Marek 8
„Budziłowicz" zob. Kołodziejski Antoni
Bujak Franciszek („Lotny") 29, 109, 110, 424
Bujak Waldemar 38, 293, 519
„Buk" zob. Głut Marian
„Buk" zob. Neugebauer Jerzy
„Buk" (N.N.) 120, 327
Bukczyński Bronisław („Orzeł") 311
Bukowiński Bolesław („Sław") 122
Bukowska Wanda („Biała Wanda") 460
„Bukowski" zob. Lorentz Stanisław
Bukowski Franciszek („Małycha") 311
Bukowski Włodzimierz 46
Bukraba Kazimierz 163
Bulanda Edmund („Krakowiak") 109, 240, 424
Buławski Rajmund 189, 191
Bułhak Jan 467
„Burak" zob. Zaremba Teofil
„Buras" zob. Maringe Leonard Witold
Burchta Mieczysław („Bizon") 313
Burczyk Bolesław („Zając") 302
Burda Michalina 335
Burkot Józef 357
Burkowicz Adolf 364
Burmajster Kazimierz 77
„Burski" (N.N.) 428
Bury Stanisław Edward („Rus") 16, 232, 404––406, 492
„Burza" zob. Czuba Paweł
„Burza" zob. Piotrowski Edward
„Burza" zob. Płoński Józef
„Burza" (N.N.) 496
Buszko Józef 105
„Butelka" zob. Gołębiowski Jerzy
Butkiewicz Bronisław 124, 126, 180
„Butler" zob. Stankiewicz Sylwan
Buyko Bolesław 210
Buynowski Tadeusz 66
Buzuń Henryk („Górecki") 266
Buzycka Wacława 385, 493
Bużański 499
Byber Stefan („Wrzos") 292
„Bydgoski" zob. Felczak Zygmunt
Byrski Tadeusz („Ksawery", „Tadeusz") 230, 231, 440
„Bystry" (N.N.) 411
Byszewski Władysław 40
Bytkowska Bronisława 409
Bytnar 370
Bytomski Kilian 325
Bzinkowski Ryszard 10, 491

„Bzura” (N.N.) 149
Bzymek-Strzałkowski Edward („Wiąz”) 342

„C” zob. Kozłowski Julian
„C.” zob. Czupryk Leonard
Cabaj Klemens („Igiel”) 335
Caban Ireneusz 8, 26, 50, 132, 195, 372–378, 382, 383, 416, 418
Cacha Wojciech 60, 63
Cała Jan 369
Całka Leon („Feliks Morski”) 191
Całus Wacław 77
„Cap” zob. Czyżewski Wiktor
Cariewskaja Tatiana 10
Cebula Jan 361
„Cedro” zob. Syga Teofil
„Cegielski” zob. Bartniczek Kazimierz
Ceglarz Stanisław 361
Cegłowski Jan („Konik”, „Maciej”) 88, 100, 101, 219, 221, 490, 503
„Celestyn” zob. Gardzielewski Zygmunt
„Celestyn” (N.N.) 443
„Celinka” zob. Tyszko Celina
Celiński Józef („Sadowski”) 360
„Celt” zob. Chciuk Tadeusz
Celt Marek zob. Chciuk Tadeusz
„Celuloza” (N.N.) 313
„Ceper” (N.N.) 327
„Ceramik” (N.N.) 156
Ceranowicz Kazimierz 300, 313
„Cesia” zob. Broniewska-Holm Celina
„Cesia” (N.N.) 426
Cetnarowicz Kazimierz („Krzywonos”) 248
Ceysinger Elżbieta Maria 184, 214, 247
„Cezary” zob. Neugebauer Jerzy
„Cezary” zob. Prachtel-Morawiński Juliusz
Chabior Władysław („Pychalski”) 333
Chabros Julian („Sęk”) 372
Chacewicz Marian 383
Chachlewski Władysław („Stożek”) 340
Chaciński Antoni 385, 493
Chaciński Józef 512, 514
Chajęcki Bronisław („Maciej Boryna”) 23, 385–394, 397, 493, 498
Chałupczak Stefan („Rafał”) 336
„Cham” zob. Kuligowski Tadeusz
Chamsowa Władysława Larysa („Danuta”, „Diana”, „Dionizy”, „Lalka”) 448
„Chan” zob. Rudnicki Tadeusz
Charaszkiewicz Edmund 20
Charlemagne Henryk 210
Charniewicz Józef 110, 464
„Chart” zob. Bitka Ryszard
„Chart” (N.N.) 311
Charwat Franciszek 30
Chciuk Tadeusz (Marek Celt, Marek Jurkiewicz, Michał Lasota, „Celt”, „Sulima”) 13, 16, 61, 62, 76, 82, 85–87, 92, 103, 165, 424
„Chełm” zob. Zachemski Jan
Chełmicka Maria („Horpyna”) 246
„Chełmoński” zob. Plebański Lubomir
„Chinka” (N.N.) 389
„Chińczyk” zob. Kalita Józef
„Chińczyk” (N.N.) 128
Chirowski Marian („Zmora”) 149
Chlebowski Cezary 70, 102, 200, 207
„Chlondowski” zob. Hlond Antoni
Chludziński Stanisław 127
Chłapowski Zygmunt („Dryl”) 368
„Chłopecki” zob. Kornecki Jan
„Chłopski” zob. Turbiak Jan
Chmaj Ludwik („Jaroński”) 30, 48, 240, 465, 466, 470
Chmaj Stanisław 202
„Chmiel” zob. Chmielewski
„Chmiel” zob. Koczocik Kazimierz
„Chmiel” zob. Rydzkowski Franciszek
„Chmiel” zob. Zygmunt Tadeusz
Chmielarczyk Antoni („Jeleń”) 340
Chmielarczyk Władysław („Szum”) 340
Chmielarz Andrzej 8, 10, 393, 423, 511, 514, 522
Chmielewska Amelia 165
„Chmielewski” zob. Orobczuk Władysław
Chmielewski („Chmiel”) 309
Chmielewski („Tur”) 311
Chmielewski Aleksy („Mazur”) 411
Chmielewski J. 280
Chmielewski Jan („Jan Zrąb”, „Przyźba”) 380, 383
Chmielewski Jerzy 266
Chmielewski Tadeusz 421
Chmielewski Tadeusz („Dzik”) 368
Chmielińska-Witkowska Stefania 20
„Chmura” zob. Biały Józef
Chmura Józef 356
Chmura Witalis Jakub 21
Chmura Władysław 265

Chmurski Adam 67, 68
Chobrzyńska Laura 184
Chocieszyński Antoni 107
Chodakiewicz Marek J. 73, 209
Chodźko Witold 22
„Chojnacki" zob. Brzeziński Władysław
Chojnacki Piotr 239
Chojnacki Władysław 157, 232, 238
Chojnowski Bolesław 370
Cholawa Piotr 360
Cholewa Władysław („Len", „Lubicz", „Łukasz Paśnik", „Mróz") 134, 372, 383–385, 484, 530
Choma Wincenty 334, 360, 371
Chomicz Bolesław 399
Chomicz Bronisław 356–357
Chomik Stanisław („Polanin") 367
Chomiński Ludwik 469
Chorążak Michał („Czesław") 468, 471–472
Choromański Zygmunt 24
Chowańczuk Jan 183
Christie Agata 43, 101
Chrobaczyński Jacek 354, 357–358, 361, 369
„Chrobry" zob. Jerzyk Władysław
Chromecki Tadeusz („Doktor Bieske") 279–280, 284, 492
Chromiński Roman („Henryk") 479
Chrostek Konrad 325
Chrostowski Józef 224
Chróścicki Bronisław 401
Chruściel 129
Chruściel Antoni („Monter") 488
Chruściel Piotr 479
Chruścik Stanisław 357
Chrzan Bronisław („Franciszek Bielec") 351––371
Chrzan Jan 497
Chrzanowski Bernard 158
Chrzanowski Bogdan 8, 12, 39, 96, 190, 195, 209, 260, 265, 300–304, 313
Chrzanowski Zygmunt 381
Chrząszcz Tadeusz 239, 253
Chrzczonowski Tymoteusz („Joachim") 523
„Chudy" zob. Ostafin Józef
„Chudy" (N.N.) 232
Chudy Józef 365
Chudzik Wanda 453
Chudziński Mieczysław 376
Chudzyńska 176
Chudzyński Marian 273
Churchill Winston 139, 238
Chwalibogowski Władysław 254
Chwaliński Piotr 299
Chwałkowski Antoni („Tęcza") 353
Chwastowska-Bystram Wanda 104
Chwieduk Bronisław („Cietrzew") 422
Chwist Bogumił („Bończewski") 121–122
Chyczewski Władysław („Orzeł") 291
Ciaś Jan (Jan Kawka, „Kula") 62, 94, 100–101
Cichecki Franciszek („Dąb") 408
„Cichocki" zob. Kontrym Bolesław
Cichocki Kazimierz („Kusza") 312
Cichocki Marian 359
Cichosz Paweł 379
Cichowski 400
„Cichy" zob. Ciemniewski Czesław
„Cichy" zob. Dobrzański
„Cichy" zob. Kowalik Stanisław
„Cichy" zob. Kozłowski Julian
„Cichy" zob. Listowski
„Cichy" zob. Nazimek Bolesław
„Cichy" zob. Węsławski Stanisław
„Cichy" zob. Żyśko Paweł
„Cichy" (N.N.) 291
Ciecek Mieczysław („Dąbrowski", „Mieczysław") 100
Ciechanowski Jan 80
Ciechanowski Jan M. 486–487
Ciechanowski Konrad 50
Ciechoński Zdzisław („Waldemar") 127
Ciecierski Jan („Beton II") 422
Ciećkiewicz 320
Ciećwierz Mieczysław 417
Ciejka Józef 370
Ciekot Szczepan 381
Ciemirowa Bronisława 447
Ciemniewski Czesław („Cichy") 379
Cieński Włodzimierz 47
Ciepielewski Jerzy 252
Cieplak Tadeusz („Nowak") 64, 78
Cieplewicz Mieczysław 18, 21
Ciepliński („Wiktor") 310
Ciepliński Łukasz 527
Cierniak Jędrzej („Wieśniak") 71
Ciernik Wiktor („Wiktor") 350
„Cierń" zob. Mirowski Stefan
Ciesielska Karola 319
Ciesielski Czesław 391

Ciesielski Stanisław 109, 145, 484
Ciesielski Wacław („Roman") 50, 300
„Cieśla" zob. Fedyna Eugeniusz
„Cieśla" (N.N.) 310
Cieśla Bronisław 370
Cieślakiewicz Jadwiga 187, 222, 238, 478
„Cieślar" (N.N.) 120
Cieśliczek Wacław („Śniatecki", „Świątecki") 157
Cieślik Franciszek 334
Cieślińska Stefania („Fryzjerka", „Róża", „Urszula") 227, 490
Cieśliński Hipolit („Czeski") 128, 332
„Cietrzew" zob. Chwieduk Bronisław
Cieżewicz Michalina 365
Cigiel Stefan („Sas") 476
Cikowski Franciszek 364
Cikowski Franciszek („Jastrzębiec") 15, 248, 274
Cimała Bogdan 325
Cimino Halina zob. Jagielska-Cimino Halina
Cink Jan 409
Ciołek Gerard (?) 271
Ciołkosz Adam 34–35, 52, 69
Ciołkoszowa Lidia 10
„Cios" zob. Wiercioch Jan
„Ciotka" zob. Kossak Zofia
„Cis" zob. Bieda Jan
„Cis" zob. Grycan Konstanty
„Cis" (N.N.) 328
„Cis I" (N.N.) 431
„Cis II" (N.N.) 432
Cisowski Władysław („Rychter") 386–388, 396, 493
„Ciszewski" zob. Czapski Witold
„Ciszewski" zob. Kozielewski Marian
Ciszewski Bernard 300
Ciszewski Jan 299
„Claus Jensen" zob. Sokólski Adam Ryszard
Csala („Lew") 439
Cudny Marian 129
„Cukier" zob. Majka Władysław
„Cukrowski" zob. Możejko Józef
Curzon George Nathaniel 487, 509, 510
Cużytek Adam („Roman", „Wicek") 88
Cwynar Jan („Jasiek") 367
Cybulski Antoni („Oliwa") 479
Cybulski Stanisław („Prawdzic", „Stanisławski") 192–193, 196, 198
„Cyfra" zob. Wojcieszyn
„Cygan" zob. Nowak Edmund
Cygan Bernard („Dąb") 362
Cygan Franciszek („Mały", „Stolarczyk") 408
Cygan Wiktor Krzysztof 19
Cyran Wojciech 381
Cyrankiewicz Józef („Adam", „Kaczkowski", „Kaczorowski") 26, 45–46, 111, 134, 337–338
Cyrklewicz Juliusz 50
Cysewski Alojzy 254
Cywiński Bohdan 265–266
„Cyza" zob. Beigert-Ceysinger Narcyza
Czabanowski Józef 447
Czachowska Maria 176
Czaczkes-Kucharski Leopold 453–454
„Czad" zob. Janc Anastazy
Czaiński 275
„Czajka" zob. Malinowski Robert
Czajkowski Józef („Gama", „Ur") 291
Czajkowski Władysław („Polański") 141, 189–192
Czapiewski Jan („Konrad") 106, 314–315
Czapla Paweł 333
Czaplicki Józef 529
Czaplińska Janina („Aleksandra", „Ola") 16, 170, 489
Czapliński Władysław 240
Czaporowski Julian („Wrona") 377
Czapska-Jordan Wanda 10
Czapski Jan 396
Czapski Kazimierz („Mieczysław Ryś") 392, 498
Czapski Witold („Ciszewski", „Kierzkowski", „Kieszkowski") 166, 265–268
Czardyban Józef 320
Czarkowski Jerzy 77
Czarnecka Stanisława („Czeremcha") 371
„Czarnecki" zob. Fox Władysław
„Czarnecki" zob. Piotrowski Dominik
Czarnecki 370
Czarnecki Michał („Komar") 357
Czarnecki Roman („Wierzba") 337
Czarniecki Franciszek („Dal") 357
Czarnik Leszek 29–30, 47
Czarnik Oskar Stanisław 29
Czarnocka-Tomaszewska Krystyna 230
Czarnocki Kazimierz („Kazik") 523
Czarnohorska Róża 422
Czarnowski Eugeniusz („Czernik") 113, 145, 510, 512, 514

„Czarny" zob. Baran Wiktor
„Czarny" zob. Barański Jan
„Czarny" zob. Borucki Henryk
„Czarny" zob. Dominiak Tadeusz
„Czarny" zob. Grębala
„Czarny" zob. Koc Aleksander
„Czarny" zob. Krasiński
„Czarny" zob. Król Bolesław
„Czarny" zob. Lewandowski Jan
„Czarny" zob. Łagowski Franciszek
„Czarny" zob. Mróz Władysław
„Czarny" zob. Płachciak Stanisław
„Czarny" zob. Pokryszko Marian
„Czarny" zob. Smerecki
„Czarny" zob. Stempniewski Stefan
„Czarny" (N.N.) 305
„Czarny" (N.N.) 309
„Czarny" (N.N.) 408
„Czarny" (N.N.) 411
„Czarny II" zob. Winiarz Michał
„Czarny Jaś" zob. Freisler Jan
„Czarny Władek" zob. Drzewiecki Władysław
„Czarnylas" (N.N.) 477, 480
Czarski Leon („Październierski") 391, 501
„Czart" zob. Markiewicz Krzysztof
„Czech" zob. Stępczyński Józef
Czechowicz Eugeniusz 263
„Czeczot" zob. Czeczot-Gawrak Zbigniew
Czeczot-Gawrak Zbigniew („Czeczot", „Nowina", „Wroński") 16, 153, 157–158, 161, 281, 492, 502
Czekaj Jan („Janosik") 362
Czekaj-Zwolińska Maria („Wanda") 525
Czekalski Antoni 236, 240
Czekalski Czesław 323
Czekałowski Mieczysław („Bartosz", „Wicek") 454
Czekanowski Jerzy („Godziemba", „Konstanty", „Wincenty") 193, 200, 209, 386
„Czeremcha" zob. Czarnecka Stanisława
„Czereśnia" zob. Leś Jan
„Czereśnia" (N.N.) 457
„Czerniakowski" zob. Ścibor Szymon
Czerniakowski Jan 21
Czernichowski Edward 324
Czerniewski Marian 21
„Czernik" zob. Czarnowski Eugeniusz
„Czernik" zob. Ordyk Stanisław
Czernik Jan 365
Czerniowski Zygmunt 77
Czerny 64
Czerny-Stefańscy 348
„Czerski" zob. Wójcik Władysław
„Czerski" (N.N.) 157–158
Czerwiakowski Julian („Jerzy Tarnowski") 397, 530
„Czerwiec" zob. Tarkowski Józef
„Czerwieński" zob. Balicki Jan
Czerwijowska Krystyna („Krysia") 474
Czerwin Walerian („Płot") 370
„Czerwiński" (N.N.) 149
Czerwiński Aleksander 87
Czerwiński Florian („Biały") 311
Czerwiński Paweł 79
Czerwiński Wincenty 401
„Czeski" zob. Cieśliński Hipolit
„Czesław" zob. Brewiński Czesław
„Czesław" zob. Chorążak Michał
„Czesław" zob. Dawidzki Czesław
„Czesław" zob. Witebski Czesław
„Czesław Karnowiecki" (N.N.) 389
„Czesław Łoś" (N.N.) 393
„Czesław Orzeł" (N.N.) 393
„Czesław Sosnowski" zob. Dobrowolski Adam
„Czesław Tomczyński" zob. Wójcik Władysław
„Czesławiak" (N.N.) 159
Częścik Łucja 15
Czmoch Czesław („Łukasik") 396
„Czołowski" zob. Głowiński Franciszek
Czop Edyta 28
Czoska Franciszek („Litwin") 311
Czternastek Wincenty 357
„Czternasty" zob. Gumowski Alfons
Czuba Paweł („Burza", „Lech") 378
Czubert Kazimierz („Złotko") 307
Czuperska-Śliwicka Anna 158
Czupryk Józef („Lech") 357
Czupryk Leonard („C.") 232, 346–347
Czuruk Stanisław („Bronisław 2", „Zygmunt 3") 16, 446, 454
„Czwartek" zob. Myśliński Tadeusz
Czyniowski Edmund 343
Czystowski Andrzej („Mały") 398, 530
Czyż Józef 129
Czyżewski Aleksander („Makowiecki") 223
Czyżewski Julian („Marian Orzechowicz", „Nowicki") 425, 434–435, 438, 442–444, 447, 454–455

Czyżewski Wiktor („Cap”) 89
Czyżowska Matylda („Magda”) 203
Czyżyk Kazimierz („Ziemowit”) 356

Ćwiertniak Marian 371
Ćwierz Jan 367
Ćwikiel Władysław („Zaremba”) 178, 206, 521
Ćwikowski Stanisław 364

Dacht Adolf („Kacko”) 301
„Dagmara” (N.N.) 159
„Dal” zob. Czarniecki Franciszek
„Damazy” zob. Jastrzębski Bronisław
Damięcki Dobiesław 330
„Dan” zob. Łucki Stanisław
Dandelski Zdzisław 304
Dangel Stanisław Roman („Junosza”, „Salisch”) 112, 137, 171, 195, 197
Danielewicz 189
Danielewski Jerzy 499
Danielski Jan („Lech”) 375, 383
Danielski Mieczysław 234
„Danka” zob. Eckert Urszula
„Danka Wojciechowska” (N.N.) 399
Dankowski Henryk 447
„Danusia” zob. Bieniawska Danuta
„Danuta” zob. Chamsowa Władysława Larysa
„Danuta” (N.N.) 104, 185
„Danuta” (N.N.) 170
„Danuta” (N.N.) 235
„Danuta Leliwa” (N.N.) 389
„Darek”, „Cześ” (N.N.) 417
Dargielowa Aleksandra 151
Darłak Stanisław 355
„Darski” (N.N.) 432
Daruk Wacław 378
Daszkiewicz Andrzej 356, 368
„Dawid” (N.N.) 430
Dawidowicz Stanisław („Stawicz”) 481
Dawidowicz Wanda 417
„Dawidowski” (N.N.) 411
Dawidzki Czesław („Czesław”) 300
„Dąb” zob. Anioł Piotr
„Dąb” zob. Blitek Piotr
„Dąb” zob. Cichecki Franciszek
„Dąb” zob. Cygan Bernard
„Dąb” zob. Dąbkowski Józef
„Dąb” zob. Duma Józef
„Dąb” zob. Hesiuk Jan
„Dąb” zob. Kocioł Jan
„Dąb” zob. Lewandowski Bernard
„Dąb” zob. Mars Stanisław
„Dąb” zob. Pacan Jan
„Dąb” zob. Pietryka Bronisław
„Dąb” zob. Struzik Bolesław
„Dąb” zob. Wieczorek Stefan
„Dąb” zob. Wydrych Augustyn
„Dąb” (N.N.) 306
„Dąb” (N.N.) 308
„Dąb” (N.N.) 312
„Dąb” (N.N.) 411
„Dąb II” zob. Dereń Jakub
„Dąb-Dąbkowski” (N.N.) 140
Dąb-Rękawek J. 237
„Dąbczak” zob. Łoboda Józef Władysław
„Dąbek” zob. Dudzik Zdzisław
„Dąbek” (N.N.) 411
Dąbek Józef („Lemiesz”) 370
Dąbek Szymon („Okularnik”) 369
Dąbkowski („Proch”) 311
Dąbkowski Józef („Dąb”, „Konar”) 335
„Dąbrowa” (N.N.) 437
Dąbrowa-Kostka Stanisław 7, 17, 127, 343, 360
Dąbrowicka-Wierzbicka Maria („Genowefa”, „Irena”) 16, 438, 440, 446, 448, 453, 454
Dąbrowska Grażyna 504
Dąbrowska Halina („Wanda Leśniewska”) 195, 375
Dąbrowska Maria 238
Dąbrowska Zofia 363
„Dąbrowski” zob. Bagiński Kazimierz
„Dąbrowski” zob. Barański Władysław
„Dąbrowski” zob. Ciecek Mieczysław
„Dąbrowski” zob. Kęcki Eugeniusz
„Dąbrowski” zob. Zawidzki Marian
„Dąbrowski” (N.N.) 237
Dąbrowski („Biegacz”) 302
Dąbrowski Adam Grzegorz 14
Dąbrowski Aleksander 381
Dąbrowski Antoni („Attar”, „Rafał”) 475
Dąbrowski Czesław („Podstolski”) 207
Dąbrowski Czesław („Skiba”) 379
Dąbrowski Feliks 499
Dąbrowski Jan 165
Dąbrowski Konstanty 519
Dąbrowski Mieczysław 60
Dąbrowski N. 369
Dąbrowski Stefan 281

Dąbrowski T. 453
Dąbrowski Wiesław 75
„Dąbski" (N.N.) 489
Dąmbska Aleksandra („Zuzanna") 427, 443
Dec Jan („Pazur", „Piotrowski") 506
„Decki" zob. Jeszka Lech
„Deczyński" zob. Grudziński Józef
„Dedal" zob. Wąsowicz Stanisław
Dederka Franciszek („Pieniążek") 495
Dedziński („Sokół") 310
Dedziński („Wesoły") 310
„Dekarz" (N.N.) 313
Dela Marian 362
Delingowski Jan 23
Demciuch Zofia („Grudniowa", „Stanisława") 150, 153–154, 159
Demel Franciszek („Heczka") 53
Demiańczuk-Jurkiewicz Jarosław („Ignacy") 444
Demidowicz-Demidecki Aleksander 53
Derengowski Jan (?) 180
Dereń Jakub („Dąb II") 370
„Derkacz" zob. Lenart Edward
Derlikowski Józef 401
„Derwisz" zob. Pankiewicz Antoni
„Dębicka" zob. Skorska Olga
„Dębicki" zob. Kwasiborski Józef
Dębicki 319
Dębicki Czesław („Jarema") 459
Dębicki Kazimierz Roman 68
„Dębiński" zob. Żebrowski Władysław
Dębosz 369
Dębowski („Żmija") 129
Dębowski Jan („Kłos") 336
„Dębski" zob. Kierczyk Stanisław
„Dębski" zob. Lech Kazimierz
„Dębski" zob. Schubert Henryk
Dębski Aleksander („Stachurski") 25, 27, 35, 41, 43, 45
Dębski Antoni („Lasocki") 409
Dębski Feliks 318
Dębski Mieczysław 22
Dękierowski Stefan 229
„Diabeł" zob. Rycelski Witold Jan
„Diana" zob. Chamsowa Władysława Larysa
Dinter Henryk 295
„Dionizy" zob. Chamsowa Władysława Larysa
Dippel Stefan 232
Dłubak Władysław 357
„Długi" zob. Borandowski
„Długi" zob. Żołna Józef
Długocki Stanisław („Stanisław") 338
Długosiewicz Walerian 59
„Długosz" zob. Jaworski Jan
„Długosz" zob. Stok Bronisław
„Długosz" (N.N.) 333
Dłużewska-Kańska Zofia 158–159, 180, 195, 252, 337
Dłużniewski Teodor („Wrzos") 408
Dłużniewski Walerian 409
Dmochowski Władysław 470
„Dobij" zob. Szostak Jan
„Dobosz" (N.N.) 429
Dobosz Stanisław 326
„Doboszyński" zob. Małecki Stefan
Dobraczyński Jan 240
Dobraniecki Stanisław („Andrzejczak") 401, 407
Dobrosielska 291
Dobroszycki Lucjan 8, 21
Dobrowolska Anna („Michalska") 352
Dobrowolska Maria 360
„Dobrowolski" zob. Wagner Wieńczysław
„Dobrowolski" (N.N.) 122
„Dobrowolski" (N.N.) 505
Dobrowolski („Zygmunt 1") 446
Dobrowolski Adam („Czesław Sosnowski") 387–388, 530
Dobrowolski Henryk 380
Dobrowolski Jerzy 46
Dobrowolski Stanisław („Staniewski", „Stanisław") 352
Dobrowolski Tadeusz 240
Dobrowolski Witold 477
Dobrowolski Zygmunt („Feliks", „Zygmunt") 46–47
Dobrski Stanisław 38
„Dobry" zob. Łoziński Jan
Dobrzański („Cichy") 353
Dobrzański Jerzy („Irwit", „Maciej") 30, 31, 48–49, 465–466, 469, 472–473, 484, 530
Dobrzycki („Florian") 290
Dobrzyński Stanisław 387
Dobrzyński Wacław („Ignacy Ruczajski") 387
„Dod" zob. Matuszczak Franciszek
Dohnal Marian („Przemski") 366
„Dokładny" zob. Michalewski Jerzy
„Doktor" zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał

„Doktor" zob. Mitzenmacher Józef
„Doktor" zob. Niezabitowski Czesław
„Doktor" zob. Walter Franciszek
„Doktor Bieske" zob. Chromecki Tadeusz
„Doktor Borkowski" zob. Szymański Jerzy Feliks
„Doktor Józek" zob. Wardas Józef
„Doktór" zob. Lipiński Wacław
Dolanowski Mikołaj (Jan Karwowski) 115, 255
„Dolina" zob. Włodarczyk Stanisław
Dolina Józef („Zych") 373, 383
„Doliwa" zob. Jaworczykowski Jerzy
„Doliwa" zob. Korzewnikjanc Leon
„Dolny" zob. Maćków Edward
„Dołęga" zob. Kauzik Stanisław
Dołęga-Modrzewski Stanisław zob. Kauzik Stanisław
Domagała Stefan („Jerzy") 308
Domagała Władysław („Promień") 335
Domaniewski Jerzy 273
Domańska Bogna („Bronisława") 151, 195
Domańska Regina 101, 154, 184, 268
Domańska-Rajkowska Zofia („Urszula") 178, 507, 521
Domański Jan („Bartnicki", „Roman", „Wilczyński") 61, 112, 168–169, 192–193
Domański Konstanty 409
Domański Zygmunt („Zaladzki"?) 186, 188
Domaszek Konstanty („Podkowa") 309
Domaszewicz Aleksander 47
Dominiak („Benhur") 305
Dominiak Tadeusz („Czarny") 207
„Dominik" zob. Jąkała Stefan
„Dominik" zob. Szrojt Eugeniusz
„Dominik" (N.N.) 127
Domoń Jan 364
Domosławski Bogdan („Bogdan", „Nałęcz") 14, 137, 177, 180–182, 511
„Don" zob. Stefaniak Dominik
Donigiewicz Jakub 381
Donimirski Zygmunt 526
Dorosiewicz Maria S. 83
„Dorosz" zob. Krawczyk Czesław
Doroszewski Jerzy 376
„Dorota" zob. Załęska Maria Aniela
„Dorożka" (N.N.) 348
Dowbór Romuald 59
„dr Jan" zob. Jaroszewski Zdzisław
„dr Jan" zob. Stępień Jan
„dr Janik" (N.N.) 241
„dr Juchn." (N.N.) 227
„Dr Kalski" zob. Bieńkowski Witold
„dr Kuba" (N.N.) 154
„dr Licki" (N.N.) 241
„Dr Łukasz" zob. Więckowski Kazimierz
„dr Morawski" zob. Pollak Michał
„dr Puławski" zob. Perkowski Piotr
„dr S" zob. Myśliński Tadeusz
„dr Stelągowski" zob. Myśliński Tadeusz
„Drabczyński" (N.N.) 129, 351
„Drabik" zob. Adamczyk Jan
„Drabina" zob. Dul Walenty
Dragertowa („Maryla") 390
Drapalski 499
Drapella Zbigniew („Wieloryb") 339
Dras Mieczysław („Żywy") 383
Dratwa Bolesław 133
Dratwa Franciszek 330
Draus Jan 355, 525
„Drąg" zob. Witaszek Jan
Drąg Adam 364
Drąg Józef 364
Drążkowski 64
„Dreszer" zob. Panas Adam
Dreszer Zygmunt 65
Drettler Stefania („Ewa") 426–427
„Drewnowski" (N.N.) 461–462
Drewnowski Jerzy 52
Drewnowski Kazimierz 36, 38, 115
Drobik Marian („Dzięcioł") 529
Drobner Bolesław 385
„Droga" zob. Błażejowski Józef
„Droga" zob. Rościszewski Lech
„Drogowski" zob. Regamey Konstanty
Drohojowski Jan 80
„Drop" zob. Migacz Jan
Drozdowski Henryk 22
Drozdowski Marian Marek 8, 21
Drozdowski Wiktor 74
Droździk Wojciech („Nowosielecki") 61
Drożdż Bolesław 101
Drożyński Ludwik 343
„Drucki" zob. Horski Jerzy
„Druh" zob. Kotarski Władysław
„Drwal" zob. Sokołowski Józef
Dryjski Stanisław („Struga", „Wtorek") 194, 205, 521
„Dryl" zob. Chłapowski Zygmunt

Drymmer Wiktor Tomir 20
Drzal Teresa 388
„Drzazga" zob. Brzuska Aleksander
„Drzazga" zob. Budyn Stanisław
„Drzazga" zob. Jabłoński Jan
„Drzazga" zob. Mirek Jan
Drzewiecki Władysław („Czarny Władek", „Ryś") 388, 395
„Drzymała" (N.N.) 437
„Drzyzga" zob. Grzegorczyk
Dubacki Leonard 69, 78
„Dubicki" zob. Wąsowicz Stanisław
Dubicki Tadeusz 13, 19, 53–54, 59, 64–68, 76, 85
Dubicz-Penther Karol 77
„Dubiecki" zob. Wąsowicz Stanisław
Dubik 449
Dubis Władysław 361
Dubrowin Tadeusz („Siwek") 398
„Duchnowski" zob. Leśniewski Andrzej
„Duchnowski" zob. Leśniewski Wiktor
Duda Antoni („Tytus") 357
Duda Jan zob. Nodzyński Jan
Duda Teodor 382
Duda-Zagórski Tadeusz 360
Dudek Antoni 506
Dudek Feliks 355
Dudek Szymon („Orlik", „Wrzos") 363
Dudek Wojciech („Głowacki", „Olsza") 354
Dudek Zdzisław 159
Dudkiewicz („Sreniawa") 128
Dudziak Jan („Sardos") 362
„Dudzieniec" zob. Krak Eustachy
Dudzik Zdzisław („Dąbek") 351
„Duk" zob. Brzeskwiński Feliks
„Duk" zob. Możejko Józef
Dukaczewska Zofia („Kazia", „Kizia") 103
Dukaczewski Roman („Rafał", „Roman") 101––103
Dukalski Mieczysław („Zapora") 303
Dukowicz Romuald („Pątnik") 298
Dul Walenty („Drabina") 363, 369
Dul Władysław („Marciński") 370
Dulas Leon („Noc") 126, 414, 418
„Dulemba" zob. Kraus Henryk
Dułyk Julian („Michał") 103, 511
Duma Józef („Dąb", „Zagłoba") 356
Duma Stanisław („Topola") 336
„Dumin" zob. Zimny Władysław
„Dunek" zob. Nowiński Czesław
„Dunin" (N.N.) 292
Dunin Helena („Halszka", „Wiśniewska", „Zielińska") 220
Dunin-Borkowski Jerzy 36
Dunin-Markiewicz Jerzy („Szary") 207
Dunin-Markiewicz Kazimierz („Staryk") 420
Dunin-Wąsowicz Janina 501
Dunin-Wąsowicz Krzysztof 401, 497
Dunin-Wąsowicz Tadeusz („1027") 395
Dura Teofil 371
Duraczyński Eugeniusz 8, 25–26, 31, 34, 37, 40, 43, 45, 49, 54–56, 92, 111–112, 114, 117, 139, 140, 250, 296, 332–336, 487, 514, 519
Dusberger Tadeusz („Topór") 363
Dusza Ludwik („Gałązka") 356
Dusza Wawrzyniec („Lipiński") 407
Duszczyk Zbigniew 447
Dutkiewicz 319
Dutkiewicz Bolesław („Metal") 307
Dworacki Sylwester 45
Dwornik Franciszek 355
Dworzaczek 361
Dyba Eugeniusz 299
Dybczyski Stefan 241
Dybowski Jan („Jawor") 43, 174, 265, 267
Dyczewski („Marcin") 420
Dydek Józef („Brzoza", „Stary") 354
Dyjak Zygmunt („Żywica") 408
Dylewski Antoni („Mur") 307
Dylik Alfreda („Fredka") 228, 323
Dylik Jadwiga („Jadzia") 228
Dylik Jan 189
Dylik Renata 323
Dymarski Mirosław 120, 191, 226
Dymek Zygmunt 30
Dynowska Wanda („Roszanówna") 54
„Dyplomata" zob. Ogrodziński Przemysław
Dyrda Antoni („Bór") 357
„Dyrektor" zob. Kruk-Strzelecki Tadeusz
„Dysk" zob. Klima Franciszek
Dzendzel Henryk 210, 214
„Dzewicki" zob. Kuśnierkiewicz Stanisław
„Dziadek" zob. Gabrylewicz Edmund
„Dziadek" zob. Gliński Jan
„Dziadek" zob. Kozioł Piotr
„Dziadek" zob. Lasocki Zygmunt
Dziarmaga-Działyński Zygmunt („Józef") 466, 469, 472

„Dzidka” (N.N.) 430
Dziduszko Karol 358
„Dzieciak” (N.N.) 437
Dzieduszycka 74
Dziedzic Leon („Orlicz”) 16, 362
Dziedzina Jan („Gadziszewski”) 311
„Dziekan Antoni” (N.N.) 158
Dziekan Tadeusz („Mielecki”) 166, 264
Dzieniszewski Paweł 421
Dziennik Franciszek („Okoń”) 310
„Dziergiel” zob. Mikita Piotr
Dzierzbicka Maria 238, 241
Dzierżykraj-Małachowski Stanisław („1721”) 280, 281
Dzierżyński Bolesław („Sławkowski”) 468
Dziewulski Aleksander („Rawicz”) 266, 274
Dziewulski Józef („Lechita”) 379
Dziewulski Stanisław 516
Dziewulski Stefan 22
Dziewulski Władysław 470
„Dzięcioł” zob. Drobik Marian
„Dzięcioł” zob. Zabrocki Jan
„Dzięcioł” (N.N.) 411
Dzięciołowski Mieczysław („Mietek”) 207
Dzięciołowski Włodzimierz 126
Dzięczkowski Andrzej 297
„Dzik” zob. Chmielewski Tadeusz
„Dzik” zob. Mitręga Jan
„Dzik” zob. Strzelecki
Dzikowski Edward 303
„Dzinek” zob. Kugels Władysław
Dzioba Józef („Hart”) 362
„Dziunia Czerwińska” zob. Olesińska Jadwiga
Dziura Zdzisław 335
Dziurkiewicz Władysław 357
„Dzwon” zob. Gliński Stanisław
Dzwonkowski Kazimierz 125

E. (N.N.) 507
Eckert Urszula („Danka”) 304
„Eda” zob. Malicki Edmund
„Eden” zob. Grzędzielski Władysław
„Educhowski” zob. Fietz Józef
„Edward” zob. Balicki Edward
„Edward Szymański” (N.N.) 393
„Edward Zieliński” (N.N.) 498
„Edyta” zob. Gąsiorowski Kazimierz
Ehrenkreutz Stefan 30, 466
Eichstaedt Józef („Mikrus”) 301
Eime Zbigniew („Ilski”) 397, 403, 530
„Ein” zob. Zientarski Jan
Eisbrenner E. 318
„Ej” (N.N.) 411
Ejsmond Kazimierz („Marian”) 501
Ejsmont Paweł 266
„Eka” zob. Ermich Karol
Eke-Dunikowski Antoni 122
„Ekiert” zob. Godleski Franciszek
Ekiert Bronisław („Brunicki”?) 524
„Ela” (N.N.) 186
„Elektrotechnik” (N.N.) 309
Ellert Wacław („Kowalski”) 211, 396
Elter Edmund 162
„Elza” zob. Strzelecka Lidia
„Elżbieta” zob. Kowalska Irena
„Elżbieta” (N.N.) 196
„Elżbieta” (N.N.) 436
„Emezet” zob. Hackiewicz Władysław
„Emil” zob. Furka Władysław
„Emilia” zob. Odrzywolska Janina
„Emilka” zob. Fox Irena
„Emilka” zob. Kwiatkowska Zuzanna
„Emka Krystyna” zob. Niedziałkowska Maria
Engiel Mieczysław 465
„Englert” zob. Ratajczak Józef
Englert Adam Wincenty 21
Englicht Władysław („Oraczewski”) 252–253
„Erazm” zob. Pospieszalski Karol
Erdman Jerzy („Jerzy”) 471
Erhardt Franciszek 23, 343
„Erik Larsen” zob. Thugutt Mieczysław
Ermich Karol („Eka”) 441
„Ernest” zob. Tymowski Janusz
Ernest Antoni („Ewertowski”) 309
Ernst Eugeniusz („Pawłowski”, „Piotrowski”) 400
„Erwin” zob. Brzozowski Stanisław
„Eryk” zob. Rowiński Stefan
Eska Stanisław 280
„Eskulap” zob. Otfinowski Stanisław
„Eskulap” zob. Starostka Tadeusz
„Espe” zob. Siudak Paweł
Esse Feliks Teodor („Nysa”) 129
Essen Andrzej 78
„Etom” zob. Tomaszewski Edward
„Eugeniusz” zob. Gitterman Eugeniusz
Eustachiewicz Seweryn („Sewer”) 192, 195, 198, 210

Eustachiewicz Tadeusz 241
Eustachiewicz Wanda („Wodzińska") 201, 203
„Eustachy Głowacki" zob. Grzędzielski Władysław
Evert Józef 24
„Ewa" zob. Aleksandrowicz Maria
„Ewa" zob. Drettler Stefania
„Ewa" zob. Jędo Helena
„Ewa" zob. Kolbusz-Trzcińska Eugenia
„Ewa" zob. Pachnowska-Wałkówska Hanna
„Ewa" zob. Podlewska-Grzelak Bronisława
„Ewa" zob. Raabe-Wąsowicz Janina
„Ewa" zob. Uziembło Aniela
„Ewa" zob. Wasiutyńska-Frankowska Maria
„Ewa" zob. Wierzyńska-Krusche Janina
„Ewa" (N.N.) 263
„Ewa" (N.N.) 499
„Ewa Ilnicka" zob. Łotarewicz Genowefa
„Ewa Nurkowska" zob. Szeliska Stanisława
Ewert-Krzemieniewski Witold 49, 107
„Ewertowski" zob. Ernest Antoni
Eysmont Alicja („Irena") 243

„F. Dworakowski" zob. Piotrowski Dominik
„Fabian" zob. Axel Harald
„Fabian" (N.N.) 128, 426
Fabierkiewicz Wacław 22
Fabijański Józef („Brzozowski") 402, 410, 497
Fabijański Stanisław („Stefan") 297
Fafiusowa-Twarowska Janina („Janina") 171––172, 177
Fajer Lucjan 500
„Falko" zob. Zych Władysław
Falkowska Hanna 187, 222, 238, 478
Falkowski Stefan 499
Fedorowicz Andrzej 428
Fedorowicz Zygmunt („Albin", „Józef", „Pani Maria") 186, 457–458, 465, 467, 472, 484, 530
Fedyna Eugeniusz („Cieśla", „Mróz") 364
Feiner Leon („Berezowski", „Lasocki", „Mikołaj") 150, 152
Felbur Stanisław („Rębkowski") 409
Felczak Jan Wacław („Lech", „Lech Kaptur", „Słowacki", „Wojkowski") 58–63, 522, 524, 526
Felczak Zygmunt („Bydgoski", „Jasiński") 135, 137, 303
Feldman Józef 501
„Felek" zob. Marszałek Edward
„Felicjan" (N.N.) 443
„Feliks" zob. Dobrowolski Zygmunt
„Feliks" zob. Zawadzki Feliks
„Feliks" (N.N.) 443
„Feliks" (N.N.) 457
„Feliks Bryła" (N.N.) 398
„Feliks Morski" zob. Całka Leon
„Feliks Poprad" (N.N.) 394
Feliksiak Stanisław 13
Feliksiak Elżbieta 470
„Felix" zob. Zawadzki Feliks
Fenske Ferdynand 499
„Ferdynand" (N.N.) 128, 426, 443
„Ferdynand" (N.N.) 455
Ferenc A. 353
Ferens Zwonimir („Zwonko") 492
Ferfet Franciszek („Lenkowski", „Śląski") 315
„Fez" (N.N.) 312
Fichna Adam 140
Fichrowski 159
„Fidelis" zob. Kiełbiński Mieczysław
Fiderer Jerzy 440, 453
Fiderer Maria 30
Fiedler Arkady 238
Fieldorf August Emil („Maj", „Nil") 54, 131
Fieldorf Maria 131
Fietowicz Edmund zob. Fietz Józef
Fietz Józef (Edmund Fietowicz, „Educhowski", „Kordian", „Piast") 38, 42, 52, 55, 58–62, 64, 68, 94, 98
Figiel Wojciech 320
Figna Józef 345
Figwer Bolesław 334
Fijałka Michał („Wieśniak") 8, 478
Fijałkowski A. 421
Fijałkowski Tadeusz 291
Fijoł Kazimierz 522
„Fil" zob. Bar Adam
Filar Alfons 365–366
Filemonowicz Kazimierz 395
„Filip" zob. Kaim Jan
„Filip" zob. Mara-Mëyer Jerzy
„Filip" zob. Walentowski Bolesław
„Filip" (N.N.) 443
„Filipczak" (N.N.) 154
Filipek Ferdynand 355
Filipek Wacław 408
Filipkiewicz Stefan 60

Filipkowski Stefan 330
Filipkowski Władysław („Janka") 453, 483
Filipkowski Włodzimierz 127, 266
Filipowicz 374
„Finil" (N.N.) 120
Firewicz Jan 238, 241
Firsch Józef („Rak") 307
Fischer Ludwig 486
Fiszer Stefan („Irwing") 327, 328, 515
Fitowa Alina 10, 26, 46, 52, 85, 105, 338, 341, 344, 423, 515
Flach 127
Flak-Wierzbicki Augustyn („Schaffhausen", „Wrzos", „Zdzisław") 446, 453–454
Fleszar Stefan („Stefan"?) 495
Fleszyński Kazimierz 276
„Flis" zob. Gadzała Franciszek
Flisiak Jan 380
Flisowski Zdobysław 260
„Flon" (N.N.) 499
„Flora" (N.N.) 226
„Florek" zob. Bagiński Kazimierz
„Florek" zob. Biniaś Teodor
„Florek" zob. Kalinowski
„Florek" zob. Winiarski Edward
„Florian" zob. Dobrzycki
„Florian" zob. Higersberger Stefan
„Florian" zob. Lamers Jan
„Florian" zob. Zaremba Zygmunt
„Florian" (N.N.) 430
„Florian" (N.N.) 443
Florków Michał 65
Foerster 494
„Fogel" zob. Skorobohaty-Jakubowski Jan
Foks Irena zob. Fox Irena
Foks Władysław zob. Fox Władysław
Folta Franciszek 357
„Fonsio" zob. Zając Alfons
Fornal Józef („Pszczelarz") 379
Forycki Edward („Mars") 301, 306
Foryś Kazimierz 371
Fox (Foks) Irena („Emilka") 102
Fox (Foks) Władysław („Alfred", „Czarnecki", „Murzyn") 102
„Franciszek" zob. Boczar Paweł
„Franciszek" zob. Stemler Franciszek
„Franciszek" (N.N.) 359
„Franciszek" (N.N.) 390
„Franciszek" (N.N.) 430
„Franciszek" (N.N.) 443
„Franciszek Bielec" zob. Chrzan Bronisław
„Franciszek Górnicki" zob. Gluziński Kazimierz
„Franciszek Gutowski" (N.N.) 390
„Franciszka" zob. Lasowy Stefania
„Franek" zob. Białas Franciszek
„Franek" zob. Jedliński Aleksander
„Franek" zob. Kaplita Franciszek
„Franek" zob. Pyzik Zdzisław
„Franek" zob. Roskosz Stanisław
„Franek" (N.N.) 429
Frank Hans 444
Frank-Wiszniewski Olgierd („Olgierd") 207
„Frankowski" zob. Migdał Jan
Frankowski Feliks 75
Fras Zbigniew 156
Frassati-Gawrońska Luciana 44–45, 57, 73
Frazik Wojciech 13, 58–59, 63, 77, 80–81, 96, 98, 522, 524
Frącek Paweł („Żelazny") 379
Frączak Maria 359
Frączak Władysław („Zbigniew") 422
Frączysty Stanisław („Staszek") 58, 60
„Fred" zob. Trzciński Tadeusz
„Fred" (N.N.) 220
„Fredek" zob. Zaręba Alfred
„Fredka" zob. Dylik Alfreda
Fredro Tomasz 109
Fredyk Stefan 303
Freilich Daniel 80
Freisler Jan („Czarny Jaś", „Ksawery", „Sądecki") 58–60, 62–63, 84
Frelek Klemens 22
Freliga Michał 409
Friedlówna M. 180
Friedrich Juliusz 51
Friszke Andrzej 8–9, 25–26, 28–29, 31, 34, 334, 525–526
Froelich Robert („A. Góral") 501
Froelich Stanisław 38
Fröhlich Edward („Wesołowski") 24
Fronczak Jerzy 347
„Frusik" (N.N.) 477, 480
Fryc Stanisław 358
Fryca Sylwester („Jezierski") 312
„Fryderyk" (N.N.) 443
Frydrychowicz Seweryn („Wino") 307
Fryling Jan 66
„Fryt" (N.N.) 354

Fryz Ewa 83
„Fryzjerka" zob. Cieślińska Stefania
„Fugas" (N.N.) 441
„Ful" zob. Kuligowski Kazimierz
Fulman Marian Leon 163
„Funio" zob. Waciórski Stefan
Furka Władysław („Emil") 524
Furman Tadeusz („Baron") 351
Furmaniak Józef („Gwiaździński") 309

„G" (N.N.) 280
„G. 2" (N.N.) 175
„G. 3" (N.N.) 175, 507
G. Stanisław 224
Gabała Maciej („Marek") 409
Gabała Stanisław („Kruk") 127
„Gabriel" zob. Ostrowski Adam
„Gabrych" (N.N.) 220
Gabryel Maria 357
Gabrylewicz Edmund („Dziadek") 308
„Gabryś" (N.N.) 203
„Gabryś" (N.N.) 455, 457
Gabryś („Wyżeł") 309
Gac Józef („Trop II") 301
„Gacek" zob. Westwalewicz Stanisław
„Gacki" (N.N.) 369
Gacki Stanisław 528
Gacki Władysław 236
Gadomska Janina („Wanda") 243
Gadomski Feliks 83
Gadomski Jan 278
Gadomski Marek 16
Gadzała Franciszek („Flis") 105
„Gadziszewski" zob. Dziedzina Jan
Gaj Józef 363
Gajda Franciszek 365
Gajda Władysław („Podleżała") 408
Gajewicz Bohdan 75–76, 527
Gajewski Mieczysław 333
Gajewski Mieczysław („Mieczyk") 336
Gajewski Piotr („Piotr") 138, 151
Gajewski Stanisław 293
Gajewski Tadeusz 383
Gajewski Wacław 469, 472
Gajkowicz Aleksander 266, 272
Gajny 253
Gajowniczek Zuzanna 10
Gajsler Józef („Bercza", „Grabowski") 410
Galas Piotr 353
Galczewski B. 129
Galica Władysław („Bródka", „Poręba") 116
Galinat Edmund 24–25, 52, 200
Galiński Adam („Adam", „Pan P.") 48, 465–466, 469, 470, 472, 530
Gallas Henryk 16, 520
Gallas Leon („Noel", „Szpak") 341–343
„Gałązka" zob. Dusza Ludwik
Gałecki Włodzimierz 337, 351
„Gałęzowski" (N.N.) 411
Gałka Władysław („Wiktor", „Woźniak") 525, 527
„Gama" zob. Czajkowski Józef
„Ganek" zob. Kufel Ignacy
Ganiszewski 370
Gano Stanisław 83
Ganszyniec Ryszard 28
„Gapcio" zob. Hućko-Kaleta Stefania
Gapski Paweł 318
Garboś 370
„Garda" zob. Rubel Ludwik
„Gardański" zob. Grott Witold
Gardzielewski Zygmunt („Celestyn") 307
Garke Bogumił („Akarki") 308
Garlicki Andrzej 192
Garliński Józef 9, 87, 267
Garliński Tadeusz („Spitfire", „Stanisław") 101, 103
Garncarczyk Stanisław 334
Garncarczyk Wilhelm 333
Garztecki Juliusz („Wilczur") 392
Gasiński Jan („Szczery") 362
Gasztowt Seweryn 414, 419
Gawacki Henryk 359
Gaweł Antoni 240
Gawęda Stanisław („Kowalski") 348, 352, 360
Gawlik Maksymilian 355
Gawlik Stanisław („Kejoz") 335
Gawlikowski Adam 81
Gawor Henryk 371
Gawron Jan 367
Gawroński Andrzej 73
Gawroński Jan 44
Gawroński Józef 371
Gawroński Lucjan („Jan Zawoja") 392, 498
Gawrych Józef 77
Gawrych Józef Alojzy („Laudański", „Witold") 453
Gawryszczak Piotr 384

Gawski Wacław 332
„Gazda" zob. Szkodziński Jan
„Gazda" zob. Szulc Edward
Gądzikiewicz Witold 239
Gąsienica Franciszek 59
Gąsior Tomasz („Odys") 355
Gąsiorek Stanisław 355
Gąsiorek Zygmunt („Niedźwiedź") 311
Gąsiorowska Wanda 280
Gąsiorowski Andrzej 8, 12, 190, 195, 260, 265, 302–303
Gąsiorowski Antoni („Roch") 480
Gąsiorowski Kazimierz („Edyta", „Michał", „Ślepowron") 123, 202, 209, 386
Gąsiorowski S. („N") 26, 337
Gąsiorowski Teodor 13, 23, 338, 351
Gąsowski Adolf („Sęp") 413
Gątkiewicz Franciszek („Irena") 306–307
Gdula Stanisław („Żelazny") 357
Gebethner Jan 22, 24
Geiger Wacław 346
„gen. Longinus" zob. Orzechowski Witold
„Genek" zob. Kochański Leon
„Genia" zob. Kostrzewianka-Bałuk Barbara
„Genowefa" zob. Dąbrowicka-Wierzbicka Maria
„Genowefa" zob. Quandt-Świtkowska Lena
„Georg Korczyński" (N.N.) 397
Gerlach Jan 447
Gerstman Zygmunt 447
Gesing Franciszek („Biały") 366
Getter Marek 8, 21, 389–391, 393, 394, 401, 493
Getter Stanisław („Stefan Barski") 397
Geyer Stefan („Wiktor") 207
Gębarski Bohdan („Belina") 165
Giecewicz Kazimierz („Mat") 336
Giedroyc Jerzy 67
Giełżyński Witold („Żarski") 222, 223, 479
Giełżyński Wojciech 235
„Gienek" zob. Kochański Leon
Gieras Witold („Niuśka") 351
Gierdziejewski Kazimierz 272
Gierszewski Stanisław 14
Giertych Jędrzej 524
„Gieryłło" zob. Bartniczek Kazimierz
Gieysztor Aleksander („Sergiusz") 523
Gieysztor Marian („Krajewski", „Niemyski") 246–247
Gieysztor Stanisław 22, 44
Gieysztor Władysław („Hoffman") 54
„Gil" zob. Bezeg Henryk
„Gil" (N.N.) 306
Gil Wacław 383
Gilas Janusz 189
Gilewicz Wacław („Gurtler", „Walter") 69
„Ginter" zob. Gitterman Eugeniusz
Gitterman Eugeniusz (Gustaw Jurkowski, „Eugeniusz", „Ginter", „Hübner") 195, 198, 201, 204–205, 209, 342, 386, 500
„Gizd" zob. Ryszka Józef
Giżejewska Małgorzata 31, 423
Giżycki Aleksander 189
Glama Władysław („Władkiewicz") 311
„Glański" (N.N.) 146, 282
Glas 266
Glaser Stefan 81
Glass Andrzej 125
Glass Henryk 140, 202, 529
Gleb-Koszańska Maria 52
Glemma Tadeusz 240
Glensk Teodor 320
Gleszczak 294
„Glińscy" (N.N.) 159
Glińska Zofia 499
„Gliński" zob. Lisiewicz Kazimierz
Gliński Jan („Dziadek") 471
Gliński Jan Bohdan 13
Gliński Stanisław („Dzwon") 369
„Gliwa" (N.N.) 428
Gliwa Paweł 22
„Gliwicki" zob. Sikora Ignacy
„Globus" zob. Herman Władysław
„Globus" (N.N.) 432
Gluck Leopold 11, 49, 120, 122, 189, 192, 252, 275
Gluziński Kazimierz („Franciszek Górnicki") 38–39
Gluziński Tadeusz 52
Gładysz Michał 401
Gładzik Antoni 333
Głażewski 424
Głębicki Kazimierz 125
Głodek Kazimierz („Kącki") 408
„Głośny" zob. Tomaszewski Władysław
„Głowacki" zob. Dudek Wojciech
„Głowacki" zob. Zadróżny Czesław
Głowacki Albin 109
Głowacki Ludwik 18, 22–23, 124

Głowacki Tadeusz („Kaczorowski”) 175
Głowacki Teofil 138, 180
Głowacki Włodzimierz („Paweł”) 218, 236
Głowacki-Prus Borys („Borys Grabowski”, „Lamb”) 524
„Głowacz” zob. Mazur Bartłomiej
Głowiński Franciszek („Czołowski”, „Tadeusz Bronicz”) 222, 225
„Głóg” zob. Kwieciński Wincenty
Główka Piotr 370
„Głuszec” zob. Łuczkowski Franciszek
„Głuszyna” zob. Brzozowski Roman
Głut Marian („Buk”, „Roch”) 26, 337, 341–342
Gmitruk Janusz 9, 11, 38, 40–42, 58, 88, 98, 127, 212, 327, 329, 332, 367, 374, 379, 382
Gmurowski Witold (?) 317
Gnat-Wieteska Zbigniew 408
„Gnatowski” zob. Załęski Zygmunt
Gniewiński („Kmita”) 129
„Gniewisz” zob. Grzebalski Stefan
Gniewkowski Józef („Orsza”) 378
„Gniewosz” zob. Zürn Edward
„Gniewosz” (N.N.) 154
Gniewosz Karol 278
„Gniewski” zob. Owsiński Ludwik
Gnoiński Dominik 356
Gocłowska-Zawadzka Ewa („Hanka”) 233
Godleski Franciszek („Ekiert”) 493
Godlewska Wanda („Wir”) 409
Godlewski („Gozdawa”) 421
Godlewski Zygmunt („Leszek”) 266
„Godziemba” zob. Czekanowski Jerzy
„Godziemba” zob. Sosnkowski Kazimierz
Gogolin Rajmund („Niemirisz”) 307
Gojawiczyńska Bożena 59
Gokieli Ryszard („Ryszard”) 42–43, 119, 124, 285
„Gol” zob. Gustaffsson Gäste
„Gola” zob. Wolny Franciszek
Golachowski Stanisław („Staś”) 230
Golachowski Stefan 39
Golacki 370
Golańska Romana („Natalia”) 209, 386
Golański Michał („Mig”) 209, 386
Golec Piotr („Zawieja”) 379
Golec Wojciech 364
Golendzinowski Zbigniew 80
Golka Bartłomiej 479
Golka Mieczysław 328
Golla Erich 68
Golus Władysław 318
Gołata Klemens („Goły I”) 313
Gołąb Franciszek („Parasol”) 357
Gołąb Jan („Józef”) 380
„Gołąbek” zob. Piotrowski Stanisław
Gołdyna Jan 274
„Gołębiowski” zob. Marczak Bolesław
„Gołębiowski” zob. Włosek Piotr
Gołębiowski Czesław 423
Gołębiowski Jerzy („Butelka”) 334
Gołębiowski Walenty 379
Gołońska Irena („Irena”) 467
„Goły I” zob. Gołata Klemens
Gomolec Ludwik 317
Gomułka Wiesław 518
Gondek Leszek 11, 58, 70, 249, 400, 406
Gontarczyk Piotr 209
Gontarz Jan 364
Gor Jan zob. Osmańczyk Edmund Jan
Goraj 319
Goral Władysław 163
Gorazdowski Henryk 250
Gorączko Stanisław 364
„Gorczyca” zob. Marszewski Włodzimierz
Gorczycka Joanna zob. Khuen-Krieg Nelly
Gordon Franciszek („Jur”) 306
Gorecki Wiesław 348
Gorgas Anna („Maria Podłogowska”) 392, 498
Gorge Einar 71
Goryński („Osa”) 303
Gorywoda Anzelm 228
Gosik 194
„Gospodarz” zob. Jamrozik Piotr
„Gospodarz” zob. Jastrzębski Henryk
„Gospodarz” (N.N.) 431
Gostomski Witold („Hubert”) 193
„Goszczyńscy” (N.N.) 159
Goś Stanisław 382
Gościcki Jerzy 44–45
Gościmska Alicja 156
Gotard Zygmunt („Arski”) 154
Gotowiec Marian („Szczur”) 410
Gottesman Szymon („Józef Bogucki”) 151
Gottowt Zygmunt 122
„Gozdawa” zob. Godlewski
„Gozdawa” (N.N.) 411
„Gozdawa” (N.N.) 501
Gozdawa-Gołębiowski Jan 7, 126, 289, 299, 382, 406, 408, 410–411, 421

Gozdawa-Reutt Adolf 121
Gójski Józef (Józef Szymoński, „Borowik") 53, 87, 97–98
„Góra" zob. Niegal
„Góra" (N.N.) 358
Góra („Antoni Dół") 383
Góra Władysław 54
Górak J. 92
Górak S. 92
„Góral" zob. Gucwa Klemens Konstanty
„Góral" zob. Krok Jan
„Góral" zob. Sikora Franciszek
„Góral" zob. Wąsowicz Wacław
Góral Arkadiusz 385
„Góralczyk" zob. Białas Franciszek
Góralczyk Mieczysław zob. Bay Jerzy
Górecka Halina zob. Barańska-Górecka Halina
„Górecki" zob. Buzuń Henryk
Górecki 347
Górecki Leonard („Gwiazdor") 497
„Górka" zob. Tynelski Stanisław
Górka Olgierd 70
Górka Roman zob. Grott Witold
Górliński Jan („Jałowiec", „Korzeń", „Rózga") 361
Górnicki („Sokół") 497
„Górnik" zob. Lubowicki Edward
„Górnik" zob. Matysek Edward
„Górnik" zob. Sadowski Józef
Górny Karol 379
„Górski" zob. Bryja Wincenty
„Górski" zob. Niemiec Marian
„Górski" zob. Ratajski Cyryl
„Górski" zob. Sikora Franciszek
Górski 319
Górski 324
Górski Franciszek 240
Górski Grzegorz 9, 11, 12, 24, 34, 43, 50, 116, 119, 120, 123, 125, 146–147, 167–168, 190, 192, 194, 208, 242, 252, 264, 291–292, 300–303, 313, 385–386, 399, 401–403, 435, 447, 455, 495
Górski Jan 53
Górski Konrad 30
Górski Wacław („Żmuda") 364, 370
Górski Władysław („Gruda") 408
Górski Wojciech („Biały") 76
Górski Zygmunt („Mąka") 309
Górszczyk Michał Jerzy („Poleszczuk") 65–66, 78
„Grab" zob. Hardejewski Tomasz
„Grab" zob. Makowski Antoni
„Grab" zob. Sendecki Michał
„Grab" zob. Stępień Jan
„Grab" zob. Wójcik Ludwik
„Graba" zob. Marszewski Włodzimierz
Grabecki Teodor („Klin", „Leopold", „Poręba", „Sęk", „Sokół") 289–291
„Grabiński" zob. Karolewski Antoni
„Grabowiecki" zob. Pawłowski Stefan
„Grabowski" zob. Gajsler Józef
Grabowski 498
Grabowski Adam („Alan") 224
Grabowski Antoni („Wisła") 370
Grabowski Józef 357
Grabowski M. 318
Grabowski Tadeusz 279, 284, 325
Grabowski Waldemar 9, 11–13, 27, 46, 48, 56, 85, 87, 90, 104, 110–112, 126–127, 138, 142, 146–147, 150, 180, 193–194, 196, 205–206, 209–213, 216, 231, 235–236, 250, 260, 265, 273, 288, 292, 294, 299, 302–303, 314, 316, 320, 329, 330, 337–338, 340, 344, 348–350, 365, 368, 372–373, 375, 384, 394, 401, 403, 416, 424, 436–438, 440, 444, 448, 451, 462, 465, 468, 475, 477, 484, 502, 507, 512
Grabski Andrzej 297
Grabski Stanisław 456, 509
Grabski Witold 490–491
„Gracjan" zob. Kozłowski Konrad
Grad Władysław („Śmiały") 333
„Grafińczyk" zob. Tarło Roman
„Grah" (N.N.) 125
„Grajewski" zob. Przybyszewski Józef
Grajkowska-Bryjowa Maria („Marychna") 248, 284
Gralak Bronisław 10, 239–240
Gralewski Wacław („Szymon") 374
Graliński Zygmunt 65
„Granat" zob. Jagiełło Stanisław
„Granica" zob. Opiela Stanisław
„Granica" (N.N.) 306
Granit Robert zob. Mitzenmacher Józef
Granoszewski Tomasz („Synek") 207
„Grapa" zob. Janik Czesław
Grazda Józef 370

„Grażyna" zob. Poniatowska Barbara
„Grażyna" zob. Raczyńska Maria
„Grażyna" zob. Zintel Janina
„Grażyna" (N.N.) 159
„Grażyna Barska" (N.N.) 388
Grece-Dąbrowska Claire 240
Greczanik Edmund („Ryś") 466
Greger Józef („Hulecki") 128, 349
Greger Wilhelm 50
Gregorowicz Czesław 380
Greś Edward („Warta") 422
Grębala („Czarny") 336
Grobelny Julian („Trojan") 150
Groblewski Zdzisław 23
„Groch" zob. Grochowski Władysław
Grochal Andrzej („Młot") 368
Grochal Julian („Kamień") 354
Grochal Karol („Kamień") 355
Grocholski Adam Remigiusz („Brochwicz", „Waligóra") 20, 198–199
Grochowska Anna 422
Grochowski Aleksander 422
Grochowski Władysław („Groch") 308
Grodek Andrzej 181, 189
Grodzicka Halina („Halina") 203
„Grodzicki" zob. Schram Jan
Grodzicki Feliks („Gryf") 61
Grodziski Stanisław 360
„Grom" zob. Kubiszek Karol
„Grom" zob. Płoński Józef
„Grom" (N.N.) 313
„Grom" (N.N.) 441
„Gromada" zob. Nowak Tadeusz
„Gromczyński" zob. Mierniczek Stanisław
„Gromski" zob. Wardejn-Zagórski Tadeusz
Grönberg Reinhold („Ingemar") 71
Gronczak Józef („Kruk") 379
„Gronek Cinzano" (N.N.) 391
Grosser Otto 127, 267
Grossman Andrzej („Żabiński") 409
Grossy Jan 357
Grosz Jan („Jeleń II") 307
Groszkowski Janusz 124
„Grot" zob. Guttry Władysław
„Grot" zob. Kusyk Franciszek
„Grot" zob. Małysa Józef
Grota Leon („Wilczek") 311
Grotowska Maria („Amazonka") 526
„Grotowski" (N.N.) 404
Grott Aleksander 108
Grott Bogumił 146
Grott Józef Wacław 499
Grott Witold (Roman Górka, „Andrzejewski", „Gardański") 49, 106, 108, 137, 171, 188, 197, 260
„Groźny" zob. Berger Antoni
„Groźny" zob. Sowiński Michał
„Gród" zob. Łyczywek Roman
„Gród" zob. Międziło Michał
„Grójecki" (N.N.) 411
Gruberska Marta („Bogna") 487
„Gruby" zob. Kawula Tadeusz
„Gruby" (N.N.) 128
„Gruby" (N.N.) 310
Gruca Adam („Adam") 48
„Gruda" zob. Górski Władysław
„Gruda" zob. Gul Józef
„Gruda" zob. Turek Marian
„Grudniowa" zob. Demciuch Zofia
„Grudzień" zob. Maj Wacław
„Grudzień" zob. Syga Teofil
Grudzień Stefan („Kula") 336
Grudzieński Bolesław 188
Grudzińska Nina („Stefanowa") 51
Grudziński Edmund 385
Grudziński Józef („Deczyński", „Kwiatkowski", „Makarewicz", „Walenty") 35, 133, 136–137, 140–143, 145, 152, 226
Gruetzmacher Zygmunt Włodzimierz („Bończyc") 266
Gruss Józef („Stanisław") 301
Gruszczyński Włodzimierz 336
„Gruszecki" zob. Warowny Bronisław
„Gruszka" (N.N.) 432
Gruszkowska Danuta („Barbara") 228, 323
Gruziel Wojciech 299
Grycan Konstanty („Cis") 334
Grychowski Stanisław 261
Gryciuk Franciszek 285
„Grycki" zob. Wierzbowski Antoni
Grycz Józef 180, 238
Gryczka Alfons („Zawadzki") 301
„Gryf" zob. Grodzicki Feliks
„Gryf" zob. Jastrzębski Henryk
„Gryf" zob. Kwiatkowski Stefan
„Gryf" zob. Niklewicz Ryszard
„Gryf" zob. Zieliński Jan
„Gryf" (N.N.) 308

Grygiel Jan 382
Grygorcewicz Mieczysław 413
Gryłka Tadeusz 320, 324
Grynberg Michał 289
Grynkiewicz Stanisław 468, 471
Grzankowski Władysław („Prus") 500
Grządzielski Zbigniew 298, 333
Grzebalski Stefan („Gniewisz") 128
Grzech Jan („Zefir") 362
Grzechnik Arkadiusz („Smutny") 100
Grzeczyński Stefan 299
Grzegorczyk („Drzyzga") 380
Grzegorczyk Marian („Jan Marg", „Marczyk", „Skierka") 222–223
„Grzegorz" zob. Oster Stanisław
„Grzegorz" zob. Pełczyński Tadeusz
„Grzegorz" zob. Szwed Julian
„Grzegorz" zob. Taczkowski Bernard
„Grzegorz" zob. Zaborowski Stanisław
„Grzegorz" (N.N.) 267
„Grzegorz" (N.N.) 333
„Grzegorz Byliński" (N.N.) 398
Grzegorzak Leon 526
Grzegorzek Franciszek („Bolesław") 100
Grzegorzewska Maria 238
Grzelak Bronisława zob. Podlewska-Grzelak Bronisława
Grzesik 424
„Grzesiński" zob. Szczepański Jan
Grzędzielska Maria 16, 436
Grzędzielski Władysław („Bożyk", „Eden", „Eustachy Głowacki", „Iden") 48, 436–437, 442, 444, 453–454
„Grzmociński" zob. Bagiński Mieczysław
„Grzmot" zob. Gumowski Józef
„Grzyb" zob. Niziołek Wilhelm
„Grzyb" zob. Wilczyński Henryk
„Grzybek" (N.N.) 319
Grzybek Franciszek 357
Grzybowska Krystyna 346
Grzybowska-Grabowska Wanda („Kotwica", „Kotwicz") 178–179, 521
Grzybowski Eugeniusz („Kawaler") 397
Grzybowski Faustyn 484
Grzybowski Franciszek 254
Grzybowski Jan 74
Grzybowski Stanisław 410
Grzybowski Włodzimierz 499
„Grzymała" zob. Przybyszewski Józef
„Grzymała" zob. Zaborowski Jan
„Grzymała" (N.N.) 122
Grzymała-Grzybowski Włodzimierz („Poraj") 499
Grzymałowski Jerzy 261
Grzyś Andrzej („Maks", „Reduta") 367
Grzywacz Andrzej 20, 47
Grzywacz-Świtalski Łukasz 358, 361
Guc Helena („Helena") 102
Gucwa Klemens Konstanty („Góral") 58–60
Gucwa Stanisław („Socha") 331, 336
Gul Józef („Gruda") 336
Gul Józef („Jodła") 331, 334
Gulewicz Piotr („Witalis") 466, 469
Guluk Helena 75
Gumiński Jan 276
Gumowski Alfons („Czternasty") 306
Gumowski Józef („Grzmot", „Ziutek") 400, 500
Gunia Franciszek 356, 358
„Gunnar" zob. Haegberg Sigfrid
Gunter Mieczysław 278
Güntner Rudolf 350
Guranowski Józef 189
Gurewicz Bernard 70
Gurgul Kazimierz 60
Gurowicz Józef 357
„Gurtler" zob. Gilewicz Wacław
Guspa Roman 292
Gustaffsson Gäste („Lejkin", „Gol") 71
„Gustaw" zob. Kontrym Władysław
„Gustaw" zob. Potworowski Gustaw
„Gut" zob. Kraszewski Henryk
„Gutenberg" (N.N.) 313
„Gutkowski" (N.N.) 191
Gutowski („Pepliński") 311
Gutsche Józef 305
Guttry Władysław („Grot", „Jan Kwaśniewski") 68
Guzek Stanisław („Węglarz") 365
„Guzik" zob. Renk Zygmunt
Guzik Stanisław („Rolnik") 305
„Gwiazdor" zob. Górecki Leonard
„Gwiaździński" zob. Furmaniak Józef
„Gwizdała" zob. Schimmelpfenig Zygmunt
Gwizdała Jan 367
Gwizdek Zenon („Kowal") 156
Gwozdek Zdzisław 7, 413, 415–417, 420, 423
Gwóźdź Paweł 408

„H. 1” (N.N.) 175, 507
„H. 2” (N.N.) 175
„H.K.” zob. Karasiówna Janina
„Habdank” zob. Brzeskwiński Feliks
Haber Bolesław („Mateusz”) 475–476, 478
Haber Jadwiga („Basia”) 476
Haber Stanisław („Herkules”) 305
Haciewicz Janisław 129
Haciewicz Marian 374
Hackiewicz Władysław (Władysław Zalewski, „Emezet”, „MSZ”) 198–200
Hadław Józef („Zając”) 362
Hadrych Stanisław („Nagel”) 307
Haduch Władysław („Jedliński”, „Michał”) 368
Haegberg Sigfrid („Gunnar”) 71
Häggberg Sigge 71
„Hajak” (N.N.) 391
Hajduk Anna 368
Hajduk Józef 365
Hajdukiewicz (Haydukiewicz) Józef („Limanowski”, „Ostachowski”, „Profesor”) 144, 338, 515
Hajdukiewicz Lech („Leszek”) 524
Hajdukiewicz Stefan 60
Hajdukiewicz Władysław 470, 472
„Halban” zob. Stachowicz Józef
„Halban” (N.N.) 432
Halban Leon 47
„Halicki” zob. Stankiewicz
„Halicki” zob. Winkler Wojciech
„Halin” (N.N.) 66
„Halina” zob. Barańska-Górecka Halina
„Halina” zob. Batog Halina
„Halina” zob. Bojarska Halina
„Halina” zob. Grodzicka Halina
„Halina” zob. Jakimowicz Hanna
„Halina” zob. Kann Maria
„Halina” zob. Kożuchowska Halina
„Halina” zob. Oretti Barbara
„Halina” zob. Prószyńska Halina
„Halina” zob. Wilczyński Tadeusz
„Halina” (N.N.) 154
„Halina” (N.N.) 205
„Halina” (N.N.) 233
„Halina” (N.N.) 389
Haller Józef 27, 79
„Halny” zob. Bembenek Michał
„Halski” zob. Bryja Wincenty
„Halszka” zob. Dunin Helena
„Halszka” zob. Kowalkowski Jan
„Halszka” zob. Modlibowska Wanda
„Halszka” zob. Zienowiczówna Janina
Haluch Franciszek 51, 78
Hałaciński 501
Hałka Andrzej („Zrąb”) 382
Hałka Wojciech 370
Hałoń Edward 10
Hamer 157
„Han” zob. Raciecki
Handelsman Marceli 232
Hanebach Antoni („Antoni Gruby”) 501
„Hania” zob. Szczepańska Anna
„Hanka” zob. Gocłowska-Zawadzka Ewa
„Hanka” zob. Stankiewicz-Uchman Felicja
„Hanka” zob. Świeżawska Anna
„Hanka” zob. Wiśniewska Irena
„Hanka” (N.N.) 126
„Hanka” (N.N.) 184
„Hanka” (N.N.) 284
„Hanka” (N.N.) 431
„Hanka Dzik” (N.N.) 398
„Hanka Wirska” zob. Wasilewska-Kołakowska Hanna
Hanke Edward 324
Hanke Zbigniew Tadeusz („Aleksandrowicz”) 409
„Hanna” (N.N.) 429
„Hanna Prawdzic” (N.N.) 390
Hanslik 324
Hansman Wiktor 265
„Hanyś” zob. Niezabitowski Adam
„Hańcza” zob. Kostecki
„Harald” zob. Rediger Bolesław
Harc Tadeusz zob. Jarnicki Roman
„Harcerz” (N.N.) 157
Hardejewski Tomasz („Grab”) 381
„Hari” zob. Raciecki
Harlender Zbigniew („Harry”) 349
„Harnaś” zob. Walczak Henryk
„Harpun” (N.N.) 429
„Harry” zob. Harlender Zbigniew
„Hart” zob. Dzioba Józef
Hass Yehoshua (Oskar) 340
Hawlicki Aleksander („Ryś”) 340
„Haydank” zob. Jankowski Marian
Haydukiewicz Józef zob. Hajdukiewicz Józef
Hayto Ligia 126
„Hebel” (N.N.) 409

Hecht (Hehl) Józef 291
„Heczka" zob. Demel Franciszek
Hegenbarth Marian („Hubert", „Karaś") 300, 302–303
Heidrich Zbigniew („Osiński") 178–179, 507, 518–519, 521
Hein Wincenty 343
Heinrich Antoni 183
Heinrich Tadeusz 16, 76, 527
Heinze Romana („Sabina") 72
Heise Ewa 346
Hejda Marian 336
Hejke Jerzy 291
Hejnosz Franciszek 195, 198
„Hela" zob. Jałbrzykowska Felicja
„Hela" zob. Mieczkowska Helena
„Helena" zob. Guc Helena
„Helena" zob. Rudzińska Helena
„Helena" zob. Spoczyńska Helena
„Helena" (N.N.) 121
„Helena" (N.N.) 218
„Helena" (N.N.) 429
„Helena" (N.N.) 441
„Helena" (N.N.) 456
„Helena Lubicz" (N.N.) 389
„Helenka" (N.N.) 203
Heliasz Ignacy („Krakus") 310
„Heller" zob. Michalewski Jerzy
Heller Michał 321–322, 326
Helman Wiktor 376
„Helo" zob. Wolf
Hełczyńska Bronisława 280
„Hełm" zob. Sosabowski Stanisław
Hemmerling Zygmunt 9, 116
Hempel Adam 11, 23, 197, 202, 211, 297, 328, 343, 373, 390–391, 416, 428
„Henio" (N.N.) 204
„Henryk" zob. Chromiński Roman
„Henryk" zob. Kobieracki Eugeniusz
„Henryk" zob. Kotowski Witold
„Henryk" zob. Stefański Roman
„Henryk" zob. Szewko Konstanty
„Henryk" zob. Więckowski Henryk
„Henryk" zob. Zieleniewski Bolesław
„Henryk" (N.N.) 100, 101
„Henryk" (N.N.) 156
„Henryk" (N.N.) 388
„Henryk" (N.N.) 389
„Henryk" (N.N.) 429
„Henryk" (N.N.) 430
„Henryk" (N.N.) 457
„Henryk Baryka-Gadomski" zob. Piotrowski Stanisław
„Henryk Brandt" (N.N.) 391
„Henryk Dunin" (N.N.) 495, 498
„Henryk Kropacz" zob. Nowak Tadeusz
„Henryk Refren" (N.N.) 219
„Henryk Wilk" (N.N.) 389
„Henryka" (N.N.) 431
Henschel Stanisław („Jens Holm") 72–73
Herbst Stanisław 169
„Herburt" (N.N.) 448
Herdegen Irena 499
Herget Stanisław 359
Heriadin Józef 371
„Herkules" zob. Haber Stanisław
„Herkules" (N.N.) 432
„Herman" zob. Łomacki Leon
Herman Hilary („Rechtor") 323
Herman Władysław („Globus") 432
Hermańczyk Teodor Paweł 121
Hermel Ludwik („Boruń") 120
„Herra" zob. Kolendo Maria
Herschtahl Samuel (Nowakowski) 29–30
Herslow Carl Wilhelm („Leopold", „Sul") 71, 172–173
Herstal Wanda 360
Hesiuk Jan („Dąb") 450
Heska-Kwaśniewicz Krystyna 321
Hess Franciszek 320
Heyda Adam 29–30
„Hieronim" zob. Trzciński Tadeusz
Hierowski Zdzisław („Zdzisław") 231–323
Higersberger Stefan („Florian") 127, 266
Hihert Edward 290
„Hilary" zob. Zabokrzecki Jan
Hilchen Henryk 280
Hillebrandt Bogdan 332–336
„Hipek" zob. Linke Zygmunt
„Hipolit" zob. Wołkowicki Tadeusz
„Hipolit" (N.N.) 432
Hirsz Zbigniew Jerzy 9, 31–32, 34
Hiżowa Emilia („Barbara") 151
„Hjalmar" zob. Norrman Sven
Hlond Antoni („Chlondowski") 162
Hlond August 161, 456
Hładuński Wacław („Skiba") 428, 437, 454
Hłasko Jan 120, 122

Hochberg-Mariańska Maria („Mariańska”) 352
„Hoffman” zob. Gieysztor Władysław
Högglew 172
Hojak Stanisław 359
Holc Stanisław 129
Holdenmajer Franciszek 367
Holeksa Karol 338
Hollender Antoni („Robert”, „Roch”) 47, 426
Hołownia Henryk 394
Hołówko Władysław („Lubicz”) 416, 462
Hołub Czesław 8, 461, 464
Honowski Andrzej 224
„Hope” zob. Szyjkowski Marian
Hoppe Jan 236, 513
Hoppe Wacław („Jadwiga”) 306
Hordyj Stanisław („Marek”) 382
„Horpyna” zob. Chełmicka Maria
Horski Jerzy (Jerzy Kowal, „Drucki”, „Jurkowski”, „Rudzki”) 16, 176, 178–179, 499, 504, 507, 521
Horst Antoni (Zygmunt Borowczyk, „Bronek”) 49, 317
Hostowiec Paweł zob. Stempowski Jerzy
Hoszowska Władysława 238
Hryniewicz Bogusław 209
Hryniewicz Franciszek 469
Hryniewiecki Witold 385
Hrynioch Iwan 149
Hubar Włodzimierz („Stary”) 420
„Hubert” zob. Augustowski Zygmunt
„Hubert” zob. Brożek Stefan
„Hubert” zob. Gostomski Witold
„Hubert” zob. Hegenbarth Marian
„Hubert” zob. Piszcz Edward
„Hubert” zob. Rościszewski Lech
„Hubert” (N.N.) 430
„Hubert” (N.N.) 432
„Hubert Żbikalski” zob. Kaczyński Witold
„Hubertowicz” zob. Zagórski Juliusz
„Hübner” zob. Gitterman Eugeniusz
Hućko-Kaleta Stefania („Gapcio”) 339
„Hugo” zob. Kochański Leon
„Hugo” (N.N.) 429
„Hugon” (N.N.) 443
„Hulecki” zob. Greger Józef
Hulewicz Jan 55, 59
Hulewicz Maria („Maria”) 60
Hulewicz Wacław („Nowina”) 121–122
„Hultaj” zob. Kierska-Rucińska Krystyna
Hułas Magdalena 13, 31, 51, 55, 58, 63, 83
Humeński Julian 162
Hummel Bogumił 265
Hus Andrzej („Wit”) 378–379
Huss („Krzysztoforski”) 438
Huszczo Edward („Mancewicz”) 193, 195, 198–199
Hutten-Czapski Bogdan 107
Hyjek Józef 357
Hyla Władysław 333
Hypta Franciszek 360
Hyrlicki Czesław („Puchacz”) 351
Hyrlicki Jan („Selim”) 351
Hyży Paulin („Śmiały”) 364

„Ida” zob. Antczak Antoni
„Ida” zob. Łoś Ida
Idec Franciszek („Struś”) 370
„Iden” zob. Grzędzielski Władysław
Idziak Leonard 526–527
Idziak Zygmunt 404
Idzikowski Mieczysław 497
„Igiel” zob. Cabaj Klemens
„Ignacy” zob. Demiańczuk-Jurkiewicz Jarosław
„Ignacy” zob. Jaroszewski Wiesław
„Ignacy Dobraniecki” (N.N.) 389
„Ignacy Jankowski” (N.N.) 389
„Ignacy Kowalski” (N.N.) 398
„Ignacy Ruczajski” zob. Dobrzyński Wacław
„Ignacy Stodoła” (N.N.) 391
Ignerowicz Antoni („Tadeusz Meteorolog”) 103
„Ikar” zob. Jędo Marian
„Ikar” (N.N.) 391
Ikonomoff Dymitr 81
Ilczuk Tadeusz 504
Ilinicz Antoni 276, 501
Iliński Janusz 80
Ilkiewicz Teodor 224
Ilkowska Felicja („Nela”) 152
„Ilski” zob. Eime Zbigniew
Iłłakowicz Jerzy 38
Iłowiecki Kazimierz („Rura”, „Sierpiński”, „Sierpski”) 106, 289–292, 402
Imiela Czesława („Sławka”) 229, 490
Imiela Maria („Marysia”) 229, 490
Imiela-Nowicka Janina 467, 472
Imiela-Nowicki Daniel 469
„Indyk” (N.N.) 444
Indyk Maciej 368

„Ingemar” zob. Grönberg Reinhold
„inż. Jesionowski” zob. Łukaszewicz Zygmunt
„inż. Kulesza” zob. Quirini Edward
„inż. Lisola” (N.N.) 353
„inż. Mazurkiewicz” zob. Łukaszewicz Zygmunt
„inż. Roman” zob. Trechciński Roman
„inż. Stanisław Kulesza” zob. Quirini Edward
„inż. Suzin” (N.N.) 176
„Inżynier” zob. Łukaszewicz Zygmunt
„Inżynier” zob. Ostrowski Władysław
„Inżynier” zob. Rowecki Stefan
„Inżynier” (N.N.) 313
„Inżynier” (N.N.) 419
Iranek-Osmecki Kazimierz („Antoni”, „Makary”) 12, 54, 83, 98–99, 529
„Irena” zob. Biernacka-Michalska Wanda Teresa
„Irena” zob. Dąbrowicka-Wierzbicka Maria
„Irena” zob. Eysmont Alicja
„Irena” zob. Gątkiewicz Franciszek
„Irena” zob. Gołońska Irena
„Irena” zob. Mielżyńska Inka
„Irena” zob. Sokołowska Irena
„Irena” zob. Zawadzka Zuzanna
„Irena” (N.N.) 211
„Irena” (N.N.) 233, 236
„Irena” (N.N.) 389
„Irena” (N.N.) 427
„Irena Konarska” zob. Nieniewska Halina
„Irka” (N.N.) 226
„Irka” (N.N.) 431
„Irma” zob. Molska-Schillak Irmina
„Irwing” zob. Fiszer Stefan
„Irwit” zob. Dobrzański Jerzy
„Iskra” zob. Wójcik Mieczysław
Iszora Wacław („Wacławski”) 467
Ivánka Aleksander 21
„Iwan” zob. Iwicki Marian
„Iwan” zob. Kopacz Artur
Iwanicki Józef („Antoni Lewandowski”) 498
Iwanicki Karol 81
Iwanow zob. Sierow Iwan
„Iwanowski” zob. Minkiewicz Władysław
Iwańczyk Jan („Kruk”) 411
Iwaszkiewicz Jarosław 238
Iwaszkiewicz Wacław („Rubicki”, „Wacław”) 195, 209, 243, 386, 493
Iwicki Marian („Iwan”) 312
„Iwo” zob. Wójcicki Julian Kazimierz
„Iwo” (N.N.) 387
„Iwona” zob. Olendzka Barbara
„Iwonka” (N.N.) 226
„Iza” zob. Rudowska Zofia
„Iza” zob. Wróbel-Bednorz Róża
„Iza Borecka” (N.N.) 389
„Iza Różańska” zob. Mikulska Regina
„Izydor” (N.N.) 457
Iżycki Eugeniusz 374
Iżycki Tadeusz 470

„J. 1” (N.N.) 175
„J. 2” (N.N.) 175
„Jabłko” zob. Śliwiński Julian
„Jabłko” (N.N.) 309
Jabłonowski Roman („Jurkiewicz”) 150
„Jabłoń” zob. Paziewski Konstanty
Jabłoński 42
Jabłoński Bronisław 367–368
Jabłoński Jan („Drzazga”) 381
Jabłoński Pius 365
Jabłoński Roman 360
Jabrzemski Jerzy 29, 154
„Jacek” zob. Jaworski Władysław
„Jacek” zob. Mieczyńska Stefania
„Jacek” zob. Muzyczka Ludwik
„Jacek” zob. Nikisch Jan Jacek
„Jacek” zob. Otocki Włodzimierz
„Jacek” zob. Serwański Edward
„Jacek” (N.N.) 423
„Jacek Niebora” (N.N.) 501
„Jacek Pogoda” zob. Wojkiewicz Jan
„Jacek Pogorzelski” (N.N.) 399
Jach Jan 379
Jach Ludwik 371
Jachimek Tadeusz („Ninka”) 523
Jachimowski Stanisław 368
Jachimowski Tadeusz („Budwicz”) 142, 162
Jachnik Aniela („Niusia”) 99, 102
Jachymek Witold („Siwek”) 374
Jachyra Franciszek 370
Jackiewicz Henryk („Marian”) 465–466, 470, 472
Jacuńska-Ogrodzińska Halina („Barbara”) 448
Jacyna Czesław („Balcer”) 387, 389, 391, 493
„Jad” (N.N.) 306
„Jadwiga” zob. Hoppe Wacław
„Jadwiga” zob. Krzesińska Maria
„Jadwiga” zob. Ostrochulska Anna
„Jadwiga” zob. Prądzyńska Zofia

„Jadwiga" zob. Uziembło Maria
„Jadwiga" (N.N.) 203
„Jadwiga" (N.N.) 204
„Jadwiga" (N.N.) 263
„Jadwiga Wrotkowska" zob. Niećko Joanna
„Jadzia" zob. Dylik Jadwiga
Jagielska Halina 301
Jagielska-Cimino Halina („Róża", „Siostra Zosi") 52, 108
Jagielski Franciszek 299
„Jagiełło" (N.N.) 441
Jagiełło Jan („Szczygieł") 361
Jagiełło Stanisław („Granat", „Klon") 331
Jagiełło Wacław („Kalif") 207
Jagiełło-Łysiowa Eugenia 474
Jagła Michał („XXXVIII", „Michał Szaruga", „Sobkowiak") 315–316
Jagmin Janusz 469
„Jagoda" (N.N.) 307
Jagodziński Zenon 129
„Jagrym" zob. Podlaszewski Edward
Jagusiak Edward („Adam Orliński") 419
Jakiel Albin („Albin") 238, 242, 407
Jakiemiński Tadeusz 357
Jakimowicz Hanna („Halina") 103
„Jakób" zob. Świrski Kazimierz
„Jakób" (N.N.) 230
Jakóbiec Jan („Karpacki", „Kos") 134, 339–341, 345, 348–349, 353–355, 357, 359–369, 371
„Jakub" zob. Kobyłecki Andrzej
„Jakub" zob. Lutyk Leon
„Jakub" zob. Sternik Józef
„Jakub" zob. Świrski Kazimierz
Jakubiak Władysław („Polny") 408
Jakubianiec Alfons Jerzy („Kuba", „Kuncewicz") 69–70
Jakubiec Czesław 343
Jakubiec Ignacy („Kowal") 351–352
Jakubowska Anna 14
Jakubowska Jolanta 300–301
Jakubowska Sławomiła 47
Jakubowska-Herdegen Maria („Anka") 16, 104, 109, 425–427, 436–437, 454
„Jakubowski" zob. Mrzygłocki Leon
Jakubowski Kazimierz („Sosna") 127, 414–418
Jakubowski Mieczysław („Ozima", „Starowski") 61, 144–145, 510
Jakubowski Ryszard 47
Jakubowski Zdzisław („Tytus") 446
Jakubowski Zenon 371, 377–378, 380, 382, 385
Jakubski Antoni 28
Jakubski Zbigniew 66
Jałbrzykowska Felicja („Hela") 221
Jałbrzykowski Jan 207, 221
Jałbrzykowski Romuald 163
Jałocha Jan 409
Jałocha Władysław („Miłosz") 340
Jałocha-Olbrychski Roman 30
„Jałowiec" zob. Górliński Jan
Jamontt Helena („Bogucka", „Warzycka") 195
Jamontt-Krzywicki Ryszard („Szymon") 24
Jamrozik Piotr („Gospodarz") 368
Jamrozik Wojciech 316
„Jan" zob. Bieńkowski Witold
„Jan" zob. Janicki Leszek
„Jan" zob. Jankowski Jan Stanisław
„Jan" zob. Krasowski Józef
„Jan" zob. Kurant Jan
„Jan" zob. Roliński Jan
„Jan" zob. Wacek Jan
„Jan" zob. Zwitek Jan
„Jan" (N.N.) 104, 185
„Jan" (N.N.) 159
„Jan" (N.N.) 213
„Jan" (N.N.) 233
„Jan" (N.N.) 331
„Jan" (N.N.) 428
„Jan" (N.N.) 429
„Jan", „Janek" (N.N.) 430
„Jan Bezłaski" zob. Sławiński Tadeusz
„Jan Feliński" (N.N.) 390, 391
„Jan Florkowski" zob. Józewski Henryk
„Jan Grodzicki" zob. Ledóchowski Włodzimierz
„Jan Jóźwiński" (N.N.) 397
„Jan Krzyczkowski" (N.N.) 390
„Jan Kwaśniewski" zob. Guttry Władysław
„Jan Linowski" zob. Banach Kazimierz
„Jan Makowski" zob. Wilk Andrzej
„Jan Marg" zob. Grzegorczyk Marian
„Jan Mazur" (N.N.) 391
„Jan Mielnicki" zob. Adamski Piotr
„Jan Milski" zob. Müller Wojciech
„Jan Odolański" (N.N.) 392
„Jan Pasek" zob. Trendota Marian
„Jan Przekora" zob. Popiel
„Jan Ryś" (N.N.) 397
„Jan Sariusz" (N.N.) 182

„Jan Szablewski” (N.N.) 393
„Jan Śmiały” (N.N.) 393
„Jan Wasąg” (N.N.) 397
„Jan Wierzba” (N.N.) 502
„Jan Wiśniewski” (N.N.) 392
„Jan Zawoja” zob. Gawroński Lucjan
„Jan Zawoja” zob. Puchaj
„Jan Ziarno” zob. Woźnica
„Jan Zrąb” zob. Chmielewski Jan
Janasek Jan („Barski”, „Konrad”) 361
Janasiński 328
Janc Anastazy („Czad”) 306
Janczak Stefan („Jasioł d”) 409
Janczar Stanisław zob. Stępień Jan
Janczewska Stefania 71
Janczewski Franciszek („Prawdzic”) 58
Janczewski Jerzy 263
Janczewski Stanisław 358
„Janczot” (N.N.) 500
Janczukowicz Paweł („Jaworski”, „Piotr Zaleski”) 58, 60, 68
„Janek” zob. Kępiński Jan
„Janek” zob. Kozłowski Jan
„Janek” zob. Lutze-Birk Jan
„Janek” (N.N.) 127
„Janek” (N.N.) 232, 323
„Janek” (N.N.) 389
„Janek” (N.N.) 400
„Janek” (N.N.) 432
„Janek” (N.N.) 511
„Janer” zob. Rycelski Witold Jan
Janiak Józef 243
„Janic” zob. Piotrowski Jerzy
Janicka 74
„Janicki” zob. Bach Jan
„Janicki” zob. Barthel de Weydenthal Janusz
„Janicki” (N.N.) 432
Janicki Leszek („Jan”, „Maciej”) 83, 87
Janicki Stanisław („Przyźba”) 332, 334
Janiewicz („Kij”) 310
„Janik” zob. Pełczyński Jan
Janik Czesław („Grapa”, „Ryszard”) 326
Janik Stanisław 336
Janikowski Stanisław 74
„Janina” zob. Antoniewicz Janina
„Janina” zob. Borowy Zbigniew
„Janina” zob. Fafiusowa-Twarowska Janina
„Janina” zob. Wichrowska (Janina) Nina
„Janina” zob. Żyliński Ignacy
„Janina” (N.N.) 154
„Janina” (N.N.) 157
„Janina Kowalska” (N.N.) 387
„Janina Podhorodyńska” (N.N.) 388
Janiszewski Adam 409
Janiszewski Antoni („Niedźwiedź”) 394
Janiszewski Władysław 23
„Janka” zob. Binkiewicz Janina
„Janka” zob. Filipkowski Władysław
„Janka” zob. Oszast Janina
„Janka” zob. Skowrońska Janina
„Janka” (N.N.) 103
„Janka” (N.N.) 221, 490
„Janka” (N.N.) 230
Janke Zygmunt zob. Walter-Janke Zygmunt
Jankiewicz Irena 64
Jankowski Aleksander 381
Jankowski Jan 44
Jankowski Jan Stanisław („Jan”, „Klonowski”, „Sobol”, „Sobolewski”, „Soból”, „Wisła”, „Wisłocki”) 43, 45, 60–62, 89, 90, 100, 111, 113–114, 117, 130, 136, 138, 141–143, 145–146, 152, 166–168, 171, 175, 179, 183, 187, 215, 236, 242, 246, 252, 255, 259, 264–265, 268, 274–275, 281, 283, 301, 321, 435, 442, 455, 458, 485–486, 488, 493, 505–506, 510, 512–514
Jankowski Janusz 180
Jankowski Leon 319
Jankowski Marian („Haydank”) 104, 458, 459, 530
Jankowski Stanisław 516
Jankowski Stanisław zob. Stępień Jan
Jankowski Stanisław Maria 37, 52, 84, 195
Jankowski Tadeusz 172, 176, 491
Jankowski Tadeusz zob. Kuśnierz Bronisław
Jankowski Witold 374
Jankowski Witold 467
Jankowski Władysław („Korab”) 336
Jankowski Zygmunt 357
Jankowski Zygmunt („Oskar”) 306
Jankowski Zygmunt („Oszmiańczuk”) 471
„Janosik” zob. Czekaj Jan
Janosz-Biskupowa Irena 13
Janowicz Bohdan 499
Janowicz Zbigniew 289
„Janowski” zob. Odebralski Leon
„Janowski” zob. Zajda Józef
Janowski 266

Janowski Andrzej 8, 395
Janowski Karol 357
Janowski Tadeusz („Żeglarz”) 312
Janus Edward (Andrzej Stawar) 62
„Janusz” zob. Pszczółkowski Janusz
„Janusz” (N.N.) 121
„Janusz” (N.N.) 351
„Janusz” (N.N.) 403
„Janusz” (N.N.) 430
„Janusz” (N.N.) 472
„Janusz Sandomierski” zob. Wiącek Antoni
„Janusz Świerk” zob. Smyk
Januszewski Antoni 299
Januszewski Wiktor Wacław („Kochanowski”) 178–179, 183–184, 502, 507, 510, 521
Januszewski Zdzisław 499
„Jar” zob. Mitzenmacher Józef
„Jarek” zob. Kujawa Leon
„Jarema” zob. Dębicki Czesław
Jaremko Marian 370
Jarmoliński Adam 497
Jarnicki Marian („Lis”) 393
Jarnicki Roman (Tadeusz Harc) 156
„Jarocki” zob. Marciniak Antoni
Jarocki Piotr („Rawicki”, „Wojnicki”) 146–147, 149, 186–188, 220, 230
Jarocki Robert 10, 217, 261
Jaroń Jan 185
„Jaroński” zob. Chmaj Ludwik
Jaros Jerzy 263
„Jarost” zob. Kozioł Czesław
Jarosz Albin 365
Jarosz Jan („Jastrzębiec”, „Toporczyk”) 353
Jarosz Tadeusz („Józef”) 426–427, 437
Jaroszewicz Alfred Karol („Karol”, „Karol Turczyński”) 124, 126, 263
Jaroszewicz Włodzimierz 21
Jaroszewski Wiesław („Ignacy”, „Wiesław”, „Władysław Janicki”) 90, 221, 226
Jaroszewski Zdzisław („dr Jan”) 90, 505
Jarowiecki Jerzy 11, 345, 502
Jarząbek Leonard („Sokół I”) 207
Jarzębiak Zygmunt 298
„Jarzębina” zob. Madej Leonard
„Jarzymski” zob. Romicki Romuald
„Jarzyna” zob. Włodarczyk Stanisław
Jarzyna („Skiba II”) 408
Jarzyński 264
„Jasiek” zob. Cwynar Jan
„Jasiek” (N.N.) 232
„Jasiek” (N.N.) 430
„Jasiek” (N.N.) 463
Jasielski Leon („Leon”) 377
Jasiewicz 39
Jasiewicz Krzysztof 30
„Jasiński” zob. Felczak Zygmunt
Jasiński (Zieliński, „Tadeusz”) 123
Jasiński Bolesław 355
Jasiński Franciszek 357
Jasiński Jerzy 123
Jasiński Zygmunt 299
„Jasio” (N.N.) 233
„Jasiołd” zob. Janczak Stefan
Jasiukowicz Stanisław („Kucieński”, „Opolski”) 27, 45, 113–114, 138, 146, 488–489, 492, 505, 510, 512, 514, 516
Jaskien Eugeniusz 254
Jaskot Józef 370
Jaskólski Józef 333
Jaskóła Ludwik („Spór”) 307
„Jaskółka” (N.N.) 430
„Jasnosz” zob. Kulpa Jan
„Jastrząb” zob. Lgocki Jerzy
„Jastrząb” zob. Pepłowski Bronisław
„Jastrząb” (N.N.) 306
„Jastrząb” (N.N.) 309
„Jastrząb” (N.N.) 311
„Jastrząb” (N.N.) 313
„Jastrząb” (N.N.) 340
„Jastrząb” (N.N.) 369
„Jastrząb” (N.N.) 394
„Jastrząb” (N.N.) 460
„Jastrzębiec” zob. Araszkiewicz Stanisław
„Jastrzębiec” zob. Cikowski Franciszek
„Jastrzębiec” zob. Jarosz Jan
„Jastrzębiec” zob. Kwaskowski Andrzej
„Jastrzębiec” zob. Psarski Władysław
„Jastrzębiec” (N.N.) 389
„Jastrzębiec” (N.N.) 428
„Jastrzębski” zob. Baran Jan
Jastrzębski 122
Jastrzębski Bronisław („Damazy”) 413
Jastrzębski Henryk („Bożymir”, „Gospodarz”, „Gryf”, „Ojciec”) 120, 413–414, 418, 423, 484
Jastrzębski Włodzimierz 50, 300
Jastrzębowski Wacław 181
„Jaszczur” zob. Nasierowski Jerzy

Jaszowski Tadeusz 301, 306, 311
„Jaś" zob. Smoleń Jan
„Jaś" zob. Szczepański Jan
Jaśkiewicz Franciszek („Pokrzywa") 311
Jaśkiewicz Sergiusz 296
Jaśkiewicz Walenty 379
Jaślan Stanisław 169–170
Jaświłko Edward („Konar", „Zaremba") 416
„Jawor" zob. Blusiewicz Tadeusz
„Jawor" zob. Dybowski Jan
„Jawor" zob. Kucharski Józef
„Jawor" zob. Pasiak Jan
„Jawor" zob. Piątkiewicz Tadeusz
„Jawor" zob. Prandl Józef
„Jawor" zob. Roś Stefan
„Jawor" zob. Walkowiak Seweryn
„Jawor" (N.N.) 432
Jaworczykowski 324
Jaworczykowski Jerzy („Doliwa") 276
Jaworska Janina 501
Jaworska Marta 83
„Jaworski" zob. Janczukowicz Paweł
„Jaworski" zob. Martyka Jan
„Jaworski" zob. Tymowski Janusz
Jaworski Augustyn 22, 123, 497, 501
Jaworski Jan („Długosz") 280–281
Jaworski Marian (Mariański, „Kolejarz", „Lipa") 237, 407–409
Jaworski Mieczysław 192
Jaworski Władysław („Jacek", „Olza", „Wit") 138, 142–144, 152, 488, 513
Jaxa-Bykowski Ludwik 38, 239
„Jazowski" zob. Mijal Józef
„Jąkała" zob. Warwa Józef
Jąkała Stefan („Dominik") 307
„Jeden" (N.N.) 421
„Jedliński" zob. Haduch Władysław
Jedliński Aleksander („Franek") 100
Jedliński Władysław („Mączyński", „Stefan Sławiński") 387, 397
Jekiełek Wojciech 348
Jeleniewski Eugeniusz 495
„Jeleń" zob. Chmielarczyk Antoni
„Jeleń" zob. Kącki Franciszek
„Jeleń" zob. Nowopolski Bolesław
„Jeleń" zob. Osiński Feliks
„Jeleń II" zob. Grosz Jan
Jeleński Szczepan 232
Jeliński Stefan 292
„Jelonek" (N.N.) 411
„Jelonek" (N.N.) 498
„Jencheli" (N.N.) 308
„Jens Holm" zob. Henschel Stanisław
„Jerzy" zob. Babicki Władysław
„Jerzy" zob. Domagała Stefan
„Jerzy" zob. Erdman Jerzy
„Jerzy" zob. Kraszewski Henryk
„Jerzy" zob. Łoziński Jerzy
„Jerzy" zob. Michalewski Jerzy
„Jerzy" zob. Niezabitowski Czesław
„Jerzy" zob. Rosochacki Edmund
„Jerzy" zob. Sznuk Witold
„Jerzy" zob. Tomaszewski Jerzy
„Jerzy" zob. Urbanowicz Jerzy
„Jerzy" (N.N.) 103
„Jerzy" (N.N.) 123
„Jerzy" (N.N.) 220
„Jerzy" (N.N.) 331
„Jerzy" (N.N.) 403, 404
„Jerzy" (N.N.) 505
„Jerzy Kowal" zob. Łysakowski Henryk
„Jerzy Leszczuk" (N.N.) 393
„Jerzy Mariański" (N.N.) 387
„Jerzy Samborski" (N.N.) 430
„Jerzy Tarnowski" zob. Czerwiakowski Julian
„Jerzyk" zob. Piotrowski Konstanty
Jerzyk Władysław („Chrobry") 309
„Jesion" zob. Stachnio Władysław
„Jesionowski" zob. Łukaszewicz Zygmunt
Jesionowski Alfred („310", „Szymon") 39, 226, 228, 323
„Jeski" (N.N.) 124
„Jesmian" (N.N.) 204
Jeszka Lech („Decki") 228–229
„Jeśnia" zob. Tupalski Marian
Jezierska Maria Elżbieta 102
„Jezierski" zob. Fryca Sylwester
„Jezierski" zob. Kauzik Stanisław
Jezierski Anzelm 453
Jezierski Eugeniusz 415
Jezierski Stanisław („Rutkowski", „Szymek") 356
Jezierski Stefan („Oskar") 361
Jeziorański Zdzisław (Jan Nowak) 31
„Jeż" zob. Miłkowski Stefan
„Jeżycki" zob. Ziółkowski Wincenty
Jędo Antoni („Sztorm") 340
Jędo Helena („Ewa") 340

Jędo Marian („Ikar”) 340
Jędo Stanisław („Konrad”) 104, 340
„Jędrek” zob. Kobyłecki Andrzej
„Jędrek” (N.N.) 416
Jędrowski Leon („XLIX”, „Piotr Gajewski”) 314–315
Jędruch Tadeusz („Ryszard”) 362
Jędrychowski Stefan 519
Jędrzejczyk Kazimierz 297
Jędrzejewski Bolesław („Koral”) 291
Jędrzejewski Jerzy 12, 292, 294
Jędrzejewski Rudolf 44
Jędrzejewski Wiktor („Błyskawica”) 307
Jędrzejewski Władysław 27
Jędrzykiewicz Tomasz („Stały”) 371
Język Emil („Roma”) 353
„Joachim” zob. Chrzczonowski Tymoteusz
„Joanna” (N.N.) 218
Job Ludwik 356
„Jodko” zob. Sulik Nikodem
„Jodła” zob. Bajor Aleksander
„Jodła” zob. Gul Józef
„Jodłowski” zob. Łomacki Leon
„Jodłowski” zob. Orlicz Stefan
Jodłowski Stanisław 366
„Joga” (N.N.) 125
Jokiel Jan 88
„Jolanta” zob. Sendlerowa Irena
„Jolanta Bór” (N.N.) 387
Jończyk Stefan 150
Jost Henryk 366
„Jotka” zob. Wojtkiewicz Wanda
„Jowisz” zob. Kopyto Andrzej Antoni Jan
„Józef” zob. Barski Ignacy
„Józef” zob. Bednorz Zbyszko
„Józef” zob. Borzyszkowski Edmund
„Józef” zob. Borzyszkowski Edward
„Józef” zob. Dziarmaga-Działyński Zygmunt
„Józef” zob. Fedorowicz Zygmunt
„Józef” zob. Gołąb Jan
„Józef” zob. Jarosz Tadeusz
„Józef” zob. Kliś Józef
„Józef” zob. Kosiek Adolf
„Józef” zob. Milik Karol
„Józef” zob. Pasadyn Józef
„Józef” zob. Rokossowski
„Józef” zob. Ryś Stefan
„Józef” zob. Srebrzyński Józef
„Józef” zob. Szymański Romuald
„Józef” (N.N.) 411
„Józef” (N.N.) 429
„Józef” (N.N.) 430
„Józef” (N.N.) 476
„Józef Bogucki” zob. Gottesman Szymon
„Józef Brok” (N.N.) 500
„Józef Drzewicki” (N.N.) 398
„Józef Gawron” zob. Kulpa Jan
„Józef Korzeniowski” (N.N.) 390
„Józef Maj” (N.N.) 394
„Józef Nowakowski” (N.N.) 397
„Józef Orlica” zob. Bąbiński Kazimierz
„Józef Podolski” (N.N.) 390
„Józef Rybak” (N.N.) 391
„Józef Savari”, „Mieczysław Savari” (N.N.) 392, 498
„Józef Sęp” (N.N.) 392
„Józef Sokół” (N.N.) 389
„Józef Społeczny” (N.N.) 382
„Józef Targowski” (N.N.) 390
„Józef Ubocz” zob. Kościuszko Zbigniew
„Józef Ząbkowski” (N.N.) 393
„Józefa” zob. Kilian Ziuta
„Józefa” zob. Krassowska Karolina
„Józefa Wysoka” zob. Krassowska Karolina
„Józefiak” (N.N.) 227
„Józefina Stanisławska” (N.N.) 389
Józefowski Zdzisław („Kierski”, „Orski”) 298
„Józek” zob. Krzeptowski Józef
„Józek” zob. Pacek Józef
Józewski Henryk („Jan Florkowski”) 19, 25, 523
„Józia” zob. Ogarkowa-Badowska Łucja
„Józia” (N.N.) 426
„Józiek” zob. Solecki
„Juanita Kuryłowicz” (N.N.) 388
Juchniewicz Mieczysław 72
„Judym” zob. Piętak
„Juhas” zob. Kuryłowicz
„Juhas” zob. Trojniar Stanisław
„Julek” (N.N.) 446
„Julia” zob. Ryszkiewicz Julia
„Julia Walczak” (N.N.) 392
„Julian” zob. Kokociński Antoni
„Julian” zob. Otocki Włodzimierz
„Julian” zob. Pietraszewski Julian
„Julian” zob. Wiśniewski Karol
„Julian Rzęsa” zob. Reszewicz Michał
„Juliański” zob. Piekałkiewicz Jan

„Juliusz" zob. Trzciński Stefan
„Juliusz" (N.N.) 389
Jundziłł Zygmunt 30, 465
Jung Bronisław 207
„Junosza" zob. Dangel Stanisław Roman
„Jupiter" zob. Kopyto Andrzej Antoni Jan
„Jur" zob. Gordon Franciszek
„Jur" zob. Kubalski Jerzy
„Jur" zob. Lerski Jerzy
„Jur" zob. Tomaszewski Jerzy
„Jur" zob. Tyczyński Adam
„Jur" zob. Wiechoczek Jerzy
„Jur" zob. Zastawny Wawrzyniec
„Jur" zob. Zowall Jerzy Kalikst
„Jur" (N.N.) 312
Jura A. 240
Jura Albin 345
„Juraha" zob. Sienkiewicz Jerzy
„Jurand" zob. Rachocki Paweł
Jurasz Karol („Bogusław") 127
Jurasz Władysław 361
Juraszek Franciszek 78
Jurecki 324
„Jurek" zob. Mędrzecki Jerzy
„Jurek" zob. Pracki Jerzy
„Jurek I" zob. Jurkiewicz
Jurgielewicz Kazimierz 18
„Jurkiewicz" zob. Jabłonowski Roman
Jurkiewicz („Jurek I") 311
Jurkiewicz Marek zob. Chciuk Tadeusz
Jurkiewicz Stanisław 51, 75
Jurkiewicz Stanisław 480
„Jurkowski" zob. Horski Jerzy
Jurkowski Antoni 498
Jurkowski Gustaw zob. Gitterman Eugeniusz
„Jurwiś" zob. Kozłowski Jerzy
„Just" zob. Ostoja-Chrostowski Stanisław
„Justyn" zob. Prachtel-Morawiński Juliusz
„Justyn" (N.N.) 104, 185, 462
„Justyna" zob. Matkowska Helena
„Justyna" zob. Pabst-Wolfowa Józefa
„Justyna" (N.N.) 285
Justynówna Maria 103
Juszczacki Stefan 266
Juszczyk Henryk 335
Juszkiewicz Ludwik 496
Juszkiewicz Ryszard 21
Juwżenko Leonidas („Łontka", „Sawczyn") 414
Juździński Stanisław („Ponury") 308

„K" (N.N.) 446
„K. Boczkowski" zob. Kulesiński Stanisław
Kabaciński Władysław („Poraj") 26, 337
„Kabel" zob. Karamać Wiktor
Kabulski („Sokora") 408
Kabulski Roman („Wiktor") 123
„Kacko" zob. Dacht Adolf
„Kacper" zob. Bojarski Stanisław
Kacperczyk Władysław („Stokłosa") 335
Kacprzak Marcin 243
„Kaczka" (N.N.) 309
Kaczkowska Ada 280
Kaczkowska-Poraj-Biernacka Lucyna („Lucyna") 16, 218
„Kaczkowski" zob. Cyrankiewicz Józef
Kaczmarczyk Alojzy („Wacław") 120
Kaczmarczyk Stanisław 211
„Kaczmarek" zob. Skorobohaty-Jakubowski Jan
Kaczmarek 318
Kaczmarek Jan 77, 82
Kaczmarek Tadeusz 358
Kaczmarek Zygmunt 165, 191, 314–315, 327
Kaczmarowski Franciszek („Ptak") 310
„Kaczor" (N.N.) 518
Kaczor Stanisław („Kruk") 362
Kaczorowska-Herman Maria 16
„Kaczorowski" zob. Cyrankiewicz Józef
„Kaczorowski" zob. Głowacki Tadeusz
Kaczorowski Józef („Stołowski") 307
Kaczorowski Michał 268, 275, 519
Kaczorowski Stefan („Bronisław Domański", „Wojciech Laryssa") 293, 299, 406, 496, 527
Kaczyńska Irena 16, 299
Kaczyński Aleksander („Pomian") 498, 500
Kaczyński Józef 185
Kaczyński Stanisław 299
Kaczyński Witold („Hubert Żbikalski") 299, 406
Kaczyński Zygmunt 162
Kaden-Bandrowski Juliusz 21
„Kadłubek" zob. Kępiński Jan
„Kadra" zob. Repeć Antoni
„Kadurski" (N.N.) 191
Kafarski („Wroński") 129
Kaim Jan („Filip", „Wiktor") 524–525, 527
„Kajetan" (N.N.) 428
„Kajman" (N.N.) 311

„Kaktus" zob. Boczoń Ludwik
„Kal" zob. Kaliski Ignacy
Kalbarczyk Sławomir 28, 30, 47
Kaleciński Józef („Adil") 460
Kalenkiewicz Maciej 53
Kaleta 324
Kaleta Edward („Kleofas", „Rudek", „Zwardoń") 16, 339
Kaleta Rudolf („Kobiela") 339
„Kalif" zob. Jagiełło Wacław
„Kalina" zob. Rowecki Stefan
Kalina 370
„Kalina" (N.N.) 104, 185
„Kalina" (N.N.) 369
„Kalina" (N.N.) 456
Kalinowska Janina zob. Westwalewicz Lucyna
„Kalinowski" zob. Kędzierski Jerzy
„Kalinowski" zob. Kluczkowski
„Kalinowski" zob. Sendłak Stefan
„Kalinowski" zob. Świętochowski Ryszard
Kalinowski zob. Zawadzki Stefan
Kalinowski („Florek") 309
Kalinowski Bronisław („Poważny") 303
Kalinowski Kazimierz 276
Kalinowski Mieczysław 494
Kalinowski Zygmunt zob. Westwalewicz Henryk
„Kaliński" zob. Smyka Michał
Kaliński Władysław 22
Kaliski Ignacy („Kal") 308
Kalita Józef („Chińczyk") 334
„Kalka" (N.N.) 305
„Kalski" zob. Bieńkowski Witold
Kałapski Zygmunt 278
Kałuba Włodzimierz 520
Kałuski Józef 266
„Kałuża" zob. Skura Bolesław
„Kamieniecki" (N.N.) 124
„Kamieniecki" (N.N.) 191
Kamieniecki Andrzej 161
Kamieniecki Józef 447
Kamieniecki Witold 279
„Kamień" zob. Grochal Julian
„Kamień" zob. Grochal Karol
„Kamień" zob. Nosek
Kamieński Bazyli 343
„Kamil" (N.N.) 437
„Kamila" zob. Kann Maria
„Kamila" zob. Lechner Janina
„Kamińska" (N.N.) 201
Kamińska Janina Agata („Agata", „Magdalena") 119
Kamińska Henryka 474
„Kamiński" zob. Kostański Kazimierz
„Kamiński" zob. Kunke Bronisław
„Kamiński" zob. Szymański Stefan
Kamiński 403, 404
Kamiński („Skąpy") 309
Kamiński Adam („Topór") 479
Kamiński Franciszek („Zenon", „Zenon Trawiński") 105, 212, 509, 512
Kamiński Henryk S. 305
Kamiński Jan („Miglanc") 310
Kamiński Jan Bogusław zob. Mitzenmacher Józef
Kamiński Józef zob. Mitzenmacher Józef
Kamiński Mieczysław („Sulima") 475
Kamiński Ryszard (Jan Wiśniewski, „Bokser", „Krystyn") 156
Kamiński Władysław („Śliwa") 31, 48–49
Kamyczuk Bolesław („Ołów") 312
„Kanarek" (N.N.) 306
„Kania" zob. Żenczykowski Tadeusz
„Kania" (N.N.) 213
„Kania" (N.N.) 344
Kania Jan („Sokół") 367
Kania Józef 236
Kania Witold („Węcborski") 310
„Kaniewski" zob. Kozłowski Wacław
Kann Maria („Halina", „Kamila") 151
Kantyka Jan 322
„Kański" zob. Sadecki Marian
Kański Józef 194
Kański Władysław 55, 65–67, 74–75
Kapeliński Tadeusz 519
Kapitaniak Lucjan 265
Kapitaniak Zofia 16
Kapitaniak Zygmunt („Stanisław") 515
Kaplita Franciszek („Franek") 474
Kapłon Czesław („Żbik") 383
„Kapot" zob. Płoszyński
„Kapusta" zob. Kozieł Władysław
Kapuściński („Komtur") 205
Kapuściński Witold 239
Kapuściok Mila 339
Kaput Wanda 367
Kara Stanisław („Stanisław Salamander") 76
Karamać Wiktor (Wiktor Kasperczak, Łukasz Witkowski, „Kabel") 93, 492

Karasiówna Janina („Bronka”, „H.K.”) 24, 72
Karaszewicz-Tokarzewski Michał („Doktor”, „Stolarski”, „Torwid”) 24–26, 31–33, 35, 46, 51, 337
„Karaś” zob. Hegenbarth Marian
„Karaś” zob. Synowiec Jan
Karaś Józef („Rybak”) 364
Karbarz Bolesław 370
Karbarz Stanisław 370
„Karbosiecka” zob. Kwasiborska
Karbowski („Zamek”) 310
Karbowski Stefan („Szymek”) 301–302
Karczewski („Stawidło”) 308
Karczmarz Stanisław 369
Kardasiński Roman 357
Karewicz Jerzy zob. Rothenburg-Rościszewski Witold
Karkowski Bernard („Szarzyński”) 312
Karliński zob. Rothenburrg-Rościszewski Witold
Karls Irena („Rena”, „Wanda”) 179, 507, 521
„Karłowska” (N.N.) 159
„Karmel” zob. Matysek Zdzisław
Karniol Maurycy („Maurycy”) 69–70, 72
„Karol” zob. Budniak Edward
„Karol” zob. Jaroszewicz Alfred Karol
„Karol” zob. Kot Eugeniusz
„Karol” zob. Marszyński Kazimierz
„Karol” zob. Patzer Karol
„Karol” zob. Pośpiech Tadeusz
„Karol” zob. Strzelecki Wiktor Jan
„Karol” zob. Wieczorek Karol
„Karol” zob. Wojnowski Marian
„Karol” (N.N.) 154
„Karol” (N.N.) 233
„Karol” (N.N.) 359
„Karol” (N.N.) 429
„Karol” (N.N.) 431
„Karol” (N.N.) 441
„Karol” (N.N.) 457
„Karol Czyżewski” (N.N.) 390
„Karol Domański” (N.N.) 391
„Karol Leskowiec” zob. Sopicki Stanisław
„Karol Lis” (N.N.) 397
„Karol Sowa” (N.N.) 392
„Karol Stankiewicz” (N.N.) 441
„Karol Turczyński” zob. Jaroszewicz Alfred Karol
„Karola” zob. Zieliński Konrad Józef
Karolewski Antoni („Grabiński”) 301
Karoluk Jakub („Perykles”) 306
„Karp” zob. Bober Józef
„Karpacki” zob. Bossowski Józef Stanisław
„Karpacki” zob. Jakóbiec Jan
„Karpiński” zob. Żegota-Januszajtis Marian
Karska 265
„Karski” zob. Świątek Feliks
„Karski” (N.N.) 390–391
„Karski” (N.N.) 411
Karski Jan (Jan Kozielewski) 16, 37, 52, 80, 84, 86
Karszo-Siedlewski Jan 78
„Karwat” zob. Kwieciński Franciszek
„Karwicki” zob. Wojtyna Józef
Karwowski Jan zob. Dolanowski Mikołaj
„Kasa chorych” zob. Bocheński Antoni
„Kasia” zob. Beisertówna Halina
„Kasia” zob. Niećko Joanna
„Kasia” zob. Szenic-Wilczyńska Stanisława
„Kasia” (N.N.) 426–427
Kasia Michał 54
„Kasper” zob. Bojarski Stanisław
„Kasper” (N.N.) 446
Kasperczak Wiktor zob. Karamać Wiktor
Kasperek Józef 372–373, 377–382
Kasperkiewicz Julian 409
Kasperlik Stanisław („Sielecki”) 505
Kasperowicz Feliks („Szczęsny”) 467, 469
Kasperowicz Helena 401
Kasprowicz Bolesław („Turoń”) 260
Kasprzak Edmund („Szubiński”, „Żytniak”) 310
Kasprzak Feliks („Brulion”, „Maciej”) 120, 315
Kasprzycki Tadeusz 19
Kasznica Stanisław („Służa”, „Stanisław”, „Stanisław Wąsacz”) 38–39
„Kasztan” zob. Strzelecki
„Kaszub” zob. Poznański Marceli
Kaszubowski Florian („Kowalski”) 156
Kaszycki Piotr 363
Kata Józef 364
„Katary” (N.N.) 285
Katerla Kazimierz 280
Kaufman Władysław („Bogusław”) 423
Kauzik Stanisław (Stanisław Dołęga-Modrzewski, „Dołęga”, „Jezierski”, „Modrzewski”) 9, 42–44, 63, 140, 148,

166, 205, 215–218, 222, 225, 229, 230, 235, 246, 442, 492, 495, 506, 508, 515, 519, 521, 526
Kawalec Malwina 365
Kawalec Tadeusz 20
„Kawaler" zob. Grzybowski Eugeniusz
Kawałkowski Aleksander 75
Kawka Jan zob. Ciaś Jan
„Kawopij" zob. Piotrowski Kazimierz
Kawula Tadeusz („Gruby", „Kowal") 344
„Kazia" zob. Dukaczewska Zofia
„Kazia" zob. Pawlak Józefa
„Kazik" zob. Czarnocki Kazimierz
„Kazik" zob. Kołodziej Emil
„Kazik" (N.N.) 398
„Kazik Gryf" (N.N.) 391–392
„Kazik Oświęcimiak" zob. Kowalczyk Kazimierz
„Kazimiera" (N.N.) 375
Kazimierski Józef 401
„Kazimierz" zob. Bieńkowski Zbigniew
„Kazimierz" zob. Krawiec Lucjan
„Kazimierz" zob. Łaszkiewicz Kazimierz
„Kazimierz" zob. Mieliński Roman
„Kazimierz" zob. Pilecki Gedymin
„Kazimierz" zob. Ptaszek Kazimierz
„Kazimierz" zob. Tyszkiewicz Jerzy
„Kazimierz" (N.N.) 125
„Kazimierz" (N.N.) 417
„Kazimierz" (N.N.) 430
„Kazimierz" (N.N.) 455, 456
„Kazimierz Korab" (N.N.) 389
„Kazimierz Kryspin" (N.N.) 393
„Kazimierz Mika" zob. Kierek Aleksander
„Kazimierz Staniszewski" zob. Smoliński Eugeniusz
„Kazimierz Świątek" zob. Sieniewicz Konrad
„Kazimierz Wolski" zob. Ścibiorek Bolesław
„Kaziuk" (N.N.) 459
Kaźmierska Janina 401
„Kaźmierski" zob. Szlakiewicz Kazimierz
„Kącki" zob. Głodek Kazimierz
Kącki Franciszek („Jeleń") 525, 527
Kądzielawa Wiesław 355
„Kąkol" (N.N.) 450
Kątlik Franciszek („Kłąb") 362
„Kcyński" zob. Sieradzki
„Kejoz" zob. Gawlik Stanisław
Kempa Konstanty („Tadeusz") 228, 321, 323
Kenig Marian 22
Kevesz Kazimierz 73
Kęcik Jadwiga 380
Kęcki Eugeniusz („Dąbrowski") 354
Kędryna Szymon („Wałcz") 353
Kędzierska Irena („Modniarka", „Wanda") 227
Kędzierski J. 281
Kędzierski Jerzy („Kalinowski") 129
Kędzierski Józef („Nosek") 391
Kędzierski Leonard 156
Kędzierski Ryszard 156
Kędzior Jan 321
Kędzior Jan („Rola") 368
Kędziora Karol 358
Kędziora Włodzimierz („Misio") 474
„Kępi" zob. Piotrowicz Mieczysław
Kępiński Jan („Janek", „Kadłubek") 99, 102
Kęsek Jan 324
Kęsik Jan 19
Kętrzyński Stanisław 248
Khuen-Krieg Nelly (Joanna Gorczycka) 492
Kicman Monika („Staszka") 227
Kiedrowski Witold (Kołodko) 223
Kielan Franciszek 405
„Kielich" zob. Słomski Teofil
Kiełbiński Mieczysław („Fidelis", „Socha") 400
Kiełczewska Maria 181, 191
Kiełczewski Czesław 107
Kiełczewski Mieczysław 40
Kiełczewski Tadeusz („Rudy") 247–248
Kiełczyński Apolinary („Niko") 64
Kiepala Henryk 411
Kierczyk Stanisław („Dębski") 312
Kierek Aleksander („Kazimierz Mika") 381
Kierlandczyk („Ryszard") 408
Kiernik Władysław 518
Kierska-Rucińska Krystyna („Berta", „Hultaj", „Wacek") 16, 339
„Kierski" zob. Józefowski Zdzisław
Kierski Teofil 391
Kiersnowski Tadeusz 30
„Kierzkowski" zob. Czapski Witold
Kierzkowski Kazimierz („Prezes") 21, 26, 337
„Kieszkowski" zob. Czapski Witold
„Kij" zob. Janiewicz
„Kij" zob. Kuk Władysław
„Kij" (N.N.) 103
„Kijakowski" zob. Bitner Czesław
„Kil" zob. Pakulski Franciszek

Kilanoski Jan („Sęp”) 312
Kilian Ziuta („Józefa”) 499
Kiljański 275
„Kilof” (N.N.) 353
„Kilof” (N.N.) 411
Kinshuber Leopold 343
Kipa Emil 280
Kirszak Jerzy 27
Kiryk Feliks 353
Kisiel Roman („Sęp”) 366
Kisiel Władysław 465
Kisielewska-Zakrzewska Róża 494
Kisielewski Jan („Wyrwa”) 312
Kisielewski Józef 56, 66, 232, 238, 524
Kisielewski Stefan („Stefan”) 230, 492
Kister Anna Grażyna 8, 157, 385
Kiszka („Lew”) 311
Kita 343
Kiwerski Jan („Oliwa”) 483
„Kizia” zob. Dukaczewska Zofia
Klamiński Stanisław („Sosna”) 335
Klamut Michał 365
Klappa Henryk („Sławek”) 306
„Klara” zob. Mackiewicz Alicja
„Klara” (N.N.) 218
Klarner Czesław („Orłowski”, „Orzeł”) 24, 136, 180, 255–256
Klarner Zbigniew 16, 24, 255
Klawikowski Julian („Żan”) 306
Klawoń Bronisław („Kopeć”) 311
Kleberty Jacek („Kopytkiewicz”) 351
„Klecha” zob. Kłamski Klemens
Kledzik Maciej 207, 493
Kleindienst Józef 460
„Klemens” zob. Skrzyński Konstanty
„Klemens” (N.N.) 218, 219, 225
„Klemens Mirski” (N.N.) 390
„Klemensa” (N.N.) 218
Klemensiewicz Zenon 325
Kleniewska Jadwiga 291
Kleniewski Andrzej („Andy”) 207
„Kleń” (N.N.) 414, 418
„Kleofas” zob. Kaleta Edward
Klepacki Tadeusz („Tatar”) 207
Klęp Władysław 364
Klima Franciszek (Franciszek Belch, „Dysk”, „Oszczep”) 87, 95–96
Klima Leszek („Leszek”, „Toruński”) 236–237, 407
Klima Leszek F. 305
Klimaszewski Bolesław 75
Klimczak Stanisław („Żelazny”) 355
Klimecki Stefan 134, 327
„Klimek” (N.N.) 308
Klimkowski Jerzy 66
Klimpel Zdzisław 280–281, 492
„Klimsza” zob. Molak Adolf
„Klin” zob. Grabecki Teodor
„Klinika” zob. Rogalski Aleksander
Klinkowski Józef 318
Klinovsky Jan 63
Kliszewicz Leonidas 49, 53–54, 57, 66–72
Kliś Józef („Józef”) 340
„Kloc” zob. Szymański Zdzisław
Kloc Alfons Aleksander zob. Klotz Alfons Aleksander
„Klon” zob. Jagiełło Stanisław
„Klon” zob. Maliszewski Bernard
„Klon” zob. Zakrzewski
Klonowicz Tadeusz 296
„Klonowski” zob. Jankowski Jan Stanisław
„Klonowski” zob. Kukiel-Krajowski Stanisław
Klosse Eugeniusz 295
Klotz (Kloc) Alfons Aleksander („Niewiarowski”, „Wizer”) 46, 529
„Klucz” zob. Bąk Władysław
Kluczkowski („Kalinowski”) 307
Kluss 268
Kluz Józef („Antoni Panek”, „Pokrzywa”) 358
Kluz Tadeusz 129
Kluźniak Stanisław 270
Kłamski Klemens („Klecha”) 310
„Kłapouch” (N.N.) 399
„Kłąb” zob. Kątlik Franciszek
Kłębek Jan („Seweryn”) 429, 455–456
„Kłos” zob. Dębowski Jan
„Kłos” zob. Kłosowski Jan
„Kłos” zob. Marcinkowski Józef
„Kłos” zob. Zawiślak Julian
„Kłos” (N.N.) 226–227
Kłos Kazimierz 40
„Kłosik” (N.N.) 125
Kłosowski Jan („Kłos”) 362
Kłosowski Józef („Lemiesz”) 379
Kłosowski Wacław („Lin”) 379
„Kmicic” zob. Bińkowski Zdzisław
„Kmicic” zob. Petrejko Marian
„Kmiecik” zob. Zieja Jan

„Kmieć" zob. Petryk Feliks
Kmietowicz Franciszek 47
„Kmita" zob. Gniewiński
Kmita Adam 265–266
„Kmitowski" (N.N.) 120–121
„Knapik" zob. Sanojca Antoni
Knapik Franciszek 356
Knapiński Władysław („Rudzki") 309
Knappe Wilhelm 499
Knoll Łucja 280
Knoll Roman („Proskura") 44, 169, 279, 284, 485, 492, 506, 512, 516
Knotz Józef 358
„Kobiela" zob. Kaleta Rudolf
Kobieracki Eugeniusz („Henryk", „Rudolf") 221, 490, 503
Kobierska-Motas Elżbieta 284
Kobos Mieczysław 371
Kobuszewski Bogdan 34, 326
Kobylańska Zofia 121
Kobylański Kazimierz 48, 108, 109
Kobylański Kazimierz („Markowski") 506, 514, 523–524, 526
Kobylański Tadeusz („Kolski", „Owsiński", „Wiktor") 44, 77, 215, 222, 235
Kobylewski 415
Kobyliński Antoni („Prawdzic") 129, 499
Kobyłecki Andrzej („Jakub", „Jędrek") 223
Koc Aleksander („Czarny") 194, 223
Kocan Stanisław („Ludwik") 70
Koch Maria 446
Koch Piotr 333
Kochan Konstanty 357
Kochanek Bronisław 365
Kochanowicz Tadeusz 103
„Kochanowski" zob. Januszewski Wiktor Wacław
Kochanowski Jerzy 79
Kochańczyk Jan 481
„Kochański" (N.N.) 124
Kochański Leon („Genek", „Gienek", „Hugo", „Marian Puls") 120, 426, 430–432, 436, 440, 457
Kocioł Jan („Dąb", „Wesołowski") 294
Kocjan Antoni („Antoni Jankowski", „Korona", „Michał") 125
Koczocik Kazimierz („Chmiel") 367
Koczur 324
Koczwara Józef („Zbigniew") 116
„Kogut" zob. Newecki Wiesław
„Kogut" zob. Szymański
Kohn-Kultys Janina („Błyskawica") 48
Kohutek Ludwik („Śmiłowski") 365
Koj Jan 47
Kojder Władysław 367
Kokociński Antoni („Julian") 31, 120
Kokorzycki Franciszek zob. Młynarz Franciszek
Kokot Józef („Włast") 189
Kolańczyk Kazimierz („Szczęsny") 301
Kolbusz Mieczysław („Mietek") 321
Kolbusz-Trzcińska Eugenia („Ewa") 321, 503
Kolczyk („Bronisław Korzeń") 382
„Kolejarz" zob. Jaworski Marian
Kolendo Maria („Herra") 414, 419
Kolipiński Juliusz („Bartek") 49, 108, 315, 317, 503
„Kolski" zob. Kobylański Tadeusz
Kołaczek 408
Kołakowski Piotr 482, 514
„Koło" (N.N.) 309
Kołodko zob. Kiedrowski Witold
„Kołodziej" zob. Mijal Józef
„Kołodziej" zob. Sacha Stefan
Kołodziej Bernard 156
Kołodziej Edward 31
Kołodziej Emil („Kazik") 367
Kołodziej Roman 365
Kołodziej Tadeusz 120–122, 189
Kołodziej Wawrzyniec („Trzos") 370
Kołodziejczuk Henryk („Wir") 383
Kołodziejczyk Arkadiusz 19, 55–56, 82, 100, 103, 476, 509
Kołodziejek Józef 334
Kołodziejski Antoni („Budziłowicz", „Mateusz") 402
Kołodziejski Henryk 180, 261
Kołodziejski Witold 40
Kołodziejski Władysław 299
Kołtun Stanisław 357
„Kołyszko" (N.N.) 186
„Komar" zob. Czarnecki Michał
„Komar" zob. Lis Franciszek
„Komar" zob. Święch Tadeusz
„Komar" (N.N.) 306
Komar Władysław („Malutki") 469
Komarnicki Tytus 75, 79
Komendecki Tadeusz 408

Komendowski Stanisław („Nowak”) 77
Kominek Franciszek („Borkowski”, „Tur”) 409
Komornicka Janina („Kosmowska”) 158
Komorowski Krzysztof 7–8, 39, 50, 127, 387
Komorowski Tadeusz („Bór”, „Korczak”, „Lawina”) 46, 62, 117, 130, 139, 285, 482–483, 485, 486, 509, 528
Komorowski Władysław („Poznański”) 311
„Komtur” zob. Kapuściński
Kon Bogusław 78
„Konar” zob. Bilski Antoni
„Konar” zob. Dąbkowski Józef
„Konar” zob. Jaświłko Edward
Konar 370
„Konarski” zob. Szymański Jerzy Feliks
Konarski Stanisław 21, 152, 255, 272
Konarzewski Zygmunt Antoni 126
„Kondrat” zob. Puciata Kazimierz
„Kondratowicz” zob. Bartoszewicz Józef
Konewka Antoni 237, 407
„Konicz” zob. Rodzeń Stanisław
„Koniczyna” zob. Melach Konrad
Konieczny Alfred 157
Konieczny Andrzej 372
Konieczny Zenon („Marian”) 446, 454
„Konik” zob. Cegłowski Jan
„Konik” zob. Rozkwitalski Józef
Konopacki Antoni („Walewski”) 47
Konopczyński Władysław 240
„Konopka” zob. Rościszewski Lech
„Konopka” zob. Rudnicki Edmund
„Konrad” zob. Czapiewski Jan
„Konrad” zob. Janasek Jan
„Konrad” zob. Jędo Stanisław
„Konrad” zob. Monné Bolesław
„Konrad” zob. Niklewicz Konrad
„Konrad” zob. Sosnowski Kirył
„Konrad” zob. Stanicki Franciszek
„Konrad” (N.N.) 428
„Konstanty” zob. Czekanowski Jerzy
„Konstanty” zob. Okołów-Podhorski Zygmunt
„Konstanty” (N.N.) 432
„Konstanty Mieszkowski” (N.N.) 393
Kontrym Bolesław („Biały”, „Bielski”, „Cichocki”, „Żmudzin”) 123, 195, 198, 200, 205–207, 210–211, 294, 328, 343, 396, 398, 400, 403, 416, 462, 468, 476, 489, 502, 530
Kontrym Władysław („Gustaw”) 503
Koń Wincenty („Kosa”) 368
„Kopa” zob. Boruta-Spiechowicz Mieczysław
„Kopa” (N.N.) 361
Kopacz Andrzej 364
Kopacz Artur („Iwan”) 29–30, 444, 448, 453
„Kopaczka” zob. Motyka Roman
Kopaczyński Marian 363
„Kopaliński” zob. Wroniewicz Marian
Kopcewicz Karol (Karol Majewski) 293, 300
Kopczuk Włodzimierz 192, 394
Kopczyński („Wilga”) 310
Kopecki Antoni 369
„Kopeć” zob. Klawoń Bronisław
Koperowski Andrzej zob. Budkiewicz Bronisław
Kopff Andrzej 347
Kopic Francesco 210
Kopisto Wacław 476, 480
Koprowski Ryszard 159
Kopystyński Stanisław 358
„Kopytkiewicz” zob. Kleberty Jacek
Kopyto Andrzej Antoni Jan (Zdzisław Biliński, André Renon, „Andrzej”, „Jowisz”, „Jupiter”) 76
„Kora” (N.N.) 125
„Korab” zob. Jankowski Władysław
„Korab” zob. Kowalski Marian
„Korab” zob. Rabcewicz-Zubkowski Ludwik
Korab-Żebryk Roman 8
„Koral” zob. Jędrzejewski Bolesław
„Koral” zob. Łuczkiewicz Zygmunt
„Koral” zob. Tyszkiewicz Jerzy
Koral 360
Korbońska Zofia („Zofia”) 99, 102–103
Korboński Stefan (Babiński, „Lewandowski”, „Nowak”, „Nowakowski”, „Zieliński”) 9, 11, 13, 25, 35, 40–41, 43, 45, 74, 84, 91, 93, 98–103, 105, 131, 133, 137, 140, 161, 171, 174, 179, 183, 225, 247, 249–251, 255, 264, 296, 444–446, 470, 473, 488, 493, 503–504, 506–507, 510–513, 515–520, 522, 524
„Korczak” zob. Komorowski Tadeusz
„Korczak” zob. Skwarczyński Bolesław
„Korczak” (N.N.) 127
„Korczak” (N.N.) 328
„Korczak I” (N.N.) 431
„Korczak II”, „Nałęcz” (N.N.) 431
Korczak Jerzy 49
Korczowski Kornel 357
Korczyk Henryk 52, 402
Korczyńska Adela 348

Kordaczuk Sławomir 125
„Kordelas" zob. Tymiński
„Kordian" zob. Fietz Józef
„Kordian" (N.N.) 121
Kordylak Jan 358
„Korek" (N.N.) 432
„Korektor" (N.N.) 233
Koreywo Antoni 65
Korfanty Wojciech 321
Korga Franciszek („Wilk") 369
„Korkociąg" zob. Szymański Tadeusz
„Kornacki" (N.N.) 59
Kornaś Leon 360
Kornatowski Jan 333
Kornecki Jan („Chłopecki") 188, 525, 527
„Kornel" zob. Macieliński Emil
Kornelak Michał 371
„Korneliusz" (N.N.) 411
Kornicki Andrzej 454
Korol Józef 21
„Korona" zob. Kocjan Antoni
Koronacki Wacław 127
Koronowski R. 270
Korotyński Henryk 10, 219
Korpalska Walentyna 24, 27, 36
„Korsak" zob. Pośląda Eugeniusz
„Korsak" zob. Ralski Eugeniusz
Korsak Władysław 64
Korta Helena 365
„Korweć" (N.N.) 459
„Korweta" zob. Ostoja-Chrostowski Stanisław
„Korwin" zob. Boczkowski-Boćkowski Wiktor
„Korwin" zob. Piotrowski Stanisław
„Korwin" (N.N.) 333
Korwin-Sokołowski Adam Ludwik 20, 51
„Korybut" zob. Madoń Michał
„Korybut" (N.N.) 398
Koryciński Jan 382
Korycka Janina 340
Korycki Tadeusz 75
Korytowski 501
Korzempa Michał („Parysowski") 409
Korzeniewski Bohdan 180
„Korzeń" zob. Górliński Jan
Korzewnikjanc Leon („Doliwa", „Leon") 123, 499
Korzon Krystyna 253
Korzybski Jan 497
Korzycki Antoni 488
„Kos" zob. Jakóbiec Jan
„Kos" (N.N.) 305
„Kos" (N.N.) 351
Kos Franciszek 363
„Kosa" zob. Koń Wincenty
Kosałka Stanisław („Achilles") 335
Kosałka Tadeusz 335
„Kosecki" (N.N.) 186
Kosecki Jan 230
Kosiek Adolf („Józef") 358
Kosiek Janina 16, 358
Kosińska Maria 28
„Kosiński" zob. Rosicki Jerzy
Kosiński Andrzej („Rawicz") 124, 414, 418
Kosiński Kazimierz 354
Kosiński Konstanty („Madej") 414
Kosiński Stanisław 335
Kosiński Stefan 358
Koskowski Bronisław 239
„Kosmowska" zob. Komornicka Janina
Kosno Czesław 382
Kosowicz Erazm 365
Kossak Zofia („Ciotka", „Weronika") 150
Kossobudzki Józef 172, 176
Kossowska Iza 221
Kossowski Czesław 373
Kossowski Leszek 497
Kossowski Witold 364
Kossuth Stanisław 261
Kostański Kazimierz („Kamiński", „Rostek") 353
Kostecka 280
Kostecki („Hańcza") 58
Kostecki Edward 370
Kostek Józef 372
Kostek-Biernacki Wacław 18–19
Kosteński Tadeusz 318
„Kostka" zob. Salecki Stanisław
„Kostka" zob. Wojalski Stanisław
Kostro Józef („Pług") 422
Kostrowicki Jerzy 104, 459
Kostrzewa Władysław („Kość") 380
Kostrzewianka-Bałuk Barbara („Genia") 16, 221, 490
Kostuniak Kazimierz 308
Kosturek Władysław („Wojtek") 16, 338–339, 359
Kostyra Julian 369
Kostyrko Józef („Styr") 183

„Kosz" zob. Koszucki Marceli
Koszucki Marceli („Kosz") 306
„Koszykowski" zob. Zwitek Wacław
Kościelak Walenty („Krawiec", „Sołtys") 480
Kościelny Stanisław 360
Kościuszko Zbigniew („Józef Ubocz") 60–61
„Kość" zob. Kostrzewa Władysław
„Kot" (N.N.) 438
Kot Eugeniusz („Karol") 430
Kot Stanisław 27, 32–34, 37–38, 40, 42–43, 45, 53, 55, 57, 64–68, 70, 80, 82–83, 86, 98–99, 109, 110, 114, 225, 327, 338, 372, 401, 465
Kot Stanisław 409
Kotarba Stanisław 320
„Kotarbińska" zob. Kragen Stefania
Kotarska Elżbieta 47
Kotarski Władysław („Druh") 47
„Kotek" (N.N.) 309
Kotek-Agroszewski Stanisław 385
Koter Stanisław 504
Kotlarewicz Jan 123
Kotlarewski Eugeniusz 248
Kotlarewski Feoktist 248
Kotłowska Halina 422
Kotłowski Karol 422
Kotłowski Tadeusz 189
Kotowa Wiesława 353
Kotowicz Mikołaj („Mieczysław") 228, 323
Kotowski Alfons („Okoń") 504
Kotowski Marian („Marcin") 16, 158–159
Kotowski Witold („Henryk") 106, 292
Kotula Oskar („Śląski") 237
„Kotwica" zob. Grzybowska-Grabowska Wanda
„Kotwicz" zob. Grzybowska-Grabowska Wanda
„Kotwicz" zob. Kwiatkowski Jan
„Kowadełko" zob. Sikora Jerzy
„Kowal" zob. Bojdo Władysław
„Kowal" zob. Gwizdek Zenon
„Kowal" zob. Jakubiec Ignacy
„Kowal" zob. Kawula Tadeusz
„Kowal" zob. Trawiński Tadeusz
„Kowal" zob. Uchman Jan
Kowal Jerzy zob. Horski Jerzy
Kowalczewski Jerzy 297
Kowalczyk Andrzej Stanisław 67, 80
Kowalczyk Antoni 299
Kowalczyk Kazimierz („Kazik Oświęcimiak") 207
Kowalczyk Wacław („Szybki") 379
Kowalenko Ambroży („Teofil") 128, 426, 428, 449
Kowalenko Władysław („Sas", „Sternicki") 239, 241, 260
Kowalewski Jan 64–65
Kowalewski Przemysław 72
Kowalewski Stanisław („Barski") 120, 209, 385–386, 493
Kowalewski Zbigniew („Witold", „Zbyszek") 82
„Kowalik" zob. Żenczykowski Tadeusz
Kowalik Stanisław („Cichy") 337
Kowalkowski Adam („Orlik") 351
Kowalkowski Jan („Halszka") 350
Kowalówna-Herman Helena („Maria") 229, 321
„Kowalska" (N.N.) 121
Kowalska Irena („Elżbieta") 474
Kowalska Krystyna („Krystyna") 346, 490
Kowalska M. 230
„Kowalski" zob. Ellert Wacław
„Kowalski" zob. Gawęda Stanisław
„Kowalski" zob. Kaszubowski Florian
„Kowalski" zob. Soroka Józef
„Kowalski" (N.N.) 157
Kowalski Adam („Lewandowski") 178–179, 507, 521
Kowalski Alfred 20
Kowalski Franciszek 396
Kowalski Jan 30
Kowalski Jan 299
Kowalski M.A. 72
Kowalski Marian („Korab") 389, 393, 394
Kowalski Marian 467
Kowalski Mieczysław („Łotewski") 307
Kowalski Wacław 23
Kowalski Władysław 239
Kowalski Władysław 519
Kowalski Władysław („Roch") 58
Kowarz Edmund 356
„Kownacki" (N.N.) 121
Kownacki Piotr 30, 31
Koza J. 355
Kozaczka Kazimierz 355
Kozaczka Stanisław („Nekras") 355
„Kozak" zob. Bloch Wawrzyniec
„Kozak" zob. Trelewicz Janina
Kozak Stanisław („Tymotka") 354
Kozak Zygmunt („Walter") 381

„Kozakiewicz" zob. Kumaniecki Kazimierz
Kozakiewicz Alfred („Blok") 347
Kozakiewicz Mikołaj 239
Kozakiewicz Włodzimierz („Barry") 493
Kozanecki Florian 241
Kozela Stanisław („Lemiesz") 353
Kozeński Jerzy 68
Kozer 411
Kozicki Stanisław 232, 236, 238
Kozielewski Jan zob. Karski Jan
Kozielewski Józef („Robak") 207
Kozielewski Marian („Bratkowski", „Ciszewski", „Leon", „Pilecki") 36, 52, 210, 328, 343, 437, 489, 529
Kozieł Władysław („Kapusta") 369
„Kozioł" zob. Bock Stefan
„Kozioł" zob. Brodecki Jan
Kozioł Bogusław 335
Kozioł Czesław („Jarost") 365
Kozioł Piotr („Dziadek", „Pniak") 356
Koziołkiewicz Stanisław („Alfa", „Stanisławowski") 400, 410
Koziorowski Tadeusz („Zawieja", „Zygfryd") 292
Kozłowska („Basia") 414
Kozłowski zob. Koźniewski Kazimierz
„Kozłowski" zob. Rygałło Wiktor
„Kozłowski" zob. Zoll Fryderyk
Kozłowski Anioł Kazimierz („Powron") 526
Kozłowski Antoni 376
Kozłowski Benedykt 421
Kozłowski E.J 18
Kozłowski Eligiusz 276
Kozłowski Eugeniusz 18, 21
Kozłowski Franciszek 181
Kozłowski Jan („Janek") 414, 416
Kozłowski Janusz 259
Kozłowski Jerzy („Jurwiś") 219, 251
Kozłowski Józef 419
Kozłowski Julian („C", „Cichy") 475–478
Kozłowski Kazimierz („Rafał") 129, 296
Kozłowski Konrad („Gracjan") 306
Kozłowski Ryszard 304
Kozłowski Stanisław 374
Kozłowski Teofil 356
Kozłowski Wacław („Kaniewski") 140
Kozłowski Witold 273
Kozłowski Włodzimierz 17
Kozub-Ciembroniewicz Wiesław 524
Kozyra Waldemar 19
Koźniewski Kazimierz (Kozłowski, Henryk Weber) 10, 13, 16, 52, 60, 63, 81, 83–84, 218, 220, 222, 232–233, 330, 345–346, 374
Kożuchowska Halina („Halina", „Zofia") 170
„Kra" (N.N.) 309
„Kraczka" zob. Mierzwa Stanisław
Kraft Władysław („Ada") 209, 386
Kragen Stefania („Kotarbińska") 153
Krahelska-Filipowicz Wanda („Alina Zabielska") 150
„Krajewski" zob. Gieysztor Marian
Krajewski Alfred („Organista", „Polesiński") 53–54, 58
Krajewski Kazimierz 7–8, 104, 414, 418, 420–423, 458–460
Krajewski Kazimierz 358
Krajewski Mieczysław 129
Krajewski Wincenty 63–64
Krajewski Zygmunt („Matros") 103
„Krajniak" zob. Rohloff Józef
„Krak" zob. Włodyka Piotr
„Krak" zob. Żuławski Zygmunt
„Krak" (N.N.) 411
Krak Eustachy („Dudzieniec", „Zoi") 387–388, 399, 493, 500, 530
„Krakowiak" zob. Bulanda Edmund
„Krakus" zob. Heliasz Ignacy
„Krakus" zob. Sikora Stefan
„Krakus" (N.N.) 499
Kram 82
Kramarska Józefa 74
Kramarz Walerian 366
Kramp Pelagia 95
Krańska Fabiola 79
Krasicki Stanisław („Stanisław") 428
Krasiński („Czarny") 59
Kraska Anna 195
„Krasnoludek" zob. Majewski Zygmunt
Krasowski Józef („Bohusz", „Jan") 145, 251
Krassowska Karolina („Józefa", „Józefa Wysoka") 169
Krassowski Jerzy („Maj", „Roze", „Wardecki") 194, 205, 230
Krasuski Józef 10, 238–239, 242, 290, 296–297, 305, 318, 324–325, 332, 352, 376–377, 401, 407, 419, 447, 470, 471
Kraszewski Henryk („Gut", „Jerzy", „Szczęsny") 413

Kraszewski Tadeusz („Marek”, „Stacja sanitarna”) 228, 235
Kraśnicki Władysław 129
Kraus Henryk („Dulemba”) 354
Krauze Janina 71
Krauze Stanisław 496
„Krawczyk” zob. Żenczykowski Tadeusz
Krawczyk Czesław („Dorosz”) 498
Krawczyk Franciszek („Stawisza”) 299
Krawczyk Janina („Marta”) 235
Krawczyk Piotr („Wisła”) 408
„Krawczyni” zob. Mieczkowska Helena
„Krawiec” zob. Kościelak Walenty
„Krawiec” (N.N.) 431
Krawiec Lucjan („Kazimierz”) 466, 470
Krawiec-Zakrzewski Bernard („Oskar”) 131
„Krechowiecki” zob. Peszyński Stanisław
„Krechowski” zob. Peszyński Stanisław
Kreczmańska-Olkowska Kazimiera 498
„Kreska” (N.N.) 507
„Kret” zob. Błaszczyk Jan
Kreusch Jan 8, 10
Kręglewski Adam 263
Kritz 68
Krogulec Cyprian („Kruk”) 333
„Krok” zob. Bartoś Franciszek
Krok Jan („Góral”) 365
Krokosz Tadeusz 325
„Krokowski” (N.N.) 428
Kroll Bogdan 22, 246
Kromer Władysław 360
Kronenberg Jan Leopold 23
Kropiwnicki Albert 109
Król Bolesław („Czarny”) 337
Król Michalina 242
Król Mieczysław 356
Król Stefan („Olsza”) 312
„Królik” (N.N.) 350
Królikowski Hubert M. 87
„Krótki” zob. Piątkiewicz Zygmunt
„Kruczek” (N.N.) 310
Kruczek Jan 368
Kruczek Władysław 156
Kruczkowski Leon 348
„Kruk” zob. Andrzejewski Antoni
„Kruk” zob. Gabała Stanisław
„Kruk” zob. Gronczak Józef
„Kruk” zob. Iwańczyk Jan
„Kruk” zob. Kaczor Stanisław
„Kruk” zob. Krogulec Cyprian
„Kruk” zob. Kupecki Wacław
„Kruk” zob. Pajdak Zygmunt
„Kruk” zob. Paternoga Mieczysław
„Kruk” zob. Siwek Antoni
„Kruk” zob. Sobociński Wincenty
„Kruk” zob. Stasiński Aleksander
„Kruk” zob. Szetela Jan
„Kruk” zob. Warchałowski Bolesław
„Kruk” zob. Wądołkowski Jerzy
„Kruk” (N.N.) 306
„Kruk” (N.N.) 350
„Kruk” (N.N.) 363
„Kruk” (N.N.) 431
„Kruk” (N.N.) 450
„Kruk II” zob. Zemełka Jan
Kruk Józef 333
Kruk Piotr 393
Kruk Stanisław („Lew”, „Pistolet”) 367
Kruk-Strzelecki Tadeusz („Dyrektor”) 35, 41, 43, 246
„Krukoń” zob. Pindela-Emisarski Jan
Krukowska-Wacławik Zofia 105
„Krukowski” zob. Podraza Kazimierz
Krukowski 421
Krupa Jan 357
Krupa Władysław („Nożyk”) 353
Krupiński Bolesław 261
Krupiński Ludwik 290–291
Kruszewski Eugeniusz S. 72
Kruszyński 409
Kruszyński Janusz 79
„Krybar” zob. Odorkiewicz Cyprian
Krygier Alfred 140
Krygowska Anna („Targowska”) 365
„Kryjak” zob. Nowakowski Paweł
Kryński Zbigniew („Rekin”) 90
„Krypa” zob. Bielecki Jan
„Krysia” zob. Czerwijowska Krystyna
Krysiak Franciszek 410
Krysiński Stanisław 411
Kryska-Karski Tadeusz 23–24, 27–28
„Kryski” zob. Witkowski Witold
„Krystyn” zob. Kamiński Ryszard
„Krystyna” zob. Kowalska Krystyna
„Krystyna” zob. Rużyłło-Pawłowska Jadwiga
„Krystyna” zob. Walczak Gabriela
„Krystyna” (N.N.) 429
„Krystyna Morska” (N.N.) 388

„Krystyna Słonianka" (N.N.) 398
„Krzak" (N.N.) 122
Krzemieniewski Eugeniusz 122
„Krzemień" zob. Pazdro Zdzisław
Krzemiński Bronisław 300, 313
Krzemiński J. 98
Krzemiński Jan zob. Osmańczyk Edmund Jan
Krzeptowski Józef („Józek") 60
Krzeptowski Wacław 366
Krzesińska Maria („Jadwiga") 455–456
Krzeski Jan 230
Krzyczkowski Henryk 410
Krzyk Stefan 358
Krzymuska Maria 333
„Krzyniecki" zob. Osiecki Ludwik
Krzysiak Bolesław („Bolski") 309
„Krzysztof" zob. Lerski Jerzy
„Krzysztof" zob. Nierzwicki Arnold
„Krzysztof" zob. Pietsch Tadeusz
„Krzysztof" zob. Tomkiewicz Władysław
„Krzysztof" zob. Walewski Juliusz
„Krzysztof" zob. Zatryb Józef
„Krzysztof Poręba" zob. Rumel Zygmunt
Krzysztofczyk Ambroży („Sosna") 362
„Krzysztofiński" zob. Ruciński Edmund
„Krzysztoforski" zob. Huss
„Krzyś" zob. Kumor Emil
„Krzywkowicz" zob. Poźniak Otmar
„Krzywonos" zob. Cetnarowicz Kazimierz
Krzywoszewski Stefan 222, 229
„Krzywy" (N.N.) 368
Krzyżak Franciszek 58–60
Krzyżak Kazimierz 410
Krzyżaniak Stefan („Morski") 302
Krzyżankiewicz Władysław 107–108
Krzyżanowska Halina („Suzuki") 24
Krzyżanowska Janina 499
Krzyżanowska Krystyna 161
Krzyżanowski Adam 265
Krzyżanowski Aleksander („Wesołowski", „Wilk") 31, 48–49, 484
Krzyżanowski Bronisław 30
Krzyżanowski Tadeusz 499
Krzyżanowski Zygmunt 358
Krzyżewska-Lemoch Wanda („Wandzia") 17, 127
„Ksawer" zob. Piazza Karol
„Ksawery" zob. Byrski Tadeusz
„Ksawery" zob. Freisler Jan
„Ksawery" zob. Świtkowski Janusz
„Ksawery" (N.N.) 429
„Książ" zob. Biskup Władysław
Książek Kazimierz („Brzeszczot") 363
Książek Stanisław („Łan") 363
Książek Władysław („Polanin") 335
„Książkiewicz" zob. Bucholz Zygfryd
„Kuba" zob. Jakubianiec Alfons Jerzy
„Kuba" zob. Kubicki
„Kuba" zob. Pohl-Karski Adam
„Kuba" (N.N.) 350
„Kuba" (N.N.) 432
„Kuba Wiśniewska" (N.N.) 392, 498
Kubalski Jerzy („Jur", „Lechita") 400
Kubas Stanisław („Ludwik") 382
Kubasiewicz Bogdan („Bogdan") 207
Kubiak Bolesław 357
Kubiak Jan („Młot") 307
Kubiak Józef („Andrzej") 496
Kubiatowski Jerzy 124, 128
„Kubicki" zob. Zarański Józef
„Kubicki" (N.N.) 203
„Kubicki" (N.N.) 305
Kubicki („Kuba") 69–70
Kubicki Bogdan („Lech") 333
Kubicki Józef („Poręba") 367
Kubicki Stanisław 70
Kubiszek Karol („Grom") 310
Kubiszek Stefan („Zagłoba") 307
Kubrecht Wanda („Maria") 430
Kuc Julian („Wolniak") 334
Kuc Michał 266
Kucharczyk Bolesław 336
Kucharski Józef („Jawor") 358
Kucharski Kazimierz („Szczepan") 31
Kuchta Józef 299
„Kucieński" zob. Jasiukowicz Stanisław
Kucza Józef 361
„Kuczaba" zob. Pluta-Czachowski Kazimierz
Kudliński Tadeusz 341, 348
Kufel Franciszek („Trzeciak I") 313
Kufel Ignacy („Ganek") 311
Kufel Mieczysław („Oracz") 381
Kugels Władysław („Dzinek") 307
Kuglin Jan 228
Kujawa Leon („Jarek") 310
„Kujawiak" zob. Reinholz Bolesław
„Kujawski" zob. Rogalski Aleksander
Kujawski Bolesław („Styr") 379
Kujawski Emil 357

Kujawski Józef („Borejsza”) 207
Kuk Władysław („Kij”) 408
Kukiel Marian 27, 32, 36, 64
Kukiel-Krajowski Stanisław („Klonowski”) 470
Kukla 266
Kukla Ignacy 67
Kuklewicz Maria 360
„Kukółka” (N.N.) 305
„Kukułka” (N.N.) 353
Kukułka Antoni („Poker”) 362
„Kula” zob. Ciaś Jan
„Kula” zob. Grudzień Stefan
„Kula” (N.N.) 391
Kula Wacław 335
Kulas Tadeusz 367
Kulas Wiktor („Lotek”) 309
„Kulawy” zob. Kupecki Wacław
„Kulczycki” zob. Braun Jerzy
Kulczycki Zygmunt („Olgierd”) 506
„Kulczyński” zob. Sas-Wisłocki Juliusz
Kulczyński Stanisław („Adam”, „Topolski”) 48, 240, 424–425
Kulejowski Mirosław („Arciszewski”, „Mirek”) 102
Kuler Andrzej 26–27, 45–46, 120, 126, 337–339, 523
Kulerski Wiktor 52, 57
Kulesiński Stanisław („K. Boczkowski”) 499
„Kulesza” zob. Quirini Edward
Kulesza 416
Kulesza Erazm 29
Kulesza Henryk 170
Kulesza Juliusz 389
Kulesza Witold 525
Kuligowski Kazimierz („Ful”, „Wróbel”) 290
Kuligowski Tadeusz 498
Kuligowski Tadeusz („Cham”, „Prusak”) 290
Kulik 520
Kulikowski Józef 260
Kulikowski Józef 357
Kulikowski Leon 31
Kulińska Lucyna 70, 188, 526
„Kulis” zob. Walczak
Kulisz („Radek”) 422
Kulpa Jan („Jasnosz”, „Józef Gawron”) 363
Kulski Julian 21, 24, 124, 385, 493–494
Kułaczkowski 266
Kułak Jerzy 90, 413–414, 417
Kułakowski Adam 36
Kułakowski Michał 373
Kułakowski Petro 10
Kumaniecki Kazimierz („Kozakiewicz”, „Profesor K.”) 165, 231
Kumor Emil („Krzyś”) 24
Kumor Łukasz („Andrzejewski”) 327–328
Kumorowicz Władysław 67–68
Kumoś Zbigniew 482
„Kumski” zob. Sadecki Marian
„Kuncewicz” zob. Jakubianiec Alfons Jerzy
Kuncewicz 271
Kunczyński Zygmunt („Rak”) 98
Kunert Andrzej Krzysztof 8–10, 12–13, 17, 19, 22–27, 29, 32–33, 35–40, 43–46, 50, 52, 54, 56, 60–61, 91, 98, 101, 106–107, 111–117, 123, 131, 133–135, 138, 140, 142, 144–145, 150–151, 157, 165–169, 171, 180, 183, 192–193, 195, 198, 205–206, 210, 222, 224, 231, 235–236, 242, 246, 251, 265, 267–268, 274–277, 285, 287, 289, 303, 327, 330, 337, 366, 385, 387–388, 393, 396, 399–400, 406, 482, 486, 488, 496, 512, 514
Kunert Zofia 204
Kunicka Janina 232
Kunicki Kazimierz 17
Kunicki Tadeusz 51
Kunicki Zbigniew („Bończa”, „Brzeski”, „Leon Brzeski”, „Telatycki”, „Zbigniew”) 140, 206, 215–219, 222, 224–229, 232–235, 345–346, 495
Kuniec („Antoni Zemsta”) 383
Kunke Bronisław („Kamiński”) 129
Kunysz Jan 446
Kupczyński Tadeusz 401
Kupecki Wacław („Kruk”, „Kulawy”) 209
Kupiec Jan 332
Kupiecka Małgorzata 10
„Kur” zob. Paprocki Bronisław
„Kura” (N.N.) 309
Kura Wincenty („Kurek”) 362
Kuran Józef („Wirski”) 401, 407
Kurant Jan („Jan”) 422
„Kuraś” zob. Bryl Andrzej
Kuraś Czesław 54
„Kurcewicz” (N.N.) 183
Kurcyusz Jerzy („Nowina”) 13, 17, 34, 52, 55–57, 63–69, 73–74, 77–79, 81–83, 85–87, 89, 90, 93, 109, 424

Kurcyusz Tadeusz 267
Kurczewski Alfred („Ambrozja”, „Ambroży”, „Szreniawa”) 388, 399, 530
„Kurek” zob. Kura Wincenty
„Kurek” (N.N.) 455
Kurek Antoni 367
Kurek Józef („Porywny”) 408
Kurhański Mirosław („Boruta”, „Rola”) 420
Kurkiewiczowa Wanda 230
„Kurowski” zob. Żurawski Kazimierz
Kurowski Jerzy („Zabawa”) 154
„Kurp” (N.N.) 289
„Kurpik” (N.N.) 227
Kurylewicz Józefa 437, 454
„Kurylewski” zob. Ulewski Ryszard
Kuryło Stanisław 470
Kuryłowicz („Juhas”) 58
Kuryłowicz Adam 29
Kuryłowicz Bogusław 261
„Kurzawa” zob. Urbański Franciszek
Kurzawa Jan 318
Kurzawiński Zdzisław („Poraj”) 185, 340
Kurzyniec Edmund 240
„Kusy” (N.N.) 387
Kusyk Franciszek („Grot”) 380
„Kusza” zob. Cichocki Kazimierz
Kuszelewski Olgierd („Sulima”) 460
Kuszłejko Romana („Pani Roma”) 467
Kuś Andrzej („Babicz”) 368
Kuśmierek („Bosman”) 468
Kuśmierski Aleksander („Sęp”) 337
Kuśmierski Apolinary 333
Kuśmierz Stanisław 325
Kuśniarz (Kuźnierz) Tadeusz 80
Kuśnierkiewicz Stanisław („Dzewicki”) 312
Kuśnierz Bronisław (Tadeusz Jankowski) 65
Kuśnierz Feliks („Leszczyński”) 311
Kuśniewicz Andrzej 161
Kut Józef 363
„Kutko” zob. Płoński Wacław
Kutrzeba Stanisław 240, 287, 346
Kutrzeba Tadeusz 24
Kutrzeba-Pojnar Anna 346
Kutzner Witold 278
„Kuziel” (N.N.) 431
Kuźma Eugeniusz 351
Kuźma Zbigniew („Zbych”) 340, 351
Kuźma Zygmunt 340
Kuźniar 338
Kuźnierz Tadeusz zob. Kuśniarz Tadeusz
Kwapiński Jan 254, 260, 519
Kwapiszewski Michał 80
„Kwas” zob. Mokwa Maksymilian
Kwas Tadeusz („Bronowski”) 331
Kwasiborska („Karbosiecka”) 210
Kwasiborski Józef („Dębicki”, „Niemira”, „Pion”, „Praski”) 134, 137–138, 289, 401, 503, 512, 515, 517–518, 530
Kwasiborski Józef 254
Kwaskowski Andrzej („Bogoria”, „Jastrzębiec”) 356
Kwaskowski Stanisław („Stachowiak”) 158–159
„Kwaśniak” zob. Wójcik Stanisław
Kwaśniewski Mikołaj 338
Kwiatkowska Stanisława 369
Kwiatkowska Zuzanna („Emilka”, „Mela”, „Wypożyczalnia książek”) 227, 229
„Kwiatkowski” zob. Grudziński Józef
„Kwiatkowski” zob. Stopnicki Józef
„Kwiatkowski” (N.N.) 121
Kwiatkowski („Rak”) 313
Kwiatkowski Bolesław 126
Kwiatkowski Feliks („Zawadzki”) 402
Kwiatkowski Jan („Kotwicz”) 402
Kwiatkowski Jan zob. Pałasz Czesław
Kwiatkowski Leopold („Poldek”) 58–60
Kwiatkowski Maciej Józef 10, 23, 230–231, 323, 346, 440
Kwiatkowski Marian („Zawada”) 414, 416
Kwiatkowski Stefan („Gryf”, „Szafraniec”) 120
Kwiatkowski Tadeusz 341
Kwiatkowski Zygmunt 240
Kwiecień Jan („Rozkoszański”) 381
Kwiecień Marcin 20
Kwiecień Władysław („Mars”) 334
Kwieciński Franciszek („Karwat”) 27, 38, 44–45, 133, 135
Kwieciński Wincenty („Głóg”, „Witek”) 523
Kwietniewski Edward („Adam”) 493
Kwolek Antoni 362

Lach Maria 446
Lachert Wacław 22
Lachert Zygmunt 134, 372
Lachowicz Aleksander („Leszczyna”) 469
Lagerberg Stig 71
Lalak Stanisław 382

„Lalek" (N.N.) 203
„Lalek" (N.N.) 350
„Lalek" (N.N.) 437
„Lalka" zob. Chamsowa Władysława Larysa
Lam Stanisław 55, 70, 74–75, 80, 524
„Lama" (N.N.) 460
„Lamb" zob. Głowacki-Prus Borys
Lamers Jan („Florian") 122
„Lampart" zob. Piątkowski Józef
Lampe Wiktor 239
„Lanca" zob. Marek Józef
Landau Ludwik 180
Landau Zbigniew 36, 255, 261
„Lande" (N.N.) 312
Landowski Bernard („Zdrój") 306
Lang Michał 29–30, 47, 53
Lang Wacław 22
„Lange" (N.N.) 129
Lange Henryk 298
Langer Stefan 110, 424
Langner Władysław 27, 64
„Larwa" (N.N.) 411
„Las" zob. Borówka Stanisław
„Las" (N.N.) 310
Laska Józef („Orlicz") 356
„Laskon" zob. Walasek Antoni
Laskowska Halina 236
„Laskowski" zob. Ambroziewicz Wiktor
„Laskowski" zob. Wośkowiak Edward
Laskowski Janusz 103
Laskowski Stanisław („Świda") 16, 403
Laskowski Stanisław („Piotr Ławski") 363
Laskowski Zbigniew („Leszczyński") 231
Lasocka Anna („Anulka") 150
Lasocka-Estreicherowa Teresa („Tell", „Teresa") 348
„Lasocki" zob. Dębski Antoni
„Lasocki" zob. Feiner Leon
Lasocki Zygmunt („Dziadek") 45, 338
„Lasota" (N.N.) 442
Lasota Michał zob. Chciuk Tadeusz
Lasowy Stefania („Franciszka") 16, 170, 237, 407
Laszko Adam („Lech") 377
Latała Stanisław („Żuk") 362, 515
„Latawiec" zob. Mikulski Stanisław
„Latawiec" zob. Szociński Jan
Latek Władysław („Młot") 380
Latkowska-Rudzińska Helena 40, 51–52, 54, 88
Lato Albin („Wagas") 355
Latosiński Feliks 318
Latosiński Franciszek 65
„Latycz" zob. Oleszczuk Franciszek
„Laudański" zob. Gawrych Józef Alojzy
„Lawina" zob. Komorowski Tadeusz
Lebedowicz Jan 74
„Lech" zob. Bała Józef
„Lech" zob. Berezowski Zygmunt
„Lech" zob. Czuba Paweł
„Lech" zob. Czupryk Józef
„Lech" zob. Danielski Jan
„Lech" zob. Felczak Jan Wacław
„Lech" zob. Kubicki Bogdan
„Lech" zob. Laszko Adam
„Lech" zob. Lesisz Bolesław
„Lech" zob. Łagowski Józef
„Lech" zob. Niemczyk Jan
„Lech" zob. Perka Tadeusz
„Lech" zob. Wiorowski Franciszek
„Lech Kaptur" zob. Felczak Jan Wacław
Lech Kazimierz („Dębski") 438
Lech Konstanty 238
„Lechita" zob. Dziewulski Józef
„Lechita" zob. Kubalski Jerzy
Lechner Janina („Kamila") 119
Lechnicki Zdzisław 252
„Lechoń" zob. Zimnicki Arkadiusz
Lechoński Jan 357
Lechowicz Marian 453–454
Lechowicz Włodzimierz („Morski", „Tomasz Tomaszewski") 387, 389, 396, 399
Lechowski Bolesław 382
Lechowski Janusz („Szaniawa") 59
Leczykiewicz Sylwester („Mohort", „Stubła") 365
Ledóchowski Włodzimierz („Jan Grodzicki") 58
Lehr-Spławiński Tadeusz 165
Leinwand Artur 144
Leitgeber Sławomir 261
„Lejkin" zob. Gustaffsson Gäste
Lejman 395
Leks Jan 335
Lelek-Sowa Stefan („Sawicki", „Stefan") 26
„Leliwa" zob. Lustych Czesław
„Leliwa" zob. Łaszkiewicz Stanisław
„Leliwa" zob. Mytko Czesław
„Leliwa" (N.N.) 124

„Leliwa” (N.N.) 455
Lemańczyk Franciszek 156
„Lemiesz” zob. Dąbek Józef
„Lemiesz” zob. Kłosowski Józef
„Lemiesz” zob. Kozela Stanisław
„Lemiesz” (N.N.) 183
Lemiesz Wiktor 156
„Len” zob. Blaszkowski Leon
„Len” zob. Cholewa Władysław
„Len” (N.N.) 309
Lenart Edward („Derkacz”) 368
Lenart Jan („Lis”) 361
„Lenartowicz” zob. Maringe Leonard Witold
Lenc Rudolf („Rudek”) 60
„Lenczłoski” (N.N.) 122
Lengyel Bela 52
Lenkiewicz 266
Lenkiewicz Adam 47
Lenkiewicz Antoni 47
„Lenkowski” zob. Ferfet Franciszek
„Leon” zob. Jasielski Leon
„Leon” zob. Korzewnikjanc Leon
„Leon” zob. Kozielewski Marian
„Leon” zob. Obtułowicz Adam
„Leon” zob. Szewczyk Filip
„Leon” zob. Świtalska Zofia
„Leon” zob. Wikarjak Jan
„Leon” (N.N.) 123
„Leon” (N.N.) 358
„Leon” (N.N.) 431
„Leon Borkowski”, „Stanisław Borkowski” (N.N.) 388, 499
„Leon Brzeski” zob. Kunicki Zbigniew
„Leon Gryf” (N.N.) 393
„Leon Sokół” (N.N.) 390
„Leon Ziemba” (N.N.) 392
„Leonard” zob. Wojtowicz Bronisław
„Leonard” zob. Żaczkowski Leonard
„Leonarski” (N.N.) 404
„Leopold” zob. Grabecki Teodor
„Leopold” zob. Herslow Carl Wilhelm
„Leopold” (N.N.) 125
Lepszy Kazimierz 346, 501
Lerski Jerzy („Jur”, „Krzysztof”) 10, 13, 29, 85, 87, 89–90, 138, 218–220, 279, 346, 528
Lesiewicz 266
Lesisz Bolesław („Lech”) 334
Leski Kazimierz 58, 274–275, 402
Leski Stanisław („Noga”) 309
Lesser Józef („Żegota”) 525
„Leszcz” zob. Leszczyński Kazimierz
„Leszcz” (N.N.) 472
Leszczak Tadeusz („Orlik”) 380
Leszczycki Stanisław Marian 164
„Leszczyna” zob. Lachowicz Aleksander
„Leszczyna” zob. Zygmunt
„Leszczyński” zob. Kuśnierz Feliks
„Leszczyński” zob. Laskowski Zbigniew
„Leszczyński” zob. Zbudniewek Szymon
Leszczyński 224
Leszczyński Kazimierz („Leszcz”) 373
Leszczyński Mieczysław („Ślimak”) 335
Leszczyński Piotr 291
Leszczyński Władysław 409
„Leszek” zob. Godlewski Zygmunt
„Leszek” zob. Hajdukiewicz Lech
„Leszek” zob. Klima Leszek
„Leszek” zob. Niemczycki Stanisław
„Leszek” zob. Pomykaj Witold
„Leszek” zob. Żagan Artur
„Leszek” (N.N.) 455
„Leszek Lesiński” zob. Pomykaj Witold
Leś Jan („Czereśnia”) 370
Leśniczak Stanisław („Żubr”) 307
Leśniewski Andrzej („Duchnowski”) 12, 16, 161, 279–281
Leśniewski Stanisław 140, 275
Leśniewski Wiktor („Duchnowski”) 180–191, 252
Leśniewski Władysław („W. Żuliński”?) 180, 183, 511, 530
„Leśnik” zob. Nowakowski Paweł
Leśnikowski Roman 40
Leśniowska Zofia 36, 73
Leśniowski Stanisław 44, 216
Leśnodorski Bogusław 280
„Leśny” zob. Radoński
„Lew” zob. Csala
„Lew” zob. Kiszka
„Lew” zob. Kruk Stanisław
„Lew” zob. Sandowski Jan
„Lewanda” (N.N.) 463, 497
Lewandowicz Jerzy 321
Lewandowicz Władysław 22
Lewandowska Stanisława 11, 154, 216–217, 222, 236, 264, 377, 381, 411, 466
„Lewandowski” zob. Korboński Stefan
„Lewandowski” zob. Kowalski Adam

„Lewandowski" (N.N.) 241
Lewandowski Bernard („Dąb") 310
Lewandowski Jan („Czarny") 310
Lewandowski Józef 70, 71
Lewandowski Kazimierz 304
Lewandowski Konstanty („Podkowa") 313
Lewandowski Władysław („Wilk") 308
Lewandowski Wojciech („Wojtek") 400
„Lewar" zob. Piotrowski Jan
Lewicki Kazimierz 360
Lewiński Mieczysław 359
Lewkowski Kazimierz („Mat", „Matkowski") 409
Lgocki Jerzy („Jastrząb") 123
„Liber" (N.N.) 411
Liberbach Ludwik 30
Libionka Dariusz 478
Librach Jan („Arwa") 83
Licki-Finkelkraut Jerzy 243
Licznerski Józef 300
„Lidia" (N.N.) 489
Liebert Wacław 91
Ligęza Józef 324
„Limanowski" zob. Hajdukiewicz Józef
„Limba" zob. Barańska-Górecka Halina
„Limba" (N.N.) 350
„Lin" zob. Kłosowski Wacław
„Lin" zob. Stasiak Wiktor
Lindner Jan („Prawdzic") 207
Liniarski Władysław („Mścisław") 124, 126–129, 413–414, 416, 418, 423, 517, 522
„Linke" (N.N.) 122
Linke Zygmunt („Hipek") 351
„Lipa" zob. Jaworski Marian
„Lipak" zob. Mazur Karol
Lipiec Michał 383
Lipiec Stanisław 334
„Lipiński" zob. Borzyszkowski Edmund
„Lipiński" zob. Dusza Wawrzyniec
Lipiński Edward 239, 243, 274
Lipiński Jakub 299
Lipiński Wacław („Doktór") 23–25, 523
Lipiński Wojciech 20
Lipkowski Otton 305
Lipska Wanda („Basia") 229, 503
Lipska-Kozioł Halina („Ola") 229, 503
„Lipski" (N.N.) 411
Lipski Bolesław („Bartel") 301, 304, 313
„Lir" zob. Pietkiewicz-Choromański Wincenty
„Lis" zob. Bociański Władysław
„Lis" zob. Jarnicki Marian
„Lis" zob. Lenart Jan
„Lis" zob. Marek Gabriel
„Lis" zob. Mikiciński (Salomon) Samson
„Lis" zob. Naruszewicz Władysław
„Lis" zob. Nita
„Lis" (N.N.) 306
„Lis" (N.N.) 393
„Lis" (N.N.) 413
„Lis" (N.N.) 421
„Lis" (N.N.) 497
„Lis 2" zob. Samotus Tadeusz
Lis Anna 370
Lis Franciszek („Komar") 312
Lis Michał 189
Lis-Olszewski Witold 180, 330
„Lisiecki" zob. Osiński Wacław
Lisiewicz Kazimierz („Gliński") 54
Lisiewicz Teodozja 440
Lisowska-Porębska Kazimiera 369
„Lisowski" zob. Piotrowski Władysław
Lissowski Jan 123
„Listek" (N.N.) 457
Listowski („Cichy") 305
Liszewski Wincenty („Piwowarski") 468
Litauer Jan Jakub 276, 278
„Litewski" (N.N.) 136
Litterer Wanda 259, 263
Litwiejko Kazimierz 413, 421–423
„Litwin" zob. Czoska Franciszek
„Litwin" zob. Żyliński Ignacy
Litwin Franciszek 519
Litwin Roman („Sowa") 90, 95
Litwiński Leon 81
„Litwos" zob. Misiewicz
Loewenstein Stanisław („Opoka", „Zbigniew Przełęcki") 59–60
„Lola" zob. Zawadzka-Gajewska
„Lolek" zob. Skosowski Leon
„Lompa" zob. Piotrowski Władysław
„Longin" (N.N.) 333
Lonse Zbigniew 60
„Lorce" zob. Marzec Jan
Lorentz Stanisław („Bukowski") 10, 158, 180–181, 217, 238, 247, 274
Lorentz Zygmunt 296
Loret Maciej 74
Loret Maciej (?) 280, 281

Loret Tadeusz 491
Lorkiewicz Marian 319
Lorkiewicz Teofil („Sosnowski") 122, 254
Lorych Mieczysław („Berg") 319
„Lotek" zob. Kulas Wiktor
Loth Jerzy 189
„Lotnik" zob. Mątlewicz
„Lotnik" (N.N.) 455
„Lotny" zob. Bujak Franciszek
„Lotny" zob. Marczewski
Lotz Wilhelm („Wojciech Brona") 363
Lowas Roman 360
Lubaczewski Tadeusz 51
„Lubański" (N.N.) 186–187
Lubaska Tadeusz 363
Lubczański Józef 377
Lubecka 360
Lubecki Franciszek 260
„Lubelski" zob. Bardzik Stanisław
Luberadzki Sławomir 40
„Lubicz" zob. Cholewa Władysław
„Lubicz" zob. Hołówko Władysław
„Lubicz" zob. Rokicki Feliks
„Lubicz" (N.N.) 354
Lubicz Jerzy 218
Lubicz Wiktor zob. Zahorski Wiktor
Lubiński Andrzej 156
Lubiński Cezary 129
„Lubniewski" zob. Żelazny Jan
Lubomirski Zdzisław 24
„Luboń" zob. Nowakowski Wiktor Eugeniusz
„Lubończyk" zob. Zając Franciszek
Luboński 467
Lubowicki Edward („Górnik", „Seweryn") 518, 523
Lubowicki Marian 261
Lubowiecki Bronisław 360
„Luca" zob. Wróbel-Kempa Łucja
„Lucjan" zob. Szczekowski Przemysław
„Lucjan" (N.N.) 430
„Lucjan" (N.N.) 446
„Lucjusz" zob. Zapolski Lucjusz
„Lucyna" zob. Kaczkowska-Poraj-Biernacka Lucyna
„Lucyna" zob. Werewska Lucyna
„Lucyna" (N.N.) 203
„Luda" zob. Stańczyk Helena
„Luda" zob. Tatarski Roman
„Ludka" zob. Wiśniewska Ludwika
„Ludmił" zob. Thielman Ludwik
„Ludomir Dobrowolski" (N.N.) 391
Ludwig 406
Ludwig Stanisław („Mariusz") 260
„Ludwik" zob. Bartoszewski Władysław
„Ludwik" zob. Kocan Stanisław
„Ludwik" zob. Kubas Stanisław
„Ludwik" zob. Muzyczka Ludwik
„Ludwik" zob. Ostrowski Władysław
„Ludwik" zob. Sysło Mieczysław
„Ludwik Ludwikowski" (N.N.) 397
„Ludwika" (N.N.) 218
„Ludwik" (N.N.) 429
„Ludwik" (N.N.) 430
„Ludwik" (N.N.) 431
„Ludwik" (N.N.) 437
„Ludwik" (N.N.) 441
„Ludwik" (N.N.) 455
„Luk" zob. Popławski Stanisław
„Lunia" zob. Moniuszko Łucja
„Lusia" zob. Uzar-Krysiakowa Ludwika
Lusiak Stanisław („Żuk") 468
Lustych Czesław („Leliwa", „Profesor") 421
Lustych Maria („Teresa") 421
Lusznia Stanisław 361
„Luta" (N.N.) 221, 490
Lutosławski Antoni (Józef Wesołowski, „Sęk") 526, 527
Lutyk Leon („Bereda", „Jakub") 85, 116, 192, 202
Lutze-Birk Jan („Janek") 48
„Lwowski" zob. Markowski Wincenty
„Lwów" zob. Popowicz Zbigniew

Łabaj Leon („Baca") 368
„Łabiszyniak" zob. Maciejewski Stanisław
Łabno Henryk 357
Łabuć Władysław 129
Łabuszewski Tomasz 7, 414, 418, 420–423
Łach Maciej 18
„Łada" zob. Borucki Brunon
Łada Zygmunt 499
Łada-Bieńkowski Adam („Adam") 22, 223
Ładoś Aleksander 24, 31–32, 34, 65, 79, 86
„Ładyna" zob. Sulik Nikodem
„Łagiewka" zob. Rybak Stanisław
Łagoda Jan 281
Łagowski Franciszek („Czarny") 336
Łagowski Józef („Lech") 310

Łaguna Stanisław 265–267
„Łan" zob. Książek Stanisław
Łaniecki Leon 95
Łanin G. 530
„Łanowski" zob. Nechay Jerzy
„Łapa" (N.N.) 353
Łapczyński Stanisław („Żubr") 373
Łapińska Sabina 70
Łaptaś Tadeusz („Orsza") 350
„Łaszcz" zob. Skroczyński Albin
Łaszewski Janusz 273
Łaszkiewicz Józef 400, 501
Łaszkiewicz Kazimierz („Kazimierz") 136, 412
Łaszkiewicz Stanisław („Leliwa") 422
Łatyński Marek 524
„Ława" zob. Łyp Michał
Ławiński Antoni 296, 299
Łazarczyk Antoni 335
Łazarski Michał („Bartek") 403
Łazowski Jan 22
Łączkowski Bohdan 65
„Łąka" (N.N.) 354
Łepkowski Tadeusz 75
„Łęk" zob. Malinowski Hipolit
Łętowski Mieczysław (Jan Marciniak, „Nałęcz") 159
Łoboda Józef Władysław („Dąbczak") 409
Łojek Jerzy 19
Łomacki Leon („Herman", „Jodłowski") 468, 470–472
Łomnicka Maria („Maria") 429
„Łontka" zob. Juwżenko Leonidas
„Łopata" (N.N.) 297
Łopiński 266
„Łopot" zob. Rygałło Władysław
Łopuszański Janusz 71, 84, 169, 513
„Łoś" (N.N.) 309
„Łoś" (N.N.) 311
„Łoś" (N.N.) 389
„Łoś" (N.N.) 391
Łoś Ida („Ida") 230
Łotarewicz Genowefa („Ewa Ilnicka") 209, 341–342, 500
„Łotewski" zob. Kowalski Mieczysław
Łoza Stanisław 190, 229
„Łoziński" zob. Pstrokoński Stanisław
Łoziński Jan („Dobry") 128, 414, 418
Łoziński Jerzy („Jerzy") 473
Łoziński Jerzy („Podkowa") 410
Łoziński Włodzimierz („Mikołaj") 124–125
Łożański Jan 63, 423
„Łucja" zob. Morska Krystyna
„Łucja" zob. Piotrkiewicz Pelagia
Łucka Wojciech („Zryw") 362
Łucki Stanisław („Dan") 13, 17, 75–76, 527
Łuczak Aleksander 11
Łuczak Czesław 44, 49, 287, 289, 412
Łuczak Henryk 399
Łuczak Wojciech („Pałuk") 302
Łuczkiewicz Stanisław („Sęp") 89
Łuczkiewicz Zygmunt („Koral") 47
Łuczkowski Franciszek („Głuszec") 312
Łuczyńska Bronisława („Ola") 476
Łuczyński Michał („Roman") 336
Łuczyński Wincenty („Brzozowski") 470
„Łuk" zob. Nodzyński Jan
Łukasiewicz Antoni („Tucki") 354
Łukasiewicz Józef 376
Łukasiewicz Stanisław 80
„Łukasik" zob. Czmoch Czesław
Łukasik Hanna („Róża") 490
„Łukasz" zob. Popławski Adolf
„Łukasz" (N.N.) 124
„Łukasz Paśnik" zob. Cholewa Władysław
Łukaszewicz Józef 525, 527
Łukaszewicz Władysław 276
Łukaszewicz Zygmunt („Inżynier", „inż. Jesionowski", „inż. Mazurkiewicz", „Jesionowski", „Maciej") 254, 504–506
Łukawski Piotr 369
Łukomska Irena 60
Łukomski Lesław 17, 480
Łukomski Włodzimierz 480
Łukowiecki Adolf („Borsa") 340
Łukowski Bolesław 409
„Łupek" zob. Płocharski Jan
Łyczywek Roman („Gród", „Mateusz", „Saski") 190
Łygo Aleksander („Mieczysław", „Zenon") 468
Łyp Michał („Ława") 383
Łysakowski Henryk („Jerzy Kowal") 387
Łyszczarz Władysław 379
Łyś Władysław 380

„M. Bielski" zob. Wasyluk Marcin
„M. Witkowski" zob. Bień Aleksy
Mach Stanisław („Mazur", „Tarnawa") 334, 362
Machalica Józef („Sosna") 371

Machay Ferdynand 46
Machcewicz Paweł 150
Machorowski Stefan („Rawicz”, „Stefan”) 201, 203, 208
„Machowski” (N.N.) 369
Machura Stanisław 357
„Maciej” zob. Cegłowski Jan
„Maciej” zob. Dobrzański Jerzy
„Maciej” zob. Janicki Leszek
„Maciej” zob. Kasprzak Feliks
„Maciej” zob. Łukaszewicz Zygmunt
„Maciej” zob. Niewójt Stanisław
„Maciej Boryna” zob. Chajęcki Bronisław
„Maciej Brański” (N.N.) 124
„Maciej Konarski” zob. Poprawa Marcin
Maciejewska-Marcinkowska Hanna 13
„Maciejewski” zob. Męclewski Edmund
„Maciejewski” zob. Pruski Zygmunt
Maciejewski Stanisław („Łabiszyniak”) 306
Maciejewski Walerian 77, 527
Maciejko Dominik 74
Maciejowski Józef („Piecowski”) 210, 415, 489
Maciejowski Kazimierz („Modzelewski”) 254, 330
„Maciek” zob. Pater Mateusz
„Maciek” zob. Rosołek Józef
„Maciek” (N.N.) 391
Macieliński Adam 63, 65, 74
Macieliński Emil („Kornel”, „Sas”) 47, 48, 109–110
Macierakowski Jerzy („Moll”) 399
Macieszyna Władysława („Sława”) 24
Maciński Tadeusz („3097”, „Prus”) 188, 281, 395, 413, 492
Maciołek Józef 523
Maciuszek Józef („Nalepa”) 364
Mackiewicz Alicja („Alina”, „Klara”) 86, 100–101
„Maczek” zob. Wydrych Józef
„Maćko” zob. Wąsowicz Stanisław
Maćków Edward („Dolny”) 322
Madajczyk Czesław 12, 113, 242
„Madej” zob. Kosiński Konstanty
Madej Franciszek („Brzoza”) 353
Madej Jan („Salut”) 383
Madej Krzysztof 413
Madej Leonard („Jarzębina”) 369
Madej Tadeusz 370
Madeyski Stanisław 125
Madeyski Zbigniew („Woyma”) 243, 286
Madoń Michał („Korybut”) 481
„Magda” zob. Czyżowska Matylda
„Magda” zob. Malinowska Barbara
„Magda” zob. Marcjan Maria
„Magda” zob. Świeżyńska Maria
„Magda” (N.N.) 499
„Magdalena” zob. Kamińska Janina Agata
„Magdalena” (N.N.) 196
„Magdalena” (N.N.) 208
Magdański Marian („Marian”) 319
„Magister” zob. Pawłowski Felicjan
„Maj” zob. Fieldorf August Emil
„Maj” zob. Krassowski Jerzy
Maj Edward 370
Maj Kazimierz 242
Maj Wacław („Grudzień”) 362
Majchrowski Jacek M. 13, 57, 321, 338, 524
Majchrzak Franciszek („Pałuk”) 311
Majchrzak Grzegorz 236
Majchrzak Stanisław („Wilk”) 312
Majchrzak Władysław („Merkur”) 312
Majchrzycki Walerian 122
Majer Piotr 528
„Majewski” zob. Bernaś Bogdan
„Majewski” zob. Sojka Edward Paweł
„Majewski”, „Stanisław Majewski” (N.N.) 176, 499
Majewski Adam 370
Majewski Karol zob. Kopcewicz Karol
Majewski Ludwik 501
Majewski Marcin 10
Majewski Piotr 161, 247
Majewski Stanisław 334
Majewski Tadeusz („Boruta”, „Olczak”) 207
Majewski Zygmunt 264
Majewski Zygmunt („Krasnoludek”) 375
Majka Władysław („Cukier”) 355
Majkowski Juliusz 23
Majkowski Leon („Bańko”) 309
Majorkiewicz Felicjan 123
„Majorski” (N.N.) 389
Majski Iwan 487
„Majster” (N.N.) 305
„Mak” zob. Masow Antoni
„Mak” zob. Stachowiec Władysław
„Mak” (N.N.) 371
„Mak” (N.N.) 431
Makarczyk Zbigniew 39

„Makarewicz" zob. Grudziński Józef
Makarewicz 416
Makarow Władimir 10
Makaruk Jan 377
„Makary" zob. Iranek-Osmecki Kazimierz
„Makary" zob. Pokryszko Marian Emanuel
„Makowiecki" zob. Czyżewski Aleksander
Makowiecki Jerzy 246
Makowski Aleksander 362
Makowski Antoni („Grab") 308
Makowski Edmund 45
Makowski Edmund („Wiąz") 308
Makowski Józef 292
Makowski Leon („Morski"?) 411
Makowski Stanisław 59
Makowski Tadeusz („Zbyszek") 468
„Maks" zob. Grzyś Andrzej
„Maksym" (N.N.) 505
Maksymowicz 129
Maksyś Mikołaj 405
Makush-Woronicz Zbigniew 513
Malatyński Antoni 77
Malawski Heweliusz („Michał") 30
Malawski Jan 30, 232
Malerski 304
Malicki Bernard („Zawisza") 311
Malicki Edmund („Eda") 306
Malicki Tomasz 74
„Malina" zob. Moczarska Zofia
Malinowska Barbara („Magda") 170
Malinowska Halina 69
„Malinowski" zob. Pliszczyński Stanisław
„Malinowski" zob. Świrski Kazimierz
Malinowski Edward 497
Malinowski Hipolit („Łęk") 422
Malinowski Julian 23, 36
Malinowski Kazimierz 99–103, 105, 184, 285
Malinowski Marian 178–179, 192, 200, 208, 212, 214–215, 276, 278, 500, 520
Malinowski Robert („Czajka") 311
Malinowski Tadeusz 18
Malinowski Władysław („Roman") 69–70
Maliszewski Bernard („Klon") 312
Maliszewski Zbigniew („Zbigniew") 78
Mally Janina 376
„Malutki" zob. Komar Władysław
Małaszyński Michał („Mały") 366
„Małecki" zob. Michałowski Stanisław
Małecki Jan M. 347
Małecki Mieczysław 134, 240, 339
Małecki Stefan („Doboszyński") 339
Małecki Wiktor („Skotnica") 353
Małek Józef („Borys") 460
Małek Józef („Piast") 308
„Małgorzata" zob. Szymońska Jadwiga
„Małgorzata" (N.N.) 186
„Małgorzata" (N.N.) 208
Małkiewicz-Strzałkowa M. 240
„Mały" zob. Cygan Franciszek
„Mały" zob. Czystowski Andrzej
„Mały" zob. Małaszyński Michał
„Mały" zob. Masłocha Lucjan
„Mały" zob. Potapowicz Aleksander
„Mały" (N.N.) 124
„Mały Andrzej" zob. Bieńkowski Zbigniew
„Mały Michał" zob. Schulz Aleksander
„Małycha" zob. Bukowski Franciszek
Małyk Henryk zob. Waniek Henryk
„Małynicz" zob. Miklaszewski Tadeusz
Małysa Józef („Grot") 322
„Mama" zob. Rudnicka
Mamak Adam („Sąrz", „Sowal", „Sowiński") 361
„Mancewicz" zob. Huszczo Edward
Manczak Józef 313
Manczarska-Orzeszkowska Janina („Nina Bielicz") 398
Maniak Kazimierz 335
Maniak Stanisław („Mirocki") 329
Maniakówna Maria 8
Maniusiak Elżbieta 69
Manteuffel Tadeusz 239, 479
„Manuszka" (N.N.) 389
„Mańkowski" zob. Smoczkiewicz Stanisław
Mańkowski Alfred 373
Mańkowski Zygmunt 8, 26, 50, 132, 195, 372, 374–375, 382
Mara-Mëyer Jerzy (Eugeniusz Zakrzewski, „Filip", „Vis") 83, 88
Maradło Franciszek („Wąwóz") 310
Marat Stanisław 263
Marchlewski Mieczysław 79
Marchlewski Teodor 240
Marchut Maria 505
Marchwicki Tadeusz 358
Marchwiński Andrzej („Mierzejewski") 255, 259, 280, 492
„Marcin" zob. Dyczewski

„Marcin" zob. Kotowski Marian
„Marcin" zob. Rudzki Marcin
„Marcin" zob. Targ Alojzy
„Marcin" zob. Zaremba Zygmunt
„Marcin Dyląg" (N.N.) 391, 393
Marciniak Antoni („Jarocki", „Soch") 302, 313
Marciniak Jan zob. Łętowski Mieczysław
Marcinkowska Maria 234
Marcinkowski 374
Marcinkowski Józef („Kłos", „Tracz") 46, 338
Marcinkowski W.M. 39
Marcinkowski Zdzisław 234
Marcińska Stanisława 353
„Marciński" zob. Dul Władysław
Marcisz Stanisław 355
Marcjan Maria („Magda") 76
Marczak Bolesław („Gołębiowski") 184, 214, 247
Marczak Mikołaj („Okno") 357
Marczak Seweryn („Brzoza") 310
Marczewska Krystyna 195
Marczewski („Lotny") 408
Marczewski Kazimierz 516
„Marczyk" zob. Grzegorczyk Marian
Marczyk Stanisław 368
Marecki 263
„Marek" zob. Gabała Maciej
„Marek" zob. Hordyj Stanisław
„Marek" zob. Kraszewski Tadeusz
„Marek" zob. Markiewicz Marian
„Marek" zob. Markiewicz Ryszard
„Marek" zob. Markowski Franciszek
„Marek" zob. Pawłowski Felicjan
„Marek" zob. Reinhold-Wydra Marek
„Marek" zob. Sacha Stefan
„Marek" zob. Spychalski Marian
„Marek" zob. Trajdos Mieczysław
„Marek" zob. Wańkowski Stefan
„Marek" zob. Winiarski Bronisław
„Marek" zob. Witoszka Jan
„Marek" zob. Wroczyński Ryszard
„Marek" (N.N.) 200
„Marek Fort" (N.N.) 391
„Marek Makowski" (N.N.) 398–399
„Marek Markowski" (N.N.) 398
„Marek Wiatr" (N.N.) 392
„Marek Zastuj" (N.N.) 391
Marek Gabriel („Lis") 359
Marek Józef („Lanca") 361
Marek Ryszard („Wrona") 206
„Margani" zob. Trojnar Józef
„Maria" zob. Bieńkowska Irena
„Maria" zob. Hulewicz Maria
„Maria" zob. Kowalówna-Herman Helena
„Maria" zob. Kubrecht Wanda
„Maria" zob. Łomnicka Maria
„Maria" zob. Miszewska Maria
„Maria" zob. Ponikowska Maria
„Maria" zob. Poznańska Maria
„Maria" zob. Słubicka Lucyna
„Maria" zob. Śliwicka Michalina
„Maria" (N.N.) 129
„Maria" (N.N.) 159
„Maria" (N.N.) 201
„Maria" (N.N.) 429
„Maria" (N.N.) 490
„Maria Bogusławska" (N.N.) 241
„Maria Bura" zob. Szretter-Czetwertyńska Marianna
„Maria Czarna" zob. Szczawińska Maria
„Maria Kwiatkowska" (N.N.) 388
„Maria Podłogowska" zob. Gorgas Anna
„Maria Rudzka (N.N.) 399
„Maria Ruska" (N.N.) 389
„Maria Szara" zob. Modlibowska Wanda
„Marian" zob. Bilan Włodzimierz
„Marian" zob. Bocheński Antoni
„Marian" zob. Ejsmond Kazimierz
„Marian" zob. Jackiewicz Henryk
„Marian" zob. Konieczny Zenon
„Marian" zob. Magdański Marian
„Marian" zob. Petrejko Marian
„Marian" zob. Przysiecki Marian
„Marian" zob. Religioni Wacław
„Marian" zob. Skarbiński Michał
„Marian" zob. Stach Stanisław
„Marian" zob. Sterczewski Marian
„Marian" zob. Szczepański Wojciech
„Marian" (N.N.) 313
„Marian" (N.N.) 455
„Marian Gewont" (N.N.) 394
„Marian Kołakowski" (N.N.) 393
„Marian Odyniec" (N.N.) 501
„Marian Orzechowicz" zob. Czyżewski Julian
„Marian Puls" zob. Kochański Leon
„Marian Zawiła" (N.N.) 392, 498
„Mariańska" zob. Hochberg-Mariańska Maria
„Mariański" zob. Bilan Włodzimierz

Mariański zob. Jaworski Marian
Mariański Mieczysław 352
Maringe Leonard Witold („Buras”?, „Lenartowicz”) 44, 166, 252, 275, 530
„Mariusz” zob. Ludwig Stanisław
„Mariusz” zob. Markowski Juliusz
„Mariusz” zob. Petrejko Marian
„Mariusz” zob. Ruebenbauer Jerzy
„Mariusz Wyrąbkiewicz” zob. Radwański Jan
Markiewicz Brunon („Rak I”) 301
Markiewicz Krzysztof („Czart”) 147, 477
Markiewicz Marian („Marek”) 103
Markiewicz Ryszard („Marek”, „Mohort”) 478, 480
Markiewicz Stefan („Stanisław”) 102
Markiewicz Tadeusz („Adam”, „Setka”) 373, 383
Markowska Jadwiga 424
„Markowski” zob. Kobylański Kazimierz
Markowski Antoni („Antoni”) 313
Markowski Franciszek („Marek”) 309
Markowski Jan 278
Markowski Juliusz („Mariusz”) 445, 449
Markowski Stanisław 17, 281
Markowski Wincenty („Lwowski”, „Paweł”) 136, 138, 424, 445, 452
Markowski Władysław 280–281
„Mars” zob. Forycki Edward
„Mars” zob. Kwiecień Władysław
„Mars” (N.N.) 309
Mars Stanisław („Dąb”) 360
„Marski” (N.N.) 186
Marszalec Janusz 11, 123, 194, 210, 387, 389–393, 396, 399, 403, 416, 488, 494, 498, 500–501, 528, 530
Marszał Jan („Brożek”) 362
„Marszałek” (N.N.) 411
Marszałek Edward („Felek”) 347
Marszałek Józef 195, 375, 379–380
Marszałek Leon 232
Marszałek Piotr 353
Marszewski Włodzimierz („Gorczyca”, „Graba”) 523–524
Marszyński Kazimierz („Karol”, „Strzemię”) 123
„Marta” zob. Babelska Janina
„Marta” zob. Krawczyk Janina
„Marta” zob. Modlibowska Wanda
„Marta” (N.N.) 124
„Marta” (N.N.) 427
„Marta” (N.N.) 430
„Marta” (N.N.) 455
„Marta Krzemcza” zob. Suszyńska Maria
„Martek” zob. Martyński
Martyka Franciszek („Wincenty”) 356
Martyka Jan („Jaworski”) 356
„Martyna” (N.N.) 230
Martynuska Józef („Ryś”) 367–368
Martynuska Władysław („Nałęcz”, „Zagroda”) 367–368
Martyński („Martek”) 308
„Marychna” zob. Grajkowska-Bryjowa Maria
„Marycki”, „Morycki” (N.N.) 121
„Maryla” zob. Dragertowa
Marylski Antoni („Antek”, „Ostoja”) 153, 158
Marynowski Zygmunt („Mat”) 396
„Marysia” zob. Imiela Maria
„Marysia” zob. Szretter-Czetwertyńska Marianna
„Marzec” zob. Wilk Józef
„Marzec” (N.N.) 354
Marzec Jan („Lorce”) 362
Marzyński Dominik („Waldemar”) 415
Marzyński Michał („Wydmuch”) 297, 334
Masiak Jan 69
Masikowski Jan („Świerki”) 311
Masior Jan 352, 364
Masłocha Lucjan („Mały”) 72–73
„Masłowski” zob. Wardas Józef
Masłowski Jerzy 364
Masny Stanisław 361
Masojada Edmund („Zygmunt Lewartowski”) 419
Masow Antoni („Mak”) 309
Massalski Adam 91, 334–335
Massalski Jerzy 218
„Maszyński” zob. Seweryn Tadeusz
„Maślak” zob. Stempowski (Stępowski)
„Maślak” (N.N.) 410
Maślankiewicz Kazimierz 345
„Mat” zob. Giecewicz Kazimierz
„Mat” zob. Lewkowski Kazimierz
„Mat” zob. Marynowski Zygmunt
„Mat” (N.N.) 312
Matecki Józef („Alek”, „Ostry”) 53
„Mateczka” zob. Szubielska Janina
Mateja Stefan („Rogalski”, „Sędzia”, „Szymborski”, „Żłowski”) 242–243, 245, 441, 442, 503
Materna Władysław („Bida”) 336

Materski Wojciech 109, 484
„Mateusz" zob. Haber Bolesław
„Mateusz" zob. Kołodziejski Antoni
„Mateusz" zob. Łyczywek Roman
„Mateusz" zob. Szewczyk Stefan
„Mateusz" zob. Szymański Stefan
Matkowska Helena („Justyna") 413
„Matkowski" zob. Lewkowski Kazimierz
Matkowski Witold 78
Matłachowski Jan („Ostoja", „Samborski") 504–505, 517–520, 523–524
Matłasz Józef 526
„Matros" zob. Krajewski Zygmunt
Matula Stanisław 64
Matus Jerzy 29
Matus Władysław 188
Matusak Piotr 7, 10, 34, 88, 98, 124–125, 127, 180, 232, 264, 285, 329, 332, 334, 336, 374
Matuszak Franciszek („Matuszyński") 306
Matuszczak Franciszek („Dod") 61
Matuszewicz Hanna 71, 84, 169, 513
Matuszewski (Matusiewicz) 211
Matuszewski Antoni 65
Matuszewski Mieczysław 23
Matuszewski Roman 87
Matuszewski Stefan 519
Matuszewski Witold („Słoń") 223
„Matuszyński" zob. Matuszak Franciszek
Matysek Andrzej 299
Matysek Edward („Górnik") 335
Matysek Zdzisław („Karmel") 335
„Maurycy" zob. Karniol Maurycy
„Maurycy" zob. Moczarski Kazimierz
„Max" zob. Bartnik Stanisław
Maxamin Karol 78
„Mazepa" zob. Różycki Jerzy
Maziarski Stanisław 240
„Mazowiecki" zob. Porowski Marceli
„Mazowiecki" (N.N.) 500
„Mazur" zob. Chmielewski Aleksy
„Mazur" zob. Mach Stanisław
„Mazur" zob. Umiński Piotr
„Mazur" zob. Wellenger Alfred Józef
„Mazur" zob. Załęski Zygmunt
„Mazur" (N.N.) 227
„Mazur" (N.N.) 309
„Mazur" (N.N.) 313
Mazur Bartłomiej („Głowacz") 419–420
Mazur Bronisław („Sarmata") 379
Mazur Grzegorz 7, 13, 20, 25, 28, 33, 35, 46–48, 54, 73, 88, 92, 121–122, 131, 140, 145, 149, 188, 215–216, 231, 233, 235, 246–247, 285, 293, 323, 331, 357, 374, 430, 436, 444, 455, 461, 479, 485, 488, 491–492, 502
Mazur Józef („Andrzej") 389
Mazur Józef („Ruzam") 370
Mazur Karol („Lipak") 312
Mazur M. 449
Mazur Stanisław 355
Mazur Stanisław 371
Mazurek Bronisław („Borowy", „Przemysław") 377–378
Mazurek Jerzy 9
Mazurek Karol 357
Mazurek Stefania 241, 324
Mazurkiewicz Jan („Radosław") 20–21, 25, 130, 517, 522
Mazurkiewicz Stanisław 131
Mączka Władysław („Wierzbina") 370
„Mączyński" zob. Jedliński Władysław
„Mąka" zob. Górski Zygmunt
Mątlewicz („Lotnik") 305
„Mecenas" zob. Myśliński Tadeusz
Meducki Stanisław 91, 334
Medyński 253
„Mek" zob. Niedziałkowski Mieczysław
„Mela" zob. Kwiatkowska Zuzanna
Melach Konrad („Koniczyna") 311
„Melchior" (N.N.) 446
Melina Tadeusz („Bogus") 301
Meluchnik 322
Mendyk Józef 332
Merenholc Marian („Wiktor") 446
„Meri" (N.N.) 351
„Merkur" zob. Majchrzak Władysław
„Mestek" (N.N.) 104, 185, 436
„Metal" zob. Dutkiewicz Bolesław
„Mewa" (N.N.) 480
„Mewski" zob. Wolemschlnger Bernard
Męclewska Marta 235
Męclewski Alojzy („Pyra", „Wiktor") 128, 219–221, 490
Męclewski Edmund („1", „11", „Andrzej", „Andrzejewski", „Maciejewski", „Poradnia") 224, 226–229, 491, 503
Mędrek Jan 362
Mędrzecki Jerzy („Jurek") 48

Mękarska J. 425
„Miączyn" zob. Beuth Bogdan
Micek Jan 363
Micek Władysław 363
Micewski Bolesław 280
Mich Emil 380
Michalak Aleksander 298
Michalak Władysław 320
Michalczyk Jan 379
Michalczyk Maria 91
Michalecki Stanisław 210
Michalewski Jerzy („Barkowski", „Dokładny", „Heller", „Jerzy", „Piotrowski") 9, 14, 32, 41, 43, 45, 54, 111–112, 119, 133, 135, 159, 166, 168–169, 171, 184, 191, 242, 246, 251–252, 255, 259, 260, 275, 285–286, 464, 509, 511, 518, 530
Michalik 127
Michalik Edward 382
Michalik-Russek Barbara 350
Michaliszyn Paweł („Ryszard") 456
„Michalska" zob. Dobrowolska Anna
Michalska Teresa zob. Biernacka-Michalska Wanda Teresa
„Michalski" zob. Paź Michał
Michalski 319
„Michalski" (N.N.) 195
Michalski Władysław 280
Michaluk Dorota 417
„Michał" zob. Dułyk Julian
„Michał" zob. Gąsiorowski Kazimierz
„Michał" zob. Haduch Władysław
„Michał" zob. Kocjan Antoni
„Michał" zob. Malawski Heweliusz
„Michał" zob. Młodecki Wacław
„Michał" zob. Niewójt Stanisław
„Michał" zob. Sękowski Stanisław
„Michał" zob. Spandowski Antoni
„Michał" zob. Szyndler Jerzy
„Michał" (N.N.) 275
„Michał" (N.N.) 429
„Michał" (N.N.) 430
„Michał Buka" zob. Strzelecki Wiktor Jan
„Michał Jaszczołt" zob. Nienałtowski Stanisław
„Michał Kmita" zob. Rutkowski Jerzy
„Michał Kwiatkowski" (N.N.) 390
„Michał Michalski" zob. Spandowski Antoni
„Michał Okoński" (N.N.) 390
„Michał Szaruga" zob. Jagła Michał
Michałowicz M. 497
Michałowicz Mieczysław 25
Michałowska („Antonina") 159
Michałowski Stanisław („Małecki", „Pączek") 153–154, 156–158, 502, 514
Michejda Tadeusz 158
Michelis Adam de 496
Michl Artur 261
„Michniewski" zob. Białas Franciszek
Michota Grzegorz 379
Michowicz Waldemar 20
Michurski Czesław („Rom") 298
Miciak Tadeusz („Topola") 357, 360
Mickiewicz Adam zob. Rybikowski Michał
Midura Franciszek 289
Miechowski Zygmunt 180
Mieczkowska Helena („Hela", „Krawczyni") 229
Mieczkowski Władysław 45
Mieczkowski Władysław („Ziemski") 526
„Mieczyk" zob. Gajewski Mieczysław
Mieczyńska Stefania („Anka", „Basia Węglińska", „Jacek") 152
Mieczyński 404
„Mieczysław" zob. Ciecek Mieczysław
„Mieczysław" zob. Kotowicz Mikołaj
„Mieczysław" zob. Łygo Aleksander
„Mieczysław" zob. Serwański Edward
„Mieczysław" zob. Wiśniowski Mieczysław
„Mieczysław" (N.N.) 400
„Mieczysław" (N.N.) 430
„Mieczysław" (N.N.) 437
„Mieczysław Głowacki" (N.N.) 387
„Mieczysław Henrykowski" zob. Nowicki Henryk
„Mieczysław Ikar" (N.N.) 391, 498
„Mieczysław Jaworski" zob. Rudnicki Kazimierz
„Mieczysław Rdzeń" (N.N.) 498
„Mieczysław Romanowski" (N.N.) 391
„Mieczysław Rosochalski" (N.N.) 397
„Mieczysław Ryś" zob. Czapski Kazimierz
„Mieczysław Zakolski" (N.N.) 394
„Miedza" zob. Miedza-Tomaszewski Stanisław
Miedza-Tomaszewski Stanisław („Miedza") 215, 222, 224, 490
Miedziejewski 501
Mielczarek Zygmunt 59
„Mielecki" zob. Dziekan Tadeusz
Mieliński Roman („Kazimierz") 162
„Mielnicki" zob. Moszyński Jan

Mielnik Irena („Astra") 455–456
Mielżyńska Inka („Irena") 102
Mieniewski Zdzisław („Wolski") 453
Mierczyński Józef 365
Mierniczek Stanisław („Gromczyński", „Moszyński") 362–363
Mierzanowski Wacław 396
„Mierzejewski" zob. Marchwiński Andrzej
Mierzejewski Witold („Sewer") 421
Mierzeński Stanisław („Ryszard Szczepański") 397
Mierzwa Józef 355
Mierzwa Stanisław („Kraczka", „Słomka") 27, 44–45, 85, 337–338, 354, 360, 367, 369, 504–505, 513
Mierzycan Jan 384
„Mieszko" zob. Reszetnik
Mieszkowska Anastazja 209
„Mieszkowski" zob. Riedel Stanisław
Mieszkowski Emil 57
Mieszkowski Eugeniusz 75, 526
Mieszkowski Jan 18
„Mietek" zob. Dzięciołowski Mieczysław
„Mietek" zob. Kolbusz Mieczysław
„Mietek" zob. Mitzenmacher Józef
„Mietek" zob. Serwański Edward
„Mietek" zob. Stolarski Mikołaj
„Mietek" zob. Tudrej Mieczysław
„Mietek Indor" zob. Podlaski Mieczysław
Międziło Michał („Gród") 408
Miętkiewicz Piotr 325
„Mig" zob. Golański Michał
Migacz Jan („Drop") 365
Migdał Jan („Frankowski") 409
„Miglanc" zob. Kamiński Jan
Migowski August („Rakoczy") 310
Migula Ewald („Oracz") 228, 323
Mijal Józef („Jazowski", „Kołodziej") 60
Mika Wacław 294
Mikiciński (Salomon) Samson („Lis") 67, 84–85
Mikita Piotr („Dziergiel") 378
Miklas-Grochala Stefania („Stella") 368
Miklaszewski Bolesław 24
Miklaszewski Jan („Zagłoba") 254
Miklaszewski Stanisław 44, 169, 216, 242, 506
Miklaszewski Tadeusz („Małynicz", „Nilski", „Stencel") 74, 140, 184, 192, 202–203, 216, 506, 514–516, 518–519, 521
„Mikłaszewicz" zob. Otocki Włodzimierz
„Mikołaj" zob. Bitner Czesław
„Mikołaj" zob. Feiner Leon
„Mikołaj" zob. Łoziński Włodzimierz
„Mikołaj" (N.N.) 219
Mikołajczak Leon 107–108, 314
Mikołajczak Zbigniew 107, 314
Mikołajczyk Juliusz 320, 323
Mikołajczyk Stanisław („Stem") 34, 38, 61, 64, 71, 84, 87–92, 95, 110, 113–114, 119, 138, 141–142, 192, 424, 446, 485, 487, 493, 509, 510, 512, 517–518, 527
Mikołajczyk Władysław 379
„Mikrus" zob. Eichstaedt Józef
Mikulska Regina („Iza Różańska") 388
„Mikulski" (N.N.) 265
Mikulski Stanisław („Latawiec") 388, 399
Milcarek Józef 304
„Milewski" zob. Bach Jan
„Milewski" (N.N.) 225
Milewski Jan Jerzy 413, 423
Milewski Lucjan („Baczyński") 128
„Milik" (N.N.) 220
Milik Karol (Stanisław Borgieł, „Józef") 190
Milik Józef 142
„Millan" zob. Bik Józef
„Miłka" zob. Waltratus Sławomira
„Miłka" (N.N.) 226
Miłkowski Stanisław („Sikorzycki") 261
Miłkowski Stefan („Jeż", „Tom") 42, 119, 427
Miłobędzki Zbigniew 189
„Miłosz" zob. Biały Bronisław
„Miłosz" zob. Jałocha Władysław
„Miłosz" zob. Ostafin Józef
„Miłosz" zob. Parcheta Józef
Miłosz 319
„Miłosz" (N.N.) 428
Minc Hilary 519
Minczykowska Katarzyna 8, 53, 90
„Minkiewicz" zob. Misiewicz Jan
Minkiewicz Władysław („Iwanowski", „Rudzki") 12, 16, 206, 255, 279–280, 492, 502, 506, 513
Minkowski Michał 416
„Minor" zob. Wędołowski Tadeusz
Mioduszewski Bożysław 40
„Miotła" (N.N.) 456
„Miód" zob. Wojciechowski Tadeusz
Mir Jan 317
Mirecki Leon 413, 504–505

„Mirek" zob. Bień Aleksy
„Mirek" zob. Kulejowski Mirosław
„Mirek" zob. Urtate Mirosław
„Mirek" (N.N.) 387
„Mirek" (N.N.) 400
Mirek Jan („Drzazga") 368
„Mirka" zob. Borowska Kazimiera
Mirocha Józef 360
„Mirocki" zob. Maniak Stanisław
Mironowicz Eugeniusz 484
„Mirosław" zob. Socha Marcin
Mirowicz Ryszard 25
Mirowski Stefan („Cierń") 362
Misiaszek Władysław („Wisła") 365
Misiewicz („Litwos") 526
Misiewicz („Szymkiewicz") 336
Misiewicz Jan („Minkiewicz") 328
„Misio" zob. Kędziora Włodzimierz
Misiuk Andrzej 19, 294, 343, 416
Miszczuk Danuta 195
Miszewska 279
Miszewska Maria („Maria") 201–203
Miszewski 276
„Miś" (N.N.) 438
Mitkiewicz-Żółtek Leon 30, 51
Mitręga Jan („Dzik") 333
Mitręga Paweł („Bobrecki") 322
Mittek Franciszek 409
Mitzenmacher Józef (Jan Berdych, Robert Granit, Jan Bogusław Kamiński, Józef Kamiński, Jan Alfred Reguła, Jan Roszkowski, Jan Skaliński, Bogusław Słoński, „Berdych", „Doktor", „Jar", „Mietek", „Redyko", „Urban", „Urbański", „Włodek", „Ziemski") 192, 194, 200
Mitzner Zbigniew („Rafał") 69–70
Mizerski Edmund 266
Mizgier-Chojnacki Włodzimierz („Prus") 53
„Mizin" (N.N.) 348
Miziołek 291
Mleczko Franciszek („Ruta") 354
Mleczko Wojciech 355
Młodecki Wacław („Michał") 127, 266
Młodożeniec Stanisław 59, 103
„Młot" zob. Grochal Andrzej
„Młot" zob. Kubiak Jan
„Młot" zob. Latek Władysław
„Młot" zob. Młotkowski Włodzimierz
„Młot" zob. Myśliński Władysław
„Młot" zob. Orzeszek Marian
„Młot" zob. Prozych Antoni
„Młot" zob. Samulak Franciszek
„Młot" zob. Turek Andrzej
Młotecki Piotr 30
Młotkowski Włodzimierz („Bogumił", „Młot") 426, 437
Młynarski Feliks 44
„Młynarz" (N.N.) 309
Młynarz Franciszek (Franciszek Kokorzycki, „Biegacz") 91, 100–101
Młynek Franciszek („Przyzba") 367
„Młyński" zob. Świkła Wacław
Mochniej Stanisław 379
„Mocny" zob. Wiśniewski Józef
Moczarska Zofia („Malina") 399
Moczarski Kazimierz („Maurycy") 399–400, 530
Moczulski Leszek 22
Moczulski Ryszard 109
Modelski Izydor 23, 36
Modlibowska Maria („Stacha", „Stanisława") 170
Modlibowska Wanda („Halszka", „Maria Szara", „Marta") 16, 55, 59–60, 83–84, 98–99, 169, 171, 224, 513
Modliński Eugeniusz 243
„Modniarka" zob. Kędzierska Irena
Modrakowski Jerzy 239
Modrzejewski Józef 361
„Modrzewski" zob. Kauzik Stanisław
„Modzelewski" zob. Maciejowski Kazimierz
Modzelewski Jan 80
Moeler (Meller) Jan 303
„Mogiła" (N.N.) 340
Mognesen Lone 73
„Mohort" zob. Leczykiewicz Sylwester
„Mohort" zob. Markiewicz Ryszard
„Mohort" zob. Opacki Józef
Mohuczy 494
Mokrzycka Stanisława 457
Mokwa Józef („Osiecki") 310
Mokwa Maksymilian („Kwas") 302
Molak Adolf („Klimsza") 352
Molek Antoni 60
„Molenda" (N.N.) 154
Molge Krystyna 497
„Molinek" (N.N.) 307
„Moll" zob. Macierakowski Jerzy
Molska-Schillak Irmina („Irma", „Władysława") 170

Mołdawa Tadeusz 192, 242, 272, 401, 519
Mongol 380
„Monika" zob. Paleolog Stanisława
„Monika" zob. Świetlicka Anna
„Monika" zob. Wierzyńska Monika
Moniuszko Łucja („Lunia") 207
Monné Bolesław („Konrad") 446
Monsior 263
„Monter" zob. Chruściel Antoni
„Mora" zob. Szulborski Witold Stefan
Morański Jan 335
Morawiński Jan 180
Morawska Maria Magdalena 280
Morawska Zofia („Zula") 158
Morawski („Sęk") 128, 332
Morawski Kajetan 64
Morawski Stanisław („Padół") 358
Mordawski Józef 358
„Morel" zob. Żuławski Zygmunt
Morgała Eryk 57
Moroń S. 92
„Morowicz" zob. Pospieszyński Zdzisław
Moroz Stanisław („Tycho") 340
„Morro" zob. Romocki Andrzej
Morska Krystyna („Łucja", „Zyta") 388
„Morski" zob. Blitek Piotr
„Morski" zob. Krzyżaniak Stefan
„Morski" zob. Lechowicz Włodzimierz
„Morski" zob. Makowski Leon
Morski Władysław („Sowa") 335
„Morwa" zob. Siuta Wojciech
„Morys" zob. Smoleń Jan
Moskal Franciszek („Teodor Martyniuk", „Wojtek") 13, 56, 68, 82–84, 98–99
„Moskwa" (N.N.) 429
Moskwa Jacek 158
Mostowiakowa Zofia 83
Mostowicz Jerzy 197
Mostowski Włodzimierz 349
Mostwin Danuta 89–91, 94
Mostwin Stanisław zob. Niedbał Stanisław
„Moszyński" zob. Mierniczek Stanisław
Moszyński Benedykt („Andrzej") 83, 87, 100
Moszyński Jan („Mielnicki") 222, 232
Mościbrodzki Zygmunt zob. Ziemiański Bolesław
Mościcki Michał 81
„Mot" (N.N.) 123
„Motor" zob. Olszowy Maksymilian
Motoszko Michał 414, 419
„Motyka" zob. Barański Jan
Motyka Grzegorz 472, 478
Motyka Roman („Kopaczka") 321, 326
Mozgawa Feliks 379
Możejko Józef („Cukrowski", „Duk") 128
„Mroczek I" zob. Siuszko Józef
„Mroczek II" zob. Siuszko Piotr
„Mrozieński" (N.N.) 250
Mrożek Józef 523
Mrożkiewicz Józef 336
„Mrówka" zob. Okulicki Leopold
„Mróz" zob. Cholewa Władysław
„Mróz" zob. Fedyna Eugeniusz
Mróz Stanisław 318
Mróz Stanisław 369
Mróz Władysław („Czarny") 362
„Mrugacz" (N.N.) 313
Mruglin Teofil („Orkan") 306
Mrzygłocki Leon („Jakubowski", „Niwa", „Podolski") 435–436, 455
„MSZ" zob. Hackiewicz Władysław
„Mścisław" zob. Bogdan Julian
„Mścisław" zob. Liniarski Władysław
„Mucha" zob. Niezgoda Władysław
„Mucha" zob. Skarbek-Giżycka Krystyna
„Mucha" zob. Żebrowska Maria
„Mucha" (N.N.) 309
Mucha Julian 355
Mućko Bogdan („Swoboda") 207
Mudryk Stanisław 366
Mul Tadeusz 358
Mulak Jan 22, 59, 86
„Muller" zob. Szydłowski Jan
Müller Wojciech („XLVIII", „Jan Milski") 315
Munkiewicz Kamil 20
„Munthe" zob. Axel Harald
„Mur" zob. Dylewski Antoni
Murek Stefan („Rogoziński") 78, 80
„Murzyn" zob. Fox Władysław
„Murzyn" zob. Pach Szczeniowski Jan
Musiałek-Łowicki Stefan 92
Musielak Michał 153, 155
Musioł Michał 80
Muszalski Edward 169, 242, 261, 276
Muszyńska-Witkowska Wanda („Wanda") 16, 93, 151, 195
„Muszyński" zob. Rutkowski Leopold
Muszyński 292

Muzyczka Ludwik (Józef Sułkowski, „Benedykt", „Jacek", „Ludwik", „Sułkowski") 25–26, 36, 42, 43, 115, 118–119, 123–124, 126, 216, 285, 337, 393, 414, 433
Muż Piotr 355
Myjak Antoni 305
„Mykita" zob. Zadróżny Czesław
„Myszka" zob. Uzar-Krysiakowa Ludwika
Myszkiewicz 176
Myszkowski Franciszek („Okulista") 227, 490
Myszor Jerzy 527
Myśliński Jerzy 11, 502
Myśliński Tadeusz („Albert", „Czwartek", „dr S", „dr Stelągowski", „Mecenas", „Niedziela") 16, 74, 141, 192–195, 197–202, 205, 223, 386, 500
Myśliński Władysław („Młot", „Zwora") 354
Myśliwiec Stanisław 358
Mytko Czesław („Leliwa") 302
Mytko Janina („Wąż") 302
„Mytnik" zob. Smoleń Jan

„N" zob. Gąsiorowski S.
N.N. Bożena 505
N.N. Józef („Sęp") 207
N.N. Marian 243
N.N. Stanisław 207
N.N. Zbigniew 505
„Naczelnik" (N.N.) 194
„Nadmorski" zob. Schefs Anastazy
„Nagel" zob. Hadrych Stanisław
Nagórny 275
Nagrabecki Leon 467
Nagurski Marek 230
Nahlik Celina 440
Nahlik Stanisław E. 79–80
„Nalepa" zob. Maciuszek Józef
Naleszkiewicz Jarosław („1269") 281, 492
„Nałęcz" zob. Domosławski Bogdan
„Nałęcz" zob. Łętowski Mieczysław
„Nałęcz" zob. Martynuska Władysław
„Nałęcz" zob. Wilk Hieronim
Namysłowski Józef 498
„Nana Malicka" (N.N.) 392
Napolski („Szybkonogi") 310
Narbutt 122
„Narcyz" zob. Noceń Zygmunt
„Narcyz Korzeń" (N.N.) 389
Narczewski Wacław („Róża") 290
„Narocz" zob. Trzciński
Naróg Franciszek 367
Naruszewicz Władysław („Lis") 207
Nasierowski Jerzy („Jaszczur", „Tur") 342, 349–350
„Naster" (N.N.) 430
„Nata" zob. Rafalska Wanda
„Nata" zob. Szymkiewicz Ewa
„Natalia" zob. Golańska Romana
Natanson Wiktor 278
Naturski Walerian („Tur") 360
„Nauczyciel" (N.N.) 157
„Nauczycielka" zob. Osiecka Stanisława
„Nawoja" (N.N.) 430
Nawrocki Stanisław 161
Nawrocki Stanisław 318
Nawrocki Zbigniew 357
Nawroczyński Bogdan 240
„Nawrot" zob. Rassak Jan
Nawrot Jan („Wróbel") 362
Nawrot Nikodem 318
Nazimek Bolesław („Cichy") 359
„Nebel" zob. Żelechowski Władysław
Nebelska Zofia („Agata") 224
Nechay Jerzy („Łanowski") 129, 272
Nejman Henryk 337
Nekanda-Trepka Janina 467
„Nekras" zob. Kozaczka Stanisław
„Nela" zob. Ilkowska Felicja
Nelken Irena („Wanda") 389
„Nemo" zob. Szczerbiński Karol
„Nemo" (N.N.) 457
Netzl Adolf 293
Neufeld-Kowalewski Henryk 499
Neugebauer Jerzy („Andrzej", „Buk", „Cezary", „Ostoja", „Piotr", „Roman", „Sęk") 48, 120, 424–429, 433–436, 438, 449, 461
„Neuman" zob. Zborowski Jan
Neunert 318
Newecki Wiesław („Kogut") 498
Ney-Krwawicz Marek 7–9, 14, 20, 24, 32, 53–54, 85, 99, 115–117, 119–120, 122, 125–128, 130, 140, 162, 168, 234, 285–286
„Nida" zob. Wilk Andrzej
Niebieszczański Adam 80
Nieczuja-Ostrowski Bolesław Michał 335, 362
Niećko Joanna („Jadwiga Wrotkowska", „Kasia") 474

Niećko Józef 41, 116, 142, 474, 512
Niedbał Stanisław (Stanisław Mostwin, „Bask") 85, 94–95
Niedojad-Niewiarowski Władysław 353
Niedziałkowska Maria („Emka Krystyna") 392, 498
Niedziałkowski Mieczysław („Mek") 24–27, 215
„Niedziela" zob. Myśliński Tadeusz
Niedzielko Romuald 19
Niedzielski Józef 358
Niedzielski Marian 498
„Niedźwiadek" zob. Okulicki Leopold
„Niedźwiedź" zob. Gąsiorek Zygmunt
„Niedźwiedź" zob. Janiszewski Antoni
„Niedźwiedź" (N.N.) 394
Niegal („Góra") 313
Niekrasz Juliusz 8, 320, 322
Niemczycki Stanisław („Leszek") 48, 65
Niemczyk Jan („Lech") 364
Niemiec Marian („Górski") 368
Niemir Ignacy 304
„Niemira" zob. Kwasiborski Józef
„Niemirisz" zob. Gogolin Rajmund
Niemski (Niemiec) Kazimierz 399
„Niemyski" zob. Gieysztor Marian
Nienałtowski Stanisław („Michał Jaszczołt", „Zbroja") 396, 398–399, 530
Nieniewska Halina („Irena Konarska") 152
„Nieniewski" zob. Białas Franciszek
Niepokulczycki Hipolit („Paweł") 42–43, 119, 121–122
Nierzwicki Arnold („Krzysztof") 303
„Nietoperz" zob. Pomykała Józef
Nietyksza Bronisław 394–395, 400
„Niewiarowski" zob. Klotz Alfons Aleksander
Niewinny Paweł („Bartosz") 380
Niewójt Stanisław („Maciej", „Michał") 335
Niezabitowski Adam („Hanyś") 228, 323
Niezabitowski Andrzej („Bronisław 1", „Zygmunt 2") 446, 454
Niezabitowski Czesław („Doktor", „Jerzy", „Patek") 440, 446, 453–454
Niezgoda Władysław („Mucha") 359
Nikisch Jan Jacek („Jacek", „Sielecki", „Sławek Sławkowski") 49, 52, 106, 145–146, 181, 189–190, 219, 229, 243, 314, 504–505, 508, 510, 526
Niklas Franciszek („Zając") 310
Niklewicz Konrad („Konrad", „Radzik") 105, 415
Niklewicz Ryszard („Gryf") 525
„Nika" zob. Śliwicka Michalina
„Nika" (N.N.) 221, 235
„Niko" zob. Kiełczyński Apolinary
„Nikt" zob. Norrman Sven
„Nikt" (N.N.) 421
„Nil" zob. Fieldorf August Emil
„Nilski" zob. Miklaszewski Tadeusz
„Nina" zob. Nowak Roman
„Nina" zob. Patoczek Janina
„Nina" zob. Wichrowska (Janina) Nina
„Nina" (N.N.) 204
„Nina Bielicz" zob. Manczarska-Orzeszkowska Janina
„Ninka" zob. Jachimek Tadeusz
Nita („Lis") 393
Nitecki Piotr 74, 161, 163, 232, 286
Nitsch Kazimierz 165, 240
„Niusia" zob. Jachnik Aniela
„Niuśka" zob. Gieras Witold
„Niwa" zob. Mrzygłocki Leon
Niwiński Piotr 13, 31, 466, 472, 473
Niziołek Wilhelm („Grzyb") 370
„Noc" zob. Dulas Leon
Noceń Zygmunt („Narcyz") 389
Nodzykowski Wincenty („Olsza") 105
Nodzyński Jan (Jan Duda, „Łuk") 96
„Noel" zob. Gallas Leon
Noetzel Franciszek („Okoń") 309
„Noga" zob. Leski Stanisław
Nogaj Wilhelm 430
Nogal Jan 334
Nogal Józef 335
Nonas Narcyz 296
„Norbert" zob. Sobolewski Kazimierz
Norek Józef („Wolski") 324
Norrman Sven („Hjalmar", „Nikt", „Szirer") 71, 172
„Norwid" zob. Wiśniewski Józef
Norwiński Aleksander 297
„Nosek" zob. Kędzierski Józef
Nosek („Kamień") 310
Nosek J. („Sęp") 310
„Noteć" zob. Paczkowski Albin
„Noteć" zob. Roszkowski January
Notkowski Andrzej 11, 502
„Nowacki" zob. Stachnik Franciszek

Nowacki Tadeusz W. 159
„Nowak" zob. Cieplak Tadeusz
„Nowak" zob. Komendowski Stanisław
„Nowak" zob. Korboński Stefan
„Nowak" zob. Roskosz Stanisław
„Nowak" zob. Winiarz
„Nowak" (N.N.) 157
Nowak Edmund („Cygan") 207
Nowak Jan 105
Nowak Jan zob. Jeziorański Zdzisław
Nowak Józef („Brzoza") 339
Nowak Józef („Orłowski") 476
Nowak Józef (Józef Szczepiński, „Zapolski") 156
Nowak Józef („Szmit") 362
Nowak Leszek („Wrona") 336
Nowak Roman („Nina") 362
Nowak Roman („Sarna") 329
Nowak Stanisław 291
Nowak Stanisław 357–358
Nowak T. 58
Nowak Tadeusz („XXXVII", „Gromada", „Henryk Kropacz") 107–108, 314–317
Nowak Zygmunt 362
Nowak-Przygodzka Jadwiga 188
„Nowakowski" zob. Korboński Stefan
Nowakowski zob. Herschtahl Samuel
Nowakowski Franciszek 122
Nowakowski Jan („W. Brzeski") 419
Nowakowski Paweł („Kryjak", „Leśnik") 290
Nowakowski Piotr 142
Nowakowski S. 447
Nowakowski Stefan 291
Nowakowski Wiktor Eugeniusz („Bimbasza", „Luboń", „Nurek") 493
Nowakowski-Tempka Zygmunt 27
Nowalski Edward 335
Nowalski Mieczysław („Żbik") 335
Nowalski Tadeusz 335
„Nowczyński" (N.N.) 148
„Nowicki" zob. Czyżewski Julian
Nowicki Alojzy 308
Nowicki Andrzej 501
Nowicki Eustachy 238
Nowicki Henryk („Mieczysław Henrykowski") 391, 397
Nowicki Jerzy 254, 403
Nowicki Mirosław („Szczupakowski") 204
Nowicki Stanisław („Strzelczyk") 302, 313
Nowicki Witold 128
Nowicki Zygmunt 498
Nowik Grzegorz 248
„Nowina" zob. Czeczot-Gawrak Zbigniew
„Nowina" zob. Hulewicz Wacław
„Nowina" zob. Kurcyusz Jerzy
Nowiński Czesław („Dunek", „Sokół II") 207
Nowodworski Jan 278
Nowodworski Leon 21, 24–26, 35, 111, 166, 275, 278
Nowopolski Bolesław („Jeleń") 309
Noworolski Stanisław Marcin (Franciszek Sielecki, „Zwora") 184
Nowosad Stanisław 383
Nowosad Witold 75
Nowosad Zbigniew („Bielski", „Pękala") 188
„Nowosielecki" zob. Droździk Wojciech
Nowotyński Stanisław 188, 442
„Nożyk" zob. Krupa Władysław
„Nurek" zob. Nowakowski Wiktor Eugeniusz
„Nurek" zob. Smolak Kazimierz
„Nurma" zob. Słupski Leon
„Nurski" zob. Ambroziewicz Wiktor
„Nuśka" (N.N.) 350
Nyrkowski Stanisław 291
„Nysa" zob. Esse Feliks Teodor

Obarski Adam 402, 502, 523
Oberda Feliks 100
Oberda Jadwiga 100
„Oberek" (N.N.) 399
Obtułowicz Adam („Leon") 31
Ochalik Roman 363
Ochęduszko Halina 492
Ochęduszko Jaromir 492
Ochocki Aleksander 297
Ocioszyński Tadeusz (Winiewicz) 217, 260
Oczechowski Bolesław 172
Oczkowski Mieczysław 215
Odebralski Leon („Janowski") 311
Odorkiewicz 453
Odorkiewicz Cyprian („Krybar") 101, 385, 496
Odorkiewicz Edmund 69, 284
Odroń Jan 376
Odrzywolska Janina („Emilia") 331
Odrzywolski Jan („Ogniwo") 383
„Odwaga" (N.N.) 213
„Odważny" zob. Balcerak
„Odys" zob. Gąsior Tomasz

Odzierzyński Roman 528
Offenberg Jan 499
Ogarkowa-Badowska Łucja („Józia”, „Wanda”) 345
„Ogień” zob. Świątek Ludwik
„Ogniwo” zob. Odrzywolski Jan
„Ogniwo” (N.N.) 305
„Ogończyk” zob. Rosnowski Zenon
„Ogrodziński” (N.N.) 154
Ogrodziński Przemysław („Adolf”, „Dyplomata”, „Stanisław”, „Stefan”) 425, 448, 452–453
Ojak 424
„Ojciec” zob. Jastrzębski Henryk
„Ojciec” zob. Świątnicki Bronisław
„Ojciec” (N.N.) 158
Ojrzyński Zygmunt („Stefan Czarniecki”) 396, 530
Okęcki Stanisław 45
Okniński Stefan 382
„Okno” zob. Marczak Mikołaj
Okołów-Podhorski Zygmunt („Konstanty”) 124, 263
„Okoń” zob. Dziennik Franciszek
„Okoń” zob. Kotowski Alfons
„Okoń” zob. Noetzel Franciszek
„Okoń” (N.N.) 411
„Okręt” (N.N.) 421
„Okrój” zob. Roszkowski Marian
„Okrzejski” zob. Pajdak Antoni
„Oksza” zob. Osiński Stefan
„Okularnik” zob. Dąbek Szymon
„Okularnik” zob. Serwański Eugeniusz
Okulicki Leopold („Mrówka”, „Niedźwiadek”) 33, 423, 509–515
Okulicz Tadeusz 36
„Okulista” zob. Myszkowski Franciszek
Okulus Władysław („Proszewski”) 411
Okuszko Władysław 419
„Ola” zob. Czaplińska Janina
„Ola” zob. Lipska-Kozioł Halina
„Ola” zob. Łuczyńska Bronisława
„Ola” (N.N.) 119
„Ola” (N.N.) 211
Olajossy Tadeusz („Wiewiórka”) 351
Olak B. 98
„Olcha” zob. Olszewski Wiktor
Olchowicz Aleksander 36
Olchowski Jan („Spokojny”) 383
„Olczak” zob. Majewski Tadeusz
Olczakowski Władysław 261
„Oleander” zob. Ziarko Piotr
Olechnowicz Antoni („Podhorecki”) 473
Olejnicka Barbara 417
Olejniczak Franciszek 298
Olejniczak Jan („Ziewój”) 304, 306
„Olek” zob. Bischoff Aleksander
„Olek” zob. Olędzki Aleksander
„Olek” zob. Stachurski Aleksander
Olendzka Barbara („Iwona”) 417
„Oleńka” zob. Opacka Helena
„Oleńka” zob. Śmigielska Aleksandra
Oleński Stanisław 263
Olesińska Jadwiga („Dziunia Czerwińska”) 397, 399
Olesińska Weronika („Agnieszka”) 512
Oleszczuk Franciszek („Latycz”) 378
„Oleśnicki” zob. Berezowski Zygmunt
„Oleśnicki” zob. Zwierzyński Aleksander
Olewski Władysław 276
Olędzki Aleksander („Olek”, „Rab”, „Tatar”) 90, 207
„Olga” zob. Brzozowska Olga
„Olga” zob. Opacka Helena
„Olga” zob. Osmólska Bożena
„Olga” (N.N.) 207
„Olga Jankowska” (N.N.) 388
„Olgierd” zob. Frank-Wiszniewski Olgierd
„Olgierd” zob. Kulczycki Zygmunt
„Olgierd” zob. Straszyński Olgierd
„Olgierd” (N.N.) 221
„Olgierd” (N.N.) 333
„Oliwa” zob. Cybulski Antoni
„Oliwa” zob. Kiwerski Jan
„Olsza” zob. Dudek Wojciech
„Olsza” zob. Król Stefan
„Olsza” zob. Nodzykowski Wincenty
„Olszański” zob. Ołtarzewski Stanisław
„Olszewski” zob. Sut Władysław
Olszewski Antoni 21
Olszewski Antoni 402
Olszewski Antoni („Brzozowski”) 43, 111, 166, 174, 179–180
Olszewski Józef 63
Olszewski Mirosław 20
Olszewski Marian 316
Olszewski Stanisław 28–30, 53, 55, 65
Olszewski Tadeusz 298

Olszewski Wiktor („Olcha”) 232
Olszewski Witold 77
Olszewski Władysław („Białek”) 300, 305
Olszowski Władysław („Żelazko”) 371
Olszowy Jan („Biały”) 306
Olszowy Maksymilian („Motor”) 358
„Olszyna” zob. Pokrzywka Bartłomiej
„Olszyna” (N.N.) 411
„Olszynka” zob. Olszyński Michał
Olszyński Michał („Olszynka”) 309
„Olza” zob. Jaworski Władysław
„Ołów” zob. Kamyczuk Bolesław
„Ołówek” (N.N.) 411
Ołtarzewski Stanisław („Olszański”, „Stefan Stanisławski”) 61, 259–260
„Om” (N.N.) 309
Onuch Michał 382
Opacka Helena („Oleńka”, „Olga”) 457
Opacki Józef („Bolesław”, „Mohort”) 15, 429––430, 449–451, 455–456
„Opaliński” (N.N.) 438
Opiela Edward Jan („Orlot”, „Przyjaciel”) 17, 123
Opiela Stanisław („Granica”, „Zemsta”) 76
Opielińska Maria 333
Opielowski Stanisław 325
„Opoka” zob. Loewenstein Stanisław
„Opolski” zob. Jasiukowicz Stanisław
„Opornik” (N.N.) 309
„Opór” zob. Sawicki Kazimierz
Oracki Tadeusz 14, 121
„Oracz” zob. Kufel Mieczysław
„Oracz” zob. Migula Ewald
„Oracz” zob. Tłuczek Józef
„Oraczewski” zob. Englicht Władysław
Orchowski („Orłow”) 308
„Ordonowicz” zob. Tomaszewski Józef
Ordyk Stanisław („Czernik”) 370
Oretti Barbara („Halina”) 157
„Organista” zob. Krajewski Alfred
„Orion” zob. Bitka Tadeusz
„Orkan” zob. Banaczyk Władysław
„Orkan” zob. Mruglin Teofil
Orkisz Bogusław 335
„Orlicz” zob. Dziedzic Leon
„Orlicz” zob. Laska Józef
Orlicz Stefan („Jodłowski”) 358
Orlicz Władysław 408
Orlicz Zofia („Zofia”) 447
„Orlik” zob. Dudek Szymon
„Orlik” zob. Kowalkowski Adam
„Orlik” zob. Leszczak Tadeusz
„Orlik” zob. Ostaszewski Roman
„Orlik” zob. Staszewski Antoni
„Orlińska” zob. Skołozdro Zofia
„Orliński” zob. Staszewski Antoni
„Orlot” zob. Opiela Edward Jan
„Orłow” zob. Orchowski
„Orłowski” zob. Klarner Czesław
„Orłowski” zob. Nowak Józef
Orłowski Bolesław 14
Orłowski Leon („Spychaj”) 52, 58
Orłowski Mirosław 189
Orobczuk Władysław („Chmielewski”) 498
Orska Irena 346
„Orski” zob. Józefowski Zdzisław
„Orski” (N.N.) 305
„Orsza” zob. Gniewkowski Józef
„Orsza” zob. Łaptaś Tadeusz
„Ort” zob. Uszycki Jerzy
O’Rurke Edward 74
Orzechowski Bogumił 172
Orzechowski Konrad 21
Orzechowski Witold („gen. Longinus”) 36–37
Orzelski Tadeusz („Tadeusz”) 26, 337
„Orzeł” zob. Borkowski Józef
„Orzeł” zob. Bukczyński Bronisław
„Orzeł” zob. Chyczewski Władysław
„Orzeł” zob. Klarner Czesław
„Orzeł” zob. Seweryn Mieczysław
„Orzeł” zob. Szczepaniak Bolesław
„Orzeł” zob. Tęgowski Feliks
„Orzeł” (N.N.) 312
„Orzeł” (N.N.) 432
„Orzeł” (N.N.) 460
Orzeszek Marian („Młot”, „Sylwester”) 329
„Osa” zob. Goryński
„Osa” zob. Osowicki Albin
Osada Leon 357
Osiecka Jadwiga 464
Osiecka Stanisława („Nauczycielka”) 421
„Osiecki” zob. Mokwa Józef
Osiecki Ludwik („Krzyniecki”) 344
Osiecki Stanisław 45, 133
„Osika” zob. Stępczyński Józef
„Osiński” zob. Bryła Stefan
„Osiński” zob. Heidrich Zbigniew
Osiński Feliks („Jeleń”) 307

Osiński Mieczysław 293
Osiński Saturnin 375, 383
Osiński Stefan („Oksza”) 408
Osiński Wacław („Lisiecki”) 468
„Oskar” zob. Jankowski Zygmunt
„Oskar” zob. Jezierski Stefan
„Oskar” zob. Krawiec-Zakrzewski Bernard
Osmańczyk Edmund Jan (Jan Gor, Jan Krzemiński) 10, 230, 492
Osmólska Bożena („Olga”) 49, 317
Osowicki Albin („Osa”) 312
Osóbka-Morawski Edward 384, 518, 523
Osrowski 253
Ossowska Wanda 109
„Ossowski” zob. Zieja Jan
Ossowski Izydor 197
Ossowski Jan („Panek”) 312
Ossowski Stanisław 194
Ossowski Stanisław 304
Ossowski Stanisław („Władysław Raszka”) 241
„Ostachowski” zob. Hajdukiewicz Józef
Ostafin Józef („Chudy”, „Miłosz”) 126
Ostasz Grzegorz 12–13, 46, 87, 340, 347, 351, 353–369, 371, 474–475, 477, 481
Ostaszewski Jan 525
Ostaszewski Roman („Orlik”) 410
„Ostoja” zob. Marylski Antoni
„Ostoja” zob. Matłachowski Jan
„Ostoja” zob. Neugebauer Jerzy
„Ostoja” zob. Stawski Karol
„Ostoja” (N.N.) 125
Ostoja-Chrostowski Stanisław („Just”, „Korweta”) 529
Oster Stanisław („Grzegorz”) 98, 101, 103
Ostrochulska Anna („Jadwiga”) 170
„Ostroróg” (N.N.) 441
Ostrowicz Tadeusz 382
„Ostrowski” zob. Abczyński Ludwik
„Ostrowski” zob. Stypiński Bohdan
„Ostrowski” (N.N.) 329
Ostrowski zob. Rothenburg-Rościszewski Witold
Ostrowski Adam („Gabriel”, „Tomasz Niedziela”) 435–436, 440–441, 443–446, 452, 453, 457, 484, 515
Ostrowski Bolesław („Szczupły”) 336
Ostrowski Jan („Antoni”) 266
Ostrowski Kazimierz 92
Ostrowski Stanisław zob. Ruciński Stanisław
Ostrowski Władysław („Buczacki”, „Inżynier”, „Ludwik”) 47, 109–110, 424, 452–453
„Ostry” zob. Matecki Józef
Oszast Janina („Janka”) 26, 337
Oszast Maria 365
„Oszczep” zob. Klima Franciszek
„Oszczep” (N.N.) 422
„Oszmiańczuk” zob. Jankowski Zygmunt
Oślicki Edmund („Rolf”) 302
Ośmiałowski Wiktor („Szary”) 308
„Ośrodek zdrowia” zob. Roskosz Stanisław
Otawski 410
Otfinowski Stanisław („Eskulap”, „Otto”) 124, 348
Otocki Włodzimierz („Jacek”, „Julian”, „Mikłaszewicz”, „Piotr”, „Zenon”) 120, 410
Otremba Franciszek („Bartosz”) 306
„Otto” zob. Otfinowski Stanisław
„Otto” zob. Wypijewski Albert
Otto 501
„Otton” (N.N.) 191
Otwinowska Barbara 388
Owczarski Stanisław zob. Bardecki Andrzej
„Owsiński” zob. Kobylański Tadeusz
Owsiński Ludwik („Gniewski”) 311
Oyrzanowski Kazimierz 341, 351
Ozga Władysław („Brzezina”) 381
Oziemkowski Bronisław 185
Oziewicz Ignacy 267
„Ozima” zob. Jakubowski Mieczysław
„Ożóg” zob. Rzepecki Jan
Ożóg Marian 360

P. Mieczysław 235
„p. R” (N.N.) 373
Pabst-Wolfowa Józefa („Justyna”, „Wanda”) 448
Pacan Jan („Dąb”) 379
Pacek Józef („Józek”) 350
Pacewicz Stanisław 422
Pacewicz Walentyna 103
Pach Szczeniowski Jan („Murzyn”) 207
Pachnowska Stefania („Renata”) 184–185
Pachnowska-Wałkówska Hanna („Ewa”) 16, 243
Pachnowski Stefan 22
Pachnowski Tadeusz („Aplikant”, „Zych”) 184–185, 436

Pacholczykowa Alicja 327
Paciorkowski Edward 80
Paczkowski Albin („Noteć") 313
Paczkowski Andrzej 10, 109, 165, 187, 222, 238, 484
Paczkowski Stefan 320
„Padół" zob. Morawski Stanisław
Padziąg Jan („Waligóra") 312
„Pafnucy" zob. Parafianowicz Władysław
„Pająk" zob. Piotrowska Barbara
„Pająk" (N.N.) 306
Pająk Antoni 78
Pająk Franciszek („Żbik") 16, 364
Pajdak Antoni („Okrzejski", „Traugutt") 45, 113–114, 138, 145, 488, 506, 510, 512–514
Pajdak Marian 525
Pajdak Zygmunt („Kruk") 353
Pajewski Janusz („Wróblewski") 280–281
Pajor Witold („Aleksander Różycki", „Stanisław Różycki") 387, 389, 396–397, 530
Pakulski Franciszek („Kil") 156
„Pal" zob. Platta Franciszek
„Pal" (N.N.) 450
Paleolog Stanisława („Monika", „Stanisławska") 124, 389
Palewski Jerzy 497
Palmrich Adam 17, 366
Paloc Józef 358
Pałasz Czesław (Jan Kwiatkowski, „Pionier") 400
Pałasz-Rutkowska Ewa 70
Pałaszewska Mirosława 150
„Pałuk" zob. Łuczak Wojciech
„Pałuk" zob. Majchrzak Franciszek
„Pan Henryk" zob. Traczewski Konstanty
„Pan P." zob. Galiński Adam
Panaczkiewicz Czesław 371
Panas Adam („Dreszer") 383
Panaś Józef („Sękacz") 47
„Pancer" zob. Tabisz Stanisław
Panecki Tadeusz 19, 72, 75–76
„Panek" zob. Ossowski Jan
Panek Bolesław 295
„Pani Maria" zob. Fedorowicz Zygmunt
„Pani Roma" zob. Kuszłejko Romana
Pankiewicz Antoni („Derwisz") 383
Pankiewicz Ewa 30
Pankowicz Andrzej 22
„Pankracy" (N.N.) 411
„Panna" (N.N.) 431
„Pańczerski" (N.N.) 122
Papée Kazimierz 73
Papée Stefan 447
Paplińska Stanisława 409
„Paprocki" zob. Sosnowski Kirył
Paprocki Adam 159
Paprocki Bronisław („Kur") 311
Paprocki Henryk 38
Paradowski Szymon 524
Parafianowicz Jadwiga 467
Parafianowicz Władysław („Pafnucy") 468
„Parasol" zob. Gołąb Franciszek
„Parasol" zob. Samotus Tadeusz
Parcheta Józef („Miłosz") 334
Parell Godysław („Ster") 411
„Parkańska" zob. Zajchowska Janina
Parnej Stefan 291
Partacz Czesław 147
Partyka Antoni 371
Paruch Waldemar 19
„Parwus" zob. Wiśniewski Zygmunt
„Parysowski" zob. Korzempa Michał
Pasadyn Józef („Józef") 376, 383
„Pascal" zob. Rozwadowski Wincenty
Pasek Kazimierz („Wydra") 396
Pasiak Aleksander 381
Pasiak Jan („Jawor") 384
Pasierb Bronisław 180
Pasowski Marceli 214
Pasternak K. („Smrek") 362
Pasternak Władysław („Wir") 362
Pastor Stanisław („Wiktor Oracz") 363
Pasz Józef 326
Paszkiewicz Mieczysław 79–80
Paszkiewicz Władysława 151
Paszkowska Janina („Agnieszka") 158–159
Paszkowski Gustaw („Radwan") 57
Paszkowski Wacław 24
Paszkowski Wincenty („Wiek") 422
Paszta Tadeusz 484
Paszyński Bronisław 254
Paśnik Jerzy 9, 39, 145
„Patek" zob. Niezabitowski Czesław
Pater Mateusz („Maciek") 381
Paternoga Mieczysław („Kruk") 308
Patkowski Jerzy 77
Patkowski Józef 239
Patla Tadeusz („Paweł") 361

Patoczek Alicja 126
Patoczek Janina („Nina") 126
Patryas Wojciech 300
Patryna Alfred 348
Patschke Henryk 259
Patzer Karol („Karol") 385, 493
Pauliński Franciszek 161, 251
Pawelec Jan („Atom") 379
„Paweł" zob. Głowacki Włodzimierz
„Paweł" zob. Markowski Wincenty
„Paweł" zob. Niepokulczycki Hipolit
„Paweł" zob. Patla Tadeusz
„Paweł" zob. Żymierski Stanisław
„Paweł" (N.N.) 429
„Pawełek" (N.N.) 207
Pawlak Józefa („Kazia") 17, 126, 393
Pawlenko Aleksander 457
Pawlik Józef 353
Pawlikowski Michał 74
Pawlikowski Witold („Rafał") 466, 472
Pawłowicz Henryk 21
Pawłowska I. 422
„Pawłowski" zob. Ernst Eugeniusz
„Pawłowski" zob. Piotrowski Jerzy
Pawłowski 64
Pawłowski Bogumił 240
Pawłowski Felicjan („Magister", „Marek") 402
Pawłowski Józef („Przewolny") 367
Pawłowski Stefan 369, 370
Pawłowski Stefan („Grabowiecki", „Romecki", „Wiktor") 14, 72, 87–89, 91, 100, 113, 152, 158, 168–171, 183, 242, 255, 267, 435, 461, 488, 506
Pawłowski Witold 402
Pazdro Zdzisław („Krzemień") 453
Paziewski Konstanty („Jabłoń") 408
„Pazur" zob. Dec Jan
Pazyra Stanisław 232
Paź Michał („Michalski") 370
„Październierski" zob. Czarski Leon
„Pączek" zob. Michałowski Stanisław
Pączkowski Mieczysław („Turski") 393
Pągowski Bolesław 346
„Pąk" zob. Przybyła Jan
„Pątnik" zob. Dukowicz Romuald
Pehr Otton 78
„Pejcz" zob. Brayczewski Włodzimierz
Pelczarski Bolesław 366
Pelczarski Jan 374
Pełczyński Jan („Janik") 311
Pełczyński Tadeusz („Grzegorz") 130
Pempel Stanisław 8
Penker Antoni („Bowa") 390
Pepe 64
„Pepliński" zob. Gutowski
Pepłoński Andrzej 57, 70, 75, 78–80
Pepłowski Bronisław („Jastrząb") 290
Perdenia Bronisława 464
Perdenia Jan 464
„Perełka" (N.N.) 400
Perka Jan 293
Perka Tadeusz („Lech") 308
Perkowski Piotr („dr Puławski") 238, 497
Perłowski Michał 280–281
„Pers" zob. Wiącek Antoni
Persak Krzysztof 150
„Perykles" zob. Karoluk Jakub
„Perz" zob. Ziarko Piotr
Peska Roman 299
Peszyński Stanisław („Krechowiecki", „Krechowski", „Szumowski") 137, 178–179, 278, 442, 503, 521
„Peter Iwanow" zob. Rybikowski Michał
Petrejko Marian („Kmicic", „Marian", „Mariusz") 207
„Petrosława Optyniewska" (N.N.) 388
Petrozolin Wiktor 273
Petry Juliusz 231, 440
Petryk Feliks („Kmieć") 383
Petrykowski Andrzej („Tarnawa") 123, 445
Petrykowski Władysław („Borowy") 291
Pędzik Tadeusz („Wiklina") 370
„Pękala" zob. Nowosad Zbigniew
Pękala Wincenty („Rawicz") 477, 480–481
Pfeifer Józef 263
Piasecka Wanda 70
Piasecki zob. Piaścik Franciszek
Piasecki Bolesław 506
Piaskowski Antoni 298
Piaskowski J. 272
Piaskowski Jan („Zawada") 309
„Piast" zob. Fietz Józef
„Piast" zob. Małek Józef
„Piast" zob. Świerczewski Stanisław
Piaszczyńska-Stolarska Ewa zob. Stolarska Ewa
Piaścik Franciszek (Piasecki, „Zagrodzki") 271–272
Piaścik Kazimierz 411

Piazza Karol („Ksawer”, „Xawer”) 208
„Piątek” zob. Piotrowski Jan
Piątek Antoni („A-5”) 356
Piątek Jan 232
Piątkiewicz Tadeusz („Jawor”) 365–366
Piątkiewicz Zygmunt („Krótki”) 48, 109
Piątkowski Henryk („Pomian”) 336
Piątkowski Józef („Lampart”) 307
Piątkowski Mieczysław 447
Piechowska Władysława („Włada”) 28, 47, 66
„Piecowski” zob. Maciejowski Józef
Piecuch Henryk 192
„Piecyk” (N.N.) 387
Pieczykolan Karol („Wilski”) 409
Piekałkiewicz Jan („Juliański”, „Wernic”, „Wiktor”, „Wrocławski”) 45, 71–72, 111–113, 117, 134, 136–138, 146, 150, 168–169, 180, 197, 217, 268, 284, 425
„Piekarski” zob. Pracki Jerzy
Piekarski Stanisław 422
„Pieniążek” zob. Dederka Franciszek
Pieńkowski Stefan 239–240
Pierewoz Mikołaj („Prom”) 129, 414, 418
Pieriemyszlennikowa Natalia 10
„Pierot” (N.N.) 399
„Pieróg” (N.N.) 361
Pierzchała Henryk 231, 238–239
Pierzchała Stefan 363
Pietkiewicz-Choromański Wincenty („Lir”) 466, 471–472
Pietras Jan 379
Pietras Maria 346
Pietras Stanisław 29–30, 362, 382, 400, 410–411
Pietraszek Julian („Piorun”) 340
Pietraszewski Julian („Julian”) 31
Pietraszkiewicz Juliusz 492
Pietrowicz Aleksandra 52, 108, 191, 226, 314–317
Pietrucin-Pietruszewski Józef 79
Pietruczuk Józef 382
Pietrusin-Pietruszewski Izmael Bey 79
Pietrusza Józef 30, 231, 323
Pietruszka Jan 358
Pietryka Bronisław („Dąb”, „Pogrom”) 379
Pietrzak Jerzy 120, 190, 314, 315
Pietrzak Tadeusz zob. Żenczykowski Tadeusz
Pietrzak Tadeusz („Tadek”) 416
Pietrzyk Dionizy 334
Pietrzykowa Aleksandra 354–355, 371
Pietrzykowski Jan 298, 333
Pietrzykowski Józef („Ząb”) 308
Pietsch Tadeusz („Krzysztof”) 327
Piękoś Stanisław („Skała”) 513
Piętak („Judym”) 421
„Pigmej” zob. Walczak Henryk
Pigoń Stanisław 45–46, 134, 338–339
„Pik” zob. Pstrusiński Henryk
„Pik” (N.N.) 308
Pikulski Stanisław 335
Pilarek Franciszek („Żółw”) 229, 323
Pilarski Jan 54
Pilarz Czesław 413
„Pilecki” zob. Kozielewski Marian
Pilecki 498
Pilecki Gedymin („Kazimierz”) 459–460
Piłatowicz Józef 129
Piłsudski Józef 115, 133
Piłsudski Rowmund 528
Pimienow 513–514
Pindela-Emisarski Jan („Krukoń”) 52, 58
Pindzio Jan 379
„Piński” zob. Bogusławski Aleksander
„Pion” zob. Kwasiborski Józef
„Pion” zob. Świder Stanisław
„Pionek” (N.N.) 450
„Pionier” zob. Pałasz Czesław
„Piorun” zob. Pietraszek Julian
„Piotr” zob. Bielecki Stefan
„Piotr” zob. Gajewski Piotr
„Piotr” zob. Neugebauer Jerzy
„Piotr” zob. Otocki Włodzimierz
„Piotr” zob. Psarski Józef
„Piotr” zob. Rizmer Paweł
„Piotr” zob. Szacherski Stanisław
„Piotr” zob. Warakomski Michał
„Piotr” zob. Wojciechowski Zygmunt
„Piotr” zob. Wondołowski Tadeusz
„Piotr” zob. Żymierski Józef
„Piotr” (N.N.) 103
„Piotr” (N.N.) 154
„Piotr” (N.N.) 207
„Piotr” (N.N.) 420
„Piotr” (N.N.) 441
„Piotr” (N.N.) 456
„Piotr Gajewski” zob. Jędrowski Leon
„Piotr Kondracki” (N.N.) 393
„Piotr Ławski” zob. Laskowski Stanisław

„Piotr Rawski" (N.N.) 399
„Piotr Wilczyński" (N.N.) 397
„Piotr Zaleski" zob. Janczukowicz Paweł
Piotrkiewicz Pelagia („Łucja") 151, 195
Piotrkowski Henryk 16, 454
Piotrowicz Mieczysław („Kępi", „Woyno"?) 293–294
Piotrowska Barbara („Pająk") 126
Piotrowska Wanda 498
„Piotrowski" zob. Dec Jan
„Piotrowski" zob. Ernst Eugeniusz
„Piotrowski" zob. Michalewski Jerzy
„Piotrowski" zob. Tabisz Stanisław
Piotrowski 320
„Piotrowski" (N.N.) 191
Piotrowski Dominik („Czarnecki", „F. Dworakowski", „Sas") 203, 205, 207–208
Piotrowski Edward („Burza") 120, 292
Piotrowski Jan 262
Piotrowski Jan („Lewar") 503
Piotrowski Jan („Piątek") 307
Piotrowski Jerzy („Janic", „Pawłowski") 243, 245
Piotrowski Józef 59
Piotrowski Kazimierz („Kawopij", „Piotruś") 346
Piotrowski Konstanty („Jerzyk") 421
Piotrowski Mirosław 135, 137
Piotrowski Roman 273
Piotrowski Stanisław („Gołąbek") 307
Piotrowski Stanisław („Henryk Baryka-Gadomski", „Tadeusz Baryka-Gadomski") 146–149, 169, 193, 282
Piotrowski Stanisław („Korwin") 357
Piotrowski Stefan („Weterynarz") 49, 106, 314
Piotrowski Władysław („Lisowski", „Lompa") 525, 527
„Piotruś" zob. Piotrowski Kazimierz
„Piotruś" (N.N.) 430
Piper Franciszek 22
Pisarska Józefa (Zofia) 499
„Pisarski" zob. Biega Bolesław
Pisczonka Wacław („Ruch") 313
Piskorski Tomasz 158, 180
Piskunowicz Henryk 8, 50, 117, 473
„Pistolet" zob. Kruk Stanisław
Pisula Feliks („Puchacz") 381
Pisula Feliks („Woda") 313
Piszcz Edward („Hubert") 49, 106–107, 191, 315
Pitecki 343
Pitra Michał („Szczapa") 370
„Pius" (N.N.) 440
Piwarski Kazimierz 164, 325
„Piwo" zob. Skowroński Kazimierz
Piwoni Franciszek („Rosa") 312
„Piwoński" zob. Warmbier Leon
Piwoński Jerzy („Sęp") 453–454
„Piwowarski" zob. Liszewski Wincenty
Piwowarski Stanisław 7, 338
Piwowarski Władysław 352
Plaskaty Ignacy („Żelazo") 307
„Plater" (N.N.) 302
Platta Franciszek („Pal") 309
Platte Aleksander 207
Plebański Lubomir („Chełmoński") 178–179, 507, 521
Pless Wacław („Wal") 354
Plichta Marian („Żelazny") 308
Pliszczyński Stanisław („Malinowski") 374, 383
Pluciński Wacław („A. Wartaliński") 387, 391
Pluta-Czachowski Kazimierz („Kuczaba") 24–26, 36, 41–42, 52, 99, 116, 123, 127, 337–338
Płachciak Stanisław („Czarny") 335
Płaczek Kazimierz 358
Płannik Antoni („Roman") 325
Płocharski Jan („Łupek") 291
Płoński Józef („Burza", „Grom") 123
Płoński Wacław („Kutko", „Rzymianin") 51
Płoński Wiesław 295
Płoszyński („Kapot") 309
„Płot" zob. Czerwin Walerian
Płotka Bazyli 309
„Pług" zob. Kostro Józef
„Pływak" zob. Waniek Henryk
„Pniak" zob. Kozioł Piotr
„Pobóg" zob. Zawistowski Jan
„Pobóg" (N.N.) 432
Pobóg-Malinowski Władysław 27
Poczobutt-Odlanicki Fabian 461
Podberski Wacław („Szary") 467–468
Podgórska Wanda 30
Podgórski W.J. 222
„Podhalanin" zob. Staszczak Stanisław
Podhorecka Bronisław 158
„Podhorecki" zob. Olechnowicz Antoni
„Podkowa" zob. Domaszek Konstanty

„Podkowa" zob. Lewandowski Konstanty
„Podkowa" zob. Łoziński Jerzy
„Podkowa" (N.N.) 420
Podlaski Mieczysław („Mietek Indor") 207
Podlaszewski Edward („Jagrym") 312
Podleska Jadwiga („Berberys") 16, 455–456
Podlewska-Grzelak Bronisława („Ewa") 16, 85, 170, 237
„Podleżała" zob. Gajda Władysław
Podolska Aldona 391, 446
„Podolski" zob. Mrzygłocki Leon
„Podolski" zob. Zych Władysław
„Podolski" (N.N.) 429
Podraza 355
Podraza Kazimierz („Krukowski") 468
Podrygałło Stanisław („Stanisław", „Wiesław") 134, 327, 332
„Podstolski" zob. Dąbrowski Czesław
Podwiński Stanisław Władysław 158
Podwiński Wacław 158
„Podzamecki" zob. Tabisz Stanisław
„Pogoda" zob. Wojciechowski Józef
Pogoda Stanisław („Artur", „Siew") 363
Pogonij Jakow 10
Pogorzelski Kazimierz Stefan 237
„Pogrom" zob. Pietryka Bronisław
Pohl Adam („Wincenty") 318
Pohl Józef 318
Pohl-Karski Adam („Kuba") 221, 228, 503
Pohoski Henryk („Walery") 149
Pohoski Jan 24
Pojawski Ryszard („Ryszard") 102
„Poker" zob. Kukułka Antoni
Pokryszko Marian („Czarny") 446
Pokryszko Marian Emanuel („Makary") 446, 454
„Pokrzywa" zob. Jaśkiewicz Franciszek
„Pokrzywa" zob. Kluz Józef
Pokrzywka Bartłomiej („Olszyna") 369–370
„Polaczek" (N.N.) 158
Polaczek Jerzy 383, 415, 418
Polak Bogusław 124
Polak Jan 379
Polakowski Wacław 464
„Polanin" zob. Chomik Stanisław
„Polanin" zob. Książek Władysław
„Polański" zob. Czajkowski Władysław
„Poldek" zob. Kwiatkowski Leopold
„Poldek" (N.N.) 430
„Polesiński" zob. Krajewski Alfred
„Poleski" zob. Bogusławski Aleksander
Poleszak Sławomir 384
„Poleszczuk" zob. Górszczyk Michał Jerzy
Politowski Józef („Szmera") 381
Pollack Juliusz 70–71, 81
Pollak Michał („dr Morawski", „Pomorski") 189, 241
Pollak Roman 239–240
„Polny" zob. Jakubiak Władysław
Połtarzecki 416
„Pomian" zob. Kaczyński Aleksander
„Pomian" zob. Piątkowski Henryk
„Pomian" zob. Zagajewski Tadeusz
„Pomian" (N.N.) 440
Pomianowski Rajmund 127
Pomierski Paweł („Szpak") 310
„Pomorski" zob. Pollak Michał
Pomorski Edward („Bolesław") 81
„Pomorzak" zob. Baumgart Franciszek Leonard
„Pomstowicz" zob. Przybycień Edward
Pomykaj Witold („Leszek", „Leszek Lesiński") 190, 219, 221, 490
Pomykała Józef („Nietoperz") 362
Pomykało Franciszek („Teczka") 382
Poniatowska Barbara („Grażyna") 474
Poniatowski („Rafał") 127, 328
Poniecki Czesław 327
Ponikowska Maria („Maria") 15, 230–232, 440, 492
Poniński Alfred 66
Poniż Wieńczysław 129
„Ponury" zob. Juździński Stanisław
Popiel („Jan Przekora") 499
Popiel Karol 23–24, 27, 34, 164, 171, 395, 403
Popiel Paweł 476
Popiołek Kazimierz 241, 324
Popkiewicz S. 54
Popkowska Zofia 358
Popławski Adolf („Łukasz") 472
Popławski Feliks 238
Popławski Stanisław („Luk") 472–473
Popowicz Zbigniew („Lwów", „Watra", „Żar") 356
Poprawa Marcin („XXXIX", „Maciej Konarski") 108, 314–320
Poprzęcki Karol 156
Porada Bronisław 368
„Poradnia" zob. Męclewski Edmud

„Poraj" zob. Grzymała-Grzybowski Włodzimierz
„Poraj" zob. Kabaciński Władysław
„Poraj" zob. Kurzawiński Zdzisław
„Poraj" zob. Setmajer Jan
Poraj-Koźmiński Stanisław („Stanisław") 230
„Poręba" zob. Galica Władysław
„Poręba" zob. Grabecki Teodor
„Poręba" zob. Kubicki Józef
„Poręba" (N.N.) 373
Porowski Marceli („Mazowiecki", „Sowa", „Wolski") 23, 385, 493–495, 498, 530
Porowski Mieczysław 253
Porożyński Paweł („Toruński") 307
Porwit Marian 21, 22, 24
„Porywny" zob. Kurek Józef
„Posłuszny" (N.N.) 409
Pospieszalski Karol („Erazm") 191
Pospieszalski Karol Marian 315
Pospieszyński Zdzisław („Morowicz") 398
Poszwiński Adam 48, 107, 317
Poślada Eugeniusz („Korsak", „Rodecki", „Skoczek") 153–154
Pośpiech Tadeusz („Brzechwa", „Karol", „Potok") 376
„Poświst" zob. Sokalski Ludwik
Potapowicz Aleksander („Alwicz", „Mały") 207
„Potas" zob. Andrzejewski Bronisław
Potocka Teresa („Teresa") 157–158
Potocki Jerzy 80
Potocki Józef 78
Potoczny Stanisław 122
„Potok" zob. Pośpiech Tadeusz
Potworowski Gustaw („Gustaw") 69
„Powała" zob. Szewczyk Filip
„Powała" (N.N.) 344
„Poważny" zob. Kalinowski Bronisław
Powidzki Tadeusz 165
„Powron" zob. Kozłowski Anioł Kazimierz
Poznańska Maria („Maria") 158
„Poznański" zob. Komorowski Władysław
Poznański Józef 260
Poznański Marceli („Kaszub") 402
Poznański Stanisław („Wójcicki") 157
Poźniak Otmar („Krzywkowicz", „Tyr") 372, 383
Poźny Walter 233
„Pożoga" zob. Stańko Antoni
Prachtel-Morawiński Juliusz („Cezary", „Justyn") 406
Pracki Jerzy („Jurek", „Piekarski") 58–60
Pracki Paweł 298
Praga Władysław („Rafał") 419
Pragierowa Eugenia 441
„Prałat" zob. Prądzyński Józef
Prandl Józef („Jawor") 54
Prasek Jan 368
„Praski" zob. Kwasiborski Józef
„Prawdzic" zob. Bielski Józef Ignacy
„Prawdzic" zob. Cybulski Stanisław
„Prawdzic" zob. Janczewski Franciszek
„Prawdzic" zob. Kobyliński Antoni
„Prawdzic" zob. Lindner Jan
„Prawdzic" zob. Rostworowski Stanisław
„Prawdzic" (N.N.) 418
Prawdzic-Szlaski Janusz („Borsuk") 8, 458, 460, 506, 522
Prawocheński Roman 369
Prądzyńska Zofia („Jadwiga") 108
Prądzyński Józef („Prałat") 49, 107, 314
Prekerowa Teresa 11, 151, 352, 448
Prel Max du 287
„Prezes" zob. Kierzkowski Kazimierz
„Prezes" zob. Rzepecki Jan
„Proc" zob. Procakiewicz Jan
Procakiewicz Jan („Proc") 415
„Proch" zob. Dąbkowski
Proczke Wiesław 29
„Profesor" zob. Hajdukiewicz Józef
„Profesor" zob. Lustych Czesław
„Profesor" (N.N.) 157
„Profesor K." zob. Kumaniecki Kazimierz
„Profesor T." zob. Tretiak Andrzej
„prof. Zięba" (N.N.) 123
Prokopowicz Jan 278
„Prom" zob. Pierewoz Mikołaj
„Promień" zob. Domagała Władysław
Pronaszko Stefan 56–57
Prorok Leszek 39
„Proskura" zob. Knoll Roman
„Prosper" zob. Zych Władysław
„Proszewski" zob. Okulus Władysław
Protassewicz Kazimierz („Sokół") 468, 472
Prozych Antoni („Młot") 408
Próchnik Adam („Artur") 135–136, 196, 238
Próchnik Kazimierz 188, 242
Prószyńska Halina („Halina") 218
„Próżny" (N.N.) 409
„Prus" zob. Grzankowski Władysław

„Prus" zob. Maciński Tadeusz
„Prus" zob. Mizgier-Chojnacki Włodzimierz
„Prus" zob. Studziński
„Prus" (N.N.) 122
Prus Wincenty 320
„Prusak" zob. Kuligowski Tadeusz
„Prusik" zob. Wiśniowski Michał
Pruski Zygmunt („Maciejewski") 410
Pruszyński Bronisław 30
„Prut" zob. Sawicki Kazimierz
„Prut" (N.N.) 429
Przebielska Helena 300
„Przedborski" zob. Szopa Stanisław
Przedpełski Józef 263
Przeginalski Stefan 40
„Przemski" zob. Dohnal Marian
Przemyska Anna 60
„Przemysław" zob. Mazurek Bronisław
„Przemysław" (N.N.) 126, 426, 440
„Przemysław Okrasa" (N.N.) 390
„Przepiórka" zob. Taczkowski Franciszek
Przewalski Stefan 298
„Przewolny" zob. Pawłowski Józef
Przewoźnik Andrzej 52–53, 62
Przybora Jeremi 492
Przyboś Adam 60
Przybycień Edward („Pomstowicz") 477, 481
Przybycień Józef 356
Przybylska Zofia 360
Przybylski Józef 369
Przybyła Jan („Pąk") 382
Przybysławski Stanisław 335
Przybysz Kazimierz 86, 289–290, 292, 297–298, 325, 381, 401–402, 404–406, 408–411, 419
Przybyszewska Julia („Żaba") 413
Przybyszewski Józef („Grajewski", „Grzymała") 104–105, 413, 423, 484, 530
Przybyszewski Kazimierz 300
Przygoński Antoni 113
„Przyjaciel" zob. Opiela Edward Jan
Przyłęcki Stanisław 239
„Przyłubski" zob. Tołłoczko Kazimierz
Przyłuski Franciszek 76, 527
Przyłuski Józef 278
Przysada Andrzej („Andrzej Kłos") 382–383
Przysiecka Anna („Tessa") 69
Przysiecki Marian („Marian") 198, 200
Przywerba Janina („Wrzos") 303
„Przyzba" zob. Młynek Franciszek
„Przyźba" zob. Chmielewski Jan
„Przyźba" zob. Janicki Stanisław
Psarski Józef („Piotr") 421
Psarski Władysław („Jastrzębiec") 261, 496
„Pstrąg" zob. Żychiewicz Emil
„Pstrąg" (N.N.) 428
„Pstrąg" (N.N.) 437
Pstrokoński Stanisław („Łoziński") 47
Pstrusiński Henryk („Pik") 350
Pszanowski Stanisław („Staszek") 421
„Pszczelarz" zob. Fornal Józef
„Pszczoła" (N.N.) 313
„Pszczoła" (N.N.) 420
Pszczółka Rudolf 324
Pszczółkowski Janusz („Janusz") 154
Pszon Mieczysław („Szyszka") 525–526
„Ptak" zob. Bocian Zygmunt
„Ptak" zob. Kaczmarowski Franciszek
„Ptak" (N.N.) 310
„Ptak" (N.N.) 420
Ptasiński Kazimierz 362
Ptaszek Kazimierz („Kazimierz") 342, 343
Ptaszyński 124
Ptaszyński Jan 185
„Puchacz" zob. Hyrlicki Czesław
„Puchacz" zob. Pisula Feliks
„Puchacz" (N.N.) 311
Puchaj („Jan Zawoja") 383
Puciata Kazimierz („Kondrat") 481
„Pudło" (N.N.) 361
Pujanek Jan („Twardy") 309
Puławski Adam 384
„Pułkownik" (N.N.) 413
Putek Kazimierz („Zworny") 454
Pużak Kazimierz („Bazyli", „Seret") 9, 25, 27, 35, 37, 41–42, 133–134, 138, 140–145, 152, 487, 488, 504–506, 510, 512–514, 529, 531
„Pychalski" zob. Chabior Władysław
Pypeć Jan („Słoń") 362
„Pyra" zob. Męclewski Alojzy
„Pyra" zob. Więckowski Michał
Pyszko Wacław 379
Pytel Grzegorz 506
Pyza Julian 50
Pyzik Zdzisław („Franek") 16, 324

Quandt-Świtkowska Lena („Genowefa") 154
Quirini Edward („inż. Kulesza", „inż. Stanisław Kulesza", „Kulesza") 172, 189, 191, 498

„R.” zob. Rieger Adam
Raabe Leszek 251, 444
Raabe-Wąsowicz Janina („Ewa”) 150–151
„Rab” zob. Olędzki Aleksander
Rabanowski Jan 519
Rabcewicz-Zubkowski Ludwik („Korab”) 280
Rachański Henryk („Silny”) 382
Rachocki Paweł („Jurand”, „Rawicz”) 291
Rachoń Józef 379
Rachwał Stanisława 343
Rachwałowa Alina 83
Raciecki („Hari”, „Han”) 126
Racięcki Zygmunt 126
Racławicki Włodzimierz 329
Raczkiewicz Władysław 93
Raczkowski Czesław („Włodek”, „Włodek Olczyk”) 82, 86, 99, 173
Raczyńska Janina 498
Raczyńska Maria („Grażyna”) 16, 455–456
Raczyński Edward 31
Raczyński Piotr („Rak”) 455–456
Raczyński Roger 64, 66, 79
Raczyński Wacław („Staw”) 369
„Rad” (N.N.) 305
„Radca”, „Stefański” (N.N.) 205
„Radek” zob. Kulisz
„Radek” (N.N.) 227, 229
Radke Ryszard 280
Radkiewicz Stanisław 384, 519
Radlicki Ignacy 193
„Radło” zob. Bełda Władysław
„Radło” zob. Zygmunt Tadeusz
Radłowski Jan 127
Radomski Jerzy Adam 20–21, 25
„Radon” (N.N.) 411
Radoński („Leśny”) 310
„Radosław” zob. Mazurkiewicz Jan
„Radosław” (N.N.) 421
„Radwan” zob. Paszkowski Gustaw
Radwan Antoni 497
Radwan Władysław („Raszka”) 238, 241
Radwański Celestyn zob. Ratajski Cyryl
Radwański Jan („Barnaba”) 470
Radwański Jan („Mariusz Wyrąbkiewicz”) 419
Radwański Jan („Rawicz”, „Zygmunt”) 471
Rady Maria 369
Radziejowski Adam 140
„Radzik” zob. Niklewicz Konrad
Radzik Tadeusz 14
Radziwiłł Janusz 44
Radziwiłł Stanisław 80
Radzymińska Józefa 91, 94, 101
Rafacz Józef 239
Rafalska Wanda („Nata”) 227, 503
Rafalski Henryk 298
„Rafał” zob. Chałupczak Stefan
„Rafał” zob. Dąbrowski Antoni
„Rafał” zob. Dukaczewski Roman
„Rafał” zob. Kozłowski Kazimierz
„Rafał” zob. Mitzner Zbigniew
„Rafał” zob. Pawlikowski Witold
„Rafał” zob. Poniatowski
„Rafał” zob. Praga Władysław
„Rafał” zob. Tatarowski Jan
„Rafał” zob. Wolski Władysław
„Rafał” (N.N.) 437
Rafiński Stefan 305
Rajski Tadeusz („Stefek”) 220
„Rak” zob. Firsch Józef
„Rak” zob. Kunczyński Zygmunt
„Rak” zob. Kwiatkowski
„Rak” zob. Raczyński Piotr
„Rak I” zob. Markiewicz Brunon
„Rakieta” zob. Syrocki Stefan
„Rakoczy” zob. Migowski August
„Rakoń” zob. Rowecki Stefan
Rakowiecki Tadeusz 496
Rakowski Karol 492
Rakowski Mieczysław („Trzywdar”) 348
Rakowski Tadeusz 147
Ralski Eugeniusz („Biały”, „Korsak”) 126, 347––348
„Rap” zob. Żychiewicz Emil
Rapacki Marian 45, 140, 261
„Raptuś” (N.N.) 308
Raputa Paweł 357
Rassak Jan („Nawrot”) 352
„Raszka” zob. Radwan Władysław
Rataj Maciej 24–25, 27, 215
Ratajczak Józef („Englert”) 50
Ratajski Cyryl (Celestyn Radwański, „Górski”, „Wartski”, „Wrzos”) 38–39, 43–45, 49, 61, 70–71, 86–87, 98–99, 101, 106–108, 110–112, 114–117, 132–137, 153, 161, 165–166, 168–170, 172–173, 176, 186, 188, 192, 216, 237, 247, 252, 279, 284, 287–288, 300, 314, 327, 338–339, 372, 385, 401, 424, 444, 461, 464–465

Ratomski Stanisław („Stanisław”) 26, 337
Ratzko Teodora 371
„Rawicki” zob. Jarocki Piotr
„Rawicz” zob. Bąkowski Leon
„Rawicz” zob. Dziewulski Aleksander
„Rawicz” zob. Kosiński Andrzej
„Rawicz” zob. Machorowski Stefan
„Rawicz” zob. Pękala Wincenty
„Rawicz” zob. Rachocki Paweł
„Rawicz” zob. Radwański Jan
„Rawicz” (N.N.) 426, 427
„Rawicz” (N.N.) 477, 481
Rawicz Jerzy 19
Rawski Tadeusz 34
„Rączy” zob. Rostworowski Stanisław
„Rechtor” zob. Herman Hilary
„Redaktor” (N.N.) 208
Rediger Bolesław („Harald”) 72
„Reduta” zob. Grzyś Andrzej
„Redyko” zob. Mitzenmacher Józef
Regamey Konstanty („Drogowski”) 60, 92
„Reginald” (N.N.) 441
Regula Piotr 421
Regulski Janusz 21, 24
Reguła Jan Alfred zob. Mitzenmacher Józef
Reich Janina 120, 426, 457
Reinhold-Wydra Marek („Marek”, „Tomek”) 221, 490
Reinholz Bolesław („Kujawiak”) 309
Reinys Mieczysław 163
Reiterowa Anna 169
Reitmajer Rudolf 368
„Rejtan” (N.N.) 463
Rek Tadeusz („Różycki”, „Sławiński”) 150, 479, 506
„Rekin” zob. Kryński Zbigniew
Rekowska Janina 305
Religioni Wacław („Marian”) 467, 469
Reliszko Zygmunt 70
Rell Józef 333
Remer Wilhelm 115
„Remigiusz” zob. Rogalski Aleksander
„Remigiusz” (N.N.) 441
„Ren” zob. Skrzypaszek Ireneusz
„Rena” zob. Karls Irena
„Rena” (N.N.) 263
„Rena” (N.N.) 428
„Renata” zob. Pachnowska Stefania
„Renata” (N.N.) 121
Rener 255
Renk Zygmunt („Guzik”) 307
Renon André zob. Kopyto Andrzej Antoni Jan
Reński Edmund 334
Repeć Antoni („Kadra”) 379
Reszczyński Teofil 95–96
Reszetnik („Mieszko”) 397
Reszewicz Michał („Julian Rzęsa”) 501
Reszka Piotr („Ruda”) 481
Resztak Bolesław („Słodkowski”) 379
Retinger Józef H. („Salamander”) 61, 82, 92
Rettinger Mieczysław 147
„Rewident” zob. Trojnar Julian
„Rewir” (N.N.) 370
Rezmer Waldemar 19
Rębacz 369
Rębacz 370
„Rębkowski” zob. Felbur Stanisław
Ręgorowicz Ludwik 355
Rękas Michał 440
Rękawek Jan („Wierzba”) 408
Richter Bogumiła 367
Riedel Stanisław („Mieszkowski”) 128, 255
Rieger Adam („R.”) 232, 346, 347
Riess Henryk 129
Rizmer Paweł („Piotr”) 306
Roatta Mario 73
„Robak” zob. Kozielewski Józef
„Robak” zob. Ruszkowski Jan
Robakiewicz Zygmunt 501
Robakowski Kazimierz 361
„Robert” zob. Broda Rudolf
„Robert” zob. Hollender Antoni
„Robert Sekalski” (N.N.) 393
Roburka Iwan 68
„Roch” zob. Gąsiorowski Antoni
„Roch” zob. Głut Marian
„Roch” zob. Hollender Antoni
„Roch” zob. Kowalski Władysław
„Roch” zob. Stefański Roman
„Roch” (N.N.) 420
Rochocki Paweł 290
Rochowiak Franciszek („Zaklicki”) 300, 304, 313
Rodak Stefan 381
Rode Maksymilian („Romuald Mariańczyk”) 241
Rode Rudolf 22
„Rodecki” zob. Pośląda Eugeniusz

Rodkiewicz Stefan („Bronowski”) 206, 400
Rodowicz Jan („Anoda”) 272
Rodowicz Kazimierz 272, 275
Rodys Witold 63
Rodzeń Stanisław („Konicz”, „Strug”) 364
Rodziewicz Tadeusz („Żerdź”) 480
„Rogala” zob. Wasilewski Stanisław
Rogala Jan 409
„Rogalski” zob. Mateja Stefan
Rogalski Aleksander („Klinika”, „Kujawski”, „Remigiusz”) 227
Rogosz Antoni („Stach”, „Sztaba”) 350
„Rogowski” zob. Braun Jerzy
Rogowski 271
Rogowski Bronisław („Szary”) 377
Rogowski Franciszek 370
„Rogoziński” zob. Murek Stefan
Rohlof Kazimierz („Żmudziński”) 189
Rohloff Józef („Krajniak”) 368
„Rojecki” zob. Wegner Józef
Rojek Wojciech 9, 79
„Rok” (N.N.) 125
„Rokicki” (N.N.) 305
Rokicki Feliks („Lubicz”) 387
Rokita Stanisław 381
Rokossowski („Józef”) 378
„Rola” zob. Kędzior Jan
„Rola” zob. Kurhański Mirosław
„Rola” zob. Szczepanek Marian
„Rola” (N.N.) 191
Rola-Żymierski Michał 384, 518
Rolewicz Kazimierz 523
„Rolf” zob. Oślicki Edmund
Roliński Adam 9
Roliński Jan („Jan”) 373
„Rolnik” zob. Guzik Stanisław
„Rolnik” zob. Sokołowski Stanisław
Roloff Maksymilian („Stelmach I”) 312
„Rom” zob. Michurski Czesław
„Roma” zob. Brydak-Dobrowolska Bronisława
„Roma” zob. Język Emil
„Roman” zob. Broniewski Stanisław
„Roman” zob. Ciesielski Wacław
„Roman” zob. Cużytek Adam
„Roman” zob. Domański Jan
„Roman” zob. Dukaczewski Roman
„Roman” zob. Łuczyński Michał
„Roman” zob. Malinowski Władysław
„Roman” zob. Neugebauer Jerzy
„Roman” zob. Płannik Antoni
„Roman” zob. Rorowski Maksymilian
„Roman” zob. Wardzała Jan
„Roman” (N.N.) 223
„Roman” (N.N.) 233, 491
„Roman” (N.N.) 358
„Roman” (N.N.) 431
„Roman Kielczanin” (N.N.) 391
„Roman Korwin” (N.N.) 390
„Roman Strzała” (N.N.) 394
„Roman Żak” (N.N.) 389
Roman („Sowa”) 421
Roman Wanda Krystyna 49
Romanow 197
Romanow Eugenia 60
Romanowicz Alfred 360
Romanowska („Bronisława”) 505
Romanowska Stanisława 505
Romanowski Aleksander 121–122
Romanowski Jan 505
Romanowski Wincenty 8, 475–477, 480–481
„Romański” zob. Wójcik Ludwik
Romański 210
„Romecki” zob. Pawłowski Stefan
„Romek” zob. Stramka Roman
Romer Andrzej T. 70
Romer Edmund 64
Romer Eugeniusz 28
Romer Tadeusz 79, 509
Romicki Romuald („Jarzymski”) 125
„Romka” zob. Strynkiewicz-Żurowska Barbara
Romocki Andrzej („Morro”) 158
„Romuald” zob. Świrski Władysław
„Romuald Mariańczyk” zob. Rode Maksymilian
„Romulus” zob. Świrkowski Romuald
Roniewiczówna Stanisława 456
Ronikier Adam 42, 246
Ropelewski Andrzej 260, 333
Rorowski Maksymilian („Roman”) 306
„Rosa” zob. Piwoni Franciszek
Rosicki Jerzy („Kosiński”) 386
Rosiński Stanisław 469
Rosiński Zygmunt („Arpad”) 63
Roskosz Stanisław („Franek”, „Nowak”, „Ośrodek zdrowia”) 219, 222, 226, 346, 490–491, 525
Rosne Adam 65
Rosnowska Amelia („Ama”) 16, 100–101

Rosnowski Zenon („Ogończyk”) 58
Rosochacki Edmund („Jerzy”) 400
Rosochowicz 319
Rosołek Józef („Maciek”) 232
Rosowska Ewa 10
Rossi Lucyna (Lucy) 63, 82
„Rostek” zob. Kostański Kazimierz
Rostek Jan zob. Braun Jerzy
Rostkowski Hubert 499
Rostkowski Ludwik 151
Rostworowski Stanisław („Prawdzic”, „Rączy”) 22, 48, 53–54, 64, 66–67
Rostworowski Stanisław Jan 13, 53, 65, 375
Roszak Jan 324
„Roszanówna” zob. Dynowska Wanda
Roszek Mirosław 365
Roszkiewicz Stanisław 355
Roszkowska Jadwiga 200
Roszkowski Jan zob. Mitzenmacher Józef
Roszkowski January („Noteć”) 310
Roszkowski Marian („Okrój”) 312
Roś Mieczysław 17
Roś Stefan („Jawor”) 369
Rościszewski Lech („Droga”, „Hubert”, „Konopka”) 16, 347
„Rota” zob. Bartel Tadeusz
Roth Franciszek 129
Rothenburg-Rościszewski Karol 198
Rothenburg-Rościszewski Witold (Aleksander Sachnowski, Jerzy Karewicz, Karliński, Ostrowski, Trzebiński, „Umiński”) 192––200, 251
Rowalia Edward 74
Rowecki Stefan („Inżynier”, „Kalina”, „Rakoń”) 25, 32–33, 35–36, 40–43, 54, 59–61, 70–71, 85, 98, 111, 113, 115–118, 130, 133, 138, 246, 252, 284–285
Rowiński Antoni 261
Rowiński Stefan („Eryk”) 106, 314–315, 319
„Roze” zob. Krassowski Jerzy
„Rozkoszański” zob. Kwiecień Jan
Rozkwitalski Józef („Konik”) 310
Rozmiarek Jadwiga 52
Rozum Władysław („Wysocki”) 408
Rozwadowski Franciszek 77
Rozwadowski Piotr 8
Rozwadowski Wincenty („Pascal”) 77
Rożkowski Władysław 102
Rożniecki Józef 24
Rómmel Juliusz 21, 24–25
Rószkiewicz-Litwinowiczowa Anna 205, 209, 250, 386, 462
„Rózga” zob. Górliński Jan
„Rózga” zob. Sokołowski Józef
„Róża” zob. Cieślińska Stefania
„Róża” zob. Jagielska-Cimino Halina
„Róża” zob. Łukasik Hanna
„Róża” zob. Narczewski Wacław
„Róża” zob. Ruciński Józef
„Róża”, „Różańska” (N.N.) 219
„Róża” (N.N.) 437
Różalski Władysław („Włodek”) 102
„Różycki” zob. Rek Tadeusz
Różycki Gustaw 377
Różycki Jerzy („Mazepa”) 69
Różycki-Kołodziejczyk Tadeusz 217
„Ruba” zob. Rubaczewski Czesław
Rubaczewski Czesław („Ruba”) 301–302, 313
Rubaszewski Franciszek („Baron”) 306
Rubaszewski Stanisław („Wiktor”) 366
Rubel Ludwik („Garda”) 26, 337
„Rubicki” zob. Iwaszkiewicz Wacław
„Ruch” zob. Pisczonka Wacław
Ruciński Edmund („Krzysztofiński”) 306
Ruciński Józef („Róża”) 307
Ruciński Stanisław (Stanisław Ostrowski) 343
Ruciński Stefan („Szczeciński”) 302
„Ruda” zob. Reszka Piotr
„Rudawski” zob. Stachoń Bolesław
„Rudek” zob. Kaleta Edward
„Rudek” zob. Lenc Rudolf
Rudkowski Roman („Rudy”) 511
Rudnicka („Mama”) 100
Rudnicka Stefania 179, 507
Rudnicka Zofia („Alicja”) 151
Rudnicki Edmund („Konopka”) 23, 230–232, 238, 492
Rudnicki Kazimierz 278, 498
Rudnicki Kazimierz („Mieczysław Jaworski”) 99
Rudnicki Szymon 10
Rudnicki Tadeusz („Chan”, „Teodor”, „Vinci”, „Wierzba”) 51, 69–70
Rudnicki Wiktor 129
Rudniewska Alicja 496
„Rudolf” zob. Berglind Nils
„Rudolf” zob. Kobieracki Eugeniusz
Rudowska Maria Magdalena („Basia”) 218

Rudowska Zofia („Iza”) 218, 248
Rudowski Jan 64
Rudowski Jan 292
„Rudy” zob. Kiełczewski Tadeusz
„Rudy” zob. Rudkowski Roman
Rudzińska Helena („Helena”) 71
Rudziński 420
Rudziński Eugeniusz 165
Rudziński Henryk 293
Rudziński Henryk 467, 471
„Rudzka” zob. Borkowska-Szczytnicka Irena
„Rudzki” zob. Horski Jerzy
„Rudzki” zob. Knapiński Władysław
„Rudzki” zob. Minkiewicz Władysław
Rudzki 403
„Rudzki” (N.N.) 123
Rudzki Marcin („Marcin”) 336
Ruebenbauer (Rübenbauer) Jerzy („Mariusz”) 77, 188
„Rugia” zob. Sękowski Stanisław
Rukszto Czesław („Wiktor”) 466
Rumas Jan („Wichura”) 362
Rumel Zygmunt („Krzysztof Poręba”) 147, 474, 477–478
Rumian Błażej 360
Rumpalski Albin („Szykalski”) 306
Rup Kazimierz („Surma”, „Wójcik”) 364
Rup Stanisław („Seret”) 364
Rupnowski Stanisław 353
„Rura” zob. Iłowiecki Kazimierz
„Rura” (N.N.) 411
„Rus” zob. Bury Stanisław Edward
Rusek 381
Rusek Franciszek 104
Rusiecki Albin 468
Ruszkowski Jan („Robak”) 307
Ruszowski Jerzy 501
Ruśkiewicz Stefan 254
„Ruta” zob. Mleczko Franciszek
Rutka Bolesław („Błyskawica”) 340
Rutkiewicz Władysław („Władziu”) 100–101
Rutkowska Jadwiga 190
Rutkowska Zofia M. 166, 259
„Rutkowski” zob. Jezierski Stanisław
Rutkowski Bolesław („Borucki”, „Boruta”) 43–44, 111, 124, 136, 166, 216, 259, 262, 503
Rutkowski Jan 254
Rutkowski Jerzy („Michał Kmita”) 491
Rutkowski Leopold („Muszyński”, „Trojanowski”, „Zawada”, „Zawadzki”) 111, 135, 140, 146, 148–149, 153, 158, 166, 183, 186, 283, 385, 425, 426, 434–435, 449, 458, 488, 505–506, 515–516, 528
Rutkowski Tadeusz P. 27, 34, 58
Rutowska Maria 239
„Ruzam” zob. Mazur Józef
Rużyłło-Pawłowska Jadwiga („Krystyna”) 170, 505
„Ryba” zob. Rypiść
Ryba Marian 527
„Rybak” zob. Karaś Józef
„Rybak” (N.N.) 154
Rybak Stanisław („Łagiewka”) 362
Rybarski Roman 27, 45, 111, 166, 239, 255
„Rybicki” zob. Bień Adam
Rybicki Stanisław 332
Rybiecki Stanisław 72–73
Rybikowski Michał (Adam Mickiewicz, „Adam Michałowski”, „Andrzej Paszkowski”, „Peter Iwanow”) 69
„Rybiński” zob. Wieczorek Mieczysław
Rybiński Tadeusz („Skarpa”) 207
Rycelski Witold Jan („Diabeł”, „Janer”) 400, 498, 500
Rychlewicz Franciszek 326
Rychlewski Kazimierz 75
Rychlik Franciszek 326
Rychlik Piotr („Wysocki”) 292, 299–300, 510, 516
„Rychter” zob. Cisowski Władysław
Rychter Stanisław 333
„Rycze” zob. Bartosz Piotr
Ryczek Adam 370
Rydel Jan 77
Rydzkowski Franciszek („Chmiel”) 311
Ryffert Halina („Basia”) 316
Rygałło Helena 17, 371
Rygałło Wiktor („Kozłowski”) 371
Rygałło Władysław („Łopot”, „Żelisławski”) 370
Rymar Stanisław („Tomasz Gierłat”) 27, 45, 338, 524
Rymar Z. 360
Rymkiewicz Leon 357
„Rymsza” (N.N.) 224
Rynkowski Józef 296
Ryńca Mariusz 298
Rypiszcz („As”) 311

Rypiść („Ryba”) 311
„Rysiek” zob. Sławiński Teodor
Rysiewicz Jadwiga („Zośka”) 346
„Ryszard” zob. Brewczyński Władysław
„Ryszard” zob. Gokieli Ryszard
„Ryszard” zob. Janik Czesław
„Ryszard” zob. Jędruch Tadeusz
„Ryszard” zob. Kierlandczyk
„Ryszard” zob. Michaliszyn Paweł
„Ryszard” zob. Pojawski Ryszard
„Ryszard” zob. Świrski Władysław
„Ryszard” zob. Tabaczyński Stanisław
„Ryszard” zob. Zborowski Franciszek
„Ryszard” zob. Ziemba Stanisław
„Ryszard” (N.N.) 104, 185
„Ryszard” (N.N.) 165
„Ryszard” (N.N.) 233
„Ryszard Dąb” (N.N.) 390
„Ryszard Jeleń” (N.N.) 394
„Ryszard Kalinowski” (N.N.) 390
„Ryszard Łopacki” (N.N.) 397
„Ryszard Nyper” (N.N.) 393
„Ryszard Szczepański” zob. Mierzeński Stanisław
„Ryszard Żbikowski” (N.N.) 397
„Ryszardowski” (N.N.) 500
Ryszka Franciszek 276
Ryszka Józef („Gizd”, „Szczepon”) 229, 321
Ryszkiewicz Julia („Julia”) 169
„Ryś” zob. Drzewiecki Władysław
„Ryś” zob. Greczanik Edmund
„Ryś” zob. Hawlicki Aleksander
„Ryś” zob. Martynuska Józef
„Ryś” (N.N.) 210, 489
„Ryś” (N.N.) 233
„Ryś” (N.N.) 306
„Ryś” (N.N.) 413
Ryś Stefan („Józef”) 529
„Ryży” (N.N.) 310
Ryży Emil 64
Ryży Stanisław 64
Rząd Antoni 255
„Rządca” zob. Uthke Cezary
„Rzecki” (N.N.) 186
„Rzeka” (N.N.) 455
Rzepa Roman 368
„Rzepecki” zob. Sterba Władysław
Rzepecki Jan („Ożóg”, „Prezes”) 131, 146, 148–149, 235, 473, 514, 517–518, 522–523
Rzepka Henryk („Bramka”) 306
Rzepliński Andrzej 525
Rzetelski Stanisław 293
Rzewuska Izabella 74
„Rzewuski” zob. Urbański Franciszek
Rzewuski Tadeusz 77
Rzeźniczek Alfred 74
Rzeźnik Stefan („Stanisław”) 338–339, 515
„Rzymianin” zob. Płoński Wacław
Rzymowski Wincenty 518

„Sabina” zob. Heinze Romana
Sacha Stefan („Kołodziej”, „Marek”, „Stefan”) 134, 136–138
Sachnowski Aleksander zob. Rothenburg-Rościszewski Witold
Sadecki Marian („Kański”, „Kumski”) 307
„Sadecki I” zob. Słoma Zdzisław
Sadkowski Zbigniew 219, 232
„Sadło” zob. Sadowski Bronisław
Sadłowska Helena 83
Sadnicki Michał 320
Sadowska Henryka 297
„Sadowski” zob. Celiński Józef
„Sadowski” zob. Wycech Czesław
Sadowski Bronisław („Bronek”, „Sadło”) 308
Sadowski Franciszek 355
Sadowski Jerzy 497
Sadowski Józef („Górnik”) 297, 334
Sadzińska Jadwiga 195
Sagan Tomasz 364
Sajdak Jan 371
„Sakra” (N.N.) 309
Salak Stanisław 295
„Salamander” zob. Retinger Józef H.
Salamon Leon 299
Salamonik Wojciech („Siwy”) 408
Salata Dariusz 380
Salecki Mieczysław 194
Salecki Stanisław („Kostka”) 194–195, 203
„Salisch” zob. Dangel Stanisław Roman
Salmonowicz Stanisław 9, 11, 36, 123
Salski Tadeusz („Tadeusz”) 39
„Salut” zob. Madej Jan
Salwiński Józef 360
Sałaciński Bohdan („Andrzej Pomian”) 235, 528
Sałatowski Józef 335
Sałek 370

Sałkowski Jan 9
„Samborski" zob. Matłachowski Jan
Samotus Tadeusz („Lis 2", „Parasol") 89, 100
„Samson" (N.N.) 200
„Samuel" zob. Axel Harald
Samulak Franciszek („Młot") 382
Samurewicz Kazimierz 208
„San" zob. Stefańczyk Feliks
Sandowski Jan („Lew") 307
Sanojca Antoni („Knapik") 8, 17, 124–125, 152–153, 523
Sanojca Józef 64
Sapieha Adam Stefan 158, 161, 163, 456
„Sardos" zob. Dudziak Jan
„Sardynka" (N.N.) 350
„Sarmata" zob. Mazur Bronisław
„Sarmata" (N.N.) 495
„Sarna" zob. Nowak Roman
„Sarna" (N.N.) 309
„Sarnecki" zob. Szafart Jan
Sarnecki Jerzy 462
Sarzyński Piotr („Wiotki") 336
„Sas" zob. Cigiel Stefan
„Sas" zob. Kowalenko Władysław
„Sas" zob. Macieliński Emil
„Sas" zob. Piotrowski Dominik
„Sas" (N.N.) 455
Sas Stanisław 499
Sas-Wisłocki Juliusz („Kulczyński", „Wiktor") 39
„Saski" zob. Łyczywek Roman
„Saski" (N.N.) 124
„Saturnin" (N.N.) 438
Sawa Franciszek 358
„Sawczyn" zob. Jużwenko Leonidas
Sawicka Stanisława („Stanisława") 180, 183, 218–219, 224–225, 236
„Sawicki" zob. Lelek-Sowa Stefan
„Sawicki" zob. Styk Józef
Sawicki 122
Sawicki Antoni 364
Sawicki Jacek Zygmunt 388, 400, 410, 475
Sawicki Jakub 240
Sawicki Kazimierz („Opór", „Prut") 122, 425
Sawola Leon („Tabaka") 308
„Sądecki" zob. Freisler Jan
„Sąrz" zob. Mamak Adam
„Scepon" zob. Szczepański Jan
„Schab" zob. Boczek Franciszek
„Schaffhausen" zob. Flak-Wierzbicki Augustyn
Schanel Kazimierz 430
Schayer Wacław („Wiktor") 177, 237, 241, 506
Schefs Anastazy („Nadmorski") 312
Scheinkönig Jadwiga 297
Schemmel Rudolf 68
Schimitzek Stanisław 51, 78
Schimmelpfenig Zygmunt („Gwizdała") 310–311
Schmidt Oskar zob. Wojaczyński Stanisław
Schmidt Tadeusz 358
Schneider Ferdynand („Ślączka") 366
Schönhuber Antoni 318
Schram Jan („Grodzicki") 357
Schubert Henryk („Dębski", „Szczucki") 341, 345, 500
Schulz Aleksander („Mały Michał") 301
„Sebastian" zob. Wachsman Mieczysław
„Sebastian" (N.N.) 443
„Sebastian" (N.N.) 456
Secomski Kazimierz 272
Segieda Napoleon („Wera") 82, 86, 173
Seidel Stefan 39
„Selim" zob. Hyrlicki Jan
Semadeni Tadeusz 183, 277, 503
Semerga Zygmunt 58
Semniszka Piotr 472
Sendecki Michał („Grab", „Wilk") 356
Sendlerowa Irena („Jolanta") 151
Sendłak Stefan („Kalinowski", „Stefan") 151, 497
Senkowski Jerzy 240
Sepczyński Edward 298
„Seraficki" zob. Stemler Franciszek
„Serafin" zob. Skierski Zenon
Serafin Franciszek 321, 351
Serafin Władysław 497
„Serafiuk" zob. Siwiec Antoni
„Seret" zob. Pużak Kazimierz
„Seret" zob. Rup Stanisław
„Sergiusz" zob. Gieysztor Aleksander
Serwański Edward (Karol Szymański, „Jacek", „Mieczysław", „Mietek") 8, 11, 49, 189, 220, 224, 227–228, 241, 308, 314–315, 317–320, 505
Serwański Eugeniusz („Okularnik") 498
„Setka" zob. Markiewicz Tadeusz
Setmajer Jan („Poraj") 369
„Sewer" zob. Eustachiewicz Seweryn

„Sewer" zob. Mierzejewski Witold
„Sewer" zob. Zaczyński Eugeniusz
„Sewer" (N.N.) 429
„Seweryn" zob. Kłębek Jan
„Seweryn" zob. Lubowicki Edward
Seweryn Anna 350
Seweryn Mieczysław („Orzeł") 337
Seweryn Tadeusz („Białowąs", „Maszyński", „Socha") 11, 98, 104, 186, 339, 342, 344, 346, 349–350, 352, 515–516
Seyda Marian 31–32, 34, 52, 55
Seydel Ryszard („Szpringer") 154
Seyfried Edmund 348
Sędek Julian 199
Sędek Ryszard 193, 198
„Sędzia" zob. Mateja Stefan
Sędziwy Henryk 361
„Sęk" zob. Bokszczanin Janusz
„Sęk" zob. Chabros Julian
„Sęk" zob. Grabecki Teodor
„Sęk" zob. Lutosławski Antoni
„Sęk" zob. Morawski
„Sęk" zob. Neugebauer Jerzy
„Sęk" zob. Sokołowski Józef
„Sęk" zob. Strasburger Włodzimierz
„Sęk" zob. Szpila Jan
„Sęk" zob. Śliwa Stanisław
„Sęk" (N.N.) 388
„Sęk" (N.N.) 393
„Sękacz" zob. Panaś Józef
Sękowski Stanisław („Michał", „Rugia") 400
„Sęp" zob. Gąsowski Adolf
„Sęp" zob. Kilanoski Jan
„Sęp" zob. Kisiel Roman
„Sęp" zob. Kuśmierski Aleksander
„Sęp" zob. Łuczkiewicz Stanisław
„Sęp" zob. Nosek J.
„Sęp" zob. Piwoński Jerzy
„Sęp" zob. Sosnowski Kirył
„Sęp" zob. Tarkowski Paweł
„Sęp" (N.N.) 309
„Sęp" (N.N.) 311
„Sęp" (N.N.) 312
„Sęp" (N.N.) 313
„Sęp" (N.N.) 368
„Sęp" Józef (N.N.) 207
Sępołowicz Józef 300, 304
„Sfinks" (N.N.) 308
Shinzo Mizuno 69
Sianoszek Bronisław („Bronek") 207
Siarka Stanisław („Żbik") 356
Sidorenko Halina 498
„Sieczka" zob. Sołtys Kazimierz
Siedlanowski Marceli 263
„Sielecki" zob. Kasperlik Stanisław
„Sielecki" zob. Nikisch Jan Jacek
Sielecki Franciszek zob. Noworolski Stanisław Marcin
„Sielski" zob. Sokorzewski Stanisław
Siemaszko Ewa 475, 477–478, 480
Siemaszko Władysław 17, 475, 477–478, 480
Siemaszko Zbigniew S. 54, 95, 97, 104, 459
„Sieniawski" zob. Słyś Józef
Sieniewicz Konrad („Kazimierz Świątek", „Sokołowski", „Wierzejski") 164, 201, 203, 205, 210, 328, 340–341, 343, 496, 519, 521
Sienkiewicz Jerzy 238
Sienkiewicz Jerzy („Juraha") 162
Sieński Hieronim 525, 527
Sieradzka Danuta 321
Sieradzki („Kcyński") 311
Sieradzki („Złonki") 305
Sieradzki Stanisław („Sokół") 410
Sierakowski 375
„Siermięga" zob. Zięba Marian
„Siermontowski" zob. Zygler Tadeusz
Sierotwiński Stanisław 254
Sierow Iwan (Iwanow) 453, 515
„Sierpiński" zob. Iłowiecki Kazimierz
Sierpiszewski („Zawisza") 306
Sierpowski Antoni 363
„Sierpski" zob. Iłowiecki Kazimierz
Sierszulski Franciszek 364
Sierszulski Stanisław 364
„Siew" zob. Pogoda Stanisław
Siewierski Mieczysław 276
„Sikora" zob. Ziarno Karol
„Sikora" (N.N.) 313
Sikora Antoni 382
Sikora Franciszek („Góral", „Górski") 301
Sikora Ignacy („Gliwicki", „Teodor") 106, 320–321, 326
Sikora Jerzy („Kowadełko") 371
Sikora Stefan („Krakus") 334
Sikorska Helena 73
Sikorska Janina 176
Sikorska Małgorzata 496

Sikorski Eugeniusz 469
Sikorski Władysław („Strażnica”) 7, 23–24, 27–28, 30–32, 34, 36–37, 39, 42–43, 45, 51, 53, 59, 64, 79, 80, 103, 106, 111–112, 114–115, 117, 139, 223, 232, 412, 487
„Sikorzycki” zob. Miłkowski Stanisław
„Silny” zob. Rachański Henryk
„Siła” (N.N.) 312
„Siłacz” zob. Wiśniewski
„Siostra Maria” zob. Bratkowska Janina
„Siostra Zosi” zob. Jagielska-Cimino Halina
Siuda 355
Siudak Józef („Zagrodnik”) 364
Siudak Paweł („Espe”) 34, 52, 55–56, 62, 72, 90–91, 95, 99, 101, 103
Siuszko Józef („Mroczek I”) 313
Siuszko Piotr („Mroczek II”) 313
Siuta Jan („Babinicz”) 351
Siuta Wojciech („Morwa”) 356
„Siwek” zob. Dubrowin Tadeusz
„Siwek” zob. Jachymek Witold
Siwek Antoni („Kruk”) 311
Siwek Mateusz 55
Siwiec Antoni („Adam Kędzierzawy”, „Adam Serafinek”, „Serafiuk”) 392, 397, 500
„Siwy” zob. Banaś Antoni
„Siwy” zob. Salamonik Wojciech
Skaliński Jan zob. Mitzenmacher Józef
Skalski Antoni („Żyzny”) 423
„Skała” zob. Bazylewski Jerzy
„Skała” zob. Piękoś Stanisław
„Skała” zob. Wójtowicz Mieczysław
„Skała” (N.N.) 340
„Skałka” (N.N.) 127
„Skarbek” zob. Sokołowski Stanisław
Skarbek Jan 14
Skarbek-Giżycka Krystyna („Mucha”) 58
Skarbiński Michał („Marian”) 124–125
„Skarbowiec” zob. Zieliński Eugeniusz
„Skarbowiec” (N.N.) 157
„Skarpa” zob. Rybiński Tadeusz
Skarżyński Stanisław 53
„Skawa” (N.N.) 340
„Skąpy” zob. Kamiński
Skerska Elżbieta 13, 300, 305
„Skiba” zob. Bądkowski Władysław
„Skiba” zob. Bichta Piotr
„Skiba” zob. Dąbrowski Czesław
„Skiba” zob. Hładuński Wacław
„Skiba” zob. Sońta Władysław
„Skiba” zob. Tabisz Stanisław
„Skiba” (N.N.) 126
„Skiba II” zob. Jarzyna
Skibiński Jan 26
Skibiński Stanisław 59
Skibiński Władysław („Snop”) 365
Skibniewski Zygmunt 516
„Skierka” zob. Grzegorczyk Marian
Skierski Zenon („Serafin”, „Zenon”) 15, 230, 232, 492
Skirmunt Zygmunt 416
Skiwski Wiktor („Walery”) 83
„Skoczek” zob. Poślada Eugeniusz
Skoczek Roman 475
Skoczek Władysław 273–274
Skoczylas Stefan 30
Skoczyńska 172
Skoczyński Michał 21
Skokowski Julian 486
Skolimowski Mieczysław 498
Skołozdro Zofia („Orlińska”) 368
Skorko-Barańska Marta 470
Skorobohaty-Jakubowski Jan („Fogel”, „Kaczmarek”, „Vogel”) 38, 40–45, 55, 58, 98, 110–111, 117, 133, 168, 216
Skorska Olga („Dębicka”) 366
Skosowski Leon („Lolek”) 205
Skotarek Jan 44
„Skotnica” zob. Małecki Wiktor
Skowron Maksymilian 349
Skowron Stanisław 240
Skowron Władysław 243
Skowrońska Janina („Janka”) 407
Skowroński Kazimierz („Piwo”) 359
„Skóra” (N.N.) 218
Skóra Jan („Wierzba”) 337
Skręt Rościsław 230
Skrętowski 416
Skroczyński Albin („Łaszcz”) 285
„Skrzat” zob. Śliwowski Józef
Skrzat Franciszek („Staśka”) 471
„Skrzetuski” zob. Weber
„Skrzydło” zob. Sokół Jan
Skrzyniarz Władysław 325
Skrzyński Konstanty („Klemens”) 327
Skrzypaszek Ireneusz („Ren”) 350
Skrzypczyk Ireneusz 350
Skrzypiński Józef („Strzęp”) 121

Skubała Roman („Szary") 301
„Skup" zob. Zadrowski Feliks
„Skupiewski" zob. Zadrowski Feliks
Skura Bolesław („Kałuża") 336
Skwara Henryka („Anna") 204
Skwarczyński Bolesław („Korczak") 350, 371
„Sław" zob. Bukowiński Bolesław
„Sław" (N.N.) 284
„Sława" zob. Macieszyna Władysława
Sławczyk W. 324
„Sławek" zob. Klappa Henryk
„Sławek" zob. Sowiński Władysław
„Sławek Sławkowski" zob. Nikisch Jan Jacek
„Sławiński" zob. Rek Tadeusz
Sławiński Tadeusz („Jan Bezłaski", „Zawisza") 36, 39
Sławiński Teodor („Rysiek") 310
„Sławka" zob. Imiela Czesława
„Sławkowski" zob. Dzierżyński Bolesław
Sławoj-Składkowski Felicjan 18–19, 32
„Sławomir" (N.N.) 348
Sławoszewska M. 401
Słoboda Władysław 358
Słobodziuk Genowefa 72–73
„Słodkowski" zob. Resztak Bolesław
Słojewski Marek 530
Słoma Zdzisław („Sadecki I") 313
Słomczyński A. 21
Słomiany Jan 364
„Słomka" zob. Mierzwa Stanisław
„Słomka" zob. Szopiński Stanisław
Słomski Teofil („Kielich") 309
„Słon" zob. Brzezicki
Słonina Marian („Argus") 359
Słonka Stanisław („Stach") 326
„Słoń" zob. Matuszewski Witold
„Słoń" zob. Pypeć Jan
„Słoń" zob. Wierzbowski Witold
Słoń-Nowaczek Małgorzata 10
Słoński Bogusław zob. Mitzenmacher Józef
„Słota" zob. Zieliński Edmund
„Słowacki" zob. Felczak Jan Wacław
„Słowik" zob. Sowula Stanisław
„Słowik" zob. Stanek Mieczysław
Słowikowski Antoni („Antoniewicz") 154
Słowikowski Edward („Biały Grot") 311
Słowikowski Michał 380
Słubicka Lucyna („Maria") 179, 507, 521
Słupecka Helena („Zofia"?) 207
Sługocki Zbigniew 81
Słupski Leon („Nurma") 307
„Służa" zob. Kasznica Stanisław
Słyś Józef („Sieniawski") 55, 58, 60
Smakowski Jan („Bojko") 336
Smerecki („Czarny") 370
„Smętek" zob. Świerzewski Witold
„Smętek" (N.N.) 226, 228
„Smith" (N.N.) 126
Smoczkiewicz Stanisław („Mańkowski", „Walerian") 49, 107–108, 315–316
Smoczyński Juliusz 119, 129, 185, 218
Smolak Kazimierz (Kazimierz Smolara, „Nurek") 72, 90–91, 94, 100–101
Smolara Kazimierz zob. Smolak Kazimierz
Smoleń 363
Smoleń Jan („Jaś", „Morys", „Mytnik") 351
Smoleński Józef 45, 98–99
Smoliński Eugeniusz („Kazimierz Staniszewski") 124
„Smrek" zob. Pasternak K.
Smulikowski Adam 76
„Smutny" zob. Grzechnik Arkadiusz
„Smyk" (N.N.) 339
Smyk („Janusz Świerk") 383
Smyka Michał („Kaliński") 367
Snoch Bogdan 14, 323
„Snop" zob. Skibiński Władysław
„Snop" (N.N.) 353
Snopczyński Antoni 24
Snopkiewicz Jacek 263
Sobaszek Stanisław 318
Sobczyński Franciszek 254
Sobecki Stanisław 301–302
Sobieszczański 408
„Sobkowiak" zob. Jagła Michał
Sobociński Wincenty („Kruk", „Witold Skowroński") 53
Sobocki Stanisław („Warta") 311, 313
Soboczyński Feliks („Turski") 122, 191
„Sobol" zob. Jankowski Jan Stanisław
„Sobolewski" zob. Jankowski Jan Stanisław
Sobolewski Kazimierz („Norbert") 278, 446, 452, 454
Sobolewski Nikodem 414
Sobolski 214
Soboń Aleksander („Wicher") 383
„Sobota" (N.N.) 122
„Soból" zob. Jankowski Jan Stanisław

„Soch" zob. Marciniak Antoni
„Socha" zob. Gucwa Stanisław
„Socha" zob. Kiełbiński Mieczysław
„Socha" zob. Seweryn Tadeusz
„Socha" zob. Zagała Józef
Socha Bolesław („Bernard") 379
Socha Marcin („Mirosław") 364
Socha Paweł 355
„Sohweder" zob. Antrieb Adam
Sojan Teofil („Znicz") 333
Sojecki Stefan 492
Sojka Edward 324
Sojka Edward Paweł („Majewski") 57, 63, 77, 524–526, 528, 537
„Sokalski" zob. Sowiński Władysław
Sokalski Ludwik („Poświst") 429, 455–456
Sokalski Wojciech 80
Sokołowska Irena („Irena") 156
„Sokołowski" zob. Sieniewicz Konrad
Sokołowski Aleksander („Wierzba") 480
Sokołowski Ignacy 422
Sokołowski Jan („Trzaska") 46
Sokołowski Józef 380
Sokołowski Józef („Drwal", „Ster") 341–342
Sokołowski Józef („Rózga", „Sęk") 377
Sokołowski Stanisław („Rolnik") 379
Sokołowski Stanisław („Skarbek", „Ziomek") 76
„Sokora" zob. Kabulski
Sokorzewski Stanisław („Sielski") 312
Sokólski Adam Ryszard („Claus Jensen") 72
„Sokół" zob. Baran Władysław
„Sokół" zob. Bielak Franciszek
„Sokół" zob. Dedziński
„Sokół" zob. Górnicki
„Sokół" zob. Grabecki Teodor
„Sokół" zob. Kania Jan
„Sokół" zob. Protassewicz Kazimierz
„Sokół" zob. Sieradzki Stanisław
„Sokół" (N.N.) 291
„Sokół" (N.N.) 306
„Sokół" (N.N.) 309
„Sokół" (N.N.) 312
„Sokół" (N.N.) 430
„Sokół I" zob. Jarząbek Leonard
„Sokół II" zob. Nowiński Czesław
Sokół Jan („Skrzydło") 369
Solak Zbigniew 353
Solarski Józef 370
Solecki („Józiek") 446
Sołowiej Tadeusz 499
Sołtykiewicz Ryszard 394
„Sołtys" zob. Kościelak Walenty
Sołtys Kazimierz („Bącza", „Sieczka") 360
Sołtysiak Franciszek („Śmiały") 309
Sołtysik Józef 371
Sommerfeld Norbert 320
Sondej Józef 357
Sońta Władysław („Skiba") 381
Sopicki Stanisław („Karol Leskowiec") 45–46, 338
„Sopocki" (N.N.) 124
Soroka Józef („Kowalski", „Sowiński") 476
Soroka Wacław 375
Sosabowski Stanisław („Hełm") 52
„Sosiński" zob. Staszyk
„Sosiński" zob. Szwedowski Stefan
„Sosna" zob. Jakubowski Kazimierz
„Sosna" zob. Klamiński Stanisław
„Sosna" zob. Krzysztofczyk Ambroży
„Sosna" zob. Machalica Józef
„Sosna" (N.N.) 101
„Sosna" (N.N.) 125
„Sosna" (N.N.) 126
„Sosna" (N.N.) 347
Sosna Józef („Stal") 355
Sosnkowski Kazimierz („Baca", „Godziemba") 27, 31–34, 36, 40, 43, 46–47, 53, 57, 59, 71, 83, 85, 109, 114–115, 482
Sosnowska Halina 49, 52
„Sosnowski" zob. Lorkiewicz Teofil
Sosnowski Józef 140
Sosnowski Kirył („800", „Bronisław Palecki", „Konrad", „Paprocki", „Sęp", „Szpital") 49, 106, 191, 219, 220, 226, 236, 345–346, 526
Sośnicki Kazimierz 75
„Sowa" zob. Brodecki Antoni
„Sowa" zob. Litwin Roman
„Sowa" zob. Morski Władysław
„Sowa" zob. Porowski Marceli
„Sowa" zob. Roman
„Sowa" (N.N.) 157
„Sowa" (N.N.) 309
„Sowa" (N.N.) 310
„Sowa II" (N.N.) 306
Sowa Andrzej 25
Sowa Andrzej Leon 19, 507

Sowa Stanisław 368
„Sowal" zob. Mamak Adam
Sowański 62
Sowińska Iza 360
„Sowiński" zob. Mamak Adam
„Sowiński" zob. Soroka Józef
Sowiński 67
Sowiński Jan 481
Sowiński Michał („Groźny") 127
Sowiński Władysław („Sławek", „Sokalski", „Wrona") 207
Sowula Stanisław („Słowik") 362
Spaltenstein-Szpaltowski Wincenty 321–322, 324, 504
Spandowski Antoni („Michał", „Michał Michalski") 219, 226, 303
Sperczyński Władysław 318
Spiechowicz Wincenty („Stano") 365
Spis Józef 358
„Spitfire" zob. Garliński Tadeusz
Spława-Neyman Gustaw 297
Spoczyńska Helena („Helena", „Teresa") 298
„Spokojny" zob. Olchowski Jan
„Spokojny" zob. Sterczewski Marian
„Spokojny" (N.N.) 353
„Spór" zob. Jaskóła Ludwik
„Spychaj" zob. Orłowski Leon
Spychalski Marian („Marek") 387, 396
Srebrzyński Józef („Józef") 128, 285
„Sreniawa" zob. Dudkiewicz
Srocki Bolesław 157–158
Sroka S 217
Sroka Stanisław Tadeusz 446
Srokowski Stanisław 43, 121
„St" (N.N.) 280–281
„Stach" zob. Rogosz Antoni
„Stach" zob. Słonka Stanisław
Stach Stanisław („Marian") 88
„Stacha" zob. Modlibowska Maria
Stachnik Franciszek („Nowacki") 355
Stachnio Władysław („Jesion") 408
Stachoń Bolesław 104
Stachoń Bolesław („Rudawski", „Zbrożek") 187–188, 439–440
„Stachowiak" zob. Kwaskowski Stanisław
Stachowicz Józef („Halban") 368
Stachowicz Stanisław 299
Stachowiec Władysław („Mak") 363
Stachowski Ludwik („Wicher") 408–409
„Stachurski" zob. Dębski Aleksander
Stachurski Aleksander („Olek") 336
„Stacja sanitarna" zob. Kraszewski Tadeusz
Staczan 370
Stadnicki Jan 360
„Stafa" zob. Strzelecki Karol
Stafford David 252
„Stal" zob. Sosna Józef
„Stal" zob. Żurek Jan
Stalewski Jan 375
Stalewski Kazimierz 375, 384
Stalin 487
„Stały" zob. Jędrzykiewicz Tomasz
„Stały Wiatr" zob. Świątek Jan
Stamm 199
Stamper Alojzy („Stanisławski") 66
Stande Olga 346
„Stanek" (N.N.) 40
Stanek Mieczysław („Słowik") 335
Stanicki Franciszek („Konrad") 353
Staniewicz Witold 30
„Staniewski" zob. Dobrowolski Stanisław
Staniewski 324
„Stanisław" zob. Broniewski Stanisław
„Stanisław" zob. Długocki Stanisław
„Stanisław" zob. Dobrowolski Stanisław
„Stanisław" zob. Garliński Tadeusz
„Stanisław" zob. Gruss Józef
„Stanisław" zob. Kapitaniak Zygmunt
„Stanisław" zob. Kasznica Stanisław
„Stanisław" zob. Krasicki Stanisław
„Stanisław" zob. Markiewicz Stefan
„Stanisław" zob. Ogrodziński Przemysław
„Stanisław" zob. Podrygałło Stanisław
„Stanisław" zob. Poraj-Koźmiński Stanisław
„Stanisław" zob. Ratomski Stanisław
„Stanisław" zob. Rzeźnik Stefan
„Stanisław" (N.N.) 220
„Stanisław" (N.N.) 233
„Stanisław" (N.N.) 428
„Stanisław" (N.N.) 430
„Stanisław" (N.N.) 490
„Stanisław Aleksandrowicz" (N.N.) 398
„Stanisław Biernacki" zob. Bielobradek
„Stanisław Lechicki" (N.N.) 387, 398, 499
„Stanisław Lubelski" (N.N.) 391, 393, 499
„Stanisław Prawnik" (N.N.) 390
„Stanisław Różycki" zob. Pajor Witold
„Stanisław Salamander" zob. Kara Stanisław

„Stanisław Sierpień” (N.N.) 390–391
„Stanisław Skowroński” (N.N.) 399
„Stanisław Sowa” (N.N.) 390
„Stanisław Stachura” (N.N.) 393
„Stanisław Szwed” zob. Uchman Jan
„Stanisław Wąsacz” zob. Kasznica Stanisław
„Stanisława” zob. Demciuch Zofia
„Stanisława” zob. Modlibowska Maria
„Stanisława” zob. Sawicka Stanisława
„Stanisławowski” zob. Koziołkiewicz Stanisław
„Stanisławska” zob. Paleolog Stanisława
„Stanisławski” zob. Cybulski Stanisław
„Stanisławski” zob. Stamper Alojzy
„Stanisławski” zob. Syrewicz Ryszard
„Stanisławski” (N.N.) 428
Staniszewski 129
Staniszkis Kazimierz zob. Biały Bronisław
Staniszkis Teofil Witold 22, 24–25, 27, 464
Stankiewicz („Halicki”) 432, 438
Stankiewicz Antoni 29
Stankiewicz Eugeniusz 254
Stankiewicz Halina („Alina”) 103
Stankiewicz Józef („Ziutek”) 99, 102–103
Stankiewicz Ksawery 346
Stankiewicz Sylwan („Butler”) 300, 311
Stankiewicz Witold 261
Stankiewicz Władysław 326
Stankiewicz-Uchman Felicja („Hanka”) 16, 100
„Stano” zob. Spiechowicz Wincenty
Stano Wojciech 343
Stanoch Maria 360
Stańczyk Helena („Luda”) 476
Stańczyk Henryk 7, 19
Stańczyk Jan 32, 51, 65, 519
Stańczyk Kazimierz 324
Stańko Antoni („Pożoga”) 355
Stapiński Tadeusz 65
Starczewski Jan 22, 124
Starczewski Mieczysław 20–21, 25, 321–322, 324
Starczewski Stanisław („Watys”) 44–45, 73–74, 225
Starczyńska-Zimowska Zofia 79
Starkowiak Marian („Wolf”) 306
Starmach Karol 352
Staromiejska Helena 465
Starosolski Dymitr 380
Starostka Tadeusz („Eskulap”) 369
Starościak Stanisław 470
„Starowski” zob. Jakubowski Mieczysław
„Stary” zob. Artwiński Stefan
„Stary” zob. Dydek Józef
„Stary” zob. Hubar Włodzimierz
„Staryk” zob. Dunin-Markiewicz Kazimierz
Starzyński Stefan 18, 21–26, 215
Starzyński Szymon 377
„Stasia” (N.N.) 122
Stasiak Stanisław 409
Stasiak Wiktor („Lin”) 74, 98
Stasiński Aleksander („Kruk”) 298
Staszczak Stanisław („Podhalanin”) 477, 480
„Staszek” zob. Frączysty Stanisław
„Staszek” zob. Pszanowski Stanisław
„Staszek” zob. Szponar Stanisław
Staszek Jan 125
Staszewska Irena 467
Staszewska Magdalena 241
Staszewski Antoni („Orlik”, „Orliński”) 207, 398
Staszewski Kazimierz 401
„Staszka” zob. Kicman Monika
„Staszka” (N.N.) 226
Staszyk („Sosiński”) 306
„Staś” zob. Golachowski Stanisław
„Staśka” zob. Skrzat Franciszek
„Staśko” zob. Andrzejewski Marian
Staśko 360
„Staw” zob. Raczyński Wacław
Stawar Andrzej zob. Janus Edward
Stawarski Adam 338
Stawicki Jan („Złotnicki”) 306
„Stawicz” zob. Dawidowicz Stanisław
„Stawidło” zob. Karczewski
„Stawisza” zob. Krawczyk Franciszek
Stawowski Marian 371
Stawski Karol („Ostoja”) 310
Steblik Władysław 18, 70
Stec Feliks („Ul”) 361
Stec Jan 370
„Stecki” zob. Szwej Stanisław
Steczko Józef 330
„Stefan” zob. Borowski Władysław
„Stefan” zob. Buczyński Bogusław
„Stefan” zob. Fabijański Stanisław
„Stefan” zob. Fleszar Stefan
„Stefan” zob. Kisielewski Stefan
„Stefan” zob. Lelek-Sowa Stefan
„Stefan” zob. Machorowski Stefan

„Stefan" zob. Ogrodziński Przemysław
„Stefan" zob. Sacha Stefan
„Stefan" zob. Sendłak Stefan
„Stefan" zob. Szczeniowski Szczepan
„Stefan" zob. Trzciński Stefan
„Stefan" zob. Waciórski Stefan
„Stefan" zob. Wiśniewski Eugeniusz Jan
„Stefan" zob. Zawadzki Stefan
„Stefan" (N.N.) 101, 502
„Stefan" (N.N.) 207
„Stefan" (N.N.) 285
„Stefan" (N.N.) 348
„Stefan" (N.N.) 429
„Stefan" (N.N.) 432
„Stefan" (N.N.) 456
„Stefan" (N.N.) 501
„Stefan Barski" zob. Getter Stanisław
„Stefan Czarniecki" zob. Ojrzyński Zygmunt
„Stefan Czeremis" (N.N.) 397
„Stefan Dąbrowski" (N.N.) 392
„Stefan Florczyński" (N.N.) 397
„Stefan Korczyński" (N.N.) 397–398
„Stefan Łopatowski" (N.N.) 397
„Stefan Orsza" zob. Broniewski Stanisław
„Stefan Radzikowski" (N.N.) 399
„Stefan Siwy" (N.N.) 222
„Stefan Sławiński" zob. Jedliński Władysław
„Stefan Stanisławski" zob. Ołtarzewski Stanisław
„Stefan Wilczur" (N.N.) 392
„Stefan Wilk" (N.N.) 398
„Stefan Wojtecki" zob. Wóycicki Stanisław
Stefanek Jan 379
„Stefania" (N.N.) 103
Stefaniak Adam („Śliwa") 302
Stefaniak Dominik („Don") 306
Stefaniak Feliks („Berling") 313
Stefaniszyn Teofil 446
„Stefanowa" zob. Grudzińska Nina
Stefańczyk Feliks („San") 379
Stefańska Teresa („Ada") 221, 490
Stefański Roman („Henryk", „Roch") 189
Stefański Witold 239
Stefański Zdzisław 293
Stefczyk Kazimierz 27, 36
„Stefek" zob. Rajski Tadeusz
Stein Bolesław 29
Stein Ignacy 241, 360
Steinmetz Paweł 44
Steliga Józef 376
„Stella" zob. Miklas-Grochala Stefania
„Stella" (N.N.) 455
„Stelmach I" zob. Roloff Maksymilian
Stelmach-Krejbich Irena 16, 348
Stelmachowska Bożena 505
„Stem" zob. Mikołajczyk Stanisław
Stemler Franciszek („A. Syski", „Franciszek", „Seraficki") 16, 171, 184–186, 188, 202, 488, 489
Stemler-Dąbski Józef 44, 217, 513–514
Stempczyński Marian 194
Stempniewski Antoni („Żbik") 302
Stempniewski Kazimierz („Werner") 302
Stempniewski Stefan („Czarny", „Werner", „Werner II") 300, 302, 313
Stempowski (Stępowski) („Maślak") 421
Stempowski Jerzy (Paweł Hostowiec) 80
„Stencel" zob. Miklaszewski Tadeusz
Steńcz („Szczupły") 307
„Step" (N.N.) 350
Stepan Kamil 13
Stepaniak Mychajło 149
Stepkowski Leopold 378
„Ster" zob. Parell Godysław
„Ster" zob. Sokołowski Józef
„Ster" zob. Werner Stefan
Sterba Władysław („Rzepecki") 360
Sterczewski Marian („Marian", „Spokojny") 223
Sterling Jan 52
„Sternicki" zob. Kowalenko Władysław
Sternik Józef („Jakub") 334
„Sterski" zob. Wiśmierski Franciszek
Stępczyński Józef („Czech", „Osika") 290
Stępień Franciszek 369
Stępień Jan (Stanisław Janczar, Stanisław Jankowski, „dr Jan", „Grab") 525–527
Stępień Józef 117, 384, 504
Stępień Michał 500
Stępień Władysław 298
Stęplewski Stanisław 243, 332
Stępniewska Danuta 125
Stępniewski Włodzimierz 68, 81–82
Stipal Stefania 447
Stipal-Pękalska Helena 366
„Sto" (N.N.) 354
Stoch Karolina 364
Stodolski Mieczysław 266

Stojanowski Karol 165, 524
Stojek Wincenty („Zagon") 333
Stok Bronisław („Długosz") 310
Stokalski Radosław („2512") 292
„Stokłosa" zob. Kacperczyk Władysław
Stokłosa 370
„Stolarczyk" zob. Cygan Franciszek
Stolarska Ewa 204
„Stolarski" zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał
„Stolarski" zob. Szwedowski Stefan
Stolarski Jan 52
Stolarski Mikołaj („Mietek") 98
Stolzman Maria 216, 252
„Stołowski" zob. Kaczorowski Józef
„Stopa" zob. Wroński Jerzy
Stopniak Franciszek 142, 190, 380
Stopnicki Józef („Kwiatkowski") 498
Stoppa („Wojnar") 302
Stoszko Jan 360
„Stożek" zob. Chachlewski Władysław
Stramka Roman („Romek") 60
Strasburger Henryk 34
Strasburger Włodzimierz („Sęk", „Szczapa", „Włodek") 233, 492
„Straszewicz" (N.N.) 183
Straszewicz Czesław 103
Straszewicz Leszek 259
Straszyński Olgierd („Olgierd") 230, 492
Strawiński 318
„Strażnica" zob. Sikorski Władysław
„Stric" zob. Szweda Alojzy
Strojny Tadeusz 49, 107, 316
Stroka Bolesław 416
Stroma Franciszek („Twardy") 367
Stromski Jan („Szczygieł") 309
Stroński Stanisław 83
Strowski Jerzy („Wiktor") 119, 184, 191, 520, 528
Strowski Tadeusz („Turzyma") 46–47, 54, 65
Stróżek Janina 373
„Stróżowski" zob. Tarsa Jan
„Strug" zob. Rodzeń Stanisław
„Struga" zob. Dryjski Stanisław
Strumiłło Justyn 176
Strusiński Zygmunt („Szeliga") 477, 481
„Struś" zob. Idec Franciszek
„Struś 2" zob. Surowiec Franciszek
Struzik Bolesław („Dąb") 382–383
Strycharz Jan („Zonek") 354
Stryjewski Franciszek 337
Strynkiewicz-Żurowska Barbara („Romka") 16, 218, 233
„Strzała" zob. Bednarski Alfred
„Strzała" zob. Żaczek Władysław
Strzegocki-Kościesza Kazimierz 255
„Strzelczyk" zob. Nowicki Stanisław
Strzelecka Halina („Beby") 389
Strzelecka Irena 22
Strzelecka Lidia („Elza") 119
Strzelecki („Dzik") 308
Strzelecki („Kasztan") 305
Strzelecki Edward 259, 262, 274
Strzelecki Grzegorz („Błysk") 305
Strzelecki Karol („Stafa") 306
Strzelecki Jan 22
Strzelecki Wiktor Jan („Karol", „Michał Buka") 41, 70, 82, 86–87, 101, 117, 152–153, 173
Strzembosz Tomasz 8–9, 31, 38, 192, 197, 207, 399–400, 483
„Strzemię" zob. Marszyński Kazimierz
Strzeszewski W. 125
„Strzęp" zob. Skrzypiński Józef
„Stubła" zob. Leczykiewicz Sylwester
Studzińska Jadwiga 279–281
Studziński („Prus") 154, 159
Studziński Bolesław 21
Stumpf Jerzy 277
Stupicki Adam 264
Styburski Wiktor 51
„Styk" zob. Wdowicki Waldemar Grzegorz
Styk Józef („Sawicki") 379
Stypiński Bohdan („Ostrowski") 62
Stypułkowski Henryk 23
Stypułkowski Zbigniew 514
„Styr" zob. Kostyrko Józef
„Styr" zob. Kujawski Bolesław
Suchcitz Andrzej 9, 14
Suchecki Stanisław 335
Suchodolski 441
Suchodolski Bogdan 238, 241, 297
Suchodolski Witold 180, 238
Suchoń M.B. 360
Suchora Tomasz 379
Suchorek Edward 29
Suchowiak Leon 157–158
„Suchy" zob. Szerszenowicz Ludomir
Suda Edmund 127

Sudoł Adam 28
Sudół Jan 379
Sugihara Chiume 69
Sukertowa-Biedrawina Emilia 158
Sukiennik Jan („Wiatr") 308
„Sukmana" zob. Zięba Marian
„Sul" zob. Herslow Carl Wilhelm
Sulerzyska Teresa 180
Suligowski Bohdan 278
Sulik Nikodem („Jodko", „Ładyna") 31, 48–49
„Sulima" zob. Chciuk Tadeusz
„Sulima" zob. Kamiński Mieczysław
„Sulima" zob. Kuszelewski Olgierd
„Sulima" (N.N.) 437
„Sułkowski" zob. Muzyczka Ludwik
Sułkowski Józef zob. Muzyczka Ludwik
Sułowski Antoni 334–335
Sułowski Tadeusz 115
„Sum" zob. Artychowski Mieczysław
„Surma" zob. Rup Kazimierz
Surma Franciszek 325
Surowiec Franciszek („Struś 2") 370
Surzycki Tadeusz 45, 338
Suski 155
Suszyńska Maria („Marta Krzemcza") 478–479
Sut Władysław („Olszewski") 498
„Suzuki" zob. Krzyżanowska Halina
Swat Tadeusz 124, 188, 280, 295, 392, 400, 524
Swiniarski 253
„Swoboda" zob. Mućko Bogdan
Syczak Leon 265–266
Syga Teofil („Cedro", „Grudzień") 222–223
„Sylwester" zob. Orzeszek Marian
„Sylwester" (N.N.) 129
„Sylwester" (N.N.) 426
Sym Igo 115
„Synak" zob. Wojnowski Marian
„Synek" zob. Granoszewski Tomasz
Synowiec Jan („Karaś") 356
Synowiec-Kozioł Waleria 365
Syrek Franciszek („Baca") 363
Syrek Józef 358
Syrewicz Ryszard („Stanisławski") 468
Syrocki Stefan („Rakieta") 307
Syski 291
Sysło Mieczysław („Ludwik") 40
Szabłowski Wacław („Weteran") 421
Szacherski Stanisław („Piotr") 214, 520
Szadkowski Zygmunt 65
Szadurski Wacław („Bronek") 468
Szafart Jan („Sarnecki") 334
Szafer Władysław 44, 165, 240
„Szafir" (N.N.) 455–456
Szaflarski Józef 240
Szaflik Józef Ryszard 41, 86, 105
„Szafraniec" zob. Kwiatkowski Stefan
Szafrańska Kazimiera 360
„Szakal" zob. Wilk Hieronim
Szala Gerard 57
Szałkowski Z. 420
Szałwiński Kazimierz 125
Szamryk Marek 409
„Szaniawa" zob. Lechowski Janusz
Szapował Jurij 10
„Szarak" zob. Zieliński Aleksander
Szarłata Stanisław 59
Szarota Tomasz 24, 35, 115, 247
„Szarotka" (N.N.) 332
„Szary" zob. Dunin-Markiewicz Jerzy
„Szary" zob. Ośmiałowski Wiktor
„Szary" zob. Podberski Wacław
„Szary" zob. Rogowski Bronisław
„Szary" zob. Skubała Roman
„Szary" zob. Szota Kazimierz
„Szary" zob. Zych Władysław
„Szary" (N.N.) 120–122, 183
„Szary" (N.N.) 306
„Szary" (N.N.) 351
„Szary" (N.N.) 410
„Szarzyński" zob. Karkowski Bernard
„Szczapa" zob. Pitra Michał
„Szczapa" zob. Strasburger Włodzimierz
Szczawińska Maria („Maria Czarna") 105
Szczawiński Andrzej 12, 273
Szczawiński Paweł 270
Szczechura Tomasz 238, 332, 408–409
„Szczeciński" zob. Ruciński Stefan
Szczekowski Przemysław („Lucjan") 129
Szczeniowski Szczepan („Stefan") 466
„Szczepan" zob. Kucharski Kazimierz
Szczepan Aleksander 368
Szczepanek Marian („Rola") 356
Szczepaniak Bolesław („Orzeł") 312
Szczepaniec Bronisław 361
Szczepanowska Hanna 17, 121
Szczepanowska-Zajączkowska Anna 52
Szczepanowski Józef Wojno 121

Szczepańczyk Piotr 337
Szczepańska Anna („Anula”, „Hania”) 226, 229
Szczepański Jan („Grzesiński”, „Jaś”, „Scepon”) 345
Szczepański Wojciech („Marian”, „Wojtek”) 207
Szczepiński Józef zob. Nowak Józef
„Szczepko” (N.N.) 429
„Szczepon” zob. Ryszka Józef
„Szczerba” zob. Wenerowski Stefan
„Szczerba” (N.N.) 394
Szczerba Władysław 30
Szczerbatko Janusz („Zygfryd”) 336
„Szczerbiec” zob. Boguszewski Józef
Szczerbiński zob. Ziemba Stanisław
Szczerbiński Karol („Nemo”) 478, 481
Szczerbkowski („Żubr”) 310
„Szczery” zob. Gasiński Jan
Szcześniak Władysław 299
„Szczęsny” zob. Kasperowicz Feliks
„Szczęsny” zob. Kolańczyk Kazimierz
„Szczęsny” zob. Kraszewski Henryk
Szczęsny Stanisław („Tucholski”) 312
„Szczucki” zob. Schubert Henryk
„Szczupakowski” zob. Nowicki Mirosław
„Szczupły” zob. Ostrowski Bolesław
„Szczupły” zob. Steńcz
„Szczur” zob. Gotowiec Marian
Szczygielski Wacław („Borucki”) 411
„Szczygieł” zob. Jagiełło Jan
„Szczygieł” zob. Stromski Jan
„Szczygieł” (N.N.) 313
Szczypiorski Adam 144
Szczyrek Jan 29–30, 47
Szebesta 339
Szechińska Zofia 446
Szefer Leopold 190, 324
Szelążek Adolf 163
„Szeliga” zob. Strusiński Zygmunt
„Szeliga” (N.N.) 281
Szeliga Emanuel 357
Szeliska Stanisława („Ewa Nurkowska”) 474
Szenic-Wilczyńska Stanisława („Kasia”) 227, 503
Szepelak Tadeusz 380
Szerszenowicz Ludomir („Suchy”) 374
Szerszeń Tomasz 367
Szeruda Jan 239
Szetela Jan („Kruk”) 370
Szettle Zdzisław 122
Szewczyk Artur 78
Szewczyk Filip („Leon”, „Powała”) 353
Szewczyk Stanisław 65
Szewczyk Stanisław 299
Szewczyk Stefan („Mateusz”) 409
Szewczyk Władysław 358
Szewko Konstanty („Henryk”) 416
Szews Jerzy 303
Sziling Jan 8, 39, 50, 53, 90, 300
„Szirer” zob. Norrman Sven
Szkiłądź Franciszek 254
Szklarek-Trzecielski Henryk 49
Szklarska-Lohmannowa Alina 63, 69, 78, 188, 280, 480
Szklennik Henryk („Witold”) 194–195
Szkodziński Jan („Gazda”) 366
Szkop Jan 460
Szkuta Aleksander 51
Szlagowski Antoni Władysław 163
Szlakiewicz Kazimierz („Kaźmierski”) 335
„Szmera” zob. Politowski Józef
Szmidt Jan 393
„Szmit” zob. Nowak Józef
Sznarbachowski Włodzimierz 17, 73–74
Sznuk Witold („Jerzy”) 124
Szociński Jan („Latawiec”) 379
Szołdarska Halszka 85
Szonert Maria 318
Szonirlanz Eugeniusz („Antek”) 308
Szopa Kazimierz 361
Szopa Stanisław („Przedborski”) 461, 464
Szopiński Stanisław („Słomka”) 209, 386
Szostak Jan („Dobij”) 379
Szostak Józef 122
Szota Andrzej 334
Szota Kazimierz („Szary”) 334
„Szpak” zob. Gallas Leon
„Szpak” zob. Pomierski Paweł
„Szpak” zob. Zieliński Roman
Szpakowski 406
Szpila Jan („Sęk”, „Trzmiel”) 354
„Szpital” zob. Sosnowski Kirył
Szponar Feliks 382
Szponar Stanisław („Staszek”) 207
Szpotański Tadeusz 36, 38
„Szpringer” zob. Seydel Ryszard
„Szprot” zob. Zając Alfons
„Szrama” zob. Szymański Antoni

Szramkowski Czesław („Belina”) 310
„Szreniawa” zob. Kurczewski Alfred
Szretter-Czetwertyńska Marianna („Maria Bura”, „Marysia”) 100–101
Szrojt Eugeniusz („Dominik”) 103
„Sztaba” zob. Rogosz Antoni
Sztaba Roman 343
Sztachelski Jerzy 484, 519
Sztark Anna 70
„Sztorm” zob. Jędo Antoni
Sztraj Elżbieta 262
Sztucka Halina 498
Sztumberk-Rychter Tadeusz 483
Szturm de Sztrem Tadeusz 144
Sztutis Kazimierz („Władysław Jar”) 468
Szubartowski Zygmunt 374
Szubert Wacław („Wagner”, „Wirski”) 12, 16, 166, 242–243, 245–246, 502
Szubertowicz Bronisław („Znachor”) 309
Szubielska Janina („Mateczka”) 195
„Szubiński” zob. Kasprzak Edmund
Szubzda Władysław („Węgierski”) 401, 407
Szuca Józef („Żuk”) 309
Szucki Piotr 39
Szulborski Witold Stefan („Mora”) 21, 128
Szulc Edward („Gazda”) 387
Szulc-Lipińska Zofia 21
Szulczyński Zygmunt 305
„Szum” zob. Chmielarczyk Władysław
Szumańska Ewa („Bożena”) 490–491
Szumański Tadeusz 79
Szumlakowski Marian 82
„Szumowski” zob. Peszyński Stanisław
Szurko Stanisław („Wojciechowski”) 468
Szutrak N. 357
„Szwagierka” (N.N.) 431
Szwalbe Stanisław 196
Szwarc Franciszek 409
Szwarc Karol 381
Szwed Julian („Grzegorz”) 470
Szweda Alojzy („Stric”) 310
Szwedowski Stefan („Błażej”, „Sosiński”, „Stolarski”) 15, 150, 153–154, 157–159, 180, 506
Szwej Stanisław („Stecki”) 334
Szweykowski Zygmunt 239
„Szwoleżer” (N.N.) 530
Szybalska Zofia 352
Szybalski Bronisław 129
Szybiński Edward 356
„Szybki” zob. Kowalczyk Wacław
„Szybkonogi” zob. Napolski
Szyc Włodzimierz („Biegacz”, „Włodek”) 58
Szydłowski 327
Szydłowski Jan („Muller”) 312
Szydłowski Stanisław 365
Szydłowski Stefan 278
Szyjkowski Marian („Hope”) 77
„Szykalski” zob. Rumpalski Albin
Szyller Antoni 23
Szymacha Stanisław 363
Szymankiewicz Zenon 44, 49
Szymankiewicz Zofia 156
Szymańska Barbara („Basia”, „Wanda”) 448
„Szymański” zob. Poleszczuk Roman
Szymański („Kogut”) 311
Szymański Antoni („Szrama”) 298
Szymański Jerzy Feliks („Doktor Borkowski”, „Konarski”) 27, 36–37, 54
Szymański Karol zob. Serwański Edward
Szymański Romuald („Józef”) 472
Szymański Stefan („Kamiński”, „Mateusz”) 298, 335
Szymański Tadeusz 282
Szymański Tadeusz („Korkociąg”) 422
Szymański Zdzisław („Kloc”) 498
Szymbor Alojzy („Szymek”) 309
„Szymborski” zob. Mateja Stefan
Szymczak Józef 305
„Szymek” zob. Jezierski Stanisław
„Szymek” zob. Karbowski Stefan
„Szymek” zob. Szymbor Alojzy
Szymiczek Franciszek 228
„Szymkiewicz” zob. Misiewicz
Szymkiewicz 273, 275
Szymkiewicz Ewa („Nata”) 236–237, 407
„Szymon” zob. Borzyszkowski Edward
„Szymon” zob. Gralewski Wacław
„Szymon” zob. Jamontt-Krzywicki Ryszard
„Szymon” zob. Jesionowski Alfred
„Szymon” (N.N.) 144
Szymońska Jadwiga („Małgorzata”) 218
Szymoński Józef zob. Gójski Józef
Szyndler Jerzy („Michał”) 158
Szyndler Waldemar („Tygrys”) 391
Szyndler Zygmunt 337
Szystowski Czesław 523
„Szyszka” zob. Pszon Mieczysław

Szyszka Jan 60
Szyszkowski Wacław 158

Ścibiorek Bolesław („Bolesław Borowski”, „Kazimierz Wolski”) 295
Ścibor Szymon („Czerniakowski”) 379
Ściebora 480
Ściebora Władysław 464
Ścierski Paweł 320–322
Ślaski Jerzy 24, 228, 238, 251
„Ślączka” zob. Schneider Ferdynand
„Śląski” zob. Ferfet Franciszek
„Śląski” zob. Kotula Oskar
Ślepiak Adam („Żar”) 62
„Ślepowron” zob. Gąsiorowski Kazimierz
„Ślepowron” (N.N.) 369
„Ślepowron” (N.N.) 475
„Ślimak” zob. Leszczyński Mieczysław
„Śliwa” zob. Kamiński Władysław
„Śliwa” zob. Stefaniak Adam
„Śliwa” zob. Śliwiński
Śliwa Stanisław („Sęk”) 410
Śliwicka Janina („Agnieszka”, „Alicja”) 233
Śliwicka Michalina („Maria”, „Nika”) 233
Śliwiński („Śliwa”) 305
Śliwiński („Wilk”) 305
Śliwiński Artur 22, 24
Śliwiński Jan („Apolinary”) 124
Śliwiński Julian („Jabłko”) 335
Śliwiński Stanisław 276
Śliwiński Zygmunt 40
Śliwowski Józef („Skrzat”) 300, 311
„Ślizgowiec” (N.N.) 232
Ślusarczyk Józef 365
Śmiałek Antoni („Ursus”) 335
„Śmiały” zob. Grad Władysław
„Śmiały” zob. Hyży Paulin
„Śmiały” zob. Sołtysiak Franciszek
Śmigielska Aleksandra („Oleńka”) 184
Śmigły-Rydz Edward 18, 25
„Śmiłowski” zob. Kohutek Ludwik
„Śniatecki” zob. Cieśliczek Wacław
Śpiewak Jan 332
Śpiewak Stefania 354
„Średni” zob. Boras Stanisław
Śreniawa-Szypiowski Romuald 496
Środulski Wojciech 357
Śródka Andrzej 270
„Śrut” (N.N.) 368
„Świątecki” zob. Cieśliczek Wacław
Świątek 355
Świątek Feliks („Bonawentura”, „Karski”) 208, 520
Świątek Jan („Stały Wiatr”) 337
Świątek Ludwik („Ogień”) 307
Świątkowski Andrzej („Amurat”) 82, 87
Świątkowski Henryk 519
Świątkowski Marek 21
Świątnicki Bronisław („Ojciec”) 31
„Świda” zob. Laskowski Stanisław
„Świder” (N.N.) 428
Świder Stanisław („Pion”) 312
Świderkówna Wacława 237
Świderski Henryk 409
Świderski Kazimierz 67
Świdowski Władysław („Wiktor Sławski”) 500, 530
Świdzińska 172
Świdziński Bolesław 19
Świdziński Lucjan 50, 378
Świerczewski Józef 292
Świerczewski Stanisław („Piast”) 292
„Świerk” zob. Turek Stefan
„Świerk” (N.N.) 334
„Świerki” zob. Masikowski Jan
Świerzewski Witold („Bartek”, „Smętek”) 31, 48, 465, 468–469
Świetlicka Anna („Monika”) 474
Świetlik Stefan 103
Świeżawska Anna („Hanka”) 48, 52
Świeżawski Adam 28
Świeżyńska Maria („Magda”) 184
Święch Tadeusz („Komar”) 351
„Święciańczyk” (N.N.) 471
„Święcicki” zob. Wilkoszewski Witold
Święcicki Maciej („Tłuczowski”) 243
Święcicki Roman Leon 197
Święcicki Stanisław 23
Święcicki Witold 276
Świętochłowski 183
Świętochowski Bolesław („Żubr”) 432, 434
Świętochowski Ryszard („Kalinowski”) 27, 36–38, 58
Świgos Stanisław 266
Świkla Leopold („Adam”) 475
Świkła Wacław („Młyński”) 313

Świrkowski Romuald („Romulus”, „Tarcza”) 48, 465
Świrski Kazimierz („Brat”, „Jakób”, „Jakub”, „Malinowski”, „Tadeusz”, „Tytus”) 120, 426, 428–429, 435–436, 440, 455
Świrski Stefan 77
Świrski Władysław („Romuald”, „Ryszard”) 15, 109, 116, 126, 179, 188, 426–429, 433, 434, 436, 439–441, 443, 446, 454
Świtalska Zofia („Leon”, „Zo”) 119
Świtkowski Janusz („Ksawery”) 154

„T” (N.N.) 280
Tabaczyński Jan 55, 65, 82
Tabaczyński Stanisław („Ryszard”) 106–107, 189, 320
„Tabaka” zob. Sawola Leon
Tabisz Stanisław („Pancer”, „Piotrowski”, „Podzamecki”, „Skiba”) 29, 39, 47, 116, 210, 212–214, 294, 302, 316, 322, 328, 343, 403, 416, 424, 489, 506, 528, 529
Tabisz Wanda 361
Taczkowski Bernard („Grzegorz”) 306
Taczkowski Franciszek („Przepiórka”) 311
„Tadek” zob. Pietrzak Tadeusz
„Tadek” zob. Wróbel Tadeusz
„Tadeusz” zob. Byrski Tadeusz
„Tadeusz” zob. Jasiński
„Tadeusz” zob. Kempa Konstanty
„Tadeusz” zob. Orzelski Tadeusz
„Tadeusz” zob. Salski Tadeusz
„Tadeusz” zob. Świrski Kazimierz
„Tadeusz” zob. Uthke Cezary
„Tadeusz” (N.N.) 162
„Tadeusz” (N.N.) 431
„Tadeusz” (N.N.) 477
„Tadeusz Baryka-Gadomski” zob. Piotrowski Stanisław
„Tadeusz Bronicz” zob. Głowiński Franciszek
„Tadeusz Gniewko” (N.N.) 389
„Tadeusz Longinus” zob. N.N. Zbigniew
„Tadeusz Meteorolog” zob. Ignerowicz Antoni
„Tadeusz Mieliński” (N.N.) 390
„Tadeusz Seoka” (N.N.) 394
Tadrowska-Krzycka Jadwiga („Wisia”) 60
Tarach Stefan 333
Tarała Alina 437
„Tarcza” zob. Świrkowski Romuald
Targ 193
Targ Alojzy („Marcin”, „Zipser”) 227–228, 321, 323–324
„Targowska” zob. Krygowska Anna
Targowski Wiktor („Wiktor”) 297
Tarka Krzysztof 31, 484
Tarkowski Józef („Czerwiec”) 306
Tarkowski Paweł („Sęp”) 306
Tarło Roman („Grafińczyk”) 59
Tarło Władysław 499
„Tarnawa” zob. Mach Stanisław
„Tarnawa” zob. Petrykowski Andrzej
„Tarnawski” (N.N.) 363
Tarnawski Władysław 188, 424
Tarnogrodzki Tadeusz 37
Tarnowska Maria 44
Tarnowski Adam 81, 519
Tarsa Jan („Stróżowski”) 356
Tarwid Mieczysław 390
„Tata” zob. Tołwiński Stanisław
„Tatar” zob. Klepacki Tadeusz
„Tatar” zob. Olędzki Aleksander
„Tatar” zob. Turek Ignacy
„Tatar” (N.N.) 455–457
Tatar Janina 365
Tatar Stanisław („Turski”) 61
Tatarczuch Jadwiga 436
Tatarowski Jan („Rafał”) 127
Tatarski Roman („Luda”) 47, 65
Tazbir Maksymilian 240
Tazbir Stanisław 236
„Tchórz” (N.N.) 309
„Technik” (N.N.) 313
„Teczka” zob. Pomykało Franciszek
„Telatycki” zob. Kunicki Zbigniew
„Tell” zob. Lasocka-Estreicherowa Teresa
Tempka Władysław 23, 45–46, 338
Tenchman 447
Tendyra Bernadetta 64
„Teodor” zob. Rudnicki Taeusz
„Teodor” zob. Sikora Ignacy
„Teodor” zob. Zieliński Teodor
„Teodor” (N.N.) 220
„Teodor Martyniuk” zob. Moskal Franciszek
„Teofil” zob. Bartoszewski Władysław
„Teofil” zob. Kowalenko Ambroży
„Teofil” zob. Zaborowski Jan
„Teofil” (N.N.) 221
Tepper Tadeusz 260
„Tepski” (N.N.) 123

Terajewicz Lucjan 276
Terej Jerzy Janusz 31, 45, 75, 188, 320, 526
„Teresa" zob. Lasocka-Estreicherowa Teresa
„Teresa" zob. Lustych Maria
„Teresa" zob. Potocka Teresa
„Teresa" zob. Spoczyńska Helena
„Teresa" zob. Welker Maria
„Teresa" zob. Werner Teresa
„Teresa" (N.N.) 393
„Teresa Kruczek" (N.N.) 391
„Teresa Linowska" (N.N.) 388
Tereszkiewicz Antoni 357
Terlecki Olgierd 27, 36, 85, 92
Terlecki Ryszard 52, 57, 359
„Tessa" zob. Przysiecka Anna
„Tęcza" zob. Chwałkowski Antoni
Tęgowski Feliks („Orzeł") 309
Thielman Ludwik („Ludmił") 310
Thisler Alojzy („Zegar") 310
Thugutt Bohdan 120
Thugutt Mieczysław („Adam", „Erik Larsen") 69–70, 72, 103, 518–519
Thugutt Stanisław 70
Tkaczow Stanisław 519
„Tłok" (N.N.) 350, 361
Tłuchowski Jan 385
Tłuczek Józef („Oracz") 379
„Tłuczowski" zob. Święcicki Maciej
Tochman Krzysztof A. 378
Todtleben Jerzy 261
Todtleben Tadeusz 77
„Tokarski" zob. Zwierzyński Aleksander
Tokarz Ludwik 356
Tokay Stanisław 297
Tołłoczko Kazimierz („Przyłubski") 129
Tołwiński Stanisław („Tata") 196, 501
Tołwiński Tadeusz 270, 274
„Tom" zob. Bryła Antoni
„Tom" zob. Miłkowski Stefan
„Tom" zob. Zakolski Józef
Tomak Jan 254
„Tomas" (N.N.) 310
Tomasik Czesław 298
„Tomasz" zob. Blusiewicz Tadeusz
„Tomasz" (N.N.) 428
„Tomasz Gierłat" zob. Rymar Stanisław
„Tomasz Majorek" (N.N.) 392
„Tomasz Niedziela" zob. Ostrowski Adam
„Tomasz Rodak" (N.N.) 393
„Tomasz Tomaszewski" zob. Lechowicz Włodzimierz
Tomaszewski Edward („Etom") 522
Tomaszewski Eugeniusz 370
Tomaszewski Jerzy 263
Tomaszewski Jerzy („Jerzy", „Jur") 16, 222, 224, 490
Tomaszewski Józef („Ordonowicz") 310
Tomaszewski Longin 13, 31, 49, 51, 459, 464–465, 467–471
Tomaszewski Tadeusz 21–22
Tomaszewski Tadeusz 528
Tomaszewski Tadeusz („Bończa") 422
Tomaszewski Wiesław 233
Tomaszewski Władysław („Głośny") 312
Tomaszewski Zygmunt 468, 472
Tomaszunas 501
Tomczak Antoni („Zygmunt Helba") 391, 500
Tomczak Roman 22
„Tomecki" (N.N.) 191
„Tomek" zob. Reinhold-Wydra Marek
Tomkiewicz Władysław („Krzysztof") 146–148, 180, 282
Tomkowiak Eligiusz 124
„Tońko" zob. Boryczka Adam
Topiński Jan 501
„Topola" zob. Duma Stanisław
„Topola" zob. Miciak Tadeusz
„Topola" zob. Zaremba Bogusław
„Topola" (N.N.) 348
„Topolski" zob. Kulczyński Stanisław
„Toporczyk" zob. Jarosz Jan
Toporowicz Wiesława 349
Toporowski Mirosław 419
„Topór" zob. Dusberger Tadeusz
„Topór" zob. Kamiński Adam
„Topór" (N.N.) 432
Tor Eugeniusz 344
Tor Piotr 383
„Toruński" zob. Klima Leszek
„Toruński" zob. Porożyński Paweł
„Torwid" zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał
Torzecki Ryszard 113, 147–148, 475
„Tosia" (N.N.) 221
„Tracz" zob. Marcinkowski Józef
Traczewska Maria 240
Traczewski Konstanty („Pan Henryk") 409
Trajdos Mieczysław („Marek") 45, 133–134
„Tramp" zob. Zahorski Wiktor

„Traugutt" zob. Pajdak Antoni
Trawczyńska 95
Trawińska Irena 505
Trawiński Tadeusz („Bayrowicz", „Kowal") 55, 68
Trąpczyńska Halina 360
Trebert Henryk 126
Trechciński Roman („inż. Roman") 103
Trelewicz Janina („Kozak") 479
Trendota Marian („Jan Pasek") 378
Trepka-Nekanda Edmund 263
Tretiak Andrzej („Profesor T.", „Trzciński") 230–231, 236, 239, 503
Troczyńska Janina 354
„Trojan" zob. Grobelny Julian
Trojan Stanisław 353
„Trojanowski" zob. Rutkowski Leopold
Trojnar Józef („Margani") 369
Trojnar Julian („Rewident") 366
Trojnar Stanisław 446
Trojniar Stanisław („Juhas") 291
„Trop II" zob. Gac Józef
Trościanko Wiktor („Wiktor") 230
„Trotyl" (N.N.) 422
„Trójkąt" zob. Baran Tadeusz
Truchim Stefan 501
„Trusowicz" (N.N.) 126
Trybulak Władysław 298
Tryc Ryszard 37
Tryliński Władysław 467
„Trzaska" zob. Sokołowski Jan
„Trzaska" (N.N.) 183
Trzaska 370
Trzaskalik Bronisław 359
Trzcińska Czesława („Alina") 224
„Trzciński" zob. Barski Ignacy
„Trzciński" zob. Tretiak Andrzej
Trzciński („Narocz") 310
Trzciński Michał 369
Trzciński Stanisław („Ziarno") 290
Trzciński Stefan („Juliusz", „Stefan") 221, 490, 503
Trzciński Tadeusz („Fred", „Hieronim") 16, 218, 220–221, 236, 346, 490, 503
Trzebiński zob. Rothenburg-Rościszewski Witold
„Trzeciak I" zob. Kufel Franciszek
Trzeciak Jan („Aleksander") 104, 185, 458–459
„Trześniowski" zob. Walczyna Stanisław
„Trzmiel" zob. Szpila Jan
„Trzos" zob. Kołodziej Wawrzyniec
„Trzywdar" zob. Rakowski Mieczysław
Tsokoff Krum 81
„Tucholski" zob. Szczęsny Stanisław
Tucholski Jędrzej 10, 13, 17, 30, 57, 76, 85–92, 94, 96–97, 173, 207, 502
Tucholski Władysław 228
„Tucki" zob. Łukasiewicz Antoni
Tudrej Mieczysław („Mietek") 376
Tułasiewicz Anna Natalia 156
Tułodziecki Wacław („Baltazar") 242, 401
Tumidajski Kazimierz 484
„Tumry" (N.N.) 455
Tupalski Marian („Aleksander", „Jeśnia") 374
„Tur" zob. Chmielewski
„Tur" zob. Kominek Franciszek
„Tur" zob. Nasierowski Jerzy
„Tur" zob. Naturski Walerian
Tura Adam 265
Turbiak Jan („Chłopski") 460
Turek Andrzej („Młot") 362
Turek Ignacy („Tatar") 354
Turek Marian („Gruda") 408
Turek Stefan („Świerk") 371
„Turkowski" (N.N.) 166
Turkowski Romuald 61
„Turkuć" zob. Zwinogrodzki Józef
Turlejska Maria 11
Turonek Jerzy 466
„Turoń" zob. Kasprowicz Bolesław
„Turoń" zob. Turski Anatol
Turowicz Jan 278
Turowski Józef 8, 17, 474, 477, 480
Turowski Konstanty 24, 27, 36, 251, 293, 320, 338, 340, 385, 453
„Turski" zob. Pączkowski Mieczysław
„Turski" zob. Soboczyński Feliks
„Turski" zob. Tatar Stanisław
Turski Anatol („Turoń") 481
„Turzański" (N.N.) 191
„Turzyma" zob. Strowski Tadeusz
Tutaj Krzysztof 76
Tuwim Julian 101
Twardowski („Ufa") 313
Twardowski Bolesław 163
„Twardy" zob. Pujanek Jan
„Twardy" zob. Stroma Franciszek
Twarowska Bolesława 171

Tworkowski Stefan 295
Tych Feliks 13
„Tycho" zob. Moroz Stanisław
Tychota Kazimierz („Bednarski") 62, 75, 77
Tyczyński Adam („Jur", „Urban") 402
Tyczyński Romuald 29, 30, 36
„Tygrys" zob. Szyndler Waldemar
„Tygrys" (N.N.) 391
„Tygrys" (N.N.) 414
„Tyka" (N.N.) 308
Tylko Franciszek 357
Tymiński („Kordelas") 58
„Tymotka" zob. Kozak Stanisław
Tymowski Janusz („Ernest", „Jaworski") 124, 126
Tynelski Stanisław („Górka") 237, 407
Tyniec Stanisława 352
Typiak Piotr 214, 374, 520
„Tyr" zob. Poźniak Otmar
Tyrkiel Mieczysław 343
Tyszka Kazimierz 22, 275
Tyszkiewicz Jerzy („Kazimierz", „Koral") 359
Tyszkiewicz Michał 31, 49
Tyszkiewicz Stanisław 385
Tyszko Celina („Celinka") 151
Tyszyńska Janina („Żaba") 126
„Tytus" zob. Duda Antoni
„Tytus" zob. Jakubowski Zdzisław
„Tytus" zob. Świrski Kazimierz

Uchman Felicja zob. Stankiewicz-Uchman Felicja
Uchman Jan („Kowal", „Stanisław Szwed") 16, 88, 91, 99–101, 103, 169, 171, 489, 511, 524
Uchwat Paweł 77
Udziela Seweryn 364
„Ufa" zob. Twardowski
Uggla Andrzej Nils 69
Ugniewski Eugeniusz („Waręga") 120–122
Uhma Stefan 22
Ujas Jan 363
Ujejski Wacław 467
„Ul" zob. Stec Feliks
„Ula" zob. Urbańska Joanna
Ulewicz Władysław 368
Ulewski Ryszard („Kurylewski") 468
Uliński Edmund Bronisław (Konrad Baumgart, „Andrzej") 156
„Ułański" zob. Bichta Jan
„Umiński" zob. Rothenburg-Rościszewski Witold
Umiński Piotr („Mazur") 123
Unieszowski Zygmunt 414
Uniszewski Zdzisław 210, 373, 416
„Ur" zob. Czajkowski Józef
„Urban" zob. Mitzenmacher Józef
„Urban" zob. Tyczyński Adam
„Urban" (N.N.) 441
Urban Arkadiusz 145
Urbanek Bożena 388
„Urbanowicz" (N.N.) 124
Urbanowicz Jerzy („Jerzy") 58
Urbańska Joanna („Ula") 303
„Urbański" zob. Mitzenmacher Józef
Urbański Franciszek („Kurzawa", „Rzewuski") 138, 140, 142–143, 152, 251, 394, 400, 510, 514
Urbański Janusz 230
Urbański Kazimierz 353
„Urbański" 103, 445, 521
Urlych 411
„Ursus" zob. Śmiałek Antoni
„Ursyn" (N.N.) 313
„Ursyn Paszkowski" (N.N.) 389
„Urszula" zob. Cieślińska Stefania
„Urszula" zob. Domańska-Rajkowska Zofia
Urtate Mirosław („Mirek") 473
„Uszycki" (N.N.) 410
Uszycki Jerzy („Ort") 389
Uthke Cezary („Rządca", „Tadeusz") 120, 320
Utracka Katarzyna 391–392, 498
Uzar-Krysiakowa Ludwika („Lusia", „Myszka") 195
Uziembło Adam 346
Uziembło Aniela („Ewa") 346
Uziembło Maria („Jadwiga") 346
Uziembło Władysław 292
Uziębło Jan 382

Vetulani Adam 65
„Vinci" zob. Rudnicki Tadeusz
„Vis" zob. Mara-Mëyer Jerzy
„Vis" (N.N.) 313
„Vogel" zob. Skorobohaty-Jakubowski Jan

„W. Brzeski" zob. Nowakowski Jan
„W. Żuliński" zob. Leśniewski Władysław
„Wacek" zob. Kierska-Rucińska Krystyna

„Wacek" zob. Wnuk Włodzimierz
„Wacek" (N.N.) 103
„Wacek" (N.N.) 233, 491
Wacek Jan („Jan") 195
Wachowiak Stanisław 173, 496
Wachsman Mieczysław („Sebastian") 435, 438, 453–454, 457
Waciórski Stefan („Funio", „Stefan") 125
„Wacław" zob. Bocian Stanisław
„Wacław" zob. Iwaszkiewicz Wacław
„Wacław" zob. Kaczmarczyk Alojzy
„Wacław" zob. Werner Jan
„Wacław" (N.N.) 394
„Wacław" (N.N.) 441
„Wacław" (N.N.) 497
„Wacław Grom" (N.N.) 392
„Wacław Poker" (N.N.) 394
„Wacława Jagodzińska" (N.N.) 398
„Wacławski" zob. Iszora Wacław
„Waga" (N.N.) 369
Waga Julian 360
„Wagas" zob. Lato Albin
„Wagner" zob. Szubert Wacław
„Wagner" (N.N.) 220, 225
Wagner Józef 60
Wagner Wieńczysław („1984", „Dobrowolski") 12, 161, 279, 281, 492
Wagner Zofia 365
Wajszczuk Bolesław 371
Wakar Aleksy 239
„Wal" zob. Pless Wacław
Walasek Antoni („Laskon") 336
„Walczak" zob. Wójcik Józef
Walczak 129
Walczak („Kulis") 308
Walczak Gabriela („Krystyna") 154
Walczak Henryk („Baca II", „Harnaś", „Pigmej") 365–366
Walczak Marian 10, 236, 241, 290, 447
Walczak Tadeusz 47
Walczyk Wit 336
Walczyna Stanisław („Trześniowski", „Waligóra") 370
„Waldemar" zob. Ciechoński Zdzisław
„Waldemar" zob. Marzyński Dominik
„Waleczny" (N.N.) 309
„Walek" zob. Zaborowski Stanisław
„Walek" (N.N.) 430
Walentowski Bolesław („Filip") 306
„Walenty" zob. Grudziński Józef
„Walenty Dębień" zob. Warowny Bronisław
„Walerian" zob. Smoczkiewicz Stanisław
„Walerian" (N.N.) 429
„Walery" zob. Pohoski Henryk
„Walery" zob. Skiwski Wiktor
„Walery" (N.N.) 441
„Walery" (N.N.) 448
„Walewski" zob. Konopacki Antoni
Walewski Juliusz („Krzysztof") 76
„Walicka" (N.N.) 342, 345
Walicki Michał 180
„Waligóra" zob. Grocholski Adam Remigiusz
„Waligóra" zob. Padziąg Jan
„Waligóra" zob. Walczyna Stanisław
Walkowiak Seweryn („Jawor") 228, 323
„Walkowicz" zob. Bień Adam
Walkowski Zygmunt 8
„Walter" zob. Gilewicz Wacław
„Walter" zob. Kozak Zygmunt
„Walter" zob. Zienc Zygmunt
Walter Franciszek („Doktor", „Wiśniewski") 403
Walter Jerzy 403
Walter-Janke Zygmunt („Zygmunt") 8, 228, 292, 296, 320, 322–324
Waltratus Sławomira („Miłka") 226
„Wał" zob. Bąk Mieczysław
Wałachowska Sabina („Zofia Sikorska") 388
„Wałcz" zob. Kędryna Szymon
Wałęga Stanisław 371
Wanat Bronisław 357
Wanat Leon 158, 219, 223, 279
Wanatowski Antoni 243
„Wanda" zob. Czekaj-Zwolińska Maria
„Wanda" zob. Gadomska Janina
„Wanda" zob. Karls Irena
„Wanda" zob. Kędzierska Irena
„Wanda" zob. Muszyńska-Witkowska Wanda
„Wanda" zob. Nelken Irena
„Wanda" zob. Ogarkowa-Badowska Łucja
„Wanda" zob. Pabst-Wolfowa Józefa
„Wanda" zob. Szymańska Barbara
„Wanda" (N.N.) 103
„Wanda" (N.N.) 204
„Wanda" (N.N.) 226
„Wanda" (N.N.) 375
„Wanda" (N.N.) 456
„Wanda Leśniewska" zob. Dąbrowska Halina
„Wanda Znańska" (N.N.) 389

„Wandzia" zob. Krzyżewska-Lemoch Wanda
Waniek Henryk (Henryk Małyk, „Pływak") 93–95
Wanke Bronisław 55, 528
Wańkowski Stefan („Marek") 105
„War" zob. Welker Tadeusz
„Wara" zob. Wawrzaszek Antoni
Warakomski Michał („Piotr") 468
Warchałowski 272
Warchałowski Bolesław („Babinicz", „Kruk") 430
„Wardach" zob. Wyszkowski
Wardas Józef („Doktor Józek", „Masłowski") 232–233, 491–492
„Wardecki" zob. Krassowski Jerzy
Wardejn-Zagórski Tadeusz („Gromski") 103, 235
Wardzała Jan („Roman") 334
Wardzyńska Maria 465
Warecki Jan 209, 386
„Waręga" zob. Ugniewski Eugeniusz
Warmbier Leon („Piwoński") 310
Warnocki Stanisław („Wrzesiński") 210, 489
Warowny Bronisław („Gruszecki", „Walenty Dębień", „Wiśniewski") 408
Warszawski Józef 77
„Warta" zob. Greś Edward
„Warta" zob. Sobocki Stanisław
„Wartski" zob. Ratajski Cyryl
Warwa Józef („Jąkała") 382
Warycha Barbara 8
„Warzycka" zob. Jamontt Helena
Wasiak Julia 263, 296
Wasilewska-Kołakowska Hanna („Hanka Wirska") 399
Wasilewski Aleksander („Wład") 31
Wasilewski Stanisław („Rogala") 202, 343, 493, 528
Wasilewski Tadeusz 79
Wasiutyńska-Frankowska Maria („Ewa") 126, 129, 268
Wasiutyński Wojciech 75, 77
„Wasyl" (N.N.) 432
Wasylewski Stanisław 47
Wasyluk Marcin („M. Bielski") 385, 493
Waśniewski Jan 492
„Watra" zob. Popowicz Zbigniew
„Watys" zob. Starczewski Stanisław
„Wawel" zob. Włosek Piotr
„Wawel" (N.N.) 309
Wawer Zbigniew 51
Wawrzaszek Antoni („Wara") 362
Wawrzoń Tadeusz 40
Wawrzyniak Eugeniusz 8
„Wawrzyniec" zob. Zbrożyna Stefan
Wawrzyszko Stanisław 357
Ważniewski Władysław 195
Ważny Władysław 201, 203, 208, 214, 278
Wądołkowski Jerzy („Kruk") 498
„Wąs" zob. Bryndza Bogumił
„Wąs" zob. Węgłowski Antoni
Wąs Karol 360
Wąsacz Bolesław 356
„Wąsik" (N.N.) 414
Wąsik Antoni 359
Wąsik Wincenty 30
Wąsowicz Stanisław 365
Wąsowicz Stanisław („Bogusławski", „Bogusʹ", „Witeź") 227
Wąsowicz Stanisław („Dedal", „Maćko") 192, 201, 203
Wąsowicz Stanisław („Dubicki", „Dubiecki") 495–496
Wąsowicz Wacław („Góral") 359
Wąsowski Stefan 501
„Wąwóz" zob. Maradło Franciszek
„Wąż" zob. Mytko Janina
„Wąż" (N.N.) 411
Wcinert Wiktor 237
Wdowicki Waldemar Grzegorz („Styk") 207
Weber („Skrzetuski") 429
Weber Henryk zob. Koźniewski Kazimierz
Wecsile Otton 400, 501
Wegner Józef („Rojecki") 312
Wehr Witold 73
Weintraub T. 332
Weiss Mieczysław 108–109
Welker Maria („Teresa") 209, 386
Welker Tadeusz („War") 209, 386
Wellenger Alfred Józef („Mazur") 121
„Wencki" zob. Bieńkowski Witold
Wenda Zygmunt 64
Wenddort Stanisław 372
Wendorff Stefan 373, 384
Wenerowski Stefan („Szczerba") 207
„Wera" zob. Segieda Napoleon
„Wera" zob. Zawisza Weronika
Werder Andrzej („Wieniawa") 308

Werewska Lucyna („Lucyna”) 375
Wernecki Jan („Wysocki”) 311
„Werner” zob. Stempniewski Kazimierz
„Werner” zob. Stempniewski Stefan
„Werner II” zob. Stempniewski Stefan
Werner Herbert 324
Werner Jan („Wacław”) 127
Werner Stefan („Ster”) 64
Werner Teresa („Teresa”) 218, 224, 236
„Wernic” zob. Piekałkiewicz Jan
Wernic Leon 499
Wernic Wiesław 223
„Weronika” zob. Kossak Zofia
Wesołek Dionizy 303
Wesołowicz Józef 318
„Wesołowski” zob. Fröhlich Edward
„Wesołowski” zob. Kocioł Jan
„Wesołowski” zob. Krzyżanowski Aleksander
Wesołowski Józef zob. Lutosławski Antoni
„Wesoły” zob. Dedziński
Westwalewicz Henryk (Zygmunt Kalinowski) 156
Westwalewicz Lucyna (Janina Kalinowska) 156
Westwalewicz Stanisław („Gacek”) 454
„Weteran” zob. Szabłowski Wacław
„Weterynarz” zob. Piotrowski Stefan
Weychert Tadeusz 260
„Węcborski” zob. Kania Witold
Wędołowski Tadeusz („Minor”) 313
„Węgierski” zob. Szubzda Władysław
Węgierski Jerzy 8, 13, 27–29, 33, 46–48, 66, 88, 104, 108, 109, 122–124, 126–128, 149, 188, 357, 427–429, 432, 434–438, 440–442, 446, 447, 449, 453–456, 461, 475
„Węglarz” zob. Guzek Stanisław
Węglowski Stanisław 359
Węgłowski Antoni („Wąs”) 333
Węgrzyn 370
Węgrzynowska Krystyna 436
Węsławski Stanisław („Cichy”) 465, 467
„Wiarus” (N.N.) 309
„Wiarus” (N.N.) 455–456
„Wiatr” zob. Sukiennik Jan
Wiatr Alojzy („Zawierucha”) 358
Wiatr Narcyz („Zawojna”) 105
Wiącek Antoni („Janusz Sandomierski”, „Pers”) 382, 385
„Wiąz” zob. Bzymek-Strzałkowski Edward
„Wiąz” zob. Makowski Edmund
„Wiąz” (N.N.) 420
„Wicek” zob. Cużytek Adam
„Wicek” zob. Czekałowski Mieczysław
„Wicek” (N.N.) 213
„Wicher” zob. Soboń Aleksander
„Wicher” zob. Stachowski Ludwik
Wicherkiewicz 295
Wichman Władysław („Władysław”) 352
Wichmanowski Marcin 401
Wichrowska (Janina) Nina („Janina”, „Nina”) 103, 218, 224
Wichrowski Ludwik 218, 492
„Wichura” zob. Rumas Jan
Widawski Marian („Andrzej”) 127
Widen Tor 71
Widłak 408
Wiechoczek Jerzy („Jur”) 228, 323
„Wieczniak” (N.N.) 312
Wieczorek Karol („Karol”) 410
Wieczorek Mieczysław („Rybiński”) 365
Wieczorek Stefan („Dąb”) 326
„Wiek” zob. Paszkowski Wincenty
„Wielcz” (N.N.) 342–343
„Wieloryb” zob. Drapella Zbigniew
„Wieniawa” zob. Werder Andrzej
Wieniawa-Długoszowski Bolesław 57
Wierciński Adam 28
Wiercioch Jan („Cios”) 367–368
Wiercioch Józef 356
„Wiertłowski” zob. Brudzyński Wacław
Wierusz-Kowalska Hanna 460
„Wierzba” zob. Czarnecki Roman
„Wierzba” zob. Rękawek Jan
„Wierzba” zob. Rudnicki Tadeusz
„Wierzba” zob. Skóra Jan
„Wierzba” zob. Sokołowski Aleksander
„Wierzba” (N.N.) 361
„Wierzba” (N.N.) 369
Wierzbicka Maria zob. Dąbrowicka-Wierzbicka Maria
„Wierzbicki” (N.N.) 124
Wierzbicki Andrzej 24
Wierzbicki Augustyn zob. Flak-Wierzbicki Augustyn
„Wierzbina” zob. Mączka Władysław
„Wierzbiński” (N.N.) 292
Wierzbowski Antoni („Grycki”) 337
Wierzbowski Witold („Słoń”) 410

Wierzbowski Zygmunt 260
„Wierzejski" zob. Sieniewicz Konrad
Wierzyńska-Krusche Janina („Ewa") 490
Wierzyńska Maria Ludwika 28
Wierzyńska Monika („Monika") 227
Wierzyński Stanisław 28
„Wiesław" zob. Jaroszewski Wiesław
„Wiesław" zob. Podrygałło Stanisław
„Wiesław" zob. Zuba Piotr
„Wiesław" (N.N.) 99
„Wiesław" (N.N.) 121
„Wiesław" (N.N.) 426
„Wiesław" (N.N.) 441
„Wiesław" (N.N.) 455
„Wiesław Fret" (N.N.) 389
„Wieśniak" zob. Cierniak Jędrzej
„Wieśniak" zob. Fijałka Michał
„Wiewiórka" zob. Olajossy Tadeusz
„Wiewiórski" zob. Wyrowiński Kazimierz
Więckowska Irena 276
Więckowski Andrzej („Żaba") 69, 103, 195
Więckowski Henryk („Henryk", „Wrona") 233
Więckowski Kazimierz („Dr Łukasz") 402
Więckowski Michał („Pyra") 525
Więckowski Stanisław 21
Więckowski Tadeusz 379
Wigura-Kobyłecka Krystyna 223
Wikarjak Jan („Leon", „Wiktor") 241, 317, 319
Wikarjak Maria 317
„Wiklina" zob. Pędzik Tadeusz
„Wiktor" zob. Ciepliński
„Wiktor" zob. Ciernik Wiktor
„Wiktor" zob. Gałka Władysław
„Wiktor" zob. Geyer Stefan
„Wiktor" zob. Kabulski Roman
„Wiktor" zob. Kaim Jan
„Wiktor" zob. Kobylański Tadeusz
„Wiktor" zob. Merenholc Marian
„Wiktor" zob. Męclewski Alojzy
„Wiktor" zob. Pawłowski Stefan
„Wiktor" zob. Piekałkiewicz Jan
„Wiktor" zob. Rubaszewski Stanisław
„Wiktor" zob. Rukszto Czesław
„Wiktor" zob. Sas-Wisłocki Juliusz
„Wiktor" zob. Schayer Wacław
„Wiktor" zob. Strowski Jerzy
„Wiktor" zob. Targowski Wiktor
„Wiktor" zob. Trościanko Wiktor
„Wiktor" zob. Wikarjak Jan
„Wiktor" (N.N.) 104
„Wiktor" (N.N.) 154
„Wiktor" (N.N.) 359
„Wiktor" (N.N.) 394
„Wiktor" (N.N.) 430
„Wiktor" (N.N.) 440
„Wiktor" (N.N.) 448
„Wiktor" (N.N.) 456
„Wiktor" (N.N.) 495
„Wiktor" (N.N.) 497
Wiktor Jadwiga 348
Wiktor Julian („Adam") 104
„Wiktor Oracz" zob. Pastor Stanisław
„Wiktor Sławski" zob. Świdowski Władysław
„Wiktorowski" (N.N.) 371
Wiktorowski Bolesław 295
Wilamowski Jacek 113, 192, 207, 394
Wilanowski Stefan 296
Wilczańska Wanda 195
„Wilczek" zob. Grota Leon
„Wilczewska" zob. Wiślińska Halina
„Wilczewski" zob. Winkler Wojciech
„Wilczur" zob. Garztecki Juliusz
Wilczur Jacek E. 22, 123, 497, 501
Wilczyńska S. 318
„Wilczyński" zob. Domański Jan
Wilczyński Henryk („Grzyb") 379
Wilczyński S. 318
Wilczyński Tadeusz („Halina") 454
Wilczyński Wacław 357
„Wilga" zob. Kopczyński
„Wilga" (N.N.) 368
„Wilhelm" (N.N.) 441
Wiliński Józef („Zaręba") 120
„Wilk" zob. Biernacki Edward
„Wilk" zob. Korga Franciszek
„Wilk" zob. Krzyżanowski Aleksander
„Wilk" zob. Lewandowski Władysław
„Wilk" zob. Majchrzak Stanisław
„Wilk" zob. Sendecki Michał
„Wilk" zob. Śliwiński
„Wilk" (N.N.) 235
„Wilk" (N.N.) 306
„Wilk" (N.N.) 309
„Wilk" (N.N.) 411
Wilk Andrzej („Jan Makowski", „Nida") 353
Wilk Edward 368
Wilk Franciszek („Bartosz") 29–30, 48
Wilk Hieronim („Nałęcz", „Szakal") 366

Wilk Józef („Marzec”) 360
Wilk Kazimierz 367
Wilkoń Piotr („Zadruga”) 371
Wilkoszewski Witold („Święcicki”) 286
Wilnat Jan 307
Wilomski Ignacy 291
„Wilski” zob. Pieczykolan Karol
„Wincenty” zob. Andrzejewski Bronisław
„Wincenty” zob. Czekanowski Jerzy
„Wincenty” zob. Martyka Franciszek
„Wincenty” zob. Pohl Adam
„Wincenty” (N.N.) 441
Winiarski Bronisław („Marek”) 335
Winiarski Edward („Florek”) 370
Winiarz („Nowak”) 339
Winiarz Michał („Czarny II”) 369
Winiewicz zob. Ocioszyński Tadeusz
Winiewicz Józef 44
Winkler Wojciech („Antoni”, „Halicki”, „Wilczewski”) 297, 321, 404–406, 503
Winnicki Franciszek („Witomir”) 366
Winniczuk Grzegorz 382
„Wino” zob. Frydrychowicz Seweryn
Winogradow Władimir 10
Wiorowski Franciszek („Lech”) 308
„Wiotki” zob. Sarzyński Piotr
„Wipi” (N.N.) 219
„Wir” zob. Godlewska Wanda
„Wir” zob. Kołodziejczuk Henryk
„Wir” zob. Pasternak Władysław
„Wir” zob. Zabdyr Antoni
„Wirski” zob. Kuran Józef
„Wirski” zob. Szubert Wacław
„Wisia” zob. Tadrowska-Krzycka Jadwiga
„Wisia” (N.N.) 195
„Wisia” (N.N.) 455
„Wisła” zob. Baczyński Feliks
„Wisła” zob. Grabowski Antoni
„Wisła” zob. Jankowski Jan Stanisław
„Wisła” zob. Krawczyk Piotr
„Wisła” zob. Misiaszek Władysław
„Wisłocki” zob. Jankowski Jan Stanisław
Wisz Tomasz 358
Wiszniowski Michał 480
Wiszyński Józef 357
Wiślińska Halina („Wilczewska”) 71
Wiśmierski Franciszek („Sterski”) 456, 457
Wiśniak Władysław 522
„Wiśniewska” zob. Dunin Helena
Wiśniewska Anna 375
Wiśniewska Irena („Hanka”) 457
Wiśniewska Ludwika („Ludka”) 474
Wiśniewska Maria 496
„Wiśniewski” zob. Walter Franciszek
„Wiśniewski” zob. Warowny Bronisław
„Wiśniewski” (N.N.) 157
Wiśniewski („Siłacz”) 310
Wiśniewski Eugeniusz Jan („Stefan”) 395
Wiśniewski Jan zob. Kamiński Ryszard
Wiśniewski Józef („Norwid”, „Mocny”) 476
Wiśniewski Karol („Julian”) 429, 447
Wiśniewski Stanisław 375
Wiśniewski Tadeusz 248
Wiśniewski Władysław („Zych”) 371
Wiśniewski Wojciech 458
Wiśniewski Zygmunt („Parwus”) 301, 303
Wiśniowski Kazimierz („Norwid”) 480
Wiśniowski Michał („Prusik”) 480
Wiśniowski Mieczysław („Mieczysław”) 498
„Wit” zob. Hus Andrzej
„Wit” zob. Jaworski Władysław
„Witalis” zob. Gulewicz Piotr
Witaszek Jan („Drąg”) 338
Witczak Stanisław 481
Witebska-Rachtanowa Krystyna 17, 210
Witebski Czesław („Czesław”) 210, 489
Witecki Jan 276
„Witek” zob. Antczak Janusz
„Witek” zob. Kwieciński Wincenty
„Witek” (N.N.) 252
Witek Franz 91, 101
„Witeź” zob. Wąsowicz Stanisław
„Witkiewicz” zob. Budkiewicz Bronisław
„Witkowski” zob. Zawidzki Marian
Witkowski Aleksander 129
Witkowski Franciszek 315
Witkowski Jerzy Wojciech („Bilewicz”) 395
Witkowski Łukasz zob. Karamać Wiktor
Witkowski Marian 293
Witkowski Stefan 36
Witkowski Witold („Kryski”) 407
„Witold” zob. Gawrych Józef Alojzy
„Witold” zob. Kowalewski Zbigniew
„Witold” zob. Szklennik Henryk
„Witold” zob. Zawidzki Marian
„Witold” (N.N.) 158
„Witold” (N.N.) 402
„Witold Kornacki” (N.N.) 398

„Witold Majerski" (N.N.) 390
„Witold Skowroński" zob. Sobociński Wincenty
„Witold Wieczorkiewicz" (N.N.) 393
Witold S. 497
„Witomir" zob. Winnicki Franciszek
„Witos" zob. Zwierzchowski Franciszek
Witos Wincenty 27, 98, 143, 145, 511, 513
Witoszka Jan („Marek") 382
Witowski Wawrzyniec („Brzóska") 354
„Witt" zob. Bień Aleksy
Witusik Adam A. 14
„Wizer" zob. Klotz Alfons Aleksander
Wlazło Stanisław 357
„Wład" zob. Wasilewski Aleksander
„Włada" zob. Piechowska Władysława
„Włada Dąb" (N.N.) 389
„Władek I" (N.N.) 233, 491
„Władek II" (N.N.) 233
„Władka" (N.N.) 427
„Władkiewicz" zob. Glama Władysław
„Władkowski" (N.N.) 121
Władyka Stanisław („Zawisza") 362
„Władysław" zob. Bezdek Stanisław
„Władysław" zob. Wichman Władysław
„Władysław" (N.N.) 233
„Władysław" (N.N.) 430
„Władysław Janicki" zob. Jaroszewski Wiesław
„Władysław Jar" zob. Sztutis Kazimierz
„Władysław Oksza" (N.N.) 390
„Władysław Raszka" zob. Ossowski Stanisław
„Władysław Rudy" (N.N.) 398
„Władysław Sendrzyński" (N.N.) 391
„Władysław Skiba" (N.N.) 390
„Władysław Zakrzewski" zob. Bryła Stefan
„Władysław Zawisza" (N.N.) 397
„Władysława" zob. Molska-Schillak Irmina
„Władysława" (N.N.) 427
„Władzia" (N.N.) 431
„Władziu" zob. Rutkiewicz Władysław
„Włast" zob. Kokot Józef
Włoch Franciszek („Brzózka") 379
Włodarczyk Stanisław („Dolina", „Jarzyna") 380
Włodarkiewicz Jan 21
Włodarkiewicz Józef 440
Włodarkiewicz Wojciech 19, 28
„Włodek" zob. Mitzenmacher Józef
„Włodek" zob. Raczkowski Czesław
„Włodek" zob. Różalski Władysław
„Włodek" zob. Strasburger Włodzimierz
„Włodek" zob. Szyc Włodzimierz
Włodek 307
Włodek Jan Maria 346
„Włodek Olczyk" zob. Raczkowski Czesław
Włodek Zdzisław 346
Włodek Zygmunt 346
Włodyka Piotr („Krak") 368
„Włodzimierz" (N.N.) 437
Włosek Piotr („Gołębiowski", „Wawel") 353
Wnuk Marian 448
Wnuk Rafał 528
Wnuk Włodzimierz 40
Wnuk Włodzimierz („Wacek") 10, 219, 232, 234, 366, 490–491
„Woda" zob. Pisula Feliks
„Woda" zob. Zdrojewski
„Wodowicz" (N.N.) 456–457
„Wodzińska" zob. Eustachiewicz Wanda
Wodziński 500
„Wodziński" (N.N.) 183
Wodziński Stanisław („Zadora") 370
Wojaczyński Stanisław (Oskar Schmidt) 364
Wojalski Stanisław („Kostka") 393
Wojas Władysław 353
„Wojciech" zob. Żelazny Jan
„Wojciech" (N.N.) 429
„Wojciech" (N.N.) 441
„Wojciech" (N.N.) 457
„Wojciech" (N.N.) 501
„Wojciech Brona" zob. Lotz Wilhelm
„Wojciech Kamiński" zob. Brzeziński Stefan
„Wojciech Laryssa" zob. Kaczorowski Stefan
„Wojciechowski" zob. Szurko Stanisław
Wojciechowski 59
Wojciechowski 291
Wojciechowski 302
Wojciechowski 317
Wojciechowski 318
Wojciechowski 404, 411
„Wojciechowski" (N.N.) 408
Wojciechowski Franciszek 223, 230
Wojciechowski Franciszek („Żółty") 366
Wojciechowski Józef („Pogoda") 309
Wojciechowski L. 347
Wojciechowski Marian 30
Wojciechowski Tadeusz („Miód") 307
Wojciechowski Włodzimierz Stanisław 72

Wojciechowski Zdzisław 266
Wojciechowski Zygmunt („Piotr") 189, 191, 217, 232, 503, 505
Wojcieszyn („Cyfra") 354
Wojdowski Jerzy 40
Wojdyło Witold 88, 98, 329, 332, 374
Wojeńska Czesława 150
Wojeński Teofil („Zawadzki") 236, 407
Wojewódzki Ignacy 381
Wojewódzki Michał 125, 232–233
Wojkiewicz Jan („Jacek Pogoda") 49, 106–107, 314
„Wojkowski" zob. Felczak Jan Wacław
Wojna Jan 326
Wojnacki 160
Wojnakowski Leopold 336
„Wojnar" zob. Stoppa
Wojnar Jerzy 324
Wojnarowski J. 51, 65
„Wojnicki" zob. Jarocki Piotr
Wojnowski Marian („Karol", „Synak") 153–154, 158–159
„Wojski" (N.N.) 252
Wojtal Jan 378
Wojtan Jan 379
Wojtas Andrzej 98, 105, 504, 517
Wojtas Marian 13
Wojtaszek Władysław 298, 335
Wojtczak Alfred („Alfred") 154
Wojtczak Józef 72, 73
Wojtczak Stefan 72, 73
„Wojtek" zob. Brzozowski Wojciech
„Wojtek" zob. Kosturek Władysław
„Wojtek" zob. Lewandowski Wojciech
„Wojtek" zob. Moskal Franciszek
„Wojtek" zob. Szczepański Wojciech
„Wojtek" (N.N.) 221
Wojtkiewicz Wanda („Jotka") 467
Wojtoń Tadeusz 447
Wojtowicz Bolesław 474
Wojtowicz Bronisław („Leonard") 428
Wojtycza Janusz 27
Wojtyna Józef („Karwicki") 274
Wojtysiak 229
Wolemschlnger Bernard („Mewski") 311
„Wolf" zob. Starkowiak Marian
„Wolf" zob. Zajączek Edward
Wolf („Helo") 309
Wolff Gustaw 160
„Wolniak" zob. Kuc Julian
Wolniewicz 129
„Wolny" (N.N.) 307
Wolny Franciszek („Gola") 306
Wolny Jerzy 27
„Wolski" zob. Mieniewski Zdzisław
„Wolski" zob. Norek Józef
„Wolski" zob. Porowski Marceli
„Wolski" zob. Wujek Ignacy
„Wolski" (N.N.) 158
„Wolski" (N.N.) 408
Wolski Władysław („Rafał") 67
Wolsza Tadeusz 338
Wołkonowski Jarosław 8, 31
Wołkowicki Tadeusz („Hipolit") 338
„Wołodyjowski" zob. Bogacz Władysław
„Wołodyjowski" (N.N.) 404, 411
„Wołodyjowski" (N.N.) 437
Wołoszczuk 447
Wołowiec Marcin 368
Wondołowski Tadeusz („Piotr") 125
Wood E. Thomas 37, 52, 84
Wosiński 248
Wosiński Henryk 29
Wośkowiak Edward („Laskowski") 306
Wota Tomasz 357
„Woyma" zob. Madeyski Zbigniew
Woyna T. 240
„Woyno" zob. Piotrowicz Mieczysław
Woyno Kazimierz 375
„Woźniak" zob. Gałka Władysław
Woźniak Antoni („Woźny") 306
Woźniak Marian 8, 107–108, 120, 227, 315, 317, 319
Woźniak Zygmunt 331
Woźniakowski Józef 46
Woźniakowski Mieczysław 296
Woźniakowski Rafał 360
Woźnica („Jan Ziarno") 383
Woźniczko Józef („Żwir") 333
„Woźny" zob. Woźniak Antoni
Woźny Maksymilian („Wóź") 313
„Wójcik" zob. Rup Kazimierz
Wójcicka Teresa 17
„Wójcicki" zob. Poznański Stanisław
Wójcicki Julian Kazimierz („Iwo") 455
Wójcicki Kazimierz 273
Wójcik Józef („Walczak") 382
Wójcik Ludwik („Grab", „Romański") 368

Wójcik Mieczysław („Iskra”) 313
Wójcik Stanisław („Kwaśniak”) 512, 515, 517
Wójcik Władysław („Czerski”, „Czesław Tomczyński”, „Żegociński”, „Żegota”) 350, 352, 360
Wójcik Z.K. 368
„Wójt” (N.N.) 166
Wójtowicz Mieczysław („Skała”) 379
Wójtowicz Władysław 353
Wóycicki Stanisław („Stefan Wojtecki”) 259
„Wóź” zob. Woźny Maksymilian
„Wrocławski” zob. Piekałkiewicz Jan
Wroczyński Jan 113, 117, 285
Wroczyński Ryszard („Marek”) 414, 419
„Wrona” zob. Czaporowski Julian
„Wrona” zob. Marek Ryszard
„Wrona” zob. Nowak Leszek
„Wrona” zob. Sowiński Władysław
„Wrona” zob. Więckowski Henryk
„Wrona” (N.N.) 101
„Wrona” (N.N.) 309
„Wrona” (N.N.) 310
„Wrona” (N.N.) 432
Wroniewicz Marian („Kopaliński”) 353
Wroniewicz Tadeusz 360
„Wronka” (N.N.) 361
Wronowski Ludwik 291
„Wroński” zob. Czeczot-Gawrak Zbigniew
„Wroński” zob. Kafarski
Wroński Bohdan 51
Wroński Jerzy („Stopa”) 466
Wroński Józef 359, 360
„Wróbel” zob. Kuligowski Kazimierz
„Wróbel” zob. Nawrot Jan
„Wróbel” (N.N.) 101
„Wróbel” (N.N.) 306
„Wróbel” (N.N.) 313
Wróbel Feliks 379
Wróbel Janusz 530
Wróbel Józef 228
Wróbel-Bednorz Róża („Iza”) 229, 321
Wróbel Tadeusz („Tadek”) 67, 68
Wróbel-Kempa Łucja („Basia”, „Luca”) 228
„Wróblewski” zob. Pajewski Janusz
Wróblewski 264
Wróblewski Mścisław 251
Wróblewski Stefan 263
Wróblewski Wojciech 324
„Wrók” (N.N.) 390
Wryk Ryszard 183
„Wrzesiński” zob. Warnocki Stanisław
Wrzesiński Wojciech 321
„Wrzos” zob. Byber Stefan
„Wrzos” zob. Dłużniewski Teodor
„Wrzos” zob. Dudek Szymon
„Wrzos” zob. Flak-Wierzbicki Augustyn
„Wrzos” zob. Przywerba Janina
„Wrzos” zob. Ratajski Cyryl
„Wrzos” (N.N.) 123
„Wrzos” (N.N.) 312
„Wrzos” (N.N.) 499
Wrzosek Adam 239
Wrzosek Józef („Wysocki”) 336
Wszelaki Zygmunt („Bliski”) 307
„Wtorek” zob. Dryjski Stanisław
Wujek Ignacy („Wolski”) 300
„Wybicki” (N.N.) 227
Wycech Czesław („Sadowski”) 10, 166, 236–238, 240, 242, 327, 376, 385, 401, 407, 447, 464, 502, 506, 519
Wyczańska Krystyna 119
„Wydmuch” zob. Marzyński Michał
„Wydra” zob. Pasek Kazimierz
Wydrych Augustyn („Dąb”) 340
Wydrych Józef („Maczek”) 340
„Wygowski” (N.N.) 411
Wypijewski Albert („Otto”) 301
„Wypożyczalnia książek” zob. Kwiatkowska Zuzanna
Wyrębski Stanisław 324
Wyrowiński Kazimierz („Wiewiórski”) 307
„Wyrwa” zob. Kisielewski Jan
„Wyrwa” (N.N.) 450
Wyrwa Tadeusz 51, 75
„Wyrwicz” (N.N.) 353
Wyrzykowski Janusz 48, 109
Wyrzykowski Leszek 400
„Wysocki” zob. Rozum Władysław
„Wysocki” zob. Rychlik Piotr
„Wysocki” zob. Wernecki Jan
„Wysocki” zob. Wrzosek Józef
„Wysocki” (N.N.) 308
Wysocki Alfred 44
Wyszkowski („Wardach”) 308
Wysznacki Leszek 22
Wyszyńska Anna 231
Wyszyński Jan 389
Wyszyński Stefan 158

„Wyżeł" zob. Gabryś

„X Loga" (N.N.) 162
„Xawer" zob. Piazza Karol
„XX" (N.N.) 455

„YY" (N.N.) 455

„Zabawa" zob. Kurowski Jerzy
„Zabawa" (N.N.) 154
Zabdyr Antoni („Wir") 368
Zabiełło Stanisław 74–75
Zabierowski Stanisław 356
Zabirzewska Janina 184
Zabokrzecki Jan (Wojciech Źrałko, „Hilary") 430, 432, 436, 440, 457
Zabokrzecki Zbigniew 17, 457
Zaborowski Jan („Grzymała", „Teofil") 16, 180, 226, 229
Zaborowski Stanisław („Grzegorz", „Walek") 76, 83, 87–88, 100–101
Zaborski Marcin 40, 526
Zabrocki Jan („Dzięcioł") 309
Zachara Stanisław 365
Zachariasiewicz Robert 354
Zacharska Wacława 222, 490
Zachemski Jan („Chełm") 353
Zachuta Leszek 131, 347
Zachwatowicz Jan 238, 273
Zaczyk Stanisław 346
Zaczyński Eugeniusz („Sewer") 434
„Zadora" zob. Wodziński Stanisław
„Zadora" zob. Zahorski Wiktor
Zadrowski Feliks („Skup", „Skupiewski") 137, 176–177, 275, 277–278, 508
Zadróżny Czesław („Głowacki", „Mykita") 476, 502
„Zadruga" zob. Wilkoń Piotr
Zagajewski Tadeusz 525
Zagajewski Tadeusz („Albin", „Pomian") 429, 435
Zagała Józef („Socha") 334
„Zagłoba" zob. Duma Józef
„Zagłoba" zob. Kubiszek Stefan
„Zagłoba" zob. Miklaszewski Jan
„Zagłoba" (N.N.) 432
Zagner 266
„Zagon" zob. Stojek Wincenty
Zagórski Andrzej 7, 28, 45, 338, 355, 368, 387
Zagórski Jan 492
Zagórski Józef 239
Zagórski Juliusz („Hubertowicz") 156–157
Zagórski Mieczysław 371
Zagórski Wacław 25, 69, 70
„Zagroda" zob. Martynuska Władysław
„Zagrodnik" zob. Siudak Józef
„Zagrodzki" zob. Piaścik Franciszek
Zahorski Wiktor (Wiktor Lubicz, „Tramp", „Zadora") 68
„Zając" zob. Burczyk Bolesław
„Zając" zob. Hadław Józef
„Zając" zob. Niklas Franciszek
„Zając" zob. Zająkała Alfons
„Zając" zob. Zieliński Piotr
Zając Alfons („Fonsio", „Szprot") 76, 156
Zając Edward 368
Zając Franciszek („Lubończyk") 351, 364
Zając Jan 370
Zając Józef 53
Zajączek Edward („Wolf") 320
Zajączkowska Anna zob. Szczepanowska-Zajączkowska Anna
Zajączkowski Alfons 363
Zająkała Alfons („Zając") 311
Zajchowska Janina („Parkańska") 158
Zajda Józef („Janowski") 255, 520
„Zaklicki" zob. Rochowiak Franciszek
Zakolski Józef („Tom") 378
Zakrzewska Anna 300, 303–304
Zakrzewska Janina 158
Zakrzewska Halina 131, 388, 392
Zakrzewski („Klon") 310
Zakrzewski Eugeniusz zob. Mara-Mëyer Jerzy
Zakrzewski Eugeniusz 254
Zakrzewski Mieczysław 500
Zakrzewski Stefan 500
Zakrzewski Tadeusz 66
„Zaladzki" zob. Domański Zygmunt
Zalescy 94
„Zalesiński" zob. Borowy Wacław
Zaleski 424
Zaleski August 74, 83, 279
Zaleski Jerzy 252
Zaleski Józef 414
Zaleski Paweł 63–65, 82
Zaleski Stefan 239
Zaleski Władysław Józef 20

Zaleski Zygmunt Lubicz 75
Zalewska Maria 105
Zalewski Andrzej („Andrzej") 263
Zalewski Józef 423
Zalewski Władysław zob. Hackiewicz Władysław
Załęska Maria Aniela („Alina", „Anita", „Dorota") 184
Załęska Zofia („Żubrowa") 474
Załęski Zbigniew 60
Załęski Zygmunt („Gnatowski", „Mazur") 12, 136, 146, 149, 166, 252–253, 529, 530
„Załoga" zob. Bernat Jerzy
Zambelli Stefan („Zawisza") 59
„Zamek" zob. Karbowski
Zamojski Jan 77
Zan Tomasz („Borek") 458
Zandecka Helena 49
Zanecki Jan 363
Zanowa Jadwiga 407
Zański 194
Zaorska Maria 502
„Zapolski" zob. Nowak Józef
Zapolski Lucjusz („Lucjusz") 407
„Zapora" zob. Dukalski Mieczysław
Zarański Jan 280
Zarański Józef („Kubicki") 51, 58
Zarański Karol 409
„Zaremba" zob. Bogacki Konrad
„Zaremba" zob. Ćwikiel Władysław
„Zaremba" zob. Jaświłko Edward
Zaremba Bogusław („Brzeg", „Topola") 363
Zaremba Józef 10, 238
Zaremba Teofil („Burak") 422
Zaremba Zofia („Zetka"?) 180, 183
Zaremba Zygmunt („Marcin") 9, 22, 24–25, 41, 86, 133, 142, 236, 488, 502, 505, 510, 513, 515, 517–520, 526
Zaremba Zygmunt („Florian") 339, 342
Zaremba-Blatonowa Olena 10, 526
„Zaręba" zob. Wiliński Józef
Zaręba Alfred („Fredek") 342, 346, 349
Zaręba Bolesław („Bijak") 408
Zarębska Alina 529
Zastawny Wawrzyniec („Jur") 310
„Zasulski" (N.N.) 186
Zatryb Józef („Krzysztof") 206–207, 400
Zaus Jan Eugeniusz 129
Zawacka Elżbieta 13, 51, 52, 54, 84, 90
„Zawada" zob. Kwiatkowski Marian
„Zawada" zob. Piaskowski Jan
„Zawada" zob. Rutkowski Leopold
„Zawada" zob. Zimnicki Arkadiusz
Zawada Jan 367
Zawadka Jan 408
Zawadowski Marceli 68
Zawadzka Aniela 382
Zawadzka Zuzanna („Irena") 184, 522
Zawadzka-Gajewska („Lola") 499
Zawadzka-Strasburger Barbara („Basia") 221, 235
„Zawadzki" zob. Gryczka Alfons
„Zawadzki" zob. Kwiatkowski Feliks
„Zawadzki" zob. Rutkowski Leopold
„Zawadzki" zob. Wojeński Teofil
Zawadzki Aleksander 321
Zawadzki Aleksander Władysław 23
Zawadzki Feliks („Feliks", „Felix") 184
Zawadzki Józef 241
Zawadzki Kazimierz 59
Zawadzki Ludwik 409
Zawadzki Stefan (Kalinowski, „Stefan") 16, 217, 232–233
Zawadzki Wiktor 409
Zawadzki Włodzimierz 50
Zawadzki Włodzimierz („Bartkiewicz") 502
Zawidzki Janusz 129
Zawidzki Marian („Dąbrowski", „Witkowski", „Witold") 157
„Zawieja" zob. Golec Piotr
„Zawieja" zob. Koziorowski Tadeusz
„Zawierucha" zob. Wiatr Alojzy
„Zawierucha" (N.N.) 485
Zawistowski Jan („Pobóg") 129
Zawistowski Władysław 180, 238
„Zawisza" zob. Malicki Bernard
„Zawisza" zob. Sierpiszewski
„Zawisza" zob. Sławiński Tadeusz
„Zawisza" zob. Władyka Stanisław
„Zawisza" zob. Zambelli Stefan
„Zawisza" (N.N.) 209
Zawisza Weronika („Wera") 467, 472
„Zawiszanka" (N.N.) 159
Zawiślak Julian („Kłos") 355
Zawodny Janusz K. 64
Zawodny Mirosław 17, 152, 156
„Zawoja" (N.N.) 455
„Zawojna" zob. Wiatr Narcyz

„Zawora" zob. Biały Edward
Zażuliński Tadeusz 78
„Ząb" zob. Pietrzykowski Józef
Zbierski Stanisław („Adam Oraj") 49, 316
„Zbigniew" zob. Artwiński Eugeniusz
„Zbigniew" zob. Frączak Władysław
„Zbigniew" zob. Koczwara Józef
„Zbigniew" zob. Kunicki Zbigniew
„Zbigniew" zob. Maliszewski Zbigniew
„Zbigniew" (N.N.) 127
„Zbigniew" (N.N.) 157
„Zbigniew" (N.N.) 372
„Zbigniew Kruk" (N.N.) 393
„Zbigniew Orlewicz" (N.N.) 398
„Zbigniew Przełęcki" zob. Loewenstein Stanisław
„Zbigniew Wilkosz" (N.N.) 392, 498
Zblewski Zdzisław 337, 525
Zboińska-Ruszkowska Helena 346
Zborowski Franciszek („Ryszard") 449
Zborowski Jan („Neuman") 193–194, 197–198, 201, 204
Zborowski Piotr 496
„Zbój" (N.N.) 310
„Zbroja" zob. Nienałtowski Stanisław
„Zbrożek" zob. Stachoń Bolesław
Zbrożyna Stefan („Ambroży", „Wawrzyniec") 23, 273, 385, 493, 529
Zbudniewek Jan 297
Zbudniewek Szymon („Leszczyński") 299
„Zbych" zob. Kuźma Zbigniew
„Zbyszek" zob. Kowalewski Zbigniew
„Zbyszek" zob. Makowski Tadeusz
„Zbyszek" (N.N.) 105
Zbyszewska Zofia 196
Zdebski Andrzej 347
Zdrada Jerzy 77
Zdrojewski („Woda") 311
„Zdrowie" (N.N.) 420
„Zdrój" zob. Landowski Bernard
„Zdun" zob. Błażejewski Stefan
Zdzieblikowa 324
„Zdzisław" zob. Flak-Wierzbicki Augustyn
„Zdzisław" zob. Hierowski Zdzisław
„Zdzisław" (N.N.) 127
„Zdzisław" (N.N.) 221–222, 224–235
„Zdzisław" (N.N.) 233, 491
„Zdzisław" (N.N.) 443
„Zdzisław Lotos" (N.N.) 393
„Zefir" zob. Grzech Jan
„Zegar" zob. Thisler Alojzy
Zembala Wincenty 367
Zembrzuska Janina 492
Zembrzuska Stefania 81
Zembrzuski Zdzisław 81
Zemełka Jan („Kruk II") 362
Zemler Hugon 416
Zemła Stanisław 326
„Zemsta" zob. Opiela Stanisław
„Zenek I" (N.N.) 207
„Zenek II" (N.N.) 207
„Zenon" zob. Kamiński Franciszek
„Zenon" zob. Łygo Aleksander
„Zenon" zob. Otocki Włodzimierz
„Zenon" zob. Skierski Zenon
„Zenon" zob. Zienc Zygmunt
„Zenon" (N.N.) 428
„Zenon" (N.N.) 429
„Zenon" (N.N.) 443
„Zenon" (N.N.) 457
„Zenon Burza" (N.N.) 393
„Zenon Kaktus" (N.N.) 398
„Zenon Trawiński" zob. Kamiński Franciszek
„Zenon Zaporski" (N.N.) 393
„Zetka" zob. Zaremba Zofia
Zębik Antoni („Biały") 101
Zgaiński Tadeusz 77
Zgórniak Marian 9
Zgórski Wacław 359
Ziarko Piotr („Oleander", „Perz") 334
„Ziarno" zob. Trzciński Stanisław
Ziarno Józef 369
Ziarno Karol („Sikora") 351
Zieja Jan („Kmiecik", „Ossowski") 122, 157
Zieleniewski Bolesław („Henryk") 76
„Zielińska" zob. Dunin Helena
Zielińska Ewa 233
„Zieliński" zob. Korboński Stefan
Zieliński zob. Jasiński
Zieliński 281
Zieliński Adam 316
Zieliński Aleksander („Szarak") 422
Zieliński Bronisław 280–281, 492
Zieliński Edmund („Słota") 312
Zieliński Eugeniusz („Skarbowiec") 59
Zieliński J. 236, 280
Zieliński Jan („Gryf") 310
Zieliński Józef 188

Zieliński Józef 370
Zieliński Józef („Ziuk”) 127
Zieliński Karol („Brzoza”) 31
Zieliński Konrad Józef („Karola”) 128
Zieliński Mieczysław 299
Zieliński Piotr („Zając”) 365
Zieliński Roman („Szpak”) 308
Zieliński Stanisław 146–147
Zieliński Stanisław 188
Zieliński Stanisław 280–281, 492
Zieliński Stanisław 335
Zieliński Teodor („Teodor”) 501
Zieliński Zygmunt 161
Ziemacki Wincenty 409
„Ziemba” (N.N.) 429
Ziemba Jerzy 499
Ziemba Marian 359
Ziemba Stanisław (Szczerbiński, „Ryszard”) 10, 220–221, 228, 346, 490, 508
Ziemiański Bolesław (Zygmunt Mościbrodzki) 67
Ziemięcki Bronisław 268
„Ziemowit” zob. Czyżyk Kazimierz
„Ziemski” zob. Mieczkowski Władysław
„Ziemski” zob. Mitzenmacher Józef
„Ziemski” (N.N.) 411
Zienc Zygmunt („Walter”, „Zenon”) 194–195, 203, 342–343, 520
Zienowiczówna Janina („Halszka”) 467
Zientarski Jan („Ein”) 512
„Ziewój” zob. Olejniczak Jan
Zięba Andrzej A. 121, 369, 375
Zięba Antoni („Antoni Żelski”, „Żelazny”) 419
Zięba Franciszek 365
Zięba Marian („Siermięga”, „Sukmana”) 362
Ziętek Jerzy 321
Zimnicki Arkadiusz („Lechoń”, „Zawada”) 423
Zimny Władysław („Dumin”) 368
Zimoląg Wacław 370
„Zimorodek” zob. Biedrawa Franciszek
Zintel Janina („Grażyna”) 388, 399
Ziobro Józef („Żagiel”) 368
„Ziomek” zob. Sokołowski Stanisław
„Ziomek” (N.N.) 223
Ziomek Jan 369
Ziółek Zygmunt 154
Ziółkowski Benedykt 88, 227, 321, 395, 503
Ziółkowski Wincenty („Jeżycki”) 308
„Zipser” zob. Targ Alojzy
„Ziuk” zob. Zieliński Józef
„Ziutek” zob. Gumowski Józef
„Ziutek” zob. Stankiewicz Józef
„Złonki” zob. Sieradzki
„Złotko” zob. Czubert Kazimierz
„Złotnicki” zob. Stawicki Jan
„Zmora” zob. Chirowski Marian
„Znachor” zob. Szubertowicz Bronisław
„Znicz” zob. Sojan Teofil
„Zo” zob. Świtalska Zofia
„Zochna” (N.N.) 389
„Zofia” zob. Korbońska Zofia
„Zofia” zob. Kożuchowska Halina
„Zofia” zob. Orlicz Zofia
„Zofia” zob. Słupecka Helena
„Zofia” (N.N.) 156
„Zofia” (N.N.) 205
„Zofia” (N.N.) 226
„Zofia” (N.N.) 243
„Zofia”, „Zosia” (N.N.) 426–427
„Zofia Sikorska” zob. Wałachowska Sabina
Zogan Stanisław 363
Zohefink Tomasz 358
„Zoi” zob. Krak Eustachy
Zoll Fryderyk („Kozłowski”) 253
„Zonek” zob. Strycharz Jan
„Zośka” zob. Rysiewicz Jadwiga
Zowall Jerzy Kalikst („Jur”) 331
„Zrąb” zob. Hałka Andrzej
„Zryw” zob. Łucka Wojciech
„Zryw” (N.N.) 421
Zuba Piotr („Wiesław”) 480
Zubek Julian 63
Zubelewicz Aleksander 471
Zubrzycki Bolesław 29–30, 53
„Zula” zob. Morawska Zofia
Zürn Edward („Gniewosz”) 154
Zürn-Zahorski Zbigniew 154
Zuska Józef 312
„Zuzanna” zob. Dąmbska Aleksandra
„Zuzia” zob. Żak Franciszek
„Zwardoń” zob. Kaleta Edward
Zwierzchowski Franciszek („Witos”) 313
Zwierzchowski Karol 8, 299
„Zwierzyniecki” (N.N.) 310
Zwierzyński Aleksander („Aleksander”, „Oleśnicki”, „Tokarski”) 30, 110, 146–149, 170, 185–188, 192, 205, 220, 224, 230, 458, 461, 463–465, 505, 510, 512–514

Zwinogrodzki Józef („Turkuć”) 472–473
„Zwinny” (N.N.) 455
Zwitek Jan („Jan”) 102–103, 105
Zwitek Wacław („Koszykowski”) 103
Zwolińska Danuta („Bogna”, „Bożena”) 184
Zwoliński Tadeusz 496
„Zwonko” zob. Ferens Zwonimir
„Zwora” zob. Myśliński Władysław
„Zwora” zob. Noworolski Stanisław Marcin
„Zworny” zob. Putek Kazimierz
„Zybult” (N.N.) 332
„Zych” zob. Dolina Józef
„Zych” zob. Pachnowski Tadeusz
„Zych” zob. Wiśniewski Władysław
„Zych” (N.N.) 354
Zych Ludwik 20
Zych Tadeusz 10
Zych Władysław („Bolesław”, „Buczacki”, „Falko”, „Podolski”, „Prosper”, „Szary”) 27, 48, 108–110, 412, 426, 427, 473
„Zygfryd” zob. Koziorowski Tadeusz
„Zygfryd” zob. Szczerbatko Janusz
„Zygfryd” (N.N.) 443
Zygler Tadeusz („Siermontowski”) 407
„Zygmunt” zob. Biały Bronisław
„Zygmunt” zob. Dobrowolski Zygmunt
„Zygmunt” zob. Walter-Janke Zygmunt
„Zygmunt” zob. Radwański Jan
„Zygmunt” (N.N.) 101, 502
„Zygmunt” (N.N.) 124
„Zygmunt” (N.N.) 128
„Zygmunt” (N.N.) 159
„Zygmunt” (N.N.) 208
„Zygmunt” (N.N.) 347
„Zygmunt” (N.N.) 350
„Zygmunt” (N.N.) 426
„Zygmunt” (N.N.) 428
„Zygmunt” (N.N.) 450
„Zygmunt” (N.N.) 458
Zygmunt („Leszczyna”) 337
„Zygmunt 1” zob. Dobrowolski
„Zygmunt 2” zob. Niezabitowski Andrzej
„Zygmunt 3” zob. Czuruk Stanisław
„Zygmunt 4” (N.N.) 446
„Zygmunt Helba” zob. Tomczak Antoni
„Zygmunt Lewartowski” zob. Masojada Edmund
Zygmunt Tadeusz („Chmiel”, „Radło”) 350, 352, 359
„Zygmuntowicz” zob. Biały Bronisław
Zyms Ryszard 122
„Zyta” zob. Morska Krystyna

Źrałko Wojciech zob. Zabokrzecki Jan

„Żaba” zob. Przybyszewska Julia
„Żaba” zob. Tyszyńska Janina
„Żaba” zob. Więckowski Andrzej
„Żaba” (N.N.) 415
Żaba Norbert 70
„Żabiński” zob. Grossman Andrzej
„Żabski” (N.N.) 205
Żaczek Władysław („Strzała”) 408
Żaczkowski Leonard („Leonard”) 493
Żagan Artur („Leszek”) 325
„Żagiel” zob. Ziobro Józef
„Żak” (N.N.) 308
„Żak” (N.N.) 477, 479
Żak Andrzej Czesław 264
Żak Franciszek („Zuzia”) 384
Żak Jan 370
Żak Mieczysław 409
„Żan” zob. Klawikowski Julian
„Żandarm” (N.N.) 313
„Żar” zob. Popowicz Zbigniew
„Żar” zob. Ślepiak Adam
Żardecki K. 436
Żarek Leon 373, 384
„Żarski” zob. Giełżyński Witold
Żarski-Zajdler Władysław 413–415, 418–419, 421–422
Żaryn Jan 73, 413
„Żbik” zob. Bierowiec Leopold
„Żbik” zob. Kapłon Czesław
„Żbik” zob. Nowalski Mieczysław
„Żbik” zob. Pająk Franciszek
„Żbik” zob. Siarka Stanisław
„Żbik” zob. Stempniewski Antoni
„Żbik” (N.N.) 122
„Żbik” (N.N.) 308
„Żbik” (N.N.) 428
Żebrowska Franciszka 314
Żebrowska Maria („Mucha”) 230, 232, 492
Żebrowski Leszek 39, 209, 413
Żebrowski Władysław („Dębiński”, „Żuk”) 47
„Żeglarz” zob. Janowski Tadeusz
„Żegociński” zob. Wójcik Władysław
„Żegota” zob. Brzeski Witalis

„Żegota” zob. Lesser Józef
„Żegota” zob. Wójcik Władysław
Żegota-Januszajtis Marian („Karpiński”) 28, 41
Żejmo Jan 31, 467
„Żelazko” zob. Olszowski Władysław
„Żelazny” zob. Frącek Paweł
„Żelazny” zob. Gdula Stanisław
„Żelazny” zob. Klimczak Stanisław
„Żelazny” zob. Plichta Marian
„Żelazny” zob. Zięba Antoni
Żelazny Jan („Lubniewski”) 312
Żelazny Jan („Wojciech”) 16, 421
„Żelazo” zob. Plaskaty Ignacy
Żelechowski Władysław („Nebel”) 207
Żeligowski Lucjan 27
„Żelisławski” zob. Rygałło Władysław
Żelski Jan 470
Żenczykowski Tadeusz (Tadeusz Pietrzak, „Kania”, „Kowalik”, Krawczyk”) 130, 140, 358, 366, 383, 480, 524, 528–529
Żenczykowski Wacław 272
„Żerdź” zob. Rodziewicz Tadeusz
Żerosławski Czesław 164, 210
„Żłowski” zob. Mateja Stefan
Żmaczyński Aleksander 264
„Żmija” zob. Dębowski
Żmijewski Zdzisław („Barycki”) 207
„Żmuda” zob. Górski Wacław
„Żmudzin” zob. Kontrym Bolesław
„Żmudziński” zob. Rohlof Kazimierz
Żmudziński Tadeusz 390
Żochowska Stanisława („Antonina”) 383
Żochowski Stanisław 77
Żołna Józef („Długi”) 333
Żołyński Janusz 28, 412
Żółciński Jan 60
Żółkiewicz Franciszek 320
Żółtowski Adam 31
„Żółty” zob. Wojciechowski Franciszek
„Żółty” (N.N.) 359
„Żółw” zob. Pilarek Franciszek
„Żubr” zob. Leśniczak Stanisław
„Żubr” zob. Łapczyński Stanisław
„Żubr” zob. Szczerbkowski
„Żubr” zob. Świętochowski Bolesław
„Żubr” (N.N.) 430
„Żubr” (N.N.) 455
„Żubrowa” zob. Załęska Zofia
„Żuk” zob. Latała Stanisław
„Żuk” zob. Lusiak Stanisław
„Żuk” zob. Szuca Józef
„Żuk” zob. Żebrowski Władysław
Żukowska Teodora 204
Żukowski Julian 296
Żukrowski Wojciech 341
Żuławska Danuta 95
Żuławski Zygmunt („Krak”, „Morel”) 45, 86, 338, 359
Żułkiewicz Czesław 340
„Żupański” zob. Bocheński Antoni
Żurakowski Stanisław 23–24, 27–28
Żurawski Kazimierz („August”, „Kurowski”) 441, 443
Żurek Jacek 413
Żurek Jan („Stal”) 354
Żurowska Barbara zob. Strynkiewicz-Żurowska Barbara
„Żwir” zob. Woźniczko Józef
Żychiewicz Emil („Pstrąg”, „Rap”) 454
„Żyd” (N.N.) 432
Żygulski Kazimierz 436–437, 446, 454
Żyliński Ignacy („Janina”, „Litwin”) 208
Żyłwiński 501
Żymierski Józef („Piotr”) 54
Żymierski Stanisław („Paweł”) 54
Żyromska Zofia 361
Żyśko Paweł („Cichy”) 379
Żytko Stefan 363
„Żytniak” zob. Kasprzak Edmund
Żytomirski Eugeniusz 219
„Żywica” zob. Dyjak Zygmunt
„Żywy” zob. Dras Mieczysław
„Żyzny” zob. Skalski Antoni

DELEGACI RZĄDU I ICH ZASTĘPCY

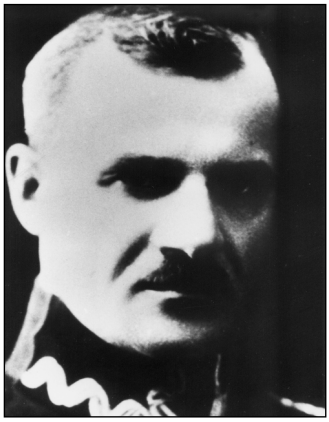
Jan Skorobohaty-Jakubowski

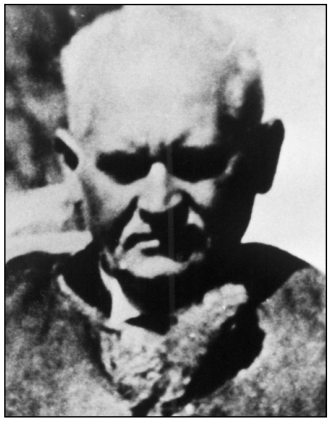
Cyryl Ratajski

Adolf Bniński

Władysław Zych

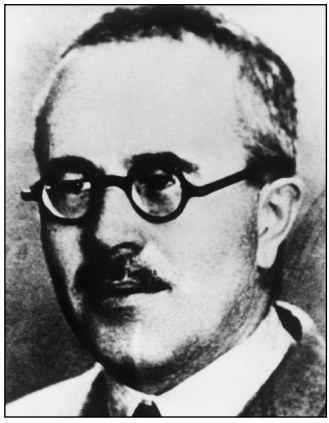
Jan Piekałkiewicz

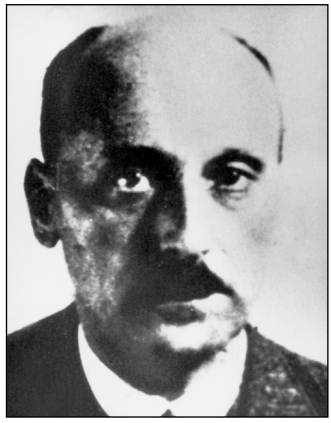
Stanisław Dangel

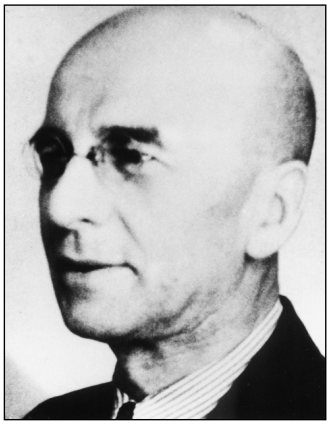
Jan Stanisław Jankowski

Stefan Korboński

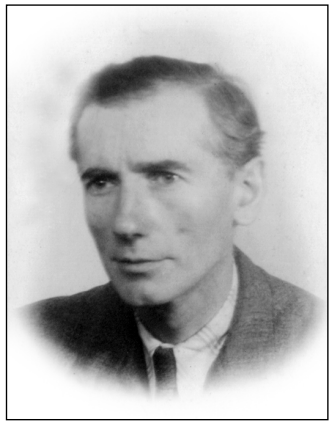
Jerzy Braun

Adam Bień

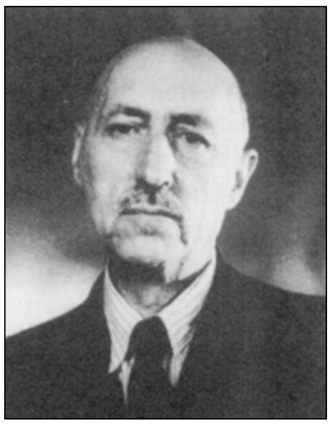

Stanisław Jasiukowicz

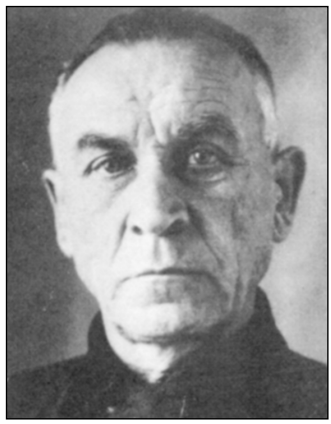

Antoni Pajdak

PRACOWNICY TAJNEJ ADMINISTRACJI I SŁUŻBY ŁĄCZNOŚCI

Seweryn Andrzejewski

Stanisław Araszkiewicz

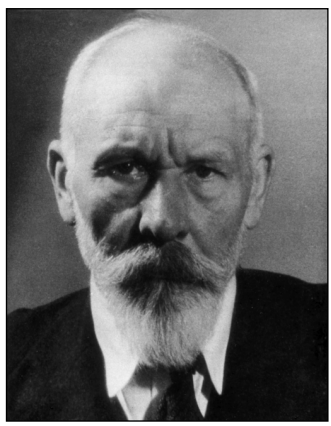

Tomasz Arciszewski

Kazimierz Bagiński

Kazimierz Banach

ks. Andrzej Bardecki

Janusz Barthel de Weydenthal

Władysław Bartoszewski

Narcyza Beigert

Franciszek Białas

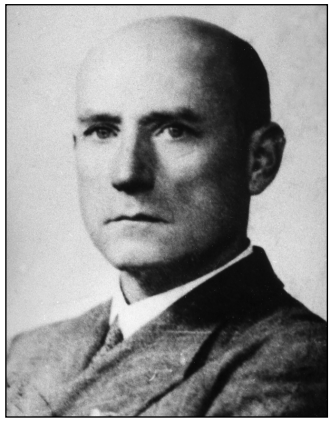

Bronisław Biały

Aleksy Bień

Wanda Teresa Biernacka

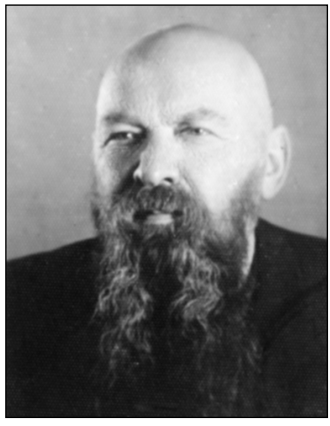

Wiktor Boczkowski

Wacław Borowy

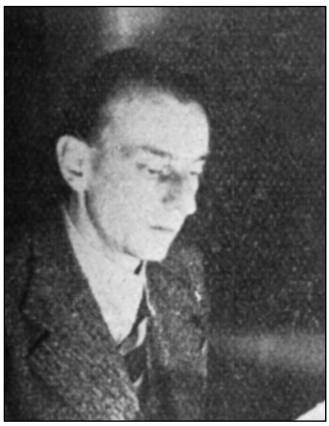

Stanisław Broniewski

Wincenty Bryja

Stefan Bryła

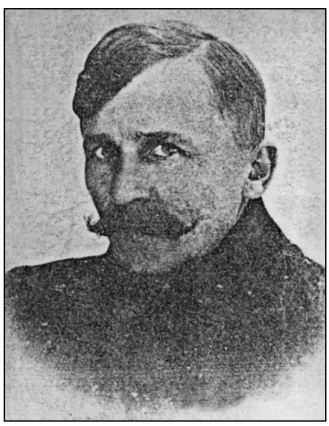

Bogumił Bryndza

Anna Brzozowska

Wojciech Brzozowski

Stanisław Budyn

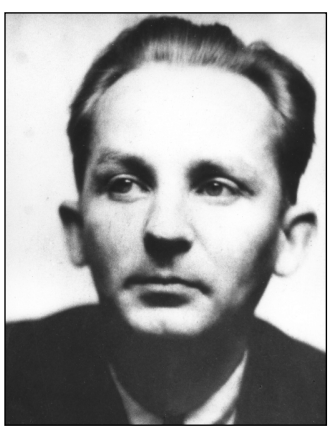

Edward Bury

Bolesław Buyko

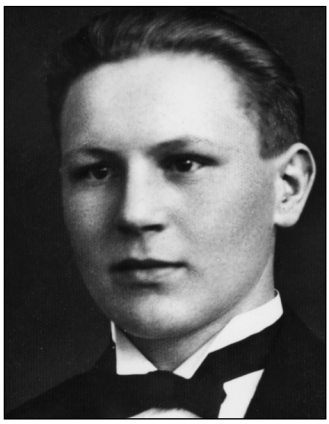

Klemens Cabaj

Józef Chaciński

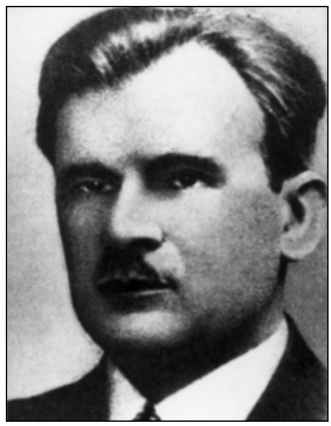

Bronisław Chajęcki

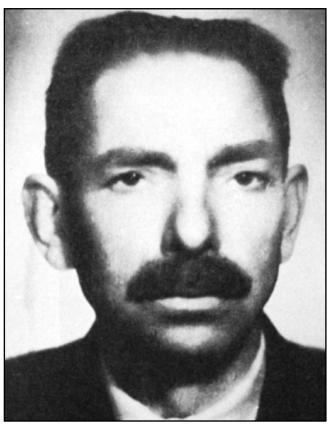

Władysław Cholewa

Roman Chromiński

Franciszek Cikowski

Adam Cużytek

Stanisław Cybulski

Janina Czaplińska

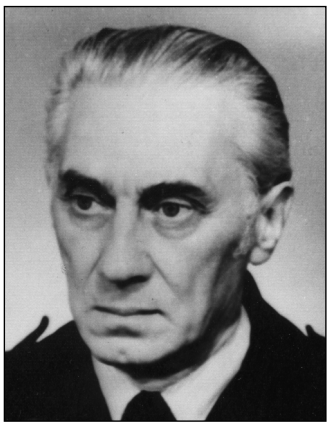

Zbigniew Czeczot-Gawrak

Stanisław Czuruk

Julian Czyżewski

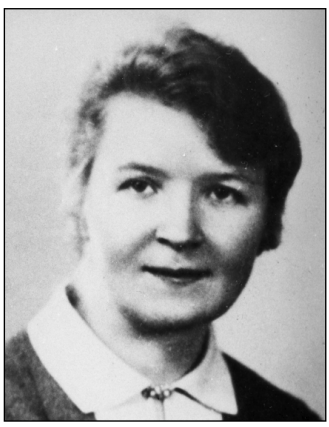

Zofia Demciuch

Antoni Dębski

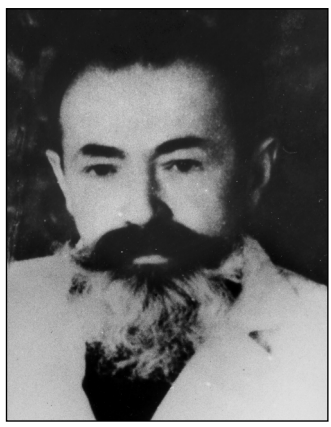

Jerzy Dobrzański

Bogna Domańska

Jan Dybowski

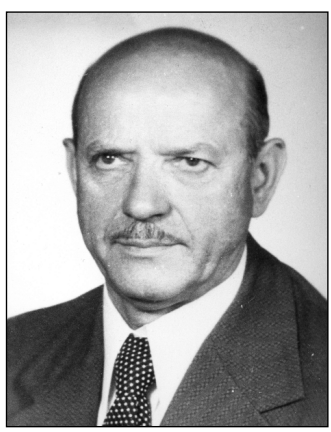

Leon Dziedzic

Stanisław Fabijański

Zygmunt Fedorowicz

Eugeniusz Fedyna

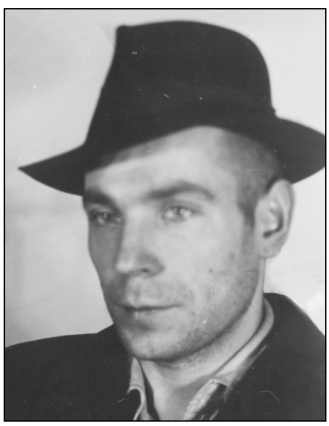

Jan Wacław Felczak

Jan Freisler

Maciej Gabała

Janina Gadomska

Leon Gallas

Kazimierz Gąsiorowski

Marian Gieysztor

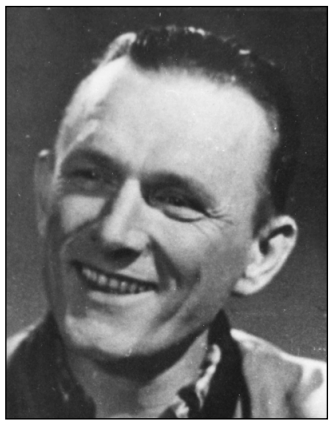

Włodzimierz Głowacki

Franciszek Głowiński

Ewa Gocłowska-Zawadzka

Wanda Godlewska

Zygmunt Gotard

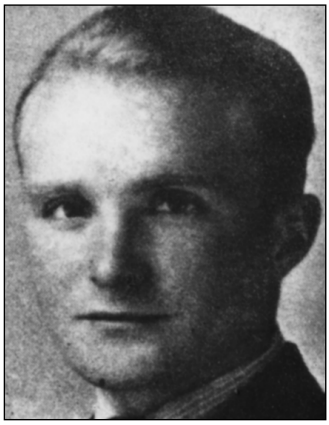

Marian Gotowiec

Wiesław Gorecki

Adam Grabowski

Julian Grobelny

Otto Grosser

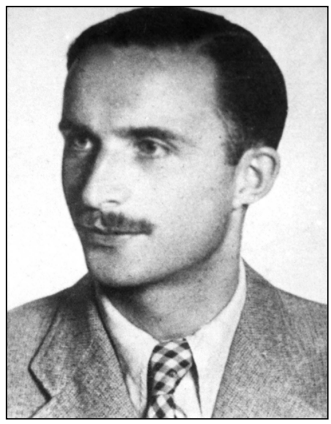

Witold Grott

Władysław Grzankowski

Bronisława Grzelak

Władysław Grzędzielski

Zbigniew Tadeusz Hanke

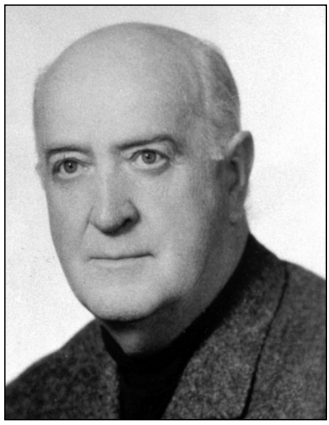

Teodor Hermańczyk

Zdzisław Hierowski

Emilia Hiżowa

Jerzy Horski

Paulin Hyży

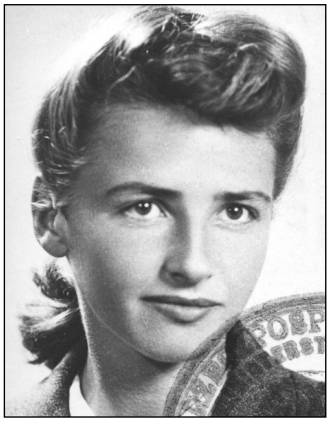

Maria Imiela

Roman Jabłonowski

Stanisław Jagiełło

Michał Jagła

Maria Jakubowska

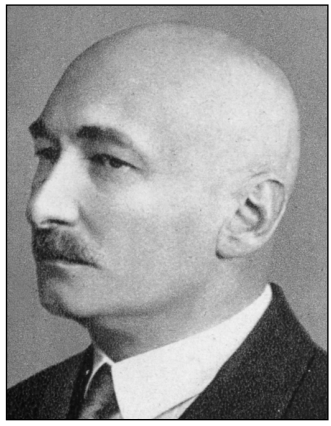

Wacław Januszewski

Lucyna Kaczkowska

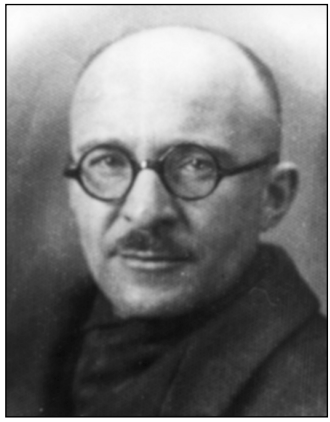

Stefan Kaczorowski

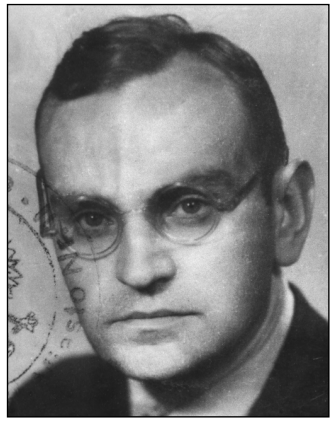

Witold Kaczyński

Ryszard Kamiński

Lucjan Kapitaniak

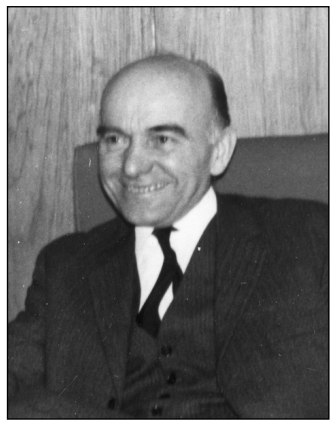

Wiktor Karamać

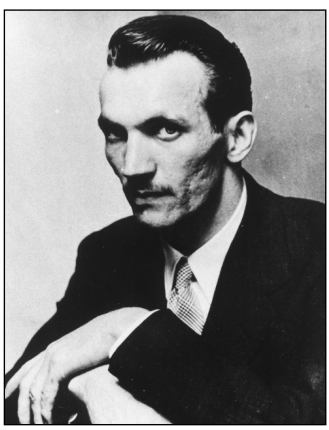

Jan Karski

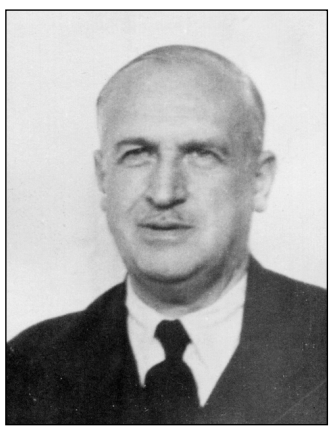

Feliks Kasperowicz

Stanisław Kauzik

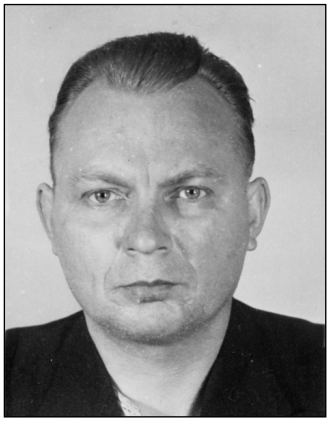

Jan Kęsek

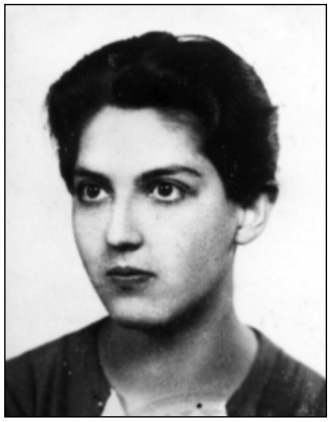

Krystyna Kierska

Stefan Kisielewski

Czesław Klarner

Jan Klinovsky

Adam Kmita

Tadeusz Kobylański

Juliusz Kolipiński

Bolesław Kontrym

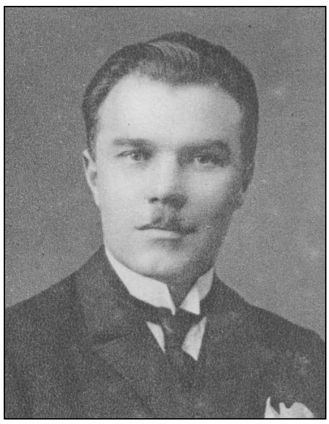

Jan Kornecki

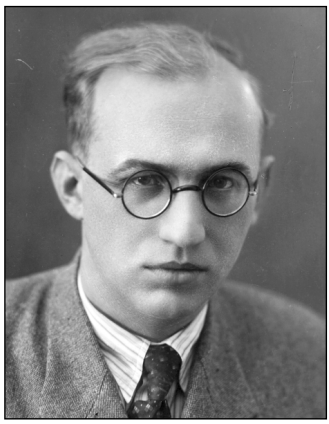

Adolf Kosiek

Barbara Kostrzewianka

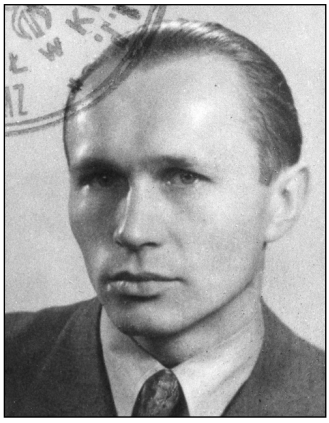

Władysław Kosturek

Walenty Kościelak

Mikołaj Kotowicz

Marian Kotowski

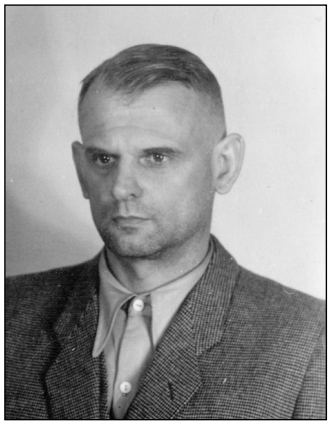

Witold Kotowski

Krystyna Kowalska-Męclewska

Stanisław Kozicki

Stanisław Koziołkiewicz

Julian Kozłowski

Kazimierz Koźniewski

Janina Krawczyk

Stefan Krzywoszewski

Stanisław Kulczyński

Kazimierz Kumaniecki

Janina Kunicka

Zbigniew Kunicki

Jerzy Kurcyusz

Anna Kutrzeba

Zygmunt Lachert

Stefania Lasowy

Jerzy Lerski

Andrzej Leśniewski

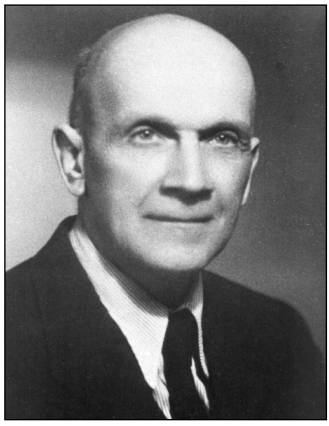

Wiktor Leśniewski

Kazimierz Lewkowski

Zygmunt Lorentz

Antoni Lutosławski

Adam Łada-Bieńkowski

Stanisław Łaguna

Kazimierz Łaszkiewicz

Władysław Łoboda

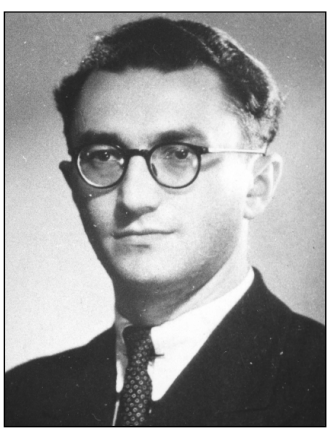

Stanisław Łucki

Włodzimierz Łukomski

Alicja Mackiewicz

Zbigniew Madeyski

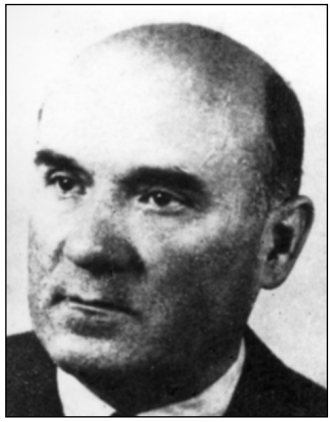

Kazimierz Maj

Jerzy Mara-Meyer

Władysław Markowski

Franciszek Martyka

Lucjan Masłocha

Alojzy Męclewski

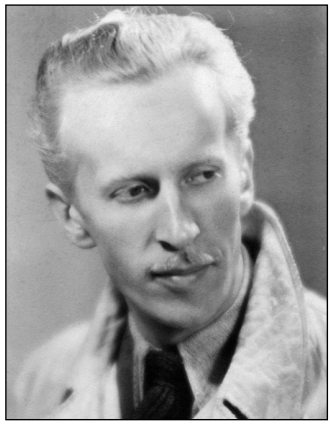

Edmund Męclewski

Jerzy Michalewski

Stanisław Michałowski

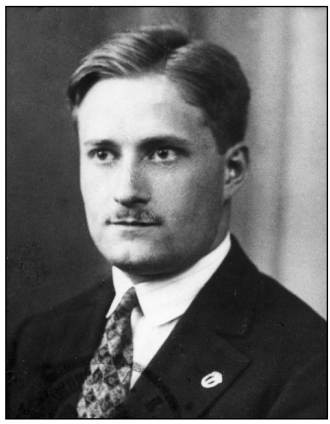

Zdzisław Mieniewski

Tadeusz Miklaszewski

Leon Mikołajczak

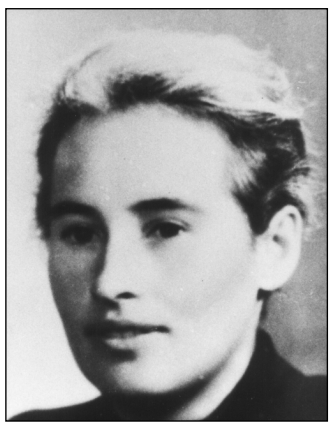

Maria Modlibowska

Wanda Modlibowska

Leon Mrzygłocki

Wanda Muszyńska

Tadeusz Myśliński

Jan Niemczyk

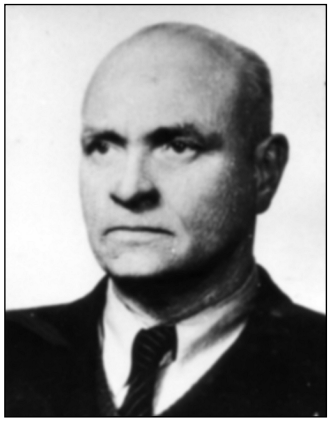

Hipolit Niepokulczycki

Andrzej Niezabitowski

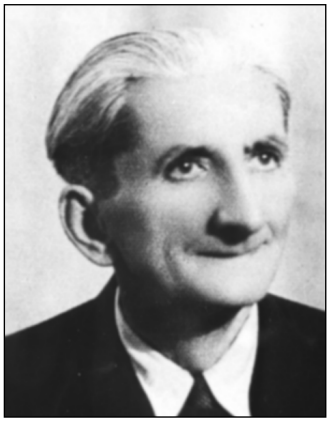

Czesław Niezabitowski

Jan Jacek Nikisch

Wiktor Nowakowski

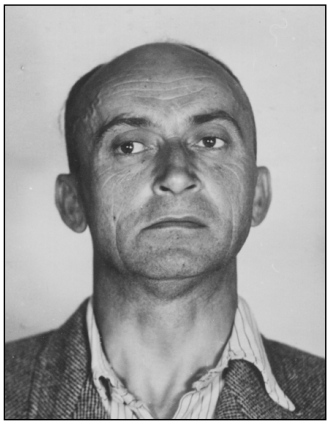

Mirosław Nowicki

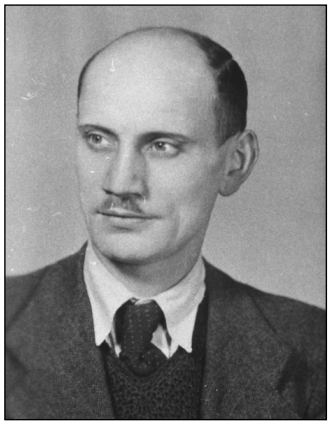

Feliks Oberda

Jadwiga Oberda

Przemysław Ogrodziński

Władysław Okulus

Saturnin Osiński

Hanna Pachnowska

Franciszek Pająk

Antoni Pankiewicz

Stefan Pawłowski

Piotr Perkowski

Juliusz Petry

Feliks Petryk

Zygmunt Piątkiewicz

Stefan Pieńkowski

Franciszek Pilarek

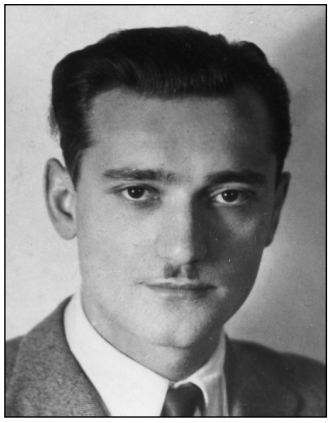

Henryk Piotrkowski

Jadwiga Podleska

Stanisław Podrygałło

Maria Ponikowska

Marcin Poprawa

Stanisław Poraj-Koźmiński

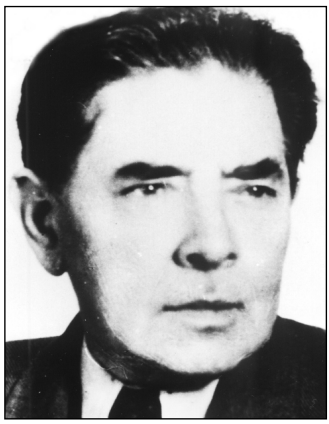

Marceli Porowski

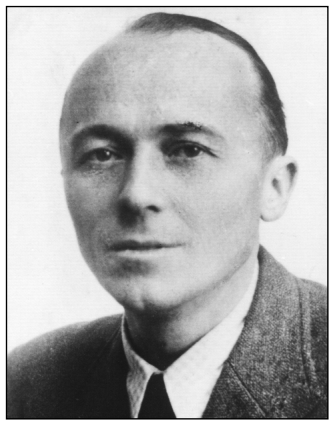

Eugeniusz Poślada

ks. Józef Prądzyński

Józef Przybyszewski

Kazimierz Ptaszek

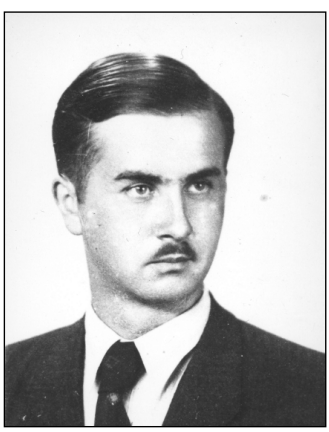

Zdzisław Pyzik

Edward Quirini

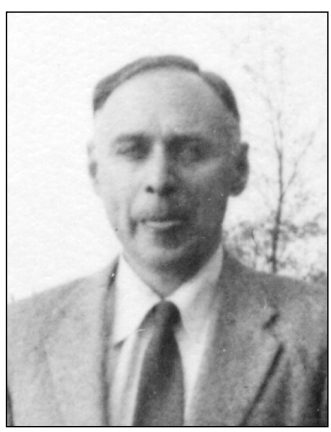

Ludwik Rabcewicz-Zubkowski

Maria Raczyńska

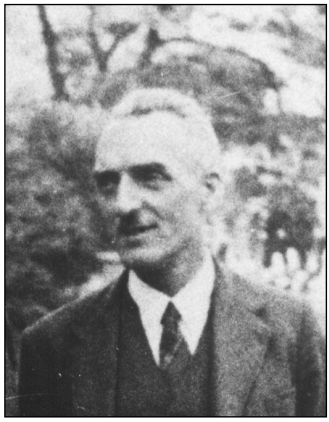

Piotr Raczyński

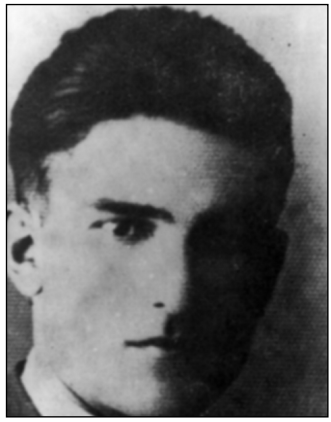

Piotr Reszka

Aleksander Rogalski

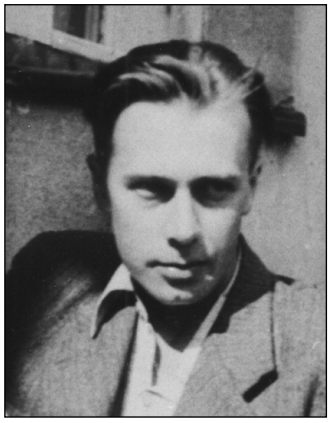

Stanisław Roskosz

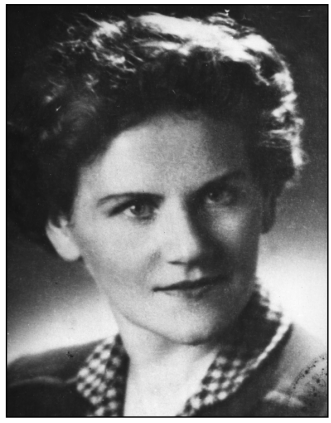

Amelia Rosnowska

Stefan Roś

Witold Rościszewski

Edmund Rudnicki

Zygmunt Rumel

Władysław Rutkiewicz

Bolesław Rutkowski

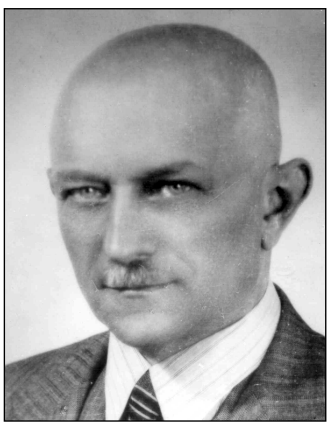

Leopold Rutkowski

Jadwiga Rużyło-Pawłowska

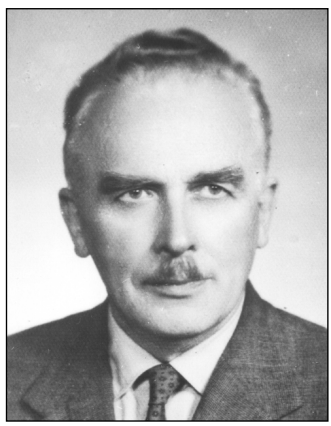

Władysław Rygałło

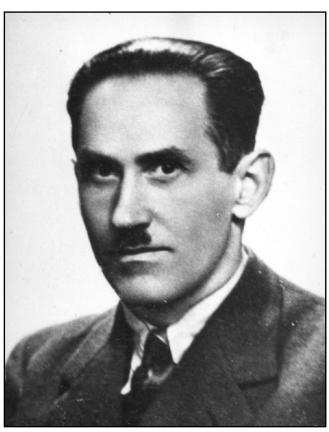

Stefan Rzeźnik

Piotr Sarzyński

Michał Sendecki

Stefan Sendłak

Edward Serwański

Tadeusz Seweryn

Konrad Sieniewicz

Stanisław Sieradzki

Jan Smoleń

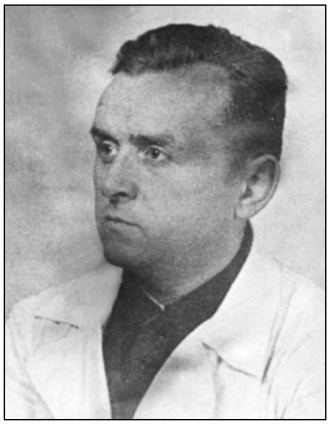

Kazimierz Sobolewski

Józef Soroka

Kirył Sosnowski

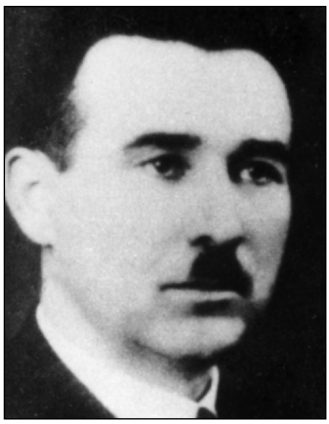

Franciszek Stachnik

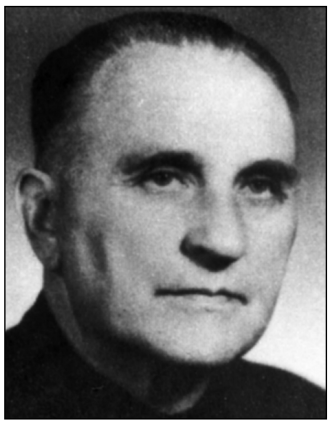

Antoni Stańko

Teresa Stefańska

Roman Stefański

Irena Stelmach

Franciszek Stemler

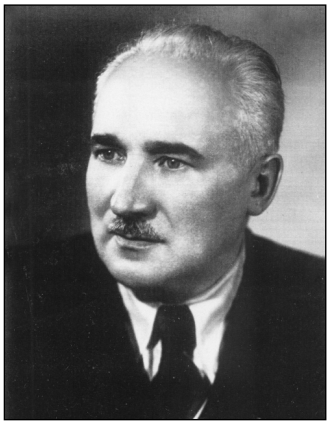

Józef Stemler

Mieczysław Stodolski

Barbara Strasburger

Włodzimierz Strasburger

Olgierd Straszyński

Teofil Syga

Józef Szczepanowski

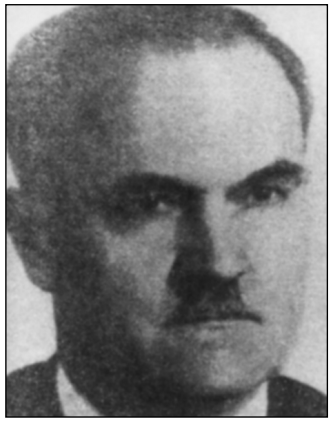
Jan Szczepański

Stefan Szewczyk

Jan Szociński

Włodzimierz Sznarbachowski

Wacław Szubert

Stefan Szwedowski

Ewa Szymkiewicz

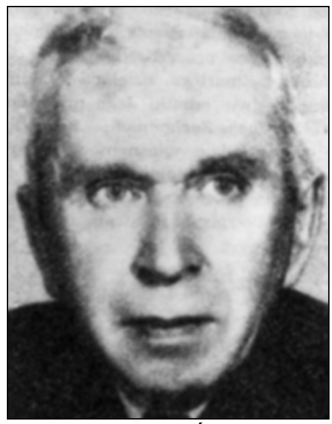

Władysław Świrski

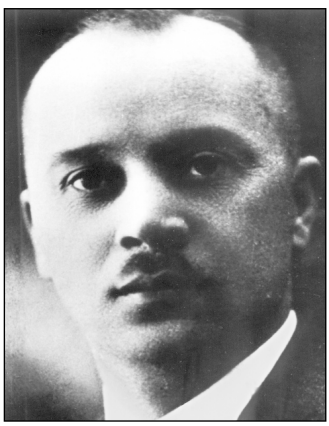

Stanisław Tabisz

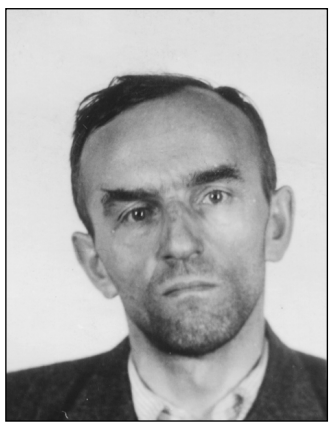

Alojzy Targ

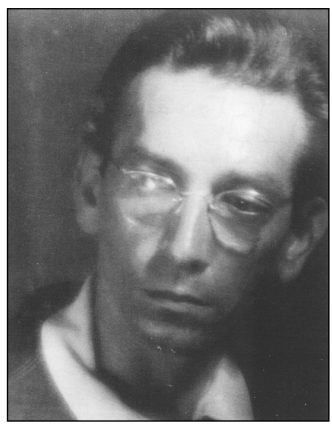

Jerzy Tomaszewski

Wiesław Tomaszewski

Edmund Trepka

Wiktor Trościanko

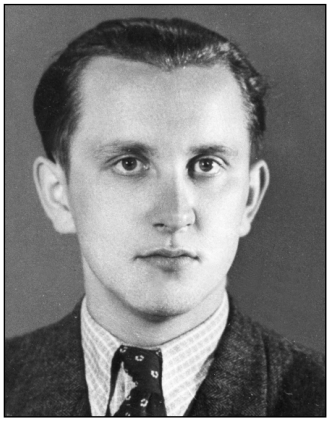

Tadeusz Trzciński

Felicja Uchman

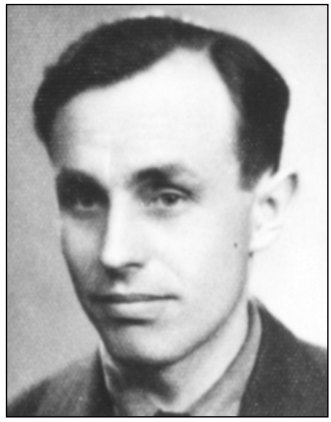

Jan Uchman

Cezary Uthke

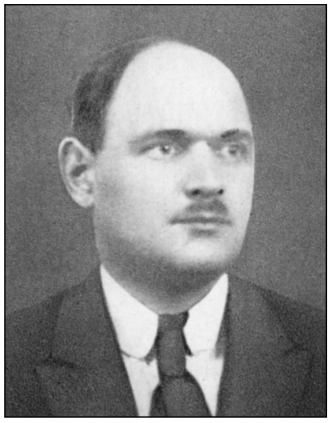

Władysław Uziembło

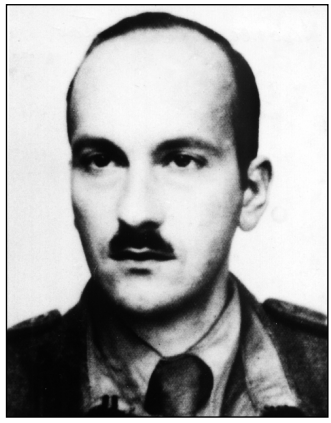

Wieńczysław Wagner

Bronisław Warowny

Antoni Wiącek

Maria Wierzbicka

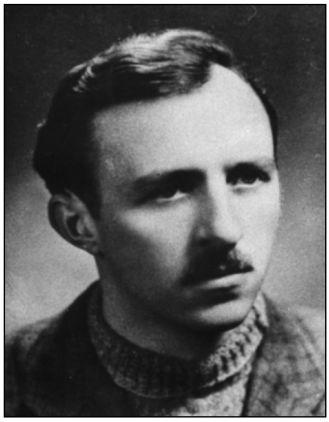

Augustyn Wierzbicki

Zygmunt Wierzbowski

Tadeusz Wilczyński

Wojciech Winkler

Czesław Witebski

Włodzimierz Wnuk

Jan Wojkiewicz

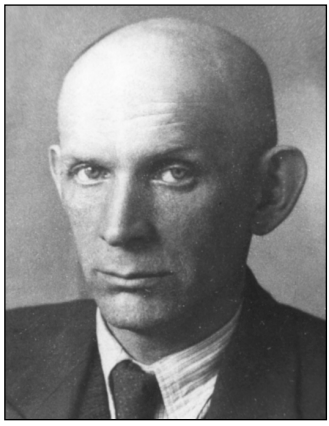

Julian Wójcicki

Czesław Wycech

Jan Zabokrzecki

Jan Zaborowski

Stanisław Zaborowski

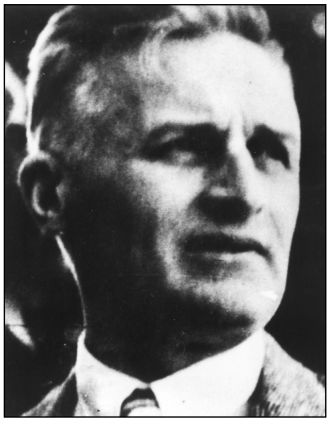

Feliks Zadrowski

Czesław Zadróżny

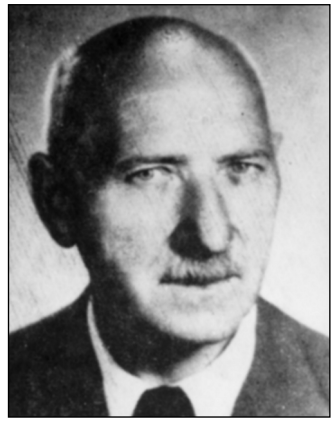

Zygmunt Załęski

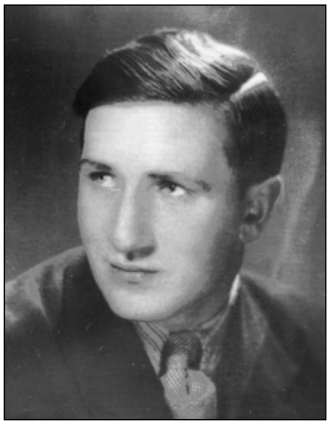

Jan Zarański

Zuzanna Zawadzka

Stefan Zawadzki

Władysław Zawistowski

Stanisław Zbierski

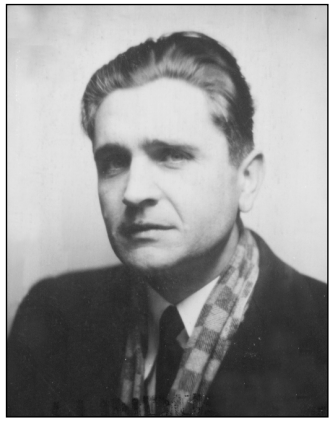

Jan Zborowski

Bronisław Ziemięcki

Aleksander Zwierzyński

Maria Żebrowska

Jan Żelazny

Emil Żychiewicz

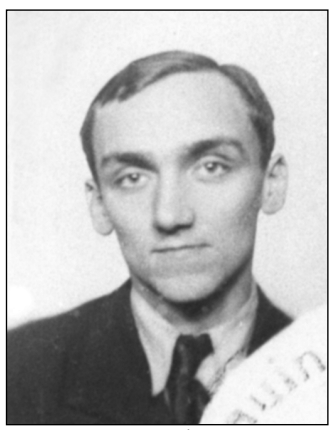

Kazimierz Żygulski